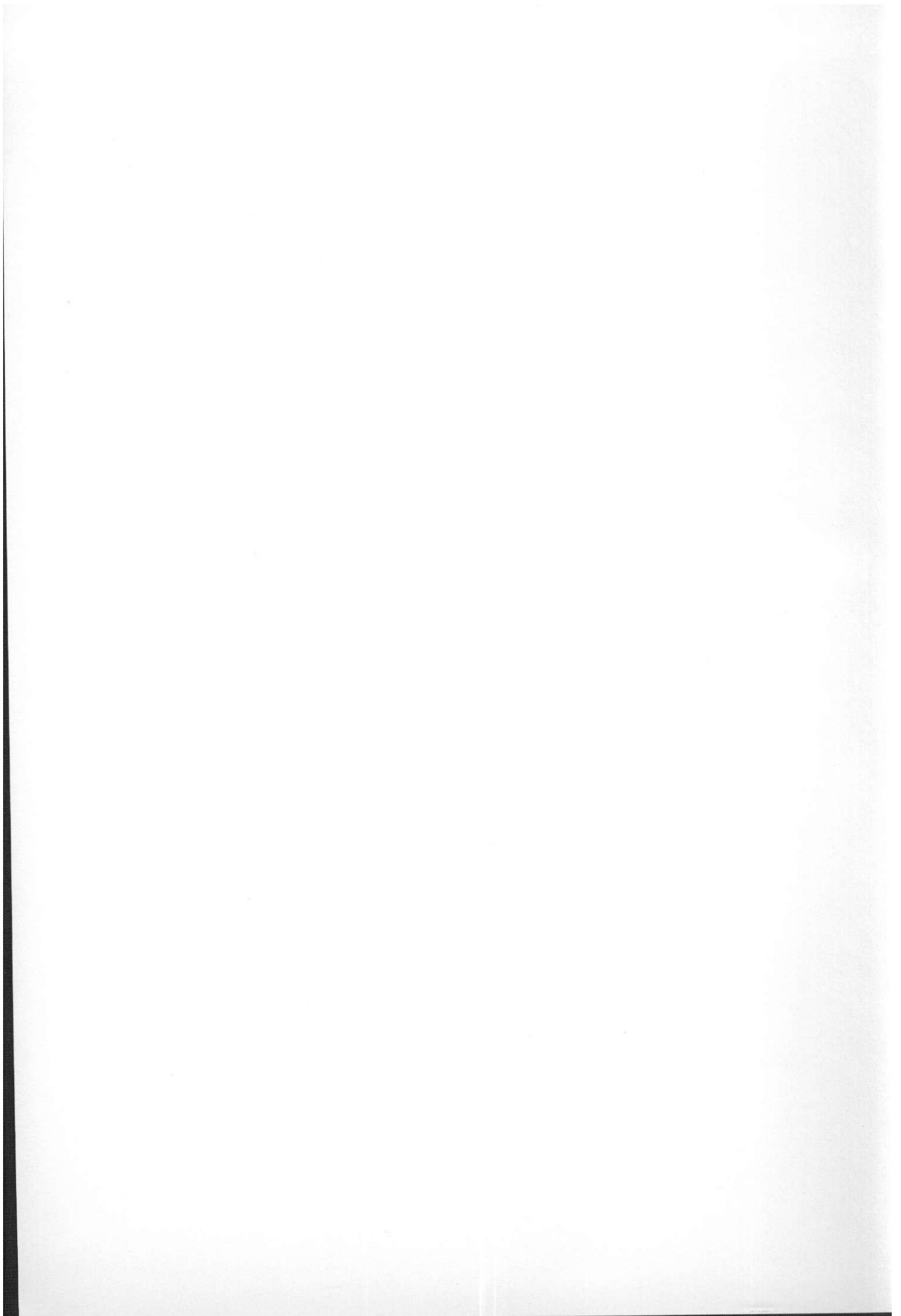

NAGYKANIZSA

VÁROSI MONOGRÁFIA

I.

NAGYKANIZSA
Városi monográfia
I. kötet

ISBN szám: 963 03 3635 9 Ö
963 03 3636 7 I. kötet

Nagykanizsa Monográfia I. kötet

Műszaki szerkesztő: Brenner Árpád

Kiadja
Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata

Felelős kiadó: Dr. Kereskai István

1994.

Első kiadás 1. utánnomása

Kanizsai Nyomda Kft. – Felelős vezető: Brenner Árpád

NAGYKANIZSA

Városi monográfia

Első kötet

Nagykanizsa
1994

Írták:

Dr. Cseke Ferenc
Gyulai Ferenc
Dr. Horváth László
Dr. Szőke Béla Miklós
Dr. Vándor László

Lektorálták:

Dr. Lovász György
Dr. Balázs Ferenc
Dr. Szabó István
Dr. Patek Erzsébet
Dr. Bóna István
Dr. Kubinyi András

Német nyelvre fordítók:

Dr. Molnár Katalin
Pröhle Henrikné
Dr. Straub Boldizsár

Angol nyelvre fordítók:

Bartosiewicz László
Bassa László
Giuglielmo Rachel
Szendrey Tibor

Szerkesztették:

Dr. Béli József
majd
Dr. Rózsa Miklós
és
Dr. Rózsáné dr. Lendvai Anna

TARTALOMJEGYZÉK*

Dr. Kereskai István

Nagykanizsa Megyei Jogú Város
polgármestere

ELŐSZÓ 9

Dr. Cseke Ferenc:

NAGYKANIZSA ÉS KÖRNYÉKÉNEK TERMÉSZETI
VISZONYAI 11

Gyulai Ferenc:

DÉL-ZALA NÖVÉNYVILÁGA 43

Gyulai Ferenc:

DÉL-ZALA ÁLLATVILÁGA 65

Dr. Horváth László:

NAGYKANIZSA ÉS KÖRNYÉKÉNEK TÖRTÉNETE
AZ ÚJKŐKORTÓL A RÓMAI KOR VÉGÉIG 83

Dr. Szőke Béla Miklós:

A NÉPVÁNDORLÁS KOR ÉS A KORAI KÖZÉPKOR
TÖRTÉNETE NAGYKANIZSÁN ÉS KÖRNYÉKÉN . . 143

Dr. Vándor László:

KANIZSA TÖRTÉNETE A HONFOGLALÁSTÓL A
VÁROS TÖRÖK ALÓLI FELSZABADULÁSÁIG . . . 215

MUTATÓK. 425

* Részletes tartalomjegyzék a 456–458. oldalon

INHALTSVERZEICHNIS*

Dr. István Kereskai:

Bürgermeister der Stadt Nagykanizsa
mit Komitatsbefugnis

VORWORT 9

Dr. Ferenc Cseke:

DIE PHYSISCH-GEOGRAPHISCHEN VERHÄLTNIS-
SE VON NAGYKANIZSA UND UMGEBUNG 11

Ferenc Gyulai:

DIE VEGETATION VON SÜD-ZALA 43

Ferenc Gyulai:

DIE TIERWELT VON SÜD-ZALA 65

Dr. László Horváth:

GESCHICHTE VON NAGYKANIZSA UND UMGE-
BUNG VOM NEOLITHIKUM BIS ZUM ENDE DER
RÖMERZEIT 83

Dr. Miklós Béla Szőke:

GESCHICHTE DER VÖLKERWANDERUNGSZEIT
UND DES FRÜHEN MITTELALTERS IN NAGYKA-
NIZSA UND UMGEBUNG 143

Dr. László Vándor:

GESCHICHTE DER STADT NAGYKANIZSA VON DER
LANDNAHME BIS ZUR BEFREIUNG DER STADT
VON DEN TÜRKEN 215

REGISTER 425

* Ausführliches Inhaltverzeichnis s.S. 459–461

TABLE OF CONTENTS*

Dr. István Kereskai

Nagykanizsa Principal County
City Major

PREFACE. 9

Dr. Ferenc Cseke:

NATURAL CONDITIONS OF NAGYKANIZSA AND
ITS ENVIRONS 11

Ferenc Gyulai:

FLORA OF SOUTH-ZALA 43

Ferenc Gyulai:

FAUNA OF SOUTH-ZALA 65

Dr. László Horváth:

THE HISTORY OF NAGYKANIZSA AND ITS SUR-
ROUNDINGS BETWEEN THE NEOLITHIC AND THE
ROMAN PERIOD. 83

Dr. Béla Miklós Szőke:

HISTORY OF THE MIGRATION PERIOD AND THE
EARLY MIDDLE AGES IN NAGYKANIZSA AND ITS
SURROUNDINGS 143

Dr. László Vándor:

THE HISTORY OF KANIZSA FROM THE MAGYAR
CONQUEST TILL THE TOWN'S LIBERATION FROM
TURKISH OCCUPATION 215

INDEXES 425

* Detailed table of contents on pages 462, 463 and 464

ELŐSZÓ

Nagykanizsa első tudományos igényű megírt monográfiáját tartja kezében a tisztelt olvasó.

Több városismertető kiadvány megjelenése után, a kanizsai vár török uralom alól történt felszabadításának 300. évfordulójára készülve merült fel a monográfia kiadásának gondolata. A terv napjainkra vált valóra. Az első kötet tartalmazza a természeti környezet leírását és a kezdetektől a vár 1690-ben történt visszafoglalásáig terjedő több ezer évet öleli fel. Az egyes tanulmányok összefoglalója német és angol nyelven is olvasható.

Köszönetet mondok mindazoknak, akik megírták és megjelenését elősegítették. Múltunk feltárása természetesen nem fejeződhet be. Kívánom adjon ez a munka újabb inspirációkat a további kutatáshoz, múltunk alaposabb megismeréséhez!

A monográfia elsősorban a szakembereknek szól, de a város múltját megismerni kívánó minden érdeklődőnek ajánlom szíves figyelmébe!

Nagykanizsa, 1993. október 25.

de Geresheai Brian

Nagykanizsa Megyei Jogú Város
polgármestere

Dr. Cseke Ferenc

**NAGYKANIZSA ÉS KÖRNYÉKÉNEK
TERMÉSZETI VISZONYAI**

I. FÖLDTANI FELÉPÍTÉS ÉS A FELSZÍN KIALAKULÁSA

I. Földtani felépítés

Nagyon változatos és keletkezésükben egymástól jól elkülöníthető medenceüledékek képezik a mai zalai táj aljzatát. Feltárásuk azoknak az olajkutató fúrásoknak köszönhető, amelyeket százával mélyítettek a 30-as évektől. Az alábbi összefoglalás a Kőolaj- és Földgázbányászati Vállalat geológusainak kéziratban lévő elemzése alapján készült és a legújabb eredményeket tükrözi.

A belsőerők okozta változások nagyobb területűek annál, hogy csupán Nagykanizsa közvetlen környezetére szorítkozhatna a vizsgálatuk. Dél-Zala földtani fejlődésének története szorosan kapcsolódik a távolabbi környezetéhez és elválaszthatatlan Észak-Zalától és Dél-Somogytól.

Az orogén fázisok alapján különíthetők el a szerkezeti emeletek.

A *prekambriumba* sorolt metamorfitek a bajkái orogénézis idején keletkeztek. Ezeket a képződményeket a dél-zalai fúrások nem érték el. Barcs környékén a neogén üledékek aljzatát alkotják és földgázt tárolnak.

A *variszkuszi orogénézis* idején az ún. Balaton-vonal mentén gránit nyomult az idősebb metamorfitek közé. A magas hőmérsékletű magma újra metamorfizálta a palákat. (Ez a gránit a távoli Velencei-hegységben felszínre is került.)

Az *újpaleozoós-alsókréta* emelet már komoly szerepet játszik a szénhidrogének keletkezése és tárolása tekintetében, így alaposabb elemzés tárgyát képezi. Az észak és dél-zalai fúrásokból összerakható a teljes újpaleozoós-alsókréta üledékciklus rétegsora. A mezozoós rétegsor Észak-Zalában észak-alpi, Dél-Zalában – azaz Nagykanizsa tágabb térségében – dél-alpi (Bükk-hegységi) típusú.

A felsőpermben kezdődik a Thetys-üledékgyűjtő kialakulása, a terület süllyedésével. A legidősebb képződményeket (vöröshomokkő, aleurit) az újfalui, a semjénházi és a dióskáli fúrásokban tárták föl. Az üledékek vastagsága helyenként eléri az 1000 métert. Különbözik a többtől a dióskáli összlet fordított szerkezeti helyzete, ahol a vöröshomokkő felül van, s a transzgressziós jellegű agyagos-dolomitos-anhidrites üledékek pedig alul.

A transzgresszió a triász karni emeletében teljeseedik ki. A nori és a raeti képződmények már kismérvű regressziót jeleznek, ami az üledékgyűjtő elsekélyesedésében nyilvánul meg és az ókimmériai orogén következménye.

Az észak-zalai részmedencében ekkor rakódik le nagyvastagságban az a nori dolomit, amely fontos szénhidrogéntároló képződmény. Dél-Zalában a triász kori karbonátos üledékek Sávolyn kőolajat, Pátrón és Liszón széndioxidot tárolnak.

A triászból üledékfolytonossággal következnek a jurá rétegek. Eleinte sekélytengeri mészkövek rakódtak le, majd nyílttengeri pelites-kovás anyagok, s végül újra sekélytengeri karbonátos kőzetek. A dél-zalai részmedencében Zalakaros és Táska környékén találunk jurá üledékeket.

Az alsókréta rétegek ugyancsak folyamatosan fejlődtek ki a jurából. Területünkön csupán a Nagytillaj 2-es és Nagylengyel 358-as fúrásban található, és ott eróziós felszínre települt.

Az *alsó- és felsőkréta* időszak fordulóján kipattant ausztriai orogénézis nagy változásokat okozott. Becslések szerint a Bakony-Mecsek közti távolság negyedére zsugorodott. A térszűkülés nyugat felé fokozódott.

Ugyancsak az ausztriai orogén eredményeként újult fel, illetve alakult ki a három nagy szerkezeti vonal: a Balaton-vonal, a Gyékényes–Szentá-Kaposvár vonal, valamint a Somogyudvarhely–Szigetvár vonal. Irányukban nagyhosszúságú áttolódások keletkeztek.

Létrejött még néhány kisebb feltolódásos szerkezet is: Inke–Pátró vonalától északra, Budafától délre, valamint Észak-Zalában Nagylengyel déli és északi oldalán. (Ezek a kisebb szerkezetek esetleg fiatalabbak is lehetnek!)

Felsőkréta-paleogén időszakban kiemelkedett a zalai terület, s ennek nyomán lepusztult a mezozoós üledékek nagyrésze.

A denudációs időszakot követően a szenon emeletben kialakult epikontinentális medencében újra üledékképződés kezdődött. Észak-Zalában a több száz méter vastag üledékösszlet túlnyomó része két kifejlődésből áll: kezdőtagja a rudistas mészkő, amely Nagylengyelben a kőolaj fő tárolókőzete; zárótagja az

észak-zalai mezozóos eredetű kőolajok egyik fontos anyakőzete, az inoceramusos márga.

Dél-Zalában a Bagola I. és a Gyékényes I. fúrásokban tártak fel agyagos-homokos felsőkréta üledékeket. Ezek kifejezetten partközeli sekélytengeri eredetű anyagok.

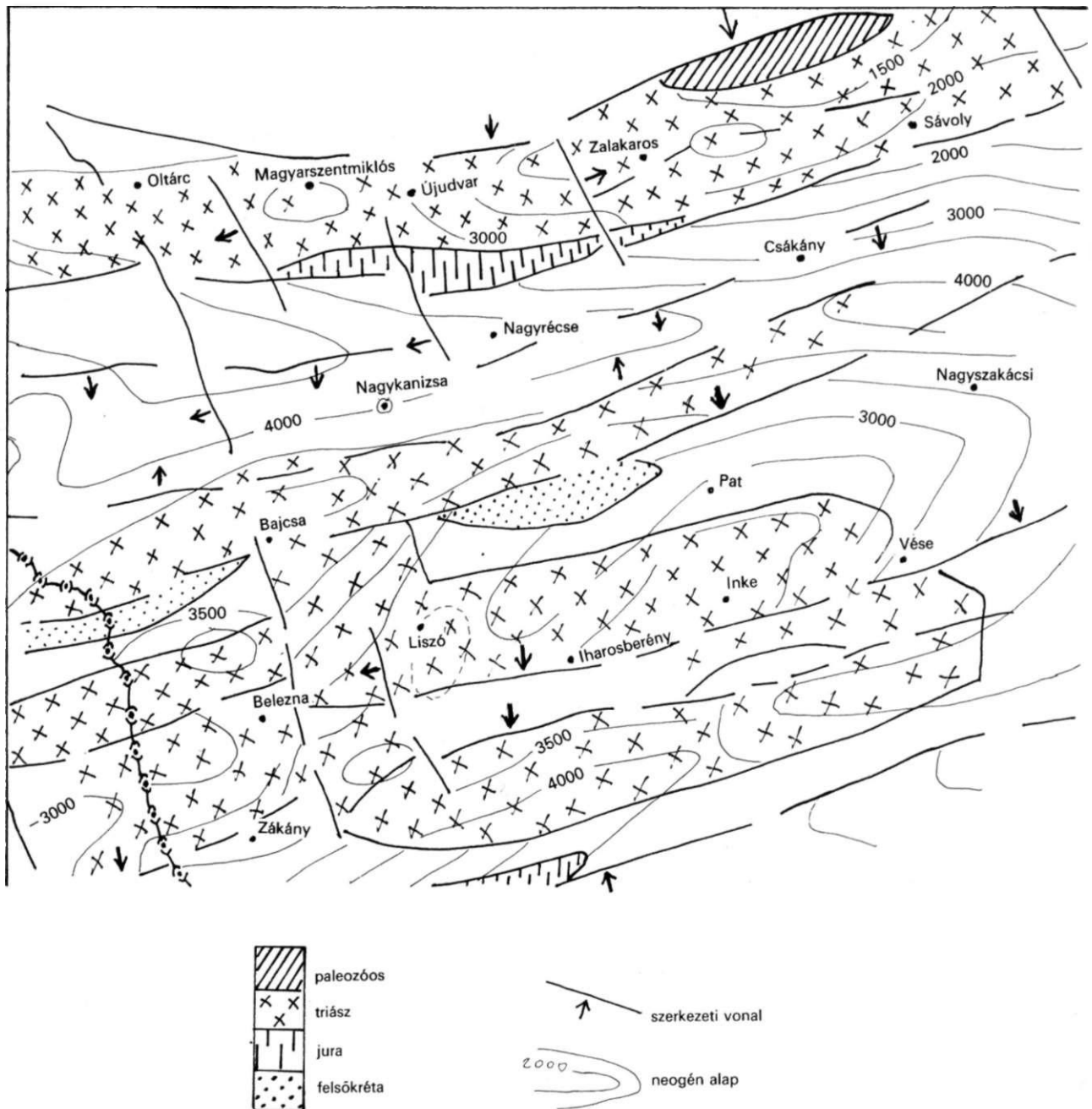
Egy rövidebb ideig tartó kiemelkedés (larami orogén) után az alsóeocéntól újabb tengerelöntés következik, zömmel Nummuliteses mészkőképződéssel. Észak-Zalában csak Nagylengyel környékén találtak – vulkanitokat is tartalmazó – eocén üledékeket, de Dél-Zalában egyáltalán nem fordulnak elő.

A felsőeocénban a vulkanizmus erőteljes. (Az andezit vonulatok ÉÉK-i irányban nyomozhatók a Velencei-hegységen keresztül!)

Ezzel a vulkanizmussal kezdődik az újabb térszűkülést okozó és ennek nyomán Észak-Zalát kiemelő pireneusi orogén fázis.

A térszűkülés nyomán egyrészt újabb áttolódások, árkok és gerincek keletkeztek, másrészt a nyomóerő keltette feszültségek hatására ÉNY-DK-i irányú harántvetők jöttek létre (olajcsapdák!).

Az oligocén során az egész Zala szárazulat. Az általános lepusztulás anyagai nyugat, illetve délny-

1. ábra. Mélyszerkezeti viszonyok Dél-Zalában. (Szerk.: Bardócz Béla)

gati irányban eltávozhattak, mert oligocén üledékeket nem találtak itt.

A *neogén* belül az alsómiocén üledékek csak nyomokban kerültek elő a dél-zalai fúrásokból.

A kárpáti üledékciklusban, az időszak elején kialakult három kisméretű üledékgyűjtő (tengeröböl) – Lovászi–Budafa–Oltárc; Bajcsa–Belezná–Inke; Tarany–Nagyatád–Kadarkút–Lábod–Mecsek – feltöltődött sekélytengeri üledékekkel.

Az időszak vége felé újabb andezit és riolit kitörés jelzi a stájer orogén fázis kezdetét. A terület kiemelkedik és a hatalmas nyomóerő újabb térrövidülést okoz a régi szerkezeti vonalak mentén. A 2-3000 méter vastag plasztikus üledéktömeg ennek hatására felboltozódik, és létrejön a lovászi, budafa-oltárci, az inkei és a nagykorpad-kadarkúti gerinc.

Az andezit és riolit vulkanizmus vonulatokat hozott létre Szentá-Kaposvár mélyszerkezeti vonal mentén. Hasonló vonulat keletkezett Letenye–Nagyrecse–Nagyszakácsi irányban is. A vulkanizmus hosszan tartott és északra felé tolódott térben és időben.

A bádeni-szarmata időszakban a kárpáti emelet végén a korábban kiemelkedett és pusztulásnak indult területek is lesüllyedtek. A süllyedésbe nyílttengeri üledékek, elsősorban pelitek és karbonátok képződtek. A miocén üledékgyűjtő a bádeni időszakban éri el a legnagyobb kiterjedését Zalában.

A bádeni végén és a szarmatában regressziós folyamat kezdődik. Az öböl elgátolódik, a vize kiédesül, majd a tenger jórészt feltöltődik és a szárazulattá vált terület pusztulásnak indul. A szarmata rétegek tartalmaznak a kis beleznai mező kőolajkészletét.

A pliocén üledékciklusban az attikai orogén okozta nagyméretű süllyedés a miocén korit megbaladó tengerelöntést eredményezett.

A kialakult alsópannoniai üledékgyűjtő rétegösszetételére a klasszikus hármas tagozódás a jellemző. Az alsótagozatban a peremeken márga-mézmárga, a mélyebb részeken homokosabb üledékek képződtek. A középső tagozatban kőolaj- és földgáztelepeket tartalmazó homokkőves-márgás kőzetek rakódtak le (Lovászi, Budafa). A felsőtagozat túlnyomórészt márgából áll.

Az alsópannon végén a rodáni mozgások hatására újabb térszűkülés következett, amely felboltozódást, valamint újabb ÉNY-DK-i, illetve ÉÉNY-DDK-i irányú harántvetőket eredményezett (Budafa, Lovászi, Vétyem, Ortaháza, stb.).

A mozgások hatására ágakra szakadt a tenger és a vizük fokozatosan kiédesedett.

A felsőpannoniai időszakban az előzőnél kisebb üledékgyűjtő-medence alakult ki. Az üledékösszetételben beltórendszerű (lignitesikok), a végén a süllyedés fokozatosan lelassul és a beltórendszer feltöltődik a peremokről szállított hordalékkal. Ennek megfelelően az alsó rétegek agyagosabbak, a felsők homokosabbak.

A pannoniainál fiatalabb üledékek nagyobb vastagságban az azóta is süllyedő területeken halmozódtak fel. Ilyen az Őrség közepe, a Mura és a Dráva völgye.

2. A mai felszín kialakulása

A kelet-zalai úgynevezett meridionális völgyek mai ismereteink szerint komplex genézisűek, de még koránt sem tekinthetjük lezártnak a terület felszínfejlődése körül kialakult vitát (Pécsi 1986).

Ezért egy rövid és nagyvonalú áttekintést adunk a korábbi legfontosabb elképzelésekről, majd bővebb ismertetést a terület részletes kutatási eredményeiről.

Lóczy (1913) a meridionális völgyek keletkezésével kapcsolatban elvetette az egyszerű vetődés feltételezését. Abból indult ki, hogy a völgyek oldalán egyforma magas a perem, tehát azok árkos süllyedés-sel keletkezettek.

Cholnoky (1918) megállapította, hogy a völgytalpak és a gerincek szintkülönbsége nagyjából 90 méter körül van, ezen kívül a völgyek sokhelyütt egészen összeszűkülnek és völgyi vízvázalások találhatók.

Ezért: „tektonikus vonalak mentén keletkezett szélbarázdák”-nak tartotta a völgyeket. A hasadások mentén szita szerű horizontális elmozdulások történtek és az ilyen módon összcúzott anyag a defláció útján távozott. A völgyek tehát tektonikus szélbarázdák, a hegyhátak maradékkerincek. Szerinte a lösz a mozgás után telepedett le a magasabb gerincek szélárnyékos lejtőin.

„Terasszerű” képződményeket is felfedez a völgyekben, ezeket azonban a hajdani hatalmas szélbarázdák fenékszintjének tekinti. Az alaktani formálódást pedig a későbbi folyóvízi erózió bevágó munkája idézte elő.

Albert Penck (1909) a völgyeket szélbarázdáknak, a dombokat fosszilis hosszanti dűnéknek tartotta.

Az Ős-Duna és mellékvizei átfolyásának a nyomát is látják a meridionális völgyekben. A fent említett sokágú folyó a Dráva-völgy süllyedéke felé tartott (Szádeczky-Kardos 1938 és Sümeghy 1953).

Terepasztal-kísérletek alapján arra a következtetésre jutottak, hogy az észak-déli völgyirányok a Duna hordalékkúpjának fejlődése során jöttek létre, valamint az azokat keresztező árkok is. A tektonika nem játszott szerepet a felszín kialakításában (Kádár 1960).

A geológiai kutatások közben felfedezték a kőolaj-tartó szerkezeteket, s ez ráirányította a figyelmet a belső erők szerepére.

Előbb gyűrődéseket ismernek föl a felsőpannoniai rétegekben (Vendl 1921).

Ezután nyugat-keleti boltozatokat és teknőket találtak a mélyben (Pávai Vajna 1943).

Bizonyítékok kerültek elő a Keszthely-Gleichenbergi vízválasztó hátság kiemelkedésére (Ferenczi 1924).

A törésvonalak mentén függőleges elmozdulásokat is feltételeztek (Kretzoi 1936).

Az 1930-as és 1940-es évek morfológiai vizsgálatai elvetették a pliocén sivatag feltételezését, a defláció elsődleges szerepét (Bulla 1962).

Szerintük a tektonikus hatás is gyenge volt, bár a fővölgyeket tektonikusan preformálnak tartották. A Keszthely-Gleichenbergi vízválasztó emelkedésével, annak a déli lejtőjén a Dráva felé konzekvens vízfolyások indultak. Tehát a hátság emelkedésével hozták kapcsolatba a terület fölszabdálásának a folyamatát.

A későbbiekben teraszokat is feltételeztek a fővölgyekben, amelyek kizárólag finom anyagból épülnek fel, s amit az 1950-es évek elején sikerült igazolni (Lovász 1956).

A legutóbbi idők kutatásai alapján az alábbi fejlődéstörténeti kép rajzolódott ki (Lovász 1975).

A felsőpannóniai tenger a felsőpliocén időszakra feltöltődött, a vize kiédesült és lassan tóvá alakult. A nyugatról és északról előrenyomuló hordalékkúpok a víztükröt lassan a mai Dráva süllyedéke felé szorították.

A szárazulattá vált enyhe lejtésű felszínen az Ős-Rába és az Ős-Mura kalandozott, miközben apró kavicsból álló takarót terített szét. Ez a kavics-takaró a Zalától északra vastag, a területünkön vékonyabb. Ma a legmagasabb dombtetőkön találkozhatunk a felszíni foszlányaival. A későbbi általános kiemelkedés miatt a többi lepusztult a pleisztocén során és a sekély medencék aljzatában halmozódott fel.

Az ópleisztocén során a zalai terület emelkedik. Ennek lassúsága elcsúszta még nem zárta ki az átfolyó vizeket, csupán bevágódásra készítette őket. A közel egyenletes felsőpliocén térszín magasságkülönbsége ezek után is kicsi, de már megkezdődött a völgyképződés széles laposok formájában.

A jégkorszaki klímának megfelelően a lejtők tömegmozgásai egyre fontosabb felszínalakító tényezőkké váltak.

A középpleisztocén során alapvető változások kezdődtek. A további emelkedés következtében megszűnt az átfolyó vizek uralma. A Mura és a Rába fokozatosan a mai helyére húzódott, és megkezdődött az elhagyott hordalékkúpok pusztulása. Ezzel Zala kiemelkedett, egyben elkülönült a környezetétől és önálló fejlődésnek indult.

Az epirogenetikus emelkedésen kívül az észak-déli irányú vetők mentén szerkezeti mozgások történtek a kelet-zalai területeken. A szerkezeti vonalak irányában és a lejtésviszonyoknak megfelelően a Mura és a Zala völgye felől megkezdődött a Principália- és Szévíz, valamint azok mellékvölgyeinek a kialakulása. A völgyek kitakarítását főleg a helyi vizek eróziója végzi.

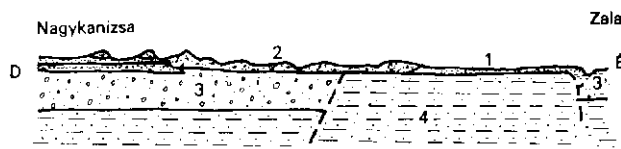
Ugyancsak a középpleisztocén során kezdődik a Felsőrajktól a Muráig húzódó 4–5 km széles Principális-völgy-medence besüllyedése is.

Az újpleisztocénben felgyorsultak a lepusztulási folyamatok és a szerkezeti mozgások. Továbbra is jellemző a lassú emelkedés.

Kialakult a korábban még csak formálódó Principális-völgy-medence, melynek az újpleisztocén kori süllyedése elérte az 50–60 métert. A Principális és a Sárvíz völgyközi hátsága Felsőrajktól délre lealacsonyodott és délre billent. Nagykanizsánál már csak egész alacsony szigetek jelzik a jelenlétét. A nagymérvű süllyedés Nagykanizsától délre nem véletlen, mert az észak-déli irányú Principális-völgy-medencét ÉK–DNY-i irányban – a kialakuló balatoni medencével párhuzamosan – egy széles süllyedék keresztelje, ami a Murától Nagykanizsán és Zalakomáron keresztül húzódik 10–15 km szélességben. Előidézője az a hatalmas áttolódás, amely a mélyben alatta húzódik. A süllyedék alacsony területén gyengébb a felszabdalódás, így az egyenletesebb felszín terjeszkedési lehetőséget biztosít Nagykanizsa számára.

A két süllyedék felerősítette egymást, és az így keletkezett mocsár védelmezte hajdan Kanizsa híres várát.

Az erőteljesen besüllyedt Principális-völgy-medence erózióbázisul szolgált a mellékvölgyek számára. Ezek a völgyek lepusztították a magasszintek kavics-takaróját és a völgy-medencében halmozták fel (2. ábra).

2. ábra. A Principális-völgy geológiai hossz-szelvénye (Szerk.: Lovász György)

1. iszapos homok, 2. futóhomok, 3. kavicsos homok, 4. pannóniai alapkőzet

Ugyanez a süllyedék vonzotta magához a Szévíz déli mellékvizeit, és tolta északra a gyengébben süllyedő Zala vízgyűjtőjének rovására a völgyi vízválasztót.

Ebben az időszakban vastag vályogos-lössös üledék települt a dombtetőkre és az oldalakra.

A pleisztocén folyamán jelentékeny teraszképződés is volt.

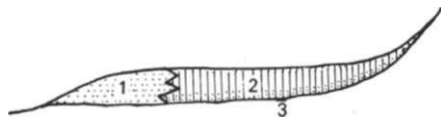
A legidősebb teraszra települt a nagykanizsai vasútállomás és Palin község, az alluvium fölött kb. 12 méter magasságban.

A középső terasz Nagykanizsánál a vasútállomás alatt látható kb. 5 méter magasban az alluvium fölött, de ezen van az újudvari vasútállomás is.

Az alsó terasz Nagykanizsánál kb. 2 méteres teraszszigetek formájában látható, ilyen teraszszigetre épült hajdan a vár is.

Ezek nem igazi teraszok (Lovász 1975), mert anyaguk lerakásában és kifermálásukban a folyóvízen kívül más erők is résztvettek (3. ábra).

A holocénban is folytatódik a völgymedence süllyedése. Eredményeként az elhalt mocsári növényzetből

3. ábra. Domblábi felhalmozódással és folyóvízi akkumulációval, illetve erózióval kialakított terraszterű újpleisztocén felszín általánosított felépítése. (Szerk. Lovász György)

1. homokos, iszapos fluviatilis üledék, 2. vályogos lösz, amelynek alja lejtőtör-melékkel kevert, 3. pannóniai homokos alapkőzet

tőzeg keletkezett. Nagykanizsa körül csak kisebb sávokban található, de észak felé Zalaszentmihály-Pacsá vonalában, ahol a Balaton meghosszabbításában keletkezett széles árok keresztezi a meridionális völgyeket, vastag tőzegrétegek keletkeztek.

A holocén meleg-száraz ún. mogyoró időszakában a völgytalp magasabbra kiemelkedő homokdombjain mozgásba lendült a homok. A dombok legszebb kifejlődésben Homokkomárom–Hosszúvölgy térségében található, de számottevőek Nagykanizsától délre Belezna környékén is. Szélbarázdás-maradékgerinces, helyenként garmadabuckás formák is kialakultak.

Az utóbbi évszázadokban maga az ember is alakította a felszínt az erdőirtásaival, a földművelő munkájával, a vizek lecsapolásával, az építkezéseivel, stb.

II. ÉGHAJLAT

1. Napsugárzás és felhőzet

Nagykanizsa az ország délnyugati részén fekszik. A város feletti évi legalacsonyabb napállás december 22-én 20° 02', a tavaszi és az őszi nap-éj egyenlőség idején 43° 32', míg az évi legmagasabb június 22-én 67° 02'.

Az országon belüli déli fekvése ellenére a napsütéses órák száma 1800–1900, ami ugyancsak elmarad az Alföld középső részének a 2100 óránál magasabb napfénytartalmától. Ennél 14%-al kevesebb.

Ez a hátrányos helyzet vonatkozik – a növénytermelés számára annyira fontos – tenyészidőszak (IV–IX. hónap) napsütésére is, amely nem több 1300–1400 óránál, míg az Alföldön 1500 órán felüli értéket mérnek. A tenyészidőszaki veszteség valamivel kisebb (11%) az alföldihez képest.

Az év legnapfényesebb hónapja a július 270–280 órával. A december csupán 60–70 óras napsütést élvez a rövid nappalok és a túlzott felhőzöttség miatt.

Decemberi napsütéses órák száma mindössze 24%-a a júliusinak.

A napsütéses órák kisebb száma hátrányt jelent a napfényigényes növények természete esetében (pl. szőlő, barack). Az előnytelen helyzet legfőbb oka az országban is jelentős mértékű borultság.

A borult napok évi száma (a felhőzet 80%-nál nagyobb) 100–120. A felhős napok száma meghaladja a derültekét (1. táblázat). A Dunántúl nyugati pereme és a Kisalföld képezi az ország legborultabb térségeit. Itt a borult napok száma mintegy 20%-al meghaladja Nagykanizsáét, ugyanakkor az Alföld közepe hasonló százalékkal napfényesebb.

A téli félév rendszeres délnyugati felsiklási frontjai következtében november és február között gyakoriak a ködök Nagykanizsán. A tenyészidőszakban viszont a széles völgytalpakon keletkező kisugárzási köd a gyakori. A ködös napok száma elérheti a negyvenet is (2. táblázat).

1. táblázat. Derült és borult napok átlagos száma. (Nagykanizsa, 1901–50)

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ÉV	IV–IX.	
													Derült napok	
2,9	4,4	5,1	4,8	5,7	5,7	7,5	9,4	8,9	5,9	2,8	2,6	67,7	42,0	
													Borult napok	
14,6	10,7	8,7	7,9	6,5	5,1	4,1	4,0	5,8	9,5	14,2	16,0	107,1	33,4	

2. táblázat. A ködös napok átlagos száma. (Nagykanizsa, 1940–54)

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ÉV
4,5	2,3	1,8	0,7	1,4	0,9	0,9	2,9	5,0	5,9	5,1	6,5	37,9

A nyári évszaki ködök zömét helyi tényezők alakítják ki, mint pl. a domborzati viszonyok, a terjedelmes és vizenyős Principális-völgymedence. A magasabb dombtetőkön jóval kisebb a köd valószínűsége, mint a völgyekben. Csupán az ország hegyvidékei és a folyóvölgyei ködösebbek Nagykanizsánál.

Viszonylag szerencsés a város üzemeinek az elhelyezkedése, mivel az uralkodó ÉK–DNY-i szelek csak kisebb mértékben terítik a lakónegyedekre a füstködöt okozó szennyezett levegőt.

2. Hőmérséklet

Nagykanizsa a 10,2 C°-os évi átlagos hőmérsékletével az ország hűvösebb tájai közé tartozik. Ennél alacsonyabb értékeket a hegyvidékeken, az északnyugat felé nyitott Kisalföldön, illetve a Nyírségben mértek (3. táblázat).

Zala megye melegebb részén helyezkedik el Nagykanizsa. Egyedül Keszthely és a Balaton környéke részben magasabb hőmérsékletben.

A hőmérséklet évi járásának jellege keveset tér el az országotól.

Januárban a szárazföldi eredetű száraz és hideg légtömegek elárasztják az egész Kárpát-medencét. Nyomukban felszakadozik a felhőzet és erősebb lesz a kisugárzás. A kihűlt és a néha hóval borított talaj már elvesztette a korábbi (késő őszi) meleg tartalékait.

Nagykanizsa és környéke ekkor az ország legenyhébb területeihez tartozik, mivel az Adria és a Földközi-tenger felől érkező enyhe és párás levegő itt érezteti a hatását legerősebben. Ezért alakul ki északkelet felé a vízszintes hőcsökkenési gradiens az országban.

Februárban még jobban érvényesül a tengeri légtömegek hatása. A hó már gyakran elolvad, a felszín lassan felenged. A havi középhőmérséklet 1,5 C°-ot növekszik januárhoz képest.

Márciusban ugrásszerűen nő a havi középhőmérséklet (5,1 C°). Jelentősen felerősödik az Atlanti-óceán felől érkező ciklonok beáramlása, s az általuk okozott felmelegedés végleg eltünteti a hótakarót.

Áprilisban jelentékenyen növekszik a fölmelegedés, s az előző hónapoz viszonyítva 4,8 C°-al magasabb a havi középhőmérséklet.

Májusban tovább tart az intenzív fölmelegedés (5,0 C°), a sarki eredetű hideg levegő időszakos beáramlása ellenére (fagyos szentek). Nagykanizsa és környéke ekkor már elveszítette azt a hőtöbbletet, amelyet az ország belső és keleti területeivel szemben élvezett.

Júniusban a felmelegedés üteme kissé mérséklődik, a beáramló hűvös óceáni légtömegek hatására (3,3 C°).

Július a legmelegebb hónap. Gyakori az óceáni légtömegek betörése, s emiatt az előző hónapoz viszonyított hőmérséklet-emelkedés üteme tovább gyengül (2,0 C°). Mindezek következménye, hogy Nagykanizsa környéke hazánk leghűvösebb területei közé tartozik.

Augusztusban már túljutott a havi középhőmérséklet a tetőpontra és megkezdődik a lassú lehülés. A középhőmérséklet csökkenése csupán 1,0 C°.

Szeptemberben a lehülés fokozódik (4,0 C°). A földközi-tengeri légtömegek beáramlása fokozatosan elhal és bizonyos kiegyensúlyozódás jön létre az óceáni és a kontinentális légtömegek között. A csapadék tovább csökken. Az enyhe, napfényes időjárást a hónap vége felé „vénesszonyok nyarának” nevezi a népi megfigyelés.

Október elején tart még a kellemes derült idő, de a nyártól örökölt meleg rohamosan csökken a gyengülő és rövidülő besugárzás nyomán (5,4 C° hőcsökkenés).

November az ősz végét jelentő hónap. Folytatódik az előző hónap erőteljes lehülése. Az 5,4 C°-os csökkenés a besugárzás rohamos visszaesésén kívül, a sarki eredetű légtömegek betörésével kapcsolatos.

Némiképp enyhíti a korán jött hidegeket a rendszeresen beáramló nedves mediterrán levegő, s ez jobbra csak itt az ország délnyugati részén érezteti hatását. Eredményeként fordulat következik a hőmérséklet országos eloszlásában. Nagykanizsa a Dél-Alfölddel és Baranyával együtt a legenyhébb térségek közé kerül újra.

December hónapban a legkisebb a napsugarak beesési szöge, a legalacsonyabb havi középhőmérséklet azonban mégis késik egy hónapot. A kedvező időjárás

3. táblázat. Havi és évi középhőmérsékletek Magyarországon és Zala megyében. (1901–50)

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ÉV
Nagykanizsa	-1,0	0,5	5,6	10,4	15,4	18,7	20,7	19,7	15,7	10,3	4,9	1,0	10,2
Sopron	-1,3	0,2	4,8	9,6	14,5	17,6	19,7	18,9	15,3	9,7	4,2	0,5	9,5
Nyiregyháza	-3,0	-1,1	4,5	10,1	15,8	18,7	20,7	19,7	15,6	9,9	4,1	-0,4	9,5
Szeged	-1,2	0,6	6,3	11,4	16,8	20,0	22,3	21,4	17,5	11,9	5,9	1,4	11,2
Zalaegerszeg	-1,2	0,5	5,5	10,5	15,4	18,6	20,6	19,5	15,6	10,2	4,9	0,9	10,1
Lenti	-1,7	-0,1	5,2	10,0	14,9	18,2	19,9	18,9	15,1	9,9	4,8	0,7	9,6
Keszthely	-1,0	0,7	6,0	10,9	15,9	19,0	21,1	20,3	16,5	10,9	5,3	1,0	10,5

si helyzetet a gyakran beáramló enyhe és páradús óceáni légtömegek okozzák, amelyek mérséklék a kelet-európai anticiklon hidegét. Következésképp a hőmérséklet csökkenése némileg lelassul (3,9 C°).

Az összehasonlításból kitűnik, hogy a *hőmérséklet ingása* országos viszonylatban a kisebbekhez tartozik. Ennél kisebb csak az Alpok nyúlványainak a területén, illetve a középhegységek közvetlen környezetében mérhető (4. táblázat).

4. táblázat. A hőmérséklet ingása. (1901–50)

Nagykanizsa	21,7 °C
Zalaegerszeg	21,8 °C
Sopron	21,0 °C
Pécs	22,7 °C
Szeged	23,5 °C
Nyíregyháza	23,7 °C

A *léghőmérséklet abszolút maximumainak és minimumainak átlagaival*, illetve ezek ingásának mértékével is lehet jellemezni egy terület kontinentalitását. Az eddig említett kiegyenlítettség olyan szélsőségeket is hordoz, amely a mezőgazdaságot keserves körülmények közé juttathatja. Az ingadozás mértéke azonban kisebb az Alföld szélsőségeinél (5. táblázat).

5. táblázat. A léghőmérséklet közepes havi és évi maximuma–minimuma. (Nagykanizsa, 1901–50)

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ÉV
Maximumok												
10,4	12,8	19,1	24,6	27,8	31,4	32,8	32,6	29,1	23,3	16,5	11,2	33,8
Minimumok												
-13,1	-11,8	-5,5	-1,1	3,4	7,9	9,6	8,9	4,3	-0,4	-4,7	-10,3	-16,7
Ingás												
23,5	24,6	24,6	25,7	24,4	23,5	23,2	23,7	24,8	23,7	21,2	21,5	50,5

Sok év átlagában a januári középhőmérséklet jelentősen ingadozhat. A 23,5 C° a mediterrán, illetve a sarki kontinentális jelleg érvényesülését mutatja. Az 50 éven keresztül végzett mérések szerint az enyhébb hónapok némileg gyakoribbak mint az átlag alattiak. Ez a tengeries hatás mértékére utal.

Ugyancsak 50 év átlagában vizsgált mérsékelt hűvös nyarak aránya nagyobb, mint a forró nyaraké, amely szintén a tengeri légtömegek hatását jelzi. A forró július oka az erőteljes besugárzás párosulása

meleg advekciónál. A hűvös nyár összefügg a hosszabb ideig tartó esős-zivataros időjárással, azaz a hűvös légtömeg advekciónál. A két szélsőség különbsége 23,2 C°.

Érdeemes megvizsgálni a *hőmérséklet tenyészidőszakra* vonatkozó értékeit is, mivel a mezőgazdaságot alapvetően befolyásolja. Ötven év átlagában végzett számítások szerint 16,7 C° (IV–IX. hónap) – kevesebb az alföldi értékeknél – a mezőgazdaság előnyére.

Az országos hőmérsékleti adatok 1–2 C°-os eltérései jelentéktelennek látszanak. Ez azonban csak különbség, mert ha megvizsgáljuk ezeknek a csekély eltéréseknek a hatását egyéb gyakorisági értékekre, már jelentősebb különbségeket észlelünk (6. táblázat).

6. táblázat. Hőmérsékleti határértékek gyakoriságai. (1901–50)

	Nagykanizsa	Zalaegerszeg	Csongrád	Nyíregyháza
Téli nap	24	23	29	34
Fagyos nap	95	94	91	110
Nyári nap	71	66	84	79
Hőség nap	15	13	25	23

3. A levegő nedvessége

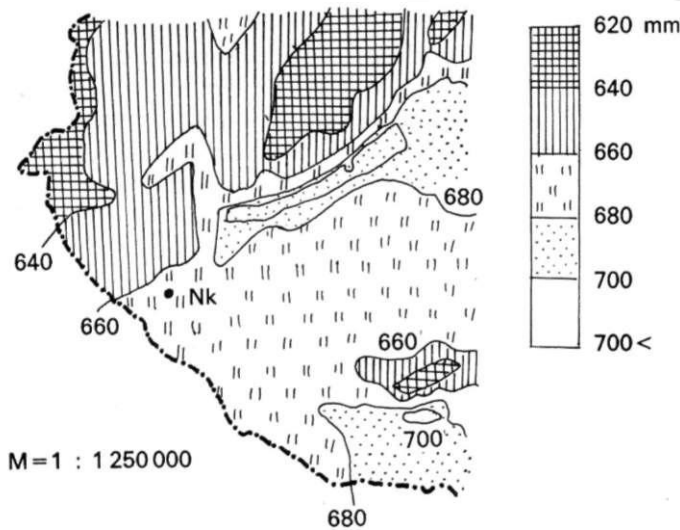
A *levegő abszolút nedvességtartalma* összefügg a csapadékosszagekkel. A meleg levegő nagyobb befogadóképességének megfelelően a nyári félévben jelentősebb.

A mezőgazdaság szempontjából nagyon fontos a *relatív nedvességtartalom*. Magas értéke csökkenti a párolgást és akadályozza a talaj kiszáradását (7. táblázat).

7. táblázat. A relatív nedvesség (%) havi és évi középértékei. (1901–50)

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ÉV
Nagykanizsa	81	79	76	70	71	70	70	71	75	82	84	85	76
Pécs	80	77	72	66	66	64	59	62	68	76	79	80	71

Nagykanizsa havonkénti hőmérséklet- és csapadékátlagjaiból számított átlagos évi *potenciális evapotranspiráció* hazánk kisebb párolgási értékeinek egyike. Az érték kicsisége elsősorban a nyári félév alacsonyabb középhőmérsékletével magyarázható (4. ábra).

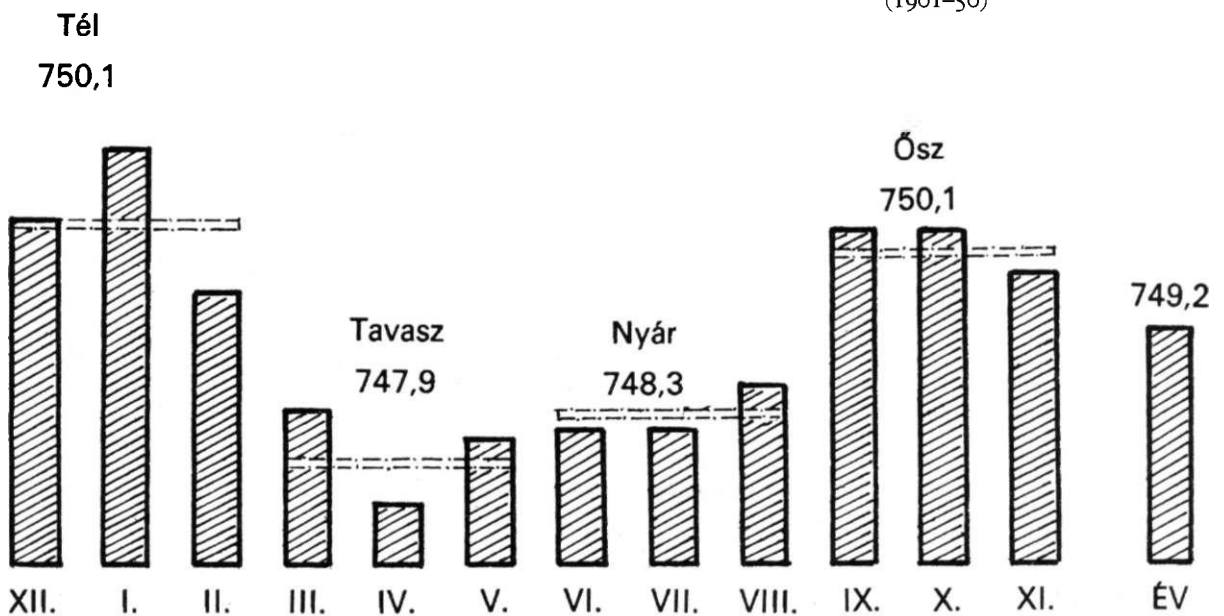

4. ábra. Az évi lehetséges evapotranspiráció területi eloszlása Délnyugat-Dunántúlon, mm-ben. (Szerk. Kakas József)

4. Légnyomás, szél

A légnyomás értékeinek az eloszlása nagy jelentőségű a légáramlás kialakításában és ezen keresztül az időjárás változásaiban.

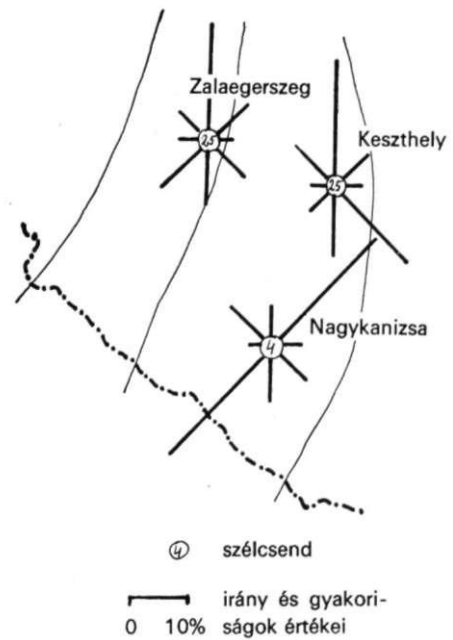
Nagykanizsa esetében az éghajlati jelentősége nem számottevő, az évi menet kiegyenlítettége és csekély ingadozása következtében (5. ábra).

5. ábra. A légnyomás havi, évszakos és évi középértékei, higanymilliméterben. (Nagykanizsa, 1901-50)

A légnyomás évi maximumát januárban éri el a szibériai anticiklon nyugat felé való kiterjeszkedése miatt (kontinentális tengely). Tavaszra ez a képződmény megszűnik és a földközi-tengeri ciklonok áprilisban légnyomás minimumot idéznek elő. Ez az alacsony érték nyáron gyengén emelkedik, majd szeptember-októberre kisebb maximumot ér el, amelyet újra némi visszaesés követ.

Az alábbi gyakorisági térképek szemléletesen mutatják, hogy a domborzati tényezők mennyire befolyásolják a szélirányokat (6. ábra).

6. ábra. A szélirányok évi gyakorisága Zala megyében. (1901-50)

Nagykanizsánál a Principális-völgy mint meridionális képződmény megszűnik. A vízfolyás délnyugat felé veszi útját az alacsony térszínen, ezzel a légáramlások főirányát ÉK–DNY-ra tereli.

Ez a széles tektonikus árok szélcsatornaként működik, valósággal utat nyit a Mura-medence felől a felsikló frontok számára is. Nem véletlen, hogy ennek a két iránynak a *szélgyakorisági értéke* 60%, nagyjából azonos részesedési arányban.

Az északi és a déli szelek gyakoriságának az évi átlaga 6%, illetve 7%. A keleti és nyugati szeleké a legminimálisabb.

A szélirány gyakoriságok értékei nem nagyon térnek el egymástól az év folyamán.

Jellemző a *szélcsendes napok* alakulása. Évi átlagban Zalaegerszezen és Keszthelyen 25%, míg Nagykanizsán csupán 4%. Ez az utóbbi kétségtelenül az ÉK–DNY-ik szélcsatorna következményeivel függ össze.

5. Csapadék

Nagykanizsa környezetének *évi csapadékjárása* egyenletesebb mint az ország többi részén (8. és 9. táblázat).

A tavasz beköszöntésével a kontinentális hatást háttérbe szorítja az óceáni, és ennek megfelelően hónapról-hónapra növekszik a csapadék. Maximumát májusban éri el, s ez egyben az év legnagyobb havi csapadékmennyiségét jelenti. A tavaszi magas csapadékoszszegnek nagy jelentősége van mezőgazdasági szempontból.

A nyári csapadék júliusban tetőzik. Az esőmaximumot az óceáni légtömegek beáramlása (Medárd), illetve a hideg betörési frontok zivatarral kísért záporosói biztosítják. Augusztusban csökkenő csapadék jelzi a kontinentális befolyás erősödését.

9. táblázat. A csapadéértékek évszakos eloszlása. (1901–70)

	Tél	Tavas	Nyár	Ősz	Tenyészidő IV–IX
Nagykanizsa	143	190	232	201	442
Nyíregyháza	103	130	207	141	351
Kecskemét	99	132	154	137	296
Pécs	127	172	193	176	375
Sopron	115	164	244	171	427

Az ősz elején elcsendesednek a nagy légtömegmozgások, a csapadék kevesebb lesz, az óceáni befolyás további mérséklődése miatt. Novemberben azonban újabb csapadéknövekedés következik a nedves közép-atlanti légtömegek beáramlása nyomán (őszi másodlagos maximum). Ezek a frontok csendes esőket eredményeznek.

A kiemelkedően magas nyári és őszi csapadéértékek a mezőgazdaságra nézve előnyös és hátrányos következményekkel is járnak.

A téli időszakban a száraz és hideg kontinentális légtömegek elárasztják a Kárpát-medencét és felszaggatják az esetleg zárt felhőtakarót. A csapadék január-februárban minimumra csökken. A tél száraz hidegét gyakran megtöri az óceán, illetve a Földközi-tenger felől beáramló enyhe és nedves levegő, amely havazást, esetenként átmeneti hóolvadást eredményez.

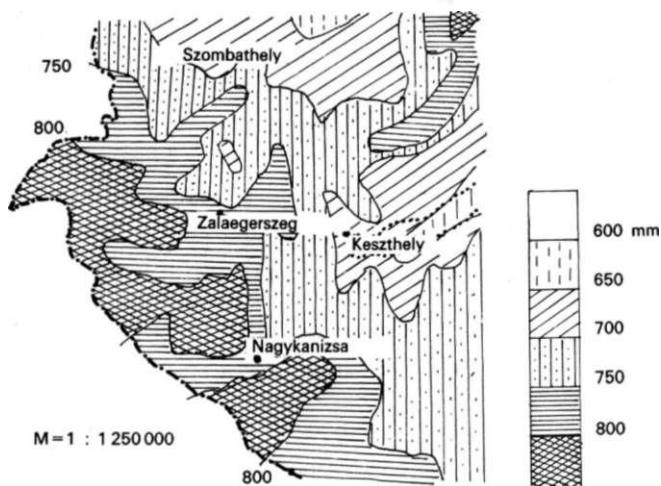
A téli csapadékvíz felhalmozódása nagymértékben előkészíti a sikeres mezőgazdasági évet, a talaj víztartalékainak biztosításával.

Az *évi csapadékösszegek* országosan is magas értéke elsősorban a város kárpát-medence-peremi fekvéséből származik (8. táblázat és 7. ábra).

8. táblázat. A csapadéértékek havi és évi összegei. (1901–70)

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ÉV
Nagykanizsa	43	43	46	60	84	79	82	71	66	65	70	57	766
Kecskemét	28	31	32	44	56	59	50	45	42	43	52	40	522
Nyíregyháza	30	32	31	42	57	75	63	69	45	46	50	41	581
Szarvas	32	34	33	45	59	65	50	50	40	41	51	43	543
Budapest	39	40	41	49	66	73	53	50	43	50	63	52	619
Pécs	39	40	43	62	67	71	64	58	53	58	65	48	668
Sopron	34	35	42	52	70	80	90	74	61	56	54	46	694
Kőszeg	37	38	46	59	77	95	99	89	72	61	61	47	781
Keszthely	36	37	40	52	72	78	76	74	62	57	61	49	694
Zalaegerszeg	37	36	42	58	76	85	90	78	68	61	61	48	740
Zalaszentgrót*	42	42	42	55	84	96	95	68	59	59	76	53	771
Lenti*	46	48	44	60	88	97	97	77	62	62	82	57	820
Letenye	42	40	46	62	83	86	88	78	73	69	73	57	797

* 1941–70

7. ábra. A csapadék évi eloszlása. (1901-50)

Az Alföldön lényegesen kevesebb a csapadék, az évi ingadozása viszont nagyobb, így az aszályra ott jóval nagyobb az esély. A Dunántúl keleti részén és a Kisalföldön valamivel jobb a helyzet.

Zala megye nyugati és délnyugati területei a legnedvesebbek, a Balaton irányába viszont gyorsan csökken a csapadék. Nagykanizsa itt közbülső helyzetet foglal el.

A csapadékjárásnál észlelt egyenletesség azonban viszonylagos tényező, a 80 éves észlelési sorban komoly szélsőségek is akadnak. A legtöbb csapadékot 1940-ben mérték: 1216 mm-t, a legkevesebbet 1921-ben: 483 mm-t. Mindkét szélsőség káros a mezőgazdaságra (10. táblázat).

A táblázatból kitűnik, hogy a legcsapadékosabb évben is vannak átlag alatti értékek (március, április, június, november) és a legszárazabb esztendőben átlag feletti csapadékok (május, november). Növénytermesztés szempontjából nagyon lényeges a csapadék éven belüli eloszlása.

Az előzőeknél is nagyobb szélsőségeket mutatnak a legnagyobb és a legkisebb havi csapadéértékek (11. táblázat).

A *tenyészidőszak* csapadéka átlagosan 442 mm, megközelíti az ország legszárazabb területének évi összegét is. Az aszály ritka, a szántóföldi növények általában elegendő csapadékot kapnak, a rétek-legezők füve gazdagabb mint másutt.

A *téli félév* 324 mm-nyi csapadéka – a csekély mértékű párolgás miatt – elegendő víztartaléket halmoz fel a talajban.

A *havas napok* számának változása – a mediterrán hatásnak erősebben kitett területeken kívül – nagy-

10. táblázat. Legcsapadékosabb és legszárazabb év. (Nagykanizsa, 1901-80)

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ÉV
1940	73	78	43	46	136	58	163	210	192	102	56	59	1216
1921	18	32	4	52	93	58	11	39	10	54	90	22	483

11. táblázat. Legnagyobb és legkisebb havi csapadék. (Nagykanizsa, 1901-80)

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
mm	126	152	159	203	213	191	192	210	192	203	202	153
Év	1950	1947	1937	1903	1939	1943	1948	1940	1940	1905	1962	1903
mm	1	0	1	4	12	13	2	5	1	1	4	10
Év	1964	1949	1929	1946	1917	1917	1904	1947	1949	1959 1965	1924	1972

12. táblázat. Csapadékos napok száma, legalább 5,0 mm csapadékkal. (1901-50)

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ÉV
Nagykanizsa	3,1	3,2	3,4	4,2	5,6	4,8	4,9	4,4	4,1	4,7	4,4	4,1	50,9
Kecskemét	1,6	2,0	2,3	3,3	3,4	3,8	3,0	3,1	3,2	3,4	3,5	2,7	35,3

13. táblázat. Csapadékos napok száma, legalább 20,0 mm csapadékkal. (1901-50)

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ÉV
Nagykanizsa	0,3	0,3	0,3	0,6	0,9	0,9	1,0	0,8	0,9	0,9	0,7	0,4	8,0
Kecskemét	0,0	0,1	0,2	0,2	0,6	0,5	0,6	0,5	0,5	0,4	0,4	0,1	4,1

14. táblázat. Havas, zivataros és jégesős napok száma. (1901–50)

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ÉV
	Havas napok												
Nagykanizsa	5,6	4,4	2,5	1,0	–	–	–	–	–	0,5	2,2	5,0	21,2
Szeged	5,3	3,9	2,2	0,7	–	–	–	–	0,1	1,7	1,7	4,3	18,2
	Zivataros napok												
Nagykanizsa	0,1	0,6	1,4	4,4	4,5	5,6	4,2	2,0	0,8	0,3	0,0	0,0	23,9
Szombathely	0,1	0,1	0,5	2,0	4,6	6,5	7,9	6,3	1,7	0,8	0,2	0,0	31,7
	Jégesős napok												
Nagykanizsa	0,0	0,0	0,2	0,6	0,8	0,5	0,3	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	2,7
Kisújszállás	0,0	0,0	0,2	0,0	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	1,0

mértékben függ a magassági viszonyoktól, a kontinentalitás mértékétől (14. táblázat).

Nagykanizsa magasabb csapadéka az országos átlagnál több havas napot és vastagabb hótakarót eredményez. Azonban az időnként betörő enyhe és esős légtömegek gyakran megrövidítik ezt az időszakot. A 300 m tszf.-i magasságú dombhátakon (pl. az újudvari tv-torony környezete) néhány nappal meghosszabbodik ez az időszak. A havazás első és utolsó napja a lehető legszabálytalanabb módon ingadozik, tör-

vényyszerűséget nehéz megállapítani. A hótakarónak nagy a szerepe a vízháztartásban, ezen keresztül a mezőgazdaságban.

Zivatarok szempontjából a nagykanizsai terület – összehasonlítva a szombathelyi zivatargóccal – nyugalmas területek közé tartozik.

Ugyancsak szeszélyes – a zivatarokat kísérő – jégeső jelensége, mértéke országos viszonylatban is jelentős. A kártétele keskenyebb sávokban minden évben jelentkeznek.

III. VÍZFÖLDRAJZI ADOTTSÁGOK

1. Felszíni vizek

A) FOLYÓVIZEK

Nagykanizsát kettészelő Principális-csatorna vezeti le a 4–5 km széles völgymedence, valamint a meridionális dombok kisebb-nagyobb völgyeinek vízfeleslegét.

A Principális-völgyet a keresztirányú süllyedékek és az oldalvölgyek benyomuló hordalékkúpjai rossz lefolyású, pangóvízes területté tették, sőt helyenként kifejezetten elmocsarasították. Az árvizek lefolyásukat keresve kalandoztak az ártéren, mivel a kisesésű völgytalpon nem alakult ki egységes meder. (A középkori vár védelme érdekében mesterséges gátolásokkal is akadályozták a lefolyást.)

A mocsárvilág a közlekedés komoly akadályát képezte. A mai 7-es számú főközlekedési úttal párhuzamos K–NY-i útvonal már a római korban északról került meg a mocsarat, és a Sormás–Homokkomárom–Korpavár–Laznak helységek irányában vezetett át a völgyön.

A 18. századtól a katonai szempontok elvesztették a jelentőségüket, a szaporodó népesség pedig újabb területeket kívánt művelés alá fogni. Ennek nyomán még ebben az évszázadban kiásták az első csatornákat. Az első komoly lecsapolási munkát az 1906-ban

alakult Kőgyárberki Lecsapoló Társulat végezte a várostól északra, amely egységes csatornába gyűjtötte (és a városra zúdította) a vízgyűjtő felső területeinek a vizeit.

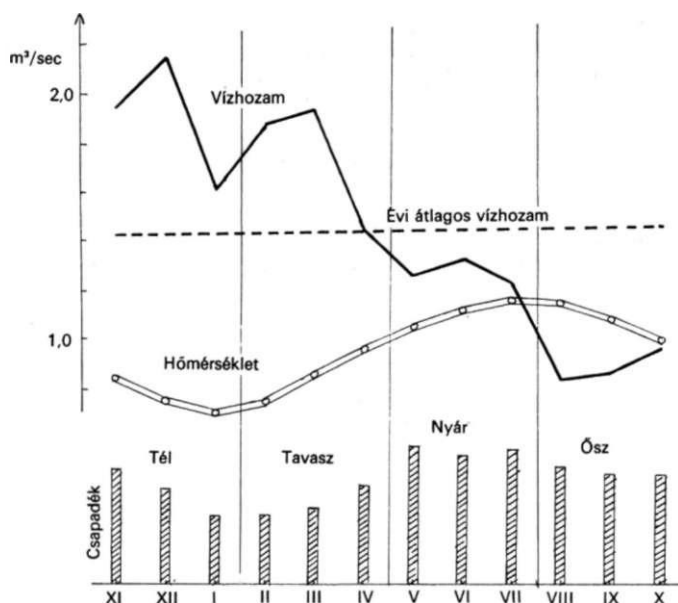
Ezután a vízrendezést már nem lehetett tovább halasztani Nagykanizsán sem, és létrehozták a Principálisvölgyi Lecsapoló Társulatot, amely az I. világháború alatt egységes rendezést végzett. Azonban ez sem hozott tartós javulást. Az államosítás után az elhanyagolt csatornák föliszapolódtak.

1968-ban korszerű és egységes tervek alapján, gépi munka alkalmazásával újabb vízrendezés kezdődött. Ezek a munkálatok sem oldották meg véglegesen a lecsapolások ügyét. Az erőteljes föliszapolódások miatt átlagosan 5 évenként ismételni kellene a kotrásokat.

A Principális-csatorna vízjárásának megállapításához a nagykanizsai mércénél mért vízhozamok alapján elemeztük a lefolyásviszonyokat.

A vízjárás tükrözi a csapadék és a hőmérséklet szabta évi menetet (8. ábra).

A lefolyás decemberben – a hidrológiai tél közepén – éri el a maximumát, amikor a vízzel telítetté váló talaj nem képes elnyelni a csapadékot és az olvadékvizet. Az alacsony hőmérséklet miatt lecsökkent párolgás ugyancsak fokozza a lefolyást. Az anticiklonális jellegű januárban kisebb a vízhozam. Ezt a hóalakban hulló csapadék és a tartós fagy váltja ki.

8. ábra. A Principális-csatorna átlagos havi és évi vízhozama, és a havi hőmérséklet és csapadék átlagok Nagykanizsán hidrológiai évszakbeosztás alapján. (1960–69)

Másodlagos maximum alakul ki februárban és márciusban a hóolvadás következtében. A vízfolyások vizét nem apasztja számottevő módon sem a kevés csapadék, sem a kissé megnövekedett párolgás.

A tavasz végén és a nyáron a megszorodott csapadék kissé lassítja a vízhozam csökkenését, de az végül is augusztus-szeptemberben eléri a minimumot. A mérséklődő intenzitású és mennyiségű csapadék nagyrészt elnyeli a kiszáradt talaj és fogyasztja a magas párolgás.

A Kelet-Zala kisebb mértékű kontinentalitását igazolja a Principális-csatorna vízjárásának kisebb abszolút szélsőségi hányadosa (15. táblázat).

Az ausztriai Isel az örök hóból, illetve a kiemelkedően magas csapadékból táplálkozik. Vízigyűjtője alpesi jellegű, s ennek megfelelően magas a fajlagos lefolyási érték.

A Mezőföldön csordogáló Váli-víz alacsony fajlagos lefolyása, valamint hatalmas abszolút szélsőségi hányadosa a – kontinentális jellegnek megfelelően – a legnagyobb és legkisebb víz óriási különbségét mutatja. Fontos szerepet játszik a domborzat síksággá szelidülése, a laza üledékekkel borított felszín jó vízelnyelő képessége.

A Principális-csatorna vízgyűjtő területén viszonylag kiegyenlített és országos viszonylatban ma-

15. táblázat. Néhány vízfolyás fajlagos vízhozamának, illetve a legnagyobb és legkisebb vízhozam hányadosának összehasonlítása

Sorszám	Vízfolyás	Vízgyűjtő terület, km ²	Fajlagos vízhozam, m ³ /sec · km ²	$\frac{LNQ}{LKQ}$
1.	Isel	1198	31,90	163,6
2.	Váli-víz	220	2,09	2666,0
3.	Principális-csatorna*	301	4,66	78,6
4.	Péti-víz	59	11,86	26,0

* A Principális-csatorna adatai nem a teljes vízgyűjtőre (610 km²) vonatkoznak, csupán a Nagykanizsától E-ra lévő területre.

gas a csapadékatlag. A lefolyást befolyásoló morfológiai és köztani feltételek a síkság és a hegység közötti átmenetet jelzik. A felszint laza üledéktakaró borítja. A fajlagos lefolyási érték és a szélsőségi hányados ezt az átmeneti helyzetet tükrözi.

Sajátos a karsztforrásokból táplálkozó Péti-víz kiegyensúlyozott vízhozama és a magyarországi viszonyok között magas fajlagos lefolyása.

A Principális-csatornán 5,0–5,0 árhullám vonul le átlagosan a hidrológiai nyár és tél során, a gyakori záporosók, illetve eső és az olvadás együttes hatásaként. A hidrológiai tavasz átlagosan 4,9 árhullámmal szorosan utána következik, s ezt 4,4-el az ősz követi.

Az adatokból kiderül, hogy az árhullámok számát tekintve nincs nagy különbség az egyes évszakok között. Ezek is igazolják a terület kiegyenlített csapadékjárását.

A legtartósabb árhullámok a hidrológiai tavasz idején alakulnak ki, amikor a fagyott altalaj, az eső és a hó, a magas talajvíz, valamint a gyenge párolgás miatt sok víz kerül a patakokba. Ezt a víztömeget a rendkívül kisesésű Principális-csatorna (0,4%), lassan vezet le.

Tartósság tekintetében alig marad el a tavaszi mögött a téli negyedévi érték. A tavaszi időszakkal kapcsolatban említett tényezők lényegében itt is hatnak, s ezeken kívül fontos szerepe van a többnapos esőknek.

Az alacsony őszi és a még alacsonyabb nyári értékek a csapadék gyors lefutásával, a nagy párolgással, és a talaj fokozott vízelnyelő képességével magyarázható. Az ősz végi esők módosítanak ezen a képen.

A fentieket igazolja az alábbi adatsor, ahol megvizsgáltuk a Principális-csatorna árhullámjainak vízhozamát a vízgyűjtőre hullott csapadék százalékában.

	XI.	XII.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
%	21,6	22,5	24,2	69,8	59,9	42,4	13,8	8,9	11,0	10,0	8,1	14,3

16. táblázat. A részvízgyűjtők néhány jellemző mérőszáma

Vízfolyás neve	Vízgyűjtő-területe*, km ²	Erdősültsége, %	Fajlagos vízhozama l/sec · km ²	Kisvízhozama, l/sec	Magassági indexe
Kámáncsi-patak	3,5	56	–	1	264
Lazsnaki-patak	8,6	62	0,2	2	281
Palini-patak	3,7	1	0,4	2	249
Homoki-patak	14,0	45	1,9	28	198
Mántai-patak	33,4	39	0,9	26	202
Bakónaki-patak	71,0	18	1,5	105	234

* vízmérés fölött

Kis vízfolyások vízjárása. Nagykanizsa területét hat – a Principális-csatornába ömlő – kisebb mellék-patak érinti (9. ábra és 16. táblázat).

A részvízgyűjtők kicsik és rövidek, a Principális-vízgyűjtő észak-déli irányban hosszan elnyúló alakja miatt.

A mellék-patakok vizsgálatát a fajlagos vízhozamuk segítségével végeztük, melyet a havonta észlelt kisvízi hozamok alapján számítottunk.

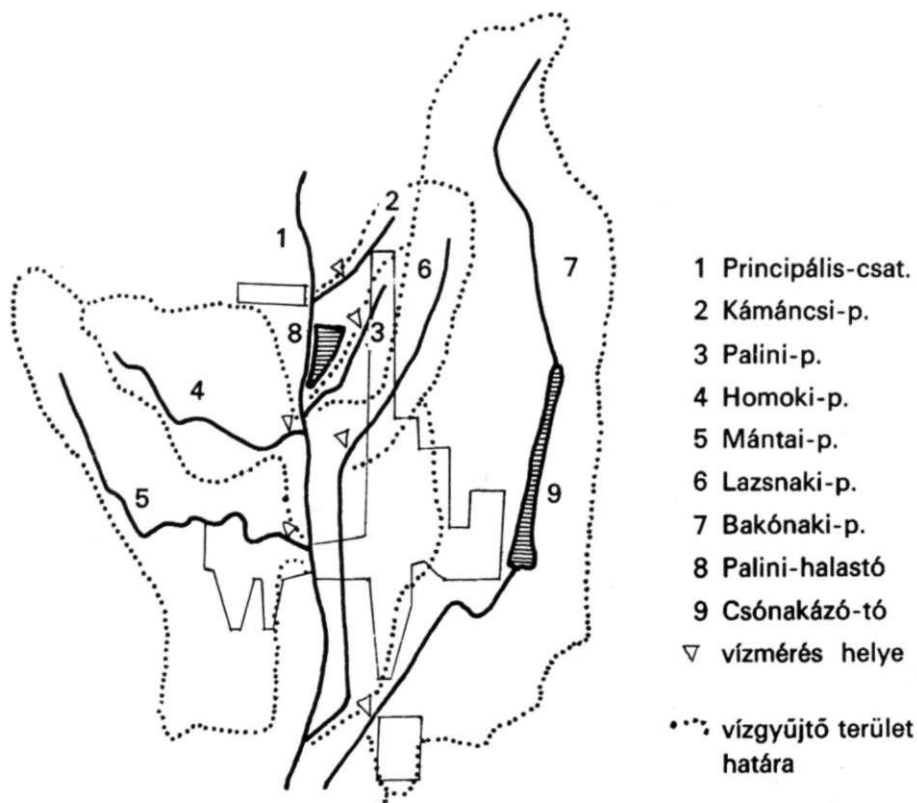
A fajlagos vízhozamot meghatározza a vízgyűjtőre hullott csapadék nagysága, befolyásolja a talaj, a domborzat, a völgsűrűség, és a vízrendezés állapota.

A részvízgyűjtők kicsisége és egymáshoz való közelsége miatt a csapadékviszonyokat nagyjából azonosnak vehetjük, így a befolyásoló tényezők különbözősége határozza meg az egyes mellék-patakok fajlagos vízhozamát.

Ezen az alapon a hat kisvízfolyást négy kategóriába sorolhatjuk.

1. A legkisebb fajlagos vízhozamúak a vályogos felszínű, meredek és erdős domboldalú Palini, Kámáncsi és Lazsnaki vízfolyások. A meredek domboldalak vizet nehezen átteresztő vályogos felszínén gyorsan lefut a csapadékvíz, az erdők lombfelülete nagy mennyiségű vizet párologtat el.

2. A legnagyobb fajlagos kishozamú vízfolyás a Homoki-patak, mintegy 80%-ban homokos-alluviális térszínekről gyűjti a vizét, tehát jó vízelnyelő és rossz lefolyású felszínekről. Az így felhalmozott vizet tovább növeli a völgymedence alluviumában dél felé szivárgó jelentős mennyiségű talajvíz. A 45%-os erdősültség vízfogyasztó hatása is közrejátszik, hogy a nyári időszakban a talajvíz mélyebbre süllyed.

9. ábra. Nagykanizsa folyó- és állóvize.

A homokos-alluviális jellegű Homoki-patak vízhozama különösen függ a meder kotortsági állapotától.

3. A Mántai-patak vízgyűjtőjének a felső szakasza a Lazsnakiéhoz hasonlóan erdős és nagy reliefenergiájú, s ennek megfelelően kis fajlagos lefolyású. A vízgyűjtő déli felének homokos-alluviális térszínén viszont nagy a lefolyás. Ebből a kettősségből ered a Mántai-patak közepes fajlagos lefolyása.

4. Vályogos felszínű, de – kivéve a legfelsőbb szakaszát – lankás, és művelt lejtőjű, nagy völgy-sűrűségű Bakónaki-patak fajlagos kisvízhozama viszonylag magas. A lankás domboldalak szántói elősegítik a beszivárgást. A nagyobb völgy-sűrűség, valamint a fővízfolyás mesterséges kimélyítése nagyobb mértékben megcsapolja a domboldalak és az alluviumok vizeit.

A Bakónaki-patak táplálja a Csónakázó-tavat, a város legnépszerűbb kirándulóhelyét.

B) TAVAK

Nagykanizsa területén két mesterséges tavat találunk. Az egyik a 40 hektáros Csónakázó-tó, amely a környezetével a város egyik szabadidő központját képezi, másik a 23 hektáros Palini-halastó, az Alkotmány TSZ tulajdonában.

A Csónakázó-tavat a Bakónaki-patak felduzzasztásával nyerték. Ebből adódik a hosszan elnyúlt alakja. A hely kiválasztását a szép környezeti fekvés, a városhoz való közelség és az elegendő vízutánpótlás indokolta. Hamarosan nagyon kedvelt kiránduló helyé vált. Hátránya, hogy a 38,5 km²-es vízgyűjtője zömmel művelt terület, északi részén meredek domboldalakkal, ahonnan a lefolyó és szivárgó vizek a talajjal együtt sok kemikáliát is belemosnak. Sokat szennyez a területén lévő két község is. Ezeket a tényezőket ma kivédeni nem tudjuk, legfeljebb állandóan kezelt elótárolókkal lassítani lehet a feltöltődés és a szennyeződés mértékét. Így talán elkerülhető lesz az 1987-es évihez hasonló óriási halpusztulás (15 tonna).

A Palini-halastó szerencsésebb felépítésű létesítmény. Közvetlenül a Principális-csatorna mellett fekszik, belőle táplálkozik. Az oldalról jövő vizeket árokkal távartartják. Halat és víziszárnyasokat egyaránt tenyésztettek az 50-es évek második felében létesített tóban. A víziszárnyas tenyésztés és a tó elhanyagoltsága következtében a növényzet elburjánzott, s emiatt fertő állapotba került.

Általában megfogalmazható, hogy a begátolással létesített tavak Zalában rövid életűek. Valaha sokkal több volt belőlük, de feltöltődtek és eltűntek. Csupán soha ki nem fizetődő hatalmas költséggel lehet őket huzamosan fenntartani.

Előnyösebb lenne, hogy a Principális-völgymedence kevésbé hasznosított részein a felszíni vizek kizárásával, csupán a talajvízre építenének tavakat.

2. Felszín alatti vizek

A) TALAJVÍZ

A csapadék leszivárog a felszín alá, egészen az első vízzáró rétegig, s fölötté felhalmozódva talajvizet képez. Általában 25–30 m mélységig soroljuk ebbe a kategóriába a vizeket.

A város alatt mindenütt megtalálható talajvíz legfontosabb jellemzőit az alábbiakban vázoljuk.

A talajvíz „lustán” követi a domborzat alakzatait. A völgytalpakon nagyon közel van a felszínhez, a domboldalakon felfelé haladva, egyre jobban elhajlik tőle. (A domboldalakra felhúzódott falvak legmagasabban fekvő házainak a helyét, a gazdaságosan feltárható talajvíz határozta meg.)

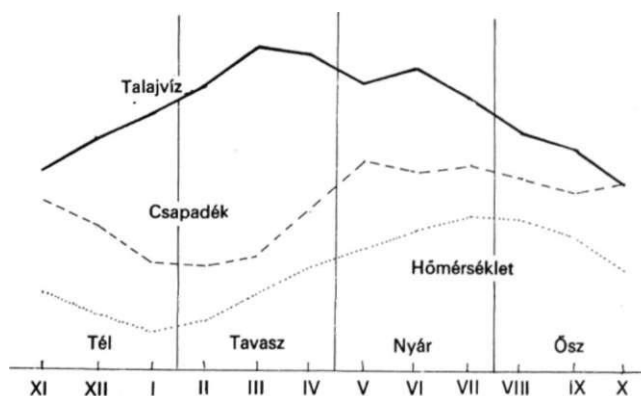
A dombsági jellegnek megfelelően a talajvíz állandó mozgásban van. A dombhátakban felhalmozódott víz lassan a völgytalpak felé szivárog, s közben egyre közelebb kerül a felszínhez. A völgytalpak peremén – ha a szerkezeti viszonyok lehetővé teszik – források formájában felszínre kerül, ha nem, akkor a völgytalpba szivárogva távozik.

Főleg a mélyebb ásott kutakban jól észlelhető a vízszint évi ingadozása. Nagyobb az ingadozás a magasabb térszíneken, illetve a finomabb szemcséjű rétegekbe telepített kutaknál. A finom (iszapos, agyagos) kőzetek szemcséinek szabad hézagterefogata kicsi, így az adott vízmennyiség jobban megemeli a talajvízszintet, illetve csökkenéskor mélyebbre húzódik.

A legalacsonyabban fekvő völgytalpak talajvize ingadozik legkevésbé, mert a völgyoldalak felől szivárgó vizek nem engedik mélyre süllyedni, a magasra emelt vizet pedig a felszíni lefolyás és a párolgás csökkenti.

A talajvízjárás tekintetében egy határozott évi menetet figyelhető meg és ez összefüggésben van a hőmérséklet és a csapadék járással is (10. ábra).

A talajvíz télen halmozódik fel, a jelentéktelen párolgás nyomán megnövekedett csapadékszivárgás

10. ábra. A talajvíz, valamint a csapadék és a hőmérséklet évi menete hidrológiai évszakbeosztás alapján. (1956–70)

17. táblázat. A Principális-csatorna vízgyűjtőjének vízháztartási viszonyai. (Lászlóffy-Szesztai, 1901–50)

	XI.	XII.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	Évi	%
Csapadék, mm	65	54	41	40	44	60	79	76	78	73	68	72	751	100
Terület párolgás, mm	13	7	9	12	27	51	96	106	105	84	59	31	600	80
Lefolyt vízmennyiség, mm	52	47	32	28	17	9	-17	-30	-27	-11	10	41	151	20

miatt. Tavasz elején tovább emelkedik a talajvízszint és eléri az évi maximumát, majd lassan csökken.

A nyári nagyobb csapadékösszeg sem képes ellensúlyozni a megnövekedett párolgást, amely gyorsan felhasználja a víztartalékot és így az ősz az alacsony talajvízállás időszaka lesz.

Tehát némi fáziseltolódással a hőmérséklet és a csapadék évi menetét követi a talajvíz évi járása.

A talajvíz sokévi közepes ingadozását a megelőző évek alacsony vagy magas csapadékmennyisége eredményezi. Az egymást követő kevés csapadékú évek hatására a talajvíz alacsonyra süllyed, a források egy része elapad. A szárazság miatt sínylődik a növényzet. Szerencsére Nagykanizsa környezetében az országosnál ritkább az ilyen időszak.

A túlságosan nedves évek sem előnyösek a mezőgazdaság számára, hiszen áradások, belvizek, megmunkálatlan talajok, stb. okoznak gondokat.

A talajvizek hőmérséklete tükrözi a tárolóközet hőmérsékletváltozásait. A téli időszakban lehűlt talaj lehűti a talajvizet is, a nyári meleg viszont felmelegíti. Ez a folyamat annál inkább érvényesül, minél közelebb van a talajvíz a felszínhez, és minél lassabb a talajvíz áramlása.

A vizsgálatok szerint 10–11 m mélységben felveszi a talajvíz a terület évi középhőmérsékletét. (Még a nyitott talajvízkutakban is legfeljebb 1–2 C°-ot változik a víz hőmérséklete ebben a mélységben a téli és a nyári időszak között).

A 20 m-nél mélyebb ásottkutak vízhőfoka már meghaladja Nagykanizsa évi középhőmérsékletét, ami a Föld belsejéből származó meleg következménye (11–12 C°).

A talajvizek tisztasága már a múlté. A lehullott csapadék feloldja a felszín és a talaj szennyeződéseit (trágya, műtrágya, permetezőszerek, egyéb ipari anyagok), és a mélybe szállítja. Minél közelebb van a talajvíz a felszínhez, annál kevésbé képes megszűrődni. A KÖJÁL vizsgálatai szerint a nitrit, a nitrát és a bakteriális szennyeződés a legtöbb kútban már közeledik az egészségre káros mértékhez. A talaj és a víz szennyeződése tovább fokozódik. (Szerencsére Nagykanizsán és a hozzá tartozó külterületeken már kevesen használják ivóvíz gyanánt, de ipari és öntözővízként még jól hasznosítható.)

A talajvízkészletnek Nagykanizsa ellátása szempontjából ma már nincs különösebb jelentősége. Legfeljebb az alluviális fekvésű Kiskanyizsa felszínkö-

zeli talajvizét használják fel a kiterjedt zöldéseskeretek öntözésére (bár itt is kényelmesebb a nyomás alatt lévő vízvezetéki ivóvízzel locsolni!).

A talajvíztartó rétegek vékonyabbak a rétegvíz tartó összleteknél, ezért a kinyerhető vízmennyiség is kevesebb. Abból a szempontból viszont előnyösebbek a körülményei, hogy a talajvíz a lehullott csapadékból évente pótlódik.

A völgytalpak vízutánpótlása a legnagyobb, ezenkívül közel van a felszínhez, tehát itt a legcélszerűbb a felhasználása.

B) VÍZMÉRLEG

A Principális-vízgyűjtő vízzel való ellátottságát a vízháztartási viszonyok vizsgálatával mérjük.

A vízháztartási egyenleg bevételi oldalát a területre hullott csapadék alkotja (az esetleges öntözővíz is!), a kiadási oldalát a lefolyt és elpárolgott vízmennyiség (17. táblázat).

A kiadási oldal részletesebb vizsgálatából kitűnik, hogy májustól augusztusig a területi párolgás átlagai meghaladják a lehullott csapadékot. Ezzel párhuzamosan a patakok vízhozama csökken, némelyik kiszárad. Az év további nyolc hónapjában a csapadék több mint a párolgás.

Évi vonatkozásban a csapadékösszeg 80%-a elpárolog, 20%-a lefolyik.

Ellenőrzés végett a nagykanizsai vízmérce adataira támaszkodva kiszámítottuk a 10 esztendő alatt lefolyt víztömeget, valamint összegeztük az ugyanezen időszak alatt a vízgyűjtő északi és középső területeire hullott csapadékot, általában 5–6 csapadékmérő állomás adatát átlagoltuk. A kapott eredmények megerősítik a szakirodalomból vett adatokat annak ellenére, hogy csupán 10 év értékei álltak rendelkezésre (18. táblázat).

18. táblázat. A Principális-vízgyűjtő északi részének lefolyása a nagykanizsai vízmérce adatai alapján

1960–69			
	Csapadék-összeg	Lefolyás	Párolgás
m ³	2 328 838 000	442 603 039	1 886 234 961
%	100	19	81

A 19%-os átlag csupán a Nagykanizsától északra folyó vízgyűjtő rész lefolyási viszonyait tükrözi. A déli terület lefolyási értékei meghaladják a 19%-ot, mivel ez a vízgyűjtő legcsapadékosabb része.

C) RÉTEGVIZEK

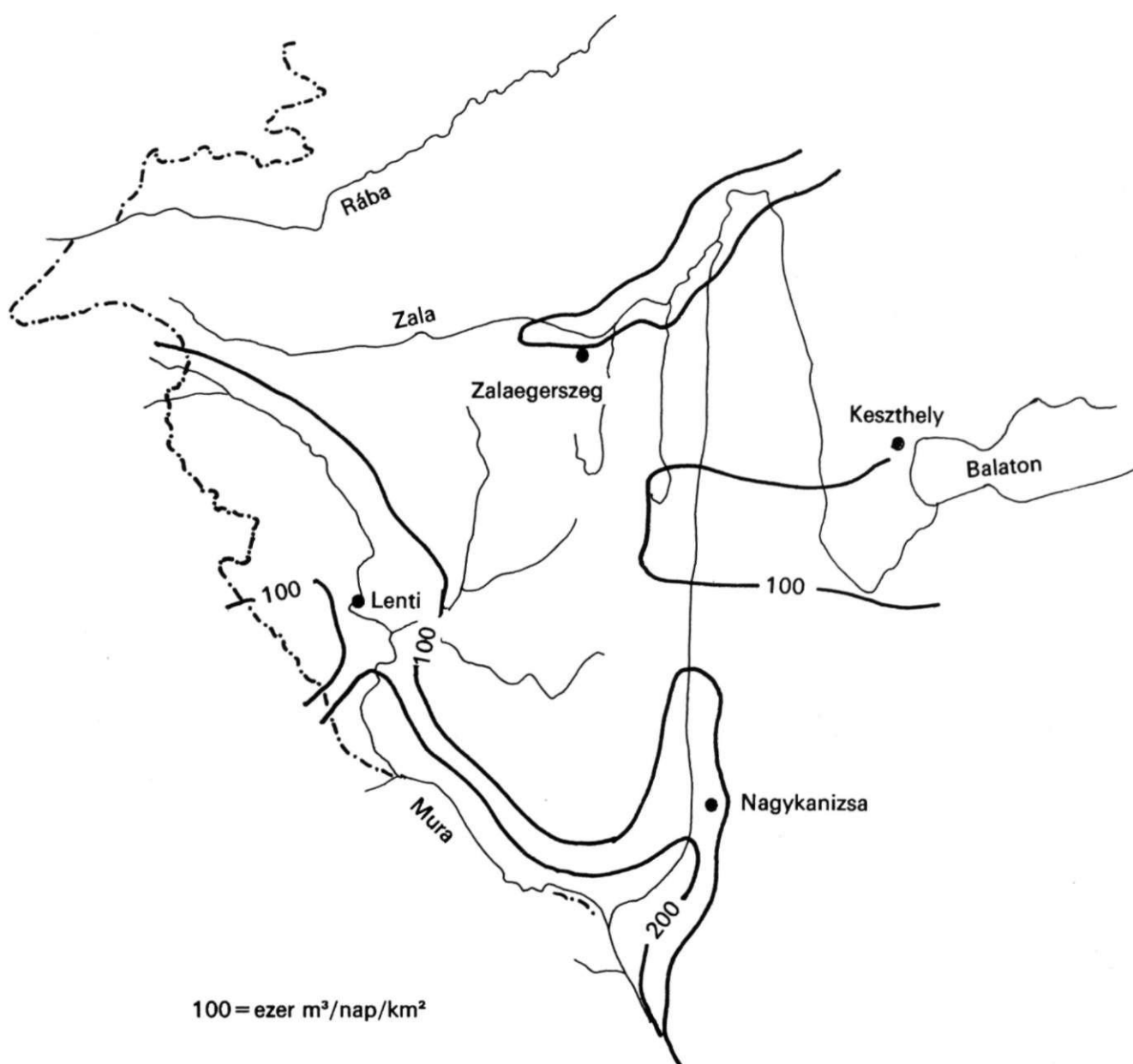
A mélyebben fekvő kőzetretegek hézagaiban felhalmozódó vízkészlet alkotja a rétegvizeket. Ez a vízkészlet több százezer éven keresztül érintetlen volt, egészen a feltárásáig.

Nagykanizsa rétegvizei elsősorban a Bakony felől pótlódnak, kisebb mértékben az Alpok peremhegységei irányából, de lehetséges egy egészen kis mértékű kapcsolat a felszínnel is, a felső vízzáró agyagrétegek

helyenkénti kiékelődése miatt. Ez az utóbbi inkább a magasabban lévő rétegvizeket érinti.

Mivel a rétegvíznek jelentéktelen a felszínnel való közvetlen kapcsolata, ezért tiszta, viszont az utánpótlása lassú a beszivárgási terület nagy távolsága és a közbeeső törésszerű szerkezetek akadályozó szerepe miatt.

A Nagykanizsa alatti rétegvizeket a völgyekbe telepített 80–250 m mélységű artézi kutakból szivattyúzzák a felszínre. A 100–150 m vastag pleisztocén-felsőpliocén takaró alatt fekvő felsőpannóniai homokok tárolják a kitermelésre érdemes készletet. A vízadó rétegek két szintben helyezkednek el. A felső szint 100–130 m, az alsó szint 200–230 m között található. A víztartó rétegeket agyagos üledékek választják el egymástól.

11. ábra. A rétegvizek termelésterhelhetősége Délnyugat-Dunántúlon. (1984)

19. táblázat. Néhány nagykanizsai rétegvizkút adatai

A kút száma	Mélység, m	Vízhozam, l/perc	Hőmérséklet, °C	Nyugalmi vízszint, m	Üzemi vízszint, m
Práter					
C	150	600	14	- 6,1	- 11,5
D	119	380	16	- 6,3	- 14,3
E	247	560	17	- 7,3	- 9,1
Ligetváros					
III/a	120	400	16	- 12,0	- 18,0
Bagola					
I.	200	210	17	- 14,8	- 17,8
IV.	140	180	16	- 12,0	- 18,0

A rétegvizek völgyek alatti jelentékeny mélysége jelzi, hogy a kiemelkedő és erősen felszabdalt dombhátak rétegvize lecsapolódott a völgyek kivésése során.

A geotermikus gradiens alacsony értékeinek megfelelően (18–22 m/C°) a rétegvizek hőmérséklete viszonylag gyorsan emelkedik a mélység felé. A 100–130 m mélyről származó vizek átlagos hőmérséklete 16 C°, míg a 200–230 m-ről már 20–21 C°-os vizet nyernek. Az egyik 250 m mély kút talphőmérséklete 25 C°.

A rétegvizkészlet nagyságát az Országos Vizgazdálkodási Keretterv (1984) adatai tárják fel. Eszerint Nagykanizsa a megye rétegvizekkel legjobban ellátott területe (11. ábra).

Ennek ellenére mérsékelt készletekkel rendelkezik a város, hiszen a homokos, homokkőves víztartórétegek pórusterfogata kicsi, nem hasonlítható a karsztos területek nagy vízhozamaihoz.

Az 50-es években a fejlődő ipar nagyobb szükséglete miatt erőteljesen megnövekedett a kitermelés. Eredményként a kutak üzemi vízszintje katasztrofálisan lesüllyedt, így újabb víznyerési lehetőség után kellett nézni (19. táblázat).

Jelenleg a rétegvizek mérsékelt termelése folyik, nem várható újabb tartalékfeltárás, az érdeklődés a nagy lehetőségeket tartogató Mura menti partiszűrősű vizek felé irányul.

20. táblázat. Nagykanizsa alatti rétegvizek fontosabb vízkémiai adatai. (1988)

Kutak	F	G	E	C	D
Lúgosság	7,0	6,6	7,4	6,8	6,1
Összes kationmennyiség, Nkf	16,4	26,4	19,5	15,8	15,9
Ammonia	nyom	0	0,25	0,06	0
Vas, mg/l	0,45	1,0	0,92	0,50	0,26
Klorid mg/l	8	10	6,4	12	4
Nitrát mg/l	0	0	0,25	0	0
Nitrit mg/l	nyom	0	0,30	0	0

A rétegvizkútak vízminőségét rendszeresen vizsgálják. Ebből az anyagból ragadunk ki néhány jellemző adatot. (20. táblázat).

A víz jó minősége állandó, sőt valószínűsítik, hogy a helyi Sörgyár sörének jó minőségéhez ez is hozzájárul. Egyedül a vastartalom haladja meg az engedélyezett mértéket.

D) TERMÁLVIZEK

Amennyiben a fűró nem áll meg 2–300 m mélységben, hanem lehatol több száz, vagy ezer méterre, a kitűnő ivóvíz helyett sókkal telített forróvizet tárnak föl, amely szerencsés sóösszetétel esetén gyógyhatású is lehet.

Nagykanizsa területének nagyobb északi része a Letenye–Nagykanizsa–Csákány vonalában húzódó mélyszerkezeti egység fölött helyezkedik el. Ez a szerkezet egy olyan „teknő”, ahol a mezozoós alaphegység elsüllyedt, s a fűrók még nem érték el azt. Ilyenformán a termálvizek tározó kőzete a felsőpannóniai homok és homokkő porózusos rétegösszlete, amely 600–1500 m vastagságban található itt.

A felsőpannóniai aljazatot képező alsópannóniai és miocén rétegek itt tömöttek, s azok számottevő vízmennyiséget nem tározhatnak.

A város déli területe már a bajcsa-inkei boltozaton helyezkedik el. Ez a szerkezeti egység 3–4000 m mélységben mezozoós agyagot, dolomitot és mészkövet tartalmaz. Az elsődlegesen fontos szénhidrogének kivül termálvizek is előfordulnak, csak korlátozottabb mértékben a rétegek vékonysága és agyagtartalma következtében. A bajcsai szerkezet hidrológiai-lag nem függ össze a bakonyi karsztvízzel.

Az adottságok értékelésekor figyelembe kell venni, hogy a fűrásokat szénhidrogének feltárása céljából készítették, ezért a mélységi vizekkel kapcsolatos adataink gyakran hiányosak és pontatlanok.

A statikus víztartalékok kicsisége nem csupán Nagykanizsa környezetére jellemző, hanem az egész Dunántúlra (nem így az Alföldön!). Vékonyak a víztartó rétegösszletek, a szerkezeti részek szétarabol-

21. táblázat. Két jellemző fúrás termálvíz adatai

A kút száma	Mélysége, m	Vízadó kőzet	Víz hőmérséklet, °C	Vizhozam, l/p	PH	NaCl	Összes keménység, Nkf
Bj 40 (Strand)	1650	f. pannóniai homokkő	42	417	8,09	0,01	12,4
Bj I. (Miklósfő)	4126	triász mészkő, márga	90	403	7,56	19,61	42,05

tak és kisméretűek. Nagykanizsa alatti *termálvíztartalékok* elmaradnak a dunántúli jól karsztosodott mezozoós szerkezetektől is. Itt a felsőpannóniai homokkövek képezik a fő víztartó rétegeket.

A fentiekből következik, hogy a geotermikus energia nagymértékű hasznosítására alkalmatlan ez a kis tartalék, legfeljebb strandfürdők, kertészetek melegvízellátását képes biztosítani. Természetesen ez az utóbbi sem lényegtelen adottság, hiszen a felsőpannóniai rétegek kútjaiból melegvíz szivattyúzható (21. táblázat).

A *termálvíz utánpótlódását* a Bakony és az Alpok felől feltételezik. Újabban – izotópos vizsgálatok eredményeként – a jugoszláviai Kalnik és az Ivansčiča hegységekkel való kapcsolata is valószínűsíthető.

A felszínre hozott víz *hőmérséklete* a vízadó rétegek mélységén múlik elsősorban. Kedvező a geotermikus gradiens kicsisége, de kedvezőtlen – bár ez technikai

kérdés – a csőben felfelé nyomuló víz erőteljes lehűlése. (A Bajcsa I.-es kút talphőmérséklete 3596 m-en 180 °C, a felszínre érésékor 90 °C.)

A termálvizek jóval több oldott anyagot tartalmaznak mint a felszínközeli rétegvizek. Bizonyos esetekben a sók mennyisége és összetétele gyógyhatást is kifejt (pl. Zalakaroson). Erről az utóbbiról még nem tudunk Nagykanizsa területén.

A felsőpannóniai rétegekből származó termálvizek sótartalma (főleg a NaCl) kicsi, gyakorlatilag édesvíznek tekinthető, lerakódásaival nem tömíti el a termelőcsöveket és a felhasználását követően nem szennyezi a környezetet. Ilyen vizet tártak föl a városi fürdő területén (Bajcsa 40-es kút).

A bajcsai szerkezet mezozoós rétegeiből már sós vizet termelhetnek, s talán gyógyhatása is lehet, ha valamikor hasznosítani fogják (Bajcsa I.-es kút).

IV. TALAJOK

A város környezetében a legnagyobb természeti értéket – az egy táblán belül is változatos – talajok képviselik. A talajviszonyokat Nagykanizsa jelenlegi közigazgatási határain belül vizsgáltuk, a város közvetlen területéhez tartozó Miklósfő, Bagola, valamint Kis- és Nagyfakos helységekkel együtt.

A talajok termékenysége

A város két termelőszövetkezetének közvetlen gyakorlati célokat szolgáló talajvizsgáló anyagából kitűnik, hogy országos összehasonlításban legfeljebb közepesnek minősíthető az itteni legjobb talaj, bár zalai vonatkozásban a jobbak közé tartozik.

Általában humuszzegények, mert az erdőtalajokban gyorsabb a szervesanyag ásványosodása, mint a felhalmozódása. A réti talajokban sok a humusz, de nyers, s így alig hasznosul.

A nitrogéntartalom hasonló képet mutat, hiszen a talajok nitrogénvegyületei szerveskötésűek, ezért a mennyiségük arányos általában a humuszanyagukkal. A termékenység szempontjából rendkívül fontos

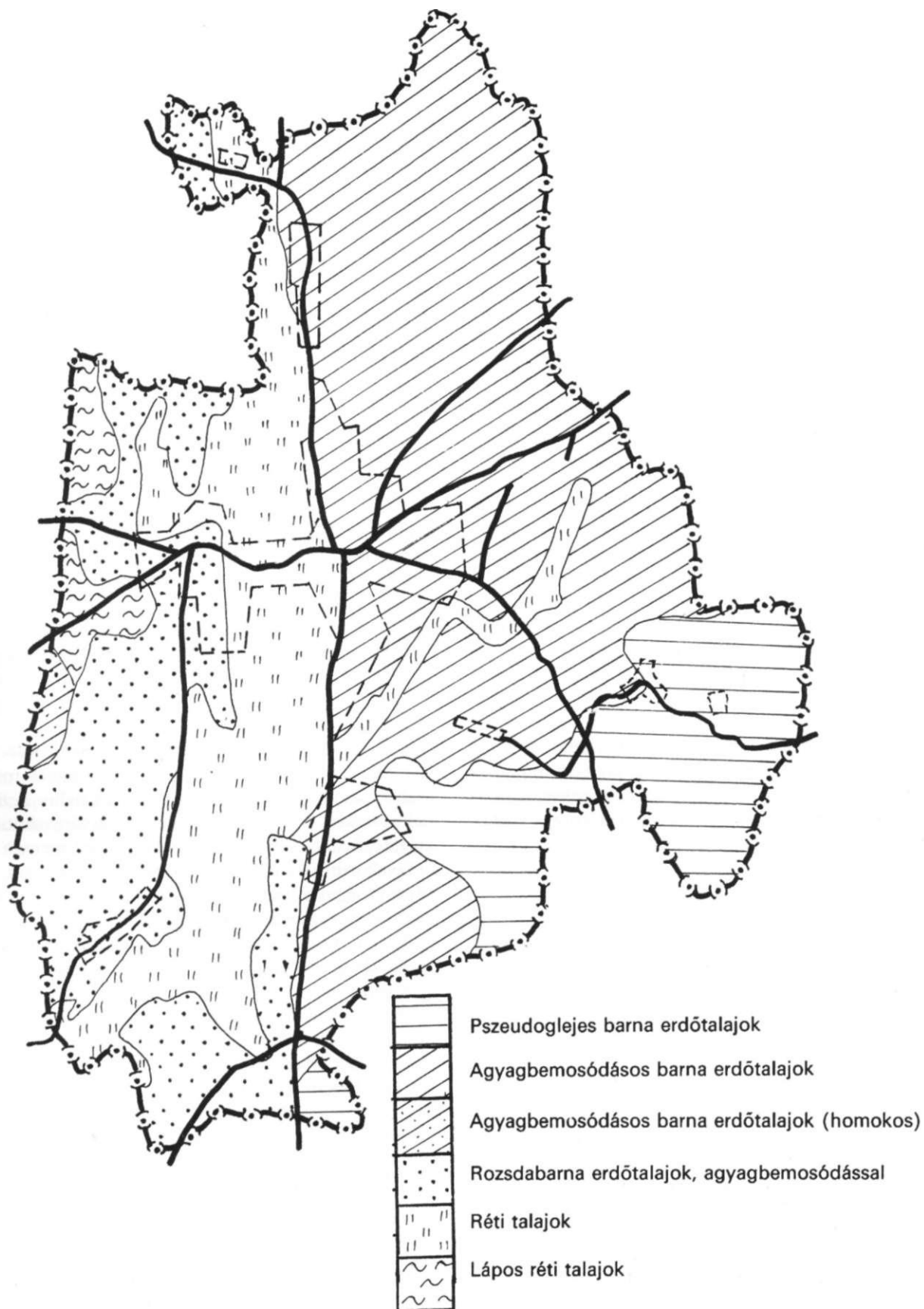
kálium és foszfor csak kisebb százalékban található bennük.

A savanyúságuk összefügg az erős kilúgozással, valamint a fás növényzet által termelt szervesanyag-tömeg savanyú biológiai elbontásával. A szántóföld-é alakított erdőtalajok savanyúságát fokozza a nagyadagú műtrágyázás.

A talajok háromnegyed része kötött, vagy erősen kötött. Az erősen kötött talaj nem csupán a művelést nehezíti meg, de akadályozza a növények fejlődését és fokozza a csapadékvíz lepusztító munkáját. Hasonlóan rossz termőhely a város nyugati peremének a futóhomokja, a mozgékonyasága és a rossz vízgazdálkodása miatt.

A réti talajok az úgynevezett „perctalajok” kategóriájába tartoznak. Művelésük csak rövid ideig tartó talajállapotban lehetséges és csak meghatározott géptípusokkal végezhető.

Mindezek következtében 20–50%-ra csökkent a talajaink termőképessége az ország legjobb szántóihoz viszonyítva. Sőt ezt a gyenge termőképességét még tovább rontja a talajok egy részének kisebb-nagyobb erodáltsága.

12. ábra. Legfontosabb talajtípusok Nagykanizsa területén

22. táblázat. Néhány jellemző talajszelvény Nagykanizsa területéről

Agyagbemosódásos barna erdőtalajok									Pseudoglejes agyagbemosódásos barna erdőtalaj (Felsőerdő)	Rozsdabarna erdőtalaj (Korpavár, meszes homok)	Réti talaj (Bajcsai erdő)	Öntés-réti talaj (Práter)								
Szántó			Erodált szántó																	
(Nagykanizsai Alkotmány TSZ gesztenyése, Ungor-pusztá)									(Zala megyei Erdő- és Fafeldolgozó Gazdaság vizsgálati anyaga)											
PH	Hu-musz	K/A	PH	Hu-musz	K/A	PH	Hu-musz	K/A	PH	Hu-musz	K/A	PH	Hu-musz	K/A	PH	Hu-musz	K/A			
5,8	1,5	47	5,4	1,5	46	5,6	1,6	43	5,6	8,6	66	5,8	0,9	32	4,3	9,0	82	7,2	7,3	-
5,8	1,3	48	5,3	1,2	47	5,6	0,6	43	4,2	2,6	48	7,8	0,3	33	4,3	2,2	31	7,5	4,4	-
5,9	1,0	49	5,6	1,0	48	5,9	0,5	43	4,4	1,7	43	7,3	0,2	35	4,6	0,6	27	7,5	1,2	-
5,8	0,9	51	5,7	1,0	62	-	-	-	4,7	0	45	7,4	0	33	4,7	0,6	36	7,6	0	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	4,9	0	51	6,8	0	34	5,4	0	26	7,5	0	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	5,1	0	47	7,5	0	37	5,9	0,6	45	7,5	0	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	5,4	0	45	7,6	0	36	6,1	0	46	-	-	-

Hogy ténylegesen mégsem ilyen tragikus a termés-eredmény, az a rendszeres talajerőutánpótlásnak és a talajjavításnak köszönhető. A rendszeres meszezés javítja a savanyúságot. A nagyadagú szerves trágyázás fellazítja az eredeti nagy kötöttséget és növeli a termőerőt, a megnövelt mésztartalom könnyíti a tápanyagfölvételt és fokozza a talaj morzsalékosságát. A vizek rendezése a homokos-alluviális nyugati részen egyencsen feltétele a termelésnek. Ezt a feladatot azonban máig sem tudták megfelelően megoldani.

Ezek a termelést fokozó módszerek számottevően megdrágítják a növénytermelést, ezért csak módjával alkalmazzák őket. Az állattenyésztés jelenlegi színvonalán nem biztosítja a szükséges szerves trágya mennyiségét (22. táblázat és a 12. ábra).

Legfontosabb talajtípusok

Nagykanizsa területének 44%-át a löszön kialakult, közepesen (esetenként erősen) kötött *agyagbemosódásos barna erdőtalajok* foglalják el. A termőrétegük vályogos és CaCO_3 mentes.

Amennyiben az erózió nem tarolta le, megtalálható az erdőtalajok mindhárom szintje. Az A szint humuszos és morzsalékos; a vöröses árnyalatú B szint diós, esetleg hasábos szerkezetű, alul vasas kiválás is lehet; a C szint világosabb színű, meszes anyag.

Közepes, illetve jó a vízelnyelő és vízraktározó képességük, gyengén savanyú a kémhatásuk (PH), bár a savanyodás mértéke sokat nőtt a műtrágyázás következtében.

Ezek a talajok fedik a várostól keletre fekvő domboságot, de van egy homokosabb változatuk Szepetnek és Sormás környezetében.

Az agyagbemosódásos barna erdőtalajok termőképessége 40–50%-os az ország legjobb talajaihoz viszonyítva. Ezek képezik a város legtermékenyebb

szántóit. A földművelés következtében a felsőbb szintek összekeverednek, a humusztartalmuk 1,5% körül alakul, a savanyúságuk 4,5–5,5.

Nagykanizsa az agyagbemosódásos és a *pseudoglejes barna erdőtalajok* határán van, mely utóbbiak Szepetnektől nyugatra és Pátró-Surdtól délkeletre összefüggő takarót képeznek. Ezért már az agyagbemosódásos barna erdőtalajok között is megjelennek a pseudoglejes változatok (pl. a Felsőerdő egyes feltárásaiban már kimutathatók!).

A szelvénye hasonló az uralkodó agyagbemosódásos barna erdőtalajokéhoz, de a vízforgalma rosszabb, pangóvíz jön létre a szelvényen belül. A felhalmozódási szint felső részében márványozottság keletkezik a gyökérjáratok és a repedések mentén.

Gyakoribb a vaskiválás vasborsók formájában. A savanyúsága szintén az előzőhöz hasonló, az agyageloszlás mértékével együtt.

A szántóföldi művelése javít valamennyit a szerkezetén, de így is gyenge minőségű talajt képez.

A város területének 13%-át fedik, főleg Miklósfától keletre található, a termékenységük csupán 20–30%-os.

Az erdészeknek jobb véleménye van róluk, mert száraz időben is ellátják vízzel a bükkösöket és a gyertyánosokat. A vályogos felszíneken ezek a talajok elég egyöntetűek, különbséget leginkább az erodáltság mértéke tesz köztük.

A domboldalakra lemosott talajok a völgyek lábainál halmozódnak föl jelentékeny vastagságban. Ezeket *lejtőhordalék-talajoknak* nevezzük. Közös jellemzőjük, hogy nem a helyi talajképződés eredményeként jöttek létre, hanem a magasabb térszínekről lehordott talajok egymáshalmozódásából.

Jellegét a lepusztult felszínek talaja határozza meg, valamint az is, hogy a pusztuló szelvény mely részéből halmozódott föl. Néha 2–3 métert is elérheti a

humuszos rétegek vastagsága, de a helyzetüknél fogva előnytelenül nedvesek. A patak nélküli völgytalpon az erdészet gyakorta csupán égereseket telepíthet rájuk.

A 4–5 km széles Principális-völgy nyugati szegélyén homoktérzsinék húzódnak, hol összefüggő felszint, hol teraszszigeteket alkotnak. Eredetüket tekintve folyóvízi homokok, amelyek néha alig emelkednek ki az alluviumból. Jellemző talajtípusa a *rozsdabarna erdőtalaj*.

A termőréteg (A és B szint) CaCO_3 mentes. Az A szint humuszos és gyenge a vízgazdálkodása. A B szint kissé vályogosabb az agyagbemosódás miatt. Savanyú talajok (PH: 4–5). Erdészeti szempontból a telepített erdei fenyvesek és az akácok számára képez kedvező talajt.

Foltokban – ahol a pannóniai meszes homok előbukkan – gyengén *humuszos karbonátos talajok* is megjelennek (pl. Gördövény gyenge termőhelye).

Gyakoriak a *kovárványos barna erdőtalajok*. Sajátosságuk a felhalmozódási szintben egymás alatt futó zeg-zugos vasas szalagok, amelyek a finomabb homok csíkjai mentén keletkezett vasas kicsapódások. Az agyagbemosódásos változat jellemző itt.

A kovárványok javítják a talaj vízgazdálkodását.

A homokon kialakult erdőtalajok a város területének 20%-át foglalják el, a termékenységük csupán 20–30%-os. Az erdészet főleg fenyővel telepíti be, de jól fejlődik az akác, a gyertyános-tölgyes és a kocsányostölgy is.

Az alluviális térszínnek a széles Principális-völgyben, illetve a mellékpatatok szűk talpán található. Leccapoltsági állapotuk nagyon változatos. A nagykanizsai süllyedék vízvezetése nem sikerült megfelelően, a feltöltődés a kisesésű mellékpatatok völgyében gyors, és visszavizenyősödik a terület. Ezért az itteni talajok nemcsak változatosak, hanem az átalakulásuk hol jobb, hol rosszabb minőség felé halad. Közös jellemzőjük az állandó vízközelség.

Ennek hatására alakultak ki a *réti talajok*. Jellemző az A szintjük nagy humusztartalma és a humuszos rétegek vastagsága. A kötöttségük szoros kapcsolatban van a mechanikai összetételükkel, a felső rétegük gyakran erősen kötött. Tömődött és levegőtlen talajok, a talajvíz túlságosan közel van a felszínhez. A szántóföldi művelésük a levegőtleniséget javítja. A kialakulásuk erdőten körülmények között történt, a betelepítésük nyárral, rosszabb esetben égerrel és fűzzel a legelőnyösebb.

Nedvesebb körülmények között fekete színű *lapos réti talajok* keletkeztek. A feltalajuk humusztartalma 5–10% közötti, ami helyi vonatkozásban nagyon magas érték, azonban ez a humusz nyers és nem hasznosul megfelelőképpen.

A réti talajokra jellemző sokszögű szerkezet csak mélyebben jelentkezik, a feltalaj morzsalékos és laza, mintegy átmenetet képez a láptalajok felé. A hu-

musztartalom éles vonallal szűnik meg, alatta glejesezés és rozsdásodás nyomai találhatók.

Közvetlenül a Principális és a többi állandó vízfolyás mentén *öntés-réti talajok* képződtek. A vizek korábban elterített hordaléka – a leccapolások révén – kikerült a vízborítás alól és megkezdődött a réti talaj képződés. Még nem alakult ki a talaj szerkezete, a humusztartalma nem több 1–2%-nál. A savanyúságát enyhíti a sok csigahéj. A szántóföldi művelés sok nehézséggel küzd a magas víztartalom miatt.

A réti típusú talajok mintegy 23%-át foglalják el a város területének, a termőképességük 30–50% között van. A területük nagyobbik részét savanyúfüves rét- és legelőként hasznosítják, de jelentékeny a használhatatlan vizenyős területek nagysága. Ahol a leccapolás tartósan bizonyult, ott szántóföldeket találunk, illetve zöldségtermesztésre kiválóan alkalmas kertet (pl. Kiskanizsán).

A talajok erodáltsága

Nagykanizsa városkörnyéke (a volt nagykanizsai járás) *talajainak erodáltsága* a következő képet mutatja:

	Erősen	Közepesen	Gyengén
	erodált		
%	7,6	23,9	18,8

Erősen erodált az a talaj, ahol az eredeti talajtakaróból 30%-nál kevesebb maradt meg és a talajréteg 20 cm-nél nem vastagabb. Közepesen erodálnak nevezük a 30–70%-nyi eredeti takarót, gyengén erodált az a talaj, amelynek több mint 70%-ában épen maradt a szelvény.

A táblázatból kitűnik, hogy a városkörnyék talajainak 50%-a erodált.

Az erodáltság mértéke és a terméshozam között összefüggés van. A vizsgálatok szerint az erősen erodált területeken az eroziómentes részek termésének csupán 45–70%-a terem (a termesztett kultúrától függően).

A területünk nagyobbik részét kitevő vályogos dombsági térszínnek lepusztulásának legenyhébb formája a felületi erozió, amely már a gyenge lejtőkön is megindul. A felszín egyenletesen vékony rétegben pusztul. A lassan, de állandóan végbemenő folyamatot csak akkor lehet észrevenni, ha már a talaj humuszrétege lekopott és a világosabb, illetve az erdőtalajoknál vöröses anyagközet előtűnik.

Második fokozat a barázdás erozió, amely vékony sekély erek formájában kezdődik, majd ezek egyesülnek, és 20–30 cm mély barázdákat vésnek a talajba. A barázdálódás általában megáll a szántatlan ré-

tegnél, mert az tömörebb. Az eke eltünteti még czekeket az ereket, bár a következő záporok felújítják azokat.

A vízmosásos erózió – a harmadik fokozat – már mély és eltüntethetetlen a művelés során. Ez az utóbbi a legmeredekebb művelés alá fogott lejtőkön fordul elő, nagy záporok alkalmával.

Az erózió mindhárom formája előfordul a város környezetében, de a harmadik fokozat csak ritkán. Mindez összefügg az enyhébb lejtésviszonyokkal.

A talajpusztulás tényezői

Víz erózió a legveszedelmesebb. Ha nagymennyiségű csapadék hosszú időn keresztül hullik a felszínre, azt nem képes elnyelni a talaj. Nagykanizsán 50 mm-en felüli csapadékos napok száma 15 volt 1901–40 között, ami országosan is jelentős!

A lejtők meredeksége növeli a lefolyó víz sebességét, a hosszú lejtő sok vizet egyesít. Ilyen kritikus térségek a szőlőhegyek környezetében találhatóak, de ott is mérsékeltebbek a lejtőhosszak.

Fontos a talajszerkezet pórusterfogata. A vályogos talajaink lassan nyelik el a vizet, így azok nagyobb pusztító munkát végeznek.

A lejtők kitettsége különbségeket teremthet a dombhátak erodáltsága között. A heves nyári záporok nyugati és északnyugati irányból érkeznek, így a nyugati kitettségű lejtőket támadják legerősebben, míg a keleti oldalt gyakran csak érintőlegesen „bombázzák”.

Az erózióknak komoly mértékben képes ellenállni a növényzettel fedett domboldal. Főképp az erdő. Itt a lombkoronán kívül a szivacs szerű avartakaró is sokat segít. A szántóföldeken ez a védettség nem érvényesül.

A különböző szántóföldi kultúrák különböző módon állnak ellent az erózióknak.

Végül befolyásolja a talaj nedvességi állapota is, amennyiben az egészen száraz és egészen nedves talajok a legelőnytelenebbek a lefolyás mérséklése szempontjából.

A szélerózió is pusztít Nagykanizsa környékén. Már 4–6 m/sec sebességű szél megmozdíthatja a homokos talaj szilárd szemcséit. Először gördíti, illetve ugráltatja, az erősebb szél felkapja. A mozgó homok kitarja, vagy befedi a növényeket, felsérti a lágyszöveteket (homokverés), megcsönkítja a talajszelvényt.

Gyakran látni Korpavár és Szepetnek környezetében a felszántott növényzettelen homokfelszínek alacsony „homokfelhőt”, amint a száraz időszakot követő szeles napon homokot terítenek az országútra is.

A növényzet erősen fékezi, a talaj szervesanyag tartalma köti, a nedvesség pedig lehetetlenné teszi a deflációt. Nálunk egy felszakítatlan gyeptakaró tökéletesen megakadályozza a kifúvást.

Nem tartozik az eróziós folyamatok közé, de komoly kárt okoz a vízfolyások feliszapolódásából eredő vizenyősség, amely az alluviális helyzetű szántókon, réteken, legelőkön és erdőkben fordul elő. Romlik a talaj termőképessége, művelhetősége, sőt használhatatlanná is válhat. A Principális-csatorna mentén és a mellékpatakok völgyében gyakori a művelhetetlen terület.

A talajpusztulás elleni védekezés

Az erózió kártételeit alapjában nem lehet megszüntetni, legfeljebb a hatását mérsékelni. Nagykanizsa környezetében elsősorban a szelidebb lejtőket művelik, ugyanakkor a kisebbekben lévő meredekebb (10–15%-os) oldalakon nincs a legtöbb esetben – a lepusztulást csökkentő – rétegvonalas művelés. A legerodáltabb dombhátakra szőlőket telepítettek, de ezzel az eróziót nem állították meg (Főrhénci-, Szentgyörgyvári-, Kis- és Nagybagolai-hegy).

Káros, hogy a város a legjobb – alig erodált – termőföldek rovására terjeszkedik, holott az új emeletes városrészeket a Principális-csatorna völgytalpi területei, a kertvárost pedig a szőlőhegyek konfortosodó gerincei felé kellene továbbépíteni.

Nem lenne célszerűtlen – hosszabb távon – az erdészettel földcserét eszközölni. Sok erdő gyenge lejtésű széles hátakon terül el, amelyek helyi viszonylatban jó szántók lehetnének, míg a lejtőségek beerdősítése csökkentené az erodáltabb felszínek arányát. Az nyilvánvaló, hogy a termőföld szántóként való hasznosítása értékeesebb az erdőnél.

A szélerózió pusztítását szerves trágyázással, a növénykultúra lehető megválasztásával, illetve erdősávok létesítésével lehet csökkenteni. (A homoki szántók területe nem jelentékeny).

A vizenyős területek talajait a talajvíz viszonyok rendezésével, a belvizek elhárításával és megfelelő szántóföldi műveléssel lehet lényegesen javítani. Ez a munka drága, mert rendszeres és nagy költségű feladatokat ró a terület gazdájára. Ennek a sorsa nincs megoldva a város környezetében. Valamennyire eredményes rendezés a kiskanizsai házikertek területén történt, ahol értékes zöldségtermelő terület alakult ki.

* * *

Az ábrákat Dr. Cseke Ferenc rajzolta.

IRODALOM

Geológia és felszín

Bardócz 1973

Bardócz Béla: A délnyugat-dunántúli medencerész, zalai és drávavölgyi kutatási tájegységek előkutatási programja. 1973. Kézirat.

Bulla 1962

Bulla Béla: Magyarország természeti földrajza. Budapest, 1962.

Cholnoky 1918

Dr. Cholnoky Jenő: A Balaton hidrográfiaja. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. I. köt. 2. rész. Budapest, 1918.

Ferenczy 1924

Ferenczy István dr.: Geomorfológiai tanulmányok a Kis-Magyar-Alföld déli öblében. Földtani Közöny 1924., 17–38.

Kádár 1960

Kádár László: Hordalékmozgás és folyószakaszjelleg. Földrajzi Értesítő 1960. 3. füzet., 309–379.

Kretzoi 1936

Kretzoi Miklós: Jelentés az 1936. évben a Dunántúl nyugati részén végzett geológiai felvételekről. MÁFI. Kézirat.

Lóczy 1913

Lóczy Lajos: A Balaton környékének geológiai képződményei, ezeknek vidékek szerinti telepedése. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. I. köt. 1. rész. I. szakasz. Budapest, 1913.

Lovász 1970

Lovász György: A Zalai dombság főbb morfológiai problémái. In: Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1969. I. Földrajzi tanulmányok a Dél-Dunántúl területéről. Szerk.: Dr. Lovász György. Budapest, 1970., 11–83.

Ádám-Marosi 1975

Ádám László-Marosi Sándor (szerk.): A Kisalföld és a Nyugat-Magyarországi peremvidék. Budapest, 1975.

Pávai Vajna 1943

Pávai Vajna Ferenc: A Dunántúl hegység szerkezete. Földtani Intézet évi jelentése. 1943.

Pécsi 1986

Pécsi Márton: A zalai meridionális völgyek, dombhátak kialakulásának magyarázata. Földrajzi Közlemények XXXIV. (CX.) kötet (1986.) 1–2. sz., 3–11.

Sümeghy 1953

Sümeghy József: A magyarországi pleisztocén összefoglaló ismertetése. MÁFI. évi jelentése. 1953., 395–404.

Vendl 1921

Vendl Aladár: Jelentés a Hungarian Oil Syndicate Ltd. megbízásából V. 1.–VIII. 1.-ig Somogy és Zala megyében végzett geológiai felvételekről. MÁFI. Kézirat.

Éghajlat

Bacsó-Kakas-Takács 1953

Bacsó Nándor-Kakas József-Takács Lajos: Magyarország éghajlata. Budapest, 1953.

Hajósy-Kakas-Kéri 1975

Hajósy Ferenc-Kakas József-Kéri Menyhért: A csapadék havi és évi összegei Magyarországon a mérések kezdetétől 1970-ig. OMSZ. Budapest, 1975.

Kakas 1967

Kakas József (szerk.): Magyarország éghajlati atlasza. II. köt. Adattár. Budapest, 1967.

Kéri 1952 a

Kéri Menyhért: Magyarország hóviszonyai. OMI hivatalos kiadványa. 1952.

Kéri 1952 b

Kéri Menyhért: Magyarország hóviszonyai 1929/30–1943/44. Sajtó alá rendezte Kéri Menyhért. Budapest, 1952.

Varga-Haszonits 1977

Varga-Haszonits Zoltán: Agrometeorológia. Budapest, 1977.

Vízrajz

Cseke 1974

Cseke Ferenc: A Principális-csatorna vízgyűjtőjének víz-földrajzi viszonyai. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen 1974-ben benyújtott doktori értekezés. Kézirat.

Dél-Zalai Víz- és Csatornamű Vállalat rétegvízutakra vonatkozó adatai. (Vállalati nyilvántartás)

Kőolaj- és Földgázbányászati Vállalat Kézikönyvei.

Lovász 1972

Lovász György: A Dráva-Mura vízrendszer vízjárási és lefolyási viszonyai. Budapest, 1972.

Lovász 1986

Lovász György: Délnyugat-Dunántúl hidrometeorológiai erőforrásai. Földrajzi Közlemények 1986. 1–2. sz., 20–56.

Marosi 1969

Marosi Sándor: Adatok Belső-Somogy és a Balaton hidrogeográfiajához. Különlenyomat a Földrajzi Értesítő 1969. évi évfolyama 419–456. old.-áról.

Rónai 1960

Rónai András: Magyarország felszín alatti vizei. Földtani Közöny 1960., 419–423.

Szesztai 1967

Szesztai Károly: A vízháztartás. (Magyarország felszíni vizei.) VITUKI. Budapest, 1967.

Talaj

Matyasovszki-Görög-Stefanovits 1953

Matyasovszki Jenő-Görög László-Stefanovits Pál: Mezőgazdasági talajtérkép. M. 1:200 000. Budapest, 1953.

Stefanovits 1963

Stefanovits Pál: Magyarország talajai. 2. bőv., átdolg. kiad. Budapest, 1963.

Stefanovits-Szűcs 1977

Stefanovits Pál-Szűcs László: Magyarország genetikus talajtérképe. M. 1:500 000. Budapest, 1973. [1977.]

Dr. Ferenc Cseke

Die physisch-geographischen Verhältnisse von Nagykanizsa und Umgebung

I. GEOLOGISCHE STRUKTUR UND BESCHAFFENHEIT DER ERDOBERFLÄCHE

Seit den 30-er Jahren wurden Hunderte von Ölbohrungen auf dem Gebiet des Komitats Zala abgeteuft. Durch die Analyse der Bohrprofile kennt man heute schon ziemlich gut die Beckensedimente, die den Grund der Landschaft bilden und die strukturellen Veränderungen (Abbildung 1.).

In den sich mehrmals wiederholenden orogenen Phasen (austrische, pyrenäische, steirische, rhodanische) fanden umfangreiche Raumverkürzungen, Aufwölbungen und Überschiebungen statt, es entstanden die strukturellen Linien, die auch auf die heutige Oberfläche einen Einfluß ausüben. Die Orogenesen in der laramer und steirischen Phase produzierten auch beträchtliche Andesit- und Rhyolit-eruptionen, die nachträglich im Pliozän durch mächtige Sedimentschichten bedeckt wurden. Die charakteristischen Meridionaltäler im Zala sind nach den heutigen Kenntnissen auf komplexe Entstehung zurückzuführen, jedoch kann die Diskussion um die Gestaltung der Oberfläche noch nicht abgeschlossen werden. Ihre Ausgestaltung wird von L. Lóczy durch eine grabenförmige Senkung, von A. Penck und J. Chohnoky durch Winderosion interpretiert. E. Szádeczky-Kardoss und J. Sümeghy glauben in den breiten Tälern den Durchfluß der Ur-Donau und deren Nebenflüsse zu entdecken. Das umfangreiche Untersuchungsmaterial der am Ende der 30-er Jahre begonnenen Erdölforschung hat die Beweise der tektonischen Veränderungen klargestellt und dabei die Entstehung der Täler auf Tektonik zurückgeführt. Danach sind die komplexen Möglichkeiten der Entstehung immer dominirender geworden.

Nach unserer heutigen Auffassung geschah die Ausgestaltung der jetzigen Oberfläche auf folgende Weise: am Ende des Pliozäns wurde das oberpannonische Meer durch Flüsse von Norden her aufgeschüttet. Die Flüsse Ur-Raab und Ur-Mur, die damals noch kein endgültiges Flußbett hatten, lagerten eine Decke kleiner Schotter auf die Oberfläche. Das Gebiet hob sich im Altpleistozän, die durchfließenden Flüsse gruben sich in die Oberfläche ein. Dann nahmen sie aber eine andere Richtung: damit fängt die selbständige Entwicklung des Gebietes an. Außer den Massenbewegungen im Pleistozän zeigen sich tektonische Bewegungen in nord-südlicher Richtung. Danach wurden die Täler hauptsächlich durch Erosion lokaler Flüsse, die den tektonischen

Linien folgten, ausgeräumt. Zu jener Zeit begann das 4–5 km breite Principális-Talbecken einzusinken. Dieser Prozeß beschleunigte sich im Jungpleistozän, die Höhenunterschiede wurden größer. Zur gleichen Zeit entstand eine umfangreiche Einsenkung in Richtung NO–SW – parallel zum Balaton-Becken – und in einer Breite von 10–15 km durch die Siedlungen Nagykanizsa und Zalakomár. Die Seiten der breiten Täler werden – in unvollständiger Form – von drei Terrassen, in der Höhe von 12, 5 und 2 m über dem Alluvium begleitet.

II. KLIMA

Nagykanizsa befindet sich im südwestlichen Teil des Landes, sein Klima ist dementsprechend kühler, niederschlagsreicher und windiger als der Landesdurchschnitt. Die Sonnenscheindauer im Jahr beträgt 1800–1900 Stunden, in den wärmeren Landesteilen mehr als 2100 Stunden. Dieses ungünstige Verhältnis besteht auch in der Vegetationszeit (IV–IX. Monat), weil die 1300–1400 Stunden Sonnenschein im Vergleich zur Großen Ungarischen Tiefebene 11% Verlust darstellen. Deshalb ist der Anbau von Pflanzen mit viel Sonnenspruch (zB. Weinbau und Pfirsich) in dieser Gegend unvorteilhaft (Tabelle 1.). Durch die 10,2°C Durchschnittstemperatur im Jahr gehört diese Gegend zu den kühleren Gebieten des Landes. Der jährliche Gang der Temperatur unterscheidet sich vom Landesdurchschnitt dadurch, daß die Dominanz der kontinentalen trockenen und kalten Luftströme in den Wintermonaten öfter durch die vom Mittelmeer einströmende milde und feuchte Luft unterbrochen wird. Dieses Wärmeplus geht aber in den Sommermonaten durch die einströmenden kühlen, nassen Luftströme vom Ozean verloren (Tabelle 3.). Die Verteilung der Häufigkeit der Windrichtungen im Jahr zeigt die Vorherrschaft der NO- und SW-Winde (Abbildung 6.). Diese Abbildung bestätigt, wie die Reliefverhältnisse die Windrichtungen beeinflussen und sie vermindern auch die Zahl der windstillen Tage. Der Gang des Niederschlags in der Umgebung von Nagykanizsa ist ausgeglichener als der Landesdurchschnitt und zwar durch die in jeder Jahreszeit einströmenden ozeanischen Luftströme (Tabellen 8. und 9.). Die jährlichen Niederschlagssummen sind höher wegen der Lage der Stadt am Rande des Karpatenbeckens (Abbildung 7.). Die gleichmäßige Niederschlagsverteilung

lung und die höhere Regenmenge sichern für die Landwirtschaft günstige Bedingungen, aber es kamen während der 80-jährigen Beobachtungszeit auch einige Extremfälle vor (Tabelle 10.). Auch die Dürre wütet manchmal.

III. HYDROGEOGRAFISCHER ZUSTAND

1. Oberflächenwasser

Die Oberflächenwasser und die Grundwässer von der Umgebung von Nagykanizsa werden in einem Kanal Principális gesammelt. Sein Wassermenge hat einen ausgeprägten jährlichen Gang (Abbildung 8.). Das Maximum der Wasserergiebigkeit liegt im Dezember, wenn der Boden durch die Wasseransammlung gesättigt ist. Ein sekundäres Maximum liegt im Februar–März nach der Schneeschmelze. Der zunehmende Niederschlag kann im Frühling und in Sommer die sprunghaft wachsende Evapotranspiration und die Wasserabsorption des austrocknenden Bodens nicht ersetzen. Die Wasserergiebigkeit nimmt endlich im August–September durch die noch höhere Evapotranspiration und den mäßigen Niederschlag auf ein Minimum ab.

Auf die nur mäßige Kontinentalität der Umgebung von Nagykanizsa weist der geringe Extremitätsquotient des Wasserganges im Kanal Principális hin (Tabelle 15.). Ein weiteres Charakteristikum ist, daß pro Jahr 19–20 Hochwasserwellen auf dem Fluß entstehen, deren Verteilung auf die hydrologischen Jahreszeiten fast ausgeglichen ist.

Alle Gewässer um die Stadt wurden durch anthropogene Abdämmung errichtet. Ihre Erhaltung ist wegen der schnell erfolgenden Akkumulation, der Wasserverschlechterung und dem ungünstigen Anstieg des Bodenwassers in der Umgebung nicht ökonomisch.

2. Wasser unter der Oberfläche

Das lokale Bodenwasser befindet sich überall unter der Oberfläche, seine Reserven sind gering, seine Qualität ist schlecht. Im großen und ganzen folgt es den Reliefformen. In den Talsohlen ist es sehr nahe der Oberfläche, in den höheren Teilen der Hügel befindet es sich tief. Entsprechend dem Hügelcharakter ist es in ständiger Bewegung in Richtung zur Talsohle, oft kommt es an den Talrändern als Quelle an die Oberfläche, beziehungsweise es sickert in das Bett der Flüsse.

Der jährliche Gang des Bodenwassers hängt von der Temperatur und vom Niederschlag ab (Abbildung 10.). Als Akkumulationszeit gilt der Winter und da erreicht der Wasserstand des Bodens sein Maximum. Die Wasserreserve versiegt im Herbst,

der einsickernde Niederschlag kommt nicht bis zum Bodenwasser, so sinkt es auf das Minimum. Die Temperatur des Bodenwassers nimmt in der Tiefe von 10–11 m die jährliche Durchschnittstemperatur des Gebietes an.

Zwei beträchtliche Speicherschichten liegen in sandigem Oberpannon. Dieses Schichtwasser hat zwar gute Qualität, aber seine Reserven sind gering (Tabelle 19.). Eine Schicht befindet sich zwischen 100–130 m, die andere zwischen 200–230 m Tiefe. Die Wasserspeicher in der Tiefe aus dem Oberpannon und aus der Trias besitzen auch nur kleine Reserven. Der Wert des geothermischen Gradienten ist 20 m/C°. Es ist sehr günstig, daß man noch aus 1650 m süßes Thermalwasser gewinnt und aus größerer Tiefe Heilwasser auf die Oberfläche bringt (Tabelle 21.).

IV. BÖDEN

Die größte Naturressource der Umgebung der Stadt ist die Bodendecke. Die Qualität ist mittelmäßig oder noch schlechter. Die Böden sind im allgemeinen arm an Humus und Nitrogen, enthalten zu wenig Kalium und Phosphor, sie sind ferner sauer und gebunden. Dazu sind sie, wie es sich aus dem Hügelcharakter ergibt, ungefähr zu 50% mehr oder weniger erodiert (Tabelle 22.). Der Bodenbau, ferner das Kalken, die organischen und künstlichen Düngemittel und die Wasserregulierung verbessern etwas an seinem Zustand.

Der am stärksten verbreitete und fruchtbarste Bodentyp ist der tonhaltige braune Waldboden. Seine Wasserabsorption und Wasserspeicherung ist mittelmäßig beziehungsweise gut, sein pH ist ein bißchen sauer. Wenn alle drei Horizonte intakt sind, ist das der beste Boden in dieser Landschaft, obwohl seine Fruchtbarkeit gegenüber den besten Böden des Landes um 40–50% zurückbleibt.

Westlich und südlich von der Stadt findet man den Pseudogleibraunen Waldboden. Er ist ähnlich dem anderen, aber der Tongehalt ist größer, sein Wasserumsatz ist mehr luftlos und schlechter. Die Forstwirtschaft benutzt ihn aber gerne, da er bei trockenem Wetter bedeutsam Wassermengen für die Bäume zurückhält.

Etwa 20% der Umgebung sind durch auf Sand entstandene rostbraune Waldböden und braune Waldböden mit kovárvány bedeckt. Auch ihre Fruchtbarkeit beträgt etwa 20–30%, der obere Horizont enthält Humus, aber sein Wassergehalt ist schlecht und er ist ziemlich sauer (pH: 4–5).

Auf den alluvialen Gebieten der Flüsse entstanden ganz verschiedene Böden: moorige Wiesenböden, Gießwiesenböden usw. Im allgemeinen enthalten sie viel Humus, aber sie sind roh und auch die zeitweili-

ge Überschwemmung verursacht viel Sorge. Ihre Fruchtbarkeit liegt zwischen 30–50%. Wenn es möglich wäre, die Entwässerung dauernd aufrechterhalten, dann wäre der Boden für die Gemüseproduktion (Kiskanizsa) sehr gut verwendbar.

Die Wasser- und Winderosion können auf den Ackerfeldern und Weinbaugebieten praktisch nicht verhindert werden. Bloß die Waldgebiete haben einen dauernden Schutz bekommen.

Verzeichnis der Abbildungen auf den Textseiten

1. Tiefenstrukturen in Süd-Zala
2. Geologisches Längsprofil des Principális-Tales
3. Generalisierter Aufbau der terrassenartigen diluvialen Oberfläche, entstanden durch Anhäufungen am Hügelfuss, durch fluviale Akkumulation, bzw. durch Erosion
4. Verteilung der jährlich möglichen Evapotransformation in Südwest-Transdanubien, in mm
5. Monatliche, jahreszeitliche und jährliche Mittelwerte des Luftdrucks in Torr (Nagykanizsa, 1901–50)
6. Häufigkeit der Windrichtungen im Jahr im Komitat Zala (1901–50)
7. Niederschläge im Jahr (1901–50)
8. Monatliches und jährliches Durchschnittswasser des Principális-Kanals, sowie monatliche Durchschnittswerte der Temperaturen und der Niederschläge in Nagykanizsa (nach hydrologischer Jahreszeiteinteilung, 1960–69)
9. Fliessende und stehende Gewässer auf dem Territorium von Nagykanizsa
10. Grundwasser, sowie Niederschläge und Temperaturen im Jahr (nach hydrologischer Jahreszeiteinteilung, 1956–70)
11. Produktionsbelastbarkeit der Schichtwässer in Südwest-Transdanubien (1984)
12. Häufigste Bodenarten auf dem Territorium von Nagykanizsa

Verzeichnis der Tabellen

1. Durchschnittliche Zahl der sonnigen und trüben Tage (Nagykanizsa 1901–50)
2. Durchschnittliche Zahl der nebeligen Tage (Nagykanizsa 1940–54)
3. Monatliche und jährliche Durchschnittstemperaturen in Ungarn und im Komitat Zala (1901–50)
4. Temperaturschwankungen (1901–50)
5. Monatliche und jährliche Höchst- und Tiefstwerte der Lufttemperaturen (Nagykanizsa, 1901–50)
6. Häufigkeit der Grenzwerte der Temperaturen (1901–50)
7. Monats- und Jahresmittel der relativen Luftfeuchtigkeit in %, (1901–50)
8. Niederschlagswerte, monatlich und jährlich summiert (1901–70)
9. Niederschläge in den Jahreszeiten (1901–70)
10. Das niederschlagsreichste und das trockenste Jahr (Nagykanizsa 1901–80)
11. Maximale und minimale Niederschläge im Monat (Nagykanizsa, 1901–80)
12. Regnerische Tage mit mindestens 5,0 mm Niederschlag 1901–50)
13. Regnerische Tage mit mindestens 20,0 mm Niederschlag (1901–50)
14. Tage mit Schneefall, Gewitter und Hagel
15. Spezifische Wasserabgaben mancher Wasserläufe, bzw. Quotient des Höchst- und Mindestwasserabflusses
16. Einige charakteristische Messzahlen der Fluss- teilgebiete
17. Wasserhaushalt des Wassereinzugsgebiets des Principális-Kanals (1901–50)
18. Nördlicher Abfluss des Wassereinzugsgebietes des Principális-Kanals anhand der Angaben des Nagykanizsaer Wasserpegels
19. Angaben einiger Nagykanizsaer Schichtwasserbrunnen
20. Wichtigere hydrochemische Angaben der Schichtwasser unter Nagykanizsa (1988)
21. Thermalwasser-Angaben zweier typischer Bohrungen
22. Tonhaltige braune Waldböden

Dr. Ferenc Cseke

Natural conditions of Nagykanizsa and its environs

I. GEOLOGICAL FEATURES
AND GEOMORPHIC EVOLUTION

Starting with the 1930s several hundred oil prospecting drillings have been made in Zala County. Based on the analyses of the borehole profiles we now possess a fairly reliable knowledge of the basin sediments which constitute the geological basement and of the structural processes (*Fig. 1*).

During the repeated phases of orogenesis (Austrian, Pyrenean, Styrian, Rhodanian) massive folding and overthrusts occurred, structural lines and vaults formed which have made an impact even on the evolution of the present day surface. Laramide and Styrian orogenic phases also resulted in andesite and rhyolite eruptives, which were subsequently covered by thick sediments during the Pliocene.

According to our present knowledge, the characteristic meridional valleys in Zala are considered of complex genesis though the dispute over their evolution is still open. Explanations range from trench subsidence through eolian activity to fluvial origin due to the formation of broad valleys attributed to the ancient Danube and its tributaries. Since the end of the 1930s, analyses of a detailed sampling from oil prospecting boreholes have showed evidence of structural movements probably to have confirmed valley formation triggered by tectonism (F. Pávai Vajna, 1943). More recently, ideas of a complex evolution have come to the fore.

According to the contemporary viewpoint the present day topography formed as follows. The Upper Pannonian sea had been filled up with sediments transported by tributaries coming from the north. The ancient watercourses Rába and Mura laid a pebble layer onto the surface. As a result of the uplift of the area during the Early Pleistocene the rivers initially incised then changed their direction of flow so that an autochthonous geomorphic development started. Besides the mass movements during ice ages structural shifts of north to south direction also occurred and valleys running along these lines had been cleared by the local watercourses. This was the time when the 4 to 5 km wide Principális valley began to subside. During the Late Pleistocene this process accelerated and relative relief was growing. At the same time a massive subsidence occurred in northeast-southwest direction, parallel to the Balaton trench comprising a 10–15 km wide belt along the line Nagykanizsa-Zalacomár. The broad valleys though in a scattered pattern are flanked by three terraces at 12, 5 and 2 m above the alluvium level.

II. CLIMATE

Nagykanizsa is situated in the southwest of Hungary and accordingly the climate here is cooler, moister and windier than the country average.

Sunshine duration amounts to 1800–1900 hours while in the warmer regions of the country it exceeds 2100 hours. The situation is similar during the growing season (April–September) when the sunshine duration (1300–1400 hours) is 11 per cent less than in the Great Plain (Alföld). It means that the region is not suitable for crops with high sunshine demand (e.g. grape, peaches and apricots, *Table 1*).

As far as its mean annual temperature (10.2° C) is concerned Zala belongs to the cooler regions of the country. The temperature regime throughout the year differs from the country average with a frequent predominance of mediterranean (mild and moist) air masses over the continental (arid and cold) ones during the winter season. This positive anomaly, however, is counterbalanced by the inflow of oceanic (cool and moist) masses in summer (*Table 3*).

Frequency of winds shows predominance of north-east and southwest directions (*Fig. 6*). The figure testifies on the influence exerted by the topography on wind directions also reducing the number of calm days.

The distribution of precipitation in the environs of Nagykanizsa shows a more uniform pattern than the country average and this is due to invasions of the oceanic masses occurring in every season (*Tables 8 and 9*). The annual precipitation is higher as a result of the geographical position of the town on the margin of the Carpathian Basin (*Fig. 7*). A more even pattern of precipitation creates relatively favourable conditions for farming although the 80-year period of observation also experienced extreme values, such as accidental droughts (*Table 10*).

III. FUNDAMENTALS OF HYDROLOGIE

1. Surface waters

Surface and ground waters in the surroundings of Nagykanizsa are being drained by the canalised watercourse Principális. The fluctuation of water level follows a distinct annual pattern (*Fig. 8*). The discharge reaches its maximum in December after the soils became saturated as a result of moisture accumulation. A secondary maximum usually occurs in February or March after snowmelt. Late spring

and early summer precipitation peaks cannot supply enough moisture to counterbalance the loss due to the growing evapotranspiration and an increased infiltration into the dry ground. Finally, by August and September the discharge is reduced to the minimum as a result of the high evaporation rate and low amount of precipitation.

A reduced continentality of the climate is indicated also by lower absolute values of the extremity index relating to water levels of Principális canal (*Table 15*). A characteristic feature of the canal is a frequent occurrence of flood waves (19–20 annually) and their quasi-uniform distribution among the hydrological seasons.

The ponds in the vicinity of Nagykanizsa were created by damming. Their maintainance is uneconomical because of silting up, a permanent deterioration of water quality and frequent rises of the ground water table.

2. Subsurface waters

Ground waters of local origin are frequently encountered below surface, though resources are scarce and contaminated. They follow the topography pattern lying close to the surface in the valley bottoms and deep below the hilltops. Typically to the hill pattern ground water is moving toward talwegs and appears on their margins in the form of springs or seeps to water courses.

Annual regime of ground waters is a function of temperature and precipitation (*Fig. 10*). Winter is a season of the accumulation and also this is the time the maximum levels occur. By autumn water reserves deplete and the infiltrating precipitation moisture does not reach the ground waters, so the latter are reduced to their minimum level. At a depth of 10–11 m ground water temperature acquires the annual mean temperature value.

Two Upper Pannonian sandy aquifers contain artesian waters of good quality though of rather limited amount (*Table 19*). One of them lies at a depth between 100 and 130, the other between 200 and 300 m.

Upper Pannonian and Triassic deep aquifers also consist of low amount of water. The value of the geothermic gradient equals to 20 m/° C. A favourable

condition is the presence of thermal freshwater at 1650 m depth and that of medicinal water at deeper horizons (*Table 21*).

IV. SOILS

The most valuable natural resource encountered in the environs of the town is the soils. They are of medium or even poorer quality, of low humus and nitrogen content, poor in potash and phosphorus, of acid reaction and the ground is hard. The hill topography is responsible for the erosion hazard; 50 per cent of the soils are more or less eroded (*Table 22*). Soil cultivation, liming, application of organic manure and fertilisers, and drainage are factors of soil amelioration.

Brown forest soils with clay illuviation (lessivated) are the most frequently encountered in the area. It has medium or good infiltration rate and water retention capacity and shows slightly acidic reaction. When all its three horizons are represented that is the best soil in Zala, though its quality is 40 to 50 per cent lagging behind the most fertile soils of the country.

West and south of the town there are pseudogleys (brown forest soils) of 20 to 30 per cent fertility. It shows certain similarities with lessivated brown forest soils but clay illuviation is more manifest, ventilation is poorer and moisture regime is worse. In spite of these hindrances forests are good consumers of water since in dry periods they store a great amount of moisture.

At least 20 per cent of the area is covered by rusty brown forest soils and sandy brown forest soils. Their fertility changes between 20 and 30 per cent, too, they have a humified upper layer, hydrophysical properties are poor and acidity is strong (pH = 4 to 5).

On the alluvia of watercourses different soils occur: boggy meadow soils, alluvial meadow soils, etc. Their humus content as a rule is high enough but they are raw and temporary waterlogging poses problems. Their fertility ranges between 30 and 50 per cent. Amelioration could turn these soils suitable for vegetable growing (Kiskanizsa).

Water and wind erosion cause serious damages to cropland and vineyards which practically cannot be prevented. Only forested areas are free of erosion hazard.

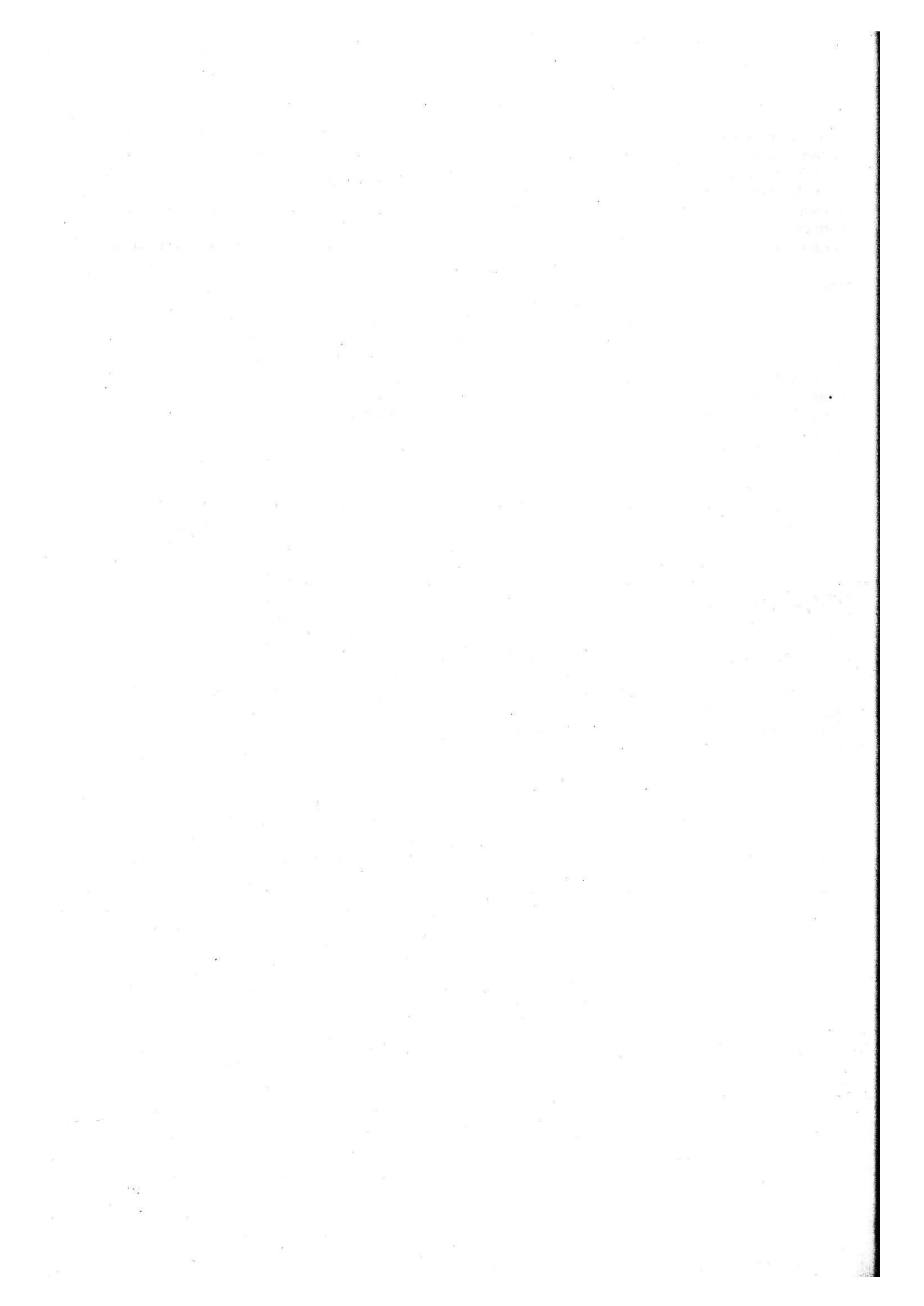
List of illustrations

1. Deep structural conditions in South-Zala.
2. Geological long-grid of the Principális Valley.
3. The general formation of plasticine surface formed by erosion of hillfoot and river water accumulation.
4. Territorial distribution of possible yearly evaporation in Southwestern-Transdanubia in mm.
5. Monthly, seasonal, and yearly mean value of atmospheric pressure in mercury milimeters. (Nagykanizsa, 1901–50.)

6. The frequency of wind direction in Zala county. (1901-50.)
7. Yearly distribution of precipitation. (1901-50.)
8. Average month and yearly water output of the Principalis Canal, as well as the average monthly temperature and precipitation in Nagykanizsa. (According to biological seasonal divisions 1960-69.)
9. Running and standing water in Nagykanizsa.
10. Yearly survey of temperature, precipitation and ground water. (According to biological seasonal divisions 1956-70.)
11. The absorption of water tables in southwestern Transdanubia. (1984).
12. Most important soil types in Nagykanizsa.

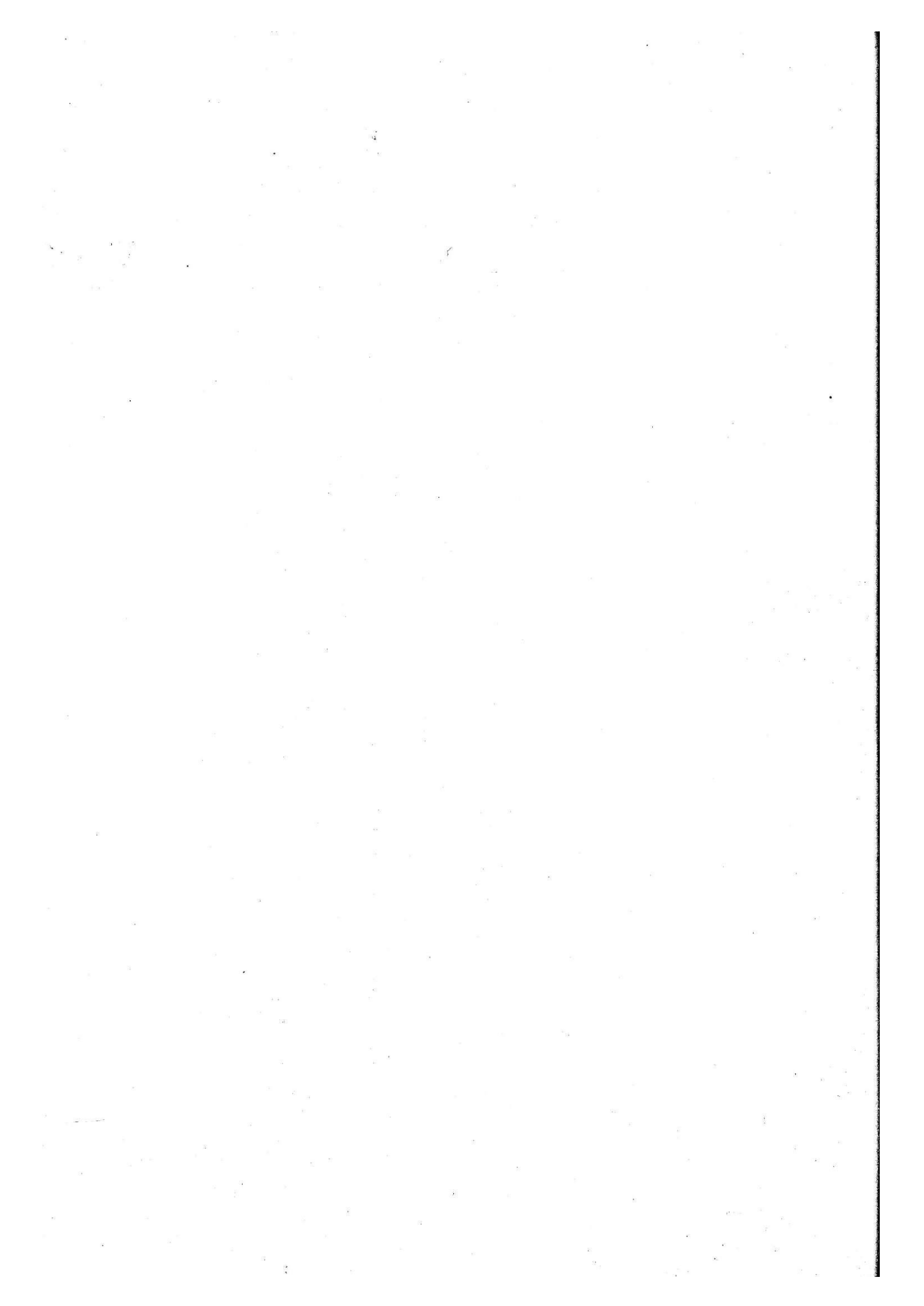
List of tables

1. Average number of clear and overcast days. (Nagykanizsa 1901-50.)
2. Average number of foggy days Nagykanizsa. (1940-54.)
3. Monthly and yearly mean temperature in Nagykanizsa and Zala county. (1901-50.)
4. Fluctuation of temperature. (1901-50.)
5. The mean maximum and minimum air temperature.
6. Frequency of temperature extremes. (1901-50.)
7. Monthly and yearly mean relative humidity (%). (1901-50.)
8. Monthly and yearly total precipitation. (1901-70.)
9. Seasonal precipitation distribution. (1901-70.)
10. Driest and wettest years. (Nagykanizsa, 1901-80.)
11. Greatest and least monthly precipitation. (Nagykanizsa, 1901-80.)
12. Number of days with at least 5.0 mm of precipitation. (1901-50.)
13. Number of days with at least 20.0 mm of precipitation. (1901-50.)
14. Number of snowy, stormy and icy days. (1901-50.)
15. Comparison of specific water output of several running water sources, more specifically the quotient of the greatest and the least water output.
16. Some characteristic measures of cisterns.
17. Conditions of the northern segment of the Principalis Canal. (1901-50.)
18. The outflow of the northern segment of the Principalis Canal on the basis of measurements made in Nagykanizsa.
19. Data of some water table wells in Nagykanizsa.
20. Important water chemical data of the water tables located under Nagykanizsa. (1988).
21. Data of the waste water two characteristic drillings.
22. Brown forest with claywashed in.

Gyulai Ferenc

DÉL-ZALA NÖVÉNYVILÁGA

I. DÉL-ZALA NÖVÉNYFÖLDRAJZI VISZONYAI

A Rába folyó, a Zala alsó vízfolyása, a Rinya-lapály és a Mura-völgy között elterülő megyéni terület növényföldrajzi szempontból változatos. Amíg a nyugati határszélen az Alpok közelsége a meghatározó, addig Nagykanizsa környékének növénytakarójában a nyugatbalkáni jelleg már határozottan felismerhető, éreztetni hatását a Mediterraneum viszonylagos közelsége.

A növényföldrajzi munkák – amint azt alább látni fogjuk – ha a részletekben nem is, de abban egyetértenek, hogy ez a vidék még a tágabb értelemben vett Pannóniai flóratartományhoz tartozik. Zala megye Őrséggel határos terület még kifejezetten Alpok-alji jellegű. Ezért ezt *Praenoricumnak* nevezzük. Zala megye déli részén pedig már számos mediterrán és illír flóraelemet találunk. A Zákány–Őrtilos alatti részekben viszont már olyan erős a mediterrán hatás, hogy ezt a területet az *Illyricum*hoz soroljuk.

A növénytan kutatások szempontjából ez a terület – az ország más részeihez képest – egészen a XX. század második feléig mostohagyereknek számított. Ennekelőtte csak szórvány adataink vannak Dél-Zalára vonatkozóan. Az első botanikai adatok Carolus Clusius-tól származnak. 1583-ban kiadott művében említést tesz a Zala nyugati és déli részein a boroszlánról (*Daphne cneorum subsp. arbusculoides*), valamint a Vas megye déli részén növő sárgaliliomról (*Hemerocallis lilio-asphodelus*). A Mura és a Dráva közötti területekről pedig olyan napjainkban mind ritkábban fellelhető növényfajokat is leír, mint a sziberiai nőszirm (iris sibirica), a kövi pimpó (*Potentilla rupestris*) és a kecskeruta (*Galaga officinalis*).

A török ellen viselt háború, majd a sokat szenvedett zalai végek újjáépítése nem kedvezett a botanika tudományának. Hosszú idő után Kitaibel Pál volt az első, aki kifejezetten botanikai célzattal kereste fel ezt a vidéket. 1799. július 20-án utazott Keszthelyről Csáktornyára. Utazása során átlós irányban haladt végig Dél-Zalán. Naplójában így emlékezik meg a látottakról: „A zalaapáti kolostorhoz tartozó Kolon praediumban, amely egykoron város volt, homokos a talaj, a szántóföldeken sok *Plantago arenaria*, *Betula alba*, *Jasione montana*, *Pteris* és *Panicum viridis* nő. A másfél postakocsi állomásnyira lévő pozsonyi szemnárriumhoz tartozó Kiskomárom jelentős marhakereskedelmet folytat. Az idáig tartó homokos talajon

szép búza növekszik. Galamboktól a talaj egyre agyagosabbá válik. Keszthelytől mind több a domb, homok csak elvétve fordul elő, kő egyáltalán nem. Nem található meg itt sem az *Acer tataricum*, sem a *Rhus cotinus*...

A XIX. század végén fellendülőben lévő, már rendszeresnek nevezhető botanikai kutatások sajnos megintcsak elkerülték vidékünket. Az I. világháború előtti időkben Erdély, az Adria környéke, de még a Balaton is jobban vonzotta a kutatókat, mint a dimbes-dombos, a látszólag egyhangú zalai táj.

Borbás Vince 1887–1897 között megírt „Vas vármegye növényföldrajza és flórája” c. művében a terület északi részeinek növényvilágáról, ha érintőlegesen is, de említést tesz. A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei c. hatalmas monográfia 1900-ban megjelent kötete Nagykanizsa környékéről is szolgáltat botanikai adatokat.

Sajnos az e század elején megjelent „Városok és vármegyék” c. monográfia sorozatból hiányzik Zala vármegye. Így más megyékkel szemben itt nem áll módunkban regisztrálni a növényvilág változásait az eltelt 70–80 évben.

Gayer Gyula 1925-ben megjelent „Vasvármegye növényföldrajza és a praenoricumi flórasáv” c. munkájában foglalkozik Zala északi részeinek flórájával.

Boros Ádám (1928) a Dráva bal partjáról és a Muraköz vidékéről közöl botanikai adatokat.

Belső-Somogy növényvilága kiváló ismerőjének, Héjjas Imrének az érdeme, hogy 1934-ben Zákány mellett megtalálta a hármalevelű szellőrózsát (*Anemona trifolia*). Hasonlóképpen nagy volt az öröm, amikor Jávorka Sándor társaságában az Őrtilos melletti Szent Mihály kápolnánál megpillantotta a mind-ezidáig csak az illír vidékekről ismert zalai bükkönyt (*Vicia oroboides*).

Nagykanizsa környékének intenzív florisztikai kutatása Károlyi Árpád munkásságával veszi kezdetét. Ő az aki 1943-ban Lipseszentadorjánál megtalálja a kakasmandikót (*Erythronium dens-canis*). A lelkes lokálpatrióta botanikus 1972-ben bekövetkezett haláláig járja a vidéket, térképezi annak növényvilágát, fényképezi és gyűjti őket. Előbb egyedül, majd Pócs Tamással, később Balogh Mártonnal karöltve számos cikkben, majd monografikusan is: „Nyugat-Dunántúl flórája” címmel foglalja össze Dél-Zala

1. kép. Kakasmandinkó (*Erythronium dens-canis*)

növényvilágáról az eddig megszerzett ismeretanyagot. Az országban megtalálható növényfajok mintegy kétharmadát, pontosan 1530 fajt sikerült innen kimutatni. Hagyatéka a nagykanizsai Thury György Múzeumban van.

A közép-európai flóratérsület a *Holarctikus* flórabirodalom része. Ennek délkeleti felében találjuk a *Pannóniai* flóratartományt. Hazánk nagy része ide tartozik. Dél-Dunántúl flóravidékét, amely helyzeténél fogva a *Pannóniai* és az *Illyr* flóratartományok közötti széles zónában helyezkedik el, különböző szerzők hol az egyik, hol a másik flóratartományba sorolják.

Borbás Vince (1900) az *Illyr* flórát egészen a Balaton vidékéig terjeszti ki. Gáyer Gyula (1925) Dél-Zalát a magyar flóratartomány (*Pannonicum*) átmeneti flórasávjába (*Praenoricum*) osztja be. Boros Ádám (1928) számos délvidéki vonást ismer fel benne, ezért a területet a *Praeillyrico-Praenoricum*hoz sorolja. A *Praenoricumból* külön név alatt leválasztja a Zalai flórajárást (*Saladiense*), a többi részt *Castriferrum*nak nevezi el.

Kárpáti Zoltán (1960) a *Saladiense* flórajárást a *Praeillyrico-Transdanubicum* flóravidékhez sorolja. A

Saladiense flórajárás alatt Zala megye mai területét érti. Somogy megye nyugati részét pedig már új flórajárásként kezeli.

Soó Rezső (1964), majd Debreczy Zsolt (1981) véleménye szerint Délnyugat-Dunántúl a nyugat-balkáni flóratérsület (*Illyricum*) északi *Praeillyricum* flóravidékéhez tartozik. Jeanplong József (1980) és Pócs Tamás (1981) a Zalai flórajárást közvetlenül a *Pannóniai* flóratartomány részének tekintendő Dél-Dunántúl flóravidékének veszik.

A helyzet valójában az, hogy rendkívül nehéz a flóratartományok határait pontosan meghúzni. Ugyanis Dél-Dunántúl klímája – összehasonlítva az *Illyricummal* – attól sokkal kontinentálisabb. Területén az illír fajok mellett számos pannon endemizmus is megtalálható. Mindezeket figyelembe véve Károlyi Árpád és Pócs Tamás (1968) helyesnek látják, ha Dél-Zalát – a Zákány alatti dombok egyértelműen illír flórajának kivételével – a *Pannónia* flóratartományba tartozónak vesszük. Ugyanakkor egyetértenek azzal, hogy Dél-Dunántúl flóravidékének elnevezése (*Praeillyricum*) tükrözze ezt az átmenetet. Ugyanis a dél-dunántúli lomberdők összetételükben

a nyugat-balkáni (illír) tölgyesekkel és bükkösökkel állnak szoros kapcsolatban.

A Lenti–Zalalövő vonalától délkeletre lévő, a Marcal medencétől a Bakony északnyugati lábáig terjedő területet a Zalai dombvidék flórajáráshoz soroljuk. Növényföldrajzi szempontból azonban még ez a viszonylag kis terület sem tekinthető egységessnek. Délről észak felé haladva csökken a balkáni, az alpin-balkáni és a szubmediterrán fajok száma, viszont nő a pannon xerotherm bennszülött fajoké. Nyugatról kelet felé haladva ugyanez jelentős változásokat észlelünk. A nyugati részeken az Alpok viszonylagos közelsége miatt, valamint az Atlanti óceán hatásaként elsősorban mezofil-higrofil fajok vannak uralmon.

A Zalai flórajárást (*Saladiense*) Károlyi Árpád és Pócs Tamás (1968) nyomán Észak- és Dél-Zalára különítjük el.

Észak-Zala viszonylag kontinentálisabb meszes-lőszös területein nagyszámú mészkedvelő xerotherm növényfaj él. A reliktum erdcifenyvesekben és azok irtásföldjein nő a fehérvirágú erdei szellőrózsa (*Anemone silvestris*), a bíboribolya színű sarkantyús virágú keleti szarkaláb (*Consolida orientalis*), a virágjának csúcsi részén piros, egyébként fehér színű kisvirágú füstike (*Fumaria parviflora*), a bozontos-gyapjas virágzatú liláskék virágú borzas len (*Linum hirsutum*), a citromsárga virágú cseplesz lucerna (*Medicago prostrata*), a kékesibolya, nagyvirágú leány kőkörcsin (*Pulsatilla grandis*), a vöröslő fészkepikkelyű késői pitypang (*Taraxacum serotinum*), a bíborfekete virágú fekete zászpa (*Veratrum nigrum*). Erdeiben őshonos az erdcifenyő (*Pinus silvestris*).

Dél-Zalában a xerotherm fajok már csak a Nagykanizsa környéki homokpuszta foltokon élnek. Jellegzetes zónát alkotnak a bükkösök és a gyertyános tölgyesek. Aljnövényzetük illír, alpi-balkáni, atlanti-mediterrán és szubmediterrán elemeket tartalmaz.

Károlyi Árpád és Pócs Tamás (1968) elvégezték Délnyugat-Dunántúl flóraelemének flórajáráások szerinti vizsgálatát is. Ennek értelmében az ország

más részeivel összehasonlítva Délnyugat-Dunántúlon az atlanti-mediterrán elemek száma viszonylag magas. Amíg a Vendvidékre elsősorban az alpin, az Őrségre pedig az alpin és a boreális elemek, addig Zalára inkább az alpin-balkáni és a szubmediterrán fajok jelenléte jellemző.

Alpin-balkáni fajok: pl. kisvirágú hunyor (*Helleborus dumetorum*), zalai bükköny (*Vicia oroboides*), pofók árvacsalán (*Lamium orvala*), havasalji aggófű (*Senecio ovirensis*) sűrű csetkáká (*Eleocharis carniolica*).

Illír fajok: pl. szőrös rekettye (*Genista ovata subsp. nervata*), szakállas orbáncfű (*Hypericum barbatum*).

Atlanti-mediterrán fajok: pl. hármastevelű szellőrózsa (*Anemone trifolia*), pici bükköny (*Vicia lathyroides*), borostyán (*Hedera helix*), pókbangó (*Ophrys sphegodes*), borostás sás (*Carex strigosa*), fonalas csenkesz (*Festuca tenuifolia*), ezüstperje (*Corynephorus canescens*).

Szubmediterrán fajok: pl. molyhos szeder (*Rubus canescens*) nagyvirágú lednek (*Lathyrus latifolius*), szakállas szegfű (*Dianthus barbatus*), virágos kőrifű (*Fraxinus ornus*).

Mediterrán (közép-európai) fajok: pl. aremonia (*Aremonia agrimonoides*), jerikói lonc (*Lonicera caprifolium*), szép zörgőfű (*Crepis pulchra*), királyné gyertyája vagy genyőre (*Asphodelus albus*), szelíd-gesztenye (*Castanea sativa*), lónyelvű csodabogyó (*Ruscus hypoglossum*).

Délnyugat-Dunántúl egyik legjellemzőbb ún. karakterfaja a Göcsejbe és a Vendvidékbe is átnyúló zalai bükköny (*Vicia oroboides*).

Növényföldrajzi szempontból a Tornyiszentmiklós–Lovászi–Csömödér–Gutorföldre–Pusztaderics–Hahót–Egeracsa–Zalaszabar–Zalakaros–Zalacomár–Zalaszentjakab–Pogányszentpéter–Liszó–Fitycháza–Murakeresztúr és az országhatár által bezárt területet több zónára: bükkösökre és a hozzájuk kapcsolódó égeresekre, valamint gyertyános tölgyesekre osztjuk. Külön fejezetként kell tárgyalni a Nagykanizsa környéki homoki vegetációt és az ottani égerlápérdőket.

II. DÉL-ZALA LEGFONTOSABB NÖVÉNYTÁRSULÁSAI

1. Bükkösök

Majer Antal (1968) után Göcseji bükkőnek nevezük a Murakeresztúr, Homokkomárom, Söjtör, Csömödér, Rédiés határolta háromszöget. Ez különösen jó elnevezés, mert az itteni bükkő nem tartozik egyértelműen a Zalai flórajáráshoz (*Saladiense*), hanem északnyugaton, nyugaton 2–4 km mélységben a Göcseji flórajárársba (*Petovicium*) is behatól.

Itt a nyugati részeken a bükkösök erdcifenyvesekkel elegyednek. A koronaszintben egyaránt megtalálható az erdcifenyő (*Pinus silvestris*), a bükk (*Fagus sylvatica*), a kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea*) és a gyertyán (*Carpinus betulus*). Az ilyen fenyő öv felé tartó átmeneti típusú erdők aljnövényzete hasonló a bükkösökéhez. Jellegzetes fajai a szőrös rekettye, (*Genista ovata*), a kercklevelű körtike (*Pirola rotundifolia*), a pillás perjeszittyó (*Luzula pilosa*) és az erdei sédbúza (*Deschampsia flexuosa*).

A Zala megyei Erdő- és Fafeldolgozó Gazdaság (ZEFAG) felmérése szerint a dél-zalai bükk-táj mintegy 25 ezer ha erdőterületével egyharmados beerdősültségnek felel meg. Erdőtársulásai közül a bükkösök 51%-kal, a gyertyános tölgyesek 34%-kal, a völgyekben lévő éger-ligeterdők 1%-kal, a Mura folyó ártéri ligeterdei szintén 1%-kal, a telepített akácosok pedig 3%-kal részesednek.

A bükkösök Dél-Zala nyugati részein zonális társulások. Uralkodó fafajuk a bükk (*Fagus sylvatica*). Lombkorona szintjébe azonban más fafajok is keverednek: így a dombtetőkön és domboldalakon a kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea*), a csertölgy (*Quercus cerris*), a szelídgesztenye (*Castanea sativa*), olykor pedig az erdeifenyő (*Pinus silvestris*). A felszín alatti vizek alkotta mély bevágásokban a hegyi juhar (*Acer pseudomontanus*) és a hegyi szil (*Ulmus scabra*) is előfordul. Általános a gyertyán (*Carpinus betulus*) és a madárcseresznye (*Prunus avium*) jelenléte.

A fagyzugos dombhajlatokban elegendően gyertyánosokat, a dombok alján pedig bükkösökbe elegyedő kocsányos tölgyeseket találunk.

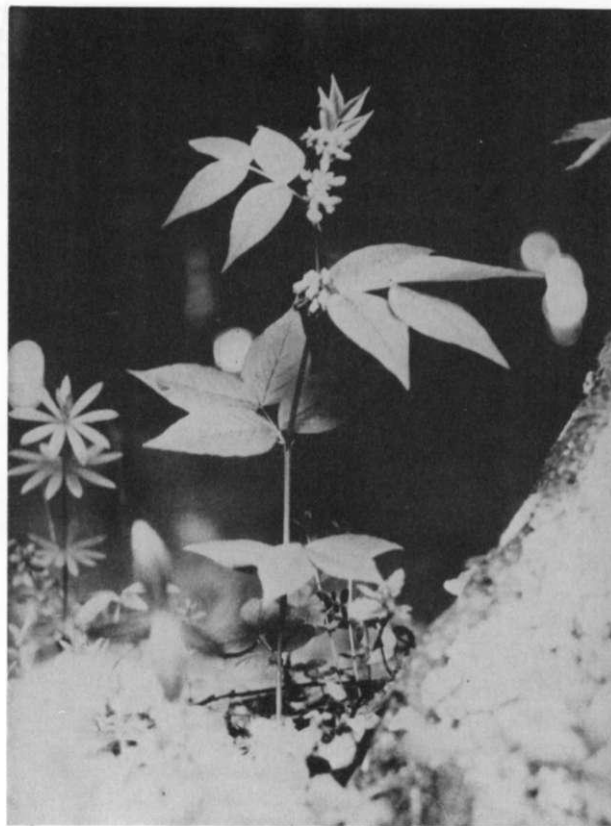
A bükkösök Dél-Zala nyugati részein elsősorban pannóniai agyagra települt löszön, kőzetek mállásából származó diluviális löszös üledéken és jégkori vályogon létrejött agyagbemosódásos és pszeudoglejes erdőtalajokon fordulnak elő. A magas páratartalom, a kedvező domborzati és talajviszonyok hatására a zalai bükkösöknek – szemben az ország más, főként hegyvidéki részein díszlő bükköseivel – itt még a völgyekben is kiterjedt állományaik vannak. A legszébb zárt bükkösöket Obornak, Lipeszentadorján, Oltárc és Tormaföld környékén találjuk.

A dél-zalai bükkösökbe a szomszédos Horvátország területéről számos növényfaj nyomult be. Mindenekelőtt a zalai bükkösök legjellemzőbb fajtát, az ép levélszélű, sárga virágú zalai bükkönyt (*Vicia oroboides*) kell megemlítenünk. Amint már neve is utal rá az országban csak itt és Somogy megyében fordul elő. E karakterfaj után nevezte el a mi bükköseinket Pócs Tamás és Borhidi Attila *Vicio (oroboidi) Fagetum*-nak.

Jellegzetes faj a lónyelvű csodabogyó (*Ruscus hypoglossum*) is. E örökzöld félcserje levelei elcsökevényesedtek. Nevét a levélszerűen ellaposodó szára közepéből eredő tűzpiros bogyóterméséről „csodabogyó” kapta, amely megkapó látványt nyújt a hóban.

Védettsége ellenére még mindig gyűjtik a lila virágú cikláment (*Cyclamen purpurascens*). E származását tekintve közép-európai faj szép összefüggő állományt alkot a zalai bükkösökben, gyertyános tölgyesekben.

A tél végének közeledtével tömegesen nyílnak a hóvirágok (*Galanthus nivalis*), később a salátaboglárcák (*Ficaria verna*), a lilászörös virágú újjas keltikék (*Corydalis solida*) és az erdei ibolyák (*Viola*

2. kép. Zalai bükköny (*Vicia oroboides*)

sisvestris). A tavaszi bükkösök szépségét emelik a bókoló fogasír (*Dentaria enneaphyllos*) és a hagymás fogasír (*D. bulbifera*), a sötéten pettyezett vöröses laza fürtvirágzatú erdei- vagy turbánliliom (*Lilium martagon*), a halványsárga jellegzetes virágú farkasölő sisakvirág (*Aconitum vulparia*), a zöld virágtakarójú kisvirágú hunyor (*Helleborus dumetorum*) állománya. Ez a tarkán virágzó erdőalj a lombosodás előrehaladtával mindinkább csupasszá válik. A zárt bükkösök ugyanis csak kevés fényt engednek át, emiatt aljnövényzetük gyér (*Fagetum nudum*). Emiatt cserjeszintjük nincs, mohaszintjük is jelentéktelen.

A dél-zalai bükkösök társulástani viszonyait tekintve a horvátországi szubmontán *Fagetum croaticum* gyertyán elegyes bükköseihez (*Melico-Fagetum*) tartoznak.

E bükkösök számos, a közép-európai montán bükkösökétől eltérő ún. differenciális fajjal rendelkeznek. Itt feltétlenül meg kell említenünk a halvány kénsárga virágú lapickás levelű szártalan kankalint (*Primula vulgaris*), a gumósan megvastagodó gyöktörzsű piritógyökeret (*Tamus communis*), amely a *Dioscoreaceae* család egyetlen hazai, mérsékelt égövön élő képviselője, a délvidéki perjeszittyót (*Luzula forsteri*) és a már a római hódítás előtt is valószínűleg már itt élt szelídgesztenyét (*Castanea sativa*), bár ez utóbbi faj kontinuitása körül még korántsem zárult le a vita.

3. kép. Szártalan kankalin (*Primula vulgaris*)

A dél-zalai bükkösök hegyi (*montán*) elemekben viszonylag szegények, viszont a dombvidéki elemekben meglehetősen gazdagok. Jellemző fajai: az erdei iszalag (*Clematis vitalba*), a borostyán (*Hedera helix*), a mezei juhar (*Acer campestre*), a virágos kőrisfa (*Fraxinus ornus*), a közönséges gyertyánfa (*Carpinus betulus*), a kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea*), a hegyi szil (*Ulmus scabra*), a vadkörte vagy vackor (*Pyrus achras subsp. pyraeaster*), az édeslevelű csüdfű (*Astragalus glycyphylus*) a tavaszi lednek (*Lathyrus vernus*), a hólyagfa (*Staphylea pinnata*), a magyar varfű (*Knautia drymeia*), a pézsmaboglár (*Adoxa moschatellina*), a délvidéki méhfű (*Melittis melisso-phyllum*), a csalánlevelű harangvirág (*Campanula trachelium*), a sátoros margitvirág (*Chrysanthemum corymbosum*), az olocsány csillaghúr (*Stellaria holostea*), a szőrös sás (*Carex pilosa*), az erdei szálkaperje (*Brachypodium silvaticum*), a bókoló göngyperje (*Melica nutans*) és a télizöld meténg (*Vinca minor*).

Termőhelyi viszonyaik alapján a dél-zalai bükkösök három típusát különböztetjük meg:

a. A szárazabb dombtetőkön, a jó vízlefolyású domboldalakon tenyészik a *Carex pilosa*-bükkös,

gyepszintjében a nevet adó bükksással (*Carex pilosa*). Cserjeszintje nincs. Jellemző fajai még a borostyán (*Hedera helix*), az egyvirágú gyöngyperje (*Melica uniflora*), a ligeti perje (*Poa nemoralis*) és a télizöld meténg (*Vinca minor*).

b. Az üde termőhelyeken az *Asperula odorata*-bükkös díszlik. Ez a leginkább elterjedt, legnagyobb területeket borító típus. Koronaszintjében a bükk (*Fagus silvatica*) mellett szórvány jelleggel a kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea*), a csertölgy (*Q. cerris*), a gyertyán (*Carpinus betulus*) és a madárcseresznye (*Prunus avium*) is előfordul. Gyepszintjében megtaláljuk a nevet adó szagos mügét (*Asperula odorata*), a cikláment vagy kanrépát (*Cyclamen purpurascens*), a hagymás fogasírt (*Dentaria bulbifera*), a kapotnyakot (*Asarum europaeum*), és a gombernyőt (*Sanicula europaea*).

c. A szélesebb, mélyebb, fagyzugosabb völgyekben találjuk az *Aegopodium podagraria*-bükköst. Koronaszintjében a bükk (*Fagus silvatica*) mellett mind több kocsányos tölgy (*Quercus robur*) és gyertyán (*Carpinus betulus*) keveredik. De előfordul benne a hegyi szil (*Ulmus scabra*), a hegyi juhar (*Acer*

pseudoplatanus) és a kislevelű hárs (*Tilia cordata*) is. Cserjeszintje nincs. Gyepszintjében a faciesképző podografű (*Aegopodium podagraria*), az erdei pajzsi-ka (*Dryopteris filix mas*), a hölgy páfrány (*Athyrium filix femina*), az erdei madársóska (*Oxalis acetosella*), az erdei nenyúlhozám (*Impatiens noli-tangere*), az erdei varázslófű (*Circaea lutetiana*) és a sárga árvacsáln (*Lamium galeobdolon*) alkotnak zárt állományt.

2. Égeresek

A bükkös zóna völgyeinek mélyén, a források, patakok mentén, az állandóan magas talajvízszintű réteken égerligetek (*Alnetum glutinosae-incana*) alakultak ki. E társulásra a mézgás éger (*Alnus glutinosa*) a legjellemzőbb. Állományába szívesen elegyedik a fehér fűz (*Salix alba*) és a magas kőrös (*Fraxinus excelsior*). Jellemző fajai még a ritkás sás (*Carex remota*), a selyem sás (*Carex brizoides*), az erdei nenyúlhozám (*Impatiens noli-tangere*). A hegyi zergevirág (*Doronicum austriacum*) mellett számos szeder (*Rubus sp.*) faj él itt.

Az égerligetek mellett magaskórós társulások részeként keserűlapus társulásokat (*Petasitetum hybridum*) is találunk. E társulás névadója a húsvörös virágzatú szíves-kerekded tőleveleket nevelő vörös keserű- vagy a csalapu (*Petasites hybridus*). Jellemző fái a mézgás éger (*Alnus glutinosa*) és a csigolya fűz (*Salix purpurea*).

A szurdokvölgyekben hárs-kőrös szurdokerdőket (*Phyllitidi-Aceretum*) találunk, aljnövényzetében a podografűvel (*Aegopodium podagraria*) és a sárga árvacsállal (*Lamium galeobdolon*).

3. Gyertyános tölgyesek

Kelet, délkelet felé haladva a zonális jellegű bükkösöket előbb csak extrazonálisan – a fagyzugos völgyekben, völgyoldalakra kiszorulva – később egyre inkább zonálissá válva a gyertyános-tölgyesek váltják fel. Dél-Zala e harmadik erdőtípusát a Zala-kanyartól Letenyéig húzódó vonaltól délre találjuk, s a Nagykánizsa környéki dombokon már nagy területeken díszlenek.

A dél-zalai gyertyános-tölgyeseket a közép-európai-tól mindenekelőtt a csertölgy (*Quercus cerris*) jelenléte különbözteti meg. A középhegységi gyertyános-tölgyesektől eltérő fajai mindenekelőtt a szelídgesztenye (*Castanea sativa*), a piritógyökér (*Tamus communis*), a havasalji aggófű (*Senecio ovirensis*) és a délvidéki perjeszittyó (*Luzula forsteri*).

A dél-zalai dombok szelidebb déli, délnyugati lankáin a kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea*), mé-

lyebb völgyeiben a kocsányos tölgy (*Q. robur*) és a gyertyán (*Carpinus betulus*) alkot elegyes állományt. A kocsányos tölgy átmenetet képez a bükkösök felé, míg a gyertyán inkább a völgyek magassásos égerlápjának égeres láperdő (*Carici elongatae-Alnetum*) felé jelent átmenetet.

Koronaszintje kettős. A felső szintbe a bükk (*Fagus sylvatica*), a csertölgy (*Quercus cerris*) és a márdárcseresznye (*Prunus avium*) keveredik. A második szintet a gyertyán (*Carpinus betulus*), a mezei juhar (*Acer campestre*), valamint a kislevelű hárs (*Tilia cordata*) alkotják.

Cserjeszintje viszonylag gazdag. Leggyakrabban a vesszős fagyallal (*Ligustrum vulgare*), az egybibés galagonyával (*Crataegus monogyna*) és a ritka vörösgyűrűs sommal (*Cornus sanguinea*) találkozhatunk.

Termőhelyeik eltérő volta miatt Soó Rezső és Pócs Tamás a gyertyános tölgyeseket két csoportba sorolják. Mindkét szubasszociáció aljnövényzete nagyon hasonlít a bükkösökére. Bennük számos illír, atlanti-mediterrán és alpin elemet találni:

a. Az üde, félnedves termőhelyek *Querco robori-Carpinetum asperuletosum* gyertyános-tölgyeseinek jellemző faja az illatos szagos müge (*Asperula odorata*). Aljnövényzetében tömegesen fordul elő az évelő gyöktörzses erdei szélű (*Mercurialis perennis*) és az erdei viola (*Viola silvestris*). Átható hagymaszagot árasztanak a medvehagymás (*Allium ursinum*) szőnyegek. Gyakori az avarban rejtőzködő sötétbarnás-pirosas virágú kapotnyak (*Asarum europaeum*). A nyirkos erdőkben típusalkotó az erdei sás (*Carex sylvatica*).

b. A kifejezetten nedves termőhelyeket kedvelő *Querco robori-Carpinetum Stachyetosum* gyertyános-tölgyeseire az erdei tisztessű (*Stachys sylvatica*) jelenléte a legjellemzőbb. Gyakorta találkozni itt az erdei varázslófűvel (*Circaea lutetiana*), a hamvas szederrel (*Rubus idaeus*), a magyar varfűvel (*Knautia drymeia*), a rezgő sással (*Carex brizoides*), az indás infűvel (*Ajuga reptans*), a piritógyökérrel (*Tamus communis*), a podagrafűvel (*Aegopodium podagraria*), az erdei nenyúlhozámmal (*Impatiens noli-tangere*). Sajnos egyre ritkább a hölgy páfrány (*Athyrium filix-femina*).

A dél-zalai gyertyános-tölgyes zóna szoros összefüggésben áll a horvátországi részekkel. Az illír bükkösök (*Fagion illyricum*) mindkét társulása (*Vicio oroboidi-Fagetum* és a *Querco-Carpinetum*) a Horvát-Középhegységtől egészen a Balaton vidékéig terjed. A jégkorszak után ebbe a zónába nagyszámú illír erdőelem, s mellette számos atlanti-mediterrán, szubmediterrán, alpin-balkáni növényfaj nyomult előre. Így pl. a piritógyökér (*Tamus communis*), a tarka lednek (*Lathyrus venetus*) a szúrós csodabogyó (*Ruscus aculeatus*), a szelídgesztenye (*Castanea sativa*), a pofók árvacsáln (*Lamium orvala*), a babér boroszlán (*Daphne laureola*). Idővel az említett fajok

4. kép. Szelidgesztenye (*Castanea sativa*)

észak és nyugat felé tovább terjedtek. Viszont Dél-Zalánál nem terjedt tovább a jerikói lonc (*Lonicera caprifolium*), a szálkás zöldhúr (*Sagina subulata*), a pamatos ökörfarkkóró (*Verbascum pulverulentum*), a tarka lednek (*Lathyrus venetus*) és az óriás rozsok (*Bromus rigidus*).

A dél-zalai dombok meredekebb déli lejtőin extrazonálisan cseres-tölgyesek (Asphodelo-Quercetum robori-cerris) élnek. Társulásalkotó fafajai a csertölgy (*Quercus cerris*), és a kocsánytalan tölgy (*Q. petraea*). A cseres-tölgyesek aljnövényzetének jellegzetes faja a királyné gyertyája (*Asphodelus albus*), leromlásukban pedig a saspáfrány (*Pteridium aquilinum*).

Az intenzív szőlőkultúra térhódítása miatt napjainkra ez a szép növénytársulás egyre inkább eltűnőben van. Csak néhány visszamaradó facsoport, hagyásfa, az itt-ott foltokban megmaradt eredeti aljnövényzet néhány jellemző faja pl. a fehér pimpó (*Potentilla alba*) mutatja helyét. Különösképpen jellemző faja az egykor elegyfaként, de napjainkra csak hagyásfaként előforduló szelidgesztenye. A zalamegyei szelidgesztenye sarjak leszármazottai egy, a múlt század végén elpusztult 15 m törzskörméretű ezer esztendőre becsült, a táj évezred eleji kiterjedt gesztenyései utolsó hírmondójának.

A déli kitétséggű dombtetőkön mészkedvelő tölgyeseket (Orno-Quercetum) találunk, lombkoronaszintjükben a kocsánytalan tölgygel (*Quercus pet-*

raea) és a virágos kőrissel (*Fraxinus ornus*). Gyepszintjükben társulásalkotó a 3 m magasra is megnövő erdei angyalgökér (*Angelica silvestris*) és a havasalji aggófű (*Senecio ovirensis*) mellett orchideafélék, elsősorban bangó (*Ophrys sp.*) fajok is előfordulnak.

4. Homoki vegetáció

A Principális csatorna völgyében Kilimántól Homokkomáromig, valamint a Nagykanizsa környéki Sormástól Őrtilosig terjedő homokvidék meszes homokja pannonkori pados homokkő kibúvásból származik. E homokpuszta foltokon sajátos *xerotherm* elemek élnek. Az itteni, sajnos a mezőgazdasági művelés térhódítása miatt napjainkban mindinkább eltűnő homokpusztai gyeptársulásokat Borhidi Attila a *Festucetum vaginatae arrabonicum* homoki csenkesz társuláshoz sorolja. Jellemző fajai a névadó magyarvagy homoki csenkesz (*Festuca vaginata*) mellett a naprózsa (*Fumana procumbens*), a fényperje egyik innen leírt változata (*Koeleria cristata* var. *Károlyii*) és a piros pozdor (*Scorzonera purpurea*). Mégél itt a mintegy 10% kalcium-karbonát tartalmú és a $ph=8,5$ körüli homokon a homoki zsellérke (*Thesium ramosum*) és a buglyos vagy magyar szappangyökér (*Gypsophila paniculata*) is. A maradvány homokpusztai gyepek szépségét csak emeli két ritka faj: a hegyi árvalányhaj (*Stipa pennata*) és a kunkorgó árvalányhaj (*S. capillata*).

A Nagykanizsa környéki homokvidékeken mesterseges telepítésű, jó fejlődési eréllyel bíró kultúrákacosokat és erdeifenyveseket találunk.

Őrtilos felé haladva mind jobban elsavanyodik a homoktalaj. Az itt élő acidofil homokpusztai vegetáció legjellemzőbb eleme az ezüstperje (*Corynephorus canescens*). Ez a mészkőkerülő homoki gyeppel a rejtőke (*Teesdalia nudicaulis*) egyetlen biztos hazai előfordulása.

A Nagykanizsa melletti Gördövény homoktalaja néhány növénykülönlegességnek is otthont ad. Hazánkban mindezidáig csak Győr mellől és innen mutatták ki az orchideafélékhez tartozó kis zöldesfehér virágú nyári füzértékercset (*Spiranthes aestivalis*). A frissen feltört, de még nedves homoktalajok első betelepülője a dél-zalai kizárólagossággal előforduló homoki zöldhúr (*Sagina sabuletorum*).

5. Égerlápérdők

A Nagykanizsa melletti magas talajvízszintű részekén békaliliomos-égerlápérdők vannak. Legjellemzőbb növényfajai: az enyves éger (*Alnus glutinosa*), a békaliliom (*Hottomia palustris*) és a széles pajzsika (*Dryopteris austriaca*). A lápréteken igen kiterjedt területeket borít a zsombék sás (*Carex elata*) alkotta

magassásos állomány, benne a lápi pitypanggal (*Taraxacum palustre*). A semlyékekben vidrafüvel (*Menyanthes trifoliata*) találkozni. A láprétek világának pompás színfoltja a nagy rózsaszín füzérű kígyógyökerű keserűfű (*Polygonum bistorta*). E hazai flórában csak ritkán előforduló faj meglétét a lecsapolások és a mederszabályozások alapjaiban veszélyeztetik.

Az égerlápérdők igen nagy természettudományos értéket képviselnek. Egyikük, nevezetesen Csörnyeberke páfrányos- és magaskőrises égerláp vidéke a 264 ha Zalakomári Természetvédelmi Terület részeként már védelem alatt áll.

A láprétek vízerei, a semlyékek szélein rekettgyefüzeseket (*Salicetum cinereae*) találni. 1953-ban Sor-

más mellett ilyen fűzlápban találták meg az igen ritka, jégkori maradványnak számító tözegepret (*Comarum palustre*).

A tengerszint feletti magasság némi emelkedésével a mocsárvidékek lassan kaszálórétkebe (*Festucetum arrhenathuetum*) mennek át. Jellegzetes növényfaj itt a réteket májusban fehérré varázsoló rigószegfű (*Moenchia mantica*).

A szeszélyes vízjárású Mura és Dráva vízborította árterein foltokban tenyésznek a hinárfajok. Ezek a feliszapolódó, tápanyagban igen gazdag, azaz a hipertróf vízminőségű részeken zárt állományt alkot a kolokán (*Stratiotes aloides*) és a vizilófark (*Hippuris vulgaris*). A folyók hordalékain ártéri ligeterdők alakultak ki.

III. A DÉL-ZALAI ILLYRICUM

A Zákány-Őrtilos alatti részek, a Murakeresztúrtól Csburgig terjedő dombvidék, azaz Zala Somogyba átnyúló vonulata – éppen jellegzetes flórája miatt – a Nyugatbalkáni flóratartomány (*Illirycum*) egy előretolt, szigetszerű részének tekinthető.

Az itteni dombháton balkáni és atlanti-mediterán elemekben gazdag gyertyános tölgyesek (*Quercus petraea-Carpinetum praeillyricum*) díszlenek. Éppen aljnövényzetének délies elemei miatt ez az erdőársulás másutt nem, vagy csak igen ritkán fordul elő. Jellegzetes fajtái a piritógyökér (*Tamus communis*) és a pofók árvasalán (*Lamium orvala*). Az itteni gyertyános tölgyesek egyik legszebb koratavaszi virága a kakasmándikó (*Erythronium dens-canis*). Élénkpiros virágai és barnafoltos levelei a tavaszi lombfakadásra váró erdők üde színfoltjai voltak. E védett növényt

Zalán kívül csak Dél-Somogyban, Somlón és az Alpokalján találni meg.

A Dravasík és Őrtilos környéke a zöldessárga, bókó virágzatú fürtös gyűrűvirág (*Carpesium Wulfenianum*) igazi otthona, bár észak felé terjedésének bizonyosságául Lispeszentadorján mellett is megtalálta Károlyi Árpád.

Ámbár Kelet-Zalából hiányzik, itt viszont terjedésének bizonyosságául újra megtalálható az Alpokaljáról kimutatott dealpin hegyi zergevirág (*Doronicum austriacum*), a zergeboglár (*Trollius europaeus*) és a csipkeharaszt (*Selaginella helvetica*).

Bízunk abban, hogy nem pusztult ki teljesen a tájra egykoron oly jellegzetes komlógyertyán (*Ostrya carpinifolia*) és a pitypanglevelű zörgőfű (*Crepis taraxacifolia*).

IV. A DÉL-ZALAI ERDŐKET FENYEGETŐ VESZÉLYEK

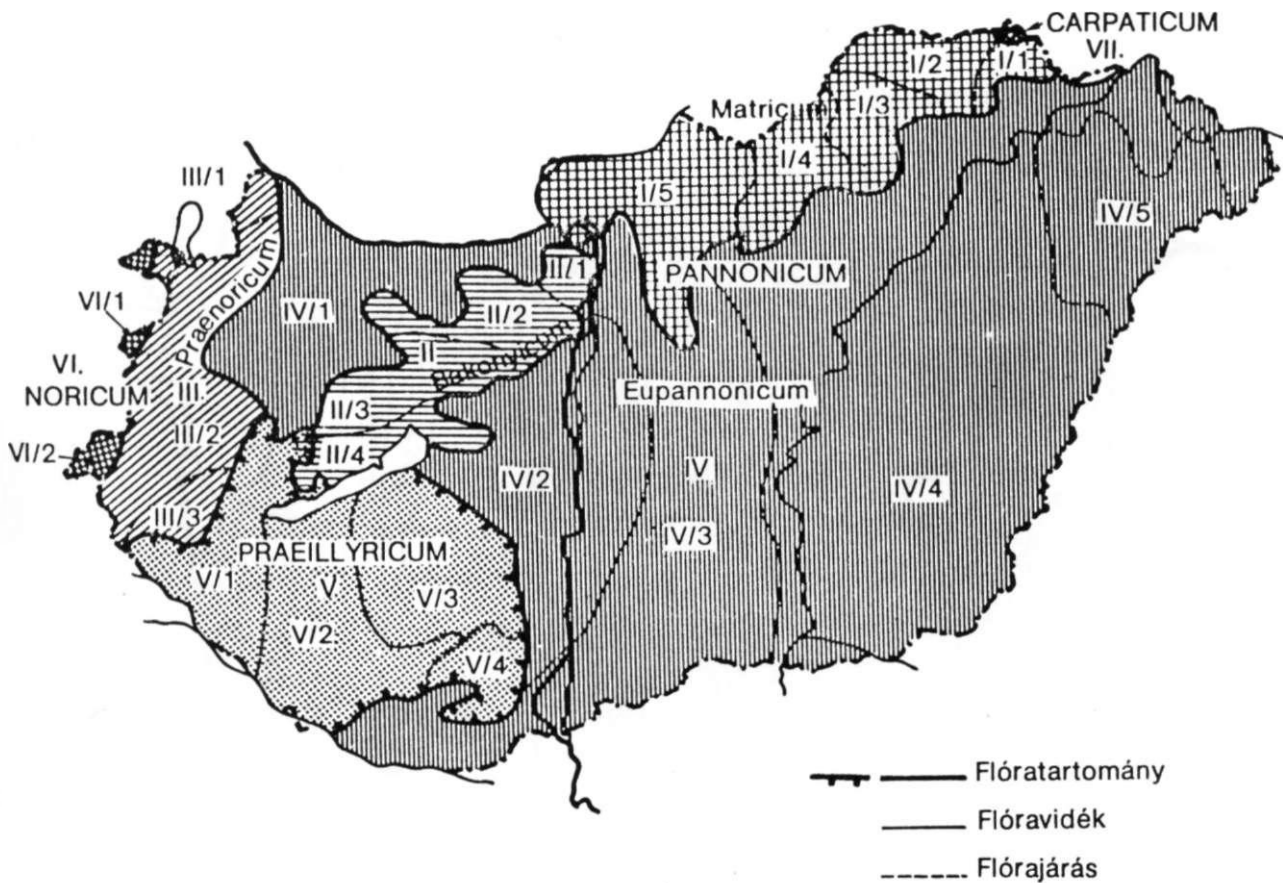
E tanulmány megírásakor a hangsúlyt Dél-Zala természetes vegetációjának vizsgálatára helyeztük, s csak ott, ahol elengedhetetlenül fontosnak éreztük, utaltunk az emberi tevékenység természetátalakító hatására. Nem volt célunk a mező- és erdőgazdálkodás hatásaként kialakult félkultúr- és kultúrterületek növényvilágának vizsgálata. Páll Miklós (1972) erdészeti szakember nagyszerű munkájában már megtette ezt.

Végezetül mégis kötelességünknek érezzük, hogy szóljunk a zalai erdőket fenyegető veszélyekről. Az egyre intenzívebbé váló mező- és erdőgazdálkodás hatására napjainkra Zala megye erdőszűrségének mértéke az elmúlt ötven évben feléről harmadára

csökkent. A további csökkenés mértéke az évi 500–700 ezer m³ kitermelt famennyiség ellenére úgy tűnik, megállt. A kivágott erdők helyébe újakat telepítenek. Ennek következtében folyamatosan fiatalodnak erdeink és ez nem mondható minden szempontból előnyösnek.

Az erdőpusztulások Zala megyét is elérték. Mind a lombozatos, mind a fenyőfajoknál általános tünet a lombozat ritkulása, az elszáradó részek arányának növekedése, a fejlődési erély csökkenése, olykor az egyed teljes elszáradása.

Az őshonos szelidgesztenyések megállíthatatlan pusztulása, az égeresek gyors elszáradása, a fejlődésben visszamaradó bükkösök tízezer hektárban

1. ábra. Magyarország flórajának beosztása. (Debreczy Zsolt (1981.) nyomán).

PANNONICUM (Magyar flóratartomány)

I. MATRICUM

1. Tokajense
2. Tornense
3. Borsodense
4. Agriense
5. Neogradense

II. BAKONYICUM (Dunántúli-középhegység flóravidéke)

1. Visegradense
2. Pilisense
3. Veszprimense
4. Balatonicum

III. PRAENORICUM (Alpokalja flóravidéke)

1. Laitaicum
2. Castriferreicum
3. Petovicum

IV. EUPANNONICUM (Alföldi flóravidék)

1. Arrabonicum
2. Colocense

3. Praematricum

4. Cirsium
5. Nyírségense
6. Samicum
7. Titelicum

ILLYRICUM (Illír flóratertület)

V. PRAEILLYRICUM (Déldunántúli – előillír flóravidék)

1. Saladiense
2. Somogyicum
3. Kaposense
4. Sopianicum

NORICUM (Alpesi flóratartomány)

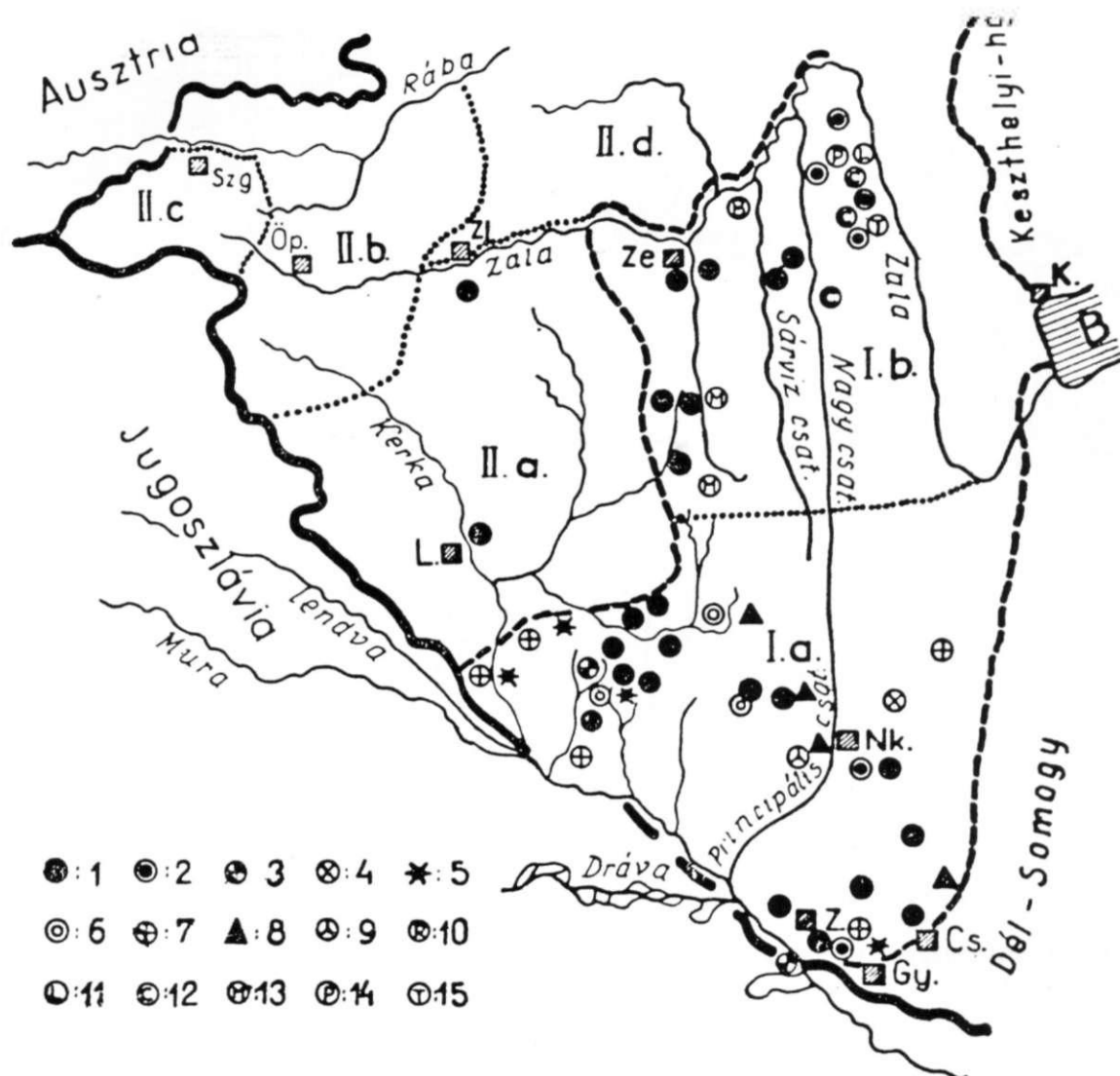
VI. NORICUM (Előalpi flóravidék)

1. Ceticum
2. Stiriicum

CARPATICUM (Kárpáti flóratertület)

VII. CARPATICUM (Kárpáti flóravidék)

1. Cassovicum

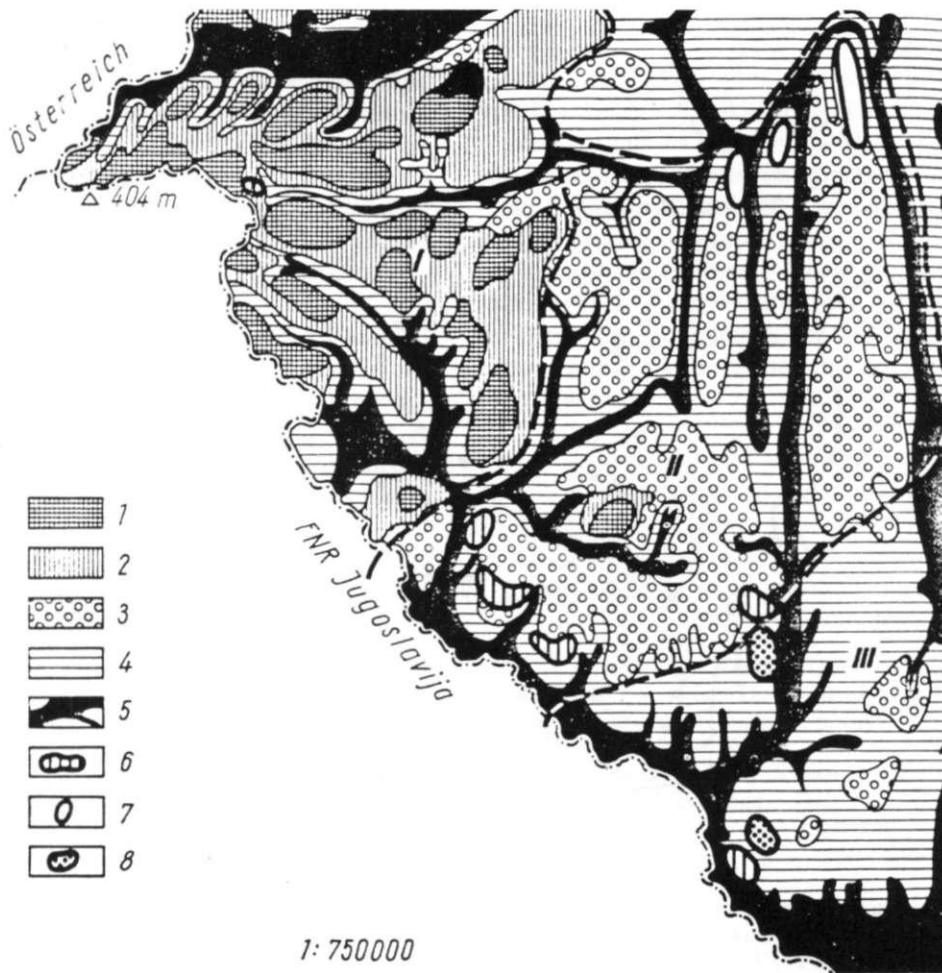
2. ábra. Délnyugat-Dunántúl növényföldrajzi beosztása. (Károlyi Árpád-Pócs Tamás (1954.) nyomán)

I.: Saladiense (Zalai flórajárás) – a) Dél-Zala, b) Észak-Zala;

II.: Praenoricum – a) Göcsej, b) Órség, c) Vendvidék, d) Vasi hegyhát.

A Saladiense differenciális fajai:

- 1.: *Vicia oroboides*, 2.: *Allium ursinum*, 3.: *Carpesium wulfenianum*, 4.: *Crepis taraxacifolia*, 5.: *Fraxinus ornus*, 6.: *Lathyrus venetus*, 7.: *Peucedanum verticillare*, 8.: *Sagina saginoides*, 9.: *Trifolium striatum*, 10.: *Buphthalmum salicifolium*, 11.: *Laser trilobum*, 12.: *Lithospermum purpureo-coeruleum*, 13.: *Melandrium silvestre*, 14.: *Prunus fruticosa*, 15.: *Taraxacum serotinum*.

3. ábra. Délnyugat-Dunántúl természetes növénytakarója. (Pócs Tamás (1960.) nyomán)

I. Túlevelű elegyeserdő zóna	} Fagion illyricum
II. Szubmontán bükkös zóna	
III. Gyertyános-tölgyes zóna	

1. Elegyetlen erdeifenyvesek (Myrtillo-Pinetum)
2. Lombelegyes erdeifenyvesek (Pino-Quercetum)
3. Bükkösök (Vicio oroboidi-Fagetum)
4. Gyertyános-tölgyesek (Querceto-Carpinetum)
5. Ligeterdők, láperdők, mocsarak és lápok
6. Cseres tölgyesek (Potentillo albae-Quercetum)
7. Reliktum erdeifenyvesek és mézskedvelő tölgyesek (Cytiso-Pinetum)
8. Homokpuszták (Festucion vaginatae)

4. ábra. A zalai bükköny (*Vicia oroboides*) elterjedése Délnyugat-Dunántúlon.
(Károlyi Árpád-Pócs Tamás 1964. nyomán)

mérhető levélbarnulásai és száradásai, a tülevelű erdőkben szálanként, a kocsányos tölgyesekben csoportokban elszáradó fák szomorúan figyelmeztetnek minket, a már-már visszafordíthatatlan kövctkezmenyekkel járó károsodásokra. További kutatásokra van szükség annak a kérdéskörnek a tisztázására, hogy a természetben periódusossággal jelentkező erdőpusztulások milyen mértékben egészülnek ki az ipari-, mezőgazdasági- és kommunális környezetkárosítókkal.

Tény, hogy a nagyadagú műtrágyáktól elsavanyodtak talajaink, a talajélet elszegényedett. A levegő por- és füstgázokkal szennyezett. A savas ülepedés miatt a csapadékok pH értéke erőteljesen csökkent. A talajba kerülő veszélyes hulladékok nehézfémtartalmának egy részét a felszín alatti vizek nem várt távol-

ságokra viszik el. Kimutatott, hogy a növényi szövetekbe beépülő nehézfémek akadályozzák az asszimilációt. A lecsökkent vitalitású fajok a természetes védekezőképesség csökkenésével pedig egyre kevésbé tudnak ellenállni a mind jobban felszaporodó fakárosító kórokozók és kártevők támadásainak.

Az erdők pusztulásának – legalábbis itt Zalában – még a kezdetén vagyunk. Meggyőződésünk, hogy az ökológusok, az erdészeti-, mezőgazdasági-, és ipari szakemberek, a természetet féltő emberek mielőbbi tevőleges összefogásával gátat vethetnek Zala megye egyedülállóan szép természeti értékének, az erdő pusztulásának.

* * *

A fényképet *Károlyi Árpád* készítette.

IRODALOM

- Borbás Vince*: A Balaton flórája. A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei. II. kötet 2. rész. Budapest, 1900.
- Boros Ádám*: A Pannonicum és Praeillyricum flóraidéjkének kapcsolatai. Magyar Botanikai Lapok 27. (1928) 51–56.
- Clusius, Carolus*: Rariorum aliquot stirpium Pannoniam, Austriam et vicinus quaedam Prouincias obseruatarum historia quatuor libris expresse. Antwerpen, 1583.
- Debreczy Zsolt*: Növényvilág a Balaton körül. A környék növényzete, jellegzetes növénytársulásai. In: *Illés István* (szerk.): Tavunk a Balaton [Budapest] 1981., 75–119.
- Diaria itinerum Pauli Kitabelii*. Aus Grund originaler Tagebücher zusammengestellt von *Endre Gombocz*. I–II. Budapest, 1945.
- Frisnyák Sándor*: Magyarország földrajza. Budapest, 1978.
- Gayer Gyula*: Vasvármegye növényföldrajza és a praenoricumi flórasáv. Szombathely, 1925.
- Gombocz Endre*: A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói. Budapest, 1936.
- Jeanplong József*: Florisztika, növényföldrajz. In: *Hortobágyi Tibor* (szerk.): Agrobotanika. 2., átdolg. kiad. Budapest, 1980., 461–468.
- Jávorka Sándor*: Anemona trifolia Somogy megyében. In: Botanikai Közlemények 31. (1934.), 258–262.; 259.
- Károlyi Árpád*: Botanikai megfigyelések Nagykanizsa környékén. Borbásia. Acta Societatis Botanicorum Hungaricae. 9/3–5 (1949.), 18–21.
- Károlyi Árpád*: Dél-Zala érdekes és gyógyító növényeiről. In: A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Szerk.: *H. Kerecsényi Edit*. Nagykanizsa, 1972., 429–454.
- Károlyi Árpád-Pócs Tamás*: Új adatok Délnyugat-Dunántúl növényflórájához I. Botanikai Közlemények 45/3–4. (1954.), 257–267.
- Károlyi Árpád-Pócs Tamás*: Újabb adatok Délnyugat-Dunántúl flórájához II. Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici. 8/1957., 197–204.
- Károlyi Árpád-Pócs Tamás*: Újabb adatok Délnyugat-Dunántúl flórájához III. Savaria 2/1964., 43–45.
- Károlyi Árpád-Pócs Tamás*: Délnyugat-Dunántúl flórája I–VII. Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Eger, 1968., 1969., 1970., 1971., 1972., 1974., 1975.
- Kárpáti Zoltán*: Die pflanzengeographische Gliederung Transdanubiens. In: Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungariae. Tom. VI. Fasc. 1–2. Budapest, 1960., 45–53.
- Majer Antal*: Magyarország erdőtársulásai. (Az erdőművelés tan alapjai.) Budapest, 1968.
- Páll Miklós*: A Dél-Zalai bükktej ismertetése. In: A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Szerk.: *H. Kerecsényi Edit*. Nagykanizsa, 1972., 413–427.
- Pécsi Márton* (szerk.): A Kisalföldi és a Nyugat-Magyarországi peremvidék. Budapest, 1975.
- Pócs Tamás*: Die zonalen Waldgesellschaften Südwes-tungarns. In: Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungariae. Tom. VI. Fasc. 1–2. Budapest, 1960., 75–105.
- Pócs Tamás*: Növényföldrajz. In: *Hortobágyi Tibor* (szerk.): Növényföldrajz, társulástan és ökológia. Budapest, 1981. 27–166.
- Szó Rezső*: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I–VI. Budapest, 1964., 1968., 1970., 1973., 1975., 1980.
- Szó Rezső-Kárpáti Zoltán*: Növényhatározó II. Harasztok – virágos növények. Budapest, 1968.
- Stefanovits Pál*: Talajtan. Budapest, 1975.

Ferenc Gyulai

Die Vegetation von Süd-Zala

I. DIE VEGETATIONSVERHÄLTNISSE VON SÜD-ZALA

Der Fluß Rába, der untere Zala, die Flußniederung um den Fluß Rinya und das Mura-Tal fassen ein Gebiet, von der Größe eines Bezirks, das aus vegetationsgeographischer Sicht sehr abwechslungsreich ist. Während im westlichen Teil die Nähe der Alpen dominiert, wirkt sich in der Umgebung der Stadt Nagykanizsa die relative Nähe zum Mittelmeerraum aus.

Vom Gesichtspunkt der vegetationsgeographischen Forschungen gilt dieses Gebiet als nicht begünstigt. Nach den spärlichen Beschreibungen der Botaniker (Carolus Clusius, Pál Kitaibel, Vince Borbás, Gyula Gayer, Ádám Boros) nimmt die intensive floristische Forschung ihren Anfang erst mit der Tätigkeit von Árpád Károlyi (1943–1972).

Das mitteleuropäische Florenggebiet ist ein Teil des Holarktischen Florenreiches. In dessen südöstlichen Teil findet man das pannonische Florenggebiet. Der größte Teil Ungarns gehört dazu. Die Florengegend Süd-Transdanubien befindet sich in der breiten Zone zwischen dem pannonischen und dem illyrischen Florenggebiet. Das an Órség grenzende Gebiet vom Bezirk Zala hat noch ausgesprochen den Charakter des Alpenvorlandes. Es wird deshalb als Praenorikum bezeichnet. Im südlichen Gebiet vom Bezirk Zala ist der mediterranische Einfluß schon so stark, daß dieses Gebiet schon dem Illyricum zugeteilt wird.

Árpád Károlyi und Tamás Pócs (1968) meinen, daß die Gegend Süd-Zala – mit Ausnahme der eindeutig illyrischen Flora der Hügel südlich von Zákány – zu dem Pannonischen Florenggebiet gehören. Sie sind sich gleichzeitig einig, daß die Benennung Praellyricum der Floragegend von Süd-Transdanubien diesen Übergang spiegeln soll. Die Laubwälder in Süd-Transdanubien stehen nämlich in enger Beziehung mit den Eichenwäldern und Buchenwäldern des West-Balkans (illyr).

Das Gebiet südöstlich der Linie Lenti–Zalalövő, vom Marcal-Becken bis zum nordwestlichen Fuße des Bakony-Gebirges wird in den Florenkreis des Zalaer Hügellandes eingereiht. Aus vegetationsgeographischer Sicht kann aber auch noch dieses verhältnismäßig kleine Gebiet als einheitlich betrachtet werden. Vom Süden nach Norden nimmt die Zahl balkaner, alpin-balkaner und submediterraner Arten ab, aber die der indigen pannonisch-xerothermen Arten nimmt zu. Auch vom Westen nach Osten können bedeutende Veränderungen beobachtet werden. In

den westlichen Teilen dominieren die *mesophil hygrophilen* Arten wegen der relativen Nähe der Alpen, sowie als Wirkung des Atlantischen Ozeans.

Der Zalaer Florenkreis (*Saladiense*) wird nach Árpád Károlyi und Tamás Pócs (1968) in zwei Teile, Nord-Zala und Süd-Zala getrennt.

II. DIE WICHTIGSTEN PFLANZENGESELLSCHAFTEN VON SÜD-ZALA

1. Buchenwälder

Göcsej Buchenlandschaft heißt das Dreieck, abgegrenzt durch die Siedlungen Murakeresztúr, Homokkomárom, Söjtör, Csömödér und Rédics. Aus pflanzensoziologischer Sicht sind die Buchenwälder in den westlichen Teilen von Süd-Zala zonale Vergesellschaftungen. Die dominante Baumart ist die Buche (*Fagus sylvatica*). In ihren Laubkronenhorizont mischen sich aber auch andere Baumarten: auf den Hügeln und an den Abhängen die Trauben-Eiche (*Quercus petraea*), die Zerr-Eiche (*Quercus cerris*), die Edelkastanie (*Castanea sativa*), mitunter die Wald-Kiefer (*Pinus silvestris*). In den von den unterirdischen Wassern ausgestalteten Schluchten kommen auch Berg-Ahorn (*Acer pseudomontanus*) und Berg-Ulme (*Ulmus scabra*) vor. Die Anwesenheit der Hainbuche (*Carpinus betulus*) und der Vogelkirsche (*Prunus avium*) kommen überall vor. Man findet in den Hügelabsätzen, wo Frostlöcher vorkommen, reine Hainbuchen-Bestände, am Hügelfuß mit Buchen vermischte Stiel-Eichen.

In die Buchenwälder von Süd-Zala sind zahlreiche Pflanzenarten vom Gebiet des Nachbarlandes Kroatien hineingedrungen. Nach der Charakter-Art der Buchenwälder in Zala, der Walderbsen-Wicke (*Vicia oroboides*) heißen die hiesigen Buchenwälder *Vicia (oroboidi) Fagetum*. Als charakteristische Arten gelten Zungen-Mäusedorn (*Ruscus hypoglossum*), Purpur-Alpenveilchen (*Cyclamen purpurascens*).

Die Buchenwälder in Süd-Zala gehören nach ihren Vergesellschaftungsverhältnissen zu den submontan *Fagetum croaticum* mit Buchen gemischten Hainbuchen (*Melico-Fagetum*) im Kroatien. Diese Buchenwälder enthalten zahlreiche, von den mitteleuropäischen montan Buchenwäldern verschiedene, sogenannte Differential-Arten: Stengellose Schlüsselblume (*Primula vulgaris*), Gemeine Schmerzwurze (*Tamus communis*), Forsters Hainsimse (*Luzula forsteri*), Edelkastanie (*Castanea sativa*).

Aufgrund der Standortverhältnisse werden unter den Buchenwälder in Süd-Zala 3 Typen unterschieden; auf den trockenen Hügeln der *Carex pilosa*-Buchenwald, der *Galium odoratum*-Buchenwald auf frischem Standort und der *Aegopodium podagraria*-Buchenwald in den Gebieten wo Frostlöcher vorkommen.

2. Erlen

In den tiefsten Stellen der Buchenzone, an den Quellen und Bächen auf den Wiesen mit ständig hohem Grundwasserstand sind *Erlenauen* (*Alnetum glutinosae-incana*) entstanden. Neben den Erlenauen findet man die *Pestwurzflur* (*Petasitetum hybridi*). In den Schluchten befinden sich *Linden-Eschen-Schluchtwälder* (*Phyllitido-Aceretum*), mit *Giersch* (*Aegopodium podagraria*) und *Goldnessel* (*Lamium galeobdolon*) im Unterwuchs.

3. Eichen-Hainbuchen-wälder

Nach Süd-Osten werden die zonalen Buchenwälder zuerst nur extrazonal, später aber immer mehr zonal von *Eichen-Hainbuchen* abgelöst. Die *Eichen-Hainbuchen-wälder* in Süd-Zala unterscheiden sich von den mitteleuropäischen vor allem durch das Vorkommen der *Zerr-Eiche* (*Quercus cerris*). Als weitere von den Mittelgebirgs-Arten des Eichen-Hainbuchen-Waldes (*Carpinus quercus*) verschiedene Arten treten *Edelkastanie* (*Castanea sativa*), *Gemeine Schmerwurz* (*Tamus communis*), *Läger-Greiskraut* (*Senecio ovirensis*) und *Forsters Hain-simse* (*Luzula forsteri*) hinzu. Auf den südlichen und südwestlichen Abhängen der Hügel in Süd-Zala mischen sich die *Trauben-Eiche* (*Quercus petraea*), in den tieferen Tälern die *Stiel-Eiche* (*Quercus robur*) mit der *Hainbuche* (*Carpinus betulus*).

Nach den Standortverhältnissen werden die *Eichen-Hainbuchenwälder* in zwei Gruppen geteilt. Der Unterwuchs beider Subassoziationen ist dem des Buchenwaldes sehr ähnlich. Man findet darin zahlreiche *illyrische*, *atlantisch-mediterrane* und *alpine Elemente*. Die charakteristische Pflanzenart der Eichen-Hainbuchen-wälder der frischen, semihumiden Standorte ist *Waldmeister* (*Galium odoratum*). Für die Variante *Quercus robori-Carpinetum Stachyetosum*, die ausgesprochen die humiden Standorte bevorzugt, ist *Wald-Ziest* (*Stachys silvatica*) am charakteristischsten.

Die Eichen-Hainbuchen Zone in Süd-Zala sind mit den Teilen in Kroatien in enger Verbindung. Nach dem Pleistozän sind in diese Zone zahlreiche *illyrische Waldelemente* und daneben zahlreiche *atlantisch-mediterrane*, *submediterrane* und *alpin-balkanische Pflanzenarten* eingedrungen: Ge-

meine Schmerwurz (*Tamus communis*), *Venezianische Platterbse* (*Lythrus venetus*), *Stechender Mäusedorn* (*Ruscus aculeatus*), die *Edelkastanie* (*Castanea sativa*), *Großblütige Taubnessel* (*Lamium orvala*), *Lorbeer-Seidelbläst* (*Daphne laureola*), *Windendes Geißblatt* (*Lonicera caprifolium*), *Pfriemen-Mastkraut* (*Sagina subulata*), *Flockige Königskerze* (*Verbascum pulverulentum*), *Steife Trespe* (*Bromus rigidus*).

Auf den steileren Südhängen der Hügel in Süd-Zala wächst extrazonal *Affodill-Eichenwald* (*Asphodelo-Quercetum robori-cerris*). Seine vergesellschaftungsbildende Baumarten sind die *Zerr-Eiche* (*Quercus cerris*) und die *Trauben-Eiche* (*Quercus petraea*). Die charakteristische Art des Unterwuchses des Affodill-Eichenwaldes (*Asphodelo-Quercetum robori cerris*) ist *Weißer Affodil* (*Asphodelus albus*), in Auflösungsbereichen *Adlerfarn* (*Pteridium aquilinum*). Auf den südlich exponierten Abhängen findet man *Blumeneschen-Eichenwald* (*Orno-Quercetum*), Laubkronenniveau mit *Trauben-Eiche* (*Quercus petraea*) und *Blumen-Esche* (*Fraxinus ornus*).

4. Sandvegetation

Man kann im Tal des Principális- Kanales vom Kilimán bis Homokkomárom, sowie auf dem Sandgebiet um Nagykanizsa von Sormás bis Órtilos *xerotherme Rasenassoziationen* finden. Die *Sandschwingelassoziationen* *Festucetum vaginatae arrabonicum* haben als charakteristische Arten *Schwingel* (*Festuca vaginata*), *Zwerg-Sonnenröschen* (*Fumana procumbens*), *Károlyi-Kammschmiele* (*Koeleria cristata* var. *Károlyii*) und *Rote Schwarzwurzel* (*Scorzonera purpurea*).

5. Erlenauwälder

Auf den Gebieten mit hohem Grundwasserstand um Nagykanizsa gibt es *Froschlilien-Erlenauwälder* mit *Schwarz-Erle* (*Alnus glutinosa*), *Froschlilien* (*Hottonia palustris*) und *Breitblättriger Dornfarn* (*Dryopteris austriaca*). Auf den Moorwiesen bedeckt große Gebiete der *Großseggenbestand* aus *Steifsegge* (*Carex elata*). An den Rändern der Moorwiesen findet man *Grauweiden-Gesellschaft* (*Salicetum cinereae*). Auf einem solchen Standort wurde das *Sumpf-Blutauge* (*Comarum palustre*) bei Sormás gefunden.

III. DAS ILLYRICUM IN SÜD-ZALA

Die Gebiete südlich von Zákány-Órtilos, das Hügelgebiet von Murakeresztúr bis Csurgó können als ein inselähnliches Teil des *Westbalkanischen Florengel-*

ets (Illyricum) betrachtet werden. Die Hügel werden überzogen von *präillyrischen Eichen-Hainbuchenwäldern* (*Quercus petraea-Varpinetum praellyricum*), die reich an *balkanischen* und *atlantisch-mediterranen* Elementen sind. Die charakteristischsten Arten sind *Gemeine Schmerwurz* (*Tamus communis*) und *Großblütige Taubnessel* (*Lamium orvala*). Eine der schönsten Blumen im Frühling der hiesigen Eichen-Hainbuchenwälder ist *der Hundszahn* (*Etythronium dens-canis*).

IV. GEFAHREN FÜR DIE WÄLDER IN SÜD-ZALA

Als Wirkung der immer intensiveren Land- und Forstwirtschaft vermindern sich und verjüngen sich die Waldgebiete in Süd-Zala. Da wir noch am Beginn der Entwicklung stehen, sind wir der Ansicht, daß der Verfall der Wälderm dieser einzigartig schönen Naturressource von Süd-Zala durch die gemeinsamen Anstrengungen der Experten verhindert werden kann.

Verzeichnis der Abbildungen auf den Textseiten

1. Abb. Die Einteilung der Vegetation Ungarns.	3. Abb. Die naturwüchsige Pflanzendecke Südwest-Transdanubiens.
2. Abb. Die Geobotanische Einteilung Südwest-Transdanubiens.	4. Abb. Die Verbreitung der Zalaer Wicke (<i>Vicia oroboides</i>) in Südwest-Transdanubien.

Verzeichnis der Tafeln

1. Zahn lilie (<i>Erythronium dens-canis</i>)	3. Schaftlose Schlüsselblume (<i>Primula vulgaris</i>)
2. Zalaer Wicke (<i>Vicia oroboides</i>)	4. Edelkastanie (<i>Castanea sativa</i>)

Ferenc Gyulai

Flora of South Zala

I. GEOBOTANICAL SETTING OF SOUTH ZALA

The territory delineated by the Rába River, the lower reaches of Zala River, the Rinya meadows and the Mura Valley is diverse from a geobotanical standpoint. On the western margins, an Alpine influence prevails while the vegetation cover in the environs of Nagykanizsa reflects the relative proximity of the Mediterranean.

This region has long been neglected by botanists. Following the fragmentary descriptions by Carolus Clusius, Pál Kiraibel, Vince Borbás, Gyula Gayer and Ádám Boros systematic floristic investigations were conducted by Árpád Károlyi (1943–1972).

The Central European flora region is part of the Holarctic flora realm. The Pannonicum flora province may be found in the southwestern portion of the former. The major part of Hungary lies within this province. The Flora sector of South Transdanubium is situated in a wide zone between the Pannonicum and Illyricum flora provinces. The area of Zala County bordering with the Őrség region has a marked Subalpine character and is called Praenorikum. In the south of Zala County there is a strong Mediterranean influence so it is considered part of Illyricum.

South Zala was geobotanically attributed by Árpád Károlyi and Tamás Pócs (1968) to part of the Pannonicum flora province, with the exception of the hills in the environs of Zákány which belong within the Illyricum flora province. At the same time they agree upon using Praeillyricum as a denomination reflecting the transitional character of the South Transdanubian flora sector since the composition of broad-leaved forests here displays close similarities with the oak and beech stands of the West Balkans (Illyria).

The area situated southeast of the Lenti–Zalalövő line stretching from the Marcal Basin up to the northwest foothills of the Bakony hills belongs to the flora district of the Zala Hills. However, even this area of relatively limited size should not be considered geobotanically uniform. The number of Balkan, Alpine-Balkan and Submediterranean species decreases from south to north with a growing frequency of occurrence of endemic Pannonian xerotherm species. Considerable changes can be observed from west to east, too. The western area abounds in mesophilous–hygrophilous species due to the relative proximity of the Alps and the effect of the Atlantic.

The Zala flora district (Saladiense) is subdivided after Árpád Károlyi and Tamás Pócs (1968) into North Zala and South Zala.

II. THE IMPORTANT PLANT ASSOCIATIONS OF SOUTH-ZALA

1. Beeches

The Göcsej beech region lies in the triangle enclosed by a line running through Murakeresztúr–Homokkomárom–Söjtör–Csömödér–Rédics. From a phytocoenological viewpoint, beech stands in the western part of South Zala are zonal communities. Here the dominant canopy tree is beech (*Fagus sylvatica*). However, at the crown level it is mixed with other species such as sessile oak (*Quercus petraea*) on the hilltops and hillsides, Turkey oak (*Quercus cerris*), sweet chestnut (*Castanea sativa*), and in some places, Scotch pine (*Pinus silvestris*). Sycamore maple (*Acer pseudoplatanus*) and elm (*Ulmus scabra*) are encountered in the deep cuts triggered by the activity of subsurface waters. Hornbeam (*Carpinus betulus*) and bird-cherry (*Prunus avium*) are wide spread. There are hornbeam stands in foothill depressions where winter frosts are common, while pedunculate oak is mixed with beeches on the foothills.

The beech forests of South Zala have been invaded by several species from neighbouring Croatia. The most typical example is the local wild pea (*Vicia oroboides*) after which the beeches of the region are called *Vicia (oroboidi) Fagetum*. Butcher's broom (*Ruscus hypoglossum*) and cyclamen (*Cyclamen purpurascens*) are also considered characteristic species.

As far as phytocoenological conditions are concerned, beech stands in South Zala belong to the submontane beeches of Croatia (*Fagetum croaticum*) mixed with hornbeam (*Melico-Fagetum*). These beeches are distinctly different from the Central European montane beeches with the appearance of species such as primrose (*Primula vulgaris*), black bryony (*Tamus communis*), Forster's wood rush (*Luzula forsteri*) and sweet chestnut (*Castanea sativa*).

Based on their ecological requirements, three types of South Zala beeches may be distinguished: *Carex pilosa* beech stands on the drier hilltops; *Asperula odorata* beeches preferring cool and humid habitats and *Aegopodium podagrara* beeches found in depressions with frequent risk of winter frost.

2. Alder stands

Gallery forests of alder (*Alnetum glutinosae-incana*) may be found in the bottom of the valleys in the beech zone, in the vicinity of springs, along smaller water courses and on meadows with high ground water table. They are accompanied by communities on the slightly alkaline flats (*Petasitetum hybridi*). In gorges, mixed forests of linden and ash (*Phyllitidi-Aceretum*) are found with underbrush such as bishop's goutweed (*Aegopodium podagraria*) and wcasclsnout (*Lamium galeobdolon*).

3. Oak-hornbeam forests

Towards the east-southeast, zonal beeches gradually turn into oak-hornbeam stands which form the extrazonal and then the zonal forests. They differ from the Central European stands with the presence of Turkey oak (*Quercus cerris*). Species different from those of the middle mountain oak-hornbeam communities are sweet chestnut (*Castanea sativa*), black bryony (*Tamus communis*), groundscl (*Senecio ovirensis*) and Forster's wood rush (*Luzula forsteri*).

On gentle slopes with southern and southeastern exposition are mixed sessile oak (*Quercus petraea*) with pedunculate oak (*Quercus robur*) and hornbeam (*Carpinus betulus*) found in the deeper valleys.

On the basis of their distinctly different habitats, oak-hornbeam forests are subdivided into two groups. Both subassociations have underbrush very similar to compositions in beech stands with a frequent occurrence of several Illyrian, Atlantic-Mediterranean and Alpine species. A typical plant of *Quercus robori-Carpinetum asperuletosum* forests preferring cool and semi-humid habitats is sweet woodruff (*Asperula odorata*). A most typical representative of the *Quercus robori-Carpinetum Stachyetosum* oak-hornbeam subassociation is whitespot betony (*Stachys silvatica*).

The oak-hornbeam zone of South Zala is closely associated with similar communities in Croatia. After the Ice Age, this zone was transgressed by many Illyrian elements and also by several Atlantic-Mediterranean and Alpine-Balkan species such as black bryony (*Tamus communis*), pea vine (*Lathyrus venetus*), butcher's broom (*Ruscus aculeatus*), sweet chestnut (*Castanea sativa*), dead-nettle (*Lamium orvala*), spurge laurel (*Daphne laureola*), sweet honeysuckle (*Lonicera caprifolium*), Corsican pearlwort (*Sagina subulata*), mullein (*Verbascum pulverulentum*) and brome-grass (*Bromus rigidus*).

On the steeper hillslopes of South Zala, extrazonal Turkey oak stands (*Asphodelo-Quercetum robori-cerris*) developed with Turkey oak (*Quercus cerris*)

and sessile oak (*Quercus petraea*) as community-forming tree species. Undergrowth is represented primarily by branching asphodel (*Asphodelus arbus*) and adderspit (*Pteridium aquilium*) in stands with degraded vitality.

On the hilltops with southern exposures, are found oaks preferring calcareous soils (*Orno-Quercetum*), with sessile oak (*Quercus petraea*) and flowering ash (*Fraxinus ornus*) at the canopy level.

4. Vegetation on sands

There are xerotherm grass phytocoenoses in the valley of the Principális canal from Kilimán to Homokkomárom and in the sand region from Sormás to Órtilos (environs of Nagykanizsa). Characteristic species of the fescue community *Festucetum vaginatae arrabonicum* are Hungarian or sandy fescue-grass (*Festuca vaginata*), fumana (*Fumana procumbens*), June grass (*Koeleria cristata* var. *Károlyii*) and purple goat's beard (*Scorzonera purpurea*).

5. Swamp forests of alder stands

On meadows with high ground water tables the typical plant community of water violet with alder features sticky alder (*Alnus glutinosa*), feather-foil (*Hottonia palustris*) and wood fern (*Dryopteris austriaca*). Extended areas on the swamp meadows are covered with tussock sedge (*Carex elata*). Swamp meadows are flanked by gray willows (*Salicetum cinereae*). Marsh cinquefoil (*Comarum palustre*) was found in a similar place in the surroundings of Sormás.

III. ILLYRICUM OF SOUTH-ZALA

The vicinity of Zákány-Órtilos, the hill ridge stretching between Murakeresztúr and Csurgó may be considered an insular outpost of the West Balkan Flora province (Illyricum). The hilltops are covered with oak-hornbeam forests (*Quercus petraea-Carpinetum praeillyricum*) rich in Balkan and Atlantic-Mediterranean elements. The most typical species are black bryony (*Tamus communis*) and dead-nettle (*Lamium orvala*). A most attractive early spring flower of the local oak-hornbeam forests is dogtooth violet (*Erythronium dens-canis*).

IV. MAN INDUCED CHANGES ENDANGERING THE FORESTS OF SOUTH-ZALA

Woodland areas in South Zala have recently suffered considerable shrinkage due to the intensification of

agriculture and silviculture so that tree stands are becoming younger. This transformation is considered an initial sign of forest degradation so experts are

required to play a prominent role to prevent further deterioration and to protect stands, an outstanding natural resource of the region.

List of figures

Figure 1: The division of Hungarian flora

Figure 2: The phytogeographical division of Southwestern Transdanubia

Figure 3: The natural vegetation cover of Southwestern Transdanubia

Figure 4: The distribution of Zala vetch (*Vicia oroboea*) in Southwestern Transdanubia

List of tables

1. Toothlily (*Erythronium dens-canis*)

2. Zala Vetch (*Vicia oroboea*)

3. Common cowslip (*Primula vulgaris*)

4. Sweet chestnut (*Castanea sativa*)

Section 1

Section 2

Section 3

Section 4

Section 5

Section 6

Section 7

Section 8

Section 9

Section 10

Section 11

Section 12

Section 13

Section 14

Section 15

Section 16

Section 17

Section 18

Section 19

Section 20

Section 21

Section 22

Section 23

Section 24

Section 25

Section 26

Section 27

Section 28

Section 29

Section 30

Section 31

Section 32

Section 33

Section 34

Section 35

Section 36

Section 37

Section 38

Section 39

Section 40

Section 41

Section 42

Section 43

Section 44

Section 45

Section 46

Section 47

Section 48

Section 49

Section 50

Section 51

Section 52

Section 53

Section 54

Section 55

Section 56

Section 57

Section 58

Section 59

Section 60

Gyulai Ferenc

DÉL-ZALA ÁLLATVILÁGA

I. A TERÜLET ÁLLATFÖLDRAJZI JELLEMZÉSE

Az állatföldrajz a Zalai-dombság állatvilágát a Praeillyricum faunajárásba sorolja. A Zalai-dombság területén, szemben a Vasi-hegyháttal, a kelet-alpesi jellegű fajok háttérbe szorulnak, s az illír faunaelemek válnak dominánssá. Már számos mediterrán elemmel is találkozhatunk.

Az állattani kutatások eddigi eredményei alapján állatföldrajzi szempontból a Zalai-dombság további részekre nem bontható. Természetesen az éghajlati-domborzati-florisztikai viszonyok együttes hatásként egyes vidékeken a kelet-alpesi jelleg erősebb, míg megint másutt az illír jelleg dominál. A Dél-Zala bükkös és gyertyános-tölgyes zónáira az illír faunaelemek a jellemzőek.

Dél-Zala átfogó zoocönológiai és ökofaunisztikai vizsgálata még várat magára. A faunakutatók mind-ezideig az Alpokaját, a Balatont, vagy a közeli Kis-Balatont részesítették előnyben, s csak kevesen vették el ide.

Mindenekelőtt kiemelkedő jelentőségű a lelkes lo-kálpatrióta Károlyi Árpád állattani gyűjteménye. A hagyatéka – a 6004 db-ot számláló rovtartani gyűjtemény és a 993 tételt számláló puhatestű gyűjtemény – 1973-ban került a nagykanizsai Thury György Múzeum tulajdonába. A begyűjtött állatok többségében Dél-Zalából, elsősorban Nagykanizsa környékéről származnak. Ennélfogva a gyűjteményt akár egy faunisztikai felmérés részelemének is tekinthetjük.

A 70-es évektől kezdve egyre gyakrabban látogatnak el ide zoológusok, akik egy-egy táj állatcsoportjának feldolgozásával, ill. azoknak az adott társulásban betöltött szerepének tisztázásával mind mélyebben járulnak hozzá Dél-Zala állatvilágának megismeréséhez. Így pl. Ambrus András Kiscschi és Orosztony nagylepkefaunájával, Tóth József a dél-zalai bükkösök bogárfaunájával foglalkozik. A mollusca kutatók és ornitológusok lelkiismeretes munkájának köszönhető, hogy végre ezekben a vonatkozásokban sem tekinthető Dél-Zala fehér foltnak.

Dél-Zala állatvilága a domborzat, az éghajlat, de legfőképpen a növénytakaró miatt rendkívül változatos. Feldolgozó munkánkban csak a természetes vegetáció állatvilágát tárgyaljuk törzsfejlődéstani szempontból, s nem térünk ki a kultúrterületek faunájára.

Dél-Zala állatvilága a domborzat, az éghajlat, de legfőképpen a növénytakaró miatt rendkívül változatos. Feldolgozó munkánkban csak a természetes vegetáció állatvilágát tárgyaljuk törzsfejlődéstani szempontból, s nem térünk ki a kultúrterületek faunájára.

II. GERINCTELEN ÁLLATOK

I. Alacsonyabbrendű gerinctelenek

Dél-Zala alacsonyabbrendű gerinctelen állatvilágáról a kutatások hiányos volta miatt mindezeig keveset tudunk. Pedig ezek a parányi lények rendkívül fontos szerepet töltenek be a talajok és vizek életében, a különböző bio-geokémiai ciklusokban.

Különösen a folyóvizek holtágai, a kisebb tavak, mocsarak alacsonyabbrendű állatvilága gazdag. A vizek lebegő élőlényeit (*zooplankton*) leginkább az *egysejtűek* (Protozoa), a *kerekesférgek* (Rotatoria) és a *rákok* (Crustacea) alkotják.

A *napállatok* (Heliozoa sp.) hosszú sugaras plazmanyúlványjaival ragadja meg áldozatát. A zooplankton jellegzetes képviselői a kerekesférgek. A fejükön lévő, úszás közben forgó kerékhez hasonló csillókoszorúval mozognak és táplálkoznak.

Az *ágascsapú rákok* (Cladocera) még éppen mikroszkópos nagyságúak. Ezeknek a planktonrágóknak, közismert nevükön „vízibolhák”-nak, vizeink anyagforgalmában, a dísz- és haszonhalak nevelésében, a vízi madarak fejlődésében meghatározó szerepük van. Fontos tesztállatok vizeink szennyezettségének, toxicitásának mérésénél. A leggyakrabban előforduló planktonrágók a *kis vízibolha* (*Daphnia pulex*), a *karcscsú lebegőkandics* (*Eudiaptomus gracilis*) és a *Cyclops vicinus* nevű kandicsrágók.

Az *evezőlábú rákok* (Copepoda) teste mindössze 1–2 mm nagyságú, megnyúlt ellipszoid, szelvényezett. Két pár csápjuk van. A parazita életmódra hajlamos *kandicsrágók* (Cyclopoida sp.) egyes fajai akváriumba kerülve szörnyű pusztítást tudnak végezni a díszhalállományban.

A partmenti vizekben (*litoral*) él a ragadozó életmódot folytató *szívókás véglény* (*Suctorina* sp.). A

sekélyebb vizeket kedveli a *teknősalakú kerekeshéreg* (*Testudinella* sp.). A jól ismert *papucsállatka* (*Paramecium* sp.) a *csillósok* (Ciliata) közé tartozik.

A zoológusok igazi csemegéje a Dráva menti holtágban élő 1–2 cm-es ritka *édesvízi medúza* (*Craspedacusta sowerbyi*).

Különösen a finom iszappal borított vízfenék (*ben-tál*) nyújt kiterjedt életteret az itt lakó állatok számára. Az iszaplakó állatok közül a *fonálféreg* (Nematodák), a *kisrákok* (Cladocera, Ostracoda, Copepoda rendek) és az *árvaszúnyog* (Chironomidae) lárvák a legjelentősebbek. Megtaláljuk itt a *gyökérlábiákhoz* tartozó *óriás amóbbát* (*Pelomyxa* sp.), amely testének körvonalait folyamatosan változtatja, azaz állabakkal mozog.

2. Gyűrűsféreg (Annelida)

A gyűrűsféregek rendkívül változatos világából mindenekelőtt a kultúrtalajok termőerejét fenntartó *közönséges földigilisztáról* (*Lumbricus terrestris*) és a szervesanyagok lebontásának mesteréről, az újabban iparszerű humusztermelésre fogott *vörös trágyagilisztáról* (*Eisenia foetida*) kell szólnunk. Az erdei talajokban tevékenykedik a *vöröslő giliszta* (*Lumbricus rubellus*) és az *erdei giliszta* (*Lumbricus polyphemus*). Vizinövények gyökerén, iszapban él a *mocsári giliszta* (*Allolobophora dubiosa*). Az álló- és folyóvizek iszapjába csövet vájva kolóniákban él az akvárium halak kedvenc eledele a *csővájó féreg* (*Tubifex tubifex*).

Sűrű növényzetű állóvizekben élnek az élősködő vérszívó, vagy ragadozó életmódot folytató *nadályok*. Az *orvosi pióca* (*Hirudo medicinalis*) már egyre ritkábban fordul elő. Évszázadokon át vércsapolásra gyűjtötték. Mára számuk már erősen megritkult, ezért védelemre szorultak.

3. Puhatestűek (Mollusca)

Az állatvilág második leggazdagabb, több mint 130 000 fajt magában foglaló törzse a *puhatestűeké*. Rendkívül fontos szerepet töltenek be a talajok és a vizek anyagforgalmában.

Dél-Zala puhatestű faunája változatos és fajokban gazdag. Richnovszky Andor, Pintér László munkásságának és Károlyi Árpád lelkes gyűjtőtevékenységének köszönhetően bátran mondhatjuk, hogy a terület Mollusca faunája – különösen a vízcsigák és a kagylók vonatkozásában – ismert.

Az állóvizek, folyók, patakok, holtágak, mocsarak, pocsoltyák, vizenyős rétek kiváló életteret biztosítanak számukra. Az itt élő kagylófajok hihetetlen mennyiségű vizet szűrnek meg, miközben eltávolítják a benne talált szerves törmelékeket, az apró élőlé-

nyeket, az egészségre káros baktériumokat. Van néhány olyan csigafaj is, amelyek az emberre is igen veszélyes férgek köztesgazdái.

A világossárgás héjú, zegzugos harátvonalakkal díszített 15 mm hosszú *rajzos csiga* (*Theodoxus danubialis*) a tiszta vizet kedveli. A Mura, Dráva, Kerka vizeinek kemény aljzatához, főként kövekhez, olykor hajófenékhez tapad. Az elevenszülő *közönséges fialócsiga* (*Viviparus contectus*) is a tiszta oxigéndús vizeket kedveli. Ezt a halványbarna, gömbölyded kúpos házú vízcsigát a Principális csatorna korpavári, nagykanizsai részeiről, a pogányszentpéteri halastavakról és Tormaföldéről mutattak ki.

A Mura és a Principális csatorna még számos vízcsigának ad otthont. Itt él az alig ismert életmódú kicsiny *korongos keresztzájú csiga* (*Valvata cristatus*), a *karcsú mocsári csiga* (*Lymnaea palustris*), a tojásdad házú *közönséges vízcsigá* (*Bithynia tentaculata*), a *karimás tányércsiga* (*Planorbis planorbis*). Ez egészül ki a Dráva zákányi és őrtilosi részeinél kimutatott lapos korong alakú 5–7 mm-es barna színű *vízcsigával* (*Anisus spirobis*), a 30 mm-t elérő *nagy tányércsigával* (*Planorbis barbus*), az iszapos aljzaton élő 18 mm-es *karimás tányércsigával* (*Planorbis planorbis*), a vizinövények levelére, szárára tapadó alig 8 mm-es lapos, csészéhez hasonlító házú *pajzscsigával* (*Acroloxus lacustris*). Híres a Zákánynál és Nagykanizsa-Büdösárok-nál megtalált 15 mm-es *ka-vics-* vagy *gyöngycsiga* (*Lithoglyphus naticoides*). Folyamhordalékokból gyakorta kerül elő a fekete szerves üledéktől immáron megtisztult gömbölyded-kúpos üres héja.

Tormaföldénél a Kerka-patak iszapjában él a pontusi eredetű barna színű tornyos héjú *folyamcsiga* (*Fagotia acicularis*). A *májmetely* (*Fasciola hepatica*) köztesgazdája a *májmetely csiga* (*Lymnaea truncatula*) már nem kötődik szorosan a nyíltvízhez. Egyaránt előfordul a csatornák, pocsoltyák, állóvizek parti sávjában, ugyanúgy mint a nedves réteken, legelőkön.

Bozótos területeken, erdőben él a nem túl gyakori a gömbölyded, de kúposan kiemelkedő házú *berki csiga* (*Bradybaena fruticum*). Nedves erdők, ligetek növényein közönséges a *kerti csiga* (*Capaca hortensis*). A bokros helyeken különösen eső után találni sok *éti csigát* (*Helix pomatia*). Dél-Zala nyugati felében kövek, kőgörgöttek avar alatt rejtőzködik a *kövi csiga* (*Aegopis verticillus*).

Nedves, árnyas helyeket, sziklahasadékokat, avar alatti részeket kedveli a délies jellegű *homlokfogó csiga* (*Truncatellina stroebeli*) és a *tompavégű csiga* (*Orcula dolium*). A Zákány-Őrtilos alatti Dráva mellék nedves erdeiben, ligeteiben él a két nagytermetű illir csigafaj: a *Helicigonia illyrica* és a *H. setosa*.

Dél-Zala álló- és folyóvizeinek iszapos fenekén élnek a zömök, kistermetű, a 25 mm-t is alig elérő magra, vagy gombra emlékeztető Unionidae kagylófajok. A *tompa folyami kagyló* (*Unio crassus*), a fo-

lyamkagyló (*Unio tunidus*), a *festőkagyló* (*Unio pictorum*), a *tavikagyló* (*Anodonta cygnea*) egyaránt megtalálhatóak a Balatonban, csakúgy mint a Principális csatornában. A *lapos tavikagyló* (*Pseudanodonta complanata*) viszont már ritka a Balatonban. A Dráva Zákány, Őrtilos részeinél mutatták ki.

A Sphaeriidae családba már valamivel nagyobb méretű kagylók tartoznak. A négyszögletesbe hajló kerekded körvonalú *törékeny kagyló* (*Sphaerium lacustre*) szintúgy a Principális csatorna lakója. Itt, valamint a nagykanizsai Noszvaj tóban és Tormaföldénél a Kerkában találták meg eddig a *gömbkagylót* (*Sphaerium corneum*). Mivel terjedőben lévő faj, ezért előfordulása másutt is várható. A nagyméretű, erős héjú, olajbarna színű nagy *gömbkagyló* (*Sphaerium rivicola*) mindezidáig csak a Kerkából ismert.

A kicsiny kendermag nagyságú Pisiidae kagylók közül a *nagy borsókagyló* (*Pisidium amnicum*) eddig csak a Principális csatornából, a *Pisidium nitidum* a Kerka mocsaraiból ismertek. Valószínűleg azonban sokkal elterjedtebbek, mint azt szórvány előfordulásuk mutatja.

4. Ízeltlábúak (*Arthropoda*)

Az izeltlábúak ősi osztályához tartozó *ikerszelvényesek* (Diplopoda) közül a dél-zalai submontán bükkösök avarjában gyakorta előfordulnak a *Cylindroiulus luridus* és a *C. meinerti* nevű vaspondrók. Ugyanitt él a viszonylag nagytermetű *pontozott százlábú* (*Lithobius punctulatus*) és a montán jellegű *L. piceus*.

A völgyek gyertyános-tölgyescsinek jellegzetes vaspondrói az Észak-Olaszországban is megtalálható *Cylindroiulus dicentrus* és a *Leptophyllum nanum*. A nyirkos erdők illír faunaeleme a *sárganyakú karimás ezerlábú* (*Polydesmus collaris*). Az égeresek avarszintjében higrofil fajok, többek között *ászkarák*ok (*Isopoda*) élnek.

4.1. Rovarok (*Insecta*)

Az állatvilág fajokban leggazdagabb és formákban legváltozatosabb osztályának, a rovaroknak rendjei rendkívül fontos szerepet töltenek be Dél-Zala élővilágában is. Viszonylag kevés azon fajok száma, amelyek lárva és imágó állapotukat is vízben töltik, mint a *vízipoloskák*. Az *árvaszúnyogok*, *csípőszúnyogok*, és *levélbogarak* vízben, víz közelében fejlődnek, míg a *hátyásszárnyúak* inkább a partokon.

Az utóbbi évek fokozódó környezetszennyezése szemmel láthatóan gyéríti Dél-Zala szép és fajokban gazdag rovarfaunáját. Nem elhanyagolható létszámgyérítő hatása volt az iskolások kötelező rovargyűjtésének. Hála az új ökológiai szemléletet nyújtó oktatáspolitikának, ez egyre inkább megszűnőben van.

Dél-Zalában is többé-kevésbé megtalálhatók az ország más részeiből ismert rovarfajok, mégis van néhány olyan faj, amely különösen jellemzi ezt a vidéket. A teljesség igénye nélkül ragadjunk ki most néhány különösen jellemző rovarrendet.

A Dráva és Mura mentén szórványosan előforduló *kérészek* (Ephemeroptera) karcsú testű, gyenge kitinvázu rovarok. Mindkét pár szárnyuk hártvány. Hosszú ideig fejlődő lárváik vízben élnek. *Tökéletlen átalakulással* (hemimetamorfózis) fejlődnek. A vízből kirepülő imágók párzás és peterakás után elpusztulnak, „kérészéletűek”. A vizek környékén, főleg a nyáresti órákban látni őket.

A *szitakötők* (Odonata) igen szép színezetű, nagy szemű, jól repülő, ragadozó életmódot folytató állatok. Lárvaik vízben élnek és „álarcot” viselnek. Ez nem más, mint a fogókészülékké módosult, megnyúlt alsó ajkuk. *Hemimetamorfózissal* (hiányzik a bábstádium) fejlődnek. Az imágók vizek mentén élnek és repülésük során zsákmányolt rovarokkal táplálkoznak. Fénykedvelő, nappali állatok. Még mindig gyakori a *közönséges acsa* (*I. bellula depressa*). Végveszélybe került a *kisasszony szitakötő* vagy *légi vadász* (*Agrion virgo*). Igazi ritkaság a Kiscsehi környékén élő *Aeschna grandis* nevű *óriás acsa* populáció.

Az *egyenesszárnyúakhoz* (Orthoptera) tartozó rovarok nem állnak sem fejlődési, sem táplálkozási összefüggésben a vízfolyásokkal. Mezőgazdasági területeken ma már csak kisebb mértékű kártételt okoznak a sáskafélék (Acridoidea). A *lőtücsök*, azaz a „lőtető” (*Gryllotalpa gryllotalpa*) a földalatti növényi részek és a giliszták pusztításával okoz kárt. Nyáron a *mezei tücsök* (*Gryllus campestris*) ciripelő hangját mindenfelé hallani.

A *poloskákhoz* (Heteroptera) igen változatos, de nagyon eltérő életmódú állatok tartoznak. Közvetlen vízparti, magasabb ártéri újholocén szinten élő fák kergét tavasszal, párzás idején nagy számban lepik el a *verőköltő bodobácsok* (*Pyrrhocoris apterus*). Számos mezőgazdaságilag kártékony fajt találunk közöttük, mint pl. a *mórpoloskát* (*Eurygaster maura*). A karcsú testű tavi *molnárpoloska* (*Gerris lacustris*) védett helyek nyílt vizein gyakori. A *vízipoloskák* élettere a víz. A kis termetű *búvárpoloskák* (*Corixidae*) leginkább moszatokkal táplálkoznak. Jó repülők. Este elhagyják a vizet. Csak alakjukban hasonlítanak névrokonukhoz a *víziskorpiófélék*. A *víziskorpió* (*Nepa rubra*) elülső lábai erőteljes fogólábakká módosultak. Potrohuk végén lévő hosszú, kétszeres légzőcsövüket (siphon) kidugják a vízből. Hosszúra nyúlt, pálca alakú a *vízi botpoloska* (*Ranatra linearis*).

Dél-Zalában több száz *bogár* (Coleoptera) faj él. A *szegélyes csíkbogár* (*Dytiscus marginalis*) és a nagy *búvárbogár* (*Cybister laterimarginalis*) lapos testű, vízi ragadozók. A *csíborfélék* (Hydrophilidae) fajai, mint pl. a *közönséges óriáscsibor* (*Hydrous piceus*),

javarészben víziállatok. De ezeknek csak egy része úszó, a többiek vizinövényeken, köveken élnek.

Tölgyek fiatal hajtásainak megrágásával okoz kárt a *szegélyes pattanóbogár* (*Dolopius marginatus*). A *pattanóbogár* (*Elateridae*) fajok olyan helyeken is megtalálhatók, ahol más humuszevők alig élnek, mint pl. a tűlevelű erdőkben. Nagy hasznat hajtanak azzal, hogy a humusz képződéshez tevékenyen hozzájárulnak. A *dülledtszemű pattanóbogár* (*Denticollis linearis*) álcája is hasznat hajtat azzal, hogy a bükk kérge alatt élő *álszúk* (*Anobium*) lárváit pusztítja. Ezek az apró, hengeres testű, szubogarakra emlékeztető álszúk hatalmas károkat okoznak azzal, hogy a nemes fák belsejét összerágják. Az erdőszegélyek fain élő közönséges *gyapjasbogár* (*Lagria hirta*) közeledtünkre földre dobja magát és mozdulatlanságba merededik. A homokos talajú erdészeti magvetésekben, csemetekertekben okoz károkat az olykor gradációszerűen elszaporodó *homoki kis cserebogár* (*Serica brunnea*). Az erdőt járva különösen júniusban találkozhatunk a nagy fekete *holdszarvú ganéjtúróval* (*Copris lunaris*). Virágzó fákon, bokrokon többnyire a *cserjés lágybogár* (*Rhagonycha lignosa*), egyéb virágokon a *feketevégű lágybogár* (*R. fulva*) fordul elő. Sárga az attraktáns színe a bunkóscsápú *repece fénybogárnak* (*Meligethes aeneus*). Ritka, védett a *szarvasbogár* (*Lucanus cervus*), a nagy *hőscincér* (*Cerambyx cerdo*) és a *kis hőscincér* (*C. scopoli*).

A bükkös erdőkben gyakori cincérfaj a *gyászincér* (*Morimus funereus*) és a *havasi cincér* (*Rosalia alpina*). Egyes években a megszokottnál is jóval több a *rezes futrinka* (*Carabus ullrichi*) és az *aranyos bábrabló* (*Colosoma sycophanta*).

A *lepkék* (*Lepidoptera*) a bogarakhoz hasonlóan teljes átalakulással (holometamorfózis) fejlődnek ki. Ambrus András (1985) a zalai bükkösök zónájában fekvő Kiscsehi térségéből 469 nagylepkéfajt, a gyertyános-tölgyes övben lévő Orosztony környékéről 442-t mutatott ki. A mindkét területen előforduló közös fajok száma 339.

Állatföldrajzi elemzés szerint a mindkét térségben megtalálható euroszibíriai elemek mellett Kiscsehinél – a Göcsej és az Őrség nagylepkéfaunájához hasonlóan – inkább a szibíriai, míg Orosztonyban a nyugatpalearktikus, szubmediterrán elemek dominálnak.

III. GERINCESEK (VERTEBRATA)

1. Halak (*Pisces*)

Dél-Zalában a halak számára mindenekelőtt a Dráva, a Mura folyó és holtágai, a patakok, a csatornák, a mesterséges- és halastavak jelentik az életteret. Szá-

Az ökofaunisztikai vizsgálatok azt is kimutatták, hogy Kiscsehinél inkább az üde erdei nagylepkéfajok és a terület jellegénél fogva a különböző lápi társulásokhoz kapcsolódó nagylepkék a jellemzőek. Az üde erdei fajok közül *memorális* (ligeti) jellegű a *T-betűs pávaszem* (*Aglia tau*), a *Trichopteryx sertata* nevű araszolólepké, a *változékony tarkaaraszoló* (*Hydriomena furcata*) és a *foltos aranybagoly* (*Autographa bractea*). *Altoherbosa* jellegű (a magaskóros növényzetet kedvelő) a *nagyfolttú aranybagoly* (*Diachrysa chryson*) és a ritka *csipkés szárnyú biborbagoly* (*Callopietria juvenina*).

Lápi növénytársulásokhoz kötődő *arundifil* (pázsitfüveket kedvelő) többek között a *kis nádibagoly* (*Archanara dissoluta*). Láperdei-lápréti faj a nem túl gyakorta előforduló *tarka levélszövő* (*Clostera anachoreta*). Alno-betuláris (éger-nyír) elem a *fehér fűzbagoly* (*Apatele leporina*). A nyíresekre jellemző a *csipkés sarlószövő* (*Drepana lacertinaria*) és a *szürke égeraraszoló* (*Aethalura punctulata*).

Orosztonyban a szubmediterrán quercetális és a sztyepp-lejtősztyepp jellegű fajok dominálnak. Quercetális (tölgyet kedvelő) fajok a *füstös púposzövő* (*Peridea anceps*), a *tavaszi zöldbagoly* (*Valeria oleagina*), a *hármásfolttú bagoly* (*Lamprosticta culta*) és a *sárga tölgybagoly* (*Dicycla oo*). Sztyepp-lejtősztyepp jellegű a *fehérüröm-csuklyásbagoly* (*Cucullia absinthii*), a szörványos előfordulása miatt ritka *fogasjegyű lilombagoly* (*Episema glaucina*), a *szarkalábbagoly* (*Periphanes delphinii*), a gyakori *biborbagoly* (*Porphirini purpurina*) és a *szürkészélű apróaraszoló* (*Idea fuscovenosa*).

A *kétszárnyúak* (*Diptera*) rendjébe tartozó *legyek*, *bögölyök*, *bagócsok* nyaranta embernek-állatnak sok kellemetlenséget okoznak. Ugyanez vonatkozik a *csipőszúnyogra* (*Culicidae*). A tavaszi csipőszúnyog fajok közül leginkább a *sárga szúnyog* (*Aedes flavescens*) és a hasonló ökológiai feltételcckel rendelkező *A. annulipes* gyakori. A szúnyogkellemetlenség fő okozói azonban mégis a *foltoszúnyog* (*Culex modestus*), a *mocsári szúnyog* (*Mansonia richardii*) és a *gyötrőszúnyog* (*Aedes vexans*).

Az *árvaszúnyogok* (*Chironomidae*) bár megjelenésükben hasonlítanak a csipőszúnyogokhoz, mégis ártalmatlanok. Igen fontos szerepet töltenek be az állóvizek, holtágak üledékének eltávolításában, mindamellert haltáplálékként is szolgálnak.

mos őshonos és telepített halfajt találunk itt. Dél-Zala jellegzetes vízrajzi hálózatából következik, hogy egyaránt jelen vannak itt a Duna folyamszakaszaiból ismert, és a Balaton tavi ökoszisztémájában jelentős szerephez jutó halfajok is. Ezek közül halászati és

horgászati szempontból jelentős a *tükörponty* (*Cyprinus carpio morpha nobilis*), a *nyurga ponty* (*C. carpio*) és a *kárász* (*Carassius carassius*). Helytől függetlenül mindenütt megtalálhatók a *keszegfélék*. A faunaidegen betelepített *busafélék* és az *angolna* (*Anguilla anguilla*) is elvetődnek erre.

A környezeti változások, mindenekelőtt a lecsapolási munkálatok, valamint a tájidegen halfajok betelepítése érzékenyen érintették a tápláléklánc csúcán álló ragadozó halfajokat. Ezek a változások mind mennyiségben, mind méretben visszavetették a *csukát* (*Esox lucius*) és a *harcsát* (*Silurus glanis*).

A mocsaras vidékek lecsapolásával gyakorlatilag kipusztulnak tekinthető a korábban tömeges előfordulása miatt közkezdvelt *réti csík* (*Misgurnus fossilis*). Az erre a sorsra jutott *lápi póc* (*Umbra cramerii*) is felkerült a védett állatfajok listájára.

2. Kételtűek (*Amphibia*)

Nagyobb álló és folyóvizekben, árhullámok levonulása után visszamaradt pocsolyákban, útszéli árkokban él a mind lárva, mind átalakult állapotban ragadozó életmódot folytató *tarajos göte* (*Triturus cristatus*) és sorokba rendezett foltozatú *pettyes göte* (*T. vulgaris*).

Dél-Zala hűvösebb, csapadékosabb nyugati területein fordul elő a montán jellegű, tág ökológiai tűrőképességű *sárgahasú* vagy *hegyi unka* (*Bombina variegata*). Mégél a tiszta vízű patakokban, az időszakos pocsolyákban, a kerékvágásokban visszamaradó poshadt vizekben, olykor még a trágyalében is. A Muravölgyi-síkon és a déli vidéken új faj, a *vörös- vagy tüzeshasú unka* (*Bombina bombina*) váltja fel.

Csak nászidőben tartózkodik vízben, majd elmúta után fagyókerek között, avarban, mohák alatt él a barna színű, hasznos *erdei béka* (*Rana dalmatina*). Nádasok környékén, erdőben, réteken, olykor szántóföldeken és kertekben is megtalálni az ugyancsak hasznos, cmiatt több kíméletet érdemlő *barna- vagy közönséges varangyot* (*Bufo bufo*). A *zöld varangy* (*B. viridis*) még inkább kötődik az ember közelségéhez, hiszen jobbára kertekben találkozunk vele. Az időjóság tulajdonságával felruházott *zöld levelibéka* (*Hyla arborea*) nászidejét kivéve jobbára nádszálakon, bokrokon, fák lomblevellei között tartózkodik. Mocsarak mentén él a ritkán, de akkor annál nagyobb ugró *hosszúlábú mocsári béka* (*Rana arvalis* Wolter storffi).

A folyóvizek, a mocsarak, a lápos ingoványok, a vizesárkok a *kecskebéka* (*Rana esculenta*) igazi otthona. Hasznos kételtű, mert tekintélyes mennyiségű, az ember szempontjából káros rovar és férget képes elfogyasztani. A halastavak környékén nem kedvelik, mert elfogja a halivadékokat is.

3. Hüllők (*Reptilia*)

A hazai hüllőfajok széles repertóriumát találjuk meg itt. Igaz ugyan, hogy az utóbbi évtizedekben nagyon megfogyatkozott a *mocsári teknősök* (*Emys orbicularis*) száma. Ez a ma már védelmet élvező faj előszeretettel tartózkodik a sckélyvízű, mocsaras helyeken. Rejtett életmódja miatt csak ritkán kerül szem elé.

A sütkérező *fürge gyíkkal* (*Lacerta agilis*) és a *zöld gyíkkal* (*L. viridis*) már gyakrabban találkozhatunk. Mivel végtagjai hiányoznak, kígyószerű, a nyirkos talajú erdők bozotos helyein élő igen ritka *törékeny- vagy lábatlan gyík* (*Anguis fragilis*).

Vizek, mocsarak mentén közönséges a *vízisikló* (*Natrix natrix*). A melegebb állóvizeket kedveli az életmódja miatt sokkal inkább vízhez kötött, a vízisiklónál ritkábban előforduló *kockás sikló* (*N. tessellata*). Száraz, napos, bozotos, köves helyeken él a testalkata, nagysága és rajzolata miatt sokszor viperának nézett *rézsisikló* (*Coronella austriaca*). A lomberdők, erdei tisztások, romok vastag falai adnak otthont az *erdei siklónak* (*Elaphe longissima*). A talajon lomhán, a fákon viszont annál ügyesebben mozog. A rágcshalók irtása mellett sajnos a hasznos énekesmadarak fészket is kirabolja. Ha veszélyt érez, erős sziszegő hangot hallatva támad. Harapása azonban veszélytelen.

Dél-Zala szomszédságában, a somogy megyei Sétetkerék-pusztá, Dávodi erdő és a Baláta tó környékén él a *boszniai keresztis vipera* (*Vipera berus bosniensis*). Előfordulását a Zalakomár melletti Ormándpusztáról is jelezték.

4. Madarak (*Aves*)

Barthos Gyulának, a Kis-Balaton egykori kócsagfelügyelőjének köszönhetjük azt, hogy Dél-Zala madárvilágáról már az 1920-as évekből vannak adataink. Ez egészül ki Breuer György ornitológiai megfigyeléseivel, majd újabban Palkó Sándor irányítása alatt álló Magyar Madártani Egyesület Zalai Helyi Csoportjának kutatásaival. Adataik átadásáért ezúton mondok köszönetet. Mindezek ellenére még várat magára Dél-Zala madárfaunájának és madárökológiai viszonyainak részletes feldolgozása.

A madártani vizsgáldások mellett a madárvédelemnek is szép hagyományai vannak Dél-Zalában. Ilyen céllal küldött Nagykanizsának 1901-ben madárodukat a Soproni Állatvédő Egyesület. A természetvédők célja – számos szép eredmény és siker ellenére mint pl. a rétisas és fekete gólya fészkelőhelyek védelme – még messze nem esik egybe a mező és az erdőgazdaság érdekeivel.

Dél-Zala táj- és növényföldrajzi viszonyaiból következően madárvilága is igen változatos. Sajnos a Gelse és Murakeresztúr közötti homokterület füves

1. kép. Tengelic (*Carduelia carduelis*)

vegetációja, mely sok érdekes növény termőhelye volt, 1941-től az erdősítések, feltörések és az intenzív gyepgazdálkodás miatt fokozatosan megszűnt. Jellemzően szép homokpusztai növény- és állatvilága már a múlté. Egyik legérdekesebb madara az *ugartyúk* (*Burhinus oedicneus*) volt. Az ugartyúk az 1920-as években Nagykanizsa-Gyótapusztán 15–50-es csapataival még rendszeres átvonulónak számított. Fészkelését is megfigyelték itt. Utolsó költéséről 1943 májusából van adatunk.

A flóraidegen fajok, elsősorban a fenyő betelepítése hátrányosan hatott a homokpuszták ősi madárvilágára. De a mesterséges környezet kialakítása új fajok megtelepedését is magával vonzza: így vált pl. Budafapuszta a *bübos cinege* (*Parus cristatus*) egyetlen biztos zalai fészkelőhelyévé.

A viszonylag gyors folyású és szélsőséges vízjárású Mura folyó nem nyújt kedvező életteret a költésre, vagy csak táplálkozni érkező madarak számára. Ezért madárvilága szegényes. Nem így holtágainak, a Dél-Zalában szép számmal megtalálható halastavak, bányatavak madárvilága. Mind a fészkelő, mind az átvonuló madárfajok száma magas. A fészkelők körül leggyakrabban a *tőkés réce* (*Anas platyrhynchos*) és a *szárcsa* (*Fulica atra*) fordul elő. Átvonulóként, kóborlóként egyéb *réce*-, *lúd*-, *cankó*-, *sirály*- és *vöcsök*-

fajok, *gémfélék* is elvetődnek erre. Különlegesség, hogy a *nagy halfarkas* (*Stercorarius skua*) hazai előfordulásának bizonyító példánya a Mórchelyi halastavakról került elő 1963. szeptember 29-én. A *bütykös ásólúd* (*Tadorna tadorna*) mindezidáig csak két esetben került terítékre: 1949 októberében Nagykanizsa határában és 1956 decemberében a Mórchelyi halastavaknál.

A *sarki búvárok* (*Gavia arctica*) szerény létszámú csapata már rendszeres átvonulónak számít. A Kis-Balaton tájvédelmi körzetében évről-évre mind nagyobb létszámban fészkelő *kormoránok* vagy *kárókatonák* (*Phalacrocorax carbo*) szívesen rándulnak át táplálkozni a dél-zalai halastavakra. Valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy vadászati tilalmukat feloldották.

A *kontyos récék* (*Aythya fulicula*) nemcsak téli vendégként érkeznek, hanem már átnyaraló példányaikkal is találkozhatunk. Előbb-utóbb fészkelésük is várható.

A Nagykanizsa melletti homokkomáromi elágazónál *gyurgyalagok* (*Merops apiaster*) és *parti fecskék* (*Riparia riparia*) fészkelnek. *Sarlós fecskével* (*Apus apus*) csak átvonulóként találkozhatunk itt.

A Dél-zalai részek a *kormos varjú* (*Corvus corone*) legkeletibb elterjedési területe.

2. kép. Bölömbika (*Botaurus stellaris*)

A vízparti szegélyerdők és dús aljnövényzetük kiváló életteret biztosítanak az odúlakó és az alacsonyabb bokrokon fészkelő madaraknak. A leggyakoribb fajoknak a *poszáták*, a *nádiposzáták*, a *cinégek* és a *harkályok* tekinthetők.

A Zalakomár és Galambok községek határában elterülő 264 hektárnyi Zalakomári Természetvédelmi Terület még többé-kevésbé megőrizte eredeti természetes állapotát. Nagy kiterjedésű erdőségek borítják. Jellemző erdőtársulásai a magaskőrises égerláp és a páfrányos égerláp. Ezekben és a nyíltvízű, olykor mocsaras, zsombékos területein számos őshonosnak számító madárfaj él.

A dél-zalai gyertyános-tölgyesek legértékesebb madara az erdőművelés zavaró hatásai miatt végveszélybe került *rétisas* (*Haliaeetus albicilla*). E kipsztlás szélén álló madárfajból 1987-ben mindösszesen két pár költött a Bajcsa melletti erdőben. 1988-ban Ormándpuszta mellett is megfigyelték fészkelését. Madártani adatok szerint a 20-as években még Zákány mellett is fészkeltek. A néhány éve még méltán híres pati rétisas fészkelőhely is már csak a múlté.

Bajcsa mellől híradásunk van *barna kánya* (*Milvus migran*) fészkeléséről is. Legalább ilyen ritka ragadozómadárnak számítanak a *sólymok*. Vadászatuk, de

még inkább sportcélra való gyűjtésük évszázadokon át gyéritezte az amúgy is szerény létszámú állományukat. A *kis sólyom* (*Falco columbarius*) téli vendég. A fátlan, sik, elsősorban a mezőgazdasági területeket kedveli. A *kabasólyom* (*F. subbuteo*) Dél-Zalában csak Letenye mellett fészkel. Ugyan 1949-ben a Tormafölde-Vétyempusztai bükkösben feljegyezték fészkelésüket, de zavartság miatt nem költöttek. Utóbb pedig el is költöztek.

Ritka, értékes madarunk a *fekete gólya* (*Ciconia nigra*). Előfordulására az első írásos adatok 1924 augusztusából valók, amikor Nagykanizsa mellett egy fiatal, kóborló példányt láttak. 1949-ben Tormafölde mellett is fészkeltek, de zavarás miatt költésük eredménytelennek bizonyult. 1985-ig Liszó mellett is fészkeltek, de erdei fészkelőhelyük környékének zavarása miatt elköltöztek. E fajból 1987-ben mindössze 4 pár költött Dél-Zalában. Híres fészkelőhelyeik a Csörnyei-berek, Murarátka-Letenye és Belezna vidéke.

Gyakori madárfajoknak számítanak itt az odúkészítő *harkályok*, az üresen maradt odvakat elfoglaló *cinégek*, *csúszkák* és *örvös légykapók*.

Dél-Zala kiterjedt szubmontán bükköseinek jellegzetes madara a *fekete harkály* (*Dryocopus martius*), a *kék galamb* (*Columba oenas*), a *fehértátú fakopács* (*Dendrocopus leucotus*), a *kis légykapó* (*Ficedula parva*) és a *sísegő füzike* (*Phylloscopus sibilatrix*). A bükkösök a gyertyános-tölgyesekhez viszonyítva énekesmadarakban szegényebbek.

Mindkét erdőtípus leggyakoribb ragadozómadara az *egerészölyv* (*Buteo buteo*), majd utána rögtön a *héja* (*Accipiter gentilis*) következik. A baglyok közül gyakori az *erdei fülesbagoly* (*Asio otus*), a *macskabagoly* (*Strix aluco*), az emberi települések közelében pedig a *gyöngybagoly* (*Tyto alba guttata*). Becsehelyen a gyöngybagoly egy igen ritka nyugat-európai alfaját (*Tyto alba alba*) is megfigyelték.

A ligetes erdők, fás legelők, külterjes gyümölcsösök madárállományát főleg az odúlakó *harkályok* és *cinégek* alkotják. Ennek az élőhelytípusnak talán a legértékesebb madara a *füleskuvik* (*Otus scops*). Megjelenését először 1954-ben regisztrálták Nagykanizsa környékén. 1958-ban Nagykanizsa-Romlottvár térségében sikeres költését is megfigyelték. Azóta több környékbeli helyről, többek között Gelséről is jelezték. Így vált Dél-Zala e mediterrán madárfaj legészakibb elterjedési területévé.

A kihalófélben lévő nagytestű *uhu* (*Bubo bubo*) dél-zalai előfordulásáról mindezidáig csak egyetlen adatot ismerünk: 1925 februárjában Bánokszentgyörgyön egy fiatal példányt fogtak be.

A környezetminőség romlása sajnos Dél-Zalát sem kerülte el. Hatása e változatos összetételű madárfauna faj- és egyedszámának csökkenésében is megmutatkozik. Csaknem teljesen eltűnt madárfajnak számít a *szalakóta* (*Coracias garrulus*) és a *kis örgébics*

3. kép. Nagy kócsag (*Egretta alba*)

(*Lanius minor*). Viszont új jövevénynek számít az elmúlt ötven évben megtelepedett és azóta is terjedőben lévő *balkáni gerle* (*Streptopelia decaocto*) és a *balkáni fakopáncs* (*Dendrocopus syriacus*).

Ritka átvonulóként, kóborlóként több érdekes és igen ritka madárfaj is elvetődik errefelé. 1914 júniusában például 2 db *fakókeselyűt* (*Gyps fulvus*) lőttek Ormádon. 1905-ben Iharosberényben, 1940-ben Homokkomáromban, 1960-ban Nagykanizsa mellett *vörösfajú gébicset* (*Lanius senator*) ejtettek el. 1926–29 között Gyótapuszta felett még rendszeresen, igaz egyre gyérülő számban figyeltek meg *darvakat* (*Grus grus*). Utóbb 1981 őszén néhány egyedét a Miklósfai réteken is látták. Átrepülőként *holló* (*Corvus corax*) is elvetődik erre. Legutóbb 1982 szeptemberében Lenti mellett látták.

A *túzok* (*Otis tarda*) előfordulására vonatkozó első dél-zalai adat 1927 szeptemberéből, a Nagykanizsa melletti Leányvári rétről való. 1955-ben Zalaszentjakabon a vasúti pályatesten egy magasfeszültségnek ütközött tűzokkakas tetemét találták meg. 1987 márciusában Zalakarosnál találtak egy elpusztult példányt. Valószínűleg a kemény tél elmúltja után csapattokba verődött tűzokokhoz tartozott.

1920 júniusában Nagykanizsa mellett megfigyelték az *erdei szalonka* (*Scolopax rusticola*) fészkelését. 1940 januárjában Nagykanizsa mellett *rövidcsőrű lúdat* (*Anser brachyrhynchus*) ejtettek el. Nagylengyelen 1953 novemberének végén *kis héját* (*Accipiter brevipes*), 1957 júliusában pedig a Mórchelyi halastavaknál *fekete récét* (*Melanitta nigra*) lőttek. A *bütykös hattyú* (*Cygnus olor*) először 1958 június végén került puszkavégre a Nagykanizsa-palini halastavaknál. Azóta már Dél-Zalában is elterjedtnek tekinthető.

5. Emlősök (*Mammalia*)

Az erdőt-mezőt járva *menyéttel* (*Mustela nivalis*) *görénnnyel* (*M. putorius*), *nyesttel* (*Martes foina*), ritkábban *nyusztal* (*M. martes*) és *hermelinnel* (*Mustela erminea*) találkozni. Vizek mentén él a védelem hatására némileg elterjedtebbé vált *vidra* (*Lutra lutra*). A terület legnagyobb ragadozója a dúvadnak minősülő *róka* (*Vulpes vulpes*).

A *borz* (*Meles meles*), hasonlóan Dunántúl más részeihez, itt is jelen van. Vadásztársasági adatok szerint létszáma növekszik. A *vadmacska* (*Felis silvestris*) a Dunántúlon napjainkban csak szórványosan van jelen. Kelet felé húzódott. Nagyobb létszámban csak az Északi-Középhegységben, a Tisza és mellékfolyói árterén található. Egy szigetszerűen elkülönült populációja a Dráva mentén is fellelhető.

A dél-zalai erdők nagyvadban bőségesek. Jelentőségüknel fogva részletesebben szólunk róla. A vadásztársaságok tervszerű vadgazdálkodást folytatnak. Figyelemmel kísérik a területeiken lévő vadállomány mennyiségét és minőségét.

A kiváló életteret biztosító zalai erdőknek és ennek a tervszerű szelekciós munkának köszönhetően a zalai *gímszarvas* (*Cervus elaphus*) világhírnévre tett szert. A szarvas egyaránt kedveli a dombvidéki, a síksági és az ártéri lombos erdőket. Erdőfoltokban csak ritkán található, ugyanakkor a nagy kiterjedésű mezőgazdasági táblákon új életteret talált. Váltó vad. Mozgási körzete évente mintegy 30–40 ezer hektár. Tavasszal és télen az erdőkben, míg nyáron és ősszel a mezőgazdasági területeket szegélyező erdőkben, sűrűkben tartózkodik. A 200 kg test- és 10 kg agancstömeget is kifejleszteni képes szarvas zöldtakarmány igénye naponta testtömegének 8–10%-a. Nagy és sajátos tápanyagszükségletét az erdők és a mezőgazdasági területek növényzetéből fedezi.

Mezőgazdasági kártétele tekintetében a *vaddisznó* után következik. Az erdővel határos földekre rendszeresen kivált, s ott legelésével, a termények letaposásával súlyos károkat okoz. Nagyon kedveli a réपालeveget, az édes csillagfürtöt, a lucernát, a repcét és a káposztafélét. Az őszi kalászosokat szárbaindulásig járja, de a gabonák tejes és viaszérése idején újra

visszatér. Mivel ezek a kultúrák nem nyújtanak takarást számára, ezért bennük viszonylagosan kisebb a kár, mint a jó takarást adó növényzet esetében. Aszályos nyarakon mellső lábával kikaparja a burgonyát és leharapja a répafejeket. Száraz őszkön a szőlőfürtökben is kárt tehet. Télen a gyümölcsfák, díszfák rügyeinek, hajtásainak, kérgének megrágásával károsít. Súlyosan károsodhatnak ilyenkor a telepített nemesnyárasok és a tölveleűek. A tölgyek, a magyar kőris és a hársak úgyszólván mindenütt károsított fajok.

A nagy kiterjedésű kukorica-, kender- és napraforgótáblák biztonságos búvóhelyet nyújtanak számára. A kukoricát minden fejlődési stádiumában károsítja: a fejlődésnek indult leveleket elfogyasztja, a címert kicsavarja, a tejes, viasz és teljesérésben lévő csöveket leharapja. Sokszor itt zajlik le bőségük is és csak a termés betakarítása után váltanak be az erdőbe. Végzősoron tiprásukkal nagyobb kárt okoznak, mint amennyi terményt elfogyasztanak.

A tetemes mezőgazdasági kártételért többé-kevésbé kárpótolt a bérkilövések során befolyt tekintélyes mennyiségű valuta. Minden vadász hön óhajtott vágya a 10 kg feletti széles terpesztésű, hosszú szárú és ágú, fekete színű, szépen gyöngyözött agancs. Az alábbi adatok jól mutatják a zalai szarvasok értékét. A

világ legjobbnak minősített 10 szarvasagancsa között a nemzetközi pontozás szerint a 3. helyen áll a Bajcsán 1981-ben (257,05 pont), az 5. helyen a Zalakomárnál ugyancsak 1981-ben (255,67 pont), a 7. helyen Máhomfánál 1972-ben (252,98 pont) és a 10. helyen Lentiben 1970-ben (251,83 pont) lőtt szarvas.

Az ország többi nagyvadas részeihez viszonyítva a Zala megyei Erdő- és Fafeldolgozó Gazdaság (ZEFAG) bánokszentgyörgyi vadászterülete az elejtett érmes bikák arányában (46,44%) különösen kimagaslik.

A dél-zalai szarvasállományban az utóbbi években a minőség megőrzése mellett tudatos létszámcökkentést hajtottak végre. 1987-ben csak a ZEFAG területén 750 db szarvas került terítékre.

Az őz (*Capreolus capreolus*) számára a legkedvezőbb környezetet az erdőfoltokkal, ligetekkel változó mezőgazdasági területek jelentik. Nagyvadjaink közül az őz alkalmazkodott legjobban a monokultúras termesztéshez. Sajátos táplálékigényét válogatással elégíti ki. Kedveli az aromikus és ingerlő anyagokat tartalmazó lágyszárú- és kultúrnövényeket. A magas szénhidráttartalmú növényeket (pl. kukorica, zab) időnként előszeretettel fogyasztja. Helyenként a túlzaporodott őzállomány kárt okoz a gyümölcsfákban és a fiatal erdei ültetvényekben.

4. kép. Menyét (*Mustela nivalis*)

Erdőgazdasági kártételük igen számottevő. Kivételt képeznek a „mezei őzek”, amelyek mezőgazdasági területeken élnek. Agancstisztítás és pázás idején – áprilistól augusztusig – ledörzsölik a fák kérgét. Magas hó esetén a fiatal telepítésű csemetéket is meg-rágják. A nagyobb csapatokba tömörült őzek különösen nagy károkat tudnak okozni.

Az őz ragaszkodik környezetéhez. Erdőben mind-össze 100–200 hektáron belül él. Úgy választja meg területét, hogy közelében egyaránt legyen friss víz, rét és búvóhely számára. Emiatt rendszerint az erdők peremterületén él, onnan vált ki a mezőre. A mezőn mozgási körzete jóval kiterjedtebb.

A dél-zalai őzállomány csökkenő létszámú, minőségileg gyenge, kevés közte az érmes bika. A vitalitás csökkenésével magyarázható az a szomorú tény, hogy 1987 kemény telén csak a ZEFAG területén 300 db őz hullott el. A kilőtt érmes bikák aránya 1987-ben is 2% alatt maradt.

A vaddisznó (*Sus scrofa*) tartózkodási helye az áthatolhatatlan sűrű erdő, ahol vizet, dagonyát talál. Nappal pihen, éjszaka nagy területet bejár táplálék után. Mindenevő. A rovarok, pajorok pusztításával hasznot hajt. A talaj feltűrésével clósegíti a humusz-képződést. Olyan területeken viszont, ahol nincs, vagy csak kevés az erdei makk, ott a burgonya, kukorica, répa, gabonafélék fogyasztásával súlyos károkat okoz a mezőgazdaságnak. A vadásztársaságok apróvadállományát is megtizedeli. Előszeretettel fogyasztja el a fácán és a fogoly tojásait, fészekalját.

A mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése kifejezetten kedvezett a vaddisznónak. Élettere kibővült. Ehhez még hozzájárult, hogy eredeti élőhelyén az erdőben zavartságot szenvedett.

Dél-Zala vaddisznóállománya erősen leromlott állapotban van. Az erdőműveléssel együtt járó zaj, a gyakori hajtások miatt a vaddisznó sokszor véglegesen elmenekül az erdőből a nagyobb biztonságot nyújtó szántóföldekre, vagy az új erdőtelepítésekre. A bőséges táplálék hatására a kocák több malacot ellenek. Intenzív vadászatuk ellenére számuk nem apad. Egész éven át lőhetőek. A vadászok inkább a nagytestű állatokat veszik célba. Ezek jobbra fiatal kanok, vagy törzskocák. Érmes alig van már köztük. Ennek egyenes következménye, hogy süldőkorú kanok termékenyítik meg az alig ivarérett kocákat, ami által az utódok vitalitása csökken, ez pedig az állomány leromlásához vezet.

A ZEFAG bánokszentgyörgyi területén 75 hektáros vadaskertjében korlátozott számban *dámvad* (*Dama dama*) is él. Ennek a betelepített nemes vadnak az életmódja nagyon hasonlít a gímszarvaséhoz, de tartózkodási helyéhez jobban ragaszkodik.

A nagyüzemi monokultúras növénytermesztés hátrányos volt az apróvadakra nézve. Élettérük beszűkült, számuk katasztrofálisan visszaesett. A *fácán* (*Phasianus colchicus*) létszáma annak ellenére csökken, hogy néhány vadásztársaság fácántenyésztési kísérletbe kezdett. Oly kevés a *fogoly* (*Perdix perdix*), hogy már nem is vadásszák. *Mezei nyúllal* (*Lepus europaeus*) is már csak elvétve találkozni. A vadászható vízimadarak is tenyésztésre szorulnak. Szentpéterföldön pl. évente 2500 db röptetett *vadkacsával* (*Anas platyrhynchos*) segítik a vadásztársaságokat.

* * *

A fényképeket Gyulai Ferenc készítette.

DÉL-ZALA VADÁLLOMÁNYA

(A vadásztársaságok 1987 febr. 1-i és 1988 febr. 21-i vadlétszámbevétele alapján)

	SZARVAS				ŐZ				DÁM				VAD-DISZ-NÓ	ME-ZEI NYÚL	FÁ-CÁN	FO-GOLY
	Bika	Tch.	Borjú	Össz.	Bak	Suta	Gida	Össz.	Bika	Tch.	Borjú	Össz.				
Kishalaton V. T. <i>Galambok</i>	45	28	17	90	80	90	50	220					40	100	450	60
Hubertusz V. T. <i>Nagykanizsa</i>	58	62	36	156	38	56	45	139					68	180	380	76
Olajip. Dolg. V. T. <i>Nagykanizsa</i>	55	60	25	140	40	40	25	105	3			3	50	40	150	10
Erdőgazd. Dolg. V. T. <i>Nagykanizsa</i>	95	85	35	215	105	120	60	285					60	140	380	20
Muramenti V. T. <i>Letenye</i>	5	3	2	10	80	70	50	200					20	40	350	40
ZEFAG <i>Nagykanizsa</i>	100	100	70	270	60	90	70	220					90	100	120	15
<i>Bánokszentgyörgy</i>	190	375	260	825	130	145	155	430	30	55	45	130	350	100	110	20
<i>Letenye</i>	50	110	50	210	45	80	45	170					90	60	110	15
Összesen	598	823	495	1916	578	691	500	1769	33	55	45	133	768	760	2050	256

IRODALOM

- Ambrus András*: Ökofaunisztikai és állatföldrajzi vizsgálatok két zalai gyűjtőhely nagylepkéfaunáján (Macrolepidoptera). Erdészeti és Faipari Tudományos Közlemények. 1985/1–2., 105–119.
- Andrássy István*: Gyűrűsférgesek – Annelida I. Fauna Hungariae. Tom. III/10. Budapest, 1955.
- Barthos Gyula*: Tűzok Nagykanizsa határában. In: Aquila 1927–1928. Budapest, 1929., 386.
- Barthos Gyula*: Magasvezetékek madáráldozatai. Aquila 1956–1957. Budapest, 1957., 326.
- Barthos Gyula*: Ugartyúk fészkelése Dél-Zalában. Aquila 1959. Budapest, 1960., 275.
- Berinkei László*: Halak – Pisces. Fauna Hungariae. Tom. XX/2. Budapest, 1966.
- Breuer György*: A rétisas fészkelése Varászlón. Aquila 1952–1955. Budapest, 1955., 379.
- Dely Olivér György*: Kétéltűek – Amphibia. Fauna Hungariae. Tom. XX/3. Budapest, 1967.
- Dely Olivér György*: Hüllők – Reptilia. Fauna Hungariae. Tom. XX/4. Budapest, 1983.
- Gomány László*: Nappali lepkék – Diurna. Fauna Hungariae. Tom. XVI/15. Budapest, 1968.
- Mihályi Ferenc*: Igazi szúnyogok – Culicidae. Fauna Hungariae. Tom. XVI/5. Budapest, 1955.
- Peterson, Roger – Mountfort, Guy – Hollom, Philip Arthur Dominic*: Európa madarai. 4. átdolg. kiad. Budapest, 1986.
- Pócs Tamás–Károlyi Árpád*: The Occurrence of *Helicogona (Camoylea) illyrica* Stabile in Hungary (Mollusca, Gastropoda). Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici. Tom. LIII. Budapest, 1961. 531–532.
- Richnovszky Andor–Pintér László*: A vízicsigák és kagylók (Mollusca) kishatározója. Vízügyi Hidrobiológia 6. Budapest, 1979.
- Tóth József*: Coleoptera fajok populációdinamikai vizsgálata fénycsapdákkal. A Soproni Erdészeti és Faipari Egyetemen 1975-ben benyújtott doktori értekezés. Kézirat.

Ferenc Gyulai

Die Tierwelt von Süd-Zala

I. DIE FAUNENVERHÄLTNISSE
DES GEBIETES

Die Tierwelt im Hügelland Zala gehört dem *Praeillyrischen Faunenkreis* zu. Auf dem Gebiet des Zalaer Hügellandes sind die Arten, die einen ostalpinen Charakter aufzeigen, in den Hintergrund gedrängt und die *illyrischen Faunenelemente* werden dominierend.

Aufgrund der bisherigen Ergebnisse der faunistischen Forschungen kann das Hügelland Zala nicht mehr in kleinere Teile gegliedert werden. Als gemeinsame Wirkung der Verhältnisse von Klima, Relief und Flora ist natürlich auf bestimmten Gebieten der ostalpine Charakter, auf anderen der *illyrische* kräftiger. So sind die *illyrischen Faunenelemente* für die Buchen- und Eichen-Hainbuchen-Zonen von Süd-Zala charakteristisch.

Die umfassende zoozöologische und ökofaunistische Untersuchung von Süd-Zala läßt auf sich noch warten. Die Insektensammlung und Weichtiersammlung von Árpád Károlyi kann als ein Teilelement einer faunistischen Aufnahme betrachtet werden. Die in den 70-er Jahren begonnenen Großschmetterling- und Käferuntersuchungen faunistischer Art tragen zur besseren Erkennung der Tierwelt von Süd-Zala bei.

II. WIRBELLOSE TIERE

Die Tierwelt von Süd-Zala ist wegen des Reliefs, des Klimas, aber vor allem wegen der Vegetation äußerst abwechslungsreich. In dieser Arbeit wird bloß die Tierwelt der natürlichen Vegetation aus phylogenetischen Gesichtspunkten behandelt. Auf die Fauna der Kulturgebiete gehen wir nicht ein.

Über die *niedere wirbellose Tierwelt* von Süd-Zala wissen wir wegen der mangelnden Forschungen wenig. Wir wissen aber, daß die Altarme der Flüsse, die kleinen Seen und die Sümpfe reich an niederen Tieren sind. Die *schwebenden Lebewesen (Zooplankton)* der Gewässer sind meistens *Einzelzellen (Protozoa)*, *Rädertierchen (Rotatoria)* und *Krebse (Crustacea)*. In den Altarmen entlang des Flusses Dráva lebt die seltene *Süßwasserqualle (Craspedacusta sowerbyi)*. Der mit feinem Schlamm bedeckte Wassergrund (benthal) gibt Lebensraum für die *Fadenwürmer (Nematoden)*, die *Kleinkrebse (Cladocera, Ostracoda, Copepoda)* und für die *Zuckmücken (Chironomidae)*.

Alle, in Osteuropa bekannten Arten der *Ringelwürmer-Fauna (Annelida)* sind hier zu finden. Die

Weichtier-Fauna (Mollusca) von Süd-Zala ist abwechslungsreich und reich an Arten; besonders erforscht sind die *Wasserschnecken* und die *Muscheln*. Als Seltenheit soll die *Zeichenschnecke (Theodoxus danubialis)* in den Flüssen Mur, Dráva, Kerka, die *Kegel-Sumpfschnecke (Viviparus contectus)* im Kanal Principális, sowie die bei Zákány gefundene *Kiesschnecke (Lithoglyphus naticoides)*, vorkommen. Von den seltenen Muscheln leben in dieser Gegend die *Flache Teichmuschel (Pseudonodonta complanata)*, die *Kugelmuschel (Sphaerium corneum)*, die *große Erbsenmuschel (Pisidium amnicum)*.

Die Hierarchie der *Insekten (Insecta)*, die nach Arten zahlreichste und nach Formen abwechslungsreichste Klasse der Tierwelt hat eine äußerst wichtige Rolle in der organischen Welt von Süd-Zala. Die in den letzten Jahren steigende Umweltverschmutzung lichtet in großem Maße und an Arten reiche Insektenfauna. Auch in Süd-Zala sind die von anderen Landesteilen bekannten Insektenarten zu finden; es gibt trotzdem einige Insektenarten, die für diese Region äußerst charakteristisch sind: so zum Beispiel in der Gegend von Kiscsehi die *Braune Mosaikjungfer (Aeschna grandis)* oder in den Buchenwäldern der *Alpen-Bockkäfer (Rosalia alpina)*. Selten und geschützt ist der *Hirschkäfer (Lucanus cervus)*. Die *Schmetterlinge (Lepidoptera)* sind gut erforscht. Nach zoogeographischer Analyse sind für die Großschmetterlinge der Buchenwaldzone die sibirischen frischen Waldarten, für die Eichen-Hainbuchenwälder (*Carpinus Quercus*) die *quercetalis- und steppen-Arten* charakteristisch.

III. WIRBELTIERE

Für die *Fische (Pisces)* bilden in Süd-Zala vor allem der Fluß Dráva, der Fluß Mura und seine Flußarme, die Bäche und Kanäle und Fischteiche den Lebensraum. Überall kommen die bekannten Fischarten der Donau und des Plattensees vor. Aus dem Gesichtspunkt der Fischerei und Angelfischerei sind der *Spiegelkarpfen (Cyprinus carpio morpha nobilis)*, der *Schuppen-Karpfen (C. carpio)* und die *Karassche (Carassius carassius)* wichtig. Von Ortschaften unabhängig sind die *Weißfischarten* überall zu finden. Zuwanderer sind die *Buschfische* und der *Aal*. Infolge der Umweltveränderungen verminderte sich der Bestand des *Hechtes (Esox lucius)* und der des *Welses (Silurius glanis)*.

Das Artenspektrum der *Amphibien (Amphibia)* und der *Reptilien (Reptilia)* ist groß. Alle dazugehörenden Arten sind geschützt. Die *Gelbbauch-Unke*

(*Bombina variegata*) lebt unter anderem in den niederschlagsreicheren westlichen Teilen, in den südlichen Teilen aber die Rorbauch-Unke (*Bombina bombina*). Die Blindschleiche (*Anguis fragilis*) kommt ziemlich selten vor. Aus Süd-Zala haben wir nur von einem einzigen Ort Information bekommen, wo die bosnische Kreuzotter (*Vipera berus bosniensis*) vorkommt.

Aus den landschafts- und pflanzenorganischen Verhältnissen von Süd-Zala stellt sich klar heraus, daß auch die Vogelwelt (*Aves*) sehr abwechslungsreich ist. Die Bearbeitung der Vogelfauna und der Vogelökologie geht ununterbrochen weiter. Nicht nur die Ornithologie, sondern auch der Vogelschutz haben große Tradition. Die Umgebung der Gewässer und der Flußarme bieten günstige Standorte für Brut und für Nahrungsaufnahme. Zahlreiche Entenvögel-, Gänse-, Wasserläufer-, Möven- und Reiherarten kommen hier vor. Auch die Kormorane (*Phalacrocorax carbo*) suchen diese Gegend gern auf. Als Besonderheiten kann das Vorkommen der

großen Raubmöve (*Stercorarius skua*) und der Brandgans (*Tadorna tadorna*) aufgefaßt werden. Unser wertvoller und seltener Vogel ist der Schwarzstorch (*Ciconia nigra*). Die Wälder in Süd-Zala sind reich an Bussarden und Eulen.

Es gibt viel Großwild (*Säugetiere – Mammalia*) in den Wäldern von Süd-Zala. Nicht nur das Reh (*Capreolus capreolus*) und das Wildschwein (*Sus scrofa*) sind jagbar, sondern auch, wenn auch in beschränkter Zahl, das domestizierte Damwild (*Dama dama*). Die Pflanzenproduktion-Großbetriebe mit Monokulturen verengen den Lebensraum des Kleinwildes. Die Bestände der Fasanen (*Phasianus colchicus*) und der Stockente (*Anas platyrhynchos*) können nur durch Zucht aufrechterhalten werden. Feldhasen (*Lepus europaeus*) sieht man nur höchst selten. Die Jagdgesellschaften des Gebiets üben eine planmäßige Jagdwirtschaft aus. Durch die Wälder von Zala, welche den Lebensraum sichern und dank der planmäßigen Selektionsarbeit hat der zalaer Edelhirsch (*Cervus elaphus*) Weltruf.

Verzeichnis der Tafeln

1. Stieglitz (*Carduelis carduelis*)
2. Rohrdommel (*Botaurus stellaris*)
3. Silberreiher (*Egretta alba*)
4. Wiesel (*Mustela nivalis*)

Ferenc Gyulai

Fauna of South Zala

I. ZOOGEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF THE AREA

In contrast to the Vas Ridges, the Zala Hills belong zoogeographically to the Praeillyricum fauna district. Eastern Alpine species are subdued and Illyrian fauna elements predominate in this latter region.

Investigations have shown that the Zala Hills cannot be further subdivided zoogeographically. Naturally, under the joint impact of climatic, topographic and floristic factors, some areas display Eastern Alpine features whereas other places have an Illyrian character. The beech and oak-hornbeam forests of South Zala for example abound in Illyrian fauna elements.

An overall zoocoenological and ecofaunal study of South Zala is a task for the future. A collection of insects and molluscs by Árpád Károlyi may be regarded as the first step towards a detailed faunal survey. Investigations into macrolepidopterans and beetles begun in the 1970's, have contributed to one knowledge of South Zala fauna.

The fauna of South Zala is extremely diverse due to relief as well as climatic conditions and especially to vegetation cover. The present description is restricted to the zoogeography of natural habitats and does not deal with the animals of cultural landscapes.

II. INVERTEBRATE FAUNA

We possess only a limited knowledge of the inferior invertebrate fauna of South Zala owing to gaps in studies of this kind. Yet there is enough evidence of the abundance of such fauna in ox-bows of water ways, smaller lakes and swamps. Zooplanktons are represented mainly by one-celled animals (*Protozoa*), rotifers (*Rotatoria*) and shelled animals (*Crustacea*). The rare fresh-water jellyfish (*Craspedacusta sowerbyi*) lives in the ox-bows of the Dráva River. The bottom of these stagnating water hodies are covered by fine sand (bental) and this creates a good habitat for free-living roundworms (*Nematoda*), crustaceans (shell-covered c. – *Ostracoda*; branch-horned c. – *Cladocea* and oar-footed c. – *Copepoda*) and for non-biting midges (*Chironomidae*).

All species of the ringed worm fauna from Central Europe may be encountered in South Zala. The molluscan fauna (*Mollusca*) is diverse and abounds in different species. River snails and shells are particularly well known. Otherwise, rare species such as

the freshwater nerite (*Theodoxus danubialis*) found in the Mura, Dráva and Kerka Rivers, the common river snail (*Viviparus contextus*) living in the Principális canal and the pebble snail (*Lithoglyphus naticoides*) identified at Zákány are worthy of mention. Of the rare molluscs, the compressed river mussel (*Pseudanodonta complanata*), horny orb mussel (*Sphaerium corneum*) and river pea mussel (*Pisidium amnicum*) may also be encountered in this region.

Orders of the faunal class richest in species and the most varied in forms, insects (*Insecta*), play an extremely important role in the biota of South Zala. Regretfully, recent environmental deterioration has considerably reduced the insect fauna. Species known from other parts of the country may also be encountered here, however, there are insects typical of this area, e.g. the great dragonfly (*Aeschna grandis*) in the environs of Kiscsehi or long-horned beetles (*Rosalia alpina*) living in beech stands. A rare and protected species is the cerf-volant (*Lucanus cervus*). Butterflies and moths (*Lepidoptera*) are well known. According to the accepted zoogeographical concept, beeches are rich in species widespread in Siberian forests and confined to cool and semi-humid habitats while oak-hornbeam forests are abundant in those preferring oak (quercetails) and common in steppe landscapes.

III. VERTEBRATES

In South Zala favourable conditions for fish (*Pisces*) are created by the Dráva and Mura Rivers as well as the surrounding ox-bows by smaller water ways, canals and fishponds. Fish known both from the Danube and Lake Balaton are represented. Of these, the mirror carp (*Cyprinus carpio morpha nobilis*), lank carp (*Cyprinus carpio*) and Crucian carp (*Carassius carassius*) are important for fishing and angling. Breams (*Abramis sp.*) are wide spread. Silver carp and eel are alien species. Environmental degradation is responsible for the impoverishment of eel (*Esox lucius*) and wels (*Silurus glanis*) stock.

A wide variety of amphibia (*Amphibia*) and reptiles (*Reptilia*) may be found here with all species being protected. The yellow-hellied toad (*Bombina variegata*) lives in the western parts with abundant precipitation while southward, it is replaced by a new species, the bombinator (*Bombina bombina*). Slow worm (*Anguis fragilis*) is very rare. Balkan cross

adder (*Vipera berus bosniensis*) has only been reported in one place.

Landscapes and vegetation in South Zala have created favourable conditions for the evolution of an extremely diverse avifauna (*Aves*). Local ornithological studies and investigations into the ecology of birds has been carried out for a long time. Similar to the research work, the protection of birds also has a long tradition. Ox-bows and lakes provide favourable sites for birds arriving here for feeding or breeding. Several species of pigeons, geese, sandpipers, gulls and herons may be found. Cormorants (*Falacrocorax carbo*) are frequent visitors to the region. Great skua (*Stercorarius skua*) and shelduck (*Tadorna tadorna*) are considered rarities. A rare and valuable Hungarian bird is the black stork (*Ciconia*

nigra). The forests of South Zala are rich in birds of prey such as buzzards and owls.

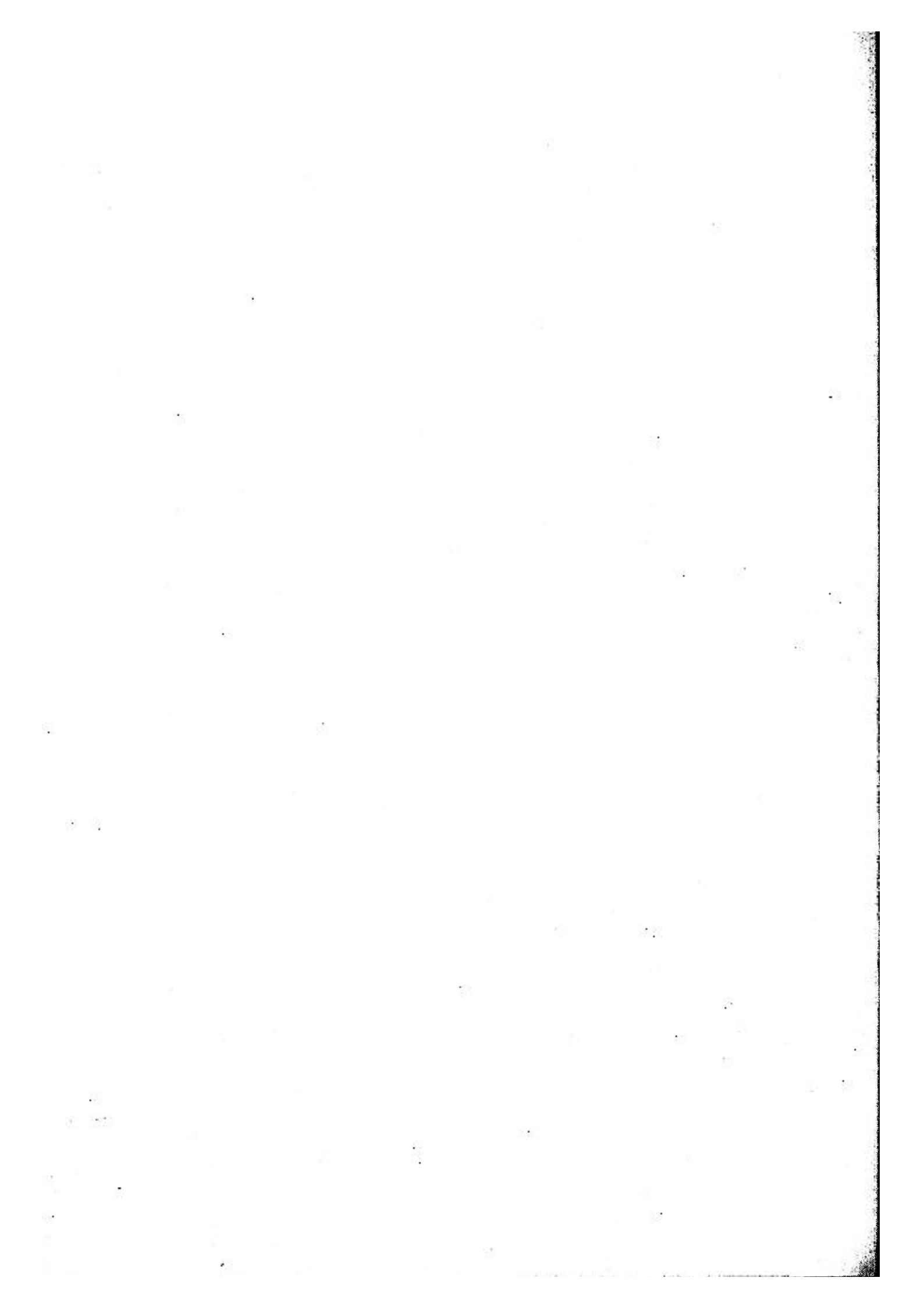
The woodland of South Zala is abundant in big game (mammals—*Mammalia*). Roe-deer (*Capreolus capreolus*) and wild boar (*Sus scrofa*) are subject to hunting in the same way as fallow-deer (*Dama dama*) are. Monocultural land cultivation has led to the shrinking of habitats for small game. The stocks of pheasant (*Phasianus colchicus*) and mallard (*Anas platyrhynchos*) are only sustainable by breeding. Brown hare (*Lepus europaeus*) is considered a Brent rarity. Hunting associations in the region pursue a planned game management. Zala forests provide excellent habitat conditions and the selection activities of specialists have made the red deer (*Cervus elaphus*) of the region famous the world over.

List of tables

1. Goldfinch (*Carduelis carduelis*)
2. Bittern (*Botaurus stellaris*)
3. Great White Egret (*Egretta alba*)
4. Weasel (*Mustela nivalis*)

Dr. Horváth László

NAGYKANIZSA ÉS KÖRNYÉKÉNEK
TÖRTÉNETE
AZ ÚJKŐKORTÓL A RÓMAI KOR
VÉGÉIG

BEVEZETÉS

Tanulmányunkban Nagykanizsa és környékének történetét szeretnénk összefoglalni az újkőkortól a római kor végéig, a rendelkezésünkre álló adatok alapján. A vizsgálandó terület kiválasztásánál meghatározó volt az, hogy egy-egy korszak általános jellemzőin kívül ne lépjük túl a monográfia keretét és csak abban az esetben tekintsünk ki nagyobb területre, amikor a környék történetének összefüggései azt megkívánják. Így Nagykanizsa monográfiájánál – Nagykanizsa központtal – észak–dél irányban Gelsesziget és Miklósfalva, nyugat–kelet irányban pedig Eszteregnye és Nagyréce között elterülő mintegy 33 km² kiterjedésű részt vettük figyelembe.

Minden korszak történetének vizsgálatánál a rendelkezésre álló adatokra kell támaszkodni. A feldolgozás aztán lehet szürkébb, vagy színesebb, alapvetően attól függően, hogy milyen mennyiségű és minőségű anyag áll a kutatás rendelkezésére. Nagykanizsa esetében ez különösen fontos, mivel az intenzív régészeti kutatás csak nemrég kezdődött itt el.

A kanizsai múzeum gyűjtőterületéről (a volt nagykanizsai, és a volt letenyei járás valamint a volt lenti járás déli fele), Dél-Zalából 1975-ig 46 lelőhelyről származó leleteket őriztek és ezek 70%-át ismeretlen lelőhelyű kőbalták képezték. Így érthető, hogy a terület jóideig fehér foltként jelentkezett a különböző térképeken és ezt sokszor azzal magyarázták, hogy a földrajzi adottságok és a klimatikus viszonyok nem kedveztek a különböző korok emberének. Jobb esetben a terület kutatatlansága miatt nem foglaltak állást.

A gyűjtőterület régészeti munkálatait 1975-ig elsősorban „régész vendégmunkások” végezték el, ami akkor is természetes volt a múzeum szakember állományát tekintve. Kiemelkedő jelentőségű volt Méri István és munkatársai tevékenysége, akik lehetetlen

körülmények között mentették a menthetőt a kanizsai vár leletmentésénél. Kalicz Nándor alapvető fontosságú ásatásain (Nagykanizsa-Sánc, Becsehely) kívül még Horváth László magyarszerdahelyi ásatása méltó említésre a kanizsai múzeum régészeti kutatásának „őskorából”.

1975-től dolgozik régész a múzeumnál – a szerző személyében, – akinek elsődleges feladata az volt, hogy terepbejárások során megismerje a környék régészeti lelőhelyeit, a szükséges leletmentéseket elvégezze és a pénz függvényében ásatásokat folytasson. A régészeti topográfiai munkák a volt nagykanizsai járás lelőhelyeit tartalmazó kötet megírásáig jutottak el és ennek eredménye többek között az, hogy jelenleg a Nagykanizsa környéki 47 község területéről mintegy félezer lelőhelyről van tudomásunk. A terepbejárások 95%-át Horváth László végezte.

A monográfiában érintett területen eddig 24 lelőhelyen folyt leletmentés, vagy ásatás, melyek közül az Inkey-kápolna melletti hozott jelentős eredményeket, ahol hét korszak településének nyomait tárták fel. A XV. század végén épült Botszentgyörgy (Romlottvár) várkastélyának feltárása is országos érdeklődésre tarthat számot, de konzerválása és bemutatása sajnos még nem megoldott.

A múzeum gyűjtőterületén az elmúlt több mint tíz évben rendkívül felgyorsult a régészeti tevékenység, melyet a már nemzetközi hírnévű kis-balatoni ásatások és a Hahót környéki mikrorégió kutatása fémjellez. A két vidék intenzív kutatásának eredményeit a monográfia írásánál természetesen felhasználtuk.

Mindezek a felsorolt munkák tették lehetővé, hogy egyáltalán valóságos képet adhassunk Nagykanizsa és környéke történetéről. Számos megválaszolatlan kérdés maradt, melyeket úgy kell felfognunk, mint a kutatás irányát orientáló tényezőket.

Relatív idő		ŐSKORI KULTÚRÁK A DÉL-DUNÁNTÚLON		Absz. idő	
		DK	DÉL-ZALA		
Újkőkor	korai	Starčevo k.		5000	
	középső	Dunántúli vonaldíszes kerámia k.			
	késő	Sopot II-Bicske k.			
		Lengyeli k. I-II.			
Rézkor	korai	Lengyeli k. III.		2500	
	középső	Balaton-Lasinja I. k.			
		Furchenstich kerámia k.			
	késő	(Bolerázi csoport) Vučedol Péceli k.		2100	
Bronzkor	korai	Somogyvár-Vinkovci k.		1900	
		Korai mészbetétes k.	?	1700	
	középső	Dunántúli mészbetétes kerámia k.	?		
		Szeremle Koszideri horizont			
	késő	Halomsíros k.		1300	
		Urnamezős k.		1200	
Vaskor	korai	Pannonok	Hallstatt k.	?	800
	késő	Kelták			400

1. kép Időrendi táblázat Dél-Dunántúl őskori kultúráiról

I. ÚJKŐKOR (i. e. kb. 5000–2500)

Az újkőkor elején Európában forradalmi változás következett be, melyet az 1930-as években V. G. Childe méltán nevezett „neolitikus forradalomnak”. Az emberiség életében ez a döntő változás az volt, hogy az ember áttért a termelő gazdálkodásra a korábbi, „passzív” életmódról (gyűjtögetés, halászat, vadászat). A növénytermesztés és a domesztikáció jelentette tulajdonképpen ezt a forradalmi változást. Ennek bölcsője, ahol a termelő gazdálkodás fokozatosan kialakult, a Közel-Keleten lehetett és még a „prekeramikus” (a kerámia készítésének ismerete előtti) időszakra nyúlt vissza, a radiokarbon korhatározás szerint az i. e. 10. évezredig. A termelő gazdálkodás „tudománya” fokozatosan, de valószínűleg népmoz-

gások révén jutott el Kisásziából, a Balkánon keresztül a Kárpát-medencébe. Európában ekkor a gyűjtögető, halász-vadász mezolitikus népcsoportok éltek. Magyarország területének azért van különös jelentősége az újkőkor elején, mert – Kalicz Nándor szavaival élve – a „két világ”, az európai mezolitikus életmódot folytató és a balkán-égyi régió termelő gazdálkodást ismerő népei itt találkozhattak és az „új tudomány” átadása-átvétele az Alföld és a Dunántúl déli részén történhetett meg.¹

A Dunántúl újkőkorát három fő szakaszra osztja a kutatás:

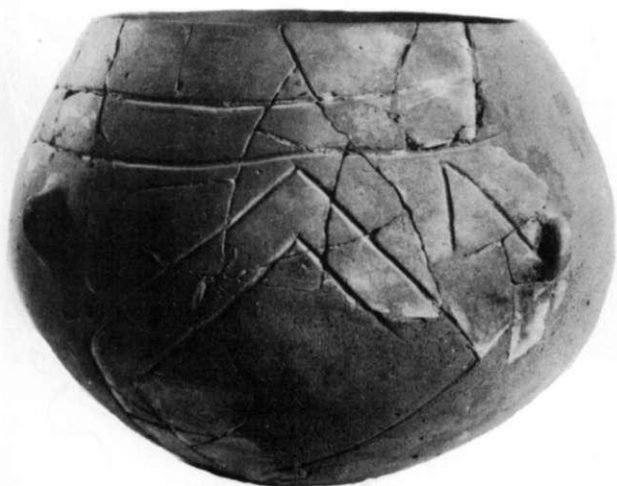
- Korai neolitikum (Starčevo kultúra)
- Középső neolitikum (A/ Dunántúli vonaldíszes

kerámia kultúrája legidősebb fázis. B/ A DVK klasszikus és késői fázisa)

c. Késő neolitikus (A/ Sopot kultúra. B/ Lengyeli kultúra)

1. Korai újkőkor (Starčevo kultúra)

A Balkán nagy részét is magába foglaló kultúra északi peremterülete volt az Alföld legnagyobb része és a Dunántúl déli területe. E nagy régió északi részén lévő Körös–Starčevo–Criș néven összefoglalt műveltség adta át Európa számára a termelő gazdálkodás ismeretét, de ez a régészeti komplexum nem tekinthető teljesen egységesnek. Ezért Kalicz Nándor javasolta, hogy az Alföldet birtokló Körös, a dél-dunántúli Starčevo és a romániai Criș kultúrát önálló egységeknek kellene felfogni.²

2. kép Újkőkori edények Becsehelyről

Becsehely rendkívül fontos adatokat szolgáltatott az újkőkor időszakára vonatkozóan. Kalicz Nándor a Borsfai patak keleti oldalán húzódó dombtelepen (*Becsehely I = Bükkalja dűlő*) és a nyugati dombtetőn (*Becsehely II = Homokos dűlő*) a Starčevo kultúra késői fázisára keltezhető leleteket, kis objektumokat talált.³ A két becsehelyi lelőhely azért is fontos, mert a korai neolitikumtól a késő újkőkor első fázisáig (Sopot kultúra) mindegyik szakasz emlékménye megtalálható.

A becsehelyi késő Starčevo kultúra települése szolgáltatotta az eddigi egyetlen C₁₄-es vizsgálati eredményt a Dél-Dunántúlról és ez igen fiatal időpontot ad, az i. e. 4475 ± 60 abszolút kronológiai adatot.⁴ Legújabbban *Gellénházáról* ismerünk Starčevo típusú leleteket.⁵

2. Középső újkőkor (DVK)

Közép-Európa újkőkorának kezdeteit a jellegzetes díszítéséről elnevezett vonaldiszes kerámia kultúrája jelentette. A rendkívül nagy területen elhelyezkedő kultúra dunántúli részét nevezzük a dunántúli vonaldiszes kerámia kultúrájának. Kialakításában itt jelentős szerepet kapott a Starčevo kultúra, de kifejlődésének megítélésében még ma is több nézet ütközik egymással. Kalicz Nándor feltételezi, hogy a Starčevo kultúra legfiatalabb szakaszával egyidőben alakult ki a DVK és még a legidősebb fázisában elterjedt a Dunántúlon. Kialakulásának helyét a Starčevo kultúrától északra képzelem el, mely Nyugat-Szlovákiát és Morvaországot is magába foglalta.⁶

Becsehelyen a DVK legidősebb fázisának emlékei is megtalálhatók (*Becsehely II*), ahol három kisebb gödrét tárták fel.⁷ Nagykanizsa és környéke terepbejárásakor különösen *Becsehely*, *Rigyác*, *Petrivente* és *Szepetnek* térségében találtak több DVK lelőhelyet, amelyekről nehéz eldönteni –, mivel felszíni szórványok –, hogy melyik fázisba sorolhatók. Mindegyik település nagykiterjedésű lehetett.

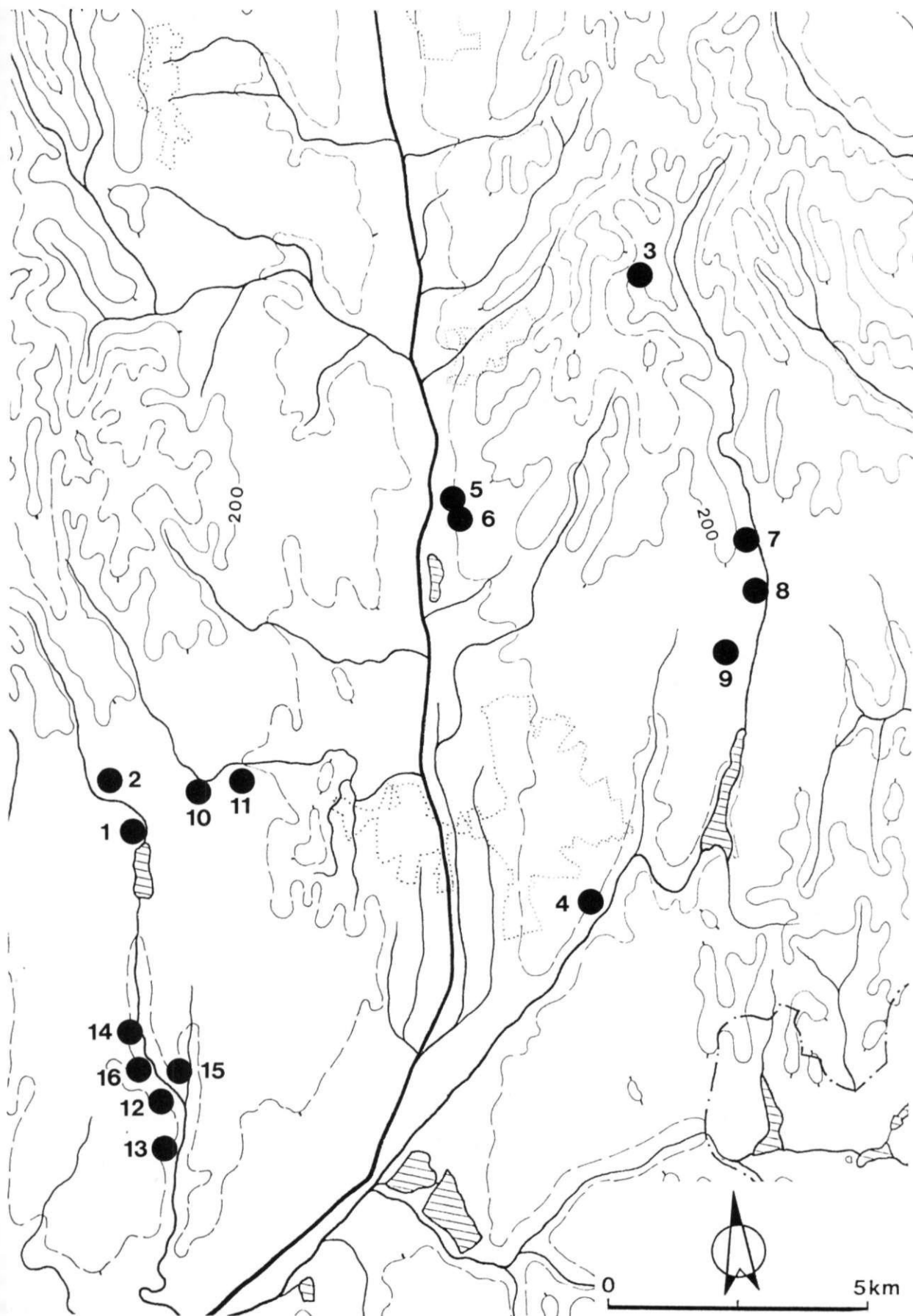
A DVK klasszikus és késői fázisának, a Dunántúl jó részét magába foglaló részének elnevezésére Kalicz Nándor a keszthelyi csoport elnevezést javasolta, mint az önálló jegyekkel bíró egység központját. A jellegzetes széles és mély vonalakkal kialakított minták az uralkodók ennél a regionális csoportnál és Nagykanizsa környéke is valószínűleg területéhez tartozhatott.⁸

3. Késő újkőkor (Sopot és lengyeli kultúra)

Korábban az újkőkor végi lengyeli kultúra, mely festett edényeiről híres, kialakulását Szlavóniában tételezték fel, a Sopot kultúra területén. Az újabb

3. kép Terepbejáráskor talált vonaldiszes edénytöredékek és kőszközök (Eszteregnye)

4. kép Újkőkori lelőhelyek

leletek azonban világossá tették a két kultúra kapcsolatának milyenségét. A Sopot kultúra korai fázisában (Ib–II) átlépte a Drávát és észak felé, a Dunántúl keleti felében eljutott Bicskéig,⁹ majd a Garam folyóig (Sopot II–Bicske kultúra). A becsehelyi ásatások bebizonyították, hogy a Dunántúl délnyugati részén is önálló telepei vannak, sőt ezen a lelőhelyen tovább élt, mint Bicskén. Ebben az időszakban a Dunántúl többi részén a középső újkőkor végi zselizi kultúra élt. Tehát a lengyeli kultúrát megelőzően a Dunántúlon két kultúra emlékeit találjuk, melyek fokozatos összeolvadásából alakult ki a Dunántúlon és Szlovákiában a lengyeli kultúra.¹⁰ Magyarországon három csoportját különböztetik meg, melyek között nincs éles határvonal (keleti, középső és nyugati), eddig mintegy 250 lelőhelyét ismerik. A kultúrán belül három fejlődési szakaszt állapított meg a kutatás (Lásd a következő fejezetben).¹¹

Dél-Zala nem túl sűrűn elhelyezkedő lelőhelyeit a nyugati csoportba sorolhatjuk, habár a leletek kivétel nélkül terepbejárásakor kerültek elő és így behatóbb vizsgálatra nem alkalmasak. Külön meg kell említenünk a *palini anyaggyerőhely* déli oldalán húzódó nagykiterjedésű lelőhelyet, ahol földmunkáknál vékonyfalú, vörös festésű (I. fázis) edénytöredékek kerültek felszínre.

Újkőkori lelőhelyek jegyzéke

1. *Eszteregnye-Kisréti dűlő*. Kisebb telep, terepbejárás, 1985. (Lelt.sz.: 85.39.2–4.)

2. *Eszteregnye-TSz istállók*. Nagyobb telep, terepbejárás, 1984. (Lelt.sz.: 85.41.1–11.)

3. *Nagybakónak-Szálkai dűlő*. Nagyobb telep, terepbejárás, 1982. (Lelt.sz.: 82.94.1–22.)

4. *Nagykanizsa-Kiskutasi dűlő*. Kisebb telep, terepbejárás, 1975. (Lelt.sz.: 75.9.1–8.)

5. *Nagykanizsa-Palín* (anyaggyerőhely). Kisebb telep, terepbejárás, 1977, 1989. (Lelt.sz.: 79.93.1–8., 91.1.1–8., 91.4.3–5.)

6. *Nagykanizsa-Palín*. (anyaggyerőhelytől délre) Nagy kiterjedésű telep, terepbejárás, 1975. (Lelt.sz.: 75.14.1–13.)

7. *Nagyrecse-Bakónaki oldal*. Kisebb telep, terepbejárás, 1981. (Lelt.sz.: 82.123.1–2.)

8. *Nagyrecse-Északi kertek*. Kisebb telep, terepbejárás, 1978. (Lelt.sz.: 79.77.1–7.)

9. *Nagyrecse-Péterfai hegy*. Nagyobb telep, terepbejárás, 1978. (Lelt.sz.: 79.82.1–7.)

10. *Sormás-Agyagbánya*. Szórványos edénytöredékek, terepbejárás, 1978. (Lelt.sz.: 79.85.1–2.)

11. *Sormás-Hosszúdűlő*. Nagyobb telep, terepbejárás, leletmentés, 1976. (Lelt.sz.: 77.33.1–19.3.obj.)

12. *Szepetnek-Gyótapusztá I*. Nagy kiterjedésű telep, terepbejárás, 1988. (Lelt.sz.: 89.44.12–38.)

13. *Szepetnek-Gyótapusztá II*. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1988. (Lelt.sz.: 89.50.3.)

14. *Szepetnek-Kispityer*. Nagy kiterjedésű telep, terepbejárás, 1988. (Lelt.sz.: 89.49.8–22.)

15. *Szepetnek-Középtábla*. Nagy kiterjedésű telep, terepbejárás, 1988. (Lelt.sz.: 89.43.5–13.)

16. *Szepetnek-Troszittyé dűlő*. Szórványos edénytöredékek, terepbejárás, 1988. (Lelt.sz.: 89.48.4–5.)

II. RÉZKOR

(i. e. 2500–1900)

1. Korai rézkor (Lengyeli kultúra III)

A kutatás már korábban felfigyelt arra, hogy az újkőkor végi lengyeli kultúra (I–II. szakasz) és a középső rézkori Balaton-Lasinja (I) kultúra között van egy hiátus. Ennek a hiánynak a kitöltésére tett meggyőző kísérletet Raczky Pál, aki határozottan elkülönítette a lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leleteit a Dunántúlon (Lengyeli kultúra III.), megkülönböztetve azt a korábbi I. és II. szakasz festett díszítést használó emlékéanyagától (a vörös-sárga-fekete festés a korai, a vörös alapon fehér festés a fiatalabb).¹² Az *Inkey-kápolna mellett talált lengyeli kultúras telep* azért fontos, mert anyagának nagy része erre a legkésőbbi fázisra keltezhető.¹³ A feltárt kilenc objektum közül egy bizonyult lakógödörnek, amelyiknél a kiscsaládi báz alja tapasztott volt, bejárata pedig a kinyúló délkeleti saroknál lehetett. A többi telep jelen-

ség kisméretű hulladékgyűjtő volt.¹⁴ Néhány vörös festésű csőtálcás tál töredéke azt sejteti, hogy a települést nemcsak a lengyeli kultúra legfiatalabb fázisában használták. A leletek legnagyobb része azonban kétségtelenül a kultúra legfiatalabb fázisára keltezhető (a plasztikus díszek különböző variánsainak túlsúlya).

2. Középső rézkor

(Balaton-Lasinja (I) kultúra
Furchenstich kerámia időszaka)

A Veszprém megyei régészeti topográfiai munkák kezdetén (keszthelyi és tapolcai járás), az 1960-as évek elején Kalicz Nándor figyel fel egy új emlékéanyagra, amelyet balatoni csoportnak nevezett el és két fázisát különítette el.¹⁵ Nem sokkal később össze-

gyűjtötte a Dunántúl e korszakból származó leleteit, köztük Dél-Zala akkor ismert két lelőhelyét (*Letenye, Nagykanizsa-Sánc*) is megemlítve.¹⁶ Tanulmányaiiban élesen elválasztja egymástól az eredet szempontjából is különböző I. és II–III. fázist. Az idősebb fázisban nagyrészt a déli elemek hatása érvényesült (Vinča–Pločnik fázis) és csupán néhány jellegzetesség (agyagkanál, csőrös fül) utalt a megelőző korszakra, a lengyeli kultúrára. A II–III. fázisban viszont a nyugati, alpi vonások a meghatározók, különösen a tűzdelt barázda díszítés („Furchenstich”) számít újdonságnak a Dunántúlon. A rézfeldolgozás és a rézkereskedelem e nyugati hatásra terjedt el.¹⁷ Későbbi munkájában Kalicz Nándor megállapítja, hogy a Balaton–Lásinja kultúrának önálló fémművessége volt, akkor, amikor a közép-európai fémművesség kibontakozott.¹⁸

Mind az idősebb, mind a fiatalabb fázis kultúrájának megjelenése feltehetően migráció következménye.¹⁹ A két egymást követő periódus közötti eredetkülönbség miatt Kalicz Nándor új elnevezést javasolt, így a korai fázisra a Balaton–Lásinja I. kultúrát, míg a fiatalabbra a Furchenstich kerámia kultúrát.²⁰

Zalában az I. fázis idején nagyon nagy a lelőhelysűrűség, így Nagykanizsa környéke is talán ekkor a legsűrűbben lakott az őskor idején. A fiatalabb fázis azonban csak néhány lelőhellyel van képviselve és ezek is a korábbi periódus településeinek fordulnak elő. Kalicz Nándor ez alapján feltételezte, hogy az első fázis továbbélt területünkön.²¹ Ennek eldöntésére még további ásatások szükségesek.

Nagykanizsa környékéről eddig 32 lelőhelyről tudunk, melyek szinte kivétel nélkül terepbejárásokkor váltak ismertté. A lelőhelyek lankás dombok vízhez közeli részén helyezkednek el, de ismerünk magas dombtetőn lévőket is, mely csaknem 400 m hosszú (*Nagybakónak–Antalhegy*).

Az egyedüli jelentősebb feltárást Kalicz Nándor végezte el 1971–74-ben *Nagykanizsa-Sánc* lelőhelyen, ahol a kisebb-nagyobb gödrökből mindkét periódus emlékei felszínre kerültek. Az I. fázis kerámiaanyaga azoknak a típusoknak példáit hozták, melyek teljesen újként jelentkeztek a Dunántúlon (kanelúrás díszű, fényezett felületű tálak, egy-, vagy kétfülű edények, gombos fülekkel ellátott amforák). A kanizsai anyagra különösen a peremükön gombfülűvel díszített tálak a jellemzők. Az általánossá vált nyéllyukas agyagkanalak is nagyszámban kerültek felszínre.²²

A *Magyarszerdahely–Homoki dűlő*ben talált kis gödör a korai fázisba sorolható, hasonlóan a *Nagykanizsa–Palin* lelőhelyhez, ahol az anyaggyerőhely falában három hulladékgödör maradványát tárták fel.

A Furchenstich kerámia kultúrájának időszakából előkerült *sánci* gödrök leletanyaga nagyon fontos a kutatás számára, mivel kevés a hitelesen feltárt ilyen korú lelet.²³ A finomkerámia között sokféle tűzdelt

5. kép Középső rézkori puttony alakú edény (Nagykanizsa-Sánc)

barázda díszes található, melyek egy része pozitív mintákat alkotnak (egymásba fonódó rombusz-, háromszög- és köralak, amelyek a négy irányban lefutó vonalakat töltik ki), másik részük negatív minták. Jelentős lelet egy agyagból készült pecsétlő, mely domború, ívelt alakú, rövid fogantyúval ellátott. Pecsétlős felületét Furchenstich-minta díszíti.²⁴

A korszak fiatalabb időszakából származik a régi 7-es útnál lévő trafóállomás mellett csatornázáskor talált gödör, melyből Furchenstich díszű kerámia került felszínre.

A középső rézkorból Nagykanizsa környékéről temetkezést csak *Semjénházáról* ismerünk, ahol az anyaggyerőhelyen egy csaknem teljesen megsemmisített hamvasztásos sír maradványait találták meg. Ez a legkorábbi ismert sír a vidékükön.²⁵

3. Késő rézkor (*Péceli (Badeni) kultúra*)

A legutóbbi időig vidékünkéről nem ismertünk késő-rézkori leleteket, abból az időszakból, amikor az i. e. 2100 körül lényeges változások történtek Magyaror-

6. kép Késő rézkori tál és bögrék (Nagykanizsa-Inkey-kápolna)

szág egész területén. Az erős déli hatásra kialakult péceli (badeni) kultúra legnagyobb kiterjedése idején csaknem az egész Kárpát-medencét magába foglalta. Banner János alapvető monográfiája dolgozta fel a későrézkori leleteket, melyeket területi és időbeli csoportokra osztott.²⁶ Kalicz Nándor összefoglaló munkájában a kultúra sokoldalú kapcsolatait vizsgálta, hangsúlyozva az erős déli hatást.²⁷ A kutatás a péceli kultúrán belül három alapvető fázist különböztet meg: a korait (bolerázi csoport), a középső, „klasszikus” szakaszt és a legfiatalabbat (kostolác típus). A legkorábbi fázis leleteit Torma István dolgozta fel, aki megállapította, hogy a bolerázi csoport a Dunántúlon nagyjából a későbbi, „klasszikus” badeni fokozattal azonos területet foglalta el és keleti határát a Duna képezte. A csoport a Dunántúlon, Délnyugat-Szlovákiában, Morvaországban és Alsó-Ausztriában helyezkedik el. Megjegyzi, hogy a Dunántúl délnyugati sarkában hiányoznak a későrézkori leletek.²⁸

A csoport kerámiájára jellemző a halszálkaminta, a többsoros ujjbenyomkodásokkal tagolt bordák, a tálak belső oldalát díszítő kannelúra és ezek hiányoznak a péceli kultúra többi csoportjánál. Jellemzők még az alacsony, nyomott gömbtestű, rövid hengeres, vagy néha ívelten kihajló nyakú bögrék, melyek testét függőleges, többször elnagyolt kannelúra díszíti. Az alagüfület a bolerázi csoport sajátosságának tartja.²⁹

Az *Inkey-kápolna melletti későrézkori telep* anyagára a fentiek a jellemzők. A feltáráskor, beleértve az 1991. évi ásatást is, több mint 20 objektumot találtak, melyek közül néhány kiscsaládi lakógödör lehetett, többségük azonban sekély, kisméretű gödör volt, egy pedig egy nagyméretű, tüzelőgödörrel ellátott kemence.³⁰ A leletcik jelentőségét az adja, hogy Dél-Zalából eddig ez az egyetlen későrézkori telep-feltárási. A telepről származó kis kannelúrák bögrét Korek József kostoláci típusnak határozza meg,³¹ azonban ez a típus, mint a mellette lévő leletek és az egész település anyaga mutatja, a bolerázi csoportba tartozik, talán annak a végére.³²

Nagykanizsa és környékéről ma már 11 későrézkori lelőhelyet sorolhatunk fel és ezeket kivétel nélkül terepbejárásakor találták. Éppen emiatt nem lehet sokszor eldönteni, hogy melyik fázisba sorolható az anyag. Külön meg kell említenünk a *Nagyrécsén* talált kétosztrátú tál gombos töredékét, mely a péceli kultúra jellemző darabja.³³

Rézkori lelőhelyek jegyzéke

KORAI RÉZKOR

1. *Nagykanizsa–Inkey kápolna*. Telep, ásatás (HORVÁTH 1983, 9.).

KÖZÉPSŐ RÉZKOR

2. *Bagola–Nagyfakos*. Telep, terepbejárás, 1983. (Lelt.sz.: 83.25.1–7.)

3. *Eszteregnye–Árnyivölgy*. Telep, terepbejárás, 1979. (Lelt.sz.: 79.117.2–5.)

4. *Eszteregnye–Kisréti dűlő*. Telep, terepbejárás, 1985. (Lelt.sz.: 85.39.3–4.)

5. *Homokkomárom–Alsómező*. Telep, terepbejárás, 1978. (Lelt.sz.: 79.103.2–4.)

6. *Magyarszerdahely–Homoki dűlő*. Telep, ásatás (HORVÁTH 1979, 6.)

7. *Miklósfa–Mórichelypuszta*. Szórványos edénytöredék, 1978. (Lelt.sz.: 79.53.1.)

8. *Nagybakónak–Temető*. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1982. (Lelt. sz.: 82.94.23.)

9. *Nagybakónak–Antalhegy*. Nagyterjedésű telep, terepbejárás, 1983. (Lelt. sz.: 83.7.1–9., 90.70.1–22.)

10. *Nagykanizsa–Bilkei dűlő*. Szórványos agyagkanál töredék, terepbejárás, 1980. (Lelt. sz.: 80.70.20.)

11. *Nagykanizsa–Kisbesenyő dűlő*. Telep, terepbejárás, 1977. (Lelt. sz.: 77.10.1–2., 77.15.2–7.)

12. *Nagykanizsa–Keleti sípadomb*. Telep terepbejárás, 1976, 1978. (Lelt. sz.: 77.17.1., 79.135.1–3.)

13. *Nagykanizsa–Palin*. Telep három objektuma, leletmentés, 1989.

14. *Nagykanizsa–Péterfai dűlő*. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1977. (Lelt. sz.: 77.19.1.)

15. *Nagykanizsa–Sánc*. Telep, ásatás, 1971–74. (KALICZ 1975–KALICZ 1976a–KALICZ 1976b)

16. *Nagykanizsa–Sánci téglagyár*. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1976. (Lelt. sz.: 77.11.1.)

17. *Nagykanizsa–Szabadhegy*. Telep, terepbejárás, 1981. (Lelt. sz.: 82.127.1–6.)

18. *Nagykanizsa–Szennyvíztisztító telep*. Telep, terepbejárás, 1978. (Lelt. sz.: 79.136.1–2.)

19. *Nagykanizsa–Trafóállomás*. Telep, terepbejárás, 1976. (Lelt. sz.: 77.8.1–2.)

20. *Nagyrécsé–Aranyosi tábla*. Telep, terepbejárás, 1984. (Lelt. sz.: 90.17.2–5.)

21. *Nagyrécsé–Pusztaszentegyházi dűlő*. Telep, terepbejárás, 1978. (Lelt. sz.: 79.81.1–7.)

22. *Nagyrécsé–Északi kertek*. Telep, terepbejárás, 1978. (Lelt. sz.: 79.78.2–3.)

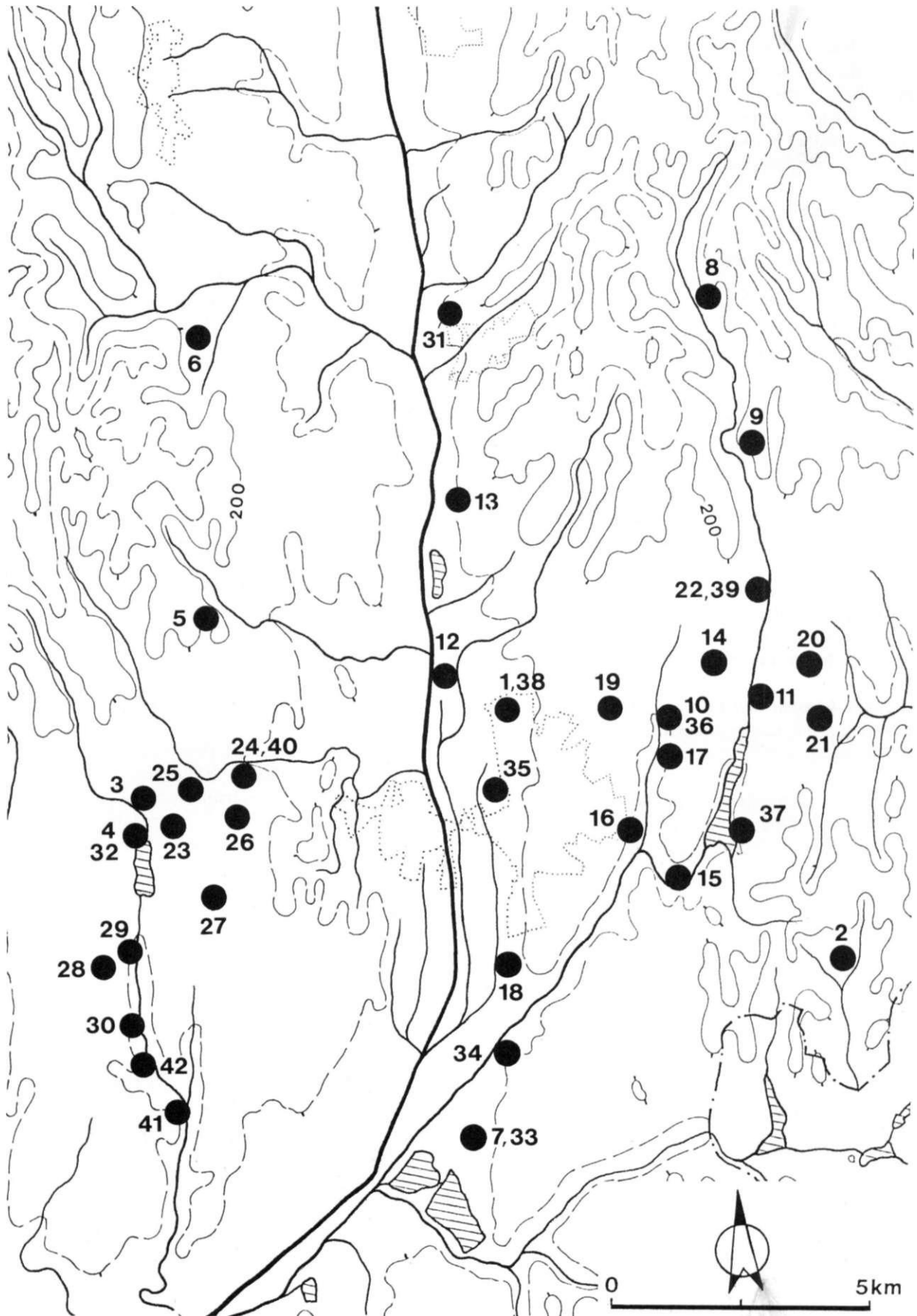
23. *Sormás–Hidegkuti forrás*. Telep, terepbejárás, 1982. (Lelt. sz.: 82.103.1–2.)

24. *Sormás–Hosszúréti dűlő*. Telep, terepbejárás, 1976, 1984. (Lelt. sz.: 79.84.1–5., 90.27.1–3.)

25. *Sormás–Temető*. Telep, terepbejárás, 1977. (Lelt. sz.: 79.86.1–4.)

26. *Sormás–I/Sz major*. Telep, sír (?), terepbejárás, 1978. (Lelt. sz.: 79.87.1–6.)

27. *Szepetnek–Avasi földek*. Telep, terepbejárás, 1988. (Lelt. sz.: 89.42.1–8.)

7. kép Rézkori lelőhelyek

28. *Szepetnek-Bánfapuszta*. Nagyterjedésű telep, terepbejárás, 1981. (Lelt. sz.: 82.93.1–10.)

29. *Szepetnek-Hosszú czerinkai dűlő*. Telep, terepbejárás, 1988. (Lelt. sz.: 89.39.1–2.)

30. *Szepetnek-Kispityer*. Nagyobb telep, terepbejárás, 1988. (Lelt. sz.: 89.49.36–43.)

31. *Újudvar-Gáztelep*. Telep, terepbejárás, 1976. (Lelt. sz.: 79.89.1–4.)

KÉSŐ RÉZKOR

32. *Eszteregnye-Kisréti dűlő*. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1985. (Lelt. sz.: 85.39.8.)

33. *Miklósfa-Mórichelypuszta*. Telep, terepbejárás, 1978. (Lelt. sz.: 79.54.1–3.)

34. *Miklósfa-Temető*. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1977. (Lelt. sz.: 79.101.1.)

35. *Nagykanizsa—Báthory utcai kertek*. Kisebb telep, terepbejárás, 1977. (Lelt. sz.: 79.51.1–14.)

36. *Nagykanizsa-Bilkei dűlő*. Telep, terepbejárás, 1976. (Lelt. sz.: 77.5.6.)

37. *Nagykanizsa-Csónakázótó*. Két kisebb objektum, terepbejárás, 1979. (Lelt. sz.: 79.148.1–79.150.18.)

38. *Nagykanizsa-Inkey-kápolna*. Telep, ásátás (HORVÁTH 1983, 9–12.)

39. *Nagyrécsce-Északi kertek*. Kétosztatú tál töredéke, terepbejárás, 1978. (Lelt. sz.: 79.77.8.)

40. *Sormás-Hosszúdűlő*. Telep egy objektuma, leletmentés, 1976. (Lelt. sz.: 77.34.1–22.)

41. *Szepetnek-Gyótapuszta*. Telep, terepbejárás, 1988. (Lelt. sz.: 89.44.39–45.)

42. *Szepetnek-Troszittyé dűlő*. Telep, terepbejárás, 1988. (Lelt. sz.: 89.48.6–13.)

III. KORAI BRONZKOR

(i. e. 1900–1700/1650)

Az i. e. 2100–1900 között Délkelet-Európában lezajló népmozgások a Dunántúlon és éreztették hatásukat. A Dunántúlon létrejövő kora bronzkori kultúrák története fokozatosan kristályosodott ki a kutatók előtt. Korábban az a nézet tartotta magát, hogy a Kárpát-medencében, a kora bronzkorban, különböző alapokon eltérő csoportok alakultak ki, melyeket összefoglaló néven zóki, vagy vučedol-zóki kultúrának neveztek el. A kultúrát három fő csoportra tagolták, úgymint a szerémségi és a baranyai területet magába foglaló késő vučedoli, az Alföldön a nyírségi és középen, valamint nyugaton a makói csoportra. Kialakulását a jelentős déli elemek mellett erőteljes keleti hatásokkal hozták kapcsolatba.³⁴

Az 1960-as évek közepén Bóna István figyel fel egy jellegzetes, déli eredetű dunántúli csoportra, melyet Somogyvár csoportnak nevezett el.³⁵ Ez a csoport anyagában eltért az egyidejű makói csoporttól. Az újabb baranyai feltárások eredményeképpen sikerült tisztázni, hogy ez a csoport a Dunántúlon egy különálló kultúrát képvisel, melyet a rokon jugoszláviai lelőhelyről is elnevezve összefoglalóan Somogyvár-Vinkovci kultúrának határoztak meg.³⁶ Ecsedy István a kultúra megjelenését, a Vučedol-Zók területén, a Makó–Kosihy–Čaka csoport elterjedésével párhuzamosan képzelte el és nem sokkal később elkezdett észak, északnyugat felé terjeszkedni, ahol badeni alaplakosságot talált. Ekkor alakult át fokozatosan a Dunántúl keleti részén a makói csoport kora nagyrévi kultúrává.³⁷ A Nyugat-Dunántúl kora bronzkori kultúráival legutóbb K. Schreiber Rózsa foglalkozott, aki a Nagykanizsa és környéki leleteket is megemlítette, mint a makói

csoporthoz több szállal kapcsolódó Somogyvár-Vinkovci együtteseket.³⁸

A környékünkön a kora bronzkort a Somogyvár-Vinkovci kultúra töltötte ki és települései a lankás, vízközeli dombtelepeken kívül a magas dombhátak tetején is előfordultak. Temetkezéseiket vidékünkön egyelőre nem ismerjük.

Az egyik jelentős településüket az *Inkey-kápolna* mellett tárták fel, ahol 20 objektumot találtak.³⁹ Ezek közül egyet biztosan lakógödörként használták, mely szabályos téglalap alakú volt (4 × 3 m) és lépcsőzetes, kiugró bejárata a délkeleti saroknál helyezkedett el. Padlószintje 130 cm mélységben feküdt és a rajta lévő paticsdarabok bizonyítják, hogy felmenő, vesszőfonatos oldalfalait agyaggal tapaszthatták be. Néhány objektumnál még feltételezhető, hogy kiscsaládi lakóházaként funkcionálhattak, de a legtöbbször hulladék-gödör volt, vagy terménytároló verem. Az utóbbi egyikénél megfigyelték, hogy a hordóalakú verem oldalát valószínűleg vesszőfonással bélelték ki. A nagyszámú leletanyag közül említésre méltó a vallással kapcsolatos bikaszobrocska, valamint az amulettként használt, agyagból készült phallos.⁴⁰ A kisebb és nagyobb méretű, benyomkodott bordával díszített peremű fazekak, hombárokon kívül élesen behúzott peremű tálak töredékei, zömök és nyújtott nyakú egyfűlű korsók darabjai és a korra jellemző belsődíszes tálak részei kerültek felszínre. A lelőhelyet K. Schreiber Rózsa a Somogyvár-Vinkovci kultúra kora szakaszába sorolja.⁴¹

Hasonlóan nagyon fontos eredményeket hozott a Nagykanizsához közeli *Börzönce-Temetői dűlő*ben folyó feltárás, melyet több éve Bondár Mária, a Ha-

8. kép Phalloszt ábrázoló amulett, bikaszobrocska és hombár a Somogyvár-Vinkovci kultúra telepéről (Nagykanizsa-Inkey-kápolna)

hót környékének mikrorégiós kutatása keretében végez.⁴² A vízhez közeli dombtelejtőn elhelyezkedő lelőhelyen több ép és kiegészíthető edényt talált (seprűs díszű fazekak, hombárok, éles törésvonalú tálak, korsók), de a legkiemelkedőbb leletek az állatokat ábrázoló agyagszobrocskák, mécses és egy kis kocsimodell.

Az előzőekhez hasonlóan vízparti dombtelejtőn tárt fel Kalicz Nándor Nagykanizsa-Sáncon egy kis településrészletet ebből a korszakból.⁴³

A nem túl sok Somogyvár-Vinkovci kulturás lelőhely közül a környékünkön ismerünk magas dombtetőn lévő lelőhelyeket is, melyek közül egy biztosan erődített lehetett. *Oltárc-Márkihegyen* még ma is látszanak az erődítés nyomai⁴⁴ és lehetséges, hogy a *Galambok-Öreghegyen* lévő település is erődítve volt.⁴⁵ A dombtetőn lévő magaslati lelőhelyek közé sorolhatjuk a homokkomáromi templom mellettit is.⁴⁶

A Somogyvár-Vinkovci kultúra 200–250 éves élete az i. e. 1700–1650 körüli időszakban, a korai bronzkor második periódusában megszakadt vidékünkön. A Dunántúl legnagyobb részén megjelent egy jellegzetes díszítési módot, a mészbetétes díszítést alkalmazó kultúra, melyet a kutatás különböző elnevezéssel illet (Kisapostagi kultúra, a Nagyrévi kultúra szigetszentmiklós-kisapostagi csoportja, korai mészbetétes edények népének kultúrája).⁴⁷ A kerámiaművességben a tekerceselt pálcikás díszítésű ágyban alkalmazott mészbetétes a jellemző erre a kultúrára és kialakulási területe még problematikus. A Dunántúlra feltehetően északról érkező és a korábbi lakossággal összeolvadó kultúra a középső részt foglalta el, míg ebben az időszakban a keleti részen a nagyrévi kultúra késői fázisa élt, a Fertő tó vidékén pedig a

Gáta-Wieselburg kultúra kezdeti periódusa alakult ki.⁴⁸ A kisapostagi kultúra képezte a legfontosabb alapot a Dunántúl középső bronzkorának.

Nagykanizsa környékéről és egyáltalán Zala megyéből semmiféle leletet nem ismerünk a korai bronzkor második periódusából, *Keszthely környékét* kivéve. A kisapostagi kultúra legnyugatibb előfordulása Zalában a *Kis-Balaton térsége*, ahol erődített települését és temetőjét is feltárták (*Balatonmagyaród-Hídvégpuszta*).⁴⁹ E korszak és a következő időszak leleteinek hiányát nem tudjuk egyértelműen megmagyarázni. A még egységesnek tűnő kisapostagi kultúra mindenestre nagyjából ugyanazon a szállásterületen helyezkedett el, mint az azt követő középső bronzkori kultúra (dunántúli mészbetétes edények kultúrája) csoportjai.⁵⁰

A Somogyvár-Vinkovci kultúra lelőhelyei

1. *Magyarszerdahely-Homoki dűlő*. Település egy gödre került feltárássra 1971-ben. (Lelt. sz.: 76.28.1–9.)
2. *Nagykanizsa-Inkey-kápolna*. Telep, ásatás (HORVÁTH 1983, 12.)
3. *Nagykanizsa-Palini halastó*. Telep, terepbejárás, 1976. (Lelt. sz.: 79.92.1–5., belsődíszes táltörödédek is.)
4. *Nagykanizsa-Sánc*. Telep, ásatás (KALICZ 1976, 149.)
5. *Szepetnek-Kispityer*. Telep, terepbejárás, 1988. (Lelt. sz.: 89.49.44–46.)
6. *Szepetnek-Középtábla dűlő*. Szórványos edénytörödédek, terepbejárás, 1988. (Lelt. sz.: 89.43.14.)

IV. KÖZÉPSŐ BRONZKOR (i. e. 1700/1650–1500)

Annak ellenére, hogy a középső bronzkor időszakából Nagykanizsa környékéről nem ismerünk egyetlen egy leletet sem, szeretnénk röviden összefoglalni a korszak dunántúli történetét. A korai bronzkor második felében kialakult kisapostagi kultúra képezte az alapját a Dunántúl nagy részét birtokló dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának. Két fő csoportját különböztetik meg, az észak- és a dél-dunántúli csoportot. Ezeken belül lokális csoportokat is behatároltak, az északon az esztergomi és a veszprémi, míg a délinél a szek-

szárdi és a pécsi alcsoportot.⁵¹ Bándi Gábor még tovább finomította a csoportok meghatározását.⁵² Az észak-dunántúli csoportnál a Keszthely környékieket N/B(N=Nord) jelöléssel látta el és nyugat felé való határát az Alsó-Zalavölgy, a Kis-Balaton nyugati részénél húzta meg.⁵³ Ezek az alcsoportok, a feltételezés szerint egy-egy törzs szállásterületei lehettek.⁵⁴

A Dunántúl keleti részén, a Duna mentén és a Duna-Tisza közét is magába foglalóan, a vatyai kultúra helyezkedett el ekkor.⁵⁵

V. KÉSŐ BRONZKOR (i. e. XIV.–IX. század)

1. Korai halomsíros kultúra (BB2-BC)

Az i. e. 14. században jelentős változások következtek be a Kárpát-medence középső bronzkori kultúráinak életében. Északról, északnyugatról új jövevények expanziója érte a középső bronzkori népeket, megszakítva néhány évszázados nyugodt fejlődésüket. Az egész Kárpát-medencét érintő és több hullámban érkező halomsíros kultúra népeinek támadását az i. e. 1300-as évek körül számos elrejtett kincslelet jelzi, amelyct megelőző átmeneti időszakot a kutatás, a Dunaújváros melletti Kosziderpadlás lelőhelyről, Koszideri horizontnak nevezett el. A halomsíros kultúra népének támadását a középső bronzkori népek különböző módon élték át. Az első támadás hatására – amelyet talán még nem nevezhetünk igazán „Halomsíros expanzióknak” – a Dunántúl középső részéről a mészbetétes edények kultúrájának népe délre húzódott (Szeremle kultúra), a Dunántúl keleti részét korábban birtokló vatyai kultúra népe az Alföld irányába mozdult el (Rákóczi-falvi csoport). Elsősorban a szlovákiai későmagyarádi kultúra (Dolny Peter fázis) területéről kiinduló támadás után, a koszideri horizont idején, több későmagyarádi jellegű helyi csoportok határolódnak el. A vatyai kultúra északi területén kialakult műveltséget Rákospalotai csoportnak, délkeleten Alpár-típusnak nevezik.⁵⁶

Területünkötől nem messze, a Kis-balaton nyugati szélén, *Esztergályhorváti-Alsóbáránpusztán* tartak fel egy koszideri horizontba tartozó települést, mely a korszak talán egyik legjelentősebb lelőhelye.⁵⁷ A leletanyag egyértelműen bizonyítja, hogy Délnyugat-Szlovákiából érkeztek a település lakói és az edények között a halomsíros kultúra legkorábbi darabjai is jelen vannak. Erre az időszakra keltezhető leletet nem ismerünk Nagykanizsa és környékéről, mint-hogy azt sem tudjuk, hogy a középső bronzkor időszaka hogyan zajlott le területünkön.

A korai halomsíros kultúra idejét a kutatás a Reincke-féle kronológia szerint (BB2-BC) az i. e. XIII. századra teszi.⁵⁸ A koszideri horizontot követő újabb és „igazi” halomsíros invázió valószínűleg északnyugatról, Ausztriából indult el és fokozatosan elfoglalta a Kárpát-medence nagy részét, különböző kultúrákat, csoportokat kialakítva.⁵⁹ A területünkről ismert pár halomsíros (BC) lelőhely közül messze kiemelkedik a *gelseszigeti település*. A Principális-csatorna egykori árterében lévő hosszú homokszigeten 1989–90-ben történt feltáráskor egy nagyméretű ház alapjait sikerült napvilágra hozni.⁶⁰ A ház keleti vége ugyan még nincs feltárva, de az eddigi mérete alapján megállapítható, hogy a DNy–ÉK hossz tengelyű épü-

let legalább 20 m hosszú lehetett, míg szélessége 10–11 m között váltakozott. A lekerekített sarkú, nagyjából téglalap alakú építmény padlószintje az akkori felszíntől 50–60 cm-re volt és szélein végig a tetőt tartó cölöpök nyomai sorakoztak. Két ilyen cölöplyukban meg is maradt – a vizenyős talaj konzerváló hatása következtében – a kihegyezett aljú facölöp részec. Az épület egyosztagú volt és bejárata a délnyugati sarokban helyezkedett el. A háztól északra egy karám-szerű építmény cölöplyukjait találták meg. A felszínre került rengeteg kerámiatöredékből több mint félszáz edényt (fazekak, bögrék, tálak, urna alakú edények) sikerült összeállítani, melyek közül többet bütyökdisz, plasztikus és karcolt minták díszítenek. Sok csontból készült szerszámot, több csontkorcsolya töredékét, orsógom-bokat, öt díszített nyakú bronztűt, valamint két bronztört találtak a feltáráskor. Az előkerült nagyszámú állatcsont a pásztorkodás, a vadászat túlsúlyát mutatja gazdasági életükben. A lelőhelyen a korai halomsíros kultúra települése mintegy 100–150 m kiterjedésű, de ugyanezen a homokszigeten a késő bronzkor fiatalabb periódusa is képviselve volt.

A korai halomsíros kultúra egy másik lelőhelye a *Miklósfa-Mórichelyi halastavak* (5. sz. halastó) lecsapolásakor vált láthatóvá. Az egykori szigeten létesült település objektumaiból sok bordadiszos edény töredékét, árckolt bütyökös díszű urnák töredékét, agyagnehézecet mosott ki a víz.⁶¹ A lelőhelyről Kőszegi Frigyes is tesz említést, mint a későhalomsíros-korai urnamezős kultúrájánál talán korábbi leletegyüttesről.⁶² Ezt a megállapítást a teljes anyag ismerete nélkül tette, mivel világosnak látszik, hogy a lelőhelyen a korai halomsíros kultúra emlékművein kívül a késő bronzkor fiatalabb szakaszának leletei is megtalálhatók.

A korai halomsíros kultúra idejéből temetkezést nem ismerünk Nagykanizsa környékéről.⁶³

2. Késő halomsíros – korai urnamezős korszak (BD-HA1)

A korai halomsíros kultúra egy évszázados (13. század) aránylag nyugodt élete után újra jelentősebb változások következtek be a Kárpát-medencében. A minden valószínűség szerint északról, északnyugatról érkező újabb expanzió hatására a XII. században – a korábbi halomsíros kultúra törzsterületén fokozatosan urnamezős kultúrává átalakuló műveltség – a Dunántúl is az urnamezős kultúra területévé változott. Számos, helyi jellegzetességet mutató csoportjaik alakultak ki a Kárpát-medencében. A korábbi, középső bronzkori népek, a korai halomsíros kultúra és az újonnan beáramló műveltség ötvözetéből fej-

9. kép Díszített fejű bronztűk, bronztörök és karcolt mintájú edény halomsiros kultúra telepéről (Gelsesziget)

lődtek ki ezek a különböző csoportok. Az urnamezős kultúra kialakulását a kutatók különböző módon magyarázták. Patek Erzsébet idegen eredetűnek tartja a Kárpát-medencében megjelenő urnamezős kultúrát és megkülönböztet egy idősebb (BD-HA1) és egy fiatalabb (HA2-HB) periódust, hangsúlyozva történetük folyamatosságát. A korai periódust az i. e. XII. századra teszi.⁶⁴ Településtörténeti és a földrajzi adottságok alapján a Dunántúlt három csoportra osztja: egy nyugat-dunántúli és egy dél-dunántúli csoportra, valamint a fiatalabb periódusban kialakult váli csoportra (Északkelet-Dunántúl), ezeken belül megkülönböztetve a településtípusokat.⁶⁵ Patek Erzsébet Dél-Zalát az akkor ismert kevés számú lelőhely alapján a dél-dunántúli csoportba sorolja.⁶⁶ Az urnamezős kultúra kialakulását Petres Éva és Kőszegi Frigyes másképpen képzei el, szerintük sokkal jelentősebb szerepet töltött be a helyi későhalomsíros kultúra az urnamezős kultúra kialakításában.⁶⁷ Kőszegi Frigyes az urnamezős kultúrát öt fázisra bontja és ezeken belül különböző csoportokat határoz meg. Az I. fázist a Reinecke-féle BD, a II. fázist a BD vég-HA1 (i. e. XII. század) periódussal párhuzamosítja, míg a III. fázist egy átmeneti időszaknak (HA1-HA2 fordulója, az i. e. XI. század eleje) képzei. A IV. fázis a HA2 vége-HB nagyobbik felét (a XI. század második felétől a IX. század elejéig) öleli fel s végül az V. fázist (HB második fele) a IX. század második felére keltezi.⁶⁸ A késő bronzkor kutatása számára nagyon fontos eredményeket hoztak a kiskaltoni ásatások. Így például *Balatonmagyaród-Hidvéghpusztán* a halomsíros kultúra (BC) településének helyére, a BD-HA1 periódusban temetőt létesített az újonnan érkező népesség, melynek emlékműve bizonyítja, hogy a halomsíros kultúra továbbélő elemei mellett a sírok leletei fokozatosan „felveszik” az urnamezős kultúrára jellemző sajátosságokat. Tehát az i. e. XII. században az Alpok és a Rajna közötti területen, a korábbi halomsíros kultúra központjában, elindul egy újabb népi-kulturális átalakulás, amelyet nagyszámú urnasíros temetőiről neveznek urnamezős kultúrának. Ennek a nagy kulturális egységnek lesz része a Dunántúl is, ahol a halomsíros kultúra alapjain indul el ez az új fejlődés és szinte észrevétlenül alakul át területünkön urnamezős kultúrává. Ez a nagy átalakulás minden valószínűség szerint újabb népcsoportok vándorlásával is járt és a Dunántúlon temetkezési szokásaiban is eltérő csoportokat alakított ki.⁶⁹

A legutóbbi évek ásatási eredményei azt bizonyították, hogy Nagykanizsa és környéke ebben a periódusban eléggé sűrűn lakott. Nagyobb településük több helyről ismert, melyek közül az *Inkey-kápolna* melletti a legjobban feltárt.⁷⁰ A csaknem 30 késő bronzkori objektum legnagyobb része földbe vájt gabonatarató verem volt, egy esetben pedig a sározott aljú kis gödör alapján megtalálták a termény tárolására szolgáló hom-

bárt is. Ezek az objektumok bizonyítják, hogy a korai halomsíros népek zömmel pásztorkodó életmódja a korai urnamezős időszakban inkább a földművelés irányába tolódott el. A feltárások során csupán egy lakóházat találtak, amely $9,5 \times 5,5$ m alapterületű volt. A kissé földbe mélyített, sározott padlójú ház oldala vesszőfonatos és sározott lehetett. Az innét felszínre került, homokkőből készült öntőminta valószínűleg tokosbaltá öntésére szolgált. A feltárás tapasztalatai és a település alaprajza alapján fel kell tételezni, hogy földfelszíni lakóházak is lehettek a településen.

A díszített fejű bronztűk a BD-HA1 periódus általános formái, az edények díszítése azonban helyi jellegzetességre utal. A szokványos, de kevés síkozott és turbántekercses vállú és peremű bögrék, tálak, urnák töredékein kívül feltűnően nagy számban fordultak elő a plasztikus és karcolt díszítésű darabok, melyek előzményei a halomsíros kultúra körében találhatóak meg.⁷¹

A *Nagykanizsa-Bilkei dűlő*ben egy nagyon fontos településre bukkantak 1976-ban, terepbejáráskor. A mélyszántás által erősen bolygatott nagyterjedésű (400 × 300 m) település különböző egységeinek foltját nagyon jól meg lehetett figyelni a szántásban. A települést, mely egy vízparti dombhát déli lejtőjén helyezkedett el, ezek szerint egy árok határolta el délről, míg a település több „udvarháza” 25–30 m átmérőjű kerek, fekete foltokban jelentkezett. A lelőhelyen 1976-ban és 1980-ban szondázó ásatást végeztek, amelynek során néhány kisebb hulladékgödörön kívül egy tömésfalú ház részletét tárták fel.⁷² Az előkerült nagymennyiségű leletanyagban jelentős számmal szerepelnek a fényesre polírozott felületű, síkozott, kanellúras, turbántekercses díszítésű edények töredékei, különböző fazekak és hombárok töredékei, valamint említésre méltó egy kisméretű szopókás edény. A bögrék füle leggyakrabban háromszög keresztmetszetű. Rovátkolt díszítésű bronztűn, bronztőr töredékén kívül egy örlőkő is napvilágot látott. A települést a HA periódus közepére keltezzük.

A *Magyarszentmiklós-Újréti dűlő*ben feltárt késő bronzkori (BD-HA1) hulladékgödörből a jellegzetes díszítésű (plasztikus bordák, kannelúra) edénytöredékek mellett egy öntőminta töredéke is felszínre került, mely spirális ékszer öntésére szolgált.⁷³ Az ugyanezen a lelőhelyen, a településtől délre talált két sír valószínűleg a periódus korai szakaszához tartozik. Az egyik sír urnás temetkezést tartalmazott, melynél a bosszúkás bütyökdiszes urnában kettős bronzhuzalból készült két kis karperec töredékei voltak, az urna mellett pedig a máglyán átégett edények darabjai feküdtek. A másik sír szörthamvas rítusú volt.⁷⁴

Nagykanizsa-Sánc lelőhelyen Kalicz Nándor végzett feltárásokat, amelyek során néhány, a korai urnamezős kultúrába sorolható hulladékgödört tárt fel.⁷⁵

Sajnos teljesen bizonytalanok annak az állítólagos két késő bronzkori sírnak az előkerülési körülményei,

10. kép Késő bronzkori plasztikus díszítésű edény (Nagykanizsa-Inkey-kápolna)

amelyeket 1922-ben találtak *Nagykanizsa-Alsóerdő*-ben. Az első sírból markolatnyújtványos, I/a típusú bronzkard, egy kis bronzedény (?) és egy bronztöredék az említett melléklet, a másik sírból három gömbfejű bronztű, egy kúpfejű tű és egy korongalakú bronztárgy volt a feltételezett síregyüttes.⁷⁶ E lelőhelyről egy másik kardról is tesznek említést, amely korábban a Magyar Nemzeti Múzeumba került.⁷⁷ Néhány lelet alapján feltételezik (orsógomb, örlőkő), hogy ugyanitt az urnamezős kultúra települése is létezett.⁷⁸

Az előzőhöz hasonlóan nem tudjuk az előkerülés körülményeit a *kiskanizsai Felsőnyíresi dűlő*-ben talált késő bronzkori fibulának, borotvának, ívelt élű lán-dzsahegynek, mely a kanizsai és a Magyar Nemzeti Múzeumba került.⁷⁹

3. Urnamezős kultúra fiatalabb szakasza (HA1-HB)

Az urnamezős kultúra korai szakaszát lezáró újabb népmozgások nagyrészt átalakították a Kárpát-medence képét. A XI. század első felében, közepén

lezajló nem éppen békés időszakot nagyon sok elrejtett bronz kincslelet mutatja (kurdi horizont). A kutatás egy újabb, északról és nyugatról kiinduló urnamezős hullámot tételez fel, mely a Dunántúl északkeleti részén, a Duna-könyök táján kialakítja a váli csoportját, s hatalmát később a Duna-Tisza közének északi részére is kiterjeszti. Az Alföld déli részén elhelyezkedő gávai kultúra pedig a Marosig birtokolja a területet.⁸⁰

Kőszegi Frigyes e periódusban történt népmozgásokat a „ferdén árkolt edények népének” terjeszkedő törekvéseivel hozza összefüggésbe, melyek központi területei (Kelet-Ausztria, Nyugat-Szlovákia, Dél-Morvaország, Nyugat-Dunántúl) szoros kapcsolatban állhattak egymással.⁸¹ Az urnamezős kultúra fiatalabb szakaszában a Dunántúlon megkülönböztet egy kelet-dunántúli (váli csoportot), egy Sághegy-Velemszentvid csoportot és a dél-dunántúli urnamezős csoportot (Dálya-Kiskőszeg csoport).⁸² A Sághegy-Velemszentvid csoportnak az ad különleges jelentőséget, hogy a nagy, magaslati települési központokban eléri virágkorát a széles hatósugárral rendelkező bronzipar, melynek valószínűsíthető hatása az is, hogy itt nagyon erőteljes a kelet-alpi urnamezős

körrel való kapcsolat.⁸³ Az előbb említett három nagyobb egység területét kivéve máshol feltűnő a fiatalabb urnamezős kultúra lelőhelyeinek erőteljes csökkenése. Lehetséges, hogy emögött hatalmi-politikai (?) koncentrációk kialakulása húzódhat meg.⁸⁴

A fiatalabb urnamezős kultúra időszakából Nagykanizsa környékéről csak egy-két lelőhelyet ismerünk. A *gelseszigeti* korai halomsíros kultúra településének feltárásakor egy urnasír is előkerült, melyet a HB periódusra keltezhetünk. Egy nagyobb méretű, lapos bütykökkel díszített fazekat használtak urnának, melyben egy bikónikus alakú, felmagasodó fülű bögrét találtak a csontszilánkok mellett.⁸⁵ A sír feltehetően kapcsolatban van a lelőhely északi részén lévő urnamezős kultúra településével.

A *Magyarszerdahely-Homoki dűlő*ben, a kelta és a római temető feltárásakor látott napvilágot egy kisebb hulladékgyűjtő, amelynek leletei között bevagdosott bordával díszített fazéktöredékek, fényesre polírozott, s grafitos felületű, vízszintes kannelúrás kerámiák fordultak elő és ezeket a leleteket az urnamezős kultúra időszakának legvégére tehetjük.⁸⁶

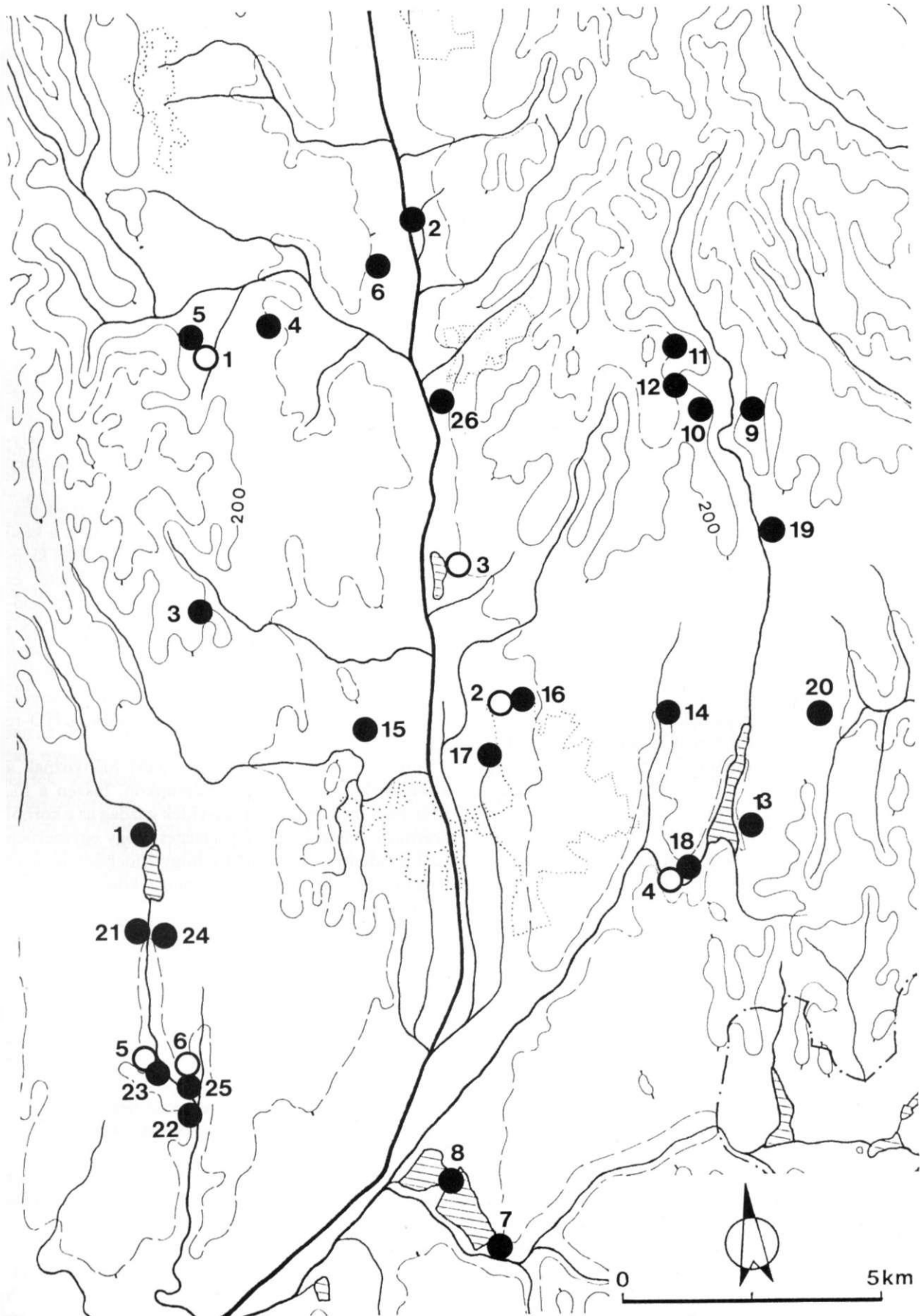
Ez a kevés és szegényes lelőhely is bizonyítja, hogy területünk az urnamezős kultúra fiatalabb szakaszában nem volt olyan intenzíven lakott, mint a kultúra korai szakaszában. A fiatalabb urnamezős kultúra idején egy gazdasági átalakulás is bekövetkezett: a falusias jellegű települések, a Balatontól északra pásztorkodó csoportok mellett elsősorban a városias jellegű bronzipari központok játszották a főszerepet. Ez valószínűleg a nemzetségi társadalom fokozatos átalakulásával is járt.⁸⁷

A késő bronzkor végén, az i. e. IX. században az Alföldön gyökeres változások következtek be, melyek tulajdonképpen a korai vaskor kezdetét jelentették. A keletről érkező „preszkita” (trák-kimmér művelődési kör) lovas-nomád népek támadása – akik a vasat már széleskörűen használták – véget vetett az itt élő késő bronzkori kultúrák életének. Jellemző leleteik nem sokkal később a Dunántúlon is jelentek meg, de sokkal kevésbé markánsan, mint az Alföldön. A késő bronzkor végén még az urnamezős népesség dominált, de helyenként preszkita jellegű csoportok jelentek meg csoportjaik között. Különösen a fontosabb települések környékét szállhatták meg.⁸⁸

Kőszegi Frigyes nagyon jól megfogalmazza a korszakváltás jelentőségét: „Az urnamezős korszak utolsó fázisától kezdve hosszú időre elválik egymástól a Dunántúl és az Alföld történeti fejlődése. Amíg az előbbi Közép-Európa részeként követi a nyugati régiók fejlődési irányvonalát, addig Kelet-Magyarország a steppe-vidék vonzási körébe kerülve hosszú időre az egymást követő etnikus mozgások színterévé vált.”⁸⁹

Késő bronzkori lelőhelyek jegyzéke

1. *Eszteregnye-Kisréti dűlő*. Telep (BD-HA), terepbejárás, 1985. (Lelt. sz.: 85.39.9–15.)
2. *Gelsesziget-Vasúti őrház*. Telep (BC), urnasír (HB), ásatás, 1989–1990.
3. *Homokkomárom-Homokbánya*. Telep (BD-HA), terepbejárás, 1988. (Lelt. sz.: 90.19.1–12.)
4. *Magyarszentmiklós-Újréti dűlő*. Telep (BD-HA), két hamvasztásos sír (BD-HA), leletmentés, 1978. (Lelt. sz.: 79.6.1–6., 79.7.1–79.11.2.)
5. *Magyarszerdahely-Homoki dűlő*. Telep (HB), ásatás, 1971. (HORVÁTH 1979, 6.–KŐSZEGI 1988, 158.)
6. *Magyarszerdahely-Kardoskúti dűlő*. Telep (BD-HA), terepbejárás, 1977. (Lelt. sz.: 79.90.1–20.)
7. *Miklósfa-Liszói elágazó*. Telep (BD-HA), terepbejárás, 1978. (Lelt. sz.: 79.52.3–10.)
8. *Miklósfa-Mórichelyi halastavak*. Az 5. sz. halastóban telep (BC és BD-HA), terepbejárás, 1975. (Lelt. sz.: 75.1.1–59.)
9. *Nagybakónak-Antalhegy*. Telep (BD-HA), terepbejárás, 1983. (Lelt. sz.: 83.7.10., 90.70.23–24.)
10. *Nagybakónak-Dávori alj*. Telep (BD-HA), terepbejárás, 1982. (Lelt. sz.: 82.96.1–2.)
11. *Nagybakónak-Pusztai dűlő*. Telep (HA), terepbejárás, 1982. (Lelt. sz.: 82.94.24–32.)
12. *Nagybakónak-Ugora dűlő*. Telep (BD-HA), terepbejárás, 1983. (Lelt. sz.: 83.12.3–4.)
13. *Nagykanizsa-Alsóerdő*. Temető (BD-HA), ugyanitt telep (BD-HA), szórvány (PATEK 1960, 60., KŐSZEGI 1988, 163.)
14. *Nagykanizsa-Bilkei dűlő*. Telep (HA), szondázó ásatás, 1976, 1980. (Lelt. sz.: 77.2.1–77.5.5., 80.70.1–19.)
15. *Nagykanizsa-Felsőnyíresi erdő*. Szórvány bronzok (BD-HA). (PATEK 1960, 60., KŐSZEGI 1988, 163.)
16. *Nagykanizsa-Inkey-kápolna*. Telep (BD-HA), ásatás, 1976, 1979–81., 1991. (HORVÁTH 1983, 12–15.)
17. *Nagykanizsa-Magyar utcai kertek*. Telep (HA), terepbejárás, 1989. (Lelt. sz.: 90.109.1–7.)
18. *Nagykanizsa-Sánc*. Telep (HA), ásatás (KALICZ 1976, 149–150.)
19. *Nagyrecse-Kisrecsei kertek*. Telep (BD-HA), terepbejárás, 1978. (Lelt. sz.: 79.124.1–3.)
20. *Nagyrecse-Pusztaszentegyházi dűlő*. Telep (BD-HA), terepbejárás, 1978. (Lelt. sz.: 79.81.8.)
21. *Szepetnek-Czerinkai dűlő*. Telep (BD-HA), terepbejárás, 1988. (Lelt. sz.: 89.35.5.)
22. *Szepetnek-Gyótapuszta*. Telep (BD), terepbejárás, 1988. (Lelt. sz.: 89.44.46–54.)

11. kép Bronzkori lelőhelyek (○ = Somogyvár-Vinkovci kultúra, ● = késő bronzkor)

23. *Szepetnek-Kispityer*. Telep (BD-HA), terepbejárás, 1988. (Lelt. sz.: 89.49.47.)

24. *Szepetnek-Kísszepetneki dűlő*. Telep (BD-HA), terepbejárás, 1988. (Lelt. sz.: 89.37.3-6.)

25. *Szepetnek-Középtábla dűlő*. Telep (HA), terepbejárás, 1988. (Lelt. sz.: 89.43.15-20.)

26. *Újudvar-Külső Adám rét*. Telep (BD-HA), terepbejárás, 1975. (Lelt. sz.: 75.10.1-6., 79.47.2-3.)

VI. KORAI VASKOR (i. e. VIII–V. század)

A Kaukázus-vidék és Anatólia felől, Délkelet-Európán keresztül terjedt el a vas gyártásának ismerete Európában az i. e. I. évezred kezdetén.⁹⁰ Az i. e. VIII. században a Kárpát-medence történetében jelentős változások következtek be. Az Alföldre, mint az előző fejezetben már említettük, behatoló keleti népcsoportok véget vetettek a késő bronzkori kultúrák életének (mezőcsáti kultúra) és hatásuk a Dunántúlon is kimutatható. A korai vaskor második felében, az i. e. VI.–V. század fordulóján egy ugyancsak keleti eredetű és nagy területet összefogó kultúra jelent meg az Alföldön („szkíta kor”).

Ezzel szemben a Dunántúlt nyugat felől érkező hódítók foglalták el és ezt a területet a keleti Hallstatt kultúra (a felső-ausztriai Salzkammergut területén fekvő Hallstatt temetőjéről elnevezve) részévé tették. Több csoportjukat lehet megkülönböztetni, amelyek lelőhelyei egy-egy, többnyire erődített magaslati központ körül csoportosulnak. Ezek a csoportok különböző sajátosságokkal bírnak és a csoportokon belül is elkülönül a továbbélő késő bronzkori népesség emlékanyaga. A nyugat-dunántúli csoport kapcsolódik természetesen a legerősebben az ausztriai Hallstatt kultúrához, de Sopron környékén speciális jellemzőkkel is rendelkezik. A kutatás megkülönböztet még egy északkelet-dunántúli és egy dél-dunántúli csoportot.⁹¹ Az erődített központok (pl. Sopron-

Burgstall, Nagyberki-Szalacska, Pécs-Jakabhegy) körzetében szinte mindenhol megtalálhatók a vezető réteg halomsíros temetkezései.⁹²

Keszthely környéke a nyugat-dunántúli csoporthoz tartozik, ahol jól megfigyelhető a korszak társadalmi és etnikai tagolódása, melyet az arisztokrácia gazdag sírjai (*Keszthely-Árpád utca*, *Keszthely-Fenekpuszta*) és a továbbélő késő bronzkori köznép temetkezései (*Keszthely-Vadaskert*) jeleznek.⁹³

A Dunántúlon általános az, hogy a lelőhelyek száma erősen lecsökken a megelőző időszakhoz, a késő bronzkorhoz viszonyítva. Keszthely környékét kivéve Zalából alig ismerünk korai vaskori leletet és Nagykanizsa környékéről is csupán egyetlen egy lelőhelyről tudunk, melyet terepbejáráskor találtak. A kis település egyik gödréből jellegzetes fekete polírozású és pontsorral díszített kis tál töredéke és egy peccsételt mintájú darab került felszínre.⁹⁴ Ezeket a leleteket inkább a korai vaskor utolsó periódusára, a HD-re lehet keltezni.

Egyelőre nem tudjuk, hogy miért hiányoznak a korai vaskori lelőhelyek területünkön, hiszen a tőlünk nem messze lévő Mura-vidék gazdag az e korból származó leletekben.⁹⁵ Lehetséges, hogy egyszerűen az húzódnak meg emögött, hogy vidékünkön nem létesítettek központot, mely maga köré gyűjthette volna a gyérszámú lakosságot.

VII. KÉSŐ VASKOR (i. e. IV–I. század)

1. *A kelták Dél-Zalában*

Az i. e. IV. század elején a Dunántúlon jelentős történeti események zajlottak le. A korábbi évszázadokban, az Alpoktól északra eső területeken, fokozatosan alakult ki a kelta nép. A hozzájuk köthető jellegzetes anyagi műveltséget La Tène (LT) kultúrának nevezi a szakirodalom a hasonló nevű svájci lelőhely után. Az időrendben egymást követő periódusait A–D jelzéssel látták el a régészek, ami nagyjából az i. e. V–I. századig terjedő időszak felosztása.

Az antik források szerint a kelták túlnépesedés miatt új területek meghódítására indultak el az i. e. IV. század első harmadában. Minden valószínűség szerint Itália és a Kárpát-medence felé egyidőben zajlott le ez a vándorlás. A biturigok törzsének királya unokaöccseit indította el az új területek meghódítására. Rómát 388–87-ben ostromolták a kelták és ugyanakkor történhetett a Dunántúli egy részének elfoglalása is (Pompeius-Iustinus XXIV. 4., Livius V. 34.). A források szerint mintegy háromszázezer kelta vett részt a két terület felé irányuló invázióban.

E korszak különösen jelentős nemcsak a Kárpát-medence, hanem Európa történetében is. Szabó Miklós kitűnő munkájában a következőképpen foglalja össze a La Tène-kor jelentőségét: „1. A Mediterráneumon kívüli Európa ekkor érkezett a történelem előtti stádiumából a történelmi kor küszöbéhez. 2. A kelta műhelyekben zajlott le Európa történetének egyik legjelentősebb forradalma. 3. A hódítások következményeként először nyílt lehetőség az „európai egység” megteremtésére, bár ez gazdasági, társadalmi és „politikai” okokból nem valósulhatott meg.”⁹⁶

A korai kelta leletek (LT-B periódus) azt mutatják, hogy a Dunántúlra minden valószínűség szerint a Rajna vidékéről érkeztek a kelták, magukkal sodorva Északkelet-Bajorországból és Északnyugat-Csehországból kisebb csoportokat is.⁹⁷

Az ausztriai leletekkel való hasonlóság bizonyítja, hogy az első kelta foglalók a Duna mentén haladva érkezhettek a Nyugat-Dunántúlra. A IV. század folyamán nagyjából a Duna-könyök, a Velence-Balaton vonalától északra eső terület jutott a birtokukba. A korai vaskori eredetű pannonok ellenállása valószínűleg megakadályozta őket Dél-Dunántúl elfoglalásában. Pompeius Trogus hosszú évekig húzódo harcokat említi a kelták és az illyrek (pannonok) között. A korai kelta leletek zalai elhelyezkedése világosan mutatja, hogy ezt a területet is elfoglalták a IV. században, és egyelőre csak a délkeleti részről nem ismerjük nyomaikat. Tehát ezek a leletek tulajdonképpen az előbb említett IV. századi foglalás déli határának nyugati meghosszabítását jelentik. Korai kelta leletek Zalában *Andráshidán*, *Zalaszenthályon*, *Zalaszentgróton*, *Reziben*, *Cserszegtomajon*, *Keszthelyen* és *Felsőrajkon* kerültek elő. A megye és a régi tapolcai járás kelta leleteit Dr. Horváth László adta közre legutóbb.⁹⁸

Különösen fontos az a IV. század végére keltezhető település, amelynek néhány házát *Kiskanizsán* a *Dávid dűlő*ben tártak fel, mivel ez a legkorábbi kelta település Dél-Zalában.⁹⁹

Lehetséges, hogy a *magyarszerdahelyi kelta temető* néhány sírját még a IV. században ásták meg. Az előzőek alapján fel kell tételeznünk, hogy a IV. században a kelták nagyjából a Muráig vették birtokukba a területet és Zalában valószínűleg nem ütköztek nagyobb ellenállásba. Tudniillik Keszthely környékének kivételével a korai vaskori leletek csaknem hiányoznak innét.

A IV–III. század fordulóján újabb kelta invázió kezdődött. A főleg Rajna-vidékről kiinduló törzsek nemcsak Itáliát vették célba, hanem a Kárpát-medencén és a Balkánon keresztül átvonulva Görögországot is veszélyeztették. Többek között Delphoit, a híres jóshelyet is kifosztják i. e. 279-ben. A Kárpát-medence teljes keltizálódása ekkor kezdődik (LT-C periódus), a korábban el nem foglalt területek is bir-

tokukba kerülnek. A korábban Dunántúlon maradt és a Balkán-félszigetről visszatérő kelta törzsek végleg megszilárdították uralmukat hazánk területén és többek között a Dunántúl déli felét is elfoglalták. Tapasztalataink szerint az első kelta foglaláskor (LT-B) a kelták helyben maradtak és temetőiket nagyrészt folyamatosan használták még a következő periódusban is. Emellett a második invázió (LT-C) után új településeket és temetőket is létesítettek, szinte kiegészítve a korábbi kelták lakta területet.¹⁰⁰ Nagykanizsa és környéke kelta leleteinek jó része ebből az időszakból származik, amikor a keltákkal ténylegesen benépesül hazánk területe. Több település és temető azokat az aránylag nyugodt politikai és gazdasági viszonyokat jelzi, amelyek a magyarországi kelták virágkorára utalnak.

Egyelőre kérdéses, hogy ezt a békés fejlődést a kimberek i. e. 114-ben történt támadása megtöri-e vidékünkön. Azonban az kétségtelen, hogy a politikai-gazdasági viszonyokban egyébként is több változás történik a kelták lakta területeken (LT-D). Egy-egy erősebb törzs, kisebb jelentőségű törzseket is magukba foglalva, kialakította a maga hatalmi szféráját az i. e. II. század végén. Így például a Dunántúl északnyugati része a boi törzs fennhatósága alá tartozott, míg délen a scordiscusoké, nyugatra pedig a tauriscusoké a vezető szerep. Ekkor költözhetett a Balatonról délre eső területre a hercuniates törzs.

Kialakultak azok a magaslati, erődített települések, amelyek a törzsi, ipari központok létrejöttét jelentették (Szalacska, Regöly stb.). Ezek a „városias” jellegű települések nagyrészt a Dunántúl keleti felében koncentrálnak. Zalában nem ismerünk ilyen erődített kelta települést, kizárólag néhány házból álló majorságokról, vagy kisebb falvakról tudunk, ahol elsősorban földműveléssel, állattenyésztéssel, valamint háziipari tevékenységgel foglalkoztak. A pénzverés nyomai is teljesen hiányoznak területünkről. Tehát a környező részekhez viszonyítva egy társadalmi-gazdasági téren elmaradottabb törzset (?) tételezhetünk fel vidékünkön.¹⁰¹

Ennek a feltételezett törzsnek a nevét egyelőre nem tudjuk, de nagyjából a Rába, a Balaton és a Mura által bezárt területre jellemzőek a fentiek.

Az i. e. I. században döntő események zajlottak le a kelták életében. A scordiscusokat a rómaiak visszaszorították a Szerémség keleti részébe (i. e. 88), majd a dákok támadásai jelentettek veszélyt a század első felében, illetve közepén a scordiscusokra, valamint a boiokra és a tauriscusokra. A század utolsó negyedétől kezdve pedig a római hódítások fokozatosan felszámolták a pannonok és a kelták ellenállását.¹⁰²

Dél-Zala késő vaskori történeténél hangsúlyoznunk kell, hogy az írott források csak közvetve használhatók itt, és csupán a temetők és a települések feltárásának tanulságai és a tárgyi anyag jelentik a forrásokat.

12. kép Korai kelta pecsételt díszű edénytöredékek és korongolatlan edények (Nagykanizsa-Dávid-dűlő)

2. Települések

A késő vaskori telep-feltárásokat tekintve talán Dél-Zala az ország legjobban kutatott vidéke. Területünkön, beleértve a Kis-Balaton térségét is, 28-ra emelkedett a feltárt házak száma és ez több, mint az egész ország területén felszínre hozott mennyiség. Mindegyik lelőhelyet terepbejárás során találták meg és azt követték a leletmentések. A feltárások eredményeit Horváth László foglalta össze.¹⁰³

Mint említettük, Nagykanizsa és környékén nem találunk cródított, magaslati kelta települést, kizárólag ún. nyílt telepekről tudunk beszámolni. Milyen körülmények között laktak itt a forrásokból harcos népként ismert kelták? A válasz mindenestre meglepő.

Mindegyik lakóhely közvetlenül a vízjárta partokon helyezkedik el. Különösen a *Nagykanizsa-Dávid-dűlő*ben 1978-ban végzett leletmentés szolgáltatott nagyon jó adatokat az akkori településviszonyokra. *Kiskanizsa északi részén*, egy alacsony homokháton, közvetlenül a vizenyős rész partján találtak rá a lelőhelyre. A szántásban 11 nagyon jól elszíneződő objektumot sikerült megfigyelni, melyek szép sorban követték a partvonalat.¹⁰⁴

Mikor társadalmi munkával elvégezték a leletmentést, kiderült, hogy csupán négy esetben maradt meg a földbe mélyített házak alapja, a többi a szántáskor megsemmisült és csak a szántásban rajzolódott ki a foltjuk.

A kis falunak számító települést a LT-B periódus végén használhatták és családonként 4–5 főt számítva feltehetően 40–50 lélekszámú lehetett. Nagykanizsa közvetlen környékén ez a legidősebb kelta település, a IV. század végére keltezhetjük. A házak a Közép-Európában szokásos képet mutatják: a nagyjából téglalap alakú, földbe mélyített épület tetőszerkezetét a rövidebb oldalakon elhelyezett cölöpök tartották. Méretük átlagosan 3 × 2,4 m volt és keleti bejáratukat két esetben sikerült megfigyelni. Az egyik házban a kemence maradványai is előkerültek. A vízszintes padlószintjeik 70 cm körüli mélységűek voltak és a leletek vagy a ház betöltésének földjében, vagy a padlószinten kerültek felszínre. A település korát elsősorban az edénytöredékek alapján sikerült meghatározni. Nagyon sok kiegészíthető, korongolatlan edénytöredéket találtak a korongon készültek mellett. Ezek a korongolatlan edények még az előző korszak, a korai vaskor tradícióit őrzik, a korongolt edényeken néha előforduló pecsételt díszek pedig a késő vaskor LT-B periódusának jellegzetes mintái. Közép-Európában a kelták terjesztették el a fazekaskorong használatát. Az egyéb apró leletek (vasfibula, vasár, orsógombok, fenőkövek, vassalak) is ezt a kelteztést támasztják alá.¹⁰⁵

A LT-C periódus közepén használhatták azt a két házat, melyeket a *Nagykanizsa-Katonatemető-dűlő*ben találtak,¹⁰⁶ és hasonló korú lehetett a *Nagykanizsa-Inkey-sírkápolna* melletti, erősen megbolygatott ház is.¹⁰⁷

A *Hahót-Tsz-major* melletti település egy házát 1981-ben tárták fel leletmentés alkalmával.¹⁰⁸ Ugyanolyan konstrukciójú volt, mint a *kiskanizsai* házak, de ez már a LT-C periódusra keltezhető. Több edénytöredéken, agyagnehezéken, vasfibulán, fenőköveken, orsógombon, vassalakon kívül kiemelkedő leletek a grafitos anyagú kis öntőtégelyek töredékei, melyeket valószínűleg bronzöntésre használtak.

1978-ban *Homokkomáromban* egy nagyon érdekes felépítésű tűzhelyet találtak. A terepbejáráskor észlelt cserepek helyén nyitott kis szelvényben egy agyagból tapasztott, nagyjából téglalap alakú tűzhely került elő. Széleit 3–4 cm magasságig felnyúló perem képezte, közepén egy tölcésres bemélyedéssel, melyet alulról fűthettek. A bemélyedésben találtak rá annak az edénynek az alsó részére, melynek felső darabjait a szántásban gyűjtötték össze. A telep elhagyásakor érintetlenül ottmaradt a tűzhelyre tett edény, tehát sietve kellett távozniuk a település egykori lakóinak,¹⁰⁹ valamikor az LT-C periódus végén.

Különösen fontos eredményeket hozott a *Magyar-szentmiklós-Újréti-dűlő*ben végzett leletmentés. A *Kürtösi-patak* árterébe félszigetszerűen benyúló homokdombon egy kisebb LT-D telepet találtak. Két lakóházat és egy vermet sikerült feltárni nagyon gazdag anyaggal. Mindkét ház földbe mélyített volt, egy-egy cölöplyukkal a rövidebb oldalakon, bejáratukat pedig egy-két cölöplyuk jelezte. Az egyik ház padlóját homokkövekből rakták ki. A jellegzetes cserepek között egy pecsételt és egy besimított díszű fültöredék is volt, de a legfontosabb lelet egy jól keltezhető nauheimi típusú bronzfibula. Az orsógombokon, agyagnehezékeken, fenőköveken, vaskésen kívül külön meg kell említeni egy agyagból készült ötvöskalapácsot utánzó gyermekjátékot. A földművelésre utal a szórványként itt talált vas ösztöke. A településtől nyugatra mintegy 150–200 m-re a homokdomb tetején találtak rá a szántás által megbolygatott temetőjükre.¹¹⁰

Leletmentéskor még *Sormás-Hosszú-dűlő*ben került elő két települési objektum.¹¹¹

A fent említett lelőhelyeken kívül terepbejárás során még több kelta településnyomot találtak (Lásd a lelőhelyek jegyzékét).

Ezek a kis településeken a földművelésen, állattenyésztésen kívül számos ún. kiegészítő tevékenységet is folytathattak, mint az előkerült leletanyag bizonyítja, így például szövés fonással, a vas, a bronz megmunkálásával.¹¹²

3. Temetkezések

Az általános felfogás szerint a kelták – szakkifejezéssel élve – a csontvázas temetkezési módot honosították meg a Kárpát-medencében. Ez alatt azt kell érteni, hogy elföldelték a halottat. A korábbi korszakok-

ban (bronzkor vége, korai vaskor) a hamvasztás volt az általános temetkezési szokás a Dunántúlon, de a halomsíros kultúra idején és a korai vaskorban néhol csontvázasan is temetkeztek. Az újabb kutatások szerint az I.T-kor korai periódusából is találkoztunk hamvasztásos sírokkal – egyértelműen kelta mellékletekkel, – vagyis mind a csontváz és mind a hamvasztásos temetkezési mód egyidőben, sőt egy temetőn belül is keveredett.¹¹³

A temetők sírszáma változó. Ismerünk nagy sírszámúakat, közepeseket és olyanokat is, melyekbe csupán néhány halottat temettek el, de egyedüli sírokról is tudunk. A temetők használati idejének növekedésével természetesen a sírszám is nagyobb lett.

Nagykanizsa környékén a legkorábbi kelta csontvázás sír (I.T-B) a *felsőrajki*, ahol pinceásáskor egy bronzékszerekkel (torques, késői madárfejes fibula, korai duxi típusú fibulák, sima kar- és lábperecek) eltemetett kislány sírja került elő.¹¹⁴

A helybeliek elbeszélése alapján még több sír lehet a lelőhelyen.

A Nagykanizsa és környékén feltárt temetők közül a *magyarszerdahelyi* a legnagyobb sírszámú (29 sír), de hazánkban sem túl sok a több sírszámú temető (Rezi, Pilismarót-Basaharc). Magyarszerdahelyen 1971–75 között folyt ásatás, amelynek során 28 kelta és 34 római kori sír került elő feltárással ugyanazon a helyen. A két korú temető külön érdekessége, hogy a római kori temetkezésekkor egyetlen esetben sem bolygatták meg a csaknem két évszázaddal korábbi kelta sírokat, így fel kell tételezni, hogy a kelta sírok jelzései (halom, faoszlop?) még akkor is láthatók lehetnek.¹¹⁵

A csontváz és hamvasztásos sírok aránya a temetőn belül 1 : 9. A hamvasztásos sírok kivétel nélkül szórthamvas temetkezések voltak és ezen belül a temetkezési módban két típust lehetett megkülönböztetni: 1. A máglyára helyezett és felékszerezett halott mellé edényeket is raktak. A máglyán átégett csontszilánkokat és töredékeket különösebb gondosság nélkül szórták a sírgödörbe, néha ételmelléklet (tyúk, sertés) társaságában. 2. A kalcinált csontszilánkokat az ékszerekkel, eszközökkel együtt gondosan összegyűjtötték és valószínűleg textíliába csavarva rakták a sírgödörbe. A két temetkezési típus gyakorisága a temetőn belül 45 és 55% volt. A két temetkezési mód alapján négy körülhatárolható sírcsoportot lehetett megkülönböztetni, aminek az a magyarázata, hogy a temetőt használó kiscsaládok generációkon keresztül megőrizték a családban szokássá vált eltemetési módot.¹¹⁶

A szórthamvas temetkezési mód ilyen túlsúlya, mint a *magyarszerdahelyi* nem egyedülálló vidékünkön. Rezi-ben 59 szórthamvas sírral szemben csupán 5 a csontváz, míg *Miklósfán* 10 sírból 9 biztosan szórthamvas volt.¹¹⁷ Összehasonlítva vidékünket a kelták által lakott területek temetőivel azt kell mon-

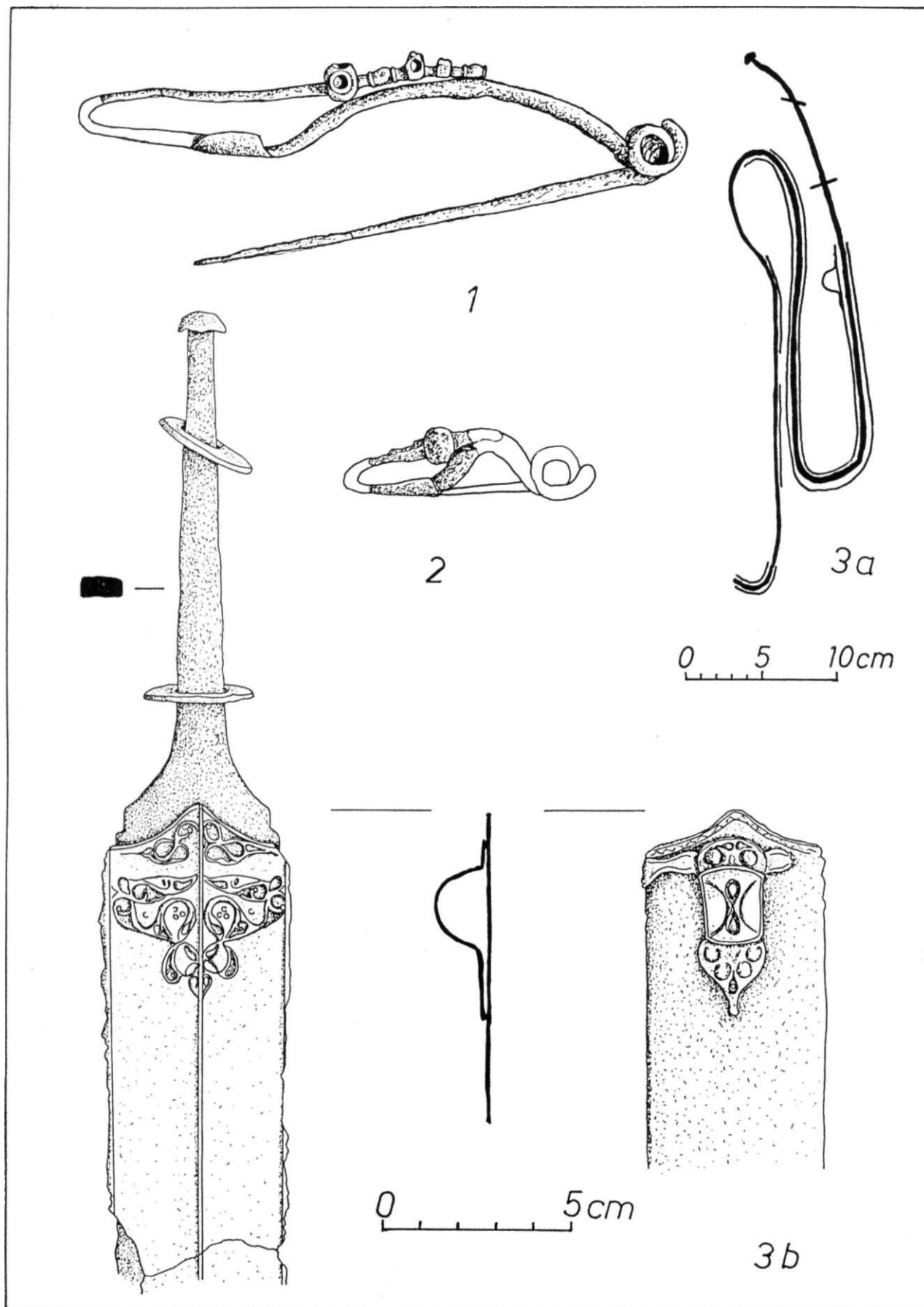
danunk, hogy hasonló a szórthamvas ritus túlsúlya Északkelet-Magyarországon. Azonban sokkal több sírt kellene feltárni, hogy a következtetéseink megközelítsék az akkori valóságot, s esetleg etnikai szerepet is tulajdoníthassunk a temetkezési módok változásának, ha volt.¹¹⁸

Magyarszerdahelyen két harcos hitelesen feltárt sírja került napvilágra (30, 63. sír), de a korábbi szórványok azt jelzik, hogy a temető középső részén több fegyveres sír is volt. A 30. sír halottját szinte teljes fegyverzetében égették el a máglyán: hüvelyben lévő vaskarddal és övlánccal, vaslándzsával, pajzsával. A ruházatát összefogó vasfibulákon kívül lábperec is volt a sírban edénymelléklettel. Ez a sír lehetett a legkorábbi temetkezés *Magyarszerdahelyen*.¹¹⁹ A kardot összehajtogatva rakták a sírgödörbe és ezt a kelta szokást úgy magyarázzák, hogy ezzel kifejezték a tulajdon egyéni jellegét és a halottól való félelmet is.¹²⁰ A kard hüvelye kerek koptatójú (hatvan-boldogi típus) és külön érdekessége, hogy a hüvely felületét végig körös árkolású díszítés borítja („chagrinage”). Az ilyen díszítésű kardok között talán ez a legrégebbi és lehetséges, hogy svájci mintát vettek alapul készítésénél.¹²¹

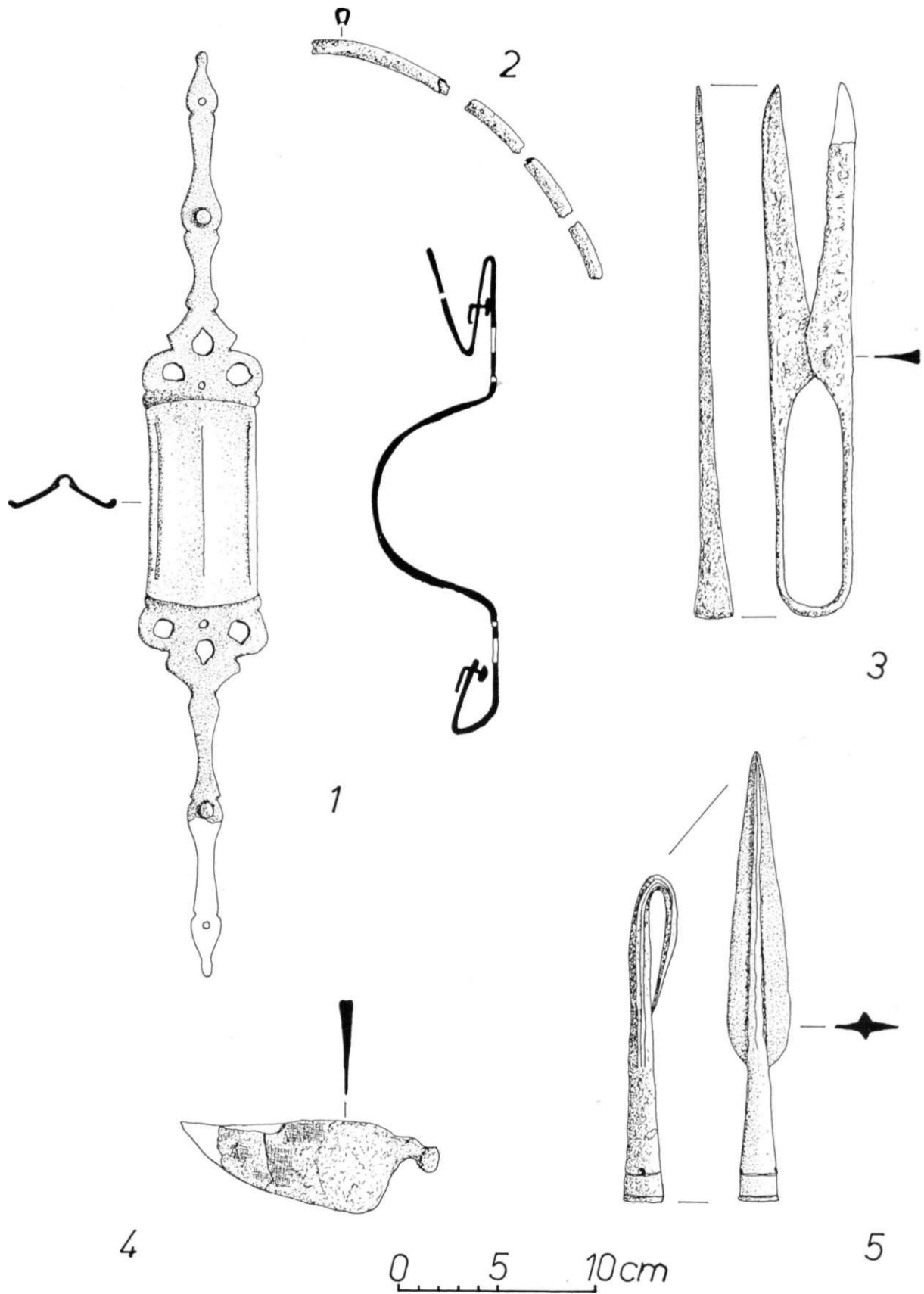
A másik fegyveres sír 1984-ben került felszínre alkalmi homokbányászásakor (63. sír) és még publikálatlan. A szórthamvas sírban külön kupacban találtak rá a kalcinált csontszilánkokra és a fémmellékletekre, míg az edények a sírgödör déli felében sorakoztak. A sírban két vasfibula, vas lándzsahegy, vaskard hüvelyével, pajzsdudor a pajzskeret töredékével, vasolló, borotva, fenőkö és három edény volt. A kardhüvely előlapján a „magyar kardstílus” formájában megfogalmazott szimmetrikus elrendezésű vésett díszítés van és T-alakú függesztőfüle is díszített. A minták indákból, halhólyag motívumokból és poncolt körökből tevődnek össze. A szalagszerű pajzsdudor áttört és profilált szárnyakkal végződik és teljesen pontos analógiáit még nem ismerjük. Az előző két fegyver, a lándzsahegygel együtt össze volt hajtogatva. A mellékletek közül még kiemelkedik a nagyon szép, pecsételt díszű edény. A sírt a I.T-C periódus első felében (i. e. III. század) áshatták meg. A többi melléklet a hazánkban szokásos fegyveres sírok tartozékai.

A temetőt használó közösség iparosára utalhatnak az egyik sírban talált, vashalványból készült áruk.¹²² Általában az ipari eszközök nagyon ritkán fordulnak elő sírokból. A temetkezésekből több ékszer is felszínre került (fibula, kar- és lábperec, bronzlánc, stb.) és közülük is említésre méltó az egyik bronzfibula: lábát vésett díszű korall-berakás díszíti. A nyugati műhelyek hagyományait folytató stílusban készült ez az ékszer és a LT-C1 periódus egyik szép produktuma.¹²³

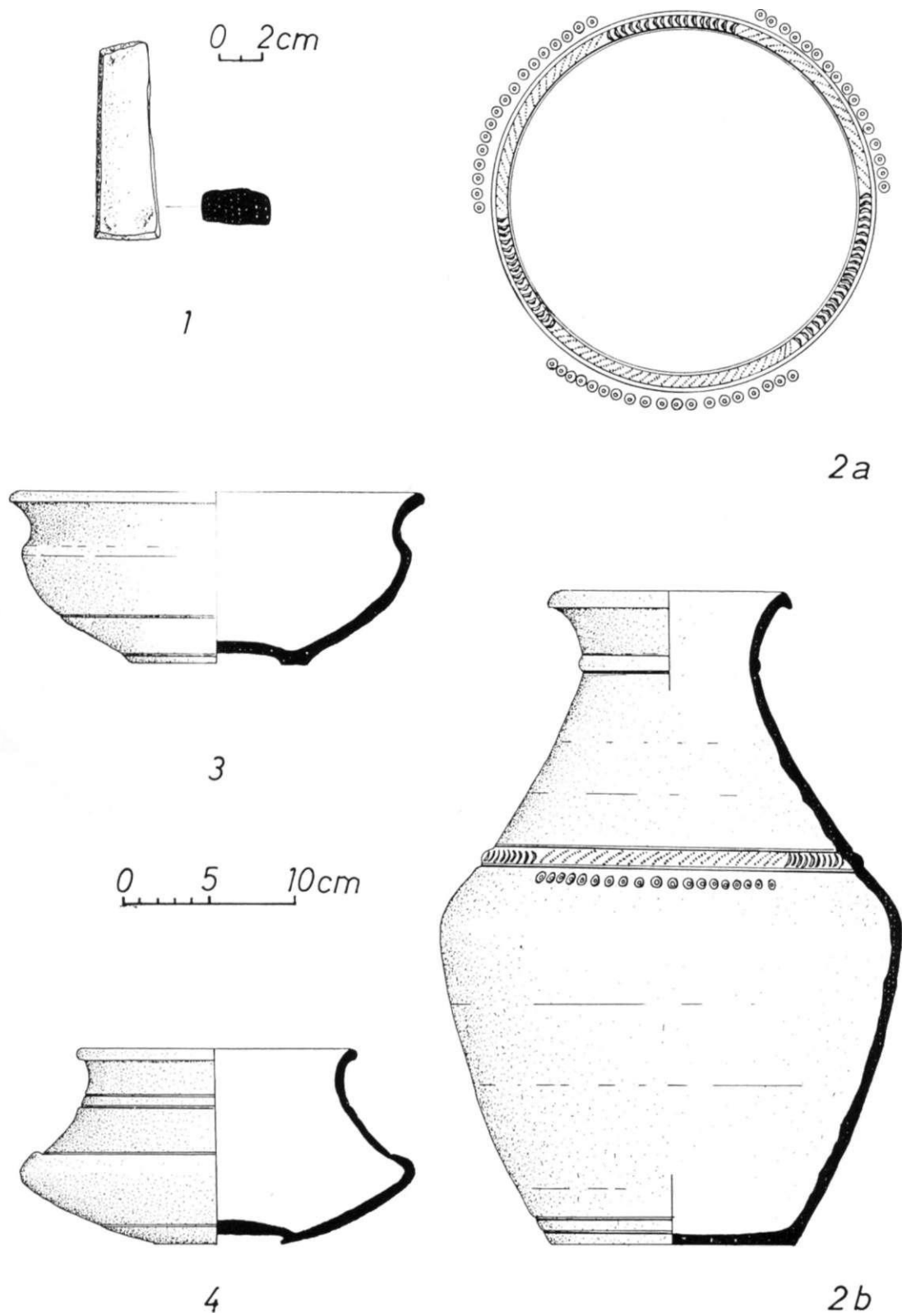
A talak, csuprok és urna alakú edények közül két, a keleti kelta területre jellemző geometrikus stílusú, pecsételt díszű edény érdemel még figyelmet.

13. kép Kelta vasfibulák és vesett díszű vaskard a magyarszerdahelyi 63. sírból

14. kép Kelta pajzsdudor, pajzskeret töredékei, vasolló, borotva és lándzsahegy a magyarszerdahelyi 63. sírból

15. kép Felsőő, pecsetelt diszú urna és tálak a magyarszerdahelyi 63. sírból

1

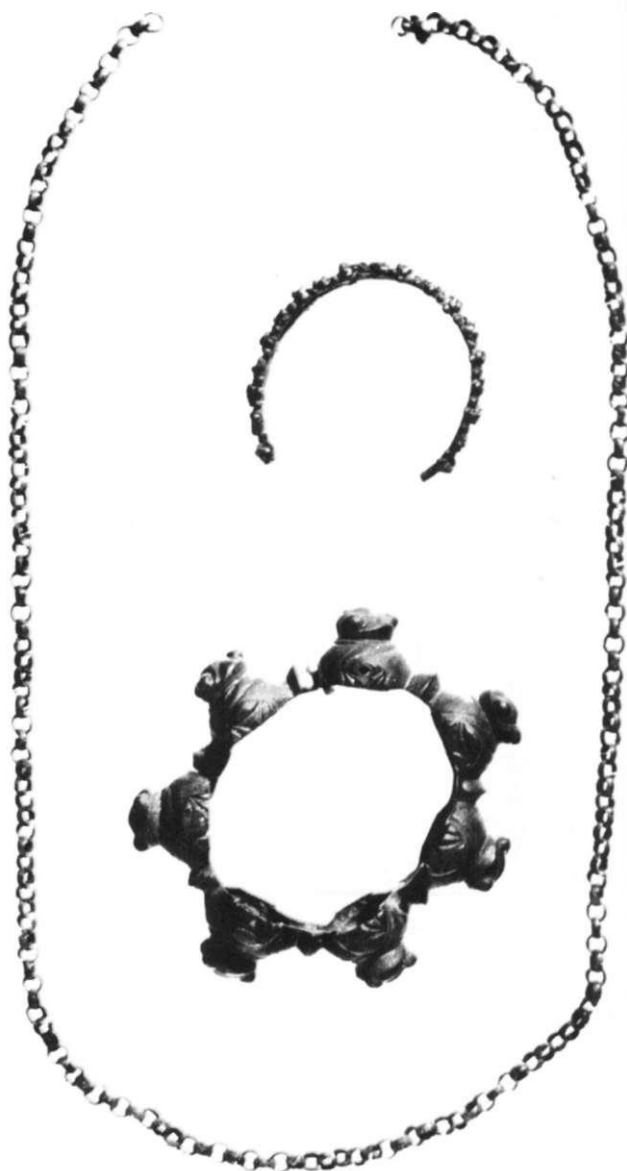

2

3

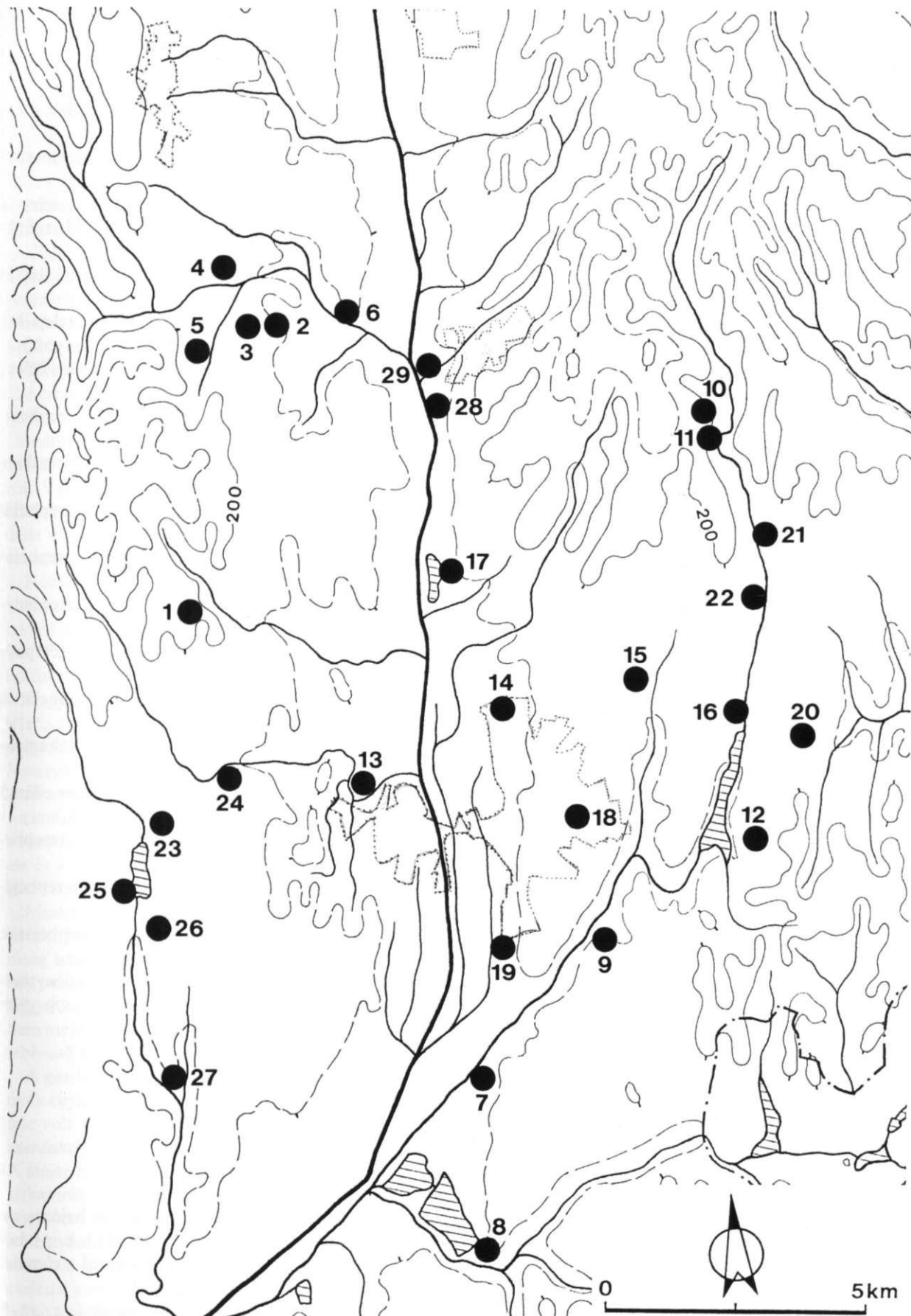
16. kép Korallberakásos bronzfibula (Magyarszerdahely), nauheimi típusú bronzfibula és agyagból készült kalapács (Magyarszentmiklós)

17. kép Bronzlánc és plasztikus díszű kelta karperecek (Miklósfa)

A magyarszerdahelyi temetőt a LT-B/C fordulójától a LT-C2 végéig használhatták, nagyjából az i. e. III. század elejétől a II. század utolsó negyedéig.

A másik nagyobb sírszámú temető Miklósán, a móríchelyi halastavak északi partján húzódó homokszigeten került feltárássra. 1975-ben 7 sírt¹²⁴ 1977-ben 3 sírt,¹²⁵ míg 1980-ban 1 sírt sikerült feltárni az itt létesített alkalmi homokbányában. Tíz sír kivétel nélkül szórthamvas temetkezést tartalmazott, a szórványként múzeumba került 1. sír anyaga viszont csontvázban temetkezésre utal. A miklósfa-i temetőt elsősorban a két gombbal díszített lábú fibulák alapján a LT-C2 periódusban használhatták. Ezt a keltézést támasztják alá az 1. sírből előkerült plasztikus és filigrán díszű bronz karperecek is.¹²⁶

18. kép Késő vaskori lelőhelyek

Az akkori vízrajzi viszonyokra utal az a tény, hogy az egyik, mélyebb sír feltárásakor 140 cm mélységben feltört a talajvíz, tehát annak idején, a temetkezéskor, a talajvíz szintje sokkal alacsonyabb lehetett.¹²⁷

Magyarszentmiklós-Újréti-dűlőben a korábban említett LT-D telephez tartozó temető két csontvázas sírjának maradványát sikerült 1978–79-ben megmenteni. A szántás által erősen bolygatott, D–É tájolású sírokban bronz- és vasfibula töredékek, övlánc darabjai, kék és díszített üvegekarperec töredékei voltak, egy edény és egy pecsételt díszű edénytöredék társaságában. Ez a két sír azért fontos, mert ebből a periódusból hazánkban is nagyon kevés a feltárt sírok száma és környékünkön ezeken kívül nem ismerünk egyelőre LT-D sírokat. Az i. e. I. századra keltezhető kis temető további feltárása ezért is indokolt lenne.

Néhány, szórvényként még a 20-as években előkerült bronz- és vaskarperec azt sugallja, hogy Nagykanizsa–Alsóerdőben és a Teleki utcában is kelta temető lehetett.¹²⁸

Késő vaskori lelőhelyek jegyzéke

1. Homokkomárom–Alsómező. Tűzkatlan leletmentés, 1978. (Horváth 1987b, 63.)
2. Magyarszentmiklós–Újréti-dűlő. LT-D telep leletmentése, 1978. (HORVÁTH 1987b, 64.)
3. Magyarszentmiklós–Újréti-dűlő. LT-D temető, leletmentés, 1978–79. (HORVÁTH 1987b, 64.)
4. Magyarszerdahely–Hamuszinpuzta. Telep, terepbejárás, 1979. (Ltsz.: 79.91.2.)
5. Magyarszerdahely–Homoki-dűlő. LT-B2/C1 temető 28 sírja, ásatás 1971–75, 1984. (HORVÁTH 1979.)
6. Magyarszerdahely–Újnéppuzta. LT-D telep, terepbejárás, 1975. (Ltsz.: 75.11.2–8.)
7. Miklósfa–Homokbánya. LT-C2 temető 11 sírja, leletmentés, 1975, 1977, 1980. (HORVÁTH 1976, HORVÁTH 1978)
8. Miklósfa–Mórichelypuszta. Telep, terepbejárás, 1978. (Ltsz.: 79.52.11–13.)
9. Miklósfa–Szentgyörgyvári hegy. Telep, terepbejárás, 1976. (Ltsz.: 77.6.2.)
10. Nagybakónak–Dávori alj. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1982. (Ltsz.: 82.96.3.)
11. Nagybakónak–Ugora-dűlő. Edénytöredék, szórvány, terepbejárás, 1983. (Ltsz.: 83.12.5.)
12. Nagykanizsa–Alsóerdő. Szórványos bronzkarperec. (HORVÁTH 1987a, 97.)
13. Nagykanizsa–Dávid-dűlő. LT-B2/C1 telep 4 házának leletmentése, 1978. (HORVÁTH 1987b, 64–65)
14. Nagykanizsa–Inkey-sírkápolna. Telep, ásatás 1981. (HORVÁTH 1983, 15.)
15. Nagykanizsa–Katonatemető. LT-C telep két házának leletmentése, 1977. (HORVÁTH 1978.)
16. Nagykanizsa–Nagyrécei Vasútállomás. Telep, terepbejárás, 1977. (Ltsz.: 77.10.3.)
17. Nagykanizsa–Palini halastó. Telep, terepbejárás, 1976. (Ltsz.: 79.92.6–11.)
18. Nagykanizsa–Teleki utca. Szórványos vaskarperec. (HORVÁTH 1987a, 97.)
19. Nagykanizsa–Zsidótemető. Telep, terepbejárás, 1980. (Ltsz.: 82.126.1–4.)
20. Nagyrecse–Csehi erdő. LT-C telep, terepbejárás, 1978. (Ltsz.: 79.80.1–11.)
21. Nagyrecse–Kisrecsei kertek. Telep, terepbejárás, 1978. (Ltsz.: 79.124.4–13.)
22. Nagyrecse–Északi kertek alja. Telep, terepbejárás, 1978. (Ltsz.: 79.9–10.)
23. Sormás–Hídekuti forrás. Telep, terepbejárás, 1982. (Ltsz.: 82.101–3–5.)
24. Sormás–Hosszú-dűlő. LT-D telep, leletmentés, 1976. (HORVÁTH 1987b, 65.)
25. Szepetnek–Czerinkai-dűlő. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1988. (Ltsz.: 89.38.6.)
26. Szepetnek–Kisszepetnek-dűlő. Telep, terepbejárás, 1988. (Ltsz.: 89.37.3–14.)
27. Szepetnek–Középtábla-dűlő. Telep, terepbejárás, 1988. (Ltsz.: 89.43.21–22.)
28. Újudvar–Ádám rét. LT-D telep, terepbejárás, 1975, 1978. (Ltsz.: 75.10.7–18., 79.47.4–12.)
29. Újudvar–Zsidóföldek. Szórványos edénytöredékek, leletmentés, 1978. (Ltsz.: 79.29.1., 79.37.1–39.1.)

VIII. RÓMAI KOR (I–IV. század)

1. A római kor rövid története Dél-Zalában

A római birodalom az i. e. II. század közepétől kezdte meg terjeszkedését a Balkánon, egyrészt azért, hogy az i. e. 181-ben alapított kereskedelmi központ,

Aquileia hátországát, másrészt az adriai hajózás zavartalanágát biztosítsa. Sisiát (Sisak) i. e. 35-ben Octavianus elfoglalta és ezzel a Dunántúl a rómaiak közvetlen érdekszférájába került.¹²⁹

A korábbi kutatás szerint a rómaiak i. e. 13–8. között hódították meg a Dunántúlt Augustus császár

uralkodása alatt, *Tiberius*, a későbbi császár vezetésével, amikor a birodalom határát a Dunáig tolták ki.¹³⁰ A kutatás czalatt azt értette, hogy ez a határ a Duna nyugat-kelet és észak-dél irányú szakaszát jelentette. Az antik források újbóli értelmezése alapján és a régészeti leletek tanúsága szerint ma már világos, hogy a birodalom dunai határa ekkor csak a Dráva és Száva közötti Duna-szakaszra vonatkozott. A mai Dunántúl elfoglalása szakaszosan történt. Így Pannónia megszállásánál három lépcsőt kell elkülöníteni: 1. *Először* a Pannóniától nyugatra eső *Noricumot* foglalják el i. e. 16-ban. 2. A Dráva-Száva közét, véres háború után i. e. 13–9 között szállják meg. 3. A Dunántúl teljes birtokba vétele az I. század közepén történt meg.¹³¹

Tiberius különösen a Dráva és a Száva között élő illír eredetű pannonokkal folytatott véres harcokat és csak i. e. 8-ban sikerült győzelmet aratni felettük. A Dunántúl teljes elfoglalásával kapcsolatban nincs adatunk az itteni bennszülöttek komoly ellenállásáról. Valószínűleg a kelta arisztokrácia törekedett a hódítókkal való kiegyezésre és a békés beilleszkedés útját választotta. A romanizáció gyors térhódítása is ezt bizonyítja területünkön.

Korábban az a téves és romantikus elképzelés fogalmazódott meg, hogy Nagykanizsa területén „tég-lavár” állt a római korban, sőt nevét is azonosították.¹³² Ez az elképzelés azonban minden alapot nélkülözött.

Nagykanizsa és környékének legkorábbi római kori leletei az i. e. I. század közepére keltezhetők (*Hosszúvölgy, Magyarszerdahely*), és azt bizonyítják, hogy a *borostyánút* menti, valamint a Dráva és a Száva közötti területhez hasonlóan – *Noricumot* nem számítva – a korai itáliai import elterjedt területünkön is.¹³³ Ez a tény hangsúlyozza a korai kereskedelem kialakulását és a vidékünkön áthaladó *diagonális út* fontosságát.¹³⁴

Mint korábban említettük, nem ismerjük annak az itt lakó kelta törzsnek a nevét, amelyik római fennhatóság alá került. Az adatok azonban azt mutatják, hogy mellettük jelentős észak-itáliai eredetű népességgel kell számolnunk a korai császárkorban.¹³⁵ Ez nem meglepő, hisz a mai Dunántúl Itáliához legközelebb eső része Dél-Zala.

A gazdag lelőhelyek alapján a római korban a környék egyik virágkora az I. század vége, II. század első fele volt (*Becsehely, Sormás, Hosszúvölgy, Magyarszerdahely, Nagykanizsa-Katonatemető, Nagyrecse*). A stájer márványból faragott sírkövek, kőből épített sírkamrák, a sűrű településhálózat, az import tárgyak jelzik ezt a virágkort. Talán nem véletlen, hogy a borostyánút melletti *Salla* (Zalalövő) ekkor, *Hadrianus* alatt kapott municípium rangot.¹³⁶ A II. század elején a provinciát ketté osztották, így Dél-Zala *Pannónia Superior* területéhez tartozott, *Carnuntum* székhellyel.¹³⁷

A provinciát a II. század közepéig viszonylagos béke jellemezte. A bennszülött lakosság fokozatosan és gyorsan romanizálódott, kialakult a közigazgatási rendszer, az úthálózat, virágzott a kereskedelem és vidékünk kultúrtájja változott.

Ezt a békés fejlődést a markomann-szarmata betörés szakította meg a 160-as évek végén és nemcsak Pannónia vált hadszínterré, hanem még Észak-Itáliát is elérte ez a barbár támadás.¹³⁸ A *magyarszerdahelyi temető* tanúsága szerint vidékünket nem pusztította el ez a támadás, mivel a temetőt folyamatosan használták tovább.¹³⁹ A harcok csak 180-ban fejeződtek be.

Septimius Severus (193–211) uralkodása jelentett valamelyes virágkort a provincia életében. Ekkor épülhetett meg a *Nagykanizsa-Inkey-kápolna* melletti római villagazdaság és a hasonló rendeltetésű *újudvari* település.¹⁴⁰

Pannóniát 260-ban egy újabb barbár támadás érte és a provincia szinte teljesen elpusztult. Nemcsak a Dunántúlon elrejtett mintegy 30 kincslelet jelzi a pusztítást, hanem a településeken talált pusztulási rétegek is.¹⁴¹ Az *Inkey-kápolna* melletti villagazdaság is elpusztult ekkor, de későbbh újjáépítették.¹⁴² A *magyarszerdahelyi* temető használata ebben az időben fejeződött be.¹⁴³

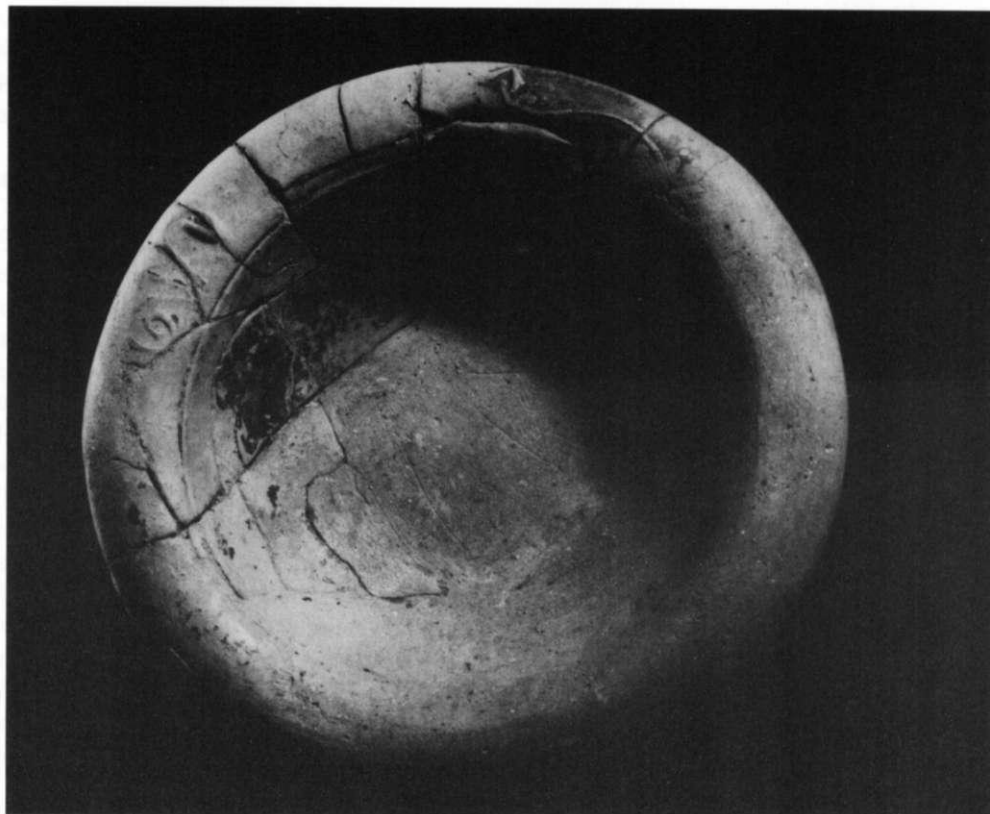
Diocletianus és *Maximianus* társcsászárok (284–, ill. 286–305) alatt következett be csak konszolidáció, amely közigazgatási reformmal is járt. Vidékünk Nyugat-Dunántúllal együtt *Pannónia Prima* elnevezést kapta.¹⁴⁴ Újjáépítették az *Inkey-kápolnánál* lévő villagazdaságot és a IV. század első felének, közepének virágkorára néhány gazdag sír is utal.

Egy *Gelsén* talált római pénzlelet¹⁴⁵ földbe kerülése annak a gót–hun–alán támadásnak a következménye, mely 377-ben érte Pannóniát. Az *Inkey-kápolna* melletti település azonban túlélte ezt a támadást. Még a IV. század végén, talán az V. század elején is volt élet itt – hasonlóan az *újudvari* településhez – a római birodalom bukását követően.

2. Úthálózat

Minden korszakban fontos szerepet töltöttek be az utak, de a római korban különösen. A mai Dunántúl ekkor kapcsolódott be először egy világbirodalom vérkeringésébe. Az úthálózat kialakulását alapvetően a földrajzi tényezők határozták meg a katonai, közigazgatási és kereskedelmi szempontok mellett.

Nagykanizsa és környékének római kori úthálózatról csak közvetett adataink vannak. A római kori útleírások nem említenek utakat erről a vidékről, a lelőhelyek azonban bizonyítják meglétüket. A legfontosabb római kori út Zalában a *borostyánút* volt, amely *Aquileiából* kiindulva *Emona–Poetovio–Haliccanum–Salla–Savaria–Carnuntum* útvonalon haladt észak felé, a Keleti tengerig.¹⁴⁶ Az őskorban is hasz-

19. kép Észak-itáliai barbotinos tál (Nagykanizsa-Katonatemető) és reliefdiszes germaniai terra sigillata tál (Nagykanizsa-Inkey-kápolna)

nált útvonal¹⁴⁷ elsősorban az I. században vált fontos katonai jelentősége miatt.¹⁴⁸ Az I. század vége és a II. század eleje volt az az időszak, amikor az ugrás-szerűen megnövekedett létszámú dunai hadsereg ellátásában a Duna vízi útja mellett még az Itáliából kiinduló szárazföldi utaknak is szerepük volt (*borostyánút, diagonális út*). A *borostyánút* jelentősége azonban annyira csökkent, hogy a III. században létrejött *Itinerarium Antonini* a *borostyánutat* csak a fontosabbá vált utak részeként írja le.¹⁴⁹

Ebből a *borostyánútból* ágazhatott le *Halicanumnál* (Alsólendva mellett) az a *diagonális út*, mely *Poetovio*-t kötötte össze *Aquincummal* és ennek az útnak egyik ága területünkön haladhatott keresztül.¹⁵⁰

A *diagonális utat* az *itinerariumok* nem említik, de a régészeti leletek alapján (korai itáliai importtárgyak, síremlékek) megrajzolható a vonala. Bilkei Irén részletesen foglalkozott a Canius kereskedőcsalád pannoniai emlékeivel. Megállapítása szerint a *Poetovio–Aquincum diagonális út* kereskedelmi forgalma kb. a II. század végéig az *aquileiai* kereskedők kezén bonyolódott le. A feliratok alapján úgy tűnik, hogy *Belső-Pannónia* a Canius család érdekszférája volt, azonban kisebb jelentőséggel bírtak Pannoniában, mint a többi ismert *aquileiai* üzleti familia.¹⁵¹

Mócsy András a *Magyarszerdahelyen* előkerült *aquileiai* kereskedőcsalád síremlékének közlésekor feltételezte, hogy a *borostyánútból* *Alsólendva* mellett elágazó *diagonális út* *Zalaapátinál* kelhetett át a *Zalán* és haladt tovább a *Balaton* északi oldalán. A Dél-Zalára jellemző észak–dél irányú völgyeket, dombhátaikat egy nyugat–kelet irányú bevágás szakítja meg (a Kerka és Cserta összefolyástól keletre húzódó völgy) és ez biztosíthatott összeköttetést a Balaton-felvidékkel.¹⁵² A nemrég feltárt *sajtői* halomsíros temető mellett az út mellett helyezkedhetett el.¹⁵³

A *borostyánútból* egy másik *diagonális út* is elágazott, mely a Balaton déli oldalán futhatott *Aquincum* irányába.¹⁵⁴ Ez a déli út *Alsólendvától* a Murát követhette egy darabig, majd *Letenyénél* – az észak–dél irányú dombháta déli lábánál – fordult északkelet felé, *Nagykanizsa* irányába. A földrajzi adottságok és a fontosabb római lelőhelyek alapján ez az út egyenesen folytatódhatott tovább *Sormásig*, a Nagykanizsa magasságában lévő szélesebb ártérig (a *Principális-csatorna* egykori ártere). *Hosszúvölgy*nél kelhetett át a sokkal szűkebb ártéren, majd déli irányba fordulva kikerülte az *újudvari* magasabb dombhátaikat. A *Nagykanizsa–Inkey-kápolna* melletti lelőhelynél újra északkeleti irányt vehetett és haladt tovább a Kis-Balaton ártéréig.¹⁵⁵

Területünkön nemcsak a *diagonális út* közvetlen környezetében fordulnak elő lelőhelyek, hanem az észak–dél irányú völgyekben is (Lásd a lelőhelytérképet). Így fel kell tételeznünk, hogy ezekben a völgyekben is utak köthették össze a településeket, de

nem voltak olyan jelenőségűek, mint a *borostyánút* és a *diagonális út*. A vázolt római kori úthálózat tulajdonképpen egyezik a maival, ami nem meglepő, hisz a domborzati viszonyok időközben nem változtak és az optimális letelepedési helyeket minden esetben a kedvező adottságú irányban közelítették meg.

A szárazföldi utakon kívül környékünkön egyedül a *Mura* jöhet számításba mint vízi út. Egy érdekes, újkori vonatkozása is van annak a római sírkőnek, mely az *Inkey-kápolnából* került a kanizsai múzeumba. A *Mura* felső folyásvidékén, az ókori *Flavia Solva*-ban (az ausztriai Leibnitz-ben) 1781-ben előkerült római sírkövet használt fel egy steier kőfaragó az *Inkey-család* egyik tagjának síremlékéhez. A hátoldalán átfaragott római sírkövet valószínűleg a *Mura* vízi útján juttaták el Nagykanizsára.¹⁵⁶

3. Települések

Nagykanizsa és környékéről vár jellegű települést vagy katonai tábornyit egyelőre nem ismerünk. A terepbejárások és az ásások során talált római kori lelőhelyek alapján két települési típust tudunk megkülönböztetni: a kőépület nélküli, falusias jellegű települést (*vicus*) és a kőépülettel is rendelkező települést (*villa rustica*). Ezek a kategóriák azonban változhatnak, mivel pontosan csak az ásások után állapítható meg egy település típusa. Így például a kőépület nélküli lelőhelyről kiderülhet a feltárás után, hogy sokkal jelentősebb volt a falusias jellegű településnél.

A környéken jelenleg 33 római kori településről tudunk és mindegyikre jellemző, hogy vízhez közeli lankás partoldalon létesítették. Egyetlen egy esetben sem fordult elő, hogy magasabb dombháton találták meg a nyomát.

Környékünkön nem sok helyen folyt római település-feltárás (*Hosszúvölgy, Nagykanizsa–Inkey kápolna, Újudvar*). A kőépület nélküli települések közül kiemelkedik a *hosszúvölgyi*, amelyre már az 1940-es években felfigyeltek,¹⁵⁷ de ásatást csak 1976-ban és 1980-ban végeztek a fontos lelőhelyen.¹⁵⁸ Az I–IV. századi település nyomai csaknem 500 m hosszan, nagyrészt a mai község belterületén vannak. Az 1976-ban végzett leletmentéskor a község keleti szélén, a *fűzvölgyi bekötőút* mellett négy, II. századra keltezhető fazekaskemencét tártak fel. A település fazekasnegyedének kemencéi egyöntetűen az egyosztatú tüzelőtercs típust képviselték. A csaknem kör alakú kemencék átmérője 140–200 cm között változtak, rostélyuk közepén beszakadt, de a széleken lévő lyukak megmaradtak. Mindegyiknél hosszú tüzelőfolyosó csatlakozott a tüzelőtérhez. A kemencéből felszínre került leletek egy része betöltött hulladék volt (kerámia), de akadt közöttük olyan ép edény (hombár, pohár, tál), amelyek az utolsó égetéskor maradt ott, valamint rongtolt példányok darabjai is.

Az 1976-os leletmentéskor egy boronafalú ház részletét is sikerült megfigyelni.

Hasonló konstrukciójú, III. századi kemencét találtak 1980-ban a község északnyugati részén.¹⁵⁹ A legépebben megmaradt kemence betöltéséből előkerült edénytöredékek közül külön meg kell említenünk egy kereszt alakú fenékbélyeges darabot, mely unikum a római kerámiáknál. A fazekas ilyen jellegű bélyege a házikerámián csak Nagykanizsa és környékére jellemző és a *magyarszerdahelyi, újudvari, Inkey-kápolna* melletti hasonló példányok adatai alapján a III. század közepén készíthették ezeket az edényeket.

A posta mellett lévő ház udvarának partoldalából, egy IV. századi gödörből, teljesen ép és faragott díszű márványedény (*mortarium*) került felszínre.¹⁶⁰

A kőépület nélküli településeknél feltétlenül meg kell említenünk a *Sormás-Hidegkúti forrás dűlő*ben, terepbejáráskor talált lelőhelyet, annak ellenére, hogy ott még nem folyt ásatás. A 200–300 m hosszú település a forrás északi oldalán húzódó lejtőn helyezkedett el és a szántásban jól meg lehetett figyelni a házak faltját és a kemencéket. Ugyanezen a részen volt a kelták települése is. A településhez tartozó és a szántás által erősen megbolygatott II. századi temetőre a keletre lévő dombtetőn találtak rá. Egy szórt-hamvas sirt, melyben terra sigillata is volt, terepbejáráskor tártak fel. A településtől délre, a forrás által kimosott kis völgy másik oldalán pedig fazekaskemence nyomaira bukkantak a szántásban. A fontos lelőhely feltárására azonban eddig, pénz hiányában, nem nyílt lehetőség.

Magyarszentmiklóson, az Újréti-dűlő déli részén, a LT-D teleptől délre, terepbejáráskor feltártak egy római kori sekély gödröt, melyből különlegesen díszített edénytöredékek kerültek felszínre. A töredékekből rekonstruálni lehetett a teljes edényt, melynek nyakát függőleges besimítás, vállát pedig rácsminta díszítette. Ezalatt besimított lóalakok helyezkedtek el sorban. A rendkívül ritka díszítésű edénynek késő vaskori előzményei lehettek és a római kori bennszülött lakosság produktumának tarthatjuk.¹⁶¹

Az egyik legfontosabb római kori település a környéken a *Nagykanizsa-Inkey-kápolna melletti villagazdaság* volt. A letelepedésre rendkívül alkalmas helyen az 1976-os szondázó ásatás és az 1979–81 közötti tervásatás, valamint az 1991. évi feltárás során több mint 8000 m² egybefüggő területet sikerült feltárni és ezzel pannoniai viszonylatban is nagyon jelentős eredmények születtek.¹⁶² A pannoniai kis- és középbirtokok közül ez az egyik legjobban feltárt lelőhely, de nemcsak a római kori gazdasági központ emlékei kerültek itt elő, hanem még hat korszak településének nyomai is (Lásd az előzőekben leírtakat.).

A lelőhelyen nemcsak kőépületek nyomait, hanem azok között földbe mélyített kis házak alapjait és egyéb objektumokat is találtak. Ezeket a különböző

építményeket minden valószínűség szerint egy időben használták a III–IV. században és erre a feltételezésre közvetett és közvetlen bizonyítékok is vannak. Egyetlenegy esetben sem fordult elő, hogy a kőépület vagy a földbe mélyített szegényes lakóház építéskor megbolygatták volna a másikat, valamint az, hogy a különböző objektumokból és a kőépületeket körülvevő járószintről néha ugyanannak az edénynek a töredékei kerültek napvilágra.¹⁶³

A kőépületek falaiban lévő rossz minőségű, környékbeli homokkővet az idők során csaknem teljesen kibányászták és a feltáráskor már legtöbb esetben csak a habarcsos-sóderos-homokos sáv vagy a teljesen kiszedett fal árka árulta el, hogy az alapfalak hol húzódtak. A mezőgazdasági művelés is sokat rontott a falak állagán és a padló-, ill. járószinon. Egyedül az északi és a középső kőépület falainak néhány része maradt meg aránylag épebben.

A feltárások során három kőépületet találtak (I–III. számú), amelyeknek tájolása csaknem egyező volt. Az I. számú épület dombtelejtőre eső északi végét nem lehetett tisztázni, mivel az erózió ezt a részt teljesen megsemmisítette. A szimmetrikus elrendezésű ház délkeleti része maradt meg épebben, de lehetséges, hogy ez egy későbbi, római kori átépítés. Járó- vagy padlószintet itt már nem lehetett megfigyelni. Az alaprajza alapján bejárata a déli oldalon lehetett.

A középső, II. számú kőépület nagyjából nyugat-kelet tájolású, nyugati bejáráttal. Két saroktornya crődítés jelleget adott az épületnek. Zárt, belső udvarában megtalálták az emeleti részt tartó oszlopok homokkő alapozását. A III. században épült házhoz a IV. században egy kéthelyiséges fürdőt építettek hozzá. A keleti helyiség padlófűtéses volt, több helyen megmaradt a padlót tartó, téglából készített oszlopok helye, valamint a déli oldalon a fűtést biztosító kemence maradványa. A fürdő falai freskóval voltak díszítve, vörös és zöld, növényi ornamentikára utaló töredékek bizonyítják ezt.

A III. számú kőépület ugyancsak nyugat-kelet tájolású volt, nyugati bejáráttal, egy nagyobb és egy kisebb helyiségre osztva. Az épületet 8–10 m távolságra kerítés vehette körül, amelynek kapuja a délkeleti sarkon volt. A kerítés nyoma végig keskeny árok formájában jelentkezett és több helyen sikerült megfigyelni a nagyobb cölöpök mélyebbre lenyúló gödrét. Az épület déli fala és a kerítés közötti részen szabályosan elhelyezkedő nagy cölöplyukak esetleg egy istálló, fészker-szerű építményre utalnak.

A kőépületek közötti területen félig földbe mélyített lakógödrök voltak, melyek egy része cölöpszerkezettű volt, vagy boronaház lehetett, de előkerült olyan is, amelynél csak a gödör formája és a tűzhely utalt arra, hogy lakóházként használhatták.¹⁶⁴ A legtöbb ilyen objektumban a tűzhely vagy a kemence maradványai is felszínre kerültek. Néhány gabonatarató ver-

men kívül még három, alsó részén fabeléssel ellátott kutat tártak fel. A kutak átlagos mélysége 4–4,5 m volt.

A gazdag leletanyag közül különösen a terra sigillata fontosak a keltezéshez. A rheinzaberni reliefes és díszítetlen darabok a III. század első harmadában készültek, a kevés középgalliaiak Antoninus koriak, a westerndorfi termékek Severus koriak, míg a pfaffenhofeni töredékek 210–260 közé keltezhetők.¹⁶⁵ Pannoniai viszonylatban is rendkívül ritka, ún. terra sigillata chiara (észak-afrikai áru) edénytöredékek kerültek elő az ásatáskor, melyeket Gabler Dénes a III. század végére, ill. a IV. század elejére, esetleg első felére keltezett.¹⁶⁶ Ezt az árufajtát valószínűleg Cartago környékén gyárthatták és Észak-Itálián keresztül juthatott a provinciába akkor, amikor a nyugati (galliai, germaniai) műhelyek felhagytak a reliefes díszű terra sigillata gyártásával.¹⁶⁷

A besimított díszítésű kerámiát Ottományi Katalin dolgozta fel. Megállapítása szerint a kerámiafajta első periódusában, feltehetően a IV. század második felében, már használták ezeket az edényeket az *Inkeykáporna melletti településen*, de több darab a IV. század végére, V. század elejére keltezhető.¹⁶⁸

Összesen 65 névkarcolatos edénytöredék került elő a római villagazdaság különböző objektumaiból. Ezek a karcolatok nevek, betűk vagy különböző tulajdonjegyek és az edények megkülönböztetésére szolgáltak. A nevek nagy része észak-italiai eredetű (*Cotonius, Maximus, Paulina*). Szembetűnő, hogy a karcolatok az egyszerű házi kerámián fordulnak elő, nem pedig díszedényeken. Ezek a karcolatok bizonyítják, hogy a római uralom természetes velejárójaként terjedt el az írás.¹⁶⁹

A rengeteg kerámia közül meg kell még említenünk a pecsételt díszítésű (levélbélyeges) tálakat.¹⁷⁰

A telepen talált 23 érem közül a legkorábbi *Faustina* (138–161) kopott középbronz, míg a legfiatalabb *II. Constantius* (337–361) kisbronz, de a legtöbb érem III. századi.¹⁷¹

A fibulák (drótfibula, egygombos erőprofilú, térdfibula, csatfibula, csuklós szerkezetű T fibula, hagymagombos fibula) II. század vége és IV. század közötti időre keltezhetők.¹⁷² Néhány ékszeren (gyűrű, csontdíszű, függő) és eszközön (kés, olló, villa) kívül különösen érdekesek a felszínre került orvosi műszerek (spatula, szike, csipesz).¹⁷³

A másik *villa rustica* feltárására *Újudvar-Zsidófüldék-dűlőben*, a Principális csatorna árterébe benyúló felszigetszerű dombon került sor 1978-ban.¹⁷⁴ A valószínűség szerint az egy köépületből álló települést a III–IV. században használhatták. Az épület alaprajzát már nem lehetett tisztázni, mivel a lelőhelyen nemcsak a szántás bolygatta meg az alapfalakat, hanem a középső- és újkorban a falait nagyrészt kibányászták. Az ugyanezen a részen elhelyezkedő középkori telep objektumai nagyon sokszor megsemmisít-

tették a római emlékeket. Annyit sikerült megállapítani, hogy az épületet padló alatti fűtéssel látták el.

A III–IV. századi leletanyag közül említésre méltó egy millefiori üvegtöredék, melyet a I–II. századra kelteztek és észak-italiai importnak határoztak meg.¹⁷⁵ Több III. századi keresztalakú fenékbélyeges edénytöredék is került felszínre,¹⁷⁶ valamint egy névkarcolatos edénytöredék.¹⁷⁷ Az érmek mind IV. századi kisbronzok és a legfiatalabbat 364–367 között verték.¹⁷⁸ Valószínűleg itt találták egy edényben azt a római éremleletet, amely sajnos elkallódott az előkerüléskor, az 1940-es években.¹⁷⁹

4. Temetkezések

Az egyik legfontosabb korai hamvasztásos temető *Magyarszerdahelyen* tártak fel 1971–75 között – a korábbi, kelta temető területén –, s 34 római kori sír került elő ekkor.¹⁸⁰ Mindegyik temetkezés egyszerű földsír volt, azonban az 1935-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba került, szépen faragott sírkő bizonyítja, hogy komolyabb sírépítmény is lehetett a temetőben. A sírkövet a II. század elején állíthatták. A sírkövön szereplő család észak-italiai, részben aquileiai eredetű lehetett. Libertus-eredetük sincsen kizárva, de aligha lehetett első libertus-nemzedékről szó. Valószínűleg az I. századi nagy itálikus kereskedő-kirajzás egy tagjával van dolgunk.¹⁸¹ A stájer márványból készült sírkő alsó részét halfarkú griff ábrázolása díszíti, míg a középső, feliratos mező közlése szerint a családi kapcsolatok a következők lehettek: a 80 éves halott volt a családfő, felesége pedig *Camia Ursula*. Gyermekük a 25 és 20 éves korban meghalt ismeretlen nevűek, a 10 éves korban meghalt *Iusti(nus)* és *C. Iulius Ursinus*, akinek felesége *Annia Digna* volt. Ezek gyermekük, tehát *Camia Ursula* unokái *Veturia*, *Dignus* és *Ursulus*. A halottakat *Ursinus* és *Annia Digna* temették el, a sírkövet pedig *Camia* állította.¹⁸²

A Zala völgyében előkerült puha homokkőből faragott oltárok, sírkövek és az ezektől eltérő csoport, amely kidolgozásában és anyagában (stájer márvány) felette áll a helyi emlékek színvonalán. Ezek az olykor művészi kivitelű kövek a poetovioi műhelyek termékei lehetnek és anyaguknak a közeli Pohorje-(Bacher) hegység márványát használták fel.¹⁸³ Ez utóbbi csoportnak közös vonása még, hogy mindegyik darabját az I. század végén és a II. század első felében készítették és kivétel nélkül idegen eredetű emberek (észak-italiaiak, veteránok és felszabadított rabszolgák) családi sírkövei. Nagykanizsa és környékén *Letenye*, *Becsehely*, *Magyarszerdahely* a lelőhelyük.¹⁸⁴

A *magyarszerdahelyi* 34 sír közül csak egy volt csontvázas, a többi sír 50%-ban urnás temetkezést tartalmazott, 50%-a pedig szórthamvas rítusú volt.

Öt esetben az urnákat fedővel is ellátták. Az urnasírok gyakorisága Nyugat-Pannóniára jellemző, míg a provincia keleti részében inkább a szórthamvas rítus volt elterjedve. Kettős temetkezés két urnasírnál fordult elő, tehát a valószínűleg azonos időben elhunyt két személy csontszilánkjait külön-külön urnába rakták és utána helyezték a közös sírgödörbe.¹⁸⁵

Az ásatáson római kori hamvasztóhelyet nem találtak, így fel kell tételezni, hogy a közös hamvasztóhely (*ustrinum publicum*) a feltárt területen kívül helyezkedhetett el.

Az előkerült leletek alapján a temetőt az I. század közepétől folyamatosan használták legalább a III. század közepéig. A feltűnően gazdag terra sigillataanyag szolgáltatta a legjobb támpontot a keltezéshez.¹⁸⁶ Az észak-itáliai applikált díszű a legkorábbi (Claudius-kori), a késő itáliai reliefdíszes sigillata is még az I. században készült (Domitianus-kori), egy délgalliai pedig a századfordulón kerülhetett a sírba. A terra sigillata töredékek legnagyobb része II. századi (középgalliai sigillaták), míg a legfiatalabb példányok a rheinzaberni és a pfaffenhofeni műhelyekben készültek a III. század első felében.¹⁸⁷

Észak-Itáliából származik néhány vékony falú, barbotinos díszű csésze, melyeket az I. század vége, II. század eleji sírokban találtak.

A sírokból előkerült urnák, fazekak, poharak, korsók, háromlábú tálak, terra sigillatát utánzó és néha levélbélyeggel ellátott tálak általános nyugat-pannoniai formák. A nyakán fekete bevonatú urnát és a kereszt alakú fenékbélyeges edényeket azonban bizonyíthatóan *Hosszúvölgyön* készíthették a II. század elején, ill. a III. században.¹⁸⁸

A kerámiák közül kettőn fordult elő olvasható névkarcolat (*Avitus*, *Tenatia*), az első noricumai és dalmáciai kapcsolatokat mutat, míg a másik észak-itáliai eredetű.¹⁸⁹

A sok kerámián kívül kevés üveg és összesen négy fibula került napvilágra a sírokból, míg két ruhakapcsolótű szórvány. A fibulák a II–III. századra keltezhetők (erősprofilú egygombos, térdfibula, trombitafejű, nyergelt lovat ábrázoló kapcsolótű), míg a korábban szórványként talált hagymagombos fibula IV. századi.¹⁹⁰ A sírokból előkerült nagyon kevés fémanyag közül említést érdemel egy *Alexander Severus* (222–235) középbronzal keltezett kőberakásos bronzgyűrű és néhány eszköz (kés, ár, varrótü).¹⁹¹

A hamvasztásos temetkezések egy speciális formája a halomsír (*tumulus*). Egy-egy hamvasztásos sír fölé kisebb-nagyobb halmokat emeltek és ezek méretei nagyon változatosak voltak. A 3,5 m átmérőjű, alig kiemelkedő nagyságútól a 25 m átmérőjű, 3,5 m magas halomig találunk adatokat. Ez a temetkezési mód elsősorban Noricum és Pannónia nyugati részén terjedt el, míg Kelet-Pannóniában sokkal kisebb számban fordul elő. A legkorábbi, noricumai halomsírok az I. század közepéről, esetleg első feléből származnak,

virágkoruk azonban az I–II. század fordulójára, ill. a II. század elejére nyugaton. A kelet-pannoniai halomsírok legtöbbször a II. század közepére tehető. A halomsíros temetkezési mód elterjedésének magyarázatára számos variáció született. Sokan a korai vaskori halomsírokat tartják előzménynek, de így megmagyarázhatatlan a több évszázados hiátus a korai vaskor és a római kor között, hiszen a kelták nem temetkeztek ekkor halomsírok alá. Kétségtelen tény, hogy a szokás elsősorban a benszüllött lakosság körében terjedt el, méghozzá a romanizációval párhuzamosan és nemcsak Pannóniában, Noricumban, hanem a birodalom más területein is.¹⁹² Egy másik magyarázat szerint a nagy területen és különböző etnikumok által gyakorolt rítus egyszerűen temetkezési „divatot” jelenthetett.¹⁹³

A *magyarszerdahelyi* hamvasztásos, „lapos” temető mellett több halomsíros temetkezést ismerünk környékünkről, s ezek több szempontból is nagyon fontosak a kutatás számára: 1. A múlt században, *Becsehely-Polán* a 26 halomsír egyikéből előkerült pfaffenhofeni sigillata – amelyet később sikerült azonosítani – volt az első bizonyíték, hogy a halomsíros temetkezési szokást még a III. században is gyakorolták.¹⁹⁴ Azóta több Nagykanizsa környéki lelet támasztja alá ezt a késői keltezést (Lásd a későbbiekben.). 2. Több, kőépítménnyel is rendelkező halomsírt sikerült a környéken feltárni. 3. Az ásatások során kiderült, hogy nemcsak a szemmel is jól látható halmok alatt található sír, hanem a halmok között is vannak „lapos” sírok.

Az egyik legkorábbi római kori halomsíros temető *Nagykanizsa-Katonatemető-dűlő*ben tárták fel 1977-ben.¹⁹⁵ A dűlőnév is jelzi, hogy már korábban felfigyeltek a szántásban lévő halmokra és a hagyomány szerint – amelynek nem volt alapja – itt temették el a törökök idejében elesett katonákat.¹⁹⁶ A lelőhelyen két kőépítményes sírt és két „lapos” sírt találtak. A halomsírokat a mezőgazdasági művelés miatt már alig lehetett megfigyelni és a másik két sírra is a szántás bolygatása nyomán bukkantak rá. Az első halomsír kb. 16 m átmérőjű lehetett és magassága 1 m-re emelkedett ki jelenlegi környezetéből. A négyzet alakú sírkamra a halom északi felében helyezkedett el, de csupán a habarcsos homokkő-alapozása maradt meg. A kamrán belüli magasabb sírt a szántáskor teljesen megsemmisítették, a sírba elhelyezett márványozott díszű edény töredékeit és egy bronzkarikát azonban a szántásban sikerült összegyűjteni. A sírkamra északi oldalán lévő hamvasztóhely elkerülte a modern bolygatást és innét több, észak-itáliai Drag. 35/36 formájú barbotinos díszű tál máglyán átégett töredéke és Nerva 96-ban vert középbronz került felszínre. A halomsírt tehát az I/II. század fordulóján emelheték. Érdemes megjegyezni, hogy a barbotinos észak-itáliai sigillaták elsősorban a *borostyánút* és a *Poetovio-Aquincum útvonala* mentén fordulnak elő gyakran.¹⁹⁷

20. kép II. század eleji előfolyosós sírkamra és négyzet alakú sírkamra (Nagyrécsze)

A másik, hasonló nagyságú, de alig kiemelkedő halomsírnál már csak a négyzet alakú sírkamra nyomát lehetett megfigyelni, a szántáskor csaknem teljesen megsemmisítették az egész temetkezési helyet. Nem lehet eldönteni, hogy a szántásban itt talált kelta, hólyagos bronz lábperec töredéke a sírból származik-e? Az első halomsírtól keletre 150 m-re két szórthamvas és csupán néhány edénytöredéket tartalmazó sír került elő, melyek közül az egyiket tegulával fedték le.

A II. század első felére keltezhetjük azt a temetőt, melyet *Nagyrécsé* északi részén, a mai temető szomszédságában találtak.¹⁹⁸ Három sír kőépítményes volt és közülük csak az egyiknél lehetett még megfigyelni a fölötte álló lapos halmot. Az egyik sír (1. sír) egy előfolyosós sírkamra (*dromos*) volt, melynél a téglalap alakú kamra belső mérete 200×175 cm, míg az előfolyosóval együtti teljes hossza elérte az 550 cm-t. A 70 cm magasságig megmaradt sírkamra falát halzsálka formában (*opus spicatum*) elhelyezett homokkövekből építették, belső felületét fehér vakolat borította, az alja terrazzo volt. Az akkori felszínre épített előfolyosót egy bejárat kötötte össze a mélyebbre lenyúló sírkamrával és a bejáratot egy homokkőből készült sírkő zárta le. A sírkő ugyan az eredeti helyén megmaradt, azonban éppen a felső, feliratos része a szántásnak áldozatul esett. A hamvasztóhely az előfolyosón volt, mely csupán néhány vasszeget, átégett üvegtöredéket és edénytöredéket tartalmazott. A sírkamrát teljesen kirabolták és néhány égetetlen emberi csont arra utalt, hogy a sírt utótemetkezésre is felhasználták, de később ezt is bolygatás érte.

Az 1. sírtől csaknem 300 m-re nyugatra egy szántás által erősen megbolygatott, téglából és homokkőből épült másik előfolyosós, kirabolt sírkamrát találtak (7. sír), amelynek bejárata azonban a déli oldalon helyezkedett el.

A harmadik kőépítményes sír (3. sír) szabályos négyzet alakú volt, déli bejáratral. A terrazzo padlón, közel a bejáratához, feküdt a homokkőből faragott sírkő díszítetlen alsó része. A sírkamra belső falát és a bejáratot fedő fehér vakolat széleit vörös sávban húzódo, s az ezen belüli fehér felületet vörös pontokból álló festés díszítette. Ez a sír is teljesen ki volt rabolva. A két, egymáshoz közel lévő kőépítményes halomsír (1, 3. sír) közötti területen négy szórthamvas „lapos” sírt sikerült feltárni, amelyek leletanyaga nagyon szegényes volt, csupán egy átégett, Pannoniában egyedülálló gall szárnyasfibula érdemel említést.¹⁹⁹

A *Katonatemető-dűlő*ben és a *Nagyrécsén* előkerült kőépítményes halomsírok szorosban kapcsolódnak *Noricum* és Nyugat-Pannónia hasonló temetkezéseihez. O. H. Urban – aki összefoglalta a két terület kutatási eredményeit – az ilyen jellegű temetkezéseket (falazott sírkamra fölé halom emeinek) a helyi

szokások római átvételének tartja a II. században, de ennek nyomán a bennszülöttek egy része is átvette a kőépítkezés szokását.²⁰⁰

A legkésőbbi halomsíros temetkezések Nagykanizsa és környékén kerültek elő. *Nagykanizsa-Alsóerdő*ben egy magányos halomsírt tártak fel. A nagyobb méretű ($15 \times 14 \times 1$ m) halom alatt egy, az akkori felszínről alig lemélyülő, sekély sírgödörben máglyán átégett szegényes leleteket találtak, de a legfontosabb lelet egy terra sigillata tál töredéke (Pfaffenhofen, Helenius kör), amelyet 210–240 közötti időre lehet keltezni.²⁰¹

Még ennél is fiatalabb lehet a *Nagykanizsa-Felsőerdő*ben napvilágra került halomsíros temető. A négy közepméretű halom közül hármat tártak fel, melyek egyike ki volt rabolva. A szórthamvas sírokból jól keltezhető terra sigillata tál töredékei (Pfaffenhofen, Dicanus kör) kerültek felszínre, valamint egy korai T-alakú bronzfibula. Ezeket a leleteket a III. század középső harmadára keltezték.²⁰²

Környékünkről még *Gelsesziget* határában tudunk római kori halomsírokról, a hét halom feltárását a közeljövőben kezdik meg.²⁰³

A III. század második felében nagyon jelentős változás állt be a temetkezési szokásokban: a hamvasztásról áttértek a csontvázas temetkezésre. Az áttérés módja nem ismert, mivel nem rendelkezünk a váltás idejéből vegyes rítusú átmeneti temetővel, s ez áll a római birodalom különböző provinciáira is. A csontvázas temetőkön belül pedig sokszor nagyon nehéz, vagy lehetetlen elkülöníteni a III. századi sírokat a későbbiktől. A változás okának meghatározása is még bizonytalan, többen a kereszténység előretörésével magyarázzák ezt.²⁰⁴

A III–IV. századi csontvázas temetkezések felsorolását az egyik legfontosabb és legnagyobb sírszámú temetővel kell kezdenünk. Az *Inkey-kápolna melletti villagazdaság temetője* a településtől keletre lévő domb déli lejtőjén létesült. Eddig 25 sír feltárására került sor.²⁰⁵ A csontvázas sírok szinte kivétel nélkül D–É tájolásúak (a fej délen) voltak, két sír kissé eltért ettől (DK–ÉNy), egy sírnál pedig Ny–K tájolást tapasztaltak. A temető központi sírja, amely minden valószínűség szerint a villagazdaság egyik birtokosáé lehetett, egy nagyméretű ($3,5 \times 2,1$ m) téglasír volt. A sírt négyzet alakban futó keskeny árok vette körül. A temetkezést teljesen kirabolták, csupán a koponya maradt meg a sírban. Egy kis gyermek-sír oldala volt még bélelve téglával. A többi sír kivétel nélkül földsír volt. A sírok egymástól távolabb (3–4 m), szinte szabályos sorokat alkotva helyezkedtek el. A sírok legnagyobb része koporsós temetkezést tartalmazott és többenél néhol homokkövel bélelték ki a sír oldalát.

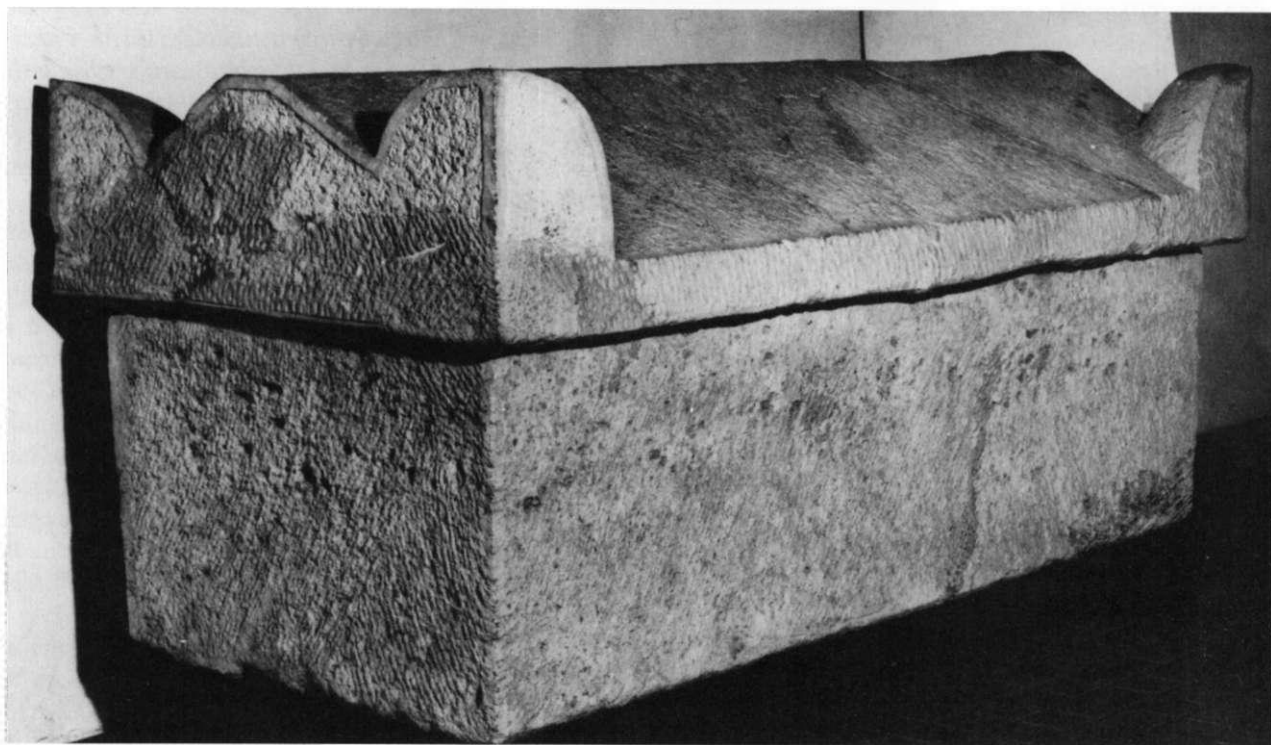
A temető egyik III. századi sírjában (10. sír) a fiatal férfi váza mellett összehajtogatva egy különleges bronzveretekkel díszített bőrvet találtak. A lant,

21. kép Horpasztott oldalú bögrék és mécses III–IV. századi településről (Nagykanizsa-Inkey-kápolna), besimított díszű korsó és tál IV. századi temető sírjából (Nagykanizsa-Inkey-kápolna)

22. kép Az 5. számú hosszúvölgyi fazekaskemence

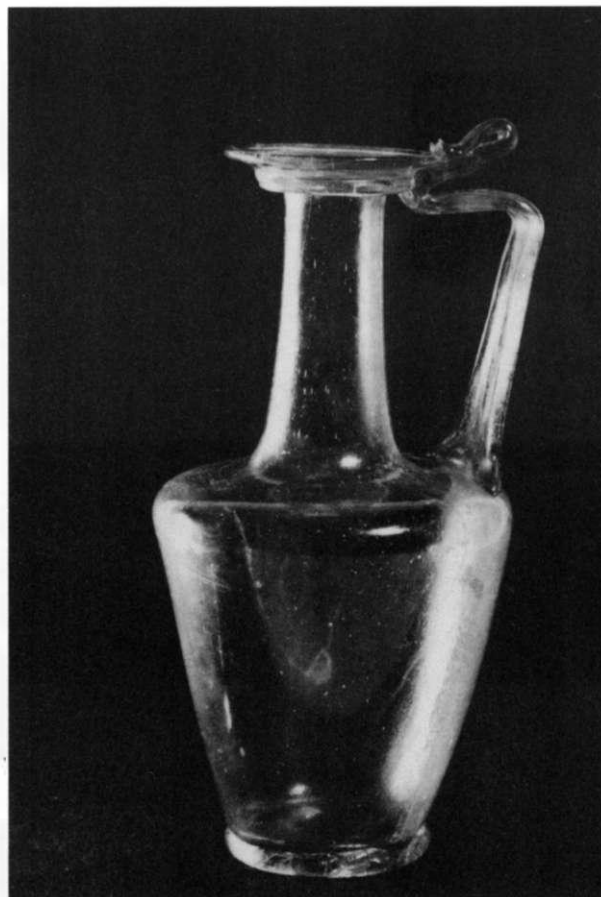
23. kép IV. századi szarkofág (Bagolasánc-Nagyfakos)

szív és kör alakú veretek analógiái elsősorban III. századi lószerszámveretek között találhatóak, de a nagy kerek csat is bizonyítja, hogy valószínűleg katonai övként (*cingulum*) került a sírba. A sírgödörben talált két ezüstérmét 236–237 között (*Maximinus Thrax*) verték.²⁰⁶ A temetkezések zöme azonban IV. századi. A gazdagabb sírok közé tartozott az 5. sír, amelyből piros festésű tál és pohár, sűrű tál, besímitott díszű korsó, üvegpalack, vaskés, üvegpaszta gyöngysor, bronzkarperec, és 6 db 325–336 között vert kisbronz került felszínre.²⁰⁷ Egy másik női sírban (2. sír) üvegpohár, korsón, bronz és csont karpereceken, gyöngysoron kívül egy aranyfülbevalót is találtak.²⁰⁸

A gazdag és a szegényebb sírok alapján az *Inkey-kápolna melletti temetőt* a villagazdaság birtokosai és a szolgák egyaránt használhatták.

Valószínűleg egyedülálló, vagy csak néhány sírból álló temetkezési hely lehetett a *Sormás-Hosszú-dűlő*-ben lévő lelőhely. A szántáskor megbolygatták a Ny-K tájolású, IV. századi téglasírt, melyben egy kislány csontváza feküdt. A sírt nem sokkal a temetés után kirabolták, akkor, amikor a koporsó még egyben volt. A koporsót összetartó és díszített vaspántokat csaknem eredeti helyükön találták meg és a hosszanti oldalakon lévő két-két karika alakú fogantyú is a természetes összeroskadás utáni helyükön volt. A gondosan megépített sír alját tetőfedő cserépből alakították ki, míg falát téglatöredékekből építették meg. A korabeli rablás után már csak néhány, kék pontokkal díszített üvegtöredéket, vastút, a koporsó vasalásait és egy aranygyűrűt találtak a leletmentés-kor.²⁰⁹ Egy szörványként felszínre került későrómai bögre azt sejteti, hogy néhány sír lehetett még a lelőhelyen.

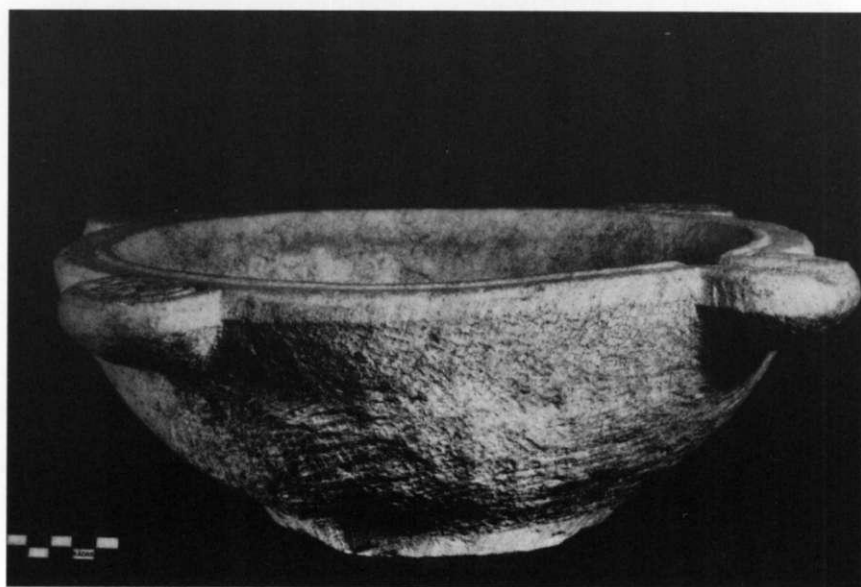
Az egyik leggazdagabb IV. századi sír *Bagolászán-Nagyfakoson* került napvilágra 1977-ben. A gödörbe helyezett, homokkőből készült szarkofág háztetőszerű tetejét érte el az eke a szántáskor. A pannoniai viszonylatban is ritka²¹⁰ késő római szarkofágban valószínűleg egy házaspár maradványai feküdtek. Először a feleséget temették el, majd néhány év után a férjét helyezték melléje, úgy, hogy a nő csontjait oldalra kotorták el. Az utótemetkezés miatt az ékszerek és a mellékletek legnagyobb része már összekeveredve feküdt a csontok között. A következő leletek kerültek elő a sírból: arany fülbevalópár, kék és zöld üvegyöngyök, 6 db csavart és sima bronzhuzalból készült karperec, két csont karperec, bronzcsat, két zöldes színű és bordázott hasú üvegcorsó, csaknem 50 cm hosszú üvegpalack és egy 364–367 között vert kisbronz (*Valentinianus*).²¹¹ Egy aranyozott, hagymagombos bronzfibula a férfi lábánál helyezkedett el. Ezt a fibulatípust a IV. század végére

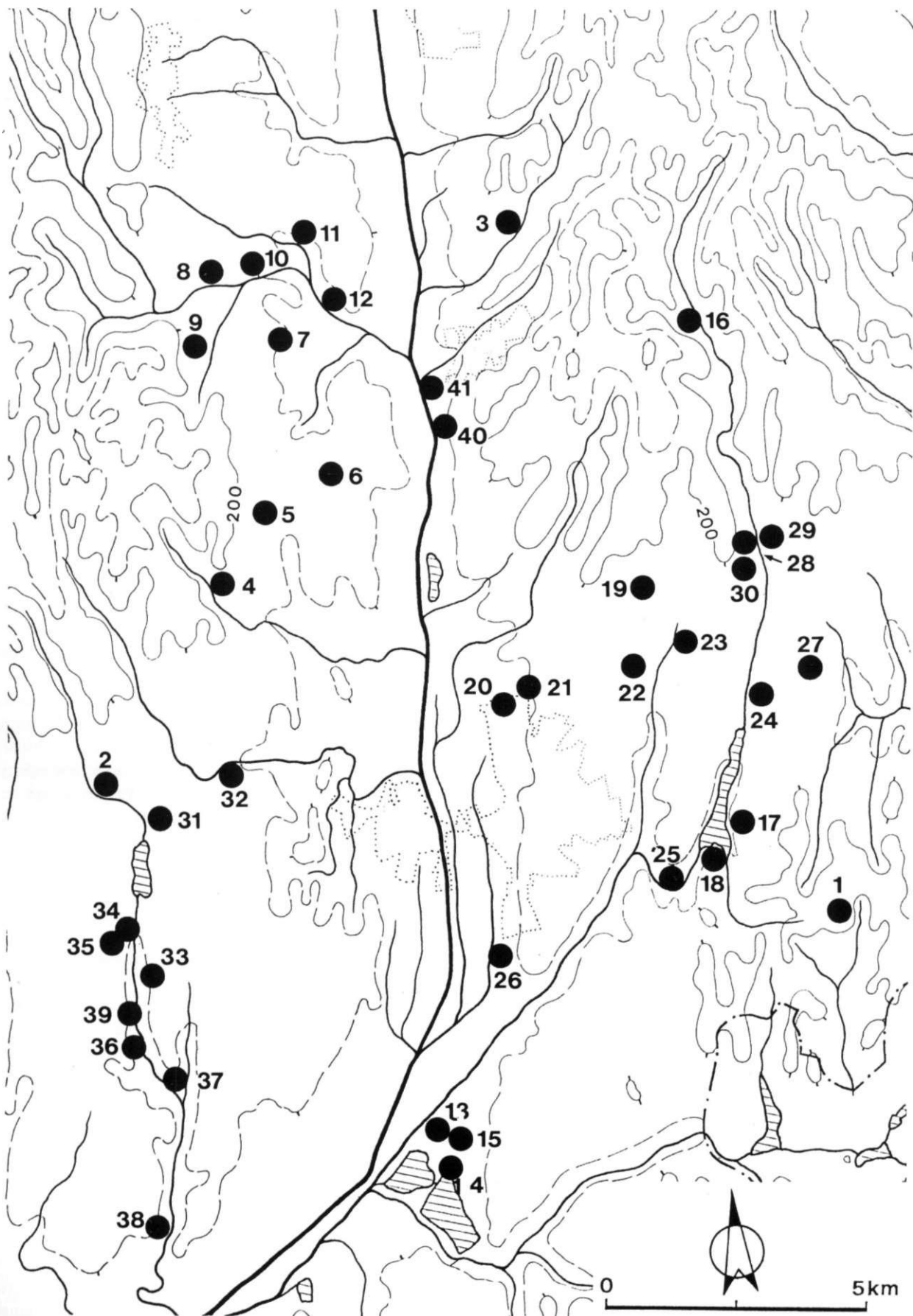
24. kép Arany fülbevalópár a nagyfakosi szarkofágból és IV. századi üvegcorsó (Nagykanizsa-Inkey-kápolna)

kelteznek és rangjelző szerepet tulajdonítanak neki. Korábban jellegzetes katonai viseletként értékelték ezt a mellékletet, de az újabb kutatások szerint inkább a bürokratikus apparátusban tevékenykedő hivatali személyekhez kapcsolható.²¹²

Nem tudjuk egyelőre, hogy a *nagyfakosi* szarkofág egyedülálló temetkezés volt-e, mindenesetre néhány *Inkey-kápolna* melletti sírral együtt ez a temetkezés tekinthető az egyik legkésőbbi római kori sírnak a környéken.

25. kép A hosszúvölgyi IV. századi márványedény

26. kép Római kori lelőhelyek

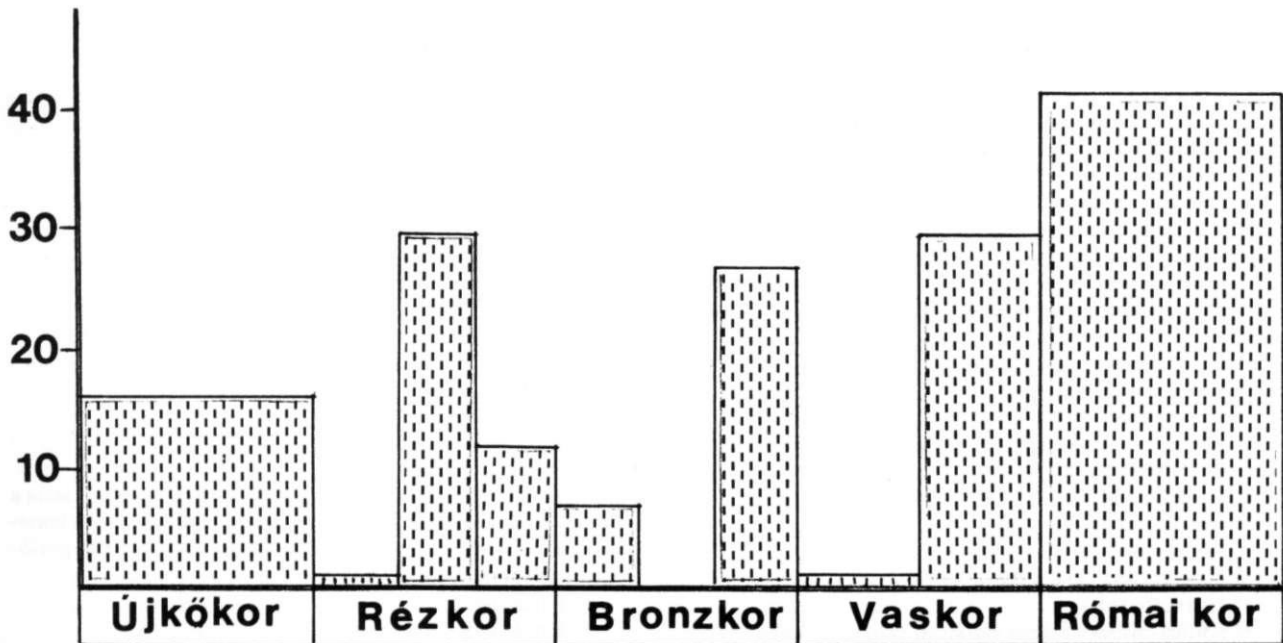
Római kori lelőhelyek jegyzéke

1. *Bagolasánc-Nagyfokos*. IV. századi szarkofág, leletmentés, 1977. (Ltsz.: 80.63.1–25.)
2. *Eszteregnye-TSz-istállók*. Szórványos edénytöredékek, terepbejárás, 1984. (Ltsz.: 85.41.12–14.)
3. *Gelsziget-Gózon erdő*. Hét halomsírból álló temető. (Régi anyag, ltsz.: 75.20.1., 75.23.1.)
4. *Homokkomárom-Nagymező*. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1978. (Ltsz.: 79.102.4.)
5. *Hosszúvölgy-Belterület*. Nagyterjedésű I–IV. századi telep, terepbejárás és leletmentés, 1976–1989. (HORVÁTH 1981)
6. *Hosszúvölgy-Elágazó*. Magányos római (?) halomsír, terepbejárás, 1978.
7. *Magyarszentmiklós-Újréti-dűlő*. Kisebb telep, terepbejárás, 1978, 1981. (Ltsz.: 79.9.1–13., 82.122.1–5.)
8. *Magyarszerdahely-Hamuszinpuszta*. Telep, terepbejárás, 1979. (Ltsz.: 79.91.3., 79.91.4–14.)
9. *Magyarszerdahely-Homoki-dűlő*. Hamvasztásos temető, ásatás, 1971–75. (HORVÁTH 1979)
10. *Magyarszerdahely-Lipó-dűlő*. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1979. (Ltsz.: 79.126.2.)
11. *Magyarszerdahely-Nagyégés*. Kisebb telep, terepbejárás, 1979. (Ltsz.: 79.127.2–3.)
12. *Magyarszerdahely-Újnéppuszta*. Telep, terepbejárás, 1975. (Ltsz.: 75.11.9–13.)
13. *Miklósfa-Gyöngyös sziget*. Telep, terepbejárás, 1989. (Ltsz.: 90.14.1–8.)
14. *Miklósfa-Mórichelyi halastavak*. Telep, terepbejárás, 1989. (Ltsz.: 90.11.1–5.)
15. *Miklósfa-Mórichely*. Telep, terepbejárás, 1978. (Ltsz.: 79.54.4–12.)
16. *Nagybakónak-Temető alja*. Telep, terepbejárás, 1982, 1983. (Ltsz.: 82.95.2., 83.11.1–2.)
17. *Nagykanizsa-Alsóerdő*. Magányos halomsír, ásatás, 1978. (HORVÁTH 1990. 48.)
18. *Nagykanizsa-Csónakázótó*. Telep, terepbejárás, 1979. (Ltsz.: 79.148.5.)
19. *Nagykanizsa-Felsőerdő*. Négy halomsír, ásatás, 1978. (HORVÁTH 1990. 48.)
20. *Nagykanizsa-Inkey-kápolna*. III–IV. századi villagazdaság, ásatás, 1976, 1979–81. 1991. (HORVÁTH 1983.)
21. *Nagykanizsa-Inkey-kápolna*. III–IV. századi temető, ásatás, 1977, 1979–81. (HORVÁTH 1983.)
22. *Nagykanizsa-Katonatemető*. Halomsíros temető, leletmentés, 1977. (HORVÁTH 1990. 48.)
23. *Nagykanizsa-Bilkei-dűlő*. Kisebb I–II. századi telep, terepbejárás, 1977. (Ltsz.: 77.7.1–3.)
24. *Nagykanizsa-Kisbesenyő-dűlő*. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1977. (Ltsz.: 77.15.7.)
25. *Nagykanizsa-Sánc*. Kisebb telep, Kalicz N. ásatása, 1971, 1974. (Ltsz.: 73.5.52., 79.69.24–38.)
26. *Nagykanizsa-Szennyvíztisztító telep*. Szórványos edénytöredékek, terepbejárás, 1978. (Ltsz.: 79.136.3–4.)
27. *Nagyrécsce-Aranyosi tábla*. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1984. (Ltsz.: 90.17.6–8.)
28. *Nagyrécsce-Bakónaki oldal*. Kisebb telep, terepbejárás, 1978, 1980. (Ltsz.: 79.76.1–12., 82.123.3.)
29. *Nagyrécsce-Kisrécscei kertek*. Kisebb telep, terepbejárás, 1978. (Ltsz.: 79.124.14–15.)
30. *Nagyrécsce-Temető*. Halomsíros temető, leletmentés, 1979–80. (HORVÁTH 1990. 48–49.)
31. *Sormás-Hidegkúti forrás*. II. századi temető és telep, terepbejárás, 1982. 1984. (Ltsz.: 82.100.1–101.2., 82.102.1–9., 82.103.3.7., 90.25.1–6.)
32. *Sormás-Hosszúdűlő*. IV. századi téglasír, leletmentés, 1976. (Ltsz.: 77.30.1–10., 77.35.1., 79.84.13.)
33. *Szepetnek-Belterület*. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1988. (Ltsz.: 89.46.1–2.)
34. *Szepetnek-Czerinkai-dűlő*. Szórványos edénytöredék, terepbejárás, 1988. (Ltsz.: 89.38.7.)
35. *Szepetnek-Hosszú Czerinka-dűlő*. Szórványos edénytöredékek, terepbejárás, 1988. (Ltsz.: 89.39.3–5.)
36. *Szepetnek-Kis perház-dűlő*. Szórványos edénytöredékek, terepbejárás, 1988. (Ltsz.: 89.48.14–15.)
37. *Szepetnek-Középtábla-dűlő*. Szórványos edénytöredékek, terepbejárás, 1988. (Ltsz.: 89.43.23–24.)
38. *Szepetnek-Mikefai-dűlő*. Szórványos edénytöredékek, terepbejárás, 1988. (Ltsz.: 89.51.2–3.)
39. *Szepetnek-Troszittyé-dűlő*. Nagyobb telep, terepbejárás, 1988. (Ltsz.: 89.47.2–15.)
40. *Újudvar-Úszőjárás*. Szórványos edénytöredékek, terepbejárás, 1975. (Ltsz.: 75.12.2–4.)
41. *Újudvar-Zsidóföldek*. III–IV. századi villagazdaság, leletmentés, 1978. (Rég. Füz. Ser. 1. 32 (1979) 61.)

ÖSSZEFOGLALÁS

Nagykanizsa környékének őskori és ókori történetét összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ez a terület nagyjából hasonló képet mutat, mint a környező részeké. A különböző korok lelőhelyeinek sűrűsége itt

is megközelítően ugyanazt a nagyságrendet mutatja, azonban néhány esetben eltér a szomszédos területekétől. Az időrendi táblázat és a lelőhelyek számának koronkénti eloszlását bemutató tábla nagyon jól érzé-

27. kép Az őskori és a római kori lelőhelyek számának eloszlása Nagykanizsán és környékén

kelteti ezt. A különböző korok, korszakok lelőhelyeinek száma azt mutatja, hogy egy-egy időszakban milyen településsűrűséggel számolhatunk vidékünkön, vagyis mennyire volt lakott.

A neolitikum kutatói számára kulcsfontosságú a becsehelyi lelőhely és a Dél-Zalában végzett terepbejárások azt mutatják, hogy az újkőkori lelőhelyek inkább Nagykanizsától nyugatra, Becsehely–Rigyác térségében helyezkednek el. A monográfiában érintett területről 16 ilyen korú lelőhelyről van tudomásunk, ami feltűnően nagy számú a kis térséget figyelembe véve. A rézkor elején alig lakott a környékünk (1 lelőhely), a korszak középső időszakában azonban rendkívüli módon benépesül (30 lelőhely). A Dunántúl többi részén is hasonló a helyzet, de vidékünkön ez különösen szembeűnő. A késő rézkorban kevesebb a települések száma (11 lelőhely), míg a bronzkor elején további csökkenés tapasztalható (6 lelőhely). A korai bronzkor második szakaszából és a középső bronzkor időszakából egyetlen leletet sem ismerünk innét, amelynek magyarázata az lehetne, hogy a klimatikus viszonyok változása miatt nem

telepedtek le az erdőszűtségre hajlamos vidékünkön, vagy ez együtt járt a társadalmi-gazdasági élet változásával is (törzsek szállásterületének kialakulása).

A késő bronzkorban eléggé sűrűn lakott Nagykanizsa és környéke (26 lelőhely), de törzsi-kereskedelmi központot nem ismerünk. A korai vaskort csak egy lelőhely képviseli, ami ugyancsak arra utal, hogy itt nem létesítettek törzsi központot. A vaskor fiatalabb szakaszában (kelták) újra sűrűn lakott a területünk (29 lelőhely) és feltételezésünk szerint egy társadalmi-gazdasági téren elmaradottabb törzs élhetett itt.

A római kori lelőhelyek száma a legnagyobb (41). Annak ellenére, hogy városias jellegű, vagy egyéb fontosabb település Nagykanizsa környékén nem volt a leletek gazdagsága is bizonyítja, hogy a vidékünket átszelő diagonális útnak milyen fontos szerepe volt és hogy területünk milyen hamar bekerült a birodalom vérkeringésébe. A vidék római kori képét az erdők szélén, dombhátak lejtőjén megművelt területek között elhelyezkedő néhány villagazdaság és az azt kiszolgáló falusias jellegű települések hálózata határozta meg.

JEGYZETEK

Rövidítések

<i>ActaArchHung</i>	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
<i>ArchÉrt</i>	= Archaeológiai Értesítő (Budapest)
<i>CommArchHung</i>	= Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
<i>FolArch</i>	= Folia Archaeologica (Budapest)

JPMÉ

MittArchInt

MUAG

= A Janus Pannónius Múzeum Évkönyve (Pécs)
= Mitteilungen des Archaeologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
= Mitteilungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte (Wien)

RégFüz = Régészeti Füzetek (Budapest)
 StudArch = Studia Archaeologica
 VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)

A többi rövidítés az irodalomjegyzékben található.

- ¹ Kalicz 1970, 8. – Kalicz 1988.
² Kalicz 1988
³ Kalicz 1979, 15., 9–10. jegyzet
⁴ Kalicz 1988
⁵ H. Simon Katalin (Göcseji Múzeum) 1990–91-es fel-tárása.
⁶ Kalicz 1988
⁷ Kalicz 1979, 16., 15.
⁸ Kalicz 1988
⁹ Kalicz N.–Makkay J.: A neolitikus Sopot-Bicske kul-túra. ArchÉrt. 99 (1972) 4.
¹⁰ Kalicz 1985, 82.
¹¹ Kalicz 1985, 12.
¹² Raczky 1974
¹³ Kalicz 1991, 355., Abb. 2.1–9.
¹⁴ Horváth 1983, 9.
¹⁵ Kalicz N.: A rézkori halatoni csoport Veszprém me-gyében. VMMK 8 (1969) 83–89.
¹⁶ Kalicz 1974, 91.
¹⁷ Kalicz 1974, 87–88.
¹⁸ Kalicz 1982, 16.
¹⁹ Kalicz N.: Kultúráváltozások a korai és a középső rézkorban a Kárpát-medencében. ArchÉrt. 114–115 (1987–1988), 3–13. – Kalicz 1991, 367.
²⁰ Kalicz 1982, 8. – Kalicz 1991, 367–368.
²¹ Kalicz 1974, 88.
²² Kalicz 1975
²³ Kalicz 1976 b
²⁴ A pecsétlővel legutóbb Makkay J. foglalkozott: Mak-kay, J.: Early stamps seals in South-East Europe. Buda-pest, 1984, 157.
²⁵ RégFüz Ser. I. No. 33 (1980) 18.
²⁶ Banner, J.: Die Pécelér Kultur. Archaeologia Hunga-rica XXXV. (Budapest, 1956)
²⁷ Kalicz 1963
²⁸ Torma 1969, 104.
²⁹ Torma 1969, 102–103.
³⁰ Horváth 1983, 9.
³¹ Korek József: Rézkori település Szigetcsépen. Comm-ArchHung 1984, 27.
³² Horváth 1983, 12.
³³ Kalicz 1963, 41–42.
³⁴ Vö.: Kalicz, N.: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Archaeologia Hungarica XLIV. Budapest, 1968.
³⁵ Bóna, I.: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I–II. Alba Regia IV–V. (1963–64), 17–63.
³⁶ Baranya, 62, 68. – Ecsedy 1978.
³⁷ Ecsedy 1978, 110–111.
³⁸ R. Kalicz-Schreiber 1989, 249.
³⁹ Horváth 1983, 12., 4. kép
⁴⁰ Horváth 1983, 5. kép 1–2.
⁴¹ R. Kalicz-Schreiber 1989, Abb. 3.
⁴² RégFüz Ser. I. No. 42 (1991) 6.
⁴³ Kalicz 1976 a, 149.
⁴⁴ A lelőhely területén katonai objektum van és a Göcseji Múzeum volt munkatársa, Molnár László katonaként fig-yelte meg a lelőhelyet és gyűjtött innét cserepeket (Lelt.sz.: 79.173.1–10.)
⁴⁵ Baranya, 62. – Horváth 1984, 20. (Lelt.sz.: 79.74.1–79.75.12., 83.13.1–4.)
⁴⁶ Horváth L. 1991. évi terepbejárása, leltározatlan.
⁴⁷ Torma 1972, 30. – Bándi 1972, 41.
⁴⁸ R. Kalicz-Schreiber, 1989, Abb. 10.
⁴⁹ Bondár M.: Kisapostag-Kultur. In: Sieben Jahrtau-sende am Balaton. Mannheim, 1989. 31.
⁵⁰ Torma 1972, 26.
⁵¹ Bóna 1975, 193 skk.
⁵² Bándi 1972 – Baranya, 81–82.
⁵³ Bándi 1972, 48., 3. kép
⁵⁴ Bándi 1972, 53.
⁵⁵ Bóna 1975, 28 skk.
⁵⁶ Kőszegi 1988, 16.
⁵⁷ Horváth 1989, 38. Abb. 8.
⁵⁸ Baranya, 107.
⁵⁹ Kőszegi 1988, 17.
⁶⁰ Horváth L. ásatása.
⁶¹ Horváth 1984, 21.
⁶² Kőszegi 1988, 22, 161.
⁶³ Kőszegi F. a korai halomsíros kultúra sírjának tartja a magyarszentmiklósi urnasírt (Kőszegi 1988, 18.). Vélemé-nyünk szerint azonban ez a temetkezés inkább a BD periódus idejére tehető.
⁶⁴ Patek 1968, 116–117.
⁶⁵ Patek 1968, 15 skk.
⁶⁶ Patek 1968, 51 skk.
⁶⁷ Kőszegi 1988, 11 skk.
⁶⁸ Kőszegi 1988, 59–80.
⁶⁹ Horváth 1989, 39–40.
⁷⁰ Horváth 1983, 14–15.
⁷¹ Horváth 1983, 6. kép
⁷² RégFüz Ser. I. No. 31. (1978) 18.
⁷³ RégFüz Ser. I. No. 31. (1978) 15–16. – RégFüz Ser. I. No. 32. (1979) 15.
⁷⁴ Kőszegi F. nem egyértelműen határozza meg a sír korát. Az egyik helyen a korai halomsíros kultúrába sorolja (Kőszegi 1988, 18.), máshol pedig a késői halomsíros kul-túrába (Kőszegi 1988, 158.)
⁷⁵ Kalicz 1976 a, 150. – Kőszegi 1988, 30, 163.
⁷⁶ Patek 1968, 60, 132., XCIII t. 1–5. – Kőszegi 1988, 163. – Korek 1960, 70.
⁷⁷ Patek 1968, 60.
⁷⁸ Patek 1968, 60. – Korek 1960, 70.
⁷⁹ Patek 1968, 60, XCIII. t. 6. – Kőszegi 1988, 163. – Korek 1960, 70.
⁸⁰ Baranya, 127, 132.
⁸¹ Kőszegi 1988, 45.
⁸² Kőszegi 1988, 46–54.
⁸³ Kőszegi 1988, 48–49.
⁸⁴ Kőszegi 1988, 71–72.
⁸⁵ Horváth L. 1989. évi ásatása.
⁸⁶ Kőszegi 1988, 55, 158.
⁸⁷ Horváth 1989, 53.
⁸⁸ Baranya, 128, 130. – Kőszegi 1988, 55–56.
⁸⁹ Kőszegi 1988, 79.
⁹⁰ Baranya, 133.
⁹¹ Patek Erzsébet: Előzetes jelentés az 1971-ben Sopron-Burgstallon végzett ásatásról. ArchÉrt. 99 (1972) 206.
⁹² Kemenczei Tibor: Újabb leletek a Nagyberki-Szalacs-ka kora vaskori halomsírokból. ArchÉrt. 101 (1974) 3–16. – Maráz Borbála: Pécs-Jakabhegy. Előzetes jelentés az 1976–77. évi ásatásokról. ArchÉrt. 106 (1979) 78–92.
⁹³ Horváth 1989, 45.
⁹⁴ Szepetnek-Kisszpetnek dűlő. (Lelt.sz.: 89.37.7–8.)
⁹⁵ K. Vinski-Gasparini: Grupa Martijanec-Kaptol. In.: Praistorija Jugoslovenskih zemalja. V. (Sarajevo, 1987) 182 skk.
⁹⁶ Szabó 1971, 7.
⁹⁷ Szabó 1971, 11–12.

- ⁹⁸ Horváth 1987 a.
⁹⁹ Horváth 1987 b, 64–65.
¹⁰⁰ Horváth 1989, 47.
¹⁰¹ Horváth 1987 b, 67.
¹⁰² Szabó 1971, 20.
¹⁰³ Horváth 1987 b.
¹⁰⁴ Horváth 1987 b, 12. kép
¹⁰⁵ Horváth 1987 b, 64–65.
¹⁰⁶ Horváth 1978.
¹⁰⁷ Horváth 1983, 15.
¹⁰⁸ Horváth 1987 b, 63.
¹⁰⁹ Horváth 1987 b, 63.
¹¹⁰ Horváth 1987 b, 65.
¹¹¹ Horváth 1987 b, 65.
¹¹² Horváth 1987 b, 66–67.
¹¹³ Baranya, 183. – Horváth 1979, 50.
¹¹⁴ Horváth 1987 a, 75–76.
¹¹⁵ Horváth 1979, 93.
¹¹⁶ Horváth 1979, 50, 64.
¹¹⁷ Horváth 1979, 52.
¹¹⁸ Horváth 1979, 51–52.
¹¹⁹ Horváth 1979, 23–34.
¹²⁰ Horváth 1979, 52.
¹²¹ Horváth 1979, 59.
¹²² Horváth 1979, 60–61.
¹²³ Horváth 1979, 53–54.
¹²⁴ Horváth 1976.
¹²⁵ Horváth László: Újabb kelta sírok Miklósfán. Zalai Gyűjtemény 8 (1978) 3–10.
¹²⁶ Horváth 1976, 13–14.
¹²⁷ Horváth 1976, 12.
¹²⁸ Horváth 1987 a, 97.
¹²⁹ Pannónia, 31.
¹³⁰ Mócsy 1962, 540–541. – Mócsy 1974, 38.
¹³¹ Tóth Endre: Pannónia provincia kialakulásához. ArchÉrt. 103 (1976), 201. – Tóth Endre: Pannónia történetének problémái. Antik Tanulmányok 23 (1976) 115. – Pannónia, 32.
¹³² Barbarics Lajos: Nagykanizsa. Magyar városok monográfiája. Budapest, 1929., 1.
¹³³ Mócsy 1974, 74–75.
¹³⁴ Pannónia, 4. térkép. – Bilkei 1981, 10.
¹³⁵ Horváth 1979, 92.
¹³⁶ Mócsy 1974, 143. – Pannónia, 62.
¹³⁷ Mócsy 1962, 586. – Pannónia, 54.
¹³⁸ Mócsy 1962, 555–560.
¹³⁹ Horváth 1979, 17. kép
¹⁴⁰ Horváth 1983, 22. – Horváth 1979, 99.
¹⁴¹ Pannónia, 45.
¹⁴² Horváth 1979, 92. – Horváth 1983, 22.
¹⁴³ Horváth 1979, 92.
¹⁴⁴ Pannónia, 55.
¹⁴⁵ Numizmatikai Közlemények 48–49 (1949–1950) 57–58. A pénzlelet 285 db kisbronzot tartalmazott, utolsó uralkodó Gratianus (367–383).
¹⁴⁶ Pannónia, 119.
¹⁴⁷ Vékony, G.: Venetier–Urnfelderkultur–Bernsteinstrasse. Savaria 16 (1982) 34–35. – Pasquinucci, M.: Aquileia and amber trade. Savaria 16 (1982) 273.
¹⁴⁸ Cserményi, V.–Tóth, E.: Der Abschnitt der Bernsteinstrasse in Ungarn. Savaria 16 (1982) 286.
¹⁴⁹ Mócsy 1976, 27–28.
¹⁵⁰ Pannónia, 121.
¹⁵¹ Bilkei 1981, 10–11.
¹⁵² Mócsy 1957, 86–87.
¹⁵³ RégFüz. Ser. I. No. 36 (1983) 49.
¹⁵⁴ Pannónia, 121. – Bilkei 1981, 10.
¹⁵⁵ Horváth 1984, 23.
¹⁵⁶ Bilkei J.–Horváth L.: Noricum római sírkövek Zalában. Zalai Gyűjtemény 16 (1980–81) 15–16.
¹⁵⁷ Horváth 1979, 97.
¹⁵⁸ Horváth 1981, 27.
¹⁵⁹ Horváth 1981, 31.
¹⁶⁰ A mortarium lelt. sz.: 78.1.1. A gödörből II. Constantius 346–350 között vert kisbronz került elő (Lelt.sz.: 78.6.110.).
¹⁶¹ Horváth László: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1983-ban benyújtott doktori disszertáció. (A Zalai Gyűjtemény 1979. évi köteteként megjelent munka kiegészített változata.)
¹⁶² Horváth 1983, 7–8. Az 1991-es ásatást a Kanizsa Bútorgyár finanszírozta, mivel a területet hasznosítani kívánják.
¹⁶³ Horváth 1983, 22.
¹⁶⁴ Horváth 1983, 18.
¹⁶⁵ A terra sigillatákat Gabler Dénes határozta meg. – Horváth 1983, 22.
¹⁶⁶ Gabler Dénes: Terra sigillata chiara tálak Nagykanizsáról. Zalai Gyűjtemény 18 (1982–83), 33–35.
¹⁶⁷ Pannónia, 204.
¹⁶⁸ Ottományi Katalin: Késő római besimított kerámia Nagykanizsán. Zalai Gyűjtemény 18 (1982–83) 57.
¹⁶⁹ Bilkei 1985, 11–12.
¹⁷⁰ Horváth 1983, 9. kép 13–14.
¹⁷¹ Horváth 1983, 22.
¹⁷² Berecz 1991, 8. kép
¹⁷³ Horváth 1983, 8. kép 25–29.
¹⁷⁴ RégFüz. Ser. I. No. 32 (1979) 61.
¹⁷⁵ Katona György Zsuzsa: Millefiori üvegek Pannoniában. JPMÉ 33 (1988) 70–71.
¹⁷⁶ Horváth 1979, 84. – Horváth 1981, 31.
¹⁷⁷ Bilkei 1985, 11.
¹⁷⁸ Fundmünzbericht 1978. ActaArchHung. 33 (1981) 359. (315/316 I. Constantinus, 337/341 II. Constantius, 351/354 II. Constantius, 364/367 Valens)
¹⁷⁹ Thury György Múzeum Irattára: 68/1950–3.
¹⁸⁰ Horváth 1979
¹⁸¹ Mócsy 1957, 86.
¹⁸² Mócsy 1957, 83–84.
¹⁸³ Mócsy 1976, 22–23.
¹⁸⁴ Mócsy 1976, 27. – Die Römische Inschriften Ungarns 2. (Bp. 1976) 22–24.
¹⁸⁵ Horváth 1979, 67–68.
¹⁸⁶ A temetőből előkerült terra sigillatákat Gabler Dénes dolgozta fel. In.: Horváth 1979, 71–81.
¹⁸⁷ Horváth 1979, 81.
¹⁸⁸ Horváth 1979, 81 skk.
¹⁸⁹ Bilkei 1985, 10–11.
¹⁹⁰ Horváth 1979, 69–70. – Berecz 1991, 169–172.
¹⁹¹ Horváth 1979, 70–71.
¹⁹² Pannónia, 246–247.
¹⁹³ Pannónia, 248.
¹⁹⁴ B. Bónis Éva: A noricum-pannoniai halomsíros temetkezések korhatározásának kérdése. A Fejér megyei tumulusok jellegzetes emlékényaga. ArchÉrt. 102 (1975) 249. – Gabler, D.: Die Sigillaten von Pfaffenhofen in Pannonien. ActaArchHung 30 (1978) 103, Nr. 131.
¹⁹⁵ Horváth 1990, 48.
¹⁹⁶ Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 589.
¹⁹⁷ Gabler Dénes: Terra sigillata az inotai és a pannoniai halomsírokban. In: Noricum-pannoniai halomsírok. Veszprém, 1990. 151–152.
¹⁹⁸ Horváth 1990, 48–49.
¹⁹⁹ Berecz 1991, 163–164.

²⁰⁰ Urban, O. H.: Das norisch-pannonische Hügelgräberfeld von Kapfenstein, Steiermark. MUAG 32 (1982) 155 skk. – Urban, O. H.: Römische Dromosgräber in der Steiermark, im Burgenland und in Niederösterreich. In: Noricum-pannoniai halomsírok. Veszprém, 1990, 68. – A legkeletibbre lévő dromos-sír Balácáról ismert. (*Palágyi Sylvia*: Az inotai feltárások és a Veszprém megyei római kori halmok fémanyagának összehasonlítása. In: Noricum-pannoniai halomsírok. Veszprém, 1990. 12.)

²⁰¹ Horváth 1990, 48.

²⁰² Horváth 1990, 48.

²⁰³ Horváth 1990, 99. (Újudvar–Morgánypusztá név alatt). Azóta sikerült megtalálni az 1940-es években meg-
bolygatott halmokat.

²⁰⁴ Pannónia, 248.

²⁰⁵ Horváth 1983, 23.

²⁰⁶ Horváth 1983, 23., II. kép 1–3.

²⁰⁷ Horváth 1983, II. kép 6–16.

²⁰⁸ Horváth 1983, II. kép 17–28.

²⁰⁹ RégFüz. Ser. I. No. 30 (1977) 26.

²¹⁰ Pl.: A táci 430 sírból csak kettő volt szarkofág (Pannónia, 249)

²¹¹ Fundmünzbericht 1977. ActaArchHung. 32 (1980) 456.

²¹² Pannónia, 249. – Berecz 1991, 167.

* * *

A térképeket Dr. Horváth László tervei alapján Merényi Armandné rajzolta.

A rajzokat Dr. Horváth László, a fényképeket Dr. Horváth László és Kádas Tibor készítették.

IRODALOM

Baranya

Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Szerk.: Bándi Gábor. [Pécs], 1979.

Bándi 1972

Bándi Gábor: A mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának kialakulása és elterjedése. VMMK 11. (1972.), 41–58.

Berecz 1991

Berecz Katalin: Római kori fibulák Zala megyéből I. Zalai Múzeum 3. (1991.), 163–183.

Bilkei 1981

Bilkei Irén: A Canius kereskedő család Pannóniában. Zalai Gyűjtemény 16. (1981.), 3–12.

Bilkei 1985

Bilkei Irén: Római edényfeliratok a nagykanizsai Thury György Múzeumban. Zalai Gyűjtemény 21. (1985.), 5–21.

Bóna 1975

Bóna, István: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Archaeologi Hungarica 11. Budapest, 1975.

Ecsedy 1978

Ecsedy, István: Die Siedlung der Somogyvár-Vinkovci Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien. JPMÉ 23. (1978.), Pécs, 1979., 97–117.

Gabler 1983

Gabler Dénes: Terra sigillata chiara tálak Nagykanizsáról. Zalai Gyűjtemény 18. (1983.), 27–44.

Horváth 1976

Horváth László: Kelta temető leletmentése Miklósfán. Zalai Gyűjtemény 6. (1976.), 5–20.

Horváth 1978

Horváth László: Késő vaskori lakóház Nagykanizsán. Zalai Gyűjtemény 8. (1978.), 11–22.

Horváth 1979

Horváth László: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. Zalai Gyűjtemény 14. (1979.)

Horváth 1981

Horváth László: A hosszúvölgyi római fazekaskemen-
cék. In: Iparrégészet 1. Veszprém, 1981., 27–31.

Horváth 1983

Horváth László: Előzetes jelentés a Nagykanizsa–Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról. Zalai Gyűjtemény 18. (1983.), 7–25.

Horváth 1984

Horváth László: Nagykanizsa és környékének története. In: Cseke Ferenc és isai: (szerk.): Nagykanizsa. [Budapest], 1984., 16–36.

Horváth 1987 a

Horváth, László: The surroundings of Keszthely. In: Corpus of Celtic finds in Hungary I. Transdanubia 1. Red.: Kovács, T.–Petres, E.–Szabó, M. Budapest, 1987. 63–178.

Horváth 1987 b

Horváth László: Késő vaskori ház- és településtípusok Dél-Zalában. Zalai Múzeum 1. (1987.), 59–80.

Horváth 1989

Horváth, László: Späteisenzeit. In: Sieben Jahrtausende am Balaton. Von der Ur- und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkriege. Ausstellungskatalog. Red.: Müller, Robert. Mannheim, 1989., 47–50.

Horváth 1990

Horváth László: Római halomsírok Zalában. In: Noricum-pannoniai halomsírok. Az 1988. október 21-i várpalotai tanácskozás előadásai. Szerk.: K. Palágyi Sylvia. Veszprém, 1990., 47–65.

Kalicz 1963

Kalicz, Nándor: Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. Budapest, 1963. StudArch II.

Kalicz 1970

Kalicz Nándor: Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. [Budapest], [1970.]

Kalicz 1974

Kalicz Nándor: A halatoni csoport emlékei Dél-Dunántúlon. JPMÉ 14–15. (1969–1970.), Pécs, 1974. 75–93.

Kalicz 1975

Kalicz, Nándor: Siedlungsfunde der Balaton-Gruppe in Nagykanizsa. MittArchInst 4. 1973. Budapest, 1975., 19–24.

Kalicz 1976 a

Nagykanizsa-Sánc. MittArchInst 6. (1976.), 149–150.

Kalicz 1976 b

Kalicz, Nándor: Die Funde der Phase III. der kupferzeitlichen Balaton-Gruppe in Nagykanizsa-Sánc. MittArchInst 5. 1974/75. Budapest, 1976. 41–44.

Kalicz 1979

Kalicz, Nándor: Funde der ältesten Phase der Linienbandkeramik in Südransdanubien. MittArchInst 8–9. Budapest, 1979., 13–46.

Kalicz 1982

Kalicz Nándor: A Balaton-Lasinja kultúra történeti kérdései és fémleletei. ArchÉrt 109. (1982.), 3–17.

Kalicz 1985

Kalicz Nándor: Kőkori falu Aszódon. Múzeumi füzetek 32. Aszód.

Kalicz 1988

Kalicz Nándor: A termelő gazdálkodás kezdetei a Dunántúlon. Neolitikum. Tudományos doktori fokozat elnyeréséhez a Tudományos Minősítő Bizottsághoz benyújtott értekezés. Kézirat.

Kalicz 1991

Kalicz, Nándor: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im Ungarischen Transdanubien. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55. Bonn, 347–387.

Korek 1960

Korek József: Adatok Zala megye őskorához. In: *Szentmihályi Imre* (szerk.): A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950–1960. Zalaegerszeg, 1960., 67–82.

Kőszegi 1988

Kőszegi Frigyes: A Dunántúl története a késő bronzkorban. BTM Műhely 1. Budapest, 1988.

Mócsy 1957

Mócsy András: Római sírkő Magyarszerdahelyről. Fo-1Arch IX. (1957.), 83–90.

Mócsy 1962

Mócsy, [András] Andreas: Pannónia. In: Pauly–Wissowa: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Supplementband IX. Stuttgart, 1962., 515–776. Különlenyomat.

Mócsy 1974

Mócsy András: Pannónia a korai császárság idején. Budapest, 1974.

Mócsy 1976

Mócsy András: Zala megye római kori köemlékeiről. Zalai Gyűjtemény 6. (1976.), 21–32.

Ottományi 1983

Ottományi Katalin: Késő római besimított kerámia Nagykanizsán. Zalai Gyűjtemény 18. (1983.), 45–58.

Pannónia

Pannónia régészeti kézikönyve. Szerk.: *Mócsy András–Fitz Jenő*. Budapest, 1990.

Patek 1968

Patek, Erzsébet: Die Urnenfelder Kultur in Transdanubien. Archaeologica Hungarica XLIV. Budapest, 1968.

Petres–Szabó 1985

Petres, Éva, F.–Szabó, Miklós: Bemerkung zum sogenannten „Hatvan-Boldog” Schwerttyp. Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. XXII. Székesfehérvár, 1985., 87–96.

Raczky 1974 Raczky Pál: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. ArchÉrt 101. (1974.), 185–210.

R. Kalicz–Schreiber 1989

Kalicz–Schreiber, Rózsa: Die älteste Bronzezeit in Nordwestungarn und ihre Beziehungen. Præhistorica 15–16. Praha., 249–259.

Szabó 1971

Szabó Miklós: A kelták nyomában Magyarországon. [Budapest], [1971.]

Torma 1969

Torma István: Adatok a badeni (péceli) kultúra bolerazi csoportjának magyarországi elterjedéséhez. VMMK 8. (1969.) 91–106.

Torma 1972

Torma István: A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön. VMMK 11. (1972.), 15–39.

Horváth László

Geschichte von Nagykanizsa und Umgebung vom Neolithikum bis zum Ende der Römerzeit

EINLEITUNG

In unserer Studie fassen wir die Geschichte von Nagykanizsa und Umgebung vom Neolithikum bis zum Ende der Römerzeit zusammen, wobei wir einen Raum von etwa 33 km² berücksichtigen. Die intensive archäologische Erforschung dieses Gebietes begann eigentlich erst 1975, als im Museum von Nagykanizsa in der Person des Verfassers ein Archäologe seine Arbeit aufnahm. Zur Zusammenstellung dieses Teiles der Monographie lieferten die Angaben die in den letzten 17 Jahren durchgeführten archäologisch-topographischen Arbeiten, Fundrettungen und Ausgrabungen.

DAS NEOLITHIKUM (ca. 5000–2500 v.u.Z.)

Aus dem frühen *Neolithikum* (Starčeva Kultur) ist uns ein Fundort in Becsehely bekannt, der schon deshalb wichtig ist, da die Kenntnis der Nahrungsmittelprodukten südlicher Herkunft, vermutlich hier den weiter nördlich lebenden Völkern vermittelt wurde.

Das Fundmaterial des *mittleren Neolithikums* (gestreifte Keramikkultur Transdanubiens) kommt vor allem westlich von Nagykanizsa (Becsehely, Rigyác, Petrivente, Szepetnek) vor, wo sich von dieser wahrscheinlich ausgedehnte Lagerstätten befunden haben. Nándor Kalicz bezeichnete die klassische und späte Phase dieser Kultur als „Keszthelyer Gruppe“.

Die neueren Forschungen des *späten Neolithikums* (Sopot und Lengyel Kultur), erbrachten den Nachweis dessen, dass sich in Transdanubien, am Ende des Neolithikums, durch die Verschmelzung zweier Kulturen (Sopot und Zseliz Kultur), die Lengyel Kultur entwickelt hat. Vor der Entwicklung gehörte unser Gebiet zur Sopot Kultur (Becsehely), zur Zeit der Lengyel Kultur hingegen war es spärlich bewohnt (Nagykanizsa–Palin).

KUPFERZEIT (2500–1900 v.u.Z.)

Laut neuester Forschungen füllt die 3. Phase der Lengyel Kultur in unserer Region die Periode der frühen Kupferzeit aus. Das eine Objekt der an der Fundstelle Nagykanizsa-Inkey-Kápolna freigelegten kleineren Siedlung, war einst ein Wohnhaus und ein Grossteil des Fundmaterials wies überwiegend plastische Verzierungen auf.

In der *mittleren Kupferzeit* (*Balaton-Lásinja I. Kultur-Periode der Furchenstich Keramik*), kam in der ersten Periode eher die südliche Wirkung zur Geltung, während in der zweiten die westliche überwiegt. In der 1. Phase war die Umgebung von Nagykanizsa sehr dicht bewohnt (32 Fundorte) und die Siedlungen befanden sich zum Grossteil an den sanften Hügelhängen unweit des Wassers, es sind aber auch hochgelegene Siedlungen bekannt. Die bedeutendste Erschliessung erfolgte am Fundorte Nagykanizsa-Sánc, wo auch einige Gruben der jüngeren Periode ans Tageslicht gebracht wurden. Die Oberfläche eines freigelegten Tonstempels (pintedera) ist mit Furchenstich-Muster verziert. In der jüngeren Phase der Periode war unsere Gegend sehr spärlich bevölkert.

Aus der mittleren Kupferzeit ist uns nur ein einziges Einäscherungsgrab bekannt (Semjénháza).

Die Funde der *späten Kupferzeit* (*Badener Kultur*) kamen in der Umgebung von Nagykanizsa erst gelegentlich der neuesten Forschungen zum Vorschein. Die wichtigste der 11 Fundstellen befindet sich nächst Nagykanizsa-Inkey-Kápolna, wo mehrere Objekte und Kleinfamilienhäuser der frühen Kulturphase (Boleraz Gruppe) freigelegt wurden.

FRÜHE BRONZEZEIT (1900–1700/1650 v.u.Z.)

In unserer Landschaft füllte die frühe Bronzezeit die Somogyvár-Vinkovci Kultur aus, deren Siedlungen neben den sanften Hängen der Wassernähe auch auf den Höhen der grösseren Hügel vorkamen. Ihre Bestattungen sind in unserer Region vorläufig nicht bekannt.

In der Siedlung Inkey-Kápolna wurden Getreidespeichergruben und einige in den Boden versenkte kleinere Wohnhäuser gefunden. Von den Funden sind erwähnenswert eine kleine Stierskulptur und ein als Amulette gebrauchter Phallos.

Im Laufe der Ausgrabungen in Börzönce bei Nagykanizsa kamen neben mehreren wohlerhaltenen Gefässen, viele kleine Tierfiguren aus Ton, eine Leuchte und ein kleines Wagenmodell zum Vorschein.

Von den Höhenfundorten der Somogyvár-Vinkovci Kultur dürfte einer sicherlich eine Festung gewesen sein (Oltárc).

Aus der letzten Periode der Bronzezeit (Kisapostag-Kultur) ist uns in der Umgebung kein Fund bekannt, das westliche Vorkommen finden wir im Raum Kis-Balaton.

MITTLERE BRONZEZEIT

(1700/1650–1500 v.u.Z.)

Aus dieser Periode ist uns ebenfalls keinerlei Fund bekannt. Der Stammsitz des Volkes der transdanubischen Keramikultur mit Kalkeinlage, das im Besitze eines grossen Teiles von Transdanubien war, endete im Westen am Kis-Balaton.

SPÄTE BRONZEZEIT (14.–9. JH. v.u.Z.)

Das charakteristische Fundmaterial der Periode, welcher der *frühen Hügelgräberkultur* (R BB2-BC) unmittelbar voranging (Koszider Horizont), wurde im Gebiet des Kis-Balaton gefunden, in unserer Gegend mangelt es aber einstweilen noch an Funden ähnlichen Typs. Das vom Norden einwandernde Volk der Hügelgräberkultur besetzte auch unsere Gegend und von seinen hiesigen Siedlungen ragt jene von Gelsesziget weit hervor. Auf dem Fundort, im Ausmass 100–150 m, wurde ein grosses Haus (20 × 11 m) freigelegt. Ausser den Gefässen mit plastischer und geritzter Verzierung sowie deren Bruchteilen, kamen hier Dolche und Nadeln aus Bronze ans Tageslicht. Aufgrund der Tierknochen dürften die Bewohner der Siedlung vor allem Hirten und Jäger gewesen sein.

In der *späten Hügelgräber-frühen Urnenfeld-Periode* (R BD-HA₁) entwickelten sich in Transdanubien durch die Verschmelzung der früheren Hügelgräberkultur und der von Norden einwandernden neueren Bevölkerung, mehrere Gruppen der Urnenfeldkultur. Die Umgebung von Kanizsa war zu dieser Zeit ziemlich dicht bewohnt. Auf dem gründlichst erschlossenen Fundort nächst Inkey Kápolna, wurden ausser einem grösseren Haus (9,5 × 5,5 m) nur Getreidespeichergruben gefunden. Die Keramikverzierungen weisen stark auf Traditionen der Hügelgräber hin. Auf dem Fundort Nagykanizsa–Bilkei dűlő wurden auch Teile eines Hauses mit abgedichteter Wand erschlossen. In Magyarszentmiklós sind uns zwei Einäscherungsgräber bekannt. Die Erschliessungsumstände der von der Umgebung von Nagykanizsa gefundenen Bronzewaffen und Schmuckstücken sind ungewiss.

Im jüngeren Abschnitt der *Urnenfeldkultur* (R HA₂-HB) verminderte sich stark die Anzahl der Siedlungen, so sind in unserer Gegend nur einige Fundorte bekannt (Gelsesziget, Magyarszerdahely).

FRÜHE EISENZEIT (8.–5. JH. v.u.Z.)

Aus dieser Zeit kennen wir in unserer Region bloss einen Fundort (Szepetnek), was darauf hinweist, dass hier kein Stammeszentrum errichtet wurde.

SPÄTE EISENZEIT (4.–1. JH. v.u.Z.)

Die *Kelten* erschienen in der *südlichen Zalagegend* im 4. Jh. v.u.Z. (Nagykanizsa–Dávid-dűlő, Magyarszerdahely, Felsőrajk), doch kann ein Grossteil der Siedlungen und Friedhöfe auf die darauffolgenden Perioden (LT-C, D) datiert werden. In Zala sind befestigte Siedlungen unbekannt, wir können ausschliesslich aus wenigen Gebäuden bestehende Meierhöfe und kleinere Dörfer registrieren. Es fehlen hier auch die Spuren einer Münzprägung, was darauf schliessen lässt, dass sich hier ein gesellschaftlich rückständiger Stamm angesiedelt hat. Der Name des angenommenen Stammes ist nicht bekannt, er hat sich aber vermutlich auf dem Gebiet zwischen Raab, Balaton und Mur angesiedelt.

Hinsichtlich der *Siedlungserschliessungen* aus der späten Eisenzeit, ist unsere Region das bestens erforschte Gebiet des Landes. Die Anzahl der in den verschiedenen Fundstellen freigelegten Häuser beträgt 28 und jede Siedlung liegt an Flussufern. Bezüglich der Siedlungsstruktur ist die in Nagykanizsa–Dávid dűlő erschlossene Siedlung von besonderer Bedeutung, wo in 11 Reihen angeordnete Häuser beobachtet wurden. Aufgrund der Funde, die ausnahmslos aus in Boden gesenkten Häusern stammen, kann angenommen werden, dass in dieser kleinen Siedlung ausser Ackerbau und Viehzucht auch zahlreiche sg. ergänzende Beschäftigungen (z.B. Weben-Spinnen, Eisen- und Bronzebearbeitung) betrieben wurde.

Von den in Nagykanizsa und Umgebung erschlossenen *Friedhöfen* befinden sich in dem von Magyarszerdahely die meisten (29 Gräber). Der Friedhof dürfte von der Wende LT-B/C bis Ende LT-C2 benützt worden sein. (Am gleichen Ort kam auch der Friedhof aus der frühen Römerzeit ans Tageslicht.) 11 Gräber des Friedhofes von Miklósfa können auf die Periode LT-C2, während die wenigen Skelettgräber aus Magyarszentmiklós auf die Periode LT-D datiert werden.

RÖMERZEIT (1.–4. JH.)

An Funden aus der Römerzeit ist unsere Region sehr reich, was nicht verwunderlich ist, war doch die südliche Zalagegend jener Teil Transdanubiens das zu Italien am nächsten war.

Wenn wir die kurze Geschichte dieser Periode veranschaulichen wollen, müssen wir betonen, dass die verschiedenen Blütezeiten des Römischen Reiches auch in unserer Region fühlbar sind.

Die erste Blütezeit (Ende der ersten Hälfte des 2. Jhs) ist durch die aus steierischem Marmor gemeisselten Grabsteine, die aus Stein erbauten Grabkammern, das dichte Siedlungsnetz und die Import-

gegenstände gekennzeichnet (Becsehely, Sormás, Hosszúvölgy, Marosszerdahely, Nagykanizsa-Soldatenfriedhof, Nagyrécse). Die frühesten Funde können auf die Mitte des 1. Jahrhunderts datiert werden (Magyarszerdahely). Die zweite Blütezeit erfolgte unter der Severi, zu dieser Zeit dürften mehrere Villenwirtschaften der Umgebung erbaut worden sein (Nagykanizsa-Inkey kápolna, Újudvar). Die Angriffe gegen Pannonien im 3. und 4. Jahrhundert hinterliessen in diesen Siedlungen ihre Spuren, aber sie waren bis zum Ende des 4. Jahrhunderts bewohnt.

Das Strassennetz der Römerzeit wurde auch auf unserem Gebiet ausgebaut. Die von der Bernsteinstrasse abzweigende, Aquilea mit Aquincum verbindende Diagonalstrasse überquerte unsere Gegend. Die Itinirarien erwähnen allerdings diese Strassen nicht, die archäologischen Funde beweisen jedoch ihr Bestehen. Diese Strasse verlief im Raume von Nagykanizsa in west-östlicher Richtung, wobei sie das breite Überschwemmungsgebiet der Principale umging und am Nordrand der heutigen Stadt (Nagykanizsa-Inkey-Kápolna) in östlicher Richtung weiterführte.

Die Siedlungen und Friedhöfe sind nicht allein entlang der Diagonalstrasse dicht gelegen, sondern auch in den Tälern nordöstlicher Richtung den Geländeverhältnissen entsprechend. Ausser den festländischen Wegen kann in unserer Region nur die Mur als Wasserstrasse in Betracht gezogen werden.

In der Umgebung von Nagykanizsa sind uns *Siedlungen* städtischen Charakters oder Soldatenlager nicht bekannt. Aufgrund der Fundorte können wir zwei Typen unterscheiden: die Siedlungen ländlichen Charakters ohne Steinbauten (*vicus*) und solche wo auch Steinbauten zu finden sind (*villa rustica*). Von den 33 bekannten Siedlungen aus der Römerzeit ist die von Hosszúvölgy hervorzuheben, wo Töpferöfen aus dem 2. und 3. Jahrhundert freigelegt wurden und von der gleichen Stelle stammt ein Marmorgefäss (*mortarium*) aus dem 4. Jahrhundert. Eine Siedlung ohne Steingebäude fand man auch in Sormás, hier wurden gelegentlich der Geländebegehung ein Töpferofen aus dem 2. Jh. und ein zur Siedlung gehöriger Einäscherungsfriedhof beobachtet.

Eine der bedeutendsten Siedlungen aus der Römerzeit in der Umgebung war die Villenwirtschaft bei Nagykanizsa-Inkey-Kápolna. Auf dem erschlossenen Areal von 8000 m² konnten 3 Steingebäude,

mehrere in den Boden versenkte Wohnhäuser, Brunnen und Spuren eines Holzzaunes freigelegt werden. Unter den Funden der im 3.-4. Jh. bewohnten Siedlungen waren viele terra sigillata, chiara, Gefässbruchstücke mit eingeglätterter Verzierung, Bruchstücke mit eingekerbten Namen, Schüsseln mit Siegeldekoration und ärztliche Instrumente. Ein Detail des Friedhofes der Villenwirtschaft wurde auch freigelegt.

Eine ähnliche Villenwirtschaft befand sich auch in Újudvar.

Von den *Begräbnisstätten* aus der Römerzeit ist die in Magyarszerdahely die bedeutendste, wo 34 Einäscherungsgräber erschlossen wurden. Ebenfalls hier kam früher der Grabstein einer aus Aquilea stammenden Familie zum Vorschein. Der Friedhof wurde von der Mitte des 1. Jahrhunderts bis zur Mitte des 3. Jahrhunderts fortlaufend benützt.

In der Umgebung wurden auch Hügelgräber (*tumuli*) freigelegt. Diese Bestattungsart war gerade aufgrund der Hügelgrabfunde in der Umgebung von 1. bis zur Mitte des 3. Jahrhunderts üblich. Bei den frühen Gräbern (1.-2. Jh.) kamen in mehreren Fällen auch aus Stein erbaute Grabkammern vor (Nagykanizsa, Nagyrécse). Mehrere Hügelgräber können auf die erste Hälfte oder die Mitte des 3. Jahrhunderts datiert werden. (Nagykanizsa-Alsóerdő, Nagykanizsa-Felsőerdő).

Von den Skelettgräbern des 3.-4. Jahrhunderts ist der Friedhof der Villenwirtschaft neben der Inkey-Kapelle der wichtigste. Bisher wurden hier 25 Gräber freigelegt und die Gräber gruppieren sich um ein ausgeraubtes Ziegelgrab. Einige Gräber stammen gewiss aus dem 3. Jahrhundert, so auch das eines jungen Mannes, in welchem dem Toten ein bronzebeschlagener Ledergürtel (*cingulum*) beigelegt war. Ein Grossteil der Gräber stammt jedoch aus dem 4. Jahrhundert und sämtliche Gräber sind fast ausnahmslos in nord-westlicher Richtung angeordnet.

Im Friedhof von Sormás war vermutlich das ausgeraubte Ziegelgrab die einzige Grabstätte, oder befanden sich hier nur ganz wenige Gräber, ebenso der Sarkophag von Bagolasánc-Nagyfakos, in dem ein Ehepaar mit reichen Beigaben (goldene Ohrgehänge, Armbänder, eine Halskette, Glasgefäss, vergoldete Fibel) bestattet war. Das Grab kann anhand einer zwischen 364-367 geprägten kleinen Bronzemünze datiert werden.

Bilderverzeichnis

Abb. 1. Chronologische Tabelle über die urzeitlichen Kulturen des südlichen Transdanubiens

Abb. 2. Neolithische Gefässe aus Becsehely

Abb. 3. Gelegentlich einer Geländebegehung gefundene linienverzierte Gefässbruchstücke und Steinwerkzeuge (Eszteregnye)

- Abb. 4.* Neolithische Fundorte
- Abb. 5.* Buttenförmiges Gefäß aus der mittleren Kupferzeit
- Abb. 6.* Schüssel und Töpfchen aus der späten Kupferzeit (Nagykanizsa-Inkey-Kápolna)
- Abb. 7.* Fundorte aus der Kupferzeit
- Abb. 8.* Ein Phallos darstellendes Amulett, eine kleine Stierskulptur und ein Getreidespeicher vom Areal der Somogyvár-Vinkovci-Kultur (Nagykanizsa-Inkey-Kápolna)
- Abb. 9.* Verzierte Bronzenadelköpfe, Bronzedolche, Gefäß mit geritzter Verzierung vom Areal der Hügelgrabkultur (Gelsesziget)
- Abb. 10.* Plastisch verziertes Gefäß aus der späten Bronzezeit (o = Somogyvár-Vinkovci-Kultur, o = späte Bronzezeit)
- Abb. 11.* Fundorte aus der Bronzezeit (o = Somogyvár-Vinkovci-Kultur, o = späte Bronzezeit)
- Abb. 12.* Frühkeltische Gefäßbruchstücke mit Siegeldekoration, ungetöpferte Gefäße (Nagykanizsa-Dávid-dűlő)
- Abb. 13.* Keltische Eisenfibeln und Eisensäbel mit eingekerbter Verzierung aus dem Grab Nr. 63 von Magyarszerdahely
- Abb. 14.* Bruchstücke eines keltischen Schildbuckels und Schildrahmens, Eisenschere, Rasiermesser und Speerspitze aus Grab Nr. 63 von Magyarszerdahely
- Abb. 15.* Schleifstein, siegelverzierte Urne und Schüsseln aus Grab Nr. 63. von Magyarszerdahely
- Abb. 16.* Bronzefibel mit Koralleneinlagen (Magyarszerdahely) Bronzefibel des Nauheimer Typs und Hammer aus Ton (Magyarszentmiklós)
- Abb. 17.* Bronzekette und keltische Armbänder mit plastischer Verzierung (Miklósfa)
- Abb. 18.* Fundorte der späten Eisenzeit
- Abb. 19.* Barbotiner Schüssel aus Oberitalien (Nagykanizsa-Militärfriedhof) und germanische terra sigillata Schüssel mit Reliefdekoration (Nagykanizsa-Inkey-Kápolna)
- Abb. 20.* Grabkammer mit Vorgang vom Beginn des 2. Jhs und quadratische Grabkammer (Nagyrecse)
- Abb. 21.* Töpfchen mit eingebulter Seite und Leuchte von der Siedlung des 3.-4. Jhs. (Nagykanizsa-Inkey-Kápolna), Krug und Schüssel mit einglätteter Verzierung aus dem Grab des Friedhofes vom 4. Jh. (Nagykanizsa-Inkey-Kápolna)
- Abb. 22.* Töpferofen Nr. 5 aus Hosszúvölgy
- Abb. 23.* Sarkophag aus dem 4. Jh. (Bagolasánc-Nagyfokos)
- Abb. 24.* Goldenes Ohrgehängepaar aus dem Sarkophag von Nagyfokos und Glaskrug aus dem 4. Jh. (Nagykanizsa-Inkey-Kápolna)
- Abb. 25.* Marmorgefäß aus Hosszúvölgy vom 4. Jh.
- Abb. 26.* Fundorte aus der Römerzeit
- Abb. 27.* Verteilung der Anzahl von Fundorten des prähistorischen und des römischen Zeitalters in Nagykanizsa und Umgebung.

László Horváth

The history of Nagykanizsa and its surroundings between the Neolithic and the Roman Period

INTRODUCTION

This study summarizes the history of Nagykanizsa and its surroundings from the Neolithic to the end of the Roman Period. The area under discussion here covers some 33 square kilometers. Intensive archaeological research only began as late as 1975 in this area when an archaeologist, the author of this paper, was included in the staff of the museum in Nagykanizsa. Data for this monograph were provided by archaeological topographic surveys and rescue excavations carried out over the last 17 years.

NEOLITHIC

(APPROXIMATELY 5000 TO 2500 B.C.)

An Early *Neolithic* (Starčevo culture) site is known from Becsehely. This find is important because it may have been around this spot that the knowledge of food producing economies may have passed from the south to people living in the north.

The *Middle Neolithic* (Transdanubian Linearband Ceramic culture) is predominantly represented by material found west of Nagykanizsa (Becsehely, Rigác, Petrivente, Szepetnek), where large settlements of this period must have existed. The classical and late phases of this period have been termed the „Keszthely Group” by Nándor Kalicz.

Research into the *Late Neolithic* (Sopot and Lengyel cultures) has shown that the Lengyel culture was formed by the mingling of two cultures (Sopot and Zseliz) in Transdanubia at the end of the Neolithic. Before it came to existence, the area under discussion here belonged to the Sopot culture (Becsehely). During the time of the Lengyel culture, however, population density was low (Nagykanizsa–Palin).

COPPER AGE (2500–1900 B. C.)

Recent research has shown that the Early Copper Age is represented by Phase III of the Lengyel culture in this area. One of the features of the small settlement uncovered at the site of Nagykanizsa–Inkey-kápolna was a dwelling. This house is characterized by an artifactual material dominated by sherds with plastic decoration.

During the first period of the *Middle Copper Age* (*Balaton-Lásinja I. culture – the period of Furchenstich ceramics*), a southern influence may be ob-

served. The second phase, however, showed more evidence of influences from the west. During Phase I., the surroundings of Nagykanizsa were very densely populated (as is shown by 32 sites). The majority of settlements were located on the rolling hills in neighboring marshland, although some higher elevations were inhabited as well. The most significant excavations have been carried out at the site of Nagykanizsa–Sánc, where a few pits from the younger period were also discovered. The surface of the clay seal (pintadera) found in one of these features is decorated by *Furchenstich* patterns. During the younger phase of this period the area was again scarcely populated.

Only one *Middle Copper Age* cremation burial is known from the entire area (Semjénháza).

Finds of the Late Copper Age (Baden culture) have become known only during the course of the most recent investigations in the environs of Nagykanizsa. Of the 11 sites discovered to date, the most significant may be found near Nagykanizsa–Inkey-kápolna where the early (Boleraz) phase of this culture is represented by several features and a dwelling that may have housed a small family.

EARLY BRONZE AGE (1900–1700/1650 B. C.)

The Early Bronze Age is represented by the Somogyvár–Vinkovci culture in the area under discussion here. Its settlements were located on rolling hills near marshy areas, although some sites were found at higher elevations as well. As yet, no burials from this period have been found in the area.

Grain storage pits, small pits and a few semi-subterranean pit dwellings were found at the settlement representing this period near Nagykanizsa–Inkey-kápolna. Among the artifacts, a bull statuette and a phallic symbol used as an amulet are worthy of mention.

Excavations at the site of Börzönce near Nagykanizsa yielded several complete vessels as well as a number of animal figurines in addition to a lamp and a small wagon model.

One of the settlements of the Somogyvár culture located at a higher elevation (Oltárc) was certainly fortified.

No artifacts of the Early Bronze Age's final period (Kisapostag culture) are known in this area. The westernmost occurrence of this culture was documented in the region of the Small-Balaton.

MIDDLE BRONZE AGE (1700/1650–1500 B. C.)

There are no finds representing this period near Nagykanizsa. Although people using Lime Incrusted Ware dominated in most of Transdanubia, the Small Balaton region formed the western frontier of this culture's core area.

LATE BRONZE AGE

(14th–9th CENTURIES B. C.)

Although typical artifacts characteristic of the period (Koszider horizon), directly preceding the *Early Kurgan culture* (R BB2-BC), were found in the Small Balaton region, similar finds are absent in the area encompassed by this study. The people of the Kurgan culture invaded this region from the north. Of their settlements, the site of Gelsesziget is of outstanding importance. A large (20 by 11 m) house was uncovered at this settlement. In addition to sherds with plastic and incised decorations, bronze daggers and pins were brought to light at this site. Animal bones indicate that the inhabitants of this settlement practiced herding and hunting predominantly.

The *Late Kurgan–Early Urnfield Period* (R BD-HA₁) was formed by the merger of the earlier Kurgan people and a population that arrived subsequently from the north. They formed several groups of the Urnfield culture in Transdanubia. The surroundings of Nagykanizsa were relatively densely populated during this time. Again, the site near Nagykanizsa–Inkey kápolna has been the most thoroughly investigated. In addition to a large (9.5 by 5.5 m) house, however, only grain storage pits represent this period. The decoration of sherds shows a strong tradition of the Kurgan culture style. A section of a house with pounded walls was also uncovered at the site of Nagykanizsa–Bilkei-dűlő. Two cremation graves are known from Magyarszentmiklós as well. The find circumstances of some bronze weapons and jewelry from the Nagykanizsa region are uncertain.

During the later period of the *Urnfield culture* (R-HA₂-HB) the number of settlements sharply decreased and only a few sites are known from the Nagykanizsa area (Gelsesziget, Magyarszerdahely).

EARLY IRON AGE

(8th–5th CENTURIES B. C.)

This period is represented by only one site (Szepetnek) in the area under discussion. This shows that no tribal center was established here.

LATE IRON AGE

(4th–1st CENTURIES B. C.)

The *Celts* first appeared during the 4th century B. C. in the *south of Zala county* Nagykanizsa–Dávid-dűlő, Magyarszerdahely, Felsőrajk). However, the majority of settlements and cemeteries date to the next period (LT-C, D). No fortified settlements were found in Zala county while only farmsteads consisting of a few houses and small villages are known. The evidence of minting is also absent in the area. It may thus be assumed that a tribe, relatively backward in terms of both its social and economic development, inhabited this area. Although the name of this hypothesized tribe remains unknown, they must have occupied the region which may be largely defined by lake Balaton and the Rába and Mura rivers.

As far as Late Iron Age *settlement excavations* are concerned, Nagykanizsa and its surroundings are among the most intensively investigated areas in Hungary. The number of houses excavated at various sites is 28. All of these settlements are located on the banks of bodies of water. A settlement came to light at Nagykanizsa–Dávid-dűlő, where a series of 11 houses were observed. On the basis of artifacts brought to light from these uniformly semi-subterranean pit-dwellings it may be hypothesized that in addition to land cultivation and animal husbandry, a number of so-called „complementary activities” (e. g. weaving and braiding, iron as well as bronze working) were also pursued at this site.

Of the cemeteries excavated in the surroundings of Nagykanizsa the largest is located at Magyarszerdahely (29 graves). This cemetery may have been in use between the turn of LT-B/C and the end of LT-C2 (a Roman cemetery was also found at the same site). Eleven burials in the Miklósfa cemetery may be dated to the LT-C2 period, while some inhumation graves at the Magyarszentmiklós cemetery belong to the LT-D period.

ROMAN PERIOD (1st–4th CENTURIES)

Rich artifactual material is available from the Roman Period of the area under discussion in this paper. This is not surprising since the south of Zala county is the section of Transdanubia located closest to Italy. Within this *short historical description* of the period it must be emphasized that the various phases of prosperity within the Roman Empire may be recognized in this territory as well. The first such period (late 1st and the first half of the 2nd century) is characterized by tombstones carved from Steyr marble, stone burial chambers, a dense network of settlements and imported artifacts (Becsehely, Sormás, Hosszúvölgy, Magyarszerdahely, Nagykanizsa-

Katonatemető, Nagyrécsé). The earliest finds may be dated to the middle of the 1st century. The second wave of prosperity followed during the Severian Period when many of the area's villa farms were built (Nagykanizsa-Inkey-kápolna, Újudvar). Although attacks on Pannonia during the 3rd and 4th centuries left their marks on these settlements, they remained in use until the end of the 4th century.

The Roman Period road network was also developed in the area under discussion here. The diagonal road connecting Aquilea and Aquincum to the Amber Route crossed this region. Although it is not mentioned by itineraria, archaeological finds indicate that this road existed. In the proximity of Nagykanizsa this road ran west to east around the floodplains of the Principalis and passed by the city's northern edge (Nagykanizsa-Inkey kápolna) toward the east. However, settlements and cemeteries also commonly occurred in areas other than along this diagonal road. Topographical research indicates that the valleys in this region oriented north to south were densely inhabited as well. In addition to the road system, only the Mura river served as a water route in the area.

No urban settlement or military camp is known in the surroundings of Nagykanizsa. On the basis of architecture two types of settlements may be distinguished. The *vicus*, the first type is a rural settlement with no masonry buildings. The other type, the *villa rustica* had stone houses. Of the 33 known Roman Period settlements in this area, the Hosszúvölgy site is of paramount importance. Here, 2nd and 3rd century kilns as well as a 4th century marble *mortarium* were found. A settlement lacking stone buildings was found in Sormás. Here a 2nd century kiln and a cremation cemetery were observed during the course of field surveys. One of the most important Roman Period settlements in the area is the *villa rustica* excavated near Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Three stone buildings, several semi-subterranean pit dwellings, wells and remains of a wooden fence were found within the excavated 8000 square meters surface. Samian Ware, Chiara, ceramics with smoothed-in

decoration, a sherd with a name incision, bowls with seal decorated rims as well as medical instruments were among the artifacts found at this settlement which was inhabited during the 3rd and 4th centuries. A segment of the cemetery associated with this villa farm was also excavated.

A similar *villa rustica* functioned at Újudvar as well. Of all the Roman Period burial grounds the Magyarszerdahely cemetery is the most important. Thirty-four cremation graves were excavated at this site. Previously, the tombstone of a family originating from Aquilea was found at the same spot. The cemetery was used continuously between the middle of the 1st and the middle of the 3rd centuries.

Roman Period kurgans (*tumuli*) were also excavated in this area. This form of burial existed between the 1st and the middle of the 3rd centuries as is evidenced by *tumuli* discovered in the region under discussion in this monograph. In the case of early (1st and 2nd centuries) graves several stone burial chambers were discovered as well (Nagykanizsa, Nagyrécsé). Several *tumuli* may be dated to the beginning or the middle of the 3rd century (Nagykanizsa-Alsóerdő, Nagykanizsa-Felsőerdő).

Of the 3rd and 4th century inhumations, the cemetery of the *villa rustica* unearthed near Nagykanizsa-Inkey kápolna contains the most important burials. At present, 25 graves have been uncovered here which were clustered around a brick grave which had been robbed. Some of these burials certainly date to the 3rd century, including that of a man who was buried with a belt having bronze mounts (*cingulum*). However, the majority of graves date to the 4th century and are, almost without exception, oriented south to north.

Similarly to the sarcophagus found at Bagolasánc-Nagyfakos, the robbed brick grave at Sormás was probably a single burial. The remains of a married couple with rich grave furniture (a pair of golden earrings, bracelets, a necklace, glass dishes and a gilded fibula) were discovered in this sarcophagus. This burial could be dated on the basis of a small bronze mint struck between 364 and 367.

List of figures

Figure 1 The chronological table of prehistoric cultures in southern Transdanubia

Figure 2 Neolithic vessels from Becsehely

Figure 3 Linear band decorated sherds and lithic artifacts found during field surveys (Eszteregnye)

Figure 4 Neolithic sites

Figure 5 Dossier shaped Copper Age vessel (Nagykanizsa-Sánc)

Figure 6 Late Copper Age bowl and mugs (Nagykanizsa-Inkey kápolna)

Figure 7 Copper Age sites

Figure 8 Phallic amulet, bull figurine and storage vessel from a settlement of the Somogyvár-Vinkovci culture (Nagykanizsa-Inkey-kápolna)

Figure 9 Bronze pins with decorated heads, bronze daggers and vessel with incised patterns from a settlement of the Kurgan culture (Gelsesziget)

Figure 10 Late Bronze Age vessel with plastic decoration (Nagykanizsa-Inkey-kápolna)

Figure 11 Bronze Age sites (circles: Somogyvár-Vinkovci culture, full circles: Late Bronze Age)

Figure 12 Sherds of Early Celtic stamped ware and hand formed vessels (Nagykanizsa-Dávid-dűlő)

Figure 13 Celtic iron fibulae and iron sword with chiseled decoration from Grave 63 at Magyarszerdahely

Figure 14 Celtic shield boss, fragments of a shield frame, iron shears, shaving knife and lance point from Grave 63 at Magyarszerdahely

Figure 15 Whet stone, stamp decorated urn and howls from Grave 63 at Magyarszerdahely

Figure 16 Bronze fibula with coral inlay (Magyarszerdahely) Nauheim-type bronze fibula and clay hammer (Magyarszentmiklós)

Figure 17 Bronze chain and Celtic bracelet with plastic decoration (Miklósfa)

Figure 18 Late Iron Age sites

Figure 19 Barbotine decorated bowl from northern Italy (Nagykanizsa-Katonatemető) and relief decorated Samian ware bowl from Germania (Nagykanizsa-Inkey-kápolna)

Figure 20 Second century A. D. grave chamber with entry corridor and square grave chamber (Nagyrecse)

Figure 21 Mugs with depressed walls and lamp from the 3rd-4th century settlement (Nagykanizsa-Inkey-kápolna)

Figure 22 Kiln No 5 from Hosszúvölgy

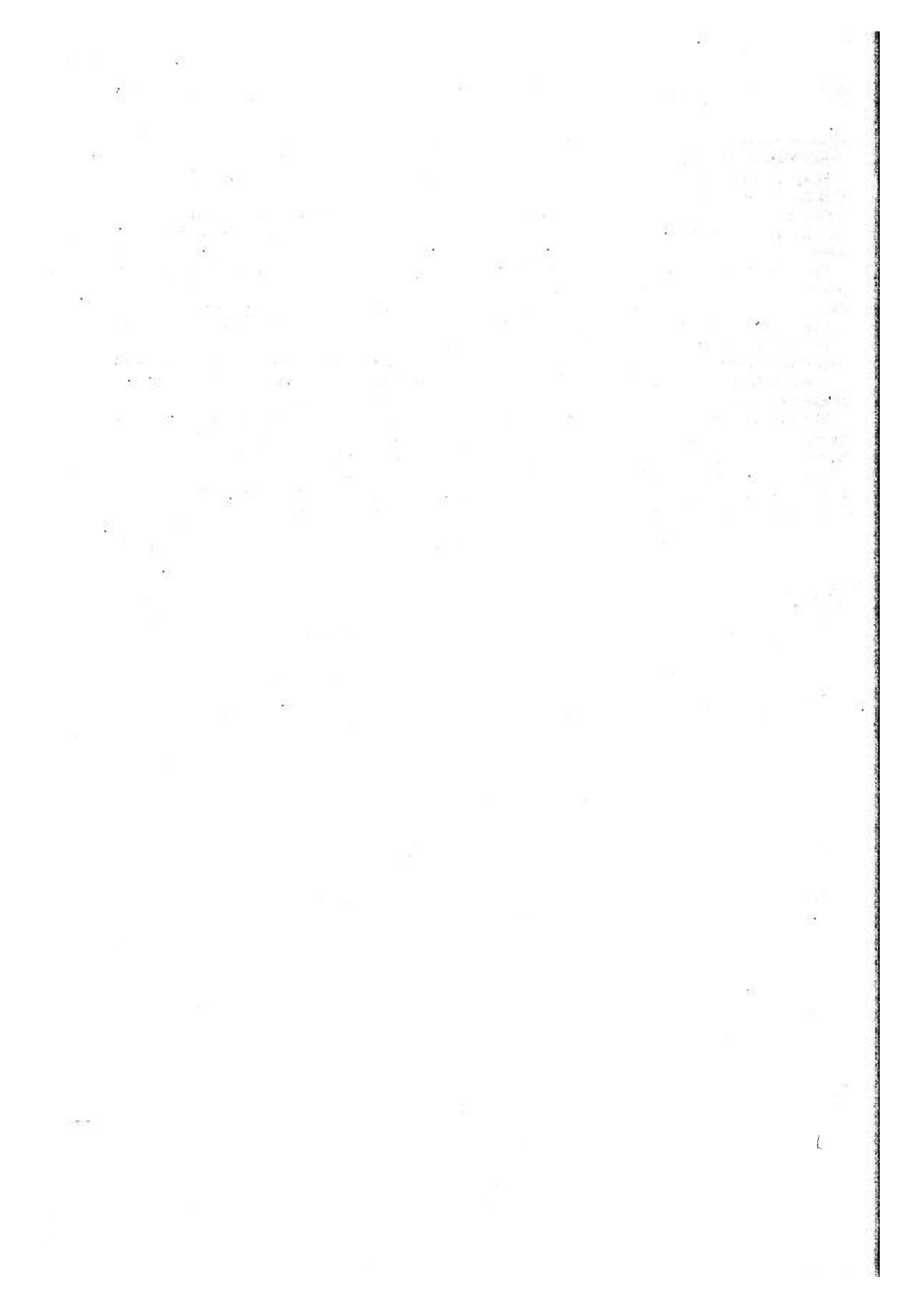
Figure 23 Fourth century sarcophagus (Bagola-sánc-Nagyfakos)

Figure 24 Pair of golden earrings from the Nagy fakos sarcophagus and 4th century glass jug (Nagykanizsa-Inkey-kápolna)

Figure 25 Fourth century marble vessel from Hosszúvölgy

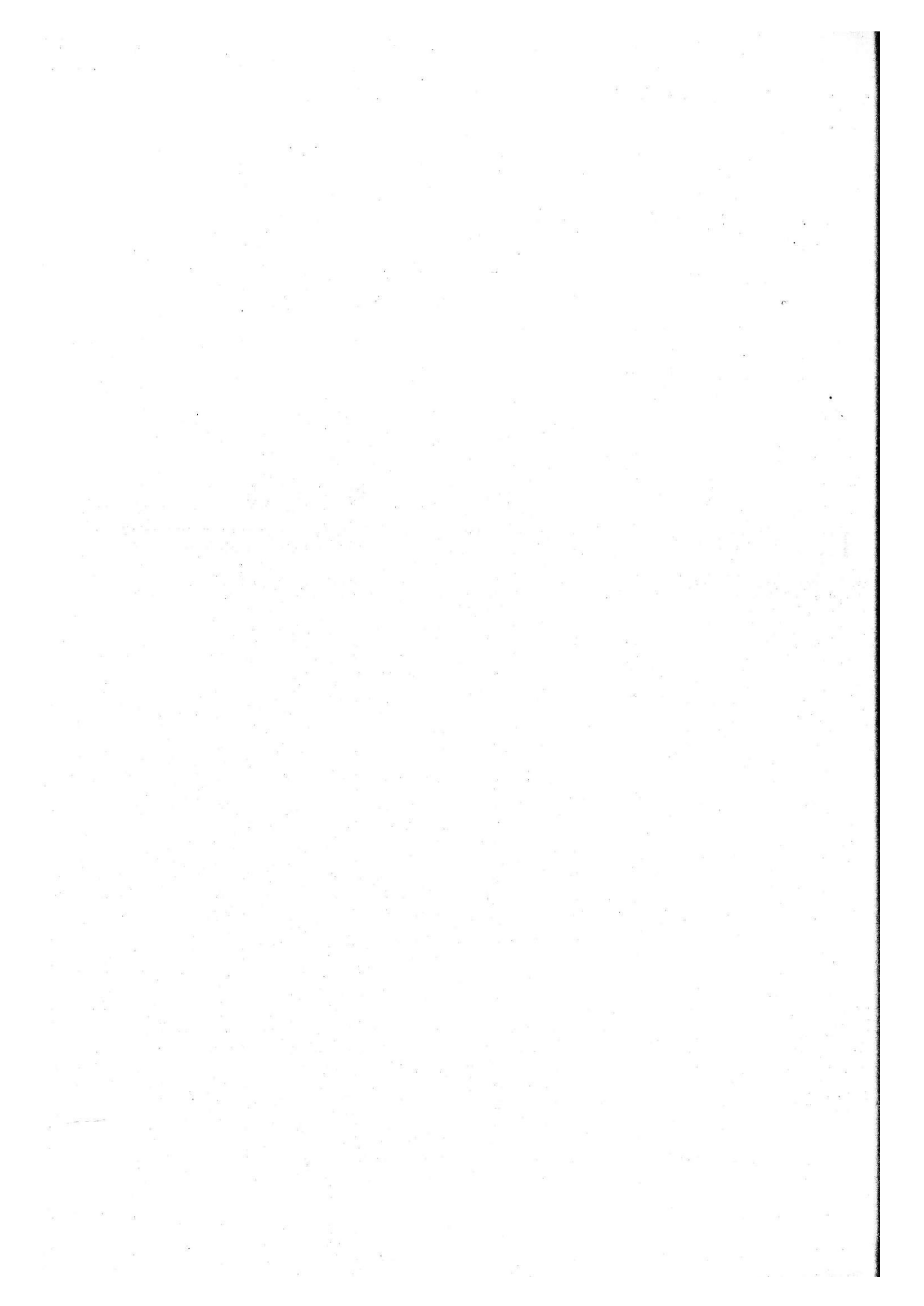
Figure 26 Roman Period vessels

Figure 27 The numerical distribution of prehistoric and Roman Period sites in Nagykanizsa and its surroundings

Dr. Szőke Béla Miklós

A NÉPVÁNDORLÁS KOR
ÉS A KORAI KÖZÉPKOR TÖRTÉNETE
NAGYKANIZSÁN ÉS KÖRNYÉKÉN

BEVEZETÉS

Nagykanizsa és tágabb környéke sajátos geopolitikai helyzete miatt a Kárpát-medence fontos területe a népvándorlás korában és a korai középkorban is. Itt haladt keresztül az a Kárpát-medencét diagonálisan átszelő *nemzetközi kereskedelmi és hadi út*, amely az Adriától kiindulva és a Murán átkelve nagyjából a mai főközlekedési út nyomvonalát követve a balatonmagyaródi háton fordult északnak, és a hídvégi átkelőt felhasználva a Balaton északi oldalán haladt tovább kelet felé, hogy a Budapest körüli dunai átkelőkön és a vereckei hágón keresztül a Kijev környéki területekig hatoljon.¹ Ennek az útvonalnak fontos szerepe volt az ide települők életében, mint ahogy annak is, hogy ez a vidék a 6–11. században a Kárpát-

medencét elfoglaló népek államalakulatainak *határzónájává* vált, s mint ilyennek, sajátos törvények érvényesültek településtörténetében is. Ez a két geopolitikai tényező határozta meg az itt élők történeti feladatát, ami a határ védelme mellett egyfajta kultúraadó és -közvetítő misszió teljesítése volt.

Térségünkben csak az 1970-es évek második felétől váltak intenzívebbé a régészeti kutatások, emiatt a történeti és a régészeti források nem mindig egyforma súllyal segítik tájékozódásunkat a vidék településtörténeti viszonyaiban.² Különösen igaz ez tárgyalt korszakunk korai időszakaira, amikor inkább csak a történeti adatokra támaszkodva kísérelhetjük meg tájegységünk történetének rekonstrukcióját.

I. HUNOK, GÓTOK, LANGOBARDOK

A 370-es években félelmetes új nép jelent meg – az ókoriak szemében Európa és Ázsia határát jelképező – Tanais (Don) folyónál. Ez a magát hunnak nevező nép 350 táján, feltehetően az *uar-hun* törzsszövetség támadása miatt költözött el a Szir-Darja és az Ili folyók közti hazájából, *Kangküből*, ahová a mongóliai *hiungnu* birodalom felbomlása (i. sz. 91) után, az északi *hiungnu* vezér, a *sanjü* vezetésével menekültek, s ahol a helyi iráni nomádokkal (akiktől a későbbiekben rájuk és alávetett népeikre oly jellemző koponyatorzítás szokását vették át) közel két és fél évszázadig együtt éltek.³ Ezekkel az iráni törzsekkel, és az útjuk során leigázott alán népcsoportokkal együtt tűnnek fel Európa határán, a Dél-Oroszország területét már évszázadok óta benépesítő – a Visztula torkolatvidékéről ide költözött – gótok szomszédságában. Vezető rétegüket továbbra is az a *hiungnu*-hun népelem alkotta, melynek törökös embertani vonásait a kortárs európai történészek oly érzékletesen jelentették meg.⁴ Nyelvükre csak személy- és méltóságnéveik alapján következtethetünk, ami szerint a törkhöz közelálló nyelvet beszélhettek.⁵

A hunok viharos crejü támadásainak, a laza kötelékekben felfejlődő, nyilzáró zúdító lovasoknak nem tudtak ellenállni a tömör egységekben, gyalogosan küzdő *gótok*. Törzseik közül elsősorban a „puszták

lakói” (*gruntungi austrogoti*), a Dnyeszter és Don között lakó keleti gótok hódoltak be a hunoknak, míg „erdőlakó” rokonaik (*tervingi visigoti*), az Al-Duna bal partján lakó nyugati gótok átkelve a Dunán a kelet-római birodalomba kértek bebocsátást. De magából a formálódó hun birodalomból is menekültek elégedetlenkedők nyugatra.

Ilyen volt az a keleti gótokból és alán-hun népelemből álló csoport is, amelyet a keleti gót *Alatheus* és az alán *Saphrax* vezetett. 379–380-ban már Pannoniát dúlták, együtt egy kisebb másik hun csapattal. Mivel főként a Dráva völgyében fekvő *Iovia* (Ludbreg) és *Mursa* (Eszék, Osijek) városokat, továbbá *Stridont* sújtották támadásaik, egyesek úgy vélik, hogy Savia tartományban telepítették le őket.⁶ Más vélemény szerint *Gratianus* császár Felső-Pannoniában (*Pannonia Prima*) jelölte ki szállásterületüket, ahol a nomád hunok és alánok a Kisalföldet, míg a keleti gótok az erdősebb zalai területeket vették birtokukba.⁷

Bármelyik véleményt is fogadjuk el, logikusnak látszik, hogy a dél-zalai terület, a rajta áthaladó fontos kereskedelmi és hadi úttal *Alatheus* és *Saphrax* ellenőrzése alá kellett, hogy kerüljön, hiszen a tartományi lakosságot zsaroló, annak gazdasági erejét lecsapoló életmódjukból kézenfekvően következett,

hogy az Itáliát a Duna-vidékkel összekötő kereskedelmi kapcsolatokat is megvámolják.⁸ Feltehetően ezt az útvonalat használta 394-ben az a jelentős erőt képviselő sereg is, amelyet Alatheus és Saphrax küldött Észak-Itáliába, hogy az Alarich vezette nyugati gótokkal együtt Theodosius császárt segítsék a vele Frigidusnál szembeeső trónbitorló ellenében. Jellemző azonban, hogy már a következő évben a nyugati gótokkal együtt Pannonia és Illyrikum provinciák városait pusztították, s csak amikor a vandál származású Stilicho – aki a nyugat-római birodalomban a hadsereg parancsnokaként a tényleges uralmat gyakorolta – lépett fel erőteljesen, akkor csendesedtek le a mozgólódások.

De nem kellett sok időnek eltelnie ahhoz, hogy még hevesebb korszak, egy új népvándorlás vegye kezdetét. Uldin, hun király 394–395 táján ugyanis az Al-Dunához helyezte át székhelyét, s akik csak tehették, a félelmetes új szomszéd mellől igyekeztek elmenekülni. Az Alföld síkságáról 401-ben Észak-Pannonián és a Duna medencéjén át így futottak Nyugat-Európába, majd onnan Észak-Afrikába a vandálok. Ugyanekkor a Duna jobb partján fekvő Dacia Ripensisből a Száva völgyén és a Júliai Alpokon át Itáliáig vonultak a nyugati gótok Alarich vezetésével, ahonnan azonban Stilicho Pannoniába szorította vissza őket. Alarich testvére, Athaulf a nyugati gótok másik csoportjával az alföldi származók földjén át menekült Pannoniába, ahol egy ideig Alatheus és Saphrax kemény ellenállásába ütközött, utóbb azonban emezek is csatlakoztak hozzá. Athaulf népével az Itáliához közel eső délnyugat-pannoniai területeken, azaz részben a zalai dombok közt települt le. De az állandósult létbizonytalanság, a mind gyakoribb és kegyetlenebb barbár betörések hatására a romanizált lakosság is mind nagyobb tömegekben menekült Pannoniából a védettebb tartományok felé. Ennek adott még egy jelentős lökést a gót Radagaisus vezette hatalmas barbár tömeg Itáliába tartó pusztító átvonulása 405-ben. 408-ban pedig végleg elköltözött népével Itáliába Alarich és Athaulf is. Az ezt követő két évtized pannoniai eseményeit teljes sötétség fedi.⁹

A 4. század utolsó harmadából és az 5. század első harmadából származó régészeti leletanyag meglehetősen gyér, de amivel mégis rendelkezünk, az igen fontosnak mondható. A nagykanizsai járás területén végzett régészeti terepbejárások egyetlen településnyomot sem regisztráltak, talán csak a Balatonmagyaród–Kiskányavár lelőhelyen feltárt települési objektumok némelyike keltezhető a századforduló idejére.¹⁰ Ugyancsak nagyjából erre az időszakra tehető az a három vagy ötrészes övgarnitúra bujtatójaként szolgáló öntött bronz övveret-töredék, melynek pelta alakú végét és kerek középrészét ékvágásos díszítményekkel látták el. A leletet Balatonmagyaród–Kányavári szigeten találtuk terepbejárás során 1982-ben, s bár

kiterjedt ásatást végeztünk a lelőhelyen, sem települési objektumra, sem pedig sírra nem találtunk ebből az időből. Ezek az ékvágásos díszű övgarnitúrák egyébként Britanniától a Duna torkolatáig, főként azonban Észak-Galliában a késő római reguláris csapatok magasabb rangú tisztjeinek övét díszítették, akik között különösen nagy volt a germán katonák arányszáma. Az összes keltezhető példány a 4. század utolsó harmadából vagy a korai 5. századból származó sírból vagy leletegyüttesből ismert, igen valószínű tehát, hogy szórványleletként talált veretdarabunk is e korra tehető, s talán Alatheus és Saphrax egyik, római szolgálatba lépett magasabb rangú tisztjének övét díszítette egykoron¹¹ (1. tábla 1).

A bizonytalan közbiztonságnak köszönhetően tömörült a lakosság inkább a védhető, erősített telepekre. Ezt a helyzetet tükrözik a Nagykanizsa–Inkeykápólnánál feltárt épületmaradványok,¹² s Keszthely–Fenekpuszta erődített császári (?) birtokközpont vagy belső erődváros,¹³ Valcum (?) ásatási eredményei is. Az utóbbiban feltárt 5. számú épület második leégése vagy az Alatheus és Saphrax vezette hordák 379–380. évi pusztító tevékenységével magyarázható,¹⁴ vagy már korábban, 374-ben, a szvéb-szarmata betöréskor égett le az épület.¹⁵

Korszakunkba eső temetkezés Zalaszentgrót–Szabadság utcában került elő, amely nagy valószínűséggel egy keleti eredetű germán harcos sírja volt. Az elhunyt mellé kétélű kardján (Spatha) kívül ezüst és rézberakásos bronz tintatartóját és a 4. század végéről származó pénzeket tettek, ruháját hagymafejes bronz fibula fogta össze. A sír valószínűleg egy laza szerkezetű, nagyobb temetőhöz tartozott, amit még az 5. században is tovább használtak.¹⁶

A korszak kétségkívül egyik legérdekesebb lelőhelyére 1988-ban Kilimán–Felső majornál bukkantunk, ahol egy (?) nagycsalád 22 síros temetőjét tártuk fel.¹⁷ A temető a község északi szélén, a Szévíz (Pölöske) árterének keleti szélén emelkedő domboldalon, az ún. Nádas istállótól keletre feküdt. A sírok többsége normál méretű, 1–1,5 m mélyre ásott aknasír volt, s három É–D irányú sorban, Ny–K tájolással feküdt. A sírcsoport északi végénél, a dombosodás legkiemelkedőbb pontján azonban egy 295 × 225 cm-es, 145 cm mély, a többitől eltérően É–D irányba tájolt sírkamra került elő, déli végében a sírépítményhez tartozó két nagyobb cölöplyukkal. Mind ez a sír, mind pedig a Ny–K tájolású, egyszerűbb aknasírok nagyrészt ki voltak rabolva: a 9 felnőtt és 13 gyermeksírből 6 felnőtt és 4 gyermek sírja meg volt bolygatva. A rabláskor az egész sírt újra kiásták, nem elégedtek meg csak egy kisebb, éclirányos rablójárattal, miként a később itt megtelepült germánoknál, pl. a langobardoknál láthatjuk majd.

A nagyméretű É–D-i tájolású sírban (5. sír), melyben talán a közösség feje nyugodott, csak az elhunyt mellé tett edények töredékeit, egy csontfésű bronz

1. tábla: – Korai népvándorláskor. 1 = bronz övveret Balatonmagyaród-Kányavári szigetről, 2 = arany fülbevaló Nagykanizsa környékéről, 3-4 = gyöngysor és arany tű Kilimán-Felső major, 10. sírból, 5-6 = edények Kilimán-Felső major, 5. sírből.

szegecses darabját és egy vas szeget, továbbá állatcsont-darabokat hagytak benn a módszeres rablók. Az egyik combcsonton vas rozsdanyomok voltak, aminek alapján feltételezhető, hogy az elhunytat komolyabb fegyverrel, valószínűleg kardjával együtt temették el. A sirt bestiálisan rabolták ki, a csontokat szándékosan összetörték, a koponyát is erőszakkal több darabba vágták. A túlvilági útra adott ételt, italt tartalmazó edények közül a töredékek alapján legalább három edény rekonstruálható. Az egyik egy szürkésbarna, tört kavicssal és durvaszemű, meszes anyaggal soványított agyagból készült, kézzel formált edényke, szájpereme enyhén kihajlik, perem alatt benyomkodott, aljánál szintén kis kivastagodó perem, „talpkorong” fut körbe. A másik kettő korongon készült: az egyik egy finom homokkal soványított, szürkésárga színűre égetett, fényezett felületű, szűk nyakú és gömbös testű, vágott aljú kis pohár, melynek vállán két vízszintes vonal közé behúzott hullámvonaldíszes besimitás látható. A másik egy csillámos-homokos soványítású, sárgás-, feketészürke színű, fényezett felületű, éles hastörésű, talpkorongos mély tál. A hastörés feletti matt sávba sűrű amplitúdójú hullámvonalat simítottak be, e felett enyhén kiemelkedő bordadísz fut körbe. A kidudorodó peremű, talpkorongos tálból csak kevés töredék maradt meg, ezért rajzban tudjuk csak rekonstruálni valamikori formáját (1. tábla 5–6).

Az egyszerűbb aknasírokból a melléklet nélkül, vagy a csak szegényes leletanyaggal eltemetettek sírjait nem bolygatták meg a rablók, úgy látszik tehát, hogy hajdanában a sírjelek alapján biztonsággal meg lehetett állapítani, mely sírokat érdemes kirabolni. Elkerülte a rablást egy idősebb nő sírja (10. sír), akinek nyaka körül kisebb kék és zöld színű, négy-szögletes üveggyöngyökből és három nagyobb, lecsapott sarkúra csiszolt, sötétvörös karneolgyöngyből álló nyaklánc, továbbá a bal mellkas közepe táján egy 3,5 cm hosszú, oktaéder fejű arany tű feküdt, fejjel a medence felé (1. tábla 3–4). Egy kislány ugyancsak bolygatatlan sírjában (15. sír) a jobb kulcsont és az állkapocs között ill. – állatjárással megbolygatva – a déli sírfalnál került elő egy-egy 2,7 cm hosszú arany tű. E tűk fejét szemüvegspirál alakúra hajlították. Végül egy férfi sírjában (20. sír) a bokák táján egy vas csattövises csontcsat és egy vas csat (cipőcsatok?), a bal alsó lábszár mellett pedig egy tarsoly tartozékai, vas karika, vas ár, tűzcsiholó és tűzkövek, kisméretű vaskés, s egy nyomott gömb alakú, kékeszöld üveggyöngy feküdtek.

Feltűnő, hogy a sírokból egyetlen késő római lelet tárgy sem került elő, sem római fazekasáru vagy üveg-edény, sem pedig római ékszer, fibula vagy egyéb használati tárgy, mint pl. a zalaszentgróti temető-részben. Az edények készítményeinek technikája, formái sem kötődnek a korabeli római kerámiához, azoknak nem helyi fazekas által készített utánezetei. Ezzel szemben

kiváló párhuzamait találjuk meg a *Marosszentanna-Csernyahov kultúra* lelőhelyein (Godlowski-féle Csernyahov C₃-D fázis, *Ártánd horizont*), szinte egyenesen onnan származó daraboknak látszanak.¹⁸ Úgyszintén nem római, hanem germán, mégpedig a párhuzamok alapján leginkább a keleti germánok, gótok által divatba hozott szokás az, hogy a korábban a haj feltűzésére használt tüket most új funkcióban, párban, ruhakapcsolóként kezdik alkalmazni.¹⁹ De a temetőben megfigyelhető temetkezési szokások, a rablott sírok nagy száma, az É–D tájolású „vezér” sír a többi keskeny, hosszú Ny–K irányítású, szegényesebb sír mellett stb. is kiváló párhuzamokat mutatnak a Csernyahov kultúra más temetőivel.²⁰ Végül, bár a leletek száma sajnos meglehetősen csekély, a korhatározás szempontjából mégis döntő, hogy egyetlen, a hun korra, vagy a keleti gótok pannoniai uralma idejére utaló lelet típus sem került elő a temetőből.

Mindezek alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy a kilimáni temetőt a 4. század utolsó harmadában és az 5. század elején egy olyan kisebb, a helyi romanizált lakosságtól kulturálisan elzárkózó, a Marosszentanna-Csernyahov kultúra köréből kiszakadt kis közösség, család (?) használta, amely itt csak egy generációnyi ideig temetkezett. Ez a kis közösség pedig a történeti adatok ismeretében leginkább az Alatheus és Saphrax vezette keleti gót–alán–hun népességhez – annak is inkább keleti gót részéhez – tartozhatott, mely a 380-as évektől a 408-ban Itáliába történt elvándorlásig temethette halottait a Kilimán határában feltárt kis temetőbe.

Ruga nagyfejedelem nem sokáig tartózkodott az Al-Duna vidékénél. A 420-as években az Alföldre helyezte át székhelyét, 434-ben pedig már uralma alá került Pannonia Prima és Valeria tartomány, azaz a Dunántúl területe is. Ugyanezen évben meghalt *Ruga*, utódai társuralkodóként unokaöccse, *Bleda* és annak öccse, *Attila* lettek. Egy ideig a szerződéses megújításaival sarcolták a Kelet- és Nyugat-római birodalom urait, 440–441-ben azonban, amikor a kelet-római hadsereg fő erőit részben a vandálok, részben pedig a perzsák kötötték le, átkeltek a Dunán, s sorra elfoglalva a legfontosabb erődítéseket, meghódították *Pannonia Secunda* tartományt (a Dráva–Száva köz keleti felét), s végigrabolták a Balkán félsziget virágzó városait is. 445-től, *Bleda* halála után egyeduralkodó lett *Attila*, akinek a nyugat-rómaiak a következő évben – a további jó viszony biztosítása érdekében – átengedték *Savia* tartományt (a Dráva–Száva köz nyugati felét) is. 447-ben *Attila* seregei újra végigpusztították a Balkánt. *Attila* érdeklődése azonban egyre határozottabban nyugat felé fordult, míg végül 451 elején mérhetetlen serege élén maga is hadra kelt. A Rajna, majd a Loire völgyén át haladva jutott el végül is *Mauriacum* közelébe, ahol Gallia valamennyi, ellene egyesült népével ütközött össze. A döntetlen kimenetelű – tévesen catalaunumi-nak

nevezett – csatát követően 452 tavaszán már újra háborút viselt, s valószínűleg vidékünkön is áthaladva a Juliai Alpokon és Aquileian át Itáliába nyomult. Csak a seregét tizedelő éhség és járvány tudta visszafordulásra bírni. A következő évben, 453 tavaszán az új násza alkalmával kapott agyvérzés roppantotta derékba életét, s döntötte romba világhatalmi terveit.

Attila utóda fia, *Ellak* lett, aki azonban hamarosan áldatlan testvérháborúba keveredett a hatalomból ugyancsak részt követelő testvéreivel, *Dengizikk*kel és *Irnekk*kel. Ezt kihasználva sorra lázadtak fel az alávetett népek is, élükön *Ardarik* gepida királlyal. A hun királyfiak a pannoniai – közelebből nem azonosítható – *Nedao* folyónál ütköztek meg lázadó alattvalóikkal, de csatát veszítettek, Ellak a csatatéren maradt, öccsei a Fekete-tenger északi partvidékének szteppéjére menekültek vissza (454–455).²¹

Nagykanizsa környékén a régészeti terepbejárások és az ásatások sem derítettek fel ezidáig jelentősebb emléksanyagot a hun uralom időszakából. Kérdőjelesen tehetjük erre az időszakra egyetlen leletünket, egy bronz tükör töredékét, mely 1905-ben *Balatonmagyaródon*, a *hidvégi átkelő déli oldalánál* nyitott homokbányából került elő.²² A lelőhelyen 1980 óta hosszú éveken át tartó ásatásokkal több tízezer négyzetméternyi területet kutattunk át, a korszakból származó sírra vagy településnyomra mégsem bukkanunk. Ezért elképzelhető, hogy szórványlelet volt a tükör, esetleg olyan hunkori telepobjektumból vagy sírból származik, melyet a század elején teljesen elpusztítottak.²³

Biztosan hunkori viszont a *Keszthely-Téglagyár*-nál talált, É–D tájolású, padkás sír, melyben egy arany nyakperccel, cipőcsatokkal ill. egy vaskéssel eltemetett gyermek feküdt, akinek a túlvilági úthoz ételként egy fiatal juh hátsó lábának darabját és egy vörös festésű, téglapiros, kétfülű cserépkorsóban italt adtak útravalóul.²⁴

Közvetett bizonyítékok utalnak arra, hogy ebben az időben a *fenékpusztai* erődöt is megszállták a hunok. Ennek emlékei lehetnek részben az 5. számú épületbe ástott, félig földbemélyített házak,²⁵ az egyik északi kaputoronyban feltárt bronzműves műhely,²⁶ az erőd délkeleti sarkában, az egyik épületben talált *Villafontana*-típusú fibula és egy kétélű kard,²⁷ s talán az a melléklet nélküli sír is a keleti erőd fal külső oldalánál, amiben egy torzított koponyás csontvázat találtak.²⁸ A leletek interpretációját nehezíti azonban, hogy a *Nedao* menti csata után *Avitus*, nyugat-római császár 455-ben seregeivel megjelent Pannoniában, hogy visszaállítsa a római uralmat, s valószínűleg *Fenékpusztát* is megszállta, hogy katonai bázist létesítsen benne. Alig egy év múlva ellenben már a keleti gótok hirtokolták az erődöt, melyet előbb felégettek, védőit legyilkolták, majd hamarosan újra helyreállították a falakat.²⁹

A keletre visszavonult hunok ugyanis a Fekete-tenger északi partvidékén lakó alattvalóikat, a *keleti gótokat* küldték az őket elűző, korábban alávetett népekkel szemben a Duna–Tisza vidékére, hogy állítsák vissza hatalmukat a Kárpát-medencében. Ők azonban, az ellenséges népek gyűrűjébe kerülve a kelet-római császár, *Marcianus* védelmét kérték, aki „szövetségesül” is fogadta őket. Szállásterületüknek Pannoniát jelölte ki, „*Sirmiumtól* (Srmska Mitrovica) *Vindominá*”-ig (helyesen: *Vindobonum* – Wien, Bécs). E területből egyelőre a déli térséget szállták meg. *Valamer* főkirály törzsével az *Aqua Nigra* és *Scarniunga* folyók között valószínűleg Pannonia Secunda területén, a *Dráva–Száva* köz keleti felében telepedett le.³⁰ *Valamer* testvére, *Thiudimer iuxta lacum Pelsois*, azaz a *Balaton* melletti területet foglalta el. A pontosabb lokalizációban azonban már eltérnek a vélemények: egyesek a *Balaton* nyugati felét, központjának pedig a *fenékpusztai* erődöt jelölik meg,³¹ mások szerint a *Balaton–Duna–Mecsek* hegység közti terület volt a fenti módon jelzett terület.³² A harmadik testvér, *Vidimer inter utrosque*, azaz a kettő között települt le, a *Dráva* vonalánál, vagy talán a *Mecsek–Duna–Dráva* háromszögben.³³

Alighogy megtelepültek, az *Attila*-fiak, „mintha csak elszökött rabszolgáik után kutatnának”³⁴ a keleti gótokra támadtak, hogy a hűtlenséget megtorolják. De elegendő volt *Valamer* és népe, hogy a hajdan oly félelmetes hun sereget visszaverje. Röviddel ezután hallunk arról, hogy a keleti gótok rátámadtak azokra a hun *sagad(ar)*ikra, akik még a 430-as években települtek be Pannoniába, s a *Nedao*-i csata után is itt maradtak.³⁵ Szállásterületüket pontosan nem tudjuk meghatározni, egyesek szerint a *Duna-kanyarban*,³⁶ illetve a *Balaton*tól északnyugatra,³⁷ más nézet szerint Pannonia Secunda-ban éltek.³⁸ Utóbbi elképzelést az valószínűsíti, hogy a vérei megsegítésére siető *Dengizik* ide tört be, s *Valamer* feltételezett székhelyét, *Bassianat* (*Petrovcj*) vette ostrom alá. A hunok azonban másodszor is vereséget szenvedtek s többé nem is szálltak harcba velük.

A keleti gótok egyre jobban megerősödtek, katonailag egyre félelmetesebbé váltak. Előbb az új kelet-római császárral, *I. Leóval* szemben bizonyították be ezt, aki kénytelen volt a felbontani szándékolt „szövetséget” (*foedus*) újra megerősíteni, s hogy a hékét biztosítsa, zálogul *Valamer* fiát kérte, aki azonban – gyermektelen lévén – *Thiudimer* fiát (a későbbi *Nagy*) *Theoderiket* küldte *Konstantinápolyba*. Azután a *Dunától* északra lakó *szvébekre* támadtak, akik Pannonia északi felét és a *Borostyánút* forgalmát ellenőrizték, majd pedig a *Duna–Tisza* közének déli felén élt *szkírekre* – az utóbbiakkal vívott csatában 468-ban azonban elesett *Valamer* főkirály. Utóda *Thiudimer* lett, aki az egyesült *szkir–szvéb–szarmata–gepida* szövetséggel szemben is sikerrel küzdött meg a *Bolia* (*Ipoly?*) folyónál. Haragja elől a *szvébek*

ekkor menekültek el nyugatra, míg a szarmaták és a szkírek egy része délre, a szkírek másik csoportja pedig Noricumon át Itáliába költözött. Theoderik 470-ben tért vissza övéihez, de I. Leónak csalatkozni kellett reményeiben: Theoderik egyik legelső tette volt, hogy megtámadja a szarmatákat befogadó *Singidunumot* (Belgrádot), s a várost saját hatalmában tartotta meg.

A keleti gótok történetének fonala ezután két szára bomlott: Vidimer népével előbb Itáliába, majd Galliába vonult (473–474). Thiudimer és fia, Theoderik a nép zömével *Moesia Prima/Superior* (É-Szerbia) tartományba települt át, s 15 évig ott is éltek.³⁹ Ezt követően azonban Theoderik is felkerelkedett, és Sirmiumon, a dél-pannoniai területeken át Itáliába vonult. Ravenna székhellyel létrehozott királysága megerősödésével azután 504-ben sereget küldött a korábbi „haza” visszafoglalására is. A *Pizzia* vezette sereg a Dráva–Száva közét és Dalmáciát Theoderik királyságához csatolta, s ezek 536 tájáig uralmuk alatt is maradtak.

Miután a keleti gótok elköltöztek Pannoniából, az Itáliába menekült szkírek királya, az utolsó nyugatrómai császár, *Romulus Augustulus* trónfosztója, *Odoaker* 476 után itáliai királyságához csatolta Nyugat és Délnyugat-Pannoniát (Pannonia Prima és Savia területét) a két Noricummal együtt. Uralma rövid ideig újra nyugalmat hozott a vidék sokat próbált lakosságának életébe, fellendült a gazdaság és kereskedelem. *Odoaker* hatalmának erősödésétől tartva azonban *Zeno*, kelet-római császár felbízta a Dunától északra lakó *rugiakat*, hogy támadják meg ellenlábását (486). S bár a véres harcból győztesen került ki *Odoaker*, a következő évben bátyja *Hunvulf* mégis kénytelen volt elrendelni a tartományok római lakosságának kitelepítését – s ezzel végérvényesen befejeződött a *Duna-vidék római élete* (488). Hamarosan *Odoaker* itáliai királysága is végveszélybe került: az Itália királyságáért folytatott közel négyéves háború győztese ugyanis Theoderik lett (493).⁴⁰

Vidékünk régészeti emlékanyaga a keleti gót uralom és az Odoaker fennhatósága alatti időszakból sem mondható nagyszámúnak, de ami ismert, az nem jelentéktelen. Minden bizonnyal egy gazdag keleti gót nő sírjából származik az az arany fülbevalópár (1. tábla 2), amelyet a múlt század végén vásárolt meg a Magyar Nemzeti Múzeum, s amely – mint a róla tudósító rövid híradásból kiderül – „állítólag *Nagykanizsáról* származik. Idomuk ismeretes typust képvisel, mely vidékeinken elég gyakori. A síma kör alján ugyanis tompított koczkát utánzó arany foglaltvány lóg, melyet valamikor gránátos táblácskák töltöttek ki.”⁴¹ A század elején jelent meg híradás arról is, hogy „*Nagykanizsa környékén*” I. Leó (457–474) arany pénze került elő.⁴² Igen valószínű, hogy ez a lelet is egy sírból származott, mely talán 461 után, az I. Leó szerződészegését megtorló hadjáratból, vagy

az ennek sikere után megemelt évpénzből jutott birtokosához. Mivel pedig a két aranylelet előkerülési ideje és helye feltűnően közel esik egymáshoz, nem lehetetlen, hogy egy olyan folyamatosan pusztuló temetőből származnak, mely valahol Nagykanizsa környékén volt.

A *fenékpusztai erőd* keleti gót régészeti leletanyaga ahhoz képest, hogy egyes feltételezések szerint itt volt Thiudimer székhelye, sőt talán maga Theoderik is itt született, viszonylag csekély. Röviddel az erőd elfoglalása és felégetése után rendbehozták annak védműveit és néhány kivételtől eltekintve a belső épületeket is. Valószínűleg ekkor épült az a sárral kötött kövekből felhúzott falú építmény is, amely az ún. 5. számú épület fölött állt.⁴³ Az erődön kívül, a déli erődkaputól mintegy 200 m-re egy nemesi család 31 síros temetőrészletére bukkantak. Az elhunytaknak, négy kivételével, hun izlés szerint mesterségszen torzított volt a koponyája. Az egyik bolygatatlan női sírban egy háromgombos, félkörös fejű, fecskefark lábú, ékvágásos díszű, aranyozott ezüst fibulapár és egy kétoldalas csontfésű, továbbá néhány gyöngy volt, más sírokból oktaéderes fülbevalók, illetőleg karperecek kerültek elő.⁴⁴ Talán ugyanebből az időből származik az északi erődkapunál is néhány sír. Az egyikben egy madárfejű bronz fibula, a másikban két egyszerű ezüst gyűrű, egy vas karperec, továbbá két lecsapott sarkúra csiszolt karneolgyöngyből, és más üvegyöngyökből álló nyaklánc volt.⁴⁵ Végül pedig, talán még idcvonhatóan, megemlíthető a *Dabronc-Ötvöspusztán* előkerült padmalyos, É–D tájolású sír, melyben ugyancsak egy keleti gót nőt temettek el. Ruháját a fenékpusztaihoz hasonló két aranyozott ezüst fibula és egy ezüst csat fogta össze, a hosszú túlvilági útra pedig egy sötétszürke, besimított díszű, nyakgalléros korsóban adtak neki innivalót.⁴⁶

A keleti gótok elvándorlása (473) utáni időszakból egyelőre nincs régészeti leletanyag vidékünkéről, bár feltehetően ekkor sem volt teljesen lakatlan. Van olyan vélemény, miszerint a maradék romanizált lakosság ekkor húzódott a fenékpusztai erőd falai mögé – és ezért nem szállták meg azt a langobardok a későbbiekben sem –, régészetiileg azonban ezt még alá kell támasztani.⁴⁷

A *langobardok* (= hosszú szakállúak) 450–480 között hagyták el Elba vidéki őshazájukat, s előbb a Cseh- és a Morva medencébe, majd *Odoaker* és *Hunvulf* 487–488. évi hadjárata után a *rugiak* földjére települtek. Hamarosan összeütközésbe kerültek a Kisalföldön lakó *herulokkal*, Nagy Theoderik szövetségeseivel. 509-ben győzedelmeskedtek felettük és immár a Balatontól északra fekvő Dunántúl is hatalmuk alá került. Theoderik 526. évi halála után pedig elfoglalták a Dél-Dunántúlt, beolvasztva népükbe az itt élő *szvébeket* is, a romanizált lakosságot azonban békében hagyták (erődített) településeiken.

539-ben nyugati szomszédai, a *frankok* szövetségtek a Nagyalföldön lakó *gepidákkal* – a langobardok ezért a kelet-római császárhoz fordultak támogatásért. *Audoin* királyuk 546-ban olyan szerződést kötött a császárral, hogy az addig a gepidáknak fizetett évjáradékért, továbbá a dél-pannoniai és a kelet-noricumi városok és erődítések feletti uralomért cserébe segítenek kiűzni a gepidákat *Pannonia Sirmiensis*ből (= *Pannonia Secunda*-ból). 547-ben be is törtek a gepidák által megszállt területre, de a kelet-római támogatás elmaradása miatt visszavonultak. 551-ben a *Sirmium* és *Cibalae* (Vinkovci) közti *Asfelden* súlyos csapást mértek a gepidákra, s csak a császár békeparancsa mentette meg a gepidákat a teljes összeomlástól. 565-ben újultak ki a két nép közti ellentétek, amikor az új fiatal langobard király, *Alboin* Sirmium falaiig szorította vissza a gepidákat. *Kunimund*, gepida király felajánlotta a császárnak, ha mellük áll újra, önként visszaadja Sirmiumot – így 566-ban sikeresen vissza is verték a langobard ostromot. Alboin azonban az ekkor már az Al-Dunánál állomásozó *avarokhoz* fordult támogatásért – s együttesen 567-ben megsemmisítő vereséget is mértek a gepidákra, Kunimund is a csataterén maradt. A kelet-római császárság végre visszafoglalhatta Sirmiumot, de az avarok behívásával megpecsételődött nemcsak a legyőzöttek, hanem a győzők sorsa is. Az avarok egyik legelső tette volt ugyanis, még 567-ben, Sirmium elfoglalását megkísérelni, hogy rajta keresztül kaput tárva immár akadálytalanul fosztogathassák a gazdag kelet-római császárság földjét. Láthatóan csak idő kérdése volt, mikor kerül sor a „győztes” langobardokra is. Ezért Alboin – örök szövetséget felajánlva – átengedte országát az avaroknak, s *szász, szváb, thüring és gepida* segédcapataival 568. húsvét másnapján népével együtt Itáliába költözött. Itt azután, a keleti gót királyság romjain, létrehozta a közel 200 évig virágzó itáliai langobard királyságot. A langobardok elvándorlásával és az avarok beköltözésével – először egyesülve a keleti és nyugati országrész egy nép uralma alatt – új fejezet kezdődött a Kárpát-medence népeinek életében.⁴⁸

Nagykanizsáról és környékéről egyelőre hiányoznak a langobard időszak régészeti emlékei. Elképzelhető, hogy ezt a területet soha nem is szállták meg, mivel érdekeltségeik elsősorban délkelet felé, a Szerémség irányában voltak, az Itáliával való kapcsolat sokáig alárendelt szerepet játszott. Ezzel szemben a Balaton nyugati partjánál, Fenékpusztán és Vörsön is jelentősebb emlékek kerültek napvilágra.

Vörsön langobard szabad harcosok egységének (*fara*) 37 sírját tárták fel. Mindegyik sír ki volt rabolva, a rablók azonban csak bizonyos tárgyakat – a férfiak sírjából a kardot, a nőkéből a diszövet összefogó súlyos, aranyozott ezüst ívfibulapárt – vittek magukkal előszeretettel. A sírokban tehát még viszonylag sok egyéb tárgy bennmaradhatott, a harcosoknál

lándzsa és pajzs, a nőknél aranyozott ezüst és bronz sasos és S-fibulák, ezüstlemezcsés övcsüngő, díszes gyöngysorok, mindkét nemnél edények, állatcsontok stb. Hasonló temető lehetett – egy ajándékként a múzeumba került ezüst S-fibula alapján – talán *Keszthely-Dobogón* is.⁴⁹ Ezek a temetők mind a régészeti analógiák, mind pedig a történeti adatok alapján az *Audoin* által kötött szerződést követő déli terjeszkedés emlékei lehetnek.

Kérdésesebb a *Fenékpusztán* feltárt sírok keltezése. Itt a *Horreumnál* egy gazdag közösség temetőjének 31 sírja került elő, melyekben arany kosaras és félholdas függők, arany és ezüst korongfibulák, arany és aranyozott bronz tűk, aranyozott ezüst sasos és S-fibulák, díszes gyöngysorok és egyéb ékszerek jellemzik a leletanyagot.⁵⁰ Ugyancsak egy előkelő nemes kislány tetemét rejtette az erőtől északra, a *Keszthely-Fenéki úton* feltárt sír, amelyben almandin- és üvegberakásos arany csüngődíszekből és arany lemezgyöngyökből álló nyaklánc, arany korongfibulák, arany lemezekkel díszített övcsüngő, gemmás arany gyűrű, kétoldalas csontfésű, csontlemezekkel díszített ládika és egy kis szelence alkotta az elhunyt viseletét és személyes tárgyainak kis csoportját.⁵¹ Nagyrészt ugyanebből az időszakból való lehet a *fenékpusztai erőd falának külső oldalánál* hosszan elnyúló, nagy kiterjedésű, de jóval szegényebb temető is.⁵² Míg egyesek a 6. század közepe tájától kelteznek a temetkezések kezdetét,⁵³ újabban – a horreumi temető két gyermeksírában talált korai avar övdíszek alapján – feltételezik, hogy csak 568-tól, az avar időszakban kezdődtek meg itt a temetkezések,⁵⁴ s a leletanyag későantik, langobard stílusú csoportját az avarok által fogságba hurcoltak hozták magukkal. Joggal merül fel azonban az a kérdés, vajon a leletek mutatott gazdagság birtokában maradhattak-e hadifogoly státusba került emberek, népcsoportok?⁵⁵ Ezért valószínűbb, hogy ez az emléktanyag egy, a 6. század közepe táján megjelenő gazdag, késő antikokkal kevert, langobard műveltségű közösség hagyatéka. E kevert jellegű műveltség kialakulását segíthette az a körülmény, hogy a langobardok Dél-Pannoniában, Kelet-Noricumban és Pannonia Sirmiensisben, azaz a Szerémségben olyan gazdagabb késő római lakosságra találhattak, amellyel kölcsönösen előnyös alapokon, békésen együtt tudtak élni.⁵⁶ Ez utóbbi népcsoport a langobardok Itáliába vándorlása után, legalább részben továbbra is helyben maradt, s megpróbált alkalmazkodni új uraihoz, az avarokhoz (ld. ezüst övveretek).

Az eddigiekben közel 200 év történeti eseményeit és régészeti emléktanyagát tekintettük át, Alatheus és Saphrax keleti gót-hun-alán hordáinak megjelenésétől (378–380) a langobardok itáliai elvándorlásáig (568). Ez a két évszázad öt nagyobb egységre bontható:

I. a békés római évszázadok vége, a hunokat megelőző népvándorlás időszaka (379/380–408/433),

1. térkép

A népvándorlás kor lelőhelyei Nagykanizsán és környékén (378–380 – 568)

Alatheus és Saphrax kora, pre-hun kor

- 1.1. Balatonmagyaród–Kiskányavár
- 1.2. Balatonmagyaród–Kányavári sziget
- 3.1. Keszthely–Fenekpuszta
- 4.1. Kilimán–Felső major
- 5.1. Nagykanizsa–Inkey kápolna
- 7.1. Zalaszentgrót–Szabadság utca

Hun kor

- 1.3. Balatonmagyaród–Hídvepuszta, déli rév
- 3.1. Keszthely–Fenekpuszta
- 3.2. Keszthely–Téglagyár

Keleti góti időszak

- 2.1. Dabronc–Ötvöpuszta
- 3.1. Keszthely–Fenekpuszta
- 5.2. „Nagykanizsa környéke”

Langobard időszak

- 3.1. Keszthely–Fenekpuszta, horreum
- 3.3. Keszthely–Dobogó
- 3.4. Keszthely–Fenek út
- 6.1. Vörs

Jelmagyarázat: ● telep ○ temető □ erődítés + szórvány

2. a hun uralom ideje (434–455),
 3. a keleti gót királyság (Thiudimer) korszaka (456–473),
 4. a szkír Odoaker itáliai királyságtól való függés (476–488), majd Nagy Theoderik itáliai királyságával való „szövetség” ideje, szváb (?) telepések jelenléte (504–kb. 536),
 5. a langobard királyság korszaka (526-tól, ténylegesen azonban csak 546–547 tájától 568 húsvétjáig).
- Vidékünk régészeti emlékanyagát vizsgálva általános tanulságként levonhatjuk, hogy a korai népvándorlás időszakában erőteljesen elnéptelenedett a délzalai térség, a népesség a jól védhető erődítésekbe (pl.

Fenékpusztá) és azok vonzáskörzetébe települt át. A fokozatosan csökkenő népesség ellenére a vidéket átszelő nagymúltú kereskedelmi és hadi út továbbra is komoly vonzerőt gyakorolt a gyors egymásutánban feltűnő, majd elköltöző népekre, nem véletlen, hogy a gyéren felbukkanó leletek is ennek mentén kerülnek elő (*r. térkép*). Nagy azonban a valószínűsége annak, hogy a mind intenzívebbé váló régészeti kutatások és az olyan módszeres településtörténeti célzatú feltárások, mint amilyenek a Kis-Balaton térségében, az Alsó-Zalavölgyben,⁵⁷ illetőleg az utóbbi évektől a hahóti medencében, a Principális (Kanizsa) és Széviz (Pölöske) völgyében⁵⁸ folynak, jelentősebben gyarapítják majd e korszakból való ismereteinket is.

II. AVAROK ÉS SZLÁVOK

A *hiungnu* birodalom felbomlása (i. sz. 91) után a törzsek egy része nyugatra, *Kangkübe* menekült (ezek utódai a 370 táján a Donnál feltűnő hunok), más része helyben maradt, s a *szienpi* birodalom fennhatósága alá került. Ezek a *uar* és *hun* törzsi csoportok a kínai forrásokban *zsuan-zsuannak* nevezett törzsszövetséget létrehozva a 4. század elejére annyira megerősödtek, hogy megdöntötték a *szienpi* birodalmat, majd egy részük *Kangkübe* betörve 350 táján elűzte onnan a (későbbi európai) hunokat, s tovább vonult *Szogdiába* és *Tokharisztánba* (ÉK-Afganisztánba), ahol létrehozta a *heftalita* birodalmat (467–577 tájáig). A mai Mongólia területén élt *zsuan-zsuannok* 460 körül újra nyugatra kezdtek terjeszkedni, s az *Ili* folyó vidékéről elűzték a *szavirokat*, akik a Kaukázus előteréhez menekülve elűzték onnan az *ogurokat*, majd az *Attila*-fiak fekete-tengerparti maradék hatalmát is megdöntve 506–557-ig uralmuk alatt tartották ezt a területet. 552–555 között egy új törzsszövetség keletkezett *Belső-Ázsiában*, a *türkök*, akik végleg megsemmisítették a *zsuan-zsuannok* hatalmát. Utóbbiak részben *Taugastba* (Észak-Kína) és a *mukrikhoz* (Korea), részben azonban feltehetően nyugatra menekültek, s egyesültek azokkal az *uar-hunokkal*, akik pedig az egyesült türk-perzsa seregektől megdöntött *heftalita* birodalomból (557–561) menekültek Európa irányába.⁵⁹

Ez az új népszövetség, „amelyet avaroknak neveznek”, 557 végén érkezett a Kaukázus előterébe, s azonnal követet is küldött *I. Justinianus* császárhoz Konstantinápolyba.⁶⁰ A követtség jöttére összefutott az egész város, hogy megcsodálja e furcsa népet, melynek „hátról nagyon hosszú volt a haja, szalagokkal megkötött és befönt”.⁶¹ A bizánci császárt amúgy is nyugtalanító dél-oroszországi népekkel szemben ajánlkozó új szövetséges sorra hatalma alá hajtotta az ott élő *barszél*, *onogur*, *szavir* és néhány más hun

népet (valószínűleg az *utigurokat* és *kuirigurokat*), majd 561-ben lerohanta az anták országát is.⁶² 562-re már az *Al-Dunához* érkeztek, ahonnan újra követet küldtek a bizánci császárhoz, hogy letelepedésre alkalmas országot kérjenek tőle. A császár a herulok földjét, *Pannonia Secundát* ajánlotta, de ők *Skythia Minor*t (a mai teljes *Dobruzsza* területét) kérték. A császár ebbe nem egyezett bele, sőt a *Dunánál* határzárát rendelt el, hogy az avarok esetleges támadását visszaverhesse. Ekkor az avarok a *Kárpátokat* megkerülve északról a frankok földjére támadtak, *Sigibert*, *Austrasia* királya azonban megállította őket. 563-ban a türkök már maguk is követet küldtek Bizáncba, hogy az ő „szökött rabszolgáik”-kal, az avarokkal kötött szerződés felbontására hangolják a császárt.⁶³ *II. Justinus*, az új császár meg is tagadta az avarokkal kötött szerződés megújítását és az évi „ajándékok” fizetését.⁶⁴ Erre az avarok újra nyugaton próbálkoztak, 566–567 táján ismét *Sigibert* thüringiai területére törtek be. „Mikor aztán meg kellett küzdeni, (az avarok) mágikus praktikákban járatosak lévén különféle kísértetalakokat mutattak nekik és hatalmasan fölübük kerekedtek.”⁶⁵ Maga *Sigibert* is fogságba esett és csak az „ajándékozás művészetével”, az avarokkal szövetséget kötve sikerült megmenekülnie.

567 elején a nyugati türk seregek már átkeltek a *Volgán*, az utolsó pillanatban jött tehát *Alboin*, langobard király ajánlata, hogy szövetkezzenek a szövédesszegő császárral és az általa támogatott gepidákkal szemben. *Baján* kagán, bár maga is szorongatott helyzetben volt, egy darabig kérette magát. Végül is kialakulta, hogy győzelem esetén a langobardok állatállományának tizede, a zsákmány fele és a gepidák országa az avaroké legyen.⁶⁶ A megsemmisítő győzelem után 567 telét már a *Nagyalföldön* töltötték az avarok, s a langobardok önkéntes elvonulása után, 568 tavaszára már az egész *Kárpát-medence* egyeduralko-

dóivá váltak – hosszú századok után először egyesítve újra egy kézben az egész területet.

Baján kagán új székhelyéről ismét követeket küldött a bizánci császárhoz, hogy újítsák meg a szerződésüket és az évi „ajándékokat”. II. Justinus azonban a türkökkel kötött szövetségben bízva megtagadta azt.⁶⁷ A kagán tehát fegyverrel vonult Sirmium ellen – mely véleménye szerint hadizsákmányként őt illette meg –, s követelte, hogy a gepida *Usdibadot* szolgáltatassák ki neki. De az ostrom közben is folytatták az alkudozást. Az avar *Apsich* vezetésével igyekeztek megegyezni a bizánciak fővezérével, *Tiberiusszal*, hogy avar főcemberek, esetleg a kagán fiai közül vett tüzök ellenében biztosítson a császár az avaroknak földet. Az egyezség végül is 574-ben jött létre az időközben *caesarnak* választott Tiberiusszal. A türk kagán ennek hírére véve felháborodottan bontotta fel a császárral kötött szerződését, mint követéssel üzent, „egyik szavatokkal engem szednétek rá, a másikkal az én szolgálmat, a *varchónitákat*”.⁶⁸

576-ban, kihasználva, hogy a bizánciak fő serege a perzsa fronton küzdött, az Al-Duna bal partján lakó *szklavénok* egyre merészebben támadták a thrákiai városokat. Tiberius Baján segítségét kérte, aki örömmel adta meg azt, mivel korábban hasztalan szólította fel őket engedelmességre és adófizetésre – még követeit is megölték. Most bizánci segédlettel – a Dunán hajókon őt szállították át csapatait – támadhatott rájuk, s aratott győzelmet. De a hadjárat tapasztalatait hamarosan a bizánciak ellen fordította.

579-ben a kagán elérkezettnek látta az időt arra, hogy régi tervét, *Sirmium* bevételét megvalósítsa. Azt állítva, hogy újra a szlávok ellen indul, Sirmium alatt egy hajóhidat kezdett ácsoltatni a Száván – közben pedig mind a singidunumi városparancsnokot, mind pedig a császárt igyekezett félrevezetni. A híd elkészülte után már nyíltan követelte a kagán a város átadását, s szabad elvonulást ajánlott fel a város lakóinak. A császár azonban nem engedett, bízott benne, hogy a perzsa frontról hamarosan át tud csoportosítani erőket északra, s a városlakók is igyekeztek kitartani. De az ostromzár mind szorosabbá vált a város körül. Nyugatról, a Dalmácia felőli hídhöz érkezett *Apsich*, avar vezér is, majd a falak alatt átvonult Baján haderejéhez csatlakozni.⁶⁹ Végül a várost közel három évi ostromzár, éheztetés után harc nélkül átengedte Tiberius az avaroknak – a végleges békét azonban már Konstantinápolyban a trónra lépő új császárral, *Maurikiosszal* kötötték meg az avarok. Sirmium elfoglalásával megnyílt a kapu a kelet-római birodalom belseje felé. Hamarosan nemcsak Sirmiumban hangzott el a fohász, amelyet egy ott előkerült téglára felröva olvashatunk: „Uram Krisztus, segíts a városon és tartsd vissza az avart. Őrizd meg a római földet („*Rómániát*”) és azt, aki ezt írta. Ámen.”⁷⁰

A következő években az avarok a szövetséges szklavénokkal többször is végigfosztogatták a Balkán fél-

szigetet, s csak a Konstantinápolyt övező ún. Hosszú Falak tudták őket feltartóztatni. Ez az időszak az, amikor a szlávok a Peloponnesosi félszigeten is megvetették lábukat.⁷¹ 591-ben azonban fordulat állt be Bizánc külpolitikai viszonyaiban. A császári csapatok visszasegítették trónjára II. Chosroést, s a vele kötött előnyös szerződésnek köszönhetően lezárult a majd húsz éves perzsa háború. Az addig ott lekötött seregeket immár a balkáni frontra lehetett irányítani, ráadásul élükre egy igen tehetséges hadvezér, *Priskos* került.

A perzsa háború befejeződésének hírére az avar kagán is mozgósította erőit, egészen a Keleti tenger partjáig küldött követeket katonai erő gyűjtése céljából.⁷² A frankok és a bajorok ugyanakkor a bizánci császárhoz küldtek követséget, segítségüket felajánlva. 592-ben azután a császár megtagadta az évi pénzjuttatások felemelését, ami nyílt hadüzenetnek számított. A válasz nem késett sokáig. Az avarok már Konstantinápoly közeléig hatoltak, amikor Priskos csellel – hátbatámadásuk hírére keltve – visszafordulásra készítette őket. A következő évben fő szövetségüket, a szklavénokat, *Ardagastos* és *Musókios* népet támadta meg és győzte le, miközben az avarokat sikeresen távol tartotta a háborútól a zsákmányon való osztozás reményével.⁷³ A győzelem után a bizánci hadvezér a foglyul ejtett barbárokat át is engedte a kagánnak. 595-ben sikerrel védte meg Priskos Singidunumot az avaroktól, akik annak lakosait a „barbárok földjére” szándékoztak áttelepíteni, egyik vezére pedig a Dalmácia városait dúló seregtől ragadta el az összerablott zsákmányt.⁷⁴ 596-ban Thessalonikéig nyomultak előre az avar seregek,⁷⁵ 597-ben pedig *Tomea* (Tomi) városát ostromolták, s bár Priskos is a városhoz vonult, nem tudta áttörni az ostromgyűrűt. A következő év tavaszára már éhínség gyötörte az ostromlottakat, akiknek a kagán élelmet küldött – ezért hálából Priskos indiai fűszerekkel kedveskedett a kagánnak. Húsvét után szétváltak a csapatok, a visszavonuló bizánciakat üldöző avarok között azonban ragályos betegség tört ki, a kagánnak is „hét gyermeke esett mirigyduzzanat és valami tüzes forróságú lázroham betegségébe és egyetlen nap alatt mind be is fejezte életét.”⁷⁶ A tizenkét napos gyász elteltével megegyezett a kagán a bizánci követtel, hogy a jövőben a Duna lesz a határ a rómaiak és az avarok között, csak a szlávok ellen szabad átúsztatni a folyón, s megnövelték az avaroknak fizetendő évpénz összegét is. De már 599-ben meg is szegték ezt a szerződést a bizánciak. Két sereggel indultak az avarok ellen, melyek *Singidunumnál* (Belgrád) egyesültek, majd onnan *Viminaciumhoz* (Kostolac) vonultak. Közben a kagán is átkelt a Dunán, s a bizánci területet dúlta, négy, még életben maradt fiára bízva a dunai átkelők védelmét. A bizánci főerők azonban egyetlen lendületes ellentámadással átkeltek a Dunán és avar területen mérköztek meg ellenfelükkel. Rövid

időközök elteltével ötször csapott rájuk. A harmadiknál a kagán fiai is odavesztek, megel már a Tiszánál folytak a harcok. Priskos több ezer avar, szláv és más barbár fogollyal, győzedelmesen tért vissza.⁷⁷

A sorozatos, súlyos vereségek ellenére volt annyi lélekjelenléte az avar kagánnak, hogy követét még időben, a győzelem hírével érkező bizánci hírnök előtt elküldje a császárhoz, s elérje, hogy a császár – a fenyegetőzésektől megfélemlítve – a foglyok szabadon engedését rendelje el. S még ebben az évben, ősszel – Az Agilulf király által küldött langobard hajóacsok segítségével épített hajókon – elfoglalta Viminacium előtt azt a szigetet, ahonnan a bizánciak offenzívájukat vezették.⁷⁸

602-ben ismét az avarok és szlávok ellen indultak a bizánci csapatok, amikor – valószínűleg a színleg átpartolt avar egységek felbujtására – a bizánci katonák fellázadtak hadvezérük, *Petros* ellen, s *Phokas* századost emelték pajzsra, majd visszafordultak Bizáncba, hogy Maurikios császárt is megdöntsék. Amikor a perzsa király, Chosroés hírül vette, hogy Maurikiost fiaival együtt legyilkolták, felbontotta a békét, újra Bizánc ellen fordult. Nem télenkedett azonban Bizánc többi ellenfele sem. Az avarok Thrákiát dúlták, a langobardok pedig az avar kagán által küldött szlávokkal együtt Bizánc itáliai birtokaira törtek be. Hiába emelte meg *Phokas* az avarok évjáradékát, hogy csak a perzsa frontra koncentrálhasson, az avarok támogatását élvező szlávok a következő évben már Bizánc második legnagyobb városa, Thessaloniké alatt álltak. S bár 610-től már *Hérakleios* az új császár, a perzsákkal ő sem tudott békét kötni, így az avarok akadálytalanul garázdálkodhattak a Balkán bizánci városait dúlva. 614–618 között *Naissus* (Nis), *Serdica* (Szófia) bevetele után ismételen megkísérelték *Thessalonikét* ostrommal bevenni, de a város sikerrel ellenállt – egyetlen eredmény a foglyok nagy tömege volt, akiket magukkal vittek és Pannoniában telepítettek le.⁷⁹ 623-ban maga a császár is majdnem a Hosszú Falakig elhatoló avarok fogságába esett, s a következő évben indított perzsa hadjárata előtt csak úgy tudta országát biztonságban hagyni, ha saját törvénytelen fiát és több főember gyermekét a kagánnak túszként hátrahagyta.⁸⁰

A perzsa seregek sokáig ügyesen elkerülték a bizánciakkal való összeütközést, majd pedig, felvéve az avar kagánnal a kapcsolatot, 626 nyarán váratlanul összehangolt támadást indítottak *Konstantinápoly* ellen. Bizánc összeomlása elkerülhetetlennek látszott, mégis az ostromlók ellátási nehézségei, a fokozódó éhínség és a városvédők kitartó ellenállása következtében – hiába vettek részt az ostromban a gyalogos és vízi harcban edzett szláv és gepida segédcsapatain kívül a kagán saját elit egységei is – a támadás aug. 7-re összeomlott. Ezzel összeomlott az avarok harci tekintélye mind alattvalóik, mind pedig a bizánciak szemében.⁸¹ Ettől kezdve soha többé nem támadtak

fegyverrel Bizáncra és nem lépték át dél felé a Dunát. Érdeklődésük végérvényesen nyugat felé fordult.

Az avarok kárpát-medencei letelepedésük előtt „futó ismeretséget” kötöttek már Nyugat-Európa germán népeivel, a 6. század utolsó évtizedtől azonban megsokasodnak azok a híradások, melyek a nyugati, délnyugati szomszédok, Dalmácia, Istria, Itália illetőleg az Alpok vidékének lakói ellen irányuló támadásokról szólnak.⁸² 592 táján még vereséget mért *I. Tassilo*, bajor herceg az országába betörő szlávokra, de 595–96 körül a fegyvertényt újra megismételni akaró kétezzer bajor harcos már a szlávok segítségére siető avar kagán áldozatául esett. Ugyancsak 596-ban, most már Pannoniából kiindulva hatoltak be az avarok Thüringiába és igen súlyos harcokat vívtak a frankokkal. Csak miután *Brunichild* királynő elegendő pénzajándékot adott, tértek vissza saját országukba. A béke egyik feltétele lehetett, hogy az Alpokba behatoló és letelepülni szándékozó szlávok ellen ne fogjanak fegyvert. Valószínűleg nem véletlen, hogy ugyanekkor újjították meg a békeszerződést *Agilulf*, langobard királlyal is.⁸³ Így amikor Itália *exarchusa*, *Callimicus* bizánci vezér fogságba ejtette és Ravennába vitte *Agilulf* leányát és férjét, 603-ban a kagán által küldött szláv segédcsapatok segítségével tudták a langobardok városaikat visszafoglalni, majd az előkelő foglyokat is visszakapni.⁸⁴ Az ezután kötött örök békeszerződés értelmében a langobardok is résztvettek a bizánci fennhatóság alá tartozó *Istria* (mely ekkor még jóval nagyobb területet jelölt) elleni avar-szláv invázióban.⁸⁵ 610–611 táján a szlávok egy csoportja a bajor határvidéken, *Aguntumnál* (Lienz) vereséget mért *Garibald* bajor hercegre, de a bajorok utóbb visszacserezték a zsákmányt és kiűzték a szlávokat országukból.⁸⁶ Ugyanezidőtájt, esetleg néhány évvel később, maguk az avarok is harcoltak a nyugati határnál, *Friaul* langobard hercegségben. *Friaul* fejedelme, *Gisoulf* merészen ellenállt és oda is vészett a csatában, felesége, *Romilda* pedig bezárkózott a fővárosba, *Forum Iulii* (Cividale) falai mögé. A kagán csellel mégis behatolt, a várost felégette, lakóit Pannoniába hurcolta, akik közül csak kevesen tudtak később hazatérni, mint pl. a langobard krónika szerzőjének, *Paulus Diaconus*nak a dédapja.⁸⁷

623 táján *I. Dagobert* frank király aktív keleti politikába kezdett. Ennek első lépéseként egy *Samo* nevű fegyver(?)kereskedőt több társával együtt a *vinedi* (vend) szlávokhoz küldött, hogy azokat az avarok ellen bujtogassák fel. Miután e szlávok, akik az avarok seregében *befulcusként*, azaz egyfajta előörsként szolgáltak, a sikertelen konstantinápolyi ostrom után önbizalmat veszített avaroktól függetlenné váltak, a harcban oly vitéznek mutatkozó *Samot* választották meg királyuknak, aki ezután 35 évig uralkodott még felettük. Sikeresen védte meg önállóságát 631-ben *Dagobert* ellenében is, mert bár a langobardok és az alemannok kisebb győzelmeiket érték el a karantán

szlávokkal szemben, ő *Wogastisburg* (Csehországban, az Eger völgyében?) várába zárkózva ellen tudott állni. Országának, pontosabban fogalmazva törzsszövetségének kiterjedése nem pontosan ismert, valahol az avarok és a bajorok, alemannok törzsterülete között, az Elbától a Karavankákig terült el.⁸⁸

A 626. évi sikertelen hadjárat a kaganátus belsejében is belpolitikai válságot idézett elő. Az avarok alattvalóiként a Kárpátoktól keletre élő bulgárok ugyanis maguknak követelték a kagáni címet – a harcokban azonban alulmaradtak, a Kárpát-medence avar uralom alatt maradt. A bolgárok egy csoportja, hogy a megtorlást elkerülje, nyugatra, a bajorokhoz menekült. I. Dagobert előbb befogadta őket, majd parancsot adott, hogy egy éjszaka az összes bulgár családot gyilkolják le. Akik megmenekültek, *Alciocus* vezetésével *in marcha Winedorum*, azaz a vend szlávokhoz menekültek, majd onnan tovább délre, s végül a 7. század utolsó harmadában *Beneventum* langobard hercegségben telepedtek le.⁸⁹ A Fekete-tenger északi partvidékén és Ukrajna területén azonban e harcok következtében szabadultak meg a bolgárok az avar függőségtől s jött létre a független onogur-bolgár birodalom, *Kuvrát* (Kobrat) fejedelem vezetésével. 634–635 táján „legitimálták” az új államalakulatot, azaz szövetséget kötöttek Hérakleios császárral is.⁹⁰

Az avar kaganátus saját törzsterületére, a Kárpát-medencére szorult vissza. Békésebb évek, évtizedek következtek. A konszolidációt pedig csak tovább erősítette, hogy azok az onogur-bolgár törzstörödékek, amelyek Kuvrát halála után (669) a rájuk törő *kazárok* elől elmenekültek, Kuvrát egyik fia, Kuber vezetésével részben Pannoniában települtek le. Bár Kuber később kíséretével Thessaloniké környékére települt át, a vele menekültek nagyrészt itt maradtak.⁹¹

Az újra megszilárdult avar kaganátus a század végére némileg még területileg is gyarapodott. 680 táján megtámadták és lerombolták *Lauriacum* (Lorch) városát, s feltehetően Samo volt „államának” területét is bekebelezve – de volt alattvalóikat, a vend-szlávokat legalábbis függő viszonyba kényszerítve – a nyugati határt az Enns folyóig tolták ki. Ezt fogadták el a frankok is, amikor 692-ben békét kötöttek az avarokkal. 696–704 között az avarok az Enns két partján még a bajorok földjeit dúlták, de ez már csak amolyan utóvédharc lehetett, a gyeptű kialakításával járó „gyakorlati tennivalókat” végezték el.⁹²

Az avar betelepülés első fázisában Nagykanizsa környékén még nem szálltak meg az avarok, hiszen, mint azt a történeti adatok is jelzik, érdeklődésük ekkor dél, délkelet felé, a nomád életformának inkább megfelelő *Skythia Minor* (Dobrudzsa) felé irányult. Csak a 6. század utolsó évtizedében, főként a Tiszánál elszenvedett vereség után fordultak délnyugat, nyugat felé. Az Isztria, Friaul, Itália és az Alpok felé vezetett hadjáratoknál részben a Dráva–Száva közti

római hadi utakat, részben azonban már valószínűleg a vidékünket is átszelő nagy Adria–Kijev útvonalat vehették igénybe.

A 7. század elején, első felében létesített települést vagy temetőt Nagykanizsa környékén a régészeti terepbejárások és az ásatások révén mintegy 20 lelőhelyről ismerünk (2. térkép). A korszak településmaradványait jelző kerámiatörödékek közül elsősorban az ún. *prágai típusú kerámia* szignifikáns. Ez a kerámia a 6–7. században a Kárpát-medence északi peremterületén, az Elbától Kijev környékéig élő szláv lakosságra jellemző.⁹³ Meghatározó edényformája az erős vállú, szűk aljú, tojásdad – s gyakran aszimmetrikus – fazék, melynek pereme szinte függőlegesen áll. A kézzel formált, legfeljebb a felső harmadában korongon utánsimitott, díszítetlen edényt ezen a vidéken tört cseréppel és kavicsal, leggyakrabban azonban mésztartalmú anyaggal (tört kagyló- vagy csigahéj) soványított agyagból készítették. Az égetés közepes, a mésztartalmú soványítóanyag miatt gyakran lyukacsos felületű edények igen jellemző színárnyalatúak, pirosasbarna–sárgásbarna színűek. A 7. század közepe tájától egyre gyakrabban díszítették ezt a kerámiát is vízszintes ill. zeg-zug vagy hullámvonal alakú, bekarcolt vonalkötegekkel. A településceken és a temetőkben a prágai típusú kerámia mellett homokkal vagy tört kavicsal soványított, szürkés- vagy vörösesbarnára, ill. feketésszürkére égetett, kézi korongolású, vízszintes- ill. hullámvonalköteggel díszített edények is előkerültek, melyek általánosan elterjedt kerámiatípusai az avar törzsterület településeinek is.⁹⁴ A két kerámiafajta együttes előkerülése azt jelzi, hogy a településeket egy kevert avar–szláv népesség hozhatta létre (4–5. tábla).

Ilyen települések maradványait ismerjük Nagykanizsától nyugatra *Szepetnek-Bánfapusztáról*⁹⁵ és *Eszteregnyéről*,⁹⁶ a falutól délkeletre, a műút melletti dombon elterülő telepről. Nagykanizsa területén a Magyar utcai kertek alján⁹⁷ és az *Inkey-sírkápolná*nál⁹⁸ lokalizálható egy-egy kisebb telepmaradvány. A Principális (Kanizsa) csatorna völgyében észak felé haladva *Zalaszentbalázs* közepén, a *Tsz-istállóknál*⁹⁹ ill. a *'Tót Mihálok rétyén'*,¹⁰⁰ és *Hahóton*, a Sárkányszigetre vezető dűlőút mentén¹⁰¹ található egy-egy kisebb településre utaló nyom. Nagykanizsától keletre, szinte a hajdani hadi útra fűződve helyezkednek el a települések: *Nagyrécsén*, a *vasútállomástól* északra,¹⁰² *Zalaszentjakabon* a *Rózsavízi-dűlőben*,¹⁰³ majd ettől délre *Miháldon* és *Sandon* (két helyen is),¹⁰⁴ tovább kelet felé *Galambokon* a falutól keletre ugyancsak két helyen,¹⁰⁵ és *Zalakaroson*, a garabonci homokbánya helyén.¹⁰⁶

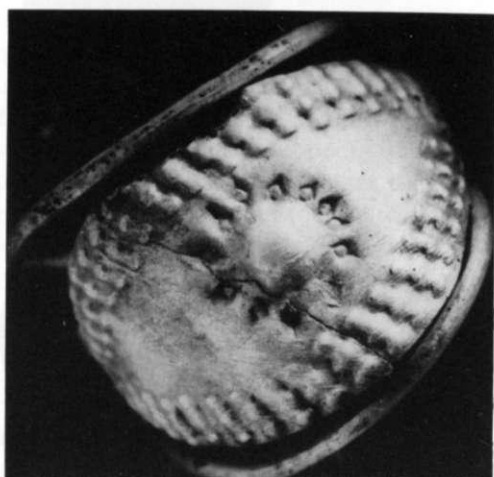
A kisbalatoni leletmentő ásatások hoztak napvilágra *Balatonmagyaród-Kiskányavári dűlőben* egy kisebb 7–8. századi településrészt, ahol szabálytalan alakú munkagödrök, földbe vájt ólak mellett szabadba épített kemence maradványai kerültek elő. A tele-

2. tábla: – Korai avar kor. Bronzlemezből készült övgarnitúra Kehida-Központi Tsz major 67/A sírból.

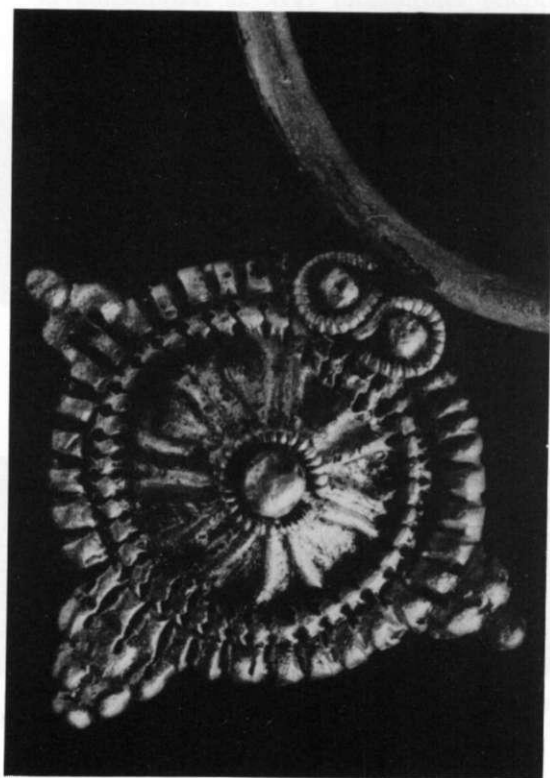
1

2

4

3

3. tábla: – Korai avar kor. 1 = Ezüst fülkarikapár Kehida-Központi Tsz major 56. sírból, 2–3 = Ezüst gyűrű és fülkarika részlete Zalakomár-Lesvári-dűlő 458. sírből, 4 = Ezüst gyűrű Zalakomár-Lesvári-dűlő 378. sírből.

4. tábla: – Agyagedények korai avar csontvázas sírokból, Zalakomár. 1=335. sír, 2=351. sír, 3=446. sír, 4=494. sír.

pülés kerámiatöredékei és konyhai hulladékai (állatcsontok) között volt egy vasolvasztó kemence fuvóka-cső-darabja és egy öntőminta-töredék is.¹⁰⁷ *Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, déli rév* lelőhelyen pedig egy nagyohh, 4 × 4 m-es, félig földbe mélyített lakóházra, valószínűleg egy magányos halásztanyára bukkantunk. A belőle előkerült kerámianyag a 7. század elejére, első felére keltezhető s a rekonstruálható edényformák alapján elképzelhetjük egy korabeli háztartás edénykészletét.¹⁰⁸

A szerencsés véletlennek köszönhetően az utóbbi években két 7. századi temető is ismertté vált térségünkben. Az egyiknek *Zalacomár-Lesvári-dűlő*ben egy heves nyári zápor okozta vízmosás segített felszínre kerülni,¹⁰⁹ a másikat pedig rókakölykök után ásva találták meg *Kehida-Központi Tsz-major*ban a falu lakói.¹¹⁰ A múzeumba történt bejelentés után mindkét helyen ásatást végeztünk. Mindkét temetőben a 7. század után a 9. században is temetkeztek (erről ld. később), a halottakat pedig részben – szláv szokásnak megfelelően – elhamvasztották, részben – koporsóba temetve – elkorhasztották. Hasonló módon temették el a halottakat a harmadik, Zala megyében ismertté vált temetőben, a Zala völgyében fekvő *Pókaszeptken* is.¹¹¹ Ez a sajátos, birituális temetkezési mód a zalai temetőket az avar törzsterület többi temetőjétől – jól körülhatárolható, külön csoportként – elkülöníti.

A 7. századi zalai temetkezéseket összefoglalóan a következőképpen jellemezhetjük:

A hamvasztásos temetkezések a temetőn belül külön csoport(ok)at alkotnak. A hamvakat többféle módon temették el:

- a) urnában,
- b) kisméretű, négyszögletes gödörben,
- c) a korhasztásos sírokéval azonos méretű sírgödörben teljesen, vagy csak részlegesen elhamvasztva a halottat,

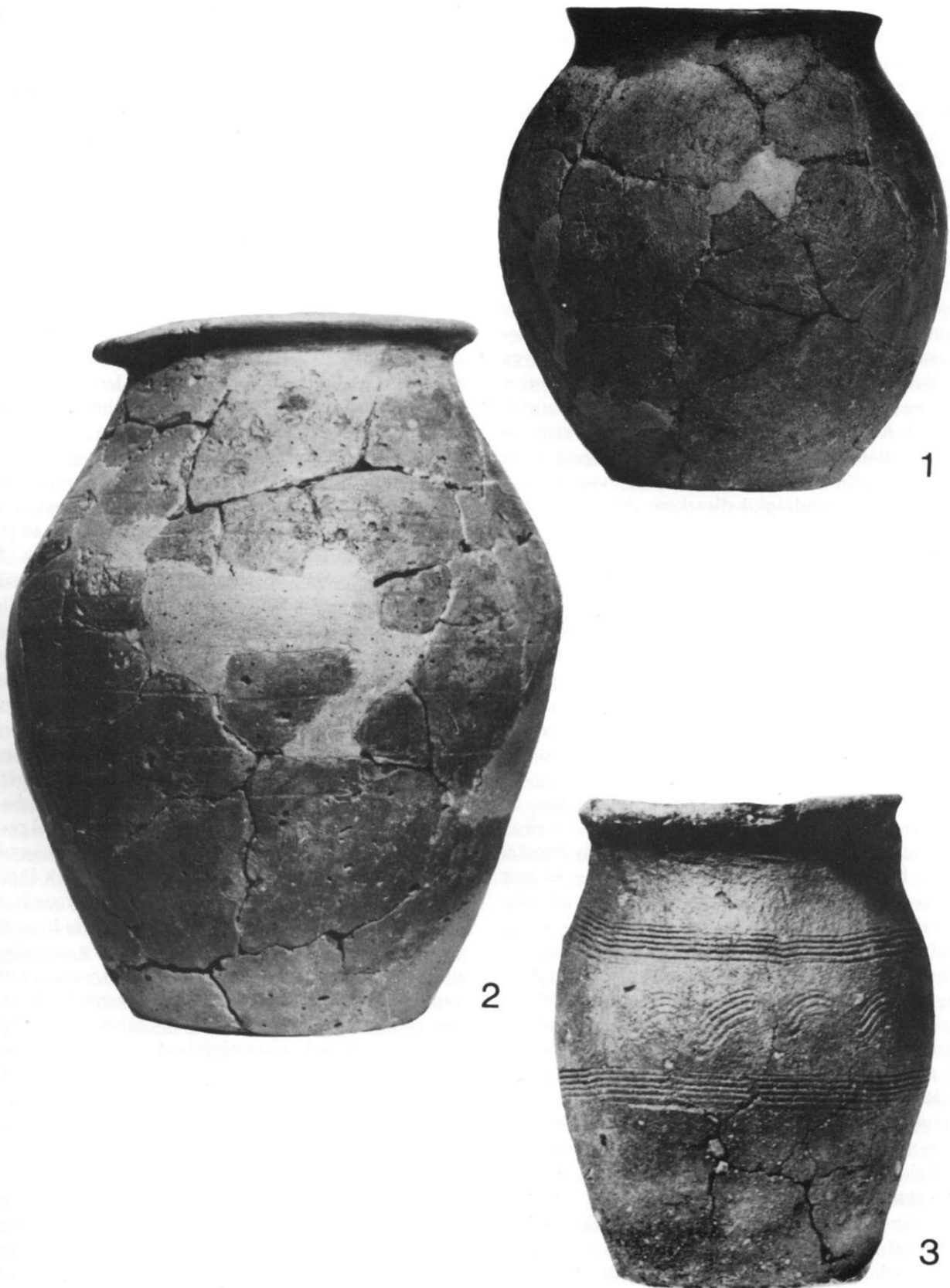
d) a korhasztva eltemetett mellé, annak sírgödörébe urnában, vagy anélkül, egy kupacba rakva a hamvakat.

Az utóbbi két típusú temetkezés a korhasztásos (csontvázas) temetkezések csoportján belül található meg, míg alkalmanként a hamvasztva eltemetett csoportjában is ástak korhasztásos temetkezés számára sírgödört. Az elhunytakat felöltöztetve égették el, amire a hamvak között talált összeégett gyöngyök, bronz csatok stb. utalnak, de előfordult az is, hogy a viseleti tárgyakat – ruházatot (?) – a hamvasztás után, külön tették a sírba. Többször a túlvilági útra adott ételmezt tartalmazó edényt is a máglyára tették, aminek összetört cserepeit ugyancsak megtaláljuk a hamvak között. A hamvasztást feltehetően a temető területén végezték el, egy máglyahelyként interpretálható átégett foltot meg is találtunk Zalacomárban. E 7. századi hamvasztásos sírokra jellemző még, hogy a kalcinálódott csontok viszonylag nagy méretűek, azaz a hamvasztás nem volt tökéletes.

A korhasztásos (csontvázas) temetkezések sírgödre mindegyik temetőben Ny–K (ritkábban K–Ny) tájolású. A fegyveres síroknál gyakori, hogy az elhunyt harcos *lova* (lovai) is a gazda mellé van(nak) temetve, néha vele azonos sírgödörben, a halottól egy deszkafallal elválasztva (Kehida, Pókaszeptek), gyakrabban azonban külön sírgödörben, amelyet a halott sírjával azonos tengelyben a lábvégnél (Kehida), vagy a fej mögött (Zalacomár, Pókaszeptek) ástak meg. Néha a temető szélén magányos lósírokat is találunk (Zalacomár). A lovat felszerszámozva, zablával, kengyelekkel, nyereggel temették el, nem ritkán azonban kivették a ló pofájából a zablát, vagy pedig a ló mellé tették a felszerelést. Általában az egész lovat eltemették, néha azonban csak részlegesen, megnyúzva és kitömvé temették el a lovat – de ilyenkor is felszerszámozták.¹¹² Feltűnő, hogy e temetők népességénél csak igen ritkán díszítették a lószerszámot (nemes)fém veretekkel. Csak e vidékre jellemző temetési szokás, hogy a hasára fektetett ló farára agyagedényt tettek, holott a harcos is megkapta útravaló folyadékát egy edényben vagy egy kis vaspántos favödörben.¹¹³

A férfiak sírjában gyakori a fegyver, leginkább a lándzsa vagy kopja – de nem ritka az egyélű kard vagy szablya sem. Íjat ritkábban találni a sírban, de lehet, hogy csak azért, mert ritkán készítették a merevítő részeket csontból – hiszen majd minden sírból kerül elő nyéltüskés, vagy kópús felelősítésű nyílhegy, sokszor egész köteggel. Néhány sírban harci balta és vas dudorral díszített pajzs (Pókaszeptek) is volt. A sírok mellékletei alapján szinte megelevenedik előttünk az az avar harcos, akit *Maurikios* császár így írt le: „Fegyverzetük bőrvért, kard, íj és kopja s így a harcokban legtöbbször kétféle fegyvert visel, vállukon kopját hordanak, kezükben íjat tartanak és, amint a szükség megkívánja, hol az egyiket, hol a másikat használják.”¹¹⁴ A ruházatukat összefogó övet egyszerű vas, vagy ún. bizánci öntött bronzcsattal fogták össze, amit ritkán még egyéb fém veretekkel is díszítettek. Ezek ezüstlemezből, vagy ezüsttel bevont bronz lemezből készültek, s préselt geometrikus (z. *tábla*) vagy figurális (fantázialények) motívumokkal voltak ellátva. Több sírban bajor–alemann vagy észak-itáliai eredetű, a 7. század közepéről, második feléből való ezüst- és rézberakásos, niello-díszes vas vagy öntött bronz övgarnitúrák voltak. Az övet sokszor nem csatolták fel az elhunyt derekára, hanem melléje, esetleg felesége mellé tették a sírba.

A zalai temetőkben igen gyakori a *kettős sír*, amikor az elhunyt férfi feleségét is ugyanazon sírgödörben, valószínűleg ugyanazon szertartás alkalmával korhasztásos vagy hamvasztásos módon – ld. a hamvasztásos temetkezések d) variánsát – temették el. Ez minden bizonnyal a szláv népeknél meglévő „*özvegyáldozat*” szokására vezethető vissza, amelyet egy 10. századi arab utazó így írt le: „Ha a halottnak három felesége volt, s az egyik azt állítja, hogy szerette őt,

5. tábla: – Urna és síredény korai avar hamvasztásos sírokból, Zalakomár. 1 = 531. sír, 2 = 277. sír, 3 = 419. sír.

akkor vesz két fát és felállítja a sír mellett, majd a tetejükre keresztbe is tesz egy fát, amelynek közepére egy kötelet akaszt. Egyik végét egy széken állva a saját nyakára erősíti. Ekkor elveszik alóla a széket, s ő a nyakánál fogva felakasztva marad, amíg meg nem hal. Amikor meghalt, testét tűzbe vetik és elhamvasztják.”¹¹⁵ Ez a közös sírkamra néha olyan nagyméretű, hogy még egy „hely” maradt benne a szolga (Kehida) vagy a ló (Kehida, Pókaszetek) számára, többször azonban üresen hagyták (Zalacomár).

A nők temetkezései a férfiakénál szerényebb kivitelek. Szinte állandó „ékszer” a rovátkolt ón vagy ólom csövecskéből (ritkábban ezüst, vagy bronz lemezekéből) készített fejdísz (eredetileg valamilyen textildarabra, kendőre erősítették ezeket, amelyeket egyfajta kontydíszként viselhettek).¹¹⁶ Ezek a csövecskék férfiak sírjában is megtalálhatók, vagy az asszony ajándékként (máskor ugyanis gyöngysort vagy fülbevalót tettek szeretttük sírjába), vagy esetleg saját ruházatuk, nadrágjuk díszeként. A homlokpánt-ra varrt, a halántéknál kétoldalt lecsüngő textil- vagy bőrpántokba fűzött, rovátkolt díszű, nagyméretű ezüst karikák, vagy félholdas alsó karikaívű, csillagos csüngőjű, esetleg kosaras díszű ezüst karikaékszerek szintén megtalálhatók, bár csak kevés asszony sírjában (3. tábla 1, 3). Ugyanilyen ritka ékszer az ugyancsak ezüsből készült, poncolt, trébelt díszű, pajzsos fejű spirálgűrű (3. tábla 2, 4) vagy a kürtös végű karperec. Ezzel szemben a színes bionikus vagy szemes gyöngyökből fűzött nyaklánc – a néha középük illesztett bronz, ón vagy ólom lemezcsüngőkkel együtt – majd minden felnőtt nő sírjában megtalálható.

A zalai temetők kitűnnek abban, hogy itt a sírok többségébe a túlvilági úthoz ételt (juh vagy kecske, sertés, baromfi csontjai, tojás maradványai) és italt (agyagedény vagy vas- ill. bronzlemez-pántos kis favödör) tettek útravalóul a halott mellé. Az eddig megismert három 7. századi temető közös vonása az is, hogy viszonylag kicsinyek, 100–200 sirt foglalnak magukba. Ez megfelel annak, amit a települési viszonyokról megismertünk: néhány nagycsalád által létrehozott, laza szerkezetű telepek.¹¹⁷ A temetők közöttük abban is, ahogy a temetkezés helyét megválasztották: olyan helyre temetkeztek, ahol az agyagos felszínből egy-egy homoklencse a felszínre kibukott, s míg a korhasztásos sírokat a jó vízáteresztésű, a csontokat jó állapotban megőrző homokba ásták, a hamvakat az ezt körülvevő agyagos talajba temették el – ebbe ugyanis a szél nem tud úgy belekapni és a hamvakat a sírdögörből kifújni.

Eltérnek viszont a temetők abban, hogy az eltemetettek valószínűleg nem voltak teljesen azonos jogállásúak. Zalacomárban ugyanis főként gyalogos, lándzsás, harci baltás harcosok alkották a közösséget, s csak vezetőiket temették el lóval, míg Kehidán és Pókaszeteken a lovas harcos sírja az általános, akit

gyakran egyélű karddal, szablyával, csontmerevítő ijjal, pajzsával és lándzsával temettek el.

A 7. századi temetkezések jellemző vonásait áttekintve újfent megbizonyosodhatunk arról, hogy Nagykanizsán és tágabb környékén olyan kevert avar-szláv népesség élt, amely egymástól nem elkülönülve, külön telepeken élt és külön temetőben temetkezett, hanem épp ellenkezőleg, közösen hozta létre településeit és közösen használta a temetkező helyeket is – bár mindkét népelem szuverén módon végig megőrizte életmódját, sajátos használati eszközeit, viseletének rá jellemző elemeit és saját temetkezési szokásait. Kérdés, kideríthető-e, meghatározható-e pontosabban honnan is származtak ezek az emberek?

Van egy történeti forrásadatunk, amelyet eddig még nem említettem, pedig a benne leírtak szokatlansága miatt méltán megérdemli figyelmünket. Ebben ugyanis arról a hadjáratról van szó, melyet az avarok – a korai avar korban egyetlen alkalommal – kelet felé vezettek. 602 nyarán a bizánciak ismét hadjáratot viseltek a szklavénok ellen. A szlávoknak a Duna bal partján fekvő országába hajókon keltek át, ahol sikeresen harcoltak és sok foglyot is ejtettek. A kagán, hogy szláv szövetségesei legalább az anták hátbatámadását (miként az 584-ben történt) elkerülhessék, „Apsichot kiküldte sereggel, hogy az anták népét elpusztítsa; ezek ugyanis (ekkor ismét) a bizánciak szövetségesei voltak.”¹¹⁸ Apsich az előző év nyarán még az al-dunai Kataraktáknál táborozott egy nagy létszámú avar sereggel, s a rómaiakkal tárgyalta,¹¹⁹ s lehetséges, hogy vissza sem tért onnan, amikor a kagán parancsa elérte. A Duna mentén tovább haladva jutott el Apsich Dél-Oroszországba, ahol 602–603-ban megsemmisítette az *anta* nevű politikai szervezetet – meggózzá olyan alaposan, hogy a későbbiekben a források már nem is említették őket. Valószínű, hogy még tovább is a térségben maradt, s segítséget nyújtott a türkök ellen fellázadt *tielő* (ogur-bolgár) törzseknek. Feltehetően ez a segítségnyújtás az alapja annak a szövetségi – vazallusi kapcsolatnak, amelyet majd csak az avarok hatalmának meggyengülése után, 634–635 táján számolt fel Kuvrát.¹²⁰ Apsich visszatérésének útvonaláról nem maradt feljegyzés. Néhány későbbi forrás alapján (ld. alább) azonban erősen valószínűsíthető, hogy hazatéréskor – már csak a könnyű zsákmányszerzési lehetőség miatt is – útba ejtette az anták északi szomszédságában lakó *du(d)lebek* országát, s nagyszámú foglyot ejtve, a Vereckei hágón keresztül tért vissza szállásterületére. Bizonyos, alább ismertetésre kerülő adatok alapján úgy látszik, hogy ezek a *du(d)lebek*-szláv „foglyok” – legalábbis túlnyomó részt – a Zala és a Mura közti területen települtek le, esetleg telepítették le őket.

Kérdés ezek után, hogy 1) milyen alapon kötjük Apsich nevét vidékünkhöz, 2) milyen érvek szólnak még amellet, hogy a) Apsich foglyokat hozott magá-

val a du(d)lebek országából – s nem más úton kerültek azok ide – illetve, hogy *b*) ezeket a du(d)lebek-et éppen a zalai dombvidékre telepítették.

ad 1) Apsichról keveset tudunk, de neve többször előfordul a bizánci forrásokban. Lehetséges, hogy ugyanarról a személyről van szó, lehet, hogy több azonos nevűről, s az sem kizárt, hogy esetleg egy avar méltóságnév ez.¹²¹ Mindenesetre nem érdektelen, hogy neve már legelőször is Pannoniával együtt hangzott el. Ő az, akivel 570–571 táján Tiberius hadvezér Justinus császár nevében – avar főemberek, vagy a kagán fiainak túsul állítása ellenében – a letelepedés és béke kérdésében egyezkedett, s aki nyilvánvalóan a Pannoniára támasztott jogigényt fogalmazta meg akkor, amikor azt kérte, hogy a „rómaiak biztosítsanak földet, ahol az avarok letelepedhetnek” – hallgatólagosan elismerve ezzel azt, hogy hiába is kötöttek a langobard királlyal, Albionnal Pannonia átadásáról szerződést, annak eredeti „tulajdonosa”, a rómaiak beleegyezése nélkül a szerződés érvénytelen, s törvénytelenül birtokolják Pannoniát.¹²² A kérést Justinus akadékoskodása miatt csak később, amikor Tiberius már társuralkodó (caesar) lett, teljesítették, és kötötték meg a szerződést. Az ennek folytán kialakult jó viszonyoknak is köszönhető, hogy a kagán megengedte Tiberiusnak, hogy katonákat toborozzon a perzsák elleni hadjáratához, aki „az Alpokon túli népek közül a rajna-vidékiek legderékabbjait toborozta seregébe, ugyanígy az Alpokon innenieket, a massagetákat és más szkíta nemzetségek fiait, a Pannonia (kiemelés tőlem SzBM), Moesia, Illyrikum meg Isauria környékieket; ekként közel százötvenezer főnyi, kitűnő lovasokból álló csapatokra tett szert.”¹²³ S valószínűleg nem véletlen, hogy a perzsa fronton küzdő sereg vezetői között ismét feltűnt Apsich neve. . . .¹²⁴ Nem sokkal ezután újra találkozunk ezzel a névvel. Sirmium ostrománál ugyanis Apsich az, aki seregével a Dalmácia felőli, azaz a nyugati hídnál állt, s ment át a másik hidhoz, hogy Baján haderejéhez csatlakozzék. Mivel nevét korábban nem említették az ostromlók között, valószínű, hogy seregével csak az ostrom utolsó fázisában érkezett a város alá. S mivel a város nyugati oldalán jelent meg – csak Pannoniából, pontosabban a Dunántúl felől érkezhetett. Ha meglehetősen áttételesen is tehát, de Apsich és Pannonia neve mindhárom adatunkban találkozik egymással. Ennek alapján pedig megkockáztathatjuk annak feltevését, hogy Apsich szállásterülete – függetlenül attól, hogy ez a név személy- vagy méltóságnév volt – Pannoniában lehetett. Kérdés, hogy néhány régészeti jelenség, mint pl. a lovas temetkezésnek a zalai temetőkre is jellemző módja, vagy egyes tárgytipusnak – a hosszúfűlű kengyel, a nádlevél alakú lándzsahegy, a rojtos végű ezüst lószerszámveretek, a D-alakú kardfüggesztő-fülek, az ezüst álcsatok stb. – túlsúlyban a Dunántúlon való előfordulása¹²⁵ nincs-e összefüggésben azzal, hogy a Dunántúlon

Apsich vezetésével megtelepült népcsoport esetleg az avarságnak egy származásában, kulturális kötődéseiben is jól körülírható, külön egységét alkotta.

ad 2) A történetünkben felbukkanó „fogoly” du(d)lebekről mindösszesen a következő adatokat ismerjük. A *Kijevi Évkönyvek* (Povest' Vremennyh Let) szerint „a dulehek a Bug mentén éltek, ahol ma a volynjanok.” Majd tovább ezt olvashatjuk: „Ebben az időben voltak az oborok (= avarok) is, akik Iraklij (= Herakleios) császár ellen hadakoztak s majdnem elfogták.¹²⁶ Ezek az oborok hadakoztak a slovenekkel, és erőszakoskodtak a duleb asszonyokkal, mert utazásain minden obron 5–6 duleb asszonyt fogott a taligája elé és így büszkélkedve húzatta magát röhögven a sloveneken. Az oborok ugyanis magas termetűek és igen erősek voltak, úgyhogy senki sem ellenkezhetett velük, ezért igen elgőgösödtek és az Isten elveszté őket és elhaltak mind Isten haragjától és ma is megvan az orosz közmondás: elvesztek, mint az oborok, akiknek sem nemzetségük, sem ivadékuk nincsen.”¹²⁷

Mielőtt ezt a forrást elemezni kezdenénk – amelyről azonban annyit már most érdemes tudni, hogy ez az egyetlen forráshely, ahol a du(d)lebek ősi szálláshelyéről említés történik –, ismerjük meg a többi adatot is, amelyek az immár Pannoniába került du(d)lebekről szólnak, és további fontos információkat tartalmaznak. *Német Lajos 860. évi birtokadományozási és megerősítő oklevelében ad Tudleipin* említ egy salzburgi birtokot.¹²⁸ Egy Arnulf nevére hamisított oklevél (891) alapján pedig nagyjából lokalizálhatjuk is ezt a birtokot. Eszerint *in partibus Sclaviniensibus vero in comitatu Dudleipa vocato in loco Ruginesfeld, sicut Chocil duxquondam inibi ad opus suum habere visus est et veluti Reginger in eodem comitatu iuxta aquam, que dicitur Knesaha, in beneficium habebat.*¹²⁹ A birtok neve szerepel még a 869–871 táján, Német Lajos informálására összeállított *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*ban is, ahol a szerző a Mosaburg/Zalaváron lévő Keresztelő Szent János templomról szólva megjegyzi, hogy e városon kívül még több más hely mellett *in Dudleipin* is megtalálható ennek a védőszentnek a temploma.¹³⁰ Dudleipin tehát a Mosaburg/Zalaváron székelő Kocel birtokkörzetébe tartozott, ahol a salzburgi egyházhoz tartozó templom állott. Miután a kutatók a *Knesaha* nevet általában a Gnas patakkal azonosítják (s semmi köze Kanizsa nevéhez!),¹³¹ Dudleipinnek is ennek közelében, azaz valahol a Mura mentén kellett lennie, legvalószínűbben Radkersburg/Radgona körzetében.¹³² Ez a 9. századi írásos forrásokban többször is előforduló helynév tehát egyértelműen bizonyítja, hogy a Mura tájékán – s a régészeti adatok bizonyosságként e konkrét helynél és környékénél jóval nagyobb körzetben, a Zala és a Mura közti térségben – du(d)lebszlávok éltek.

A Dudleipa/Dudleipin/Tudleipin helynévben igen fontos nyelvtörténeti adat is megbújik: ennek

alapján rekonstruálható ugyanis e nép nevének eredeti hangalakja, mely *dudleb* volt. A keleti és délszláv nyelvekben a *-dl-* hangcsoport *d-*-je még együttélésük idején asszimilálódott, s *-l-* lett (ld. a Kijevi Évkönyvek 'duleb' népvénét), míg a nyugati szlávoknál továbbra is megmaradt az eredeti *-dl-* hangcsoport.¹³³ A Pannoniába került du(d)lebek tehát őshazájukban, a Bug folyónál még a nyugati szlávok ágához tartozhattak. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a nyugati szlávok nagy csoportjára jellemző Prága–Korčák kultúra keleti határa éppen a du(d)lebek feltételezett szállásterületének keleti határával esik egybe.¹³⁴ Nyugati szláv kapcsolatukat jelzi, hogy Dél-Csehország területén, a Vlatava völgyében a 10. századból szintén említenek egy *Dudleby* nevű várat,¹³⁵ illetőleg, hogy a 11. században Karintiában, a Spittal mellett is volt egy *Dulieb* nevű hely.¹³⁶ A név csehországi előfordulása miatt *Melich János* még úgy is gondolta, hogy a pannoni du(d)lebek azok közül szakadtak ki – habár ugyanő arra is felhívta a figyelmet, hogy a *Dudleipin* név szlovén is lehet, mivel az ószlovénben szintén *-dl-* volt még a mai *-l-* helyén.¹³⁷ Az eredet kérdését eldöntendő érdemes tehát visszakanyarodnunk kiinduló forrásunkhoz, a Kijevi Évkönyvekhez.

A Kijevi Évkönyvek szerint a dud(d)lebek Volhyniában, a Bugnál laktak, az avarok ott támadták meg őket és erőszakoskodtak asszonyaikkal. Bár *Váczy Péter* úgy véli, hogy a forrás itt az anták ellen elkövetett önkényeskedésekről szól, maga is felhívja a figyelmet arra, hogy az Évkönyvekben az avarok kegyetlenségeiről mégis a du(d)lebekkel kapcsolatban történik említés.¹³⁸ A Kijevi Évkönyvek szerkesztője a 11. században már semmit sem tudott az antákról, helyükön a Dnyeper–Dnyeszter-közben a tiverceket és uličeket említette.

A du(d)lebek avar „hagyományának” kialakulásáról és írásba foglalásának körülményeiről *Váczy Péter* a következő szellemes gondolatmenetet fejt ki. Mint ismeretes, *Methód* és *Konstantin* (Cyrill) 866-ban *Rasztiszláv* morva fejedelem udvarából tanítványaival együtt útnak indult, hogy átkelve a Dunán, Konstantinápolyban felszenteltesse őket. Eközben megálltak *Kocel* mosaburg/zalavári székhelyén is. *Kocel* tisztelettel fogadta a térítő papokat, 50 tanítványt adott melléjük és maga is megtanulta a szláv írást. A *Kocel* által adott tanítványok között minden bizonnyal ott voltak a – *Dudleipin/Dudleipa* helynév alapján feltételezhető – du(d)lebek képviselői is. Megteremtődött tehát annak a lehetősége, hogy a térítő testvérek és a Mosaburgban létrehozott iskola megismerje a Mura–Zala-völgyi du(d)lebek történetét és ekkor még élő avar hagyományát. Ezt a hagyományt – már mint *Methód* szellemi örökségének részét – vitték magukkal a tanítványok, amikor előbb Morvaországba (879), majd onnan 885–886 táján, *Methód* halála után, Bulgáriába menekültek. A bulgár cár által kezdetben csak megtúrt *Methód*-tanítvá-

nyok 893–894 körül kapták meg az engedélyt arra, hogy a fővárosban, Preslavban is tevékenykedjenek. Ez egyszeriben lendületet adott a szláv nyelvű – immár cirill írású – irodalom művelésének. Ők fordították itt le *Nikephoros patriarcha* rövid bizánci krónikáját is ószlávra – amelyet azután a Kijevi Évkönyvek szerkesztője is felhasznált.¹³⁹

Időközben a du(d)lebek avar hagyománya – talán a tanító célzat következtében is – részben elhomályosult, részben pedig mondai elemekkel dúsult. Ilyen mondai elemként került az elbeszélésbe az, hogy a du(d)leb asszonyok az avarok szekerét vonták, vagy hogy az avarok óriások voltak.¹⁴⁰

A mondává színeződött du(d)leb hagyományt minden valószínűség szerint csak Preslavban öntötték végleges, írásos formába. Erre következtethetünk az idézett rész utolsó mondata alapján, miszerint „elvesztek, mint az avarok, akiknek sem nemzetségük, sem ivadékuk nincsen.” A Kijevi Évkönyvek írója ugyanis tévesen állítja erről a mondatról, hogy orosz közmondás. *Váczy Péter* világosan bebizonyította, hogy itt olyan egyházi eredetű szózással van dolgunk, amelynek még közvetlen forrása is kimutatható. Ez pedig egy levél, amelyet *Nikolaos Mystikos*, konstantinápolyi pátriárka a 10. század elején írt *Simeon*, bulgár cárnak. Ebben a pátriárka arról igyekezett meggyőzni *Simeont*, hogy ne kísérelje meg Konstantinápoly ostromát, mert annak falai úgysem vehetők be, azt ugyanis az isteni gondviselés őrzi. Aki mégis megkísérli az ostromot, az halálnak halálával lakol. Így jártak a perzsák, akiknek még a neve sem maradt fenn, s így az avarok is, akik „elvesztek, s népükből maradék sem létezik”. Hasonlóan pusztultak el a szaracénok, közülük is csak néhányan kerültek vissza élve az otthonukba. A levél, amely nyilván a bolgár udvarban tevékenykedő egyháziak kezébe is elkerült, s tartalmát megismerhették, mély hatást gyakorolhatott rájuk. S amikor a du(d)lebek avar hagyományát írásba foglalták, önkéntelenül felidézhető a levél akkor még közszájon forgó azon mondata is, amely az avarok sorsára utalt, s ezt azután nem is késlekedtek az írásba belefoglalni.¹⁴¹

A du(d)lebek történetének mondává széplüptorzult avar epizódja tehát ilyen kalandos úton, a Pannoniába került du(d)lebek hagyományörzése révén jutott vissza ősi hazájuk területére, Kijevbe, s öröklődött ránk az ott szerkesztett Évkönyvekben.

A du(d)lebek avar hagyománya és *Apsich* 602. évi, anták elleni hadjárata közötti kapcsolat, s az így rekonstruált pannoni du(d)leb történet valószínűségét még néhány régészeti érveléssel is megtámogathatjuk. Az egyik az, hogy míg az anták anyagi műveltségével, az ún. *Pen'kovka kultúra* leletanyagával – egy sajátos, a korabeli nomád népek kulturális hagyományait a szlávval ötvöző emlékmennyel – a Kárpát-medencében csak elszórtan, az avar temetők egy-egy sírjában találkozunk, s csak Erdélyben, mely a Kár-

pátok hágóin át közvetlenül határos vele, található meg ez a leletanyag összefüggőbb tömbben,¹⁴² addig a már többször emlegetett *Prága-Korčák kultúra*, amelynek jellegzetes kerámiája a Középső-Dnyepervidéktől és Volhyniától, azaz a du(d)lebek hazájától az Elbaig és délen a Dunáig terjedő hatalmas területen fellelhető (bár azon belül a kultúra lelőhelyei – feltehetően a kisebb törzsi egységeknek megfelelően – zártabb tömböket alkotnak, így a Bug-Dnyepervidéktől nyugat felé a Vág, majd a Morava völgyében, a Cseh-medencében és az Elba-Saale közén),¹⁴³ a Zala-Mura-köz településeinek és sírjainak is meghatározó leletanyagát szolgáltatja. Fontos momentum, hogy itt viszonylag zárt tömbben találhatók meg ennek a műveltségnek a karakterisztikus elemei (hamvasztásos temetkezés, tipikus kerámia stb.).¹⁴⁴ Halvány nyomok utalnak arra is, hogy ezek a telepek a Muraközben, Varaždin (Varasd) környékén – pl. az Ivanec melletti Vindija és Prelog (Perlak) lelőhelyeken – is létesítettek településeket.¹⁴⁵

Másik régészeti érvként azt a jellegzetességet hangsúlyozhatnánk, hogy a Zala-Mura-közben lévő telepeket és temetőket az avarok a du(d)lebszlávokkal *egyidőben és közösen* létesítették, a telepeken mind a két etnikai elem sajátos kerámiája megtalálható, a temetők pedig *birituálisak*, s semmi nem utal arra, hogy akár egyik, akár másik etnikai elem már korábban megtelepült volna itt. Ez a közös és egyidejű felbukkanás pedig csak egy központi akarat megnyilvánulásaként, egy tudatos telepítési politika eredményeként értelmezhető – aminek a végrehajtására csak egy olyan nagyhatalmú, szabad térségekkel és „fogoly”-telepecsk tömegével rendelkező ember volt képes, mint pl. Apsich. S éppen e közös és egyidejű betelepülés miatt nem vizsgálhatjuk és elemezhetjük ezt a régészeti emlékanyagot úgy, hogy egy-egy részt kiszakítunk belőle, s pl. a szláv leletcsoportot különválasztva azt mondjuk róla, hogy az – mondjuk – az avarokhoz csapódott szláv segédcsoportok, esetleg a Cseh- és Morva-medencéből leszivárgott du(d)lebszlávok emlékanyaga (ahogy *Melich János* vélte). Hiszen ebben az esetben sokkal heterogénebb és szerteágazóbb kulturális kapcsolatokat mutató, eltérő időben, s gyakran *eszt*, önálló telepeket és temetőket is létesítő népesség régészeti hagyatékát kellene itt megtalálnunk. De nem téveszthet meg bennünket az sem, hogy pl. a hamvasztásos temetkezés zalai temetőkben megfigyelt bizonyos formái – főként az *a)* és *b)* variáns –, hasonlóan a kerámiánál megfigyelt közös vonásokhoz, a prágai kultúra egész területére jellemzőek.¹⁴⁶ Véleményem szerint ezek a hasonlóságok sokkal inkább a – később is fenntartott – rokonság, mint a zalai du(d)lebek cseh- és morva-medencei eredetének bizonyítékai. Amellett, ha a du(d)lebek történetének avar epizódja valamely morva vagy cseh törzsrre vonatkozott volna (akik egyébként legalább úgy szenvedtek az avaroktól, ld. *Fredegar* elbeszélé-

sét a *vinidekről*),¹⁴⁷ akkor azt a lejegyzéskor minden bizonnyal megörökítették volna – hiszen a *Methódtanítványok* nagy része éppen a morvák közül került ki.¹⁴⁸

Végül pedig a du(d)lebek jogállásáról, mint „fogoly”-telepesekről. A korai avar történelem fenti, vázlatos áttekintéséből is kiviláglik, de a korabeli forrásoknak is egyik legszokványosabb fordulata, hogy az avar hadjáratok „zsákmányának” egyik fontos, megbecsült része – gazdaságuk, társadalmuk „nomád feudális” jellege miatt – éppen a fogoly volt. Az avarok, akik más steppei nomádokhoz hasonlóan, egy sajátos szimbiózisban, kölcsönös haszonra alapozott kapcsolatban éltek korábbi szálláshelyciken a város lakó – földműves, kézműves, kereskedő – rétegekkel, és élvezték a csak általuk nyújtható „szolgáltatásokat”, a kárpát-medencei új szállásterületen, éppen a korábban átvonult néphullámok pusztításának köszönhetően, immár fájdalmasan nélkülözték ezeket. Ezért tehát nekik kellett – szinte a semmiből – újra megteremteni ezt a réteget, hogy gazdaságuk működésének egyensúlyát biztosítsák. Ezt pedig új bazájukban csak fogolyszerzéssel, az „agyelszívás” e kezdetleges módszerével tudták biztosítani. Foglyaik tehát nem hagyományos értelemben vett foglyok, „őreikkel” – miként a zalai példák mutatják – közös településeken élhettek, össze is bázasodhattak s megőrizhették saját hagyományaikat, temetkezési szokásaikat is. Feladatuk képességeiknek és az igényeknek megfelelően eltérő lehetett. A zalaiak esetében az addig még lakatlan és a nomád életformára alkalmatlan terület megművelése, hasznosítása, azaz a földművelés és a belterjes állattartás, alkalmanként pedig – más szláv segédcsoportokhoz hasonlóan – *befulcus*ként,¹⁴⁹ a Dalmácia, Istria, Itália, Friaul és a bajor-frank területek ellen éppen ekkortájt megszorodó zsákmányszerző, fosztogató hadjáratokban való részvétel lehetett a fő feladatuk, ami később az avar kaganátus életében történt jelentős változásokat követően ezen a stratégiaileg fontos területen kiegészülhetett a határvédelem új feladatával.

Más lehetett a funkciója azoknak a településeknek, melyek tájegységünk keleti szomszédságában jöttek létre. Ezek lakosai is túlnyomórészt „foglyok” voltak, de ők inkább a kelet-római birodalom és az Alpok-vidék városaiból és villagazdaságaiból elhajtott polgárok, parasztok és iparosok,¹⁵⁰ továbbá a helyi késő-antik erődökben, így pl. a Keszthely-Fenekpusztán meghúzódott romanizált lakosok közül lettek „verbuválva”. Sajátos, a romanizált és keresztény kultúra jegyeit magán viselő anyagi műveltségük az ún. *Keszthely-kultúra*. Egyes elképzelések szerint e népcsoport vezető rétegének a temetkezései kerültek elő *Fenekpuszta-Horreum*nál, ezért azokat az 568–630 közötti időre kell keltezni.¹⁵¹ Kérdés azonban – ahogy már szóltam róla –, hogy reális-e ilyen gazdag romanizált, keresztény „fogoly” nemesi réteg meglé-

tét feltételezni éppen akkor, amikor az avarok történetük egyik legagresszívabb, rabló, hódító fázisát élik?¹⁵² Inkább az látszik valószínűnek, hogy ez az az időpont, amikor felszámolták az avarok annak a nemesi családnak még a maradék hatalmát is, mely a langobardok elvonulása után is helyben maradt, remélve, hogy az avar kaganátus keretei között is megéli majd számítását. Érdekes jelenség egyébként, hogy a „Keszthelyi-kultúra” hordozói, akiknek nagy temetői ismertek a *fenékpusztai erőd falon kívül*, továbbá *Keszthely-Dobogón* és *Városi temetőben*, *Hévízen (Alsópáhokon)*,¹⁵³ *Lesencetomajon* és *Kéthelyen*,¹⁵⁴ nem, vagy alig érintkezett kulturálisan a Zala és a Mura között letelepítettekkel, utóbbiak régészeti leletei között csak elvétve található meg azok egy-egy jellegzetes lelettárgya.

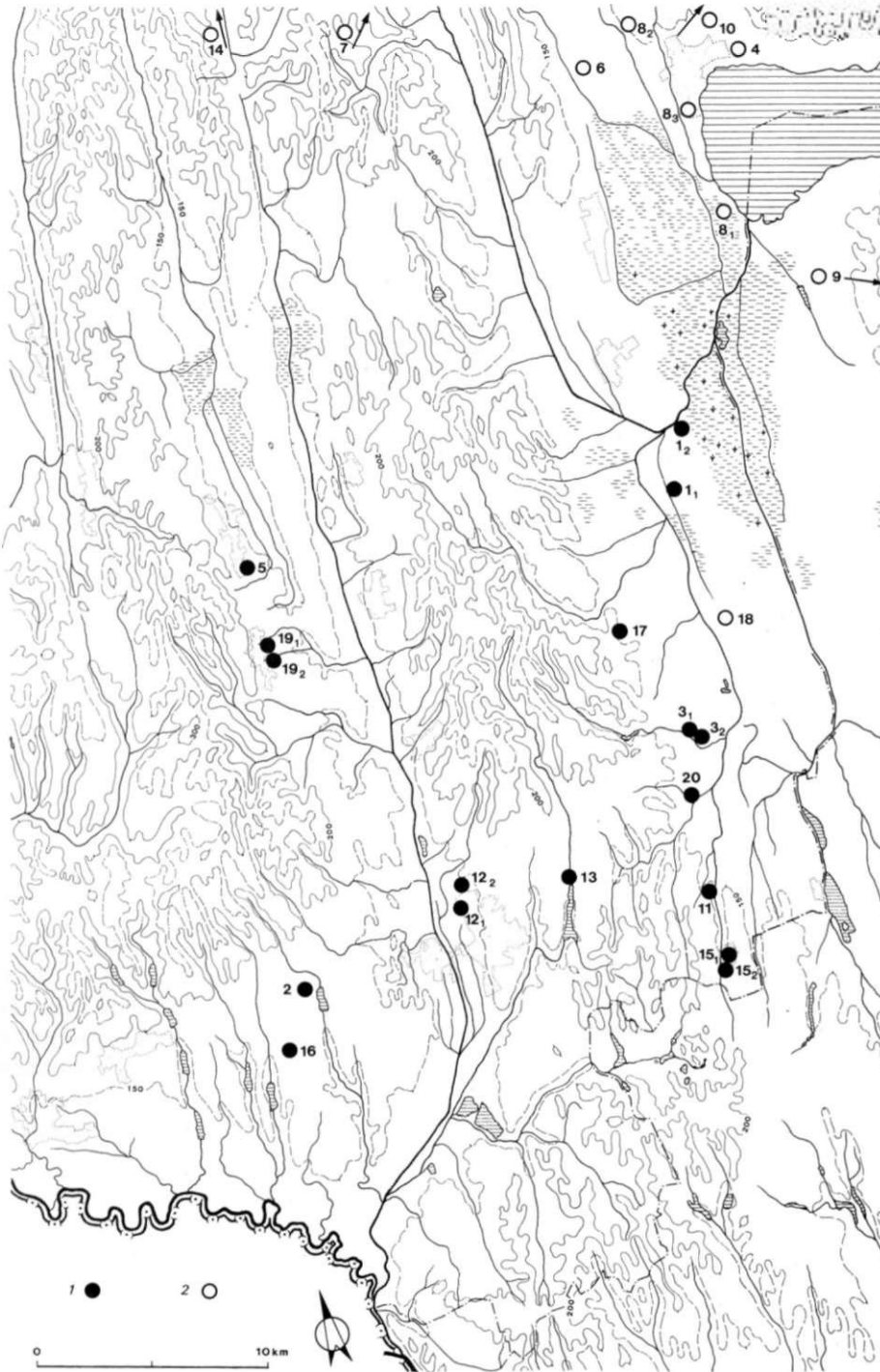
A Zala és a Mura között élő avar-szláv népesség, kihasználva a vidék kedvező földrajzi fekvését, és az általuk is használt ősi adriai út hagyományos nyugati, délnyugati irányultságát, a kalandozások után is aktív kapcsolatokat tartott az Alpok-vidék szlávjaival és rajtuk keresztül Észak-Itáliával ill. a bajor-alemann területekkel. A sírleletek tanúsága szerint ez a kapcsolat a 7. század utolsó harmadáig töretlen maradt. Ekkor azonban mindhárom eddig megismert temetőben abbahagyták a temetkezéseket, s ez történt – amennyire a települések kevésbé pontosan keltezhető kerámiaja alapján megítélhető – a településeken is. Vidékünk valamely rejtélyes ok következtében – a régészeti leletek eddigi tanúsága szerint – mintegy 100 évig, a 8. század végéig, 9. század elejéig lakatlaná vált.

A Zala–Mura közének elnéptelenedését látszólag semmiféle külső vagy belső ok nem indokolja. A 7. század második harmadától már a harci kürt is ritkábban harsant fel a kaganátusban, s a század végére nyugati szomszédainkkal is rendezték viszonyukat az avarok (ld. a határvonal kijelölését az Ennsnél 692-ben). Kérdés, hogy a Zala–Mura-köz elnéptelenedése egy újabb (írásos forrással végképp nem adatolt) áttelepítéssel magyarázható-e – esetleg a nyugati határszélhez közelebbi területre, határőr-funkcióban, vagy ellenkezőleg, a kaganátus törzsterületén belülre, mezőgazdasági ismereteket kihasználva –, vagy pedig maguk települtek el, „szöktek meg” a nyugatabbra lakó rokon, szláv törzsekhez...

Mindenesetre furcsa és szokatlan, hogy az egész 8. században egyetlen avar vonatkozású eseményről maradt feljegyzés, s ez éppen a Zala–Mura-közzel nyugatról szomszédos területet, a *karantán-szlávok* földjét érinti. Forrásunk, a *Conversio* szerint „nem sokkal később (azaz, hogy Samo a karantánok királya volt (kb. 658-ig)) kezdték a hunok (= avarok) ezeket a karantánokat ellenséges pártütés miatt (*hostili seditione*) súlyosan szorongatni. Fejedelmük ekkor *Bo-*

ruth volt, aki értesítette a bajorokat, hogy a hunok serege ellenük fog vonulni, és kérte, hogy jöjjenek segíteni neki. Azok sietve meg is jelentek, elűzték a hunokat és alávetették őket és hasonló mód szomszédait is a királynak való szolgálatra.”¹⁵⁵ Általánosan ezt az eseményt 741–743 tájára szokás keltezni, mivel 743-ban *Odilo* bajor herceg seregében – mellyel a karoling háznagyok, Karlmann és Pippin ellen harcolt, és a Lechnél vereséget szenvedett – már karantán segédszervezetek is voltak. Másrészt pedig kimutatták, hogy Samo államalakulata és *Boruth dux* között azért nem említi a *Conversio* más karantán fejedelmet, s vonja össze a történetet a valóságosnál rövidebb időre, mert összefoglalásához nem *Fredegar* krónikáját, hanem I. *Dagobert* gestáját használta.¹⁵⁶

Mindezen eredményeket tiszteletben tartva kérdésként merül fel mégis – éppen a zalai avar-szláv népesség titokzatos eltűnése miatt –, hogy vajon a karantánok „ellenséges pártütése” mögött nem éppen e „szökevények” befogadása rejlik-e? S ebben az esetben nem tételezhető-e fel, hogy míg ebben az első mondatban említett „súlyos szorongatás” valóban nem sokkal Samo halála után, valamikor a 7. század utolsó harmadában történt – amikor az avarok *Lorch* városát is feldúlták és az *Ennsig* tolták ki a nyugati avar határt – az e mondat után leírtak már valóban a rekonstruált későbbi időre vonatkoznak, s ennek oka talán nem is az avarok támadása volt. A fent előadott történet szerint ugyanis – ha tehát az nem két különböző eseményt foglalt egybe – a bajorok kivételével a többi szereplő a ballépések sorozatát követte el. Kezdődik mindez azzal, hogy a 8. század közepén, amikor már fél évszázada elült a csatazaj az avarok összes határájánál, egyszercsak minden előzmény nélkül, furcsán, érthetetlen módon ellenséges *seditione* (= viszály, pártütés, zendülés) tört ki a karantánoknál, mégpedig a félelmetes szomszédokkal, az avarokkal szemben. Majd pedig, nem elég, hogy magukra vonták az avarok haragját, s azok „súlyos szorongatását”, nyomban elkövezték a következő ballépést is: a bajorokhoz fordultak segítségért, akikről pedig tudhatták, hogy legalább annyira veszélyeztetik függetlenségüket, mint az avarok. De az avarok sem viselkedtek érhetőbben: előbb haddal indultak *Boruth* ellen, hogy ismeretlen ok miatti pártütéséért megleckéztessék őt és népét, majd pedig hagyták magukat a bajor seregtől elkergetni, s – ami a legszokatlanabb –, ez a maga legyőzhetetlenségében még mindig hívó, félelmetes hírével még fél évszázad múlva is egész Nyugat-Európát Nagy Károly zászlaja alá tömörítő avar sereg nemcsak hagyta, hogy elkergetessék, de később is megtorlatlanul hagyta ezt a szégyent, holott akár már *Odilo* 743. évi vereségét kihasználhatták volna arra, hogy karantán – s „szökött” du(d)leb – alattvalóik feletti hatalmukat visszaállítsák.

2. térkép

Az avar kor lelőhelyei Nagykanizsán és környékén (7. század)

● Település

- 1.1. Balatonmagyaród–Kiskányavár
- 1.2. Balatonmagyaród–Hídvégpuszta, déli rév
- 2.1. Eszteregnye
- 3.1.–2. Galambok
- 5.1. Hahót
- 11. Miháld
- 12.1. Nagykanizsa–Magyar utcai kertek alja
- 12.2. Nagykanizsa–Inkey sírköpolna
- 13.1. Nagyrécsce–vasútállomás
- 15.1.–2. Sand
- 16.1. Szepetnek–Bánfapuszta
- 17.1. Zalakaros–garabonci homokbánya
- 19.1. Zalaszentbalázs–TSz istálló
- 19.2. Zalaszentbalázs–„Tót Mihálok rétje”
- 20.1. Zalaszentjakab–Rózsavízi dűlő

○ Temető

- 4.1. Gyenesdiás–Alsógyenes
- 6.1. Hévíz (Alsópáhok)
- 7.1. Kehida–Központi TSz major
- 8.1. Keszthely–Fenekpuszta, horreum
- 8.2. Keszthely–Dobogó
- 8.3. Keszthely–városi temető
- 9.1. Kéthely
- 10.1. Lesencetomaj
- 14.1. Pókaszeptek–Petőfi (Avar) utca
- 18.1. Zalakomár–Lesvári dűlő

III. KAROLING KOR

I. Korai idők

A 8. század utolsó harmadától kezdődően előbb csak szemlélői, később aktív résztvevői, végül szenvedő alanyai lesznek az avarok annak a történeti eseménysornak, amelyet a történetírás a *Karoling-birodalom* születésének nevez.

A Meroving-királyság nagyhatalmú urának, *Austrasia majordomusának* (palotanagyának), *Heristali Pippinnek* a fattyú fia, *Martell* (Kalapács) *Károly* alapította azt a dinasztia, mely előbb a részeire szétesett frank királyságot egyesítette, majd hódításaival hatalmas birodalommá építette ki. Utóbbi feladatot *Károly*, a későbbi forrásokban *Nagy Károlynak* (*Carolus Magnus, Charlemagne*) nevezett unokája végezte el, aki apja, *Pippin* művét, a dinasztia először királlyá felkent tagjának országépítő munkáját 768-ban előbb mint társuralkodó, majd testvére, *Karloman* hamarost bekövetkezett halála után, 771-től mint egyeduralkodó folytatta és 43 évig tartó uralkodása alatt hatalmas birodalom megteremtésével koronázta meg. Hosszú élete szinte szakadatlan háborúkkal telt el, melyeket a szászokkal, langobardokkal, szaracénokkal (arabokkal) és az avarokkal vívott.

772-ben sikeres hadjáratot vezetett a szászok ellen, majd a következő évben a langobardok itáliai királysága ellen is, ami után felvette a „langobardok királya és a rómaiak patriciusa” címet. 775-ben újra a felázadt szászokkal hadakozott, az év végén azonban már a hasonlóképpen lázongó langobardok ellen fordult. Utóbbiak vezetőinek egy része, az elszennvedett vereség után az avarokhoz menekült 776-ban. Amikor 778-ban a szaracénoktól csúfos vereséget szenvedett, mind a szászok, mind a langobardok ellene fordultak. Nagy Károly, mielőtt újra a szászok ellen indulna, a mögöttük élő szláv törzsekkel próbált egyezkedni, akik azonban részben avar fennhatóság alatt álltak, ezért a keletkezett súrlódások miatt először került sor Lippsringben, Paderborn mellett az avar kagán követei és a frank király között béketárgyalásokra. A szász fronton 785-ben állt be fordulat: *Widukind*, a lázadók vezére is keresztvíz alá hajtotta a fejét.

Az avarok, megérezve, hogy Nagy Károly előbb-utóbb az ő erejüket is próbára teszi, már 783-ban megerősítették a határőrséget az Ennsnél. S valóban, már 787-ben közvetlen határ jött létre közöttük, amikor Károly megszállta és alávetette az addig még viszonylag független bajor hercegséget is. *III. Tassilo* felesége, az utolsó langobard király, *Desiderius* leánya, *Liutberga* 788-ban hiába próbált egy koalíciót létrehozni avar–langobard–bizánci részvétellel, már elkészt. Nagy Károlynak sikerült a bajor nemességet megosztani. A frankbarát párt túlsúlyba kerülve őt

választotta királyává. Károly seregei még ebben az évben átlépték az avar határt is, az *Ybbs* folyónál, majd a Dunánál is megütköztek az avarokkal, de azok ekkor még visszafordulásra készítették őket. Károly azonban 790-ben a nyílt támadás jeleként olyan hátrákövetelésekkel lépett fel, amelyeket az avarok kénytelenek voltak elutasítani. A „szent háborúra” nem kellett már sokáig várni.¹⁵⁷

791 őszen Nagy Károly hatalmas, összehangolt támadást indított az avar kaganátus ellen. Egyik seregszárnya, melyet *Pippin* nevű fia Itáliából küldött, augusztus végén a Juliai Alpokon keresztül támadott, mintegy elterelő hadműveletként. A fő sereg azonban Regensburgban gyülekezett. Amikor megérkezett a hír a déli sereg sikeréről, szeptemberben megindult itt is a hadi gépezet. A frank, alemann, szász, thüring, bajor harcosokból verbuválódott hatalmas sereg megindult a Duna két partján és a bajor flottával magán a Dunán is, kelet felé. Az avarok azonban elkerülték a döntő összecsapást, s a felperzselt föld taktikáját alkalmazva, a kutakat megmérgezve egyre hátrább vonultak, míg nem Károly serege, az állatok tömeges elhullása és a különböző betegségek miatt Győr–Gönyű tájáig eljutva, kénytelen nem volt magától visszafordulni. A Rába mentén *Savaria* (Szombathely) irányában vonult vissza és november elejére már az Ennshez is ért.¹⁵⁸

Nagy Károly kétes sikerű hadjáratának hírére a szászoknál újra lázadás tört ki, ezért 792–793-ban ismét az ottani hadszíntérre volt kénytelen utazni. Károly – maga is elégedetlen lévén eredményével – egy jobban előkészített hadjáratot tervezett a következő évre s el is rendelte egy dunai ponton-híd, továbbá a Duna és Majna között egy csatorna építését, hogy legközelebb az utánpótlás már ne okozzon gondot. A 791. évi hadjárat azonban az avar kaganátusban is – már valószínűleg korábban is meglévő bajokat felerősítő – erjesztő kovásként hatott. Az avar nemesség két pártra szakadt – talán a frank diplomáciának a bajoroknál és a langobardoknál már jól bevált aknamunkája is segítette ezt. A két avar főméltóság, a *kagán* illetőleg a *jugurrus* pártján álló két tábor 795-ben véres belháborúban mérte össze erejét. Mindkét vezér a csataterén maradt, az egységes ellenállás lehetősége végleg szertefoszlott.

Ekkor a *tudun*, egy harmadik avar főméltóság (*dux, regulus*), akinek uralma valószínűleg a nyugati országrészre és határterületre terjedt ki, követeket küldött Nagy Károlyhoz, felajánlva földjét és népét a frank királynak, és hajlandónak mutatkozott maga is a keresztvízben megmártózni. Hamarosan nagyszámú kíséretével személyesen jelent meg Aachenben, s megkeresztelése után „békével és ajándékokkal” tért vissza hazájába. Valószínű, hogy ezek után amikor az

év végén Erik, friauli herceg és/vagy csak *Wonimír*, a pannoniai (Száva–Kulpa–Mura menti) szlávok fejedelme sereggel Pannoniába hatolt be és ott az egyik kagáni székhelyet (*hringet*) kirabolta, a *tudun* tudtával és beleegyezésével tette ezt. A következő évben, vagy még szintén 796-ban Károly fia *Pippin*, Itália királya bajor és alemann harcosokkal szintén az avarok ellen indult. Tábort vert a Dunánál, az avarok pedig a Tiszán túlra menekültek. Amikor Pippin átkelt a Dunán, a kagán kíséretével eléje ment, s meghódolt. Egyes források szerint Pippin feldúlta a kagán székhelyét (*hringjét*), mások szerint maga a kagán ajándékozta meg őt kincsek tömegével, s ezután békében távozhattott. Fontosabb azonban, hogy ezzel frank részről hivatalosan befejezettnek is tekintették az avarok meghódítását, s gyakorlatias módon már ekkor meg is hozták az avar föld jövőjét meghatározó első konkrét döntéseket is. Pippin az aquileiai patriarcha, *Paulinus* és a salzburgi püspök, *Arno* részvételével a térítés és egyházszerzés kérdéseiről konferenciát tartott a Dunánál, s hamarosan megegyeztek a térítési területekben is. A megegyezést majd 803-ban Nagy Károly is megerősíti. Eszerint a Rába, Dráva, Duna által bezárt területet, a Balaton környékét a salzburgi püspökség kapta, a Rábától nyugatra a passauai püspökség téríthetett, míg a Dráva–Száva közén az aquileiai patriarchátus – a világi fennhatóság biztosítására pedig királyi biztosokat (*missi*) rendeltek ki.¹⁵⁹

Az avar végeken azonban még nem szűnt meg minden ellenállás. Feltehetően a *tudun* pálfordulása miatt Erik, friauli herceg 797-ben már újra a „hunokkal” harcolt, s győzött is. Az avarok ezért az „incidensért” szép ajándékokkal igyekeztek kiengecszteni Nagy Károlyt. Az ellenállás gondolatával azonban továbbra sem hagytak fel. 799-ben már újra arról olvashatunk, hogy az avarok hűtlenné váltak, ezért Erik és *Gerold*, bajor *praefectus* haddal indult ellenük. Eriket azonban, alighogy partra tette a lábát a Liburnia és Istria határán lévő *Tarsatica* (Trest, Rijeka mellett) városánál, a lakók törbe csalták és agyonkövették. *Gerold* pedig, aki Bajorország felől támadt, hogy fegyverrel szerezzen érvényt *Arno*, salzburgi püspök térítő szándékának, ugyancsak holtan maradt a csatatéren. 802-ben *Goteram*, a Duna melléki őgrófság és *Cadaloc*, a karantán őrvidek *praefectus*ai kísérelték megtörni a „rebellis” avarokat, *ad castellum Guntionis* (lokalizálása kérdéses) azonban súlyos vereséget szenvedtek, számos bajor lovaggal együtt ők is odavesztek.

Ezek után egészen váratlan fordulatként 803-ban *Zodan* (= *tudun*?), *princeps Avarorum* megjelent Nagy Károly előtt Regensburgban, felvette a keresztiséget és meghódolt a frank király előtt. A híradásból következően a pannoniai avarok élére új *tudun* került (hiszen az előző már meg volt keresztelve, ha hűségesküjét meg is szegte) – kérdés azonban, hogy

miként került sor az új *tudun* megválasztására, s hogy miért ment el a *tudun* – éppen a sorozatos győzelmek után, melyeket a fennhatóságot elismertetni akaró frank seregek feltt arattak – Regensburgba, hogy Nagy Károlynak meghódoljon és a keresztvízben megmártózzon? Újabban úgy magyarázzák ezt, hogy *Krum*, bolgár kán olyan véres és öldöklő hadjáratot vezetett a Tiszánál élő, lassan újra magára találó avar főerők ellen, hogy azok ellenállása végleg összeomlott.¹⁶⁰ Az a forrás azonban, melynek híradására támaszkodva így rekonstruálják az eseményeket, a több mint 200 évvel később összeszerkesztett *Suda-lexikon*. Ennek az *Abaris* és *Bulgaroi* címszavaiban olvasható – egyébként a Kijevi Évkönyvek du(d)leb történetének záró mondatával feltűnően rímelő – híradása szerint „az avarokat (pedig) a bolgárok teljesen (mind egy szálíg) kiirtották.”¹⁶¹ Ez az egyetlen mondat – de szöveggörnyezete – sem tartalmaz azonban olyan konkrét támponto(ka)t, amely(ek)re építve a kései avar történelemre vonatkozóan ilyen messze menő következtetéseket lehessen levonni.¹⁶²

A 803. évi, váratlannak látszó lépés oka valószínűleg sokkal prózaibb. Úgy látszik, hogy – az előző *tudun* túlságos megerősödését ellensúlyozandó – sikerült egy olyan ellentábort megszervezni, amely hajlandó volt hatalomra segíteni a frankhú politikát folytató új *tudunt*. Ennek sikere érdekében egy frank sereg is megjelent Pannoniában. Az új *tudun* első dolga egyértelmű volt ezután. A Regensburgba visszatérő frankokkal együtt maga is Nagy Károly elé járult és magát neki alávetette.¹⁶³ Ráadásul éppen ettől az időtől kezdve erősödtek fel az avaroknak oly hosszú ideig alávetett szláv törzsek „függetlenedési” törekvései is, amelyeket a frankok – saját önös érdekükből is – kezdetben még bátoríthattak is, hogy a kaganátust részekre szabdadják, s visszafordíthatatlan módon kisebb, önálló fejedelemségekre bontsák.

E politika gyors sikeréről már 805-ben értesülünk, amikor *Theodorus capcan* Nagy Károlyhoz fordult, kérve őt, jelöljön ki számára új szálláshelyet, mert régi lakóhelyükön a szlávok zaklatása miatt (*propter infestationem Sclauorum*) nincs már maradása. Nagy Károly *inter Sabarium et Carnuntum* (Szombathely és Petronell között) ki is jelölte azt a helyet – de a *capcan* nem sokáig örülhetett már neki, mivel röviddel visszatérése után meghalt. Ugyanezen évben a *Fischa* folyónál megkeresztelkedett *Ábrahám* kagán is, s a frankok visszaállították hatalmát az avarok felett.¹⁶⁴ A frank uralkodónak ez a tette a hatalmi egyensúlyra mindig is érzékenyen figyelő realpolitikust villantja fel előttünk: amint a szlávok túlsúlyba lendülése, egy új hatalmi központ kialakulásának veszélye merült fel, kész volt akár a korábbi ellenfelet is erősíteni ennek elkerülése érdekében.¹⁶⁵ Az indulatok azonban egyelőre még gátoltak mindenfajta reális politikai megoldást. 811-re az avarok és szlávok között már olyan heves harcok dúltak, hogy Nagy Ká-

rolynak az avarok oldalán állva kellett a viszálykodás felszámolására sereget küldeni Pannoniába. Az ezt követő béketárgyalásokra Regensburgba érkezett az összes érdekelt fél: *canisauci* (*princeps Avarorum*),¹⁶⁶ a *tudun* és a dunai szlávok előkelői és hercegei (*primores ac duces Sclauorum circa Danubium*).¹⁶⁷ Az ekkor megkötött béke immár tartós maradt, valószínűleg azért, mert lényegében a kialakult status quo ismerte el. A kaganátus nyugati fele (a *tudun* ország-része?) véglegesen betagozódott a frank birodalomba, a *tudun* intézményét megszüntették, a peremterületeken kialakult önálló szláv fejedelemségeket (a morva és a nyitrai ill. a Dráva–Száva-közi fejedelemséget) *de facto* elismerték, az avar kagan pedig visszavonult a Nagyalföldre, súlyponttal a Tiszától keletre és az Északi középhegység lábaihoz. A kaganátus e maradvány formáját is igyekeztek azért az avarok a régi elveknek megfelelően (legalább nyugat felé, a Duna–Tisza közén) lakatlan gyepűvel biztosítani.¹⁶⁸ Politikailag pedig – de valószínűleg kulturális téren is – újra felvették, vagy inkább csak újra felerősítették a kapcsolatot keleti szomszédjukkal, a Kazár kaganátussal és az ott élő rokon törzsekkel.¹⁶⁹

Utoljára 822-ben képviselte követ az avarokat a frankfurti birodalmi gyűlésen. A források elnéveléséből sokan az avar nép megszűnésére következtetnek. Valójában azonban csak a politikai alakulat, nem maga a nép szűnt meg tovább élni. Ezt bizonyítják többek között azok a temetők is, melyeket Nagykanizsa tágabb környékén ismertünk meg.

Mint láttuk, az avar kaganátus nyugati felét már igen hamar, 796-ban birtokba vették a frankok, az egyházi és világi hatalom gyorsan berendezkedett. Ettől kezdve az Enns és az Ybbs közti, főként szlávok lakta földet *Sclavinia* az ettől keletre, a Bécsi-erdő vidékéig nyúló, hajdan lakatlan gyepűt *Avaria* néven kezdik emlegetni. *Pannoniát* pedig 803 után, amikor a *tudun* hatalmi törekvéseit végleg sikerült megtörni, s Nagy Károly szentesítette a már korábban meghúzott térítési körzeteket, kettéosztották: a Dráva–Száva köze *Pannonia inferior*, az ettől északra, a Drávától és a Dunától Carnuntum–Savaria vonaláig terjedő terület *Pannonia superior* néven kezd szerepelni a forrásokban.¹⁷⁰

Pannonia inferior ura *Ljudevit*, aki a kaganátus felbomlása után a Dráva–Száva közén *Siscia* (Szi-szek, Sisak) központtal a friauli órgrófságtól függő vazallus fejedelemséget hozott létre, hamarosan összekülönbözött előljárójával, *Cadaloh* gróffal, annak „kegyetlen és elbizakodott” viselkedése miatt, s bizánci támogatásban bízva, nyíltan fellázadt. 819-ben *Cadaloh Jámbor Lajos* parancsára hadjáratot vezetett ellene, de eredménytelenül járt, s magas lázban hamarosan meg is halt. *Ljudevit* követ révén tudatta a frank uralkodóval, hogy milyen feltételek mellett ismeri el fennhatóságát. *Jámbor Lajos* ellenkövetet küldött *Siscia*ba, de mindkét követjárás eredményte-

len volt, a döntés tehát a fegyverekre maradt. Közben *Cadaloh* utóda *Baldrich* (*Balderich*) lett, akinek a fennhatósága kiterjedt már *Karantániára* is – de *Ljudevit* is növelte befolyását a térségben, a krainai és karintiai szlávok mellett keleti szomszédait, a timočánokat is maga mellé állította, *Grado* patriarchája, *Fortunatus* pedig építőmestereket küldött *Siscia*ba. 819–822 között minden évben frank seregek dúlták *Ljudevit* országát. 820-ban ráadásul három sereg indult összehangolt támadással *Ljudevit* és szövetségesei ellen. Az egyik Itáliából kiindulva *Baldrich* vezetésével a krainaiakat (*Carniolenses*) a másik a Dráva felső folyása menti karantánokat, míg a harmadik – miként már 819-ben is –, *Bajorországból* *Pannonia Superioron*, azaz a Dunántúlon keresztül szándékozott *Siscia*hoz eljutni. Ez a sereg nyilvánvalóan a volt *Borostyánutat* vette igénybe, ezért valószínűleg vidékünkön is áthaladva vonult *Ljudevit* ellen. 822-ben végül sikerült *Siscia*t elfoglalni, *Ljudevit* a dalmáciai *sorabok*hoz menekült, akiknek fejedelmét elűzte s maga foglalta el helyét. Innen küldött újra követet *Jámbor Lajos*hoz, hogy felajánlja, személyesen is hajlandó tetteiről magyarázatot adni volt hűbérurának. A császár válasza sem méltatta, volt szövetségesei is sorra elhagyták, s amikor a *sorabok*nál is tarthatatlanná vált helyzete, 823-ban *Nyugat-Dalmácia*ba, a frankhű *Liudemuhl*hoz (*Ljudemysl*) menekült, aki hagyta, hogy megöljék.¹⁷¹

Ljudevit katonai sikereit nagyban segíthette, hogy 818-tól nemcsak az ő országa, de az egész Délvidék forrongásban volt. *Omurtag*, bolgár kán, aki uralkodása kezdetén, 814-ben békét kötött az addig minden erejüket lekötő bizánciakkal, most nyugat és észak felé fordult. Erről kezdetben csak közvetett úton, a bolgár fennhatóság alól menekülő népektől hallunk.

818-ban a kelet-szerbiai *Timok* folyó mentén lakó *timočanok* követei jelentek meg *Jámbor Lajos* előtt, közölve, hogy felmondták a bolgárokkal való közösséget és csatlakozni kívánnak a frank védelem alatt álló határvidékhez.¹⁷² Már első követjárásukkor is *Ljudevit* követeivel együtt érkeztek *Heristallba*, a frank császárhoz, 819-ben azonban nyíltan is *Ljudevit* oldalára álltak – s aztán osztoztak is sorsában, többé nem is hallunk róluk, valószínűleg részben bolgár fennhatóság alá kerültek, részben pedig tovább menekültek nyugat felé, így talán a *Mura* és a *Zala* közti erdővidékre is.

822-ben, majd újra 824-ben a Duna menti *Dacia* (nagyjából a volt *Dacia Ripensis*) vidékéről érkeztek a frank császárhoz a *praedenecenti*, más néven *abodriták* követei, hogy segítséget kérjenek tőle a rájuk támadó bulgárokkal szemben.¹⁷³ A második alkalommal azonban már a *bolgár* „király” követe is megérkezett ura levelével, melyben az „békét” ajánlott a frank uralkodónak. S miközben a bolgárok diplomáciai úton igyekeztek a frank uralkodót rábírnivaló szövetségre, elszakadni vágyó „alattvalóikkal”

véres harcokat vívtak a Temesköz, Bácska, Bánát vidékén. 826-ban azután már keményebb hangot ütött meg a bolgár követ is: a határok haladéktalan rendezését követelte, ellenkező esetben háborúval fenyegetett. Jámbor Lajos számára azonban látszólag (?) még mindig nem volt eléggé világos, milyenek is a valós viszonyok keleti határainál, ezért *Bertrich* grófot küldte ki az avar határ őreihez (*Avarici limes custodes*) a helyzet felmérésére. 827-ben végre haddal támadtak a bolgárok. Csónakokban feleveztek a Dráván, tüzzel-vassal pusztították az (alsó-)pannoniai szlávokat, s saját kormányzókat (*rectores*) helyeztek a szláv fejedelmek (*duces*) helyére. Seregeik Felső-Pannoniába, azaz a Drávától északra fekvő területekre is betörték, valószínűleg vidékünk is hadszíntérré vált.

828-ban Jámbor Lajos leváltotta a vereségeért felelőssé tett *Baldrichot*, s átszervezte az egész keleti terület közigazgatását. De hiába került a frank seregek élére a császár fia, Német Lajos, 829-ben újabb vereséget szenvedtek. Pannonia inferior, a Dráva-Száva köze bulgár fennhatóság alá került. Ettől az időtől kezdve *Pannonia inferior* a Rába a Duna és a Dráva közti terület lesz, míg *Pannonia superior* a Rába és a Bécsi erdő közötti terület. Ez azonban már csak az egyházi közigazgatásban, a tértítési körzetek szempontjából fontos, a világi közigazgatásban újra egységesen *Pannonia*, vagy *Oriens* néven említik. A bolgárokkal az új kán, *Malamir* megválasztása után normalizálódott a helyzet, 831-ben kötnek békét. *Sirmium* környéke bolgár fennhatóság alatt maradt, míg *Siscia* új fejedelme *Ratimir* (*Ratimir*) lett (egyész vélemények szerint ő is bolgár vazallus volt, mások inkább a Ljudevit ellen fordult szlávok egyik vezetőjének tartják). A bolgárok azonban ettől kezdve a frankok hű szövetségescsiként viselkedtek.¹⁷⁴

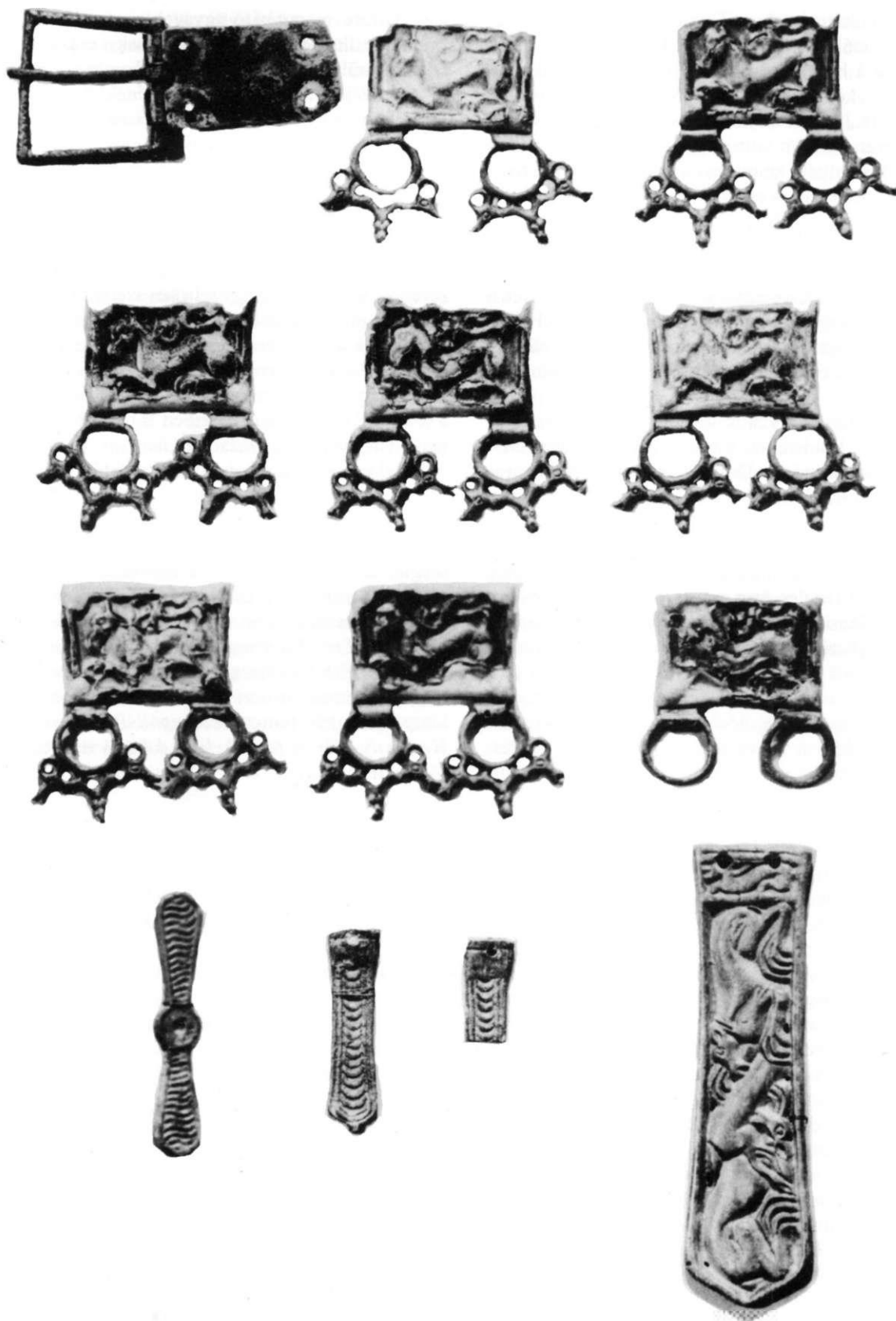
A 8. század végén, 9. század elején újra benépesült Nagykanizsa és tágabb környéke, a Zala és a Mura közötti terület. A terepbejárások és ásások révén megismert mintegy 30 településmaradványból (3. térkép) azonban – mivel a 9. század elejéről, első feléből egyelőre még nem ismerünk olyan kerámiatípust, amely csak erre a szűkebb időszakra lenne jellemző, ezért csak a kerámia bizonyos formái, technikai jegyei alapján – feltételelesen mondhatjuk néhányról, hogy talán már a 8. század végén, 9. század elején létrejött. Ilyen lehet például a Nagykanizsa–Miklósfai halastavaknál a *Mórichely–Cigánykút* lelőhely, ahol két, gazdasági célú gödröt is feltártunk,¹⁷⁵ továbbá ilyenek a *Szenyvesi-dűlő* és a *Halastavak I. és II.* lelőhelyek települései.¹⁷⁶ Utóbbiakon a felszínen néhány gyöngyszem (aranyfóliás és sötétkék rúdgyöngyöt ill. feketés-kék alapon fehér koncentrikus körökbe foglalt világoskék szemes gyöngyöt), vaskést, vascsatot, fenőkövet is találtak, ezért feltehetően egy temetőt is megsértett itt a szántás. S hogy e telepeken – legalább részben – szláv lakosok is éltek, jelzi, hogy róluk

nagyméretű magszárító agyagtepsi darabja is a felszínre került. Feltehetően ugyancsak a századforduló táján létesült település van a Nagykanizsa–Csónakázó tó parkolójánál,¹⁷⁷ a Zsidótemetőnél,¹⁷⁸ a Sormás-Hidegkúti forrásnál,¹⁷⁹ a Nagybakonak–Ugora-dűlőben¹⁸⁰ és a Gelsesziget–Vasúti őrháztól nyugatra (*Gelsesziget* „B” lelőhely). Utóbbi lelőhelyen 1988-ban ásást kezdünk, s néhány a korszakunkba eső tárolóvermen kívül egy ún. horgas sarkantyút (*Hakensporn*) találtunk, ami éppen erre a korszakra jellemző.¹⁸¹ A kisbalatoni leletmentéseket megelőző terepbejárások révén ismertünk meg egy teljesen szétszántott települést *Balatonmagyaród–Szarkavári-dűlő*ben, továbbá ugyanitt a *Brüner-szigeteken* a *Fekete-szigeten* és a *Homoki-dűlő*ben tártunk fel ebből a korszakból néhány települési objektumot.¹⁸² E települések többségét a 9. század későbbi évtizedeiben is tovább használták, néhányat még a 10. században is.

Videkünk újbóli betelepülésének időpontjára a temetők leletanyaga alapján pontosabban következtethetünk. E temetők közül teljesen feltárt a *Zalakovár–Lesvári-dűlő*ben (településének maradványait is meglettük *Balatonmagyaród–Kolimi-dűlő*ben),¹⁸³ továbbá a *Söjtör–Petőfi utcában* fekvő,¹⁸⁴ s feltárás alatt áll egy hosszabb időn át használt temető *Kehida–Központi Tsz Majorban*,¹⁸⁵ ill. *Vörs–Papkert B* lelőhelyeken.¹⁸⁶ A lehetőségekhez mérten teljesen kiásott nagyobb temető ismert *Pókaszeptekről*¹⁸⁷ és egy néhány síros kis temető *Nagypáli–Petőfi utcából*.¹⁸⁸ *Keszthely–Városi temető*, és a *dobogói* temető legkésőbbi sírjai is a 9. század első feléből származnak.¹⁸⁹ Ebből az időszakból nagyobb temetőrészt tártak fel *Gyenesdiás–Algyenes* lelőhelyen¹⁹⁰ és egy ilyen temető pusztulhatott el *Zalaegerszegen*, az *Új kaszárnyánál* (*Petőfi laktanya*) is.¹⁹¹

A Muraközben és a Drávától délre Ljudevit és *Ratimir* korára keltezhető sírok kerültek elő *Prelogban* (*Perlakon*), s egy *Petersen K* típusú karddal eltemetett harcos sírja a *Prelog melletti Cirkovljanban*.¹⁹² Ugyancsak a 9. század korai évtizedeiben temették el azt a harcost, akinek korai karoling kardja, szakállas baltája és a kardszíjat díszítő rúzaranyozású, önrött bronz szíjvége a *Đurđevac melletti Medvedikán* (*Medvegyen*) került elő. A szíjvég igen gazdagon díszített, stílusa alapján a korai karoling állatalakos szíjvégek közé sorolható, távolabbról pedig az ún. *Tassilo* kehely körével rokon.¹⁹³

Feltűnő és elgondolkoztató, hogy a Zala–Mura vidéken előkerült temetők közül nem is egy (*Zalakovár*, *Kehida*, *Pókaszeptek*, *Gyenesdiás*) folytatta az ugyanott legkésőbb a 7. század végén felhagyott temetkezéseket, a sírokat *ugyanoda* ásták, ahol már korábban is voltak temetkezések. Az azóta eltelt közel száz év miatt a régi sírok helye már alig, vagy egyáltalán nem is látszott (ld. például *Pókaszepteken*), ezért nem is egyszer korábbi sírokat megsértve ásták meg az újabbakat. Maga a temető helye azonban egyéb

6. tábla: – Bronz lemezből készített és öntött bronz veretekből álló avar kor végi övgarnitúra Söjtör-Petőfi utca 9. sírból.

felszíni jelek alapján¹⁹⁴ még viszonylag jól körülhatárolható, felismerhető lehetett, ezért az újabb sírok csoportja igyekezett tiszteletben tartani a korábbi temetkezéseket. Fontos kapocs a korábbiakhoz az is, hogy mint a 7. században, úgy most is – s messze határban újra csak ezen a vidéken – *birituálisak* a temetők, azaz mind korhasztásos, mind hamvasztásos rítus szerint temettek el halottakat. Óhatatlanul felmerül tehát, vajon *nem ugyanaz a népesség tért-e vissza*, amelyik mintegy három emberöltővel ezelőtt hagyott fel itt a temetkezésekkel, s költözött el erről a tájról? Mert bár bizonyos temetkezési szokások és az anyagi műveltség és viselet egyes elemei megváltoztak, a legfontosabb s a csak e vidékre jellemző egyedi vonás, a *biritualitás* megmaradt. Abban pedig, ahogy az újabb temetkezésekkel a 7. századiakat igyekeztek folytatni, az őshöz való visszatérés tudatosságát láthatjuk kifejezésre jutni.

Az ősi területre való visszatérést valószínűleg az avar kaganátusban a 8. század utolsó harmadától, végétől bekövetkezett változások tették lehetővé. Ekkor nemcsak a kaganátuson belül zajlottak le komoly átcsoportosítások, közösségek áttelepülései (ld. a 805. évi évkönyvi bejegyzést a Carnuntum és Savaria közötti új avar szállásterületről) de az addig lakatlan gyepűként funkcionáló Bécsi-medence–Enns közötti terület is ekkor népesült be újra, – s valószínűleg nem volt ez másként a határsáv más szakaszainál sem.

A *hamvasztásos temetkezések* ebben az időszakban is külön sírcsoportot(ka)t alkotnak, s most is előszere-tettel ássák őket a temető agyagos talajú részébe. A pókaszepetki temetőben a hamvasztásos sírok voltak túlsúlyban, csak néhány csonvázás sírt sikerült ebből a korszakból feltárni, a korhasztásos temetőrész – ha volt ilyen – nem került elő. Eredetileg nagy számú hamvasztásos sír lehetett a *söjtöri temetőben* is, ott azonban a feltárások előtt a gépi talajegyengetés miatt már elpusztult a 30–50 cm mélyre ásott sírocskák túlnyomó része, csak a korhasztva temetkező két család (?) sokkal mélyebbre ásott sírcsoportját sikerült feltárni. A *zalakomári* és a *kehidai temetőben* csak a mezőgazdasági művelés okozott károkat a hamvasztásos sírokban, így azokat nagyrészt fel lehetett tární. A hamvasztásos sírok típusai:

- a) urnában;
- b) kisméretű, szabálytalan alakú gödörben;
- c) a korhasztásos sír földjébe utólag eltemetve.

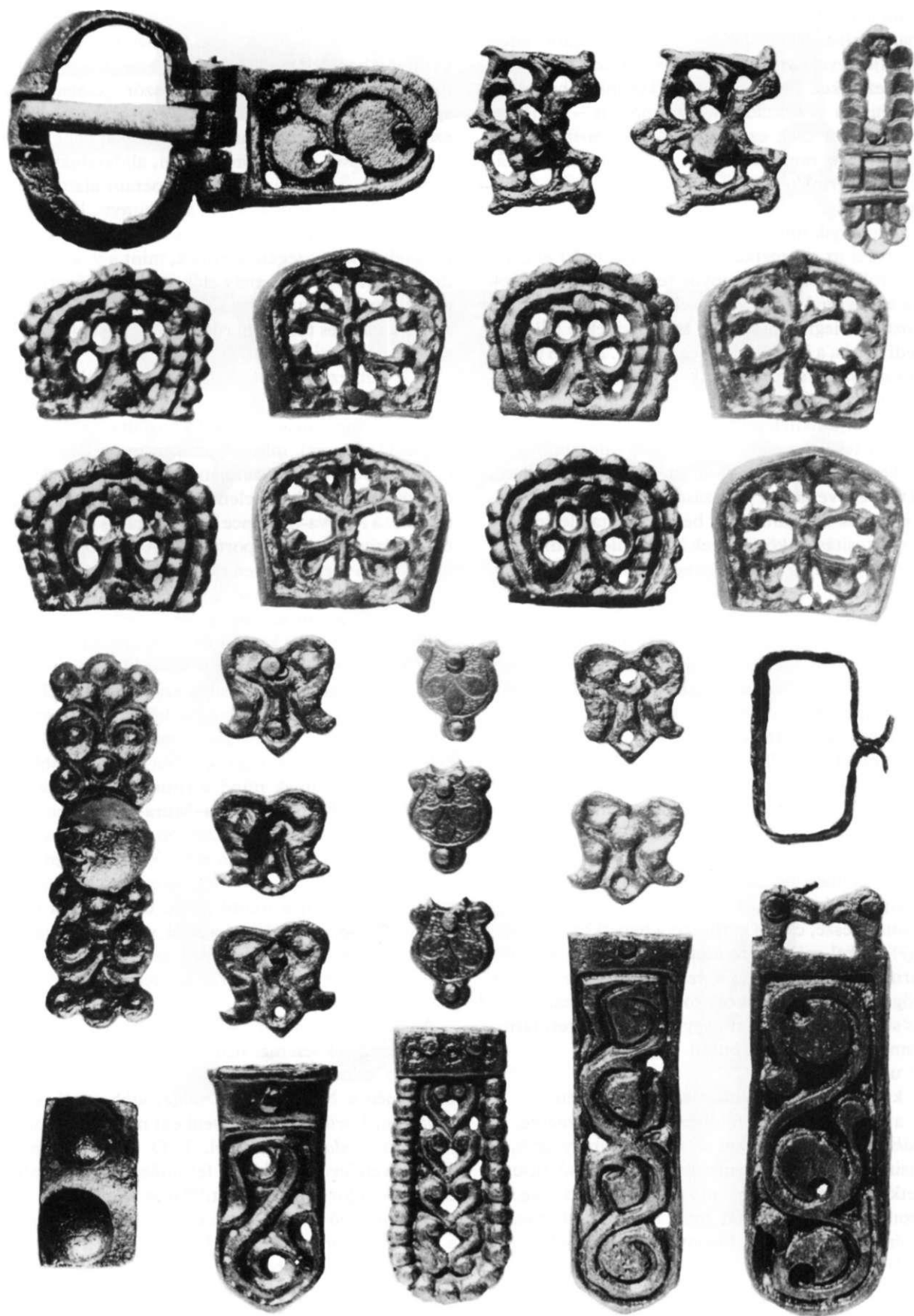
A *pókaszepetki temetőben* a sírok mintegy 90%-a urnasír, míg a többi temetőben a két első típusú temetkezés nagyjából egyenlő arányban volt meg. A c) pontban leírt temetési mód főleg a *zalakomári temetőre*, annak is egy bizonyos fázisára jellemző, *Kehidán* és *Söjtörön* jóval ritkább. *Nagypáliban* csak egyetlen, kis gödörben eltemetett hamvakat rejtő sír került elő a csontvázás síroktól nagyobb távolságban.

Változott a hamvasztás módja is. A halottakat sokkal alaposabban égették el, a kalcinálódott csontok

egészen apró szilánkokra esnek szét, s bőven került az urnába vagy a kis sírgödörbe, esetleg külön kupacba gyűjtve a hamvak mellé helyezve, a máglya elszenesedett famaradványaiból is. Többször „családi” sír-együttes alakult ki, amikor több sírocská gödrét is szorosan egymás mellé ásták. Az urnákat néha kőlap-pal, egy másik edény töredékével, aljdarabjával fedték le, egy-két urnánál pedig a perem alatt két kis átfúrt lyukat találni, amelyet az elhunyt „lelke” számára fúrtak. A hamvasztásos temetkezések leletanyagban még szegényesebbek, mint a 7. századiak, de az a kevés tárgy, amely előkerült, nem égett meg, azaz hamvasztás után tették őket a sírba (dinnyemag-, amfora alakú és többtagú rúdgyöngy, vascsat, vaskés, sarlódarab, orsógomb).

A temetkezési szokás sajátosságai alapján a késő avar kori települési tömb szélein előkerült *birituális* temetőket egy közös csoportba foglalta Zoll-Adami-kowa (I) csoport), mint olyanokat, melyek az avarok és szlávok anyagi kultúrájának és hitvilágának kölcsönhatási zónájában keletkeztek, s ezért elválasztották őket a Morva-medence hamvasztásos temetkezési csoportjaitól (B, C² csoportok).¹⁹⁵ A D-csoporton belül azonban meglehetősen nagy különbségek figyelhetőek meg, s valószínű, hogy a jövőben több alcsoportra kell majd bontani az ide sorolt temetkezéseket. Így például a kécsi avar kaganátus északi peremterületén, azaz a mai Szlovákia területén lévő *birituális* avar temetőkben a hamvasztásos sírok száma mindig elenyészően kevés, soha nem alkotnak külön sírcsoportot – keltezésük pedig eléggé bizonytalan, általában nem keltezik őket a 8. századnál későbbre.¹⁹⁶ Nagyobb hasonlóságot mutatnak mind a rítus egyes elemeiben, mind pedig korban a Zala–Mura-közi temetőkkel egyes erdélyi temetők, valószínűbb azonban, hogy ennek oka inkább a párhuzamos fejlődésben, mint valamiféle közvetlen kapcsolatban keresendő.¹⁹⁷ Sajnos e korszakból éppen a tőlünk délre és nyugatra fekvő területek régészeti leletanyagáról van a legkevesebb információnk, bár valószínűleg szorosabb kapcsolat volt velük, mint ezt pl. a Zadar melletti Kašić hamvasztásos temetőrészének urnái mutatják.¹⁹⁸

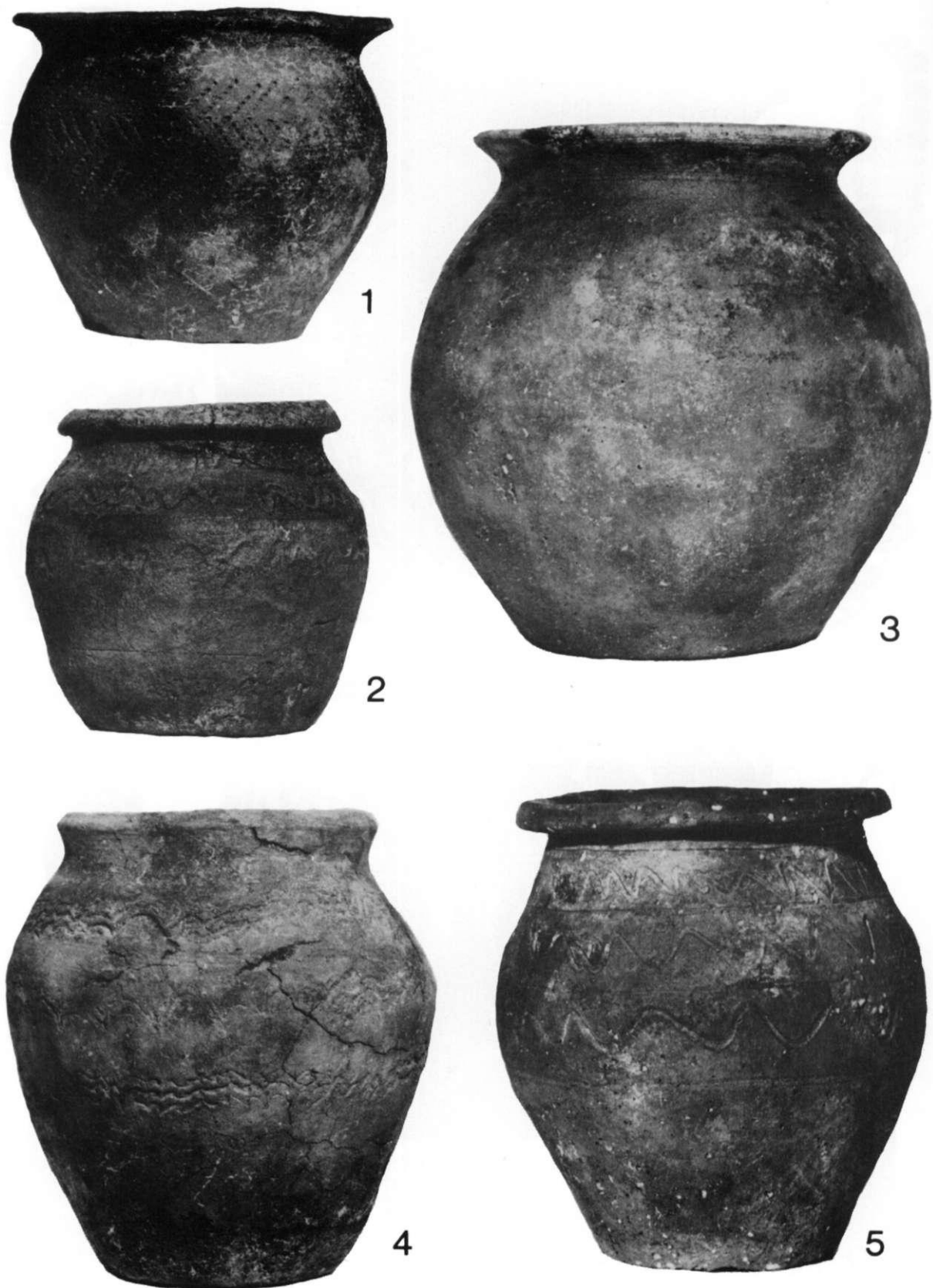
A *csontvázás temetkezések* a 8–9. század fordulóján nyitott temetőkben már nem olyan egységes rítusúak, mint a 7. században. Bár továbbra is uralkodó tájolási irány még a Ny–K (így pl. *Nagypáliban*, *Kehidán*, *Söjtörön*, *Vörsön* stb.), helyenként már más tájolás a jellemző (*Zalakomárban* pl. É–D a sírok iránya). *Vörs* kivételével, ahol még feltűnően nagy számban temettek el lovas harcosokat,¹⁹⁹ más temetőkben már csak elenyésző a lovas sírok száma, s jóval kevesebb a fegyveres harcosoké is. A lovat mindig a harcossal együtt, egy sírkamrában, de attól egy deszkafallal elválasztva, a halott bal oldalán, vele azonos tájolással temették el (*Zalakomár*, *Söjtör*, *Nagypáli*) (II. tábla), más esetben a halottal ellentétes irányban, esetleg fölötte volt a ló, vagy a lovat megnyúzva („részesleg”

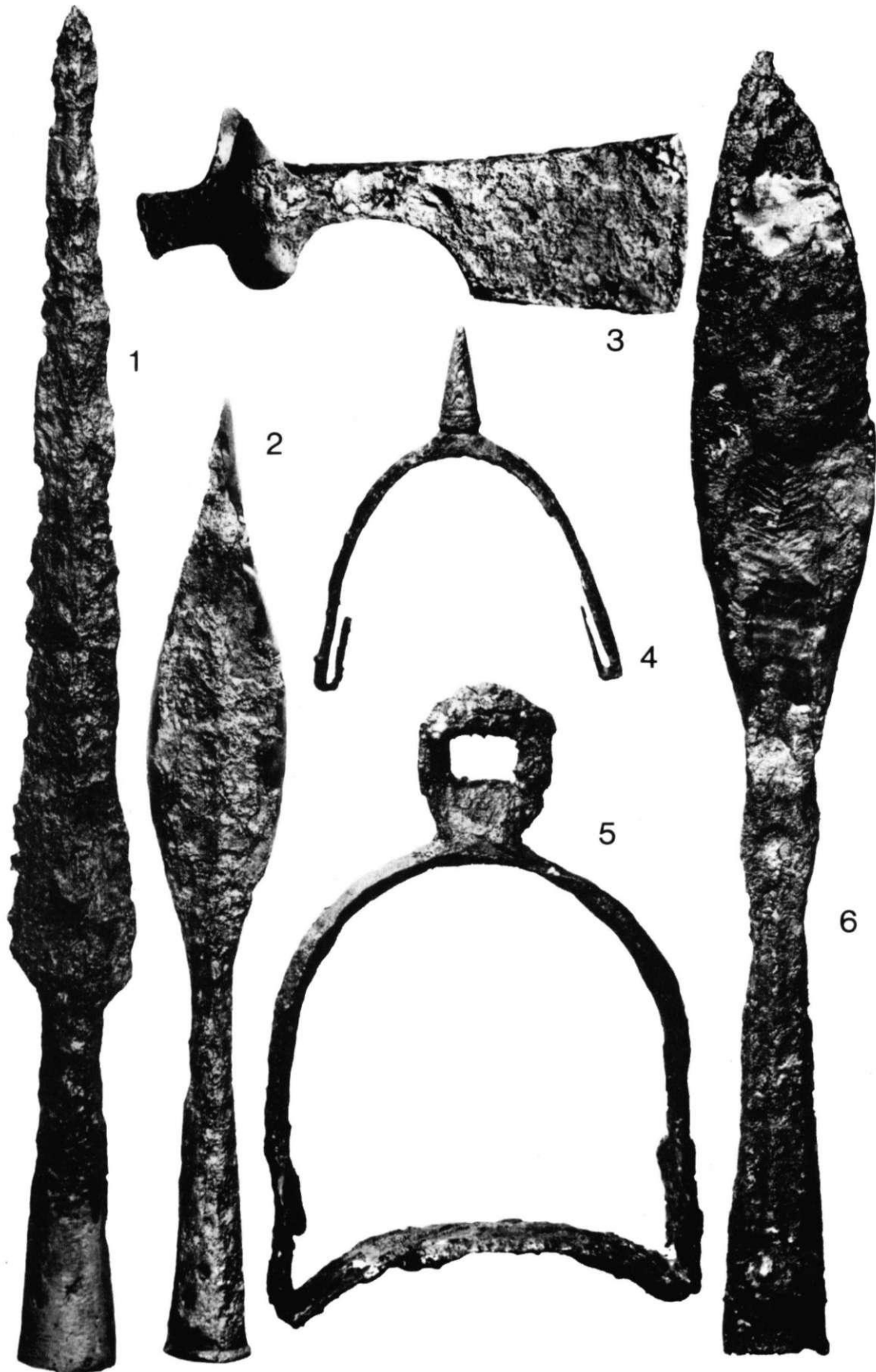
7. tábla: – Öntött bronz övgarnitúra Zalakomár-Lesvári-dűlő 388. sírból.

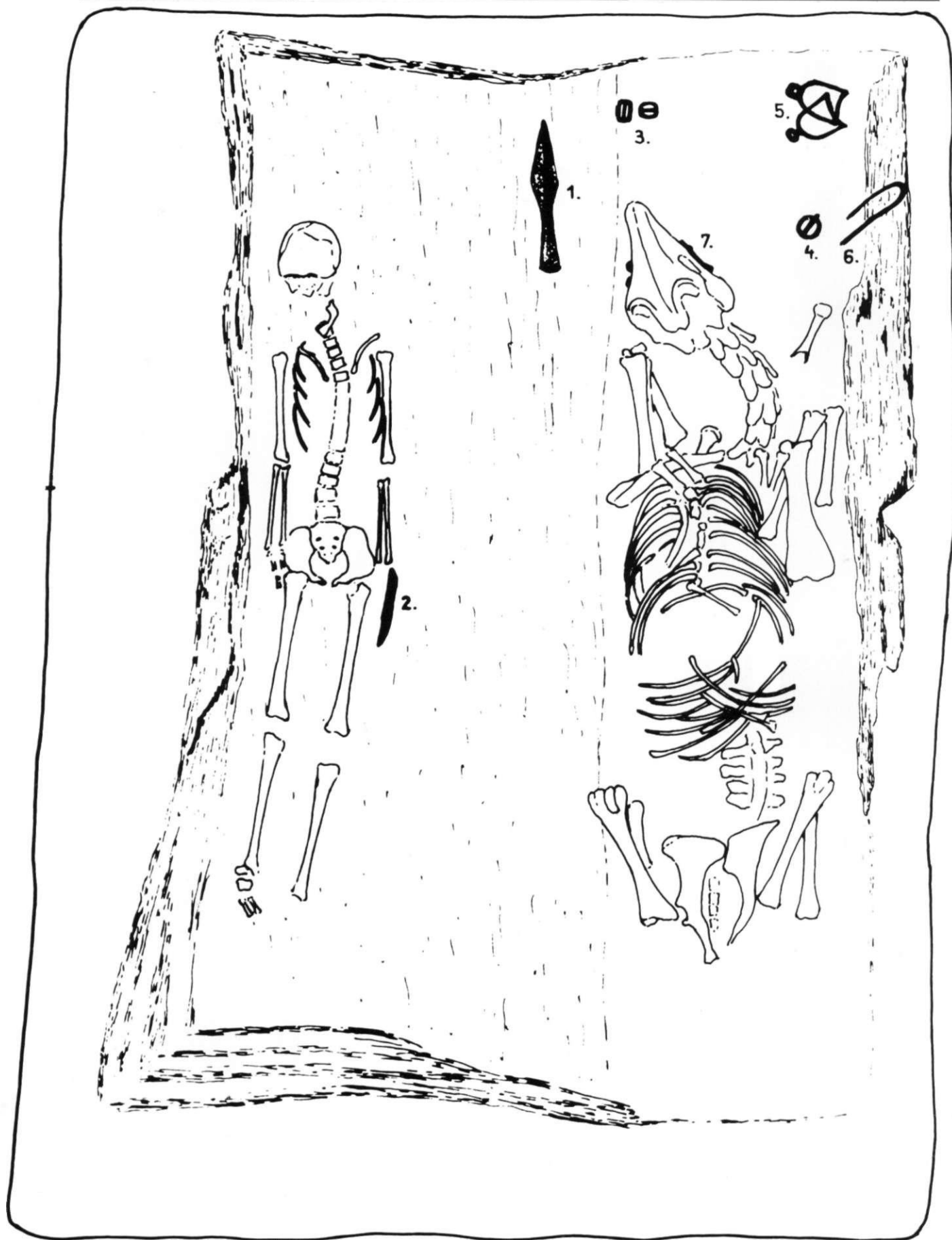
8. tábla: – Aranyozott bronz faleragomb kései avar sírból, Zalakomár-Lesvári-dűlő 466. sír.

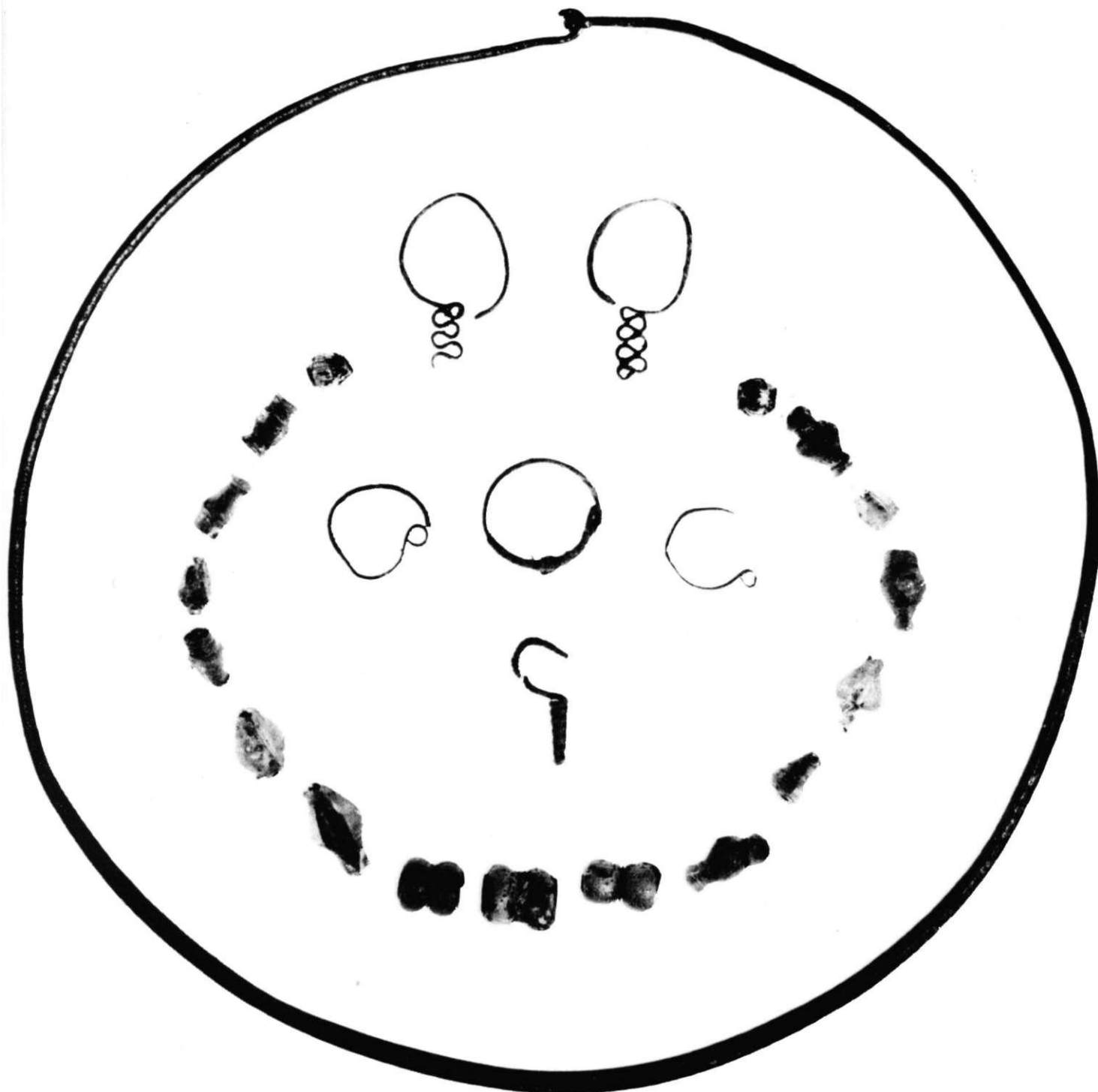
9. tábla: – Agyagedények kései avar sírokból, Zalakomár. 1 = 466. sír, 2 = 372. sír, 3 = 305. sír, 4 = 365. sír, 5 = 258. sír.

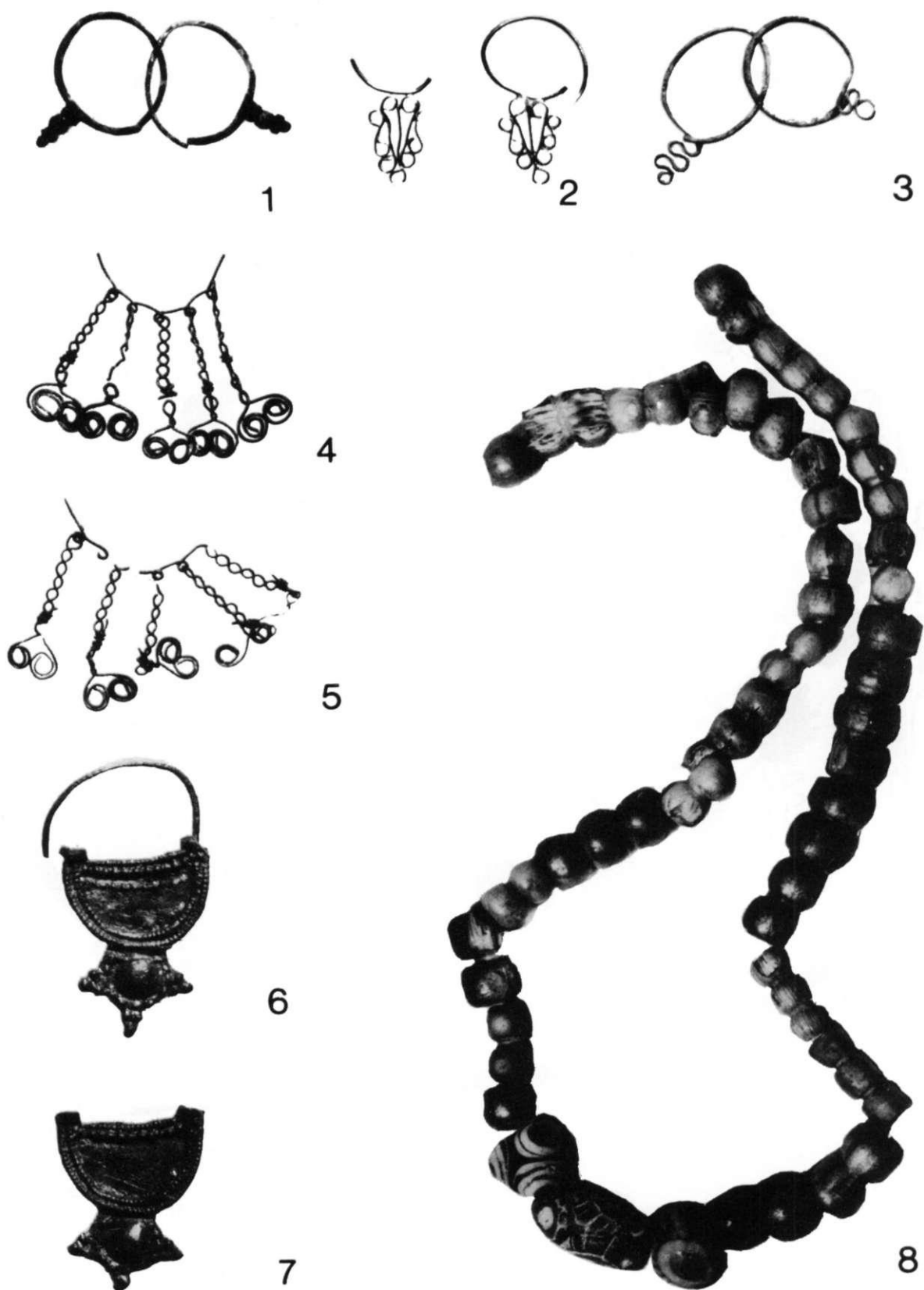
10. tábla: – Fegyverek és lószerszám kései avar sírokból, Söjtör-Petőfi utca. 1 = 12. sír, 2, 4 = 16. sír, 3 = 17. sír, 5-6 = 24. sír.

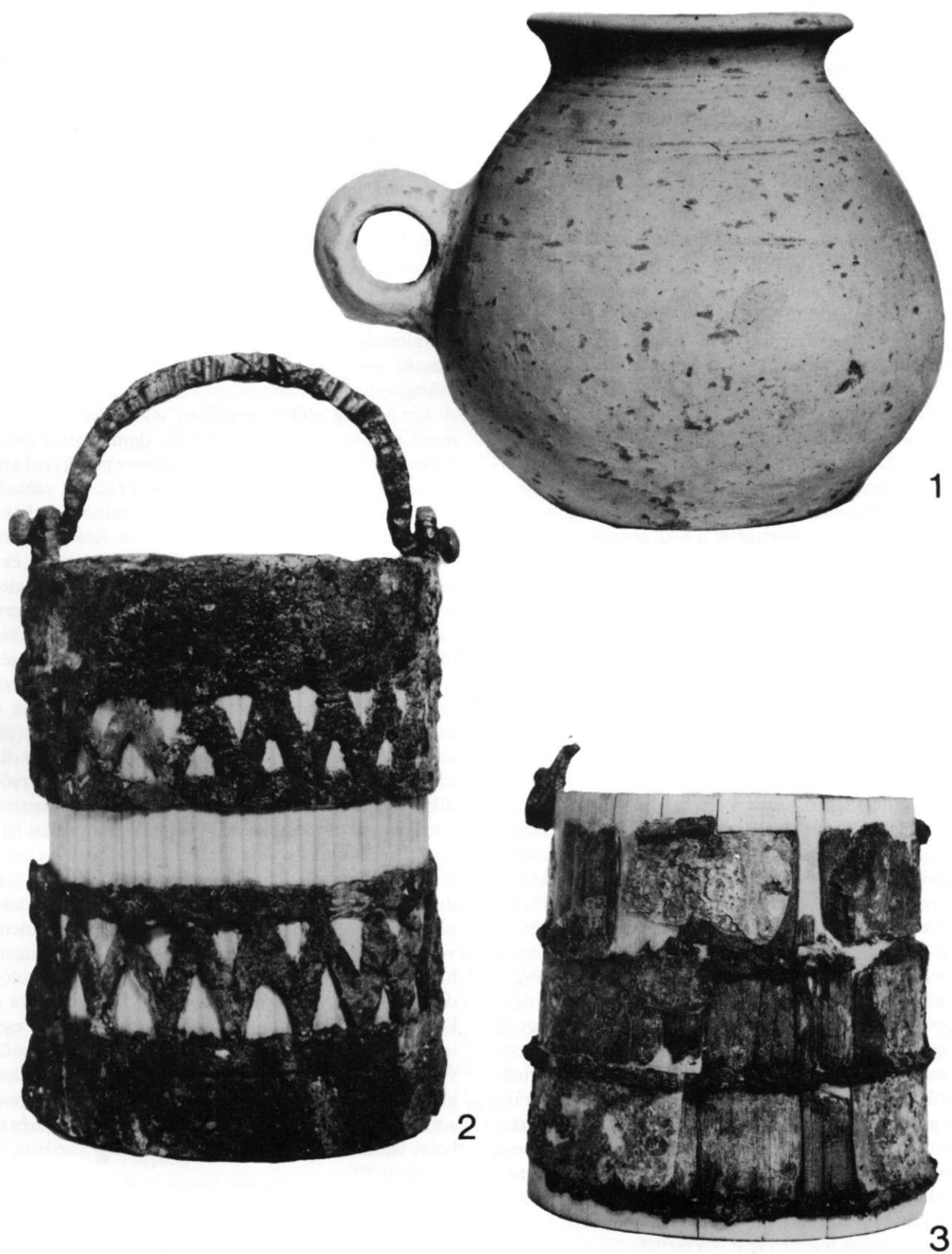
11. tábla: – Lovas harcos sírja, Söjtör-Petőfi utca 24. sír.

12. tábla: – Női ékszerek az avar kor végéről, Zalakomár-Lesvári-dűlő, 43. sír.

13. tábla. - Női ékszerek az avar kor végeről, 1, 3 = Kehida-Központi Tsz major 133. sír, 2 = Zalakomár-Lesvári-dűlő 225 sír (arany fülkarikapár). 4-5 = Kehida-Központi Tszmajor 33. sír, 6-7 = Zalakomár-Lesvári-dűlő 239. sír, 8 = Zalakomár-Lesvári-dűlő 333 sír

14. tábla: – Fémpántokkal díszített vödörckék és ún. sárga bögre a kései avar korból. 1 = Zalakomár-Lesvári-dűlő 201. sír, 2 = Söjtör-Petőfi utca 12. sír, 3 = Zalakomár-Lesvári-dűlő 119. sír.

lötmetkezés) helyezték a halott mellé (*Vörs*).²⁰⁰ Az elhunytal adott étel többnyire már csak tyúk, tojás. Továbbra is általános sirmelléklet a kis agyagedény, a bronzpántokkal díszített, vagy az egyszerűbb vasráfos fa vödröcske (9., 14. tábla).

A temetkezési szokásokban megfigyelhető tradíciók és változások mellett szűkebb régiókon túlmutató, általánosabb érvényű folyamatok és változások felismerését teszi lehetővé a sírok leletanyaga.

A temetőket (újra)alapító első generáció temetkezései még a kései avar korszak jellegzetes leletanyagát tartalmazzák, még teljesebb a férfiak övcit díszítő, öntött bronz veretekből álló övgarnitúrák, a nőket pedig a szokásos gúla alakú üvegyöngycsüngős fülkarikáppárral, üveglapokkal díszített kerek mellboglárokkal és dinnyemaggyöngyökből ill. kásagyöngyökből álló nyakláncsal temették el. De már e korai fázisban is feltűntek olyan nyugati eredetű fegyverek (köpüs, szakállas nyílhegyek, hosszú harci kések, az ún. Langsax-ok) és egyéb tárgyak, ékszerek (új gyöngytipusok, fülkarikaformák), amelyek a későbbi generációk temetkezéseire mind jellemzőbbek lesznek, s amelyek alapján egyértelmű, hogy már e generáció halottait sem temethették el a 8–9. század fordulójánál sokkal korábban.

A férfiak temetkezéseire később a fokozatos „elszegényedés” lesz a jellemző. A fegyveröveket díszítő verctgarnitúrák egyre hiányosabbak lesznek, mind gyakrabban egészítették ki őket más garnitúrák vereteivel (7. tábla), vagy éppen lemezbe préselt másolattal igyekeztek pótolni őket (pl. *Söjtörön*) (6. tábla). De végül ez is egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, az övek hiányosan felszereltek maradtak, míg végül az öv veretekkel való díszítésével teljesen felhagytak, s már csak egy egyszerű bronz vagy vas csat fogta össze az övet. Hasonlóképpen jellegzetes, hogy míg a 9. század elején, az avar tradíciónak megfelelően nem sajnálták a halottal együtt eltemetni annak fegyverét, a szablyát vagy az egyélű, egyenes kardot (*palašt*), illetőleg a hosszú harci kést (*Langsaxot*), s mellé adni a lándzsát, íjat vagy a harci baltát, csizmájára pedig felkötni a horgas végű sarkantyút (ún. *Hakensporn*) (10. tábla), a későbbiekben ezzel teljesen felhagytak, s csak egy-egy nyugati típusú, köpüs nyílhegy, széles pengéjű, nagyméretű (harci)kés került a sírba. A rangot mindössze az jelezte, hogy igyekeztek ugyanolyan nagyméretű és széles sírkamrát építeni, mint amilyen a korábbi generáció – díszövel és fegyverekkel eltemetett – harcos tagjait megillette. S természetesen a lovas harcos lovát is csak az első generáció időszakában volt még szokás díszesen felszerszámozva eltemetni (8. tábla), később a lovat már nem temették el gazdájával.

A női sírok leletanyagát – a férfiakéval ellentétben – a fokozatos „gazdagodás”, az egyre nagyobb változatosság jellemzi az idő múlásával. A késő avar kor dinnyemag- és kásagyöngyökből fűzött nyakláncbaiba először egyre több amfora alakú gyöngyöt fűztek,

majd hamarosan ez vált általános gyöngytipussá. Ezt követően mind gyakoribb a nyakláncban az amforagyöngyöt utánzó bronzlemez- és ólomgyöngy, ill. ólomcsüngő, továbbá az arany- és ezüstfóliával díszített, ill. zöld és sötétkék, többtagú rúdgyöngy, míg végül ez utóbbiak váltak a meghatározó gyöngytipussá. Ebben az utolsó fázisban, a 9. század 30-as, 40-es éveiben gyakori, hogy sötétkék alapon fehér keretézű, világoskék szemekkel díszített, gömb alakú gyöngyök ill. henger alakú, ún. szemes mozaikgyöngyök (millefiori gyöngyök) is tarkították a gyöngysort. A fej ékszerében a korábbi üvegyöngycsüngős ékszer egyeduralmát felváltotta a drótból hajlítgatott ékszerek változatos csoportja: az egyszeres és a többszörös S-végű, a lefelé hegyesdő vagy a hengeres spirálcsőngős, ill. a láncocskás csüngőjű fülkarikatípusok, továbbá változatos formájú lemezgyöngycsőngős, hurkos-kampós zárodású függők tűntek fel. A kéz ujjaira előbb spirálisan tekert huzalgyűrűt, majd pajzsosan kiszélesedő fejű, domborított pontokkal díszített lemezgyűrűt, az alkarra pedig (ritkán) bronzból öntött karperecet húztak (12., 13. tábla).

A viselet elemeinek megváltozása mind a férfiaknál, mind a nőknél folyamatosan, az élők számára szinte észrevétlenül zajlott le. E viseleti tárgyak, ékszerek úgy cserélődtek ki, hogy a korabeli népviselet fontos és meghatározó vonásai azért sokáig még nem változtak meg. Így például a nőknél a halánték két oldalán lecsüngő pántokkal, s az abba fűzött ékszerekkel díszített fejük, a nyaklánc és a gyűrű, karperec továbbra is fontos részei még a viseletnek, csak a század közepére maradnak el belőle egyes elemek (pl. karperec). A férfiak viseleténél, különösen ami a díszes veretekkel ellátott övet jelenti, ugyancsak érződik egyfajta makacs ragaszkodás a régihez, megsokotthoz, mivel azonban az övveretek utánpótlási bázisai a kaganátus összeomlásával megszűntek – s a női viselethez hasonló „házilagos” pótmegoldásokra (ld. drótékszerek) nem volt mód – az ő viseletük változása, egyfajta „elszegényedése” látványosabban ment végbe. Hasonló folyamatok játszódtak le a nyugati határ mentén végig, de bizonyos hangsúlybeli eltérésekkel,²⁰¹ így amikor a 9. század közepe tájára a keleti frank birodalom határainál megszületett egy immár minőségében is más – az avar kaganátus műveltségi hagyományait a nyugati új impulzusokkal alkotó módon ötvöző – „peremkultúra”, már egész sor, a kisebb politikai egységeket, alakulatokat és a helyi lakosság összetételét hűen tükröző variánsa is kialakult.²⁰²

2. Pribina és Kocel kora

Vidékünk sorsának alakulását hamarosan mélyen befolyásolták azok az események, amelyek a Ljudevit-féle lázadást, és a bolgár hódítást követően a harcok

3. térkép

Az avar kor vége és a korai Karoling időszak lelőhelyei Nagykanizsán és környékén (8. század vége–840 körül)

● **Település**

- 1.1. Balatonmagyaród–Szarkavári dűlő
- 1.2. Balatonmagyaród–Brüner szigetek
- 1.3. Balatonmagyaród–Fekete sziget
- 1.4. Balatonmagyaród–Homoki dűlő
- 1.5. Balatonmagyaród–Koloni dűlő
- 2.1. Gelsesziget–Vasúti őrház (B lelőhely)
- 7.1. Nagybakónak–Ugora dűlő
- 8.1.–2. Nagykanizsa–Miklósfai halastavak I–II.
- 8.3. Nagykanizsa–Mórichely, Cigánykút
- 8.4. Nagykanizsa–Szennyesi dűlő
- 8.5. Nagykanizsa–Csónakázó tó parkolója
- 8.6. Nagykanizsa–Zsidó temető
- 12.1. Sormás–Hidegkúti forrás

○ **Temető**

- 3.1. Gyenesdiás–Alsógyenes
- 4.1. Kehida–Központi Tsz major
- 5.1. Keszthely–városi temető
- 5.2. Keszthely–Dobogó
- 6.1. Medvedička (Medveggy)
- 9.1. Nagypáli–Petőfi utca
- 10.1. Pókaszeptek–Petőfi (Avar) utca
- 11.1.–2. Prelog (Perlak), Cirkovljan
- 13.1. Söjtör–Petőfi utca
- 14.1. Zalaegerszeg–Új kaszárnya (Petőfi laktanya)
- 15.1. Zalakomár–Lesvári dűlő

új színhelyén, a volt avar kaganátus másik peremszakaszán, a Duna balparti Kisalföldön és a Morva medencében zajlottak le.

822-ben – az utolsó avar követjárás miatt emlékeztetés – frankfurti birodalmi gyűlésen jelentek meg először a morvák követei (*legationes Marvanorum*). Az ajándékokkal felszerelt követek tiszteletadása annak elismerését jelentette, hogy ők is legfőbb hűbéruruknak tekintik a frank uralkodót. Első, név szerint ismert fejedelmükről, *Mojmírről* 833 táján hallunk először. Ekkor üzte el Nyitra fejedelmét, Pribinát, akinek helyére egyik rokonát – a későbbi gyakorlatból következtetve – valószínűleg unokaöccsét ültette.

Pribina szintén frank vazallus fejedelem (*dux*) volt, akinek székhelyén – ha hinni lehet a *Conversio*²⁰³ egy későbbi betoldásának – 827–828 táján *Adalram*, salzburgi érsek már templomot szentelt fel Szt. Emmeramus tiszteletére. A templom építését, mint tudni vélik, felesége szorgalmazta, aki valószínűleg a bajor *Wilhelm* grófi családból származott. (Gyermekeinek, *Kocelnak* és *Unzatnak* a neve sem szláv eredetű.) *Pribina* elűzése után először *Ratbod comeshez*, *Oriens* (Pannonia) *praefectus*ához menekült, aki tovább irányította Regensburgba, *Német Lajos* királyhoz. A keleti frank uralkodó előtt megerősítette hűségesküjét, majd parancsára a salzburgi érsekséghez tartozó *Treisma* (Traismauer) helységben, Szt. Márton templomában – az addig pogány – *Pribinát* megkeresztelték. Hamarosan azonban valamilyen viszály tört ki közte és *Ratbod* között, s menekülni kényszerült (836 táján). A Sirmium környéki bolgárokhoz futott, ahonnan rövid időn belül a sisciai *Ratimar*hoz ment át. *Ratbod*, aki már amúgy is csak az alkalmat várta, hogy fegyverrel indulhasson *Ratimar* ellen, most az ellenségének adott menedéknyújtásra hivatkozva, *Német Lajos* parancsára sereggel indult meg Siscia ellen. *Ratimar* elmenekült, többé nem is hallunk róla, *Pribina* pedig kíséretével átkelt a Száván, s *Krajna* grófjához, *Salachoz* ment, aki befogadta, majd kibékítette *Ratboddal*. *Pribinának* annyira sikerült megnyernie *Ratbodot* és környezetét, hogy hamarosan már ezek kifejezett kérésére adta neki *Német Lajos* hűbérbirtokul (*beneficium*) „Alsó-Pannoniának egy részét a Zala nevezetű folyó környékén”.²⁰⁴ Itt, a vidékünket átszelő nemzetközi hadi és kereskedelmi út zalai révje közelében, a „Zala folyó egy mocsaras berkében” (*Zalavár-Várszigeten*) kezdett – legkésőbb 840 táján – építeni egy erődítményt, és „elkezdte körös-körül összegyűjteni a népeket és elkezdett terjeszkedni azon a földön”.²⁰⁵

Míg *Pribina* élete végre egyenesbe fordult, elűzője, *Mojmir* egyre elbizakodottabb lett s úgy vélte, elég ereje van immár a teljes függetlenség kivívásához is. *Német Lajos* azonban megbuktatta, s helyére 846-ban unokaöccsét, *Rasztiszlávot* segítette a trónra. Valószínűleg ebben *Pribina* is tevőlegesen résztvett,

amit *Német Lajos* azzal jutalmazhatott, hogy még ugyanebben az évben egy Regensburgban kelt adománylevellel 100 *mansiot* adott *Pribinának ad pleno iure*, azaz teljes joggal való birtoklással a Valchau folyó mellett.²⁰⁶ A következő évben, 847. okt. 12-én kelt adománylevelével pedig mindazt a földet, amelyet eddig hűbérbirtokként bírt, *in proprium totum*, azaz teljes tulajdonába adta – kivéve azokat a birtokokat, amelyek a salzburgi érsekséghez tartoztak, vagy tartoznak a jövőben.²⁰⁷

850. jan. 24-én *Szűz Mária* tiszteletére már templomot szentelt fel *Pribina* székhelyén *Liupram*, salzburgi érsek.²⁰⁸ *Pribina* ez alkalommal udvari papját, *Dominicust* is „*Liupram* kezébe és hatalma alá” helyezte, aki ugyanakkor engedélyezte *Dominicusnak*, hogy egész egyházmegyéje területén misét mondjon, mint azt az *ordo presbyteratus* megkívánja. Erre pedig azért volt szükség, mert *Dominicus* eredetileg a regensburgi érsek alá tartozott, 840–841 táján még *Német Lajos* kancellárjának *notarius*a volt, s csak amikor 844 körül *Köszeg* közelében, *Lebenbrunn* és *Zöbern* területén birtokot kapott, települt át Pannoniába, és lépett *Pribina* szolgálatába.²⁰⁹

852–853 táján *Salapiuginnál*²¹⁰ Szt. *Hrodbert* (= *Rupert*) tiszteletére szentelt az érsek templomot, amelyet *Pribina* ebből az alkalomból a többi, korábban felszentelt templommal, azaz *Sandrat* és *Ermpreht* papok templomaival a salzburgiaknak adományozta úgy, hogy azok mindörökké haszonbérletként birtokolják. E bőkezűségnek is része lehetett abban, hogy amikor *Pribina* az érseket arra kérte, küldjön mesterembereket, úgymint kőműveseket, festőket, kovácsokat és ácsokat, hogy „egy tiszteletre méltó templomot” építhessen, akkor maga *Liupram* építette meg a templomot, melyben azután Szent *Adorján* (*Hadrianus*) vértanú testét helyezték el.²¹¹

Pribina tevékeny templomépítő. Várában állt még egy harmadik, *Keresztelő Szt. János* tiszteletére épített templom is – ennek építési körülményeiről azonban hallgatnak a források.²¹² Várán kívül működése alatt további 13 templom felépüléséről hallunk, melyeket a salzburgi érsek, *Liupram* és *Adalwin* szenteltek fel. Udvarában pedig *Dominicus* halála után is jelentős személyek töltötték be a presbyteri, majd az esperesi tisztséget. Előbb *Swarnagel praeclarus doctor*, azaz a kitűnő egyházi tanító érkezett Salzburgból diaconusokkal és klerikusokkal együtt (859 előtt), majd ennek halála után *Altfred magister artis*, minden tudományok mestere, s mint ilyen, kitűnő építőmester tevékenykedett *Pribina* udvarában. Rangját hamarosan *archipresbyter* (= esperes) fokozatra emelték, mivel ezzel is csökkenteni kívánták az ekkortájt Pannoniában tevékenykedő *Osbaldus chorepiscopus*nak (térítő püspöknek) a hatalmát. *Osbaldus* ugyanis I. Miklós pápa szövetségeseként – aki a tartományi egyházi, így Salzburg különállásának letörésére, egyházi ügyekben a Szentszék

kizárólagos fennhatóságának megerősítésére törekedett – önálló püspökség létesítésében reménykedett, Salzburg megkerülésével levelezett a pápával, aki pedig határozott utasításokkal látta el őt. Osbaldus halála (863) után azonban a zalavári főpap jelentősége is lecsökkent, Altfrid utóda, *Richpald* ismét csak közvetlenül Salzburgnak alárendelve tevékenykedhetett.²¹³

Pribináról utoljára 860-ban hallunk. Ebben az évben febr. 20-án még Regensburgban tartózkodott, ahol *Otgar* apát kérésének eleget téve megerősítette adományát, amelyet Salapiuginnál tett a nieder-altai chi kolostor számára,²¹⁴ azután azonban – nyilván Német Lajos oldalán – résztvett annak a lázadásnak a leverésében, amelyet a király fia, *Karl(o)man* és *Rasztiszláv*, morva fejedelem szerveztek Német Lajos ellen. A harcok során valószínűleg Pribina is elesett, mivel 861. márc. 21-én már a fia, *Kocel* jelent meg Regensburgban, hogy a freisingi apátságnak adományt tegyen.

Pribina fordulatokban gazdag, kalandos élete tehát egy olyan lázadás leverésével ért véget, melyhez hasonlónak ifjabb korában maga is részese volt. Érdekes, hogy az írásos forrásokban általában mindenféle titulus, rangjelzés nélkül említették, csak Német Lajos 860. évi adománylevelében olvashatjuk neve mellett, hogy *fidelis dux nosternek*, azaz hű hercegünknek, fejedelmünknek nevezik.²¹⁵

Mosaburg/Zalavár új ura Pribina fia, *Kocel* lett. *Kocel* még Nyitrán született, így serdülő gyermekként maga is végigszenvedte apja odissazeját. 850 táján azonban már elérhette a felnőttkort, mivel ekkor a nemesek élén ő kísérte Liupram érseket Sandrat és Ermprecht papok templomainak felszenteléséhez, s ez alkalmából maga is adományokat tett. Még 859 előtt hallunk egy másik adományozásáról is, amelyet valószínűleg anyai örökségéből tett a regensburgi Szt. Emmeramus egyház részére: Strogomint és két *beneficiumát*, Reginumartedorfot (Reginwartersdorf) és Rosdorfot adományozta el.²¹⁶

Kocel apja halála utáni, első adományát 861-ben a freisingi Mária templomnak tette: a *Pilozsvve* (= *Biliasseo*, = Balaton) melletti Wampaldi villat adta szőlőjével, rétvél és erdejével a templomnak.²¹⁷ 864 karácsonyát *Kocel* várában ünnepelte *Adalwin* érsek, majd a következő napon *Wittimar* birtokán templomot szentelt Szt. István első vértanú tiszteletére.²¹⁸ 865. jan. 1-én *Kocel* birtokán, Ortahun szentelt fel az érsek egy templomot Szt. Mihály tiszteletére,²¹⁹ ezután jan. 13-án és 14-én még négy további helyen, *Mosaburg/Zalavár* környékén: Weridében Szt. Pál apostol, Spizzunban Szt. Margaréta szűz, Termperchben Szt. Lőrinc, Fizkerében pedig egy meg nem nevezett szent tiszteletére, s mindegyik templomhoz saját papot is adott.²²⁰ Még ugyanezen évben visszatért *Adalwin* érsek, és *Kocel* testvére (?), *Unzat* birtokán Cellében (Celje) Szent Péter apostolfejedelem

tiszteletére szentelt templomot, továbbá öt újabb településen: Ztradach templomát Szt. István, Weritaben Szt. Péter, Quartinahaban Szt. János evangelista tiszteletére, ezeken kívül pedig még Ablanzában és Muzzilicheschirichunban. Itt is mindegyik templomhoz saját papot nevezett ki.²²¹

A salzburgi érsek feltűnően sok időt töltött ezekben az években Mosaburgban. Valószínűleg nem véletlenül. Bár 863-ban elhunyt *Osbaldus*, a Salzburgtól független, önálló pannoniai püspökségben gondolkodó *chorepiscopus*, de ugyanebben az évben kezdték el missziós tevékenységüket a morva fejedelemségben *Konstantin* (Cyrill) és *Methód*, az „új tanítást”, szláv nyelvű liturgiát magukkal hozó testvérek. *Adalwin* érsek talán abban bízott, hogy demonstratívan aktív, személyes jelenléte elegendő ellensúly lehet e kísértésekkel szemben.²²²

Konstantin és *Methód* három év alatt jelentős egyházszerkezési munkát fejtettek ki, számos tanítványt gyűjtöttek maguk köré. 866-ban elérkezettnek látták az időt arra, hogy visszatérjenek Konstantinápolyba, s tanítványaikat ott felszenteltessék. A Dunán átkelve azonban útjukba ejtették *Kocel* udvarát is, ahol *Mosaburg/Zalavár* ura nagy tisztelettel fogadta őket, 50 tanítványt adott melléjük – köztük azokat a du(d)lebszármazottakat is, akikről a fentiekben szó volt – és maga is megtanulta a szláv írást.

Itt, *Kocel* udvarában érte őket *I. Miklós* pápa meghívása, hogy menjenek Rómába. Azonnal útra kelve 867. dec. 14-én meg is érkeztek a Szent Városba, ahol azonban már az időközben elhunyt pápa utódja, *II. Adorján* fogadta őket. A pápa, aki elődje szellemében tevékenykedett tovább, megnyerte a testvérpárt is Róma elközelítésének. *Konstantin* azonban hamarosan súlyosan megbetegedett s 869. febr. 14-én elhunyt. Rómában, a Szt. Kelemen templomban, az oltártól jobbra lévő sírboltban helyezték örök nyugalomra. *Methódot* mélyen lesújtotta testvére halála, s a visszavonulás gondolata foglalkoztatta. *Kocel* sürgető levelére (869. első fele) azonban mégis elállt ettől a tervétől s folytatta missziós tevékenységét. Mint pápai *legatus* tért vissza *Kocel* udvarába, magával hozva *II. Adorján* megbízó levelét, amelyet *Kocel*-nak, *Rasztiszlávnak* és *Szvatopluknak* címzett (869. második fele). De *Kocel* kevesellte azt a jogkört, amelyet a pápa *Methódra* ruházott, s húsz nemes kíséretében visszaküldte őt Rómába: azt kívánta, hogy a pápa püspökké nevezze ki *Methódot*, hiszen az a jogkör, mint amelyet a pápa *Methódnak* adott, az ő saját esperesének is volt.

Kérésének váratlanul külső megerősítése is támadt. Időközben ugyanis a bolgárok is Rómához fordultak, kérve a pápát, hogy saját püspökséget hozhassanak létre. Róma azonban habozott. *Bo(go)ris* kán bizánci tanácsadóira hallgatva ezért újra a konstantinápolyi pátriárchához fordult, aki most már, a konkurens feltűnése miatt végleg döntött: gyorsan kinevezte

József érseket és tíz püspököt rendelt alája.²²³ Ez az esemény adta meg a döntő lökést ahhoz, hogy immár a római pápa se tétlenkedjen tovább. Kinevezte tehát Metódót Sirmium székhellyel Pannonia érsekévé. Sirmium kiválasztása tudatos volt. Így még egy utolsó esélyt adott a bolgároknak is arra, hogy meggondolják magukat, s esetleg mégis Rómához csatlakozzanak. Róma azonban már végleg elkésett. S nemcsak a bolgárokat vesztette el örökre, de hamarosan Pannoniáról is le kellett mondania.

869 végén, 870 elején Metód mint érsek és pápai legátus tért vissza Kocelhoz, akinek az udvarából esperese, *Richpald* – immár végképp reménytelennek látva esélyeit – visszatért Salzburgba. Ekkor döntötte el a salzburgi érsek, hogy Német Lajos informálására egy memorandumot állíttat össze, kifejtve benne, milyen érdemeket szerzett Salzburg Pannonia és a keleti végek népeinek keresztény hitre térítésében (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*).²²⁴

Koceltól közben tovább, a morvákhöz utazott Metód. Ott azonban már nem Rasztiszláv ült a trónon, hanem *Szvatopluk*, aki azonban *Karlmann*, az *Oriens praefectusa* „védnöksége” alatt állt, így tehát nem ütközött akadályba, hogy Metódot elfogják, s a regensburgi synodus elé állítsák. Mint „püspökség nélküli püspököt” (szerintük ugyanis Pannonia jog szerint a salzburgi érsekség része volt) elítélték és két és fél évig fogva tartották. A pápa és a bajor egyház közötti vitára végül is 874-ben a forchheimi béke tett pontot.²²⁵ A Morvaországba visszatért Metód azonban szerzetesi szigorával, puritán életmódjával egyre jobban elidegenítette magától Szvatoplukot is. Így, amikor 885-ben meghalt, utódja, *Gorazd*, Metód karizmatikus erejének híján, már nem tudott sikerrel megbirkózni *Wiching*, nyitrai püspökkel és bajor támogatóival, ezért a Metód-tanítványokkal a bolgárokhöz menekült.

Pannóniának, s benne Kocel területének – kinevezésétől fogva – elvileg Metód volt az érseke, gyakorlatilag azonban már Metód elfogásától kezdve visszaállt Salzburg hatalma. Kocelnek azonban – úgy látszik – nem kellett bűnhődnie Metód támogatása miatt, mert bár a salzburgi érsekség fennhatóságától igen, de Német Lajostól soha nem próbált függetlenné válni, továbbra is hű vazallus maradt. S éppen egyházi téren megszerzett bizonyos függetlenségét meg is őrizte, amit jól példáz, hogy a pápával való közvetlen kontaktusa még a Metód-epizód után sem szakadt meg: 873-ban, a VIII. János pápával váltott levelében a házasságtöréssel kapcsolatos véleményéről kérdezte.²²⁶ Nem sokkal ezután azonban – feltehetően természetes módon – eltávozott az élők sorából. Egy 876–880 között készült adománylevélben ugyanis már azt olvashatjuk, hogy egy bizonyos *Gundbato diaconus* a regensburgi Szt. Emmeram templomnak adta *Quartinaha* nevű birtokát, cserében pedig azokat a Rábánál fekvő birtokokat kapta

meg, melyeket *Kocel dux* adományozott lelki üdvéért a nevezett egyháznak.²²⁷

Bíborbanszületett Konstantin a 10. század első felében „A birodalom kormányzásáról” írott művében úgy tudta, hogy Kocelt azok a horvátok ölték meg, akik fellázadva a frankok ellen, hét évig küzdöttek velük s a melléjük állt Kocellal. Végül is a horvátok győztek, s függetlenné válva a római pápától kértek püspököket, akik Borna idejében meg is keresztelték őket.²²⁸ E történetben azonban több, különböző idejű esemény és név keveredett össze, hiszen a történet elején minden bizonnyal Ljudevit és Borna ill. Cado-lah (neve összecegengetett Koceléval) és Baldrich harcairól lehet szó –, míg a második részben arról, amikor 860-ban I. Miklós pápa közvetlenül a Szent-szék alá rendelte a nini püspökséget.²²⁹

Kocel halála után Mosaburg/Zalavár jelentősége aláhanyatlott. Újabb felmerült, hogy utódja talán az a *Choz(i)vin comes* lett, akinek templomát 874-ben *Diotmar* (Theotmar), salzburgi érsek szentelte fel *Petowaban* (Pettau, Ptuj), s hogy Kocel területét Karinthiához csatolták. E feltevés mellett azzal érvelnek, hogy *Choz(i)vin comesi* rangú, s hogy temploma, amelyet az érsek szentel fel, olyan területen feküdt, ahol korábban *Pribina* és Kocel birtoka volt.²³⁰

A *Conversio* azonban egész sor olyan templom „érseki” felszenteléséről tud, amelyek biztosan nem voltak *Pribina* vagy Kocel birtokában, s amelyek építője náluk alacsonyabb társadalmi réteghez tartozott. Meglehetősen furcsa az is, hogy e templomszentelési eseményen kívül sem korábban, sem később nem találkozunk a *comes* névvel – holott elődei ugyancsak aktívak voltak, s a *Conversion* túl is egy sor más oklevélben örökítették meg nevüket. Ezért is tételezik fel, hogy *Choz(i)vin* csak pár évig töltötte be *Pribina* és Kocel tisztségét, s 876 után, amikor Karinthia közvetlenül *Karlman* fennhatósága alá került, az ő feladata is megszűnt.²³¹ Végül pedig azért, mert egy korábbi *Pribina*–*Kocel* birtokon most egy *comesi* rangú személy is szenteltet templomot, nem elegendő már azt is feltételezni, hogy ő lett e család egész korábbi területének is az ura – ráadásul anélkül, hogy a mosaburgi székhelyet elfoglalta volna . . .

Kocel halála után Mosaburgot valószínűleg a keleti frank uralkodó gyakran változó személyű megbízottai irányították. Csak a század végéről, a magyar honfoglalás évéből ismerjük az egyiket név szerint. *Braslav duxot*, *Karlman* fia, *Arnulf* király hűbéresét, a szlavóniai szlávok fejedelmét ekkor bízták meg Pannónia és a „Mocsárvár” vezetésével is.²³² *Braslav* ezeknek az éveknek egyik kulcsfigurája. 892-ben a magyarokkal szövetségbe vett részt a morvák elleni pusztító hadjáratban, s ő bírta rá a bolgárokat is arra, hogy ne adjanak el a morváknak sót. A magyarok 895-ben, amikor a Nagyalföldön már megtelepültek, az *Arnulffal* kötött szerződés miatt még nem szállták meg Pannóniát. Ezt a területet hagyta ezután *Arnulf*

Braslavra, amikor 896-ban Rómába indult, hogy császárként koronáztassa magát. 899-ben pedig, amikor Arnulf újra a magyarok segítségét kérte – most *Berengár* itáliai királlyal szemben – Braslav kalauzolta őket keresztül Pannónián Itália felé. Valószínűleg a Kijev–Adria útonvalat használta és így vidékünkön is áthaladhatott az a magyar sereg, amely azután a Brenta folyónál legyőzte Berengár seregét és végigpusztította a Pó völgyét. Szövetségesük, Arnulf halálának hírére a visszatérő harcosok – mivel már nem kötötte kezüket a szerződés – az eléje menő többi magyarral együtt 900-ban megszállták Pannóniát és a karantán végeket, sőt betörték Bajorországba is. A magyarok fennhatóságával ettől az időtől számolhatunk nemcsak Mosaburg/Zalavárott, de tágabb környékén is. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ténylegesen is megszállták vidékünket. Erre majd csak néhány évtizeddel később, a kalandozások leáldozásával került sor, amikor a magyar állam kialakulásával járó belső átrendezések, áttelepítések hulláma vidékünket is elérte.²³³

Mosaburg/Zalavár a kiépülő magyar állam egyik korai egyházi központjaként továbbra is jelentékeny hely maradt. Az ezredfordulót követő években *Bezprím* (Veszprém) herceg, Bátor Bolcszló, lengyel király és Géza (vagy valamely más Árpád-fi) lányának a gyermeke birtokos volt Zalavárott is, s valószínűleg neki köszönhető a Szt. Adorján templom helyreállítása és újbóli felszentelése is. 1019-ben, amikor I. (Szent) István a zalavári apátságot megalapította, fejedelmi udvarhelyével együtt átengedte ezt a bencés rendnek.²³⁴ Mosaburg/Zalavárnak a Karolingkorban kialakult központ funkciója, állandósult vonzáskörzete még az ezredforduló táján is érzékelhetően meghatározta a vidék arculatát, nem véletlen tehát, hogy az I. (Szent) István alatt kiépülő megyerendszer zalai központja *Colon civitas* is itt jött létre.²³⁵

Még egy általánosabb érvényű történeti kérdésre érdemes röviden kitérnünk. Ez pedig az, hogy vajon hogyan, milyen formában illeszkedett be Mosaburg/Zalavár a keleti frank peremterület vazallus fejedelemségei közé, milyen feladatot szántak neki, s azt vajon miként töltötte be.

Sokáig majdhogynem általánosan elfogadott nézet volt az, hogy Pribina és Kocel a pannoniai szlávok élén álló fejedelmek voltak, fejedelemségük pedig valamiféle etnikai közösség alapján szerveződött meg. De sem titulusaik nem támasztják alá ezt a feltevést – Pribinát éppen halála előtti évben nevezte hűbérura *fidelis dux nosternek*, azaz hű hercegünknek (fejedelmünknek), Kocelt pedig (még apja életében) 859 előtt *humillimus comesnek*, azaz kis comesnek, majd *comes de Sclavi*, vagy egyszerűen *dux* vagy *comes* címmel illették,²³⁶ miként a ranglétra hasonló fokán álló frank grófokat –, sem Mosaburg/Zalavár egész, fentebb megismert története nem tükröz

olyasmit vissza, mintha itt egy egységes (szláv) közösség, népcsoport szeretett volna vezetői révén bármiféle önállóságot kivívni. Pribina „grófságának” már a kialakulási körülményei is ez ellen szólnak. A Nyitráról menekült, s immár végképp „megtért”, megbízható vazallussá vált „fekete bárány” – Pribina nem is jutott volna a Zala folyónál *beneficium*hoz, ha a Ljudevit–Ratimir- ill. a Mojmir–Rasztiszláv-féle, állandó lázadással fenyegető „puskaporos hordók” között egy újabb hasonló létrejöttének veszélye fenyegetett volna. Mosaburg/Zalavár urai sikeresen elkerülték mindazokat a buktatókat, melyek hasonló helyzetbe sodorták volna őket.

Újabban felmerült, hogy Mosaburg/Zalavár valamiféle határvédelmi funkciót ellátó grófság volt.²³⁷ Ennek az elképzelésnek azonban az a gyengéje, hogy a mosaburgi grófsággal sehol a közelben nem áll szembe potenciális veszélyforrásnak tekinthető másik hatalom. A bulgárok a Dráva–Száva-köz keleti felét, Sirmium környékét tartották ellenőrzésük alatt, s a kezdeti néhány évet leszámítva az utolsó pillanatig hűséges szövetségesei voltak a frankoknak, az avarok a Duna–Tisza közén kiürített gyepű mögött, a Tiszántúlon tanyáztak, s szükbe sem jutott, hogy akár a frankokra, akár szövetségeseire támadjanak, a morvák pedig ilyen szempontból nem is jöttek számításba, hiszen az ő fő „csapásirányuk” a Dunától északra fekvő terület, a mai Alsó-Ausztria volt.

Úgy látszik tehát, hogy Pribina grófságának létrehozása, mintegy „mintagrófságként” kezelése inkább egyfajta kiinduló- és támpont lehetett azon – az írásos forrásokból kiolvasható, valószínűsíthető – tervhez, hogy hasonló módon megszervezve az egész barbár *Oriens*t, bekapcsolhassák azt a modern kora feudális keresztény Európa vérkeringésébe. S valóban, Mosaburg és a hozzá tartozó területek nemessége – megnyilvánulásai, az írásos és a régészeti források alapján rekonstruálható életvitele alapján – akár a frank birodalom belsejében létesült grófság is lehetett volna. Gazdaságát, udvarházát a karoling *curtis* mintájára szervezte meg és alakította ki, templomát a karoling láb arányrendszerében, nyugati templomok mintájára építette, karoling ruhadíszeket, sarkantyút, fegyvereket viselt. Egyedül a női ékszereknél figyelhető meg egyfajta helyi, a késő avar ötvösség hagyományait továbbvivő, továbbfejlesztő irányzat,²³⁸ amelyet – mivel sokáig csak a morva nemesség temetkezései voltak ismertek – „nagymorva” sajátosságnak tartottak, és „veligrádi” stílusú ékszer csoportnak neveztek el.²³⁹

Mosaburg szolgálonépe azonban, bár Pribina hívó szava – mint majd látni fogjuk – Bajorországtól a bulgárokig elhallatszott, döntő részben a hajdani avar kaganátus népeiből verbuválódott. Ennek megfelelően az avar kulturális hagyományokat is továbbörököltette, amit azonban szervesen egyesített a Karoling birodalomból érkezett új impulzusokkal, s e két fő

áramlatból egy sajátos, új anyagi műveltséget, „peremkultúrát” hozott létre, amely a lokális eltérések ellenére nagyfokú hasonlóságot mutat Dalmáciától a Cseh-medencéig.

Pribina és Kocel vára *Zalavár-Várszigeten* épült meg, melyet a korabeli források *Mosaburg, urbs paludarium*, azaz ’Mocsárvár’ néven emlegettek. A sziget széleit követve egy kő-fa szerkezetű, gerendavázás sánc futott körbe, amelyet később többször is megújítottak. Ezen belül Pribina és Kocel udvarházát külön egy paliszádfalal erősítés (gerendákból épített kerítés) vette körül; ez volt a vár *akropolis*a. Ebben a lakótornyon kívül a régészeti ásatások éppen a legutóbbi időben egy nagyméretű, háromhajós, félköríves szentélyzáródású, ún. szentélykörüljárós bazilika alapfalainak maradványait is napvilágra hozták. A szentélyeket kívülről kerítő kis folyosónak helyenként még épen maradt téglapadlója alatt arannyal festett, angyal, Krisztust és különféle betűket ábrázoló színes ablaküvegcserepek is előkerültek. A templom típusa, az ablakok minősége és más apró jelek arra utalnak, hogy ez az a templom, amelyet a salzburgi érsek építtetett az általa küldött mesterekkel, s ahol Adorján vértanú testét helyezték el.²⁴⁰ A Vársziget délnyugati végén állt egy másik félköríves szentélyzáródású bazilika is, amelynek falait azonban még a 18. században, főként a zalaapáti bencés kolostor építéséhez elhordták, s csak *Giulio Turco* 1569-ben készített rajzáról ismerjük alaprajzát. Mivel ez a templom is *infra civitatem Priwiniae*, azaz Pribina városán belül épült meg, ahol a *Conversio* szerint a Szt. Adorján templom mellett csak a Szűz Mária tiszteletére épített templom állt még, ez csak az utóbbi lehetett.²⁴¹ Előkerült egy harmadik jelentős, ugyancsak háromhajós kőbazilika a Várszigettől ÉK-re fekvő *Récés-kút-szigeten* is. Ezt talán a *Conversio*ban említett, *in eadem civitate*, azaz ugyanazon városban fekvő Keresztelő Szt. János templommal²⁴² azonosíthatjuk, hiszen Pribina *civitas*a, „városa” nemcsak a Várszigetre korlátozódott, hanem valószínűleg hozzá tartoztak és szerves részét képezték azok a körülötte lévő szigetek is, amelyeket dorongutak kötöttek össze egymással és a Várszigettel.²⁴³

A *civitas Priwiniae*, vagy az *urbs paludarium* megnevezésekben előforduló ’város’-ról azonban tudni kell, hogy ez az *urbs, civitas*’ fogalom tartalmilag nem azonos a középkori városéval. Pribina és Kocel „városa” még csak városcsírának sem fogható fel, mivel ennek a településagglomerációnak – hasonlóan a hatalmas méretű morva sáncvárákéhoz, mint pl. Staré Město vagy Mikulčice – mások a szerveződési elvei. Valójában nemesi udvarházak konglomerátuma, a hozzá kapcsolódó kézműves- és kereskedőréteg házáival, amelyek azonban nem alkotnak külön települési egységet, s e rétegnek nincs sem gazdasági, sem jogi különállása, nem is szólva az állandó piacról.²⁴⁴ Mégis, mint közigazgatási és egyház központ, ame-

lyik nagyobb tömegű népességet koncentrált, s ráadásul egy fontos nemzetközi kereskedelmi és hadi út mentén fekszik, amelynek tehát több tíz kilométernyi az ellátási- és vonzaskörzete, lcképezhetett bizonyos, a kora középkori városokra jellemző funkciókat, s a távolsági és belföldi cserekereskedelem természetes központjává válhatott.

A *civitas* templomai körül található meg *Mosaburg*/Zalavár keresztény lakóinak sírjai. Az egyház szigorú előírásainak megfelelően az elhunytak túlnyomó részét – így valószínűleg a nemesek egy részét is – mindenféle melléklet, ruhadisz és ékszer nélkül temették el. A magasabb társadalmi pozícióra részben a sír helye utalt – a legelőkelőbbek a templomban voltak eltemetve, a kevésbé rangosak pedig igyekeztek a templomhoz, különösen a szentélyhez minél közelebb temetkezni, ezért is gyakori ott a többrétegű temetkezés –, részben pedig az, hogy számukra nagyméretű, ácsolt koporsókat, néha sirkamrát, kövekkel, téglával kirakott oldalú sírokat készítettek. Ritkán azért ékszer, viseleti tárgy vagy fegyver is került a halott mellé: a férfiak lábára sarkantyút – kedvelt volt a csatos felerősítésű, főként a dalmáciai horvátoknál elterjedt típus –, egyszerű csattal összefogott övére vaskést vagy rövid harci kést (*scramasaxot*) erősítettek, míg a nők aranyozott ezüst vagy ezüst, ún. veligrádi stílusú függőket, gyűrűket, lemezgombokat, mellboglárt viseltek, nyakláncukba pedig többtagú rúdgyöngyök és szemes mozaikgyöngyök voltak fűzve. A két várszigeti templom körül, de talán a récsékúti és a *Zalaszabar-Borjúállás szigeti* templomnál is folyamatosan temetkeztek a 9. századtól a 10. század közepéig, második feléig, talán még a 11. században is. Valószínűleg a 10. századi mostohább körülményeknek, a magyarok megjelenésével felerősödött pogányságnak köszönhető, hogy e temetőkben ekkor néhány sírban edénymelléklet is megjelent.

A *Mosaburg*/Zalavár tágabb körzetében (4. térkép) lévő temetőkben, *Zalavár-Rezes-szigeten*,²⁴⁵ *Zalavár-Kövecses-szigeten*,²⁴⁶ *Esztergályhorváti-Álsó-bárándpusztán*, *Zalaszabar-Dezsőszigeten*, *Zalaszabar-Kisesztergályon*,²⁴⁷ *Nagyradán*,²⁴⁸ *Garabonc-Ófalu I és II*²⁴⁹ temetőkben, *Keszthely-Dobogón*,²⁵⁰ *Keszthely-Fenekpusztán*,²⁵¹ *Balatonszentgyörgy-Vasútállomáson*²⁵² és *Vörsön*²⁵³ már kizárólag a településagglomeráció szolgálónépe, a köznép temetkezett. Ez a heterogén összetételű népesség már jóval lazábban tartotta be az egyház előírásait, lépten-nyomon pogány vonásokkal találkozunk, maguk a temetők is pogány szent ligetekben feküdtek.²⁵⁴ A sírok Ny–K tájolásúak, sorokat alkottak és a családi kötelékeknek megfelelően csoportosultak. A halottak mellé – szinte általános szokásként – a túlvilági útra ételt (főként baromfit és tojást, ritkábban marba-, sertés- vagy juh/kecskehúst) és agyagedényekben, ritkábban vaspántos kis favödörben italt tettek. Az ún. vasbabona miatt néha sarlót is helyeztek az elhunyt hasára, lábá-

ra.²⁵⁵ Ugyancsak erősen kötődnek a pogány hitvilághoz azok az agancs ír- vagy sőtartók, melyekre különféle állatalakokat, keresztet karcoltak.²⁵⁶ Az elhunytakat felöltöztetve, felékszerezve, használati eszközökkel és ritkábban fegyverükkel együtt temették el.

A férfiak viseletének meghatározó része volt a vas vagy bronz csattal összefogott öv, melyről (bőrrel bevont) fatokban kés(ek) ill. a bőr- vagy textiltársoly „pásztorakézség”) csüngött le. A tarsolyban tartották a hétköznapi élet kellékeit, a tűzcsiholót, tűzköveket (az elporladt taplóval), továbbá az árat, fenékövet, ritkábban fésűt, borotvát. Néhol sarkantyút is találni a lábbelire erősítve, még ritkábban pedig fegyvert, így pl. kétélű kardot, szakállas baltát (Garabonc I), lang saxot, szárnyas lándzsát (Keszthely-Fenekpuszta) és szakállas, köpűs nyílhegyeket.

A nők jellegzetes ékszerei a textil- vagy bőrpántra szerelt, a halántéknál lecsüngő fülkarikák, mint az aranyozott ezüst, ezüst vagy bronz egy- és kétoldalas szőlőfürtös függők, az üvegyöngy- és lemezyöngy-csüngős fülkarikák, melyeknél a gyöngyecsüngő aljára kis ún. lengőcsüngőt szereltek még (ún. karantán típusú ékszerek, Köttlach I horizont), a drótékszerek közül pedig a lefelé szélesedő, spirálcsongyos, továbbá a pödrött végű, a hurkos-kampós záródású és a két-pántos, vagy a sima, nyitott végű drótkarikák. A nyakláncok porózus, a század első felében készített-nél rosszabb minőségű, világos- és sötétkék, zöld, sárga, ezüstös többtagú rúdgyöngyökből és ritkábban szemes mozaikgyöngyökből fűzöttek, a felsőruhát vas- vagy bronzfülű üveg (ritkábban lemez)-gomb fogta össze, az ujjakra pajzsosan kiszélesedő fejű, kereszt vagy csillagalakban trébelt pontokkal és nagyobb dudorokkal díszített lemezyűrűket húztak. Feltehetően széles textilöv övezte a derakat, s ehhez (vagy ebbe) erősítették a (ritkán csontnyelű) vaskést, csont vagy vas- ill. bronzlemez tűtartót, orsógombot (15. tábla).

A halottak eltemetési módja, körülményei, azaz a temetkezési szokások világosan jelzik, hogy ez a szolgálónép, mely Pribina és Kocel udvarát és udvartartását volt hivatva kiszolgálni, alapjában még pogány, ha formálisan talán eleget is tett az egyház követeléseinek, azaz fizette az adót, esetleg a nagy ünnepeken – a templomon kívül állva – résztvett az istentiszteleten. A fontosabb életmegnyilvánulásokon azonban, mint születés és halál, továbbra is ragaszkodott pogány rítusaihoz – s e felett a papok talán szemet is hunytak. Mégis talán néhány apró, tárgyi jele van annak, hogy ezt a reteget is megerintette már a kereszténység: Garabonc II temetőben egy kislány sírjában egy kereszttel díszített öntött ólomgomb fogta össze a kis ruhácskát. Erről a kis gombtípusról elterjedése és előkerülési helye, körülményei alapján kimutatták, hogy valószínűleg a Method utáni korszak terítő tevékenységének egyik emléke, „kegytárgya” volt.²⁵⁷ De gyakran kereszt alakú az agyagedények

alját díszítő fenékbélyeg, s a kereszt jele rákerült a csont tégelyekre is, sőt Zalasabar-Dezsőszigetén igyekeztek a korábbi ábrát el is tüntetni a följé véssett kereszt kedvéért.

A temetők embertani anyagának vizsgálata azt mutatja, hogy Mosaburg/Zalavár köznépe valóban „körrös körülről” lett összegyűjtve. Míg Garabonc I temető közössége főként nyugati szláv és frank területekről verbuválódott, Garabonc II temetőben a helyi alaplakosság embertani jegyei dominálnak, Zalasabar-Dezsősziget sírjainak többségének pedig a környékbeli avar temetők antropológiai ismérvei tűnnek fel. Érdekes, hogy Garabonc I közösségébe bekerült egy olyan kiscsalád is, amely minden bizonnyal a bolgár cárság területéről vándorolt el, mivel egyikőjük koponyáján a csak a dunai bolgárookra jellemző koponyatorzítás ismerhető fel. Végül Zalavár-Várszigeten, a homokgödörnél feltárt temetőrésztelre az erős protocuropid vonás jellemző, ami közel áll a morva embertani anyaghoz.²⁵⁸

Szokatlanul kései *britualitása* miatt külön kell szólni az *Alsórajk-Határi táblánál* feltárt temetőről.²⁵⁹ Ez a kis, mindössze 35 síros családi temető a zalai erdőben megbújva, a Szévíz (Pölöske) árterének keleti szélénél feküdt (a kilimáni 4. század végi temetőtől alig 100–150 m-re északra). A korhasztásos rítusú (csontvázas) sírok leletanyaga semmiben sem különbözött a fent leírttól, a hamvasztásos sírokban pedig néhány cserépdarabon kívül más lelet nem is volt. Az utóbbi sírok kirúntak azonban az eltemetés módjával. Hét hamvasztásos sír számára nagyobb kerek gödröt ástak a csontvázas sírok között, ill. két esetben azokat részben metszve. A hamvasztás igen gondos volt, a kalcinálódott csontoknak csak kis töredékeit sikerült megtalálni. A temető északi szélénél ellenben két, egymáshoz derékszögben elhelyezett, 6,5 × 1,5 m nagyságú árokszerű gödröt ástak, melyet kitöltöttek sárga agyaggal (a domb egyébként homokos löszös talajú) és ebbe ásták meg a hamvak számára a kisebb gödröket. Az egyik ilyen nagy árokban mindössze egy kis kalcinált csonttalálunk, a másikban azonban legalább 7 halomban voltak a hamvak. Ennek a temetési módnak egyelőre hiányoznak a párhuzamai. Lehetséges, hogy a két árok felett ún. halottak háza, egyszerű nyeregterős építmény állott. A temetés egyéb vonásai, a gondos hamvasztás, az agyagos talajhoz való ragaszkodás (a temetés megkezdése előtt ugyanis agyaggal töltötték ki azokat a nagyobb kerek gödröket is, amelyekbe a két nagy áron kívül még hamvakat temettek) a 9. század első feléből megismert hamvasztásos temetkezések rítusára emlékeztetnek. A csontvázas sírok embertani anyaga is eltér a Zalavár körüli temetőkétől, egy-két sír halottjától eltekintve egységes, s egy erős testfelépítésű, helyi lakosságra utal.²⁶⁰ Nem kizárt tehát, hogy e temetőben vidékünk 7. század eleje óta honos lakosságának,

15. tábla: – Karoling kor. Női ékszerek Alsórajk-Határi tábla 21. sírból.

az avar-du(d)lebek egy kis közösségének halottai nyugodtak.

Nagykanizsáról és szűkebb környékéről egyelőre nem ismerünk e korszakból származó temetőt. Nagyon valószínű azonban, hogy az a kézi korongolású, hullámvonalköteggel díszített és kereszt alakú fenékbélyeggel ellátott kis edény, amely 1940 táján került elő Nagykanizsa-Leányváron, a korszak fentebb megismert köznépi temetőihez hasonlóból származik.²⁶¹ Ilyen temető részletei váltak ismertté egyébként Letenyén, a Béci patak kanyarulatánál emelkedő domboldalról, a *Kossuth utcában* is.²⁶² A Muraközből és a Drávától délre fekvő határterületről a 9. század második felére keltezhető temető egyelőre szintén nem ismert.²⁶³

A Pribina-Kocel korszak településeinek kiválasztását megkönnyíti egy, csak e korszakra jellemző díszkerámia. Ennek a leggyakrabban palack alakú, de ritkábban mély tál, pohár, sőt fazék alakú kerámiának jellemzője, hogy igen finom homoksoványítású, sárgás, vörössárga színűre égetett (törésében néha sötét), korongolt és polírozott felületű. Ez a késő avarkori előzményekre visszavezethető, fémedény formákat utánzó díszkerámia a nagyobb közigazgatási központokban (így Mosaburg/Zalaváron, ill. Mikulčicén, Staré Měston, Břeclav-Pohanskón stb.) alakult ki a 9. század második harmadában, közepe táján.²⁶⁴ De azokból a fazekasműhelyekből, melyek ezt a díszkerámiát előállították, igen jó és állandó minőségű „házi” kerámia is kikerült. Ezek a jól korongolt, vékonyfalú, egyenletesen, csengőre égetett, széles szájú, erős vállú fazekak és gömbösebb testű vagy tojásdad csuprok a korábbi időszakhoz hasonlóan hullámvonalköteggel és vízszintes vonalköteggel vagy ferde fésűbeszurkálások sávjával vannak díszítve. Arányaiban azonban egyre gyakoribb lesz az egyes körbefutó vonaldísz, az ún. csigavonal, amely majd az Árpád-korban lesz az edények vezérmotívuma.

Bár a 9. század elején, első felében létesített telepek többségét tovább használták, a század közepétől egy sor új település is létesült, nem utolsósorban Pribina szervező tevékenységének és Mosaburg/Zalavár vonzásának köszönhetően. Erre az időszakra keltezhető telep ismert *Tótszerdahely-Szentmihályi-dűlő*ből.²⁶⁵ *Eszteregnyén*, a falutól és az M7-es úttól délre fekvő dombon,²⁶⁶ *Nagykanizsa-Práter-domb*, *Botanikus kertből*,²⁶⁷ *Hosszúvölgy* keleti szélénél,²⁶⁸ *Alsórajk-Kasténydombon* (polírozott felületű palacktöredék),²⁶⁹ *Nagyrécsén* (Vasútpart II),²⁷⁰ *Zalaszentjakabon* a temető mellett,²⁷¹ *Miháld-Malom-dűlő*ből.²⁷² Már szorosabban Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetéhez tartozik *Zalamerenye-Gyöp* lelőhely, ahol a telepítéskor edénytöredékek mellett több vaskés és vastárgy is gyűjthető volt,²⁷³ *Garabonc-Ófalu* szigete, ahol a temetők mellett egy településrész is napvilágra került,²⁷⁴ s *Esztergályhorvát-Huszárvár*, ahol pedig

egy kora Árpád-kori templom alatt és mellett több 9–10. századi településobjektumot is feltártak.²⁷⁵ Végül pedig a balatonmagyaródi háton, amely Mosaburg/Zalavár egyik legfontosabb élelemtermelő bázisa lehetett a zalavári háttal együtt, *Balatonmagyaród-Kiskányaváron*, *-Kányavári szigeten*, *-Fekete szigeten*, *-Hidvégpusztán, déli részén* és *Zalakomár-Kápolna pusztán* fedeztünk fel korszakunkba tartozó településnyomokat. Az utóbbi lelőhelyről homokbányászás során (sírban?) talált szárnyas lándzsa került a keszthelyi Balaton múzeumba.²⁷⁶

Az alsó-zalavölgyi körzetben több, nagyobb kiterjedésű telepítést végzésére is alkalom nyílt. Megállapíthattuk, hogy ezek a szolgálnépi települések *halmaszfalvak* voltak, a házakhoz azonban viszonylag állandó határu telkek tartozhattak.

A lakóházak 9–16 m² alapterületű, négyszögletes, félig földbevéjt, egyhelyiséges, ún. félverem házak voltak. A tetőszerkezetet tartó oszlopok gödreit ritkán ásták olyan mélyre, hogy azokat meg is találjuk – ilyenkor egyébként a házak Ny-K irányú tengelyében álltak –, de az is elképzelhető, hogy a házak egy része boronafalú volt.²⁷⁷ *Keszthely-Halászcserda* és *Fönyed-Szegerdő* lelőhelyeken vesszőfonású, agyagtapasztású falai voltak a félverem-házaknak, sőt előbbi helyen egy vályogtéglából épített ház nyomaira is rábukkantak.²⁷⁸

Fűtőberendezésük – a környéken talált különböző kövekből, őrlőkődarabokból, római téglákból épített kőkemence, illetőleg a földház oldalába véjt, agyaggal kitapasztott kemence – a bejáratnál szembe fordított sarokban volt. Megfigyelhető volt, hogy – mivel vidékünk kőben szegény – a házak felhagyásakor lebontották a kőkemencéket, s annak kő- és téglanyagát az új háznál ismét felhasználták. Nemegyszer csak a ház közepén találtunk átégett foltot. Ilyenkor valószínűleg a házba parazsat hoztak, amivel kődarabokat hevítettek fel, majd az ezekre loccsantott víz gőzével melegítették be a helyiséget.

A házak padlója döngölt, több helyen kisebb-nagyobb tárolóverem mélyült beléjük. *Balatonmagyaród-Fekete-szigeten* az egyik ilyen gödörben egy egész háztartásra való vaseszközt, késeket, sarlót találtunk. Ugyanitt – de *Hidvégpusztán* is több házban – nagyméretű magszárító agyagtepsi került elő, melyben a veremből kivett, átmedvesedett gabonát felhasználás előtt megpörkölték.

A félverem-házakon kívül szabadban álló, nyitott munkagödrű kenyérsütő kemencék (*Hidvégpusztán* egész sort alkottak), földbe mélyített dísznőhizláló kutricák, gömbösen kiképzett oldalú, szűk szájú tárolóvermek és egyéb, ma még kiderítetlen funkciójú gödrök váltak ismertté a településekről. A különböző településrészekből mintegy 40 házat és közel 100 egyéb objektumot ismerünk.

Más típusú települést ismerhettünk meg *Zalaszabar-Borjúállás szigeten*. Ennek az *egyutcás*, kisebb

településnek a szabályos telkein nagyobb földfelszíni épületek álltak, s mindegyik telekhez külön kút tartozott, amelyet deszkával béleltek ki. Utóbb, a 9. század második felében ezt a települést megszüntették és helyére egy nemesi udvarházat építettek, fatemplommal, kis emeletes(?) „kúriával”.²⁷⁹

Ha végigtekintünk a Karoling-kori temetők és települések térképén, igen plasztikusan rajzolódik ki az adriai kereskedelmi és hadi út képzeletbeli nyomvonal. Az ezen kívül eső területek települési sűrűsége sokkal kisebb, mint ennek mentén. Ennek az útnak a zalai átkelőhelyénél, annak déli oldalán egy nagyobb szolgálonépi települést tártunk fel (*Balatonmagyaród-Hídvépuszta, déli rév*). E településnek, a fennmaradt adományozási oklevelek alapján, nagy valószínűséggel meghatározható a neve is. A már korábban is említett, 876–880 között kelt oklevél szerint *diaconus quidam venerabilis nomine Gundbato* azaz az igen tiszteletre méltó Gundbato *diaconus* a regensburgi Szt. Emmeramus templomnak adományozta *proprietatem suam, quam habuit ad Quartinaha iuxta Bilisasseo*, azaz a Balaton melletti *Quartinaha* nevű birtokát, ahol Keresztelő Szt. János tiszteletére emelt templom, mellette parochia, udvarház állt, s vele adta minden megművelt és műveletlen földjét, réteit, erdeit, vizeit, *id est ad fluvium Salum, quod Fropreht iam olim in beneficium habuit, et ad Velih ceteris omnibus mobilibus et immobilibus*, ami tehát a Zalánál van, s amit korábban már *Fropreht* hűbérbirtokul bírt, továbbá a *Velih*nél (Válicka?) lévő ingó és ingatlan tulajdonát. A hűbérbirtokért a regensburgiaktól cserébe azokat a Rábánál fekvő birtokokat kapta, *quod Chezil dux quondam pro remedio anime suae ad predictum sanctum condonavit iuxta. . . Raba*, amelyeket tehát még Kocel adományozott az említett egyháznak „lelki üdvéért”.²⁸⁰

Az oklevél szerint a birtok a Balaton mellett, a Zala folyónál fekszik – ami együtt csak a torkolatnál képzelhető el. Mivel pedig az újkor kezdetéig a Kis-Balaton a Balaton szerves részét alkotta, ez a torkolat csak Hídvépusztánál lehetett.²⁸¹ Mivel pedig ez a birtok önmagában nem volt elegendő a cserébe kapott birtok értékének kiegyenlítéséhez, ezért adhatta még hozzá Gundbato *diaconus* a *Velih*nél fekvő ingó és ingatlan tulajdonát.

A birtokcserét 883–887 között újra megerősítették.²⁸² Ezt ugyanis megakadályozta az, hogy *Szvatopluk* 883-ban sereggel tört be Pannóniába, pusztította *Arnulf* birtokait, majd 884-ben újból visszatért, és 12 napig a Rábától keletre fekvő birtokokat dúlta. Olyan súlyos károkat okozott, hogy, mint a következő évben feljegyezték, *Pannonia de Hrabe flumine ad orientem tota deleta est*, azaz Pannónia a Rába folyótól keletre teljesen megsemmisült.²⁸³

Ha már a 9. századi forrásokban szereplő helynevek azonosítási kérdéseinél tartunk, óhatatlanul ki kell térnünk azokra a magyarázatokra is, melyek *Ka-*

nizza nevének 9. századi előzményeire vonatkoznak. Általában két nevet kötnek össze Kanizsával. Az egyik *Knesaha*, melyről a *Dudleipin-Dudleipa* lokalizálásával kapcsolatban már elhangzott, hogy a mai *Gnasbach*-hal (Knes-aha = Gnas-bach) azonosítható.²⁸⁴ A másik név *Keisi* vagy *Kensi* (*Gensi*).²⁸⁵ A *Kensi* alakról újabban feltételezik, hogy *knez* + *ja* birtokos melléknévképzős *Kneža* hímnemű változata, és a *knežь* átírása olyan természetes objektumra, amely hímnemű, pl. 'potok' (patak).²⁸⁶ Ennek a magyarázatnak is vannak azonban nehézségei. Ha ugyanis ez a név is a (dél)szláv *knez* (= fejedelem, herceg) szó *ja* képzős melléknévi származéka,²⁸⁷ ahogy azt *Melich János* a legrégebb magyar hangalak alapján Kanizsa nevével feltételezi (Kněsa ~ Knězsa) Knisa ~ Knizsa, illetve Kēnēsa ~ Kēnēzsa > Kanisa > Kanizsa), akkor választ kell találnunk arra, mi indokolja azt a 9. században egyedülálló helynévadást, hogy nem a birtokos *nevével* (ld. pl. a *Conversioban* a *-chirichun* (= Kirche, 'temploma') és a *-dorf* ('falva') végződésű helyneveket), hanem *rangjával* jelölik meg a helyet.²⁸⁸ Ráadásul, ha a helynév közszóval összetett vagy ragozott volt, mint pl. *Salapiugin* (= 'a Zala folyó kanyarulata', ahol a *-piugin* többes dativus esetben áll, és az ófelnémet *piugi* (= Beuge, 'kanyarulat') képzett változata), akkor ezek a szavak mindig német eredetűek (*-piugin*, *-giskeit*, *-purc*, *-burg*, *-chirichun* stb.).²⁸⁹ E vidék 9. századi helynévadási gyakorlatában tehát egyszerűen nincs reális alapja annak, hogy egy területet, folyót vagy helyet (akár szláv nyelven is) külön kihangsúlyozottan a „fejedelemé” megjelöléssel illessenek. Ezzel pedig elesünk attól a lehetőségtől is, hogy a *Keisi* ~ *Kensi* helynevet mai területtel, helynévvel azonosítsuk.

Sokkal valószínűbb, hogy *Kanizsa* neve a magyar honfoglalás után született meg, hasonlóan a többi kárpát-medencei 'Kanizsa' helynevekhez.²⁹⁰ Az oklevelekben és egyéb írásos forrásokban ránk maradt 9. századi pannóniai helynevek közül egyébként is szinte egyetlen egy sem élte túl a magyar honfoglalást. Ami megmaradt, az már a 9. században is régi helynév vagy földrajzi név volt, mint pl. a római, vagy még régibb eredetű helységnevek (*Sabaria*, *Sirmium*, *Carnuntum*), vagy víznevcek *Sala*, *Hraba* = *Rába*, *Bilisasseo* (lat. *Pelissa* ~ *Pelso* = Balaton stb.). S az egyetlen, a zalavári bencések által felelőstett *Szt. Adorján* patrocíniumon kívül a többi 9. századi templom védőszentjének a neve is a végleges feledés homályába veszett.²⁹¹ Ennek oka pedig valószínűleg az, hogy a karoling-kori nemesség a magyar honfoglaláskor szolgálónépe egy részével nyugatra menekült, a helyben maradtakat pedig akkor, amikor a magyar állam kiépülése vidékünket is elérte, az újonnan kialakított központok köré, esetleg több helyről is egy új településre költöztették át, a Zala vonalától nyugatra eső területet pedig gyepűvidékké alakított-

16. tábla: – Ezüstözött bronz fülkarika Nagykanizsa környékéről.

ták. Megszűnt tehát a helységek kontinuitása és ezzel a helynév továbbélésének lehetősége is.

Míg Nagykanizsa és környéke a Karoling időszakban Pribina és Kocel grófságának egyik, szolgálónépi falvakkal – és valószínűleg nemesi udvarházakkal – benépesített területe volt, a magyar honfoglalást kö-

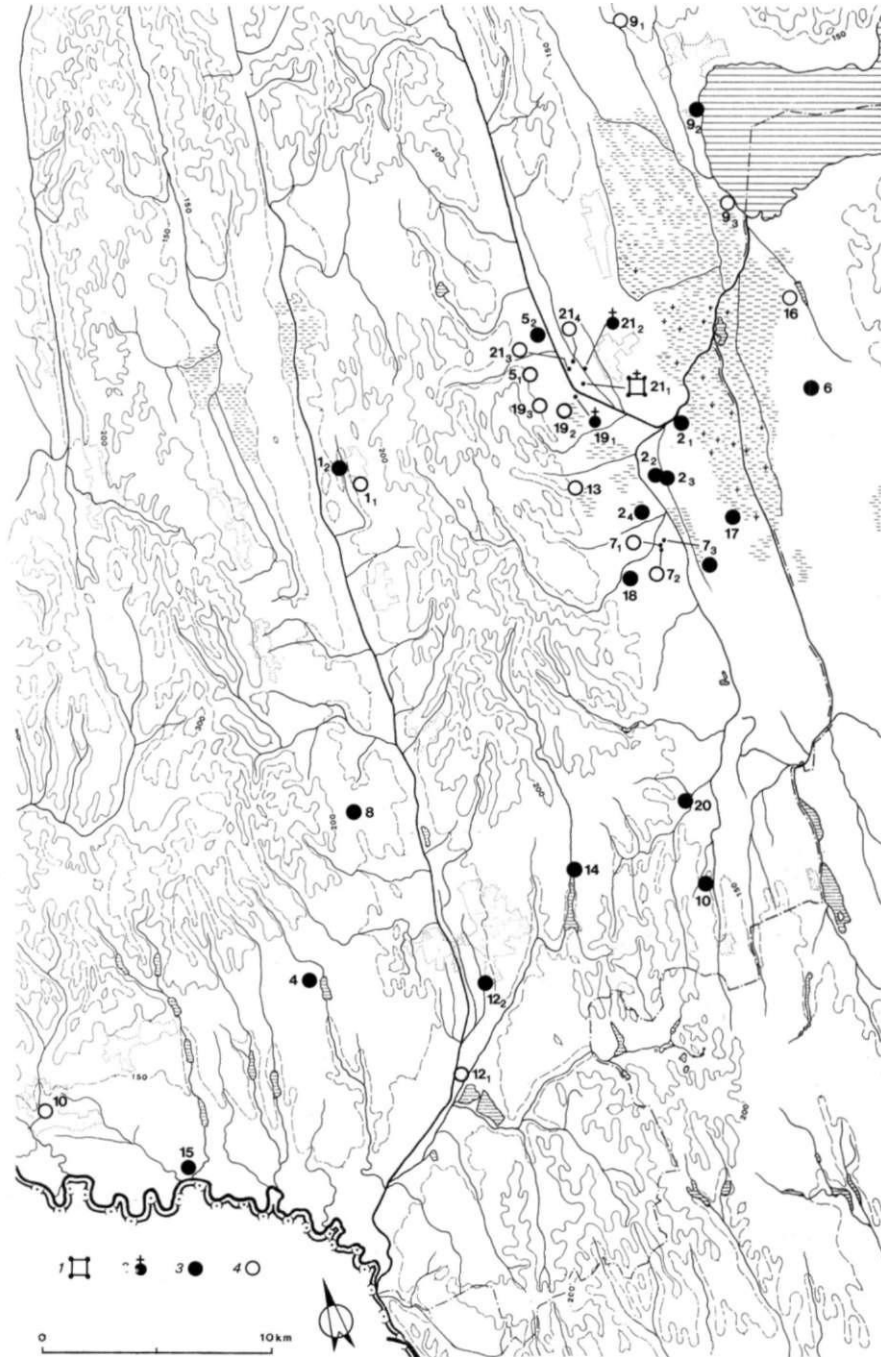
vető súlypont-eltolódások révén a kora Árpád kortól kezdve egyre jelentősebb szerepre tesz szert, régiójának egyre határozottabb központjává vált, amit nem utolsó sorban újra csak a rajta áthaladó Adria–Kijev nemzetközi kereskedelmi és hadi útnak köszönhet. Ezt bizonyítja egy Nagykanizsa vidékéről származó, tévesen a 7. illetőleg a 9. századra keltezett lelet-együttes is. Minden bizonnyal egy női sírból került napvilágra egy ezüst, vagy ezüstözött bronz fülkarikapár, amelynek alsó karikaivén filigrándótból hajlított madárszerű figura ül, alul pedig „börtüs” díszű áttört gömbökről kacsatalpra emlékeztető csüngők lógnak le (16. tábla), továbbá egy háromszög átmetsetű, zárt ezüst (?) gyűrű, amelyek 1905-ben a bécsi Naturhistorisches Museumba kerültek.²⁹² A fülkarikáknak ugyan nincs pontos párhuzamuk, mégis felmerült, hogy leginkább még antik vagy népvándorlás kori ékszerekkel hozhatók kapcsolatba.²⁹³ Utóbb olyan nézet is megjelent, miszerint – hasonlóan látszó stará kouřimi ékszerek alapján – a 9. századból származhatnak.²⁹⁴ Ez a vélemény már közelebbinek tűnik a valósághoz, ugyanis az ékszerek igazi párhuzamai az ún. törtezüst leletek körében található meg. Erre utal a karikák zárasi módja – a két véget ugyanis ellapították, majd átlukasztották, s az egymás fölé illesztett lyukakon áthúzott dróttal vagy textilszállal zárták össze a karikát –, az alsó karikaivén filigrándróttal tekergetése, a „börtüs” áttört gömbdíszek, a „kacsatalp-csüngők” stb. Ezeket a technikai és díszítő elemeket a 11–12. századi kijevei típusú függőknél²⁹⁵ találjuk meg, míg a karikaivén belsejébe illesztett madárka a IX. törtezüst csoport jellegzetes díszítő eleme.²⁹⁶ Aligha kétséges tehát, hogy innen a Kijev–Adria útvonalon juthatott el vidékünkig ez az oroszországi erdős zóna területéről származó ékszerpár. A keltezést pedig megerősíti – az eddig nem sok figyelemben részesített – zárt karikagyűrű is, amely tipikus lelettárgya a magyar köznépi viseletnek a 11–12. században.²⁹⁷

Az adriai út másik irányból is közlekedő forgalmára utal végül egy ugyancsak unikumnak számító kerámia, amely *Balatonmagyaród-Hídvégpusztán* került elő.²⁹⁸ A sárgászöld mázas, amfóra alakú, kétfülű korsó bizánci eredetű edényforma, a bulgároknál széles körben elterjedt a 10. század második felében, hozzánk azonban valószínűleg az Adrián át, közvetlen bizánci környezetből juthatott el.²⁹⁹

ÖSSZEFOGLALÁS

Ha röviden össze akarjuk foglalni Nagykanizsa és környéke népvándorlás kori és kora középkori történetét, azt mondhatjuk, hogy ebben az időben a város területe és közvetlen környéke még nem játszott kie-

melkedő szerepet a Kárpát-medence történetében. Annál inkább maga a tájegység, a dél-zalai térség, ahol ekkortájt szűnt meg az őskortól a római kor végéig oly jelentős *Borostyánút* kultúrákövetítő,

4. térkép

A kései Karoling időszak (Pribina és Kocel kora) lelőhelyei Nagykanizsán és környékén (9. század második fele)

- 19.1. Zalasabar-Borjúállás sziget – település, udvarház, templom, temető
 21.1. Zalavár-Vársziget – erődítés, udvarház, lakótorony, templomok, temetők
 21.2. Zalavár-Récéskút – templom, temető

Település

- 1.2. Alsórajk-Kastélydomb
 2.1. Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, déli rész
 2.2. Balatonmagyaród-Kányavári sziget
 2.3. Balatonmagyaród-Kiskányavár
 2.4. Balatonmagyaród-Fekete sziget
 4.1. Eszteregnye
 5.2. Esztergályhorvát-Huszárvár
 6.1. Főnyed-Szegerdő
 7.3. Garabonc-Ófalu
 8.1. Hosszúvölgy
 9.2. Keszthely-Halászcserda
 11.1. Miháld-Malom dűlő
 12.2. Nagykanizsa-Práter domb, Botanikus kert
 14.1. Nagyrecse-Vasútpart II
 15.1. Tótszerdahely-Szentmihályi dűlő

- 17.1. Zalakomár-Kápolna puszta
 18.1. Zalamerénye-Gyöp
 20.1. Zalaszentjakab

Temető

- 1.1. Alsórajk-Határi tábla
 3.1. Balatonszentgyörgy-Vasútállomás
 5.1. Esztergályhorváti-Alsóbáránpuszta
 7.1.-2. Garabonc-Ófalu I-II.
 9.1. Keszthely-Dobogó
 9.3. Keszthely-Fenekpuszta, déli erődkapu
 10.1. Letenye-Kussuth utca
 12.1. Nagykanizsa-Leányvár
 13.1. Nagyrada
 16.1. Vörs-Papkert
 19.2. Zalasabar-Dezsősziget
 19.3. Zalasabar-Kisesztergály
 21.3. Zalavár-Rezes sziget
 21.4. Zalavár-Kövecses sziget

Jelmagyarázat: □ erődítés templommal, ♂ udvarház templommal, ● település ○ temető

kapcsolattartó szerepe, s vette át ezt a feladatot a tőle keletebbre haladó, az egész Kárpát-medencét diagonálisan átszelő *Adria-Kijev útvonal*, amelynek egy fontos pontja, s több más, kisebb jelentőségű út találkozási helye a Balaton nyugati oldalánál lévő zalai átkelőhely. Nem véletlen, hogy ennek környékén alakultak ki a *korszak központjai*, *Keszthely-Fenekpuszta*, majd *Mosaburg/Zalavár*, amelyek vonzás- és ellátási körzetébe tartoztak a jövőbeni Nagykanizsa és vidéke települései is. De a nemzetközi útvonalon bonyolódó forgalom hasznát és előnyeit élvezték környékünk egyszerűbb lakosai is. Vidékünk – a régészeti kutatások, terepbejárások tanúsága szerint – a népvándorláskor kezdetén eléggé elnéptelenedett, a romanizált lakosság elvándorolt, a rövid néhány évtizedre itt megtelepült hunok, gótok, langobardok számára pedig inkább a hajdani római központok és

közvetlen környékük a vonzó; igaz, idejük sem volt a vidék sűrűbb benépesítésére. Megváltozott a helyzet az avar korszaktól kezdve, amikor Apsich nagyobb számú avar és du(d)leb szláv telepest hozott ide. Ezek a 7. században létesített településeikre néhány emberöltőnyi kényszerű(?) távollét után a 9. század elején – tovább sokasodva – újból visszatértek. Ez az avar-du(d)leb lakosság alkotta a 840-es évektől kezdve Pribina és Kocel grófságának alapvető népi hátterét, s ez az a népesség, amely a honfoglalást követő újabb áttelepítéseket is átvészelve továbbra is helyben maradt, s a középkori Zala vármegye, a mind jelentősebbé váló Nagykanizsa őslakosaiként az ide települt magyarokkal, besenyőkkel és egyéb szláv népcsoportokkal együtt alakította ki a tájegység népi, etnikai arculatát.

JEGYZETEK

Rövidítések

- ActaAntHung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
- ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
- AntikTan = Antik Tanulmányok (Budapest)
- ArchAustr = Archaeologica Austriaca (Wien)
- ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő (Budapest)
- ArchHung = Archaeologica Hungarica (Budapest)
- Attila és hunjai 1940 = Attila és hunjai. Szerk.: *Németh Gyula*. Budapest, 1940.
- BAR = British Archaeological Reports (Oxford)
- Bogyay 1960 = *Bogyay, Thomas*: Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Südost-Forschungen 19 (1960)
- Bóna 1984 = *Bóna István*: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest, 1984. 265–373.
- ComArchHung = Communicationes Archaeologicae, Hungariae (Budapest)
- Czeglédy 1969 = *Czeglédy Károly*: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Budapest, 1969.
- Dietz 1987 = *Dietz, Karlheinz*: Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (von 378–584 n. Chr.) In: *Germanen* 1987, 27–67.
- Dolg. Kolozsvár = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár)
- FolArch = Folia Archaeologica (Budapest)
- FontesArchHung = Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
- Germanen 1987 = Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Nürnberg, 1987.
- JbRGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
- KBM = Keszthelyi Balatoni Múzeum
- Kis-Balaton 1986 = Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében. Szerk.: *Vándor László*. Zalaegerszeg 1986.
- Kos 1936 = *Kos, Milko*: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Ljubljana, 1936.
- Melich 1925–1929 = *Melich János*: A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelvudomány kézikönyve I. 6. Budapest, 1925–1929.
- MFME = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
- MIA = Materiali Isledovanija po Arheologii SSSR
- MittArchInst = Mitteilungen des Archaeologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
- MMFH = Magnae Moraviae Fontes Historici. I–V. ed *L. Havlik et al.* Brno 1966–1977.
- MNM = Magyar Nemzeti Múzeum
- Mócsy 1975 = *Mócsy András*: Pannónia a késői császárkorban. Budapest, 1975.
- MPHistKom Wien = Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Wien)
- Müller 1987 = *Müller, Róbert*: Die spätrömische Valcum am Plattensee. In: *Germanen* 1987, 270–274.
- Müller 1987a = *Müller Róbert*: Megjegyzések Fenekpuszta történetéhez. Zalai Múzeum I (1987), 105–122.
- NumKözl OTKA = Numizmatikai Közlemények
- PamArch = Památky Archaeologické (Praha)
- Pohl 1988 = *Pohl, Walter*: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822. n. Chr. München, 1988.
- RégFüz. Sági 1984 = Régészeti Füzetek (Budapest)
- Sági 1984 = *Sági Károly*: Az ötvöspusztai V. századi sír. VMMK 17 (1984), 81–90.
- SCIV = Studii și Cercetări de Istorie Veche (București)
- Sedov 1982 = *Sedov, V. V.*: Vostocnyje slavjane v VI–VIII. vv. Arheologija SSSR. Moskva, 1982.

- Cs. Sós 1973. = Cs. Sós, Ágnes: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22. München, 1973.
- Szádeczky-Kardoss 1978–1986 = Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai I ArchÉrt 105 (1978) 78–90; II ArchÉrt 106 (1979) 94–111; III ArchÉrt 106 (1979) 231–243; IV ArchÉrt 107 (1980) 86–97, 201–213; V ArchÉrt 108 (1981) 81–88; VI ArchÉrt 108 (1981) 218–232; 109 (1982) 136–144; VII ArchÉrt 110 (1983) 89–99; VIII ArchÉrt 111 (1984) 53–71; IX ArchÉrt 113 (1986) 83–112.
- TGYM UngJb Váczy 1938 = Thury György Múzeum (Nagykanizsa) = Ungarische Jahrbücher (Berlin)
- Váczy 1938 = Váczy Péter: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára I–III. Szerk.: Serédi Jusztián. Budapest, 1938. I. 215–265.
- Váczy 1940 = Váczy Péter: A hunok Európában. In: *Attila és hunjai 1940*, 61–142.
- Váczy 1974 = Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. Századok 108 (1974) 1041–1061.
- Várady 1969 = Várady, László: Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–467. Budapest, 1969.
- Vékony 1986 = Vékony Gábor: A Karoling birodalom „délkeleti” határvédelme kérdéséhez. Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 2 (1986) 43–75.
- VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
- Wolfram 1979 = Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Wien–Köln–Graz, 1979.*

Jegyzetek

¹ Szőke Béla Miklós–Vándor László: Kísérlet egy táji egység településtörténeti rekonstrukciójára (A Kis-Balaton programot kísérő régészeti leletmentő ásatások (1980–1985) tapasztalatai). Zalai Gyűjt 26 (1987), 83–100, különösen 91.

² Lásd Horváth László ide vonatkozó adatait a kötetben.

³ Ligeti Lajos: Attila hunjainak eredete, az ázsiai hunok. In: *Attila és hunjai 1940*, 11–60; *Czeglédy 1969*, 8–52.

⁴ *Ammianus Marcellinus* 31.2.; *Jordanes, Getica* 24.127–128, 25.182. stb.; *Váczy 1940*, 64–65.

⁵ Németh Gyula: A hunok nyelve. In: *Attila és hunjai 1940*, 217–226; *Czeglédy 1969*, 81–83.

⁶ *Mócsy 1975*, 180.

⁷ *Váczy 1940*, 72. *Bóna István* lektori véleményében egyik elméletet sem tartja elfogadhatónak. Szerinte a két dux lovasai a késő római hadsereg elit alakulatai közé tartoztak, s a belső erődvárosokban állomásoztatták őket.

⁸ A viszonyokról érzékletesen tudósít egy *Stilicho*-t dicsőítő udvari költemény 399–400 körülről. *Claudianus, Cons. III. Stil.* 2.184–207. (*Diets 1987*, 29)

⁹ A történeti áttekintéshez felhasznált irodalom: *Váczy 1940*, 61–91; *Várady 1969*; *Mócsy 1975*, 177–190; *Wolfram, Herwig*: Geschichte der Goten. Von der Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie. München, 1979. 308–321; *Mócsy*

András: A római kor. In: Magyarország története I, Budapest 1984., 251–264; *Bóna 1984*, 265–267; *Bóna, István*: Eine historische Zusammenschau. In: *Germanen 1987*, 116–130; *Diets 1987*.

¹⁰ *Kis-Balaton 1986*, 9.

¹¹ Hasonló, a 4. század második felére, de főként utolsó harmadára, végére keltezett veret került elő Dunapenteletről (Intercisa) (*Behrens, Gerhard*: Spätromische Kerbschnittschnallen. In: Schumacher-Festschrift Mainz, 1930. 285–294. Abb. 8), Cuxhaven-Sahlenburg 32. sírból, Krefeld-Gellepről és Samsonból egyes leletként, Vermand III. A. sírból, stb. (*Böhme, Horst Wolfgang*: Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen Unterer Elbe und Loire. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 19. München, 1974. 83–85, 161–162, Abb. 54, Taf. 40.1–10, 81.5–13, 101.9–11, 136.4–11.), az Epfach melletti Lorenzbergeről (*Pohl, Gerhard*: Die Kleinfunde der mittleren und späten Kaiserzeit. In: Der Lorenzberg bei Epfach. Die spätromischen und frühmittelalterlichen Anlagen. Hrsg. von Werner, Joachim München Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 8. München, 1969. 182, Taf. 39.2), továbbá Vron, Dép. Somme, 173/a sírból (Gallien in der Spätantike. Von Kaiser Constantin zu Frankenkönig Childerich. Ausstellungskatalog des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 1980, 159. Nr. 232), Richborough, Kent és Shakenoak, Oxon lelőhelyekről (*Böhme, Horst Wolfgang*: Das Ende der Römerherrschaft in Britannien und die angelsächsische Besiedlung Englands im 5. Jahrhundert. JbRGZM 33 (1986) 472–476, Abb. 6.6–8) stb.

¹² *Horváth László*: Előzetes jelentés a Nagykanizsa-Inkey-kápolna melletti lelőhely feltárásáról. Zalai Gyűjtemény 18. (1983) 7–25; 22–23.

¹³ *Mócsy 1975*, 131–142; *Bóna István* lektori véleményében inkább a belső erődváros megjelölést tartja elfogadhatónak. A kérdéshez ld. még *Müller 1987a*, 108.

¹⁴ *Sági Károly*: Keszthely és környéke. Veszprém 1978., 47.; *Erdélyi István*: A fenékpusztai régészeti kutatások rövid története. Zalai Gyűjtemény 18 (1982–83), 63.

¹⁵ *Müller 1987*, 270.

¹⁶ *Müller Róbert*: Római kori leletek Zalaszentgrótról. Zalai Gyűjtemény 6 (1976), 3–68.; 56–64.

¹⁷ Szőke Béla Miklós ásatása.

¹⁸ *Godlowski, Kazimierz*: The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. Kraków, 1970. *Kovács István*: A maroszentannai népvándorlás kori temető. Dolg. Kolozsvár 3 (1912), 250–367.; *Grebennikov, Ju. Sz.–Grebennikov, V. B.–Magomedov, B. V.*: Černahovskije mogilniki zapadnogo poberežija Bugskogo Limana. In: Pamjatniki rimskogo i srednevekovogo vremeni v Severo-Zapadnom Pričernomorje. Kiev, 1982. 136–149.; Etnokulturajna karta teritorii Ukrainskoj SSR v I. tys. n.e. Kiev, 1985. 42–51.; *Diaconu, G.*: Tîrgșor, Necropole din secolele III–IV. e.n. București, 1965; *Mitrea, Bucur–Preda, Constantin*: Necropole din secolul al IV. e.n. în Muntenia. Biblioteca de arheologia, București 10 (1966); *Salamon, Ágnes–Barkóczi, László*: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. Alba Regia 11 (1970), 35–80; *Tejral, Jaroslav*: Die donauländische Variante der Drehscheibenkeramik mit eingeglätteter Verzierung in Mähren und ihre Beziehung zur Tschernjachower Kultur. Vznik a počátky Slovanů 7 (1972), 77–139; *Kaltofen, Andrea*: Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit im südöstlichen Mitteleuropa. BAR International Series 191 (1984), 73–77.

¹⁹ A kilimáni 10. sír arany tűjével szinte még méretre is azonos tűpár került elő a jobb mellkason egymás mellett *Bratei (Baráthely)*, 1/1964. sírban, melyet közlője az 5.

század első felére keltez, s keleti gótnak határoz meg (*Báru, Lúgia*: Monumente germanice descoperite la Bratei, jud. Sibiu. SCIVA 37 (1986), 89, 91–97. Fig. 2.3). *Botoșani-Dealul Căramidărici* I. 9. sírban a jobb medencelapát szélénél volt egy ezüst tű, a 11. sírban pedig mindkét medencelapát táján feküdt egy-egy ún. fehérfém (nagyobb részt ezüstöt, kisebb részt réz- és óntartalmazó) lapátfejű tű. A sírokat a 4. század végére, 5. század első felére keltezik a szerzők (*Zaharia, Emília-Zaharia, Neculai*: Les nécropoles IVe-Ve siècles de Botoșani-Dealul Căramidărici. Dacia 19 (1975), 205–210, Fig. 7., 9., 12.1–4). Az utóbbi tűpárhoz hasonló két ezüst tű volt *Viminacium (Kostolac)*-Burdelj – az 5. század végéig használt keleti gót temető – 63. sírjában, a mellkas két oldalán (*Zoiović, Ljubica*: Nekropola iz vremena seoba naroda sa uže gradske teritorije Viminacija. Starinar 31 (1980), 114., Tab. XV. 8). *Callatis* 351. sírban egy lecsapott sarkú karnelgyöngyöt és egy korong alakú borostyángyöngyöt tartalmazó nyakláncsal együtt volt a poliéder fejű bronz tű. A sirt a benne talált ezüst csat alapján a 4. század végére–5. század elejére keltezi a szerző. Mivel szomszédságában több más egyszerű földsír van még, melyekben a Maroszentanna-Csernyahov kultúra elemei jelennek meg, valószínű, hogy a nagy kiterjedésű – és a római kortól a 7. század elejéig használt – temetőben egy kis keleti gót családi sírcsoport különült el (*Preda, Constantin*: Callatis. Necropola romano-bizantină. Biblioteca de arheologie 38. București, 1980. 113, Pl. XXX). A kilimániakhoz hasonlóan kisméretű az az eredetileg kerek kőbrakással (gránáttal?) díszített szemű, madárfej alakban végződő arany tűpár, amely *Zmajevó (Ókér)*, lelőhelyen került elő, s az 5. század első felére keltezi közlője, nyugati gótnak határozva meg viselőjét (*Beninger, Eduard*: Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa. Mannus-Bibliothek 51. Leipzig, 1931. 33–36, Abb. 10). A kilimáni tűk viseletének ugyancsak fontos párhuzama a *Kapolcs* 1. és 2. sírban talált tűpár. Előbbiben a nyakcsigolyák mellett volt a két rovátkolt díszű fejjel ellátott aranytű, míg a másodikban a melltájékon volt két lapított fejű ezüst tű (*Cs. Dax, Margit*: Keleti germán női sírok Kapolcs. VMMK 15 (1980) 97–106). A kilimáni 15. sír spirálfejű tűpárjának szinte pontos mása *Mezőkövesd*, Nyárfa u. 8. alatt került elő, szintén aranyból. A két tű itt egy 30–35 éves nő koponyája két oldalán feküdt, egy arany fülbevalópár és egy borostyángyöngy társaságában (*Csallány, Dezső*: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.) ArchHung 38 (1961); 235, Taf. CCXV. 1–4). A viselet története szempontjából érdekes, hogy a tűpár Kilimánban megfigyelt viselete megtalálható az Amiens-től DK-re, a l'Avre folyó melletti *Moreuil* 109. sírban, ahol az S-alakúra hajlított fejű arany tűpár kísérőleletei alapján az 5. század második felére, utolsó negyedére keltezhető (*Bayard, D.-Piton, D.-Schuler, R.*: Le cimetière mérovingien de Moreuil (80). Cahiers Archéologiques de Picardie 1981., n° 8.202, Pl. 20), s feltűnik az 5. század közepén, második felében Észak-Afrikában vandál környezetben, de mint keleti germán viseleti elem, *Bone (Anna-ba) Hippo Regius*, Nagy bazilika, a ciszterna „gazdag” női sírjában aranyszálvarrások homlokpánt, arany gyöngyök és arany flitterek társaságában, ahol a két poliéder fejű arany tű a vállakon, fibulaként volt viselve, s hasonlóan Spanyolországban, *Málaga* római színházában talált sírleletben (*Keonig, Gerd G.*: Wandalische Grabfunde des 5. und 6. Jahrhunderts. Madrider Mitteilungen 22 (1981), 303–304, 317, 321, 328, Abb. 1.a, Taf. 52. h).

²⁰ *Nikišina, G. F.*: Sistematika pogrebnogogo obrjada plemen černahovskoj kulturi. Moskva, 1985; *Ionita, Ion*: Veränderungen der Bestattungssitten im Gräberfeld von Tirgșor. in: Peregrinatio Gothica. Archeologia Baltica,

Lódz 8 (1989) 159–183; *Istvánovits Eszter*: Adatok a Felső-Tiszavidék 4–5. századi történetéhez a tiszadobi temető alapján. MFMÉ 1984–85 (1991), 29–40.

²¹ *Váczy 1940*, 74–136; *Bóna 1984*, 265–288.

²² KBM lelt. sz. 58.738.617.; a tűkör átmérője 6,7 cm. *Közli Sági 1984*, 6. ábra.

²³ *Sági 1984*, 86. a leletet hun temetkezés maradványaként interpretálja, s a tűkört a Werner szerinti Čmi-Brigetio csoportba sorolva teszi Attila korára. A kérdéshez ld. még: *Werner, Joachim*: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München 1956., 22; *Barkóczi, László-Salamon, Ágnes*: Das Gräberfeld von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. MittArchInst 5 (1974–75), 103–104. A tűkört esetleg halotti tor emlékeként is interpretálhatnánk ld. *Alföldi András*: Leletek a hun korszakból és etnikai szétválasztásuk. ArchHung 9 (1932); *Bóna 1984*, 288. Nem kizárt azonban az sem, hogy a későbbi keleti gót időszak emléke ld. *Kiss, Attila*: Funde aus dem 5–6. Jahrhundert im Gebiet von Brigetio. FolArch 32 (1981), 202.; *Cs. Dax Margit*: Keleti germán női sírok Kapolcs. VMMK 15 (1980) 97–106. (az 1. sír tűönözési tűkre).

²⁴ KBM lelt. sz. 55.22.1–4, 6–7. *Sági Károly*: Hunkori sír Keszthelyen. ArchÉrt 82 (1955), 185–189.; *Germanen 1987* 189. Taf. 10.

²⁵ *Müller 1987*, 270.

²⁶ *Müller Róbert*: V. századi bronzműves műhely maradványai Keszthely-Fenekpusztáról. ArchÉrt 105 (1978) 11–29; *Müller Róbert*: A keszthely-fenekpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben (ásatási jelentés). VMMK 14 (1979) 141–142.

²⁷ *Sági 1984*, 86.

²⁸ *Radnóti Aladár*: Római városok élete a korai feudalizmusban. MTA 2. Oszt. Közl. 1954. 503; *Nemeskéri János*: An Antropological Examination of Recent Macrocephalic Finds. ActaArchHung 2 (1952), 223.

²⁹ *Müller 1987*, 270.; *Müller 1987a*, 108–109.

³⁰ *Jordanes, Getica*, 268. (*Dietz 1987*, 34–35); *Alföldi, András*: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Berlin–Leipzig, 1926., 101–104.; *Várady 1969*, 336; *Bóna 1984*, 290.

³¹ *Alföldi, Várady, Bóna i. m.* – ld. 30. jegyzet –, *Sági 1984*, 87.

³² *Kiss Attila*: Ein Versuch die Funde und das Siedlungsgebiet der Ostgoten in Pannonien zwischen 456–471 zu bestimmen. ActaArchHung 31 (1979) 336.

³³ ld. 32. jegyzet, továbbá *Várady 1969*, 336.

³⁴ *Jordanes, Getica* 268–269. (*Dietz 1987*, 34–35)

³⁵ *Jordanes, Getica* 128.

³⁶ *Gerevich László (főszerk.)*: Budapest története I–V., Budapest, 1974–1980.; Tam. IV.: *Nagy Tibor*: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. p. 190.

³⁷ *Várady 1969*, 335; *Sági 1984*, 86. *Sági Károly* ennek alapján a Keszthely-Téglagyárnál talált sirt sadagar-nak, a Dabronc-ötvöspusztai sirt pedig sadagar családba beházasodott keleti gót nő sírjának véli.

³⁸ *Váczy 1940*, 137; *Jordanes, Getica* 272–273. (*Dietz 1987*, 35)

³⁹ *Jordanes, Getica* 283–285 (*Dietz 1987*, 37)

⁴⁰ A történeti összefoglaláshoz ld. *Bóna István*: Bevezetés. In: Eugippius, Szent Severus élete. Budapest, 1969., 267–290; *Bierbrauer, Volker*: Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. Spoleto 1975., 17–52.; *Wolfram, Herwig*: Geschichte der Goten... München, 1979.; *Bóna 1984*, 288–294; *Dietz 1987*, 31–42.

⁴¹ MNM lelt. sz. 76/1894. 1–2.; *Hampel József*: A Nemzeti Múzeum Régiségtárának gyarapodása. ArchÉrt 14 (1894) 373.

⁴² Börzsönyi Arnold: A győri főgimnáziumi múzeum és a környékbeli kincsleletek. NumKözl 14 (1915) 98.

⁴³ Ld. 14. jegyzetét.; Müller 1987a, 109.

⁴⁴ Erdélyi István: Drevnosti epohi velikogo pereselenija narodov V-VIII. vv. Moskva, 1982., 64-69.

⁴⁵ Müller Róbert: A keszthely-fenekpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben (ásatási jelentés). VMMK 14 (1979) 145-149.

⁴⁶ Sági 1984, 81-90.

⁴⁷ Müller 1987, 271.; Sági, Károly: Das Problem der pannonischen Romanisation in Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpuszta. ActaArchHung 18 (1970) 160.

⁴⁸ A történeti összefoglaláshoz: Bóna István: A középkor hajnala. Budapest 1974; Bóna 1984, 299-309; Bóna István: Die Langobarden in Pannonien. In: Die Langobarden von der Unterelbe nach Italien. Neumünster, 1988., 63-73.

⁴⁹ Sági Károly: A vörsi langobard temető. ArchÉrt 87 (1960), 59; Sági Károly: Das langobardische Gräberfeld von Vörs. ActaArchHung 16 (1964), 359-408; Germanen 1987, 583.

⁵⁰ Barkóczi László: A 6th century cemetery from Keszthely-Fenekpuszta. ActaArchHung 20 (1968) 275-311; Barkóczi László: Das Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta aus dem 6. Jahrhundert und die frühmittelalterlichen Bevölkerungsverhältnisse am Plattensee. JbRGZM 18 (1971) 179-191.

⁵¹ Germanen 1987, 583; Sági Károly: Egy VI. századi keszthelyi temető és mondanivalója a „Keszthely kultúra” ctnikumának szempontjából. A Tapolcai városi múzeum közleményei, 2 (1991) 113-141.

⁵² Müller 1987a, 109-110.

⁵³ Ld. 50. jegyzet.

⁵⁴ Ld. 51.-52. jegyzet s Bóna István: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945-1969). ActaArchHung 23 (1971), 296-297, 299-300.

⁵⁵ Müller 1987a, 109.

⁵⁶ A Fenékpuszta-horreumi temető embertani maradványainak biokémiai vizsgálata szerint a temetkezések korai fázisára a langobard etnikai elem túlsúlya a jellemző (Hegykő, Vörs, Várpalota), míg a későbbi fázisra a késő római jellegű népességé (Keszthely, Pécs), ill. a helyi elemekkel kevert korai avar etnikumé (Környe). Lengyel Imre: Das Laboratoriumsuntersuchung des Gräberfeldes von Keszthely-Fenekpuszta aus dem 6. Jahrhundert. JbRGZM 18 (1971), 191-199.

⁵⁷ A kutatások eredményeiről rövid összefoglalást ld. Sieben Jahrtausende am Balaton. Von der Ur- und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkriege. Ausstellungskatalog. red. Müller, Róbert, Mannheim, 1989.

⁵⁸ Az 1986-ban megkezdett kutatásokat a MTA Régészeti Intézete és a Zala megyei Múzeumok Igazgatósága OTKA támogatással közösen végzi, Szöke Béla Miklós vezetésével.

⁵⁹ Czeglédy 1969 passim.

⁶⁰ Ioannes Ephesinus VI. 24; Menander Protector, Excerpta de legationibus (következőkben: EL) 442.3-27 (Szádeczky-Kardoss 1978, 84)

⁶¹ Theophanes, Chronographia, 6050; Chron. Monembasine, 9-13. (Szádeczky-Kardoss 1978, 85); Pohl 1988, 18.

⁶² Theophylactus Simocatta VII.8.1-6; Menander Protector, EL 443. 10-28 (Szádeczky-Kardoss 1978, 87-88); Pohl 1988, 21-27.

⁶³ Theophanes, Chronographia 6055 (Szádeczky-Kardoss, 1979 96); Pohl 1988, 45.

⁶⁴ Ioannes Ephesinus VI. 24. (Szádeczky-Kardoss 1979, 100-101)

⁶⁵ Georgius Turonensis, Historiae IV.29. (Szádeczky-Kardoss 1979, 101-102)

⁶⁶ Menander Protector, EL 454.23-456.5. (Szádeczky-Kardoss 1979, 102-103); Pohl 1988, 52-57.

⁶⁷ Menander Protector, EL 452.6-21; Theophanes Byzantinus apud Photium, Bibliotheca 64. (Szádeczky-Kardoss 1979, 105-106)

⁶⁸ Menander Protector, EL 203.25-28, 205. 10-206.21. (Szádeczky-Kardoss 1979, 233-234); Pohl 1988, 58-60.

⁶⁹ Menander Protector, EL 208.11-210.2, 220.6-221.11, 471.25-477.18. (Szádeczky-Kardoss 1979, 235-240); Pohl 1988, 70-76.

⁷⁰ Inscriptio de Avaris in latere Sirmiensi (Szádeczky-Kardoss 1979, 241)

⁷¹ Ennek az időszaknak a forrásait ld. Szádeczky-Kardoss 1980, 86-97, 201-213; Pohl 1988, 94-127.

⁷² Theophylactus Simocatta VI.2.1.kk. (Szádeczky-Kardoss 1981, 220-221)

⁷³ Theophylactus Simocatta VI.6.2-10.3, 11.1-21, VII.1.1. (Szádeczky-Kardoss 1981, 227-230)

⁷⁴ Szádeczky-Kardoss 1982, 136-144.

⁷⁵ Szádeczky-Kardoss 1983, 89-99.

⁷⁶ Theophylactus Simocatta VII.13.7.-15.14. Szádeczky-Kardoss 1984, 53-70)

⁷⁷ Theophylactus Simocatta VIII.2.10.-4.3. (Szádeczky-Kardoss 1984, 63-64); Pohl 1988, 128-162.

⁷⁸ Paulus Diaconus, Hist. lang. IV.20. (Szádeczky-Kardoss 1984, 63-64)

⁷⁹ Miraculi Sancti Demetrii (II.1) 179-186, 189-191, 193-194, 196-198. (II.2) 198-214, 284 (Szádeczky-Kardoss 1986, 99-103); Pohl 1988, 237-248.

⁸⁰ Nicephoros Patriarcha, Opuscula Hist. Const. 12.29.-14.10, 17.16-24. (Szádeczky-Kardoss 1986, 106-112)

⁸¹ Bóna 1984, 310-315; Pohl 1988, 248-255; régészeti oldalról az ezután megszűnő pénzáradékokról és egyéb változásokról. Garam Éva: Adatok a középv avar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseire. Fol-Arch 27 (1976), 129-148.; Bóna István: A XIX. század nagy avar leletei. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv 1982-1983., 81-160.

⁸² A pusztítások hiteles fokmérői a korabeli zsinati okmányok. 572-577-ben utoljára vett részt a gradoi zsinaton a scarbantiai (soproni) püspök, 589-591 között utoljára szerepeltek Grado-ban egyes karintiai, stájerországi, tiroli püspökök, 592-ben Lissus (Albánia) püspöke is Dél-Itáliába menekült. Tóth Endre: Vigilius episcopus Scaravaeiensis. ActaArchHung 26 (1974), 269-273; Szádeczky-Kardoss 1980, 212; Pohl 1988, 148-150.

⁸³ Paulus Diaconus, Hist.lang. IV. 10-12 (Szádeczky-Kardoss 1982, 143-144); Pohl 1988, 150-152.

⁸⁴ Paulus Diaconus, Hist.lang. IV.20,28, Gregorius Magnus, Epist. IX.154, X.15 (Szádeczky-Kardoss 1986, 88)

⁸⁵ Paulus Diaconus, Hist.lang. IV.24 (Szádeczky-Kardoss, 1984, 68)

⁸⁶ Paulus Diaconus, Hist.lang. IV.39,40 (Szádeczky-Kardoss, 1986, 92-93); Pohl 1988, 239.

⁸⁷ Paulus Diaconus, Hist.lang. IV. 37-38 (Szádeczky-Kardoss 1986, 90-92); Pohl 1988, 239.

⁸⁸ Fredegar, Chron. IV.48,68. (MMFH I. 20-21); Labuda, Gerard: Wogastis-Burg. Slavia Antiqua 2 (1949-1950) 241-252; Preidel, Helmut: Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens I. Gräffeling, 1954. 101.; Pohl 1988, 256-261.

⁸⁹ Fredegar, Chron. VI.72. (MMFH I. 23-24); Paulus Diaconus, Hist.lang. V. 29. (ed. Gombos F. Albin Brassó, 1901. 211-212); Moravcsik, Gyula: Zur Geschichte der Onoguren. UngJb 10 (1930), 70-80; Bóna, István: Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken; Probleme, Angaben und Möglichkeiten. Studia Turco-Hungarica 5 (1981), 105-107.

⁹⁰ Szádeczky-Kardoss Samu: Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avarkori régészeti leletanyag. Antik tanulmányok 15 (1968), 85–87; *Bóna István*: Avar lovassir Iváncsáról. ArchÉrt 97 (1970), 259–261; *Bóna 1984* 316; *Werner, Joachim*: Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München, 1984. 38–40; *Pohl 1988*, 268–274.

⁹¹ *Werner, Joachim*: Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien, 1986., 19–23.

⁹² *Arbeo, Vita St. Haimrammi* ed. *Bischoff, Bernhard*: Leben und Leiden des heiligen Emmeram. München, 1953., 87.; *Ann. Mattenses* a. 692 (MGH SS I. 320)

⁹³ *Borkovský, Ivan*: Staroslovanska keramika ve střední Evropě. Praha, 1940; *Dostál, Bořivoj*: Břeclav-Pohansko III. Časné slovanské osídlení. Brno, 1985; *Jelínková, Dagmar*: Doplňky k mapě nalezišť s keramikou pražského typu na Moravě. PamArch 76 (1985), 456–473; *Parczewski, Michał*: Poczatki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1988; *Fusek, Gabriel*: Včasnoslovanské sídlisko v Nitre na Mikovom Dvore. SlovArch 39 (1991) 289–330; *Rejholcová, Maria*: Včasnoslovanské pohrebisko v Čakajovičach, okres Nitra. SlovArch 38 (1990) 357–420; *Baran, V. D.*: Die frühslawische Siedlung von Raškov, Ukraine. In: Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie 8 (1986), 1989, 73–175.

⁹⁴ *Bóna István*: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaujvárosban. FontesArchHung Budapest, 1973.; *Rosner Gyula*: Avar kerámiaközpont Szekszárd környékén. A szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 8–9 (1977–78), 1979., 97–108.

⁹⁵ TGYM lelt. sz. 82.93.11–14.

⁹⁶ TGYM lelt. sz. 79.117.6–8.

⁹⁷ TGYM lelt. sz. 79.51.14–17.

⁹⁸ TGYM lelt. sz. 80.14.4–6, 15.11–20, 36.5–6; 81.7.1–7, 9.1–23, 10.1–5, 22.1–4; *Horváth László*: Előzetes jelentés a Nagykanizsa-Inkey sirkápolna melletti lelőhely feltárájáról. Zalai Gyűjtemény 18 (1983) 7–25.; 23., ahol a települési objektumokat még 9. századiként említik. A 7. századi településrész objektumainak és leletanyagának teljes publikálása: *Szőke Béla Miklós*: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán. Zalai Múzeum 4. (1992) 129–167.

⁹⁹ TGYM lelt. sz. 80.72.21.

¹⁰⁰ TGYM lelt. sz. 80.73.1–8.

¹⁰¹ TGYM lelt. sz. 82.85.2–4.

¹⁰² TGYM lelt. sz. 77.10.4.

¹⁰³ TGYM lelt. sz. 82.114.2–5.

¹⁰⁴ TGYM leltározatlan

¹⁰⁵ TGYM lelt. sz. 79.109.8–9; 79.111.6.

¹⁰⁶ TGYM lelt. sz. 82.131.1–2,5–7.

¹⁰⁷ *Kis-Balaton 1986*, 9–10.

¹⁰⁸ *Kis-Balaton 1986*, 7.

¹⁰⁹ Az ásatások 1977–1982 között folytak *Horváth László*, majd *Szőke Béla Miklós* és *Vándor László* vezetésével. *Szőke, Béla Miklós*: Die Gräberfelder des 7.–10. Jahrhunderts des südlichen Teils des Kis-Balaton (Klein-Plattensee). in: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3–7. Oktober 1983. Nitra, 1984. 255–260.

¹¹⁰ Az 1985-ben megkezdett ásatásokat *Szőke Béla Miklós* és *Vándor László* vezeti.

¹¹¹ *Cs. Sós, Ágnes*: Das slawische Urnengräberfeld von Pókaszeptk, Pannonien. Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Festschrift von *Jankuhn, Herbert*. Neumünster, 1968, 282–285; *Cs. Sós Ágnes*: Jelentés a pókaszeptki ásatásokról. ArchÉrt 100 (1973), 66–76.

¹¹² A külön sírgödörbe eltemetett ló csak a dunántúli avarokra jellemző. *Némethi Mária*: Kora avar kori lovas-

temetkezések (szakdolgozat). Budapest, 1987.; a részleges lótemetkezésekről: *Mesterházy Károly*: Korai avar részleges lovas temetkezések Ártándról és Biharkeresztesről. FolArch 38 (1987) 219–245.

¹¹³ Ehhez a temetkezési szokáshoz *Cs. Sós Ágnes* a *muro-mák* földjén véli a párhuzamot megtalálni (i.m. ArchÉrt 100 (1973), 74). Az ott feltűnő, ugyancsak szláv etnikumhoz köthető lovas temetkezések azonban több szempontból is mások, mint a zalaiak. Így pl. azok kurgántemetkezések, a lovat nem a hasára, hanem az oldalára fektetve temették el, és több temetőben is az elhamvasztott lovas maradványai a ló mellett feküdtek. Ettől az általános szokástól csak a *Cs. Sós Ágnes* által is idézett *podbolotyevi* temető tér el annyiban, hogy ott a külön eltemetett ló mellé viseleti és használati tárgyakat és néha kerámiát is tettek. Ezt a temetőt azonban a 6–7. századtól a 11. századig folyamatosan használták, s a közleményből sajnos nem derül ki, hogy ezek a lovas temetkezések melyik időszakból származnak. *Smirnov, A. P.*: Očerki drevnej i srednevekovoj istorii narodov Srednego Povolžja i Prikamja. MIA 28 (1952), 146–148.

¹¹⁴ *Mauricius, Strategikon* XI.2.6. (*Szádeczky-Kardoss 1981*, 84)

¹¹⁵ *Ibn Ruszta és Gardízi (Györffy György)*: A magyarok eredetéről és a honfoglalásról. Budapest, 1958., 58)

¹¹⁶ *Cs. Sós Ágnes*: Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány. FolArch 10 (1958), 105–124.

¹¹⁷ *Sedor 1982*, 10–18.

¹¹⁸ *Theophylactus Simokatta* VIII.5.8–13. (*Szádeczky-Kardoss 1984*, 67–68)

¹¹⁹ *Theophylactus Simocatta* VIII.5.5–7. (*Szádeczky-Kardoss 1984*, 67)

¹²⁰ *Pritsak, Omeljan*: Die bulgarische Fürstenliste. Wiesbaden, 1955., 35–36; *Czegledy Károly*: Ogurok és türkök Kazáriában. In: Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből. Budapest, 1981., 53–57; *Szádeczky-Kardoss 1984*, 70; *Bóna István*: Avar lovassir Iváncsáról. ArchÉrt 97 (1970), 259–261; *Werner, Joachim*: Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München, 1984., 38–40.

¹²¹ *Pohl 1988*, 175, 177, 188.

¹²² *Menander Protector, El.* 459.26–460.11. (*Szádeczky-Kardoss 1979*, 109); *Nagy, Tibor*: Studia Avarica II. Antiquitas Hungarica 2 (1948), 138–143; *Kovrig Ilona*: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. ArchÉrt 82 (1955), 39–40. *Bóna István* lektori véleményében úgy vélte, hogy itt csak a bizánciak kezén lévő Pannóniáról (Pannonia Secunda/Sirmiensi) lehetett szó, nem a teljes – a Dunántúlt is magába foglaló – Pannóniáról. Tény, hogy még 562-ben a Szerémségről, a „herulok földjéről” volt szó, amikor az avarok letelepedésre alkalmas földet kértek a bizánci császártól. A mostani helyzetben azonban, amikor az avarok már az egész Kárpát-medence tényleges urai, s Sirmiumot éppen most kísérelték meg fegyverrel bevenni, az így megfogalmazott kérdés nem e konkrét kis területre vonatkozott – amelyet ekkor még valóban nem birtokoltak –, hanem inkább legitímációs jellegű, a jogi kérdések tisztázását célzó lehetett, ebben az esetben pedig egész Pannóniára vonatkozhatott.

¹²³ *Euaugrius V.14 (Szádeczky-Kardoss 1979*, 233)

¹²⁴ *Theophylactus Simocatta* I.14.5; II.3.1 (*Szádeczky-Kardoss 1979*, 233, jegyzet)

¹²⁵ *Kovrig Ilona*: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. ArchÉrt 82 (1955), 39; *Garam, Éva*: Bemerkungen zum ältesten Fundmaterial der Awarenzeit. In: Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern II, hrsg. von *Fricsinger, Herwig – Daim, Falko* Wien, 1990. 253–272., Abb. 1, 2, 9, 10.

¹²⁶ 623-ban a Thrákiában tartózkodó kagán már a Hosszú Falakig jutott el. A császár ajándékokkal igyekezett

eléje, hogy békét kössenek. A kagán azonban hirtelen fegyverrel támadt ellene, csapatai áttörték a Hosszú Falakon is, több tizezer foglyot ejtettek s a császár is csak álruhába öltözve tudott megmenekülni. *Nicephoros Patriarcha, Opuscula Hist. Const.* 12.29–14.10, 17.16–24. (*Szádeczky-Kardoss 1986* 106–112)

¹²⁷ *Hodinka Antal*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916., 35.

¹²⁸ MMFH III. 60; *Váczy 1974*, 1045, 17. jegyzet.

¹²⁹ MMFH III., 127–128.

¹³⁰ *Conversio c. II (Wolfram 1979* 54–55)

¹³¹ *Posch, Franz*: Zur Lokalisierung des in der Urkunde von 860 genannten Salzburger Besitzes. Mitt. der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 101 (1961), 255–266; *Váczy 1974*, 1045, 18. jegyzet.

¹³² *Cs. Sós 1973*, 38; *Váczy 1974*, 1045, 18. jegyzet; *Kos 1936*, 86 – további lehetőségként említi még Omrož környékét a Dráva mentén, ahol a Miklaševki potok másik neve Dubljevska, továbbá feljebb a Mura mentén a Lebringen melletti St. Margarethen környékét, az antik *Flavia Solvat*.

¹³³ *Baleczky Emil-Hollós Attila*: Ószláv nyelv. Budapest, 1968., 13.

¹³⁴ *Sedov 1982* 92; *Klanica, Zdeněk*: Počátky slovanského osídlení našich zemí. Praha, 1986., 33–48, obr. 10.

¹³⁵ *Turek, Rudolf*: Zeměpisné oblasti Čech v době hradištní. Vznik a počátky Slovanů 3 (1960), 299–309.

¹³⁶ *Melich 1925–1929*, 395.

¹³⁷ *Melich 1925–1929*, 395.

¹³⁸ *Váczy 1974*, 1044.

¹³⁹ *Id.* 127. jegyzetet.

¹⁴⁰ Valószínűleg a történetet megörökítő kézirat többszöri másolásával válhatott az avarok ob(ь)ринъ neve az 'óriás' jelentésű obr-ra. *Zástěrová, Bohumila*: Avari a dulebové svědectví Povesti vremennih let. Vznik a počátky Slovanů 3 (1960), 15–17; *Váczy 1974*, 1047.

¹⁴¹ *Váczy 1974*, 1044–1074.

¹⁴² *Sedov 1982*, 27–28; Etnokulturnaja karta SSSR v I. tys. n. e. Kijev, 1985. 91; *Prihodnjuk, O. M.*: Anty i pen'kovskaja kultura. In: Drevnije slavjane i Kijevskaja Rus. Kijev, 1989., 58–69; *Bóna István*: Az avar uralom századai. In: Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Budapest 1986. 170–189; *Horedt, Kurt*: Siebenbürgen im Frühmittelalter. Bonn, 1986., 59–72.

¹⁴³ *Sedov 1982*, 92; *Klanica, Zdeněk*: Počátky slovanského osídlení našich zemí. Praha, 1986., 33–48, obr. 10.

¹⁴⁴ A mai Magyarország területéről néhány hamvasztásos sírról van még tudomásunk: így Pécs-Kertváros temetőjéből (*Nagy Erzsébet* ásatása, *RégFüz* 36 (1983), 64–65), illetőleg Vác-kavicsbánya lelőhelyen a 7. századi (?) temető rész szélén voltak urnasírok (*Tettamanti Sarolta*: Avar kori öntőminta Vácról. ArchÉrt 104 (1977), 79–85).

¹⁴⁵ *Tomčić, Željko*: Rezultati ranosrednjovjekovnih arheoloških istraživanja u Medimurju i Varaždinskoj regiji. In: Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Zagreb, 1978., 209–221, Sl. 2–5.

¹⁴⁶ *Zoll-Adamikowa, Helena*: Wczesnosredniowieczne cmentarzyska ciałopalne slowian na terenie Polski I–II. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdansk, 1979.

¹⁴⁷ *Id.* 89. jegyzetet.

¹⁴⁸ *Zástěrová, Bohumila*: Zu den Quellen der Geschichte Wolhyniens und der Duleben im 6. Jh. In: Byzantinische Beiträge, Berlin, 1964.; *Váczy 1974*, 1048, 25. jegyzet.

¹⁴⁹ „A vinidek »befulcus«-ai voltak a hunoknak (= avaroknak) már régi időktől fogva, úgyhogy mikor a hunokkal együtt akármilyen nép ellen háborúba vonultak, a hunok egész seregüket a tábor előtt állították fel, a vinidek pedig harcoltak. Ha elég erősnek bizonyultak és győztek, akkor a hunok mentek a zsákmányért, ha viszont a vinidek alul

maradtak, a hunok segítségére támaszkodva (»fulti«) megint összeszedték erejüket. Ezért is nevezték őket a hunok »befulcus«-oknak, mert az ütközetben kettős rendet formálva jártak a hunok előtt.” *Fredegar, Chron.* IV. 48, 68 (MMFH I. 20–21.); a „befulcus” kifejezést többféleképpen értelmezik: szláv „bivalyhajcsár”, umbriai „pásztor” („bebulcus”), frank „segédnép” („Beivolk”) stb. *Pohl 1988*, 114.

¹⁵⁰ *Bóna István*: Avar lovassir (váncsáról. ArchÉrt 97 (1970), 257–258, 122. jegyzet; *Müller 1987a*, 109, 20–22. jegyzet.

¹⁵¹ *Id.* 55.–56. jegyzeteket, továbbá: *Bóna, István*: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn. ActaArchHung 23 (1971), 297; *Sági Károly*: Adatok a Keszthely-kultúra korai szakaszának ötvöspirához. Zalai Gyűjtemény 21. (1985) 23–32., 29.

¹⁵² *Müller 1987a*, 110.

¹⁵³ *Lipp Vilmos*: A keszthelyi sirmező. Budapest 1880; *Lipp Vilmos*: A keszthelyi-dobogói sirmező. Budapest 1884; *Lipp Vilmos*: A fenékpustai sirmező. Budapest 1886; *Müller Róbert*: Die Keszthely-Kultur. In: Sieben Jahrtausende am Balaton. Von der Ur- und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkriege. Mannheim, 1989., 64–71.

¹⁵⁴ *Kovrig Ilona*: Megjegyzések a Keszthely-kultúra kérdéséhez. ArchÉrt 85 (1958), 66–72; *Kiss Attila*: A Keszthely-kultúra helye a pannoniai kontinuitás kérdéséhez. ArchÉrt 95 (1968), 93–101; *Sági Károly*: Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpusztá. ActaArchHung 18 (1970), 147–199; *Müller 1987a*, 109–112; *S. Perémi Ágota*: A Lesencetomaj-Piroskeresztű Keszthely-kultúra temető. MFMÉ (1984–85) 1991. 155–169; *Költő László*: A Kéthely-Melegoldali Keszthely-kultúra temető (előzetes jelentés). MFMÉ (1984–85) 1991. 171–185; *Müller, Róbert*: Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur. In: AWARENFORSCHUNGEN I. hrsg. *Daim, Falko*, Wien 1992, 251–307.

¹⁵⁵ *Conversio c. 4. (Wolfram 1979*, 42–43)

¹⁵⁶ *Wolfram 1979*, 74–75.

¹⁵⁷ Az alább következő történeti összefoglaláshoz *Id.* a következő irodalmat: *Váczy 1938*, 215–220; *Deér, József*: Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches. in: Karl der Große I. Düsseldorf, 1965., 717–791; *Csendes, Peter*: Zu den Awarenkriegen unter Karl dem Großen. Unsere Heimat 41 (1970), 93–107; *Cs. Sós 1973*, 3–27; *Váczy 1974*, 1048–1060; *Bóna 1984*, 336–346; *Wolfram, Herwig*: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907. Wien, 1987., 253–273; *Pohl, Walter*: Die Awarenkriege Karls des Großen 788–803., Militärische Schriftenreihe 61. Wien, 1988.

¹⁵⁸ Az eseménnyel foglalkozó források jegyzékét *Id.* *Cs. Sós 1973*, 193.

¹⁵⁹ Az esemény háttéréről, Salzburg és Arno szerepéről *Id.* *Wavra, Brigitte*: Salzburg und Hamburg. Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe I Band 179. Berlin, 1991., 175–200.

¹⁶⁰ *Váczy 1974*, 1059–1060; *Bóna 1984*, 343–346.

¹⁶¹ *Suidae Lexikon*, ed. *Adler, Ada*, Stuttgart 1971. (Lexicographi Graeci I, 1–5) 4, 483–484; A forrás ellentmondásairól először *Gjuselev, V.*: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jb. Byzantinobulgarica 2 (1966) 15–39; *Szöke Béla Miklós*: O severnoj granice pervogo bolgarskogo gosodarstva v IX veke. in: Problemi na prabolgarskata istorija i kultura. Sofia, 1989. 105–116.

¹⁶² A mondatnak Krummal való összekapcsolását azzal indokolják, hogy a *Bulgaroi* címszóba még egy olyan forrásrészt is felvettek, mely szerint Krum avar foglyokat kihallgatva arról faggatózik, hogy miként pusztult el az

avarok vezére és népe (ami a feltételezett összefüggés esetében már önmagában ellentmondás) – a történet és az idézett mondat között azonban érezhetően semmi összefüggés nincs. A különféle forrásokból idéző lexikoníró csak arra fordított gondot, hogy minden olyan, számára elérhető írott szöveg részt, amely tartalmazta a címszóban előforduló nevet, egy csokorba gyűjtse. Az azonban így is kihámozható, hogy az avarok kiirtására vonatkozó mondat egy korábbi eseményre vonatkozik. A *Bulgaroi* címszóban a szerző előbb arról szól, hogy a bolgárok átvették az avarok ruházatát és mindmáig így öltözködnek, s hogy Justinianus alatt volt Tervelis, bolgár fejedelem (700–718) uralkodásának fénykora. Ezután olvasható az idézett mondat először, majd hosszabb szöveg részt szentelt a lexikonszerkesztő az avar foglyok országuk pusztulásának okairól adott beszámolójának, végül pedig záró mondatként, kissé megváltoztatva („Az avarokat pedig, mint olvasható, mind egy szálig kiirtották”) újra az idézett mondatdal fejezte be a szócikket. Még árukkodóbb azonban e mondat helye az *Abaris* címszóban. Itt ugyanis az 5. századi *Priskos rétor* művéből vett idézetet, melyben a jól ismert történetet, a népvándorlást megindító griffek támadását jegyezte le, a következőképpen vezeti be: „(Azt is mondják), hogy az avarokat a bolgárok minden erővel, teljesen kiirtották; hogy ezek az avarok üzték el a szabi(no)rokat. . .” A történet tehát valószínűleg sokkal korábbi, lehetséges, hogy még a szeppei közös múlt valamelyik eseményének, esetleg a Dél-Oroszországban 634–635-ben vívott (bolgár „függetlenségi”) küzdelmeknek az emléke. Érthetetlen egy 9. század eleji bolgár hadjárat feltételezése már csak azért is, mert 670 tájától éppen egy olyan dinasztia került a kárpát-medencei avarok élére, amely a dunai bolgárokkal rokon volt, de azért is, mert Krum ebben az időben a déli határnál, a bizánciakkal vívott küzdelemben volt minden erejével lefoglalva. Ha pedig a bolgároknak e feltételezett irtóhadjárata a frank diplomácia sikere lett volna, arról – mégha azt a frank évkönyvek írói az „agyonhallgatással” jutalmazták is volna – legalább a puhatolózó tárgyalások fázisáig valami írásos említésnek fenn kellett volna maradnia. Hiszen nem sokkal később, amikor a bolgároknak is felmerült annak gondolata, hogy valamiféle hasznuk származhat az avar kaganátus összeomlásából, meg is jelentek Erdélyben és a Szerémségben, s erről bőségesen be is számoltak a frank évkönyvírók. Régészeti oldalról ld.: *Comsa, Maria*: Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen. *Dacia* 4 (1960), 395–422; *Horedt, Kurt*: Die frühgeschichtliche Siedlungslandschaft Siebenbürgens. *Aluta* 10–11 (1980), 77–95; *Mesterházy Károly*: A Tiszántúl IX.–X. századi bolgár emlékei. *FolArch* 28 (1977), 157–170; *Szőke, Béla Miklós*: Zur awarencitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *ActaArchHung* 32 (1980), 181–203; *Fodor István*: Bolgárok a honfoglalás kori Magyarországon. *Honismeret* 1983. évi 5. sz., 19–23; *Mesterházy Károly*: Népvándorlaskori cserépüstök. *FolArch* 36 (1985), 149–163; *Bóna István*: Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Budapest 1986. 189–194; *Szőke Béla Miklós*: Kora középkori tanulmányok II. Zalai Gyűjtemény 26. (1987), 47–64., 62–63.

¹⁶³ *Ann. reg. Franc.* ad a. 803 (ed. *Kurze 1895 (1950)*, 118); joggal foglalja össze ennek az évnek az eseményeit az *Ann. Lobienses* ad a. 803 (ed. *Waitz 1881*, 230) úgy, hogy *Eo anno Pannonia cum finitimis regnis sub ditione imperatoris redacta est.*

¹⁶⁴ *Ann. reg. Franc.* ad a. 805 (ed. *Kurze 1895 (1950)*, 119)

¹⁶⁵ Hasonló célja lehetett a wilz és abodrita szlávok közös urának frank elismerése. *Ernst, Raimund*: Die Nordwest-

slawen und das fränkische Reich. Beobachtungen zur Geschichte ihrer Nachbarschaft und zur Elbe als nordöstliche Reichsgrenze bis in die Zeit Karls d. Gr. (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens. Bd. 74) Berlin, 1976., 138–174.

¹⁶⁶ A névről és jelentéséről (*kan jabgu*), mint a kagan egyik méltóságnevééről *Pohl 1988* 304–305; ld. még: *Besevliev, Veselin*: Die Protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963., 251; *Ligeti Lajos*: A pannoniai avarok etnikuma és nyelve. *Magyar Nyelv* 1986. évi 2. sz. 129–151.

¹⁶⁷ *Ann. reg. Franc.* ad a. 811 (ed. *Kurze 1895 (1950)*, 134)

¹⁶⁸ Ez lehet az a terület, amelyet Nagy Alfréd a Karantánföld (= Pannonia) és Bulgária (ekkor a Szerémség, Bán-ság, Erdély területéig) között fekvő pusztának (*westenne*) írt le (*Boc pe man Orosius nemned*. MMFH III 338), illetőleg amiről Regino krónikája 889-ben mint a Pannonia és Avaria közötti pusztaságról (*solitudines Pannoniorum et Avarum*) írt (*Regino, Chron.* ad a. 889. MMFH I 137).

¹⁶⁹ *Szőke, Béla Miklós*: Südost-Ungarn im 9. Jahrhundert im Lichte der Siedlungsforschungen. In: Trudy V. Meždunarodnogo kongressa arheologov-slavistov. Kijev, 18–25. sentjabrja 1985. g. Tom 4. Sekcija I. Drevnije slavjane. Kijev, 1988. 199–204; *Éry Kinga*: Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához. *VMMK* 16 (1982), 35–85, különösen 72.

¹⁷⁰ *Bóna, István*: Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens im Spiegel der zeitgenössischen Quellen. *MittArchInst* 14 (1985), 151–156.

¹⁷¹ *Krahwinkel, Harald*: Friaul im Frühmittelalter vom Ende des fünften bis in die Mitte des zehnten Jahrhunderts. (masch. phil. Diss.) Wien, 1985. 188–194.

¹⁷² *qui nuper a Bulgarorum societate desciverant et ad nostros fines se contulerant.* *Ann. reg. Franc.* ad a. 818. (ed. *Kurze 1895 (1950)* 149)

¹⁷³ *In quo conventu (Frankfurtban) omnium orientalium Sclavorum, id est . . . Praedenecentorum, et in Pannonia residentium Abarum legationes cum muneribus ad se directas audivit.* *Ann. reg. Franc.* ad a. 822. (ed. *Kurze 1895 (1950)*, 159); *Caeterum legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur et contermini Bulgaris Daciae Danubio adiacentem incolunt. . . qui cum de Bulgarorum iniqua infestatione quererentur et contra eos auxilium sibi ferri deposcerent. . .* *Ann. reg. Franc.* ad a. 824. (ed. *Kurze 1895 (1950)*, 166); Az ún. Bajor Geográfus is a frank birodalom határainál élő népek leírásakor a Duna jobb partján élő népek között először említette a keleti abodritákat (*Ostertrezi*). *Descriptio Civitatum. . .* MMFH III 288. A 'praedenecenti' név magyarázatáról *Gjuselev, V.*: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jahrhunderts. *Byzantinobulgarica* 2 (1966), 28–32.

¹⁷⁴ A kérdésről részletesen ld. még: *Gjuselev i.m.* 31–35; *Cs. Sós 1973*, 22–23; *Kürti, Béla* In: Szeged története I. Szeged, 1983. 210–215; *Fehér Géza*: A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. *ArchHung* 7 (1931), 165–166; *Bóna István*: Opponensi vélemény Cs. Sós Agnes: „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről. *ArchÉrt* 95 (1968), 112–115.

¹⁷⁵ *Szőke Béla Miklós*: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán. Zalai Múzeum 4. (1992) 129–167.

¹⁷⁶ *Horváth László, Spolár Erika és Tábory László* terepbejárása, TGYM, leltározatlan.

¹⁷⁷ TGYM lelt.sz. 77.16.1–2.

¹⁷⁸ TGYM lelt.sz. 82.126.6–11.

¹⁷⁹ TGYM lelt.sz. 82.101.6–7.

- ¹⁸⁰ TGYM lelt.sz. 82.96.4-5.
- ¹⁸¹ Szöke Béla Miklós ásatása. A sarkantyú legközelebbi párhuzama Söjtör-Petőfi utca egyik sírjából került elő.
- ¹⁸² Szöke Béla Miklós ásatásai 1982-1985 között. TGYM leltározatlan, Kis-Balaton 1986, 4-5.
- ¹⁸³ Szöke Béla Miklós-Vándor László: 8.-9. századi birtuális temető Zalakomár határában. Zalai Gyűjt 18 (1982-1983), 69-86; Szöke, Béla Miklós-Vándor, László: Neue Ergebnisse der Ausgrabungen im Kisbalaton-Gebiet. In: Die Bayern und ihre Nachbarn II. brsg. von Friesinger, Herwig und Daim, Falko Wien, 1985., 207-212, Taf. 1-4.
- ¹⁸⁴ Szöke Béla Miklós ásatása 1985-ben.
- ¹⁸⁵ Szöke Béla Miklós és Vándor László ásatása, 1985-től.
- ¹⁸⁶ Szentpéteri József és Költő László ásatása; Szentpéteri József: Késő avar kori lovas temetkezések Vörsön (Somogy megye). MFMÉ (1984-1985) 1991. 265-276.
- ¹⁸⁷ Cs. Sós, Ágnes: Das slawische Urnengräberfeld von Pókaszeptk, Pannonien. Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Festschrift Jankuhn, Herbert Neumünster, 1968., 282-285; Cs. Sós Ágnes: Jelentés a pókaszepteki ásatásokról. ArchÉrt 100 (1973), 66-76; Cs. Sós 1973, 84-88.
- ¹⁸⁸ Müller Róbert: IX. századi sírok Nagypálból. Zalai Gyűjtemény 8 (1978), 31-46.
- ¹⁸⁹ Magyarország Régészeti Topográfiája I. Veszprém megye, a keszthelyi és a tapolcai járás. Írták: Bakay Kornél, Kalicz Nándor, Sági Károly Budapest, 1966. 21/7 és 21/48. lelőhelyek.
- ¹⁹⁰ Müller, Róbert: Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelwarenzeit in Gyenesdiás. ComArchHung 1989., 141-143.
- ¹⁹¹ 1955-ben ajándékként került a zalaegerszegi Göcseji Múzeumba egy aranyozott, áttört indadiszes övgarnitúra, egy vascsat és két háromtollú nyilhegy. A veretek párhuzamát ld. Bunarđžić, Radovan: Izložba menore iz Čelarova, Beograd, 1980. Tab. XIV.
- ¹⁹² Tomičić, Željko: Rezultati ranosrednjovjekovnih arheoloških istraživanja u Međimurju i varaždinskoj regiji. In: Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Zagreb, 1978., 212-215.
- ¹⁹³ Vinski, Zdenko: Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji. Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu 10-11 (1977-1978), 143-208; Vinski, Zdenko: Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi. Starohrvatska prosvjeta III/15 (1985), 61-117.
- ¹⁹⁴ Szöke, Béla: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. Studia Slavica 2 (1956), 119-155.
- ¹⁹⁵ Zoll-Adamikowa, Helena: Die Verwendbarkeit der Grabfunde aus dem 6.-10. Jahrhundert für die Aussonderung der Stammesgruppen bei den Westslawen. Rapport du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. Bratislava, 1979., 941-952, főleg 946.
- ¹⁹⁶ Eisner, Jan: Devínska Nová Ves. Bratislava, 1952.; Kraskovská, L'udmila: Pohrebisko v Bernolákove. SlovArch 10 (1962), 442-443; Kraskovská, L'udmila: Slovansko-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici. Bratislava, 1972; Mináč, Vladimír: O osídlení bratislavskej brány v 7. a 8. storočí. Sborník Slovanského Národného Múzea 72 (1978), 61-81.
- ¹⁹⁷ Székely, Zoltán: Sud-estul Transilvaniei în secolele VI-XIII. e.n. (Délkelet-Erdély a VI-XIII. században). Aluta 6-7 (1974-1975), 57-69; Bóna István: Az avar uralom századai. In: Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Budapest, 1986. 182-185; Horedt, Kurt: Siebenbürgen im Frühmittelalter. Bonn, 1986., 60-72.
- ¹⁹⁸ Belošević, Janko: Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiet Jugoslawiens aus dem Dorf Kašić bei Zadar. Balcanoslavica I (1972), 74-78.
- ¹⁹⁹ Id. 186. jegyzet.
- ²⁰⁰ Szentpéteri József: Késő avar kori lovas temetkezések Vörsön (Somogy megye). MFMÉ (1984-1985), 1991. 266.
- ²⁰¹ Pertlwieser, Manfred: Die frühmittelalterlichen Gräberfeldgrabungen des OÖ Landesmuseums. In: Bayern und Slawen in Oberösterreich. Linz, 1980., 43-80; Tovornik, Vlasta: Die frühmittelalterlichen Gräberfelder von Gusen und Auhof bei Perg in Oberösterreich I. ArchAustr 69 (1985), 165-250; II. ArchAustr 70 (1986), 413-460; Friesinger, Herwig: Beiträge zur Besiedlungsgeschichte des nördlichen Niederösterreich im 9. bis 11. Jahrhundert I. ArchAustr 37 (1965), 79-114, II. ArchAustr 38 (1965), 44-85; Friesinger, Herwig: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich I. MPrHistKomWien 15-16 (1971-1974), II. MPrHistKomWien 17-18 (1975-1977); Dolenz, Hans: Frühmittelalterliche Bodenfunde aus Kärnten. Carinthia I 150 (1960) 733-749; Korošec, Paola: Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih slovanov I-III., Ljubljana, 1979; Dostál, Bořivoj: Das Vordringen der großmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. In: Magna Moravia. Praha, 1965., 361-416; Dostál, Bořivoj: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha, 1966; Szöke Béla Miklós: Korai középkori tanulmányok. I. Zalai Gyűjtemény 25 (1986), 21-36.; 21-33, Ua. II. Zalai Gyűjtemény 26 (1987), 47-64.
- ²⁰² Szöke, Béla Miklós: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: Awarenessforschungen II. hrsg. Daim, Falko Wien, 1992 841-968.
- ²⁰³ A *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (A bajorok és karantánok megtéréséről) Adalwin, salzhurgi érsek (859-873) megrendelésére a király, Német Lajos (817-876) informálására készült 869-871 táján. A három fő fejezetből álló irat a bajorok (1-2), a karantánok (3-9) és Alsó-Pannónia (10-14) megtérésének történetét mutatja be tárgyszerűen, bár a salzburgiak érdemeinek kidomborítása érdekében néha bizonyos csúsztatásokkal, elhallgatásokkal. Az érsek megrendelésének oka Method - szerinte jogtalan - térítő tevékenysége volt Pannoniában. Ez a mű az egyik legfontosabb korabeli hiteles dokumentum Pannónia 9. századi etnikai, politikai és egyházi viszonyairól. Előző modern közlése Kos 1936, újabban Wolfram 1979. Egyes részeinek magyar fordítása: Györffy György: A magyarok elődeiről és a magyar honfoglalásról. Budapest, 1958., 150-157; kritikai értékelése: Váczy 1938, 237-241; Wolfram 1979, 9-22; Bóna 1984, 364.
- ²⁰⁴ *Conversio c. 11 (Wolfram 1979 52-53) ... inferioris Pannoniae in beneficium partem circa fluvium, qui dicitur Sala.*
- ²⁰⁵ U.ott.
- ²⁰⁶ MMFH III 41. A Valchau folyó azonosítása bizonytalan. Egyesek szerint ez az Eszéknel a Drávába ömlő Valko vagy Valpo folyó (Pirchegger, Hans: Karantánien und Unterpannonien zur Karolingerzeit. Mitt. des Inst. für Österr. Geschichtsforschung 33 (1912) 283), esetleg az ugyanazon a tájon lévő Vučica ill. Vuka folyó, vagy pedig a későbbi oklevelek Uelih, Ueliga folyójával azonos (ad. a. 876-880; 883-887, MMFH III 68-69, 72), amit pedig a Válicával szokás egynek venni. Legvalószínűbb, hogy itt - ahogy erre Bóna István is felhívta a figyelmet lektori véleményében - a német Valchau szerepel, amely a ma a Fertőbe ömlő Wulka folyó lehet.
- ²⁰⁷ *Conversio c. 12 (Wolfram 1979, 54-55), MMFH III 41-42.*

²⁰⁸ *Conversio* c. II (Wolfram 1979, 52–53), *Sed postquam praefatum munimen aedificavit* (Pribina), *construxit infra primitus ecclesiam, quam Liuprammus archiepiscopus... in honore sanctae dei genitricis Mariae consecravit anno videlicet DCCCL... VIII Kalendas Februarias.*

²⁰⁹ Váczy 1938 224 skk.

²¹⁰ Lokalizálása bizonytalan, de mindenképpen a Zala folyó egy kanyarulatánál (*piugin* = Beuge, 'kanyarulat', 'hajlat') és a Rábától nem messze kellett lennie, mert egy 860-han kelt oklevélben *Hrabagiskeit* (*Hraba* = Rába) található a szomszédságában. Ezért általában Zalabér, Zalaszentgrót tájára helyezik. E lokalizálás lehet, hogy igaz, az az érvelés azonban, hogy azért kell Szentgróton lennie, mert a város neve a Szt. Hrodbert templom patrocíniumára megy vissza, téves okoskodáson alapul. A város ugyanis az Árpád-kori Szt. Gellért (latinul *Gerardus*, *Geroldus*) templomáról kapta nevét. Mivel a Rába folyónak is a közelben kell lennie, téves az az elképzelés is, hogy Salapiugint a Zala alsó (egyébként is csak a mesterséges mederbe terelés-kor kialakult) kanyarulatához helyezik, Balatonmagyaród térségébe. Legutóbb pedig felmerült olyan nézet is, hogy mivel az említett oklevélben szerepel az *ultra Salam fluvium* megjelölés is, amit „Kis-Zalára” fordíthatunk, a helyet a Szőcei patak közelében kell keresni. A Salapiuginra vonatkozó okleveles említéseket ld. MMFH III 54, 60, 92, 94. A lokalizálásokhoz: *Červinka, I. L.*: Slované na Moravě a říše velkomoravská. Brno, 1928., 245; *Bogyay 1960*, 54–55; *Holub József*: Zala megye története III., Zalaegerszeg, 1933 (kézirat); *Bóna 1984*, 359, 26. térkép; *Vékony 1986*, 53–54.

²¹¹ *Conversio* c. II. (Wolfram 1979, 54–55) *Qui (ti. a mesteremberek) infra civitatem Priuinae honorabilem ecclesiam construxerunt, quam ipse Liuprammus aedificari fecit... In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat.*

²¹² *Conversio* c. II (Wolfram 1979, 54–55) *... in eadem civitate ecclesia sancti Iohannis baptistae constat dedicata... a templomokról legutóbb Cs. Sós Ágnes: Zalavár a középkorban. Zalaegerszeg (é.n.)*

²¹³ Váczy 1938 226–227.

²¹⁴ Ld. 210. jegyzetet.

²¹⁵ Cs. Sós 1973, 40.

²¹⁶ MMFH III 49–51. Az oklevél 868. évi keltezésű, de az adományozásnál jelen volt *Ratbod comes*, aki 859-ben kegyvesztett lett, ezért csak ez előtt születhetett az adomány. Az oklevél *humillimus comes*nek nevezi Kocelt. A birtokok Alsó-Ausztriában voltak.

²¹⁷ MMFH III 61. A helyet egyelőre nem lehet azonosítani. Az oklevélben *comes de Sclavis* titulussal szerepel Kocel.

²¹⁸ A templom valószínűleg azonos a Müller Róbert által 1980–1985-ben *Zalaszabar-Borjúállás szigeten* feltárt fa-templommal, amelyet a *Kis-Balaton 1986* 18–21. oldalain még a *Conversio*ban említett Keresztelő Szt. János templommal azonosított. *Wittimar* birtokával kapcsolatban felmerült már Keszthely-Fenekpuszta neve is, s a templomot az ún. II. bazilikával azonosították, feltéve, hogy annak egy részét nem a 7. században, hanem a 9. században építették át. *Bogyay 1960* 67; Magyarország Régészeti Topográfiája I. Veszprém megye, a keszthelyi és tapolcai járás. Írták: *Bakay Kornél, Kalicz Nándor, Sági Károly* Budapest 1966., 21/33. leltétele; *Müller 1987a*, 113–114.

²¹⁹ *Ortahu* lokalizálása bizonytalan. Megkísérelték azonosítani a Cserta melletti Ortaházával, a somogyi Orda községgel is, de a legtöbb érvet a Veszprémmel való azonosítás mellett sorolták fel. Itt ugyanis az 1002. évi alapítólevél szerint már állt egy Szt. Mihály templom. Mivel azonban sem Veszprémből, sem pedig a környékéről nem ismerünk 9. századi települést vagy temetőt – amit egy feltétele-

zett *curtis* (udvarház) esetében joggal elváránk –, s régészeti nyomai sincsenek egy 9. századi templomnak, az azonosítást nem tarthatjuk még bizonyítottknak. *Bogyay 1960*, 58, 67–70; *H. Gyürky Katalin*: Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. *ActaArchHung* 15 (1963), 341–353; *Gervers-Molnár Vera*: A középkori Magyarország rotundái. Budapest, 1972., 28.

²²⁰ *Conversio* c. 13. (Wolfram 1979 56–57). A helyneveket nem lehet lokalizálni.

²²¹ U.ott.

²²² Az alábbiakban következő eseményekről részletesebben ld. *Váczy 1938*, 217–253; *Cs. Sós 1973*, 29–83; *Wolfram 1979*; *Bóna 1984*, 346–373; *H. Tóth Imre*: Konstantin-Cirill és Method élete és működése. Budapest, 1981; *Zagiba, Franz*: Die bairische Slawenmission und ihre Fortsetzung durch Kyrill und Method. Mit besonderer Berücksichtigung der Anfänge der literarischen Tätigkeit und des kulturellen Lebens bei den Slaven. *Jahrbücher f. Ost-europa* 9 (1961) 1–56. (a korábbi irodalommal); *Graus, František*: Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten im Mitteleuropa. *Historica* 10 (1965), 5–65; *Bosl, Karl*: Das Großmährische Reich in der politischen Welt des 9. Jahrhunderts. München, 1966; *Stöckl, Günther*: Kyrill und Method – Slawenlehrer oder Slawenapostel. Wirklichkeit und Legende. In: Kirche im Osten, Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde. Bd. 23 (1980) 13–31; *Dopsch, Heinz*: Passau als Zentrum der Slawenmission. Ein Beitrag zur Frage des „Großmährischen Reiches“. *Südostdeutsches Archiv* 28/29 (1985–86), 5–28; *Dopsch, Heinz*: Slawenmission und päpstliche Politik – zu den Hintergründen des Methodius-Konfliktes. in: Salzburg und die Slawenmission. Mitt. der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 126 (1986), 303–339; *Althoff, Gerd*: Zur Bedeutung der Bündnisse Svatoplucks von Mähren mit Franken. In: Symposium Methodianum. *Selecta Slavica* 13 (1988), Neuried. 13–21.

²²³ Váczy 1938, 232–250.

²²⁴ *Kos 1936*, *Wolfram 1979*, továbbá ld. 203. jegyzetet.

²²⁵ Method fogvatartásának ideje alatt a passzai püspökség – kihasználva, hogy Rasztiszláv megbuktatásával Svatopluk Karlman vazallusa lett – megpróbálta a morva területet is térítési körzetéhez csatolni. Svatoplukot hűtlenséggel vádolták, s Karlman be is záratta őt. Svatopluk utóda rokona, *Szlavomir* lett, aki azonban elűzte a föléje helyezett bajor „gondnokokat”, *Engilsalk* és *Wilhelm* grófokat. A nyílt lázadás hírére Karlman kiengedte a fogságból Svatoplukot, s sereget adva mellé, visszaküldte Morvaországba. Ott azonban ő, küldetésével ellentétben, kiegyezett Szlavomirral, és immár együttesen fordultak a frankok ellen, súlyos vereségeket mérve rájuk. Ennek a háborúskodásnak a végét jelentette a *forchheimi békekötés*, amikor Svatopluk hűséget esküdött és adófizetést ígért, s szabad mozgást engedett a passzai térítőknak. Azonban, mert a békét lényegében az új pápa, *VIII. János* képviselője, a velencei János pap közvetítette, ennek fejében elismerték a Szentszék igényeit is Pannoniára. Ennek az elismerésnek a felemáságát mutatja ugyanakkor, hogy a közben kiszabadult Method nem Pannoniába, hanem csak a morvákhoz térhetett vissza, ahol pedig – befolyásának mintegy ellensúlyaként – a Karlman támogatását élvező *Wiching presbytert* nevezték ki Nyitra püspökének.

²²⁶ MMFH III 171–172.

²²⁷ MMFH III 68–69.

²²⁸ *Konst. Porph.*, *DAI* 30.85–90. ed. *Moravcsik Gyula* Budapest, 1950. 145.

²²⁹ *Wolfram 1979*, 144.

- ²³⁰ *Ann. s. Rudberti Salisburgensis* ad a. 874; *Ann. Admunt.* ad a. 874; *Auct. Garst.* ad a. 874 (MMFH IV 402); *Conversio* c. 11 (*Wolfram* 1979, 54–55)
- ²³¹ *Vékony* 1986, 63. – tévesen Arnulfot ír Karlman helyett.
- ²³² *Ann. Fuld.* ad a. 896. MMFH I 123; *Pannoniam cum urbe Paludarum tuendam Brazlavoni duci in id tempus commendavit.*
- ²³³ *Kiss Attila*: A magyar államalapítás telepítésének tükröződése dunántúli köznépi temetőekben. *ArchÉrt* 95 (1968), 1969., 243–256.
- ²³⁴ *Győrffy György*: István király és műve. Budapest, 1977., 88, 176, 231, 276, 283, 323, 325, 513.
- ²³⁵ Az 1002. évi vészprémi és az 1019. évi zalavári alapító levelekben említett *Colon (civitas)* valószínűleg azonos az 1203-ból ill. 1251-ből származó oklevelek *Colon* helységével, amelyet 1494-ben *oppidum*ként (mezővárosként) említettek. Ez utóbbi település nyomai Zalakomár–Kiskomáromtól északra, a balatonmagyaródi dombhát nyugati lejtőjében majd egy kilométer hosszan húzódnak. Régészeti ásatás felszínre hozta a település kis templomának az alapfalait (*Cs. Sós Agnes* ásatása, közöletlen), ill. kora Árpád-kori temetőjét (*Szőke Béla Miklós–Vándor László* ásatása, közöletlen). *Kis-Balaton* 1986 29–30; *Holub József*: Zala megye története III. Zalaegerszeg, 1933. (Kézirat); *Győrffy György*: István király és műve. Budapest, 1977., 113, 182, 195, 232, 325.
- ²³⁶ *Cs. Sós* 1973, 40.
- ²³⁷ *Vékony* 1986, 63–65.
- ²³⁸ *Szőke, Béla*: Über die Beziehungen Moraviens zu dem Donaugebiet in der Spätawarenzeit. *Studia Slavica* 6 (1960), 75–112.
- ²³⁹ *Dostál, Bořivoj*: Das Vordringen der großmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. in: *Magna Moravia*, Praha, 1965., 361–416.
- ²⁴⁰ *Cs. Sós Agnes* ásatása, közöletlen.
- ²⁴¹ *Cs. Sós, Agnes*: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. *ArchHung* 41 (1963) 5–117; *Tóth Sándor*: A keszthelyi Balaton Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum* 2 (1990), 147–187.; 148–149, 1. kép.
- ²⁴² *Cs. Sós, Agnes*: Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár-Récéskút in der Jahren 1961–1963. *ActaArchHung* 21 (1969), 51–103; *Tóth Sándor*: Régészeti, műemlékvédelem, történelem. Építés- és építészettudomány 5 (1973), 617–630; *Szőke Béla Miklós*: Zalavár. *Zalai Gyűjtemény* 6 (1976), 69–103; *Cs. Sós Agnes*: Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről és problematikájáról. *Zalai Gyűjtemény* 6 (1976), 105–140; *Tóth Sándor*: 241. sz. jegyzetben i.m. 149; *Bogyay Tamás*: Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül (Megjegyzések Tóth Sándor „A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára” című tanulmányához). *Zalai Múzeum* 4 (1992) 169–177.
- ²⁴³ *Csalog József*: Hid- és dorongutak Zalavár környékén. A Göcseji Múzeum Közleményei 9 (1960), 137–149.
- ²⁴⁴ *Ennen, Edith*: Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn, 1953. 294; *Hensel, Witold*: Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen. Bautzen, 1967. 29–30.
- ²⁴⁵ *Cs. Sós Agnes* ásatása, közöletlen. *Kis-Balaton* 1986, 22–24.
- ²⁴⁶ *Cs. Sós Agnes*: Előzetes jelentés a Zalavár-Kövecsesi mentőásatásról. *FolArch* 31 (1980), 175–187; *Cs. Sós Agnes*: Zalavár-Kövecses. Ausgrabungen 1976–1978. *RégFüz* Ser.II. No.24. Budapest, 1984.
- ²⁴⁷ *Müller Róbert* ásatásai, részben közöletlenek; *Müller, Róbert*: Gräberfeld und Siedlungsreste aus der Karolingerzeit von Zalasabar-Dezsősziget. in: *Die Karolingerzeit im unteren Zalatal*. Antaeus 21. Budapest 1992., 271–336.
- ²⁴⁸ *Sági Károly*: *RégFüz* I 10 (1958), 34–35.
- ²⁴⁹ *Szőke Béla Miklós*: Karolingerzeitliche Gräberfelder I–II. von Garabonc-Ófalu. in: *Die Karolingerzeit im unteren Zalatal*. Antaeus 21. Budapest 1992., 41–203.
- ²⁵⁰ *Sági Károly*: Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. *FontesArchHung* Budapest. 1981., 120–121.
- ²⁵¹ *Cs. Sós Agnes*: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta. *ActaArchHung* 13 (1961), 247–305.
- ²⁵² *Bakay Kornél*: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. *Studia Comitatus* 6 (1978), 188–189.
- ²⁵³ A Papkert B. lelőhelyen *Szentpéteri József* és *Költő László* ásatása, közöletlen.
- ²⁵⁴ Ld. 194. jegyzetet.
- ²⁵⁵ *Somogyi Péter*: A kárpát-medencei sarlós temetkezési szokás eredete. *ArchÉrt* 109 (1982), 191–200.
- ²⁵⁶ Ilyen ir- vagy sötartók, tégelek kerültek elő *Zalasabar-Dezsőszigeten*, *Esztergályhorvati-Alsóbárándpusztán* és *Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, déli rév* településen, a házak között ásott kis sírcsoport egyik sírjában. A hitvilági háttérrel: *László Gyula*: A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása. In: *László Gyula*: Régészeti tanulmányok. Budapest, 1977., 125–170; analógiákról: *Török Gyula*: Sopronkőhida IX. századi temetője. *FontesArchHung* Budapest, 1973., 47–49, 54–59; *Friesinger, Herwig*: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich II. Wien, 1975–1977., 55–56, Taf. 14; *Belošević, Janko*: Materijalna kultura hrvaata od VII do IX stoljeća. Zagreb, 1980., 125–128.
- ²⁵⁷ *Měřinský, Zdeněk*: Kosočtverečné olověne křížky a jejich chronologické postavení v rámci hmotné kultury střední doby hradištní. In: *Rodná země*. Brno, 1988., 122–145.
- ²⁵⁸ Garabonc I. és II, továbbá Zalasabar-Dezsősziget temetők embertani anyagáról *Éry Kinga*: Anthropologische Untersuchungen an drei Populationen aus dem 9. Jahrhundert in Westungarn. in: *Die Karolingerzeit im unteren Zalatal*. Antaeus 21. Budapest 1992., 337–474. Zalavár-Várszigetre ld. *Cs. Sós Agnes*: Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár, *ArchHung* 41 (1963), 65–67.
- ²⁵⁹ *Szőke Béla Miklós* ásatása 1987-ben, közöletlen.
- ²⁶⁰ *Éry Kinga* dolgozta fel a csontanyagot, fenti adatai tájékoztató jellegűek.
- ²⁶¹ *Gerócs Jenő* ajándéka, TGYM lelt.sz. 75.16.1.
- ²⁶² *H. Kerecsényi Edit*: IX. századi sírok Letenyén. *FolArch* 24 (1973) 135–151.
- ²⁶³ Ld. 192. jegyzetet.
- ²⁶⁴ E kerámiával kapcsolatos kérdésekről ld. *Cs. Sós Agnes*: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta. *ActaArchHung* 13 (1961), 283–297.
- ²⁶⁵ TGYM lelt.sz. 80.71.1–6.
- ²⁶⁶ TGYM lelt.sz. 79.118.2–4.
- ²⁶⁷ *Szőke Béla Miklós*: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán. *Zalai Múzeum* 4 (1992), 129–167.
- ²⁶⁸ TGYM lelt. sz. 79.140.9–10.
- ²⁶⁹ TGYM lelt. sz. 79.125.9.
- ²⁷⁰ TGYM lelt. sz. 79.81.13.
- ²⁷¹ TGYM lelt. sz. 83.18.1–3.
- ²⁷² TGYM lelt. sz. 83.2.21–25.
- ²⁷³ TGYM leltározatlan
- ²⁷⁴ *Marx Mária* ásatása 1981-ben, leletanyag a TGYM-ben, leltározatlan.
- ²⁷⁵ *Cs. Sós Agnes* ásatása. *Kis-Balaton* 1986, 14–15.
- ²⁷⁶ KBM lelt. sz. 65.392.1; *Kovács, László*: Bemerkungen zur Bewertung der fränkischen Flügellanzén im Karpatenbecken. *MittArchInst* 8–9 (1978–1979), 103–104.

²⁷⁷ Rekonstrukciós kísérletet ld. Cs. Sós Ágnes: Zalavár-Kövecses, Ausgrabungen 1976–78. RégFüz Ser. II. No. 24. Budapest, 1984., Taf. XLII–XLIII.

²⁷⁸ Müller, Róbert–Szöke, Béla Miklós: Spätkarolingerzeit. in: Sieben Jahrtausende am Balaton. Von der Ur- und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkriege. Mannheim, 1989. 92–93., Abb. 22.

²⁷⁹ Müller Róbert ásatása, közöletlen. *Kis-Balaton 1986*, 18–21.

²⁸⁰ MMFH III 68–69.

²⁸¹ *Quartinahat* korábban megpróbálták már Fenépusztával (*Simonyi Dezső*: Fenékvár ókori neve. Antik tanulmányok 9 (1962) 27–30), de Balatonmagyaród-Kolonpusztával és Hidvégpusztával is azonosítani (*Sági Károly*: A Balaton szerepe Fenépuszta, Keszthely és Zalavár IV.–IX. századi történetének alakulásában. Antik tanulmányok 15 (1968), 41). Újabban *Vékony 1986* 54–55, 61–62. a Válicka folyóval azonosította *Quartinahat*, ami azért furcsa, mert a *Bilisasseo* = Balaton azonosítást elfogadja. Az *-aha* (lat. *aqua*) = 'víz, foly' jelentésével kapcsolatban érdemes felhívni a figyelmet a hidvégpusztai lelőhelytől közvetlenül délre eredő forrásra, amelynek eltömődött, tószzerű mélyedése még ma is látszik. A helynév előtagja a *Quartinus* személynévből származhat. Egy ilyen nevű, római és breon nemzetiségű (*nationis Noricorum et Pregnariorum*) személy 827/28. évi oklevelcit is felvették a freisingi tradíciókönyvbe (*Heuberger, Richard*: Rätien im Altertum und Frühmittelalter, Schlern-Schriften 20 (1932) 152–153; *Wolfram, Herwig*: Überlegungen zur politischen Situation der Slawen im heutigen Oberösterreich (8.–10. Jh.) in: *Baiern und Slawen in Oberösterreich*. Linz 1980, 21, 19. jegyzet).

²⁸² MMFH III 72, *Vékony 1986*, 82.

²⁸³ Szvatopluk támadásának előzménye, hogy annak a két grófnak, *Engilsalknak* és *Wilhelmnek*, akik Morvaország 'gondnokai'-ként 871-ben *Szvatopluk* és *Szlavomir* egyesült hadaival reménytelenül küzdve, a harctéren maradtak, a fiai 882-ben *Arnulf* király vazallusai lettek, s szüleik halálát megbosszulandó, Szvatopluk életére törtek. Miután Szvatopluk hiába próbálta Arnulfot – akinek az egyik fiát pedig ő tartotta keresztvíz alá – eltéríteni vazallusai támogatásától, pannoniai birtokait kezdte dúlni. Az eseményről ld. még *Bóna István*: Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens im Spiegel der zeitgenössischen Quellen. MittArchInst. 14 (1985) 157. – aki úgy véli, hogy a morvák ekkor avarokat irtottak, ezért is volt „farkasokhoz” hasonlóan vérengző a hadjárat, s szerinte az ő pusztává vált területükről szólt 889-ben *Regino* mint *solitudines*ről.

²⁸⁴ Ez a név csak a 891. évi oklevélben szerepel. MMFH III 127–128.

²⁸⁵ *Keisi* alakban *Conversio* c. 11 (*Wolfram 1979* 54–55), *Kensi* formában Német Lajos 860. évi adománylevelében (MMFH III 60), amit később többször megújítottak (MMFH III 92, 94, 123). Lokalizálásával kapcsolatban felmerült *Kisek* (Güns, Kőszeg), *Kenez* (Gensdorf, Günsbachnál), *Balatonkenese* és a *Csabrendek* melletti *Keszi* helynév is (*Kos 1936* 88). *Bogyay 1960* 62. szerint a magyarban megőrzött szláv helynevek egyikével sem azonosítható.

²⁸⁶ *Vékony 1986*, 57.

²⁸⁷ *Melich 1925–1929*, 390–391.

²⁸⁸ *Wolfram 1979*, 135–136.

²⁸⁹ *Melich 1925–1929*, 379–380.

²⁹⁰ *Melich 1925–1929*, 130–136.

²⁹¹ *Dávid Katalin*: Adatok Zala megye középkori művelődéstörténetéhez. Zalai Gyűjtemény 6 (1976) 157–169.

²⁹² Wien, Naturhistorisches Museum, Prähistorische Abteilung, lelt. sz. 40.287–289. A „Sammelposten Post IV. 1906. Prähistorische Funde verschiedenen Alters aus Oesterreich-Ungarn” szerint *Hoerness, M.* és *Szombathy, J.* leltározták be 1906. május 25.-én. A leleteket 70 korona körüli összegért vették meg, de a lelőkörülményekről semmit sem jegyeztek fel. A gyűrű a leltárkönyvi bejegyzés szerint ezüst, valóságban ezüstözött(?) vagy önozott bronz. Később az egyik fülkarika – a hécsi leltárkönyvben azonosíthatóan a 40.288. lelt. számú – eltűnt a gyűjteményből, majd 1944-ben, több más lelettel együtt, mint „Sopron környékéről” származó tűnt fel New Yorkban, ahol a Metropolitan Museum of Art vásárolta meg. *Foltiny, Stephan*: Archäologische Funde aus dem Karpatenbecken in Metropolitan Museum of Art in New York. Mitteilungen der Österr. Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 26 (1976), 103–105. Taf. 4.1.

²⁹³ *Foltiny* i. m. 105, 37. jegyzet.

²⁹⁴ *Kiss, Gábor*: Funde der Awarenzeit aus Ungarn in Wiener Museen 2. ArchAustr 69 (1985), 150. Taf. 7.1–2.

²⁹⁵ A sajátos zárási mód kialakítására az ún. kolt-ok lehettek hatással. *Vasilenko, V. M.*: Russkoje prikladnoje iskusstvo. Moskva, 1977. 232–240, obr. 93, 95, 100, 101, 103, 105, 106; A „kacsatalp-csüngőkhöz” *Utkin, P. I.*: Russkije juvelirnye ukrašenija. Moskva, 1970. ris. 1.; Muzej istoričeskij dragocennostej USSR. Fotoalbum. Kijev, 1984. 38.

²⁹⁶ *Jakimowicz, Robert*: Über die Herkunft der Hacksilberfunde. Congressus secundus archaeologorum balticorum Rigae 19–23. VIII. 1930. Rigae, 1931., 260–261; A finnugor eredetű madárfigura kedveltségéről *Sedova, M. V.*: Juvelirnye izdelija drevnego Novgoroda (X.–XV. vv.) Moskva, 1981. 31–34., ris. 8.9., továbbá *Pletneva, S. A.*: Stepi Jevrazii v epohi sredn'evkovija. Archeologija SSSR. Moskva, 1981. ris. 79.9–10.

²⁹⁷ *Szöke Béla*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti tanulmányok I. Budapest, 1961., 97–98; pontos párhuzama Bjelo Brdo-ból ismert: XV. tábla 8.

²⁹⁸ *Horváth László, Szöke Béla Miklós, Vándor László* ásatása. Az edény a 299. objektumból került elő 1987-ben. Fotóját ld. *Sieben Jahrtausende am Balaton. Von der Ur- und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkriege*. red. Müller, Róbert Mannheim, 1989. Taf. 23.

²⁹⁹ *Dončeva-Petkova, Ljudmila*: Bulgarska bitova keramika prez rannoto srednevekovije. Sofija, 1977. 82–85, Tab. 21–22. Egyetlen hasonló, kétfülű, amfóra alakú, mázas korsó ismert még, *Sóshartyánban* (Nógrád megye) került elő, honfoglaláskori sírból. MNM lelt. sz. 12/1936.3. *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. Hereditas. Budapest, 1972. 82, 29. kép.

* * *

A térképeket Dr. Szöke Béla Miklós tervei alapján *Merényi Armandné* rajzolta, a fényképeket *Kádas Tibor* készítette.

Szóke Béla Miklós

Geschichte der Völkerwanderungszeit und des frühen Mittelalters in Nagykanizsa und Umgebung

EINLEITUNG

Zur Zeit der Völkerwanderung und des frühen Mittelalters versahen die regionalen Zentralfunktionen der südlichen Zalaebene noch nicht Nagykanizsa und Umgebung, sondern die an der Mündung des Zala-Flusses entstandenen befestigten Siedlungen, wie Keszthely-Fenekpuszta (Valcum?) und später Mosaburg/Zalavár. Die Ebene zwischen Mur und Zala spielte jedoch als eigenartig gelegene geographische Landschaft, die eine *Trennungszone* zwischen Völkern und Kulturen und eine die Gegend überquerende internationale Handels- und Kriegsstrasse zwischen Adria und Kiew zugleich war, dank der mittelalterlichen *via regia* eine kulturvermittelnde, gleichsam als ein *Verbindungsglied*, zuweilen selbst die geschichtlichen Ereignisse des Karpatenbeckens gestaltende, wichtige historische Rolle. Die Geschichte des südlichen Zalaraumes ist gerade deshalb mit tausend Fäden an die Geschichte der ausgedehnteren Regionen gebunden. Demzufolge kann es – schon im Interesse einer Veranschaulichung der gemeinsamen und der unterschiedlichen Züge – nicht umgangen werden, das Studium der Geschichte dieser Landschaft ohne Berücksichtigung der Geschichte des Karpatenbeckens (fallweise selbst des Balkans und Westeuropas) in Einklang mit dieser zu bewerkstelligen. Die Kapitel werden dementsprechend durch eine historische Schilderung der infolge der Stürme der Völkerwanderung in die Donauebene getriebenen Völker eingeleitet, dem – namentlich in der Karolingerzeit – eine Analyse der schriftlichen Quellen, in Bezug auf die engere Region folgt, und schliesslich durch die Bewertung des zur Verfügung stehenden archäologischen Quellenmaterials abgeschlossen wird.

I. HUNNEN, GOTEN, LANGOBARDEN

In der Zeitspanne vom Erscheinen der durch *Alatheus* und *Saphrax* angeführten östlichen Horden (378–380) der Hunnen, Goten und Alanen, bis zur Ansiedlung der Awaren und Einwanderung der Langobarden nach Italien (567–568), entvölkerte sich unser Gebiet beträchtlich. Die romanisierte Bevölkerung zog sich hinter die Mauern der befestigten Siedlungen zurück oder wanderte in ruhigere Gegende. Die Hunnen, Goten und Langobarden, die sich hier auf wenige Jahrzehnte angesiedelt haben fühlten sich eher von den einstigen römischen Zen-

tren und deren nächster Umgebung angezogen; so hatten sie auch keine Zeit die Region dichter zu bevölkern.

Im letzten Drittel des 4. Jahrhunderts und zu Beginn des 5. Jahrhunderts erlosch das Leben in der einstigen römischen Siedlung von Nagykanizsa-Inkey kápolna.¹² Die restliche romanisierte, zum Teil schon christliche Bevölkerung der näheren und weiteren Umgebung zog sich hinter die Festungsmauern von Keszthely-Fenekpuszta (Valcum?¹³⁻¹⁵) zurück. Auch das sich als *foedarati* hier angesiedelte Volk des Alatheus und Saphrax besetzte diese Gegend nur sehr spärlich. In Balatonmagyaród-Kányavári sziget¹¹ weisen die bronzenen Bruchstücke eines Gürtelbeschlages, in Zalaszentgrót¹⁶ einige Gräber, in Kilimán-Felsőmajor¹⁷⁻²⁰ aber die Grabstätte einer Grossfamilie (Csernyahov C₃-Ártánd horizont) auf die neuen Ansiedler hin. Vermutlich stammen der bei Balatonmagyaród-Hídvégpuszta freigelegte Bronzespiegel,²²⁻²³ sowie das bei Keszthely-Téglagyár erschlossene Grab schon aus der Hunnenzeit.²⁴ Nach der Niederlage der Hunnen an dem Nedao (454–455) besetzte unsere Gegend die von Thiudimer geführte Gruppe der Ostgoten.³¹⁻³² Ihr Zentrum dürfte Keszthely-Fenekpuszta gewesen sein, wo an der nördlichen Festungsmauer einige Gräber⁴⁵ ausserhalb des südlichen Festungstores, aber auch die Grabstätte⁴⁴ einer kleineren Adelsfamilie zum Vorschein kamen. Es ist anzunehmen, dass jene gotische Begräbnisstätte in der Stadt Nagykanizsa oder deren nächsten Umgebung, aus deren Fundmaterial ein Paar goldener Ohrgehänge und eine Geldmünze des Leo I. (457–474) bekannt sind,⁴¹⁻⁴² Ende des vorigen oder zu Beginn unseres Jahrhunderts vernichtet wurde. Nach Abzug der Goten geriet unsere Gegend rasch unter die Herrschaft der Langobarden. Gemäss unserer derzeitigen Kenntnisse zog sich jedoch die westliche Grenze ihres Siedlungsgebietes entlang der Linie Fenekpuszta-Vörs,⁴⁹⁻⁵⁶ wobei die südliche Zalaebene unbewohnt blieb.

II. AWAREN UND SLAWEN

Die Awarenlandnahme (568) eröffnete nicht allein in der Geschichte unserer Gegend sondern auch in der des Karpatenbeckens ein neues Kapitel. Der östliche und westliche Landteil vereinigten sich erstmals unter der Herrschaft eines Volkes um nach fast zwei Jahrhunderte dauernden sich häufig wechselnden Volk- und Machtverhältnisse wieder unter die

Herrschaft eines sich auf längere Zeit eingerichteten Staatgebildes, des awarischen *Kaganates* zu gelangen. Die Anfangs mit dem Bizantinischen Reich – und weniger intensiv mit den westlichen Nachbarn – geführten schier endlose Kriege, beutgierige Streifzüge,^{59–81} liessen aber das gleiche Schicksal ahnen das infolge der parasitischen Lebensweise ihren Vorfahren zu Teil wurde. Die um die Wende des 6.–7. Jahrhunderts erlittenen schweren Niederlagen und schliesslich die erfolglose Belagerung von Konstantinopel (626) liessen es die Awaren erkennen, dass ihnen, falls sie ihre Lebensweise und Anschauung nicht ändern, ein allmählicher Untergang beschieden ist. Die Konsolidierung des awarischen *Kaganates* wurde Ende des 7. Jahrhunderts beendet. (Die Einwanderung eines Teiles der Onogor-Bulgaren nach dem Tode von Kuvrat, Verschiebung der westlichen Grenze bis an die Enns).^{82–91}

In der ersten Phase der Landnahme mieden die Awaren noch unsere Gegend, richtete sich doch damals ihr Interesse dem Süden, Südosten zu. Vom letzten Jahrzehnt des 6. Jahrhunderts an begannen sie aber auch die Werte Transdanubiens immer mehr zu schätzen und im Laufe ihrer Streifzüge in Richtung der Adriaküste, Italiens und des Alpengebietes vermochten sie immer häufiger auch den Strassenzug Adria–Kiew in Anspruch zu nehmen, der die südliche Zalaebene durchquerte.

Gelegentlich der archäologischen Begehungen und Grabungen in Nagykanizsa und Umgebung, wurden an die 20 Siedlungsreste^{94–108} und mehrere Grabfelder (Zalakovár, Kehida, Pókaszepetk)^{109–111} vom Beginn und der ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts bekannt. Sowohl die Keramik der Siedlungen, als auch die Bestattungsriten der Friedhöfe weisen eine eigenartige Zwiefältigkeit auf. Neben den gebräuchlichen awarischen Keramikformen kam nämlich auch eine Reihe von charakteristischen Gefässformen der Prager Kultur zum Vorschein. Ein bezeichnender Charakterzug der Bestattungen ist die *Biritualität*, d. h. dass innerhalb des gleichen Friedhofes (allerdings zumeist in gesonderten Gruppen) nach slawischem Gebrauch eingäschert, teils der awarischen Bestattungsart entsprechend verwest (skelettenförmig) begraben wurde. Das Fundmaterial der Einäscherungen ist ziemlich ärmlich, es ermöglicht nur eine Zeitbestimmung innerhalb sehr grober Grenzen, in den westöstlich angelegten Skelettgräbern ist hingegen ein abwechslungsreicheres Fundmaterial zu finden. Die Männer wurden mit beschlagenen Gürteln, verschiedenen Waffen¹¹⁴ und vielfach auch mit ihrem beschirrten Pferd¹¹² begraben. Das Grab des Pferdes wurde in der Achse des Grabes seines Herren ausgehoben und auf den Hinterteil des Pferdes wurde – als lokale Eigenartigkeit – oft auch ein Tongefäss gestellt.¹¹³ Auch Doppelgräber kommen häufig vor in denen auch die Gattin(?)

des Kriegers bestattet wurde (siehe den Brauch des Witwenopfers der Slawen).¹¹⁵ Die Kleidung der Frauen ist bescheidener als die der Männer, neben farbigen, bikonischen Glasperlen und grossen Ohrringen ist der aus Zinn/Bleiröhrchen hergestellte Koprschmuck (Knotenschmuck?)¹¹⁶ fast eine ständige Beigabe.

Aus der gemeinsamen im allgemeinen gleichzeitig (Anfang des 7. Jahrhunderts) begonnenen Benützung der Siedlung und Friedhöfe kann darauf geschlossen werden, dass sich das awarisch–slawische Volk hier nicht spontan vermischt und niedergelassen hat, sondern zu gleicher Zeit bewusst in diese Landschaft angesiedelt wurde.

Von den spärlichen schriftlichen Angaben (Kiewer Jahrbücher, einige Urkunden), den sprachwissenschaftlichen und den sich stets vermehrenden archäologischen Daten, kann diese Ansiedlung wie folgt rekonstruiert werden. Im Jahre 602 führte *Aspich* an der Spitze transdanubischer Awaren, auf Befehl des Kagans, einen Feldzug gegen den Bund der Anten aus Südrussland. Nach dieser erfolgreichen Durchführung griff er heimkehrend auch die nördlichen Nachbarn der Anten, die *Du(d)leben* an, nahm zahlreiche Gefangene, die er dann mit einer Gruppe seiner awarischen Untertanen auf dem Gebiet zwischen Mur und Zala angesiedelt hat – wobei er ihnen nebst einer gewissen Produktenabgabe, den Grenzschutz zur Aufgabe machte.^{117–154} Diese Bevölkerung liess um das Ende des 7. Jahrhunderts einheitlich ihre Siedlungen und Friedhöfe in der Zalagegend auf und zog sich vermutlich in westlicher Richtung in die Flusstäler der Alpen, unter den Schutz ihrer slawischen Verwandten zurück.^{155–156}

III. ZEIT DER KAROLINGEN

2. Früher Zeitabschnitt

Die Gesellschaft des awarischen *Kaganats* erfuhr im 8. Jahrhundert eine kräftige innere Entwicklung, ihre Struktur gestaltete sich tiefer gegliedert und geriet bis zum Ende des Jahrhunderts in das Stadium der frühen feudalen Anarchie. Daher wurden sie gegenüber der dynamischen und erfolgreichen karolingischen Expansion schutzlos und stürzten noch tiefer in Richtung der Zergliederung (791–796). Vergebens lavierte der *Tudun*, Herr des westlichen Landteiles, noch einige Jahre erfolgreich zwischen Unterwerfung und Widerstand, das Streben der angrenzenden slawischen Stämme nach Selbständigkeit und die inneren gesellschaftlichen Probleme, rieben auch seine Kräfte auf. So anerkannten die Awaren im Jahre 819 in Regensburg nur noch den bestehenden status quo. Um diese Zeit entstanden die Fürstentümer in Mähren, in Neutra und zwischen der Drau

und Save, und Transdanubien wurde endgültig zur Provinz des Karolingischen Reiches, während das Kaganat auf die Grosse Tiefebene zurückgedrängt wurde. Im Jahre 822 vertrat die Awaren zuletzt eine Delegation am Reichstag in Frankfurt. Viele sind der Meinung, dass hernach die Quellen wegen des Erlöschens des awarischen Volkes verstummten. Doch wie dies die archäologischen Funde beweisen, hörte nicht das Volk sondern nur sein politisches Gebilde auf zu sein.^{157 169}

Nach dem Zerfall des awarischen Kaganats zog in diese Gegend der Friede noch nicht ein. Zwischen 819 und 831 revoltierte noch das südliche Gebiet. Die Streitmacht der Ostfranken war anfangs durch den Aufstand der Slawen zwischen der Drau und Save, unter den Fürsten *Ijudevit* (819–823), später durch die Zurückdrängung der Eroberungsbestrebungen der Bulgaren festgebunden. Es ist anzunehmen, dass sich damals ein Teil der *Timocanen* und *Abodriten* (praedenecenti), die gegen die Bulgaren fränkischen Schutz suchten, in der Gegend von Zala angesiedelt haben.^{170 174}

Ende des 8. Jahrhunderts, anfangs des 9. Jahrhunderts bevölkerte sich Nagykanizsa und deren weitere Umgebung, das Gebiet zwischen der Zala und Mur, abermals. Aus dieser Zeit sind uns die Überreste von etwa 30 Siedlungen (ein Teil dieser war während des ganzen 9. Jahrhunderts bevölkert) und eine Anzahl von Friedhöfen bekannt.^{175–193} Auffallend ist, dass ein Grossteil der Friedhöfe an Stelle der im 7. Jahrhundert aufgelassenen Gräbnisstätten wieder eröffnet wurden und auch die Bestattungsweise gleichwohl *biritual* war. Daraus scheint die Annahme für logisch, dass sich das gleiche Volk, d. h. das der Awaren-du(d)leben auf den Boden ihrer Ahnen wieder angesiedelt hat. Die Einäscherungsgräber enthalten nach wie vor nur zur annähernden Zeitbestimmung ausreichendes Fundmaterial.^{194 198} Die Verwesungs- (Skeletten-) gräber sind zum Teil noch in west-östlicher, zum Teil aber auch schon in nord-südlicher Richtung angeordnet. Nur zur Zeit der ersten Generation wurden den Männergräbern Waffen beigelegt, bzw. Pferde (in der gleichen Grabkammer wie ihre Herren) begraben.^{199 200} In späterer Zeit gestaltete sich ihre Kleidung immer ärmlicher, es verschwanden die gezierten Waffengürtel und die wertvollen Waffen, nur Eisenspannen, Eisenmesser und einige Pfeilspitzen wurden beigelegt. Demgegenüber wurden die Frauenkleidungen immer wechslungsreicher, es gerieten immer neuere Perlentypen, Schmuck und Gebrauchsgegenstände in die Gräber.^{200 202} Die Kleidung beider Geschlechter verlor aber allmählich ihren awarischen Charakter und glich sich bis zur Mitte des Jahrhunderts dem Trachtenbrauch der keinerlei Volkscharakter aufweisenden ostfränkischen Kultur an

2. Die Zeit von Pribina und Kocel

Kaum war der Kriegslärm im südlichen Grenzgebiet stiller geworden, zogen die Aufmerksamkeit des ostfränkischen Herrschers die im Mährischen Becken und in der Kleinen Tiefebene, am linken Ufer der Donau entstandenen Fürstentümer auf sich. Gegen 833 verjagte der mährische Fürst *Mojmir*, den Fürsten von Neutra, *Pribina*, der am Ende seiner langen „Odyssee“ zu Beginn der 840er Jahre von *Ludwig dem Deutschen* „einen Teil Nieder-Pannoniens in der Umgebung des Zala genannten Flusses“ erst als Leihensgut (beneficium) und bald danach als Eigentum (in proprium totum) erhielt. Hier „in einer sumpfigen Au des Zala Flusses“, in Zalavár-Vársziget begann er das Zentrum seines Besitzes (Mosaburg, urbs paludarum) auszubauen, später liess er – als eifriger Neophyt – nicht nur an seinem Sitz, sondern auch in zahlreichen Höfen seiner Grafschaft, Kirchen errichten, die durch den jeweiligen Salzburger Erzbischof eingeweiht wurden.^{203–215} Nach seinem Tod setzte Kocel das Werk seines Vaters fort, bis 866 Konstantin und Method samt ihrem Gefolge seinen Hof aufsuchten. Kocel unterstützte aktiv den Erzbischof Method und die Idee eines nur von Rom abhängigen Bistums in Pannonien. Seinem weltlichen Lehensherrn Ludwig dem Deutschen wurde er aber niemals untreu und verlor dessen Gunst auch nach dem Misserfolg der Mission *Methods* nicht. 873 erfolgte noch ein Briefwechsel zwischen ihm und dem Papst *Johannes VIII*, doch starb er kurz danach.^{216–229}

Hinsichtlich der Geschichte unserer Landschaft ist der Besuch *Methods* in Mosaburg in noch einer Beziehung interessant. Hier und damals lernten nämlich Method und seine Schüler die Geschichte der Du(d)leben kennen, die dann Ende des Jahrhunderts im Preslauer Hof, seitens der damals aus Mähren schon zum Bulgarischen Tzar geflüchteten Mönche (vielleicht als Lehrstoff) aufgezeichnet wurde. Diese Geschichte übernahm und überlieferte der Nachwelt im 11. Jahrhundert der Verfasser der *Kiever Jahrbücher*.^{138–141}

Kocels Nachfolger wurde gemäss einiger gewisser Angaben der Comes *Choz-(i)vin*. Nachher haben Mosaburg oft wechselnde Personen verwaltet, bis Ende des Jahrhunderts für einige Jahre *Dux Braslav* damit beauftragt wurde. Nach der Landnahme (896–900) geriet auch Mosaburg gewiss unter ungarische Oberherrschaft, doch zu ihrer endgültigen Besetzung kam es erst einige Jahrzehnte später.^{230 235}

Die Ausgrabungen des letzten Jahrzehntes legten von den Bauten *Pribinas*, *Kocels* und des Adels der Grafschaften Mosaburg bedeutende neue Funde frei. Es stellte sich heraus, dass sich innerhalb der Befestigung von Vársziget ein Gebiet bestand, das von einer Palisadenmauer umgeben, die Akropolis

der Festung war, wo sich ein Wohnturm und eine mächtige Kirche mit drei Schiffen und einer Ringkrypta erhoben. Auf der nahegelegenen Insel Zala-szabar-Borjúállás (Sitz von Wittimar?), kamen ein gleichfalls innerhalb von Palisadenmauern erbautes Herrenhaus eines Adligen, eine Holzkirche mit einem Friedhof umgeben ans Tageslicht.^{236 244}

Während sich in den Gräbern der Kirchhöfe – den christlichen Vorschriften entsprechend – überwiegend keine Beigaben befanden, befolgte diese, das die Siedlungsagglomeration versorgende Dienstvolk viel leichtfertiger, ihre Begräbnisstätten befanden sich den heidnischen Bräuchen gemäss, in heiligen Hainen, ja in entfernteren Gebieten, wie z. B. in der Gemarkung von Alsórajk wurden zum Teil die Toten noch immer eingäschert.²⁴⁵⁻²⁶⁴

Ihre Siedlungen waren Sammeldörfer, mit rechteckigen, halb in den Boden versenkten Häusern mit Steinöfen, Freilichtbacköfen, Speichergruben für Produkte, Erdställen.²⁶⁵⁻²⁷⁹ Das eine Gut bei Balatonmagyaród-Hídvégpuszta kann vermutlich mit dem diaconus *Gumbato*, Quartinaha genannten Besitz identifiziert werden.²⁸⁰⁻²⁸³ Es ist jedoch nicht wahr-

scheinlich, dass der Name ‚*Kanizsa*‘ auch auf eine Vorgeschichte aus der Karolinger Zeit zurückgeführt werden kann. Es kann vielmehr angenommen werden, dass er ähnlich der übrigen Ortsnamen ‚*Kanizsa*‘ im Karpatenbecken, nach der ungarischen Landnahme entstanden ist.²⁸⁴⁻²⁹⁰

Nagykanizsa und Umgebung war in der Karolingerzeit schon relativ dicht bevölkert und blieb so – allerdings mit einer Verschiebung des Schwerpunktes – auch nach der ungarischen Landnahme. Das ist nicht zuletzt der die Landschaft überquerenden *via regia*, dem Strassenzug Adria–Kiew, zu verdanken, die von diesem Zeitpunkt an wieder einen regen Verkehr abzuwickeln begann. Das veranschaulicht z. B. ein irrtümlich auf das 7. bzw. 9. Jahrhundert datiertes, silbernes Ohringpaar, welches in der frühen Arpadenzeit aus dem Gebiet jenseits von Kiew in die Gegend von Nagykanizsa gelangte,²⁹²⁻²⁹⁷ ebenso ein amphorenförmiger Krug mit grüner Glasur und zwei Henkeln, der in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts, vermutlich vom bizantinischen Gebiet über die Adria nagy Balatonmagyaród-Hídvégpuszta geriet.

Verzeichnis der Landkarten

Landkarte 1 Fundorte der Völkerwanderungszeit in Nagykanizsa und Umgebung (378–380 ---- 568)

Landkarte 2 Funde aus der Awarenzeit in Nagykanizsa und Umgebung (7. Jh.)

Landkarte 3 Das Ende der Awarenzeit und Fundorte

der frühen Zeit der Karolingen in Nagykanizsa und Umgebung

Landkarte 4 Fundorte der späten Zeit der Karolingen (Zeit des Pribina und Koccl) in Nagykanizsa und Umgebung

Tabellenverzeichnis

Tabelle 1 Frühe Volkswanderungszeit. 1 = Gürtelbeschlag aus Bronze von Balatonmagyaród-Insel Kányavár, 2 = goldenes Ohrgehänge von der Umgebung Nagykanizsas, 3–4 = Perlenkette und goldene Nadel aus Grab 10. in Kilimán-Felsőmajor, 5–6 = Gefässe aus Grab 5. in Kilimán-Felsőmajor

Tabelle 2 Frühe Awarenzeit, Gürtelgarnitur aus Bronzeplatten aus Grab 67/A in Kehida-LPG Zentralmaierhof

Tabelle 3 Frühe Awarenzeit, 1 = silbernes Ohringpaar aus Grab 56. von Kehida-LPG Zentralmaierhof, 2–3 = silberner Ring und Ohringfragment aus Grab 458, von Zalakomár-Lesvári-dűlő, 4 = silberner Ring aus Grab 378. von Zalakomár-Lesvári-dűlő

Tabelle 4 Tongefässe aus frühawarischen Skelettgräbern von Zalakomár, 1 = Grab 335, 2 = Grab 351, 3 = Grab 446, 4 = Grab 494

Tabelle 5 Urne und Grabgefäss aus Einäscherungsgräbern der frühen Awarenzeit von Zalakomár.

1 = Grab 531, 2 = Grab 277, 3 = Grab 419

Tabelle 6 Gürtelgarnitur aus Bronzeplatten und gegossenen Bronzebeschlägen vom Ende der Awarenzeit aus dem Grab in der Petőfi Gasse 9. in Söjtör

Tabelle 7 Gegossene Gürtelgarnitur aus Bronze vom Grab 388. in Zalakomár-Lesvári-dűlő

Tabelle 8 Vergoldeter Faleraknopf aus Bronze aus dem spätawarischen Grab 466. von Zalakomár-Lesvári-dűlő

Tabelle 9 Tongefässe aus spätawarischen Gräbern, 1 = Grab 466, 2 = Grab 372, 3 = Grab 305, 4 = Grab 365, 5 = Grab 258

Tabelle 10 Waffen und Pferdegeschirr aus spätawarischen Gräbern, Söjtör, Petőfi Gasse. 1 = Grab 12; 2, 4 = Grab 16, 3 = Grab 17, 5–6 = Grab 24

Tabelle 11 Grab eines Kriegers zu Pferd in Söjtör Petőfi Gasse, Grab 24

Tabelle 12 Frauenschmuckstücke vom Ende der Awarenzeit, Zalakomár-Lesvári-dűlő Grab 43

Tabelle 13 Frauenschmuckstücke vom Ende der Awarenzeit, 1, 3 = Kehida-LPG Zentralmeierhof, Grab 133, 2 = Zalakomár-Lesvári-dűlő, Grab 225 (goldenes Ohrringpaar), 4, 5 = Kehida-LPG Zentralmeierhof, Grab 33, 6–7 Zalakomár-Lesvári-dűlő, Grab 239, 8 = Zalakomár-Lesvári-dűlő, Grab 333

Tabelle 14 Mit Metallreifen verzierte Eimerchen und s. g. gelbes Töpfchen aus der späten Awarenzeit. 1 = Zalakomár-Lesvári-dűlő Grab 201, 2 = Söjtör-Petőfi Gasse Grab 12, 3 = Zalakomár-Lesvári-dűlő Grab 219

Tabelle 15 Zeit der Karolingen. Frauenschmuck Al-sórajk-Határi tábla, Grab 21

Tabelle 16 Versilberter Ohrring aus Bronze aus der Umgebung von Nagykanizsa

Béla Miklós Szöke

History of the Migration Period and the Early Middle Ages in Nagykanizsa and its surroundings

INTRODUCTION

During the Migration Period and the Early Middle Ages Nagykanizsa and its surroundings did not yet function as the regional centers of the Zala plain. This role was played by fortified settlements in the estuary area of the Zala river, such as Keszthely-Fenékpuszta (Valcum?) and, subsequently, Mosaburg/Zalavár. On the other hand, the plain between the Zala and Mura rivers was a region with a special geographical position. It simultaneously served as a *border zone* dividing peoples and cultures and as a segment of the international trade and strategic route connecting the Adriatic to Kiev. As such, the Medieval *via regia* became a *link* mediating between cultures and from time to time even played an important historical role in shaping the history of the entire Carpathian Basin. It is for this reason, that the history of the southern Zala area is linked by thousands of connections to the histories of broader regions. Consequently, events in this area cannot be studied without reviewing coeval historical developments in the Carpathian Basin or occasionally even the Balkans or Western Europe. Such comparisons are of fundamental importance in delineating similarities and differences as well. Accordingly, the chapters of this work are introduced by outlining the history of people in the Danube region which were driven here by the storms of the Migration Period. These reviews are followed by an analysis of written sources dealing with the more narrowly defined region, especially during the Carolingian Period. Finally, evaluations of the available archaeological sources are provided.

I. HUNS, GOTHS AND LANGOBARDS

The area under discussion here was dramatically depopulated between the arrival of the eastern Gothic-Hunnic-Alanic hordes led by *Alatheus* and *Saphrax* (378–380) and the Avar invasion that followed the movement of Langobards to Italy (567–568). The Romanized population either withdrew behind the walls of fortified settlements or moved to more peaceful areas. For the Huns, Goths and Langobards who only settled here for no longer than a few short decades, former Roman centers and their immediate surroundings were most attractive. They would not even have had time to populate the area massively.

The Roman Period settlement of Nagykanizsa-Inkey kápolna was abandoned during the last third of the 4th and the beginning of the 5th centuries.¹² The remaining romanized population (partially Christianized by this time) withdrew behind the fortified walls of Keszthely-Fenékpuszta (Valcum?).^{13–15} The people of *Alatheus* and *Saphrax* settled as *foederati* here but only lightly populated the area. Remains left behind by the new settlers include a fragmented bronze belt mount from Balatonmagyaród-Kányavár sziget,¹¹ a few burials at Zalaszentgrót¹⁶ and a large family cemetery (Chernahow C₃-Ártánd horizon) at Kilimán-Felső major.^{17–20} A bronze mirror found at Balatonmagyaród-Hídvégpuszta^{22–23} as well as the burial uncovered at Keszthely-Téglagyár²⁴ probably originate from the Hunnic Period. After the Huns were defeated along the Nedao river (454–455) a group of Eastern Goths led by *Thiudimer* occupied the area under discussion here.^{31–32} Their center was probably at Keszthely-Fenékpuszta, where a few of their graves were found at the fort's northern gate⁴⁵ as well as the cemetery of a smaller noble family found outside the southern gate.⁴⁴ The Gothic cemetery from which a pair of golden earrings and a golden coin struck by *Leo the First* (457–474)^{41–42} became well known, was probably destroyed either at the end of the last or at the beginning of this century somewhere in Nagykanizsa or in its outskirts. Following the departure of the Goths the area soon fell under Langobard rule. As far as is presently known, however, the western border of their occupation did not extend beyond the Fenékpuszta-Vörs line. The southern part of the Zala plain west of this frontier was left uninhabited.

II. AVARS AND SLAVS

The Avar Conquest (568) opened a new chapter not only in the history of this narrowly defined region but in the entire Carpathian Basin as well. The western and eastern sections of modern day Hungary were, for the first time, united under the rule of one people. Following two centuries of ethnic and power fluctuations the history of this region was again defined by a long standing state formation, the Avar Khanate. In the beginning endless warfare with Byzantium and to a lesser extent with the western neighbors as well as, Avar military raids,^{59–81} threatened to lead to a destiny similar to that caused by the parasitic way of life of the previous occupants

of the area. The Avars were defeated within the area of the Khanate at the Tisza river at the turn of the 6th and 7th centuries. This and the subsequent unsuccessful siege of Constantinople made the Avars realize that unless their mentality and way of life changed they would face slow destruction. The consolidation of the Avar Khanate was accomplished by the end of the 7th century (Some of the Onogor-Bulgarian population moved here following the death of Kuvrat and the western border was extended to the Enns river).

The area under discussion in this study was avoided during the first phase of the Avar Conquest since the attention of conquering Avars at this early time, was directed toward the south and southeast. After the last decade of the 6th century, however, the value of the Transdanubian area was increasingly recognized. The Adria-Kiev route crossing the south Zala plain was increasingly used in military raids directed toward the Adriatic coast, Italy and the Alps.

Some 20 early 7th century settlement remains⁹⁴⁻¹⁰⁸ and several cemeteries (Zalacomár, Kehida, Pókaszeptk were discovered during archaeological surveys and excavations carried out in Nagykanizsa and its surroundings. A unique duality is reflected by both the ceramic material from these settlements and the burial rites observed in the cemeteries. In addition to the usual Avar forms of pottery, characteristic vessel types of the Prague culture were also regularly found. In addition, bi-rituality is one of the distinctive features in the cemeteries. This refers to the fact that (even if in separate groups) cremated burials following the Slavic tradition and Avar-style inhumations occur within the same cemetery. The artifactual material of cremation burials is poor thus permitting only gross dating within broad chronological ranges. On the other hand, the west to east oriented inhumations provided richer find assemblages. Men were buried with mounted belts and several kinds of weapons.¹¹⁴ They were often accompanied by horses buried in full gear.¹¹² Horse graves were usually dug in a line with the owner's grave. A local feature of these burials is that a clay pot was frequently placed on the dead horse's rump.¹¹³ Double inhumations are similarly common in which warriors and their wives (?) were buried together (see the Slavic custom of sacrificing widows).¹¹⁵ Female attire was more modest than that of men. In addition to large earrings and colorful biconical glass beads, head decorations made from thin tin/lead tubing occur almost regularly in graves.¹¹⁶

Since both these settlements and cemeteries came to existence during the same period (at the beginning of the 7th century), it may be concluded that this mixed Avar-Slavic population was not the result of spontaneous mingling. They may have been settled

in this area within the framework of a conscious policy.

Scarce written sources (the Kiev chronicles and some diplomas) and linguistic as well as increasingly abundant archaeological evidence permit the following reconstruction of settlement policy. In 602, the Khan ordered *Apsich*, leader of Transdanubian Avars, to conduct a raid against the Anta alliance in southern Russia. On the way home, the successful commander also raided the Du(d)lecb people, northern neighbors of the Anta, taking numerous prisoners. These prisoners were then settled, together with *Apsich's* own subordinates in the area between the Zala and Mura rivers. Aside from tax duties paid in the form of produce, this group may have been in charge of border defense as well.¹¹⁷⁻¹⁵⁴ Around the end of the 7th century, this population abandoned its settlements in Zala at once. Its members presumably moved west seeking refuge at their Karantan-Slavic relatives who lived in the river valleys of the Alps.¹⁵⁵⁻¹⁵⁶

III. CAROLINGIAN PERIOD

1. Early phase

A strong internal social development took place within the Avar Khanate during the 8th century. Its structure was characterized by deep social stratification and achieved a state of early feudal anarchy. As a result, the Khanate was defenseless in the face of the dynamic and successful Carolingian expansion, further exacerbating internal divisions (791-796). Although for a few years the *tudun*, leader of the western territory managed to carry out a balancing act between giving in to and resisting this pressure, his forces were eroded by the independence efforts of the Slavic tribes living along the border as well as internal social trouble. Thus, in Regensburg the Avars only accepted the current *status quo* in 811. By this time sovereignties had been formed in Moravia, Nitra and between the Drava and Sava rivers while Transdanubia irreversibly became a province of the Carolingian Empire. The Khanate, pushed eastward, was restricted to the Great Hungarian Plain. Avars were, in the end, represented by a delegation at the Frankfurt Imperial Assembly in 822. Many researchers conclude that the subsequent lack of a documented presence was caused by the disappearance of the Avar people. The evidence from archaeological artifacts shows, however, that it was not the people but rather its political structure that ceased to exist.^{159 169}

The disintegration of the Avar Khanate brought no peace to the area. The southern territories were still in turmoil between 819 and 831. Eastern Frank-

ish forces were first tied down by the usurpation of *Liudevit* (819–823), the sovereign of Slavs living between the Drava and Sava rivers. Subsequently, they became bogged down in an effort to halt the advancement of the Bulgars. It is likely that some of the Timocan and Abodrite (Prædenecenti) people, seeking Frankish defense against the Bulgars, moved to Zala as well at this time.^{170–174}

By the end of the 8th and beginning of the 9th centuries, Nagykanizsa and its broader environs as well as the area between the Zala and Mura rivers were repopulated. The remains of some 30 settlements (in part inhabited during the 9th century) and a number of cemeteries are known from this period.^{175–193} It is remarkable that the majority of these new cemeteries were opened in earlier burial sites continuing cemeteries abandoned during the 7th century. The mode of burial is similarly bi-ritual. This seems to logically support the hypothesis that the same people, that is the Avar-Du(d)lebs, returned to their ancestral land. Cremations again contain artifacts of a quality sufficient only for rough typochronological dating.^{194–198} Some of the inhumations are still oriented west to east, however, graves with a north to south orientation also occur. Male burials are only characterized by weapons and horses (buried within the same pit) only during the time period represented by the first generation.^{199–200} Subsequently, men's attire became more modest with mounted belts and weapons no longer part of the grave furniture. Iron buckles, knives and a few arrowheads are characteristic of these assemblages. Female attire, on the other hand, became more varied. New types of beads, jewelry and utilitarian tools were placed in the graves.^{200–202} Gradually, by the middle of that century, the attire of both sexes lost its Avar character and took on aspects of the culture of the eastern Frankish provinces. This style had no particular ethnic character.

2. The Period of Pribina and Kocel

Shortly after fighting died down along the southern frontier, the attention of the east Frankish ruler was directed to the new sovereignties established in the Moravian Basin and in the section of the Small Hungarian Plain located on the left bank of the Danube. *Moimir*, the Moravian sovereign, drove *Pribina*, the Nitra sovereign away around 833. At the beginning of the 840's, following a long "odyssey", *Pribina* was given "a part of Lower Pannonia near the Zala river" by Louis the German. First, he was only a beneficiary of this property (*beneficium*), but the donation soon became his full property (*in proprium totum*). He started building the center of this property (*Mosaburg, urbs paludarum*) at Zalavár-Vársziget in "one

of the swampy lots within the marshland of the Zala river". Being an avid neophyte, he not only erected a series of churches in this center but at many county mansions as well all of which were consecrated by the archbishops of Salzburg.^{203–215} Following the death of *Pribina* (860), his work was continued by his son *Kocel*, until 866 when Constantine and Method visited his court with their disciples. *Kocel* actively supported Archhishop *Method* in his efforts to create a Pannonian diocese dependent exclusively on Rome. He remained, however, loyal to his secular liege lord, Louis the German, so that he did not fall out of favor even after the failure of *Method's* mission. *Kocel* was still corresponding with Pope John the Eighth in 873 but died soon after.^{216–229}

Method's visit to Mosaburg is particularly interesting from the point of view of the history of the area under discussion here. It was that time that *Method* and his disciples heard the history of Du(d)lebs. This story had been recorded by Moravian monks who had fled to the Bulgar Emperor (possibly with an educational purpose in mind) at the Preslav court at the end of the same century. The identical story was adopted and immortalized by the editor of the 11th century Kiev Chronicles.^{138–141}

Some uncertain data indicate that *Kocel* was followed by the comes *Choz(i)-vin*. Subsequently a number of presumably changing personalities were entrusted with running Mosaburg. This office was given to *Braslav* dux during the last years of the century. Following the Hungarian Conquest (896–900), Mosaburg also probably fell under Hungarian rule. *De facto* occupation, however, took place only decades later.^{230–235}

Excavations carried out over the last decade, have uncovered a significant new group of monuments representing the construction activities of *Pribina*, *Kocel* and the noblemen of Mosaburg county. It could be established that a palisade separated an "acropolis" within the fortress built in Vársziget. This enclave contained a habitation tower and a large three nave church with ring crypts. A similar palisade was observed at a mansion house on the property of *Wittimar* (?) at the nearby site of Zalaszabar – Borjúsállás. It enclosed a wooden church and was surrounded by a cemetery.^{236–244}

Following Christian ritual, the majority of burials discovered around these churches contained no grave furniture. On the other hand, common people servicing the agglomeration of settlements at Mosaburg/Zalavár observed such rites in a much more relaxed manner. Their cemeteries were located in pagan sacred groves. In remote areas, such as the site of Alsórajk-Határi tábla, cremation was even sometimes practiced.^{245–264}

The settlements of these common people took the form of clustered villages with rectangular, semi-

subterranean pit dwellings equipped with stone ovens. Open-air baking ovens have been identified as well. Other features included storage pits and earthen styes.²⁶⁵⁻²⁷⁹ One of the estates located at Balatonmagyaród-Hídvépuszta may in all probability be identified as *diaconus* *Quartinaha*, the property of *Gundbato*.²⁸⁰⁻²⁸³ It is unlikely, however, that the name of Kanizsa itself could be traced back to roots in the Carolingian Period. It seems much more plausible that it came to existence following the Hungarian Conquest, similarly to other locations called "Kanizsa" within the Carpathian Basin.²⁸⁴⁻²⁹⁰

Nagykanizsa and its surroundings had become relatively densely populated by the Carolingian Period and remained that way following the Hungarian

Conquest although the pivotal points of the settlement pattern may possibly have shifted. This situation was related to the geographical importance of the region which was cut across by the *via regia* connecting the Adriatic with Kiev. This route regained its commercial importance as is shown by a pair of earrings (erroneously dated to the 7th and 9th centuries respectively). They were imported to the Nagykanizsa area from the territory east of Kiev during the Period of the Árpád Dynasty.²⁹²⁻²⁹⁷ It may be assumed that another artifact, an amphora-like green glazed jug with two handles, was brought to Balatonmagyaród-Hídvépuszta from Byzantium across the Adriatic sea during the second half of the 10th century.²⁹⁸⁻²⁹⁹

List of maps

Map 1. Migration Period sites in Nagykanizsa and its surroundings (378–380 to 568)

Map 2. Avar Period sites in Nagykanizsa and its surroundings (7th century)

Map 3. Sites of the late Avar Period and early Carolingian rule in Nagykanizsa and its surroundings

Map 4. Late Carolingian Period (the rules of Pribina and Kocel) sites in Nagykanizsa and its surroundings

List of tables

Table 1. Early Migration Period. 1 = bronze mounts from Balatonmagyaród-Kányavári-sziget, 2 = golden earrings from the surroundings of Nagykanizsa, 3–4 = string of beads and golden pin from Grave 10 at Kilimán-Felső major, 5–6 = vessels from Grave 5 at Kilimán-Felső major

Table 2. Early Avar Period. Set of belt mounts made from bronze sheeting from Grave 67/A at Kehida-Központi TSz major

Table 3: Early Avar Period. 1 = Pair of silver carings from Grave 56 at Kehida-Központi TSz major, 2–3 = Silver ring and earring fragment from Grave 458 at Zalakomár-Lesvári-dűlő

Table 4: Clay vessels from early Avar inhumation graves at Zalakomár. 1 = Grave 335, 2 = Grave 351, 3 = Grave 446, 4 = Grave 494

Table 5: Urn and grave vessels from early Avar cremation graves at Zalakomár. 1 = Grave 531, 3 = Grave 277, 3 = Grave 419

Table 6: Late Avar Period set of belt mounts made from bronze sheeting and molded bronze from Grave 9 at Söjtör-Petőfi street 9

Table 7: Molded bronze belt mounts from Grave 388 at Zalakomár-Lesvári-dűlő

Table 8: Gilded bronze phalera boss from the late Avar Period Grave 466 at Zalakomár-Lesvári-dűlő

Table 9: Clay vessels from late Avar Period graves at Zalakomár. 1 = Grave 466, 2 = Grave 372, 3 = Grave 305, 4 = Grave 365, 5 = Grave 258

Table 10. Arms and horse harness mounts from late Avar Period graves at Söjtör-Petőfi utca. 1 = Grave 12, 2 and 4 = Grave 16, 3 = Grave 17, 5–6 = Grave 24

Table 11: Grave of a mounted warrior (Grave 24) from Söjtör-Petőfi utca

Table 12: Women's jewelry from the end of the Avar Period from Grave 43 at Zalakomár-Lesvári-dűlő

Table 13: Women's jewelry from the end of the Avar Period. 1 and 3 = Grave 133 at Kehida-Központi TSz major, 2 = Grave 225 at Zalakomár-Lesvári-dűlő (pair of golden earrings), 4–5 = Grave 33 at Kehida-Központi TSz major, 6–7 = Grave 239 at Zalakomár-Lesvári-dűlő, 8 = Grave 333 at Zalakomár-Lesvári-dűlő

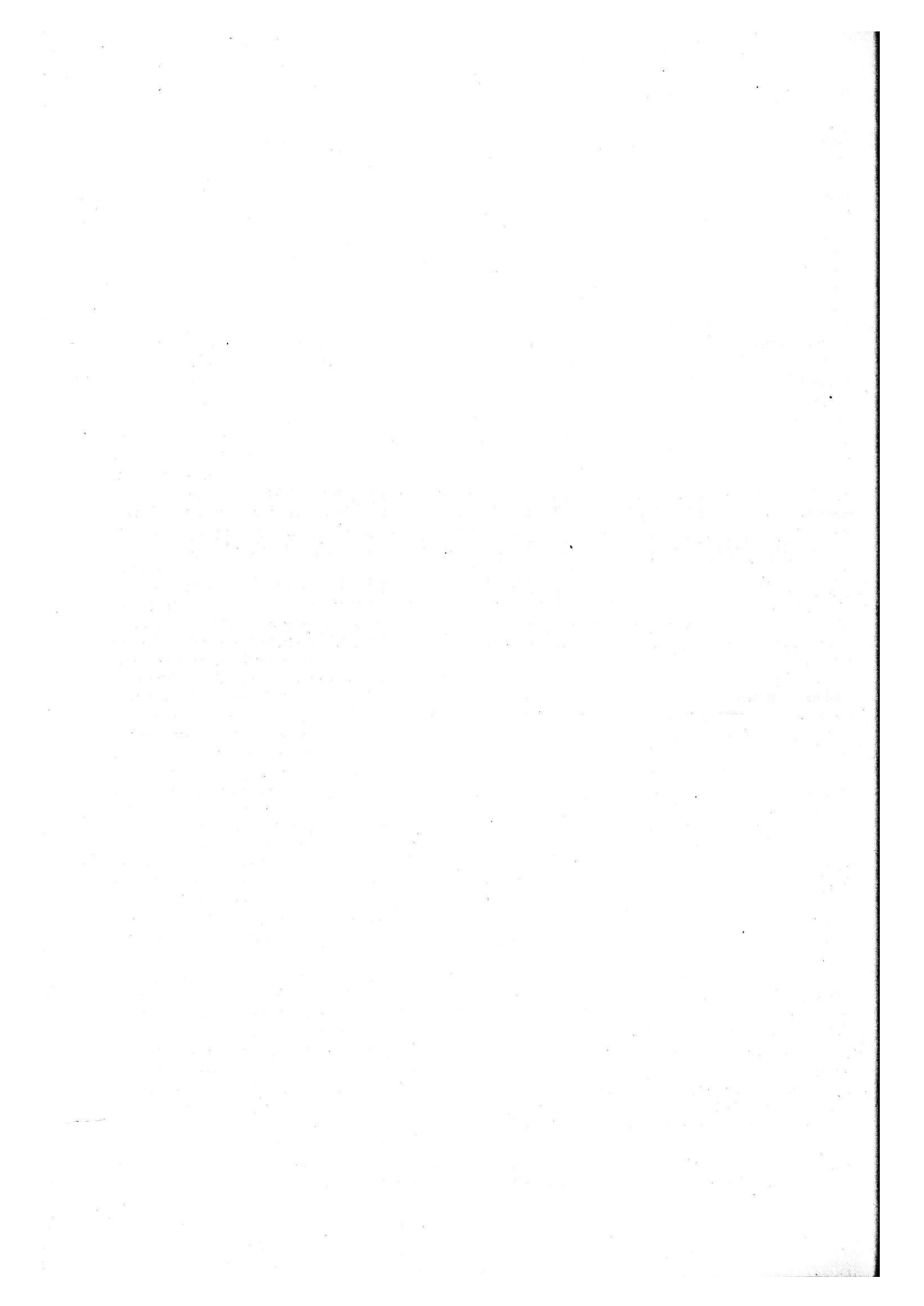
Table 14: Small buckets decorated with metal bands and a so-called yellow mug from the late Avar Period. 1 = Grave 201 at Zalakomár-Lesvári-dűlő, 2 = Grave 12 at Söjtör-Petőfi utca, 3 = Grave 119 at Zalakomár-Lesvári-dűlő

Table 15: Carolingian Period. Women's jewelry from Grave 21 at Alsórajk-Határi tábla

Table 16: Silver plated bronze earring from the surroundings of Nagykanizsa

Dr. Vándor László

KANIZSA TÖRTÉNETE
A HONFOGLALÁSTÓL A VÁROS
TÖRÖK ALÓLI
FELSZABADULÁSÁIG

I. A TELEPÜLÉS KIALAKULÁSA (900–1245)

1. Honfoglalás és megtelepedés.

A kalandozások kora

A 9. század vége Pannónia földjén a nagy változások jegyében köszöntött be. Még nem telt el egy évszázad az avarok bukása óta, és még alig múlt el néhány évtized azóta, hogy megszilárdult a frank uralom a térségben, amikor a belháborúk és morvák kirobbant összeütközések újra bizonytalanná tették a helyzetet. A Kárpátok keleti oldalán a század első harmadának végén megtelepült magyarok először 862-ben Karlmannnak, apja, Német Lajos keleti frank király elleni lázadásakor jelennek meg a Duna–Tisza táján. Ezután 881-ben, majd 892-től szinte folyamatosan, hol az egyik, hol a másik harcoló fél szövetségként, egyre fontosabb szereplőivé válnak az itt folyó háborúknak. 894-ben éppen a morvakkal karöltve dúlta a magyar had a Dunától nyugatra eső területet. Ez a sereg valószínűleg télre sem tért vissza az etelközi szállásokra, hanem a Felső-Tisza vidékén táborozott amikor a besenyő támadás 895 elején az otthon maradtak ellen bekövetkezett. Az elszenvedett vereség hatására a magyar törzsek a már jólismert átjárókon átkeltek a hegyeken, és Árpád fejedelem vezetésével birtokukba vették a Kárpát-medence keleti felét.

A honfoglalók törzsszövetségének letelepedését pár év nyugalom követte. A források nem tudósítanak a magyarok harci cselekményeiről, aminek oka nyilván a besenyőktől elszenvedett vereség volt. 899-ben azonban, amikor Arnulf császár észak-itáliai ellenfeleivel szemben szövetségre lép a magyarokkal, ismét sereg indul nyugat felé. Ezek a hadak még Itália földjén voltak, amikor a császár meghalt, így a következő év (900) tavaszán hazainduló magyarok a szövetségesi kötelezettség alól – a kor szokásának megfelelően – feloldva, felszámolták a pannon térségben az amúgy is csak névleges frank uralmat, és ezzel az egész hegyek koszorúzza medence tényleges uraivá váltak.

Pannónia elfoglalása együtt kellett hogy járjon Mosaburnak, a Balaton nyugati végét őrző erődítménynek a birtokbavételével. Ez komolyabb harcok nélkül ment végbe, hiszen az írásos források hallgatását megerősítendő, a régészeti feltárások sem mutattak ki komolyabb pusztítás nyomait. A vár környéké-

nek sűrűn települt lakossága helyben maradt, és élete olyan keveset változott, hogy az új urak jelenlétére is csak halvány tárgyi jegyekből következtethetünk.¹

A Balaton nyugati vége és a Mura alsó folyása közötti térségben a magyar megtelepülés időrendjéről, sűrűségéről nem rendelkezünk régészeti adatokkal. A 10. század első két harmadából egyáltalán nincs a honfoglalókhöz kapcsolható emlékműanyagunk, hacsak nem vesszük számításba azt a *Nagykanizsán előkerült* – egyéb tárgyakkal nem datálható – *lószer-számleletet*, amelyet csikózáblája alapján közzetevője, *Hampel József* erre az időre keltez.²

Ez a leletszegénység – amelyet esetleg tekinthetünk a kutatás hiányosságának is, de sokkal valószínűbb, hogy őseink az életmódjuknak nem megfelelő erdővidéket nagyobb rajokban csak később szálltak meg – Zala megye egész területére érvényes. A honfoglalók klasszikus leletanyagának legnyugatibb előfordulásait mindeddig csak a Zala folyó völgyének keleti feléből ismerjük. A *Pakodon* 1927-ben előkerült sírleletek sajnos elkallódtak, a *zalaszentgróti téglagyár* területén feltárt sírok pedig a 10. század közepénél semmi esetre sem korábbiak.³ A régészetileg legjobban kutatott Alsó-Zala-völgy (Zalavár és Zala-komár közötti terület) leletanyagában a magyarsághoz kapcsolható sírleletek közül egyik sem keltezhető korábbra a 10. század utolsó harmadánál. Ezek mindegyike az ún. koraárpádkori soros temetőkből származik, a fegyveres, lovastemetkezéses honfoglalókat, akik Mosaburg népei felett az új hatalmat képviselték egyelőre még nem sikerült megtalálni.⁴

Történetírásunk már régebben tisztázta, hogy ezek, a régészek által mindeddig hiába keresett harcok a magyar törzsszövetség harmadik méltóságának, a *harkának* törzséhez tartoztak, hiszen ők telepedtek meg a későbbi Zala és Vas vármegyék területén. Élükön a 920–30-as években Kál állt, akit fia Bulcsú követett. Bulcsúnak és vezető rétegének helyzetét a 10. század közepén két tényező határozta meg. Az egyik, hogy fő haszonélvezői közé tartoztak a nyugati irányú kalandozásoknak, ami a területi elhelyezkedésből következett, a másik, hogy Pannónia legsűrűbben lakott és legjobban kiépített – mezőgazdasági és háziipari szolgáltatásokra berendezkedett – térségét, a mosaburgi várat és tartományát bírták. Bulcsú harka kiemelkedő szerepére utal 948-ban az a

követjárás, amelyről *Biborbanszületett Konstantin császár* és *Szkülitész* krónikája is beszámol. A küldöttséget vezető harka kíséretében találjuk Árpád leszármazottját a fiatal Tormás herceget is. A császár Bulcsúnak patríciusi méltóságot adományozott, és ami ennél is fontosabb, megkeresztelte a magyar vezért.

Valószínűnek tarthatjuk, hogy ebben az aktusban, amikor a magyarok harmadik méltósága, és öt év múlva 953-ban, amikor a fejedelem utáni második méltóság, a *gyula* veszi fel a bizánci keresztiséget, nem csupán a császár térítési szándékát ismerhetjük fel, hanem Fajsz nagyfejedelemnek és tanácsának a bezárló nyugati kapcsolatokkal szembeni déli irányú nyitását is.

Azonban az erdélyi és délvidéki emlékekkel szemben, itt Zalában nem tudjuk kimutatni, hogy a törzsfő megtérítését bizánci misszió követte volna. Sőt a néhány évtizede felvett kereszténység – melynek hatóköre amúgyis az egyházi központok szűk körzetére korlátozódott – helyén ismét pogány szokások uralgóvá válását figyelhetjük meg.⁵ Az egyház azonban minden bizonnyal tovább működik az a meghódolt lakosság egy részének körében, és bizonyosnak tűnik, hogy a *harka* megkeresztelkedése, ha nem is segítette, de nem gátolta a keresztény közösségek fennmaradását, aminek bizonyítékát láthatjuk a *mosaburgi* (Zalavár) Szent Adorján templom titulusának átöröklődésében.⁶

A dunántúli hatalmi erőviszonyok gyökeres átalakulása annak a vereségnek a nyomán következett be, amelyet a Bulcsú, Lél és Sur által vezetett kalandozó sereg Augsburg mellett elszenvedett. A súlyos csapás a vezérek halála mellett a katonai kíséretet, a törzsfőket, nemzetségfőket és a módosabb nagycsaládfőket környezetét érte. A kalandozó hadjáratok harcosai az ő soraiból kerültek ki, nem az egyszerű köznépből. Annak a bizonyossága, hogy a nyáját őrző, földet művelő köznép aligha vehetett részt a hadjáratokban, hogy a kalandozó sereg gyakorlatilag teljes megsemmisülése után sem kerekedett felül a szláv nyelv térségünkben, pedig ennek a népességnek az aránya – elsősorban Zalában – nagyon jelentős volt.

A törzsfők halála és katonai kíséretük megsemmisülése így elsősorban nem a népességben, hanem a magyar uralkodó rétegen belüli erőviszonyok eltolódásával okozott jelentős változásokat. A későbbi fejlemények azt mutatták, hogy Bulcsú és kíséretének pusztulása azt jelentette, hogy nemzetsége elvesztette részfejedelmi méltóságát, más nemzetségek feletti törzsfői uralmát. Megmaradt leszármazottai kénytelenek voltak átengedni helyüket az intakt seregekkel rendelkező vezéreknek, pontosabban a hadjáratban részt nem vevő nagyfejedelemnek, aki a Dunántúlon egyedülmaradottként ezt a helyzetet képes volt kihasználni.

A bajor győzelem és a nyugati törzsek haderejének pusztulása azt is jelentette, hogy Pannónia veszélybe

került. A legfontosabb feladattá vált a törzsfői hatalmát veszített és Zala megyébe visszaszorult Bulcsú (későbbi nevén Vérbulcsú) nemzetség és kíséretének helyére új katonai erőt telepíteni és a határvédelmet kiépíteni.

2. A határvédelem rendszere, a „gyepű”

A magyarság uralmának határa a 10. század első felében a Duna völgyében az Enns folyónál húzódott. Az innen a Bécsi erdőig terjedő területet, a magyarok igyekeztek lakatlanul tartani, csupán néhány őrtelepük helyezkedett el a térségben. Ugyanez volt a helyzet a Mura, illetve a Dráva völgyében is, de az itteni határokat források hiányában nem ismerjük pontosan. Ezt az első határvédelmi rendszert a augsburgi vereséget követően fokozatosan keletre kellett visszavonni, és újra kiépíteni. A határvédelem rendszerét a magyarságnál a „gyepű” jelentette.⁷

A gyepű avagy gyepűelve alatt a letelepedett, földművelésre, helyhezkörtöttebb állattartásra áttérő népeknek – tehát nem a nomádoknak – jellemző területvédő, határválasztó sávját értjük, amely törzsek és nemzetségek között éppúgy húzódhatott, mint különböző etnikumok elhatároló vonalán. A gyepűt többnyire erdős, mocsaras, termelőtevékenységre nem alkalmas, ritkán lakott övezetekben alakították ki oly módon, hogy ahol szükséges volt, ott mesterséges akadályokkal is megerősítették. Védelmére az úgynevezett gyepűőrök voltak hivatottak, akik gyakran kerültek ki a meghódított, vagy csatlakozott népelemekből, az ún. katonai segédnépekből. Ez a védelmi vonal – ellentétben korábbi elképzelésekkel⁸ – nem alkotott egy láncszerű vonalat, hanem mélységben tagozódott (belső és külső gyepű). A külső örvonal előtt húzódó lakatlan, vagy gyéren lakott területet nevezték gyepűvelének, ennek területét sajátjuknak tekintették. A gyepűn át való közlekedés céljára átjárók (kapuk) léteztek, melyeket szigorúan őriztek. Ezek általában természetes módon is jól ellenőrizhető átkelőkhöz, szorosokhoz voltak, melyeket gyakran erősítettek is. Ezek emlékét őrzik a „Vaskapu” helynevek. A gyepű, gyepűelve övezetekből alakultak ki a határispánságok, melyek utóbb a vármegyerendszerbe tagozódtak be.⁹

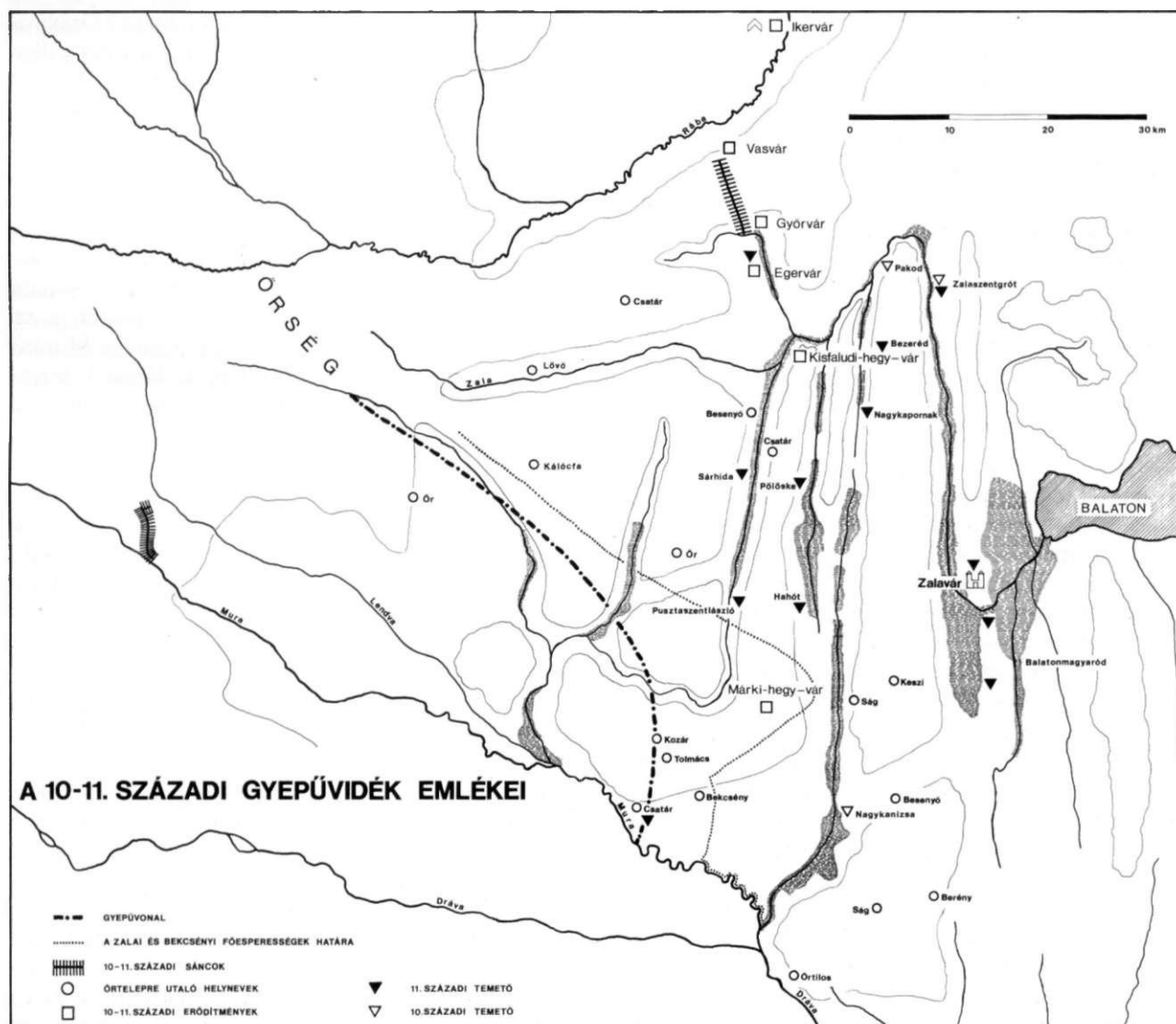
A határvédelmi rendszer meghatározó jelentőségű volt térségünk 10–11. századi történetében, de azért is szükséges bővebben foglalkozni vele, mert országhatárainkon belül egyedül itt a Délnyugat-Dunántúlon tanulmányozhatjuk emlékeit.

Az új határvédelem megszervezése Taksony fejedelem nevéhez fűződik, aki a nyugati törzsfők katonai erejének megsemmisülése után a tényleges hatalom birtokosa lett a Dunántúlon, és ezzel a nagyfejedelmi hatalom pár évtizedes háttérbeszorulása után újra

első számú vezetőként léphetett fel. Az adott körülmények között szövetségi politikájának keleti irányt kellett, hogy szabjon, s mint *Anonymus* tudósít róla, „a kunok földjéről” vett feleséget.¹⁰ A „kunok földje” azaz a Kárpátok előterében lévő térség urai ekkor a besenyők voltak. Taksony fejedelem felesége az ő fejedelmük leánya volt. A házasságot jelentős besenyő népesség beáramlása követte, letelepítésükre elsősorban a Dunántúlon és a nyugati gyepűben került sor. Moson környékén, a legveszélyeztetettebb gyepűkapuban egy tömbben, másutt szórtabban telepítették a „tolmács” és a „kölpény” törzsbelieket. Az ő telepeik láncolatára lehet alapozni, amikor a Taksony kori határvédelem vonalát megpróbáljuk térképre rajzolni. A Mura–Dráva vidékén a besenyő törzsi helynevek legnyugatibb előfordulása a Mura völgyében a stájerországi Leibnitz melletti Tilmitsch helység. Ezen a területen, amely már 969–70-ben bizonyosan a karantán örgrófság uralma alatt állott, jog-

gal sejthetünk egy előretolt örtelepet, mint azt, hogy valamikor is itt húzódott volna a gyepűvonal.¹¹

A zalai gyepűvonal megrajzolására a legmegalapozottabb kísérletet *Holub József* tette.¹² Kiindulópontja az volt, hogy a 12. század közepén az országba akkor betelepülő Hahót nemzetség olyan hatalmas összefüggő birtoktestet kap a Kerka vidékén és a Muraközben, amelyre a kialakult birtokviszonyok között nem lett volna lehetőség. Ugyanakkor a veszprémi püspökség és a Szent László által alapított zág-rábi püspökség határa északnyugat–délkelet irányban úgy metszi át a megyét, hogy az említett nagybirtokok ettől nyugatra helyezkednek el. Az összefüggő hatalmas területek adományozása és az egy megyén belül létrejött egyházi igazgatási megosztottságnak csak egy magyarázata lehet. Az említett területek a gyepűelvéhez tartoztak, a zalai gyepűvonal megszűnése után tagozódtak be az ország és a vármegye szervezetébe.

1. térkép. A 10–11. századi gyepűvidék emlékei

Ez a történeti adatok alapján meghúzható gyeplővonal a Mura–Dráva torkolattól a Mura mellett haladt Letenyéig, ahonnan északkeleti irányt vett Magyarszerdahelyig, itt északnyugatra fordult és Berzencén, Szentpéterföldén, Hernyéken, Zalabaksán át a Kerka vizéhez ért, s emellett vonult Csesztregén át Ramocsáig, a vasi határig.¹³ Ahol a Kerka mellett élő gyeplőőrökről, akik a Vas megyei őrséghez szorosan kapcsolódó településeken éltek, több későbbi írásos emlékünks is fennmaradt.¹⁴ Mint már említettük, a gyeplővédelem mélységében tagolt volt. Különösen a természetes átjárók környékén számolhatunk ezzel, így pl. a Zala és a Mura folyók völgyében. A természetes átjáróknak csak egy része volt közlekedésre szolgáló gyeplőkapu, a többit igyekeztek eltorlaszolni. Emellett ilyen helyeken erődítményekkel is számolhatunk a védelem részeként.

A 10. századi zalai gyeplővonal kialakulásához, illetve annak pontosabb megrajzolásához a nyelvészeti, régészeti és a történeti anyag vizsgálata számos új adatot szolgáltatott. Fontos lépés volt annak a felismerése is, hogy a gyeplő nem volt állandó, a mindenkori erőviszonyok függvényében mozoghatott is.¹⁵

A 955 és 1100 között fennálló zalai gyeplővonal meghatározásához a régészet eredményei közül az a legfontosabb, hogy nem került elő a magyarsághoz kapcsolható 11. század előtti leletanyag a Felső-Válicka, illetve a Szévíz–Principális völgytől nyugatra. Az ettől keletre, a Zala észak–déli folyásáig terjedő területéről is csak a 10. század második felére, inkább utolsó harmadára utaló leletek ismertek.¹⁶ Ez a régészeti adatokból kirajzolódó vonal egybeesik annak a Nyugat-Magyarországi belső gyeplőnek értelmezhető erődláncnak a folytatásával, amelyet a Mosonmagyaróvár–Kapunvár–Sárvár–Ikervár–Vasvár, az utóbbi és Győrvar között húzódó ún. Római sánc, Egervár, és a Zala völgyének szűkületét őrző Zalaszentiván–Kisfaludi-hegyi vár rajzol meg.¹⁷ A Zala völgytől a Muráig épített határvédő objektumokat egyelőre nem ismerünk. Erre talán nem is volt szükség, hiszen a Zalát átszelő széles mocsaras völgyek, és az azokat elválasztó meredek erdős tagolt felszínű dombok önmagukban is elég védelmet nyújtottak. Egyetlen, mindmáig régészetileg nem kutatott erődítmény, az Oltárc és Bocska közötti Márki-hegyi – felszíni leletei alapján késő bronzkori – földvár megfigyelt sajátosságai sejtetik, hogy az a pont, ahol a történeti adatok alapján megrajzolható 11. századi gyeplővonal északnyugatra fordul, a 10–11. században erődített lehetett.¹⁸ Ennek a völgyekre támaszkodó belső gyeplővonalnak a létét, egyben a 10. századi településhatár szélének megvonását bizonyítja a Szent István király által alapított zalavári benedekrendi apátság ún. 1019-es alapítólevele, és 1024-es adománylevele, amelyek ugyan 14. századi hamisítványok, de birtokösszeíró részeik 11. századi összeírásra mennek vissza. Ha az czeekben szereplő adományozott helysége-

ket térképre vetítjük, akkor a Zala és Válicka összefolyásánál fekvő Csácstól a Válicka völgyében Bakig, majd itt a vízvázalstón átlépve a Szévíz melletti Barnakig, innen a patak eredetéig Pölöskefőig, majd megint egy völgygel keletebbre lépve a Principális völgyében fekvő Gelsén át a mai nagykanizsai határba olvadt Besenyő faluval vonhatjuk meg ezek nyugati határát, amely pontosan összeesik a régészeti adatok alapján megrajzolt határral.¹⁹ Ennek a területnek az eladományozása pedig az adott időben azt jelenti, hogy a belső gyeplő vonala nyugatabbra toldott, az új települések fokozatosan jöttek létre a Kerka völgyéig.²⁰

A zalai gyeplővonal déli – Nagykanizsa környéki – szakaszának problematikája elsősorban azzal kapcsolatos, hogy a Mura folyása természetes átjárót nyitott itt az ország belseje felé, ugyanakkor maga a Mura jobb part – a Mura-köz – már a gyeplővédelemhez tartozott. A Mura bal partján húzódó természetes útvonal, amely az Alpok felől a Kárpát-medence közepe felé tartott, a mai Letenye körül fordult el a folyótól, amely innen egyre délebbre tolvódva, majd a Drávával egyesülve peremfolyóvá vált. A Lendva vidéki, illetve a Kerka torkolati sík vidékek után a zalai dombok Letenye mellett Murarátkánál szinte a folyóig nyomulnak előre, remek természetes, jól védhető erősséget, kaput alkotva. Az emögött elhelyezkedő őrtelpek Tolmács, Kozár, Bekcsény és az czekek fegyverrel való ellátását biztosító Csatárt a 10. századi külső gyeplővonal részének, a muravölgyi gyeplőkapu telepének vélhetjük, melyek ugyanakkor a Mura vonalát őrizték és amelyek őrtelep voltak egészen a 11. század végéig megőrizték.²¹ A Letenyénél a Murától elkanyarodó főútvonal a dombok lábánál fordul Nagykanizsa irányába, ahol az esetleges támadók, akik az első gyeplőkapun átjutottak egy újabb, jelentős természetes akadályba ütköztek, a Principális (középkori nevén Kanizsa) széles mocsaraiba. Emögött a mocsaras völgy mögött találjuk azokat a helységneveket, amelyek a 10. századi gyeplővonal itteni meglétét bizonyítják. A Mura és a Dráva összefolyásánál Órtilos, majd a katonai segédnépekre utaló Ság (Liszó határában). Berény (ma Iharosberény), Besenyő (Nagykanizsától keletre). Ság (Újudvar – Gelse térségében), illetve talán a Keszi helynév (Nagybakónak határában).²² Ezek katonai jelentőségüket talán már az ezredforduló előtt elvesztették, így kerülhetett sor a Bakónaki patak partján álló őrtelep, Besenyő eladományozására is a 11. század elején.²³

3. Az államszervezés kora. Az egyházi és világi közigazgatás kialakulása

Az a nagyméretű átalakulás, amelynek végeredménye a magyarságnak a nyugat-európai kultúrkörhöz való kapcsolódása volt, Géza nagyfejedelem uralkodása

alatt vette kezdetét. Az állam és egyházszerző tevékenység nyomait írásos adatok hiányában a régészet-tudománynak kellene kimutatnia. A megye nagy részéről egyelőre még hiányoznak az erre a korszakra utaló emlékek, de *Mosaburg* térségében, amely majd a 12. században *Zalavár*ként bukkan fel a forrásokban, erről az időszakról fontos megfigyelésekkel rendelkezünk. A vár környékén, amelyet még Taksony vehetett el Bulcsú utódaitól, jelentős népmozgás zajlik a 10. század vége felé. A vár környéki szigetvilág településeinek megszűnése, a 9. század közepe táján nyitott temetők elhagyása, a magasabb területeken, így a *Zalavár-Balatonmagyaródi* háton, az útvonalak mellett létrejövő új településeket egy átgondolt koncepció részeként tudjuk értékelni. A telepekhez tartozó temetők leletanyaga, amely a pontosabb kor-meghatározást lehetővé teszi, azt mutatja, hogy ezek a települések a 10. század utolsó negyedében jöttek létre. Erre utalnak a *Balatonmagyaród-Kolonpusztai temető* leletei, ahol a temető nyitáskor kialakított sírcsoportot hurkos-kampós záródású nyakperec, rombusz átmetszetű hegyesedő végű nyitott karperecek és kéttagú csüngők kelteznek.²⁴ Ezt a korszakot dokumentálja a település északi peremén előkerült kerámia, ahol a 9. századi fazekasság hagyományai keverednek a már az inkább a 11. századot jellemző díszítésmódokkal.²⁵

Kolon település kialakulásának ideje egybeesett a Dél-Zalai térség környezetében beállt változásokkal. Géza nagyfejedelem rokonát Koppányt, aki korábban valószínűleg a Nyitra környéki dukátust bírta, „Somogyvárba” telepítette át, ebbe a korszakban jelentéktelen, forgalmi jelentőségét veszített térségbe. Ezzel a zalai területek a Balaton délnyugati csücskétől a Kanizsa folyó (Principális) Murába torkollásáig az Árpád-ház mellőzött hercegének szomszédaivá váltak. Géza katonai intézkedésekkel igyekezett elszigetelni Koppányt, akit fia István ellenében ki akart zárni az utódlásból.

Györffy György ezekkel a katonai intézkedésekkel hozza kapcsolatba Kolon vár építését a Balaton nyugati végét megkerülő út mellett, és a Nagykanizsa környéki katonai segédnépekre utaló telepneveket is. Ez utóbbiak elhelyezkedése azonban sem földrajzilag, sem stratégiaileg nem támasztja alá ezt a felvetést.²⁶ Más kutatói vélemény szerint a magyar névadású Kolon, amely nevében első ispánja nevét őrzi, a 10. század végén épült volna.²⁷ A régészet eredményei mint a korábbiakból kitűnik, egyelőre tág határok között a 10. század utolsó évtizedeire kelteznek a település létrejöttét, de az ide feltételezett várat mindaddig nem sikerült megtalálni.

Bizonyos azonban, mivel a térség útvonalai nem közvetlenül a nagyfejedelem szállásterülete felé vezettek, a pogány hagyományokat továbbvivő Koppányt pedig nyugat felé nem kellett elzárni (a Dráván túlnyúló Somogy ebben az irányban és dél felé

amúgy is nyitott volt), a mai Nagykanizsa és környéke a századfordulón nem volt politikailag fontos terület. Az országhatár és Koppány közé ékelődött Dél-Zala uralmi viszonyai labilisak lehettek, és valószínű, hogy a Koppány seregében harcoló zalaiak, a sértett Bulcsú-leszármazók mellett, erről a területről érkeztek. 997-ben azonban Koppány lázadásával a Muramellék hovatarozásának a kérdése végérvényesen eldőlt. Géza halálával bekövetkezett az, amitől a nagyfejedelem joggal tartott. Koppány nem ismerte el a Géza által bevezetni kívánt primogenitúrát, az elsőszülött fiú utódlási jogát. A pogány magyar szokásjog a szeniorátus alapján állt, mely szerint a nemzetség, illetve a nagycsalád legidősebb utódlásra alkalmas férfitagja lép az elhunyt helyébe. Ezzel összhangban állt a levírátus elve, hogy az uralommal és a vagyonnal együtt jár az özvegy kezének megöröklése is. Koppány fellépése tehát egyértelműen a Géza által megkezdett út elleni támadás volt.

István, apja akaratából mint az ország fejedelme saját és felesége német testőrsége, és harcos jobbágyai élén lépett fel az apja által építeni kezdett új rend védelmében a pogány hagyományokat továbbvinni szándékozó rokona ellenében. A valószínűleg Veszprém körül megvívott csatában Koppány elesett, ezzel a pannon térségben minden akadály elhárult azelől, hogy István befejezze az apja által elkezdett nagy művet, a magyarság bevezetését Európába. A Géza által visszafordíthatatlanná tett orientáció szellemében a pápa által adományozott koronával 1000. december 25-én (vagy 1001. január 1-én) a magyarok első királya lett.

Az államszervezet kialakításának fő lépcsői, amelyek Istvánhoz fűződtek, az új rend ideológiai és hatalmi megalapozása volt. Az ezzel kapcsolatos ellenállás jórészt már Géza megtörte, a térítések, ha ezek felszínesek voltak is, jórészt lezajlottak. Így akadály nélkül végrebajtható volt az egyházi szervezet kiépítése, amelynek fő egységeit, a püspökségeket Szent István király már az ezredforduló körül létrehozta. A veszprémi püspökség 1009. évi okleveléből tudjuk, hogy Kolon vármegye, Veszprém, Fejérvár és Visegrád társaságában alkotta a püspökség területét. A kutatás már régebben bebizonyította, hogy Kolon néven a későbbi Zala vármegye értendő, maga a vármegye első székhelye pedig a Balatonmagyaród és Kiskomárom közötti Kolon-pusztával azonos.²⁸

Az egyházi igazgatás kisebb, általában a vármegyével azonos egységei a főesperességek voltak, amelyek alapjai a megyével együtt jöttek létre. Az igazgatási központokban emelték a keresztelőgyházakat (*ecclesia baptismalis*). A zalai főesperesség kiterjedése – korai létrejötte miatt – jól mutatja a meggyhatárokat a 11. században, és nyugat felé – mint a korábbiakból kitűnik – a megye határjellege folytán a gyeplíniát is.²⁹ A térítőtevékenységben nagy szerepe volt a szerzeteseknek, akiknek első kolostorát Zalaváron maga a

király alapította 1019-ben, és a neki adományozott jelentős birtokok között ott találjuk Kanizsa keleti szomszédját, az egykori örtelep Besenyőt is.³⁰

A vármegye központjában, Kolonban székelt a megye ispánja. Az ő feladata volt a király megbízásából a várszervezetbe tartozó népek felügyelete, a gazdasági ügyek intézése, törvénykezés, és háború esetén a várszervezet hadköteles népeinek vezetése is. Helyetesei az udvarbírák (*comes curialis*) voltak, akiket a várhoz tartozó népek legelőkelőbb rétegéből, a várjobbágyok közül választottak. A várjobbágyok (*iobagiones castris, miles*) szabad, szolgálati birtokkal rendelkező emberek voltak, akik elszegényedés, vagy más ok miatt a király védelme alá húzódtak, de közéjük tartoztak a meghódított szlávok előkelőbbjei is. Ők adták a hadnagyi, a száznagyi és tíznagyi (*maior exercitus, centurio, decurio*) a várszolgák kerületei feletti tisztségeket is, és emellett tartoztak az ispán zászlója alatt hadba vonulni. A nagy kiterjedésű várbirtokok művelését, a királyi uradalmak gazdasági munkáit, a szükséges ipari tevékenységeket, azaz a természetes gazdálkodás összes szükségleteinek kielégítését a várszolgák végezték. A *civilis, castrensis* név alatt összefogott nagy létszámú népesség összetétele rendkívül heterogén volt, eredetük a rabszolgáktól, a meghódított népeken át a magyarság legszegényebb rétegéig terjed. Századokba és tizedekbe osztották őket, emellett létezett a szolgáltatások szerinti megkülönböztetésük is, ami gyakran a falunévben is tükröződött (pl. Kürtös Börzönce mellett, Vörrü, a verő = kovács szóból) Szentpéterúr mellett.³¹

Kanizsa környékén – az okleveles adatok alapján – *várföld volt*, Bagota (Újudvar mellett), Bille és Váró (Kanizsa és Récse között), (Nagy)Récse, (Nagy)Bakónak és Aty (Nagykanizsa Sánc nevű városrésze helyén), tehát a keleti szomszédság, míg nyugatra várföldet csak az egykori gycpüben találunk (Tolmács és Kozár).³²

Jelentősebb *világi nagybirtoka* csak a Bikács nemzetségnek volt, akik a Kanizsa melletti Kisfalud (ma Szentgyörgyvári hegy), Kerekítő és Csákány (a mai Nagykanizsa területén), valamint Libolca és Dobolnak faluk (Kiskanizsától északra) urai voltak. Kisebb világi birtokosai voltak Palinnak, Vajdának (Palintól északra), Andnak (Récsetől délre).³³

Az itt élt *népesség etnikai összetételéről* a helynevek adnak felvilágosítást. A mai Nagykanizsa környékén találjuk a Dunántúlon talán a legsűrűbben a szláv település- és vízneveket. A ma is álló faluk közül Eszteregnye, Komár, Bakónak, Belezna, Lasztonya, Gelse, Oltárc, Letenye, Récse, Szepetnek, Palin stb. neve szláv eredetű, de szláv személynévből már magyar névadással keletkezett Bagola, Pátró, Rajk stb. neve. A mai város területén, illetve határában egykor létezett falvak – Libolca, Bille, Vajda, Zimány – és a pataknevek – Bakónak, Zápolya – mind jelentős szá-

mú délszláv lakosságról tanúskodnak. Török eredetű helységnevek Csákány és Besenyő a közvetlen, Ság, Berény, Kozár, Tolmács és Zákány a szélesebb környéken. A korai helynevek közül magyar eredetű Aty, Sormás, Surd, Süly és talán And, kissé távolabb a Somogy megyei Iharos, Üllő, Örtilos és a zalai Kerecseny.³⁴ A helynevek egyértelműen a szláv, a helyben maradt és meghódított lakosság igen jelentős arányára, az első időkben bizonyára túlsúlyára is utalnak. A hozzájuk köthető helynevek csoportjába tartozik a Kanizsa név is.

4. Kanizsa neve

Kanizsa neve a középkori, latin nyelvű forrásokban Kanisa, Kanysa, Kanissa, Kaneza, Knyza, Kenese, Kanesa alakokban fordul elő. A Canisa alak egy hamis oklevéltől eltekintve csak a 16. század második felétől bukkan fel a Canischa, Canissa formákkal együtt elsősorban külföldi forrásokban.³⁵ Ez utóbbiak szolgáltak annak a délibábos nyelvészkedésnek az alapjául, melynek alapján a város nevét a latin *canis* = kutya szóval hozták összefüggésbe. Ezek az eredetmagyarázatok elsősorban *Barbarits Lajos* monográfiája nyomán terjedtek széles körben, pedig ekkor már ismeretes volt a kor egyik legnagyobb nyelvészének *Melich János*nak a – lényegében a mai napig is érvényes – fejtegetése a Kanizsa név eredetéről.³⁶ Mivel a régi magyarban az *s* és *zs* hang jelölésére is szolgált, a legkorábbi forrásokban felbukkanó Kanisa, Kanysa alak kiejtése a maival egyező lehetett. Fontos megjegyezni, hogy a Kanizsa név a forrásokban víznévként és a település neveként is felbukkan. A Kanizsa „*fluvius*” (folyó) Rádó határában ered,³⁷ és már a szomszédos Pacsánál széles mocsaras tóvá (*lacus Kanysa*) szélesedik.³⁸ A víznév Pacsától a torkolatig nagyon egységes formát mutat, Kanisa, Kanysa és Kanesa. A településnél a név először Knyza, majd Kenesa, Kenese alakban is előfordul, és csak 1323-tól válik véglegessé a Kanissa, Kanysa alak. A Kanesa, Kenese alakok kizárólag a mai Nagykanizsára vonatkozóan ismeretesek, így nevezik a birtok melletti erdőt, sőt itt a folyót is. Úgy tűnik, hogy a birtok (település) a 13. században egy más, archaikusabb (?) hangalakot őriz, mint a mellette lévő vízfolyás.

Az okleveles adatok azt mutatják, hogy semmi alapja nincs annak a feltevésnek, hogy a Kanizsa elnevezés mint egy vidék neve alakult volna ki. A különböző Kanizsa nevű földrajzi objektumok vagy a vízfolyással kapcsolatosak, vagy a mai Nagykanizsa település ősnél magának a birtoknak, illetve az azon lévő képződményeknek a jelzőjeként tűnnek fel.⁴⁰ Ennek a nyelvészeti és nem a valós földrajzi, történeti alapozottságú tévedésnek a kiindulópontja a Kanizsa név etimológiája. Az alapja a délszláv *kněz* szó,

amelyhez a *ja* képző járul. A *z + j* hangkapcsolatban a régi szlávban *zs* lett. Ezzel a képzővel fejezi ki a szláv, hogy „valakinek a tulajdona, valakié”. A *knez + ja* tehát *knězsa* lesz ejtésben, jelentése pedig annyi mint a „fejedelemé” a „kenézé”.⁴¹ Annak eldöntése, hogy a folyónév, avagy a mellette lévő, vele azonos helynév közül melyik az elsődleges, igen nehéz feladat. Általában a folyónév tartható annak, hiszen ezek eredete általában az ősidőkre nyúlik vissza, mellettük népeségek cserélődtek, települések pusztultak el, de az újonnan érkezők továbbörökítették a régi nevet. Azokban a csoportokban azonban, amelyek műveltségi neveket rejtnek, és ugyanakkor nyelvhez is köthetők, általában egyértelműen eldönthető a kérdés, de itt sem zárható ki a tévedésmentes állásfoglalás. Kanizsa esetében nehéz az elsődlegességet egyértelműen a folyóhoz kötni, hiszen a név értelmezése inkább területtel, birtokkal kapcsolatos. Ennek ellenére több jeles kutató, így *Melich János* és *Ortvay Tivadar* is a folyónevet tartotta korábbinak, *Markó Imre Lehel* pedig bonyolult és tévútra vezető magyarázatba keveredett, amikor a Kanizsa nevet egy vidék jelzőjeként kívánta felfogni.⁴²

Kérdés, hogy mikor nyerte el elnevezését ez a település, vagy folyó. A nyelvészek közül *Melich János* úgy véli, hogy „nem lehetetlen, . . . bár bizonyítva semmivel nincs, hogy a Kanizsa folyó neve hasonló hangalakban a honfoglalás előtti időkben is meglehetett.”⁴³ Bizonyosnak tekinthető, hogy a név délszláv eredetű, és a helyben lakó szlávoktól való átvétel,⁴⁴ de eldönteni, hogy a 9. században Pribina és Kocel idején, avagy a 10. században Bulcsú, Taksony avagy Géza fejedelem birtokaként nyerte nevét az ittlakóktól, nem tudjuk.

5. Dél-Zala a 11–13. század közepéig

Szent István király államszervező tevékenységének credményeként létrejött világi és egyházi közigazgatás fokozatosan megszilárdult, és a 11–12. század fordulóján elnyerte végleges kereteit. A gyeplő örtelepei már a Kerka völgyének peremén húzódtak a 11. században, és mögöttük új települések sora keletkezett.⁴⁵ Szent László és Könyves Kálmán hadjáratai nyomán Horvátország a magyar királyság része lett, ezzel a zalai gyeplővonal értelmét veszítette. Szent László király megalapította a zágrábi püspökséget, amelynek joghatósága kiterjed az egykori gyeplővökre. Nem sokkal korábban a 11. század folyamán alakultak ki a főesperességek, amelyeknek a területe általában az egykori vármegyék területével esett egybe, segítségükkel pontosan megrajzolhatjuk a korabeli közigazgatási határokat.⁴⁶ Az újonnan alakított zágrábi püspökségnek két főesperessége alakult a zalai gyeplővökre, a Dráva–Muraközi és a bekcsényi (becsehelyi), amelyeket később összevontak, így ami-

kor a zágrábi káptalan statútuma a 14. században felsorolja a terület plébániáit, már csak az utóbbi létezett, mint a püspökség igazgatási egysége a Drávától nyugatra. A két püspökség határának pontos vonala is meghatározható: a Mura és a Dráva összefolyásánál a (bekcsényi főesperesség felől) a Mura a határ, utána Tótszerdahely, Tótszentmárton, Becsehely mellett vonul, majd Oltárc, Berzence és Magyarszerdahelynél visszafordul északnyugatnak, és (Puszt)Magyaródon át húzódik fel a Kerka mellett a megyehatárig. A Kerkavidék és a Muraköz egyháziilag Zágráb, ám világi közigazgatásilag Zala vármegye része lett.⁴⁷ Ezt a hatalmas terület nagyrésztet később az 1163-ban betelepült, és III. Istvánt a trónjára visszasegítő Hahót (Buzád) nemzetség birtokában találjuk, akik emellett a Zala parti Szabartól Hahóton át Szemenyőig a megye közepének a legnagyobb birtokosává válnak.⁴⁸ Kanizsától keletre, délkeletre húzódott a megyehatár, Belezna, Mórighely, Fakos, (Zala)Szentjakab plébániái a segesdi főesperességhez, azaz Somogyhoz tartoztak,⁴⁹ de Szentmiklós (ma Miklósf), Szentgyörgy és Bagola ekkor Zalában volt.⁵⁰

A *királyi udvarházak rendszeréről*, amelyeknek egyike Nagykanizsától északra Újudvaron létezett, viszonylag keveset tudunk. Ebben az időszakban (11–12. század) a királyi az egyházi és a világi magán nagybirtokokon a földesúri mezőgazdasági munkaszervezet, latin nevén a *praedium*, magyarul udvar, lak a jellemző. A *praedium* tulajdonképpen földesúri házi gazdaság, korai, primitív majorság (*alodium*) volt, amelyben a termelés a földesúri tulajdonban lévő földön folyt. A királyi *praediumok*, rajta a királyi kúriával és az ehhez tartozó kápolnával allodiális gazdálkodást folytató központok voltak, amelyeket első sorban az alávetett népek munkajáradékával műveltek meg. A kor szállítási viszonyai között az itt termelt felesleget nem lehetett a tulajdonoshoz vinni, így a folyamatosan mozgó királyi udvar kúriáról kúriára járva élte fel azt. A jelentős számban meglévő kúriák a legkorábbi időktől az adományozás tárgyát képezték, a 12. század végéig a királyi adományok fő forrásai voltak. Így adományozta el II. Géza király neje Hufrozina királyné a székesfehérvári keresztetek számára az újudvari *praediumot* is. Erről 1193-ban értesülünk, amikor III. Béla megerősíti anyja intézkedését, aki a székesfehérvári Szent István király monostoregyházat birtokaival együtt a johannita (ispotályos) lovagrend jeruzsálemi rendházának juttatta, és bőkezűen megajándékozta.⁵¹ Néhány évtized múlva már áll itt a johanniták monostora, létezését 1236-tól tudjuk nyomunkövetni.⁵² A birtok határainak leírásakor említik először a Kanizsa folyót, valamint szomszédságában Pamlént (Palint) és Vajdát. A johanniták kolostorában jelentős hiteleshelyi tevékenység folyt, Kanizsa körzetében ez volt a legközelebbi oklevélkiadó hely, számos oklevél kiállítója a

„conventus fratrum cruciferorum domus hospitalis de Nova Curia” egészen a rendház 14. századi megszűnéséig.⁵³ A nyugati szomszédságban egy 1184–88 tájára keltezhető oklevélben bukkan fel Szepetnek, amelynek egyházát János veszprémi püspök a nehéz anyagi viszonyok között elő káptalannak adta, ami egy márka jövedelmet jelentett. Maga a birtok a püspökségé volt, mint későbbi adatokból kitűnik, számos más faluval együtt a környéken.⁵⁴

E korszak régészeti anyagába az *Újudvaron* 1975–76-ban folytatott ásátások révén tudunk betekinteni. A feltárás ott, ahol a néphit a johannita kolostort sejtette, – a „Gurda” nevű helyen egy keskeny meredek oldalú dombnyúlványon – egy kisebb templom jórészt kiszedett alapfalait találta meg. Az ún. Törökkori temető helyén a mocsár peremén azonban egy nagyméretű, kváderkőből rakott falú, félköríves szentéllyel bíró templom került elő. A templom hajóját nyugat felé a 14. század elején téglafalakkal meghosszabbították, a toldást sarkain támpillérekkel láttak el. A meghosszabbítás oly módon történt, hogy a korai templom nyugati homlokzatát nem bontották el, a korábbi zárófal, rajta a betétes kapuval osztófal-ként megmaradt. Bebizonyosodott, hogy az 1930-as években Újudvaron előkerült, és jelenleg a Ma-

gyar Nemzeti Galériában őrzött kaputimpanon dombormű ebből az épületből származik. A leletek és a kőfaragványok alapján a templom építésének az ideje a 12. század végére keltezhető, és valószínűleg a johanniták templomával azonosítható, – annak ellenére, – hogy az épülethez csatlakozó kolostor falmaradványait nem találtuk meg. A templomot széles beiszapolódott árok vette erődítésszerűen körül. Tőle északra és keletre egy szigetzerű kiemelkedésen épületnyomok voltak, amelyek közül egy félig földbemélyített, belsejében veremmel ellátott lakóházat sikerült feltárni. A 13. századra keltezhető ház leletanyagában került felszínre egy kézzel formált cserépbogrács, amely kiöntőjével, három kifelé hajló fülével a mai napig párhuzam nélkül áll.⁵⁵ Néhány száz méterre nyugatra egy másik szigeten bukkant elő a johanniták falujának egy különálló része, ahol egy szintén félig földbemélyített ház padlójába Károly Róbert király ezüstdénárja volt beletaposva.⁵⁶ Az Újudvaron előkerült házak alapján rekonstruálható a 13–14. századi falukép, még a földbe mélyített lakóházak dominálnak Kanizsa térségében. Az egyes települések kisebb-nagyobb egymástól jól elkülönülő házcsoportokból álltak, a település-szerkezet szórt volt, a lakosság, különösen a mocsarak szigetein a művelt föld mellé települt.

Jegyzetek

A korszak köztörténetének felvázolásához a Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György. Szerk.: Bartha Antal (Budapest, 1984.) c. munkát használtam. Erre az események leírásában külön nem hivatkoztam.

¹ Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében. I. Az Alsó-Zalavölgy régészeti emlékei. Tájékoztató az 1980–85. évi kutatások eredményeiről. Szerk.: Vándor László. Zalaegerszeg, 1986., 29.

² Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről Budapest, 1907., 52.

³ Zalavármegyci Ujság, 1927.; Dienes István: X. századi magyar temető Zalaszentgróton. In: A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950–1960. Szerk.: Szentmihályi Imre. Zalaegerszeg, 1960., 107–126.; 119.

⁴ Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében. I. Az Alsó-Zalavölgy régészeti emlékei. Tájékoztató az 1980–85. évi kutatások eredményeiről. Szerk.: Vándor László. Zalaegerszeg, 1986., 29.; Szöke-Vándor 1987., 83–84.

⁵ Szöke-Vándor 1987., 21–28.

⁶ Györffy 1983., 324–326.

⁷ Györffy 1983., 83.

⁸ Holub I., 28–29., 61.; Györffy 1983., 196–197.; Tagányi Károly: Gyepü és gyepüelve. Magyar nyelv 1913. 97–104., 145–152., 201–206., 254–266.

⁹ Holub I., 29.; Tóth Endre-Kiss Gábor: A vasvári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése. (Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához. I.) Communicationes Archaeologicae Hungariae 1987., 101–137.; Györffy 1983., 329.

¹⁰ Györffy 1984., 707.

¹¹ Györffy 1983., 84.; Györffy 1984., 708.

¹² Holub I., 29–30., 343., 405., 407.

¹³ Holub I., 411–413.

¹⁴ Holub I., 31–32.; 61–63.

¹⁵ Legújabb: Kristó 1988., 112–113.

¹⁶ Szöke-Vándor 1987., 83–85.; Zalyko Demo: Bje-lobrdski privjesci u Jugoslaviji. Podravski Zbornik, 83. Koprivnica, 1983., 271–301.

¹⁷ Szöke-Vándor 1987., 84.; A vasvári sánccról legújabb: Tóth Endre-Kiss Gábor i. m.: Zalaszentiván-Kisfaludi hegy égetett (vörös) sánccal földváról: Nováki, Gy.: Zur Frage der sogenannten „Brandvalle” in Ungarn. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tom. XVI. 1964. 99–149.; 120–131.

¹⁸ Nováki Gyula terepbejárási jelentése. Göcseji Múzeum Adattár. Molnár László tud. techn. munkatárs helyszíni megfigyelése a honvédség által megbolygatott sánccokról azt a lehetőséget veti fel, hogy itt is vörös sánccal van dolgunk.

¹⁹ Füssy 29–43., 48–54.

²⁰ A Válicka völgyében teljesen feltárt pusztaszentlászlói temető legkorábbi sírjai Salamon (1063–1074) előtt nem keletkezettek. Szöke-Vándor 1987., 78–79.

²¹ Tolmács (ma Kistolmács) várföld volt, amelyet IV. László adományozott el (Z. O. I., 103.) Kozárral (elpusztult falu Kistolmáccstól É-ra) együtt. Tolmács neve besenyő törzsnév, Kozár pedig a kabarokkal csatlakozott kazár néptörzsek itt letelepült csoportjára utal. (Kiss I. 701.). Bekcsény (ma Becsehely) nevét újabban magyar személynév-

ből próbálják levezetni (Kiss I. 180.), azonban elfogadhatóbbnak tartjuk *Németh Gyulán*ak a megfejtését, aki török eredetűnek tartja, vagy a heg „bég” szónak kicsinyítőképzős alakjából, vagy a bekci „ör” szónak a magyar kicsinyítőképzővel ellátott alakjából vezeti le a helynevet, amelyet *Holub József* is elfogad a legkorábbi okleveles előfordulásokra alapozva (1278. Becchun, Bexin.; 1333. Bexin Bekchin, Bekchyn. 1340. Bekchen), és amelyeket *Kiss Lajos* nem ismer. (*Holub I.*, 409.)

Csatár elpusztult falu Letenyétől Ny-ra. Neve szláv eredetű és pajzsgyártó-fegyverkészítő jelentésű szó. (Kiss I. 310.) A falu első okleveles említése csak a 14. századhól ismeretes, de feltárt kerek alaprajzú, Szent Kereszt titulusú templomát az ásátó rendkívül korainak a 11–12. század fordulóján épültnek határozza meg. Maga a település kezdete a 10–11. századra keltezhető, és az ásátáson vassalak darabok is előkerültek, amelyek az itt élők foglalkozásának bizonyosságai. (*Parádi Nándor*: A Letenye-szentkereszt-dombi kerek templom feltárása. A nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Szerk.: *H. Kerecsényi Judit*. Nagykanizsa, 1971. 239–264.) A Zalaszentiván–Kisfaludi hegyi földvárhoz közel fekvő Csatár faluban a fegyverműveseknek az egész telepe előkerült. (*Valter Ilona*: Árpád-kori kovácsműhely Csatáron. Zalai Gyűjtemény 12. (1979.) 43–74.)

²² Örtilos nevéhen az „Ör hn. középkori magyar határvédő örök lakóhelyére, birtokára utal” (Kiss II. 301.). Ság, Berény és Besenyő török eredetű segédnépek (*Györffy 1983.* 117., 197., 238.). Keszi magyar törzsnév, azonban a Nagybakónak határában lévő Gyura-Keszi földrajzi név falunévként való értelmezése bizonytalan (ZMFN. 545.)

²³ A Nagykanizsához közeli Besenyő falu a Bakónaki patak keleti partján (a mai Csónakázó-tó mellett) feküdt. A hamis zalavári ún. 1019 évi alapítólevélben mint az apátságának adományozott falu szerepel. (*Füssy 1902.* 31.) Mint az apátság falujának 1335-ben megjárták a határait (Z. O. I. 294–307.).

²⁴ Göcseji Múzeum Adattára. Szöke Béla Miklós és Vándor László ásátása.

²⁵ Göcseji Múzeum Adattára. Szöke Béla Miklós és Vándor László leletmentése.

²⁶ *Györffy György* Kozárt és Tolmácsot, a Gelse környéki Ságot és a Nagybakónak melletti Keszit (melynek településvoltát régészetileg nem lehet igazolni) Koppány dukátusát körülvevő katonai telepítésnek véli. Kozár és Tolmács közvetlen egymás melletti telepek Letenyétől ÉK-re a Mura folyóra nyíló oldal völgyben, kb. 25 kilométerre Somogy határától. Ugyanennyi a távolság a kanizsai völgyben lévő Ságig, Keszi helye egy zárt völgyben van, a főútvonalak ellenőrzésére alkalmatlan helyen.

²⁷ *Kristó 1988.*, 248.

²⁸ *Holub I.*, 23–26.

²⁹ *Holub I.*, 342–343.

³⁰ *Füssy 28–31.*; Z. O. I. 294–307.

³¹ A vármegye szervezetéről *Holub I.*; és *Kristó 1988.* A szolgáló népekre *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest, 1970. és *Györffy György*: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle.* 1972. 261–320.

³² *Holub I.*, 76., 82., 86–87., Z. O. I. 221.

³³ A Bikács nemzetségre: *Karácsonyi 1900–1901.* I. 244–247., a többi községre *Holub III.*

³⁴ Kanizsa környéke szláv földrajzi neveiről *Melich János*: A honfoglalás kori Magyarország. Budapest, 1925.; *Knieszta István*: Magyarország népei a XI. században. In:

Emlékkönyv Szent István Király halálának kilencszázadik évfordulójára I–III. Szerk.: Serédi Jusztinián. Budapest, 1938.; II. 365–472. A török eredetű helynevekre *Knieszta i. m.* és *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről Budapest, 1959., 87–92.; *Uő.* István király és műve. 2. kiadás. Budapest, 1983.; *Uő.* Századok 1958. 55–87. Összefoglalóan a helynevekről *Kiss* vonatkozó szócikke és *Holub III.* vonatkozó szócikke.

³⁵ A 13–15. századi oklevelek jelzetét a II. fejezetben közlöm. Hangsúlyozni kívánom, hogy a Kanizsa név írásmódját a középkori oklevelek, a legújabb nyelvészeti publikációk sem veszik figyelembe. *Markó Imre Lehel*: Zalai helynév fejtési problémák (Kanizsa, Túrje, Egerszeg) Zalai Gyűjtemény 2., Zalaegerszeg 1974., 3–16.; 5, 6. is azt írja, „hogy a régi metszeteken vagy a korábbi adatokat tartalmazó oklevelekben Canisa, Canissa, Canisscha formában olvasható a város neve.”

³⁶ *Barbaris Lajos*: Nagykanizsa. Budapest, 1929.; *Melich 130–136.*

³⁷ *Markó Imre Lehel* i. m. 6.

³⁸ Z. O. I. 36.

³⁹ Kanisa (1231, 1251, 1322, 1323, 1358, 1420, 1423, 1443, 1446, 1455, 1469, 1481, 1488)

Kanysa (1256, 1260, 1271, 1278, 1325, 1435, 1381)

Knesa (1193)

Knysa (1245)

Kenesa (1257)

Kancse (1262)

Kanissa (1382)

Kaneza (1312)

⁴⁰ Kanizsa területén: *terra, predium, villa, poessio, oppidum* (föld, hirtok, falu, mezőváros), *castrum* (vár), és *silva* (erdő) fordul elő. A vízfolyásra *fluvius* (folyó) illetve Pacsa mellett a *lacus* (tó) megnevezést használják.

⁴¹ *Markó Imre Lehel* i. m. 5. A szó részletes etimológiájára és a magyarázatra vonatkozó irodalommal. (3. és 5. lbj.)

⁴² *Melich 390–91.*; *Markó Imre Lehel* i. m. 8–9.

⁴³ *Melich 390.*

⁴⁴ *Melich 391.*

⁴⁵ *Holub I.*, 31–32.

⁴⁶ *Kristó 1988.*, 213–214.

⁴⁷ *Holub I.* 408–412. és *Kristó 1988.* 233., 308–309.

⁴⁸ A nemzetiségről és birtokviszonyairól: *Wertner Mór*: A Buzád-Hahót nemzetség. Turul XVI. (1898.) 19–33., 59–65. A nemzetség Muraközi és Kerkán túli birtoktestének létrejöttéről *Holub I.* 29–30. Nem véletlen, hogy a feltételezett 10. századi gyepüvonaltól nyugatra csak Zalában (és Vasban) gyakori *falva* típusú helynevek többsége. *Kázmér Miklós*: A „falu” a magyar helynevekben. (XIII–XIX. század) Budapest, 1970.

⁴⁹ *Kristó 1988.* 258.

⁵⁰ *Holub III.* (Vonatkozó címszók).

⁵¹ Mon. Strig. I., 143.

⁵² *Á. U. O.* VII. 24.

⁵³ Ujudvart 1382-ben zálogosította el János vránai perjel a Kanizsaiaknak. *OL. DI.* 6952.; *C. D.* IX/7. 467.; X/1. 52.

⁵⁴ Veszprémi káptalani levéltár. Epp. Szepetnek I. A püspöki hirtokok felsorolása Zs. O. I. 162. (1415.) *OL. DI.* 7580. (Szepetnek, Eszteregnye, Mánta, Bánkfalva, Sormás és Mártonfalva.)

⁵⁵ *Gerevich Tibor*: Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938. 88., 192. Vándor László ásátása. Göcseji Múzeum Adattára. Zalaegerszeg, 357–77.

⁵⁶ Horváth László ásátása.

II. KANIZSA KIALAKULÁSÁTÓL A MEZŐVÁROS VIRÁGZÁSÁIG (1245–15. sz. közepéig)

1. Kanizsa első említésétől a Kőszegiekig (1245–14. sz. elejéig)

A 13. század első fele a királyi birtokszervezet bomlásának, az első nagy adományozásoknak az időszaka, amelyet csak rövid időre szakít meg IV. Bélának apja halála után egy ellentétes tendenciát erőltető – kérész életű – korszaka. A megszorodó írásos emlékek elemzése egyre plasztikusabb, árnyaltabb képet nyújt a dél-zalai térség birtokviszonyairól, eseményeiről. Ekkor jelenik meg az 1193. évi első említés után a Kanizsa név egyre többször a forrásainkban.

1231-ben egy Chernel nevű személy végrendeletében Galambok praedium felét a kanizsai Szent Kereszt templomnak, a másik felét pedig feleségének, Dominikának hagyta.¹ Ez az adat azonban nem vonatkoztatható Nagykanizsa város előzményére, mert ennek területén ilyen titulusú templom nem volt. 1251-ben azonban ismét találkozunk ezzel a titokzatos templommal, de már mint kolostorral és annak apátjával. Ekkor Tamás „*Abbas Monasterij Sancte Crucis de Kanisa*” a Hahót nemzetségbeli Ponich comessel egyezkedik Rakacia helység ügyében.² 1263-ban IV. Bélának a komári (Zalakomár) hospeseknek adott kiváltságlevelében szerepel a kanizsai Szent Kereszt egyház Csót nevű földje, amelyet a király csere útján szerzett meg és adott telepeseinek.³ Az adatok alapján nyilvánvaló, hogy itt nem egy templommal, hanem birtokkal rendelkező kolostorral állunk szemben. A 12–13. században a kolostorokat gyakran említik „*ecclesia*” jelzővel.⁴ Szent Kereszt tiszteletére emelt monostor egy van a megyében, méghozzá a Kanizsa folyó mellett, annak a Murába torkollásának közelében, a (Mura-)keresztúri apátság. Bizonyos, hogy ez szerepel a 13. században „*de Kanizsa*” jelzővel, és tért át a 14. században a „*de iuxta fluvium Mura*” megkülönböztető jelző használatára.⁵

A tulajdonképpeni Kanizsa település első említésével 1245-ben abban az oklevélben találkozunk, amelyben IV. Béla király Princ (Prinz) comesnek, Renold comes fiának „Zala vármegyében egy bizonyos Bille nevű földet, mely Knysa nevű földjével határos”, „örök időkre” adományozta. Az adománylevelből kitűnik, hogy Kanizsa birtokosa Princ egy olyan területet kapott, melyet már egyszer apja Renold is királyi adományként bírt II. András kezéből. Ezt a földet IV. Béla visszavette, de most Princnek juttatta, aki gyermekkorától szolgálta őt, részt vett hadjárataiban mind itthon, mind Oroszországban, Bulgáriában, Németországban és a tengerparton (Dalmáciá-

ban). Bille földről azt mondja az oklevél, hogy „egykor várnépek laktak (itt), akik már kipusztultak, s a terület üresen maradt”.⁶ Kanizsát és Billét az oklevél a „*terra*” megnevezéssel illeti. A *terra* ebben az időben valamilyen földet, földterületet jelentett, amely lehetett kisebb vagy nagyobb, lakott vagy lakatlan, művelt vagy műveletlen. Az oklevélírók ilyen értelemben használták gyűjtőszóként. Tehát az általánosságban földbirtok jelentésű „*terra*” lehetett falu (több falu) is. A 11. századtól a 13. század utolsó negyedéig divott a falunak „*terra*” szóval való megjelölése is. Elsősorban akkor sejthetünk rajta valóban falut, ha a „*terrâ*”-nak saját neve volt, ha saját határaival említik, esetleg éppen határjárás alkalmával.⁷ Így valószínű, hogy 1245-ben feltűnő „*Knysa terra*” lakott település volt.

Kanizsa első ismert birtokosa Princ (Prinz) comes alakja és szerepe jól megrajzolható. Jeles szereplője a IV. Béla korában formálódó zalai nemesi vármegyének. 1268-ban elsőként felsorolt tagja a szolgabírói testületnek, amelynek ítélőszékén bizonyos kényszerhelyzetre hivatkozással (*causa necessitatis*) nem tudott résztvenni.⁸ Ennek a „kényszerhelyzetnek” az okát is ismerjük, az ítékezés idején a szomszédos Somogyban, Pat faluban a királynéi hospesek által elfoglalt hat ekényi birtokrészét kellett visszaszereznie a somogyi bizottság segítségével, negyvenedmagával letett esküje révén.⁹

Mind a Kanizsát először említő oklevél, mind Princ szerepét taglaló okleveleink IV. Béla belpolitikájának tükrében érthetők. Uralkodásának időszakában több nagyobb birtokrendezés folyt. Az első (1228–1239) nagy apparátussal az ifjú Béla nagyatyja korabeli státusát volt hivatva visszaállítani, az apja idejében történt „haszontalan és felesleges örökadományok visszavonása” révén. Ekkor került sor Bille visszaszerzésére Princ apjától. A második (1254–1258) már a tatárjárás utáni revideált politikai és reformelképzelés részeként, amely valami egyensúlyt kívánt teremteni a királyi hatalom és a magánbirtok viszonyában.¹⁰ A király a tatárjárás után szakítva korábbi merev álláspontjával, szintén megkezdte híveinek a birtokadományozást, mint Bille 1245. évi eladományozásánál láttuk. Az 1267-ben Esztergomban tartott gyűlésen pedig dekrétumba foglalta a nemesi vármegye keretei között szervezkedő kis- és középnemesség kiváltságait. A dekrétum ötödik cikkelye kimondja, hogy a nemesek mindazon földjeit, amelyeket a királyi vagy királynéi „szabad falvak” népei (*populi liberarum villarum*), valamint udvarnokok vagy várszolgák elfoglaltak, állíttassanak vissza a

nemesek birtokába.¹¹ Princ 1268. évi mindkét szereplése ennek a cikkelynek a végrehajtásához kapcsolódik.

Princ comes elsősorban zalai birtokos volt, rokonságával, a „Juan bán atyjafiainak” titulált Kanizsai családdal (*nobiles de Kanisa*) együtt Kanizsa birtokosa. 1257-ben a fehérvári káptalan előtt egyezkedik a rokonság a birtokon, amely korábban sok veszekedésre adott okot. A rokonok Egyednek, Juan bán fivérének fiai, Egyed, Tibor és Péter, Fulcusnak, Juan másik fivérének fiai Fulcus és Egyed beleegyezésével részletesen leírták Princ birtokának határait, melyet a rajta épült Szent Margit egyház után Szent Margit földnek neveztek. A határ északon Potulen Gordun fiainak földjétől a „királyi út” (*via Regis*) mellett haladt a Kanizsa folyó (*fluvius Kenesa*) felé, innen a folyó partján haladt egy malomig, amely Kerekto faluval (*villa Kerekto*) szomszédos. A malom egy szigeten van, ahol a határ a folyóból kilép a szigetre, majd egy gyümölcsösben lévő határjelnél keletre fordul, átszeli a mocsarat, és tart „Princh” régi határáig, ahol Kerekto Gug nevű földje van. Emellett terül el a rokonság kanizsai erdeje, akik beleegyeznek, hogy a folyó és főleg a malom tekintetében minden jog Princet illet meg.¹² Az oklevél alapján rekonstruálva Princ birtokának határait, úgy véljük, hogy északon Palin és Lazsna között volt a határ, ahol a „királyi út”, a régi 7-es út nyomvonalán Zalakomár felől jöve elérte a Kanizsa völgyét, majd nyugaton a patak mellett haladt egy szigetig, amely mellett Kerekto falu állt a mocsár nyugati partján, és melynek határa délen átnyúlt a keleti partra a szigeten keresztül, ahol egy malom állt. A falu a malom által duzzasztott tóról nyerhette nevét azon a tájon, ahol egykor a Pivári malom állt. Sajnos a keleti oldalon az oklevél a határokat nem mondja el, hanem mint „Prinz régi határait” ismertnek veszi.

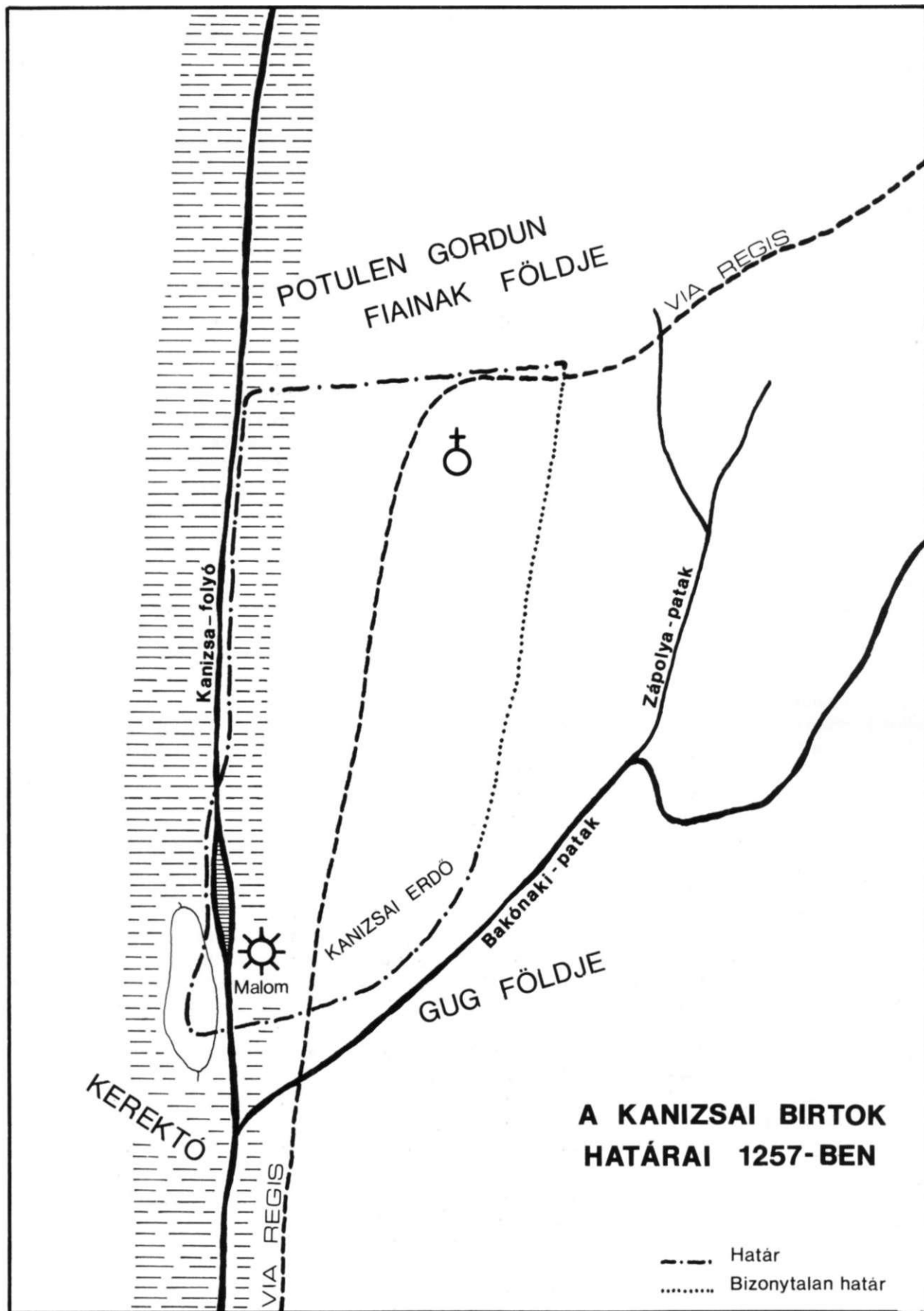
1262-ben Princ tovább terjeszkedik dél felé. A fehérvári káptalan előtt eladja Egyed a már említett kanizsai erdő használatát és haszonvételeit, tűzifa nyelésére, építkezésre, makkoltatásra, testvéreinek Tibornak és Péternek a beleegyezésével 10 márka ezüstért, Princ comesnek és népeinek, akik Szt. Margit egyháza mellett és Lusukon (Lazsnacon) élnek. Kikötötték azonban, hogy a használat csak saját célra történhet, a fák másoknak el nem adhatók. Kijelentték azt is, hogy amennyiben Egyed vagy örökösei az erdőt eladnák, akkor a 10 márkát Princ comesnek vagy örökösének visszafizetni tartoznak. Bármilyen, az erdővel kapcsolatos vitás ügyben, amennyiben a használatban a comest, vagy háznépét zaklatnák, az igazság kivizsgálására az újudvari *preceptort* kérték fel. 1263-ban ezt a kanizsai erdő ügyében kelt szerződést megerősítette.¹³ 1262-ben egy másik ügylet is zajlott Princ (Prench) comes és az ekkor már magukat Kanizsai Egyed fiainak (*filii Egidii de Kanizsa*) nevező fivérek között. Egyed fiai ekkor 50 márka ezüstért

eladtak egy bizonyos szigetet Kanizsában (*quam in Kanisa sitam habent*) amely Princ (Prench) Kanizsának nevezett prediuma közvetlen szomszédságában volt, amely birtokon egy Szent Margit tiszteletére emelt egyház állt. Az eladáshoz Csák (Chak) fia Gug hozzájárulását adta. Ez az oklevél most már teljes bizonyosságot ad arra, hogy Kanizsa egy olyan nagyobb birtoktest volt, ahol egyrészt Princ birtokát találjuk, ahol a Szent Margit templom állt (*Predio comitis Preunch Kanisa vocato, in quo ecclesia est honore beate Margarete fundato*), másrészt itt helyezkedtek el Kanizsai Egyed fiainak birtokai is. Princ birtoka predium volt, ahol a földesúr kúriája körül saját szolgálóival megművelt mezőgazdasági „üzeme” működött.¹⁴

1263-ban, amikor IV. Béla királyi udvarházat épített Komárban és körülötte hospeseket telepített, a környező földeket, így a már említett kanizsai (mura-keresztúri) apátság földjét és az itt élő várjobbágyok földjeit is cseré útján megszerezte. Az adományozó iratból derült ki, hogy 1245-ben a király nem az egész Billét adta Princnek, mert ekkor Szemere (Zemere), Gubas, Bencs (Bench) és Mika nevű várjobbágyok kapják a zalai vár földjét Billét és mellette egy Váro nevű földet. A határok megismerésén jelen volt Princ comes is. A határkijelölésnél világosan kitűnik, hogy Bille határának csak egy részéről lehet szó, hiszen az adományozott terület Princ földjén kívül határos Billei Domokosnak, a zalai vár hadnagyának (*maior exercitus*) földjével is. A határjárás világosan leírja, hogy Bille ezen része Kanizsa és Récsé között helyezkedik el, érintkezik a vajdai (*Woiauocho*) nemesek földjével északon, keleti szomszédja Récsé, bizonyos Orbán földje és erdeje, majd Péter fia Hercek (a nevezett föld lehetséges, hogy a későbbi Péterfalvával azonos), délen egy Zápolya (ma Potyli) nevű patakig él, amelyen túl van Váro föld, majd nyugaton Billei Domokos földjével és végül északnyugaton Princ földjével határos.¹⁵

Egy év múlva a csurgói keresztiesek házának főnöke megjárja Billei Domokos földjének határait, és ez IV. Béla által megerősítést nyert.¹⁶ Ekkor a határjárás során délen találkozunk ismét Gug földjével, Száka fiainak földjével (*terra filiorum Zaka*), Bille szőlőivel, és északon a nagy úttal, amely Récséről Újudvarra megy.

Az ismertetett oklevelekből kirajzolódik előttünk Kanizsa föld (*terra*), amely egy nagyobb kiterjedésű birtoktest volt, és a Kanizsa folyó (*fluvius*) keleti partján húzódott észak-dél irányban. Két megnevezett település volt rajta, Lazsna (*Lusuk*) és a Szent Margit egyháza melletti település, amely Princ comes praediuma. Kellene lennie még egy településnek, hiszen szó esik a Princzel rokon kanizsai nemesekről (*nobiles de Kanisa*), akik minden valószínűség szerint a Bikács nemzetség tagjai. Princ nem lehetett ennek a nemzetségnek a tagja, csupán rokon, hiszen a ké-

2. térkép. A Kanizsai-birtok határai 1257-ben

sőbbiekben leszármazóit sem nevezik ebből a nemzetségből valónak, ellentétben Egyed fiaival. *A későbbi Kanizsává formálódó település magja:* az említett templom, a birtok határai északon Lazsna és Palin között húzódnak, keleten a többek által birtokolt Billel határos, amely a Zápolya (ma Potyli) patak két partján húzódott párhuzamosan Kanizsával és a régi 7-es út környékétől dél felé, és a mai Szabadhegy szőlőit is magába foglalta. Kanizsa déli fele a Bikács nemzetsége volt, amely erdős területét Princ magának megszerzi. A déli határok bizonytalansága, illetve meghatározatlansága összefügg azzal, hogy Kanizsa határain túl is mindenütt ennek a Tolna vármegyéből eredő nemzetségnek a birtokai feküdtek.

Hosszabb idő elteltével 1296-ban találunk ismét Kanizsára vonatkozó adatot. Ekkor Kanizsaszegi Eynard (Aynard) comes a zalavári konvent előtt megveszi a billei nemesek birtokának egy ekényi részét négy márkáért. Adatok hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy Eynardnak milyen kapcsolata van a már említett családokkal, de az bizonyos, hogy újonnan felbukkant birtokosról van szó, és a nevében szereplő Kanizsaszeg (*Kenesazyg*) is új, eddig nem szereplő birtoktestet jelöl a felvázolt Kanizsa birtokon belül, amelynek neve és a később feltűnő várral való névazonossága Eynardban az *első kanizsai vár építetőjét sejteti*.¹⁷

A 13. század végén vagy a 14. század legelső éveiben a Kőszegiek uralma kiterjedt egész Zala vármegyére, így Kanizsára is. A királyi hatalom robamos hanyatlásával és a tartományúri hatalom látványos előretörésével jellemezhető időszakban a Héder nemzetségből származó Kőszegi család Vas vármegyéből kiindulva, a kiskirályságát az egész Nyugat-Dunántúlra kiterjesztette. A központi hatalom elleni harcot az a Henrik indította el, aki IV. Béla leghűségesebb híveként a király oldalán harcolt a belháborúban az ifjabb királlyal, Istvánnal szemben. IV. Béla halálakor (1270) cseh földre menekült, és csak IV. László trónralépésekor, két év múlva tért vissza. Ettől kezdve a Kőszegiek pártállását a mindenkor nagyobb haszonszerzés elve határozta meg. Kun László ellen ötször ütöttek pártot, s ajánlották fel szolgálataikat a király ellenfeleinek. III. Andrással szemben az Anjou-ház híveiként szerepeltek 1291–1300-ig. Mikor Károly Róbert partraszállt Dalmáciában, váratlanul visszapártoltak III. Andrásához, majd halála után a cseh Vencel és a bajor Ottó trónja ügyében tevékenykedtek.

Hatalmuk alá kényszerítették a nagyhatalmú bárói családok sorát, a Hahót-, Csák-, Győr-, az Aba-, Gutkeled- és Héder nembelieket. A középbirtokosok közül az Oslokat, Nagymartoniakat, Zalából a Szalók, Péc, Koppányi nemzetség tagjait, hogy csak a legismertebbeket említssem. A kifosztott, megalázott nemzetségek és az „önként” csatlakozottak voltak a tagjai annak a familiának, amely a hatalmi bázisukat

képezte. A Kőszegiek hatalmát az is erősítette, hogy országos méltóságok mellett számos megye ispáni tiszttét is viselték. Kőszegi Henrik egyik fia, János az 1270–90-es években vasi, soproni, zalai, orbászai, szanai, garici, gackai (gecskei), a másik, Miklós soproni, mosoni, szanai és raviscei ispán volt.¹⁸

A Kőszegiek zalai előretörése az adatok alapján is körvonalazható. 1270-ben már bitorolják a Hahót nembeli Arnold Sztrigó nevű várát a Muraközben.¹⁹ 1292 körül foglalják el a másik Hahót várat Buzádszigetet (Hahót mellett).²⁰ A 14. század elején kezükben volt szinte minden jelentősebb nyugat-dunántúli vár. Zala vármegyében ekkor már bent ültek az említettek közül Pölöske, Lendva, Szigliget, Nempti (Lenti), Resznek és Kanizsa váraiban. Valószínű, hogy ezenkívül még Tátikát is ők bitorolták. Ez azt is jelentette, hogy a várakkal tartozékaikként 15–20 falu is a tulajdonukba került. Zala vármegyében ezeken túl a 12. század óta a Kőszegiek birtokában lévő kapornaki monostoron kívül Egerszeg, Pölöskeszeg, Kehida, Pózva, Fancsika és talán Kolon települések is hatalmuk alá tartoztak.²¹

Az elfoglalt várak várnagyai a Kőszegi familiában bizalmi állást töltöttek be, katonailag és gazdaságilag is a kiskirályság pillérei voltak. A bitorolt zalai várak közül kettőnek ismerjük a várnagyát. Nemptiben (Lenti) a Szalók nembeli Kaba Demeter, Kanizsaszeg várában az Osl nembeli Lőrinc volt a várnagy.²²

Az 1310-es években a királyi hatalom megerősödésével megindult a Kőszegi-szerviensek kiválása a familiaritásból. Az erőszakkal összetartott kötelék szétpattanása egyre csak gyorsult, annak ellenére, hogy gyakran nem maradt el a megtorlás és a kegyetlen bosszú sem. A tizes évek második felére tehető az Osl nembeli Imre fia Lőrincnek az átállása a király táborába. Magával vitte természetesen saját szervienseit is, akikkel együtt keményen harcolt korábbi urai ellen. Haditettei sorába tartozott annak a várnak – Kanizsának – a visszavétele, ahol mint várnagy működött. 1321-ben a király a lázadó Kőszegi Kakas Miklós helyett zalai főispánná tette. Az új zalai főispán a visszafoglalt és így a királyra szállt várat szolgálatai fejében adományul kérte a királytól. 1323. április 29-én kelt az adománylevel, amelyben I. Károly Kanizsaszeg várát és tartozékait Osl nembeli Imre fia Lőrinc mesternek adományozza. *Ezzel az adománynyal Kanizsa és Lőrinc családjának sorsa és neve két évszázadra összefonódott*.²³

2. A Kanizsai család eredete

(Az Osl(i) nemzetségtől (Kanizsai) Lőrincig)

A nyugati határszélen, Sopron vármegyében őshonos Oslok leszármazását korábban több kutató többféleképpen magyarázta.²⁴ Ma már bizonyosnak tű-

nik, hogy az Osl(i) nemzetség őse – amelyből a Kanizsai család is származott – az a kalandozó Sur vezér volt, akit az augsburgi vereség után Bulcsúval és Lélel együtt kivégeztek.²⁵

A nemzetségnek az oklevelekben először említett tagja Osl ispán volt, aki a 12. század második felében élt. Fiainak 1217-ben II. András az udvarnokok földjét adományozza a rajta megtelepedett lakókkal együtt. Később adományát visszavonta és helyette más birtokot adott.²⁶ A fiúk IV. Béla alatt jelentős szerepet játszottak, II. Osl szörényi bán lett,²⁷ Beled, Bélának, mint ifjabb királynak a főpincemestere,²⁸ és ismert még Móric, Sur, Benedek püspök (váradi, aztán győri) is.²⁹ Az Osl nemzetség számos ágra bomlott, a Sur ágából származtak az Agyagosiak, Móric ágából a Szemenyeiek és a Szántaiak, Beledtől a Kis-Heflányiak, Lozsiak és Viczaiak, II. Osl hét fiának leszármazottai a Herbotyaiak (Csávaiak), Vásáros-Falviak, Asszonyfalvi Ostfiak, Bresztóciak, Tardiak, Szentmártoniak.

Bennünket a fiúk közül Tamás érdekel, aki az 1228–1248 közötti oklevelekben szerepel.³⁰ Két fia volt Tamás és I. Imre, akik 1264-ben – ekkor már apjuk nem élt – a székesfehérvári káptalan előtt megosztoznak birtokaikon. Tamásé maradt Ysabor falu minden tartozékával, Imre pedig a csornai, moroci és széplaki birtokrészeket, az utóbbit lakótoronnyal, Halászi szigetet a Fertő mellett és a Somogy megyei Nagácson lévő birtokokat kapta.³¹ Ysabort több kutató a zalai Ysaborral (elpusztult falu Pacsa határában), míg *Pór Antal* a rábaközi Szoborral azonosítja. A források elemzése alapján az utóbbi vélemény a valószínűbb, így az *Oslok 13. századi zalai birtoklását semmi nem igazolja*.³² Bizonyos, hogy Tamásnak nem volt fiúgyermek, ellenben I. Imrének hat fiúutódja volt, akik közül hárman vitték tovább a családot. II. Imre és Mihály leszármazottai magukat Csornaiaknak nevezték, *Lőrinc pedig a Kanizsai család őse lett*.

Lőrincel és összes testvérével, Gergellyel, Lászlóval, II. Imrével, Mihállyal és Dénessel 1308-ban ismerkedhetünk meg, amikor a szintén Osl nemzetségbeli II. Herboldnak és fiának Istvánnak átengedik a Sopron megyei Beledet, amelyet I. Herbold I. Imréből megvett ugyan, de utóbb pörösködtek miatta. Most, hogy a pert megszüntették, ennek elismerésül Herbold leszármazottai az utódok nélkül elhalt András fia Jakabtól örökölt birtokrészekből Csornának, Belednek és Csapod-Családnak a negyedrészt átengedték Imre comesnek és ivadékainak.³³ Lőrinc későbbi testvéreivel együtt a Kőszegiek szolgálatában áll. Ez kitűnik abból az 1314 évi oklevélből, melyben Gergely fia András és Kakas Miklós, a néhai Miklós nádor fia a Héder nemzetségből visszaadták Imre fiainak a rábaközi Sobur (Ysobur) birtokot, amelyet a zavaros időkben elfoglaltak, noha ahhoz semmi joguk nem volt.³⁴ Lőrinc ekkor a Kőszegiek hegykői ispánja volt.³⁵

1. kép. A Kanizsai család címere. II. Lajos címeradománya 1519-ből. (OL. Dl. 24 772.)

Lőrinc pályafutásának egyik bizonytalan pontja, hogy mikor viselte a kanizsai várnagyi és egyben a zalai alispáni tisztséget. Az időpontot a már korábban idézett évnélküli oklevél adatai alapján lehet behatárolni. *Holub József* szerint: „...Újudvari István mester és Péter megidéztték elébe Bakonoki Márk comest, aki ott elismerte, hogy fentieknek elzalogosított eredetjé a határidőre nem tudta kiváltani, s így egy későbbi terminuson az újudvari konvent bizonyossága és Lőrinc embere előtt azoknak átengedi.” Mivel itt azt olvassuk, hogy „ad nostram legitime evocassent presentinem” és a beiktatás „presente homine nostro” meg végbe, kétségtelen, hogy Lőrinc várnagy alispán volt, mert hiszen a vár, melynek várnagya volt, a Héder nembelieké volt, s 1312–1320 között a Héder nembeli Miklós és András voltak a főispánok!³⁶ Egy másik kutatónk ezt az időpontot tovább próbálja szűkíteni, és úgy véli, hogy mivel Lőrinc 1313-ban a Kőszegiek hegykői ispánja,³⁷ pályafutásának ismeretében kanizsai működését vagy 1312-ben vagy 1314–15-ben határozza meg.³⁸ Bizonyos, hogy az utóbbi időpont a legvalószínűbb, hiszen 1314 december 20-án kelt az az oklevél, amely Bille birtok tárgyában Kanizsai Eynard fia Máté és Osl nembeli Lőrinc között keletkezett.³⁹ Ebben ugyan Lőrinc titulusát nem említik, de teljesen bizonyos, hogy más minőségben, mint kanizsai várnagy nemigen tartoz-

kodhatott volna itt ebben az időpontban. Ez az oklevél, amelyből megtudjuk, hogy ekkor megveszi a Kanizsaszegiek birtokait, magyarázatát adja későbbi kanizsai szereplésének.

Lőrinc mester 1316 és 1319 között hagyta el a Kőszegieket és tért át Károly Róbert hűségére.⁴⁰ 1316 az az esztendő, amikor a királyi hatalom ereje először érződik ebben a térségben, I. Károly seregei ostrom alá fogták Kőszegi János Tolna és Baranya megyei várait és a drávántúli területeiket. A királyi szolgálatában Lőrinc mester abban a hadjáratban tűnt ki, amit Amadé fia Miklós soproni ispán, későbbi szlapon bán vezetett a Kőszegiek segítségére jött németek ellen.⁴¹ 1319-ben Szalafőnél és a vasi Kőszegnél a Köcski Sándor vezette királyi sereg súlyos csapást mér a német segítséget igénybe vevő Kőszegiekre.⁴² A kiskirályság hatalma megroggyant, a király kezére kerül Tolna vármegyében Dombó, Döbrököz és Nyék, Baranyában Kőszeg, Kéménd, Zalában Pölöske és Kanizsa vára. Kanizsa (Kanizsaszeg) várának visszafoglalója az Osl nembeli Imre fia Lőrinc mester volt, akinek három lovas szerviense az ostrom során életét vesztette.⁴³

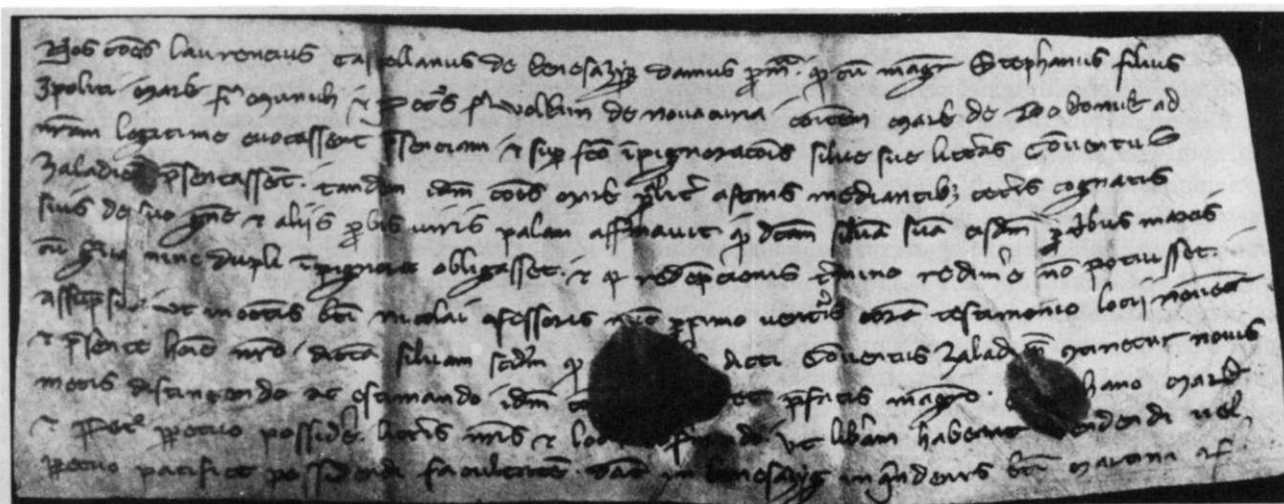
Kanizsának a király részére történt visszafoglalásával hozható kapcsolatba az a múlt század végén előkerült éremllet, amely bécsi, gráci, és friesachi veretkből áll és közzétévői földbekerülési idejét a 14. század elejében – 1308 után – határozták meg. Elrejtőjében joggal sejthető a vár védőinek valamelyike, hiszen ki másé lehetett volna egy ilyen összetételű kincs, mint az osztrákokhoz pártolt Kőszegiek emberé.⁴⁴

Lőrinc, mint a király egyik legmegbízhatóbb híve lehetett alkalmas arra, hogy 1321-ben Zala vármegye főispánjaként – egykori ura a lázadó Kőszegi Kakas Miklós helyére lépve – a nemrég visszahódított terület közigazgatását vezesse. Ezt a tisztséget az írásos emlékek tanúsága szerint 1321 szeptember 25. és

1323 április 29. között viselte.⁴⁵ A nagyfokú uralkodói kegy jele volt az a királyi rendelet, amelynek előzménye a király ellenségei elleni kemény – talán nem is egészen mindig csak a törvényes keretek közötti – fellépés volt, amely utasítja az ország összes hatóságát, hogy Lőrinc zalai főispánt semminemű kártétel miatt felelősségre ne vonják.⁴⁶ Különösen keményen járt el a Kőszegiek kegyurasága alatt álló Zala vármegyei benedekrendi apátság, Kapornak ellen. 1323-ban Henrik apát megjelent a király előtt, és azokról a károkról panaszkodott, amiket Imre fia Lőrinc zalai ispán éveken át okozott a monostornak. Így látszik, hogy a dolgot a király is sokallta, mert Hahóti Miklóst megbízta az apátság védelmével.⁴⁷

A legnagyobb kegy, amelyet a királytól kért, az az általa elfoglalt kanizsaszegi vár és uradalmának részére való adományozása volt. Kanizsai várnagy korából pontosan tudta, hogy a vár és környéke – ahol ekkor ő maga is birtokos lett – mennyire jelentős gazdasági és katonai szempontokból is, uralva a Horvátország felé vezető kereskedelmi útvonalakat.

Főispánságának időszakában kérte és kapta meg adományul azoknak a birtokoknak egy részét Zalában, amelyeket a király a Kőszegiektől kobzott el. Lőrinc jellemének megvilágításához hozzá tartozik, hogy ezeket a falvakat – annak ellenére, hogy érvényes királyi adománylevéllel rendelkezett – sorra megvásárolta hajdani tulajdonosaiktól, mivel tudta, hogy a Kőszegiek ezeket a birtokokat mily módon szerezték meg. Ezzel az eljárással ugyanakkor minden későbbi pertől is megóvta magát. Így mikor 1322-ben a királytól megkapta Kehida falut, tisztázta, hogy azt még Kőszegi Miklós nádor foglalta el a Koppányiaktól, és most hogy a nádor fia Kakas Miklós leverettetett, és a király neki adta, a régi tulajdonos hozzájárulása is szükséges az aktushoz, amelyet hálából és szeretetből a Koppányiak pártolásáért meg

2. kép. Osl nembeli Lőrinc kanizsaszegi várnagy, Zala megye alispánja által kiadott oklevél 1314–15 tájáról. (Veszprémi kápt. lt.)

is kapott.⁴⁸ Hasonlóan történt ez Igrice esetében ugyanebben az évben, ahol Póka fia Luka és Adorján mondott le jogairól, azért a támogatásért amit nehéz napjaikban Lőrinc nyújtott nekik.⁴⁹

A kanizsai vár uradalmának felkérése előtt 1322-ben Princ unokáitól megveszi Kanizsa falut (*villa seu praedio*), ahol Szent Margit tiszteletére emelt templom áll, és azt a szigetet, amelyet Princ 1262-ben vásárolt.⁵⁰ Ugyancsak megvette a Bikács nembeli Egyed fiaitól azt a szigetet, amelyen várhely (*locus castris*) van Kerekttóval és a Csákány nevű faluval együtt.⁵¹

Csak ezek után kéri az adományozást I. Károlytól, ami 1323 április 29-én meg is történik. Ebben az adománylevélben említik egyébként utóljára Lőrincet zalai főispánnak. Az oklevél elmondja a kérés és az adományozás menetét, elsorolja az adományozott érdekeit, és kimondja, hogy az adomány Kanizsaszeg várából, Kanizsa, Lazsna, Leányfalu, kivéve Pink, más néven szintén Leányfalu, valamint Venéce, Csákány és Kerekttó helységekből áll.⁵² Meg kell említeni, hogy létezik egy 1321-re keltezett adománylevél is ugyanebben a tárgyban, ez azonban későbbi hamisítvány.⁵³

Lőrinc ezekben az években kiegészítette a Kanizsa környéki birtokokat. 1324-ben Princ már említett unokáitól Imrétől és Balázstól megveszi Billének azt a részét, amelyet 1245-ben kapott ősi IV. Bélától. Az oklevélben azt is leírják, hogy ez a birtok Kanizsa szomszédságában (*in vicinitate Kanisa*) fekszik.⁵⁴ Megkapja adományul Récsének azt a részét is, amelyet Kőszegi Henrik fia Miklós birtokolt, és annak idején egy Tiborc nevű orvostól vásárolta.⁵⁵

1325-ben e birtoknak az ügyében pereskedett a vajdai nemesekkel, mire a király megjáratta a határokat a zalai konventtel és felosztotta köztük a birtokot úgy, hogy északi fele a vajdaiaknak, déli pedig Lőrincnek jutott.⁵⁶ 1325-ben észak felé is terjeszkedik. Venys asszonytól, Tomaji László lányától – aki Szentbalázi János özvegye volt – és fiaitól Bodevtől, Ilemértől és Benedektől megveszi Pamlén (Palin) birtokuknak az északi felét 25 márkáért. A birtokrész Újudvar mellett a Kanizsa folyó szomszédságában terült el. Az ügylethez hozzájárulását adta a szomszédság miatt Fülöp, a jeruzsálemi Szent János lovagrend (johanniták) nagymestere is.⁵⁷

Nemcsak Kanizsa körül, hanem Sopron vármegyében (Garablyán, Gyalóka, Dicske⁵⁸, Nimig⁵⁹,) és Somogyban (Kisasszond⁶⁰) is kapott szolgálataiért a királytól birtokokat.

1326-ban a Kőszegiek újból fellázadtak a király ellen. Vas vármegyében Köcski Sándor indul ellenük és beveszi Sárvár, Németújvár, Kőszeg és Szalónak várát. Szlavóniában a királyi sereg vezetője Ákos nembeli Mikcs szlavón bán, akinek seregében, a Kőszegiek fő támaszpontja Kapronca ostromakor, magát nem kímélve ott küzdött Lőrinc mester. Tetteiről a király több oklevelében emlékezett meg, de talán a legtalálhatóbban foglalja össze érdemeit a Peresztegre

vonatkozó adománylevélben, amely 1327 január 30-án kelt, közvetlenül a lázadás leverése után. Ebben az uralkodó tekintetbe véve

„Lőrinc mester hűségét és kedves, nagyszerű, szívesen látott, érdemdús szolgálatait, amelyeket irántunk és országunk iránt különféle hadjáratokban és veszedelmekben kitett helyeken uralmunk és méltóságunk felmagasztalásáért és az országban a béke újbóli megteremtéséért, különösen pedig a hűtlenek és lázadók, tudniillik Gergely fia: András és a Kakasnak nevezett Miklós összezúzásában és ugyanezeknek tetszés szerinti megalázásában, és igen sok várunk megvívásában a felségünknek történt átadásában, sok költséges fáradozásában és személyének veszedelmeiben a saját és övéi vére ontásával dicséretes módon tanúsított és kimutató. Ezekből – mivel hosszú lenne és untató a jelen oklevélben mind egyenként elmesélni – ezt a keveset, valójában sok dicséretre méltót az utódok emlékeztetére és a többiek felvilágosítására a jelen oklevélben feljegyezni megparancsoltuk, ugyanis amikor bizonyos fegyveres sereget küldtünk az ő előjárójának, a jó Amadé fiának Miklósnak, Sopron vármegye akkori ispánjának, majd egész Szlavónia bánjának kapitánysága alatt, hogy támadjon az említett, hozzánk hűtlen és lázadó Gergely fia: Andrásra, ugyanezen híveink tudomására jutott, hogy néhány nagy hatalmú német báró fegyveresek hatalmas seregével az említett András megsegítésére Kőszeg városánál összegyülekezett, és ezek ellen az égi oltalom erejének közepette előnyomultak, ugyanezen ellenséggel kemény ütközetet vívtak és dicsőséges győzelmet arattak. Ebben az ütközetben Lőrinc mester hűsége hevületében és az irántunk való hódolatában férfiasan küzdött, és egy bizonyos Stadeuker nevű nagy hatalmú bárót az ellenséges csatásorból elfogott és börtönünkbe juttatott, jóllehet maga is életveszélyes sebeket kapott, és övéi közül igen sokan ugyanott holtan estek össze. Továbbá mostanában, amikor nemrég újból Kapronca várát, amelyet a hűtlen Henrik fia védett ellenünkben, Mikcesel, egész Szlavónia bánjával, kedvelt hívünkkel vívattunk, ez a Lőrinc mester, akit a bán megsegítésére rendeltünk, szervienseivel méltóságunk növeléséért ez alatt a vár alatt is derekasan küzdött, s ott ő maga személyesen, mind pedig az övéi életveszélyes sebeket kaptak, és egyik szerviensét, a Burdeznck nevezett Pált megölték.”⁶¹

Lőrincnek mindössze pár esztendő állt rendelkezésére, hogy a vagyont, amelyet magának és családjának megteremtett, élvezhesse is. Ezalatt leginkább a királytól kapott legnagyobb adománybirtokát, Kanizsát igyekezett gyarapítani. A Sopron vármegyei ősi birtokok helyett lakóhelyét ide tette át, ezáltal megteremtette a lehetőségét, hogy utódainak majdan a település és vár adjon nevet. Ő maga azonban ezt a családne-

vet még nem használta, majd fia nevében tűnik fel közel egy évtizeddel halála után. Megjegyzendő, hogy ezzel párhuzamosan egy ideig még felbukkan nevükben a Csornai jelző is, ősi birtokuk és az Oslok közös nemzetségi monostora jogán.⁶²

1330-ban a Kanizsai család alapítója abban a szörnyű háromnapos csatában esett el Posadánál, ahol Basarab havasalföldi vajda egy hegysziklásba törbecsaltta I. Károly seregét. Maga a király is csak úgy menekült meg, hogy ruhát cserélt Dénes fia Dezsővel. A *Képes Krónika* szinte megeleveníti előttünk a tragikus eseményt, „fent a meredeken mindenfelől számlálhatatlan sok valah futkosott és nyilazott a királyi seregre mely összeszorult az út mélyén; nem is út volt ez, valóságos hajófenék, a tolongás miatt összevissza buktak a legerősebb paripák a vitézekkel együtt . . . beszorultak mint a halak a varsába. Elestek az ifjak, a vének és válogatás nélkül a főemberek.”⁶³ Itt találta Lőrincet „vitézül harcolva” a halál.⁶⁴

3. A kanizsai vár építési idejének és topográfiájának kérdései

Napjainkig makacsul fel-felbukkannak különböző írásokban azok a múlt század második felének Nagykanizsa helytörténetírásában keletkezett fantáziaszülte vélcdekések, amelyek a mind ősbib és dicsőbb múlt bizonyításának igényével a kanizsai vár keletkezését a kelta időkbe vezették vissza. A hely fontosságát hangsúlyozva a rómaiaktól a honfoglaló magyarokig újra meg újra felépülő és elpusztuló vár fantomképénc hitelesebbé tételére még a vár életéhez kapcsolódó eseménytörténetet is kitaláltak.⁶⁵ *A régészeti feltárások, leletmentések, a város területéről ismeretes emlékeanyag, valamint az írott források elemzése semmi bizonyítékát nem adta, hogy a történeti város területén bármilyen, 13–14. század fordulója előtt létezett erődítés maradványai rejőznének.*

Az építés idejének behatárolásában rendkívül fontos, hogy a várat mind Lőrinc itteni szereplésekor, mind adományozásakor Kanizsaszegnek nevezik. A település történetében ez az elnevezés – mint már korábban említettük – 1296-ban Kanizsaszegi Eynard comes nevében (*Eynardo comite de Kanisazyg*) bukkan fel.⁶⁶ Eynard comes 1308-ban újabb birtokrészeket vásárol Billén az ottani nemesektől. Ezek a területek egy völgyben a kanizsai népek földjével határosak (*terra populorum Kenezza*).⁶⁷ Néhány évvel később Eynard fia Máté már szabadul ezektől a birtoktól, 1314-ben nem másnak, mint Osl nembeli Lőrincnek adja el, akinek titulusa ebből az oklevélből nem ismeretes, de más forrásból tudjuk, hogy kanizsaszegi várnagy a Kőszegiek szolgálatában.⁶⁸

A keltezetlen oklevélben való szereplése várnagyként (*castellenus de Kenezazyg*), és itteni birtokvásárlása teljes bizonyossággal összefügg egymással, így ez

utóbbi a másik oklevelet is keltezi. Ez az időpont az, amely – ha közvetett is – a kanizsai vár meglétét egyértelműen bizonyítja. Ez a megállapítás megegyezik azzal a korábbi – más adatokra támaszkodó – következtetéssel, amely Lőrinc itteni várnagysága valószínű időpontjának 1314–15-öt adta meg.⁶⁹

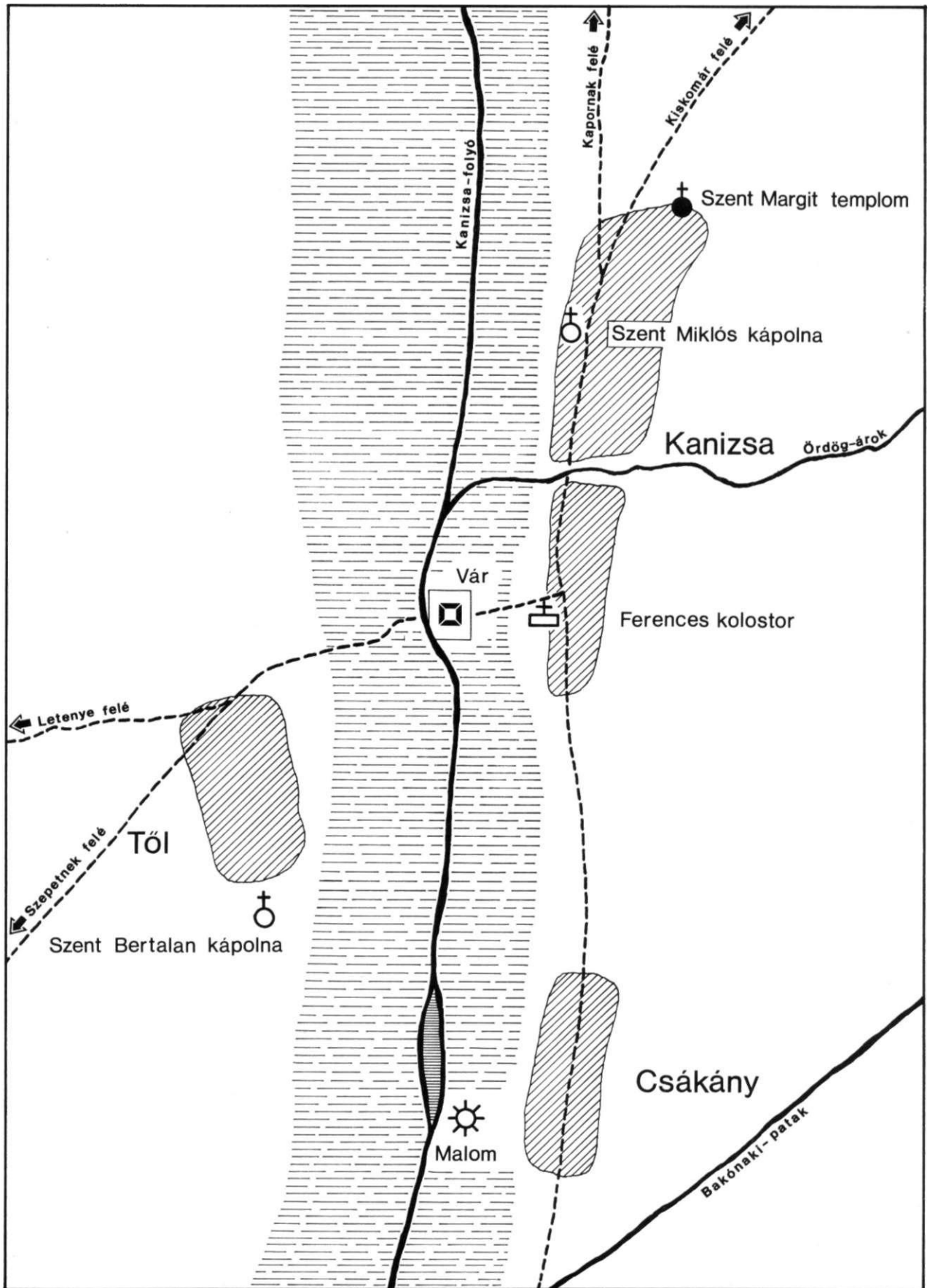
Hiteles emlékünknék, amelyben a kanizsai vár szerepel, csak az 1323-as adománylevelé tekinthető, amelyből megtudjuk, hogy „*castrum Kanisazyg*” Kőszegi Kakas Miklós tulajdona volt, mielőtt Osl nembeli Lőrinc a király számára elfoglalta. Az elfoglalás éve 1319-re tehető.⁷⁰

1322-ben, amikor Lőrinc – az adományozás biztos tudatában – elkezdte megvásárolni a Kanizsa körüli birtokokat, Kanizsa falut és a mellette lévő szigetet Princ fiaitól, Imrétől és Balázstól szerzi meg.⁷¹ Az oklevélben szó sem esik a várról, holott jól tudjuk, hogy Kanizsa vára a település melletti szigeten állt. Ellenben amikor ugyanebben az évben a Bikács nembeli Egyed fiaitól megvesz egy szigetet a Kanizsa folyó közepén Kerektóval és Csákány faluval, a szigeten egy várhely van. (. . . *quandam insulam in medio fluvii Kanisa existentem, locum castrum cum Kerektov vulgarter vocatum. . . cum villa Chakan. . .*). A Bikács nemzetség a Kanizsai völgyben dél felől volt határos Princ birtokaival, az említett két helység is a későbbiekben itt határozható meg. Az oklevélben szereplő várhely azonban nem hozható kapcsolatba Kanizsaszeg várával.⁷²

Kanizsaszegi Eynardot a források hiányossága miatt nem tudjuk egyik nemzetséghez sem kapcsolni, de bizonyosan nem állt rokonságban sem Princ-cel, sem a Bikács nembeliekkel. Birtokai közül csak a Billén vásároltak lokalizálhatók, amelyek a kanizsai népekkel, tebát nem saját birtokaival határosak. Maga az előnév csak annyi következtetést enged meg, hogy Kanizsa valamely szögletében, szomszedságában volt birtokos.

A Kanizsaszeg név felbukkanása a századforduló zűrzavaros időszakában, majd a család terjeszkedése vásárlásokkal új birtokost sejtet. Előnevük és a Kőszegiek birtokában megjelenő erődítmény közötti összefüggés nyilvánvaló. Ennek az időszaknak a hatalmi viszonyai lehetővé tették a királyi engedély nélküli várépítéseket. A Kőszegiek itteni megjelenése is sokkal inkább azzal függ össze, hogy az itteni várat szerezték meg, minthogy minden előzmény nélkül ők emeltek volna egyet.

A kanizsaszegi vár építője minden bizonnyal az 1296–1308 között szereplő Kanizsaszegi Eynard volt. Előnevének használata és a vár felépülése közötti vélhető összefüggés alapján az új erősség emelését a 13. század utolsó évtizedében határozhatjuk meg. Erősíti a várnak a Kanizsaszegiek általi építése valószínűsítését az a tény, hogy még 1308-ban a család birtokbővítéssel foglalkozik, hat évvel később szerzeményeiket eladják a Kőszegiek várnagyának, és kör-

3. térkép. Kanizsa középkori topográfiájának vázlata

nyékbeli birtokosként többet nem szerepelnek. Birtokaik „eladása” az adott körülmények között nyilván nem volt egészen önkéntes. A hatalmukat jelentő erősségtől megfosztott Kanizsaszegiek eltávoztak a környékről. Ez az időpont egyben tehát a Kőszegiek foglalását is behatárolja 1308–1314 közé, valószínűbben 1314 körülre.

A várépítető személyének meghatározásán túl van egy másik rendkívül fontos kérdés, nevezetesen, hogy *van-e területi kontinuitás a Kanizsaszegnek nevezett és a később Kanizsának nevezett vár között*. Ezt a problémát azért kell felvetnünk, mert a későbbi (16–17. századi) alaprajzokból és metszetekből, majd *Méri István* ásatásából pontosan tudjuk, hogy a Kanizsai család által lakott várkastély közvetlenül a város mellett állt egy szigeten.⁷³ Mint korábban szó volt róla, Kanizsa falu – ahol a Szt. Margit titulusú egyház állt – és a mellette fekvő sziget 1322-es megvásárlásakor szó sem esik várról. A Bikács nemzetségtől vásárolt várhely pedig az oklevél alapján nincs Kanizsa határában, hanem egy szigeten Kerektnál. Ezt a szigetet 1321-ben meg is nevezik, ekkor is szó csik a Csákányszigeten lévő várhelyről.⁷⁴

Ezekből a forrásokból Kanizsaszeg várának helyéről legfeljebb annyit tudunk meg, hogy nem állt a Kanizsa melletti szigeten. Az adatokat elemezve *Fügedi Erik* fogalmazta meg először azt a gondolatot, hogy az „eredeti vár” nem azon a helyen volt, ahol később a Kanizsai család várkastélyát felépítette.⁷⁵ *Méri István* ásatási eredményei – amelyek *Fügedi* vélekedésénél jóval korábbiak, de sokáig közöletlenek voltak – ezt a feltevést megerősítették. Sem a várkastély területén, sem a kölső vár térségében végzett kutatások nem tudták bizonyítani az első oklevéles említések korára tehető – csak lényegesen későbbi – épület, erődítmény nyomait.⁷⁶ Így a történeti és a régészeti adatok tükrében aligha valószínű, hogy az a vár, amelyet Osl nembeli Lőrinc kapott, azonos a későbbi kanizsai várral.

Ha írásos adatok nem is állnak rendelkezésre, *megkíséreljük annak a helynek a meghatározását, ahol Kanizsaszeg várát sejtethjük*. A 18. században a kanizsai völgyről készült térképen déli irányban két szigeten elhelyezkedő erődítmény nyomait láthatjuk. A Kanizsa (Principális) és a Bakónaki patak összefolyása felett látható a Leányvári szigeten egy, a másik lényegesen feljebb, a mai pályaudvar vonalában. A Leányvár helynevek a középkori forrásokból az 1323-as adománylevétől kezdve ismeretes Leány falu (*villa Leán*) nevét őrzik, amely a 15–16. század fordulóján vált elhagyott helyé, pusztává.⁷⁷ A délebbi erődítménymaradvány talán azonos a Bikács nem várhelyével, a másik, amely helyet ma Kislányvári szigetnek neveznek, s amelyről a hagyomány is tudja „régén vár volt itt, melyet vizesárok vett körül”, Kanizsaszeg várával véljük azonosnak. *Halás István*, Nagykanizsa történetének jeles ismerője 1917-ben

ezt írja erről a helyről: „Megerősített kis hely volt, s falai még félszáz év előtt mintegy fél méter magasságban állottak, de manapság már semmi sincs belőle. Csupán a kanizsai vasúti állomással szemben a réten egy kis domb mutatja hol feküdt.”⁷⁸

4. A Kanizsai család történetének vázolata 1532-ig.

a) Kanizsa és a Kanizsai család a 14. század közepén (1330–1375).

Lőrinc mester halála után fiai léptek az örökébe. 1330 körül kelt az az oklevél, amelyben a legidősebb fiú *I. János* fivéréivel, *I. Istvánnal*, *I. Miklóssal* és *Levkóval* (Lőrinc) a zalavári konvent előtt Billei Gubás utódaival megosztózik Bille birtokon.⁷⁹ Az ötödik fiúval, *Benedekkel* – akit magisternek neveznek – egy Récse-Szentkereszt birtok ügyében kiadott megerősítő levélben találkozhatunk először. Tudjuk róla, hogy részt vett az 1347-es nápolyi hadjáratban, birtokos volt a Kanizsa melletti Libolcán, ahol 1357-ben homokkomári Vörös Bánd fia István követett el hatalmaskodást. Utoljára egy 1363-ban kelt oklevélben fordul elő a neve.⁸⁰ Hivatalviseléséről és utódairól ugyanúgy nem tudunk, mint *Miklós* és *Lőrinc* esetében, akiket utoljára 1372-ben említene.⁸¹ A fiúk közül az elsőszülött *János* vitte tovább a családot, de a Kanizsaiak további sorsának irányításában az egyházi pályára lépett *I. István* személyisége és karrierje volt a meghatározó. Vele a család tagjai közül az első lépte át a határt, amely a politika végrehajtóit annak alakítóitól elválasztja.

Kanizsai I. István az 1330-as említése után 1342-ben mint bácsi olvasókanonok, majd 1347–1357-ig mint óbudai prépost, egyúttal *I. Lajos* király udvari káplánja fordul elő.⁸² Hivatala közvetlenül a király mellett hatalmas lehetőségeket rejtett magában. Mint diplomata nagy érdemeket szerzett a király itáliai ügyeinek intézésében, különösen a második nápolyi hadjárat előkészítésében. Öccse megbosszulására és nápolyi uralma érdekében vezetett első hadjáratában mint láttuk *Kanizsai Benedek* vett részt, 1350-ben pedig *I. István* és bátyja *I. János* is ott lovagolt uralkodója oldalán. Érdemeik elismeréseként Aversa várában kelt szeptember 8-án az az oklevél, amelyet a vár elfoglalása után állított ki a király, s benne a Sopron vármegyei Szovátot adományozta a Kanizsai fivérének.⁸³

1356 júniusában *Kanizsai I. István* óbudai prépost vezette Avignonba azt a küldöttséget VI. Ince pápához, amelynek az volt a célja, hogy Nagy Lajos velencei hadjáratát diplomáciailag megalapozza. Ekkor nyerte el sikeres szereplésével a zágrábi püspökséget, majd pedig az ország nyugati határán fekvő Szarvkvó várának megvásárlásával megteremtette a vagyoni

alapját, hogy a Kanizsaiak az ország bárói közé lépjenek.⁸⁴

1366-ban majdnem végzetes törés következett be a sikeres pályán. Maga a király mondja el, hogy a püspököt, – aki ekkor már, mint helytartó a szlavón bániságot is kormányozta – némely hazug emberek, név szerint Kont Miklós nádor, megrágalmazták, ami miatt a király hivatalától megfosztotta, bezáratta, majd amikor pedig V. Orbán pápa ez ellen erélyesen fellépett, akkor száműzte.⁸⁵ Ártatlansága azonban kiderült, és a király 1369 elején visszavette kegyeibe. Engesztelésül birtokadományokban is részesítette, és így Sopron vármegyei adományok mellett neki és testvéreinek adta a gyilkossági ügybe keveredett egyházasbillei Kónya Pálnak és fiának birtokait a Kanizsával szomszédos Billén.⁸⁶ A teljes bizalom visszatértének a jele, hogy 1369–70-ben az ország határát fenyegető németekkel szemben *I. Istvánt* és testvérét *I. Jánost* bízta meg Vas és Sopron vármegyék védelmével. A németek támaszai a határszélien a hűtlen Nagymartoniak voltak, akiket Nagy Lajos azzal büntetett, hogy minden adásvételi szerződésüket érvénytelennek nyilvánította, kivéve azokat, amelyeket a Kanizsaiakkal kötöttek. Ennek alapján a Kanizsaiak az eladósodott és súlyos pénzügyi zavarokkal küzdő Nagymartoniaknak az Esztergom, Komárom és Pozsony vármegyei birtokaikat először zálogba, majd véglegesen megszerezték. 1371-ben – nyilván *Kanizsai I. István* kezdeményezésére – létrejött az a csereüzlet, amelynek révén a király Szalónak váráért (amelyet ő adott a Kanizsaiaknak) továbbá az Esztergom vármegyei (Nyerges-)Újfalú, Bajót, Pál, Csenke, a Komárom megyei Kesző, a Pozsony vármegyei Sárkö, Csetaj, Keszi, Csánok (Senkvics), Szemet és Nyárasd nevű volt Nagymartoni birtokokért a kanizsai uradalmuk mellett fekvő Somogy vármegyei Szentpál, Berény, Ság, Varászló, Falkos, Dencs (Deuch), Remeteszentpéter, Poch és Páld nevű birtokokat és a Sopron vármegyei Fülest adta.⁸⁷ A kilenc faluval a kanizsai uradalom értéke mintegy megduplázódott és a Kanizsaiak egyforma súllyal lettek képviselve a megyehatár mindkét oldalán.

*Kanizsai I. István*nak a teljesértékű visszatérését jelzi az a különös királyi kegy, hogy amikor 1370 júniusában Nagy Lajosnak Katalin nevű lánya megszületett, a püspököt szemelték ki annak keresztapjának.⁸⁸ Utolsó éveiben a tapasztalt diplomata a kis királylány és apja terve érdekében tevékenykedett. A király úgy vélte, hogy Katalinnak Valois Lajossal (a francia király másodszületett fia) megkötendő házassága esetén, Johanna magtalan halála után, mégis lehetőség nyílna a nápolyi trónnak a magyar Anjouk általi megszerzésére. Ennek érdekében *Kanizsai I. István* megfordult a francia és a pápai udvarban, azonban sikeresnek látszó közvetítése Katalin halálával megghiúsult.⁸⁹ 1375–76 fordulóján a Zágrábban dühöngő járvány áldozata lett.⁹⁰

3. kép. Kanizsai István püspök, szlavón helytartó pecsétje

A Kanizsai család jogszerinti feje *János mester* volt, aki forrásainkban először 1330 február 14-én apjával együtt szerepel a drávántúli Raszina zálogba vétele ügyében. 1337-ben királyi apród, majd udvari vitéz.⁹¹ 1346-ban, amikor Nagy Lajos Zárát igyekezett felmenteni a velencei ostrom alól, súlyosan megsebesült, de a nápolyi hadjáratban már részt vett.⁹² Sikereit főleg öccsének köszönhetette. A püspök személyes kapcsolata a királlyal, ebbe a belső körbe kerülése természetesen a rokonokra is kiterjedt. Nem véletlen, hogy *Kanizsai I. János*, öccse zágrábi püspöksége és szlavóniai helytartósága alatt előbb Orbász és Zána, később Varasd és Zagoria ispánjának tisztét viselte.⁹³

Rezidenciáját Kanizsán, illetőleg Kanizsaszeg várában tartotta. Erről az oklevelek győznek meg bennünket, amelyek kisebb-nagyobb ügyekben itteni szerepléséről szólnak. 1339 december 26-án „datum in Kanysa” kelt az az oklevél, amelyből megtudhatjuk, hogy egy jobbágyát (név szerint Kőbének nevezett Tamást), „aki kegyetlenül, kemény szívvel, lelkiüdvösségének kárára urát, Gálos fia Demetert (*Demetrium filium Gallus*) megölte”, *Kanizsai I. János* a főispántól kapott engedély alapján elítélte és a halálos ítéletet végrehajtotta.⁹⁴ Az egész eljárás jogi szempontból hibás volt. *Kanizsai I. János*nak nem volt joga halálos ítéletet hozni, hiszen nem pallosjogra, csak a főispán engedélyére hivatkozik. A főispánnak viszont

nem volt felhatalmazása ilyen engedély kiadására. A nyilván fellebbezésre választ adó oklevél jogellenes cselekedetért két egymást fedező nagybirtokos – Alsólendvai Miklós főlovászmester, zalai főispán és Kanizsai I. János – tettének bizonyítéka.⁹⁵ Az 1343-as kehidai megyegyűlésen a szomszédsággal való torzsalkodás ügyében hoz ítéletet Ákos nembeli István főispán és a szolgabírák. Kanizsai I. Jánost esküre kötelezték abban az ügyben, amelyben úgy vallott, hogy ő Billei Jánosnak egy lovát és tíz róf posztóját nem vitte el.⁹⁶ Mint olvashatjuk, ezekben az oklevelekben nevezi magát először Kanizsainak. (1340. „*Johannes filius Laurencii filii Emerici de Kanissa.*”; 1343. „*Johannem filium Laurencii de Kanizsa*”). Magáról Kanizsáról az ő idejében nemigen esik szó, csak 1333-ból tudjuk, hogy a kanizsai egyház plébánosa, György 20 zágrábi és 22 apró dénárt fizetett pápai tized fejében.⁹⁷

A kanizsai uradalmat I. János is igyekezett gyarapítani. Eszközei és lehetőségei azonban egészen mások voltak, mint testvérének. Megmutatkoznak ezekben az ügyekben a kicsinyesség, makacsság és ugyanakkor a szívósság is, amelyek a legidősebb Kanizsai fivért jellemezték.

1352-ben a Szentgyörgy nevű birtokból a Móríchely felőli részen vesz meg három telket (a Bikács nembeli) Szentgyörgyi Pétertől.⁹⁸ 1358-ban az ugyancsak Bikács nembeli Gyo(v)adi Miklós özvegyétől Szeglaki-Szentmiklós nevű birtokát veszi meg.⁹⁹

A leghosszabb harcot a kehidai birtoka mellett Kiskallos megszerzéséért folytatta. Ezt a birtokot ugyanúgy komári várjobbágyok kapták IV. Bélától, mint Billét és Récsét,¹⁰⁰ akik a Billeiekkal a rokonságot a 14. században is őrizték. 1341-ben a birtok tulajdonosa Karacs fia Miklósnak nem volt utóda, úgy döntött, hogy örököse Billei János lesz. Ha mégis fia születne, akkor annak gyámja János lesz, ha pedig lánya, akkor azt tartozik kiházasítani.¹⁰¹ 1341. július 11-én végrendelkezett, és néhány nap múlva már nem volt az élők sorában, mivel Károly Róbert az ekkor már Karacsföldének nevezett, rá visszaszállt birtokot Kanizsai I. Jánosnak és fivérének adományozta.¹⁰² Ez a gyors intézés csak úgy volt lehetséges, hogy a szomszédos kehidai birtokokról Karacs fia Miklós halálhírére azonnal lovasfutárt indítottak Visegrádra, hogy mindenkit megelőzzenek. Mikor azonban birtokba akartak lépni, az özvegy bejelentette, hogy teherben van, így Jánosnak királyi parancsra visszakoznia kellett.¹⁰³ A fiú meg is született, majd az özvegy 1347-ben újra férjhez ment. Ekkor azonban Billei János kelt perre, hogy a gyermek apjával kötött egyezség alapján a birtokra és a gyámságra vonatkozó jogait érvényesítse.¹⁰⁴ A per eredménye nem ismertes, de annyi bizonyos, hogy a kis Bálint 1349-ben birtokban van, és perli Kanizsai János kehidai jobbágyait az ő birtokában elkövetett sérelmek miatt.¹⁰⁵

1351-ben határper dűl Kehida és Kiskallos között.¹⁰⁶ Kanizsai I. János láthatóan nem törődik bele, hogy akciója sikertelen maradt. Valószínűleg Billei Jánosnak volt a fia az a Szentgyörgyi Miklós deák, aki az ősi jogon bírt Bille és Váro föld nevű birtokait átengedi Kanizsai I. Jánosnak, akit ez vétel jogán illetett, Kiskallos, másnéven Karacsföldé birtokáért, amit Miklós rokonsági alapon bírt, a Kanizsaiaknak viszont Károly királytól volt rá adománylevelük.¹⁰⁷ 1360-ban Miklós meghalt, és ekkor újra jelentkeztek a Kanizsaiak Karacsföldéért. Lajos király beiktató levelének azonban ismét többen ellentmondtak – köztük Miklós fiai –, amiért elhúzódo perre került sor.¹⁰⁸ 1363-ban még javában folyt a per,¹⁰⁹ mikor Kanizsai I. István, I. János és Benedek kehidai emberei Kiskallos birtokot elpusztították.¹¹⁰ De nemcsak feldúlták, hanem el is foglalták a falut, amiről 1364-ben a leszármazottak Köcski Jakab, Csuka János és Karmacsi János panaszkodnak.¹¹¹ A zaklatásnak a Kiskallos birtokló nemesek nem tudtak ellenállni. 1365 és 1368 között sorra eladták a birtokukban lévő részeket.¹¹², és 1372-ben az utolsó birtokukban lévő oklevelek is a Kanizsaiak kezébe kerültek.¹¹³ A nagy harc végeredményét aztán – ki tudja milyen okokból – Kanizsai I. István püspök, nem sokkal bátyja halála után a csornai konventnek – ahol ősei nyugszanak – adományozta.¹¹⁴ A birtok nem volt valami nagy, mindössze 3 eke nagyságú, tehát kb. 450 hold, mint ezt 1360-ból egy oklevélből megtudhattuk.

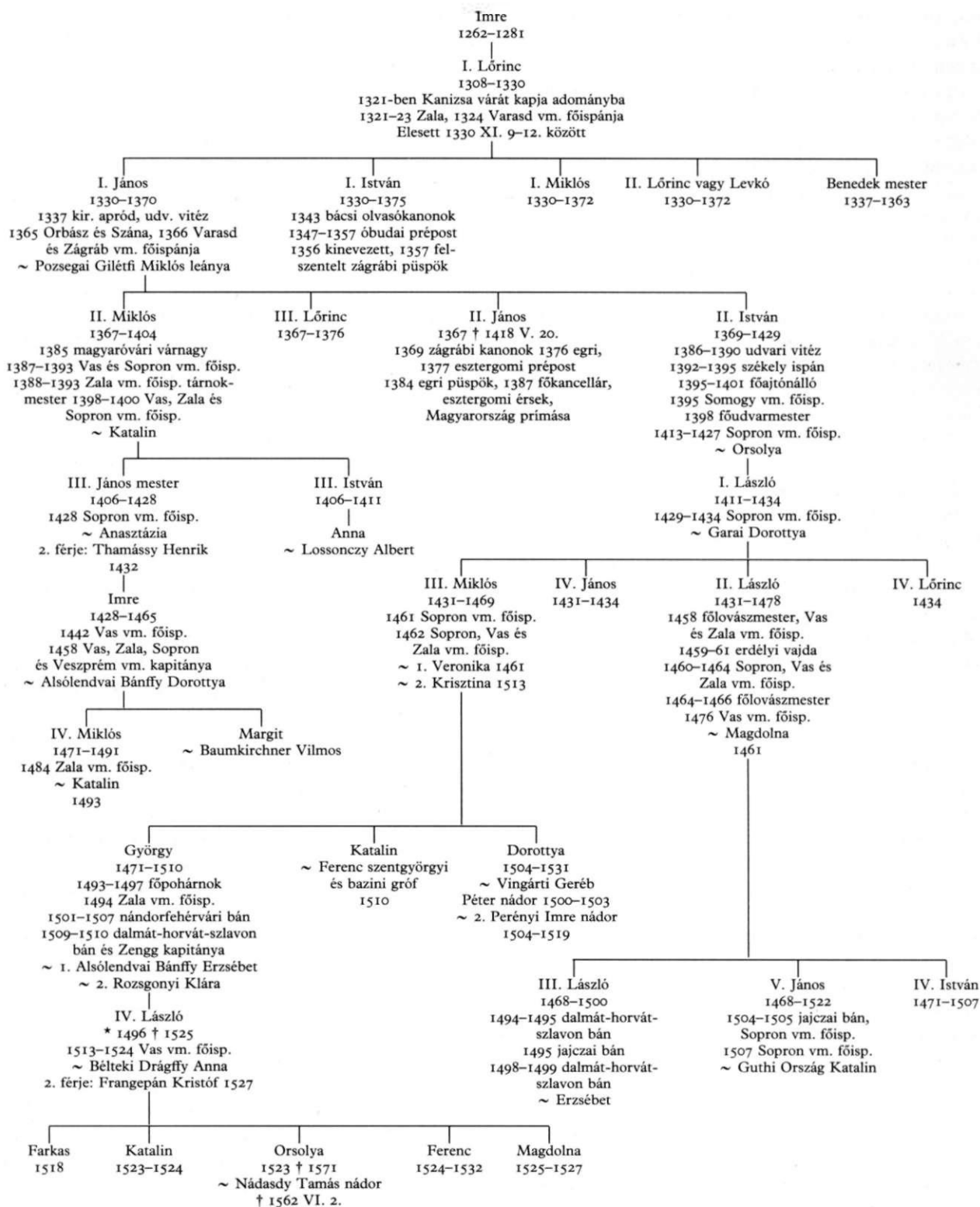
Kanizsa I. Jánosra, testvérei halála után egyedül várt a feladat, hogy a család nevét továbbvigye. Első feleségétől, Pozsegai Gelet fia Miklós mester lányától nem származott gyermeke.¹¹⁵ Második feleségétől, akinek származása nem ismert, négy fia született. 1367-ben már szerepelnek fiai: II. Miklós, III. Lőrinc és II. János, a negyedikről, II. Istvánról csak apja halála után, 1333-ból van az első említés.¹¹⁶

Kanizsai I. Jánost 1370. szeptember 9-én néhainak írják.¹¹⁷

b) A Kanizsai család fénykora (1375–1428.)

A hatalom legmagasabb csúcsaira a család harmadik generációja, Kanizsai I. János fiainak sikeres pályáján keresztül jutott. A család csillagának irányításában a főszereplő még az előző generáció legtehetségesebb tagja, Kanizsai I. István zágrábi püspök. Fő támasza Kanizsai I. János papi pályára lépett hasonló nevű fiának, akinek neveltetése azt mutatta, hogy a prelátusok közé először emelkedett Kanizsai unokaöccsének sem szánt kevesebbet, mint önmagának.

Kanizsai II. János tudását és műveltségét a padovai egyetemen szerezte, ahol 1377-ben az ultramontánok („hegyeken túliak” az Alpeseken túli országokból jöttek) a rektorukká is megválasztották. Arra, hogy milyen eredménnyel tanult, abból is következtethetünk, hogy népes kíséretében oxfordi ka-

A Kanizsai család leszármazási táblája (REISZIG EDE nyomán)

nonokon kívül két könyvmásoló is élt.¹¹⁸ Tanulmányait 1369-ben a zágrábi káptalan tagjaként, 1376. május 28-tól egri, 1377. december 21-től pedig esztergomi prépostként végezte, így jelentős jövedelmek birtokosa volt.¹¹⁹ Hazatérte után hasonlóan néhány nagybátyjához, királyi káplán¹²⁰, majd innen vezetett útja az egri püspöki székre 1384 augusztusában.¹²¹

Zsigmond trónkakerülésének fő támasza, s mint ilyen, ott találjuk már 1386-ban a király táborában, amikor a brandenburgi örgróf a Horvátiak által fogságba vetett hitvese, Mária királynő kiszabadítására tesz kísérletet.¹²² Zsigmond e hadjárat során 1386 november–decemberét Segesden és Csurgón, Kanizsa tőszomszédságában táborozva tölti¹²³, s mivel előzőleg Magyaróváron tartózkodott hosszabban, ahol vendéglátója Kanizsai Miklós várnagy, István bátyja volt, elképzelhető, hogy híveinek birtokára, Kanizsára is ellátogatott.

Kanizsai II. János püspök és Lackfi István nádor 1387-ben a Zsigmondot támogató főúri párt legtekintélyesebb tagjaként nemcsak azt vitték keresztül, hogy az örgróft magyar királlyá koronázták, hanem – a magyar történelemben mindeddig egyedülálló módon – szerződészerűen kötelezték a királyt ígéretei megtartására. A párt irányítója *Kanizsai II. János* volt, azzal is biztosította magának a főhatalmat, hogy a tisztségek szétosztásánál megszerezte a főkancellári hivatalt. Alig kellett pár hónapot várnia, amikor október 9-én az elhunyt Demeter esztergomi érsek utóda lett. Zsigmond nagyon sok mindent köszönhetett a kiváló tanultságú, politikai érzékű, művelt diplomata főpapnak. Trónján túl azt is, hogy nem maradt társuralkodó felesége Mária mellett, hanem fokoatosan az ő kezébe összpontosult a királyi hatalom. Szellemi fölényével, okos és meggyőző érvelésével egy évtizedre a Zsigmondot trónra emelő elismert vezetője maradt. Hatalmában senkivel nem kívánt osztozni, így a sikertelen kereszties hadjáratot (1396) betetőző nikápolyi vereség után – ahol ott pusztultak a Kanizsai testvérek bandériumai is – kihasználta a Lackfiak sikertelen lázadását, 1397. február 27-én Körösön (Szlavónia, Körös vm.) végleg megszabadult a tárgyalások ürügyén odahívott vetélytársaktól.¹²⁴ Legfőbb ellenfelét Stibort, aki a király önállósulási törekvéseinek fő támasza volt, azonban bár hogy igyekezett, nem sikerült kitűrnia a hatalomból.

A család jogszerinti feje az érsek bátyja *II. Miklós* volt, akit 1385-ben magyaróvári királyi várnagyként ismerhettünk meg.¹²⁵ 1387-ben Sopron és Vas vármegyék, 1388-ban pedig egyúttal Zala vármegye főispánja is.¹²⁶ *János* érsek a befolyásának gyors növekedését sikeresen használta ki testvére érdekében, aki már 1388-ban tárnokmester lett.¹²⁷

Fiatalabb öccsüket, *II. Istvánt* 1386-ban Mária királynő kíséretének tagjaként ismerjük meg, amikor a lázadó Horvátiak fogságába esik, majd hamarosan, kinöve az apródkorból már székelyispán lesz.¹²⁸ Pár

év múlva 1395-ben főajtónállómester, és még ugyanabban az évben udvarmester. Ezt a két hivatalát felváltva viselte 1401-ig.¹²⁹ 1395 szeptemberében a somogyi főispánságot is megkapja¹³⁰, ezzel az egész Nyugat-Dunántúlon, ahol a Kanizsai birtokok elterültek, a családi hatalom biztosítva volt.

Testvéreinek keresztül az érsek beleszólása a városi és hadszervezeti ügyekben is érvényesülhetett, értékes információkat szerezhetett ezekről a fontos területekről. Természetesen egyedül *János* érsek testvéri támogatása kevés lett volna *II. Miklós* és *II. István* hosszabb távú karrierjéhez, ehhez a Kanizsai testvérek egyéni adottságai is kellettek.

Nem ismerjük *Kanizsai II. Miklós* iskolázottságát, de az emlékek, melyek diplomáciai működéséről szólnak, tanultságát feltételezik. 1394-ben a tárnokmester vezette Velencében azokat a tárgyalásokat, amelynek célja – Zsigmond (és a Kanizsai-liga) egyetértésével – egy nagy nyugati lovagsereg létrehozása volt, amellyel úgy vélték, a török kiszorítható lenne a Balkánról. *Kanizsai II. Miklós*nak ezeket a tárgyalásait a problémakör egyik alapos ismerője a 14. századi diplomáciai művészet mesterművének nevezte.¹³¹ Tárgyalásai során 1395 nyarán több itáliai udvarban, és VI. Károly francia királynál is megfordult.¹³²

*Kanizsai II. Miklós*t 1401. február 17-én már mint volt tárnokmestert említik¹³³, így nem lehetett már hivatalban, amikor az országnagyok öccse és Bebek Detre nádor vezetésével a királyt fogságba vették. Távozásának nem lehetett politikai oka, így nem járunk messze a valóságtól, ha visszavonulását betegségével magyarázzuk. Ezt támasztja alá IX. Bonifác pápának a veszprémi püspök felterjesztésére 1400. április 1-én adott felmentése, amelyben *Kanizsai II. Miklós* vitézt a testi gyengesége, a nagy távolság és a gyakori úti veszedelmek miatt felmentette a Szentsír meglátogatására tett fogadalma alól.¹³⁴

Miklós neve már korábban is szerepelt a pápai iratok között. Feleségének, Katalinnak halálakor fogadalmat tett, hogy többet nem köt házasságot. De mivel „nemzetsége időközben számbelileg jelentősen megfogyatkozott”, IX. Bonifáctól engedélyt kért ennek megszegésére, amit meg is kapott. Az 1393. november 7-én kiadott pápai felmentés birtokában¹³⁵ azután meg is nősült, mert 1409-ben özvegye szerepel egy hatalmaskodási ügyben.¹³⁶

A legfiatalabb testvér *II. István*, akinek kismartoni esküvőjén maga a király is részt vett, mint katonai vezető tűnt ki, amikor 1394 végén Zsigmond Havasalföld és Moldva ellen indult. A székelyispán a moldvaiakkal szemben vitézkedett, a szorosokat eltorlaszolta és megszállta, a székelyekkel pedig utat tört egészen a vajda székhelyéig, Szucsaváig, melynek elfoglalása után István vajda meghódolt.¹³⁷

A Kanizsaiak a politikai karriert remekül ötvözték a gazdasági felemelkedéssel, birtokszerzéssel. *Kanizsai II. János* súlyát és főkancellárságából adódó le-

hetőségeit jelzi, hogy míg *Kanizsai II. Miklós* önállóan mindössze két alkalommal kapott (ebből egyszer három, egyszer egy) birtokot, *Kanizsai II. Istvánnak* csak egyetlen alkalommal sikerült (egyszerre kettő) birtokot szerezni, addig a birtokadományok döntő többségeiben az érsek neve szerepel első helyen, utána sorolja fel testvéreit. Természetesen ezek a szerzemények ily módon is a közös családi vagyont, a két nőstestvér leszármazóinak örökrészét gyarapították.

Az adományokat, melyeket szolgálataikért kértek és kaptak, nem célunk teljességében felsorolni. A legfontosabbak azonban önmagukban is érzékeltetik a birtoknövekedés nagyságát. 1387 és 1401 között alig másfél évtized alatt váraik száma kettőtől (Kanizsa, Szarvkő) tízre emelkedett. Már 1387-ben a királyválasztás körüli érdemeiért *II. János* maga és testvérei számára megszerezte a hatalmas kapuvári uradalmat.¹³⁸

1388-ban zálogjogon megkapják a Vas vármegyei Borostyán várát, amely négy év múlva már az övék.¹³⁹ 1390. április 17-én szerzik meg a Sopron vármegyei Rov várát¹⁴⁰, és még ugyanebben az évben, július 25-én zálogba kapták Léka és Sárvár várát, valamint Csepreg és Sziget (Sárvár) mezővárosokat Vas vármegyében¹⁴¹, amelyek a századfordulóra már a kezükben vannak.¹⁴² 1397-ben az övék a Lackfi vagyontól Simontornya, tartozékaival együtt.¹⁴³ 1393-ban megvásárolják Szentgyörgyi Tamástól a Sopron vármegyei Zaszlop várát 6800 forintért.¹⁴⁴ A török fogságba esett Ilsvai Leusták volt nádor gyermekei, hogy apjukat kiválthassák, 1400. április 13-án kénytelenek voltak a Bars vármegyei Hrussó várát 1600 arany forintért elzálogosítani a Kanizsai testvéreknek,¹⁴⁵ akik 1403-ig itt is birtokban voltak.

Hatalmas birtokszerzeményeik mellett igyekeztek minél több örökösödési jogot biztosítani maguknak a királlyal, rokonaik és familiárisaik azon adományaira, melyeket bizonyára az ő közbenjárásukkal szereztek.¹⁴⁶ Kiemelt figyelmet fordítottak Kismarton (Eisenstadt) fejlesztésére és a kanizsai uradalom bővítésére, kiépítésére, amellyel részletesebben is foglalkozunk.

A hatalmas vagyonszomj elapadhatatlan volt. Az érsek még arra is gondolt, hogy majdan egyházi pályára lépő unokaöccsei megélhetését is biztosítsa. Olyan birtokokat vásárolt a királytól örökjogon, amelyekre felhatalmazást nyert, hogy azokat bárkinek, mégis főleg egyházaknak vagy egyháziaknak, akiknek tetszik, adhassa, hagyhassa, adományozhassa, elörökíthesse, elcserélhesse életében és végrendeletileg egyaránt.¹⁴⁷

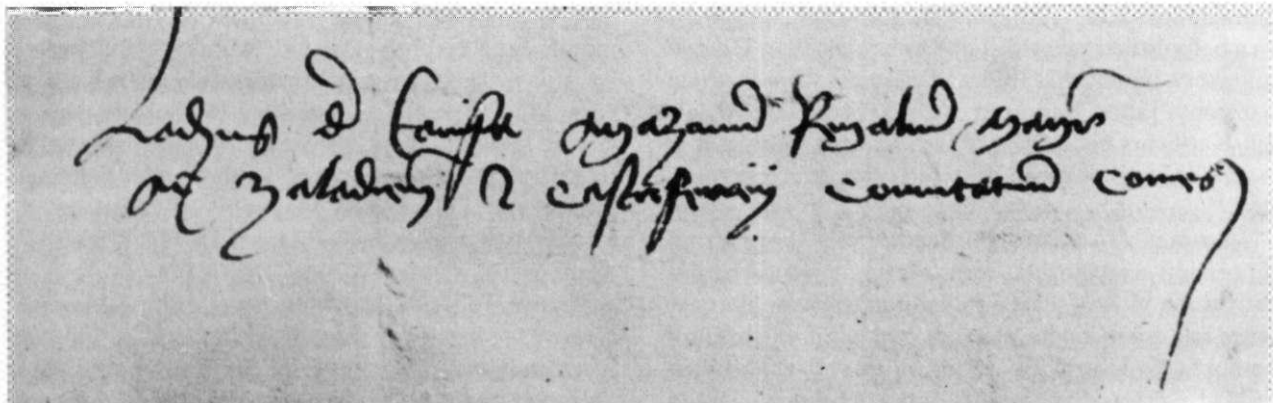
A Kanizsaiak nagy generációjának sorsa azonban úgy alakult, hogy nem volt lehetőség, hogy a leszármazók közül valamelyik Kanizsai egyházi pályára léphessen, sőt érdekes módon a családból – talán az érsek hatalmas árnya miatt – később sem választotta senki az egyházi szolgálatot.

1401-ben *Kanizsai II. Jánosnak* és pártjának komoly ellenfeleiként jelentkeztek Zsigmond idegen származású kegyencei, különösen a már említett Stibor és az 1397-ben zágrábi püspökké kinevezett Eberhard személyében. Az idegenellenes hangulatot kihasználva megpróbálták eltávolítani őket, de a király ellenállt, sőt inkább a fogságot választotta. A magát a „Szent korona kancellárjának” nevező és a hatalmat magához ragadó érsek és pártja végül is elérte célját – az idegenek kiszorítását –, de ennek nagyon nagy ára volt. Elvesztette a király bizalmát, aki Cillei Hermannal és Garai Miklóssal lépett szövetségre. A hatalom kicsúszott a Kanizsai liga kezéből, akik, hogy mentsék ami menthető, 1403-ban Nápolyi László (Kis Károly fia) trónra emelése mellett döntöttek. A lázadás elbukott, de az erőviszonyokra jellemző módon a résztvevők mind kegyelmet kaptak. Zsigmond Székesfehérváron 1403. október 29-én kelt oklevelében a Kanizsai testvéreknek, Bebek Detre volt nádornak és Bebek Imre aurániai perjelnek megbocsátott és megígérte, hogy kártérítést sem követel tőlük, összes korábbi birtokaikat is megerősíti.¹⁴⁸ Pár nap múlva, november 4-én pedig a kegyelmet minden, a Kanizsaiakhoz csatlakozott személyre kiterjeszti.¹⁴⁹

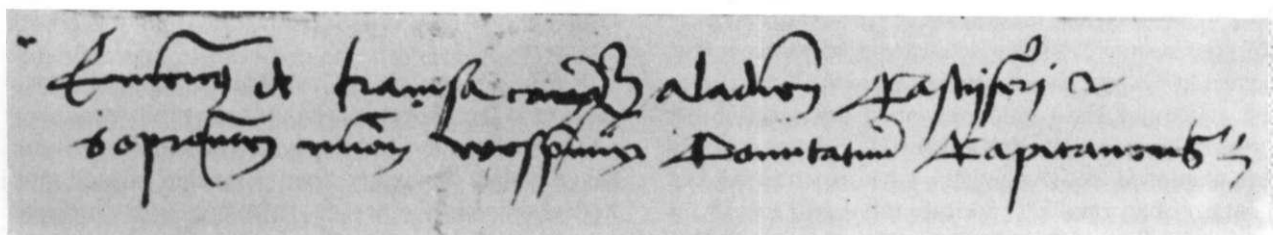
A felkelés legnagyobb hatású következménye a Kanizsaiakra nézve az volt, hogy az érseket a király eltávolította a főkancellárságból, ezzel mind a korlátlan befolyásnak, mind a birtokszerzéseknek vége szakadt. Szolgálatait, befolyását a nagyratörő uralkodó nem nélkülözhetette, így néhány év múlva 1411-ben *Kanizsai II. János* elnyeri a német birodalmi főkancellári címet, a világ szemében még fontosabbat, mint amit elveszített, de ezt az erkölcsi kárpótlást a későbbiekben már nem követte anyagi gyarapodás.¹⁵⁰ Sőt annak ellenére, hogy ígéretet kapott birtokai megtartására, az érsek elvesztette Esztergom, Hrussó és Sárvár várakat, tehát egyházi és családi birtokokat egyaránt.

Az 1404-ben elhalt *II. Miklóst* *II. János* 14 évvel élte túl. 1418. május 20-án hunyt el,¹⁵¹ míg *II. István*, aki 1413-ban visszakapja a Sopron vármegyei főispánságot, 1427–28 körül távozott az élők sorából.¹⁵² A korábbi generációknál gyakori nagy fiúáldás a 15. század elején megszakad. *Kanizsai II. Miklós*nak két fia volt, *III. János* és *III. István*, míg *II. Istvánnak* csak egy fia volt, *I. László*.

III. János és *III. István* 1406-ban szerepelnek először apjuk halála után,¹⁵³ *III. István* rövidesen, 1411–12 fordulóján meghal és csak egy leányt hagy maga után.¹⁵⁴ *III. János*, aki tanult ember volt, nagybátyját *János* érseket elkísérte a konstanzi zsinatra is, ahol hosszasan tartózkodott.¹⁵⁵ Az 1420-as év őszétől szerepel újra csak Magyarországon,¹⁵⁶ amikor azután 1424-ben nagybátyjával *II. Istvánnal* együtt egy cse-reügyet bonyolít, melynek keretében Ozorai Pipóval (Sosaai Fülöp) Simontornya várért megkapják azt a

4/a kép. Kanizsai László főispán aláírása 1458. (Sopron v. lt. Dl. 1660.)

4/b kép. Kanizsai Imre Zala, Vas, Sopron és Veszprém vármegyék kapitánya aláírása. 1458. (Sopron v. lt. Dl. 1695.)

Sárvárt, amelyet 1403-ig már zálogjogon bírtak.¹⁵⁷ Nagybátyja, *II. István* halála után 1428-ban ő lesz Sopron vármegye főispánja.¹⁵⁸ 1429-ben már nem él, és helyét *II. István* fia *Kanizsai II. László* veszi át, aki 1429-től 1434-ben bekövetkezett haláláig áll Sopron vármegye élén.¹⁵⁹

c) A Kanizsaiak utolsó évszázada (1429–1532)

A Kanizsai család az 1403-as lázadással elvesztette Zsigmond király kegyeit, – és bármily hatalmas birtokokkal és befolyással rendelkeztek tagjai – uralkodása ideje alatt nem lehettek az ország bárói, a legnagyobb hivatal, amelyet viselhettek, a Sopron vármegyei főispánság volt. *Kanizsai II. István* fia *I. László* soproni főispánként is volt azonban akkora úr, hogy amikor Zsigmond 1432-ben Sienában a császár koronázására várakozva levelet írt neki és száz lándzsásnak Friaulba küldését kérte, füle botját sem mozgatta, bár ennek a levélnek a hangja valósággal könnyörgés volt. Három hónap múlva a családodott uralkodó – hivatkozva különböző jótéteményeire – kérését megismétli, és becsületének megmentésére hivatkozva kéri, hogy legalább száz könnyű fegyverzetű lovat küldjön.¹⁶⁰

A hatalomba való visszatérés még a következő generációnak, *II. Miklós* és *II. István* unokáinak sem sikerült. *Kanizsai II. Miklós* ágán *III. János* mester fia az az *Imre*, aki 1428–1465 között szerepel a forrá-

sokban. 1434-ben, mikor nagybátyja, *I. László* meghal, még kiskorú, ugyanúgy, mint *László* gyermekei.¹⁶¹ Mivel a családnak egyetlen felnőtt férfi tagja sem volt, a birtokait gyámok kezelték.¹⁶² *Imre* 1442-ben rövid ideig Vas vármegye főispáni tisztségét viselte.¹⁶³

Kanizsai I. László Sopron vármegyei főispánnak négy fiúgyermeké volt: *III. Miklós*, *IV. János*, *II. László* és *IV. Lőrinc*. *IV. János* és *IV. Lőrinc* fiatalon meghaltak, így *III. Miklós* és *II. László* vitte tovább a családot. Kiskorúságuk alatt anyjuk, Garai Miklós nádor lánya, Dorottya nagy aktivitással intézte a család ügyeit.¹⁶⁴

Zsigmond halála után a Kanizsaiak Albert király, majd annak halála után özvegye, Erzsébet pártjához csatlakoztak, *V. László* trónigényét támogatták. A magyar rendek másik szárnya által trónra ültetett *I. Ulászló* ezért *Kanizsai Imrét* és *I. László* fiait hűtlenségnek nyilvánította,¹⁶⁵ sőt Kehida birtokukat el is adományozta. 1440 őszén *I. Ulászló* hadai az Erzsébet pártiak Veszprém, Vas és Zala vármegyei várai ellen indultak, 1441 tavaszán sorban megostromolják az ellenpárt fészkeket. *I. Ulászló* március 10-én Kemend alatti táborában mondja ki az ellenálló Ludbregi Kakas János és rokonai birtokfosztását, március 27-én Lenti vára alatt mond ki hasonló ítéletet az Egerváriak fancsikai és reszneki erősségeire, április 9-én már Körmend alatt táboroz.¹⁶⁶ A Kanizsaiaknak sikerült a királyt kiengesztelniük, aki ekkor nevezi ki *Imrét* vasi főispánnak, de 1443-ban ismét az *Ulászló* elleni párt-

ban találjuk őket. A Rozgonyiak 1443-ban kihasználva a belpolitikai zavarokat, a Kanizsaiak ellen Ulászló híveiként léptek fel. Elfogták *Kanizsai Imrét*, majd Rozgonyi János, Rajmund és Osvát hadaival elfoglalták Kapuvárt és Sárvárt. A család hívei Kanizsát is csak külső segítség igénybevételével tudták megmenteni.¹⁶⁷

Kanizsai II. László Hunyadi János kormányzó táborához csatlakozott, részt vett az 1456-os hadjáratban és vitézül harcolt Nándorfehérvár alatt. A nagy hadvezér halála után Hunyadi László bizalmi embere, V. László őt is börtönbe veti a Hunyadi fiúkkal együtt. Szökéséről, amely Hunyadi László kivégzését követő éjjel történt, romantikus verziók keringenek.¹⁶⁸ Kétségtelen, hogy 1457. június 11-én már mint szabad ember tárgyal a soproni tanácsal.¹⁶⁹ Mátyás, koronázása körül szerzett érdemeiért főlovászmesterré, Vas és Zala vármegyék főispánjává nevezi ki.¹⁷⁰ 1459-ben testvérével együtt belekeveredik a Garai László által szervezett összeesküvésbe, amelynek során a lázadók a trónt II. Frigyes császárnak ajánlották fel. Az április 7-i körmendi ütközet előtt azonban átszökött a király táborába, ezért Mátyás neki és testvérének is megbocsátott, sőt, kimondta, míg váraik a császár kezében lesznek, neki adományozza a Zala vármegyei kamarahasznát,¹⁷¹ és Rozgonyi Sebestyén mellett erdélyi vajdának nevezi ki. Unokatestvérük, *Imre* ellenben február 10-én Budán azok között a főurak között volt, akik hűségesküti tettek a királyra,¹⁷² és keményen védte várnagyával Csornai Istvánnal együtt Kapuvárt a támadó osztrákokkal szemben.¹⁷³ Pedig őt korántsem halmozta el a királyi kegy, de hogy mennyire megbízható embere volt a királynak, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Mátyás 1458-ban Vas, Zala és Veszprém vármegyék-re kiterjedő hatáskörrel kapitánnyá tette.¹⁷⁴

A közügyekben később nemigen vett részt, életének utolsó emléke 1465-ből ismeretes.¹⁷⁵ 1467. május 23-án özvegyéről, Dorottyáról van adatunk.¹⁷⁶ Egyetlen fiú, *IV. Miklós* maradt utána, aki a *II. Miklóssal* (a tárnokmesterrel) indult ág utolsó hajtása, leánya, *Margit* Baumkirchner Vilmosnak, Szalónak urának hitvese lett.

Kanizsai III. Miklós 1461-ben öccse, *II. László* után Sopron főispánja, 1460–1463-ban együtt viselik ezt a tiszteletet Sopron, Vas és Zala vármegyében.¹⁷⁷ 1470. január 21. előtt halt meg, így a család feje *Kanizsai II. László* lett.

Kanizsai II. László 1461-ig erdélyi vajda, soproni, zalai és vasi főispán, mely címei közül az utóbbiakat 1464-ig megtartja.¹⁷⁸ Zalai főispánságában 1466-ban is szerepel,¹⁷⁹ ugyanakkor Ellerbach Bertolddal együtt 1464–66-ban főlovászmester is.¹⁸⁰ 1467-ben már minden hivatal nélkül említik Mátyás május 23-án kelt leiratában.¹⁸¹ Nem ismerjük pontosan mellőzésének okait, de valószínű, hogy belekeveredhetett az erdélyi lázadásba, amelynek főszereplői haj-

dani hivatalviselő társai Szentgyörgyi János, Zsigmond és Ellerbach Bertold voltak. Nem tudjuk ugyanis másképpen magyarázni, mit keresne Kanizsa vára Mátyás kezében 1469-ben.¹⁸² Sokáig nem is kapott hivatalt, majd 1476-ban Vas főispánja lehetett.¹⁸³ 1478-ban egy peres ügyben már néhainak mondják.¹⁸⁴ Feleségével, Magdolnával 1461-ben kötött házasságából három fia maradt, *III. László*, *V. János* és *IV. István*.

Kanizsai III. Miklós után egyetlen fiú, *Kanizsai György*, és két leány maradt, akik közül az idősebb Katalin, Ferenc szentgyörgyi és bazini gróf neje, Dorottya pedig első ízben Vingárti Geréb Péter nádor, majd annak 1503-ban bekövetkezett halála után Perényi Imre nádor felesége lett. Az 1531-ig élt nagyszony örökre beírta nevét a magyar történelembe azzal a tetteivel, hogy a mohácsi csata halottait eltemette.¹⁸⁵

Kanizsai Imre fia, IV. Miklós az ágának utolsó sarja 1471-ben, jóval apja halála után tűnik fel először a forrásokban.¹⁸⁶ Ettől kezdve folyamatosan hallunk róla a családi birtokügyekben. Egyetlen hivatali működésének van bizonyossága, 1484-ben Zala vármegye élén állott.¹⁸⁷ Mátyás halála után II. Ulászló híve, aki 1491-ben szolgálatai fejében megerősíti több birtokában.¹⁸⁸ Ez volt utolsó szereplése, 1493-ban már özvegyéről esik szó.¹⁸⁹

II. László fiai közül *III. László* 1468-ban testvérével *V. Jánossal* egy zálogüzlet kapcsán szerepel.¹⁹⁰ 1485-ben, amikor Mátyás Bécsot ostromolja, őt bizza meg Sopron környékének védelmével.¹⁹¹ A nagy király halála után Corvin János híve, 1490. június közepén Újlaki Lőrinc hadaival ő is Budára vonul és valószínűleg részt vesz a Tolna vármegyei Csontmezei ütközetben.¹⁹² Egy ideig nem szerepel a közéletben, majd 1493. július 4-én hallunk róla megint, amikor *Kanizsai IV. Miklós* halála után a király által megbízott bírák előtt egyfelől ő és testvérei, másfelől *Kanizsai III. Miklós fia György* Sárvár, Léka, Kapuvár és Kanizsa várakat, a hozzájuk tartozó uradalmakkal két részre felosztották.¹⁹³ 1494–95-ben már II. Ulászló főhivatalnok, dalmát–horvát–szlavón bán.¹⁹⁴ 1495-ben jajcai bán.¹⁹⁵ E hivatalában a török elleni küzdelem volt a fő feladata, amelyet a rábízott végcek jókarban tartásával együtt becsületesen ellátott, egészen az 1500-ban bekövetkezett haláláig.¹⁹⁶

Kanizsai V. János a Kanizsai familia leglátványosabb egyénisége. Már Mátyás uralkodása alatt hatalmaskodási ügyek főszereplője, majd 1490 őszén, amikor Miksa római király magyar területre nyomul, *István* nevű testvérével együtt pusztított és rabolt a német hadakkal. II. Ulászló ugyan megbocsát neki 1492-ben¹⁹⁷, garázdálkodásai azonban ekkor sem szűnnek meg. Köztudomásúlag Miksa híve, aki erről egy 1498-ban kelt oklevélben szól is, majd később 1510-ben az osztrák örökös tartományok területére honfűsítja.¹⁹⁸ II. Ulászló mégis megteszi soproni

főispánnak, sőt 1504–1505-ben jajcai bánnak is.¹⁹⁹ Szerepel 1506-ban II. Ulászlónak a Miksa császárhoz Innsbruckba küldött követei között.²⁰⁰ Megszerzi az Inn folyó feletti Neuburg várát. Bécsben házat tart fenn, magát pedig Neuburg és Kanizsa örökös grófjának, lékai és kapui bárónak címezteti.²⁰¹ Hazatérése után az 1510-es évek első felében Sopron vármegyében hatalmaskodik, mire a király Zápolyai János küldi ellene, aki elől jobbnak látja végképpen Ausztriába visszahúzódnia.²⁰² Mivel magyarországi birtokai ügyeit így már nem tudta intézni, azokat 1515–17-ben elzálogosította *Kanizsai György* özvegyének és fiának *Kanizsai IV. Lászlónak*.²⁰³ 1522-ben utódok nélkül hal meg. Vele a *Kanizsai II. István* székelyispán, főajtónálló által alapított két ág közül az egyik kihalt. Legfiatalabb öccsük *IV. István* sem élt már ekkor (akiről mint Hippolit egri püspök bandériumának tagjáról 1507-ben esik utoljára szó²⁰⁴), mivel örököséül csak *Kanizsai György* fia *IV. László* (unokatestvérének a fia) és unokanővére *Kanizsai Dorottyia* jelentkezett Alsó-Ausztria marsallja előtt.²⁰⁵

Kanizsai III. Miklós fia *György* ága volt a család utolsó hajtása. Az ifjú *György* unokatestvérével *III. Lászlóval* Corvin János oldalán küzd 1490. július negyedikén a Tolna vármegyei Csont-mezőn az ellenpárt hadai ellen. Báthori István erdélyi vajdának a fogságába kerül, ahonnan csak Beatrix özvegy királyné közbenjárására, az Ulászlóra letett hűségeskü ellenében szabadul.²⁰⁶ Ezután figyelmét mindinkább a vagyonszerzés és a hatalomban való emelkedés köti le. A vagyon legegyszerűbb és legkifizetődőbb módját, a házasságot választja. 1493. január 3-án elött feleségül veszi alsólendvai Bánfi Pálnak a lányát, Erzsébetet, aki Rozgonyi László özvegye volt.²⁰⁷ Felesége hozományaként, illetve a másik örökös, Rozgonyi István részének 10 000 ft-ért történt megváltásával a Heves vármegyei Debrő vár és tartozékainak ura lesz.²⁰⁹ Kisebb nagyobb bonyodalmak után beiktatják a Rozgonyiak által zálogjogon bírt semptei vár uradalmába is.²⁰⁹ Az 1493. évi nagy osztozkodás során, amelyről már beszéltünk, a családi uradalmak fele részét szerezte meg.²¹⁰ Az ország egyik leggazdagabb főuraként hivatali pályáját 1493-ban mint főpohárnok kezdte, amely tisztségében 1497-ig szerepel. II. Ulászló 1494. szeptember 4-én valószínűleg Báthori Andrással együtt Zala vármegye főispánjává nevezi ki.²¹¹

1495. augusztus 31. és 1496. február 21. közötti időben meghalt felesége.²¹² Szinte ugyanakkor távozott az élők sorából Egervári László horvát–szlavón–dalmát bán, akinek özvegye Rozgonyi Klára, felesége nővérének, Bánfi Dorottyának és Rozgonyi Jánosnak a gyermeke volt.²¹³ *Kanizsai György* nem sokat várakozik, már 1496 februárjában elveszi az özvegyet, nem törődve azzal, hogy a másodízigleni rokonság alól a pápától felmentést kellett volna kérnie.²¹⁴ Hamarosan meg is kapták az egyházi fenytést (*Iexcom-*

municatio), mert már 1496. június 17-én II. Ulászló Bakócz Tamás egri püspöknek és rokonainak adja az egyházból kitagadott *Kanizsai György* debrői uradalmát.²¹⁵

A Bakócz-rokonság birtokba jutása azonban nem sikerült, a minden követ megmozgató jóakarók segítettek, *Kanizsai György* és felesége megkapták a pápai feloldozást.²¹⁶ A király hamarosan visszafogadja kegyeibe, már 1497 áprilisában újra főpohárnokmester,²¹⁷ egy év múlva pedig horvát–szlavón–dalmát bán.²¹⁸ Rövidesen új poszton találjuk mint nándorfehérvári bán, és 1507-ig az ország legfontosabb véghelyét védi.²¹⁹ A házasság pedig, amellyel akkora kockázatot vállalt, végül is meghozta azt, ami a fő cél volt, az Egervári vagyon megszerzését. Egervári Lászlónak egyetlen fia István élt, akivel 1507. június 10-én *Kanizsai György* fia, *IV. László* nevében kölcsönös örökbefogadási szerződést kötött.²²⁰ Ennek alapján Egervári István 1512-ben bekövetkezett halálával a hatalmas birtokok végleg a Kanizsaiaké lettek, bár *György* ezt már nem érthette meg. De már 1508-ban e szerződés alapján bevezette magát Csókakő, Velike (Kőrös vm.) és Stinisnyák (Zágráb vármegye) várakba.²²¹ 1509-től *Kanizsai György* ismét dalmát–horvát–szlavón bán, egyúttal Zengg várának a kapitánya volt.²²² 1509 őszén még a törökkel csatázott, 1510. augusztus 10-én már nem élt.²²³

Egyetlen fia, *IV. László* 1496-ban született. 1512-ben Egervári István halálával reá szállott Egervár, Csókakő, Velike és Stinisnyák vára és uradalma.²²⁴ Már 17 éves korában Vas vármegye főispánja lett, amely tiszttét Felsőlendvai Tamással közösen 1524 végéig viselte.²²⁵ 1519-ben II. Lajostól érdemeiért címereslevelet kapott, melyben a nemzetség ősi címérét két sárkány rendtartóval ékesítették fel.²²⁶ 1522-ben rövid ideig országos kincstartó is volt.²²⁷ 1522-ben *Kanizsai V. János* halálával az egész Kanizsai vagyon urává lett. 1524. március 11-én II. Lajos király előtt Budán kölcsönös örökbefogadási szerződést kötött *béltéki Drágffy János* temesi főispánnal és fiaival a maga és *Ferenc* fia javára, melyben magszakadás esetén egymást kölcsönösen örökösül és osztályos atyafiakul fogadták. Ebből a szerződésből megismerhetjük *Kanizsai IV. László* vagyoni állapotát, amely budai házából, Kanizsa (Zala vm.), Egervár, Léka, Sárvár (Vas vm.), Kapu (Sopron vm.), Csókakő (Fejér vm.), Stinisnyák (Zágráb vm.), Velike és Vasmegegyicse (Kőrös vm.) váraiból és uradalmukból állt. Övé volt még Csepreg városa és a Fertő tó is.²²⁸ Utolsó közszereplése 1525 nyarán volt, amikor részt vett a Hatvanban tartott országgyűlésen. Az országgyűlésről hazatérőben a frissen országbíróvá választott Drágffy János előtt augusztus 31-én Magdolna nevű lányát eljegyezte Batthyány Kristóffal.²²⁹ Szeptember 21-én már özvegye, *béltéki Drágffy Anna*, és gyermekei *Ferenc*, *Magdolna* és *Orsolya* részére állít

ki oklevelet II. Lajos.²³⁰ A mindössze 29 évet élt *Kanizsai IV. László*, mint egyetlen férfi, mindent megtett családjának továbbvitele érdekében. Házasságából öt gyermek született, akik közül halálakor már csak az említett bárom volt életben. 1528-ban már *Magdolna* sem élt,²³¹ míg a család utolsó férfitagja, *Ferenc* 1532. június 9. előtt néhány nappal hunyt el, aszerint az oklevél szerint, amelyben Szapolyai János király *Orsolyát*, Nádasdy Tamás jegyesét fiúsította.²³² Egy évvel korábban az árvák gyámja, Perényiné *Kanizsai Dorottya* is elhalálozott.²³³ Az utolsó Kanizsai, *Orsolya*, aki 1533-ban kötött házasságot Nádasdy Tamással, 1571 tavaszán halt meg. Vele végérvényesen lezárult a középkori Magyarország egyik legjelentősebb családjának története.

5. Kanizsa és az uradalom kiépülése (1323–1400)

1323-ban Kanizsaszeg várával együtt hét helységet adományozott I. Károly király Imre fia Lőrinc mesternek. Ebben az oklevélben Kanizsát „*possessio*”-nak nevezik, 1322-ben pedig, amikor Lőrinc Princ fiaitól megveszi a „*villa seu praedium*” jelzöt használják.²³⁴ A *possessio* eredeti jelentése birtok volt, a 13. század első évtizedei óta azonban használták falu, vagy csupán a falu egy részét alkotó földbirtoknak a jelölésére is. A 13. század óta az is előfordult, hogy egy-egy tulajdonos viselő földbirtok több falut foglalt magába. A *praedium* vagy *villa* pedig a földesúri gazdaság faluszerűségére, falusias jellegére, de leginkább talán már faluvá alakulására mutat. Ugyanis csak így értelmezhető pontosan a magyar falu szót fedő „*villa*” szónak a földesúri gazdasági telepet jelentő „*praedium*” szóval való összekapcsolása. A klasszikus *praedium*ok a jobbágyrendszer kiteljesedésével fokozatosan megszűnnek, vagy faluvá alakulnak a 13. század második felétől.²³⁵ Ezek és későbbi oklevelek is bizonyítják, hogy az 1321-es évre keltezett hamis adománylevél, amely Kanizsát „*civitas*”-nak, városnak nevezi, a 15. század előtt nem keletkezhetett, előbb nem ismert a település mezővárosi rangja.²³⁶

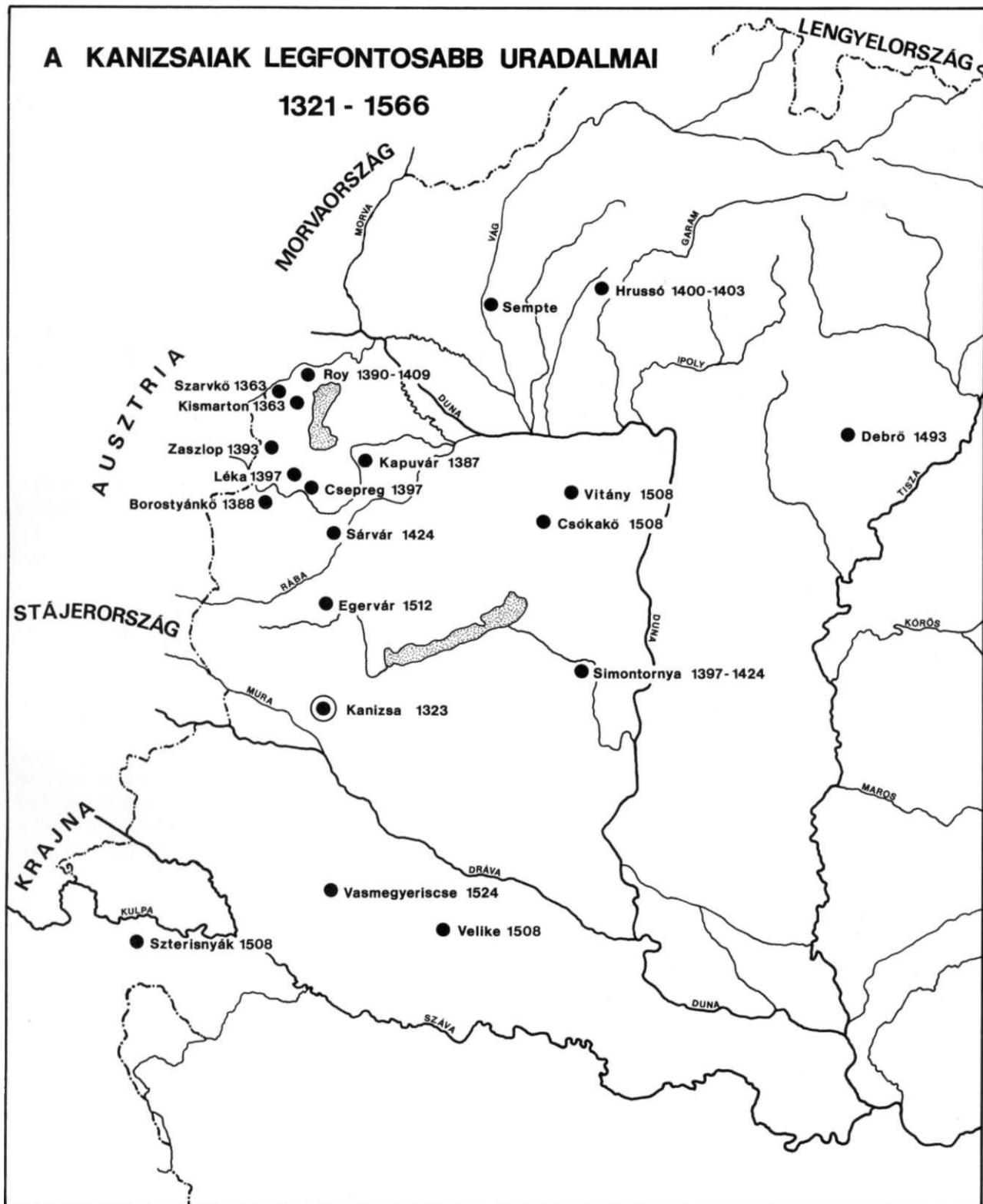
Kanizsa történetét az oklevelek alapján nyomon kísérni csak nagyon vázlatosan lehet. A középkori oklevelek keletkezésének oka jogi eredetű, adományozást, elkobzást, adásvételt, hagyományozást, örökségi ügyeket rögzítenek. Legtöbb írásos emlékünkről a településekről van, amelyek tulajdonjoga körül többször dült vita, adták, vették őket, avagy nagyhatalmú szomszédok garázdálkodtak rajta, Kanizsa azonban 1323-tól folyamatosan egyetlen család birtokában van, ezt tőlük soha nem vitatta el senki, s ahogy nőtt a Kanizsaiak hatalma, a rendkívüli események lehetősége is csökkent. Egészen a 15. század legvégéig, a gazdasági jellegű írott források

megjelenéséig a település kiteljesedésére, nagyságára, lakosságára, topográfiájára nem ismerünk adatokat.

A 14. században az adományozás után először 1333-ban a pápai tizedjegyzékben találkozunk Kanizsával. (A pápaság először 1199-ben rendelte el az egyházi jövedelmeknek a Szentföld felszabadítására történő szedését. A gyűjtés arányai, kiterjedése többször változott, 1332–1337-ig a plébánosoktól a papi tized tizedét szedték be.) Ebből megtudjuk, hogy az itteni plébános György 20 zágrábi és 22 apró dénárt fizetett.²³⁷ A szomszédos Palinban János plébános 23 zágrábi dénárt, Atyon (Sánc őse) Mike 12 zágrábi és 22 kis dénárt, Récsén Pál 36 zágrábi dénárt. 1334-ben pedig Billéről Mike 8 széles dénárt fizetett.²³⁸ Ezek az adatok azt jelzik, hogy Kanizsa még egyáltalán nem volt a környék kiemelkedő települése. Ezt a szerepet ez időben Szeptnek töltötte be, amelynek papja, Benedek 100 zágrábi dénárral adózott.²³⁹ A püspöki falu jelentősége mellett szól az is, hogy 1325-ben I. Károly Henrik püspök kérésére szombati napra hetivásárt engedélyezett ide.²⁴⁰

Bizonyos, hogy a földesúr – Kanizsai I. János – 1340-ben Kanizsán lakott, hiszen Alsólendvai Miklós főispán itt keltezi azt az oklevelet, amelyben egy gyilkos kivégzése miatt a további kereset alól felmentti.²⁴¹ 1373 májusában Kanizsai II. Miklós (a későbbi tárnokmester) panaszára László veszprémi püspököt és jobbágyait Kanizsa (*possessio Kanisa*) használatától Arany Mihály szolgabíró eltiltja.²⁴² 1382-ben ismét a szomszédos Szeptneket és környékét birtokló veszprémi püspök embereire emelnek panaszt Kanizsai II. János esztergomi prépost és testvére II. Miklós és II. István ellen. A püspök jobbágyai a panasz szerint a Kanizsa faluhoz tartozó erdőben felállított vadászhalójukat tönkretették, az erdőt pedig elpusztították.²⁴³

Nemcsak a földesúr jövedelmét fokozta, hanem Kanizsa fejlődését is elősegítette az a per, amelyet még Kanizsai I. Lőrinc fia I. János kezdett el a Komár irányából Kanizsán keresztül a zákányi révhez vezető fontos kereskedelmi és hadiúton szedhető vám kérdésében. 1360-ban ugyanis Mórighelyi Miklós fia Farkas mester szedte a vámot Mórighely nevű birtokán (az elpusztult falu a Nagykanizsa–Gyékényesi út lizsói elágazójánál állott), amelynek jogosságát Kanizsai I. János per útján vitatta.²⁴⁴ Az ügy még 1372-ben, I. János halála után is ott tartott, hogy a Kanizsaiak szerint övük a vámjog, a mórighelyi vám kárukra van, és nem is jogos. Ekkor felszólították Mórighelyi Basó mestert, hogy mutassa fel okleveleit, de ezt ő nem tudta megtenni. Csupán azt hangsúlyozta, hogy régtől fogva gyakorlott módon szedett vámot birtokán.²⁴⁵ 1374-ben azután eldőlt a per, Kanizsai II. Miklós megnyerte az országbíró előtt, a kihirdetett ítélet szerint Basó jogtalanul szedte a vámot Mórighelyen.²⁴⁶

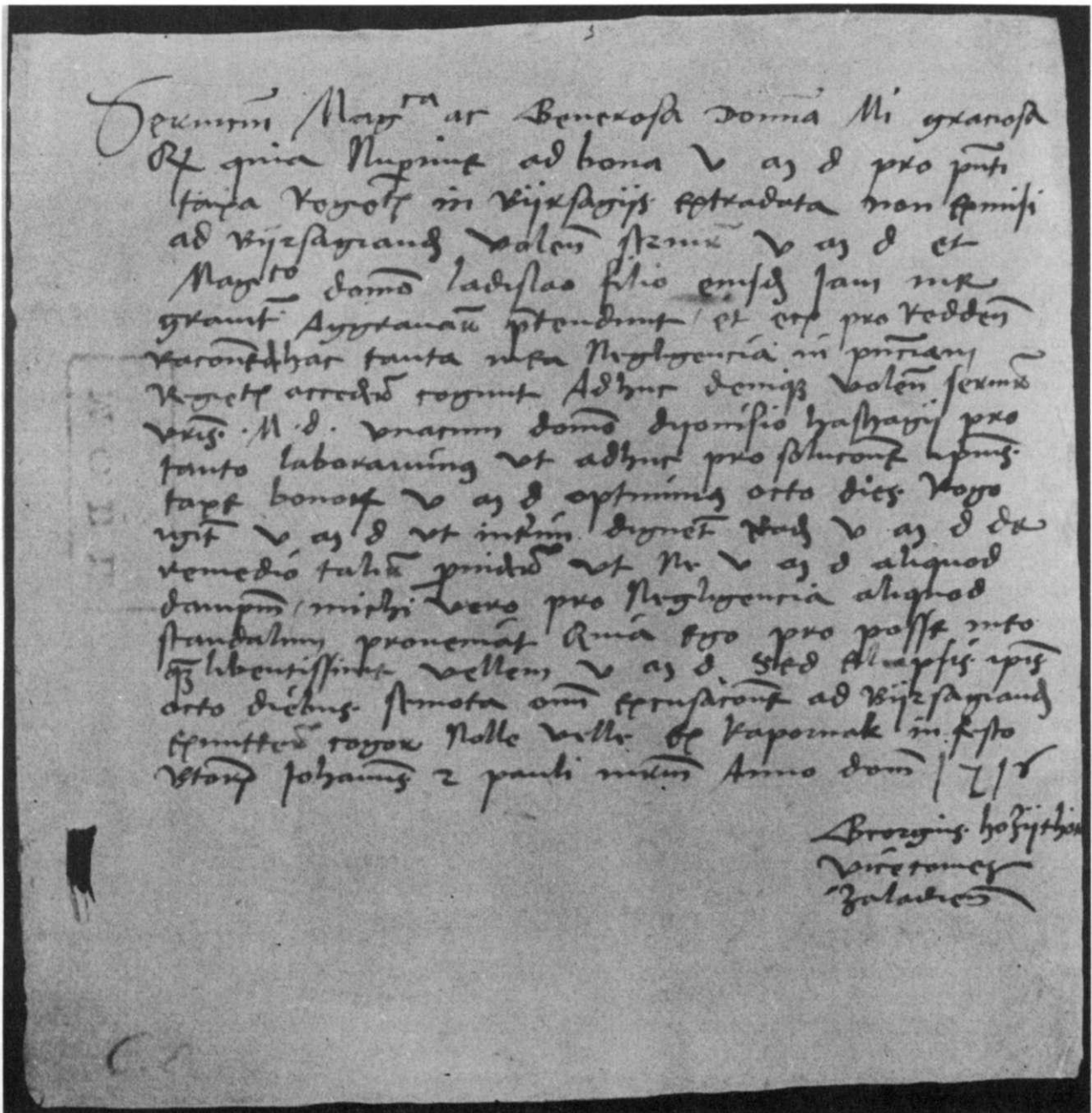
4. térkép. A Kanizsaiak legfontosabb uradalmi 1321-1566

A Kanizsaiak számára rendkívül fontos volt a kanizsai uradalom, hiszen egészen az 1380-as évekig ez volt a legnagyobb birtoktestük. Igyekeztek is minden eszközzel gyarapítani. A növekedés üteme az első időszakokban meglehetősen lassú. 1352-ben Kanizsai I. János három telket vásárol a Szentgyörgy nevű birtokban (nevét ma a Szentgyörgyvári szőlőhegy őrzi) Mórchely felől.²⁴⁷ Még ugyanebben az évben Szentgyörgyi János fia Miklóssal úgy egyeznek meg, hogy az átengedi nekik Billét és Váró földet, amely a Kanizsaiakat vétel útján, őt pedig ősi jogon illeti. A Kanizsaiak ezért átadják neki Karácsföldét, másnéven Kiskallost, melyet ők Károly királytól kaptak, Miklós pedig azt állítja, hogy rokonság jogán őt illeti.²⁴⁸ Ez a szerződés, mint a korábbiakban láthattuk, inkább csak elméleti, mint gyakorlati jogokat biztosított. 1357-ben már birtokolják Libolcát, amely korábban a Bikács nemzetségé volt. Ekkor mint Kanizsai Benedek birtoka tűnik fel, ahol a szomszédos földesúr Homokkomári István követett el hatalmaskodást.²⁴⁹ 1358. október 6-án Kanizsai I. János a szintén Bikács nembeli Gyovadi Miklós özvegyétől megvásárolja Szeglaki-Szentmiklóst, amelyről azt mondják, hogy Zala vármegyében, Kanizsa folyó mellett, a keleti parton fekszik, (*iuxta fluvium Kanisa habite, a parta orientali*) és ahol Szent Miklós tiszteletére szentelt templom található.²⁵⁰ Ez a falu bizonyosan a mai Miklósfával (egykor Szentmiklós) azonos, bár a korábbi kutatás Magyarszentmiklóssal próbálta azonosítani.²⁵¹ 1360-ban Kanizsai I. István zágrábi püspök Egyházszakonak birtokot kapja testvéreivel együtt Nagy Lajostól,²⁵² és bár Bakónaki Miklós fia Mihály és Kozma fia György ellentmondanak, a Kanizsaiak birtokba lépnek.²⁵³ 1369-ben ugyancsak Kanizsai I. István és testvére I. János kap birtokot Kanizsa szomszédságában, amikor Lajos király nekik adja egyházasbillei Kónya Pál és fia birtokát, akik, mivel megölték unokatestvérüket, elvesztették azt.²⁵⁴ A kanizsai uradalom alakulása szempontjából jelentős volt az a csere, amelyet Kanizsai I. János és I. István, püspök bonyolítottak Nagy Lajossal. 1371-ben a birtokukba jutott – volt Nagymartoni félc – Esztergom és Komárom megyei falvaikat elcserélték Kanizsa szomszédságában a Somogy megyei Szentpál, Berény, Ság, Varászló, Falkos, Dencs, Remeteszentpéter, Pat(Poch) és Páld nevű birtokokra és a Sopron megyei Fülestre.²⁵⁵ Jelentős szerzemény volt 1382-ben Újudvar, palini birtokuk északi szomszédja, amelyet a johannita lovagok Kanizsai I. János fiainak zálogosítottak el. Bár több súrlódás volt korábban a két birtok között, nyilván nem ez volt az ok, amely a lovagokat rendházuk megszüntetésére készítette.²⁵⁶ A birtokot soha nem váltották ki, végleg a Kanizsaiaké maradt. Egy 1472-es oklevélből megtudjuk, hogy Palinai János vránai perjel volt a zálogba adó, aki Mária királynő engedélyével 4000 arany forintért adta oda Kanizsai II. János esztergomi

prépostnak és testvéreinek.²⁵⁷ A zálogba adás körülményei valószínűsítik, hogy a rendház ekkor már nem működött.

A Zsigmond kegyeibe jutott Kanizsai testvérek tudatosan törekedtek Nyugat-Dunántúli birtokaik növelésére, ezen belül kiemelten a Kanizsa környéki terjeszkedésre. A királyi donációk mindjárt a koronázás évében egy szerényebben kezdődtek. 1387 decemberében a király nekik adja a Horváti Jánoshoz csatlakozott és így hűtlenné vált Bakónaki Péter birtokait.²⁵⁸ Néhány hónap múlva 1388. május 7-én már három faluval gyarapodnak Kanizsától északra. Megkapják Zsigmondtól Gelse, Lak (Kacorlak) és Sziget (Gelse-) birtokokat, amelyeket a király csereképpen szerzett Treutul Miklós pozsegi főispántól.²⁵⁹ Az adományt, annak ellenére, hogy már a beiktatás is megtörtént, szükségesnek tartották Mária királynővel is megerősíttetni.²⁶⁰ A Kanizsaiak Somogy felé is terjeszkedtek. 1388-ban az ugyancsak hűtlenségbe csett Korpádi János és László Korpád, Simon, Marga, Henyz és Tótfalu nevű birtokait kapták.²⁶¹

1389-ben az akkor királyi tulajdonban lévő Egerszeget kapják új adományként.²⁶² Ez utóbbi birtok nagyságrendjét és értékét tekintve több volt egy egyszerű falunál. Kitűnt ez abból a csereügyletből, amelyet a veszprémi püspökkel a következő évben lebonyolítottak. A püspökség szepetneki uradalma meglehetősen távol feküdt Veszprémhez, – ugyanakkor mint láttuk – a szomszédos Kanizsaiakkal is eléggé rossz volt a kapcsolat. Azonban nemcsak velük, hanem egyéb szomszédaikkal is elmérgesedtek a viszonyok. 1388 májusában a környékbeli nemesek és jobbágyaik Demeter püspök Bánkfalva nevű birtokára rontottak, ahol egy jobbágyát megölték, annak feleségét megsebesítették és 200 forintját elvették.²⁶³ Hasonló eset történt, amikor a Libolca elleni hatalmaskodásból ismert Homokkomári István fiai familiárisaikkal és név szerint felsorolt jobbágyaikkal fegyveresen megtámadták a püspök Eszteregnye nevű birtokát, tisztartóját megsebesítették, egy ott őrzött tolvajt kiszabadítottak, raboltak, a *villicust*, akinek a házában a tolvajt őrizték, megsebesítették.²⁶⁴ Nyilván ezek az ügyek nagymértékben hozzájárultak, hogy amikor a Kanizsai testvérek felajánlották a kanizsai váruktól távol fekvő Egerszeget cserére a szepetneki uradalomért, a püspök örömmel elfogadta az ajánlatot. 1390. január 30-án a káptalan is megadta a hozzájárulást a birtokcseréhez.²⁶⁵ Így azután március 24-én létrejött a szerződés, mely szerint Kanizsai II. János esztergomi érsek, királyi főkancellár, II. Miklós tárnokmester és István mester elcserélik Zala vármegyei Egerszeg birtokukat a Mária Magdolna tiszteletére emelt köegyházzal és kegyúri jogával, valamint tartozékai között a Zala folyón lévő malmokkal, vásár és útvámmal együtt Demeter veszprémi püspök és a püspökség Szepetnek (Zepethnuk) nevű Zala várme-

5. kép. Hosszútóti György alispán levele özv. Kanizsai Györgynéhez adóhátráléka tárgyában. 1516. (OL. Dl. 25 577)

gyei birtokával és tartozékaival: Eszteregnye (Eszteregnye), Mánta (Mantha – elpusztult falu Sormás határában), Bánkfalva (elpusztult falu Szepetnek határában), Sormás (Saramas) és Mártonfalva (Martunfalva-Tótszentmárton) falvakkal, kivéve az egyházi tizedet, amelyet a püspök fenntart magának és egyházának.²⁶⁶

A Kanizsa környéki nagy birtokszerzemények közül is kiemelkedik a becsehelyi uradalom, amely még 1380-ban is a 13. század óta itt birtokos Szalók nemzetség kezében volt. Nem tudjuk, hogy került a királyhoz, aki Becsehelyt (Bexenhel) (amelynek jelen-

tőségét az adta, hogy főesperesi székhely volt), Gerécét (Gereche), Bikalját, Perennyét, Basfalvát (ma Borsfa), Csarnahát (Csornoha), Kislagdot, Janocot, Cinegéd földét és Szegedét 1392-ben a Kanizsai testvéreknek adományozta.²⁶⁷ 1392-ben kaptak adományul a hűtlenné vált Szencsei János Körös vármegyei birtokait,²⁶⁸ amelyeket 1393 januárjában elcseréltek a közeli Somogy megyei Iharos falura.²⁶⁹ 1395-ben megkapják az utódok nélkül meghalt ormándhidai Waryo János Somogy megyei Ormándhida (ma Zalakomár–Ormándpuszta) és a Győr vármegyei Varjas nevű birtokát.²⁷⁰ Úgy látszik, nem az egész Ormánd-

hida lett az övék, mert 1395-ben a távolabb fekvő somogyi birtokaikat – névszerint Kozma, Korpád, Heniz, Syman, Maragya, Mariamagdalena, (Pa)polcha, Ithmees, Lucafalva, Tóthfalu nevű birtokok és (...)dusfalva nevű birtokrész – elcserélik Inakodi Kálmán, László, János és Szemere Somogy megyei Ormándhida, Gárdos és Moroc (*Mjor(ouch)*) nevű birtokaival.²⁷¹ 1397-ben Kővágóórsi György esztergomi várnagytól a szintén somogyi Benneket vásárolják meg 2800 aranyforintért.²⁷² *A kanizsai uradalom, amely 1323-ban 7 birtokból állt* – azzal együtt, hogy néhány falu később nem szerepel a forrásokban (pl. Kerekítő, Lazsnak) – *a századfordulóra negyvennél több falut foglalt magába.*

6. A Kanizsaiak középkori vára

a) A vár az írott emlékekben (1323–1532)

A kanizsai vár 1323-tól egészen a 15. század elejéig nem szerepel az írott forrásokban. Újra csak 1406 táján tudunk létezéséről, amikor várnagya, Bucsai Benedek a plébánossal együtt azt jelenti Kanizsai I. Lászlónak, hogy a vár kincseskamrájából 119 márka ezüst-marhát a kulcsaival együtt átadott Laki Lászlónak, aki azokat el fogja vinni hozzá.²⁷³ Tíz esztendő múlva 1416-ban Petkei Mátyás a várnagy, aki a szentpéteri pálosoknak eladja Németiben lévő birtokait, majd 1420-ban esik szó ismét a kanizsai várnagyról.²⁷⁴ A vár egy másik helyiségéről, a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt várkápolnáról 1423-ban olvashatunk, amikor Kanizsai II. István az általa épített tőli Szent Bertalan kápolna papjának kötelességévé teszi, hogy a kápolnának tett donációk fejében itt pénteken, szombaton és vasárnap misét mondjon.²⁷⁵

1443-ban az I. Ulászló és Erzsébet (Albert király özvegye) között dúló belháború Kanizsára is kiterjedt. Az Ulászló hívként fellépő Rozgonyi Rajmund az Erzsébet pártján vasi ispánna lett Kanizsai Imrét – a család egyetlen nagykorú férfitagját – elfogta, majd saját, valamint Rozgonyi János és Oszvald csapataival ostrom alá fogták Kanizsa várát. A várat bakónaki Török László és Nádasdi Oszvald várnagyok vezetésével az odamenekült környékbeli familiárisok és Benedek kanizsai plébános, veszprémi kanonok védték. Ekkor a vár bástyákkal erősített fallal volt körülvéve és a magja egy kastély volt (*bastie et castella*) amelyet az ellenség hadigépekkel és más alkalmas szerkezetekkel támadott. A hosszan tartó ostrom – *Holub József* szerint hét hónapig tartott²⁷⁶ – felőrölte a védők erejét, ezért segítségül hívták a szomszédos alsólendvai Bánfiakat. A védők, valamint Bánfi István és Pál között létrejött szerződés értelmében a Bánfiak mindaddig megtarthatták a várat, amíg költségeiket vagy az uradalom falvaiból vissza nem

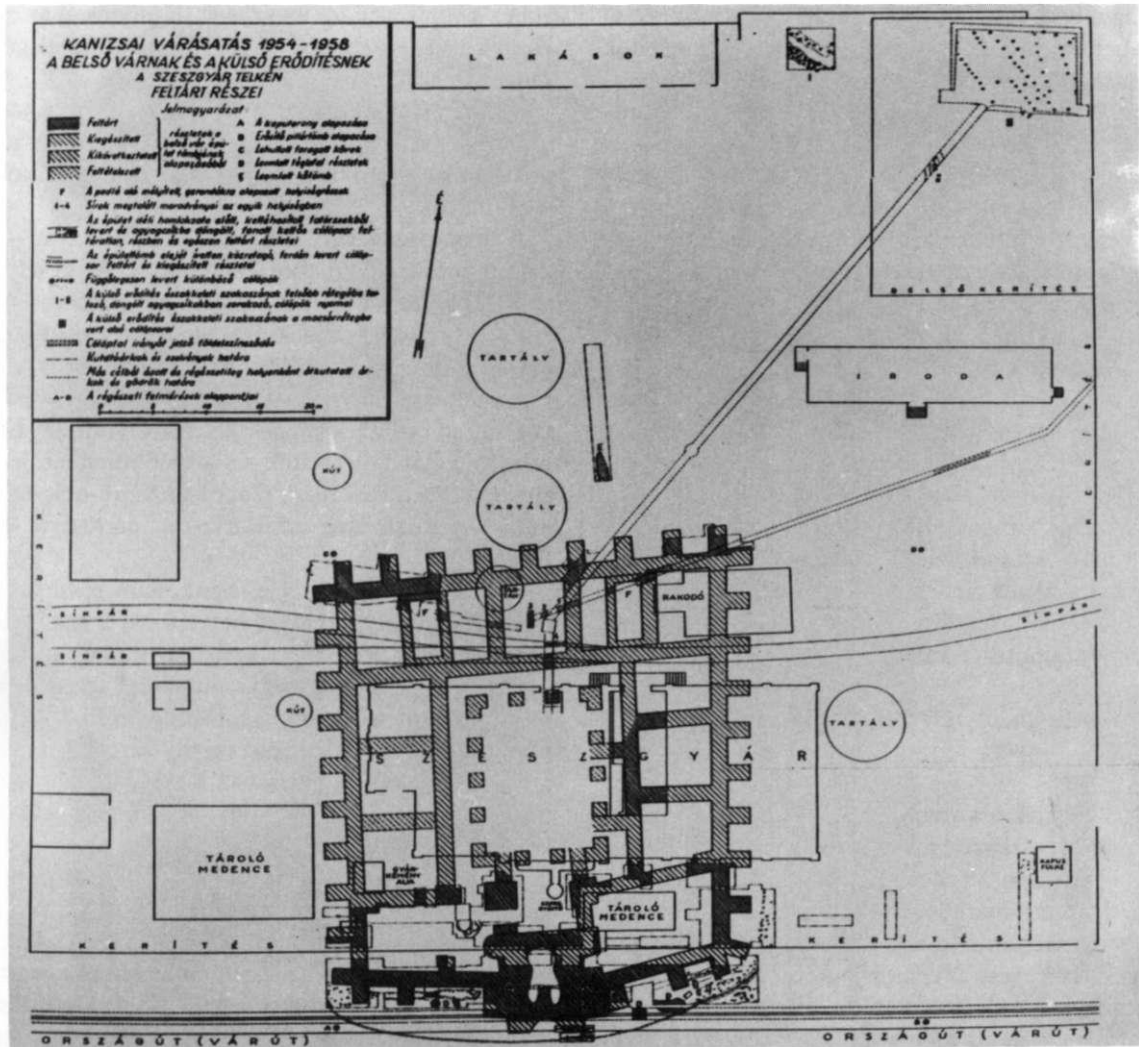
nyerik, vagy azt a Kanizsaiak más módon meg nem térítik. Emellett megfogadták, hogy Kanizsai Imrét Rozgonyi Rajnald fogságából kiszabadítják, a védők pedig kötelezettséget vállaltak, hogy a Kanizsaiak valamelyike Bánfi István leányát, Dorottyát feleségül veszi.²⁷⁷ A várat a Bánfiak megvédték, és Kanizsai Imrét is sikerült a fogságból kiszabadítani. De a Rozgonyiak a Kanizsaiak más várainál sikeresebbek voltak, Kapuvárt és Sárvárt elfoglalták. Kanizsai Imre feleségül vette Bánfi Dorottyát, és az 1446-os országgyűlésen Hunyadi János kormányzó előtt a Rozgonyiak is ígéretet tettek az elfoglalt várak visszaadására. Ígéretüket azonban nem tartották meg, így a türelmüket vesztett Kanizsai testvérek, Imre unokaöccsei, III. Miklós és II. László 1454 novemberében ostrommal kiűzték őket Sárvárból.²⁷⁸

Kanizsa védelmében különösen Török várnagy tüntette ki magát, aki súlyos sebet is kapott. Sajat pénzből kétezer forintot fordított a várát védő zsoldosok és katonák költségeire, hadiszerek, fegyverek beszerzésére. Ezt méltányolta ura, Kanizsai Imre, aki 1444–45-ben két Somogy megyei birtokot adott neki, Patot és Varászlót.²⁷⁹

Az 1443-as oklevélből tudjuk, hogy a kanizsai várat Imre tekintette lakhelyének, mivel a védők hangsúlyozottan őt nevezik uruknak (*dominum videlicet nostrum*). Maga a vár közös tulajdon – mint valamennyi Kanizsai birtok, ahol a másik várnagy Nádasdi Osvát Kanizsai László fiainak érdekeit képviselte –, ami kiviláglik az 1446. augusztus 1-jén Kanizsán kelt oklevélből. A vár ostroma körül felmerült költségek egymás között még ekkor sem voltak elrendezve. Kanizsai II. László és III. Miklós bizonyos közös ezüstneműk fejében Kanizsai Imrének hétszáz forinttal adósak maradtak. Kanizsai Imre várnagya, Török László a vár megvédésére négyszázharminc forintot fordított és ezért neki biztosítékul Kanizsai László fiainak egy bibliáját adták, és a mindezekért elzálogosított Gelse, Sziget, Kehida és Kisasszond (Somogy vm.) birtokok közös visszaváltását határozták el.²⁸⁰ Török László, aki új szerzeménye alapján majd a bakónaki előnevet patira cseréli fel, 1446-ban még a somogyi Benneket is megkapja.²⁸¹ Az adományozáshoz 1451-ben Kanizsai II. László és III. Miklós is hozzájárulását adta.²⁸²

Kanizsa 1443-as ostromakor a Rozgonyiak valószínűleg használtak már ágyúkat, mert az oklevél *machinis* szavát így is értelmezhetjük.²⁸³ 1457-ben a Kanizsaiaknak már bizonyosan voltak ágyúik, hiszen március 16-án a Hunyadi fiúk elfogásának hírére a zürzavartól tartó Kanizsai Imre várát erősíteni kezdi, és Sárváron kelt levelében arra kéri a soproni polgárokat, hogy részére egy mázsa puskaport vásároljanak.²⁸⁴

A következő írásos emlékekben Kanizsa várát 1469. szeptember 20-án, Mátyás király kezében találjuk. A király utasítja ebben az iratban Magyar Balázs kapi-

6. kép. A kanizsai várkastély ásatási alaprajza, Méri István 1954–58

tányt, kanizsai alvárnagyát (*vicecastellanus*), hogy Csapi Andrásnak Kanizsa várához foglalt birtokait alsólendvai Bánfi Miklósnak adja át.²⁸⁵ Ennek a meglepőnek tűnő fejleménynek a háttérében azt sejtethetjük, hogy a Kanizsaiak belekeveredtek az 1467 őszi kitért erdélyi lázadásba. A lázadás vezetőinek, a Szentgyörgyieknek és Ellerbach Bertoldnak Kanizsai Lászlóval szoros kapcsolatára utal az Ellerbach birtokán, Szentpéterfán (Vas vm.) épült – 1468–70 közöttre datálható – templom címersora, amelyben mindannyiuk címerét elhelyezték.²⁸⁶ Mátyás ekkor ültethette saját várnagyát Kanizsa várába, ám a lázadás vezetői bocsánatot nyertek, így hamarosan újra a Kanizsaiak birtokában találjuk az erősséget.

1478-ban Syei Loránd kanizsai várnagy hatalmasodik az Ujudvar melletti Bagotán.²⁸⁷ 1488-ban mórchelyi Farkas Péter viseli ezt a tisztséget.²⁸⁸ 1493. évi uradalmi urbáriumból ismerjük a mezővárosnak a vár karbantartására vonatkozó kötelezettségeit. Itt értesülünk a várárokról és a Kanizsa folyócskán átvezető hídról.²⁸⁹

A vár fenntartásához szükséges jobbágyi szolgáltatások teljességükben az 1530. évi urbáriumban foglalódnak össze. A megismert adatok mellett a vár előtti hídról és a „Gyaloghíd”-ről szerezhethetünk ebből ismereteket.²⁹⁰

A 16. század elején a Kanizsai család fenegyereke, V. János majdnem idegen kézre juttatta Kanizsát, amikor 1515-ben a zalai *sedriára* (vármegyei törvényszék) igyekvő Meggyesi Domokost elfogatta és Léka várába záratta. II. Ulászló ezért elkobozta tőle birtokait és – benne Kanizsa vára felét – Pálóczi Mihálynak és testvérének, Antalnak, valamint Erdődy Péternek adományozta.²⁹¹ Hamarosan ismét János birtokában találjuk Kanizsát, a király megbocsátott a vétkesnek.

Az 1323–1530 közötti írásos emlékek áttekintése után megállapíthatjuk, hogy az építmény képeről, szerkezetéről, elhelyezkedéséről általánosságokon túl vajmi keveset tudhatunk meg. Információink a következők: a vár mocsárban fekszik, hiszen töltésen lehet hozzá eljutni, a kapuja előtt két híd van a vizes-

árkon, amely a várat övezi, a várat bástyás fal veszi körül, benne van a kastély (*castellum*), amelynek mindössze két helyiségéről, a kápolnáról és a kincseskamráról értesülünk. A várnál töltés megy át a Kanizsa vizén a két part között *Kanysam est quaendam repletura*), amelyet nyilván a vár ellenőriz. Magáról a vár épületéről csak a 16. század második felében, a királyi végvárrá lett erősségnek az átépítéséhez szükséges felmérések és a metszetanyag vallomása áll rendelkezésünkre. Közülük is kiemelkedik az 1569 táján készült, az átépítés kezdetét megörökítő alaprajz. Ezen láthatunk egy zártudvaros épületet, amely a kanizsai vár magja, de az egyértelmű kormeghatározásához ez is kevés.²⁹² Az első közlő *Pataki Vidor* egy „palotáról”, vagy „kolostorról” beszél²⁹³, míg *Balogh Jolán* szerint az alaprajz egy négyszögletes alaprajzú árkádos udvarú reneszánsz palotát ábrázol, amelyet a 16. század második felére keltez és *Pietro Ferabosco* művének tart.²⁹⁴ A föld felszínéről véglegesen eltűnt várról a legtöbbet a régészeti kutatás eredményeiből tudhatunk meg.

b) A Kanizsai várkastélyának régészeti maradványai²⁹⁵

Méri István feltárása nyomán ismerjük meg az egykori kanizsai várkastélyt, aki 1954–57 között – az utolsó pillanatban a teljes beépítés előtt – feltárta a vár hozzáférhető maradványait. Bár nem is törekedhetett a teljességre, feltárásait siker koronázta. A lehetőségekhez képest a legkiterjedtebb munkát az akkori szeszgyár területén folytatta, amelynek a főépületét valósággal az itt megtalált középkori várkastély alapfalainak közepébe építették. Megállapította, hogy a várkastélyt egy kis homokdombra emelték oly módon, hogy az épület alapjainak kijelölésekor figyelembe vették a domb alakját. Az alapfalakkal ennek a szélét igyekeztek követni, ez a magyarázata, hogy az alaprajz kissé szabálytalanra sikerült. Az épület ötszög felé hajló négyzet alakú, szélessége északon 36,25 méter, míg délen csak 34,40 méter. Keleti hosszúsága 38,5 m, a nyugati 38,25 m, azaz a két utóbbi oldal megközelítőleg egyforma, annak ellenére, hogy a déli homlokkal keleti fele a nyugatihoz képest ferde.

Az épület főhomlokzata dél felé nézett, az ennek a közepén elhelyezkedő kaputorony kiugró része már a dombot környező mocsárba nyúlt. Ugyanígy azok az egymástól kb. 2,5 méterre lévő és a falalapozás síkjából 1,80–2,20 méterre kiugró támpillérek, amelyek a homoksziget talaja, de még inkább a környező mocsár miatt az alapozást erősítették. Ezek a támpillérek többnyire 140–150 cm szélesek voltak, az épület sarkainál kereszt alakot képeztek. A homokdomb szélén a mocsár szintje alá nyúló alapozásokat úgy fogták össze, hogy az alapozás szegélye mellé sűrűn cölöpöket verettek le, kiszorították a vizet, kiszedték a töze-

get és a cölöpök közé alapoztak. Különösen az erősen kiugró kaputorony alapozását készítették el gondosan.

A homokdombon a kastély alapozása 1,30–1,60 méter mélyen volt. Ott, ahol a falak megcsúszásától tartani kellett, a falcsatlakozásoknál vastagításokat is alkalmaztak.

A falalapozásokat – elsősorban a főfalakat – faragatlan mészkő lapokból és darabokból készítették, amelyeket egységesnek látszó erős habarcs fogott egybe. Téglalapozások csak az épület belső részeiben fordultak elő.

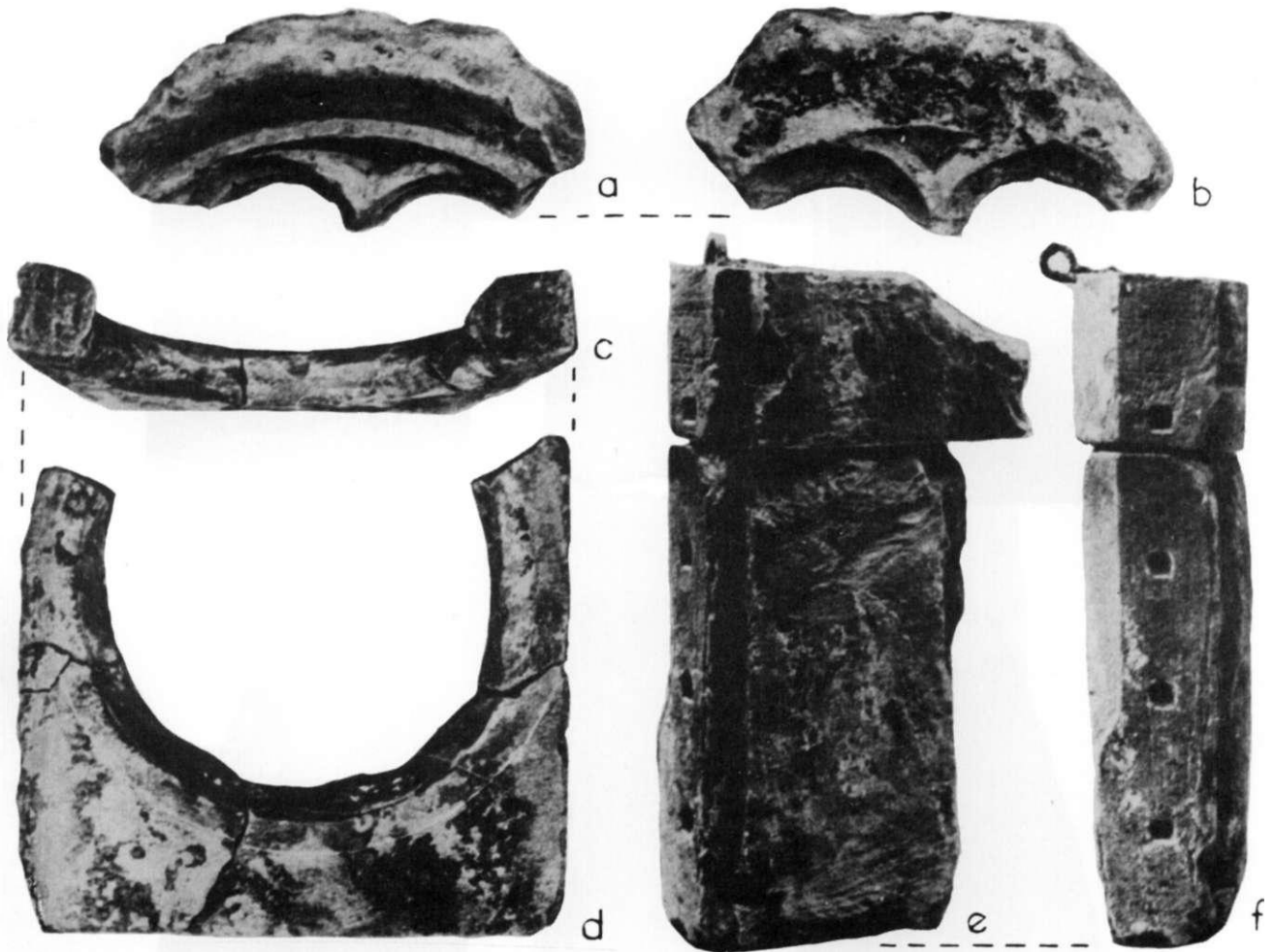
Annak ellenére, hogy felmenő falakat nem sikerült találni, az omladékrétegek azt bizonyították, hogy a falakat téglából építették, és a későbbiekben is ilyen anyaggal újították meg. Csupán az ajtó-ablakkereteket, és valószínűleg a falsarkokat, párkányokat stb. faragták kőből.

A déli homlokzat legjellegzetesebb része a hatalmas kaputorony, amelyet helyenként 4 méter szélesen alapoztak. A torony érdekes módon az épület-szárny közepe táján záródik, míg külső szegélye kifelé többszörösen megtört tagolással nyúlik túl a déli homlokkal. A déli épület-szárny zárófalai közepén, a torony széleihez igazodóan két hatalmas pilléralapozás került elő. A déli szárnyon a kaputoronytól keletre és nyugatra csak egy-egy nagy helyiség van.

Figyelemreméltó az épület többi szárnyának tagolása is. Az északi rész az osztófalak alapján hét helyiségből állt. A szárny középső helyisége – a kapuval pontosan szemben – az írásos emlékekből ismert várkápolnával azonosítható, mivel itt sírokat találtak, amelyek *Méri István* véleménye szerint nem alkalmi, hanem rendszeres temetkezések képét mutatták. A kápolnától jobbra és balra két-két keskeny helyiség helyezkedett el, amelyeket ketté bontott tereknek is értelmezhetünk, mivel a kettő közötti osztófal keskenyebb volt a többi osztófalnál. A ketté választott helyiségek közül a sarkok felé esőknek különleges rendeltetése volt, ugyanis mindkettőnek az alapozásszintig lenyúló alapincézésére, avagy ilyen szintre való lemélyítésére derült fény. Végezetül a sarkoknál ismét két nagyobb helyiséget találtak. A nyugati és a keleti szárny osztófalakkal egyaránt 3-3 nagyjából egyforma részre volt tagolva.

A várkastély belsejében a 16. századi alaprajzon ábrázolt árkádos folyosó létét az álló épület belsejében folyó ásatás egyértelműen nem tudta bizonyítani, de cáfolni sem. A keleti oldalon a szárny belső falából induló alapozások húzódtak az udvar belseje felé, ezeknek a kiserkesztett változattól való eltérése azonban önmagában nem cáfolja a körbefutó pilléralapok sorát, mert egy ilyen az északi szárny udvari homlokzata előtt, a várt helyen elő is került.

A négyszögletes épülettömböt kaputoronnyal és anélkül több olyan metszeten is láthatjuk, amelyek a kanizsai vár 1600. évi átadását és az 1601. évi vissza-

a–b. Gótikus mérműves ablakkeret-töredék (a közraktárak területéről, a Várúttól D-re).
 c–d. Kerek ablakkeret töredéke.
 e–f. Ablakkeretkő két darabban, ablakrács lyukaival, beleerősített kampós szeggel (1 : 10)

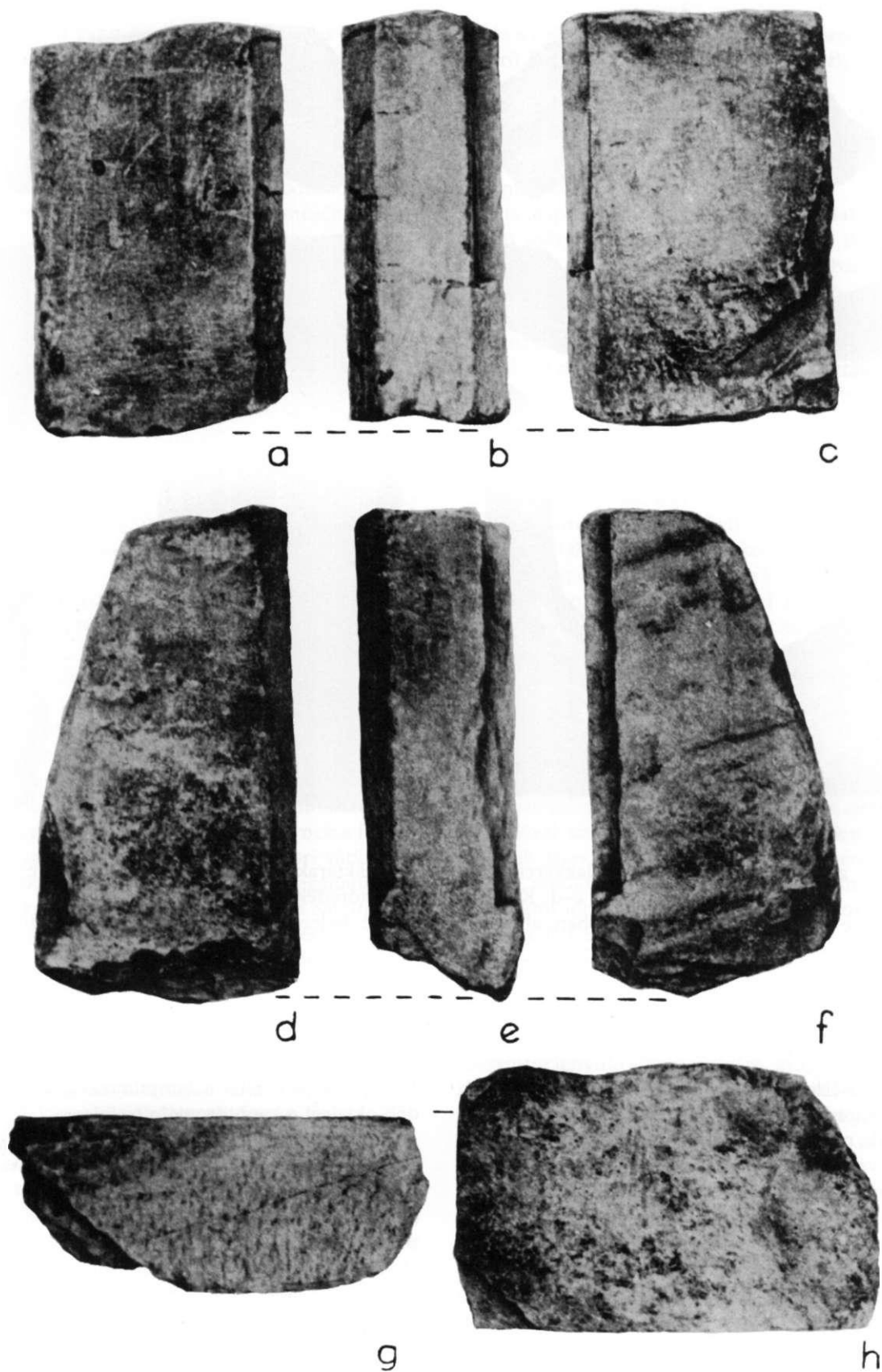
7. kép. A kanizsai várkastélyból és várból előkerült kőfaragványok, Méri István nyomán

foglalási kísérletet ábrázolják. Ezek azonban azon túl, hogy a metszetek bizonyos fokú hitelességét alátámasztják, még egy fontos információt közölnek, azt, hogy a várkastély emeletes volt.²⁹⁶

Bizonyos, hogy az emeleti szintet ábrázolja az 1572. évi alaprajz, amely azon túl, hogy a földszinttől teljesen eltérő beosztást mutat, kifelé tekintő ablaknyílásokkal van ábrázolva. Márpedig kifelé tekintő ablaknyílások egy ilyen típusú épületnél csak az emeleten képzelhetők el. Az alaprajz méretei összevetve az ásatási felméréssel, meglehetősen azonosak, amennyiben a rajzon megadott léptéket bolognai léppéssel, azaz 1,8 méterrel számoljuk át.²⁹⁷ Ugyanakkor, ha eltekintünk az alaprajzi szabálytalanságok ábrázolásának hiányától – amire a kor felmérői nemigen adtak – két szembevetendő eltérést tapasztalhatunk.

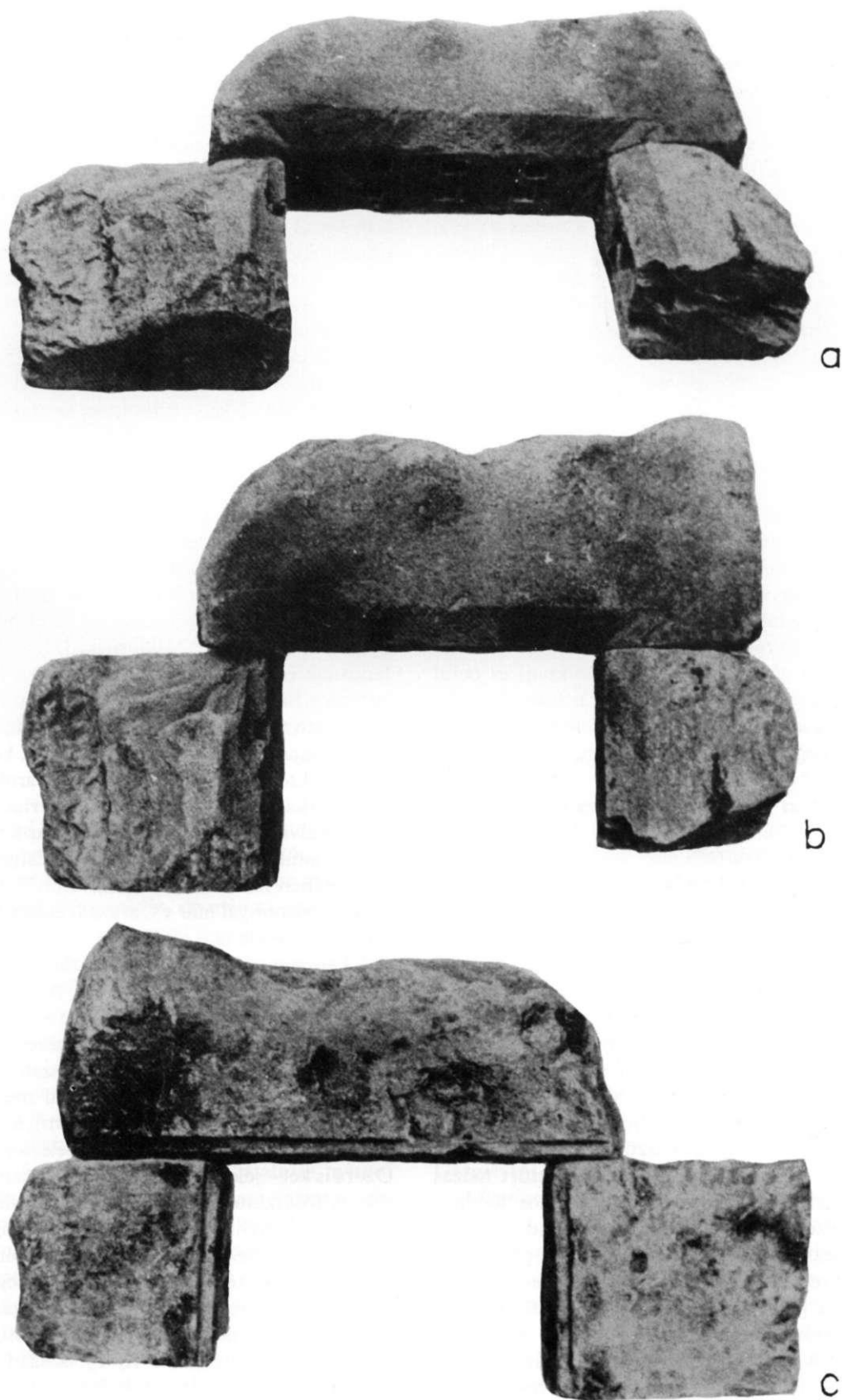
Ferabosco nem jelzi a támpilléreket, és hiányzik a déli oldalról a kaputorony.

A közelmúltban vált ismertté az a Kanizsát 1600 őszén ábrázoló rajz, amely teljes bizonyossággal a helyszínen készült.²⁹⁸ A rajzoló nem volt művész, hanem katona. A meglehetősen kis méretű ábrázoláson az erődítményben elhelyezkedő várkastély is eléggé vázaltszerű, és a rajzoló meglehetősen távolról a mai kiskanizsai oldalról készítette. Mindenesetre az előbb felvetett kérdésekre választ ad. Az épület támpillérei csak az emelet földémszintjéig nyúlnak fel, így az emeleti alaprajzon már nem kellett őket ábrázolni. A déli oldalon itt sem látjuk az ásatási alaprajzról ismert kiugró kaputoronyot. A várkastélyt, ugyanúgy mint 1572-ben, vizesárok veszi körül. Ezen azonban nem ábrázolja a kapuhoz vezető hidat. Fontos, egye-

a–c, d–f. Ablakkeret-szárkövek.
g–h. Víztető oldal- és felülnézetben (1 : 10)

8. kép. A kanizsai várkastélyból és várból előkerült kőfaragványok, Méri István nyomán

a–c. Élszedett ablakkeret kövei,
korábbi felhasználás nyomával (1 : 10)

9. kép. A kanizsai várkastélyból és várból előkerült kőfaragványok, Méri István nyomán

dülálló információja a rajznak, hogy a keleti oldal sarkain tornyokat ábrázol. Azt ugyan nem tudjuk, hogy ezek a tornyok mikor épültek – korábban is megvoltak, avagy csak a török idők alkotásai –, de bizonyítják, hogy bár az alaprajzokon nem ismerjük fel a saroktorony létezését, az épület megjelenését nagymértékben befolyásolhatták a könnyűszerkezetű, de a négy saroktoronyos várkastélyt imitáló megoldások. Mindezek alapján bizonyos, hogy a kiugró kaputorony egy korábbi periódushoz tartozott. A 16. század második felében a déli homlokzat már átépített formát mutat. Esetleg ezzel függ össze, hogy *Méri István* a kapualj belső részén az eredeti kőalapoznál későbbi téglalapozású átépítések nyomait rögzítette.

A déli oldal volt az egész várkastély alapozásának leglabilisabb része, – s talán ez magyarázza a hatalmas kaputorony elbontását – ahol a sziget falát az ingoványos föld megkötése céljából ferdén levert kettős – az épület irányába támasztó – cölöpökkel, ezeket összekötve vesszőfonattal erősítették, sőt a két cölöpsor közé még agyagot is döngöltek.

Az épületet a falaktól 3–4 méterre (a feltárás csak a D-i oldalon folyt) egy másik cölöpsor fogta közre. Ez a sűrűn levert cölöpsor, amely mellé kívül és belül agyagot döngöltek, szintén a belső vár homokdombjának megfogását, egyúttal az épület előtti árok betöltődésének megakadályozását segítette elő.

c) *A kanizsai várkastély építési idejének kérdése*

Az építkezésekre vonatkozóan forrásaink hallgatnak, s ezért a várkastély építési idejének meghatározásában csak a régészeti leletanyag és az épülettípus analógiái segíthetnek bennünket.

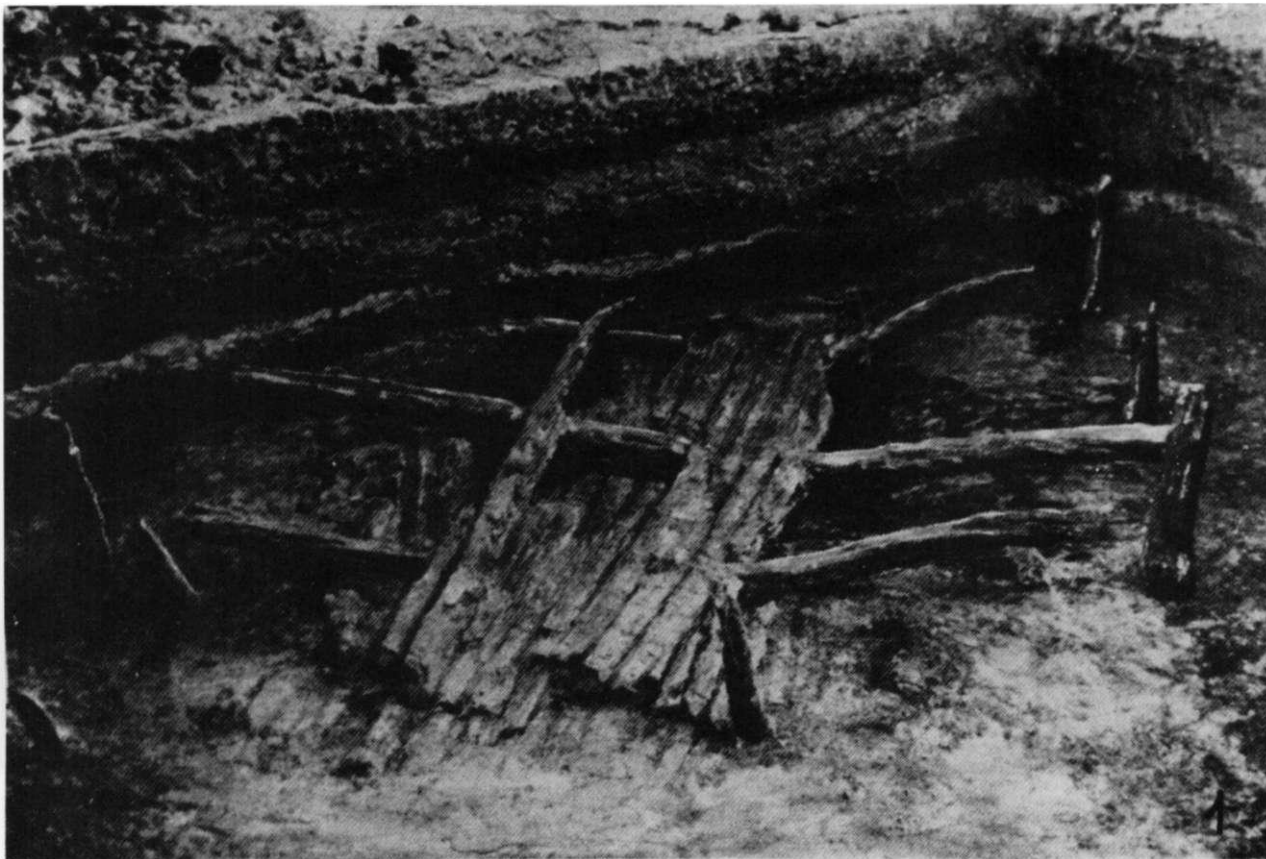
A feltárás során – elsősorban az épület homlokzata előtti szakaszán – jelentősebb mennyiségű tárgyi emlékeanyag is előkerült. A felső omladékrétegben lezuhant faragott kövek, elsősorban ablak- és ajtóbélcetek voltak. Sajnos ezek egyszerű élszedett darabok, amelyek legfeljebb annyit árulnak el, hogy a gótika korában készültek. A kisebb leletek közül kiemelkednek a 15. századi áttört mázas és mázatlan emberalakos és madáralakos kályhacsempék, ezek azonban inkább a század második felére keltezhetők.²⁹⁹ Jelentősek az üvegleletek – köztük diszes csiszolt, dudoros, bordás darabok, csavarnyakú palaekok, poharak töredékei, zömükben a 16. század első feléből. Sok késő középkori edénytöredék és több vastárgy (faragóbárdok, patkók stb.) is előkerült. A leletanyag kormeghatározó értéke azonban *Méri István* szerint is sajnos csak annyira elegendő, „hogy ez az épület a XV. században is állott”. Az ásatás során a talajvíz miatt a várárok aljáig nem lehetett lehatolni, így abból a legkorábbi leletek nem kerülhettek elő.³⁰⁰

A kanizsai várkastély ahhoz a szabályos alaprajzú vártípushoz tartozik, amelynek itáliai eredetűsége sokáig szinte közhelyszerű volt a szakirodalomban.³⁰¹ A szabályos alaprajzú paloták az Anjou-korban jelentek meg a budai, visegrádi és más királyi építkezéseken.³⁰² A visegrádi palota az 1370-es években kapja meg alaprajzi elrendezését. A vidéki királyi rezidenciák közül a négysaroktoronyos várak hazai alap- és iskolapéldája, a diósgyőri, 1378 előtt készülhetett el, Zólyom, ahol csak két saroktorony van, szintén az 1370-es években, Végles vára pedig – itt a szabályos négyszögű váron nem találunk saroktoronyokat – a 14–15. század fordulójára keltezhető.³⁰³ A hasonló főúri várak építése elsősorban a királyi várépítéssel példáival indul Magyarországon, az ezt követő szabályos kastélytípus négy épületszárnyas megoldása a fejlődés során a palotajelleg és a tornyok redukálódásával jár.³⁰⁴

Ez a szabályos vártípus a Kanizsai család több birtokáról is ismeretes. A legkorábbi példa a kismartoni vár építése. 1364-ben veszi meg Kanizsai János püspök Szarvkő várát Wolfárti Eglóltól.³⁰⁵ 1371-ben Nagy Lajos megengedi Kanizsai János mester özvegyének és fiainak, II. Miklósnak, III. Lőrincnek, II. Jánosnak és II. Istvánnak, hogy a Szarvkő várához tartozó Kismarton mezővárosukat az ország védelme érdekében fallal kerítsék be.³⁰⁶ Ekkora tehető a város északnyugati sarkában a vár építésének kezdete is. A négysaroktoronyos, falsíkból kiugró saroktoronyokkal épült várkastélynak – amely az Eszterházy kastélyba belefoglalva ma is áll – 1392-ben már készen kellett lennie, amikor Kanizsai II. István Zsigmond király jelenlétében itt tartotta az esküvőjét.³⁰⁷ Hasonló, de minden bizonnyal már 15. századi építés Sárvár zártudvarossá tétele is.

A kanizsai vár legközelebbi párhuzamának tartható Ozorai Pipó ozorai várkastélya. Az 1398-ban Pipó birtokába jutott uradalomban 1416-ban kelt engedély alapján kezdődött meg az építkezés, amely 1426-ra már biztosan befejeződött.³⁰⁸ A szabályos négyzet alaprajzú palotaépület a kanizsaival megközelítőleg azonos nagyságú (mintegy 36 × 36 m), azonosak – 10 méter körül – az épületszárnyak szélességi méretei is. Ozora is két – jelentős belmagasságú – szintre tagozódik. A földszinten helyezkedtek el az alárendeltebb funkciók (konyha, sütőház, raktárak), míg a lakó- és reprezentatív helyiségek az emeleten voltak. A kanizsai várkastély térbeli elképzeléséhez segít bennünket Ozora ismert 18–20 méteres falmagassága.³⁰⁹

A kanizsai építkezések időhatárát elsősorban a fenti párhuzamok alapján a 14–15. század fordulójára tudjuk elképzelni. Láthattuk, hogy a 14. század utolsó negyedében az ország életében kiemelkedő szerepet játszó Kanizsaiak az elsők között építenek a királyi példa nyomán négy saroktoronyos várkastélyt Kismartonban 1471 után, ahol az építkezés kezdete egybeesik Diósgyőr és Zólyom befejezésével. A már

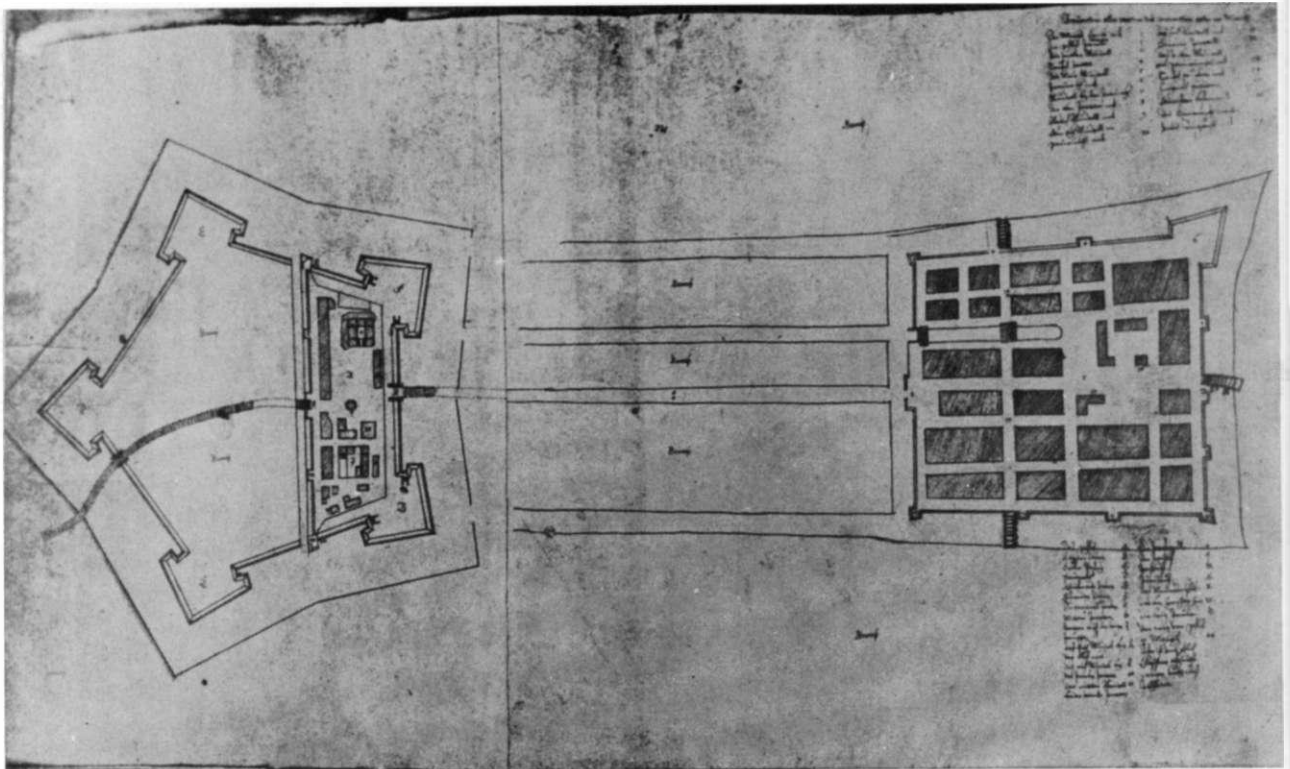
10. kép. A hidút részlete Méri István nyomán a kanizsai várból

Zsigmond által a századforduló körül építtetett Véglessel egy időben és még Ozora építése előtti időben tudjuk elképzelni azt a változatot, amikor már a sarkotornyok nélküli megoldás, de még az erődjelleget tükröző kiemelt kaputoronnyal bíró változat létrejöhetett.

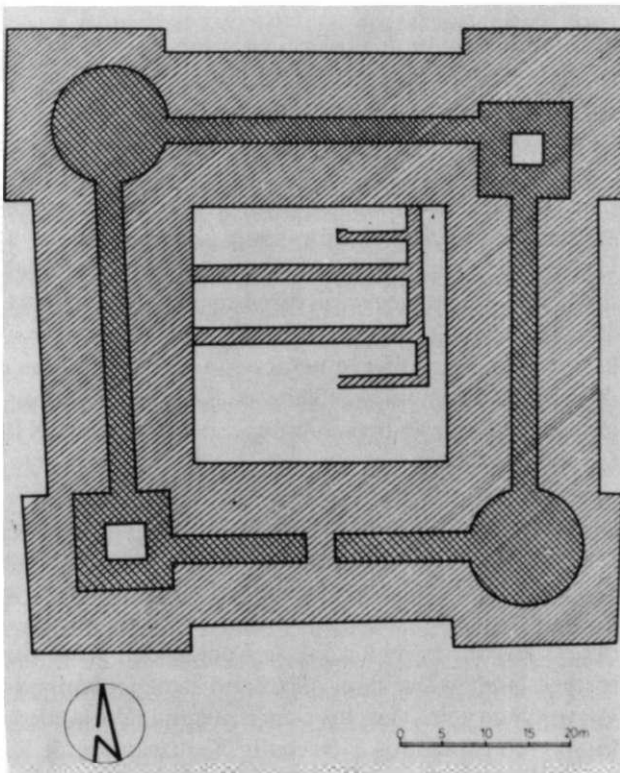
A Kanizsai birtokok közösek voltak, de a rezidenciáját a család minden felnőtt férfi tagja külön tartotta. A századfordulón a névadó ősi birtok a legidősebb fiú, Kanizsai II. Miklós székhelye volt. Kanizsai II. Miklós az első a várat birtoklók közül, aki megfelelő anyagi eszközök birtokában a nagyszabású rezidenciaépítkezést végbevihetette, és akinek rangja ezt meg is követelte. A kanizsai uradalom hatalmas méretű felduzzasztása és Kanizsa mezővárossá válása a századfordulón ugyanúgy ezt az időpontot valószínűsíti, mint azt, hogy a családfő rezidenciája nem lehetett alávalóbb testvéröccsénél. II. Miklós tárnokmesterről tudjuk, hogy nagy építető volt. Ezirányú tevékenységéről – ha nem is a várra vonatkozóan – oklevelek szólnak. Vas és Sopron vármegyék mellett a zalai ispánságot is viselte 1387 és 1400 között, tárnokmesterei hivatalából adódóan sok időt töltött Budán, ahol több háza is volt. Saját ágának monostort kívánt teremteni, amikor a kehidai birtokuktól északra, a Zala folyó szigetén élő pálosrendi remetéket az örményesi hegyre telepítette, ahol hatalmas kolostort építtetett a szá-

mukra 1378 előtt, valószínűleg 1376-ban.³¹⁰ 1392-ben két budai házat adja Bernhardt Ferenc polgárnak, aki ezért jelentős évi juttatásokra lett kötelezett az örményesi kolostor részére. Ugyanakkor három további budai házat is a kolostornak adta.³¹¹ 1393-ban IX. Bonifáctól búcsúengedélyt jár ki Örményes számára, amelyben külön hangsúlyozzák, hogy a klastrom a „nemes férfiú Kanizsai Miklós jóvoltából újból kánonilag megerősítve és megfelelően ellátva áll fenn.”³¹² 1400-ban újabb kiváltságokat szerez a kolostor számára.³¹³ De nemcsak a pálosokról gondoskodott, ő volt az, aki a kanizsai Szűz Mária-templom számára 1374-ben búcsúengedélyt szerzett XI. Gergelytől.³¹⁴

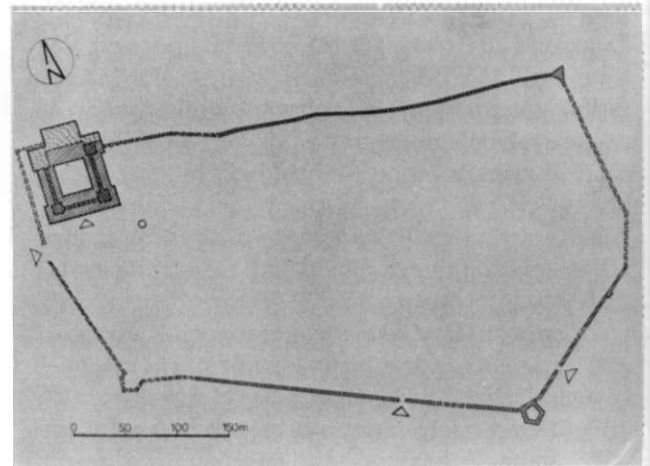
A kanizsai vár befejezésének időpontjául valószínűnek tartjuk az 1393-as évet, amikor Zsigmond Kanizsa várában köszöntötte az újévet. Ezt bizonyítja az 1394. január 2-án Kanizsán kelt oklevele, amelyben a Kehida melletti örményesi pálosok ügyében intézkedik.³¹⁵ Három évvel később, a Lackfiakkal Körösön történt leszámolás után Zsigmond ismét a kanizsai vár vendége volt. Március 2-án a zákányi révnél adott ki oklevelet, március 4-én pedig Kanizsán kettőt is. Itt adta az elkobzott Lackfi birtokokból Simontornya, Léka várait és Csepreg mezővárosát a Kanizsai testvéreknek, II. János érseknek, II. Miklós tárnokmesternek és II. István ajtónállómesternek. Csak

11. kép. A kanizsai vár és város 16. századi alaprajza (Bécs, Hadilevéltár)

12/a kép. A Kanizsaiak kismartoni várának alaprajza, Marosi Endre nyomán

12/b kép. A Kanizsaiak kismartoni várának és a városnak alaprajza, Marosi Endre nyomán

március 7-én utazott tovább, mert ekkor a közeli Ujudvaron tartózkodott.³¹⁶ A nagyhatalmú Kanizsaiak a királyt udvartartásával bizonyosan már az új várban látták vendégül.

Az építető II. Miklós, miután egészségi állapota miatt hivatali tisztségeiről leköszönt, Kanizsára vonult vissza, ahol 1404 márciusában elhunyt. Az általa annyira szeretett örményesi pálos kolostorban temették el.³¹⁷

7. Kanizsa mezőváros

A magyar városfejlődés a 14. század társadalmi mozgásai és a munka termelékenységének növekedése következtében felgyorsult. Az igazi városok mellett nagy számban fejlődtek ki a városiasodás alacsonyabb fokát képviselő mezővárosok (latinul *oppidumok*), amelyek elsősorban helyi szükséglet kielégítésére alkalmas – részben vagy egészében – kézművességgel is foglalkozó réteggel rendelkeztek. Ezek igen gyakran vásáros helyek voltak, ahol a szűkebb vagy tágabb környék áru cseréltek elsősorban gazdát. Kiváltságaikat – amelyek szerényebbek voltak, mint az igazi városoké – a földesurak általában kiváltságlevélben (*privilegium*) rögzítettek. Kanizsa kiváltságlevele nem maradt fenn, és sajnos egész Zala vármegyéből sem ismeretes egyetlen darab sem. Így csak általánosságban mondhatjuk el a mezőváros sajátosságait. A település itt is jobbágytelkekre volt felosztva, de az adót a lakosok maguk szedték be választott tisztviselőik útján. Ez igen előnyös volt, hiszen maguk oszthatták be egymás között terheiket, amelyeket egy összegben egyenlítették ki a földesúrnak. A bíróválasztás és a peres ügyek tekintetében a kivívott jogok igen eltérőek voltak. Az ürösen maradt telkek ügyében általában a földesúr maga döntött, de meghallgatta a mezőváros lakóinak véleményét is. A vásártartási jog is a földesúré volt, ő szedette a vásárra igyekvők vámját is.

Zala vármegyében a mezővárosi fejlődés a 14. század utolsó negyedében indul csak meg, ennél korábban csak (Mura-)Szemenye szerepel „*civitas*” megjelöléssel 1367-ben.³¹⁸ A városiasodási folyamat – nyilván a déli és nyugati kereskedelmi főirányon fekvő – alsólendvai Bánfi birtokokon folyik a legerősebben, ahol Szemenye után Lenti és Kebele *oppidumok*ról tudunk 1381-ből.³¹⁹ Alsólendvát és Lentit, Dobronakot, Szemenyét 1389-ben *civitas*nak nevezik.³²⁰ A mezővárosi fejlődés e szakaszában elterjedő *oppidum* megjelölés mellett még használatban volt a korábban általános, a városiasodó településekre is alkalmazott *civitas* kifejezés, így e megnevezések mögött nem kell jogállási, nagyságrendi különbséget keresnünk. Az azonos jogállást tükröző elnevezések mögött azonban igen jelentős gazdasági különbségek rejtőztek. 1389-ben a földesúr rezidenciájának tövében fekvő Alsólendván négy szabó, két varga, takács, mészáros, ács és nyilván elsősorban a földesúri igényeket kielégítő aranyműves, fegyvercsiszár és nyílkészítő volt. A mezővárosban volt kereskedő és seborvos is, és olyan várbeli szolgálattevőket is foglalkozásukon neveztek, mint 2–2 pécért és szakácsot. Ugyanakkor Dobronakon mindössze három iparos élt (takács, varga és kovács), míg Nemtiben (Lenti) egy sem.³²¹ Bizonyos, hogy legalább ekkora különbségek voltak a térség többi mezővárosai között is.

A hatalmas birtoktest közepén álló vár tövében fekvő Kanizsa fejlődése az uradalom terebélyesedésével együtt kellett hogy gyorsuljon. Az uradalom minden falvából ügyes-bajos dolgaikkal, az adókkal ide igyekvő emberek minden külső behatás nélkül is a környék leggazdagabb piacközpontjává változtatták a települést, de a vásártartás jogának megszerzése pénzjövödelmei fokozása érdekében a 14. század második felétől a földesúrnak is elsődrendű érdeke volt.

A Kanizsai család tagjai – nem utolsósorban itáliai tapasztalataikat is ismerve – mindent megtettek birtokaikon a városok és piachelyek számának növelése érdekében. Különösen jól figyelemmel kísérhető ez a folyamat a Bécs felé fekvő fő kereskedelmi irányon található kedvelt birtokuk, Kismarton (Eisenstadt) fejlesztésénél, amely 1371-ben még mint bizonytalan jogállású helység (*Villa seu oppidum*) került a kezükbe. 1388-ban kapnak ide országos vásártartási jogot, ekkor már „*libera civitas*”-nak, szabad városnak nevezik, ahová a kereskedelem fejlesztése érdekében zsidókat is telepítenek. A gyorsan városiasodó településen ferences kolostor épül, amelynek alapítója Kanizsai II. István volt ajtónállómester, aki 1420-ban a szerzetesek javára nagy adományt tesz.³²²

Kanizsa kereskedelmi központtá válásában fontos szerepet játszott az ország közepe felől a zákányi révén át délre vezető kereskedelmi út, amely Székesfehérvárról tartott Horvátországon át a tengerpart felé. Ez a „Hadiút”, vagy ahogy Zalában nevezték, „Hadinagyút”, a Balaton északi partján haladt, Balatonhidvégnél keresztezte a Zalát, majd Komáron és Galambokon át tért Kanizsára, ahonnan délre fordult és a zákányi révnél lépett be Szlavóniába.³²³ 1257-ben „királyútjának” nevezik Kanizsa határjárásakor.³²⁴

Kanizsánál erről az útról több irány is elágazott. Nyugatra a mocsáron át vezetett az egyik Becsehelyen át Letenyére, ahol ketté vált, az egyik átlépte a Murát, a másik a folyó mellett haladt Lendván át az országhatár felé. A Muraközbe leggyorsabban Szepetneken át a Molnári melletti szentmihályi révén lehetett átjutni, és innen Perlakra, ami a Dráva egyik fő révhelye volt. Északi irányba Gelsén át vezetett Kapornak felé egy út, amely az istvándi Zala révhez ért, míg a Felsőrajknál leváló ága Pölöske–Hénye irányába tartott. Erről az útról kanyarodott le egy út Palintól északra, amely Nagybakon keresztül Egerszeg–Vasvár felé tartott.³²⁵

A kereskedelmi utakon a középkor folyamán rendkívül fontos bevételi forrás volt a vámszedési jog, amely kezdetben a *iura regaliák* közé tartozott. A 13. századra ezeket már királyaink eladományozták, és bőven osztogatták mind az új vámok felállítására, mind a vámok alóli mentességre vonatkozó engedélyeket is. A közlekedési vámok és vásárvámok jelentős bevételi források voltak a földesurak kezén.

Kanizsa mezővárossá fejlődésének egyik lépéseként is értékelhető, amikor a Mórchelyi családtól sikerült per útján a vámszedési jogot elvenni, és Kanizsára helyezni, így 1374 után Kanizsára került a „Hadinagyút” vámszedési joga.³²⁶ A vám az uradalom rendszeres és jelentős bevételi forrása volt. Az 1493., az 1525., és az 1530. évi urbáriumok felsorolásában találkozunk vele, mint rendszeres jövedelemmel.³²⁷ Sajnos ennek összegszerű nagyságáról nem maradt fenn adatunk. Kutatásunk sokáig úgy vélte, hogy a 15–16. század fordulóján a Kanizsa melletti Szombathelyen is volt vám, ma azonban bizonyossá vált, hogy ezek az adatok is a kanizsai vámról vonatkoznak.³²⁸

A vámszedési jogot megszerző Kanizsai II. Miklós, a későbbi tárnokmester, a település fellendülését minden eszközzel igyekezett elősegíteni. Ebben fontos lépés volt, hogy nagybátyjához, István zágrábi püspökhöz hasonlóan igyekezett a kanizsai és a Kanizsa környéki egyházaknak a nagy zárandóktömegeket vonzó búcsúengedélyeket megszerezni. Az első ilyen engedély 1374-ből, az utolsó 1402-ből ismeretes.³²⁹

A település mezővárossá fejlődése Miklós tárnokmester idejében zajlott le, bár erről csak pár évvel a halála utánról van adatunk. 1409-ben egy három vásáron való kikiáltást (perbe idézést) elrendelő okirat nevezi Kanizsát *oppidum*nak először. Ebből az oklevélből azt is megtudjuk, hogy a mezőváros hetivására keddi napon volt.³³⁰ Később szombati napon is tartottak itt hetivásárt, amiről egy 1483-ban kelt, hasonló kikiáltást elrendelő okmányból értesülünk.³³¹ Országos vására Kanizsának Szent György napkor volt.³³²

A kanizsai vásárok nemcsak az uradalom, hanem a széles környék legjelentősebb piacai voltak. A Zalára, Somogyra kiterjedő hatalmas birtoktest jobbágysai mellett a 15. században a Balaton és a Mura közti egész térség lakossága keresett itt vevőt árura. A reánk maradt kevés adatból úgy tűnik, hogy a piac-körzet határa 40 kilométerre biztosan kiterjedt. 1448-ban például a gersei Pethők három jobbágysát fosztották ki a Marcaliak emberei Kolonnál, amikor a kanizsai vásárról hazafelé igyekeztek. 1520-ból tudjuk, miszerint a komári, galamboki és a karosi jobbágysók sóval, hallal, gabonával és borral megrakott kocsikkal igyekeztek a kanizsai hetivásárra, tehát egy olyan térségből, ahol több helyi piacot találunk.³³³ Nyilvánvalóan kül- és belföldi kereskedők is megfordultak a kanizsai vásárokon, de erről forrásaink hallgatnak. A vár, a város és a környék területén folyt régészeti kutatások során előkerült külföldi eredetű áruk szélesebb kapcsolatokra, délen egészen Itáliáig nyúló kereskedelemre utalnak. A kanizsai piacon adták el áruikat a helybeli iparosok. Róluk a szűkszavú források úgyszintén keveset árulnak el. Ebben az időszakban terjednek el azok a foglalkozásra utaló vezetéknevek, amelyekből egy-egy iparosfamíliára következtet-

hetünk. 1493-ban Kanizsán Varga és Szijgyártó névvel találkozunk.

1493-ból ismerjük az első részletes urbáriumot, amely a kanizsai uradalomról készült. Ekkor a Kanizsai György által birtokolt részen a mezővárosban – amely mintegy fele volt a településnek – 21 telkes jobbágy élt, közülük egész telkes volt egy, fél telken gazdálkodott 8, negyed telken 14. Üresen állt 4 fél telek és 5 negyed telek. A telekszámok és telkes jobbágysók felsorolása azonban nem árulja el a lakosság tényleges számát. Egy telken több ház is lehetett, nem írtak össze a házakban zsellérek, szegényeket sem.

A mezőváros szolgáltatásai lényegesen könnyebbek voltak, mint az uradalom falvaié. Mindössze az 1 forintot kitevő *cenzus* fizetése terhelte őket negyedtelkenként, amelyet Szent Márton napkor kellett leróniuk. Emellett bizonyos rétművelés, mint munkajáradék terhelte őket. Rendszeres kötelezettségük volt – Szombathely lakóival együtt – télen a várak jegét feltörni, és a Kanizsa mocsarain átvezető (híd) töltés rendben tartása.³³⁴

A város teleknagysága a későbbi forrásokkal egybehangzóan 19–19,5 egész telek volt. A lakosság ingadozása azonban ebben a békés korszakban is nagy volt, természeti csapások, járványok és erőszakos cselekmények egyaránt befolyásolták. 1510-ben súlyos pestisjárvány sújtotta a térséget.³³⁵ Így nem csoda, hogy 1512-ben az urbárium összesen 19 adózó családfőről tudósít, akik 25 és 1/2 negyed telken élnek, 22 és 1/2 negyed telek pedig pusztán áll.³³⁶ A város még magához sem tért a járvány okozta csapástól, amikor 1519. július 7-én éjjel Héderváry Ferenc emberei fegyveresen megrohanták, a jobbágysók házákat kirabolták, 100 Ft kárt okoztak.³³⁷

1530-ban az *első nagy török támadás* előestéjére a város a századelő csapásait már kiheverte. Telkeinek száma 68 negyed és 2 egész telek (összesen 19 telek). A változást elsősorban az jelzi, hogy pénzbeli fizetési kötelezettségük negyedtelkenként 25 denárra csökkent, viszont helyére jelentősebb szállítási kötelezettség lépett.³³⁸

Rendkívül keveset tudunk a város lakóinak életmódjáról, életkörülményeiről. A későbbi török kori emlékek és városregék folytán bizonyos, hogy a kő-, tégláépület kivétel számba ment Kanizsán. A lakóházak fából, vályogból épültek, nád- és zsúpfedésűek voltak. A középkori város területi egybeesése a mai belvárossal a mai napig megakadályozta a régészeti kutatásokat. Mégis vannak olyan közvetett és közvetlen adataink, amelyek a városiasodás jeleként foghatók fel, ugyanakkor az általánosságokon túl a városiasodás fokát is megvilágítják.

Valószínű, hogy működött itt plébániai iskola, ahonnan elindulhattak azok a kanizsai és környékbeli diákok, akiket 1444-ben a padovai egyetemen találhatunk meg.³³⁹ A pezsgő életű kereskedőtelepnek

olyan közhasznú intézményre is szüksége volt, mint a fürdő, amelynek léteről 1423-ban értesülünk. A fürdőnek olyan jövedelme volt, amelyet egy kápolna fenntartására lehetett fordítani.³⁴⁰ 1481-ből tudjuk, hogy a városnak ispotálya is volt, ebben az időben az időben a *rektorát* említik.³⁴¹

Az utóbb említett intézmények léte arra az időre datálódik, amikor a Kanizsai család egyik ága még Kanizsán tartotta rezidenciáját. A városra vonatkozó részletesebb összeírások pedig akkor bukkannak fel, amikor a székhely végérvényesen Sárvára kerül át. A földesúri udvar, az udvar igényeinek kielégítése – mint másutt jól kimutatható – számos olyan foglalkozás jelenlétét feltételezi, amelyek a földesúri udvar távozásával létalapjukat veszítették. A 15–16. század fordulójától egyre szemléletesebben megismerhető település így már egészen más, mint néhány évtizeddel korábban volt.

8. A mezőváros egyházi intézményei

A középkori Kanizsa plébániaegyháza a 13–14. század eseményeinél már megismert Szent Margit-templom volt. 1322-ben ballunk róla újból, amikor Lőrinc mester megvásárolja Kanizsa falut, majd 1333-ban szerepel plébánosa a pápai tizedjegyzékben.³⁴² A későbbiekben általában a kanizsai plébánossal találkozunk, többször emlegetik összeírások, urbáriumok a birtokában lévő jobbágytelkeket.³⁴³ Maga a templom említése 1554-ben a legkorábbi ismert veszprémi egyházmegyei *canonica visitatio*-ban bukkan fel, ekkor már, nyilván a török támadások miatt nagyon rossz állapotban van, nincs teteje és a cinterem is elpusztult körülötte. A plébánia azonban működik, több Kanizsa környéki falut, így Bille–Mindszentet és Csákányt is a kanizsai pap látja el.³⁴⁴ Az 1560-as években még nyomon lehet kísérni a plébánia létezését a plébános birtokai alapján, pusztulásának pontos időpontját nem sikerült meghatározni.

A *plébániatemplom helyét* a mai napig nem sikerült egyértelműen beazonosítani. Elhelyezkedésére az írott források nem sok támpontot nyújtanak. Az 1554. évi egyházlátogatás alapján, amely az épület siralmas állapotát vetíti elénk, úgy látszik, hogy nem a palánkfalal körülvett Belső-Kanizsán, hanem ezen kívül állhatott. A korábbi lokalizálási kísérletet, amely a vártól délre, egy szigetre helyezte a templomot, nem tudjuk elfogadni.³⁴⁵

A 14. század második felében egy újabb kanizsai templomról van tudomásunk. 1374. augusztus 28-án XI. Gergely pápa a kanizsai Szűz Mária-templomnak (*ecclesia eiusdem sancte Marie de Kanisa*) a veszprémi egyházmegyében búcsúengedélyt ad. A Sorgues-ban az avignoni egyházmegyében kiadott búcsúengedély

„... minden bűnbánónak és vezeklőnek, akik karácsonykor, a körülmetélés ünnepén, vízkeresztkor, föltámadáskor, a mi urunk Jézus Krisztus testének mennybemenetelekor, pünkösdkor, a Boldogságos Szűz születésének az angyali üdvözlésnek ünnepén, Gyümölcsoltó Boldogasszonykor, a Boldogságos Szűz mennybevitelének ünnepén, Keresztelő Szent János születésének, a mondott apostoloknak Péternek és Pálnak, valamint ama bizonyos templom felszentelésének ünnepén, valamennyi szent látogatásakor, továbbá karácsony, vízkereszt, föltámadás, Krisztus testének mennybemenetele, Keresztelő Szent János születése, Péter és Pál apostol ünnepének nyolcadára, és a pünkösdt követő hat napon, azt a templomot fogadalmuk szerint meglátogatják, évente legalább egyszer, valamint a felszentelés ünnepén, továbbá nyolcadokon és a mondott hat napon, száz napot kegyesen elengedünk a vétkeiért kirótt vezeklésből, a feltétel teljesítésétől számított tíz évre. Azt akarjuk, ha idegenek bűnbocsánat nyérése céljából felkeresik az előbb említett templomot, vagy egy bizonyos időre még nem szabadultak meg vétkeiktől, apostoli hatalmunknál fogva feloldozzuk őket ...”

Ezzel az engedéllyel, amelyet Kanizsai I. István zágrábi püspök kapott – aki ekkor Franciaországban járt Nagy Lajos megbízásából, és augusztus 10-én tető alá hozta Katalinnak, a király első szülött lányának, és V. Károly fiának Lajos orleans-i hercegnek az eljegyzését, hazafelé utaztában felkeresve a pápai udvart –, Kanizsa a legjelentősebb búcsúhelyek sorába lépett.³⁴⁶ A templomot tehát bizonyosan Kanizsai I. Lőrinc fiai építették az 1374 előtti években. De nemcsak erről az egyetlen új egyházi épületről van tudomásunk. 1402-ben egy Szent Miklós tiszteletére emelt kápolna is van már Kanizsán, amelynek IX. Bonifác pápa 7 évi, illetve száznapi búcsút engedélyez.³⁴⁷ Úgy látszik, hogy a Kanizsaiak ebben az időben igencsak szaporítani igyekeztek a búcsúhelyeket a környéken, hiszen 1400-ban újudvari birtokukon lévő Szent János-kápolnának is szereztek búcsúengedélyt.³⁴⁸

Pontosan ismerjük a vártól nyugatra fekvő Töl³⁴⁹ falu kápolnájának alapítóját, Kanizsai II. István volt ajtónállómester személyében. A kismartoni rezidenciával bíró II. István a névadó központban is emel egyházi épületet, amelynek jelentős adományokat tesz, papjának ennek fejében a várbeli kápolnában tartandó hétfégi istentiszteleteket teszi kötelességévé.³⁵⁰

A 15. század elején a mezővárossá fejlődött Kanizsa jelentős új egyházi intézménnyel gyarapodik, a ferences kolostorral. Több korábbi történetíró Pázmány Péter jegyzéke alapján Kanizsai II. János érseket vélte az alapítónak, és 1418-ra tette az építkezés befejezését. Valójában talán a kolostorépítkezés kezdődhetett ekkor, mert az igazi alapító Kanizsai III. János mester, Kanizsai II. Miklós tárnokmester fia volt, aki

1423. december 26-án kapta meg V. Márton pápától az alapítás jóváhagyását.³⁵¹ A kolostor egyházának a védőszentje a mennybevitetett Boldogságos Szűz (*beate Virginis gloriose*) lett. A templom Mária titulusa alapján jogos a gyanú, hogy III. János mester a búcsújáró templom mellé épített rendházat és bízta annak gondozását a ferences szerzetesekre. Az alapítást a búcsújáróhellyé lett templommal kapcsolatos megnövekedett egyházi feladatokon túl bizonyára az is inspirálta, hogy Kanizsai II. István, János nagybátyja Kismartonban (Eisenstadt) szintén ferences kolostort alapít 1415 előtt.³⁵²

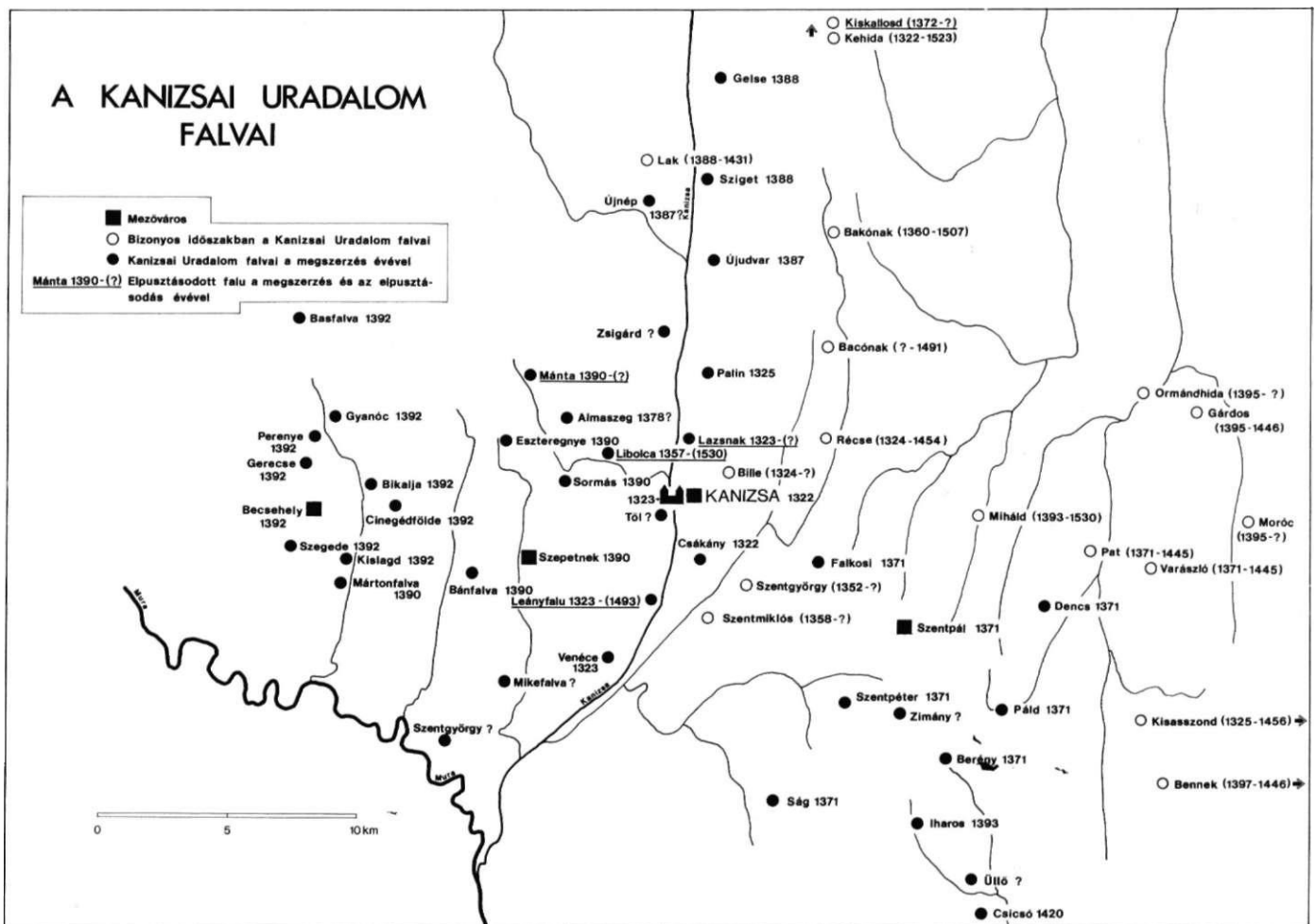
1436-ban Kanizsán a kolostorban tartják a rend közgyűlését. Az alapító unokája, IV. Miklós volt az, aki Rómában jártakor 1484-ben hét évi búcsút eszközölt ki a pápától a kolostornak Nagyboldogasszony, Szent Sebestyén, és Szent György vértanúk, Szent Balázs és Miklós püspökök ünnepére. Ezenkívül megengedte a guardiánnak hat gyóntató kiválasztását és felhatalmazását.³⁵³ A kanizsai kolostorban azonban az engedélyekkel visszaéltek és azokat már egy esztendő múlva a pápa 1485. szeptember 19-én visszavonta.³⁵⁴

Birtokos volt a kolostor a közeli Zsigárton.³⁵⁵ Az 1493-as urbárium Kanizsa belsejében említi a kolostort, és annak a közelében egy szobrot.³⁵⁶ 1533 az utolsó év, amelyben létezéséről adatunk van.³⁵⁷

Fontos megemlíteni, hogy Kanizsától keletre Somogyban Szentpéter faluban (ma Pogányszentpéter) pálos remetetelep volt már akkor, amidőn 1371-ben Lajos király több más birtokkal együtt a Kanizsaiaknak adta.³⁵⁸ A már ekkor Remete-Szent-Péternek nevezett település kolostorát is a Kanizsaiak, I. János vagy I. István zágrábi püspök építteti fel, mert amikor 1410-ben Kanizsai I. István az itteni pálosoknak adományt ad, az ősei által alapítottak mondja.³⁵⁹ Mind a kanizsai ferences, mind a szentpéteri pálos kolostor főnöke gyakran szerepel a Kanizsai család tagjai mellett különböző ügyekben.³⁶⁰

9. A kanizsai uradalom (1400–1550)

A 15. század első éveire kialakult nagyterjedésű uradalom a későbbiek során már nemigen gyarapodott, inkább, ha nem is nagymértékben, de fogyatko-

5. térkép. A Kanizsai-uradalom falvai

zott. A fogyatkozás okai többfélék lehettek. 1431-ben például birtokcseréről értesülünk, amikor laki Kaczor Miklós fiai János, András és Dávid Vas megyei gencsi birtokukat a Kanizsai családnak adják azok Lak (később Kacorlak) birtokáért.³⁶¹ Az 1443-as osztróm alatt jelesen tevékenykedő Török László várnagy – amint a korábbiakban erről részletesebben szó volt – Gárdos, Pat, Varaszló és Bennek birtokosa lesz a Kanizsaiak jóvoltából.³⁶² A szentpéteri pálosok jelentős adományokat kapnak patrónusaiktól, így pl. 1420-ban egész Szent Pétert, 1425-ben Páld részét.³⁶³ 1455-ben Kanizsai III. Miklós és II. László kanizsai várnagyoknak, a Baranya megyei Billei Györgynek adták eszteregnyei részeit élet-hossziglani élvezetre, mert gyermekkoruktól szolgálta őket.³⁶⁴ A későbbi adatokból tudjuk, hogy ez a falu fele része volt.³⁶⁵ A Kanizsai familiárisok között, a 16. század elején nagy szerepet játszottak az Észak-Zalából származó Hásságiak, 1523-ban Kanizsai László Kehidát nagy szolgálataiért Hássági Dénesnek adományozta.³⁶⁶

A Kanizsaiak gyakran adták – pénzügyi nehézségeik idején – zálogba az uradalom egyes részeit. 1454-ben Kanizsai III. Miklós Récsét Csapi Andrásnak, 1456-ban Kisasszondot (Somogy vm.) Perneszi Pálnak adja zálogba.³⁶⁷ 1467-ben Becsehely, Geréce, és Bánkfalva zálogba adása történik.³⁶⁸ 1507-ben Kanizsai György bakónaki birtokai voltak zálogban.³⁶⁹ A zálogbirtokokat általában kiváltották, de előfordult, hogy végképpen a zálogba vevőnél maradtak.

A később „pati” előnévvel szereplő Török család tagja volt az a László, aki Kanizsai IV. Miklós gyámja volt. Így szerezhette meg Miklós bakónaki részeit, amelyekbe 1483-ban be is iktatták,³⁷⁰ és így jutott a közeli Bacónak pusztán lévő Kanizsai-birtokokhoz is. Mikor 1491-ben Miksa pártjára állt, II. Ulászló ezeket elvette tőle és visszaadta IV. Miklósnak,³⁷¹ de végül mégis Török-birtok maradt Bacónak.

A Kanizsai család birtokviszonyai a 15. század elejétől aképpen alakultak, hogy birtokaik fele II. Miklós volt tárnokmester ágának, a másik fele pedig testvérének II. Istvánnak a leszármazói kezében volt. 1491-ben a tárnokmester ágának utolsó hajtása, IV. Miklós távozott az élők sorából, így birtokai II. István ekkor már kétfelé szakadt leszármazóira, unokaöccseire maradtak. A nagy osztozkodás előtt 1492-ben összcírták a kinek-kinek jutó javakat, majd 1493-ban választott bírák előtt az összes birtokokat két részre osztották. Egyik fele Kanizsai III. Miklós fiának Györgynek, a másik fele pedig II. László fiainak III. Lászlónak, V. Jánosnak és IV. Istvánnak jutott. Sárvár vár birtokába György, Léka vár birtokába unokaöccsei kerültek, Kanizsát és Kapuvárt megtartották közös kezelésben.

Attól függetlenül, hogy egy-egy vár kié lett, a hozzá tartozó birtokokat mindig megosztották, a vitás kérdésekben az apróbb kiigazításokat a döntőbírák végezték. Kanizsa vára ettől kezdve a család egyik

ágának sem székhelye. De továbbra is itt élt IV. Miklós özvegye – s ez is bizonyosága a kihalt tárnokmesteri ág kanizsai székhelyének – aki ebből az uradalomból kapja haszonélvezetre Ötvös, Kehida és Eszteregnyec birtokokat.³⁷² 1493-ban a nagy osztozkodás után készült *Kanizsa első részletes urbárium*a, amelynek sajnos csak a Kanizsai Györgyre vonatkozó része maradt fenn.³⁷³ Ebből, annak ellenére, hogy a korrekciók miatt csak nagy vonalakban alkalmas a teljes uradalom adatainak kiszámítására, először kapunk képet a térség lakosságáról és gazdálkodásáról, így alapját képezi a későbbi összeírásokkal, urbáriumokkal való összehasonlításnak.

A kanizsai uradalomról ettől az időponttól kezdve nagyon sok gazdasági irat – elsősorban urbárium – maradt fenn. 1510-ből ismeretes Kanizsa vár tartozékainak urbárium³⁷⁴, 1512-ből Kanizsai III. László részeinek urbárium³⁷⁵, 1519-ből ugyancsak az ő részeit ismerjük.³⁷⁶ *1530-ból való tárgyalat korszakunkon belül az első, a teljes uradalmat tükröző urbárium*, amikor a másik ág kihalása után az egész birtok Kanizsai IV. László tulajdonába kerül.³⁷⁷ *Iz az utolsó, még a török pusztításokat megelőző összeírás. Az urbáriumok felhasználása az uradalom valós nagyságrendjének megállapítására korántsem egyszerű. Vannak falvak, amelyek egyikben sem szerepelnek, később felbukkannak, mások pedig elvesznek szemünk elől. A pontos okokat nemigen ismerjük, de mint láttuk, zálogba adásra, esetleg eladományozásra is gondolhatunk.*

Szólni kell arról is, hogy bizonyos falvak végleges eltűnése a falu pusztává válásával is összefügghet. Ezt a folyamatot jól tükrözik a kanizsai urbáriumok. Így az 1323-ban Kanizsa várának tartozékai között megnevezett Leányfalu 1493-ban már lakatlan puszta, ahol Kanizsai Györgynek 120 hold szántója van. A Kanizsától északnyugatra fekvő egykori Libolca falu esetében az egész folyamatot végigkísérhetjük. 1493-ban még falu, ahol Kanizsai György részén két lakatlan telek van. 1519-ben elhagyott falunak írják, 1530-as urbárium szerint pedig már Almaszeg faluhoz tartozó lakatlan puszta.³⁷⁸

A kanizsai uradalom urbáriumainak feldolgozása még nem történt meg. Részletes, statisztikus elemzésük pedig kimerítené ennek a munkának a kereteit. Ezért az összeírásokból csak egyes, fontosnak érzett részeket emelünk ki, jellemzőnek vélt adatokat közlünk, remélve, hogy részletes közlésükre, az egész 16. századot felölelően rövidesen lehetőség nyílik.

A kanizsai uradalom nagysága az urbáriumok alapján tárgyalat időszakunkban is változik. Az 1530 előtti urbáriumok azonban nem az egész uradalomra vonatkoznak, és valószínű, hogy nem minden családtagnak volt minden faluban része, így ebben az időben mindenre kiterjedő összehasonlításra nemigen vállalkozhatunk. 1530-ban a kanizsai uradalomhoz

Zalában 29, Somogy vármegyében 11 település tartozik. Az uradalomban az összeírás alapján:

10	egésztelkes
453	féltelkes
1330	negyedtelkes
12	nyolcadtelkes

jobbágy élt.

Ennek az urbáriumnak az alapján a Kanizsai-uradalomban 1805 járadékot fizető családfővel számolhatunk. Ez a szám azonban csak egy megközelítően pontos adat lehet. Ugyanis, ha a korábbi és az ezt követő összeírásokat megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy ebben a lajstromban is vannak hiányosságok. Nem szerepel itt a zalai Újnép és a somogyi Szentpéter falu, amelynek az idetartozását a későbbi urbáriumok folyamatosan bizonyítják.³⁷⁹

A jövedelem mértékét nagymértékben befolyásolták az ebben az időben gyakori járványok. Az 1509. évi pestisjárvány okozta népességcsökkenést jól nyomon lehet követni az 1510. évi adatokból. A fekete halál aratása után az urbáriumban szereplő 25 zalai és somogyi településen 297 lakott telek mellett 54-et jegyeztek fel a járvány következtében „deserta”-ként. A pusztulás mértéke helységenként különböző volt. Üres telkek egy mezővárosban és 13 faluban keletkeztek, lakatlanná azonban egyik település sem vált. Ság faluban például 7 jobbágytelek közül négynek a lakóit vitte el a járvány, Almaszegen pedig még 1519-ben is 21 telkből 12 elhagyott.³⁸⁰

A földesúri jövedelmek nagyságát befolyásoló okok után vizsgáljuk meg magukat a jövedelmeket. A jobbágyok az általuk használt telek után földjáradékot fizettek, amelynek mértéke az urbáriumokban volt lefektetve. Ez három formában történt, pénzben, terményben és munkában.

A census fizetésének fő napjai Szent Mihály (szeptember 29.), Szent György (április 24.), húsvét, karácsony, pünkösd voltak. Emellett egyes falvakban más járadékfizetési napok is léteztek, pl. a templom búcsújának napja.

A pénzjáradékot a földesúrnak általában Szent Mihály napján fizették, mértéke 25 denár volt negyedtelkenként. Az uradalomban a századforduló idején nemcsak a magyar, hanem a bécsi pénz is a járadékfizetésben általános volt. Ennek oka – akárcsak a Kanizsaiak sárvári uradalmában – az Ausztriával folytatott kereskedelem révén beáramló jelentősebb mennyiségű pénz volt.

Az élelmiszeradót a főbb termények után fizették, pl. a búza után kenyér formájában. A baromfitenyésztés utáni adó főleg tyúkokra és kacsákra, valamint a tojásra terjedt ki. A térségben folyó állattartási viszonyokra jellemző a juhokkal, kecskével történő adózás. A szarvasmarha tenyésztése után fizetendő járadék kétféleképpen jelentkezik. Egyrészt vaj, sajt

formájában, másrészt az élő szarvasmarha beszolgáltatásának pénzbeli megváltásában. A sertésstenyésztés utáni járadékot szintén megváltják.

A terményekben való fizetés falvanként igen eltérő képet mutat. Kcsnyérből 1493-ban Kehidán féltelkenként karácsonykor 6, húsvétkor 3, Gelsén negyedtelkenként ugyanezekben az időpontokban 4-4-et szolgáltatnak. 1519-ben Almaszegen évente 2 negyed(fél-) telkenként 5 csirkét, egésztelkenként egy kacsát, és negyedtelkenként 1 meszely vajat adtak. Bánkfalván és Martonfalván (Szentmárton) 6 csirke, 1 kacska és 1 sajt vagy vaj volt az adó. A többi falura is ezek az értékek a jellemzőek.

A marha és a sertés pénzbeli megváltása 1519-ben már általánossá válik. Ezek az összegek megmagyarázhatatlanul különbözőek, még egymáshoz közel fekvő falvak esetében is. 1530-ban Eszteregnyén egy hizott ökör megváltására 2 bécsi dénárt, egy hizott disznóért 50 dénárt, ugyanekkor Sormáson 8 bécsi dénárt és 2 Ft-ot, Bánkfalván 4 bécsi dénárt, illetve 1 Ft-ot fizettek.

A munkakötelezettség, a robot mértéke is falvanként különböző. Nagymértékben függ attól, hogy a falu területén van-e az uraságnak saját kezelésben lévő földterülete, allodiuma, szőlője. Így falvanként változó szántási, aratási, szőlőművelési és szállítási kötelezettség terhelte az uradalom jobbágyait.³⁸¹

A kanizsai uradalomban igen jelentős jövedelem származott a nagykiterjedésű szőlőhegyekből. Sajnos, a legfontosabb bortermelő falvak hegyvámjegyzékei már a török pusztítás időszakából – 1563 – származnak. Ennek ellenére az ezekben szereplő adatok is igen szemléletesek. Néhány jellemző adat az uradalom bortermelő falvaiból:

Palin 77 birtokos.

Szőlő mennyisége: megművelt: 136 köből 3 pint,
puszta: 109 köből 3 pint.

Ujudvar 189 birtokos

Szőlő mennyisége: megművelt: 416 köből 2 pint,
puszta: 200 köből 2 pint,
földesúri: 58 köből 7 pint.

Gelse

Szőlő mennyisége: megművelt: 382 köből 2,5 pint,
puszta: 127 köből 2 pint,
földesúri: 18 köből 7 pint.

Becsehely 155 birtokos.

Szőlő mennyisége: megművelt: 358 köből 1 pint,
puszta: 28 köből 14 pint.

A jegyzékekből kitűnik, hogy az egyes falvak határában nemcsak az ottani jobbágyoknak, hanem más falvakban lakóknak is van szőlője. Ezek nemcsak a kanizsai uradalom jobbágyai lehettek, pl. a becehelyi hegyekben 10 nem az uradalomhoz tartozó faluból

is voltak „extraneusok”³⁸² A szőlőhegyeken feltűnnek a Kanizsa környékére a mai napig is jellemző szelidgesztyenyések. (Ujudvar 1519. *Quum castanearum collectio advenerit.*; Gelse 1563. „*de silva castanos*”)³⁸³

Voltak különlegesebb szolgáltatások is. A Mura melletti Szentgyörgy halászhallal, a somogyi (Fazekas-)Dencs fazekasai pedig termékeikkel adóztak.³⁸⁴

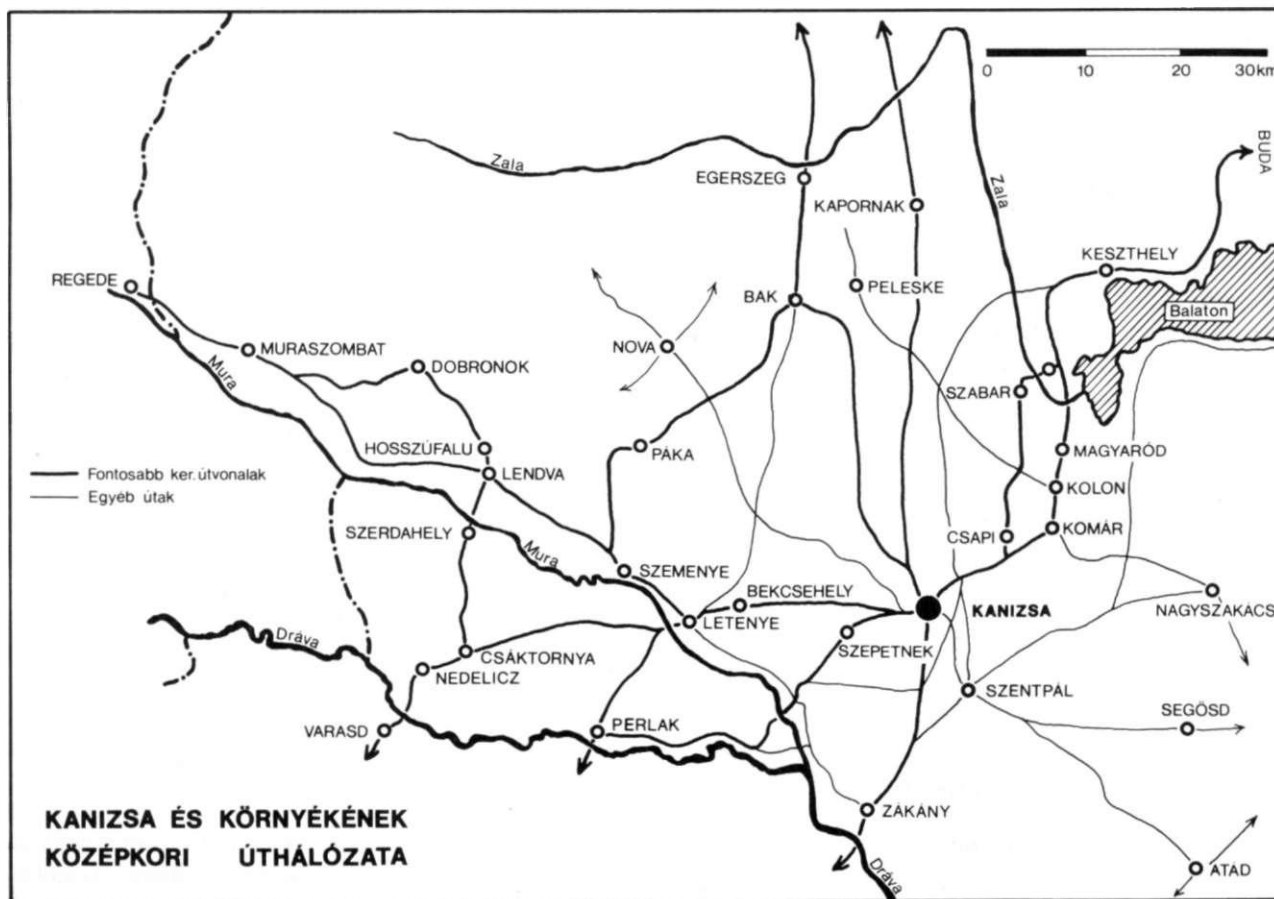
A munkajáradékokból figyelemreméltó az igen jelentős mennyiségű szénakaszálási kötelezettség, amelynek alapján az uradalom jelentős szarvasmarhatartását, és természetesen a katonák lótarthatását lehet sejteni.

A földesúr a különböző gazdasági és katonai tisztségviselőit is a jobbágyok járadékaiból fizette. Az egyes falvak szolgáltatásaiban ott találjuk az *officiálisoknak*, a várnagynak fizetettek. Itt kell megemlíteni azt is, hogy az uradalmon belül, a Becsehely környéki dombvidéken létezett egy sajátos igazgatási, gazdálkodási egység, amelyet 1530-ban Felföldnek (*Felfewld*), 1563-ban pedig Hegyföldnek (*Heghfewld*) neveznek. Ezek főbb szolgáltatásait egységesen határozzák meg. Az egykori nyolc kis dombvidéki faluból ma már csak Borsfa (Borsfalva) létezik, a

többinek, köztük a templommal is rendelkező Gerecse (Geréche) helyét csak a helynevek őrzik.

Sajátos munkakötelezettség volt – mint már a korábbi fejezetekben is szoltunk róla – az egyes településeknek a várhoz teljesített szolgálata. Ez az első időkben még csak néhány szorosan Kanizsa környéki helységben jelentkezik, a török veszedelem fokozódásával azonban mind területileg, mind mértékben megnövekszik. 1493-ban Kanizsa mezőváros és Szombathely ad munkát a Kanizsa folyón átvezető töltés (híd) javításához, a várba vezető „gyalog hyd” fenntartása az almaszegiek feladata, a Kiskanizsa helyén álló Től pedig sajátos helyzetben van. Minden egyéb szolgáltatás alól mentes, mert lakói a várban szolgálnak. („*Item censem et proventum nullum solvet nisi obligatur servire ad castrum.*”) 1530-ban részletesebben is szólnak ezekről a munkákról: ők tartják tisztán a várat, fát vágnak, egész télen fűtenek a vár kályháiban. Ugyanakkor a télen befagyó várakó jegeinek feltörése folyamatosan a kanizsai és szombathelyi polgárok kötelessége.

A kanizsai uradalom területén Kanizsán kívül még négy helység szerepel mezővárosként (*oppidum*). Ez a jogállás azonban nem lehetett stabil, mivel 1493-ban Becsehely, Szepetnek, 1530-ban már csak Sze-

6. térkép. Kanizsa és környékének középkori úthálózata

petnek, 1563-ban már egyik sem volt mezőváros a zalai részén az uradalomnak. A somogyi oldalon Szentpál 1530-ban még viseli a rangot, de 1563-ban már csak falunak írják. Szolgáltatásaikban sem mutatható ki olyan mértékű eltérés a falvakétól, mint Kanizsa mezőváros esetében.

Az uradalom területét az 1532. évi hadjáratot követően egyre inkább fenyegeti a török pusztítás. Azok az urbáriumok, amelyek a királyi kezelésbe vételig készültek, a hanyatlást folyamatosan tükrözik. Folyamatosan csökken a lakott telkek száma, nő a telekaparózódás, a zsellérek, szegények száma. Az 1540-es években kezdődik az a folyamat, amely a vidék egyre ismétlődő pusztításai után az elnéptelenedés felé vezet. 1548-ban a dicális összeírás szinte minden Kanizsa környéki falut elégetettnek „combusta” jelez.³⁸⁵

Az 1563. évi urbárium összegzett adatai (ezekben nem szerepel az 1530. évvel összevetve Mártonfalva, Illó, Zimány, Töl, Páld, Szegede és Szombathely, viszont benne van Szentpéter és Ujnép) az elmondottakat támasztják alá:

egésztelkes	4
féltelkes	109
negyedtelkes	258
nyolcadtelkes	3
jobbágy, ism. teleknagysággal	50
zsellér	107
szegény, koldus	45
mentességet élvez	121

Az összeírt családfők száma 30 év alatt 1805-ről 697-re apadt.³⁸⁶ Az uradalomban ugyanekkor az áruértékesítés lehetőségei lecsökkentek, a pénzszolgáltatás helyébe újból egyre inkább a természetbeliek léptek. A háborús helyzet illusztrálására csak néhány példa: Gelsén a hizott ökör megváltása 1564-ben 800 bécsi dénár, Palinban 1 Ft 33 dénár 1 vien, Ujudvaron 2 Ft 66 dénár és 2 vien. A sertéseket már mindennütt természetben adják. Gelsén meg is írják, hogy régebben 2 Ft-ot adtak a hizott sertésért, ma azonban,³⁸⁷ hogy kötelezettségüknek eleget tudjanak tenni, 2 sertést pénzért vesznek meg ebből a célból.

A kanizsai uradalom a 16. század közepe után nem volt képes arra, hogy a várban állomásozó megnövekedett létszámú katonaságot eltartsa.³⁸⁸

10. Nagykánizsa és környékének középkori topográfiája

(A mai közigazgatási határok közé eső terület)

Mind a város, mind az azt övező térség középkori településrendjének megrajzolására vállalkozni rendkívül nehéz és hálátlan feladat. A vár körül dülő hadiesemények a közvetlen környezetet pusztává tet-

ték, az egykor itt élt lakosság a török uralom időszakában vagy elpusztult, vagy más vidékekre menekült a visszatérés reménye nélkül. A 90 éves török uralom azt jelentette, hogy Kanizsa és a környék menekültjeinek utódai másutt eresztettek gyökeret.

Így, míg Zala vármegye „szerencsésebb” részein ha el is pusztultak falvak, szinte mindegyiknek akadt olyan szomszédja, amely túlélte ezt a vészterhes időszakot. Ezek a szomszédok, amelyek lakossága közt gyakran ott találjuk az elenyészett települések megmaradottjait, megőrizték helynevekben az elpusztult községek emlékét, az utódok gyakran a mai napig pontosan tudják, hogy hol kell ezeknek a nyomait keresni.

Kanizsa körül azonban egymással szomszédos falvak tűntek el örökre. Így többnek egykori helyére ma már dűlőnév sem utal, másokat, ha meg is őrzött az egyre fakuló emlékezet, nem pontosan, hanem nagyobb területre vetítve hagyta ránk. Elenyésztek a lokalizáció szempontjából rendkívül fontos templomok is. Az építőanyagban szegény vidéken a vár erősítése körüli munkákhoz nemcsak a felmenő falakat, hanem még az alapfalakat is elhordták. Minél közelebb volt egy elhagyott épület a várhoz, annál gyorsabban és alaposabban jutott erre a sorsra, ha csak valami kegyeleti emlék nem fűződött hozzá, mint a nagy Thury György tetemét őrző kápolnához, amelyet még ellenségei is sokáig tiszteletben tartottak.

A középkori oklevelekben felbukkanó falvak helyéhez kötése a mondottak miatt csak nagy vonalakban lehetséges. Nem minden esetben tudjuk meghatározni pontosan még egymáshoz való viszonyukat sem, ha pedig szerencsés esetben határaik leírása rendelkezésünkre áll, az abban szereplő helynevek döntő többségének azonosíthatatlansága miatt csak kevés segítséget nyújtanak.

Maguknak a településeknek a pontos helymeghatározására, területi kiterjedésük megrajzolására a legalkalmasabb módszer a régészeti terepbejárás. Ott, ahol beépítetlen, művelt földterületen lehet elvégezni ezt a munkát, bizonyosan célt érünk, az oklevelekben körvonalazódó területen a falut pontosan rögzíteni tudjuk. Műveletlen földeken, erdőben a módszer kevésbé hatékony, beépített területeken pedig szinte hasznavehetetlen. Sajnos a mai város és a környező szőlőhegyi birtokok terjeszkedése több egykori falu helyének azonosítását lehetetlenné tette.

A városban és határában szisztematikus, a középkor emlékeire irányuló régészeti kutatás még nem folyt, az idő előrehaladtával pedig egyre csökken a remény, hogy számos, a múltra vonatkozó kérdésre választ kereshessünk.

Ezeket a problémákat előre kellett vetíteni, hogy az ebben a fejezetben jelentkező bizonytalanságokat megérthessük, és számos probléma megoldását a jövő szerencsés kezű kutatóira bizzuk.

a) A középkori Kanizsa település elhelyezkedésének kérdései

A középkori Kanizsa falu, majd mezőváros a 16. században a török támadások következtében többször elpusztult és újjáépült, mígnem aztán az 1600. évi ostrom előtt Paradeiser főkapitány parancsára elpusztították. Ezután területén a török uralom 90 éve alatt nem laktak.³⁸⁹ A 18. század elejétől az a térség, amely a középkori település maradványait rejtheti, fokozatosan beépült, s mivel az új város kialakulását nem befolyásolták a régi maradványai (legfeljebb az egykori erődített rész körüli árkok vonala), a mai város-szerkezet alig alkalmas a korábbi település területének lokalizálására. A középkori mezőváros kiterjedésének meghatározására régészeti kutatás nem folyt, a város területén hitelesen azonosítható középkori objektumot a mai napig nem ismerünk. Ennek ellenére *Méri István*, a kanizsai vár régészeti kutatásának irányítója a rendelkezésre álló adatok, felszíni megfigyelések alapján, elsősorban egy 1582–1594 közötti időre keltezhető városalaprakzból kiindulva megkísérelte – úgy véljük, legfőbb vonalaiban sikeresen – a 16. századi mezőváros erődített részét behatárolni. Ezzel a középkori topográfia megrajzolását – hacsak vázlatosan is – lehetővé tette, és megalapozta a továbblépés lehetőségét is.³⁹⁰

A 16. század végén a város palánkfalakkal körülvett erődített része a vártól keletre, azzal megközelítőleg egy vonalban, a mai város központjának helyén egy közel négyszög alakú területet foglalt magába, melynek hozzávetőleges méretei (a rondellák nélkül) nyugatról 280, keletről 300, míg északról és délről 350–350 méter. Az erődített város széléit képező árkok vonalát *Méri István* a következőképpen határozta meg: délen a ferences templom és kolostor északi homlokzata előtt, attól nyugatabbra indulóan haladt, a Zrínyi Miklós utcai déli oldalának házai mögött a Csengery út felé, kb. a zsinagóga vonaláig. Innen a várost védő árok a múzeum Fő úti épületének nyugati homlokzata előtti rész felé vette az irányt, a város északkeleti sarkát a Rozgonyi utca Sugár út és az Erzsébet tér közötti szakaszának közepére helyezte. Az északi oldalt védő árok iránya ettől a ponttól az Erzsébet tér közepén átszelve, a Városháza északi szélé mellett elhaladva, tart kissé északnyugat felé. A város nyugati (mocsár parti) szélét a Király utcának az Erzsébet tér és a Zrínyi Miklós utca torkolata közti szakaszának középvonalában határozta meg.

Egyetértve a város északi és nyugati szélének megvonásával, a keleti és nyugati oldal rögzítésénél, ahol *Méri István* is a tervrajz a vár és a város közti távolságának méretezetlensége, valamint a felszíni formákban beállt változások miatt bizonytalan volt, az azóta előkerült régészeti leletek alapján korrekciót javasolunk. Az Erzsébet tér–Ady Endre út sarkán álló ún. „Vasemberház” pincéjében előkerült gerenda és cö-

löpmaradványok a palánkfal keleti szélének az Ady Endre út vonalában való meghúzását indokolják, mivel ezeket a maradványokat csak a városfal maradványaként értékelhetjük.³⁹¹ Az erődített terület nyugatabbra tolását indokolják azok a régészeti leletek is, amelyek a Király utca és a Zrínyi Miklós utca találkozásának környékén és a Király utca 14. sz. alatti, ún. MEZŐGÉP-székház építése során kerültek elő.³⁹²

Az erődített város problematikájára a későbbiekben még vissza fogunk térni. E lokalizáció ilyen szintű előrevetítése azonban főleg azért fontos, mert az egyetlen kiindulópontot jelenti a középkori Kanizsa kiterjedésének, elhelyezkedésének meghatározásához. *Méri István* is megállapította, hogy ez az erődített terület az egykori mezővárosnak csak egy részét foglalja magába. Erre bizonyítékkal szolgálnak azok a 16. századi források, amelyek 1531 és 1598 között folyamatosan megkülönböztetnek egy Belső (*Interior*) és egy Külső (*Exterior*) Kanizsát.³⁹³ Belső Kanizsában, azaz az erődített városban találunk olyan objektumot, a térkép felirata szerinti „Magyar templom és hadiszertár”-t (*Die Hungerische Kirchen Vnd Zeughaus*), amelyet a város valamely középkori épületével azonosíthatunk.

A térképen I. alakúnak ábrázolt épület a felirat és az alaprajz szerint is úgy értelmezhető, mint egy templom és egy vele egybeépült épületszárny. Ez az alaprajz teljesen megfelel a Zala megyei ferencesrendi kolosotorok ismert sémáinak, ahol a templomhoz általában egyetlen szárny (Zalaszentgrót, Hahót–Alsófakospusztá) vagy L alakú szárny (Egervár, Keszthely, Muraszemenye) csatlakozik. A minden oldalról épületekkel körülzárt kerengőre a környéken egyetlen példát sem ismerünk.³⁹⁴ Így tehát úgy véljük, hogy ez az épület a középkori kanizsai ferencesrendi kolostorral azonos. A kolostor mellett ábrázolt piactér (*Der Marckt Canisa*) kialakulása valószínűleg összefügg a kolostor felépülésével, az azonban korántsem bizonyos, hogy a 15. század előtt is itt voltak a kanizsai vásárok, ez volt-e a korai Kanizsa centruma.

A korábbi központot inkább a város plébániatemplomának környezetében kereshetjük, ezzel együtt a 13–14. századi település magját. Ez a terület bizonyosan kívül esett a később megerődített területen, erre utal az 1554. évi egyházlátogatás (*canonica visitatio*) jegyzőkönyve is, amely akkori állapotát rögzíti. A jegyzőkönyv szerint „a templom és a cinterem fedél nélkül” áll, azaz a török támadásoknak kitett külső részen helyezkedik el.³⁹⁵

A templom helyének meghatározását *Méri István* kísérlete meg először, aki egy 16. század közepére keltezhető, és Ferabosco kanizsai erődítési terve első változataként nyilvántartott alaprajzból indult ki. Az erődítéstervezés egy, a középkori vártól eltérő helyszínen építendő új várat ábrázol, amelynek magja egy keletelt szentélyű középkori templom, amely köré már

korábban egy kisebb palánkerődítést emeltek. Az ábrázolás helyhez kötésének megkísérlése során az említett szerző jó felismerte, hogy itt a kanizsai vártól délre elhelyezkedő malmok, és az itt a mocsarat keresztező út környezetéről van szó. Ennek alapján a tervezett erődítést és benne a templomot a vasútállomás vonalában, attól nyugatra határozza meg, arra a helyre, amelyre korábban más források alapján az első kanizsai várat, Kanizsaszéget helyezték. A rajz figyelmes tanulmányozása során azonban rájöhettünk, hogy ez az erődítés egyértelműen a Kanizsa mocsarainak nyugati partján helyezkedett volna el, a tervező mocsarat a malmokkal csak az építendő vártól keletre ábrázol. Így Mérinek az a vélekedése, hogy az itt ábrázolt templom Kanizsa először 1257-ben említett Szent Margit tirulusú templomával lenne azonos, bizonyosan téves. Minden korai forrásunk, köztük Kanizsa 13. századi határainak leírása egyértelműen bizonyítja, hogy a település a mocsár keleti partján állt. Egyébként sem tudnánk települési kapcsolatot találni egy akár a vasútállomással szemközti szigeten, akár a mocsár nyugati partján álló falu és a bizonyosan a keleti parton, az általa is biztosan meghatározott erődített mezőváros között.³⁹⁶

A város területéről – döntően nem szakember által kiásott – de helyhez köthető középkori leletanyag alapján a 13–16. századi Kanizsát a mocsár keleti partjának szegélyén kell keresnünk, a 16. században erődített területtel összekapcsolódóan, mégpedig attól vagy északra, vagy délre kiterjedően.

Észak felé a Zrínyi Miklós és a Kisfaludy utca vonala közötti területen, az Ady Endre út nyugati oldalán épült lakótelep földmunkái során nem kerültek elő régészeti leletek. Egyedül a Kisfaludy utca és az Ady Endre út kereszteződésétől délnyugatra, az egykori Tsz-major területéről ismerünk néhány melléklet nélküli sírt, amelyek talán tartozhattak egy középkori temetőhöz, de lehetnek valamely hadiesemény, ostrom során eltemetettek sírjai is. Mindenesetre a városárok és az e közötti üres térség kizárja a település ez irányú kiterjedését.³⁹⁷

Annál gazdagabb felszínen is megfigyelhető középkori leletanyagban az említett térségtől északra elhelyezkedő terület. A Báthory utca alatti telkeken és a Magyar utcából számos helyről ismerünk középkori leleteket. A Magyar utca 55., 75., stb. alatti telkeken, a 77. sz. alatti leletmentés során nagy tömegű embercsontra, vasszerszámokra, fegyverekre és középkori edénytöredékekre bukkantak.³⁹⁸ Erre a területre a 17. századi ábrázolások és helyszínrajzok egy kör alakú kápolnát jeleznek, melyben Thury György tetemét 1571-ben eltemették.³⁹⁹

A kör alaprajzú templomok, kápolnák építése Magyarországon a 11–13. századra jellemző, így bizonyosan egy ilyen korú épülettel számolhatunk ezen a helyen is. Ennek azonosítása azonban a rendelkezésünkre álló adatok alapján Kanizsa bármely egyházá-

val – talán a Szt. Miklós-kápolnával – csak nagy bizonytalansággal képzelhető el.⁴⁰⁰

A Magyar utca térségében fekvő középkori lelőhellyel kapcsolatban kell foglalkoznunk egy, a forrásokban először 1493-ban említett *Szombathely nevű településsel*, mivel Méri István ezt a lelőhelyet ezzel veszi azonosnak.⁴⁰¹ A Szombathelyet először említő urbárium Kanizsai György itteni birtokait írja össze, mely szerint neki itt 4 féltelkes és két negyedtelkes jobbágya, valamint 2–2 üres negyedtelke van. Ugyanitt birtokol a kanizsai plébános 2 üres telket is.⁴⁰² Az 1530-as évben kelt urbárium Szombathelyt Kanizsa mezővárossal együtt tárgyalja. Eszerint Kanizsán 68 negyedtelek és két új (*integrás*) telek van, Szombathelyen pedig 65 negyedtelek, tehát gyakorlatilag a két település egyforma nagyságú. Mindkét település teljesen azonos szolgáltatásokat teljesít.⁴⁰³ Ez Szombathely utolsó említése. Ettől kezdve bukkan fel a dicális összeírásokban Belső és Külső Kanizsa.

Méri István úgy vélte, hogy Szombathely bizonyosan korai település, amely a 16. század harmincas éveig önállóan létezett, mígnem a század közepére beolvad a mezővárosba, mint annak egyik utcája, hiszen az 1567-es összeírásban megjelenik a *Szombathely utca* elnevezés.⁴⁰⁴

A Szombathely név mögött a kutató joggal sejt egészen korai települést, hiszen ez a név az Árpád-kori jellegzetes vásáros falvak elnevezési csoportjába tartozik, amelyek az itt tartott hetivásárok napja után kapták nevüket.⁴⁰⁵ Ugyanakkor felvetődik egy másik kérdés is, az, hogy miért nem találkozunk a viszonylag jelentős számú Kanizsára és környékére vonatkozó okleveles anyagban egyszer sem Szombathely település nevével. A szorosan Kanizsához kapcsolódóan feltételezett falu nem említődik Kanizsához Lőrinc mester részére való királyi adományozásakor sem, amely pedig a várhoz tartozó összes falut felsorolja.

Kanizsának két hetivásárjáról tudunk, az egyik keddi, a másik szombati napon volt. Nehezen képzelhető el két azonos napon tartott hetivásár egymástól egy kilométeren belül, bár vélekedhetnénk úgy is, hogy később Szombathely vásártartási joga megszűnt.

Inkább a felé a vélemény felé hajlunk, hogy a mezővárossá fejlődött Kanizsa északi része kapott egy időre megkülönböztető nevet a rendszeresen itt tartott hetivásárok alapján. A későbbiekben meglátjuk, hogy a középkorban is voltak faluátnevezések, sőt kétnévű települések is. Gyanúnkat tovább erősíti az a tény, hogy a Kanizsa egészét tárgyaló 1563. évi urbárium a város telkeinek számát megközelítően azonosnak veszi a korábban Kanizsán és Szombathelyen összeírt telekszámmal.⁴⁰⁶ Azaz Belső és Külső Kanizsa együttes telekszáma – bizonyosan nem véletlenül – azonos Kanizsáéval és Szombathelyével.

Ettől a területtől északra keletre az Egyesült Izzó építési munkái során egy nagyméretű templom ma-

radványait sértették – semmisítették – meg. Az innen a múzeumba került gótikus kövek alapján bizonyosak lehetünk, hogy jelentős épületről van szó.⁴⁰⁷ A rendelkezésünkre álló egyházi összeírások a középkorban egyszer sem tesznek említést Szombathely egyházáról, itt pedig ugyanazon településen belül két egyházi épületről is tudunk.⁴⁰⁸

Mindezeknek az adatoknak az alapján úgy vélekedhetünk, hogy a korai Kanizsa területe a Magyar utca és az Egyesült Izzó közötti részen helyezkedett el, és az utóbbi helyen előkerült templom lehetett Kanizsa plébániatemploma. A későbbiekben a várkastély felépülésével a települési terület déli irányban terjeszkedett, e terület szélének közelében létesült a ferencesrendi kolostor és tolodott mellé – a vár közelébe – a piactér is. Ezen a magasabb helyen, a várhoz jól kapcsolható részen jött létre a veszedelmes időszak eljöttével a mezőváros erősített része.

Az itt felvázolt települési elrendezés megerősítését avagy korrekcióját a jelzett területeken bizonyosan szükségessé váló ásatások alapján lehet csak majd elvégezni.

b) A mai Nagykanizsa területébe és határába beolvadt középkori települések

A mai Nagykanizsa közigazgatási határa az utóbbi évtizedekben jelentősen kiterjedt, számos egykori önálló községet csatoltak területéhez. Az eredeti közigazgatási határon belül 8 középkori, azóta elpusztult községet sikerült meghatározni. Az azóta hozzácsatolt községek: Palin, Miklósfa (Szentmiklós), Bagóla és Bajcsa középkori eredetű falvak határában olyan ma is élő középkori faluval is találkozunk, mint Fakos (ma Alsó- és Felsőfakos), továbbá három biztosan azonosítható középkori faluval, amelyek ma már nem léteznek; azaz legalább 15 középkori település állt a mai Nagykanizsa területén. Ezekon kívül még sejtünk néhány kisebb, esetleg a mai kanizsai határban egykor létezett települést, ezek meghatározása azonban területileg annyira bizonytalan, hogy velük csak érintőlegesen foglalkozunk. A falvakra vonatkozó középkori források váltakozó nagyságúak, van, amelyre csak néhány adatunk van, s van olyan, amelyről önálló tanulmányt lehetne írni. Pontosan ezért, mert a városmonográfiából nem hagyható ki, a források ismertetésénél az arányosságra való törekvés vezetett, miéltis csak a leglényegesebb adatokat igyekeztem rögzíteni. A középkori falvak tárgyalásánál alapvető kérdés volt, hogy milyen sorrendben foglalkozzam velük. Megnevezésük mindenképpen a középkori név alapján történik. ABC-sorrendben tárgyalom először a mai város szorosan vett lakott területébe beolvadt falvakat, majd az azon kívül esőket. Természetesen külön jelzem, ha ma is élő településről van szó, illetve ha azóta a neve megváltozott, módosult.

A város területén fekvő egykori falvak:

Aty (a mai Sánc területével vehető azonosnak):

Első említése 1328-ból ismert, de ebből az oklevélből tudjuk, hogy sokkal régebbi település, még IV. Béla adta cserébe Ivánnak komári birtokaiért. Ekkor Iván unokái kérték határa megjárását. Ebből tudjuk, hogy a Zápolya (ma Potyli) patak mellett feküdt, szomszédos volt a Récséről Mórighelyre vezető úttal és a Bakolnok (Bakónaki patak) vizével. Határos volt továbbá a somogyi határszélen birtokos Gyovad nemzetség birtokával is.⁴⁰⁹ 1456-ban már igen kicsi település, ekkor mint pusztát említik, és azt írják róla, hogy a Zápolya patak mindkét oldalán fekszik.⁴¹⁰ A 15. században bagolyai Besenyő Miklós fiainak és Andi Ferencnek voltak itt birtokai, akik Csapi Andrásnak zálogosították el azokat. Még másoknak is voltak itt birtokai, mert Csapi András még ebben az évben megveszi rokonainak Csapi Lénártnak és Lászlónak itteni földjeit. Ekkor már, mint olyan pusztát említik, ahol egyetlen jobbágy él, Nagy András, azért Atyot más néven Nagyandrásnéházának is nevezik. Néhány év múlva, mikor Csapi András birtokairól rendelkezett, ennek a jobbágnak már csak az özvegye élt, ezért a helyet Nagyandrásnéházának nevezik.⁴¹¹ Ezek az adatok is mutatják, hogy már a századvégén megszűnt önálló településként.

Csákány falu, amelynek elnevezése valószínűleg török eredetű⁴¹², először 1299-ben szerepel mint Gugmindszente (Bille falu része) és Kerektóval határos falu.⁴¹³ 1321-ben a Bikács nemzetség birtoka, és a Kanizsa folyó közepén lévő Csákánysziget, Kerektó és Csákány faluval Andrásnak és Lászlónak jutott.⁴¹⁴ 1322-ben aztán eladták Osl nembeli Lőrincnek, megemlítve, hogy a hatalmasok régebben elfoglalták tőlük, de most visszakapták.⁴¹⁵ 1323-tól a kanizsai vár uradalmához tartozik.⁴¹⁶ Egy 1423-as oklevél alapján bizonyosnak látszik, hogy a Kanizsa patak keleti partján feküdt.⁴¹⁷ Az 1493-as urbáriumban Venécével és Töllel együtt írják össze.⁴¹⁸ 1530-ban 6 fél és 8 negyed telekből álló kis falu, de három malom van itt a Kanizsán.⁴¹⁹ 1563-ban, majd 1566-ban is megvan, ekkor azonban már csak két malom áll.⁴²⁰ 1566-ban a várbeli németek azzal fenyegetőznek, hogy Csákányt elégetik, mert a várnak nagy ártására van.⁴²¹ Utoljára 1593-ban írják össze mint Kanizsa és Mindszent közötti elpusztult falut.⁴²² 1554-ből tudjuk, hogy a mindszei plébániához tartozott.⁴²³ A jelzett adatok alapján helyét a Vasútállomás-Ligetváros térségben lehet meghatározni.

*Lazsna*k nevét a mai napig őrzi Lazsna-kpuszta Nagykanizsa északi határán. Az eléggé kicsi falu helye régészetiileg ugyanitt jól meghatározható a mocsaras völgy peremén. Ugyanakkor ez a település az egyik legrosszabb a források szempontjából. 1262-ben tűnik fel először, amikor Princ comes birtoka.⁴²⁴ 1323-ban szerepel Kanizsa várának tartozékai között, ettől kezdve azonban nincs rá írott adat.⁴²⁵ Valószínűleg

korán pusztává vált falu, amelynek nevét azonban sikerült szerencsésen átmenteni az utókorra.

Től falu a legbiztosabban meghatározható a Nagykanizsába olvadt területű középkori falvak közül, a mai Kiskanizsa őse. Minden oklevél a vár közvetlen szomszédságában említi. Kései telepítésű falu, az alapító bizonyosan a Kanizsai család volt. Nem szerepel az 1323. évi adományban, először pontosan száz év múlva fordul elő, amikor Kanizsai II. István és fia László adományt tettek a tőli birtokok végén épült Szent Bertalan kápolnának. Az adott telkeket úgy határozták meg, hogy a falu végén Venéce felé feküdtek, de határosak voltak Csákánnyal is.⁴²⁶ Lakói a várban teljesítettek szolgálatot, belső cselédek voltak. 1493-ban a várban szolgálnak, cenzust nem fizetnek.⁴²⁷ Az 1530-as urbárium részletesen leírja a várban teendő munkáikat.⁴²⁸ Utoljára 1563-ban írják össze.⁴²⁹ Neve lehet, hogy a „tölgy” szóból származik,⁴³⁰ de az is elképzelhető, hogy a „*Twl*”-ként említett a falu *Tul* olvasatának jelentése a *váron túli falu* volt. Tölt már *Méri István* is lokalizálta Kiskanizsa helyére, a Szent Bertalan kápolna helye pedig a csatornázás során talált sírok alapján biztosan meghatározható a Pivári utcában.⁴³¹ Bizonyos, hogy a középkori Kanizsa területi elhelyezkedését tárgyaló fejezetben ismertetett Ferabosco első várterveként említett alaprajzon szereplő középkori templomalaprajz, amely körül kis erődítés is épült, ezzel a kápolnával azonos.⁴³²

A város határában fekvő középkori települések:

Bagolya (ma: Bagola). A ma is álló falu neve valószínűleg szláv személynévi eredetű.⁴³³ A 13. század végétől ismerjük történetét, amikor bagolyai Körtvélyesd fia Leusták fiai ősi birtokának mondták, akik 1294-ben Mikó bánnak, Ivánka mesternek és a Gyovad nembeli Kemény fia Péternek adták el, akinek Aty nevű hirtokával volt szomszédos.⁴³⁴ Ekkor már áll a Szent Kozma és Damján tiszteletére emelt egyháza. A 14. században Bagolyaiaknak nevezik birtokosait.⁴³⁵ A 15. században a bagolyai Csontos, a bagolyai Kemény és a bagolyai Besenyő családok mellett az Andi család is birtokos Bagolyán.⁴³⁶ A 15. század közepén Csapi András, a környék ekkori nagy birtokszerzője veszi zálogba az itteni földeket, majd azok leányai örökségéből a bajnai Both családhoz kerülnek.⁴³⁷ 1513-ban Both Ferencnek 8 és 1/2 portája van itt.⁴³⁸ A török támadások következtében 1566-tól folyamatosan többször elpusztul, 1593-ban elhagyott falu.⁴³⁹

Besenyő. Ennek a falunak az emlékét ma a Bakónaki patakból duzzasztott Csónakázó-tó környékén dúlónév őrzi.⁴⁴⁰ Neve egykori lakóinak eredetét, a török nyelvcsaládhoz tartozó besenyők emlékét őrizte meg, akiket a 10. században telepítettek ide, vélhetően határőrzési feladattal. Lakóinak katonai tevékenysége már a 11. század elejére feleslegessé vált, így Szent István király a települést az általa alapított zalavári

benedekrendi apátságának adományozta.⁴⁴¹ Egykori lakói közül azonban számosan küzdöttek fel magukat a nemesség soraiba, amint ezt a környező falvakban birtokló Besenyő előnevű családok bizonyítják.⁴⁴² 1335-ben az apátság megjáratta határait, aminek alapján egészen pontosan helyhez köthető. Szomszédja volt északra Péterfalva és And (elpusztult falvak a mai nagyrecsei határban), keleten Csehi (elpusztult falu ugyanott), délen a Majolás patak és a (Somogy)Szentpálról Kanizsára vezető út mellett Aty, nyugaton a Bakónaki patak.⁴⁴³ 1522-ben Miklós apát Kovács Demeter andi nemest az apátság nemes jobbágysai közé fogadta és itt adott neki egy nemesi telket.⁴⁴⁴ 1564-től folyamatosan pusztul, 1593-ban elhagyott faluként írják össze.⁴⁴⁵

Bille azok közé a falvak közé tartozik, amelyekről igen jelentős számú adatunk maradt fenn, helyét azonban ennek ellenére nem sikerült pontosan rögzíteni. Emlékét a nagyrecsei határ közelében a Billei dűlő őrzi, de a régészeti megfigyelések szerint a település nem ezen a helyen feküdt.⁴⁴⁶ A falu határa területileg jól meghatározható: a Kanizsa és Récse közötti területen a Zápolya (Potyli) patak mindkét oldalán helyezkedett el, északon területe túlnyúlt a kanizsa-récsei úton, délen Aty és Szentgyörgy területéig ért.

Először 1245-ben mint lakatlan föld tűnik fel és kerül IV. Béla adományaként Princ ispán birtokába.⁴⁴⁷ Hamarosan megtudjuk, hogy ez Billének csak egy része, hiszen birtokosok itt várjobbágyok is, akik pert indítanak Princ ellen. 1263 táján Princ úgy egyezik meg Domokossal, a zalai vár hadnagyával, Gergely mesterrel, Baksával és egész billei rokonságukkal, hogy hat ekealja földből 180 holdat nekik ad, s elengedi annak az öt csöbörnek a fizetését, amelyek a Billén lévő öt szőlő után jártak neki. Domokos és társai pedig kötelezték magukat, hogy Princ és Herc fia Herc ellen a további pereskedéstől elállnak.⁴⁴⁸ 1263-ban az is kiderül, hogy még a király kezén is van Billének egy része, amelyet IV. Béla kárpótlásul ad Komári Szemerének és rokonainak a tőlük elvett komári földekért. A birtokrész határjárásából, amely Princ szomszédságában feküdt, megtudhatjuk, hogy ez a terület Récsétől a Zápolya vizéig terjed, és ezen túl volt még egy Váró nevű föld.⁴⁴⁹ A következő évben a király Billei Domokos földjének határait járattja meg, amely a récse-újudvari nagy út mellett feküdt és határos volt Princ comessel. Ennek a földnek a közepén egy Mindszentnek tiszteletére emelt egyház állt. Ennek alapján a falut később Mindszentbilleként kezdik nevezni. Domokos leszármazottja ezt az oklevelet 1372-ben már mint Mindszentbillei János iratja át.⁴⁵⁰ Ezt a nemzetséget V. István emelte a nemesek közé.⁴⁵¹ A 13. század végén Kanizsaszegi Eynard szerez itt birtokokat, melyeket fia Máté 1314-ben elad Osl nembeli Lőrincnek.⁴⁵² Lőrinc 1321-ben Princ fiainak a részét is megveszi.⁴⁵³ Az itt terjeszkedő Kanizsaiak Szemere leszármazottaival peresked-

nek a 14. század közepén.⁴⁵⁴ 1369-ben a Kanizsaiak megkapják a gyilkosságért elítélt Egyházasbillei Kónya Pál fia László birtokát, majd egyezkedés után megvásárolják Mindszentbille és a templom felét.⁴⁵⁵ 1467-ben a birtokukban lévő fél falut Csapi Andrásnak adják zálogba,⁴⁵⁶ aki a következő évben Polyáhi Mihály itteni birtokait is zálogba veszi.⁴⁵⁷ A zálogba adásból végleges birtoklás lesz, mert Csapi leány révén 1482-ben már bajnai Both András és János birtoka lesz – ekkor már Mindszent néven.⁴⁵⁸ A 16. században már Mindszentnek nevezik. 1554-ben plébániájáról azt írják, hogy 22 éve üres, a kanizsai plébános szolgál benne.⁴⁵⁹ 1567-ben égett falunak mondják, 1578–93 között jórészt elhagyott faluként írják össze.⁴⁶⁰ Egyházából a 16. század végén a kanizsai várhoz tartozó erődítményt építenek.⁴⁶¹

Ennek a birtoknak a része lehetett a Gugmindszente, amelyért 1299-ben a Billeiek és a Bikács nembeliek pereskednek. Ez a rész egészen délen volt, hiszen Kisfaluddal, a későbbi Szentgyörggyel volt határos.⁴⁶²

Fakos (ma Nagy- és Kisfakos) a középkorban Somogy megyéhez tartozott. 1307-ből ismerjük első említését Falkos néven.⁴⁶³ A Kanizsai család 1371-ben lett ebben a faluban birtokos.⁴⁶⁴ 1484-ben itteni birtokaikat zálogba adták bajnai Both Jánosnak.⁴⁶⁵ A 16. század közepén pusztult el.⁴⁶⁶

Leányfalu. Ez a település a Kanizsa mocsarainak egyik szigetén állt, Kanizsától délre. Nevét ma is számos helynév őrzi a környéken, a vasútállomástól nyugatra–délnyugatra.⁴⁶⁷ Először 1323-ban szerepel, a kanizsai vár tartozékai között. Ekkor együtt említik Pink faluval, amelyet hasonlóan Leányfalunak is neveznek.⁴⁶⁸ Utóbbiról később nem tudunk. 1423-ban Kanizsai II. István az általa alapított tóli kápolnának ad itt egy nagy kaszálót.⁴⁶⁹ 1493-ban már pusztta, ahol 120 hold szántó van Kanizsai György tulajdonában.⁴⁷⁰

Az ebben a térségben lévő szépszámú szigeten több kisebb, rövid ideig fennálló település is állhatott. A 14. századig az oklevelek együtt emlegetik Csákányt, Leányfalut és Kerekőt. Ez utóbbi névben bizonyosan az itteni malmok által felduzzasztott tavat sejtjük. 1257-ben említik először a Kanizsa folyó mellett.⁴⁷¹ 1299-ben Csákánnyal és Gugmindszettel határos falu.⁴⁷² 1321-ben a Bikács nemzetségé, akik Csákánnyal együtt eladják Osl nembeli Lőrincnek.⁴⁷³ 1323-ban Kanizsa tartozékaiként szerepel utoljára, aztán eltűnik a forrásokból.⁴⁷⁴

Mórichely mint pusztta ma is megvan Miklósfától délre, azonban a középkori falu nem itt, hanem a lizói útelágazó tájékán feküdt, ahol templomát 1978-ban sikerült feltárni.⁴⁷⁵ Egykor igen jelentős település volt. 1276-ból tudunk róla először, amikor István ifjabb király mint egy Elek nevű, utódok nélkül elhalt nemes birtokát a Hahót nemzetség tagjának, Panyt comesnek adományozza, majd ezt az adományt IV.

László megerősíti.⁴⁷⁶ 1292-ben azt írják róla, hogy egyik fele Zalában, a másik Somogyban van.⁴⁷⁷ A 14. században a Mórichelyi család birtoka, akik 1360-ban kezdenek pereskedni Kanizsai I. Jánossal, aki kétségbe vonta itteni vámszedési jogukat.⁴⁷⁸ Hosszú pereskedés után 1372-ben kötelezték őket jogaikat dokumentáló okleveleik felmutatására. Ez nem sikerült, s a per 1374-ben Kanizsai Miklósnak a javára dőlt el.⁴⁷⁹ Továbbra is a Mórichelyi család birtoka marad, akik a Kanizsai család familiárisai lettek. Mórichelyi Farkas Péter 1488-ban a kanizsai várnagysággig emelkedett.⁴⁸⁰ Az 1560-as években az Árpád-korban emelt kör alakú templomát (*rotundáját*) a török ellen erőddé erősítették.⁴⁸¹ A kanizsai főkapitánysághoz tartozó kis várat az 1570-es évek végén lebontották.⁴⁸² A faluról, mint elhagyott helyről 1593-ban találtak az utolsó adatot.⁴⁸³

Pemlén (ma Palin) neve szláv eredetű személynévből keletkezett magyar névadással.⁴⁸⁴ Nagyon korai említése ismeretes, 1193-ból. Újudvar szomszédai között szerepel, amelyet III. Béla anyja adott a székesfehérvári Szent István egyháznak, és azzal együtt a johannita lovagok birtokába.⁴⁸⁵ Első ismert birtokosa Szentbalácsi János özvegye Venys asszony és fiai voltak, akik ennek a birtokuknak északi felét a Kanizsa folyó mellett Újudvar szomszédságában 1323-ban eladták Osl nembeli Lőrinc mesternek.⁴⁸⁶ 1377-ben Kanizsai János fiai az ellen tiltakoztak, hogy Arnold újudvari keresztes saját és rendje nevében az ő pamléni birtokuk jó darabját Újudvarhoz csatolta.⁴⁸⁷

A későbbiekben úgy tűnik, teljesen a Kanizsai család birtokába jut. 1493-ban 8 jobbágy lakott itt Kanizsai György részén (kb. a birtok felén), ezek 13 negyed telken gazdálkodtak, pusztta volt 6 negyed telek.⁴⁸⁸ 1512-ben Kanizsai IV. László itteni birtokrésze ismert, amin 7 negyed-, 2 féltelkes jobbágy élt, és volt 23 néptelen negyed telek.⁴⁸⁹ Kanizsa 1519-es urbáriuma szerint 13 jobbágy lakja 7 negyed és 5 fél telken, pusztán áll 19 negyed és 20 fél telek.⁴⁹⁰ Ez bizonyosan a korábbi járvány következménye volt, mert 1530-ban már 14 fél és 26 negyed telek lakott ismét.⁴⁹¹ 1563-ban már csak 22 család él itt, ez azonban már a török betörések időszaka.⁴⁹²

Egyházának létéről először 1333-ban tudunk,⁴⁹³ amely az 1325-ös oklevélből ismertén Szent Márton hitvalló tiszteletére volt szentelve. 1554-ben az egyház már nagyon rossz állapotban van, de még van plébánosa.⁴⁹⁴ 1566-ban a török elégeti, ettől kezdve többször részben elpusztult, 1593-ban teljesen pusztta falunak írják. 1598-ra azonban újratelepül.⁴⁹⁵ A 17. században pusztul el.

Szentgyörgy. A falut korábban Kisfaludnak nevezik, majd egyháza után kapja ezt a nevet. Emlékét a Nagykanizsától délkeletre lévő Szentgyörgyvári szőlőhegy őrzi.⁴⁹⁶ A Kanizsa környékén jelentős birtokokkal rendelkező Bikács nemzetség tulajdonaként

bukkan fel, de birtokosok itt mások is 1333-ban.⁴⁹⁷ 1352-ben szereznek itt birtokokat a Kanizsaiak is, mégpedig a Mörichelyre vezető híd közelében.⁴⁹⁸ 1420-ban a Csapi család birtoka a szomszédos Szentmiklóssal együtt, akik a Kanizsaiakkal egyezkednek határainak ügyében.⁴⁹⁹ Csapi András szabad rendelkezést nyerve birtokaira, azokat leányaira hagyta.⁵⁰⁰ Az egyik leányát feleségül vevő Both János 1478-ban megszerzi a másik Csapi leány, Lónyai Albertné itteni részeit.⁵⁰¹ A bajnai Bothok Mátyás engedélye alapján 1480-ban várkastély építésébe kezdenek itt.⁵⁰² 1481-ben már folyik az építkezés,⁵⁰³ a kész kastélyról azonban csak jóval később, 1507-ből van adatunk.⁵⁰⁴ 1538-ból ismert részletes leírása egy osztozkodással kapcsolatban, amelyben helyiségeit részletesen felsorolják.⁵⁰⁵ Az 1570-es évek végén a Kanizsa környéki védelmi koncepció megváltozásakor elrendelik megsemmisítését.⁵⁰⁶ A mellette lévő falu azonban ezt túléli. Bár többször teljesen elpusztította a török, 1566–1567-ben, majd újraterelése után 1578-ban, még 1593-ban is összeírják mint részben pusztá települést.⁵⁰⁷ Minden valószínűség szerint 1600-ban Kanizsa török ostromakor pusztul el véglegesen.

Szentmiklós (későbbi nevén Somogyszentmiklós, majd Miklósfő) 1278-ban tűnik fel először Szentmiklósi Jakab fia János nevében, aki magát Kanizsa mellettinek nevezi.⁵⁰⁸ Bizonyára ő is a környéket bíró Bikács nemzetség tagja, mert 1338-ban a közülük való Egyed fia András comes fiai és rokonuk a fehérvári örkanonok Szeglak birtokból – amelynek másik neve egyháza után Szentmiklós volt – a falu felét átengedik Szeglaki Egyed özvegyének és két leányának leányegyed fejében.⁵⁰⁹ Később Szeglakiszentmiklós a neve,⁵¹⁰ melynek felét 1358-ban Kanizsai I. János vásárolta meg.⁵¹¹ Ennek a két familiának a birtokában van később is, a Bikács nemzetség része azonban később a rokonságukhoz tartozó Csapiak kezére jut.⁵¹² A Csapi birtokok azután Andrásnak a már többször említett végrendelete folytán leányaira, köztük Both Jánosnéra szállnak.⁵¹³ Ettől kezdve a bajnai Both család birtokaként működik.⁵¹⁴

Mint neve mutatja, egyházas hely volt. A középkori falu és a templom helyét a mai temető körül sikerült meghatározni. A templomnak 1554-ben már nem volt plébánosa, a lakók között a lutheránus hit terjedt el.⁵¹⁵ 1578–79 körül a kanizsai főkapitány erődítményt emeltet itt, melynek feladata a lebontott szentgyörgyi és mörichelyi várak kiváltása volt.⁵¹⁶ 1566-tól a török többször elpusztítja a falut, 1593-ban már teljesen elhagyott.⁵¹⁷

Vajda elpusztult falu nevét szintén a helynevek őrizték meg Nagykanizsától észak-északkeletre. Helyét a szőlővel betelepített területen pontosan nem tudtuk megállapítani. Neve méltóságnévből keletkezett, amelyet a középkorban személynévként is használtak.⁵¹⁸ Már 1193-ban fennáll, ekkor említik *Wyuda* néven Újudvar határjárásában.⁵¹⁹ A Vajdai család

birtoka egészen a 15. század közepéig. 1308-ban Billével határosan két Vajda szerepel.⁵²⁰ Ezeket Nagy- és Kisvajdának hívták,⁵²¹ és Récsével is határosak voltak.⁵²² 1456-ban lesz birtokos Nagyvajdán Csapi András,⁵²³ később egész Nagy- és Kisvajdát megszerzi, s azokat a többi más birtokával együtt leányaira hagyja.⁵²⁴ A családba házasodott bajnai Bothok birtokaként ismerjük 1498-ból, akiknek itteni erdejében a Kanizsaiak hatalmaskodtak.⁵²⁵ 1566-ban elpusztítják a törökök, de újratereljük, 1593-ban írják össze utoljára mint részben pusztá falut.⁵²⁶

Nem volt önálló falu, de a Vajdai család tulajdonában lévő önállóan kezelt lakott birtok volt Csersző, amelynek neve a mai napig fennmaradt.⁵²⁷ Vajdához hasonlóan a 15. század közepén megy át mások tulajdonába. 1453-ban veszi meg pati Török László, aki megjáratta határait. Ebből tudjuk, hogy Vajda határain belül feküdt, tehát nem volt önálló helység, földdarabnak, szőlőhegyrésznek mondták. A határjárás azt is megmondja, hogy Bacónak szomszédja volt.⁵²⁸

Venéce (valószínűleg a mai Bajcsa) egyike a leg-problematikusabb Kanizsa környéki falu a helyének meghatározása szempontjából. Többen összekeverték Ventével (a mai Petrivente), pedig adataiból bizonyos, hogy Kanizsa melletti faluról van szó.⁵²⁹ 1323-tól a Kanizsai család birtokában van.⁵³⁰ 1423-ban pontosan meghatározzák, hogy Től mellett, attól délre fekszik.⁵³¹ 1447-ben a Kanizsai család szolgálatában álló bakónaki Török Lénárt itteni birtokáról történik említés.⁵³² Az 1493. évi kanizsai uradalmat felsoroló urbáriumból egy másik névvel is megismerkedhetünk, mely szerint Anyádvalaga, más néven Venéceként nevezik meg. („*Anyádvaloga alias Weneche*”). Az urbáriumok mindig ebben a környezetben, azaz Töllel, Csákánnyal és Leányfalual fogják össze.⁵³³ Utoljára 1563-ban szerepel, a későbbi összeírásokban nem találjuk nyomát.⁵³⁴

A régészeti terepbejárások során a bajcsai homokbánya területén bukkantunk Kiskanizsától délre az első falunomra, ahol a leletanyag az Árpád-kortól a 16. századig létezett településről vallott.⁵³⁵ 1578-ban bukkan fel először a Bajcsa név, a stájerországi segítséggel épülő erődítménnyel kapcsolatban.⁵³⁶ Ilyen nevű falura a középkorból semmiféle nyomunk nincs.⁵³⁷ Úgy tűnik, hogy az 1563–1566 között elnyészett Venéce területén létező helynév alapján kapta nevét az erődítmény, amelynek emléke 1600. évi pusztulása után is fennmaradt és öröklődött át a török után újraterelődő falura.

Zsigárt (ma Zsigárd pusztá) falu nem a ma is létező major helyén, hanem attól északra, a nagykanizsai határ korpavári kinyúlásának délnyugati sarkában létezett a terepbejárások adatai alapján.⁵³⁸ Területe a Kanizsa nyugati oldalán, az újkori alapítású Korpavár északi felét, és dél felé a mai homokkomáromi

határ keleti részét ölelte fel. Írott forrásban meglehetősen későn, 1460-ban szerepel először, ekkor már mint a Kanizsai család birtoka.⁵³⁹ Általában Újudvarral fogják össze az urbáriumokban. Egészen kicsi falu volt, hiszen 1493-ban Kanizsai György itteni

részén, amely a falu fele volt, egy fél- és 14 negyed telek volt mindössze.⁵⁴⁰ 1530-ban 9 negyedtelkes jobbagycsalád lakja.⁵⁴¹ 1566-tól mindig részben elpusztult faluként szerepel, utolsó említése 1593, amikor teljesen elhagyott.⁵⁴²

Jegyzetek

A köztörténeti részek megírásához *Bertényi Iván*: Magyarország az Anjouk korában. (Budapest, 1987.), *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. (Budapest, 1984.) c. munkát használtam.

¹ „Pro ecclesia sanctae Crucis de Kanisa”. Budapesti Egyetemi Könyvtár. Kéziratok. Hevenesi kéziratok LXV. kötet. 270.

² *Á. U. O.* VII. 334–335.

³ *C. D.* VII/1. 322–323.; *Endlicher, Stephanus Ladislavus*: *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Edidit-Sangalli (= Sankt-Gallen) 1849., 503–504.; *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához* I. rész 1000-tól 1526-ig Szerk.: *Léderer Emma*. Budapest. [1964]., 297–298.

⁴ Pl. Dömös 1138. Magyar Nyelv 1936. 56–57.; Zalavár 1339. (ún. 1024. évi okl.) *Z. O. I.* 1–3.; Tihany 1118. *Z. O. I.* 3–4.; Kapornak 1237. *Z. O. I.* 11–12.; Türje 1247. *Z. O. I.* 18.; stb.

⁵ A murakeresztúri apátságról: *Sörös Pongrác*: *Elenyészett bencés apátságok. A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története* 12/B Budapest, 1912. 322–327.; Az apátság 1347-ben szerepel először Muramentiként. *Z. O. I.* 469.

⁶ *Á. U. O.* VII. 191–192.; Renold ispán, aki 1235 előtt már egyszer adományul kapta Billét, 1235-ben szerepel (Hahót nembeli) Arnold zalai főispánnal együtt. (*U. o.* VII. 7.)

⁷ *Szabó 1971.*, 40–47.

⁸ *Holub I.* 43. l. 33. lbj. A „comes” cím, amely kezdetben a megyés ispán titulusa, jelző nélkül az illető clókelőségére utal. *Szücs Jenő*: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. (In: *Mályusz Elemér emlékkönyv Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Makray Ferenc*. Budapest. 1984.) 341–394.; 389. Kimutatta a „comes” cím használatának megjelenését a szolgabírói tesületben.; *U. o.* 388. A kényszerhelyzetre való hivatkozás.

⁹ *H. O.* VIII. 115.

¹⁰ *Szücs Jenő*: i. m. 376.

¹¹ *Szentpétery Imre*: Középkori oklevélszövegek. Budapest, 1927., 53.

¹² *Á. U. O.* VII. 469–471.

¹³ *Á. U. O.* VIII. 62–63.

¹⁴ *OL. Dl.* 37359. IV. Béla 1263. március 19. átiratában. Közl.: *Szentpétery I.* 410. (1343. sz.); *Szabó 1971.*, 47–51.

¹⁵ *Á. U. O.* VIII. 64–66.

¹⁶ *Á. U. O.* VIII. 91–92. és 117–118.

¹⁷ *Z. O. I.* 113–114.; Köszönettel tartozom Kubinyi Andrásnak, aki az Eynard, vagy Aynard keresztnév és a Zsámbéki család kapcsolatára, valamint a -szeg utótag olykor várra való utalására felhívta a figyelmemet.

¹⁸ *Fügedi 1986.* 150–156.; *Kristó 1975.* 251–268.

¹⁹ *Szentpétery II.* 2094. sz.

²⁰ *Á. U. O.* XII. 525. A vár a 14. század eleji beháborúban elpusztul (*Z. O. II.* 6.), helyén a 15. században az ákosházi Sárkány család emel várat, amelyet Sárkányszigetnek neveznek.

²¹ *Kristó 1975.*, 244.

²² *Z. O. I.* 184–185.; *Z. O. I.* 119.

²³ *Z. O. I.* 164–168.

²⁴ *Horváth István*: Magyarország gyökeres régi nemzetségei, Pest, 1820., 75.; *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–XII. és Pótlék kötet. Pest 1857–1868. VIII. 297.; *Uő.* Turul 1883. 7.; *Pór 1890.*, 155–56.; Turul 1891. 49., 112. és 179. Pór Antal és Nagy Géza vitája.

²⁵ *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959., 20.

²⁶ *Á. U. O.* XI. 157.; *C. D.* III. 300.; VII/1. 203.; *Á. U. O.* VI. 407.; *C. D.* VII/V. 566.

²⁷ *C. D.* V/III. 500.

²⁸ *Á. U. O.* I. 309.; IV. 275.; VI. 524.; VII. 54.; XI. 175.; *C. D.* III/1. 465.; *H. O.* V. 16.

²⁹ *Pór 1890.*, 185.

³⁰ *Á. U. O.* VI. 455., 511.; XI. 251.; *S. O. I.* 18. és 32.

³¹ *Z. O. I.* 46–48.

³² *Pór 1890.*; *A. O. I.* 335.; *Holub III.*

³³ *A. O. I.* 154.

³⁴ *A. O. I.* 335. Ez az oklevél bizonyítja, hogy a *Z. O. I.* 46–48. szereplő oklevél nem a Zala megyei Isaborra vonatkozik, így az Oslok 13. századi zalai birtoklásáról nem tudunk.

³⁵ *Karácsonyi 1900–1901.* II. 408.; *S. O. I.* 76. „Nos magister Laurentius, filius Emerici, comes de Igku.” *Fügedi 1977.*, 148. Lőrincet mint hegykői várnagyot nevezi meg. Lektorom, Kubinyi András hívta fel a figyelmemet, hogy mivel Hegykőn nem volt vár, így az itteni ispánság nem járt együtt várnagysággal.

³⁶ *Holub I.* 455.

³⁷ Lásd 35. lbj.

³⁸ *Fügedi 1977.* 148.

³⁹ *A. O. I.* 367.

⁴⁰ *Kristó 1975.* 262.

⁴¹ *Z. O. I.* 166.

⁴² *Kristó Gy.*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979., 207.

⁴³ *Z. O. I.* 166.

⁴⁴ *Höfken*: Num. Zeitschrift 1887. Band 19.; *Luschin von Ebengeuth, Arnold*: Steirische Münzfunde. Klny. Jarbuch für Altertumskunde. 1907. I. kötetéből; *Gedai I. Acta Arch. XXI.* 131.

⁴⁵ *Holub I.* 436.

⁴⁶ *Z. O. I.* 157.

⁴⁷ *OL. Dl.* 38806.; *C. D.* VIII/6. 67–68.

⁴⁸ *Z. O. I.* 160.

⁴⁹ *Z. O. I.* 161.

⁵⁰ *Z. O. I.* 161–162.

⁵¹ *Z. O. I.* 162–164.

⁵² *Z. O. I.* 164–168. Fordítása: *Vándor 1988.*, 51–53.

⁵³ *A. O. I.* 626.

⁵⁴ *Z. O. I.* 179.

⁵⁵ *Z. O. I.* 309.

- ⁵⁶ Z. O. I. 187–189.
⁵⁷ Z. O. I. 190–191.
⁵⁸ S. O. I. 84.
⁵⁹ S. O. I. 99.
⁶⁰ A. O. II. 165.
⁶¹ Károly Róbert emlékezete. A szöveganyagot válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta *Kristó Gyula és Makk Ferenc*. Budapest, 1988. 156–157.; S. O. I. 108–113.
⁶² A. O. I. 154. és *Reiszig 1941.*, 22.
⁶³ Képes Krónika. Fordította és a szövegmagyarázatokat összeállította *Geréb László*. Budapest, 1978. 180–181.
⁶⁴ S. O. I. 264.
⁶⁵ *Balogh J. 1897.*; *Barbarits i. m.*; *V. Molnár László: A kanizsai vár, Honismeret 1986. évi 5. sz. 42–46.*
⁶⁶ *Fügedi 1977.* 147–148.
⁶⁷ A. O. I. 164.
⁶⁸ A. O. I. 367–368.; Z. O. I. 119.
⁶⁹ *Fügedi 1977.* 147–148.
⁷⁰ Z. O. I. 164–168.; *Fügedi 1977.*, 147–148.
⁷¹ Z. O. I. 162.
⁷² Z. O. I. 163.
⁷³ *Méri 1988.*, 17–20.
⁷⁴ Z. O. I. 162–164., 165., 167.
⁷⁵ *Fügedi 1977.*, 148.
⁷⁶ *Méri 29. és 64. 36. sz. jegyzet.*
⁷⁷ Lásd: 467–470. sz. jegyzet.
⁷⁸ *Halís István: Zalai krónika. Első kötet ötödik füzet. Nagykanizsa. [1917.], 402.*
⁷⁹ Z. O. I. 253–254.
⁸⁰ C. D. VIII/IV. 219.; S. O. I. 212., 335.; Z. O. I. 572–573.; *OL. Dl. 5226.*
⁸¹ *OL. Dl. 2612.*, 6034.
⁸² S. O. I. 173., 295.; *Karácsonyi II.* 409.
⁸³ S. O. I. 212–213.
⁸⁴ *Fügedi 1977.*, 197.; *Pór 1890.*, 188.; S. O. I. 354–361., 399.; Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból I–III. Szerk.: *Wenzel Gusztáv*. Budapest, 1874–76. II. 479.
⁸⁵ C. D. IX/IV. 576.; IX/VII. 386.
⁸⁶ Z. O. II. 35–36.; C. D. IX/VI. 166.; S. O. I. 384., 406.
⁸⁷ S. O. I. 395.
⁸⁸ *Pór 1890.*, 189.
⁸⁹ *Pór 1890.*, 189.
⁹⁰ *Pór 1890.*, 189.
⁹¹ A. O. II. 461.; *Karácsonyi II.*, 409.
⁹² *Pór 1890.*, 188.; S. O. I. 212–213.
⁹³ S. O. I. 350.; C. D. IX/III. 560.
⁹⁴ Z. O. I. 377–378.
⁹⁵ Olvasókönyv Zala megye történetéhez. Összeállította *Degré Alajos*. Zalaegerszeg, 1961. 12.
⁹⁶ Z. O. I. 415.
⁹⁷ *Mon. Vespr. II.* 67.
⁹⁸ Z. O. I. 514–515.
⁹⁹ Z. O. I. 595.
¹⁰⁰ *Holub III.* (Kallósd, Bille és Récse címszavak)
¹⁰¹ *Holub III.* (Kallósd címszó)
¹⁰² *OL. Dl. 3400.*
¹⁰³ *OL. Dl. 3404.*, 3409.
¹⁰⁴ *OL. Dl. 3294.*
¹⁰⁵ Z. O. I. 484.
¹⁰⁶ Z. O. I. 512.
¹⁰⁷ *OL. Dl. 4279.*
¹⁰⁸ *OL. Dl. 5014.*, 5015.
¹⁰⁹ *OL. Dl. 5243.*, 5247.
¹¹⁰ Z. O. I. 638–640.
¹¹¹ *OL. Dl. 5355.*
¹¹² *OL. Dl. 5390.*, 5384., 5655., 5697.
¹¹³ *OL. Dl. 6026.*
¹¹⁴ C. D. IX/IV. 515.
¹¹⁵ A. O. V. 205.
¹¹⁶ *OL. Dl. 5619.*; *Pór 1890.* 189.; C. D. IX/IV. 534.
¹¹⁷ *Reiszig 1941.*, 23.
¹¹⁸ *Pór A.*: Adatok a bolognai és pádovai jog-egyetemen a XIV. században tanult magyarokról. Századok 1897. 769–795.; 778. sk.; *Mályusz 1984.*, 24.
¹¹⁹ S. O. I. 418., 420., 442., 451., 462.; *Körmendy Kinga: Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. és az előszót írta: Fügedi Erik. A bevezetést írta Köpeczy Béla. Budapest, 1986., 176–202.; 187.*
¹²⁰ *Fügedi 1986.*, 279.
¹²¹ *Pór 1890.*, 190.
¹²² *Zi. O. IV.* 324.
¹²³ *Mályusz 1984.*, 21.
¹²⁴ *Pór 1890.*, 192. A király *Kanizsai II. Miklóst* Bulgáriából visszaküldte, míg *II. János*, az érsek és *II. István Zsigmonddal* együtt a csata után hajón menekült meg.; *Mályusz 1984.*, 37.
¹²⁵ Sopron szabad királyi város története. I. rész. 1–7 kötet. Közli *Házi Jenő*. Sopron, 1921–1929. 207.
¹²⁶ S. O. I. 483., 488., 491., 495., 529. és *Holub I.* 460.
¹²⁷ S. O. I. 489., 491.
¹²⁸ *Mályusz 1984.*, 25.; *Reiszig 1941.*, 24.
¹²⁹ *Reiszig 1941.*, 25.
¹³⁰ C. D. X/II. 268–276.; *Zs. O. I.* 449. (4094. sz.)
¹³¹ *Mályusz 1984.*, 104–105.; *Silberschmidt, Max: Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des Türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Leipzig-Berlin 1923.*, 105.
¹³² MTK I. 233.
¹³³ S. O. I. 541–553.
¹³⁴ *Zs. O. II.* 26. (172. sz.)
¹³⁵ *Mon. Vespr. I.* 291.
¹³⁶ *Zs. O. II.* 249. (6838. sz.) és 265. (6958. sz.) *Kanizsai II. Miklóst* 1405. február 16-án írják néhainak C. D. X/IV. 448., de töredékes sírköfelirata szerint márciusban halt meg, ami csak 1404. lehet.
¹³⁷ S. O. I. 504.; *Pór 1890.*, 194.; *Reiszig 1941.*, 25.
¹³⁸ *Zs. O. I.* 7. (68. sz.), 8. (71. sz.), 10. (94. sz.), 14. (143. sz.)
¹³⁹ *Zs. O. I.* 49. (505. sz.), 262–263. (2408. sz.)
¹⁴⁰ *Zs. O. I.* 165. (1450. sz.)
¹⁴¹ *Zs. O. I.* 179. (1606. sz.)
¹⁴² *Mályusz 1984.*, 27.
¹⁴³ *Zs. O. I.* 534. (4845. sz.), 513. (4656. sz.)
¹⁴⁴ *Zs. O. I.* 300. (2767. sz.), 301. (2773. sz.); *Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Budapest, 1977.*, 170.
¹⁴⁵ *Zs. O. II.* 28. (201. sz.)
¹⁴⁶ *Zs. O. I.* 617. (5603. sz.), 677. (6090. sz.)
¹⁴⁷ *Mályusz 1984.*, 28.
¹⁴⁸ *Zs. O. II.* 311. (2677. sz.)
¹⁴⁹ *Zs. O. II.* 315. (2677. sz.)
¹⁵⁰ *Mályusz 1984.*, 55.
¹⁵¹ *Reiszig 1941.*, 24.
¹⁵² S. O. II. 103–105., 111–112. és II. 124.
¹⁵³ S. O. I. 496., 551.
¹⁵⁴ *Reiszig 1941.*, 26.; *OL. Dl. 20745.*, 23250.
¹⁵⁵ C. D. X/VIII. 558.
¹⁵⁶ *Reiszig 1941.*, 26.; *OL. Dl. 10984.*
¹⁵⁷ *OL. Dl. 11575.*; S. O. II. 177–179.
¹⁵⁸ *OL. Dl. 12030.*
¹⁵⁹ S. O. II. 124.
¹⁶⁰ *Mályusz 1984.*, 69.; *OL. Dl. 12475.*, 12484.; C. D. X/VII. 418., 474.
¹⁶¹ S. O. II. 212.

- ¹⁶² S. O. II. 225.
- ¹⁶³ Iványi Béla: A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára, (Archivum gyömröense gentis comitum Teleki de Szék.) Szeged, 1931., 127.
- ¹⁶⁴ S. O. II. 225., 227., 234.
- ¹⁶⁵ Z. O. II. 504–506.
- ¹⁶⁶ Z. O. II. 506–512.
- ¹⁶⁷ Reiszig 1941., 27.; Z. O. II. 519.
- ¹⁶⁸ Reiszig 1941., 71.
- ¹⁶⁹ Házi I. 4. 193.
- ¹⁷⁰ Házi I. 4. 277., 293.
- ¹⁷¹ Z. O. II. 574.
- ¹⁷² Reiszig 1941., 28.
- ¹⁷³ Házi I. 4. 368., 408.
- ¹⁷⁴ Házi I. 4. 321.
- ¹⁷⁵ Házi I. 5. 176.
- ¹⁷⁶ Házi I. 5. 264.
- ¹⁷⁷ Z. O. II. 577.; OL. Dl. 15740. és 15764.; Holub I. 468.
- ¹⁷⁸ Házi I. 5. 99., 166.; OL. Dl. 15681.
- ¹⁷⁹ Holub I. 470.
- ¹⁸⁰ Reiszig 1941., 72.; F. O. II. 105.
- ¹⁸¹ Házi I. 5. 264.
- ¹⁸² Z. O. II. 591.
- ¹⁸³ Csánki II. 860.
- ¹⁸⁴ S. O. II. 513.
- ¹⁸⁵ Reiszig 1941., 78–79.
- ¹⁸⁶ OL. Dl. 17218.
- ¹⁸⁷ Mon. Vespr. III. 292.
- ¹⁸⁸ OL. Dl. 19757.
- ¹⁸⁹ S. O. II. 567., 570.
- ¹⁹⁰ OL. Dl. 16700.
- ¹⁹¹ Házi I. 6. 33.
- ¹⁹² Reiszig 1941., 73.
- ¹⁹³ S. O. II. 567.; OL. Dl. 20032.
- ¹⁹⁴ A Blagay család oklevéltára, Szerk.: Thallóczy Lajos és Barabás Samu. Budapest, 1897., 435.; Thallóczy 1915., 124.
- ¹⁹⁵ Thallóczy 1915. 130–139.
- ¹⁹⁶ Thallóczy 1915. 107–118.
- ¹⁹⁷ OL. Dl. 19851.
- ¹⁹⁸ OL. Dl. 21002.; Reiszig 1941., 74.
- ¹⁹⁹ Reiszig 1941., 74.
- ²⁰⁰ F. O. II. 270.
- ²⁰¹ S. O. II. 616.
- ²⁰² OL. Dl. 22142., 22185., 22148., 22351., 26146.; Házi I. 6., 298., 314–329.
- ²⁰³ OL. Dl. 22656., 22698., 22816., 26162.; S. O. II. 616.
- ²⁰⁴ Századok 1872., 295.
- ²⁰⁵ OL. Dl. 23634.
- ²⁰⁶ Reiszig 1941., 75.
- ²⁰⁷ Reiszig 1941., 75–76.
- ²⁰⁸ OL. Dl. 20067.
- ²⁰⁹ OL. Dl. 20355.
- ²¹⁰ S. O. II. 567.
- ²¹¹ OL. Dl. 19936., 20521.; Z. O. II. 635.; Holub I., 473–74. Főispán valószínűleg 1496-ig.
- ²¹² OL. Dl. 20353., 20398.
- ²¹³ Egervári László 1495. szeptember 18-án még él, 1496. január 27-én már néhai. Turul 1900. 119. 1.
- ²¹⁴ 1496. április 18-án Rozgonyi Klára még özvegy. OL. Dl. 20406.
- ²¹⁵ Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest, 1938., 308–330.
- ²¹⁶ OL. Dl. 20514.
- ²¹⁷ OL. Dl. 20556.
- ²¹⁸ Thallóczy 1915., 141.
- ²¹⁹ Reiszig 1941., 76–77.
- ²²⁰ OL. Dl. 21745.
- ²²¹ OL. Dl. 21818., 34263., 34262.
- ²²² Thallóczy 1915., 222–223.; OL. Dl. 32826.
- ²²³ A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. Szerk.: Thallóczy Lajos és Áldácssy Antal. Budapest, 1907., 330–337.; OL. Dl. 32826.
- ²²⁴ H. O. V. 409.
- ²²⁵ Reiszig 1941., 79.
- ²²⁶ OL. Dl. 24772.
- ²²⁷ OL. Dl. 23634., 23641.
- ²²⁸ A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus Károlyi de Nagy-Károly. Sajtó alá rendezte Géresi Kálmán. I–V. Budapest, 1882–1897., III. 150.; S. O. II. 620.
- ²²⁹ OL. Dl. 24183.
- ²³⁰ OL. Dl. 24190.
- ²³¹ Anyja, Dragffy Anna 1528. március 7-én kelt végrendelete már nem emlékezik róla. Reiszig 1941., 80.
- ²³² Reiszig 1941., 80.
- ²³³ Reiszig 1941., 79.
- ²³⁴ Z. O. I. 162., 165., 167.
- ²³⁵ Szabó 1971., 36–54.
- ²³⁶ A. O. I. 627.
- ²³⁷ Mon. Vespr. II. 67.
- ²³⁸ Mon. Vespr. II. 67. és 75.
- ²³⁹ Mon. Vespr. II. 74.
- ²⁴⁰ Veszprémi kápt. lt. Epp. Szepetnek 1.
- ²⁴¹ Z. O. I. 377–378.
- ²⁴² Z. O. II. 69–70.
- ²⁴³ Z. m. lt. Dl. 19.
- ²⁴⁴ OL. Dl. 4932.
- ²⁴⁵ OL. Dl. 6076.
- ²⁴⁶ OL. Dl. 24915.
- ²⁴⁷ Z. O. I. 514., 515.
- ²⁴⁸ OL. Dl. 4279.
- ²⁴⁹ Z. O. I. 572–573. A falu Kiskanizsa és Homokkomárom között feküdt, már a 16. században a szintén elpusztult (ma Sormás határába lokalizálható) Almaszegbe olvadt be, mint pusztá.
- ²⁵⁰ Z. O. I. 595.
- ²⁵¹ Holub a mai Magyarszentmiklóst veszi Szeglakszentmiklóssal azonosnak. Magyarszentmiklós azonban nem a Kanizsa mellett, hanem attól nyugatra található több mint 2 km-re. Lsd. Holub III. (Szentmiklós címszavak).
- ²⁵² OL. Dl. 4974.
- ²⁵³ C. D. IX/III. 149.
- ²⁵⁴ Z. O. II. 35–36.
- ²⁵⁵ S. O. I. 395.
- ²⁵⁶ OL. Dl. 6952.; C. D. X/VII. 467., X/I. 52.
- ²⁵⁷ OL. Dl. 17789.
- ²⁵⁸ Zs. O. I. 34. (346. sz.), 43. (444. sz.), 78. (779. sz.), 83. (829. sz.)
- ²⁵⁹ Zs. O. I. 52. (537. sz.), 70. (696. sz.), 73. (725. sz.)
- ²⁶⁰ Zs. O. I. 80. (805. sz.), 83. (834. sz.)
- ²⁶¹ Zs. O. I. 60. (609. sz.)
- ²⁶² Zs. O. I. 136. (1098. sz.)
- ²⁶³ Zs. O. I. 54. (557. sz.)
- ²⁶⁴ Zs. O. I. 57. (579. sz.)
- ²⁶⁵ Zs. O. I. 156. (1341. sz.)
- ²⁶⁶ Zs. O. I. 162. (1415. sz.)
- ²⁶⁷ Zs. O. I. 259. (2378. sz.). A felsorolt falvak közül Geréce, Bikalja, Jánóc (v. Gyánóc), Szegede és Perénye a mai becsehelyi határban, Kislagd Tótszentmárton, Cinegdőföldre részben Becsehely, részben Petrivente, Csornoha talán Borsfa (az oklevélben Basfalva) határába olvadt be.
- ²⁶⁸ Zs. O. I. 265. (2422. sz.)
- ²⁶⁹ Zs. O. I. 301. (2781. sz.)
- ²⁷⁰ Zs. O. I. 423. (3875. sz.)
- ²⁷¹ Zs. O. I. 455. (4158. sz.)

- ²⁷² Zs. O. I. 532. (4829. sz.)
- ²⁷³ OL. Dl. 25463.
- ²⁷⁴ OL. Dl. 10419., 10460.; Csánki II. 696.; OL. Dl. 10994.
- ²⁷⁵ OL. Dl. 11371.
- ²⁷⁶ Holub III. (Kanizsa címszó)
- ²⁷⁷ Z. O. II. 519–521.
- ²⁷⁸ Érszegi 104–105.
- ²⁷⁹ OL. Dl. 13820., 13828., 13829.
- ²⁸⁰ Z. O. II. 530–532.
- ²⁸¹ OL. Dl. 13993.
- ²⁸² OL. Dl. 14511.
- ²⁸³ Magyar oklevél szótár. Régebbi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte: Szamota István. Szótárra szerkesztette Zolnai Gyula. Budapest, 1902–1906., 7.
- ²⁸⁴ Házi I. 4. 171.
- ²⁸⁵ Z. O. II. 591.
- ²⁸⁶ Bugár-Mészáros Károly: Szentpéterfa középkori rk. temploma. BME. TDK. 9. 1975.
- ²⁸⁷ OL. Hg. Festetics levéltár. Comitatus Castriferrei Nro. 271/a.
- ²⁸⁸ OL. Dl. 19439.
- ²⁸⁹ OL. Dl. 36997.
- ²⁹⁰ OL. U. et C. 101/19.
- ²⁹¹ OL. Dl. 22442.
- ²⁹² Kriegsarchiv Wien. Hofgeratliche Akten, 1572. maj. 77-0065.
- ²⁹³ Pataki Vidor: XVI. századi várépítés Magyarországon. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. Első évfolyam. Szerk. Angyal Dávid Károlyi Árpád közreműködésével. Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. Erster Jahrgang. Redigiert von David Angyal unter Mitwirkung Árpád v. Karolyis. Budapest, 1931.; 98–132.
- ²⁹⁴ Balogh Jolán: A magyar renaissance építészet. Budapest, 1953., 30–31.
- ²⁹⁵ A kanizsai vár régészeti feltárását Méri István végezte. Az erről készült publikációja halála után Kovalovszky Júlia szerkesztésében jelent meg. Lásd: Méri i. m. Azóta a szerző és Horváth László végzett több kisebb leletmentő ásatást a vár területén.
- ²⁹⁶ Cennerné Wilhelmb Gizella: A kanizsai vár metszet-ábrázolásainak típusai. In: A nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1919–1969. Szerk.: H. Kerecsényi Edit. Nagykanizsa, 1972., 69–83.; 69., 82.
- ²⁹⁷ Méri István idézett művének a 81. sz. jegyzetében részletesen kifejti a Giulio Turco féle alaprajz léptékének átszámítási problémáit. Következtetéseit saját feltárásaim eredményei is alátámasztják. (V. L.)
- ²⁹⁸ A rajzot Hans Leonhard von Zell, a Kanizsa felmentésére küldött sereg Feldquartiermeister-e készítette, 1600. októberében. Jelzete: Kriegsarchiv Wien. Alte Feldakten 1600/13/3, Fo. 535. A rajzot Ivanics Mária fedezte fel, és ismertette 1990-ben Nagykanizsa török alóli felszabadulásának 300. évfordulóján tartott nagykanizsai nemzetközi tudományos konferencián. Eredményeinek közléséhez hozzájárulását ezúton is köszönöm.
- ²⁹⁹ Parádi Nándor: A nagykanizsai vár középkori kályhacsempéi. Folia Archeologica. XIII. Budapest, 1961., 183–186.; 186.
- ³⁰⁰ Méri, 28.
- ³⁰¹ Feld István: Későközépkori várkutatóink újabb eredményei. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai. Budapest, 1985., 190. Legújabbban: Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota. Valóság 1990., 91–101.; 94. Előzmények után, de a típus magyarországi kialakulását vallja.
- ³⁰² Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I–II. Szerk.: Marosi Ernő, Budapest, 1987., I. 393. A vonatkozó részt (II. fejezet 2/a) Entz Géza írta.) A típus előképeként azonban az óbudai palotát is jogosan számításba vehetjük (Kubinyi András lektori véleménye).
- ³⁰³ Uo. 393–395. Buzás i. m. a visegrádi palotát újabb ásatások alapján keltezi.
- ³⁰⁴ Holl Imre: Négyasaroktornyos szabályos várak a középkorban. Archaeológiai Értesítő 1984. 194–217.; 214.
- ³⁰⁵ S. O. I. 354., 361.
- ³⁰⁶ S. O. I. 394.
- ³⁰⁷ Dümmerling Ödön: A kismartoni középkori vár. Soproni Szemle 1960. 80–86.; Mo. művészet. 40.
- ³⁰⁸ Mo. művészet. 508–511. Marosi Ernő itt felveti, elképzelhető, hogy az építkezés már az 1416. évi engedély előtt – véleménye szerint a tizes évek elején – megkezdődhetett, mivel 1426-ban már meglévő, valószínűleg évek óta kész várról esik szó.
- ³⁰⁹ Uo. és Feld István: Középkori várkutatóink újabb eredményei. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai. Szerk.: Fodor István és Selmeczi László. Budapest, 1985., 175–201.
- ³¹⁰ Reiszig 1941., 24.; Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar középkorból. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. Kovács Sándor. Budapest, 1983., 354.; Hervay Ferenc: A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984., 159–171.
- ³¹¹ Z. O. II. 257–258.; Zs. O. I. 294. (2719. sz.)
- ³¹² Mon. Vespr. II. 290–291. (1393. nov. 3.)
- ³¹³ Mon. Vespr. II. 318.
- ³¹⁴ Mon. Vespr. II. 258.
- ³¹⁵ Zs. O. I. 361. (3272. sz.)
- ³¹⁶ Zs. O. I. 512–514. (4651., 4653., 4655., 4656., 4659. sz.)
- ³¹⁷ Engel Pál–Lövei Pál–Varga Livia: Főnemesi sirkövek a Zsigmond kori Magyarországon. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorból. Szerk. és az előszót írta Fügedi Erik. A bevezetést írta Köpeczy Béla. Budapest, 1986., 203–233., 218–219. és 351.
- ³¹⁸ Holub III. (Szemenye címszó)
- ³¹⁹ Holub III. (Németi és Kebele címszavak)
- ³²⁰ OL. Dl. 7467.; Zs. O. I. 94–103. (940. sz.); OL. Dl. 7468.; Zs. O. I. 104–114. (944. sz.)
- ³²¹ Zs. O. I. 94–103. (940. sz.)
- ³²² S. O. I. 394., 491., 493.; Karácsonyi 1922. I. 128.
- ³²³ Holub József: Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban. Századok 1917. 45–60.; 56.
- ³²⁴ Á. U. O. VII. 470. „iuxta quandam viam, que via regis nuncupatur”...
- ³²⁵ Holub József 323. sz. jegyzetben i. m. 59.
- ³²⁶ Lásd 244–245. sz. jegyzetet.
- ³²⁷ OL. Dl. 36997., 26339.; OL. U. et C. 27/55.
- ³²⁸ Holub József és nyomában mások az urbárium „Census seu proventus annuales” részében Szombathely után felsoroltakat egyértelműen erre a településre vonatkoztatták. Az előtte összeírt Kanizsa után nincsenek szolgáltatások felsorolva, és a végén felsorolt „iurati” között kanizsaiak is vannak, ezért bizonyos, hogy mindkettőre vonatkozik. Az 1530. évi urbáriumból is egyértelműen kiderül, hogy abban a két település szolgáltatásait együttesen sorolták fel, így a vám ugyanúgy Kanizsán is lehetett. OL. Dl. 36997.; Holub III. (Szombathely címszó); Holub 1917. 55.
- ³²⁹ Mon. Vespr. II. 238., 318., 338.
- ³³⁰ Zs. O. II/2. 255. (6884. sz.)
- ³³¹ Holub III. (Kanizsa címszó). A Talián család levéltára alapján.

- ³³² *Holub III.* (Hg. Festetics cs. lt. Zalad 139.)
- ³³³ *Holub III.* (Hg. Festetics lt. Zalad 139.) *Z. m. lt.* Zalavári ap. lt. 532.
- ³³⁴ *OL. Dl.* 36997.
- ³³⁵ *OL. Dl.* 38646.
- ³³⁶ *OL. Dl.* 36998.
- ³³⁷ *OL. Dl.* 22576.
- ³³⁸ *OL. U. et C.* 27/55. (Közli: *Maksay 1969.*, 138.)
- ³³⁹ *Németh József:* Adatok Zala megye kulturális emlékeiről. I. Zalai Gyűjtemény 8. (1978), 47–60.; 57.
- ³⁴⁰ *Csánki III.* 20.; *OL. Dl.* 11371.
- ³⁴¹ *OL. Dl.* 18504.
- ³⁴² *Z. O. I.* 162.; *Mon. Vespr.* II. 67.
- ³⁴³ *Z. O. II.* 519.; *OL. Dl.* 36997.; *OL. U. et C.* 27/56. stb.
- ³⁴⁴ *Pfeiffer 28.*; *OL. Dic.* 1566–1567. A kanizsai plébános Fityeházán, Kanizsán és Péterfalván birtokos.
- ³⁴⁵ *Méri 1988.* 35–36. Ferabosco első erődítési terveként számontartott alaprajzon ábrázolt középkori templom azonosításának kísérlete. Azonosítási kísérletünket a kanizsai plébániatemplomról lásd 266–267. old.
- ³⁴⁶ *Mon. Vespr.* II. 238.
- ³⁴⁷ *Mon. Vespr.* II. 338.; *Zs. O. II/1.* 218. (1836. sz.)
- ³⁴⁸ *Mon. Vespr.* II. 318–319.
- ³⁴⁹ Től falu a mai Kiskanizsa helyén állt. Lásd: 430. és 431. sz. jegyzetet.
- ³⁵⁰ *OL. Dl.* 11371.
- ³⁵¹ *Karácsonyi I.* 118–119.; *Mon. Vespr.* III. 47. Az itt szereplő évszám – 1424 – téves.
- ³⁵² *Karácsonyi I.* 119. és 128.
- ³⁵³ *Mon. Vespr.* III. 292.; *Karácsonyi I.*, 119.
- ³⁵⁴ *Karácsonyi I.*, 119.
- ³⁵⁵ *OL. U. et C.* 27/55. (Közli: *Maksay 142.*)
- ³⁵⁶ *OL. Dl.* 36997.
- ³⁵⁷ *Karácsonyi I.*, 119.; 1564-ben az urbárium 10 hold földet említ, amely egykor a kolostorhoz tartozott. *OL. U. et C.* 27/56.
- ³⁵⁸ *S. O. I.* 395.
- ³⁵⁹ *Zs. O. II/a.* 326. (7374., 7375. sz.)
- ³⁶⁰ *OL. Dl.* 11980.; *Karácsonyi I.*, 119.
- ³⁶¹ *OL. Dl.* 12382., 12437.
- ³⁶² *OL. Dl.* 13296., 13828., 13829., 13820., 13993.
- ³⁶³ *Csánki II.*, 696.
- ³⁶⁴ *OL. Dl.* 14912.
- ³⁶⁵ *OL. Dl.* 20068.; *S. O. II.* 568.; *OL. Dl.* 21321.; *OL. U. et C.* 27/61.
- ³⁶⁶ *Zm. lt.* Zalavári ap. lt. 2151.
- ³⁶⁷ *OL. Dl.* 15061.; *Z. O. II.* 556.
- ³⁶⁸ *OL. Dl.* 16502.
- ³⁶⁹ *Zm. lt.* Dl. 167.
- ³⁷⁰ *OL. Dl.* 18808.
- ³⁷¹ *OL. Dl.* 19757.
- ³⁷² *S. O. II.* 567.; *OL. Dl.* 20032.; *S. O. II.* 570.
- ³⁷³ *OL. Dl.* 36997.
- ³⁷⁴ *OL. Dl.* 38646.
- ³⁷⁵ *OL. Dl.* 36998.
- ³⁷⁶ *OL. Dl.* 37007.
- ³⁷⁷ *OL. U. et C.* 27/55. (Közli: *Maksay 133–142.*)
- ³⁷⁸ *OL. Dl.* 36997.; *OL. Dl.* 37007.; *OL. U. et C.* 27/55.
- ³⁷⁹ 1530. Az uradalom települései (*Maksay*).
- Zalai falvak:
- Almaszeg (Almaszegh), elpusztult falu Sormás határában,
 - Bánfalva (Banfalwa), elpusztult falu Szepetnek határában,
 - Becsehely (Beckhehel),
 - Borsfa (Bosfalwa),
 - Bikalja (Bykallya), elpusztult falu Becsehely határában,
 - Cinegédfölde (Czyneghedfewlde), elpusztult falu Becsehely és Petrivente határában,
 - Csákány (Chakan), elpusztult falu Nagykanizsa határában,
 - Csornoha (Chornoha), elpusztult falu Borsfa(?) határában,
 - Eszteregnye (Ezteregnye),
 - Gelse,
 - Gerecse (Gereche), elpusztult falu Becsehely határában,
 - Gyanóc (Gyanowcz), elpusztult falu Becsehely határában,
 - Kanizsa (Kanyisa), ma Nagykanizsa (mezőváros – *oppidum*),
 - Kislagd (Kyslagd), elpusztult falu Tótszentmárton határában,
 - Mártonfalva (Martonfalwa), ma Tótszentmárton,
 - Mikefalva (Mykefalwa), elpusztult falu Szepetnek határában,
 - Palin (Pamlyn), ma Nagykanizsa városrésze,
 - Perenye, elpusztult falu Becsehely határában,
 - Sormás (Sarmas),
 - Szegede (Zeghedew), elpusztult falu Becsehely határában,
 - Szentgyörgy (Zenthgyergh), elpusztult falu Murakeresztúr és Molnári határában,
 - Szepetnek (Zepethnek),
 - Szombathely (Zombathel) Kanizsa külvárosa volt, a mai Nagykanizsa területén fekszik.
 - Től (Thewl) elpusztult falu a mai Nagykanizsa (Kiskanizsa) területén
 - Újnép (Wynep) ma Magyarszerdahelyhez tartozó lakott puszta
 - Újudvar (Wywdwar)
 - Venéce (Venecze) elpusztult falu a mai Bajcsa határában
 - Zsigárt (Sygnaarth) elpusztult falu Nagykanizsa határában.
- Somogyi falvak:
- Berény (Bereny), ma Iharosberény
 - Csicsó (Chycho), ma Somogyicsicsó
 - Dencs (Dench), Fazekasdencs puszta Inke határában
 - Iharos
 - Miháld (Myhald)
 - Páld (Paald), Páldpuszta Iharosberény határában
 - Ság (Saagh), elpusztult falu Liszó határában
 - Szentpál (Zenthpaal), elpusztult mezőváros (*oppidum*) Iharosberény és Pogányszentpéter között
 - Szentpéter (Zenthpeter), ma Pogányszentpéter
 - Űllő (Illew), elpusztult falu Iharos környékén
 - Zimány (Zyman), elpusztult falu Iharosberény tájékán
- ³⁸⁰ *OL. Dl.* 38646., 36998.
- ³⁸¹ *OL. Dl.* 36997., 37007., *OL. U. et C.* 27/55.
- ³⁸² *OL. U. et C.* 27/55.
- ³⁸³ *OL. Dl.* 37007., *OL. U. et C.* 27/57.
- ³⁸⁴ *OL. U. et C.* 27/55.
- ³⁸⁵ *OL. Dic.* Zala 2. köt. 1548.
- ³⁸⁶ *Maksay 143.*
- ³⁸⁷ *OL. U. et C.* 27/56., 95/11.
- ³⁸⁸ *Müller 19.*
- ³⁸⁹ *Méri 57.*
- ³⁹⁰ *Méri 42–57.*
- ³⁹¹ Kerecsényi Edit leletmentése 1965. *T. Gy. M.* Fotótár 861 I–8613.
- ³⁹² Kerecsényi Edit leletmentése 1959. *T. Gy. M.* 59. 1–57. Kerecsényi Edit leletmentése 1972. *T. Gy. M.* 79. 50.

- 1-6. Horváth László leletmentése 1976. *T. Gy. M.* 77. 1-18.
- ³⁹³ *OL. Dic.* Zala megye. Horváth László András kivonata erről az időszakról falvanként. Zalaegerszegi Göcseji Múzeum adattára.
- ³⁹⁴ Vándor László: A ferencesek középkori építészeti emlékei Zala megyében. *Zalai Gyűjtemény* 25. (1986.) 49-75.
- ³⁹⁵ Pfeiffer 28.
- ³⁹⁶ Méri 34-36. és III. tábla
- ³⁹⁷ Horváth László szíves szóbeli közlése.
- ³⁹⁸ Méri 82. 213. lbj. *T. Gy. M. Adattár* 316/1962. A. 270.
- ³⁹⁹ Méri 53-54. Részletesen felsorolja a vonatkozó met-szeteket, alaprajzokat.
- ⁴⁰⁰ *Gervers-Molnár Vera*: A középkori Magyarország rotundái. Művészettörténeti Füzetek 4. Budapest, 1972.
- ⁴⁰¹ Méri 54.
- ⁴⁰² *OL. Dl.* 36997.
- ⁴⁰³ *OL. U. et C.* 27/55. Közli: Maksay 138-139.
- ⁴⁰⁴ Méri 54., 65. 44. lbj. (összeírás: 1567.)
- ⁴⁰⁵ *Mo. tört.* I/1. 886-887.
- ⁴⁰⁶ Maksay 144.
- ⁴⁰⁷ Kerecsényi Edit lelet-megfigyelése 1969. *T. Gy. M.* Fotótár 11423-11425.
- ⁴⁰⁸ *Mon. Vespr.* II.; Pfeiffer.
- ⁴⁰⁹ *Z. O. I.* 221.
- ⁴¹⁰ *Z. O. II.* 567.
- ⁴¹¹ *OL. Dl.* 15334.; *Z. O. II.* 583.
- ⁴¹² Kiss I. 301.
- ⁴¹³ *H. O. VII.* 273.
- ⁴¹⁴ *A. O. I. I.* 643.
- ⁴¹⁵ *Z. O. I.* 163.
- ⁴¹⁶ *Z. O. I.* 165.
- ⁴¹⁷ *OL. Dl.* 11371. *Kanizsai II. Istvánnak és fiának a tőli kápolnának tett adományával kapcsolatban írják, hogy a telkek Venéce (azaz dél) felé feküdtek, de határosak Csákánnyal is (azaz keletről).*
- ⁴¹⁸ *OL. Dl.* 36997.
- ⁴¹⁹ *OL. U. et C.* 27/55.
- ⁴²⁰ Müller 48.
- ⁴²¹ Barabás II. 84.
- ⁴²² *OL. Dic.* Zala megye 1593.
- ⁴²³ Pfeiffer 28.
- ⁴²⁴ *Á. U. O. VIII.* 42.
- ⁴²⁵ *Z. O. I.* 165. Az 1321. évi hamis adománylevélben szintén említik. *A. O. I.* 627.
- ⁴²⁶ *OL. Dl.* 11371.
- ⁴²⁷ *OL. Dl.* 36997.
- ⁴²⁸ *OL. U. et C.* 27/55.
- ⁴²⁹ *OL. Dic.* Zala megye 1563.
- ⁴³⁰ Kiss II. 675.
- ⁴³¹ Valter Ilona leletmentése 1962. Régészeti Füzetek 1963. Az 1962. év régészeti kutatásai. Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, 1963., 71-72.
- ⁴³² Lásd 396. sz. jegyzetet.
- ⁴³³ Kiss I. 136.
- ⁴³⁴ *C. D. VII/2.* 176-177.
- ⁴³⁵ *OL. Dl.* 5015.; *Zm. lt.* Zalavári ap. lt. 321.
- ⁴³⁶ *Holub III.* (Bagolya címszó).
- ⁴³⁷ *OL. Dl.* 15334.; *Z. O. II.* 583.; *Zm. lt.* Zalavári ap. lt. Prot. C. 408.
- ⁴³⁸ *OL. Dl.* 32206.
- ⁴³⁹ *OL. Dic.* 1566-1593.
- ⁴⁴⁰ *ZMFN.* 590.
- ⁴⁴¹ Füssy 31.
- ⁴⁴² Lásd 410., 435. lbj.
- ⁴⁴³ *Z. O. I.* 302.
- ⁴⁴⁴ *Holub III.* (Besenyő/a címszó)
- ⁴⁴⁵ *OL. Dic.* Zala megye 1564-1593.
- ⁴⁴⁶ *ZMFN.* 589.
- ⁴⁴⁷ *Á. U. O. VIII.* 192.
- ⁴⁴⁸ *Szentpétery I.* 415.
- ⁴⁴⁹ *Á. U. O. VIII.* 64. és XI. 526.
- ⁴⁵⁰ *Á. U. O. VIII.* 117., 92.
- ⁴⁵¹ *OL. Dl.* 708.; *C. D. V/I.* 137.
- ⁴⁵² *Z. O. I.* 113.; *A. O. I.* 164., 145., 367.
- ⁴⁵³ *Z. O. I.* 179.
- ⁴⁵⁴ *Z. O. I.* 273.; *OL. Dl.* 4279. A per Szemere leszármazottja, Gubás ellen indul, de az ezúton megszerzett földet Szentgyörgyi Miklós deák követeli magának *Kanizsai I. János* mestertől és *István* óbudai préposttól. A per megegyezéssel ér véget, a Kanizsaiak Szentgyörgyit másutt kárpótolják.
- ⁴⁵⁵ *Z. O. II.* 36.
- ⁴⁵⁶ *Holub III.* (Bille címszó).
- ⁴⁵⁷ *U. o.*
- ⁴⁵⁸ *Z. O. II.* 583.
- ⁴⁵⁹ Pfeiffer 28.
- ⁴⁶⁰ *OL. Dic.* Zala megye 1567-1593.
- ⁴⁶¹ *Bilkei-Turbuly* 45., 46.
- ⁴⁶² *H. O. VII.* 272-274.
- ⁴⁶³ *A. O. I.* 140.
- ⁴⁶⁴ *S. O. I.* 395.
- ⁴⁶⁵ *Csánki I.* 679.
- ⁴⁶⁶ *Velics* 188.
- ⁴⁶⁷ *ZMFN.* 593.
- ⁴⁶⁸ *Z. O. I.* 164-167.
- ⁴⁶⁹ *OL. Dl.* 11371.
- ⁴⁷⁰ *OL. Dl.* 36997. Leányfalu puszta ekkor Től, Csákány és Venéce mellett szerepel.
- ⁴⁷¹ *Á. U. O. I.* 470.
- ⁴⁷² *H. O. VII.* 273.
- ⁴⁷³ *A. O. I.* 643.; *Z. O. I.* 163.
- ⁴⁷⁴ *Z. O. I.* 165.
- ⁴⁷⁵ Vándor László ásatása, 1978. Göcseji Múzeum. Adattár 562.
- ⁴⁷⁶ *Z. O. I.* 82.
- ⁴⁷⁷ *H. O. II.* 23.
- ⁴⁷⁸ *OL. Dl.* 4932.
- ⁴⁷⁹ *OL. Dl.* 6076., 24. 915.
- ⁴⁸⁰ *OL. Dl.* 19439.
- ⁴⁸¹ *Pataki* 19.
- ⁴⁸² *Takáts Thengöldi* 396.
- ⁴⁸³ *OL. Dic.* Zala megye.
- ⁴⁸⁴ *Kiss II.* 309.
- ⁴⁸⁵ *Mon. Strig.* I. 143.
- ⁴⁸⁶ *Z. O. I.* 190.
- ⁴⁸⁷ *OL. Dl.* 24485., 6439.
- ⁴⁸⁸ *OL. Dl.* 36997.
- ⁴⁸⁹ *OL. Dl.* 36998.
- ⁴⁹⁰ *OL. Dl.* 37007.
- ⁴⁹¹ *Maksay* 142.
- ⁴⁹² *Maksay* 144.
- ⁴⁹³ *Mon. Vespr.* II. 67.
- ⁴⁹⁴ Pfeiffer 27.
- ⁴⁹⁵ *OL. Dic.* Zala megye.
- ⁴⁹⁶ *ZMFN.* 603.; *Karácsonyi 1900-1901.* I. 246.
- ⁴⁹⁷ *Z. O. I.* 272.
- ⁴⁹⁸ *Z. O. I.* 512.
- ⁴⁹⁹ *OL. Dl.* 10945.
- ⁵⁰⁰ *Z. O. II.* 583.
- ⁵⁰¹ *Zm. lt.* Zalavári ap. lt. Prot. C. 408.
- ⁵⁰² *OL. Dl.* 18403. Az engedély nem nevezi meg konkrétan a várépítés helyét; vagy somogyi, vagy zalai birtokaikra szól.

⁵⁰³ *OL. Dl.* 18459. Fát szállítanak az épülő castellum számára.

⁵⁰⁴ *OL. Dl.* 21785. Várnagyát említik, névszerint Vidi Kis Mihályt.

⁵⁰⁵ Szentgyörgy vára. Közli: *Szerémi. Archacologiai Értesítő* 13. (1879.) 218–229.

⁵⁰⁶ *Takáts: Thengöldi*, 400. Maradványait, melyeket Romlott vár néven ismernek, 1976-ban, majd 1989–90-ben feltárták. *Vándor László: A Romlott vár. Élet és Tudomány.* 1991. évi 44. sz. 1386–1388.; *Uő.: A szentgyörgyvári várkastély. Élet és Tudomány.* 1991. évi 46. sz. 1455–1458.

⁵⁰⁷ *Ol. Dic.* Zala megye.

⁵⁰⁸ *Z. O. I.* 88.

⁵⁰⁹ *Z. O. I.* 335–336.

⁵¹⁰ *OL. Dl.* 3613.

⁵¹¹ *Z. O. I.* 595.

⁵¹² A Kárász család oklevelei. Levéltári Közlemények 1926. 244. old. I. sz. a. közölt oklevél-kivonat.

⁵¹³ *Z. O. II.* 583.

⁵¹⁴ *OL. Dl.* 32206.

⁵¹⁵ Horváth László terepbejárása.; *Pfeiffer* 28.

⁵¹⁶ Stajer tartományi lt. Graz. Kriegs Wesen. 568. fasc. 1579.

⁵¹⁷ *OL. Dic.* Zala megye.

⁵¹⁸ *Kiss* II. 723.

⁵¹⁹ *Mon. Strig.* I. 143.

⁵²⁰ *A. O. I.* 145–146.

⁵²¹ *A. O. VII.* 91.

⁵²² *Z. O. I.* 187.; *OL. Dl.* 6352.

⁵²³ *Z. O. II.* 562.

⁵²⁴ *OL. Dl.* 15334.; *Z. O. II.* 583.

⁵²⁵ *Holub III.* (Vajda címszó).

⁵²⁶ *OL. Dic.* Zala megye.

⁵²⁷ *ZMFN.* 588.

⁵²⁸ *OL. Dl.* 14700., 14596.

⁵²⁹ *Holub III.* (Venéce címszó) a keveredés alapja, ahol a szerző összekeverte a két falu adatait. Venéce a kanizsai urbáriumokban mindig Csákánnyal együtt szerepel, míg Vente fekvését egy 1431. évi oklevél (*Z. O. II.* 472.) pontosan meghatározza.

⁵³⁰ *Z. O. I.* 164–167.

⁵³¹ *OL. Dl.* 11371.

⁵³² *OL. Dl.* 14084.

⁵³³ *OL. Dl.* 36997.

⁵³⁴ *Maksay* 147. A Zala megyei dicalis összeírásokban nem szerepel.

⁵³⁵ A szerző és Horváth László terepbejárásai.

⁵³⁶ *Roth, Franz Otto: Wihtsch und Weitschawar. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark.* Bd. LXI. Graz, 1970. 151–214.; *Takáts Sándor: Stájerország magyar huszárjai.* In: *Takáts: Emlékezzünk* II. 254–55.

⁵³⁷ Sem Holub József (*Holub III.*), sem Csánki Dezső (*Csánki III.*) nem talált Bajcsára vonatkozó középkori adatokat. A középkori forrásgyűjtemények áttekintése során magunk sem találtunk ilyent. A *Z. O. I.* 181-nél szereplő Hoych semmiképp nem azonosítható Bajcsával. Ezen a véleményen van *Kiss* I. 139. is.

⁵³⁸ Horváth László terepbejárása.; *ZMFN.* 571.

⁵³⁹ *OL. Dl.* 15437.

⁵⁴⁰ *OL. Dl.* 36997.

⁵⁴¹ *Maksay* 142.

⁵⁴² *OL. Dic.* Zala megye.

III. KANIZSA TÖRTÉNETE A NÁDASDYAK URALMA ALATT (1532–1567)

1. Kanizsa és vára története (1532–1554)

A Kanizsai (Kanizsay) család férfi ágon történt kihalálását követően a család egyetlen élő leszármazottja Orsolya maradt, akit Szapolyai János király 1532-ben fiúsított, ezzel a hatalmas Kanizsai-hagyaték jogos örökösvé tett. Orsolya ekkor már Nádasdy Tamás jegyese, akinek – mint ekkor a király pártján álló főúrnak – nagyon tevékeny része volt e jogi aktus létrehozásában.¹ A Nádasdy család törzsbirtokai Vas vármegyében, a Kanizsaiak tulajdonát képező Sárvár környékén és a megye déli felében a nemzetségnek nevet adó Nádasd falu körül terültek el. A családot régi kapcsolat fűzte a Kanizsaiakhoz, familiárisaiként szerepelnek a 15. század óta. A Nádasdyak Zala és Vas vármegyékben mint alispánok szolgálták a főispáni tisztelet betöltő Kanizsaiakat, ügyeik miatt gyakran távol levő uraik helyetteseként, pl. 1402-ben Nádasdy András Kanizsai Miklós zalai alispánja-

ként.² Nádasdy Tamás öse volt az a Nádasdy Oswald, aki Kanizsa egyik várnagyaként 1443-ban megvédte a várat a Rozgonyiak ellen.³ Nádasdy Tamás apja, Ferenc pedig Kanizsa várának volt a várnagya.⁴ Nádasdy Tamás volt az, aki ebből a köznemesi familiából kiemelkedve a családot a főnemesség soraiba juttatta.

Nádasdy Tamás személyiségének megismeréséhez hozzátartozik, hogy műveltségével is messze kiemelkedik kortársai közül. A grázi, bolognai és a római egyetemeken tanul, ahonnan Cajetán bíboros tolmácsként tér vissza Budára, majd királyi titkárként II. Lajos udvarába kerül. 1526-ban őt küldik segítséget kérni a speyeri birodalmi gyűlésbe, ahonnan üres kézzel tér vissza már Mohács után. Egy év múlva Buda kapitánya, majd zsoldos katonái kiszolgáltatták a töröknek, azok pedig Szapolyai Jánosnak (1529). Ferdinánd híve volt, de fogságból való szabadulásának áraként Szapolyai táborába kellett, hogy álljon. Szolgálataiért ekkor jut először nagybirtokhoz. 1532-

ben, mint már említettük, eljegyzi a 12 éves Kanizsai Orsolyát, eléri a királynál a fiúsítást, amelyben az a kikötés is szerepel, hogy az örökösön csak János király hívével kötendő házasság esetén érvényesítheti jogait.⁵ Ez nem volt véletlen, hiszen a Kanizsai birtokokhoz hét vár (Kanizsa, Kapuvár, Sárvár, Léka, Egervár, Velike és Sztenyisznák), tíz mezőváros, másfél száz falu és falurész tartozott, amelyek a Dunántúlon, a Dráva–Száva között is alapjai lehettek a király hatalmának. Nádasdy azonban – elsősorban Grittivel való összeütközése miatt – négy év múlva visszatért Ferdinánd pártjára. Előtte azonban kikötötte birtokai megtarthatását, sőt azt is, hogy nem kell volt ura ellen hadakoznia, kivéve, ha a török csapatokkal együtt támad.⁶ Ettől kezdve karrierje gyorsan emelkedik. Először Vas vármegye főispánja, 1537-től Horvát-Szlavónország bánja, három év múlva országbíró. 1554-ben elérte a legmagasabb méltóságot, országos főkapitány és nádor lett.⁷ Sárvári udvara a kor magyarországi humanista központjává vált, ahol hazai és külföldi tudósok, művészek fordultak meg. Gondos gazdája volt birtokainak a legapróbb részletekre odafigyelve, mint ez szépszámmű fennmaradt levelezéseiből kitűnik.⁸

Mikor Nádasdy Tamás feleségül vette a szinte még gyermek Kanizsai Orsolyát (1534–35 fordulója körül), ő lett az ország egyik leggazdagabb földbirtokosa.⁹ *Ettől az évtől egészen 1568-ig Kanizsa története új földesúri familia történetével fonódott össze.*

Nádasdy Tamás gyakorlatilag még át sem vehette a Kanizsai-örökséget, amikor 1532-ben I. Szulejmán hadait ismét Bécs irányába indította, de nem az 1529-es Duna menti útvonalon, hanem a rövidebb, ám nehezebb, a Dunántúlt átmetsző irányt választotta. Az eszéki átkelés után a Dráva mentén haladt felfelé Zákányig, majd a Kanizsa folyó völgyén vezető főúton fordult északi irányba. A szultán útjába eső erődítmények nem fejtettek ki ellenállást, a Ferdinánd-pártiak őrsege elmcnekült, kapitulált, Szapolyai híveinek erősségei pedig átengedték őket. A Kanizsa környéki események csak török forrásból ismeretek. *Dselálzáde Musztafa* a török történetíróknál szokásos sallangokkal, a szultán haditetteit felnagyító túlzásokkal tűzdelt leírása szerint a hadjárat során Harsány, Siklós és néhány, a török nyelvű szövegben történő elferdülés miatt nehezen azonosítható kisebb erősség meghódolása után Bélavár, Babócsa, Ötvös, Berzence és „Csicsova” (vagy Csurgó, vagy Somogyicsicsó) útvonalon, ahová július 27-én értek, Zákány váránál fejezték be somogyi hódításukat. Ezután érkeztek „a hegy nagyságú tornyokkal tele levő Kanizsa nevű erős vár” alá. A történetíró szerint a várbeliek „megrémülve a halált okozó éles kardoktól s kegyelemért kiabálva feladták várukat”. A valóságban az adott esetben bizonyosabb a névleges birtokbavétel, amit a török zászló kitűzése jelentett.

A szultán serege gyors ütemben haladt Kanizsa alól észak felé, augusztus 1-jén már Kapornakot vette birtokába. Meghódolt Pölöske vára is, két nappal később Kemend, és másnap már Vas megye területén jártak. A török haderő átvonulása természetesen jelentős pusztításokkal is járt, számtalan helység vált a sereget kísérő portyázó segédcsoportok áldozatává.¹⁰

E hadjáratához kapcsolódóan kell szólni arról a szakirodalomban magát hosszú ideig tartó tévedésről, amely szerint ekkor Huszti György volt a kanizsai kapitány, aki harcra keveredett a Kőszeg alól visszavonuló török sereggel, csatát veszített, s ő maga is fogságba esett. Huszti rabszolgaként a szultán udvarába került, beutazta a birodalom ázsiai részeit, majd kiváltása után újból Kanizsán telepedett le, itt írta meg viszontagságait, utazásainak történetét.

A kutatás azóta egyértelműen tisztázta, hogy Huszti György, aki a Kőrös vármegyei Raszinya faluban született 1512 táján, valóban török fogságba esett, de nem Kanizsán, hanem szülőfalujában. A pécsi káptalani iskolában tanultságot szerzett ifjú 1542-ben szabadult ki, majd ausztriai utazásai után Pozsonyban, később a Moson vármegyei Járfaluban telepedett le, és itt fejezte be emlékiratainak megírását 1566. október 27-én, mint a helyi harmincadhivatal tisztviselője. Csak 1565-ben emelkedett a nemesiség soraiba, mint azt a soproni levéltárban megőrzött, Miksa király és császár által kiadott armálisának másolata bizonyítja.

Latin nyelvű kéziratát a vatikáni könyvtár őrzi. Kanizsai eredeztetése *Horányi Elek* irodalomtörténész 1776-ban kiadott munkájából származik, aki a szerző kéziratát nem ismerte eredetiben, és ebből a tévedésből indult útjára és vált mind színesebbé Huszti kanizsai szereplése, egészen addig, hogy róla teret neveztek el a városhan. Pedig csak a kortárs *Istvánffy Miklós* történetíró munkáját kellett volna elolvasni, aki a raszinyai ütközetről szólva megírja: „Itt fogták el s innen hurcolták el Huszti Györgyöt, aki ezt követően az egész Keletet bejárta és Indiáig is eljutott; vándorlásainak feljegyzését az utókorra hagyta.”¹¹

Ebben az időben a kanizsai várnagy személyét nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy ekkor a várban tartózkodott Bakics (Bakyth) Pál, akinek fennmaradt egy július 26-án kelt levele, amelyben értesíti Nádasdy Tamást, hogy a török szultán Somogyon át Kanizsa közelében felkerekedett, miután az ottani várakat elfoglalta.¹² A török pusztításának mértékére Kürtösi János zalavári várnagy 1532. augusztus 8-i leveléből következtethetünk, amelyben azt írja, hogy Zalavár mezővárost és Bárándot kivéve a vár összes birtokát felégették, Csácson is csak a malmok maradtak meg.¹³

A pusztulás felmérésére és a teendőik végett Nádasdy Tamás is Kanizsára jött, miután a törökök szeptember végén eltakarodtak a térségből. Október 15-

én ugyancsak Kürtösi írja urának, hogy mivel kollégájának, Kevsdi Jakabnak el kellett mennie, így ő a várat el nem hagyhatja, ha tehát Nádasdy Kanizsára jön, úgy intézze, hogy okvetlenül találkozzanak.¹⁴

Ekkor Nádasdy még mint völegény gondoskodik Kanizsa sorsáról, hiszen az esküvőre csak 1535-ben kerül sor az akkor alig 14 esztendőes Orsolyával.¹⁵ Birtokbalépése után Mátéssy (Matyussy) György lesz Kanizsa várnagya, akinek itteni működéséről 1536–37-ből tudunk.¹⁶ 1539-ben Miklós deák a kanizsai udvarbíró (*Nicolaus Literatus provisor Kanisiensis*), aki az itteni gazdasági ügyek irányítója.¹⁷

A közben Ferdinánd pártjára visszatért Nádasdy Tamás ekkor már Horvát–Szlavónország bánja, 1540-től országbíró, majd rövidesen főkapitány, a hadügyek legfőbb irányítója. Az országos elfoglaltságú főúr mellett erre az időre nő fel igazi nagyszonynyá Kanizsai Orsolya, és válik a Nádasdy-Kanizsai uradalom gyeplőjét szorosan kezében tartó munkatársává. Foglalkozik a gazdasági ügyekkel, sőt katonai dolgokkal is. Az ő leveléből értesülünk az 1542-es évben Kanizsa környékén is végigseprő újabb pestisjárványáról: „... hallotta, hogy Szalában igen halnak meg, meg nem állott az halál sem Kanisa tartományban sem Szalavár tartományban... ”¹⁸

Az 1540-es években a járványokon túl már a török is veszélyeztette Kanizsa és a környék lakosságát. Buda 1541. augusztus 29-i elfoglalása után I. Szulejmán megkezdi a Duna menti útvonal biztosítását. 1543-ban elfoglalja Siklóst, Pécsét és Tolna vármegye várainak egy részét, majd Esztergomot, Tatát és Székesfehérvárt is birtokába veszi. Közben „Ulman bég felrablá Somogyságot”.¹⁹ 1544 a török további terjeszkedésével telik. Uléma boszniai pasa elfoglalja Velikét és a stájer határig dűlja Szlavóniát, a budai pasa beveszi a még magyar kézen maradt tolnai várakat, Ozorát, Simontornyát és Tamásit.²⁰

1546-ból ismerjük az első konkrét adatokat a Kanizsa környékére is kiterjedő török rablóportyákról. Június 18-án Kanizsáról jelentik, hogy a törökök jönnek, és felállították a hírlövő ágyúkat, amelyek arra szolgálnak, hogy a föld népével tudassák a közelgő veszedelmet.²¹ Ugyanekkor kelt Kesás Pál levele Kanizsán Várdai Pálhoz a török készülődéséről és arról, hogy megrohanták Kanizsát, ahol ütközet volt velük.²²

Ezek az események nagymértékben közrejátszottak, hogy az 1547. évi nagyszombati országgyűlés erőteljesen foglalkozott az új katonai közigazgatás szervezetének kialakításával, és a 20. cikkelyében indítványozta a *második főkapitány kinevezését a Dunántúlra, Szigetvár, Kanizsa vagy Pápa székhellyel*. Kanizsa névének megjelenése mint lehetséges főkapitányi székhely a legkorábbi felismerése az akkor még korántsem kiépített erődítmény stratégiai jelentőségének. A cikkelyeket a király jóváhagyta, és ennek értelmében Zrínyi Miklóst nevezték ki először erre a tisztségre.²³

A 16. század közepének időszakában alakul ki az a helyzet, amelynek révén Kanizsa története a következő másfél évszázadban összekapcsolódik a horvát főnemesség egyik legrégebb és legelőkelőbb ágát alkotó, a Subic nemzetségből származó Zrínyiekkel. Az 1542-ben horvát bánná kinevezett Zrínyi Miklós 1546-ban szerzi meg a Muraközt, aminek révén a csáktornyai vár lett a Zrínyi birtokok központja, a horvát grófok magyarországi nagybirtokosok lettek. 1552-ben már nem csak délen, hanem keleten is a kanizsai uradalom szomszédja lett, Csurgó megszerzésével.²⁴ A hatalmaskodásoktól sem mentes birtokszerzések révén a Zrínyi és Nádasdy birtokok és az azokon fekvő végvárok fogaskerékként kapcsolódtak össze a védelemben. Ez a felismerés vezette a két hatalmas birtokost, hogy 1549-ben Sárvarott örök barátsági szerződést kötöttek, melynek lényege „az ország békéjének, egyetértésének és nyugalmanak” közös erővel való megvédésére irányult.²⁵

Az 1546. évi támadás is szerepet játszott abban, hogy 1549-ben Kanizsa már komoly erőt képviselő vár, ahol Nádasdy Tamás dunántúli főkapitány alatt 200 lovast vettek zsoldjegyzékbe.²⁶

Az 1550-es évek a török további terjeszkedésének jegyében teltek el a Dél-Dunántúlon. 1550. március 3-án kelt levelükben a somogyi megyegyűlés tagjai Terjék Tamás kanizsavári prefektushoz fordulnak segítségért a török ellen, akik a hedrehelyi kolostort várrá akarják alakítani.²⁷ Úgy tűnik, az ettől az időtől egyre többet szereplő Terjék, mint Nádasdy bizalmi embere nagy ütemben fog hozzá a védelem megerősítéséhez. Ehhez elsősorban minél több és jobb ágyúra van szüksége. A korszak legjobb minőségű ágyúi bronzból készültek. Valószínűleg ezzel a tevékenységével függ össze az a levél, amelyben lendvai Bánffy László Nádasdy Tamáshoz fordul, és arra kéri, hogy adassa vissza a kanizsai várnagy által elvett harangokat, amelyek megszerzésével kereskedőket bízott meg.²⁸ A vidéknek van oka rettegnie, hiszen szeptemberben a török már szinte az egész megyét dűlja. Kanizsai Orsolya erről így ír férjeurának: „... elmúlt hetvén a törökök is még rablának ide mi felénk, közelbe nem voltak, Bérnél, Simeg és Tádik (Tátika) között ment el a had, Szent Grótbén hat házat égettek, azon innét egy falut el is égettek, Szent Gróttul fogva Csányig és Szent Györgyvárig mondját(!) hogy rablottak, de nem az, ki Kanizsa mellett. A Balaton mellett mentek alá... ”²⁹

Terjék Tamás 1553-ban újabb szomorú eseményről számol be: „... a pestis felő azt irhatom le kegyelmednek, hogy immár csak Becsehelyen nincs az pestis, de egyebütt az úr jószágában mindenütt vagyon, kapun állók az várból egy néhányan meghalának, az szegény György mester, az nyirő meghala, itt Kanizsán az városban minden nap temetnek, de mégis nem olyan fölötte mint az előtt.” A járvány még a következő esztendőben is szedi áldozatait.³⁰ A vidé-

ket sújtó veszedelmek közepette a török berendezkedés újabb cseményeiről is értesülünk. Koppány megerősítéséhez már 1543-ban hozzákezdtek a törökök,³¹ de szandzsákká szervezésére csak 1551 után került sor.³² 1552. június 1-én Hádím Ali budai pasa elfoglalja Veszprém várát, ugyanakkor egy másik sereg Szlavóniában Varasdig pusztít.³³ A Dunántúl szerencséjére az ezévi hadjárat felvonulási útvonala az Alföldet veszi célba, így a budai pasa is az északmagyarországi várak felé fordítja hadait. A kezdeti sikerek után Eger ostrománál kudarcot vall, a főserg elhagyja az országot, és a következő két esztendő során sem a Dunántúl irányába indítja a hadműveleteket.

Az 1554. esztendő tavaszán Kanizsa ura az ország első emberévé emelkedik, az országgyűlés április 15-én nádorrá választotta.

2. Kanizsa vára átépítése Nádasdy Tamás által (1554–1559)

A kanizsai várról 1549-ből rendelkezünk az első részletesebb leírással. Az inventárium elkészítését Terjek Tamás rendelte el.³⁴ Az összeírás nem katonai célzatú, a várban és a hozzá tartozó majorokban lévő termények, állatok, eszközök számbavétele a célja. Mégis nagyon fontos adatokat szolgáltat arról az állapotról, amely a még a Kanizsaiak korában kiépült várkastély és a hozzá kapcsolódó erődítések milyenségét rögzíti.

Ebből tudjuk, hogy a várban megkülönböztetnek egy *belső várat*, amely a várkastéllyal vélhető azonosnak. A várkastélyban egyes helyiségeket is felsorol. Így találkozunk az „Abrakos pynche”-vel, „Nagy és közep Pynche”-vel, „nagy bolt pince”-vel és „kys bolt pynche”-vel. Van itt „tömlöcz Pynche” is, de ekkor már ebben is, ugyanúgy mint a többiben terményeket, elsősorban bort tárolnak. Van egy „nagy zoba Alat való pynce” is, ugyancsak boroshordókkal tele.

Megismerkedünk a *Közép várral*, ahol egy pince, sütőház, „kowach” ház, lisztes ház, szalonnás ház helyezkedik el, itt van a tömlöc is a közép pince mellett.

A *belső vár* helyiségei a már említett nagy szoba és a mellette lévő „ház”, a toronyban való bolt, a zöld szoba, a tárház mellett való ház, a nagy bolt, a nagy bolt mellett való szoba, a torony alatt van a kapu, a konyha mellett való szoba. A közép kapu után sorolja fel az összeírás a porkoláb szobáját, a fürdőházat, a nagy hástyát, a deák szobáját, amelyekről nem tudjuk biztosan, csak sejtjük, hogy már a középvárban helyezkedtek el. Kitűnik az is, hogy a várkastély emeletes, mivel a sütő ház feletti folyosón sőt tárolnak. A várban még működik a kápolna is. A várban felsorolt berendezési tárgyak már nem mutatnak főúri életet:

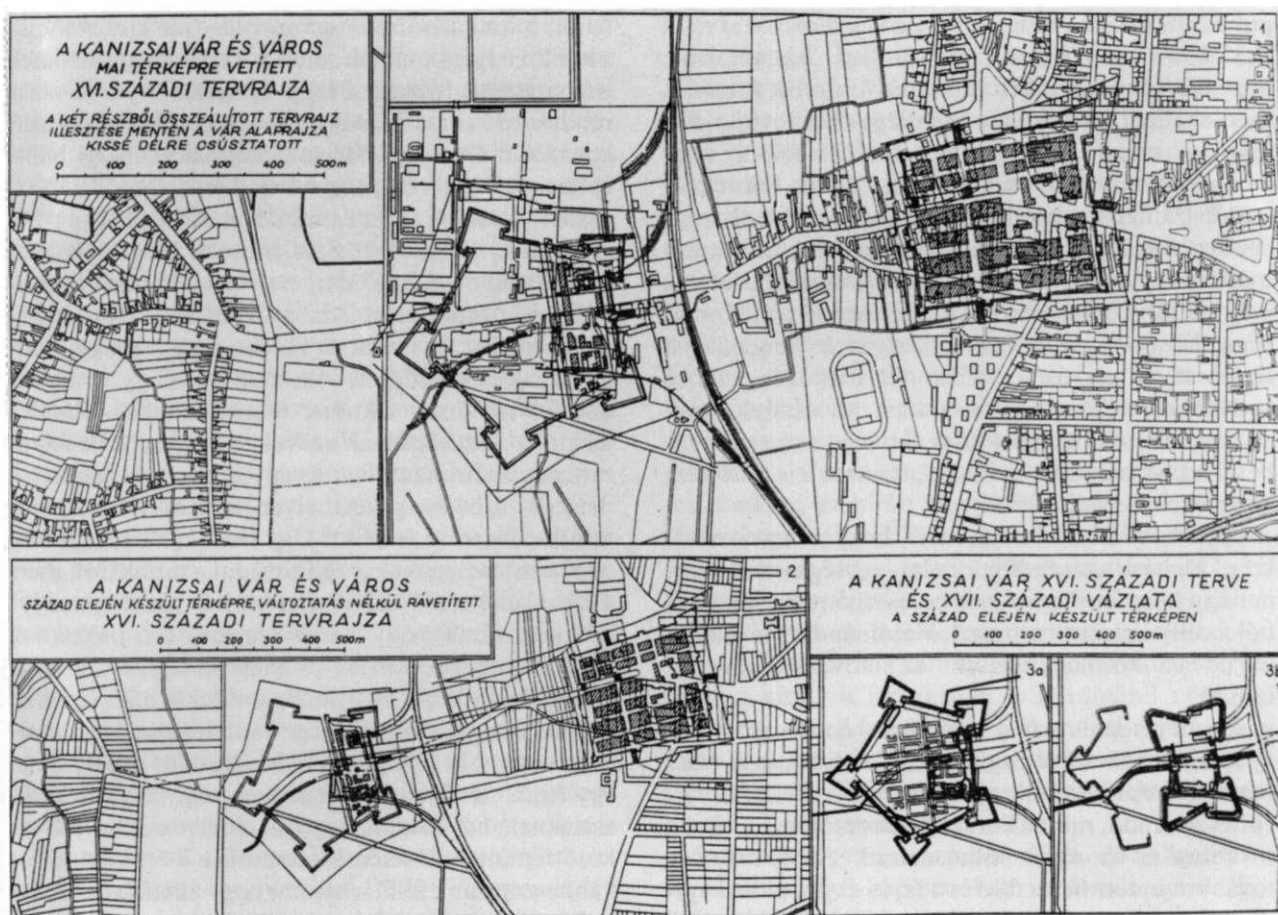
szőnyeget, szekrényeket, asztalokat, székeket, abroszokat és három réz gyertyatartót sorol fel. Sajnos az inventárium a fegyverekre egyáltalán nem tér ki.

A vár az összeírás alapján egyértelműen *két részből áll, a várkastélyból és az ún. középvárból*. Az elnevezés egy külső vár létét is feltételezné, erről azonban nem esik szó.

A vár erődítései 1554-re már meglehetősen rossz állapotban vannak. Márciusban István deák csurgói provisor Szele Jakab kanizsai prefektusnak azt jelenti, hogy a török Pécsről Kanizsa ostromára készül.³⁵ A várórség az erődítményhez hasonlóan hiányosságokkal küzd. „Továbbá mind Kegyelmed kalauzaiban s mind az itt való végbeli uraimhan megfogya kozám” írja Zichy István Nádasdynak.³⁶ Ugyanő jelenti a vár állapotáról: „Az kapu mellett ki vizárok vagyon, az vizárok által az vízben ki rovás volt, az eldőlt. Azt mondja Tamás uram hogy sövényel megfonyatta volna, de mostan az vitzől hozzá nem férnek; az boronáját és földét kihordatta az vitzől. . . az vizárookban ki czöveket felverték, kin az rovás állott. . .”³⁷

Megérett az idő, hogy a kanizsai vár rendbetételével a nádorispán foglalkozzék. A meglehetősen nagy létszámú őrsége ellenére maga Nádasdy is a kanizsai várat ebben az időben (1555) a kisebb erődítések (*fortaliciumok*) közé sorolta.³⁸ Az induló munkát nagymértékben meggyorsította, hogy Tojgun budai pasa szeptemberben, hogy előkészítse Szigetvár elfoglalását, bevette Kaposújvárt, Koroknát és Babócsát.³⁹ Támadása váratlan volt, és Kanizsa is súlyos veszélybe került. A császár parancsára Sforza Pallavicini felvonul hadaival a Rábához, a pasa azonban meglepődve sikerével visszafordul, így további hadműveletekre nem kerül sor.⁴⁰

A kanizsai vár átépítésére vonatkozó adatok ismeretése előtt érdemes áttekinteni a magyarországi várépítészet helyzetét a 16. század első felében, a század közepén. *Pataki Vidor* volt az, aki alapvető munkájában máig ható érvennyel végigkövette a török elleni védekezésre berendezkedő 16. századi Magyarország várépítkezéseit, és meghatározta a jellemző építészeti korszakokat.⁴¹ Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a délvidéki végvárrendszer Mohács előtti összeomlása után az ország belsejében nem voltak a kor követelményeinek megfelelő erődítmények. A középkori várak, a 15. század békésebb periódusában létrejött, a lakófunkció irányába eltolódott várkastélyok (*castellumok*), a középkori falakkal körülvett városok nem voltak alkalmasak a komolyabb, tüzérsggel felszerelt hadseregek elleni védekezésre. Hogy a törököt meg lehessen állítani, ezeket sürgősen át kellett alakítani, vagy új, korszerű erődítéseket kellett építeni. Buda eleste után az egész országban lázas építőmunka indult meg. Ezt az 1541-től 1556-ig terjedő időszakot a „Hevenyészett építések kora”-ként jellemezhetjük. A Horvátország meg nem szállott részén

13. kép. A kanizsai vár és város 16. századi alaprajzának mai térképre vetítése Méri István által, és korrekciója az ásatási, leletmentési eredmények alapján.

induló, a somogy-zalai területen, majd a Balaton északi partján át Veszprémen, Palotán, Tatán, Komáromon keresztül az Eger, Ónód, és Tokaj irányába kiépülő végvárrendszer létrehozása élet-halál kérdése volt. A korszak harcászataiban, a területvédelemben döntő szerep jutott a száguldó könnyűlovasságnak, amely képes volt a vártól nagyobb távolságokban is beavatkozni, a lakosságot megvédeni. Ezért a kis alapterületű várak mellett meg kellett építeni az ezek elhelyezésére alkalmas külső várakat, amelyeket a funkciójuk után gyakran huszárvárnak neveztek. A meglévő várak ágyúk elhelyezésére is alkalmas védműveinek kiépítésén túl, egy-egy már meglévő vár közötti területen, a lovaság hatósugarának arányában új erődítéseket kellett emelni. Az új erődítéseket igen gyorsan kellett megépíteni, helyük kiválasztásánál az alkalmas terep mellett elsődleges szerepet kapott egy-egy szilárd, már álló köépület, templom, kolostor, nagyobb nemesi kúria.

A gyors építkezéshez elsődlegesen a rendelkezésre álló anyagot, a fát és a földet használták, azt az ősi építési módot, amely a magyar várépítés kezdeti sza-

kaszát jellemezte, de valójában ha visszaszorultan is, az egész középkorban létezett.

A korszak várépítési utasításából azt látjuk, hogy a középkori várak falmagasságából mindenütt lebontottak, hiszen ezek a magas falak a védők fejére omolhattak az ágyútűzben. Az alacsonyított falakat belül földtöltéssel erősítették, a karcsú tornyokat az ágyúkat is elbíró bástyákká szélesítették, amelyekről keresztűzzel oltalmazhatták a lealacsonyított falakat. Az árkokat mélyítették és nagymértékben kiszélesítették, az innen kikerülő földtömeget részben a vár belső szintjének emelésére, az ágyútelepek működését elősegítő földdombok építésére használták, jó részt azonban a várak külső peremén emeltek töltést belőle, ezt oly magasra húzva, hogy az a vár falait lehetőleg takarja, ezáltal lehetetlenné tege az ellenség számára a várfalak derékba lövését. A tornyok helyett kialakított bástyák széles, eleinte kerek, majd rövidesen három-négy-ötszög alakot mutattak.

Az építők általában szakemberek, a kisegítő munkát a föld népe végzi mellettük. Már a korai időszakban jelentős számban feltűnnek az olasz mesterek, akik módszereikkel nagy elismerést vívnak ki, szere-

pük az idővel arányosan egyre nő. Az ő révükön válik általánossá az úgynevezett ó-olasz bástyaforma, melynek lényege a két hosszabb csúcsba futó ún. homlokoldal, és az ezekre merőleges két rövid oldal, a szárny, amely a bástyákat összekötő falból, vagy kötőgátból (*cortina*) indul ki. Ez a forma ekkor már szülőházájukban clavultnak látszik, de mifelénk mindenütt ez épül. A komolyabb, jelentősebb erődítményekben 1552 után mind nagyobb számban jelennek meg a királyi építészek. A Dunántúlon Győr, Komárom, Magyaróvár, Pápa és Szigetvár rendelkezik ilyen, kizárólag az erődítési feladattal foglalkozó szakemberrel. Természetesen a kis udvarházak, kúriák megerősítését maga a földesúr végezteti saját embereivel, formájában azonban utánozza a jelentősebb környékbeli erődítéseket.

1556-ban jött csak el az ideje, hogy a végvárrendszer kiépítése egységes gondolat, egységes terv alapján egy központi szerv kezébe összpontosuljon. Ebből a célból alakította meg I. Ferdinánd 1556-ban az új udvari kormányhivatalt: az Udvari Haditanácsot.⁴²

A várépítésnek ezt a korszakát, amely az 1556–1570 közti időszakot fogja át, „a Haditanács ó-olasz rendszerű építkezései” néven tartjuk nyilván. A várépítészeti mód, mint a korszak elnevezéséből kitűnik, továbbra is az olasz stílus marad. Az építőanyag továbbra is döntően a föld és a fa, és az ún. palánképítést alkalmazzák. Ez nem más, mint párhuzamos facölöpök közé döngölt agyagsánc, amelyet rétegenként keresztgerendakötésekkel szilárdítottak. A cölöpök közét rózsével sövényre fonták, a sövények külső oldalát pedig vastagon besározták, védve azt a felgyújtás ellen. Ez az építési technika előnyösebbnek tűnt a kőfallal szemben, a száraz agyagfalba az ágyugolyók nem voltak képesek nagyobb réseket ütni. Ha az ágyugolyók merőlegesen, vagy csaknem merőlegesen érték a falat, akkor ez az előny még szembetűnőbb volt, ha azonban horzsolva érték a falsíkot, leverték annak agyagtapasztását, és a várat könnyen fel lehetett gyújtani. Erre a török hamar rájött, s ettől kezdve a palánkok tűzérési támadással szemben elvesztették létjogosultságukat. Hozzátehetjük még, hogy a palánknak csak az elkészítése olcsóbb a kőfalénál, a jó karban tartása annál több időt és munkát követel. Hogy mégis döntő elem maradt, azt az állandó pénzhiány, a szakemberhiány és a szállítási nehézségek egyaránt megmagyarázzák. A kő és téglacépitkezés csak a nagyobb királyi várak és az építőanyagban gazdag vidékek jellemzője volt, a Dunántúl nagy részén, így Zala és Somogy vármegyében erre alig találunk példákat. Ennek a korszaknak a Haditanács alkalmazásában álló építészeti mind idegenek, zömükben továbbra is olaszok.

Kanizsa várára visszatérve megállapíthatjuk, hogy annak Nádasdy Tamás által elvégzetett átépítése pontosan a két várépítési korszak határára esik. Ada-

taink, mint a későbbiek során világosan kirajzolódik, a konkrét építőmunkák során a vár tisztségviselőinek irányításával folytak. Hogy azonban a vár ó-olasz rendszerű kialakításának tervezésében itáliai mester, konkrétan *Giovanni Maria Speciecasa* nápolyi hadiépítész is részt vett, nagyon is elképzelhető.⁴³

Első adatunk a meginduló munkáról 1555-ből származik, de az építkezés minden bizonnyal már 1554 őszén megkezdődött, erre utal a munkát irányító Terjek Tamásnak Nádasdy Tamáshoz február 21-én írt levele.⁴⁴ A munkák Tojgun pasa somogyi hadjáratainak befejeződése után késő ősszel gyors ütemben folytatódnak. Október 6-án a munkák állásáról jelentik: „Az közfalnak czövekeit és gerendáit felvettem val. Immár félig fel vagyon rakva, az kik látják dicsérik. Lövőhely két helyen lészen rajta, az vízszintben és azon felül.”⁴⁵ Úgy látszik, a nádor szinte napi pontossággal akar tájékozódni a munkáról, mert a következő nap újabb levelet írtak a számára, amelyből megtudjuk, hogy Terjek szerint a rótt palánknak két halomtöltést kellene csinálni az ágyúk számára. Az egyiket a Rajki bástyánál, a másikat a kis kertben kellene megcsinálni. E célra földhordó szekereket és száz kézentoló talyigát kér. Megtudjuk azt is, hogy egy Antal nevű német pattantyús magyarázza a kanizsaiaknak, hová kell az ágyúkat elhelyezni.⁴⁶ A következő fennmaradt jelentés december 6-án kelt: „Továbbá az palánk felől írhatom, hogy állatása és fonása ez két nap alatt megkészült, de sározása nem tudom mi módon lehet az földnek fagyása miatt.”⁴⁷ Ez utóbbi levél írója a kor híres katonája, Magyar Bálint, a későbbi fonyódi kapitány, aki a török által gyűrűbe zárt várat élete végéig tartani tudta. Úgy látszik, ekkor ő a katonai parancsnok, a várkapitány Kanizsa várában. December 17-én írt levelében a gyalogság fizetlensége miatt panaszkodik, fél, hogy ha azok elhagyják a várat, súlyos helyzetbe kerül. A palánkról jelenti, hogy fonása készen van, sározni azonban továbbra sem lehet a fagyott föld miatt.⁴⁸ Úgy tűnik, hogy csak a kemény fagyok eljöttével szünetelt tehát a munka, de a tavaszi teendők szervezése télen sem maradt abba. Szele Jakab 1556. január 2-án kéri Nádasdyt, hogy pallért kellene fogadnia, neki egy Marko nevű ajánlanak, aki „Szigetvár bástyáját formálta”.⁴⁹ Nem véletlen ez, hiszen a török már a következő évi hadjáratra készülődik, Kanizsa katonasága nagyon is érzi a veszedelmet az építés alatt álló erődítményben, Magyar Bálint kapitány erről január 18-án részletesen beszámol. Megírja, hogy a török Babócsán gyülekezik. Igen kevesen vannak a tapasztalatlan palánknak, pedig a környező földet is védeniük kell. Szinte minden nap esik lövés a környéken.⁵⁰

Tavasszal folytatódik a munka, most már igen veszélyes körülmények között. Május 10-én mindössze 27 katona van a fontos várban, amelynek Sziget elvesztése esetén a környéket is védelmeznie kell.⁵¹ Május 15-én a vár összes tisztviselője ugyanazzal a

kéréssel fordul Nádasdy Tamáshoz, külön-külön írt levelekben. A környék népe hordja ugyan a fát a vár építéséhez, de nagyon kevesen vannak. Az egész vármegye segítségére szükség volna. Kérik pallér küldését is, aki még mindig nem érkezett meg.⁵² A kérést Terjék május 18-án újabb sürgető levelében szinte szóról-szóra megismétli.⁵³ A levelek hátterét, a katonai helyzetet Magyar Bálint kapitány szintén ezekben a napokban kelt levelében tudatja. A lovasok a mezőn legeltetnek, gyalogos csak 50 van a várban. A török már többször megkísérelte a mezőváros felégetését és kirablását.⁵⁴ Az előzményekhez tartozik, hogy Szele Jakab már januárban kérte a vármegye segítségét a munkákhoz, de mint kitűnik, ennek nemigen volt foganatja. Így az építkezés nehezen halad, és nem mentes problémáktól sem. Június 2-án Erdély Tamás így mentetgetőzik: „Az épületet, kit én kezdettem vala, azt nem én magam fejtől műveltem, hanem az több vitéz uraim tanácsára.”⁵⁵ Ekkor már a hírek bizonyossá kezdenek válni a török Szigetvár elleni támadásáról, Magyar Bálint végső kétségbeesésében más uradalmak jobbágyait is a munkálatokhoz kényszeríti. A veszedelmet azonban nem mindenki érezte egyformán. Széchy Margit például nem engedte jobbágyait, és amikor a kanizsai kapitány fenyegetőzni kezdett, így írt neki: „... még az nádorispán ellen is megoltalmazzuk jószágainkat. Azért ha reájok mentek dúlni, bizony megbánjátok.”⁵⁶ Így viszonyult egy környékbeli földesúr egy nappal azelőtt a környéket oltalmazó erősséghez, hogy Ali budai pasa megkezdte Szigetvár ostromát. A június 13-án meginduló ostrom az építési munkálatokat megakasztotta. Kanizsa is a védelemre készülődik, Szele június 14-én pattantyúst kér, „ki labdákat tudna csinálni”.⁵⁷ A felmentő sereg a Kanizsa alatti táborban gyülekezett, itt volt Nádasdy Tamás is és vele fia, Ferenc. Az aggódó édesanya így írt hozzá: „Értem, hogy k[egyelme]tek elindult kanizsáru, az hatalmas úristen legyen vezéreték és igazgatótók minden igytekben.”⁵⁸ A táborban ott találjuk Nádasdy Kristófot és Zrínyi Miklóst is.⁵⁹ A felmentő sereghez csatlakozott csapataival Tiroli Ferdinánd (I. Ferdinánd fia), aki Bécsből érkezett Kanizsára. A magyar főuraktól itt kapott vértete, amelyet „ezüst huzárvértet” megjelöléssel világszerte emlegetnek, lehetséges, hogy kanizsai ötvös munkája.⁶⁰ A sereg megindul, és június 15-én – hogy a támadókat Szigetvár alól elvonja – elfoglalja és lerombolja Babócsát.⁶¹ Az összegyűlt csapatok mindent megtesznek, hogy a törököt a hősiessen védelmező Szigetvár alól eltávolítsák. Csányi Ákos azt tanácsolja a nádornak, hogy égesse el a falvakat Fehérvár felől lefelé.⁶² A hadieseményekben a kanizsai lovasság is tevékenyen részt vesz. Magyar Bálint vezetésével ott van Babócsa alatt, majd Nádasdy Kristóffal és enyingi Török Ferencsel megszállotta Korotna alját is.⁶³ A július 31-ig elhúzódó ostrom időszakában csak a Kanizsa térségében tev-

kenykedő magyar haderő fejtett ki aktivitást, a császári főserg Győr és Komárom között, Ferdinánd főherceg pedig a Muraközben állt, de nem avatkozott a küzdelembe. Miután a török feladta a hiábavalónak tűnő ostromot, Ferdinánd főherceg augusztus 24-én megindult, és a tél beálltáig harcolt a Dráva vidékén. Sikerült neki Korotna várát is visszafoglalni.⁶⁴ A Kanizsa alatti tábor sem oszlik fel, támogatja a hadműveletet. A nádor augusztus 26-án a Kanizsa melletti táborból betegségéről értesíti feleségét.⁶⁵ A hadihelyzetet jól jellemzi szeptember 30-án feleségéhez írt levele: „Azt is írhatom, hogy Ali basa az budai és Kászon basa az temesvári és az boszniai Pécssett együtt vannak, várják a beglerbéget is. Mi itt vagyunk (ti. Csurgón), mi is nézünk órcájuk, ők is mirejánk... az király fia velünk vagyon... jüne az török, hogy nálunknál öresb (erős) lenne, hát általmennénk az Muraközbe...”⁶⁶ A hadjáratnak a tél beállta vetett véget, és csak a következő esztendőben lehetett folytatni a félbehagyott kanizsai építkezést. Ekkorra már látva a kanizsai vár helyzetének súlyosságát, a király is intézkedik. I. Ferdinánd 1556. évi decretuma 6. cikkelyének 1. §-ában intézkedik, hogy Zala „vármegyének a másod-harmadrésze pedig, tudniillik, amely közelebb van, a szekereket és munkásokat Kanizsához adja...”⁶⁷

Sajnos az 1557-es esztendő dolgairól hallgatnak a forrásaink. 1558-ban azonban ismét bizonyosan folyik az építkezés. November 6-án Szele Jakab udvarbíró összefoglaló jelentéséből már a folyamatos munka, illetve annak megakadása tűnik ki: „Továbbá jelenthetem ezt is te nagyságodnak, hogy az mely bástyákat és palánkokat meg kellene bélléni, sem kötést, sem béllést nem művelhetünk azon, míglen az kötések meg nem erősítik; annak pedig erősítésén szükülködünk öreg vas-szegek nélkül, itt annak szerét nem tebetjük.” A hadifelszerelés is rossz, három tarack van a várban, de csak a toronyban lévő ép. A királynak is van itt két tarackja, de azok is rosszak. A pattantyús is meghalt.⁶⁸

A végzett munkák összefoglaló jelentését Zele (Szele) Jakab Csányi Ákoshoz 1559. január 27-én kelt leveléből ismerjük:

„Továbbá az *Rayki bástyája* között és az *kapu mellett való bástya* között való falnak béllését, kinek fonását félbe hagytok vala, azt mind az kapu mellett való bástyával egyetemben elvégezték az fonását a falnak és az harmadik középső falt es felállattattam; az bástyának az eleinek, a bonnan lóhetnék, bárom ől temérdekséget hagyok, és az két mellékének két-két ől temérdekséget hagyok mindenfelől.

Továbbá az *Máté diák bástyáját* elvégezték, mind az felső lövőhelyekkel egyetemben; meg is gerendázták, négy mestergerendát tétettem körsztül belé.

Továbbá az tömlőcz ellenébe való falt az *Zalay Lénárt bástyája* között és a *Máté diák bástyája*

között valót, annak az falnak a harmadik belső falát is felállattattam és az fonását is elvégeztettem. Uram ő nagysága irt vala ez ősszel, hogy segítséget adna, kiknek immáron elég mívet adhatnánk: ha mívésünk vóna, az bástyát és az falt kellene töltetnünk földdel. Továbbá, az szegénységnek ennek és inniok kell adnunk, kivél az mí szaporább és istenesb leszen. A tavalyi mínek szaporasága attul val, hogy ebédén, vacsorán két-két tál étket adtunk az szegénységnek és ferestekembe és idő közben bort és kenyeret adtunk nekik; értse meg kegyelmed uramtul, hogy ha mastan is ugyan cselekedjük-e, mert az mí nagy és az mívés kevés.

Továbbá, ha valamely falt és bástyát megépítünk, ha meg nemzsendelezik, időnap előtt elvész; de emlékezzék kegyelmed uramnak ő nagyságának az zsendel felől, hogy elyen nagy munkát ne hannánk elveszni földetlen. Továbbá, ha az gonosz ut engedí, hogy az palánk karó-fát behordathatnám, az *Hwzár Pál bástyáját* is megbélelném ez farsangba; de gonosz uta vagyon az fahordásnak. Emlékezzék kegyelmes uramnak ő nagyságának az pattantyús felől, ki nélkül elyen fő háznak csak egy nap sem kellene lenni, kinek sok hasznát is vehetnénk.⁶⁹

Az építési munkák ebben az évben is folytatód-
tak,⁷⁰ és talán már ez évben, legkésőbb azonban 1560-ban befejeződtek. A király 1559. évben kelt dekrétumának 30. cikkelye értelmében, melyben a dunántúli vármegyék ingyenmunkálatainak a várakhoz való rendelése ügyében intézkedik, ezeket „főképpen pedig az ő kanizsai várához” rendeli. Az indoklás szerint, ha Szigetvár és Babócsa elvész, csak ennek a várnak a segítségével lehet távol tartani a törököt a mögöttes országrésztől.⁷¹

A vár Nádasdy Tamás által 1555–1559 közötti átépítésére vonatkozó írásos forrásokon túl egy, ezt a korszakot hitelesen bemutató alaprajzzal is rendelkezünk. 1568 után, amikor megkezdődött a királyi kézre került vár átépítése, készült egy felmérés, amely a Nádasdy-féle erődítményt ábrázolja.⁷² Ez a *Ferabosco nevével jelzett alaprajz* világosan mutatja, hogy a vár legfontosabb része a központi épülettömb, vagyis a *belső vár* – azaz a Kanizsai család által épített várkastély – volt. Ezt a zártudvaros épületet – mint a rajzból és a forrásokból is egyértelműen kitűnik – övezte a földtömésű palánkfalakkal épített középső és külső vár.

A *középső vár* a belső vár épülettömbjéhez hasonlóan É–D irányban hosszúkas és nagyjából téglalap alaprajzú volt. Mérete kb. 46 × 90 méter. Északi nagyobb szakasza – mintegy kétharmada – olyan közel (átlag 3–4 méterre) van a belső várhoz, hogy tulajdonképpen annak közvetlen védelmére szolgál. Déli felében bővül egy jelentősebb, 46 × 31 méteres térséggé, ahová a belső várból a kapu előtti vizesárkon átívelő hídon lehet átjutni.

A középső vár négy sarkán olasz bástyák vannak, amelyek kissé eltérő méretűek (ezekkel együtt a középső vár kb. 57 × 110 méteres). Az egészet 14–19 méter széles vizesárok veszi körül, amelynek csak a keleti szakaszában vezet át egy híd a város irányából jövő út folytatásában.

A *külső vár* É–D irányban ugyancsak hosszúkas, de kissé szabálytalan négyszögű (191–198 × 62–85 m), és úgy öleli körül az előbbit, hogy szintén a déli kisebb, s egyúttal a várból nyugat felé kifutó hídút („hosszú híd”) vonalától össze is szűkülő szakaszában jelöl az alaprajz jelentősebb méretű szabad térséget. Az északi nagyobb részében a középső vár vizesárka főként kelet és nyugat felől elég szűk (6–10 m) teret hagy.

A külső vár bástyáinak alakja nem mind egyforma. Közülük három, mégpedig az ÉK-i, az ÉNy-i és a DNy-i különböző méretű ugyan, de ugyanolyan olasz bástya, mint a középső vár négy bástyája. A DK-i szabálytalan, ötszögű sarokbástya viszont alakját tekintve korábbi korszakra utal, erősítve azt, hogy a négyszögletes külső vár már az olasz bástyák megépítése előtt erődített volt.

A keleti kapu melletti négyszögletes bástya *Méri István* szerint még korábbi időkből származhat. Azért vélekedik így, mert a bástya igen nagy mérete (21 × 24 m) benne azt a gyanút kelti, hogy ennek cölöpszerkezetű falát talán egykori lakótorony alapjai köré tervezték. Erre abból is következtet, hogy falainak vastagsága elüt a vár többi falától, és nem kaputorony, mert a mezőváros felől a hídút nem rajta át, hanem déli fala mellett vezet be a külső várba. *Méri Istvánnak* ezt a feltételezését az előzőekben közölt feltevésen kívül egyelőre semmilyen más adattal nem tudjuk alátámasztani, magának a felmenő szerkezeteknek a Nádasdy-korban történt építéséről az előzőekben közölt 1559. január 27-i forrás egyértelműen tanúskodik. Anélkül, hogy megfelelő adatok hiányában *Méri Istvánnak* ezt a hipotézisét kétségbe vonnánk, meg kívánjuk jegyezni, hogy egyedül a kaputorony nagysága, vagy a torony falvastagságának eltérése a vár többi részétől, nem tekinthető elmélete mellett bizonyítéknak. A falvastagságot a vár legjobban támadható kapujának védelme is indokolja, és szükségessé teszi az is, hogy abba kifelé tölcésesen szélesedő lőrésüket tudjanak beépíteni. Ugyanakkor a kapunak a bástya mellett való elhelyezése a kor várépítészetében a kapu oldalazó védelme céljából eléggé elterjedt alaprajzi formát mutat.

Ezeken kívül a két északi külső bástya között a kötőgát közepe táján egy szabálytalan kiugró, talán ágyúpadnak szánt nagy bástyaféle van, amely esetleg a most leírt vár építésének utolsó szakaszából való.

A külső vár vizesárkának csak a nyugati fala mentén húzódó viszonylag keskenyebb (5–7 m-es), és a déli oldalon erősen kibővülő (21–34 m-es) szakaszát jelzi világosan a tervrajz. Keletről az alaprajz készítésének időpontjában már épültek az új védművek, és

itt már az új építési periódushoz készült, a régít nyomtalanul eltüntető várakok láthatók.

Önként kínálkozna az a lehetőség, hogy a Nádasdy-féle számadásokban és más feljegyzésekben a várbeli építkezésekkel összefüggő adatokat az alaprajzzal összevegyessük. Kiindulhatunk mindjárt abból, hogy az alaprajz megjeleníti az erődítménynek a feljegyzésekből ismert hármass beosztását, vagyis a belső a középső és a külső várat. Ez a beosztás azonban már korábban, a Nádasdy-féle átépítés előtt is létezett.⁷³

Több kapuját név szerint is megismerhetjük, az írott adatok szerint a város felé, vagyis keletre nézőt Kenéz-kapunak, a nyugatra nyíló pedig Jézus-kapunak nevezték.⁷⁴

A Nádasdy birtoklása idején épített, akkor újdonságnak számító olasz bástyák önmagukban arról tanúskodnak, hogy a főúr igyekezett lépést tartani a várépítkezések korszerű előrehaladásával. Amíg azonban a kapuk egyeztetése a számadásokkal említettekkel megvalósítható, a bástyák nevének egyeztetése a tervrajzon láthatókkal nem egyszerű, szinte lehetetlen feladat. Ugyanis több, más-más nevű bástyáról olvashatunk, így a Délső-, a Rajki-, a Máté diák, a Szalay Lénárd, a Huszár Pál bástyáról, vagy a Szlunyi által épített bástyáról, stb.⁷⁵ Ezek azonosítása a tervrajz bástyaival többek között azért nehéz, mert a nevek nem közvetlenül egyidejűek, tehát más-más neve azonos bástyának is lehetett, pl. építője vagy átépítője szerint. Nem mindig dönthető el az sem, hogy a külső vagy a középső vár bástyájáról van-e szó, hiszen helyükre vonatkozó biztosabb megjelölést csak elvétve találunk.

Talán legjobban felhasználható mégis a már említett 1559. január 27-i levél, amelyből úgy tűnik, hogy a külső vár bástyáinak építéséről van szó. Ebből annyira bizonyos, hogy az ÉK-i bástyát hívták ekkor Rajki bástyának, és szó esik a kapu mellett való bástya és az e közötti falszakaszcól is. A levelet író Szele Jakab következtetéses volt, és ha az ez után sorrendben leírt bástyák ezt az irányt követik, akkor a DNY-i volt a Máté diák bástyája, a DK-i a Szalay Lénárd bástyája, és az ÉNY-i – még az építés legkezdetlegesebb fázisában lévő, a legkevésbé veszélyeztetett irányt védő – a Huszár Pálról elnevezett bástya.

A tervrajz a középső és a külső vár falait, bástyáit egyaránt – amint említettük – faszerkezetűnek ábrázolja. A rajz világos képet nem adhat a földtömésű falakról, hiszen azoknak általában csak a külső szegélyét mutatja, s azt a sűrűn egymás mellé levert cölöpökkel nyilván csak jelzi. Am azt sem mindenütt azonos módon, hanem láthatólag különbséget tesz erősebb és gyengébb falak, ill. bástyák között. Ez abban nyilvánul meg, hogy pl. a középső vár szegélyét körös-körül, és a külsőét is, a keleti oldal kivételével, egysoroson levert cölöpökkel jelzi.

A külső vár keleti falát a DK-i sarokbástyával együtt erősebbnek mutatja, egymás melletti kétsoros

cölöpökkel jelezve, míg a kapu melletti lőréses bástyát párhuzamosan futó, kitöltött, szélesebb közű kettős cölöpsorral a legerősebbnek ábrázolja.

Az egész ábrázolásmód inkább jelképesnek vehető, hiszen nem egyszerű faszerkezetről van itt szó, amint az az említett írott forrásokból élénk tárul. Annyi azonban valószínű, hogy ezzel a jelzésmóddal mégis valóságos helyzetre utal, hogy a vár K-i oldala kívánt erősebb védelmet.

A külső vár K-i szakaszának megerősítésére azért volt szükség, mert ezen az oldalon keskenyebb a mocsár, tehát közelebb volt a vár a parthoz és a városhoz, míg a túlsó nyugati oldalról az óriási mocsaras terület komoly védelmet nyújtott. Ezen kívül a DK-i ötszögű bástyának erőteljesebb kiépítését az is indokolja, hogy a középső és külső várban is álltak épületek (pl. sütőház, kovácsház, tömlőc, stb.) és a vártól délre egy erődítményen kis sziget is volt, amelyet a várral híd kapcsolt össze. Ez a terület azonos lehetett az írott forrásokban a várral kapcsolatosan említett kerttel.

A tervrajzon a mocsaras területeken áthaladó útszakaszoknál ugyanúgy, mint a vízesárkon átvezető hidaknál többnyire láthatólag sűrűn egymás mellé fektetett dorongfákat jeleznek, amiből általában cölöpös hidutakra következtethetünk, amint arról a későbbiekben sorra vett írott adatok is tanúskodnak.

A most elmondottakból láthattuk, hogy az ábrázolás és a várra vonatkozó írott források sok mindenben kiegészítik, magyarázzák egymást, de azért nyitott kérdéseket is hagynak.

3. Kanizsa vára és környéke hadieseményei (1560–1567)

a) A vár Nádasdy Tamás és özvegye kezén (1560–1566 nyara)

Az 1560-as évek elején Zalában a török támadásoktól sújtott terület inkább a megye északi fele volt. 1552-ben a török elfoglalta Veszprémet, és hosszan kísérletezett a Balaton-felvidéki várak elfoglalásával. A kanizsai őrség ennek a térségnek az eseményeit is figyelemmel kíséri. Zichy István 1555 áprilisában felderítőinek jelentése alapján figyelmezteti a nádort, „Im irtam Sennyei uramnak es, hogy Veszprém felől es vigyázzanak uraim.”⁷⁶ Az ismétlődő támadások csak a hatvanas évek elején vezettek eredményre. Az 1561. április 16-ról 17-re forduló éjszakán Zala északi felében nagy veszedelem támadt. A törökök elfoglalták Hegyecs várát, és ebben nagy bűne volt Gergely porkolábnak, aki az erősséget hanyagul őriztette. Április 19-én Ormány Józsa sümegi kapitány levélben kérte Csányi Ákost, hogy fogassa el Gergely porkolábot, aki a vár elfoglalásakor részegen feküdt egy pin-

cében, mert nagyon félt, hogy előbb-utóbb átszökik a törökhöz, ahol felesége és négy szép fia fogságban van.⁷⁷ Június 12-én Ormány arra kéri Csányit, hogy írjon Komár és Szentgyörgy váraiba a megye viceispánjának, legalább ezer emberrel támadjanak a törökre.⁷⁸ A törökök ugyanis Hegyesd birtokában újabb várakat akartak elfoglalni. Szengrótot kezdték ostromolni, de a várak figyelmeztető lövéseit hallván visszavonultak.⁷⁹ Végülis Hegyesdet Nádasdy Tamás tevékeny kezdeményezésére csak 1562. április 9-én 11 napi kemény ostrom után sikerült visszafoglalni.⁸⁰ A Hegyesddel kapcsolatos események igen foglalkoztatták Nádasdy Tamást, amit bizalmi emberének, Csányi Ákosnak a leveleiből láthattunk, hiszen a török erről a támaszponttól egyaránt vesztélyeztetette a sárvári uradalmat és a Kanizsával való összeköttetést is.

Nádasdy Tamás 1562. június 2-i halála után az özvegy, Kanizsai Orsolya összes, a török torkában fekvő birtokainak védelme Csányi Ákosra nehezedett.

Csányi Ákos egyike azoknak a zalai köznemeseknek, akiket familiárisi kapcsolat fűzött Nádasdy Tamáshoz. A hajdani nagyhatalmú Hahót-Buzád nemzetség leszármazottja valószínűleg az 1540-es évektől szegődött szolgálatába, és hamarosan Nádasdy legfőbb bizalmi embere lett. A familiárisok, szervitorok közötti kialakult lépcsőzetes függési rendszerben magasán állt, a közvetlen családi ügyekben is gyakran intézkedett. 1556-ban „*praefectus arcis Kanysa*” kap levelet Somogyi Benedektől, 1557-ben Ormányi Józsa sümegi kapitány „*in locum tenens domini Palatini*” titulussal illeti. A prefektus az egész uradalom élén áll, általában jelentős katonai tartalommal is töltve, gyakorlatilag katonai és gazdasági irányító egyszemélyben. Az egyes szervitorok egymáshoz való viszonya nem eléggé tisztázott. Csányi Ákos prefektusi működésével párhuzamosan pl. Szele Jakabnak is ugyanez a titulusa Kanizsán, és 1564-ben egyértelműen ő az uradalom irányítója. Ugyanakkor Csányi Ákos szerepe is világosabb, egyértelműen ő Kanizsai Orsolya legfőbb embere, alá tartozik Szele Jakab, akinek teljesítenie kell „amit Csányi uram mint superintendens asszonyom és gyermeke javára asszonyom akaratjából mond és hagy.”⁸¹

A vár, amely zömében romlékony anyagból, fából épült, állandó felújításra szorult. A munkákban elsősorban az uradalom ingyenmunkájával számoltak. 1564-es instructio szerint: „Az vár mive is az ő dolgok, mikor reá hirdetik, de nem csak ő magok, hanem mind szabadosok mind plébános jobbágyi, mind futott nemes népek, kik itt a városban házat tartanak, kötelesek legyenek ezféle kezenséges jóra és megmaradásra nízó munka terbére.” A vár praefectusa továbbra is Szele (Ze) Jakab, a jelzett utasítást is hozzá intézték. Tőle függenek a porkolábok (ezek viselik az épületek gondjait) mind az „egyéb rendbeli

lovagh és gyalogos szolgák”.⁸² Az 1564. évi leltár, illetve az instructio alapján a várban és a majorokban tevékenykedő Nádasdy-emberek száma 100-ra tehető, közülük közvetlenül a várban működők száma 78. Szele Jakab várnagy (*praefectus*) nyolc lóval (lovassal), 2 porkoláb 6–6 lóval, 2 viceporkoláb, 22 kapunálló, 10 hópénzes drabant, az udvarbíró négy lóval, Pálffy Ambrus 6 lóval, Bogdán négy lóval, Erdélyi Tamás két lóval és Máté deák számtartó.

Ismerjük néhány évvel későbből (1568) a vár tisztségviselőinek fizetését is: Szele Jakab 200 forintot kap évente, abrakot 15 lóra; Thöke Benedek porkoláb fizetése pénzben 93 forint 75 dénár; Koskoczy Vitalis porkoláb ugyanennyit kap; Nagy Benedek udvarbíró (*provisor*) 60 forintot és 4 lóra kap abrakot.⁸³

A kanizsai vár hadifelszereltségét az 1566. június 9-én készült leltár alapján pontosan ismerjük, és ugyanakkor jó forrás a vár szerkezetére is:

„Kanizsa várának inventariomja Zalay Benedeknek Bakonakynak kanizsai praerectusnak Szele Jakabnak Szentbalasynak adatott június 9. napján... 1566.

Belső vár

Malomház
Szalonnásházban
21 hitvány paizs
Csépeház
2 sisak
2 pajzs
1 szablya
1 hegeszter
11 kopja
1 hitvány német kard
Kápolna
Kisbolt ház
Boltfolyosón
3 zászló kopja
Sütőház
Konyha

Középvár

Folyosón
ágyú alá való kerekek 10
2 ágyú alá való vasrúd tengelyével

Belső várban az felső folyosón

29 kopja
Belső bástya
47 kopjvas

Az agyu (ágyú) szerszámoknak számai

Az felső folyosón nap esetén való porházban vagon

4 szerszámij
12 számszerij
68 puskapalack
9 fokos szekérhez való láncos szeg
61 puskaforma

- 54 puskamezek
 35 puska golyóbis
 15 Puskavesszőbe való vas
 6 szakallas mezek
 24 kosár laptha
 67 tű laptha
 10 szakallas-tüzelő vasas vessző
 3 öreg bőr porzsák
 1 kis bőr porzsák
 3 tarackhoz való forma
 5 szakallas forma
 2 vasmacska
 1 vashorog kibe gonosz embert visznek
 1 ládában egy kis bőrzsákban tarackpor
 4 vas tarackgolyóbis
 egy kender kötél
 23 tonna tarack és puska por
 és egy 1/2 tonna por
 egy remek tarack vas szakadozott
 17 szakallas golyóbis
 14 laptha puska
 23 szakallab
 1 öreg tekenő
 1 kis tekenő
 1 földvágó vas
 Az kápolna fölött való házban az felső folyosón,
 egy kasban
 vas chonkoly
 Az kapunállók szobájában vagyon
 3 szakallas
 Az folyosón ugyanott
 1 tarack agy, vasazott, tengelyével egyetem-
 ben
 1 rézdob
 3 vas lámpás kivető
 1 vasazott tarackhoz való agy tengelyével
 egyetemben
 A nagy szoba fölött
 1 üres tarack agy, vasazott két kerekével
 Az középső folyosón való boltban
 por hordó (kis) 19
 és 2 1/2 hordó
 másféle por 36 hordó
 10 ón tábla
 238 vas lapát
 125 kővágó csákány
 283 hegyes kapa
 59 irtó kapa
 22 vasasásó
 20 csigára való istráng
 Az toronyban
 7 számszerij
 21 számszerij nyele
 1 kis atalagh
 1 tarack agy vaszatlan
 102 puska
 1 szakallas palack
 1 teknő
 1 tarackhoz való láda
 1 rosta
 1 vaslapát
 2 tarackhoz való kanál
 1 tarack golyóbis
 1 vasas tarack gyújtó pálca
 Az thorony mellett való házban, kiben Wyda por-
 koláb lakik
 66 vas nyelvű szakallas
 17 fa nyelvű szakallas
 2 vaslapát
 2 lámpás
 Az belső kapun
 1 vas nyelvű szakallas
 3 fa nyelvű szakallas
 Az közép kapun
 3 vas nyelvű szakallas
 26 fa nyelvű szakallas
 3 fél szakallas
 3 puska
 8 tarackhoz való szeg
 1 törött szakallas
 100 szakallas golyóbis egy bőr tartóban
 5 szakallashoz való palack
 3 hegesterből csinált dárda
 2 kaputoló dárda
 5 porzsák
 2 szakallashoz való vessző
 1 portörő szakallas
 1 fekete ládában öreg tarack golyóbis 23
 28 közép tarack golyóbis
 228 szakallas golyóbis, ugyanazon ládában vá-
 gó vas 1
 2 lukasztó vas
 1 tarack forma
 Az közép kapu fölött való szobában
 7 szakallas
 6 szakallas tisztító pálca vasas
 Az kenéz kapun
 8 fanyelű szakallas
 64 szakallas golyóbis
 1 forgó tarack tisztító
 2 szakallas tisztító vasas
 1 dárda
 Az kápolnabeli boltban
 fenyő szurok fél csöbörrel
 fenyő szurok fél atalaghal
 fenyő szurok egy kis hordóval
 két kis hordóban kénkő
 szitált kénkő fél fazékkal
 öreg tarack golyóbis 208
 közép tarack golyóbis 100 1/2
 szakallas golyóbis 108 1/2
 Ágyúk száma
 Az toronyban 1 tarack
 A nagy szoba fölött 1 tarack

A szalonnás ház mellett 1 tarack
 A belső várban 3 mozsár pattantyú
 egy seregbontó 3 szakállással
 egy eltörött vastarack rajta 1 öreg harang
 Az nagy bástyában 4 tarack
 Az belső bástyában 4 tarack
 vagyon ottan folyosón 2 tarack
 Az kenéz kapun 1 tarack
 vagyon ottan az belső bástyában 6

Ezek szerint a várban 14 használható, 1 törött tarack ágyú, 3 mozsár pattantyú és 1 seregbontó, 153 szakállas, 119 puska, 23 számszerij, 21 számszerij nyél, 23 pajzs és 87 kopja található. A lőporkészlet 23,5 tonna tarack és puskapor, 57,5 hordó különféle minőségű puskapor, valamint 9 porzsák, a lőszerkészlet 365 1/2 tarackgolyóbis, 517 1/2 szakállasgolyóbis és 35 puskagolyóbis. Mindezek alapján *Kanizsa vára védelmi képessége* (a környező várakhoz képest) a török Szigetvár elleni támadásának előestéjén a környező várakéhoz viszonyítva összehasonlíthatatlannul jelentősebbnek mondható. Ugyanakkor feltűnő, hogy az ágyúk, szakállasok számához képest mennyire kevés a beléjük való golyók száma, nyilvánvaló, hogy ezzel a mennyiséggel egy komolyabb ostrom esetén nehéz lett volna hosszabb ideig védekezni. A puskagolyók igen kis száma viszont magyarázható azzal, hogy ezeket zömmel a puskákat használó katonák részére osztották ki.

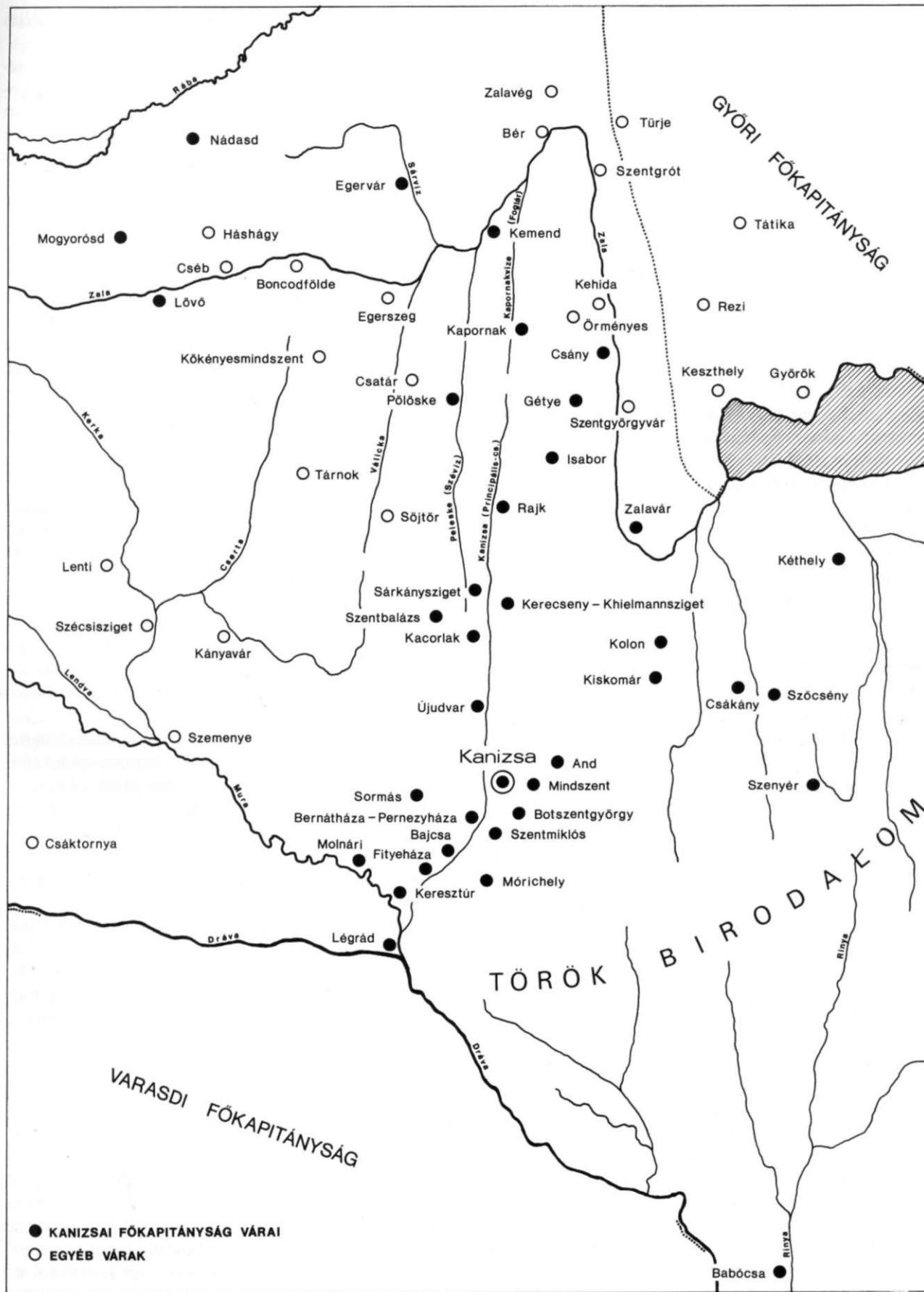
b) A kanizsai főkapitányság létrehozása (Tahy Ferenc főkapitánysága), a vár kettős uralom alatt (1566–1567)

Szigetvár 1566-os ostroma idején már a figyelem a stratégiaileg rendkívül exponált kanizsai várra terelődött. Kanizsán jelentős létszámú katonaságot, köztük sok német zsoldost vontak össze, félve attól, hogy a vár szintén a török támadás áldozatául esik. Báró Palhiller Miklós levele szerint: „öfelsege VI. 16-án kelt levelét VI. 18-án vettem. Ebben az áll, hogy egy cohorsot (zászlóaljat) gyalogos légióból küldjek Kanizsára. . . A probléma csak az odaküldendő katonaságnak az élelmezése meg a zsoldja. . .”⁸⁵ Palhiller „problémája” az ellátatlan katonaság tekintetében sajnos beigazolódott. Azok ellátásukat a város és a környék kirablásával kívánták biztosítani. A német katonák és a helybeli lakosság között kirobbant ellentétek a város elpusztulásához vezettek. Kanizsa mezővárost a német katonák felgyújtották. Lakóit a városba betelepedett németek elűzték, így az gyakorlatilag üressé vált.⁸⁶ A török Szigetvár eleste utáni napokban tovább támadott és elfoglalta a Somogy megyei Vizvár, Geszt, Babócsa, Csákány és Csurgó várakat.⁸⁷ A kanizsai vár előterét védő legfontosabb erődítményt, Babócsát Perneszi István és Verebélyi Mihály parancsnokok gyáván otthagyták, harc nélkül

került a török kezébe. Berzencét, amelyet Szalai Kelemen szintén gyáván üresen hagyott, a török szerencsére elfelejtette megszállni. A Kanizsa elleni támadás is bekövetkezett, de még előtte Récsénél a török lest vetett, melybe a vár védői beleszaladtak és Keglevich Péter hadnagy is elesett, valamint éjszakai rajtaütés során Botszentgyörgyöt is megpróbálták megszerezni. Bár a hasonló éjszakai roham Kanizsánál is sikertelen maradt, a „védők” kártétele a városban egy komoly ostroméval vetekedett. Szerencsére a támadók nem rendelkeztek tűzérsséggel, így az éjszakai rajtaütéskor fejszékkal igyekeztek betörni a palánkot, visszaverésüket a Kanizsára rendelt Tahy Ferencnek csak nagy veszteségek árán sikerült elérni. A török lovasság közben szinte egész Zalát végigdúlta, súlyos károkat okozott, még a Rábán túlrá, Ják és Szombathely térségéig is eljutott. Az egyik ilyen zsákmányoló lovascsapatot Thury György és Török Ferenc verte szét Szakadánál, „mi Kapornak, Peleske és Rajk között fekszik.”⁸⁸

Szigetvár pótlására Kanizsát jelölték ki, s még az őszön a dunántúli főkapitányságot ketté választották és létrehozták a Balaton és Dráva közti főkapitányságot kanizsai székhellyel, melynek élére Tahy Ferencet nevezték ki.⁸⁹ Tahy Ferenc (?–1573) aki 1550–1552-ben Szigetvár kapitánya, ugyanakkor dunántúli főkapitány, 1553-tól Pozsega vármegye főispánja, 1554-től főlovászmester, az ország egyik főrendje volt. Már 1544-ben Zrínyi Miklóssal – akinek Ilona nevű húga volt a felesége – majd 1556-ban Nádasdy Tamással együtt harcolva részt vett a török elleni küzdelemben a Dél-Dunántúlon, jelentős katonai tapasztalatokkal rendelkezett, ismerte a rábizott térséget is. Kísérletben több jelentős ismert tiszt és vitéz érkezett Kanizsára, mint a szomorú sorsú Keglevich Péter testvére, Máté, Alapi János (Gáspár is), Geszti Ferenc, Palaticz György és mások.⁹⁰

Tahy Ferenc főkapitányi hatalma kiterjedt a térségben létező összes erődítményre, az azokban állomásozó katonaságra. Kanizsán létrejött az a furcsa helyzet, hogy Tahy Ferenc mint királyi kapitány nem függött a vár gazdájától, Nádasdy Ferencenétől. A vár tulajdonképpen Szalay Ágoston kapitány és Szele Jakab praefectus irányítása alatt maradt, ők rendelkeztek a várban állomásozó, a Nádasdyak zsoldjában álló katonaság fölött.⁹¹ A királyi katonaság elsősorban az erődített városban állomásozott, köztük és a várbeliek között állandó volt a súrlódás. Bizonyosnak tűnik, hogy a királyi katonák egy részét magában a várban is állomásoztatták, amit bizonyít Szalay Benedek várnagy egy levele, amelyben azt írja, hogy őt egy Fynther nevű német hadnagy „az torony alatt” kegyetlenül leszidta, s kijelenti, hogy a németekkel együtt ő ott nem marad.⁹² 1567 tavaszára a katonai helyzet nagyon veszélyessé válik Kanizsa környékén. Május 21-én Tahy Ferenc jelenti, hogy a törökök a Rinya folyó másik oldalán Babócsát akarják újjáépí-

7. térkép. A Kanizsai Főkapitányság 1566–1600

teni, valamint Segesdet. 14 falu meghódolt a töröknek, kb. 1000 lovas és gyalogos Csákány erődöt (Somogy vm.) támadta meg, ugyanezen a napon a törökök Galamboknál is támadtak. Tahy véleménye szerint „így őfensége birtoka elnéptelenedik”.⁹³ Júniusban Salm Eck győri főkapitány arról értesíti a császárt, hogy a törökök Kanizsa körül készülnek dúlni, sőt a minap is volt valami portya Kanizsánál. Kéri, hogy Tahy Ferencet küldjék Kanizsára. Ezek szerint a főkapitány a rendkívül veszélyes helyzet ellenére sem tartózkodott a gondjaira bízott erődítményben.⁹⁴ Augusztusban a törökök ismét megtámadták Kanizsa elővárát, Csákányt.⁹⁵ Szeptember 1-én Miksa számol be a budai pasának kanizsai jelentések alapján a törökök bűneiről: a törökök 6 felégetett erődítmény helyreállításával foglalkoznak, a Mura Kanizsa és Komár között fekvő területét bekerítik. Augusztus 24-én két bég 3000 lovassal és gyalogossal Csákány körül portyázott, mások ugyanakkor Szécsényt ostromolták hevesen bombákkal és kisebb ágyúkkal.⁹⁶ Ugyanerről az eseményről ismerjük Tahy Ferencnek a királyhoz küldött levelét is.⁹⁷ Musztafa pasa Csákányra vonatkozólag azt a választ adja, hogy a csákányi portya okozója Tahy Ferenc volt, mert ő 2000 lovassal és gyalogossal összeütközést provokált.⁹⁸ Musztafa Trautson János királyi tanácsosnak szintén erről az eseményekről írva megemlíti, hogy Tahy Ferenc Kapusnál „kastellt czinalthathoth, my arra semmy szóth nem teszwnk”. Másnap válaszol Trautson János a budai pasának. Sziget, Babócsa, Koppány táborának praefectusai ellenséges vállalkozásra készülnek Kanizsa környéke ellen. Az az ürügyük, hogy Tahy Ferenc Szécsényt újjáépítette. Pedig – mint írja – Szécsény őfelsége birtokának közepén van, a császárnak jogában állna tehát építkezni, de a fegyverszünet megtartása érdekében ettől a jogától eláll.⁹⁹ Mint láthatjuk, 1567 folyamán a török folyamatosan offenzívában van Kanizsa előterében, Tahy Ferenc csak védekezik, ugyanakkor a rendelkezésére álló haderő ütőképességét csökkenti, hogy a főkapitány nem mindig tartózkodik Kanizsán.

Rendkívül rossz a kanizsai katonák ellátottsága is. 1567 januárjában királyi utasítás szólítja fel a Kamarát, hogy küldjön 900 forintot a katonák számára, majd 1000 forint átutalásáról volt szó Tahy Ferenc részére, szintén a kanizsai katonák fizetésére.¹⁰⁰ Februárban Nádasdynéval a katonák megfelelő táplálékkal való ellátásáról tárgyalnak.¹⁰¹ Tahy Ferenc mint kanizsai főkapitány 1567 januárjában utasítást kap, hogy ha szükséges, katonasággal támogassa a vármegyei adószedőt (*dicátort*) az adó behajtásában. Az ügy nyilván a rendkívül nyomorúságos helyzetben lévő vármegyében nehezen megy, az összegyűjtött pénz viszont Tahy főkapitányt illeti a katonák kifizetésére.¹⁰² A zalavári apátság tizedeit is a kanizsai katonák zsoldjára fordították, de ezek az összegek kevésnek

bizonyultak, a király zsoldosainak fizetése állandóan hátralékban van.¹⁰³

Nem volt jobb a helyzet a Kanizsai Orsolya szolgálatában álló katonák között sem. 1566–67-ben többnyire abban az ügyben levelcznek, hogy az elfogott törököket, illetve azok váltságát maguknak szeretnék megtartani. Az özvegy az érték egyharmadához ragaszkodik „...könyörgünk te nagyságodnak, hogy el ne vegye tőlünk az rabot, és az harmadot is belőle, hadd segítsünk magunknak vele.”¹⁰⁴

A vár átadása előtt 1568-ban a Nádasdy-emberek száma az 1564. évi 100-ról 85-re, a várban lévőké 68-ról 53-ra csökkent. A tisztségviselők ugyanazok maradtak. Fizetségükről az 1568. február 18-i instructio intézkedik. Nagy Benedek provisor 6 lóra kap abrakot (azaz 6 lovasra kap fizetést), évi 120 forintot ruhákra, ezen kívül gyermekével együtt ingyen táplálkozik. Négy szolgálja van, akik 1–4 font húst, kenyeret és 1/2 pint bort kapnak naponta. A provisor kap még 20 köből búzát, lovainak szénát és takarmányt.¹⁰⁵ A fizetés nagyobb mint a korábbi volt, de az idők és a feladatok is változtak. A *provisor* feladata a vár jövedelmének felbecslése, az elhagyott pertinentiák lakóinak visszahívása. A parasztoktól be kell szedni az adót, és gondoskodni kell, hogy az összeg időben a Kamarához jusson, ő gondoskodik arról is, hogy a vendéget tisztességesen fogadják, ebben segíteniük kell az ellenőrnek (*contrascriba*), a számtartónak és a várnagyoknak. Mint az instrukcióból kitűnik, a tiszttartó ekkor már gyakorlatilag két urat szolgált.¹⁰⁶

A királyi zsoldban álló katonák létszámát sajnos nem ismerjük, így Kanizsa valódi katonai ereje 1566–67-ben homályban marad. Van egy olyan adat, mely szerint Tahy főkapitány 1567-ben 2000 emberrel provokált egy összeütközést, de ezt a létszámot nyilván az egész főkapitánysága erődítményeiből, s talán a vármegyei és a hozzá csatlakozott magánkatonaságból szedte össze.¹⁰⁷

Tahy Ferenc kanizsai főkapitánysága idején már nem volt fiatal ember, sőt betegsége is gyötörte. Így tisztere, amikor a vár királyi kézbe vételének gondolata felmerült, egy fiatalabb, agilisabb főkapitány jelölésére volt szükség. Tisztségétől 1567 szeptemberében vált meg.¹⁰⁸

4. Kanizsa mezőváros (1532–1567)

Az 1540-es évekig a közelben zajló hadüveletek még nem érintették Kanizsát, melynek 1542. évi összeírása szerint itt Nádasdy Tamás birtokában 18, a helybeli plébánoséban 2 porta található, azaz a mezőváros lakossága körülbelül az 1530-as állapottal azonos.¹⁰⁹ Valószínű, hogy az 1546-os, vagy egy következő évi török támadás következménye volt, hogy amikor 1548-ban a mezővárost összeírták, megállapították,

hogy teljesen leégett, minden háza a tűzvész után épült („*Combusta. Totaliter novae domus.*”).¹¹⁰ Ennek a nagy török támadásnak Kanizsán 24, az uradalom többi falujából pedig Becsehelyen 30, Szegeden 27, Gelsén 26, Venécén és Csákányon 10, Palinban 14, Újudvaron 40, Almaszegén 15, Újnépén 15, Sormáson 17, Szepetneken 46, Szentgyörgyön és Mikfalván 20, Cinegéd földén 15, Bánfalván 17 és Eszteregnyén 13 porta esett áldozatul.¹¹¹

A mezőváros életében a török szomszédság mind erőteljesebb jelenléte, az állandó veszélyeztetettség, a meg-megújuló támadások jelentős változásokat hoztak. Nem tudjuk mikor került sor a település egy részének megerősítésére – gyanúnk szerint már a negyvenes-ötvenes évek fordulóján, talán az említett támadást követően – de ebben az időszakban a dicélis összeírások alapján már megkülönböztetik Belső (*Interior*) és Külső (*Exterior*) Kanizsát. Az előbbin nyilvánvalóan az erősített, a várhoz közelebb fekvő városrészt értve.¹¹²

Az erősített városrész jelentette az egyetlen, ha nem is túlságosan erős védelmet az itt élő lakosság számára. Ezt az állapotot dokumentálja a mezőváros lakosságának földesurához intézett 1560 körül kelt levele: „...nem tudunk hová kérni, mert csak vagyunk fejenként az Uristen markában. Az pogán ellenségnek vagyon minden szándéka igen nagy mireánk...”. Kéri, hogy viseljen az úr gondot rájuk, inkább szolgálnak neki, mintsem a török rabjai legyenek. „...Im ez palánk is semennyire jó, hogy ahhoz valamit bizhatnánk, mert mind délről, fölszéről, napkeletről és napeséséről megromlott, semmi oly akadokja sem kapuja. El annyira, hogyha csak valamennyire építenénk, mind az egész vártartományak gondja volna vele, mert az setét télnék ideje rajtunk vagyon...”¹¹³

Felvetődik az a kérdés, hogy Kanizsának ez a kettéválása nem csírája-e a dunántúli végházak mellett a 16. század második felétől általánossá váló kétsejtes megoldásnak, amikor a mezőváros erősített részében a katonák és családtagjaik laknak, mellette pedig külön helyezkedik el a település polgári része. Ha a teljes hasonlóság esete fenn is forog, sőt bizonyos, hogy a katonaság egy része az erősített városban lakott, nem lehetett csak a Nádasdy uralom időszakának viszonylag kis számú katonasága az oka a település kettéválásának. A források alapján mindkét városrészben döntően polgári lakosságot találunk, és hogy nem az egész települést erősítették meg, azt elsősorban a település szerkezete és elhelyezkedési körülményei magyarázzák. Kanizsának az északi fele, amely az Ördög-árokotól terjedt Lazsna irányába, viszonylag nagy és szórt lehetett, elhelyezkedése, valamint a vártól való távolsága miatt, falakkal történő megerősítése esetén is védhetetlen volt.

A török támadások mellett a várost 1542-ben és 1553-ban pestisjárvány is sújtja.¹¹⁴ A támadások, jár-

ványok következményeként megszűnik az élet a kanizsai ferences kolostor falai között. Utoljára 1533-ban tudunk létezéséről, amikor Terebezdi Jánost rendelik ide guardiánnak.¹¹⁵ Nem tudjuk, hogy ezután mikor és milyen körülmények között mennek el innen a szerzetesek, de bizonyosan még nem a terjedő reformáció, hanem a veszélyes helyzet kényszeríti őket erre a lépésre, hiszen a katolikus plébánia továbbra is működik. 1550-ben Miklós (*Nicolaus*) a plébános,¹¹⁶ maga a plébánia, és egyáltalán a katolikus hitélet azonban – hasonlóan a megye plébániáinak többségéhez – igen csak fellazult állapotban van. A zalai főesperesség 1554. évi kánoni látogatásának jegyzőkönyve szerint:

„Demeter a plébánosa, idős, fiatal vett feleségül, két szin alatt áldozik, a káplán is karing és harang(ozás), (csengetés?) nélkül, külső tiszteletadás nélkül viszi a szentséget a betegekhez, nem tudja rászanni magát a plébános, hogy megjavuljon, a templom és a cinterem fedél nélkül, A kegyur Nádosdi nagyságos úr.”

Három év múlva volt egy újabb *visitatio* is, sajnos ennek jegyzőkönyve nem maradt ránk.¹¹⁷ A kanizsai plébánia sorsát a későbbiekben is tudjuk követni. Maga a plébános Kanizsa városában is jelentős földbirtokos volt. A Szombathely utcában 12 negyedtelek lakosainak volt a földesura (ami tovább bizonyítja azt a feltevésünket, amelyet a korábbiakban Szombathely és Külső Kanizsa azonosságáról, ill. a plébánia templom helyéről írtunk), továbbá több faluban voltak részbirtokai, sőt egész falvai, a később az uradalomhoz csatolt Fityeházát is ő uralta.¹¹⁸

Az új hit, a reformáció is gyorsan gyökeret ver a mezővárosban. Elterjedésében a Kanizsai család familiárisai játszhatták a szerepet. Hássághi Dénes kanizsai tiszttartó, Kanizsai Orsolya keresztapja és gyámja fiát, Ferencet a wittenbergi egyetemen iskoláztatja 1536-ban, aki Dévai Biró Mátyással a „magyar Lutherrel” is itt ismerkedik meg. A Nádasdy udvarban Sárváron is már a protestantizmus szelei fújtak, 1537-ben létesül itt a nyomda, ahol 1541-ben megjelenik Sylvester János Újszövetség fordítása. Így nem csoda, ha a kanizsai tiszttartók is támogatói, esetleg hívei is voltak az új tanoknak. 1544-ben már lutheranus lelkész itteni működéséről is tudunk, Szeremlyéni Mihály személyében, aki éneket írt „Egyiptomból kijövetelének Izraelnek”. Szeremlyéni 1551-ben lett a soproni evangélikus gyülekezet első lelkésze, aki saját levelében állítja, egy őt ért váddal kapcsolatban, hogy őt gonosz cselekedetei, vagy eretnek-sége miatt sehonnan sem űzték el, hanem esztendeinek száma kitelvéen jött el Sopronba. A későbbiekben is folyamatosan számolhatunk evangélikus lelkésszel vagy hívekkel Kanizsán. A támogatók avagy hívek közé számítható Terjék Tamás is, akihez Szegedi Máté a kálmánacsai lelkész fordult bizalommal leve-

leben, és kéri, ajánlja őt Nádasdy Tamásnak, mint Isten igéjének hirdetőjét.¹¹⁹

A középkori városban egyetlen adatból (1481) tudunk az ispotály létezéséről, amely bizonyosan még a 16. században is fennállt. Az elesettek befogadására létesített intézmény, ha jobbágyokkal nem is, de szántókkal 1568-ban is rendelkezett a város határában.¹²⁰ A város élete azonban a nehéz körülmények között is még a mindennapos kerékvágásban halad. Rendszeresen megtartják a vásárokat, ahová a környező uradalmakból is érkeznek áruval. 1560 júniusban Szele Jakab várnagynak a nádorhoz írt leveléből tudjuk meg – amelyben a Zrinyi jobbágyoktól elvett só dolgához fűz magyarázatot –, hogy ezek rendjét írott és szokásjog is szabályozza:

„Ez dolgot nagyságod így értse, hogy itt a kanysai városban sokadalmak napján olyan *törvénnyel és szokással* élnek, hogy senkinek nem szabad savát eladni, vagy megvenni általában tíz órának előtte, de azért kevesenként szabad eladni, tíz óra után általában is szabad eladni, ezt penigleg az sokadalomnak estin és napján meg szokták kiállítani, de ezzel semmit nem gondolván az Zriny uram túsér kereskedő jobbágyi, az sokadalomnak estin általában ennihány szekér sót megvettének vala és az sokadalomnak napján kétszer árán adták és árulták az szegény községnek az sót: ez okáért hagytam vala, hogy törvényt láttatnéjek ez dologban és Batthyány Mihály uram által és több nemes uraim által könyörgének, hogy ne törvényködném velök. Azért az kenyergéskor *szerzés szerint* minden szekértül egy-egy sót adtak, kit az nagyságod háza szükségére költöttünk; és ez dolognak vagyon négy esztendeje.”¹²¹

Kanizsa és a kanizsai vásárok a 16. század első felében, Szigetvár elestéig kiemelkedő szerepet játszottak annak a kereskedelmi útnak a forgalmában, amely Velence és szárazföldi tartományai felé vezettek. A középkori Magyarországot három fontos útvonal kötötte össze a lagunavárossal. Az egyik Kanizsáról Légrád, Zágráb, Topusko, Modrus, Zengg útvonalon ment a tengerpartra, erről ágazott le Zágrábnál a Kostanjevica, Loz, Fostojna, Triest, ill. Rijeka útvonal. Az egyetlen közvetlen szárazföldi irány Kanizsáról Nedölcén, Pettaun, (Ptujon), Cillin, (Celjen), Laibachon, (Ljubljánán) és Görzön keresztül vezetett Velencébe. Ezeken az útvonalakon elsősorban a marhakereskedelem bonyolódott, amely Somogy vármegye irányából haladt Velence felé. Somogy vármegyéből két marhahajtó út érkezett Kanizsára, melyek Szentpálnál egyesültek. Ezek az útvonalak közvetlenül is fordulhattak volna a zákányi rév felé, s hogy nem ezt tették, csakis a kanizsai vásárok kereskedelem-szervező fontosságával magyarázhatjuk. Tudjuk, hogy itt külföldi kereskedők is megfordultak állatvásárlás végett, azonban azt is meg kell jegyezni, hogy a kanizsai vámbevételek a vásárok jelentőségét

nem tükrözik kellőképpen, a század közepi kanizsai urbáriumok szerint az ebből befolyt jövedelem 40 és 50 forint között mozgott. Természetesen a kanizsaiak Szentpálon is szedtek vámot, amelynek jövedelme 20 forint körüli értéket mutatott.¹²²

Az osztrák források is megerősítik Kanizsa jelentőségét a déli irányú marhakereskedelemben, miszerint az idegen és a muraközi magyar kereskedők Sziget, Kanizsa, Kálmáncsehi és Babócsa mezővárosok vásárain találkoznak dunántúli partnereikkel.¹²³ Ennek a fontos kereskedelmi útvonalnak a lehanyatlása a török térhódításával, de leginkább Szigetvár elestével vált véglegessé, amikor is az 1570-es években a velencei kereskedők már a nyugat-magyarországi Duna menti vásárhelyeket látogatták, ahol a Duna–Tisza közí és a tiszántúli kereskedőktől szereztek be szükségleteiket.¹²⁴

A török támadások mellett az újhól és újból kitörő járványok sem kímélik Kanizsa és a környék lakosságát. 1561 februárjában Szele Jakab az újabb csapásról tájékoztatja a nádorispánt: „... mind az falvakon és az külső belső városban igen halnak és betegek is vannak, de itt benn az várban egy drabantnál több még nem halt...”¹²⁵

A város állapotáról az 1563–64-es esztendőben készült urbáriumok alapján tájékozódhatunk. 1563-ban 31 censust adó jobbágyot (*colonus*) tartanak nyilván. Ezek 17 egész telken és egy nyolcadtelken (fél negyedtelek = *quartam* 1/2) gazdálkodtak, megkülönböztettek két iparost, a pajzsgyártót és a lakatgyártót, valamint a bírót (*iudex*) és a kocsmáros (*educillator vini*). Ezen kívül 12 zsellér és 3 mészáros is élt itt. Jogállás szerint közülük 30 jobbágy, 8 szabados (*libertinus*, aki a katonai vagy egyéb szolgáltatás miatt a jobbágyterhek egy része alól felszabadított) és 12 zsellér volt, összesen 50 család. A 18 és fél telek után 18 forint 25 dénár censust fizettek.¹²⁶ Egy 1564-es úrbéri összeírás gyakorlatilag ugyanezeket az adatokat ismétli. Egyedül a cenzuális jobbágyok számát adja meg eggyel kevesebben, megadja a családok számát 49-ben, az egész telkek számát 17,5-ben, melyek után 17,5 Ft censust fizettek. E bevételhez jött még a földesúri vám.¹²⁷

Az 1564. évből kelt részletes urbárium megadja a bírót, az esküdteket, a mezővárosi polgárok és a zsellérek neveit. Megtudjuk, hogy a polgárok közül 3 egész, 5 háromnegyed, 2 ötnyolcad, 24 fél és 1 negyedtelkes, 12 zsellér, 3 mészáros, azaz 50 család él itt. Közülük 1 szabad (*liber*), 1 lakatos (seripar), egy pedig kocsmáros. A pusztá telkek száma 11. Ezeket a polgárok használják és a provisoroknak fejenként 1 köböl zabot fizetnek érte. Nem minden kanizsai jobbágy volt a Nádasdy családé, jelentős a plébános jobbágyainak száma, összesen 9-en vannak. Kanizsa polgárainak szolgáltatása 1 egész telek után évi 1 forint census. A földesúri (*alodialis*) földek nagysága 100 hold, ezen kívül 10 hold, amely régebben

a monostorhoz tartozott. A földesúri jövedelemhez tartozik a vámszedési jog. A földesúr Nádasdy Tamás özvegye Kanizsai Orsolya.¹²⁸ A nádorispán ugyanis 1562. június 2-án Egervárott meghalt.¹²⁹ Ismerünk még egy jobbágyösszeírást ugyanebből az évből, amely 30 cenzuális jobbágyot és 12 zsellért sorol fel, valamint azt, hogy az ekék száma 12.¹³⁰

Az 1564-es esztendőből származó dicális összeírás, amelynek szempontjai mások voltak, mint az urbáriumoké, a porták számában megegyezik a többi adattal, amivel mást, illetve többet mond, az a következő: a lakosság többsége az erődített Belső Kanizsán él, a falakon kívül mindössze 10 család, ebből is 6 zsellér és egy szegény (*pauper*). Belső Kanizsán megemlíti a várnagy, a tisztartó házát (*domus castellani, servitor domine*) és a molnárét. Ugyanakkor 14 menekült nemesi családot (*nobilis fugitivus*) is összeírnak, akik nemességük ellenére a vár erődítési munkáin kötelesek dolgozni.¹³¹

Az egymást követő, illetve ugyanabból az évből származó összeírások adatai alapján 59 család élt Kanizsa mezővárosában (a dicális összeírásban szereplő menekült nemesek nélkül). Ebből 50 özvegy Nádasdy-né, 9 pedig a plébános jobbágya volt. Ezt a számot összehasonlítva az 1530. évi 135 családdal (Szombat-hellyel együtt), a törzslakosság 56%-os csökkenését állapíthatjuk meg 34 év alatt. Az önálló iparosok száma is csak 4–5 fő, mindegyikük (pajzsgyártó, lakatos, mészárosok) a katonaság kiszolgálását végzi. A telekszám a 33,75-ről 17,5–20,25-re csökkent, ugyanakkor a vár kiszolgálására hivatott allodiális birtok nagysága gyors ütemben nőtt, ami a robotterhek erős megnövekedésével járt együtt. Nagyon valószínű, hogy az összeírt, a jobbágytelkeken élők nem mindegyike tartozott egyforma szolgáltatásokkal a földesúrnak. Bizonyos, hogy az iparosok mellett a menekült nemesek is a földesúr jobbágytelkeit használják, de a censuson kívül nincsen más, elsősorban robot kötelezettségük. Másképpen ugyanis nem tudjuk magyarázni a kanizsai polgároknak 1565-ben Csányi Ákoshoz intézett levelét, amelyben tiltakoznak az egyre növekvő terhek ellen, hivatkoznak régi urbáriumukra, és azt írják „... valamint az ország elvégzett annak kívül mi sem akarunk menni...”. Elmondják, hogy urbáriumuk szerint 2 hordó bort Sárvarra vittek, kettőt kocsmáltak. A vár körüli árkot télen jegelték, ha az úr a várba jött, 1–2 szekér fát hoztak a konyhára. A szentegyház malmának töltését javították. Igen súlyos terhek a szőlők kapálása, hiszen csak 18-an vannak, „... abban is könnyebbséget várnánk öngységától, mert itt az töröknek torkában élünk...”¹³² 1566-ban igen súlyos csapások érik Kanizsa városát. A Szigetvár alól idáig nyomuló török lovasság egy éjszaka megtámadta a várost és a várat, és ha tüzérése nem is volt, nagy erővel, fejszéssel igyekezett a palánkot megbontani. Tahy Ferencnek azonban, ha nagy veszteségek árán is, de sikerült őket a falakról vissza-

verni.¹³³ Ami azonban a törököknek nem sikerült, azt a vár védelmére idevezényelt német katonák véghezvitték. Szalay Benedek szeptember 27-én jelenti Kanizsai Orsolyának: „Im az németek itt vannak, a külső város elége pénteken estve (szeptember 20) soholt csak egy pajta sem maradt; ki azt mondja, hogy a németek égeték el, ki azt mondja, hogy az török, mert immár az égés igen késén történnék. Az németek azt mondják, Chákánt is megégetik, mert az várnak nagy ártására vagyon; kéreméssel kértem, hogy meg ne égessék”, de választ még nem kapott. „a mi az szigetben itt a vár mellett gabona vagyon, még azokban tűrhető kár vagyon, de az külső kiskertek mind veteményivel és kertével oda vannak, a szőlőt peniglen szabadon hordják.”¹³⁴ Két nap múlva egy másik levél a magyarok és a németek közötti, az csemények miatt kirobbant gyűlöletet ecseteli: „Én inkább akarnám a török miá ölettetném meg, üdvösségemre, hogy nem mint a németek miá... Eleibe viszem vén fejemet, de az németekkel együtt nem maradok”.¹³⁵ Szalay még óvatosan fogalmaz, de a dicális összeírók a pusztításról már egyértelműbben nyilatkoznak. Belső Kanizsa „*coloni per Germanos partius Expulsi partium deserta*”. Külső Kanizsa is elégett („*combusta*”).¹³⁶ Ugyanez derül ki az ezévi urbáriumból is, amely szerint „a mezőváros jelenleg teljesen pusztá, mert a német katonák felégettek...”¹³⁷

1567. február 16-án Zala vármegye közgyűlése elrendeli. Kanizsa mezőváros megerősítésére Bánffy László gróf és Bánffy István gróf ajtónálló és asztalnokmester javaiból 100 szekér, Zrínyi György, Zichy Margit és Thurzó Erzsébet javaiból ugyanannyi szekér vesszőt és karót küldjenek emberekkel, a többi urak és nemesek pedig munkásokat küldjenek hat napra.¹³⁸ A gyors ütemben meginduló helyreállítási munkák ellenére Kanizsa az 1568. február 18-án felfektetett urbárium alapján szomorú képet mutat. Ugyanakkor, mivel felsorolja az összes lakosokat, illetve az elhagyott telkek egykori tulajdonosait is, a mezővárosra vonatkozó egyik legjobb és legteljesebb forrásunk Kanizsa 16. századi lakosságára és telekviszonyaira:

1.) A most is a várban lakó és annak szolgáltatásokkal tartozó jobbágyok („*coloni eiusdem nunc in vallo novo manentes et ad arcem sua servitia pestantes*”):

Túrós György bíró	1/2 telkes
Buza Mátyás	1/2 telkes
Herceg Miklós	1/2 telkes
Bebők Tamás	1/2 és 1/4 telkes
Balog Imre	1/2 telkes
Bedők Pál	1/2 és 1/4 telkes
Pipo András	1/2 telkes
Kalmár Mihály	1/2 telkes
Bocskor Ferenc	1/2 telkes
Bagoly János	1/2 és 1/4 telkes

Szentes János	1/2 telkes
Hencse Máté	1/4 telkes
Lakatgyártó Lőrinc	1/2 telkes
Pajzsgyártó Antal	1/2 telkes

(Az utóbbi kettő – mivel mesterségével szolgál a várhoz („*qui tamen suo artificio servunt ad castrum*”), – libertinus)

2.) A veszedelmes hadihelyzet miatt szétszóródott jobbágyok („*coloni procul dispersi proper pericula*”):

Kósa István	egész telkes
Kósa Imre	egész telkes
Bedők Barnabás	egész telkes
Bakos Mihály	1/2 telkes
Bagoly Ambrus	1/2 telkes
Bebők Kis Mihály	1/2 telkes
Nagy Gergely	1/2 telkes
Kalmár György	1/2 telkes
Kósa János	1/2 telkes
Tót Márton	1/2 telkes
Kósa Péter	1/2 telkes
Ilona, Varga Balázs özvegye	1/2 telkes

3.) A teljesen elpusztult telkek tulajdonosai („*sessiones penitus desertae et hominibus carentea*”) korábban ezek voltak:

Buza Ambrus	1/2 telkes
Pósa Illés	1/2 telkes
Bus Imre	1/2 telkes
Kovács Pál	1/2 telkes
Annyán Imre	1/2 telkes
Farkas István	1/2 telkes
Becske András	1/2 telkes
Bagoly Albert	1/2 telkes

4.) Zsellérek, akiknek semmi földjük nincs, de szolgálnak a várhoz („*inquilini de eodem oppido nullas terras habentes et servintes*”):

Mészáros György deák
Mészáros János
Becke Barnabás
Pósa Illés
Pósa Kristóf
Szijgyártó János
Varga Balázs
Varga Antal
Gyalus Balázs
Bardély András
Kósa János
Kalmár Tamás
Kaza Benedek
Bus György
Tót Miklós özvegye
Buza Ambrus özvegye
Bus Imre özvegye
Varga András özvegye
Jánoska Gergely özvegye
Buza Balázs özvegye
Kósa Bálint özvegye. ¹³⁹

Az összeírás alapján is megállapíthatjuk, hogy Kanizsa teleknagysága a 16. században végig 19,5 telek volt, ugyanakkor a nagyfokú pusztulás folytán nagymértékben előrehaladt a közösség felbomlása, tovább folytatódott a polgári lakosság számának csökkenése, ami majd a század végére eljut odáig, hogy a városban kívül és belül egyaránt csak katonák laktak. Az is kitűnik az összeírásból, hogy a korábban említett két mesterembert – mivel ez az időszak az előnevek kialakulásának korszaka – foglalkozása utáni előnévvel illeti (Lakatgyártó Lőrinc és Pajzsgyártó Antal). Feltehető, hogy a zsellérek közel fele iparra, vagy kereskedelemre utaló nevet visel (3 Varga, 2 Mészáros, Szijgyártó, Gyalus, Barbély, Kalmár), ami nem lehet véletlen. *A város lakossága ugyanakkor a nevek tanúsága szerint döntően magyar, nyomát sem találjuk akár német, akár délszláv elemeknek.* 1568-ra gyakorlatilag az egész mezővárosban nincs már egésztelkes jobbágy, három 3/4 telkes, tizenegy 1/2 telkes és egy negyedtélkes, összesen 14 helyben lakó jobbágyot találunk, közülük is a két mesterember libertinus, aki mesterségével szolgál a várhoz. Az elmenekültek 3 egész és 9 féltelkes jobbágy. Teljesen pusztta 8 fél telek. Jelentős a föld nélküli zsellérek száma, 21, közülük 7 özvegyasszony volt. *Gyakorlatilag a mezőváros népessége 1568-ra annyira lecsökkent, hogy már csak jogi státusában volt a legtöbb környékbeli falunál jelentősebbnek tekinthető.*

5. Az uradalom (1550–1567)

Az állandó török beütések a kanizsai uradalom területén még a mezővárosnál – melyet a vár katonasága úgy ahogy megvédelmezett – is nagyobb pusztulás képét mutatják. Már a korábban idézett 1548. évi összeírás adatai is képet adnak ennek nagyságáról, amikor a Kanizsa környéki falvakban 290 portát égetett el a török.¹⁴⁰ Az 1547–52 közötti viszonylagos békeidőszak után az 1556 évi hadjáratot követően 1557-ben kelt az uradalom jobbágyainak az a levele, amely így kezdődik: „Kászin bég kétszer is elpusztította a tartományt. . .”¹⁴¹

Hasonló emberirtást végeztek el ismétlődő járványok is. Az 1553. évi az egész uradalmat végigpusztította, a tisztartó jelentése szerint „immár csak becsehelyen nincs az pestis, de egyebütt az úr jószágában mindenütt vagon. . .”. 1561-ben újból végigseper a fekete veszedelem a falvakon.¹⁴²

A népesség csökkenése nagymértékben gyengítette az uradalom gazdasági erejét. 1555-ben Kanizsa vár tartományában a jobbágyekék megoszlása a következő volt: Újudvar 17, Kanizsa 12, Pamlén 4, Hegyfölde 10, Becsehely 3, Szepetnek 8, Almaszeg 4, Sarmas 7, Iharos 3, Berény 3, Csicsó 6, Szentpál 2, Dencs 3, Miháld 1, Szentpéter 3, Ság 4, Eszteregnye 3, Gelse 11, Újnép 4, Csákány és Venéce 5, Mikefalva és

Szentgyörgy 5, Bánfalva 3. Összesen tehát 121, amiből szembevetendő a somogyi falvak nagymértékűen bekövetkezett pusztává válása. E falvak a felsorolt 24 helység egyharmadát alkották, ugyanakkor mindössze 25 ekével, az összesnek nem egészen 12%-ával bírtak. A mindehhez rendelkezésre álló munkáskéz száma körülbelül 150 fő, ezzel mintegy 800 hold uradalmi földet lehetett megművelteni.¹⁴³

A jobbágyság egyre súlyosbodó munkakötelezettségeit világítják meg az alábbi adatok. Szele Jakab 1559. évi levele szerint „minden eke baromtul két holdat tartozik felszántani egy-egy jobbágy.” 1560-ban Kanizsa tartományban „minden ekével tavaszinak két holdat, kölesnek egyet, gabonának három, háromszor szántanak”, a tavaszi szántás tehát egy-egy jobbágytól hat napot vett igénybe. 1565-ben viszont az barmos gazdák egy-egy holdat háromszor tartoznak és bevetni egyenként”, ezen kívül kell csépelni, és szőlőt művelni is.¹⁴⁴

A gazdasági utasítások és a valóságos, a jobbágyokra kényszerített terhek közti ellentmondásokra világít rá a vártartomány 1556 táján kelt panaszlevele:

„... Most pedig a tisztartó azt végezte, hogy mindenki, ha csak 1 vagy 2 ökre van is, szántani menjen és 15 napig szántott velük a tisztartó. Az ökrök elaléltak a sok szántástól, haza sem lehetett őket hajtani. Ez pedig csak tavaszi szántás volt.

Kölesvetés Szt. György napkor lesz, ott ismét egy hétig kell lenni.

Szent János-nap után elkezdődik a parragszántás, újabb kétheti folyamatos robot. Ez soha nem volt törvény itt. Rendelje el a földesasszony a szántás mennyiségét, mert így maguknak nem szánthatnak és így az úrnak sem tudnak fizetni. Egy nyárban ötször hajtják őket a szántásra, ez sohasem volt törvényük. Egy nyárban ötször vagy hatszor van vaj- és túrószedés, az sem volt. Ahol a tisztartó a jobbágnál egy jobb borjút lát, azt is elviteti egy fillér nélkül. Régebben ártány után 1 frtot adtak váltságként, most a tisztartó 3 frtot akar szedni ártány helyett.

Sok a munka a várhoz, olyan jobbágy is van, akit az itteni munkáról egy hónapig sem bocsátanak haza még csak élésért sem. A tisztartó, Szele Jakab, Újudvar falutól 70 hold földet vett el, amely nélkül éhenhalók leszünk. Bánfalvától is elvett 100 holdat és egyébütt is sokat vett el, annyira jutottak immár, hogy a baromfiat nincsen hová kibocsátani.

A tisztartó ráküldi lovait a fűre és amikor kaszálni kellene, nincs mit kaszálni és jobbágnak nem lesz szénája.

A tisztartó megfenyegette őket, amikor az urasszonyhoz indultak, hogy közben otthon a bírakat vasravereti és akik az úrnál voltak, hazatértük után felakasztatja. Azt mondta: Hová mentek keresztresztes bestyék!

Segítsen rajtuk a földesasszony, mert nem akarnak szárnyai alól elbújdosni.”¹⁴⁵

A megfogyatkozott, amúgy is túlhasználott jobbágyot ezen kívül még a földesúrként viselkedő tisztartók túlkapásai is sújtották, és szembe kellett nézniük a panaszkodásuk következményeivel is.

„Míg a földesúrnőnél voltak panaszaikat előadni, addig a tisztartó, Szele Jakab otthon bírákat megfogatta s nappal dolgoztatta őket, éjjel pedig börtönben tartotta. Az úton haza felé le akarta őket vagdalni. A szegény népnek nincs miből fizetni, mert kenyérből sem ehet eleget. Heringet árultat a jobbágyokkal, ami soha nem volt törvényük. Különböző árukat, pl. olajat vesz és azt a jobbágyokkal árultatja a maga hasznára. A saját borát a tisztartó úgy árultatja velük, mint a magáét. Két urat nem győznek szolgálni. Elég az úr borát egyedül árulni. A szepetnekickkel Szele a saját vetései alá szántatott. Először a tisztartónak kell szántani, csak azután jön az úr és ezután a jobbágy maga.

Ezt a 4 jobbágyot választotta a tartomány, higyjen szavuknak az úr és adjon könnyebbséget.”¹⁴⁶

A várban állomásozó, egyre növekvő számú katonaság eltartása az uradalom egyre csökkenő létszámú jobbágyságának kiszípolozását vonta maga után. *Juhász Lajos* szerint 1530-ban a kanizsai uradalomhoz 2289 1/4 telek tartozott. 1564-re ehhez képest jelentősen apad a telkes jobbágyok száma, feladják telküket, zsellér módjára élnek.¹⁴⁷ *Maksay Ferenc* számítása azt mutatja, hogy a családfők száma 30 év alatt (1530–1563) az uradalom területén 1805-ről 697-re apad, ebből is 107 a zsellér, 45 a szegény és koldus, 121 a mentességet élvezők száma.¹⁴⁸ A háborús idők hatásaként, amikor az áruértékesítés lehetőségei korlátozódtak, a pénzbeli szolgáltatás helyett a természetbelieké emelkedik. Bár az uradalom terményeit elsősorban a várbeli katonaság ellátására fordították, bizonyos termények eljutottak a földesúr sárvári udvarába is. Úgy látszik, főleg a jó minőségű Kanizsa környéki gyümölcsöket becsülték, mint ez abból a levélből is kitűnik, amelyet 1559. március 19-én írt Nádasdy Tamás feleségének: „Az a gyümölcs, az kit még ez ősszel hoztak volt Zalából és háromféle: makaria körtvély, nevetlen körvély és muskotály alma. Jóllehet a muskotály alma elég rosszul vagyon, de a körtvély igen szépen megállott.”¹⁴⁹

Növekszik az allodiális földek nagysága, 1564-ben a kanizsai uradalomban 7 majorságról is tudunk.¹⁵⁰ Az allodiális gazdálkodás céljaira a vár tisztartója jobbágytelkeket is elvett. A sormási jobbágyok 1565-ben erről panaszkodnak: „... tiz pusztá hely vagyon keztek, kiknek földet önagysága számára foglalták el...” A Bánffyak is ezzel vádolták Szele Jakabot: „... a szegény ember holdja szerint 140 holdat vett el: minden helytől negyedfél holdat...”¹⁵¹

A legfontosabb forrásunk a kanizsai uradalom viszonyairól Kanizsai Orsolyának Szele Jakab tisztar-

tó részére 1564-ben adott instrukciója. Ez a becses dokumentum teljes képet ad arról, hogy mi volt a várnagy (*praefectus*) feladata a katonain túl az uradalom gazdálkodásában, egyben összefoglaló képet nyújt annak állapotáról, jövedelmi viszonyairól.

A jövedelmet a „Jakab uramnak asszonyom keze írása alatt való lajstom”, azaz az urbárium adja meg, amely tartalmazza a jobbágyok és a zsellérek számát, az ekék számát, a szokott adó és pénz járandóságokat. Ezen kívül van a hegyvám a kappan adással együtt.

Vámszedési joga van az uradalomnak négy helyen, a „páldi kit most Szentpállt szednek, a kisberényi (Iharosberény), a kanizsai, és a bekcsenhelyi (Becskehely). Ezen kívül a várhoz huszonnégy szőlő tartozik, valamint három malom a Murán, kettő-kettő Csákányban, Palinban és Újudvaron.”

A majorságok számát, az ebben lévő állatok és ekék számát szintén az urbárium tartalmazza. Az utasításból kiderül, szerepel a hét major, a kanizsai, a „berki”, a mártonfai, a szentgyörgyi, az újudvari és a gelsei. Ehhez vannak bizonyos ekeszámok a majorokban, amelyek számának növelésére ad Kanizsai Orsolya utasítást „a szegény nép szántása megszállásához képest.”

A praefectus kötelessége a jövedelem beszolgáltatása, a „majorság szaporítása”, és külön pontban a kereskedésből, a marhák adásvételéből, borból, bőrből és egyéből származó haszon növelése.

A jobbágyokra kirótt kötelezettség, minden eke után egy „jó holdot, őszinek valót háromszor szántani”, tavaszt két holdon egy szántással és a vetés. Az aratást kepe számra vetették ki a háznép száma arányában. A vár szőlőinek kapálása is a jobbágyok dolga, de a munkát természetben megfizetik, liszttel és borral, „hogy a szegényeknek legyen mint ételkből, mint italokbul segítség”. Vannak pénzen műveltetett szőlők, ezeket napszámra fizetik „nyolcz nyolcz pénzt adván”. A kaszálás szükség szerint történik, ennek behordása ugyanúgy a jobbágyok dolga a majorságokban, mint a gabona behordása, borszűrés és szállítás. Ehhez járultak még a várban és a váron végzendő munkák.

A jobbágyok panasza, és főleg a falvak állapota azonban már figyelmeztető, ezért az úrnő kíméletre inti embereit, külön könnyíti a töröktől jobban sújtott somogyi falvak népének kötelezettségeit.

Külön foglalkozik az instructio a szegény jobbágyok helyzetével. Ezeket minden kötelezettség alól felmenti, hogy lehetőségük legyen „földöket mieket ismét felvegyék, házokat épíccsék és két esztendő múlva ismét adózó és szolgáló jobbágyá legyének.” A jobbágyság számának szaporítására a nehéz körülmények között egyéb kedvezmények is vannak. A zsellérek, ha akarnak, jobbágyá válhatnak. Aki pusztá telket vállal, az négy évig, aki elhagyott pusztá házat, az két évig mentes az adó és a szolgáltatás alól. A praefectust külön is inti, hogy a megadottakon kívül semmi mást nem követelhet.

A kocsmáltatás, a „borárulás” fontos jövedelmi forrás mind a jobbágyok, mind az uradalom számára. Ezt részletesen szabályozták. „A szőlőhegyes falvakban azokra farsankban egy bort vessen árultatni, azon kívül szent Mihály naptul fogva szent György napig tebb borárulással ne báncsák, hanem szent György naptul fogva szent Mihály napig mind asszonyomnak árulják.” A szőlők nélküli faluban Szent Mihály naptól kiskarácsonyig szabadon árulható a bor, attól fogva újra Szent Mihályig az uradalom bora árulható.

Maximálta az instructio a főtisztartó által kiszabható bírságot is, 4 forintra, de a bírság mértékének kiszabásában is mértékletességre intett.¹⁵²

Úgy tűnik az utasítás alapján, hogy Kanizsai Orsolya a nehéz helyzet ellenére megpróbál a lehetőségei határáig elmenni a kedvezményekben, hogy az egyre fogyatkozó munkáskezet megtarthassa az uradalomban. Azonban a következő néhány esztendőben a török támadások a pusztulás folyamatát megállíthatatlanná tették.

A sokat szenvedett uradalomra a végső csapást 1566-ban a Szigetvár alól kirajzó portyázók mérték, akik szinte a teljes környéket kirabolták és felégették. Az 1566. és 1567. évi összeírások a vártartományok szinte minden faluját elégettnek, vagy elhagyottnak nyilvánították.¹⁵³ Az életben maradtok egy része is e veszedelmes vidékről más, békésebbnek tűnő vidékre menekült. Nem véletlen, hogy 1568-ban a királyi kézbe került vár provisorának kinevezett Nagy Benedek instrukciójában mint fontos feladat jelentkezik az elhagyott telkek lakóinak visszacsalogtatása.¹⁵⁴

Jegyzetek

¹ Szapolyai János 1532. jún. 9-én kelt oklevele. In: *Horváth Mihály: Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára.* Buda, 1838.; 59–61.

² *OL.Dl.* 8712.

³ *Z.O.* II. 519–521.

⁴ *Sinkovics: Sárvár* 342.; *V. Molnár* 28.

⁵ Lásd 7. sz. jegyzetet. Kanizsai Orsolya születési évét

mind *Reiszig*, mind *Érszegi* 1523-ra teszi, eszerint 1532-ben 9 éves volt, ugyanakkor *Sinkovics: Sárvár* 12 évesnek mondja.

⁶ *Érszegi* 342.

⁷ *Szerelmes Orsikám. Grinaeus Tamás* utószava. 290–291.; *Komoróczy* 15–17.

⁸ *Uo.* 290.; *Sinkovics: Sárvár* 349–357.

⁹ Uo. 291. (V. Molnár 28. tévesen 1532-re teszi.); *Sinkovics: Sárvár* 342. Szerinte az esküvő 1534 végén volt.

¹⁰ Török hadak Magyarországon. 1526–1566. Kortárs török történetirők naplórészletei. *Thury József* fordítását válogatta, jegyzeteit bővítette *Kiss Gábor*. [Budapest] [1985.]; 100–105.

¹¹ Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Közreadja *Tardy Lajos*. Budapest, 1977., 23., 208.; 159.; *Vándor* 1988. 24.

¹² Bakyth Pál levele Nádasdy Tamáshoz. *OL. Nádasdy Missilisek. Bakyth Pál levelei*.

¹³ Füßy 118.

¹⁴ Füßy 118.

¹⁵ *Szerelmes Orsikám*. 291.

¹⁶ *OL. Nádasdy cs. lt. Missilisek*. M. csomó

¹⁷ *OL. Nádasdy cs. lt. Missilisek*. L. csomó

¹⁸ Nádasdy Tamásné Szalai Jánosnak. 1542. szept. 15. *Mályusz Elemér*: Az Országos Levéltár Nádasdy levéltárának magyar levelei. Levéltári Közlemények 1923. 126–149., 287–309.; 295.

¹⁹ Memoria Rerum 1504–1566. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta *Bessenyei József*. [Budapest] 1981., 92.

²⁰ *MTK*. II. 377.

²¹ Közös Pü. lt. Hung. 1546. Írja és a jelzettel közli *Takáts: Századok* 1908., 51.

²² *Wien. Gemeinsames Finanzarchiv*, Hungarn fasc. Nro. 14.335.

²³ *Marosi HTK*. 1974. 34.; *MHT*. I. 202–203.

²⁴ *Benda Kálmán*: Zrínyi Miklós a szigetvári hős. In: *Szigetvári emlékkönyv*. Szerk.: Ruzsás Lajos. Budapest, 1966., 15–51.; 16–27.

²⁵ Uo. 30.; *Barabás* II. 2. rész, 65. sz.

²⁶ *Thallóczy, Századok* 1877. 172.; *Szendrei HTK*. 1888. 418.

²⁷ *OL. Nádasdy cs. lt. Missilisek*. P.2. csomó.

²⁸ *OL. Nádasdy cs. lt. Missilisek*. Bánffy levele.

²⁹ *Nádasdy T. cs. lev.* 79. 1550. szept. 4. Kapu.

³⁰ *Szalay: 400 levél*. 119–120.; *MTK* II. 387.

³¹ *Szakály Ferenc* (ifj.): Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. II. Szerk.: Dr. Puskás Attila. Szekszárd, 1969., 7–85.; 74. 119. lbj.

³² *Vass Előd*; *Törökkoppány* 1556. évi adóösszeírása. In: *Somogy megye múltjából*. Levéltári évkönyv 3. Szerk.: *Kanyar József*. Kaposvár, 1972. 57–73.; 57–58.

³³ *MTK* II. 385–386.

³⁴ Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540–1550-es számadásaiból. Fasc. II. Az anyagot közli *Kumrovitz L. Bernát* és *M. Kállai Erzsébet*. Sajtó alá rendezte *Belányi Márta*, *Gáborján Alice* közreműködésével. Bp. 1959. 38–50.; *OL. Nádasdy számadások*. Fasc. B. 1556.

³⁵ *Szalay: 400 levél*. 126.

³⁶ *OL. Nádasdy-féle iratok*. A jelzettel és az idézetet közli *Takáts: Századok* 1907. 827. Az idézetet az alábbi jelzettel közli: *Nádasdy-féle iratok*. 1554. október 28.

³⁷ *Takáts: Századok* 1907., 735.

³⁸ *Takáts: Rajzok* II. 57.

³⁹ *MTK*. II. 389.

⁴⁰ *Mo. tört.* 3/1. 271–272.

⁴¹ *Pataki*

⁴² *Pataki* 14.

⁴³ *Banfi* 1940. 147.

⁴⁴ *OL* E 186., B 1549. 117. Közli *Méri*. 65., 56. sz. jegyzet, amelyben közli a jelzettel.

⁴⁵ *OL. Nádasdy lt. Missiles.*, Közli *Takáts: Századok* 1907. 734.

⁴⁶ Uo. és *Takáts: Századok*, 1908., 52.

⁴⁷ *OL. Nádasdy-féle iratok*. Magyar Bálint levele. Közli *Takáts. Századok* 1907. 817.

⁴⁸ *OL. Nádasdy cs. lt. Missiles*. 1535. dec. 17.

⁴⁹ *OL. Nádasdy cs. lt. Missiles*. Zele Jakab levele Nádasdy Tamáshoz. 1556. jan. 2.

⁵⁰ *OL. Nádasdy cs. lt. Missiles*. Magyar Bálint Nádasdy Tamásnak. Kanizsa. 1556. jan. 18.

⁵¹ *OL. Nádasdy cs. lt. Missiles*. Erdély Tamás levele Nádasdy Tamáshoz. 1556. máj. 10.

⁵² *OL. Nádasdy cs. lt. Missiles*. Terjék Tamás, Erdély Tamás levelei Nádasdy Tamáshoz; Erdély Tamás levele Byk Ágostonhoz.

⁵³ *Takáts: Századok* 1907. 821.

⁵⁴ *OL. Nádasdy lt.* Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz, 1556. máj. 16.

⁵⁵ *Takáts: Századok* 1907. 736.

⁵⁶ *Takáts: Kapitányok* 249.

⁵⁷ *Takáts: Századok* 1908., 52.

⁵⁸ *Nádasdy T. cs. lev.* 95. Kanizsai Orsolya Nádasdy Ferenchez 1556. jún. 13.

⁵⁹ *Szigetvári levelek* 1982., 117.

⁶⁰ *Temesváry Ferenc*: *Diszfegyverek főúri kincstárakban*. Tihany, 1969. 24.

⁶¹ *MTK*. II. 390.; *MHT*. I. 187–188.

⁶² *Nádasdy T. cs. lev.* 232–233. 1556. június 27.

⁶³ *Takáts: Kapitányok*. 244.

⁶⁴ *MTK*. II. 391.

⁶⁵ *Nádasdy T. cs. lev.* 15–16.

⁶⁶ *Nádasdy T. cs. lev.* 16.

⁶⁷ *C. J. H. II.* 399. 1556. évi 6. cikkely.

⁶⁸ *Müller* 22.

⁶⁹ *OL. Nádasdy cs. lt. Missilis*. Szele Jakab kanizsai vár-nagy levele Csányi Ákoshoz. 1559. január 27. Kanizsa. Kiadva: *Barabás* I. 501–502.

⁷⁰ *Takáts: Rajzok* II. A magyar erősségek 21.

⁷¹ *C. J. H. II.* 461. 1559. évi 30. cikkely.

⁷² Az alaprajzot közli *Pataki* (Kriegsarchiv. Hofgeratlische Akten 1572. máj. 77–0065. jelzettel.)

⁷³ Lásd. 35. sz. jegyzetet.

⁷⁴ *Méri* 79. 146. lbj.; *OL*. E 186., B 1549. 117. Terjék Tamás levele Nádasdy Tamáshoz 1551. febr. 21.

⁷⁵ *Takáts: Rajzok* II. A magyar erősségek 21–22.; *Makoviczky Gyula*: A kanizsai vár története. Kézirat. T. Gy. M. Adattár. a. 1208–81. sz. 17–19.; *Barabás* I. 501–502. 89.

⁷⁶ Magyar levelek a XVI. századból. Közli: *Komáromy András*, V. közl. *Történelmi Tár* 1908., 426.

⁷⁷ *Ua.* I. közl. *Történelmi Tár* 1907., 134.

⁷⁸ *Veress* D. 82.

⁷⁹ *Ua.* 83.

⁸⁰ *Ua.* 87–89.

⁸¹ *Bilkei Irén*: Csányi Ákos – egy zalai köznemes pályája a XVI. században. Zalai Gyűjtemény 33. (1993.) (Nyomdában); 88. lbj.

⁸² *OL. Nádasdy cs. lt.* E 185. 17/187. *Instructio* vagy *Tanulság* Kanizsai várba Zele Jakab uramnak, ott való *prefectus*nak, 1564. esztendőben (magyar nyelven). Közzé teszi *Szamota István*. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1894.; 66–71.

⁸³ Uo. és *Müller* 52–53. *Müller Vera* tévesen számolja a várban működők számát 68 főre, ugyanakkor az az értelmezése is téves, hogy ezek közül csak 32 végez katonai tevékenységet. Ez utóbbin nyilván a 22 kapunállót és a 10 drabantot érti. Ezzel szemben természetes, hogy a felsoroltak mindegyike adott esetben katona is, és fizetésükért a megadott számú lovaszt köteles tartani.

⁸⁴ *OL. Nádasdy cs. lt.* E 185. F. 17. 1566. jún. 9. Kanizsa várának inventariomja *Zalay Benedeknek* *Bakonakynak* kanizsai praefectusnak *Szele Jakabnak* *Szenthalasynak* adott ... (Csak a leltár hadi vonatkozású részleteit közöltük).

- ⁸⁵ *Szigetvári levelek. 1982.* 124–125. (Báró Palhiller Miklós Nádasdy Tamáshoz. 1566. VI. 20. Pápa. *OL.* E 185. B 1540.)
- ⁸⁶ *OL.* E 158. *Dic.* Zala, III. 527. (1566); *Barabás* II. 84.
- ⁸⁷ *MTK.* II. 397.; *Szántó* 1980. 41.
- ⁸⁸ *Istvánffy* II. 550., 553–555.; *Müller* 24.; A Kanizsa körüli eseményekről török részről *Pecsevi Ibrahim* ír. (Török történetírók III. Ford. és jegyzetekkel ellátta: *Karácson Imre*, Budapest, 1916., 79.)
- ⁸⁹ *MHT.* 203.; *Takáts: Thengöldi* 235.
- ⁹⁰ *Mo. tört.* 3/1. 627.; *Szerelmes Orsikám* 364.; *Istvánffy* II. 554.
- ⁹¹ *Müller* 24.
- ⁹² *Barabás* II. 83–84.; *Takáts: Thengöldi* 234.
- ⁹³ *Staatsarchiv. Turcica.* 22/72. 1567. január 20. Maximilianus secundus Archiduci Ferdinando; *Uo.* Fol. 282. Joannes Trautson supremus curiae magister. *Staatsarchiv. Turcica.* 22/338. Albertus de Wys: Sacratissime Imperator; *Uo.* Fol. 494. Articuli ex literis Francisci Tahy s. c. m. proponendi.
- ⁹⁴ *Müller* 26.; *Staatsarchiv. Turcica* 23/138. Eckius Comes a Salm: Sacratissime Imperator... 1567. június 26.
- ⁹⁵ *Uo.* 23/86. 1567. aug. 25.
- ⁹⁶ *Uo.* 23/102. Budai pasához Maximilianus: Querelae contra Turcas. 1567. szept. 1.
- ⁹⁷ *Uo.* 23/106. Franciscus de Thachy: Sacra Romanorum Imperatoria. 1567. szept. 1.
- ⁹⁸ *Uo.* 23/111. 1567. szept. 8. Max. Secundus Passae Budensi. Fol. 118. Musztafa Basa Budae Locumtenens: Serenissime ac Inclitissime Imperatore.
- ⁹⁹ *A budai basák* 37. 32. levél. 1567. szept. 9.; *Staatsarchiv. Turcica* 23/133. Joannes Trautson consil. magister Passae Budensi. 1567. szept. 10.
- ¹⁰⁰ *OL. E 21. KL. Ben. res. N.* 13. 1567. jan. 20.; *OL. E 554 VKI. Fol. Lat.* 1333. 1567.
- ¹⁰¹ *OL. E 21. KL. Ben. res. N.* 33. 1567. febr. 4.
- ¹⁰² *OL. E 15. KL. Exp. cam.* mutatók 1567. jan. 25.
- ¹⁰³ *OL. E 15. KL. Exp. cam.* mutatók 1567. jan. 25.; 1567. febr. 28.
- ¹⁰⁴ *Müller* 33. (1566. júl. 23. Pálffy Ambrus Nádasdy Tamásnének)
- ¹⁰⁵ *Müller* 53.; *OL. Nádasdy cs. lt.* E 185. 17/231–233. 1568.
- ¹⁰⁶ *Müller* 36., 53.
- ¹⁰⁷ *Müller* 60.; *Staatsarchiv. Turcica* 23/111. 1567. szept. 9.
- ¹⁰⁸ *Istvánffy* II. 555.; *Müller: Thury* 34–35.
- ¹⁰⁹ *OL. Dic.* Zala m. I. 20. 1542.
- ¹¹⁰ *OL. Dic.* Zala m. 2. k. Fol. 248/v. Kanysa, 1548.
- ¹¹¹ *Komoróczy* 24. (*OL. Dic.* Zala m. conscr. 52. k. 1548. alapján)
- ¹¹² Kimutatás az *OL.* Zala megyei dicalis összírásaiból 1531–1622 között. Készítette Horváth László András. Göcseji Múzeum. Adattár. 1594–92. (Kanizsa Interior és Exterior 1531–1598 között szerepel.)
- ¹¹³ *OL. Nádasdy cs. lt. Missiles* Kanizsa város levele é. n. 1560 körül.
- ¹¹⁴ Lásd 24. és 36. sz. jegyzetet.
- ¹¹⁵ *Karácsonyi* 1922. I. 119.
- ¹¹⁶ *OL. E 150. Acta Eccl.* 19/41. 1550. Plébániák lajstroma. Zepethnek vicaria.
- ¹¹⁷ *Pfeiffer* 28.; *OL. Nádasdy cs. lt. Missiles.* Szele Jakab levele Nádasdy Tamáshoz, 1557. „Veszprémi püspök uram szombaton ide Kanizsara az n. visitatora jött vala és vasárnapon ebéd után mene el.”
- ¹¹⁸ *Szakály: Kanizsa.* 23.
- ¹¹⁹ *Zoványi Jenő:* A reformáció Magyarországon 1565-ig, Budapest, [1921.] 245–246.; *Főnyad Pál:* A nagykanizsai evangélikus gyülekezet története. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 3. Nagykanizsa, 1991. 3–4.; Régi magyar költők tára II/1 kötet. XVI. századbeli magyar költők művei 1527–1546. Közzé teszi *Szilády Áron.* Budapest, 1880., 461.
- ¹²⁰ *Csánki* III. 20.; *Szakály Kanizsa.*; *OL. U. et C.* 27/59. (1567)
- ¹²¹ *OL. Nádasdy cs. lt. Missiles.* Kiadva: *Barabás* I. 552–553.
- ¹²² *Szakály Ferenc:* A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 4. Szerk. *Kanyar József.* Kaposvár 1973., 55–112.; 55–62.
- ¹²³ *Ua.* 89.
- ¹²⁴ *Ua.* 101.
- ¹²⁵ *OL. Nádasdy cs. lt. Missiles.* Zele Jakab levele Nádasdy Tamáshoz. 1561. febr. 4.
- ¹²⁶ *OL. U. et C.* 101/19. (1563), közli: *Maksay* 144.
- ¹²⁷ *OL. U. et C.* 95/11. (1564)
- ¹²⁸ *OL. U. et C.* 27/56. (1564)
- ¹²⁹ *MTK.* II. 393.
- ¹³⁰ *OL. U. et C.* 27/58. (1564)
- ¹³¹ *OL. Dic.* Zala. III. 327. (1564) és 82. sz. jegyzet. (Az Instructio 16. pontja alapján.)
- ¹³² *Jobbágylevelek* 34., 9. sz. Kanizsai polgárok Csányi Ákoshoz, 1565.
- ¹³³ Lásd 94. sz. jegyzetet.
- ¹³⁴ *Barabás* II. 84. Bakónoki Szalay Benedek özvegy Kanizsai Orsolyának 1566. szeptember 27. Kanizsa.
- ¹³⁵ *Takáts: Századok* 1907. 824. Az általa közölt jelzet: *OL. Nádasdy-féle iratok. Szentgyörgyi levele Nádasdyné-hoz, (ugyanazt a levelet Takáts: Thengöldi* 234. mint Szalay kanizsai kapitánynak Nádasdyné-hoz intézett levelét közli.)
- ¹³⁶ *OL. Dic.* Zala III. 527. (1566.)
- ¹³⁷ *OL. U. et C.* 27/59. „Oppidum... est desertum, quia milites germani autumnio superiori combusterunt...”
- ¹³⁸ *Z. m. lt.* IV-1/a-1. Zala Vármegye Nemesi Közgyűlésének irata. Közgyűlési és részgyűlési jegyzőkönyvek (Protocolla congregationum) Egerszeg, 1567. febr. 16.
- ¹³⁹ *OL. U. et C.* 29/9. Közli *Szakály: Kanizsa* 23–24.
- ¹⁴⁰ Lásd 34. sz. jegyzetet.
- ¹⁴¹ *Jobbágylevelek* 25. Keltezetlen, 1555 után. A kanizsai tartomány jobbágysai Nádasdy Tamásnéhez. (A levélből kiderül, hogy tavasszal írták, azután, hogy „A német had is nagy pusztaságot tön a jobbágyokon”, ez pedig csak az 1556-os hadjárat lehetett. Így a helyes keltezés 1557.)
- ¹⁴² *OL. Nádasdy cs. lt. Missiles.* Szele Jakab levele Nádasdy Tamáshoz 1561. febr. 4.
- ¹⁴³ *Komoróczy* 74.
- ¹⁴⁴ *Komoróczy* 94–95.
- ¹⁴⁵ *Jobbágylevelek* 25. 4. sz. irat. A kanizsai tartomány jobbágysai Nádasdy Tamásnéhez. Keltezetlen, 1555 után (valószínű 1557-ben, lásd 98. lbj.)
- ¹⁴⁶ *Ua.* 28. 5. sz. irat. Ugyanazok Nádasdy Tamáshoz.
- ¹⁴⁷ *Juhász Lajos:* A porta története 1526–1648. Századok 1936., 497–578.; 532.
- ¹⁴⁸ *Maksay* 143.
- ¹⁴⁹ *Nádasdy T. cs. lev.* 37–38. Nádasdy Tamás Kanizsai Orsolyához, 1559. márc. 19.
- ¹⁵⁰ *Maksay* 24., 144.
- ¹⁵¹ *Komoróczy* 61.
- ¹⁵² Lásd 88. lbj.
- ¹⁵³ *OL. Dic.* Zala m. 1566., 1567.
- ¹⁵⁴ *HKA. Hoffin. Ung. F.* 16. 1568. február 8.; *Juhász Lajos* 147. sz. jegyzetben i. m.-e 532.

IV. KANIZSA KIRÁLYI KÉZEN (1568–1600)

1. A kanizsai főkapitányság története 1567 szeptemberétől az 1577. évi hadügyi reformig

a) Kanizsa átadásának menete és Thury György kapitánysága (1567. szeptember–1571. április 2.)

A király 1566. december 2-án foglalkozott először komolyan azzal, hogy Kanizsát, a Délnyugat-Dunántúl kulcserődjét saját kezébe vegye, és egyúttal megerősítse, miután Szigetvár elestét követően a Dunán inneni főkapitányságot átszervezték és kettéválasztották, a Duna és a Balaton közti főkapitányságra Győr, valamint a Balaton és a Dráva közti főkapitányságra Kanizsa székhellyel.¹ Az ezzel kapcsolatos tárgyalások még érdemben meg sem kezdődtek, amikor 1567 augusztusában a király Mezölaky Ferencet, Zsembery Boldizsárral vagy Söjtöry Balázssal együtt akarta megbízni a vár átvételével, de Mezölaky azt, mivel Csányi Ákossal haragban volt, nem vállalta.²

Mint láttuk, az újonnan kinevezett főkapitány székhelye egy magántulajdonban lévő várban volt, ahol ebből adódóan kettős hatalom állt fenn, ami állandó súrlódásnak volt a táptalaja. Az ötlettől a megvalósulásig azonban mintegy másfél esztendő telt el, amely időszak sem az országnak, sem a vár és az uradalom birtokosának nem használt. Miksa és az új szultán, II. Szelim között 1567 januárjától megindult béketárgyalások ellenére a hadiesemények folytatódtak, ugyanakkor a kanizsai várban a két urat szolgáló katonaság között mindennaposak voltak az ellentétek, amelyek a haderő ütőképességét nagymértékben csökkentették.³ Tahy főkapitány, aki másirányú elfoglaltságai miatt nem sok időt töltött a vár falai között, nem volt képes úrrá lenni a helyzeten.⁴ Szükségessé vált egy jó szervezőképességű, kiváló katonára, aki mind tekintélyben, mind képességeiben pótolni tudta a Szigetváron hősi halált halt Zrínyi Miklóst, és egyetlen feladatának főkapitánysága határainak védelmét tekinti. Ezt az embert sikerült megtalálni Thury György személyében.

Pályájának kezdeteiről nem sokat tudunk. A 16. század negyvenes éveiben Ságón (Ipolyság) szolgált mint huszár főlegény, Várdai Pál esztergomi érsek katonájaként. 1552-ben, amikor a török elfoglalta Drégelyt és Ságot, Teuffel Rézmán táborába vezényelt volt, ahol részt vett a palásti csatában. 1556. március 7-én nevezik ki a lévai vár kapitányává, ahol 1557. április 4-től 1558. február 14-ig nemcsak a kapitányi, hanem a *provisori* (udvarbírói) beosztást is viselte, tehát jártasságot szerzett gazdálkodási ügyekben is. Mindkét állás után a természetbeni járandósá-

gon kívül 100–100 forint havi fizetésben részesült. Kiemelkedő érdemeit bizonyítja, hogy kapitányi tiszte mellett 1558-ban Bars vármegye főispánja lett. Még ugyanebben az évben fordulat következik be életében. Podmaniczky Rafael és felesége kérésére elfogadja és szeptember 8-án átveszi a palotai vár-tartomány gazdasági irányítását. Rövidesen meghal a vár ura és özvegye, Lomniczai Johanna a várat és tartományát átadja a királynak. Ekkor már valószínűleg a vár kapitánya, és marad a király szolgálatában is.

Palota kapitányaként egyre híresebb, eredményes portyákat vezető vitézként, kiváló bajvivőként ismerik meg. A zsákmány révén sikeresen pótolja az egyre szűkebben csordogáló zsoldot, sőt a javakból a királynak is juttat. Nem marad el a királyi elismerés sem, birtokadományokban részesül, sőt ilyeneket kijár leghűségesebb katonáinak, köztük íródeákjának Alisztály Mártonnak is. Az állandó fizetelenség miatt 1565-ben le kíván mondani, de maradásra bírják.

1566-ban jött el a kiváló kapitány dicsőségének csúcspontja. Arszlán budai pasa, a kor egyik legkiválóbb török hadvezére ostrom alá veszi Palota várát. Tíz napi heves ostrom után Győrből megérkezik a felmentő sereg, a sikertelen pasát a szultán kivégezteti. Thury a kapitányságot közvetlen ezután Benedek nevű öccsére bizza, maga pedig a Győrben állomásozó táborhoz csatlakozik. Mahmud, Székesfehérvár parancsnoka megtámadta a táborot, a csatában Thury vezetésével seregét szétverik, őt magát elfogják. Érdemeiért a császár aranysarkantyús lovaggá üti Thuryt. 1567 júliusában újra Palota élén találjuk.⁵

1567 szeptemberében előzetes alkudozások után a király felajánlja Thury Györgynek a kanizsai kapitányságot, és Török Ferenc mellett az országos főkapitány-helyettesi tisztséget.⁶ Egész szeptemberben ebben az ügyben leveleznek egymással.⁷ Mivel a levelek elvesztek, a tartalmi kivonatokból csak következtetni lehet, hogy Thury feltételekhez kötötte a kinevezés elfogadását. De szeptemberben már kanizsai kapitányként intézkedik, élelmet, fizetést kér Kanizsára. Szeptember és október folyamán már ilyen minőségében több utasítást (*instrukciót*) kap a Haditanácstól. Úgy tűnik tehát, hogy ha nem is szívesen, de vállalja a megbízatást.⁸ 1567. október 21-én már ténylegesen ő a vár kapitánya, a Tolna mezőváros ajándékozásáról szóló reverzális levélben – ez a birtok is az alkudozások tárgya volt – már ezzel a címmel illeti magát.⁹ November 22-én megkapja főkapitányi utasítását is.¹⁰ Ténylegesen előbb lett Kanizsa főkapitánya, mint az a király kezébe került volna.

Az átadás azonban ekkor már folyamatban volt. Az érdemi tárgyalások Kanizsai Orsolyával és fiával 1567. október 9-én indultak meg. Május 1-ig szándé-

kozott a király a várat átvenni, a vár értékeinek (gazdasági helyzetének és hadifelszerelésének) felbecsülésére királyi biztosok kiküldésében állapodtak meg, és kérték, hogy az özvegy a katonák eleséggel való ellátására adjon kölcsön a kamarának 16 000 forintot.¹¹

Hosszas alkudozások után végül is megállapodtak. Királyi biztosnak Vizkelety Györgyöt választották,¹² a feltételeket 1568. január 24-én rögzítették. Nádasdy Kanizsai Orsolya és fia kárpótlásul a Nyitra vármegyei Csejte várát és a borsmonostori apátságot kapják, az özvegy Kanizsa átadása mellett 10 000 forintot ad kölcsön a királynak a katonák kifizetésére.¹³ Újlag rögzítik, hogy az átadást május 1-ig kell végrehajtani.¹⁴

Az ezt követő időszakban a királyi biztosok megkezdik a legfontosabb feladatok végrehajtását: leltárak elkészítését, a katonák eleséggel és zsolddal való ellátását és a szükséges építkezések megindítását.¹⁵ A munkák irányítói Nagy Benedek, a kinevezett udvarbíró és Szentábrány Jakab ellenőr (*contrascriba*). Ők kapják az utasításokat a kamarai tanácsosoktól – név szerint a kanizsai ügyek intézői Chuzy János és Szenthpétery Miklós – a vár jövedelmének felbecslésére vonatkozólag.¹⁶ Thury György kapitánynak pedig gondoskodnia kellett az udvarbíró és az ellenőr zavartalan tevékenységéről.¹⁷

Februárban elvégzik a felméréseket, elkészülnek a leltárak.¹⁸ *Kanizsa 1568 márciusától gyakorlatilag a királyé*, azaz teljesen Thury György irányítása alatt áll.

A vár az átadásakor abban az állapotban volt, ahogy azt Nádasdy Tamás 1555–1559/60 között átépítette. Ez sem nagyságában, sem szerkezetében nem felelt meg annak a feladatnak, amelyre az Udvari Haditanács Kanizsát szánta. Döntés született a főkapitányság székhelyének a legmodernebb elvek alapján nagyszámú katonaság befogadására alkalmas átépítésére. Szakértők vizsgálták meg az átépítés lehetőségét, különböző tervek születtek. A tulajdonképpen munkák végül is 1568-ban *Pietro Ferabosco* és *Sallustio Perruzzi* irányítása alatt kezdődtek meg.¹⁹ Kanizsa újabb átépítését külön fejezetben tárgyaljuk, itt csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy ennek a nagyszabású tevékenységnek az előkészítése, s magának a munkának a megkezdése a katonai irányítás és az uradalom ügyei mellett természetesen nagy feladatot róttak az újonnan kinevezett főkapitányra is.

Thury Györgynek ahhoz, hogy a kanizsai főkapitányság katonai erejét megfelelő állapotban tartsa, mindenképp a katonák ellátásáról, zsoldjáról kellett gondoskodnia. Mint már korábban láttuk – és a későbbiekben a kanizsai uradalom gazdasági viszonyait az 1568–1600 közötti időszakban bemutatjuk, – Kanizsának az uradalomból származó bevételei ehhez korántsem voltak elegendők. A vártartomány defi-

cióját az egyházi tizedekből próbálták fedezni. Kanizsának és a hozzá tartozó palánkoknak az ellátására a zalavári, kapornaki, pornói apátságok, és a győri püspök szepetneki uradalmának tizedei voltak rendelve.²⁰ A kapornaki és a zalavári apátság tizedeit már 1567-ben Kanizsának adták bérbe.²¹ 1569-ben a veszprémi püspök is bizonyos tizedeket Kanizsának enged át.²² A következő évből arra van utalás, hogy a zágrábi káptalannál feljegyzett tizedeket árendába adják a kanizsai várnak.²³ Az árendát azonban a befolyó összegekből általában nem tudták kifizetni, pl. 1570-ben a veszprémi püspök sem kapta meg azt a 200 forintot, amellyel neki tartoztak a tizedek használata miatt.²⁴

Másik fontos feladata, egyben jövedelme volt a kanizsai várnak, hogy annak a Szigetvárnak az örökébe lépett, amely hat vármegye királyi adóját szedte. Ezt a feladatot a török által meghódított területen ettől kezdve Kanizsa látta el.²⁵

A vár irányítása két részből tevődik össze: a katonai feladatok ellátásából és a vár életének, gazdálkodásának biztosításából. A vár királyi kézbe kerülése után a gazdasági és katonai irányítás jobban elválik egymástól, mint korábban, és szakszerűbben is történik. A gazdasági irányítás és az ezzel szoros összefüggésben álló pénzkezelés kamarai irányítás alatt áll. A Kamara küldi szét a municiót és ügyel az élelemkezelésre is.²⁶ A gazdasági ügyek intézése továbbra is a provisor feladata, akinek tisztét Nádasdy emberétől, Nagy Benedektől egy bizonyos Wyda nevű veszi át. Ugyanakkor azonban, mivel a főtanácsos Hieronymus Beck nem tud Kanizsára menni, hogy a régi provisorától és az ellenőrtől átvegye a várban lévő gabonát, úgy tűnik, hogy Nagy Benedek marad a későbbiekben is a provisor.²⁷ 1569-ben tehát a vár gazdasági irányítását a következők látják el: provisor Nagy Benedek (ugyanakkor egy levél említi a német udvarbíró, mint *Germanus provisor*), az ellenőr Szentábrány Jakab literatus, a számtartó Mátyás deák. Feladata a jövedelem adminisztrációja. Kamarai tanácsosok: Szenthpétery Miklós és Chuzy János. Kamarai főfelügyelő a tulajdonképpen élelmezési felügyelő, Hieronymus Beck. Külön irányítója és főfelügyelője van az építkezéseknek Poppendorf Ferenc személyében, akinek önálló fizetőmestere is van.²⁸

Felmerül a kérdés, hogy milyen volt a viszony a kapitány és a pénzügyeket intéző provisor között. Végső soron mindenért, ami a várban történik, a kapitány a felelős. Ő a provisor felettese, és közvetlenül a komoly gazdasági ügyekbe is beleszólása van. A jövedelmek behajtásáról a vár mindenkor kapitánya köteles gondoskodni, aki e célból egyaránt igénybe vehette a vármegyei szolgabírákat, adószedőket, sőt a királyi harmincadosokat is. Az e tekintetben történő eljárást az instrukció szabta meg, amelyet a Királyi Kamarától a hadiadók, katonai és várbeli kiadások és jövedelmek tekintetében legfőbb hatóságától hivatal-

ba lépésekor kapott.²⁹ Thury Györgynek kellett ellátnia a jövedelmekkel kapcsolatos adminisztrációt is.³⁰ Ha a provisor és a várnép között összeütközés támadt, a kapitánynak kellett igazságot tennie. Ezt Thury teszi meg mindig tárgyilagosan. A panaszokat a Kamara, a Haditanács, vagy maga a király felé is a kapitány továbbította, nyilván az ő szavának nagyobb súlya volt.³¹

Ilyen módon történt Kanizsán a vár és népének irányítása. A várszolgák, a falvak lakói dolgoztak otthon földjeiken, ellátták a várat, a katonák pedig védelmezték őket a támadások ellen.

Döntően befolyásolta a vár védelmi képességét az ellátás másik fontos összetevője, a hadieszközök mennyisége és azok állapota. A vár felszereltsége a rendelkezésre álló adatok szerint Kanizsa átvételekor nagyjából Szigetváréval volt egyenlő. Az 1568. február 10-i leltár szerint Kanizsai Orsolya tulajdonából 7 ágyút, 952 golyót és 32 puskát vesznek át. Ezt összehasonlítva a már korábban említett 1566. évi leltárral, láthatjuk, hogy már a vár átvétele előtt is a felszereléseknek megközelítőleg a fele a király tulajdonában volt, és azok karbantartásáról is a királynak kellett gondoskodnia.³² Arra tekintettel, hogy Thury György kapitányságának ideje alatt hivatalosan béke volt, komoly török támadásra nem került sor, ostromot nem kellett kiállnia, a tárgyalt időszakban sokkal izgalmasabb vizsgálni a vár hadierejének szubjektív oldalát, a katonák létszámát. A kanizsai katonák eszmei létszámát kb. 1000-re lehetett becsülni ebben az időszakban. Ez a létszám valójában mindig csak papíron létezett, és általában tartalmazta a várban élő nem katonai szolgálatot teljesítő létszámát is. A katonák ellátására – a 16. század közepéről rendelkezésre álló adatok alapján – a következőket fordították. A gyalogos katona zsoldja havonta 2 magyar forint, a lovásé 3 forint 20 dénár volt. A katonáknak ruházatuk mellett a zsoldból kellett volna élelmet is venniük és a lovasoknak a lovaikat ellátniuk. Rendes körülmények között a zsold mellett a katona napi szükséglete 2 font kenyér, 1 font hús vagy sajt, vaj, szalonna. Ha nem volt zsold, egy ember kapott egy napra 2–4 font kenyeret, 1 font húst, fél vagy egész pint bort vagy sört; a lovakra pedig bizonyos mennyiségű szénát, zabot.³³

Közismert, hogy a 16. század közepétől a zsoldfizetés egyre rendszertelenebbül történt. Emellett az élelemmel való megfelelő ellátás is akadozott. Adatok tömege bizonyítja ezt Kanizsára vonatkozóan is.³⁴

Azért mert Thury György kapitányságának időszakáról várlajstromunk sajnos nincs, a hadrendről és a katonai hierarchiáról viszonylag keveset tudunk. Neveket csak a Thury György halálát dicsőítő énekből és egy-két levélből ismerünk. Tudjuk, hogy Thury hadnagya volt Lengyel István, akit egy másik forrás lovaskapitányként említ. Fizetése évenként 500 forint, igaz, hogy a király 1566. május 10-től

1567. május 10-ig adósa volt 5000 forinttal.³⁵ A következő nevek ismertek még: Balaskó Vince deák, Adoni Bálint, György deák, Újlaki Sebestyén, Thury György titkára (*secretarius*), aki a levelezését intézte, Kereszthury Gáspár volt.³⁶

A várban élő kb. 250–300 német katona³⁷ külön kapitány alatt tevékenykedett. Egy 1569-ből való extractus két kapitány nevét említi, Augustinus Rakelét és Ioannes Berlenét.³⁸ Valószínűbb azonban, hogy az egyik volt a kapitány, a másik pedig a hadnagy. Tudnivaló, hogy az elnevezéseket nem határolták el szigorúan, a cím nem mindig fedte a tisztséget. A lényeg az, hogy bár a németek és a magyarok külön irányítás alatt álltak, mindnyájuk főnöke Thury György volt. Találkozunk olyan csettel is, hogy Thury német katonákkal indult portyára. A németek és a magyarok közötti viszály – amely gyakran előfordult – elsimítása is a főkapitány feladata volt.³⁹

Már utaltunk rá, hogy Thury kapitányságának időszakában az 1567. januárjától 1568. február 17-ig tartó alkudozások utolsó napján Miksa király és II. Szelim szultán megkötötte a drinápolyi békét.⁴⁰ A béke lényegében az 1547 óta kötött egyezmények alapján állt, és 8 évre fogadták el. Miksa vállalta évi 30 000 forint fizetését a porta részére, tilalmazta a végvári őrségek közötti párviadalokat, rendezte a két-féle adózó „közös” jobbágyok helyzetét, a fennálló helyzetet fogadva el. A megállapodás értelmében a szerződő felek területeiken új erősségeket építhetnek és a fennállókat kijavíthatják.⁴¹ A béke megkötését a Habsburgok diplomáciai sikernek tekintették, hiszen megakadályozta, hogy a török újabb területekre terjessze ki uralmát. Ennek fejében eltűrték a török rablóvállalkozásait, és megtiltották a magyar végváriaknak, hogy megszegjék a békét. Thury kapitányságának időszakát e megállapodás ismeretében értékelhetjük csak. Béke volt, amely azonban nem jelentett nyugalmat.

A főkapitány feladata Kanizsa és a hozzá tartozó kisebb várak, erődítmények és az azokat kiszolgáló falvak megvédelme volt. 1567–68 tele viszonylag csendesen telik el, komolyabb összeütközésekre nem kerül sor, minek magyarázatát az adja, hogy a fegyverszüneti tárgyalások menetét egyik fél sem akarja megzavarni. Bár a drinápolyi béke a bajviadalt is tiltja, 1568. januárjában Thury nem tér ki egy ilyen kihívás elől egy őt kihívó béggel szemben.⁴² 1568. február 11-én Thury György jelenti „fáért és szénáért kimenő katonák közül egyet a törökök elraboltak és a szigeti béghez hurcoltak”. A bég Thury visszakövetelésére azt válaszolta, hogy a fegyverszünet idején mindenkinek legyen jó, gyors lova, és a katonát nem adta vissza. Április 24-én a törökök nagy számban Kanizsa mezővárosig törtek előre, és el akartak hurcolni egy magyart, de a mieink nyomon követték őket, győztek, és elfogtak egy agát, valamint zsákmányoltak egy zászlót.⁴³ Thury sikerei miatt a törökök

egyre mérgesebbek, állandóan panaszt tesznek rá, sőt a porta Ibrahim nevű követének útján elmozdítását is követelik. Ezt a követelést azonban a bécsi udvar elutasította.⁴⁴ 1568. június 19-én a budai pasa azt panaszolja, hogy Ibrahim portai követ szolgáját, Hisszein Bynck szpáhít elrabolták és Kanizsára vitték, jóllehet béke van. A budai pasa Tolnai Ádám diákot küldte egy levéllel Thuryhoz, aki állítólag a diákot méltatlanul fogadta, kigúnyolta, sőt letartóztatta. Érdekes, hogy a panasz elhangzása előtt jóval királyi utasításra már szabadlábra került.⁴⁵ Júniusban ismét török portya indult Kanizsa körül.⁴⁶

Az 1568-as év jelentősebb eseményei közé tartozik, hogy mindkét fél erődítményépítkezésekbe kezd. A törökök Marcalit kezdik megerősíteni, minek ellensúlyozásául Thury Komárt építteti.⁴⁷ Ez a Hofkriegerat tudomásával és beleegyezésével történik.⁴⁸ Ugyanebben az évben a kanizsai építkezésekkel párhuzamosan magyar oldalon megkezdik (Mura-)Keresztúr kiépítését is.⁴⁹

A kanizsai főkapitánynak voltak egyéb, mégpedig abból a hivatalából adódó kötelességei is, hogy ő parancsnokolt a térség fegyveres ereje felett. Mikor Mezőlaky Ferenc zalavári apát halála után Csány Bernát, Csány Gergely, Hásságh Imre és mások Zalavárt elfoglalták és kifosztották, 1568. május 29-én a király tudtukra adta, hogy ellenszegülés esetén Thury György kapitány parancsot kapott Zalavár és Karpornak fegyveres elfoglalására. Mivel a hatalmaskodók ennek ellenére sem engedelmeskedtek, Thury megkapta a támadási parancsot, és hadaival megjelent Zalavár kapui előtt, így kényszerítette Hásságh Imrét a vár átadására.⁵⁰

Az 1569-es évben megfigyelhetjük a magyar sikerek és győztes portyák számszerű gyarapodását. Történik ez olyan körülmények között, amikor Thury folyamatosan panaszodik az emberei ellátatlanságára, és fokozódik a városban lévő magyar és német katonák közötti ellentét is.⁵¹ Az ellentét oka leginkább azzal magyarázható, hogy a Haditanács különönböztetően a németek zsoldkifizetéséről gondoskodik. Nem csoda, hogy ez kiváltotta a többiek méltatlankodását. A német provisor és a kanizsai jobbágyok között is súlyos konfliktus támad, a kanizsai jobbágyok és zsellérek panaszkodnak a katonákra, akik éjszakai nyugalmaikat megzavarják, és tőlük akarják kikényszeríteni a zsoldfizetést.⁵² A parasztok el akarnak költözni, viszont az ellenséges viszonyok miatt feltétlenül nagy szükség van rájuk.⁵³

A szinte reménytelen helyzet miatt Thury 1569. július 18-án elbocsátását kéri, amibe a király persze nem egyezik bele.⁵⁴ A helyzet javítására tett intézkedések ellenére a főkapitány a sereget nem tudja elartani, ellátásukért könyörög.⁵⁵

1569 júniusában Mörichelynél kerül sor ütközetre, amelynek pontos eredményét nem ismerjük.⁵⁶ Még ugyanebben a hónapban a kanizsai kapitány a Zala-

várig előretört törököket állította meg.⁵⁷ A portyázásokról megállapítható, hogy általában a török a kezdeményező és Thury a győztes.

A következő évben az adatok és a levelek Thury főkapitány rohamosan növekvő sikereiről számolnak be. A török folyamatos betöréseit sorozatosan visszaveri, komoly veszteségeket okoz nekik. Sikereinek súlyát növeli, hogy mindezeket a hadisikereket olyan áldatlan körülmények között éri el, amikor katonái fizetetlenek, egyedül a főkapitányuk iránti szeretet tartja bennük a lelket. Thury szeptemberben kétszer kér zsoldot, novemberben már a katonák lázadását is kilátásba helyezi.⁵⁸ A törököket Thury személye idegesíti, mert állandóan figyelniük kell Kanizsára, nemcsak a közelben tartózkodóknak, de a budai pasának, sőt a szultáni divánnak is. 1570. január 26-án írja Musztafa pasa, budai helytartó: „Továbbá, hogy az mi birtokunk alath valókra panaszodik felséged: hogy untalan ingerkednek és veszteségben nem vannak, csak felséged birjon az ti alattatok valókkal, mi birunk az mieinkkel...”. „Ez el múlt időkben az Komáromiak öszvéreinket vinek el az Szygetségből ym ez némely nap is még kertünkéből ky...”⁵⁹ Május 1-én Carolus Rym konstantinápolyi követ értesíti a császárt, az a hír járja, hogy Thury György kanizsai kapitány a berzencei agát és több más törököt elfogott, ezeket vissza kell adni.⁶⁰ Decemberben megint Carolus Rym követi beszámolójából értesülünk a Thury által elkövetett szörnyűségekről. Azt írja, hogy Mehemed pasától hallotta, hogy december 24-én bizonyos Arszlán aga kért tőle kihallgatást, az aga látványosan rázta bilincseit és mutatta a bilincsektől kisebesedett karjait. Története szerint három évvel ezelőtt Thury György német puskásokkal az agát két kísérőjével együtt elfogta, Kanizsára vitte, majd Kesző *castellumba* rejtette el őket, ahol kegyetlenül bánt velük. Három év múlva csak 4000 forint váltságdíj ellenében szabadult az aga, aki a bilincseket, mint tiltott büntetőeszközöket mutogatta.⁶¹ A valósághoz tartozik „Thury György ingóságainak jegyzéke” szerint, „maradoth az meg holth vitezleo Tury Gerorgnek rabjai, kik valchsagra tartatnak 22. Ezeknek kezessegen menth ell Orozlan aga, kiknek sarcholása volt h. fl. 3000.”⁶² Mindebből nyilvánvaló, hogy az aga indulata hevében panaszában 1000 forinttal megtoldotta váltságdíját.

Augusztus 13-án a törökök nem messze Kanizsától 28 nemeset elfogtak, Thury a nemesek ellen erőszakot alkalmazó, s a vidéket feldúló törököket legyőzte.⁶³ Szeptember 14-én egy jelentés szerint a törökök Segesdről ismét magyar területre törtek, Thury néhány törököt megöl, és foglyokat ejt. Majd a szomszéd *castellumokból* kitörő, nap mint nap portyázó török csapatokat is legyőzi.⁶⁴

Ez év nyarán, őszén és telén a császár és a török szultán, ill. Miksa és a konstantinápolyi követ közötti levélváltás középpontjában az új erődök, *castellumok*

építései állnak. Eszerint a törökök újjáépítik Marcalit, Szenyért, Zákányt és Csurgót, valamint teljesen új castellumot építenek Segesden, ahonnan a zalavári apátság birtokait – amelynek népei sohasem voltak török adófizetők – dúlják.⁶⁵ Augusztus 17-én Károly főherceg válaszol a budai pasának azon panaszára, miszerint Thury György török területen Csákány, Szécsény, Udvarhely és más meg nem nevezett várakat építtetett. Károly válasza szerint az említett várakat még a békekötés előtt Tahy Ferenc emeltette, Thury egyedül Isabort (Pacsá mellett) építtette, de ez messze van a török területtől, tehát az építkezés jogos.⁶⁶ Október 9-én Musztafa pasa II. Miksa császárnak ekképpen indokolja Segesd felépítését: „Az mi kegyelmes fejedelmünknek panaszkodott volt mi felőlünk, mint mostan is az Segesd castel felől panaszkozoth felséged, kit mi nem az felséged határában földén, az okáért építtettünk, hogy se onnan az felséged rendjéről se innét az mi rendünkről, az szegénységnek, az sok tolvaj latrok miatt romlások és bántások ne essék, mivel hogy az kastélyon belől meg nagy földön egy néhány faluk irattattanak az mi fejedelmünk könyvében...”. Eszerint tehát az új vár a török területen fekszik, és feladata egyaránt óvni a területet a fizetetlen magyar katonáktól és sajátjaikétől is, különben is a magyarok csak hallgassanak az ügyben, mert „Turi György az kanisay kapitan, az mi kegyelmes fejedelmünk határában, Szécsény és Csákány nevü kastelt építtetett.”⁶⁷ Az igazsághoz tartozik, hogy Török Ferenc főkapitány és Thury állandó támadással igyekeztek megakadályozni, hogy a törökök „... megerősítsék a Szent Ferenciek següdi zárdáját, mit hajda a Marczel főurak építettek... de az éjjel nappal szakadó eső miatt, mi a löfegyvert sem engedé használni, czélt nem értek, s az ellenség az építést bevégezé.”⁶⁸

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a tömeges levélváltás és vádaskodás ellenére mindkét oldalon folyik erődítmények építése, ill. újjáépítése, minek eredményeként a *kanizsai főkapitányság határvonala megszilárdult, és ellenőrizhetőbbé vált*. A török négy olyan kastélyt építtetett, amelyeket a drinápolyi béke kifejezetten tiltott – köztük egy teljesen újat, Segesdet –, mindez a szomszédos törököknek Thury főkapitánytól való nem indokolatlan félelmét bizonyította.

A törökök nem bírtak a Thury vezette kanizsai katonasággal, annak ellenére, hogy mint 1571. január 8-án a főkapitány maga írja, a nyomor és éhezés miatt, különösen a gyalogos katonák nyíltan szöknek a várakból.⁶⁹ De nemcsak a magyarok, a német katonák zsoldja sem érzék meg.⁷⁰

A nagy leszámolás ekkor már előkészületben volt. Ami nem sikerült nyílt csatában, azt megpróbálták a korban szokásos eselvetéssel. Ali bég, Szigetvár parancsnoka volt a terv kiagyalója, aki „egy lovas vezérét Malchust, erős török csapatokkal Kapornak felé-

küldte, hogy pusztítsanak, utasítva őt, hogy különböző alkalmas helyeken lesekert állítson, s mindenképpen azon legyen, hogy az óvatlanul előnyomuló Thuri abba beleessék.” A főkapitányt, aki a közeli rajki várban tartózkodott, nem érte váratlanul az esemény, azonnal elindult, amikor a fellobbanó falvak lángját meglátta „és az éjjel Iszebre (Isabor) nyomult, hol az ellenséges előcsapatot megverte, s benne sokat levágott, 48-at pedig foglyul ejtett.” Ugyanakkor pedig elkövetett egy súlyos hibát. Nyilván úgy vélte, hogy egy szokásos rablóportyáról van szó, rendkívül óvatlan volt. „A futókat hevesen üzvé, nem jutott eszébe, hogy a netán vetett lest, s az ellenség számát a foglyoktól megtudja; a gyors üldözésben a gyalogság őt követni nem volt képes, sőt az egész nap kifáradt lovasság egy része is elmaradozott, így érkezvén Orosztóra (Orosztony)... s hol az ellenség az erdőben nagy számmal rejtőzött.” Kemény csata fejlődött ki, amelyben már-már Thury felülkerekedett, amikor az eddig az eseményeket csak figyelő Malchus 600 lovasával beavatkozott a küzdelembe. „A csata színhelye egy szűk sáros völgy volt, mely kevéssel czelött esett hótól egészen fellágyult... Turinak... fáradt lova elesett, ő látva a veszélyt talpra állott... s magát hősiiesen védelmezé... végre minden oldalról nyomatva... egy mély kardvágást kapván összeesett és meghalt.” A katonái közül is sok elesett, a gyalogság pedig hallva vezérének elestét, visszavonult Kanizsára.

Az események hírére Zrínyi György sietett csapatai élén a helyszínre, ahol már csak Thury fejtel, kifosztott holttestét találta, melyet „Kanizsára vitt, s fölötte mint atyja s jótevője fölött igaz könnyeket hullatott...”⁷¹ Testét egy régi kápolnában tették örök nyugalomba. Hős ellenfelük emlékét a törökök annyira tisztelték, hogy még több mint száz esztendeig ehhez a kápolnához egy ujjal sem nyúltak, azt a török kiűzésekor a császári hadak pusztították el.⁷²

Fejét a törökök Konstantinápolyba szállították, s az esetről a leghitelesebb szemtanúk, Carolus Rym és Gaspar Minquith követték 1571. június 19-én ekképpen számolnak be: „jelen hónap 10-én Öfensége boldog emlékezetű kanizsai kapitányának Thury György úrnak a fejét igen sok csapástól megcsonkítva és szétdarabolva, majd összevarrva a közös diván elé hozták kilenc más fejjel együtt, valamint 14 fogollyal, 3 zászlóval és két kézidobbal. A basa Thury fejét kézbe vette, gondosan megtekintette, szakállát megsimogatta, majd meghagyta, hogy Thury György fejét vigyék ki a bűnös foglyokkal együtt a háromevezős hajókhoz és tisztességgel temessék el.” Nem sokkal ezután kiderült, hogy a fejet a szultán is személyesen megtekintette. A követték kérték, hogy a fejet adják ki nekik, hogy hazaszállíthassák, kérésükre azonban választ nem kaptak.⁷³

Thury György halála óriási vihart kavart nemcsak a magyar végeken, de az udvarokban is. Gróf Salm

Eck győri főkapitány személyesen utazott Kanizsára, hogy kivizsgálja az esetet. Jelentését eljuttatta a királyhoz és a budai pasához is.⁷⁴ A kanizsai főkapitány „nagy” ember volt, akinek halálát békeidőben nem lehetett volna szó nélkül hagyni. A török is magyarázkodott, és a konstantinápolyi császári követeknek adott magyarázat szerint „...150 lovassal és 300 gyalogos kíséretében török vidékre indult portyára, azzal a szándékkal, hogy a falvakhoz adóbehajtásra érkező törököket ebben megakadályozza...”⁷⁵ A valóságot azonban mindenki tudta, de még Thury György halála sem ért meg egy török háborút az udvar számára. A török óriási örömmel vette a nagy ellenfél halálának hírért, a budai pasa egyenesen így nyilatkozott: „Istennek dicsősége, hogy a tyrannus és a béke megsértője és megzavarója meghalt.”⁷⁶

Thury György elvesztését a magyar végeken és az általa védett zalai falvakban érzékelték csak igazán. Halálát és vele sok kanizsai vitéz katonáét historiás ének örököltette meg:

*„Körülvaló község is mind siratja,
Valaki közülök szavokat hallatja;
Minden ember Turi Györgyöt kiáltja,
Kicsiny, öreg mind egyaránt óhajtja.*

*Kár lón vitéz most itt neked meghalnod,
Mert Szalaszág azt bizonytal megbánod,
Vagy az, hogy a földet te pusztán hagyod,
Vagy az, hogy az adót nekik megadod.”⁷⁷*

A főkapitány halála, ahogy a végváriak és a nép is érezte, súlyos következményekkel járt, több mint harminckét falu hódolt meg a töröknek.⁷⁸ A török adójegyzékek 1571-ben mint a kaposvári nahijéhez tartozókat tüntetik fel Kanizsa szomszédságában többek közt Karos, Galambok, Sánd és Miháld falvakat.⁷⁹ Míg a vitéz kapitány életében egyetlen esetről sem tudunk, hogy ellenséges katona lépte volna át a Kanizsa mocsaras völgyét, ettől kezdve a török rablás rendszeressé vált Nyugat-Zalában.

b) Kanizsa várának újjáépítése az Udvari Haditanács által (1568–1587)

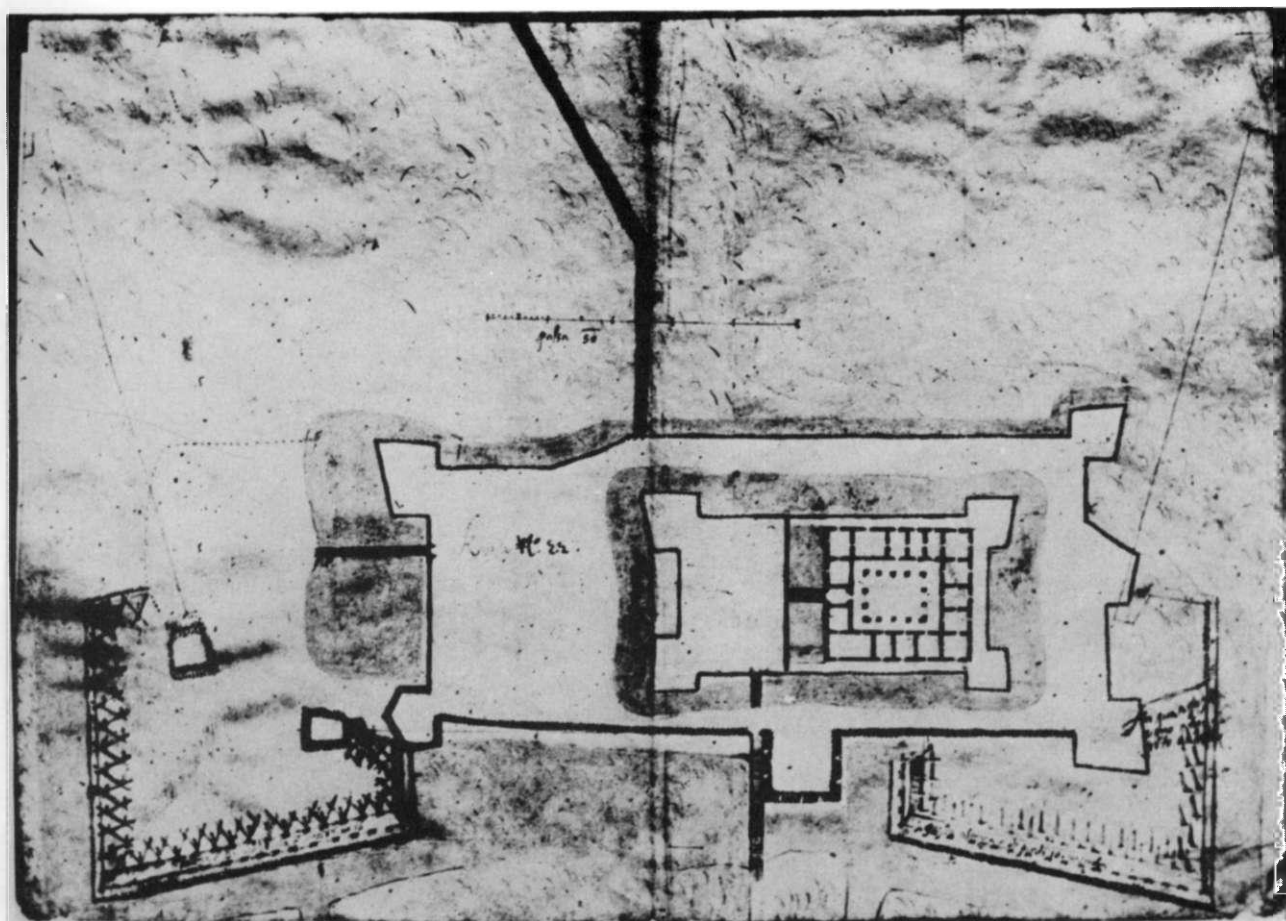
A vár királyi kézre kerülése után döntés született a főkapitányság székhelyének a hely jelentőségéhez méltó, korszerű, nagylétszámú katonaság befogadására alkalmas átépítéséről. Az építkezés megkezdését – Thury György főkapitány ismételt sürgetésére – az 1567. évi országgyűlés döntése alapján rendelték el. A 17. cikkelyben utasítást adtak, hogy Zala vármegye legnagyobb része, a nádorné birtokaival együtt vegyen részt a munkálatokban.⁸⁰

A bécsi levéltárakban fennmaradt anyag bizonyítja, hogy a tulajdonképpeni munkát megelőzően több építész is megbízást kapott a legmegfelelőbb forma, illetve hely kiválasztására, mai kifejezéssel élve tanul-

mánytervek készítésére. Közülük két, meg nem valósult terv maradt ránk. Az egyik *Nicolo Angelin*nek tulajdonított terv, a régi vár helyére készült, amit a vár alapszerkezetének megtartása bizonyít. A régi erődnek kb. 2,5-szer nagyobb alapterületet tervezett, egy ötszög alakú várat, sarkain új-olasz stílusú, ún. fülesbástyákkal. A fülesbástyák közül az a kettő, amelyek a keleti part, tehát a város felé néztek, valamivel nagyobbak a többi háromnál, kissé szabálytalan alakúak, szárnyaiknak a part felé forduló oldala kissé hosszabb a másikkal. A terv megtartja a régi vár területét, azt egy vízesárokkel – a régi erőd nyugati árkával – elválasztja az építkezésbe újonnan bevont keleti, nagyobb területtől. A vár korábbi keletre néző kapuját megszüntetve az ÉK-i kötőgátban, az ÉK-i sarokbástya szárnyának takarásában nyit egy új kaput, amelytől egy éles töréssel a keleti partra vezető új hidutat tervez. Hasonló a megoldása a nyugati partra vezető kapunál, ahol az ötszög csúcsát képező nyugati bástyától induló ÉNy–DK-i kötőgátba tervezi a kaput, amelynek útja szintén töréssel vezet ki a partra. A vár belső épületeiből semmit nem tart meg, teljesen új épületeket tervez, a vár közepére, a várat megosztó csatorna nyugati partjára gondolt tér köré. Emellett a tervrajz hatalmas földmunkával a vár alakjához igazodó, a védelmét elősegítő vízrendezésre is gondolt.⁸¹

A másik meg nem valósult tervvel, amelyet *Ferabosco* első kanizsai erődítési tervként tartanak számon, már korábban, a benne ábrázolt templom azonosítása kapcsolatban foglalkoztunk. Ez a terv az új kanizsai várat egy teljesen más helyszínre, mégpedig a Kanizsa folyó mocsarainak keleti partjára képzelte el, alapjaként egy középkori templomot – amelyet korábban azonosítottunk a tóli kápolnával – és a körülötte már létező, de a terv szerint elbontásra ítélt cölöpfalú, téglalap alakú ó-olaszbástyás kis erődítményt képzelve el. Ennek a tervnek is a lényege az ötszögű alaprajz, amely talpával kelet felé a mocsárral támaszkodik. Alapvető eltérés a másik tervtől, hogy a bástyák ó-olasz rendszerűek, és a belső beépítettséget a meglévő templomon kívül, amelyet egy Landhausnak nevezett épülettömbbe foglal bele, csak még egy épületet ad meg konkrétan, ettől északra, az élelmezési raktárat (*casa di munizione*). Ezek az épületek a tervezett vár keleti felét foglalják el, a nyugati részre csak vázlatos épülettömbök kerültek. A várnak két tervezett kapuja volt, az egyik –DK-re néző, a mocsáron ívesen átvezető hídúthoz kapcsolódik, amely egy malomháznál éri el a partot. A másik kapu itt is a nyugati bástya mellett, de ezúttal attól északra, az ÉK–DNy irányú kötőgátból nyílik.⁸²

Végül is *Pietro Ferabosco* és *Sallustio Peruzzi* kaptak megbízást, akiket már 1568-ban Kanizsára küldtek azzal a feladattal, hogy az új építkezések végett a mocsaras területeket lecsapolják, az új várat megtervezzék. A tervet *Ferabosco* készítette el, aki a helyi

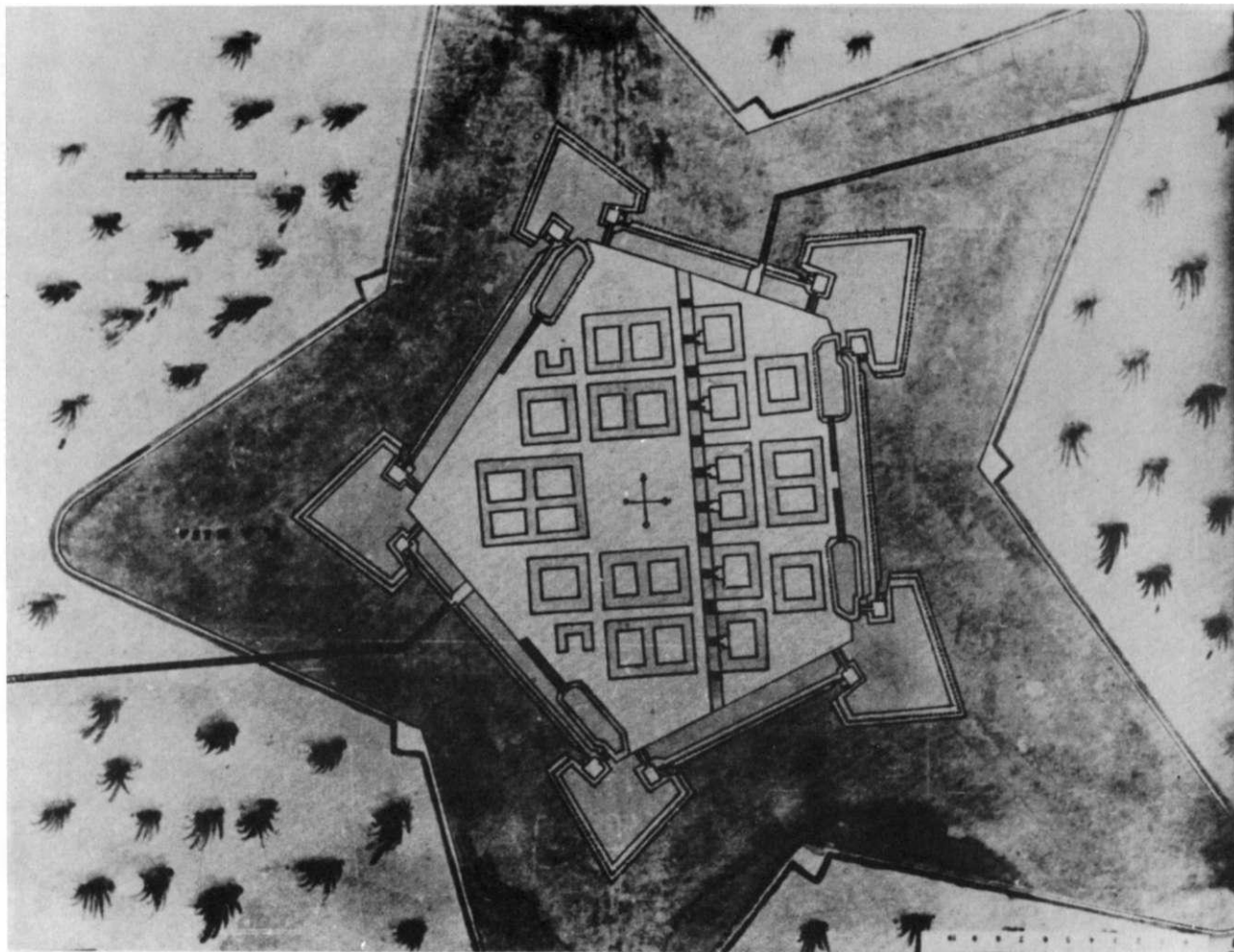

14. kép. A kanizsai vár átépítési tervrajza. Pietro Ferabosco, 1572. (Bécs, Hadilevéltár)

adottságoknak megfelelően modern bástyaövet tervezett a régi Nádasdy-vár köré, és nyilván a takarékoság elvét figyelembe véve, annak használható részeinek megtartásával. A terveket *Ottavio Baldigara* ellenőrzése alatt, az 1576–1590 között hosszan elhúzódó építkezés során is csak részben tudták megvalósítani.⁸³ Tudjuk, hogy a tervvel kapcsolatban a Hadi-tanács kikérte *Carlo Theti* véleményét is. Szerinte Kanizsa vára, mivel többen épült, fekvésénél fogva nem alkalmas az ellenség feltartóztatására, mert az kényelmesen elhaladhat mellette. Az olyan várat, melynek nem a határ védelme, hanem urai kincseinek megvédelmezése a feladata, azt érdemes tőba építeni. A végvárnak azonban magaslatra kell épülnie, ahonnan az egész terepet, főleg az utakat ellenőrizheti. Úgy tehát az ellenség csak a vár megvívása árán haladhat tovább. A kanizsai várat helyzete nem teszi alkalmassá feladatának megoldására, mert nemcsak alkalmatlan, hanem egészségtelen helyen is fekszik, levegője ártalmas, iható vize nincs, s ezen még kúttal is alig lehet segíteni. Szerinte mindenképpen a tavon kívül kellene megerősíteni Kanizsát, e célra a tó mellett fekvő magaslatot ajánlja. Bár egy magaslatra épült vár nem lehet olyan erős és védett, mintha víz közepére építenék, de a kanizsai tó olyan kevés vízü,

hogy könnyen feltölthető. Ha a tó melletti magaslat várépítésre nem volna különösképpen alkalmas, azt ajánlja, hogy inkább hagyják ott a vízivárat és a határon belül keressenek másutt alkalmas helyet az építésre.⁸⁴ Nem tartjuk kizártnak, hogy az említett ún. Ferabosco-féle első változat ennek a szellemében fogant.

Az új vár tervezője és kivitelezésének végig az irányítója *Pietro Ferabosco* olasz építész volt, aki 1512 körül született a lombardiai Como tartományban Laino faluban, kőműves családból. Gróf Salm szolgálatában dolgozott mint festőművész, itt nyerte el Ferdinánd főherceg, a későbbi magyar király pártfogását. 1542-től állandóan Bécsben élt, sokoldalú művészemberként az építőművészet nem jelentéktelen szakértőjévé képezte ki magát. Kezdetben Bécs erődítéseiben dolgozott, majd a pozsonyi és győri építkezéseken is. 1564-től a győri vár építkezését vezette, mint építészeti felügyelő (*Bau-Superintendent*), amely a legmagasabb rang volt, melyet polgári építész elérhetett, de dolgozott Komárom erődítésén is. Dolgozott kifejezetten művészi feladatokon, a prágai és a pozsonyi királyi rezidenciák helyreállításán, és máshol is polgári építkezéseken. Kanizsára rendelése előtt 1568-ban Egerben kamatoztatta tehetségét,

15. kép. A kanizsai vár meg nem valósult átépítési terve. Nicolo Angelini (?) 1560–1570 körül (Bécs, Nemzeti Könyvtár)

ahova terveinek szakértőjeként később is visszajárt. A kanizsai építkezések irányítása mellett folyamatosan dolgozott másutt is. Hosszú kort ért meg, 1588-ban ment csak nyugdíjba 76 éves korában, és még vagy tíz esztendőtt élt.⁸⁵

Az építkezéseknek az első szakaszában a közvetlen irányítója, főfelügyelője, az építőmunkások vezetője, a gazdasági ügyek intézője Franz Poppendorf (*praefectus et superintendens*) volt. A munkások fizetésének és ellátásának ügyeit alárendeltje, Johannes Babtista Ehn intézete.⁸⁶ Fizetésüket a magyar Kamara biztosította. A kezdő építkezéseket megtekintette Schwendi Lázár generális kapitány is.⁸⁷

Az 1569. XIX. törvénycikk Kanizsához irányította Zala és Somogy vármegye megmaradt részeit, a Nádasdy család javainak és Vas vármegye egy részének munkáit, kivéve belőle Zrínyi György birtokait. Ennek alapján 2022 embert és 160 szekeret biztosítottak 12 napra, összesen három hónapig. Az osztrák örökös tartományokból további 400 munkás érkezett. 1569-ben a mocsárutat 500 stájer munkás építette, a pénz elfogytával azonban a munka félbeszakadt.⁸⁸ Ennek

előzménye bizonyosan az volt, hogy ez év április 19-én II. Miksa császár, augusztus 27-én pedig Károly főherceg fordult a stájer rendekhez, hogy Kanizsa erősítésére újabb munkásokat küldjenek.⁸⁹

A pénzzel folyamatosan probléma van, már a munkák kezdetétől. Az utasítások ellenére az általában késik, *Feraboscot* pedig, aki a kezdetektől legalább 1577-ig minden évben hosszabb-rövidebb ideig Kanizsán tartózkodik, részletes elszámoltatásokra utasítják.⁹⁰

1568 júniusától 1571 augusztusáig tartózkodott *Ferabosco* mellett *Sallustio Peruzzi* is Kanizsán, aki a nagy sienai Baldasare Peruzzi építész fia volt. Nagyjából ez lehetett a mocsár lecsapolásának időtartama.⁹¹ A tulajdonképpeni várépítés valószínűleg csak 1570-ben kezdődik el. *Wessenstein* császári építőmester, aki ekkor érkezik ide, azt írja, hogy Kanizsának sövényépítéssel készült, földdel töltött öt bástyája van, palánkfalai is ilyen módon készültek.⁹² Ez még a régi állapotok leírása. Még ebben az évben azonban Zala vármegye 689 portája után 689 embert adott 12-12 napra, ezek hordták a palánkfát, a földet és a

vesszót, építették a Schwendi bástyáját német építőmesterek irányítása alatt.⁹³ Ugyanebben évben Otto Henrik von Puchaim haditanácsos jelentése szerint: „Kanizsai palánk nyitva van, s több helyen bedőlt, ha nem gondoskodnak az építésről, napról napra nagyobb lesz a kár. . . Poppendorf sietve jöjjön le az építkezés folytatására. Pénz nélkül azonban ő is hiába jön.”⁹⁴

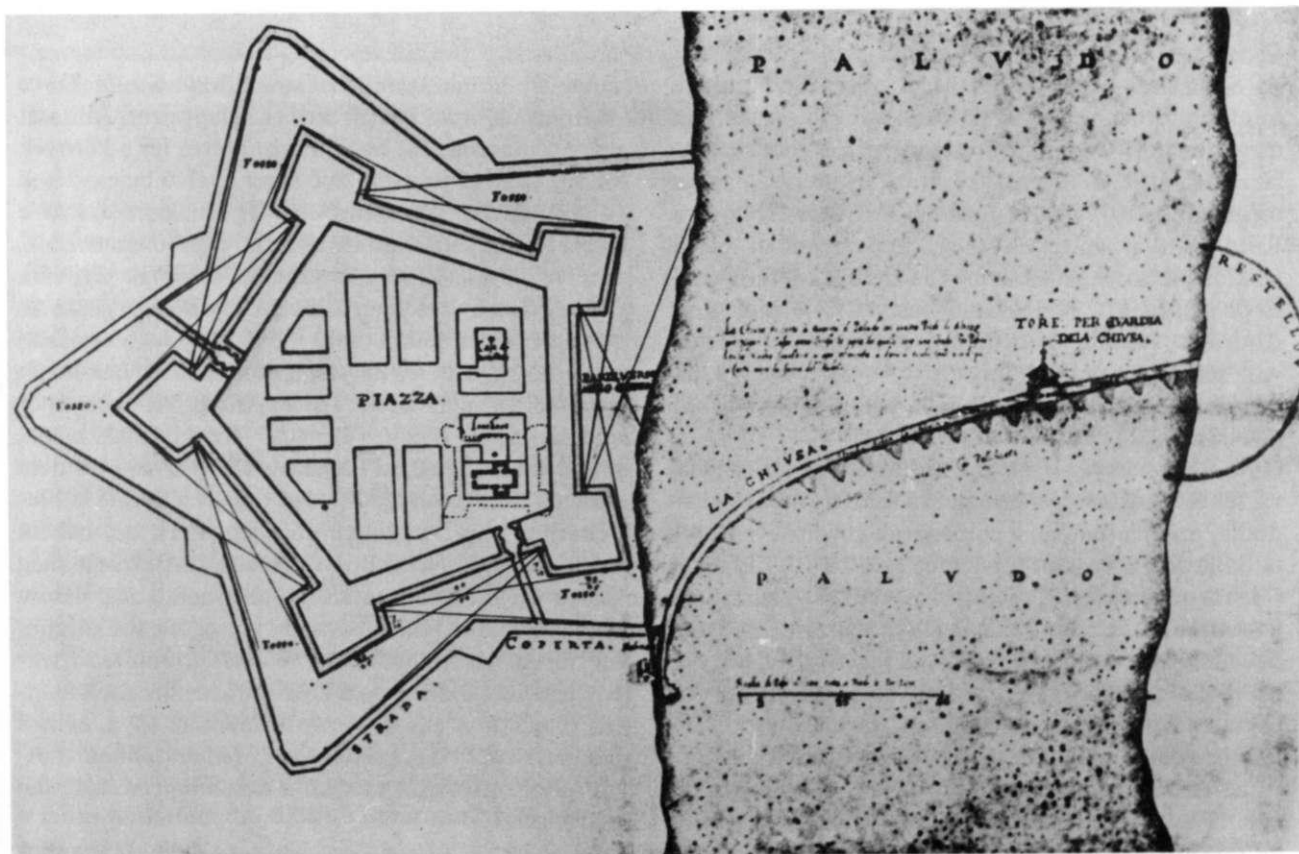
Az építkezések azonban a gyakori megakadások, pénzhiány ellenére is tovább folynak. 1571-ben Kanizsán dolgozott *Martino Secco* beosztott építőmester. A pallérok vezetője *Giovanni Ciangmia* volt.⁹⁵

1572-ből ismerjük az egyik legjobban felhasználható dokumentumot az építkezések akkori állásáról. Ekkor készült az a bizonyos alaprajz, amelynek részletes leírását, mint a Nádasdy-féle építkezések végeredményét közzétük.⁹⁶ Az alaprajz szerint a változatlan állapotban lévő régi vár keleti – város felőli – oldalán építés alatt áll két hatalmas méretű új-olasz bástya. Közülük a DK-i sarkon lévő van előrehaladottabb állapotban, ahol már a fülek mögötti ágyukamrák építésén dolgoznak, és a felmenő falak építését is elkezdték. Az ÉK-i bástya az alapozásnál tart, ÉNy-i sarkánál még a cölöpöket sem verték le.

Az alaprajzról, a tervezett vár építésmódjáról, sőt tervezett alakjáról is fontos következtetéseket vonhatunk le, hiszen mint láthattuk végül is pontosan *Ferabosco* tervének elfogadott változata nem maradt ránk. *Ferabosco* az épülő vár tervezésénél messzemenően figyelembe vette a *Nicolo Angelini*nek tulajdonított alaprajz fő elemeit, ezt mutatja a korábbi várhoz csatlakozó épülőfélben lévő, két egymásnak megfelelő óriási méretű füles bástya is. Az építésnél a korábbi vár hosszúkas négyszög alakú – nyilván magasabban fekvő – területét vették figyelembe, most már déli irányba megnyújtva, belefoglalva az ott lévő kis szigetet is. A régi várból a két bástya között felhasználták a keleti kötőgátat, mint megmaradó elemet.

Az ötszögű vár hárombástyás nyugati szakasza ezen az alaprajzon még nem szerepel, azonban a régi vár határain túl (a nádasnak, zombékosnak jelzett, tehát nyilván alacsonyabb területen) a két épülőfélben lévő nagy bástyáról kiindulva nyugat felé, csupán a kötőgát tervezett külső vonala látható, a másik két bástyának a füléig. Már ez is sejteti a tervezett várnak a régihez viszonyítottan nagy méretét, az épülő bástyáktól széttartó két vonal pedig világosan elárulja, hogy ötszögűre tervezett építést kezdtek meg. A bejelölt két egyforma hosszú, de az épülő bástyák közöttinél rövidebb kötőgát szabályos, de nem egyenlő oldalú ötszögű várról árulkodik.

A régi vár átalakításakor elsősorban a középső vár déli szakaszának falait, bástyáit szüntették meg, vizes-

16. kép. Ferabosco kanizsai erődítése első tervként ismert alaprajz. XVI. század közepe (Bécs, Hadilevéltár)

árkát töltötték fel, így a belső vár előtti térség várudvarrá válhatott. Az útnak a vár keleti részén betorkoló szakaszát is – úgy látszik – áthelyezték, így csaknem szembe került a nyugat felé kivezető szakasz irányával. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor bontották le a régi út betorkollása melletti nagy, négyszögletes bástyát, de feltehetően egyidejűleg az út áthelyezésével. A bástyát *Ferabosco* még említi, de később már nem láthatjuk az alaprajzokon. Boltozott kaputornyokról hallunk, és az ábrázolások is ezt mutatják. A tornyok az erődítés falában helyezkednek el, az út pedig átvezetett rajtuk, valódi kaputornyokról van tehát szó.⁹⁷

A belső vár szilárdan épített épülettömbjét ésszerű módon nem rombolták le, továbbra is megtartották belső várként, amint azt a 16. század végi ábrázolásokról ismerjük, és írott forrásokban is hallunk róla. Az ábrázolásokról leolvashatóan annyi változás történt, hogy a középső vár lebontása után a közvetlen védelem érdekében a vizesárkot az egész épület körül kialakították.

Az építési alaprajzon a DK-i bástyát látjuk legjobban kiépítve, a jelentésben a Császár-bástya legelőrehaladottabb építéséről értesülünk. A kettő egyezése nem csak bizonyos összevethető adatok (pl. a megépített magasság) alapján biztos, hanem azon egyszerű logikai tény alapján is, hogy a kincstár birtokába került épülő vár első bástyáját az uralkodóról nevezték el.⁹⁸ A tervrajzon szereplő, másik épülőfélben lévő bástya (az ÉK-i) a jelentés Schwendi-bástyájával egyeztethető. Ezt nyilvánvalóan Schwendi Lázár generálisról nevezték el, aki – mint mondtuk – Kanizsát ebben az épülő szakaszban meglátogatta.⁹⁹ A rajzon szereplő, még el sem kezdett két bástyáról *Ferabosco* későbbi jelentése alapján megállapítható, hogy a Császár-bástyától DNy-ra a Salm bástyát építették meg, nyilvánvalóan Salm Miklós tábornokról elnevezve, a Schwendi bástyától ÉNy-ra pedig a Khielmann-bástyát.¹⁰⁰ Khielmann András a vár nagyobb ütemű építkezésétől kezdve volt Kanizsán várkapitány (1577–1581).¹⁰¹ Ezek az adatok egyben a vár kiépülésének időpontjait is behatárolják.

Az ÉK-i bástyán a meginduló munka az olasz nyelvű feliratokat is figyelembe véve földfeltöltéssel kezdődik, majd láthatóan a cölöpsorok keverésével folytatódik. Ezt a bástyát a jelentés szerint 1,5 ölről 3,5 öltre magasították a víz szintje fölé. A DK-i bástyánál előrehaladottabb a munka. A jelentés szerint a bástya magasságát is 3,5 öltre emelték. A rajzon a függőleges cölöpsorok egymásra rétegződő, rácsszerű, vízszintes összekötésének módja is világosan felismerhető, és jól látszik a cölöpfalakból épített bástyatorok kialakítása is. A bástyák külső szegélyét több sorban sűrűn egymás mellé levert cölöpök kísérik, a felirat tanúsága szerint ezen belül alakították ki az ágyúpadokat (*Bankhetta*).

Egyértelmű tehát, hogy a bástyákat, kötőgátakat nem csak alapjaiban, hanem föld feletti szerkezeteiben is fából építették. Ehhez hatalmas tömegű fára volt szükség, melyet a Zalában rendelkezésre álló erdők biztosítottak. Ugyanakkor az ilyen építési mód ki volt téve a különböző pusztító cröknek, az időjárás viszontagságainak, természeti csapásoknak. A környező várakozó vize kimoshatta és aládönthette a cölöpöket, a zajló víz megrongálhatta őket, villámcsapás vagy gyújtogatás következtében is a tűz martalékává válhattak. Nem említve a háborús cselekményeket, mindemellett a föld feletti faépítmények természetes korhadásával is számolni kellett. Így egy ilyen várnál időről-időre szükséges volt a cölöpsorok kijavítása, kisebb-nagyobb falszakaszok újjáépítése. Mindez tehát gyakorlatilag azt jelentette, hogy egy ilyen hosszán elhúzódó építkezés esetén az új építkezések mellett az állandó és folyamatos karbantartás és újjáépítés is szükséges volt, hogy az erődítmény megfelelő állapotban legyen.

Ennek az ábrázolásnak a készítőjéről a szakirodalomban többféle vélemény hangzott el. *Pataki Vidor* szerint Pollath (Polladt) Jeromos kanizsai építőmester készítette,¹⁰² *Banfi* és *Maggiarotti* egy közös munkájukban még szintén úgy vélik, hogy Girolamo Polladt, mint *Ferabosco* építőmestere kiegészítette a rajzot.¹⁰³ Egy másik munkájukban viszont cáfolják *Pataki* állítását, arra hivatkozva, hogy a tervrajz olasz nyelvű felirata is *Feraboscora* utalnak.¹⁰⁴ Majd *Banfi* ugyanarra a leltári számra hivatkozva, mint *Pataki*, egy másik alaprajzot tesz meg *Ferabosco* első tervrajzának.¹⁰⁵ Velük szemben *Gerő László Giulio Turco* hadmérnök munkájának tartja az alaprajzot. Állítását azzal támasztja alá, hogy *Turco* mérte fel a környék várait, és az alaprajzon lévő olasz nyelvű bejegyzések is szólhatnak *Turco* mellett. Ugyanakkor a rajz a Bécsi Hadilevéltárnak abból az anyagából származik, amelyet *Giulio Turco* anyagként tartanak nyilván. Mivel *Turco* a felméréseket 1569-ben végezte és 1571-ben már halott volt, *Gerő* a nyilvántartásban szereplő 1572-es év helyett a rajz készítésének idejét 1569-re teszi.¹⁰⁶ *Méri István Banfi* véleményéhez csatlakozva a rajzot *Ferabosco* alaprajzának tartja, mivel annak készítési idejeként az 1572-es évet nem csak azért tartja elfogadhatónak, mert a Bécsi Hadilevéltárban ezzel az évszámmal jegyezték be, hanem azért is, mert *Ferabosco* 1568-ban megbízását még csak a vár melletti mocsár egy részének lecsapolására kapja, és azon kívül egy másik, kétségtelenül korábbi tervrajzáról is tudunk. A rajz *Ferabosco* kanizsai megjelenésénél későbbi, és a közölt írásos források alapján is az építés állása szerinti állapot az 1572. évinek felelhet meg.¹⁰⁷ Így csatlakozva *Méri István*hoz, szintén elfogadhatónak tartjuk a rajz *Feraboscotól* való származását.

1572-ben Kanizsa főépítőmestere Pollath Jeromos volt.¹⁰⁸ 1574 és 1584 között Süess tanítványa, *Gio-*

17. kép. Schwendi Lázár császári fővezér, Thury György kapitány és Miksa király. Ismeretlen német mester fametszete. (Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Történelmi Képcsarnok).

vanni Arconato volt kanizsai építőmestere. A kerületi fizetőmester Philip Awér, majd Jacob Kuecher volt. Az építési munkálatokat támogatóan a magyar országgyűlés 1574. évi 13. cikkelye előírta Kanizsa környéki és Zala vármegyei kisebb várak katonai megerősítését.¹⁰⁹ Az építési főfelügyelő továbbra is Poppendorf Ferenc, aki rendszeresen meglátogatja Kanizsát. Intézkedései közé tartozik, hogy *Albertinus Antalt* és később *Salvino Józsefet* – mindketten építőmesterek –, utóbbit három kőművessel küldeti Kanizsára.¹¹⁰

A lendületesen meginduló munkák azonban félbeszakadtak. Egy külső szemlélő véleményét ismerjük erről az állapotról 1575-ből: „És ugyanez határőrhely kiépítését megkezdték, de pénz hiányában”... „olyan rosszul és befejezetlenül hagyták félbe, hogy sokkal jobb lett volna, ha nem is építették volna tovább.” Csupán két „földből hányt” bástya van, „de negyed részig nincsen befejezve” állapította meg a leírás készítője. „A többi bástyát, melyből mindennütt ötöt terveztek, még el sem kezdték. Az erődítményt több helyen favázakból és keretekből, oszlo-

pokból készítették, tehát a legnagyobb veszélyben van.”¹¹¹

Az 1576–77-es években Kanizsa építésével – ami az akkori gyakori intézkedések szerint újra nagyon fontossá vált – kapcsolatban véleményüket nyilvánítják *Théti, Süess Orbán, Ferabosco, Siebenbürger Tamás, Magno Bernát*.¹¹²

1577 márciusában villámcsapás következtében felrobban a puskaporos torony, miáltal „Canisa kettészakadt”, de az építkezések nem maradtak abba.¹¹³

1577 júliusában *Ferabosco* azt jelentette, hogy három bástya teljesen elkészült, és mind az ötnél a kazamaták és az alkatrészek készen állnak. A bástyát a hosszú híd felé a legújabb javaslatok szerint készítette el. (Ez nyilván a nyugati bástya volt.) Ugyanakkor Bécsbe küldte a vár fából készült modelljét, a Haditanács azonban a vár térképét is felkéri.¹¹⁴ Ebben az évben a Haditanács rendkívüli ülésén szóba került Kanizsa. Elégtelennek minősítették a palánkok állapotát és az őrség ellátását. Határozatot hoztak az építkezésekről.¹¹⁵

1578. április 9-én kelt újabb *Ferabosco*-jelentés szerint a Császár- és a Schwendi-bástya fülei, továbbá a Salm(Sallman)- és a Khielmann-bástyához tartozó kötőgátak gerendázása az ágyúpadokkal (*Bankheta*) szintén elkészült részben, vagy egészben.

1578 júliusának végén *Ferabosco* újabb jelentést küld a tavasz óta végzett munkáról. E szerint április óta a Schwendi-bástya déli oldalán befejezték a fület, a Khielmann-bástyától a Schwendi-bástyáig és ettől a Salm(Salben)-bástyáig a kötőgátat felemelték 25 *claffter*¹¹⁶ hosszúságban és 2,5 *claffter* magasságban, azonfelül a Khielmann- és a Schwendi-bástya, valamint a Császár- és Salm(Salben)-bástya közötti árkok is elkészültek. A kötőgátak befejezése, az árkok képzése a *contrascarpával* és a híd előtti védőmű felépítése maradt még vissza. A jelentés szerint egy új árkot ástak az erődön keresztül 22 *claffter* hosszúságban és 5 *claffter* szélességben.¹¹⁷

E jelentések alapján 1578-ra kiépült a palánk védőöv, a kötőgátak, árkok és néhány más munka volt még hátra.

Az ezévi országgyűlésen újból megerősítették korábbi határozatukat a Kanizsához rendelt munkákról, továbbá a 28. cikkelyben bizottság kiküldését javasolták.¹¹⁸

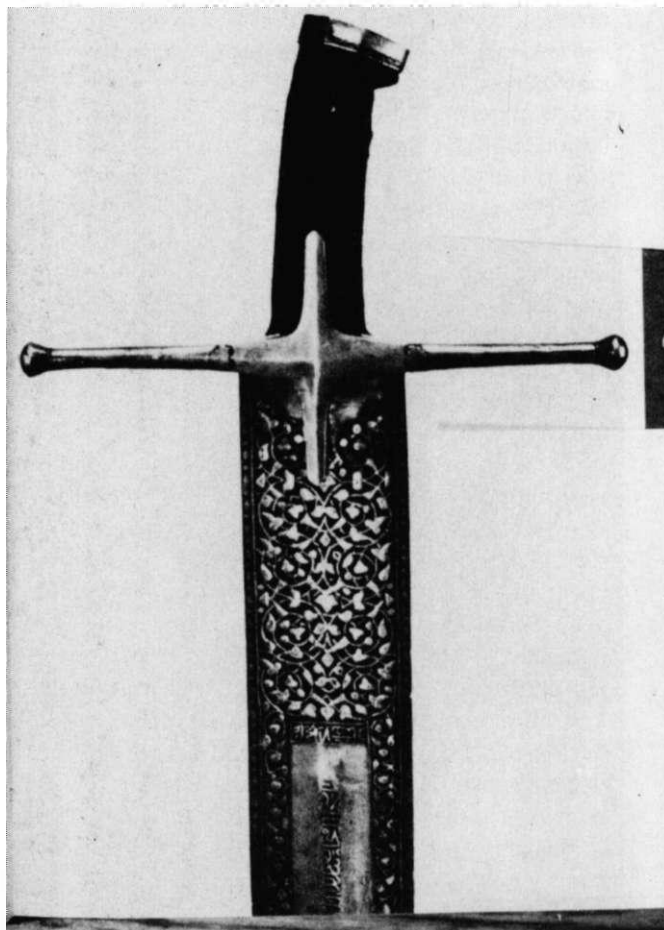
A jelentések alapján befejezéshez közeli munkát sejtethetünk, ugyanakkor a 80-as években is folyamatos munkáról értesülünk. 1580 márciusában *Ferabosco* ismét Kanizsán tartózkodik, parancsot kap, hogy a várépítési munkákon 24 foglyot alkalmazzon.¹¹⁹ Az 1574 óta itt dolgozó *Arconato* építőmester (*Bauoffizier*) 1584-ben sikkasztásba bonyolódott, emiatt Zrínyi György feljelentése alapján bebörtönzik. Az ügy folytán ismerjük az 1583. évi építési költségeket, melyek 4671 forint 57 dénár-ra rúgtak. *Arconato* építési írnoke Hueber Perger Pál volt, a kőművesmesterek: Pollanio Barnabás, De Savalia János, Antonio Péter, Pammer Bertalan, Perradl János stb.¹²⁰

1583–84-ben *Baldigara Ottavio* itt tartózkodásáról is értesülünk.¹²¹ 1586 májusában elkészítik Kanizsa térképét. A rajz felbecsülhetetlen forrása lehetne Kanizsa kiépülésének, sajnos azonban mindmáig közöletlen.¹²²

Ferabosco utolsó kanizsai tartózkodásának dátuma 1587, valószínűleg ez az építkezések befejezésének időpontja is.¹²³

Nagyon sok forrásunk szól a kanizsai építkezések finanszírozásáról, főleg a szükséges összegek utalására vonatkozóan. Sajnos ezek az adatok főleg az 1570-es évekből állnak rendelkezésünkre,¹²⁴ Kanizsa építésének részletei az 1580-as évekből még eléggé feltáratlanok.

Összegzés képpen megállapíthatjuk, hogy az 1568-ban megindult és az 1580-as évek végéig elhúzódó munkálatok során *Ferabosco* a kritikai ellenzék (Théti) leküzdése után a régi vár helyén terveinek megfelelően egy ötszög alakú, nagy kiterjedésű erődítményt épít,

18. kép. Thury György pallosa (Magyar Nemzeti Múzeum)

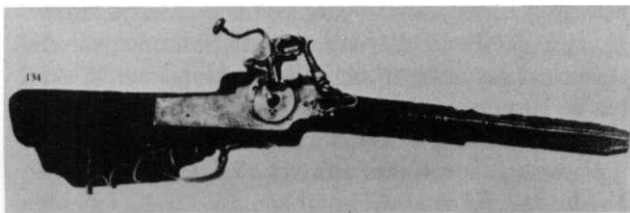
amelyet nagyjából be is fejez. Az ötszögű vár két részből tevődik össze, amelynek kissé magasabb szintű és kisebb méretű K-i részét, a tulajdonképpeni régi várat É–D felé húzódó vizesárok választja el az erődítmény nagyobb méretű külső részétől. Az adatok azt bizonyítják, hogy ez a K-i rész teljesen kiépült, benne különböző épületeket emeltek, a régi várkastélyt élelmiszerraktárrá alakították.¹²⁵ A vár Ny-i részén csak a bástyák és a kötőgátak, valamint a hosszú híd melletti kapu építéséről hallunk, ennek a területnek a belső beépítését valószínűleg el sem kezdték, az beépítetlen marad.

Az ily módon elkészült várról pontos képet is nyerhetünk egy olyan alaprajz alapján, amelyet tévesen mint 1664-ből kelteztet ismertetnek.¹²⁶ Már *Méri István* megállapította, hogy ez az alaprajz, amely együtt ábrázolja a várat és a várost, semmiképpen nem keletkezhetett 1664-ben. Az alaprajzon német nyelvű feliratok és elnevezések találhatók, az ábrázolt építmények között egyetlen török eredetű sincs. Meglepő rokonságot árul el viszont a Kanizsát ábrázoló legkorábbi metszetek egyik csoportjával, amelyek a várat és a mezővárost együtt tüntetik fel.¹²⁷

Az alaprajz helyes tájolásban a vár és a város kapcsolatát rögzítve készült, nagy hiányossága azonban,

hogy lépték nem szerepel rajta. A várat szabályos ötszögüre szerkesztették, így olasz bástyái és a kötőgátak azonos méretűek. Ettől az ideális alaktól mint korábban említettük, a valóság biztos, hogy eltéréseket mutatott. A rajzoló az alaprajz készítésekor nyilván ezeket figyelmen kívül hagyva sematizált, egyszerűsített. Az ötszögű várat a már ismert É–D irányú keresztárok pontosan felezve a kötőgátakat, egy kisebb, beépített keleti és nagyobb, beépítetlen nyugati szakaszra bontja. A beépített résznek a két kapu közötti szakaszán szabad térség, a keresztárok felé eső szegélyén pedig szögletes kaputorony van. A vár beépített belsejében az átépítési terv egyetlen épülettömbjét, a belső várat is megtaláljuk, de bizonyára a nem pontos és részletes felmérés következtében a valóságosnál kisebb méretben, és belső beosztásában is egyszerűsítve. Az épülettömböt a jelmagyarázat élelmiszerraktárként (*Profiandt*) említi, ugyanúgy, mint a 16. század végi írott forrásaink. *Ferabosco* jelentésével hely, illetve név szerint is egyeztethető az építőudvar (*Pauhof*), a keleti, a mezőváros felé nyíló falazott kapu (*Die gemaurt Porten*), amely a jelentésben Huszár-kapuként (*Hussaren Thor*) szerepel. A beépített területen a kastélytól délre több kisebb-nagyobb épületet is feltüntet a rajz, amelyek közül a komisszárius lakása (*Comissarij Haus*), a sörház (*Preu Hauss*) és az új hadiszertár (*Dass Neue Zeughaus*) található a már említett építőudvar mellett. A beépített várszakasz nyugati szegélyén a várat kettéosztó árok mentén sem a sarkokon, sem lentebb nincsenek bástyák, hanem a jelmagyarázat szerint a középső kaputól (*Mitter Porten*) északra és délre két-két kisméretű rondella van, a sarkokon pedig egy-egy valamivel nagyobb sarokrondella, egyik közülük az északi száraz malomnál (*Rossmuhl*). Az alaprajz megnevezi a vár bástyáit is, az ÉK-i sarkon a Schwendi-bástyát, a DK-i sarkon a Császár-bástyát találjuk. Megismertet bennünket a K-i beépítetlen terület három bástyájával, a már ismert Khielmann-bástyával északon, a Salm-bástyával délen, és a nyugatra néző Stájersarok (*Steuer Eck*) nevű bástyával is, amelyet névszerint egyedül ebből a forrásból ismerünk.

A várnak ezen a beépítetlen részén átvezető út, a vár keleti feléből kilépve, enyhe ívben kanyarodik DNy-i irányba, majd a Stájersarok-bástya déli oldalán lévő kötőgátnál a bástya sarka melletti kapun lép

19. kép. Thury György karabélyá (Magyar Nemzeti Múzeum)

ki. Ezt a kaput a más forrásokban is szereplő hosszú hídról nevezték el (*Porten auf der langen Pruggen*). Az alaprajz összességében azt az állapotot tükrözi, amelyet már megismertünk. A keleti oldalon a belső rész kiépítetlenségén túl a bástyák sincsenek teljesen befejezve, hiányoznak a szárnyak mögötti ágyúkamrák, amelyeket csak a keleti oldal két bástyájánál építettek meg. A váralaprajz keltezésének kérdésére visszatérve, egyértelműen 16. századi állapotok ábrázolásáról van szó. Az írott forrásanyaggal összevetve, 1577–81-nél korábbi nem lehet, mert a Khielmann-bástya szerepel az alaprajzon, és Khielmann a fenti időben volt Kanizsa főkapitánya. Bizonyítékként fogadhatjuk el további keltezésésként a városalaprajzon szereplő „Brauneck” bástyanevet, amelyet nyilván Braun Rézmánról, Kanizsa Khielmann utáni kapitányáról (1581–82) neveztek el. Az alaprajz keltezésének kora tehát a jelzett időszakból 1600-ig számításba vehető ugyan, de mégis szűkíteni lehet az 1594. év előtti időre, ugyanis a városban még ábrázolja a templomot – erről a későbbiekben még részletesen szólnunk –, de az 1594 után ismert főkapitányi protocollum-könyvekből már egyértelműen kiderül, hogy a városban a templom addigra már elpusztult.¹²⁸ Ilyen beszűkítésben ezt az alaprajzot 1587–94 közötti időre tudjuk keltezni, készülésének körülményeire vonatkozóan pedig úgy véljük – *Méri Istvánnal* megegyezően –, hogy a 16. század végén rajzolták meg a katonai vezetés számára, hogy megkönnyítse a várral ill. a várossal kapcsolatos döntések előkészítését. Az 1594–95. évi protocollumoknak a várra vonatkozó megjegyzéseiből a rajzon ábrázolt állapot rajzolóidnak elénk, kiegészítve annyival, hogy a várat ért pusztítások, természeti csapások (pl. az 1590. évi és későbbi földrengések, amikor a bástyák és a falak is a víz alá süllyedtek, és rájuk már csak mint alapokra építkezettek), valamint a karbantartások elmaradása, a várnak az ideálisnak tekintett képét alaposan megváltoztatták. Az ötszögű erőd nyugati részéből talán csak a többé-kevésbé megmaradt bástyák és a kötőgátak állhattak. Báró Haym Kristóf főkapitány többször is kiépítetlennek és elhanyagoltnak nevezi az erődítményt, az egyik bástya süllyedéséről, a falazott kapu leomlásáról, stb. is beszél. Mindent összevetve valószínű, hogy a vár a török kézre kerülésekor már sem abban az alakban, de főképpen nem abban az állapotban volt, ahogy azt *Ferabosco* megtervezte és kiépítette.¹²⁹

Mindezt megerősítik a régészeti kutatások és a helyszíni megfigyelések eredményei is. Az ötszögűnek ábrázolt vár alapja Nagykanizsa felé – a Nagykanizsa–Szombathely vasútvonal közelében –, csúcsa az üvegyár telkének Kiskanizsa felé eső széle táján, az elsőként emelt épületek és a vízelvezető csatorna környezetében volt. A vár korábbi és későbbi része közötti választóárok É-ról D felé a szeszgyár telkének nyugati kerítésén kívül a régi vásártéren, majd az

országúton áthaladva a közraktárak telekhatára mentén húzódhatott. A K-ról Ny felé haladó út a vár régi szakaszán a mai Vár utcától kissé délre, azzal csaknem párhuzamosan a közraktárak telkén húzódott, majd az üvegyár 1953-ban még nagyrészt kiépítetlen telkén – egyik szélén fasorral felezve – ívelten haladt az üvegyár első épületéről délre, a vár külső szakaszának kikövetkeztetett területéről. Itt hirtelen megtörve kapcsolódott bele a Kiskanizsa felé vezető, a múlt század végi országút irányát jelző és a térképeken meglévő dűlőútba.¹³⁰

c) Átmeneti időszak (1571. április–1573. november)

A nagy hírű kapitány halála után hirtelen meg kellett oldani az utódlás problémáját. Ez a Haditanácsnak nyilván sok fejfájást okozott, hiszen nem lehetett akárkit erre a felelősségteljes helyre ültetni. Először ideiglenesen egy hónapra Majthényi László komári főkapitány veszi át a tisztséget.¹³¹ Április 18-án a fenyegető veszély miatt Salm gróf utasítására Nádasdy II. Ferenc 100 gyalogost és 50 lovaszt küld Kanizsára.¹³² Áprilistól az előző időszak folytatásaként folyamatos a levelezés a katonák és a haditanács között a zsoldfizetés ügyében, melynek eredményességét a havonta ismételt kérelmek mutatják.¹³³

Máig is tisztázatlan kérdés, hogy kik voltak Thury György közvetlen utódai a főkapitányi tisztségben. *Takáts Sándor* úgy véli, hogy Majthényi után Thallóczy Bánfi Bálint volt a következő főkapitány, akit Alapy Gáspár követett.¹³⁴ Ugyanezt írja *Istvánffy Miklós* krónikájában, aki azt is tudja, hogy Bánfit Schwendi ajánlására nevezték ki, és Bánfi Bécsben bekövetkezett halála után kapja tisztségét Alapy Gáspár.¹³⁵ Ugyanakkor *Takáts* 1572 elejétől Thengöldi Bornemissza János itteni kapitányságáról ír ugyanabban a tanulmányában.¹³⁶ Az ellentmondásra *Müller Vera* mutatott rá, és ő közli azt is, hogy már 1571 novemberében a Haditanács a kanizsai magyar hadinépnek és Bornemissza Jánosnak küldött utasítást.¹³⁷ Nyilvánvaló, hogy pápai kapitányságából való áthelyezése ideiglenes, ebben *Takáts* és *Müller Vera* nézetei egybeesnek.¹³⁸

Thengöldi Bornemissza János jól ismerte Kanizsát és a környék viszonyait. Katonai szolgálatát Magyar Bálinttal együtt Nádasdy Tamás hadában kezdte, Nádasdy Kristóf huszárai között szolgált.¹³⁹ 1556-ban Szigetvár első ostromakor részt vesz a Kanizsa környéki hadműveletekben. Ott van Babócsa ostrománál, majd a kanizsai táborban.¹⁴⁰ Egyszerű katonából hadiérdemeivel küzdötte fel magát a pápai kapitányságba, egyben Salm országos főkapitány helyettese.¹⁴¹ Mikor 1571 augusztusában a pápai zsoldproblémák megoldatlansága miatt felmentését kérte, áthelyezték egy még nehezebb helyre, Kanizsára, ahol valamilyen okból üresedésben volt a főkapitányi szék.¹⁴²

Az épülőfélben lévő erődítmény is elég gondot okozhatott, rossz volt az élelmezés, késett a fizetés, ugyanakkor a török állandóan a vár körül portyázott, hogy a munkálatokat megakadályozza. A folyamatos harcok során több jeles kanizsai vitéz fogságba eséséről is értesülünk.¹⁴³

A török attól sem riadt vissza, hogy a Kanizsa előtti végvár vonalba új erődítés építésével megpróbáljon beékelődni. 1572 áprilisában Salm gróf főkapitánynak jelenti Bornemissza, hogy „Ezen órán jöve egy emberem . . . hogy az töröknek gyülekezeti . . . Komárhoz fél mérföldnyire egy szentegyházhoz, kit Simoninak (ma Somogysimonyi), hogy azt akarják kastélynak megcsinálni.”¹⁴⁴ A király a kapitány által tett választintézkedésekkel meg lehetett elégedve, mert 25 jobbágytelek adományozására tett neki kötelező ígéretet.¹⁴⁵

1573-ban azonban változik a helyzet. Katonai zendülés tör ki Kanizsán, amelynek pontos okát nem ismerjük, legfeljebb sejtethetjük, hogy az örök probléma, a fizetelenség lehetett a fő ok. A lázadásban többen Bornemisszát is vétkesnek találták, de ő a vád ellen erőteljesen tiltakozott, és személyes kihallgatást kért. Kiállt mellette Salm gróf is, aki a királyhoz írt levelében ezt írja: „Bizonyos dolog, hogy fölséged összes végházaiban nem sok Bornemisszát, és nem sok hozzá hasonló vitézt lehet találni, aki a török ellen úgy megállná a sarat, mint ő.”¹⁴⁶ A lázadás azonban ideiglenes főkapitányi működésének véget vetett, mert rövidesen ismét a pápai kapitányságban találjuk.

Egy olyan adatunk van, amelynek alapján úgy tűnik, hogy *Istvánffy* tudta jól, hogy Alapy Gáspár előtt thallóczy Bánfi Bálint viselte rövid ideig a főkapitányi tisztséget. 1573. október 20-án kelt az a levél, amely arról tudósít, hogy a zalavári és kapornaki apátságokat Bánfi Bálintnak adták bérbe. Mivel ez a jövedelem a későbbiekben is a kanizsai főkapitányokat illette, joggal gondoljuk, hogy Thallóczy Bánfi Bálint főkapitánysága 1573 áprilisától ennek az évnek késő őszéig tartott.¹⁴⁷

d) Alapy Gáspár főkapitánysága (1573. november–1574. augusztus 9.)

Az új főkapitány kinevezése elég szerencsétlen lépésnek bizonyult. Alapy Gáspár működésének rövid ideje alatt száznál több falu hódolt a töröknek, veszett el végleg a magyar királyság számára. Alapyt *Istvánffy* gyámoltalan embernek nevezi („semmi egyéb tulajdonnal nem bírt, mint előkelő születéssel”), aki a vár védelmére nem fordított elég gondot. Még kevésbé volt alkalmas a mezei csatákra, pedig ebben az időben a vár sorsa nem annyira a falak között dőlt el, hanem térségének, az azt tápláló falvaknak a megőrzésénél.¹⁴⁸ Alapy Gáspár előéletéhez tartozik, hogy 1566-ban Szigetváron Zrínyi egyik főembereként a

kirohanás alkalmával elbűjt, és a törökök mikor később megtalálták „csunya fekete arca, s alacsony termete miatt, hírvány fegyverhordozónak tartván, életben hagyatott.” Legnagyobb hadiérdeme a horvátországi (Gubec Máté féle) felkelés leverése volt – amely kiobbantója egyértelműen Tahy Ferenc, Kanizsa egykori első főkapitánya, a birtokain támasztott elviselhetetlen terhek kirovásával – 1573. február 9-én Stubicánál (Zágráb vm.).¹⁴⁹ Jellemét az a per is megvilágítja, amelyből megtudjuk, hogy 1573-ban mint főkapitány Nagy István nevű katonáját vasra verve tömlőbe csukatta egészen 1574 aprószentek ünnepéig, közben házára tört, és két török foglyát is elrabolta.¹⁵⁰

Istvánffy Miklós krónikájában egyértelműen Alapy Gáspár bűnéül rója fel azt a nagy port felvert Kanizsa elleni támadást, amelynek során az erődített várost a török elfoglalta és kirabolta. Ennek az eseménynek az időpontja *Istvánffy* krónikájában az 1573. esztendőnél szerepel, de a krónikás, ha az eseményekről jól is értesült, az évszámokat illetően gyakran téved. A támadás semmiképpen nem lehetett ebben az évben, hiszen ekkor még nem Alapy a főkapitány. A legújabb publikációk is 1573. február 3-ra teszik ezt a Kanizsa számára szomorú eseményt, pedig bizonyosan *Takáts Sándornak* van igaza: mindez 1574. február 20-án történt. Alapy 1573 februárjában horvát vicebáni minőségében a parasztfelkelés leverésével volt elfoglalva. A támadás 1574. február 20-ról 21-re virradó éjjelen történt, Alapy Gáspár kapitánysága idején.¹⁵¹ Ezen a farsang utolján az őrség és – *Istvánffy* szerint – maga a kapitány is ivással, mulatással töltötte a napot, az őrjáratokat is elhanyagolták, mikor a sötét éjjelen, egy áruló kalauzolásával, a szigeti és pécsi szandzsákbégek a befagyott árkokon keresztül meglepték a várost. A palánkfalat bezúzták, és a keletkezett résen az alvó városra törtek. Fölgyújtották a házakat és a polgárokon kívül 35 huszárt, 26 hajdút és 42 német gyalogot vágta le. Az elesettek között volt számos jeles vitéz, köztük az éppen itt vendégeskedő *Takaró Mihály* kapitány is. Többeket fogságba hurcoltak, a felsoroltak közt van *Aga Imre* vajda, *Pozsgay Tamás*, *Kathona Máté*, *Bekovics András*, stb. Elvittek 41 német asszonyt és 23 német gyereket. A 800 elhurcolt polgárt viszont csak úgy tudjuk elképzelni a gyér számú polgári lakosság mellett, hogy ez alatt a katonák családtagjait, gyermekeit is értették, de az sem kizárt, hogy a Bécsbe küldött híradás ebben az esetben kissé túlzott.¹⁵² Ez a támadás békeidőben történt, ami felbőszítette – joggal – a végek katonáit. *Zrínyi György* *Batthyány Boldizsár*hoz címzett levelében – amelynek dátuma 1574. március 2., és amely *Takáts* időpontját támasztja alá – írja az úgyről: „Adna őfelsége nekünk szabadságot reája, hogy ahol árthatunk nekik hadd árthatnánk mi is, bizodal-mam vagyon Istenben, hogy az mostani kanizsai égetést megtorolhatnánk hamar idén.”¹⁵³ Az en-

gedélyt azonban nem kapták meg, sőt ebben az időben több kapitány kap büntetést portyázásai miatt.

A török a sikeren vérszemet kapott, és hiába folytak a diplomáciai manőverek, folyamatosan Kanizsa körül ólálkodott. A város elégetése ugyanakkor megfosztotta a várat fő erősségének, a huszárságnak a szállásától. A király *Puchaimb* haditanácsost küldte le, és *Salm* országos főkapitányt is megbízta, hogy intézkedjék a város dolgában. Nagy dilemmaként merült fel, hogy újjáépítsék-e az elpusztult várost, avagy másutt emeljenek új huszárvárat.

Puchaimb a város újjépítése mellett döntött, amihez a király *Sopron* és *Zala vármegyét* is kirendelte. Először a palánk fonásához kezdtek, amihez ezer munkásnak száz szekér hordta a vesszőt. A munkások őrzésére magyar katonaság volt kiküldve.¹⁵⁴

Az építkezésen túl a kanizsai őrség megerősítése is sürgős feladat volt. Hosszabb huzavona után mindössze arról született döntés, hogy száz német puskást rendeltek Kanizsára. Ez azonban édes keveset sem segített a bajokon. Annál is inkább, mert az őrségnek nem volt élelme, és fizetést sem kapott. 1574-ben a kanizsai huszárok zsoldhátraléka 7225, a hajdúké pedig 9275 forintra ugrott. Ebben a reménytelen helyzetben az őrség megpróbálta fizetésének emelését kérni. Szerették volna, ha a huszárok havi zsoldját 5, a hajdúkét 3 forintra emelik. A zsold nem érkezett meg, s ezért megnőtt a szökések száma. A huszárok jórésze élelem után kóborolt. Így alakulhatott ki az a lehetetlen helyzet, hogy amikor 1574. június 9-én a fizetőmesterek Kanizsára érkeztek, a lajstromban szereplő négyszáz huszárból mindössze tizenhatot találtak az erődítményben. Így kénytelenek voltak azt jelenteni, hogy 8700 forintjuk megmaradt.¹⁵⁵

Ugyanakkor Kanizsa őrsége papíron elég jelentős volt. A hivatalos kimutatás szerint 400 huszárnak, 400 hajdúnak és 300 német puskásnak kellett lennie. A Kanizsa közvetlen védelmét szolgáló kisebb erődítményekben, *Szentjakabon*, *Andon*, *Csákányban*, *Mórichelyen*, *Szentgyörgyön*, *Kecrcsényben*, *Sárkányszigeten*, *Isaboron* és *Rajkon* még további 52 huszár és 238 hajdú őrködött. A kanizsai huszárság tisztikara: *Istvánffy István*, *Kecze István*, *Ficsor Mihály*, *Tahy Gábor* és kardjuk alatt 40 nemes főlegény. A gyalogság vajdái: *Fejér Gáspár*, *Mohácsy László*, *Rácz János*, *Ifjú Benedek*, *Fügi György*, *Hetey György*, *Aga Imre* és *Kröpfel Fülöp*.¹⁵⁶

A kanizsai létszám amennyiben teljes lett volna, akkor bizonyosan a legerősebb magyar végvárnak tarthatnánk, azonban mindig sokan hiányoztak. A tényleg meglévő őrség is fizetetlen, rosszul felfegyverzett és rosszul ruházott volt. A kanizsai fizetésnek olyan rossz volt a híre, hogy senki sem sóvárgott az itteni szolgálat után. Pl. amikor *Tahy Gábor* huszárhadnagy helye megürült, az egész országból nem akadt, aki betöltésére jelentkezett volna.¹⁵⁷ A rosszul felfegyverzett, elkeseredett kanizsai őrség még ki sem

heverte a város elpusztításának következményeit, amikor 1574. augusztus havában Szent Bertalan napján a törökök átjöttek a berken, és rajtaütöttek Szepetnek, Sormás, Eszteregnye és más környékbeli falvakon. A hír hallatán a kanizsai huszárok kimentek, hogy a rablókat elűzzék, de a törökök lesre csalták őket. A kanizsai vitézeket részint levágták, részint rabul ejtették. A jelentés szerint a főnépek mind elesetek, Ficsor Mihály csatavezető kapitány, Bögötei János, továbbá Keszi István a halottak között voltak. Rác Iván vajda, Aga Imre vajda, Pozsgay Tamás, Kathona Imre, Rátky Boldizsár huszár főlegények és Vetkovics András, Alapy Gáspár fegyverhordozója Konstantinápolyba, a héttoronyba kerültek. A hivatalos jelentés szerint a kanizsaiak 200 embert veszítettek.¹⁵⁸

Alig egy hónappal ezután a véres vereség után újból szomorú nap virradt a kanizsai őrségre. Ez alkalommal Istvánffy István kapitányt, a híres történetíró fivérét csalták lesre és fogták el többedmagával együtt. A folyamatos támadások miatt a király panaszos levelet írt a budai pasának. Musztafa válaszában azt írta, hogy mindennek az oka Zrínyi György, aki folyton támadja a törököket.¹⁵⁹

e) Zrínyi György első főkapitánysága (1574. augusztus 10–1575. december 4.)

E szerencsétlen harcokban a kanizsai vitézek színejava elpusztult, az egész őrséget újra kellett szervezni. A Haditanács ezt már nem akarta a tehetetlen Alapy Gáspárra bízni, ezért új kapitány után nézett. Mivel Salm gróf halálával a dunántúli főkapitányság is üresedésben volt, a király és a Haditanács úgy döntött, hogy a *dunántúli főkapitányság székhelye ezentúl Kanizsa lesz*, főkapitánynak pedig Zrínyi Györgyöt nevezték ki, aki ezt a tiszteket korábban már rövid ideig viselte. Az Udvari Haditanácsnak a főkapitányi székhely Pápáról Kanizsára történő áthelyezése ügyében hozott döntése jelentős szervezési változást hozott a dunántúli végek rendszerében. Ennek a lépésnek az oka a török támadásoknak egyre jobban kitett Stájerország védelme volt, amit Kanizsáról jobban lehetett irányítani. Az új főkapitány, Zrínyi György kiváló, tapasztalt hadvezér volt, aki a török elleni harcot ugyancsak komolyan vette, saját költségeit sem kímélve jelentős haderőt tartott állandóan fegyverben. Hibája volt, hogy hirtelen haragú, szeszélyes és ideges embernek bizonyult. A király már 1573-ban egyszer felajánlotta a horvát bánágot és a kanizsai főkapitányságot Zrínyinek, aki ezt nem fogadta el. Ezt hosszabb alkudozás követte, amelynek során 1573. július 26-án Zrínyi úgy nyilatkozott, hogy a bánágot nem, de a kanizsai főkapitányságot az általa szabott feltételekkel hajlandó lenne elfogadni. Ez az alku sem jött létre. Végül is 1574-ben megszületett a megegyezés, amelynek alapján augusztus

hó 18-án tette le az esküt, mint dunántúli és egyben kanizsai főkapitány.¹⁶⁰

Zrínyi György (1549?–1603. máj. 4. Vép), Kanizsa új főkapitánya Zrínyi Miklós fia, apja török elleni küzdelmeinek folytatója, hatalmas birtokok ura. 1573-tól tárnokmester, aki Kanizsa környékének védelmében saját birtokait is óvta a török ellen.¹⁶¹ Zrínyi most sem minden feltétel nélkül fogadta el ezt a beosztást, a katonák rendszeres fizetésén túl kikötötte, hogy tisztségét csak egy évig köteles viselni, s ha egy éven belül lemondana, régi magyar szokás szerint ezt csak előzetes három havi felmondással teszi. Miután az új országos főkapitány megvolt, helyetteséről is gondoskodni kellett. Mivel ezt a tiszteket eddig közmegelegedésre Bornemissza János viselte, a király Bécsbe hívatta, hogy rábírja a további szolgálatra és az ezzel együtt járó kanizsai kapitányság elfogadására. Némi vonakodás után Bornemissza igent mondott, s mivel Zrínyi Györgyöt a kettős tisztekből adódó teendői gyakran szólították el Kanizsáról, a vár ügyeit a továbbiakban gyakorlatilag Bornemissza intézte.¹⁶² Zrínyi György a beiktató királyi biztosokkal és a magával hozott katonasággal vonult be Kanizsára – ugyanúgy, mint Bornemissza is, aki Pápáról magával hozta kedvelt embereit –, ahol a beiktatás a szokott szertartással esett meg. Csak egy dolog maradt el, a katonák fizetése. A végbeli szokástörvény szerint a kapitányok beiktatásakor az őrségnek legalább két havi zsoldot kellett volna kapnia. Zrínyinek ígérték is e célra 2000 forintot, de ezt az összeget még a következő év tavaszán sem kapták meg.¹⁶³ Zrínyi nem akart a katonák előtt kellemetlen helyzetbe kerülni. Ezért kénytelen volt több birtokát zálogba vetni, hogy a kiadásokat fedezze.¹⁶⁴

A főkapitányhelyettes sem járt jobban, nemhogy előleget nem kapott, még a Pápáról járó elmaradott zsoldját sem fizették ki neki. Így érkezett Kanizsára, ahol kiégett puszta város, félig kész palánk és elkeseredett, éhező katonaság várt rá. Rengeteg kérvény után végül is december 31-én rendelte el a Kamara, hogy a hátralékos zsold fejében 1000 forintot fizessenek ki neki, de ez is csak rendelet maradt, mert március 22-én kelt a király újabb utasítása, hogy Bornemisszának és hajdúinak a már kiutalt 1000 forintot végre fizessék ki. Ezután sem történt semmi, mert július 5-ről ismerjük a király újabb sürgető levelét. A végeredményt is ismerjük, a főkapitányhelyettes és hajdúi még két év múlva sem kapták meg zsoldjukat, végül is Bornemissza a magából fizette ki őket.¹⁶⁵

Az anyagi bajon kívül még más is bőven akadt Kanizsán. A jól értesült környékbeli bégek ismervén a helyzetet, állandóan Kanizsa körül ólálkodtak, a környékbeli palánkokat és falvakat pusztították.

A Kanizsához tartozó kisebb végvárakban is teljesen hasonló volt a helyzet. Kisserényi Gábor Komár kapitánya 1574-ben jelenti, „Rothadton rothad az vár. Az árok is oly igen mélytelen. . . Komárra tizen-

egy végház néz! sok az ellenség körülöttünk és szüntelen rabol s felesen jár. Az élés dolgában sem az békességes földről, sem a török birtokából semminek életet ide nem hoznak. Egyebet lábas marhánál ki nem ereszt az török. Az hodulatlan ember ide nem mer felénk jönni.”¹⁶⁶ Fonyód még rosszabbul járt, ahol az egész őrség hős kapitányával együtt a végső-kig ellenállt a támadóknak, a török csak a holttesteiken át juthatott be a várba.¹⁶⁷

Még ilyen körülmények között is Zrínyi György és Bornemissza János mindent megtettek azért, hogy a törököt megfélemlítsék és Kanizsát biztosíthassák. Mint tapasztalt katonák, jól tudták, hogy a vár csak akkor tartható meg, ha tartományának falvait a behódolástól visszatartják, és minél több török kézen lévő falut kényszerítenek az adóztatásra. Kanizsai tevékenységük során e cél megvalósításán munkálkodtak.

Zrínyi György, amikor Kanizsán tisztét elfoglalta, a kor szokásai szerinti udvariassági formulával minden szomszédos béggel tudatta ezt, és egyben megírta, hogy őfelsége parancsa szerint jó szomszédtságban és békességben kíván velük élni. Október 9-én pl. a szigeti bégnak ezt írta: „Nagyságos énnékem tiszteendő szomszédos barátom! Köszönetem után minden szomszédi barátságomat ajánlom. Ez napokban jöttem ide Kanizsára; kívánom kegyelmed jó egészségét és a többi vitéznek egészségét hallom.” Természetesen békességről szó sem volt, hiszen ugyanebben a levélben írja: „Nem tudom micsoda az oka, hogy kegyelmed alattvaló vitézeivel csatáztat. Ez elmúlt éjjel is az én kegyelmes uram jószágára: Sarmassy kastélyra rájöttek és erősen ostromolták, kiknek Isten kegyelmességéből semmit sem tettek. Akar-nám kegyelmedtől megérteni, ha kegyelmed akaratjával művelik-e vagy sem? hogy én is tudnám magamat hozzátartonom.”¹⁶⁸

Nem tudjuk, mit válaszolt a levélre a szigeti bég, és Zrínyi György sem búsult bizonyára a török támadásai miatt, mert így oka volt rá, hogy megkezdhette azt, ami a célja volt, a török falvak behódoltatását. Alig pár napja volt még csak Kanizsán, máris sorozatban bocsájtotta ki a hódoltató leveleket tisztartója, Kapitánffy István által a somogyi, tolnai és baranyai falvaknak, figyelmeztetvén őket „Inkább égjének el mind, hogysen mint nekem ne szolgáljanak.”¹⁶⁹ Zrínyi mindezt nagyon komolyan gondolta és a szigeti bégnak is megírta, hogy a pécsi és a siklósi tartomány az ő édesatyjának a birtoka volt, az ottani népnek meg kell fizetnie az adót, úgy a király, az egyház, mint az ő részére. „Mert ha kegyelmed ellentart, nyilván az falukat és városokat megégettetöm, és gyermeköket, feleségöket, s úmagokat levágatom, hogysen tinéktek sem minékünk ne legyenek. Ezzel Isten legyen velünk.”¹⁷⁰ Levéleiert és tetteiért a török szokásos módon bepanaszolta, mire a király december 24-én ezen iratot leküldte neki és magyarázatot kért. Zrínyi csak az új évben, január 17-én vála-

szolt. Azt írja, hogy a porta azzal vádolja, hogy az egész szigeti tartományt magának követeli, nem tartja meg a békét és falvakat éget. Kaposnál katonáival lesre csalta a törököt, akiket részben levágott, részben elfogott. Zrínyi szerint a törökök az ő hódoltató leveleinek szövegét meghamisították. Annyi igaz, hogy Kapitánffy írt a falvaknak adóért és a szolgáltatás dolgában. Egyedül a Csurgó vidéki hódoltatás igaz, de Csurgó az övé. A kaposi támadás is igaz, erről jelentést is írt, de ennek oka az volt, hogy a törökök Szentbalázst elpusztították. Mióta itt van Kanizsán, a vitézket csak az ellenség üldözésére bocsájtotta ki.¹⁷¹

A szokásos jelenséggel állunk szemben, a béke ellenére folyamatos az egymás elleni hadviselés, a török és magyar kapitányok egymást vádolják a béke megszegésével. De mivel sem Zrínyi, sem Bornemissza nem tartozott a békességet kedvelő kapitányok közé, ezek a dolgok mindennaposak voltak.

Az 1575-ös esztendő is folyamatos hadakozással telt el. 1575 márciusának végén a szigetvári törökök átjöttek a kanizsai tavor, és az Egyeduta nevű falut elégették.¹⁷² Májusban újabb hatalmas török sereg jelent meg, elpusztította Letenyét, Szentgyörgyöt, Becsehelyt, stb. és környékét. Júniusban újabb hat falut raboltak ki. Augusztus 18-án a szigeti, mohácsi és koppányi törökök Kanizsa fölött négy mérföldre raboltak. Szeptember 24-én ugyancsak Kanizsa fölött 16 falut pusztítottak el, és 1000 embert hurcoltak el. November 10-én a szigeti és más törökök Szentbalázst, Kanizsa egyik vigyázó házát támadták meg, és 50 embert hurcoltak el. A kanizsaiak azonban lest vetettek a visszatérő török seregrek, és azt teljesen szétverték, a rabokat kiszabadították, és a zsákmányt elragadták. Valamivel később Mórchelyt, majd Szentgyörgyöt ostromolták meg, de sikertelenül. A kudarcot vallott segesdi törökök ezután Peleskét és Szentmihályt elpusztították, de a zsákmánnyal és 60 rabbal hazatérő törököket Zrínyi György szétverte. Ezekben a harcokban a kanizsai őrség ugyancsak kitett magáért. Cseltől sem riadtak vissza tehát, hogy minél nagyobb kárt tegyenek bennük. Március 28-án Zrínyi György azt jelentette, hogy 3000 török lovas Mindszent mellett lesben állt, majd felfogott levelet írt a kanizsai várba, melyben a lakosság nevében segítségül hívta őket a csekély számú rabló török ellen. A kanizsaiak átlátták a tervet, és nem mentek rá a lesre.¹⁷³

A Kanizsa környéki háborúskodásnak a végeredménye az volt, hogy míg a törökök hódoltatással semmire sem mentek, a magyaroknak sikerült számos községet adófizetésre szorítaniuk. A budai pasa ez ellen panaszt is tesz Bécsben, amelyben azt írja, hogy nem tűri, hogy azokat a falukat, amelyeket 30-40 éve fegyverrel szereztek meg, „és mostan is bírnak, mindön cseppkék és katonák azt ne mondassák, hogy ez atyámtul maradt, vagy atyámfiától maradt örökségem, és ott adóztatná és szolgáltatná őket.”¹⁷⁴

A bécsi udvar és hivatalai természetesen nagyon jól tudták, mi folyik Kanizsa környékén. Hiszen a folyamatosan érkező jelentések mindkét oldalról tájékoztatták őket erről. Minden okuk megvolt tehát, hogy Kanizsa várának és őrségének a sorsát szívükön viseljék, de érdekükben nem tehettek, ill. nem tudtak tenni semmit. A katasztrofális pénzügyi helyzet miatt Bornemissza 1574 végén már elbocsájtását kérte. Zrínyi, hogy visszatartsa, két falut is adott neki, és az Udvari Kamara is parancsot kapott a neki járó összegek kifizetésére, ez azonban nem történt meg. 1575. július 5-én Bornemissza azt panaszkodja a királynak, hogy megszámlálhatatlan kérésével sem tudott saját és katonái nyomorúságos helyzetén könnyíteni.¹⁷⁵

Zrínyi György dolga még rosszabbul állott, neki ugyanis mint országos főkapitánynak még több kiadása volt. A kincstár már beiktatása előtt 10 000 forinttal tartozott neki. S bár saját költségén is sok katonát tartott, a királyi zsoldot nem tudta kierőszakolni. Mint mondtuk, heves és hirtelen haragú ember lévén türelmét hamar elvesztette. Nem kért, hanem fenyegetőzött. Már június elején elhatározta, hogy otthagyja Kanizsát. Dolgát személyesen akarta a királynak elmondani, de az állandó török támadások miatt nem mehetett Bécsbe. Július 14-én a király már Károly főherceget is értesítette Zrínyi lemondásáról. Károly főherceg válaszában világosan látja a helyzetet. A török folyton támadja az erődítményt, a mostani viszonyok mellett lehetetlen Kanizsát megtartani. Akárki lesz is a főkapitány, fizetetlen katonasággal semmire sem mehet.¹⁷⁶

A fizetés helyett azonban a király Zrínyit akarta marasztalni, legalább addig, míg az új főkapitányt kinevezi. A főkapitány azonban hajthatatlan, kijelenti, hogy kitelt az esztendeje, még egy hónapig hajlandó Kanizsán maradni. „Lehetetlenség Kanizsán továbbmaradnom, ha csak azt nem akarom, hogy fejemet kockára vessem s hogy tisztos híremet és őseim erényével s apám dicsőségével szerzett jó nevémet tönkretegyem. Mit tehetek itt e teljesen pusztá és erősség nélkül való helyen? Hogyan védekezzem a napról napra támadó hatalmas ellenség ellen? Mi módon szálljak szembe az ellenség ezreivel, mikor csak kiéhezett, elgyengült és fizetetlen katonáim vannak?”¹⁷⁷ Zrínyi bátor hangú kijelentéséhez csatolja katonáinak nyilatkozatát is, az őrség már szeptemberben kijelentette, ha nem fizetik, otthagyja Kanizsát.¹⁷⁸ Az őrség nyilatkozatát Zrínyi maga vitte Bécsbe, a felelet október 1-jén érkezett, őfelsége nem teszi fel róluk, hogy megszegik esküjüket.¹⁷⁹

A királyi nyilatkozat azonban olaj volt a tűzre, Bornemissza Bécsbe sietett, hogy mentse ami menthető. Mikor azonban üres kézzel érkezett vissza, Zrínyi türelme is elfogyott. Miután egy évig nem tudta elérni, hogy katonái bármi járandóságukat is megkapják, a nagyúr maga állt az elégedetlenkedők élére. Így esett meg az a páratlan, szégyenletes eset, hogy a

dunántúli főkapitány éhező vitézei élén a török szemé láttára kivonult Kanizsa várából.¹⁸⁰

Zrínyi Bornemisszát is rá akarta venni, hogy tartson vele, helyettese azonban hajthatatlan maradt. A felbőszült Zrínyi még azt a falut is visszavette, amelyet Bornemissza családjának adott, így annak családja fedél nélkül maradt.¹⁸¹

f) Bornemissza János főkapitánysága (1575. dec. 5–1577. ápr. 19.)

Már 1575 nyarán Bécsben világosan tudták, hogy Zrínyi távozási szándéka komoly, a kanizsai tiszteket próbálták madarásra bírni. Júliusban Károly főherceg Orsych István huszárkapitánynak ír ebben az ügyben, kéri, hogy legalább addig maradjanak, amíg az új főkapitány lejön és pénzt hoz. Szeptemberben a haditanács Bornemisszát győzködi, hogy minden követ mozgasson meg a magyar katonaság visszatartására, ha Zrínyi csakugyan távozna.¹⁸² Az udvar azonban pénzügyileg lehetetlen helyzetben van, még az építkezés is leáll olyan stádiumban, hogy igaza van Zrínyinek, amikor azt mondja, hogy Kanizsa „teljesen pusztá és erősség nélküli hely.”¹⁸³

Az udvar pénzt nem tud küldeni, december 5-én ideiglenesen Bornemisszát bízzák meg a főkapitányság vezetésével,¹⁸⁴ aki ugyan hű maradt esküjéhez, de lehetetlenre nem akar vállalkozni, és elbocsátását kéri. A haditanács december 8-án maradásra igyekszik bírni, sikerrel.¹⁸⁵

Az ideiglenes főkapitány seregesen kapja az urasításokat, jótanácsokat, de pénzt nem. Pedig neki elsősorban huszárokra volna szüksége, akik a törököt meg tudják állítani. A német lovasságnak nem sok hasznát veszi, és már 1576 januárjában kéri a falvakat pusztító német lovasság elhelyezését.¹⁸⁶

Sok huzavona után végre sikerült az udvarnak némi pénzt keríteni, és Kanizsára küldeni Schrott Kálmánt három havi zsolddal. A katonák, mikor megtudták, hogy a teljes fizetés helyett mennyit kapnak, nem voltak hajlandók felvenni a pénzt. A főkapitány közbelépése sem segített, mint maga Schrott írta „csak egy dolog használ, a hiányzó 7301 frt leküldése!”¹⁸⁷ A fizetőmester kimutatása szerint 1576 februárjában mindössze 150 huszár és 250 hajdú maradt Kanizsán, de a fizetlenség miatt napról-napra szöknek. A Kamara jelentése szerint az egész dunántúli főkapitányság lovassága nem volt több 150 főnél. Kanizsára rendeltek 200 német gyalogost, de ezek mindjárt otthagyták a pusztá várat és a falvakba húzódtak. Már a németek is szöknek, a hatszázas létszám helyett ötszázan sincsenek.¹⁸⁸

Az alkudozások nem vezettek eredményre. Bornemissza két hónapot töltött Bécsben, ahol azt tanácsolták neki, eressze szélnek az elégedetlen katonákat és fogadjon fel helyettük 800 új huszárt és 800 hajdút. Bornemissza azonban kijelentette, hogy a hátralékos

zsoldot ki kell fizetni. A katonák csak addig maradnak, amíg ő visszajön. Új katonaságot pedig csak úgy tudna verbuválni, ha három hónap előleget tud fizetni. Végül is eredmény nélkül távozott, azzal, hogy a régiek két, az újak egy havi zsoldot kapnak, ha lesz pénz!¹⁸⁹

Az üres zsebbel visszaérkező Bornemisszát igen rossz hír várta. Távollétéhen megbízott helyettesét Lengyel Lőrinc kapitányt Komár és Kanizsa között a török lesre csalta, és három vajdájával, egy hadnagyával és 40 emberével fogságba esett.¹⁹⁰

Bornemissza hosszadalmas bécsi tartózkodása egy „eredményt” hozott. Mint kinevezett főkapitány érkezett vissza Kanizsára. A főkapitány beiktatása pedig a hadiregula szerint zsoldfizetés nélkül nem történhetett meg. Május 7-én tehát elrendelte a Haditanács, hogy a fizetómester menjen Kanizsára léhenpénzzel, és azzal az ígérettel, hogy a többi pénzt a beiktatáskor fogják kifizetni.¹⁹¹

Bornemissza még júniusban sem volt emiatt beiktatva. Helyettese, Újlaky Sebestyén június 6-án jelentette: hírei szerint a török aratás előtt megtámadja Kanizsát, a budai pasa két béget küldött a szigeti bég támogatására, őt magát is várják. Erősítést kér. Az áradás sok kárt tett a várban. A várárokból 17 oszlopot kidöntött a palánkból s majd beszakította a bástyát. A város pusztá, és messze esik a vártól. Kanizsához közel nincs végház. A vár árcai bedőltek. Az őrség napról-napra kevesedik.¹⁹²

A pénz nem érkezett, július végén, augusztus elején 200 horvát küldéséről alkudoznak, mert magyar katonát már nem kapnak Kanizsára.¹⁹³

Bornemissza ebben a helyzetben teljesen magára volt hagyva. Zrínyi távozásával a dunántúli főkapitányság is üres maradt. Az udvar Nádasdy Ferencsel alkudozott, aki feltétlenül kikötötte, hogy székhelye Kanizsa helyett Pápa legyen, ismerve az ottani szomorú állapotokat.¹⁹⁴

Közben az udvar, hogy Bornemisszát kielégítse, 4000 Ft hátralékos zsoldja fejében a Duna menti Kemle falut adományozta neki. Mikor azonban birtokba akart lépni, kiderült, hogy az ottani földek jórésze Braun Rézmán óvári kapitány már rátette a kezét. Ebből csúnya villongás támadt, mire Bornemissza arra kérte az uralkodót, vegye inkább vissza adományát, és fizesse ki zsoldhátralékát, amiből természetesen nem lett semmi.¹⁹⁵

A helyzet Kanizsán továbbra sem változott, némi toldozáson és foldozáson kívül a váron az intézkedések csak papíron maradtak. Mind a magyar, mind a német katonaság igen rossz helyzetben volt. Mivel a király a kanizsai katonák több panaszos levelére még választ sem adott, a magyarok és a németek közösen elhatározták, hogy egy-egy társukat küldik a királyhoz panaszuk előadására. Az éppen távol lévő főkapitányhoz intézett levelükben így írnak erről: „Kegyelmednek ellene ne legyen, mi embert választunk né-

met közül egyet, magyar közül mást és felküldjük őfelségéhez, ezt megjelentsék őfelségének.”¹⁹⁶ A németek Wecker Mártont és Martin Jánost, a magyarok Silkó Mcnyhárt hadnagyot akarták az udvarba küldeni szerencsét próbálni. De még elutazásuk előtt ők is és a főkapitány is kemény hangú levelet írtak a Haditanácsnak és Ernő főhercegnek. A hosszú levélből idézve jól érzékelhetjük a katonák hangulatát. „Mind magunk s lovunk éhel halunk meg! Im az hideg tél is rajtunk vagyon. Ruhátlanok vagyunk. Az ki éhel meg nem hal, hideggel is meg kell halnia. . . Mert im mi minden szükségünket és nyavajánkat tudtára adtuk fölségednek. Éhség miatt megszakasz-kodtunk és – fölséged megbocsássa – meztelen, fegyvertelen házat nem őrizhetünk.”¹⁹⁷

Hiába volt minden könyörgés, fizetésről egyelőre szó sem lehetett, hiszen nem csak Kanizsa, hanem valamennyi magyar végház hasonló helyzetben volt. A magyar katonaság jelentéseit és leveleit nem vették készpénznek, de mivel épp ekkor Kanizsán járt a Haditanács embere, Sticzl József fizetómester, aki a panaszokat mindenben megerősítette, jelentése alapján Ernő főherceg december 6-án a királyhoz fordult gyors fizetést sürgetve, – mondani sem kell, eredmény nélkül. Sticzl jelentéséből emellett kiderül, hogy a legutóbbi mustrakor Kanizsán nem volt több 50 huszárnál és ugyanannyi gyalognál. A tisztek kijelentették, hogy a mostani „fizetés” mellett Kanizsára katonát egyáltalán nem kapnak.¹⁹⁸ Az ügy pedig húzódott-húzódott tovább. Közben a küldöttség megjárta Bécset, szintén eredmény nélkül. Pedig már a katonák a Zrínyiéhez hasonló kivonulással fenyegettek.¹⁹⁹

Ebben a helyzetben a török teljesen elszemtelenedett. December 3-án a szigeti törökök lajtorjával és más hadifelszereléssel megjelentek a vár alatt, és az őrseget ki akarták csalni. Ernő főherceg jelentése szerint ha a kanizsai és a kiskomári hadnép teljes számban a várban lett volna, a törököket bizonyosan szétverték volna. De most minden akadály nélkül jöhetnek és mehetnek.²⁰⁰

Bornemissza december 20-án fordul újra Ernő főherceghez. Elmondja, hogy Kanizsa várának falai (különösen a nyugati részen, ahol a német katonák laknak) erősen dűledeznek. A pusztulás oly mértékű, hogy azt saját erejéből nem tudja helyreállítani. Kéme jelentése szerint a mostani fagyos időben a török Kanizsa megtámadását tervezi, s azt is tudják, hogy a nyugati rész felől fognak támadni. Az a bizonyos Pribék Sándor nevű renegát, aki Alapy kapitánysága idején a Kanizsa elleni támadáskor is vezette a törököket, biztatja őket, és fejére esküszik, hogy Kanizsát megszerzi nekik. Már kért Halek Vitus szlavón főkapitánytól is segítséget, de nem tudja, hogy kap-e. Éjjel-nappal őrködnek, de mivel a város távol fekszik a vártól, ha az ellenség berontana a várba, azok nem tudnának segíteni.²⁰¹

December 22-én a kanizsai vitézek levelükben értesítették Ernő főherceget, hogy a Bécsben hiába időző Silkó hadnagyot visszahívták, és újévkor mind otthagyják a várat: „Azt ne mondja fölségtek, hogy féltünkbe megyünk ki. Nem féltünkbe megyünk ki, hanem az éhenhalás viszen ki bennünket.”²⁰²

1577. január 1-vel Bornemissza szerződése lejárt, joga lett volna, hogy a katonaságával együtt távozzon. Ezt az időt azonban Ernő főherceg önhatalmulag május 1-ig kitolta. Most már azonban az udvar is megijedt, és Ernő főherceg sürgetésére 4 havi zsoldot leküldött Kanizsára, melynek kifizetésére 1576. december 31-én, vagy 1577. január 1-én került sor. Ugyanakkor határozott ígéretet kaptak a katonák, hogy február végén teljes fizetésüket is megkapják. Erre a híre aztán olyan katonák is visszajöttek Kanizsára, akik már régen más kenyér után néztek.

A hadi fizetőmester ez alkalommal készített hivatalos lajstroma szerint Kanizsán (papíron!) 400 huszárnak és 400 magyar hajdúnak kellene lenni. Ezek zsoldhátraléka 14 500 forint. Az 500 főnyi német gyalogságnak ugyanitt 13 120 forint volt a hátraléka. A Kanizsához tartozó kisebb várak közül Kéthelyen 20 gyalog, Rajkon 40 gyalog, Peleskén 35 gyalog, Csákányban 30 huszár és 70 hajdú, Szemenyén 25 lovas és 30 hajdú állomásozott. Ezek hátralékos zsoldja összesen 3814 forint.

A Kanizsán székelő kerületi főkapitányságnak ezen kívül volt még külön 100 huszárja és 50 „janicsár lovasa”, valamint 100 hajdúja, ezek zsoldhátraléka 5400 forint volt. A kanizsai főkapitánysághoz tartozó Légráddal, Zalavárral és Kapornakkal együtt az egész zsoldhátralék 39 915 forint volt.²⁰³ Ugyanekkor valamennyi magyar végháznak a fizetési hátraléka 253 175 forintot tett ki. Ez akkora összeg volt, amelyet a kincstár képtelen volt előteremtteni.²⁰⁴

A kanizsai őrség ebben a helyzetben is folyamatosan harcban állt. 1575 végén a törökök Kanizsa mellett súlyos vereséget szenvedtek. Az esetről Bécsből hivatalos jelentést kértek, a török rabok vallomásaival együtt.²⁰⁵ A következő évben – 1576 – a törökök többször próbálkoztak Kanizsánál, minden eredmény nélkül. A Szent Jakab görét (őrházat), amelyben csak két strázsa volt, sikerült elégetniük.²⁰⁶ Július 18-án történt az a szomorú eset, hogy a szigeti bég hajnalban megrohanta az andi *castellumot* (az erődítmény a mai Nagyréce határában volt), falait felrobantotta, a bent lévő őrség hősi halált halt. Újlaky hadnagy jelentése szerint a törökök négy szekér halottat vittek magukkal, a kanizsaiak segítséget nem tudtak küldeni, mert „tizenhat lóval semmit sem csinálhatunk az ellenség ellen.” Azt is megjegyzi: „nemsokára Kanizsa is így fog jární”²⁰⁷

A környező falvak is sokat szenvedtek. Július 12-én Kanizsa körül 15 falut rabolt ki a török. A törökök a parasztokat Szigetvár építésére hajtották, a kanizsaiak viszont az őket őrző törököket támadták meg.²⁰⁸

A folyamatos háborúskodás 1576-ban csak az ősz beálltakor szűnt meg. Ekkor ugyanis országszerte kitört a pestisjárvány, amely török és magyar közt egyformán aratott, s mindkét fél harci kedvét elvette. Amint azonban az idő hidegebbre fordult, és a járvány enyhült, a török újra mozgolódni kezdett.²⁰⁹ E folyamatos harcok közepette Kanizsa népe 1577 elején örömmünnepre készült. Bornemissza János főkapitány egész családja is Kanizsára érkezett. A családapa ugyanis itt a várban, a katonái között akarta Anna nevű egyetlen lányának lakodalmát megtartani. A vőlegény, az ifjú Batthyány István jeles huszártiszt, a főkapitány tanítványa volt. Jó ideig Kanizsán szolgált mint huszár főlegény, majd a Kanizsához tartozó csákányi végvár kapitánya lett, ezt a tisztséget viselte vőlegénysége idején is.²¹⁰ Bornemissza a kor szokása szerint a királyt és Ernő főherceget is meghívta lánya lakodalmára. A meghívólevél szerint az esküvő február 10-re volt kitűzve.²¹¹

Rudolf király január 31-én kelt átiratában Ernő főherceget bízta meg, hogy Bornemissza lányának a lakodalmán őt képviselje, valamint az ilyen alkalommal szokásos ajándék küldését elintézzze. A főherceg aztán díszes ezüstserleget készíttetett, és két nemes emberrel képviseltette magát és őfelségét a lakodalmon.²¹² A lakodalom a szokásos szertartással és ünnepséggel kezdődött, és meglehetősen hosszadalmasan folytatódott. A lakodalomra jött vendégek egy része még március 24-én is a várban mulatott, amikor ezen nap éjjelén kitört zivatar során villám csapott a puskaporos toronyba. Az ott elhelyezett 80 mázsányi lőpor felrobbant. A robbanás ereje olyan rettenetes volt, hogy szétvetette a bástyafalakat és ledöntötte a palánkot.²¹³ Emellett emberben, állatban is hatalmas kárt okozott. A romok alá temetett emberek között volt Bornemissza János is. Hú vitézei a robbanás után pár pillanattal már a romok között voltak, hogy főkapitányukat és annak családját kiássák. Nagy munka után még élve sikerült Bornemisszát a kőhalom alól kiásniuk, a reá hullott kövek azonban összevissza zúzták, csontjait is eltörték. Azután egymás után kerültek elő a romok alól Bornemisszáné és leánya, Batthyány István, a főkapitány egész háza népe, mindannyian holtan. Velük együtt 45 jó katonának is csak a holttestét találták meg. A sebesülteknek se szeri se száma nem volt.

A kanizsai veszedelem hírére legelőször a törökök tudták meg. A számukra örvendetes hírt gyors futár vitte Konstantinápolyba. A török szerint Kanizsa vára mindenestől fölrobbant, 1000 ember pusztult el benne, Bornemissza Jánossal együtt.²¹⁴ Bécsbe is túlzott hírek érkeztek, ami nem is volt baj, mert legalább gyors cselekvésért kényszerítették az udvart és a kamarát.²¹⁵

A robbanás következtében súlyosan károsodott a vár, a zűrzavar, elégedetlenség és a gyász közepette egyedül a súlyosan beteg Bornemissza János nem

vesztette el a fejét. Fő gondja az volt, hogy a várat addig is tarthassa, amíg segítség nem jön. Április 2-án kelt levelében Ernő főherceghez fordul, és a katonák gyors kifizetését sürgeti. Azt írja, hogy Stülcz József már bizonyosan előadta a kanizsai veszedelmet. „Azért fölséges uram, ezt ne gondolja fölséged, hogy én az magam hasznáért írok vagy törekedem. Nem! mert nincs nekem kit féltencm. Az kiket én féltettem az Isten elvevé én előlem! Hanem az fölséged javaiért írok: mert kegyelmes uram, itt nincsen embernek ellensége ellen mi erősség mellett megmaradni immár, az míg esmég megépítik. Addig ha reá jó az ellenség, az oda leszen. . . Tudom fölségednek tudtára vagyon az én nagy törődésem és nagy sebecim az pornak és kőfalnak romlasi miatt. Im én sem élhetek, sem halhatok! Hanem im az én esztendóm eltelik. Aznap előttem, mely napot fölséged hagyott az én esztendőmnek, fölségednek könyörgök, mint kegyelmes uramnak, fölséged adna szabadságot, hogy mehetnék el valahová, hon magamnak orvost találnék, vagy hévizben, doktoroknál. Addig vicehadnagyomat itt hagyom, ki az fölséged hadnagyival úgy viseli gondját az fölséged házának, mintha én magam itt lennék. . .”²¹⁶ A levél végéhez csatolt utóiratban még megemlíti, hogy helyettesének, Kápra Ferencnek adta át embercinek irányítását, és ugyanitt kéri, hogy a meghalt Batthyány István tisztét öccsének, Batthyány Farkasnak adják, aki Kanizsán szolgál, mint hadnagy.²¹⁷

Bár Kanizsán nem volt orvos, Bornemissza állapota némi válságos időszak után jobbra fordult. Több levelet is ír, melyben pénzt és elbocsajtását kéri, hogy magát gyógyíttathassa. A beteg főkapitány azonban már az udvar számára nem annyira fontos, kérését ugyan méltányosnak találják, de nincs pénz.²¹⁸ Annál fontosabb volt maga Kanizsa vára, amelynek megtartásától függött Stájerország és Ausztria sorsa. „Szinte csodaszámra megy – írja *Takáts Sándor* – minő gyorsan s minő buzgósággal intézkedtek a bécsi kormányzások a robbanás után Kanizsa érdekében”. Az egyik rendeletet a másik után bocsajtották ki, lóhalálában küldték a hadifelszerelést, az élelmet és a segélycsapatokat Kanizsára. Szép és okos javaslatokat dolgoztak ki Kanizsa rendszeres élelmezéséről is.²¹⁹

A törökök sem tétlenkedtek. Három nappal a robbanás után, március 27-én már 1500 lovassal és 1000 gyalogossal Kanizsa előtt álltak. A katonák a várban még a holtak eltemetésével foglalkoztak, a bástyák és a falak egy része az árokban hevert. A kanizsaiak azonban ilyen körülmények között sem várták az ellenséget a vár maradványaiban. A lovasság kitört a városból és három ütközetből álló csata után elüldözte az ellenséget, amely 150 halottat hagyott Kanizsa falai előtt.²²⁰

A felmentő csapatok csak csután érkeztek. Stájerországból nehézlovasságot és gyalogságot, Komá-

romból 100 német puskást, Ausztriából tüzérséget küldtek a várba. Zrinyi György magyar katonaságot küldött. A segélycsapatok április 3-án már Kanizsán voltak, a török felderítés hatékonyságát jelzi, hogy a budai pasa ezt már másnap tudta. A törökök a nagy kanizsai nyüzsgésből arra gondoltak, ellenük készül valami. Musztafa budai pasa Ernő főhercegtől rákérdezett az ügyre, aki megnyugtatta, hogy csak a robbanás miatt elpusztultak pótlásáról van szó, eszükben sincs Berzencét megtámadni, mint a törökök vélték.²²¹ Azonnal megkezdődött a romok eltakarítása, az árkok kitisztítása. A környék jobbágyságait ingyenmunkára Kanizsára rendelték. A nagy felbuzdulás aztán gyorsan lecsendesedett. A katonák zsoldját, amely február végére volt ígérve, még áprilisban sem fizették ki. A katonák sürgető levelére Ernő főherceg Rudolf császárhoz fordult, aki április 16-án azt felelte neki, nem tud küldeni, a birodalmi segélyből semmi sem folyt be. A kanizsai fizetőmesterek saját bőrüket féltve 2000 forint előleget fizettek ki, amelyet eredetileg a kiskomári őrség számára küldtek.²²²

Közben az udvarnak sikerült megtalálni az új főkapitányt, Khielmann András komáromi főkapitány személyében, akinek megérkezésekor Bornemissza elhagyta a várat.

2. A kanizsai főkapitányság története 1577-től 1600. október 22-ig

a) Khielmann András főkapitánysága, az új védelmi rendszer kiépítése (1577. április 19.–1581.)

Bornemissza János szerencsétlensége kapóra jött az udvar és a Haditanács számára. Miksa halála után ugyanis az új császár, Rudolf (magyar király I. Rudolf néven 1576. okt. 12.–1608. jún. 25., II. Rudolf néven német-római császár 1612-ig) 1577-ben tanácskozást hívott össze a hadüggyel kapcsolatos kérdésekről. A tanácskozás apropója a törökkel megújítandó béke kérdése volt. Az összegyűltek két egymásnak ellentmondó koncepciót vitattak meg. Az egyiket Rueber János felsőmagyarországi főkapitány készítette, aki a béke fenntartása ellen, támadó hadműveletek indítása, a török kiűzése mellett foglalt állást. Véleménye szerint csak egy ilyen háború utáni béke szilárdíthatja meg a Habsburgok nemzetközi helyzetét, és vethet véget a magyarok elszakadási törekvéseinek. A másik tervezetet Schwendi Lázár – Rueber elődje a főkapitányságban – készítette. Szerinte nem lehet Európa támogatására számítani, egyedül a németek nem bírhatnak a törökkel. Nem szabad tehát őket ingerelni, ugyanakkor, mivel – a tapasztalatok alapján – a török úgysem tartja meg a békét, fel kell készülni a védekezésre. A védelmi vonalat korszerűsíteni kell, a véghelyeket szét kell

osztani a Habsburg országok között. Ausztria kapná az Észak-Dunántúlt (győri főkapitányság), Kanizsa környékét a német lovagrendre kell bízni, Belső-Ausztria a horvát–dalmát végeket. Cseh- és Morvaország Sziléziával pedig felső- és alsó-magyarországi várakról gondoskodna.

A tanácskozás Ernő főherceg elnökletével az utóbbi álláspontot fogadta el. Ugyanakkor leszögezték, meg kell tiltani a magyar csapatok török területre való betörését, ellencsapásra csak török támadás esetén, főkapitányi engedéllyel lesz lehetőség. Hosszas vita folyt a magyarok szerepéről, végül is pozitívan értékelték szerepüket, megtartásuk és jóindulatuk elnyerése mellett foglaltak állást, leszögezve, hogy nem szabad felmorzsolódásukat a török területekre vezetett támadásaikkal megengedni. Végezetül pedig állást foglaltak a béke megújításáról.²²³

Ennek a tanácskozásnak a szellemében többé nem volt szükség a harcias, nehezen féken tartható magyar főkapitányokra. Kanizsára Khielmann András addigi komáromi főkapitányt nevezték ki. A vele kötött egyezség szerint ezentúl Kanizsán állandó zsoldon hatszáz huszárt, száz német nehéz lovast, száz német karabélyost és ötszáz landsknechtet (német zsoldos gyalogos katonát) fognak tartani. Az új főkapitány illetményét havi 400 forintban (az eddigi négyszerezésében) határozták meg.²²⁴ Ezzel Kanizsa a legnagyobb helyőrséggel rendelkező magyarországi végvár lett! Ugyanakkor Khielmannak tetszésére bízták, kit válasszon helyettesének (*Obristlieutenant*), csak annyit kötöttek ki, hogy az magyar legyen, aki ismeri az ottani viszonyokat. Az ilyen ember pedig, írják neki „Kápra Ferenc, az eddigi helyettes főkapitány, a ki derék és nagyhírű vitéz”. A főkapitánynak megengedik, hogy két német prédikátort vigyen Kanizsára, mivel a magyar vitézlő rendnek is van ott prédikátora.²²⁵ Ez az első ismert hiteles híradás a magyar és a német helyőrség ezidejű vallási hovatartozásáról, egyértelműen mutatva, hogy mindkét nemzetiség többsége protestáns.

Az udvar számítása Kanizsának a német lovagrendre bízása ügyében nem vált be. Az előzményekhez tartozik, hogy Schwendi javaslatára az 1576. évi regensburgi birodalmi gyűlésen Miksa császár már felszólította a rendet, hogy települjön be Magyarországra, Kanizsa várába és környékére, harcoljon a törökök ellen. A lovagrend azonban évekig tartó halogatás után sem vállalta a megbízást.²²⁶

Az új főkapitány hosszú ideig szolgált Komáromban, a végbeli viszonyokat jól ismerte. Megtanult magyarul is, és eléggé jól érezte magát közöttük. Csöndes ember, buzgó protestáns volt, a portyázásokat, a mezei hadakozást nemigen kedvelte, s mint *Takáts Sándor* írja: „A katonáit nem a harcra, hanem a prédikációra vezette”. Tökéletesen megfelelt az udvar követelményeinek, és a törökök számára is, hiszen végre egy várban ülő kapitány került a kani-

zai végek élére. Igaz, hogy a törököt nem ingerelte harcra, akit nem is nagyon kellett, anélkül is folyton Kanizsa körül kóborolt, de az őrség zúgolódását nem tudta lecsillapítani. Ennek tagjai zsoldjuk ügyében ezután is legalább annyit alkalmatlankodtak Bécsben, mint Bornemissza idején.²²⁷

Khielmann megérkezve Kanizsára felmérte az ottani valóságos állapotokat, hamar elvesztette kedvét az ottmaradásra. Megpróbálta Bécsben elérni, hogy elbocsássák, ez azonban nem sikerült. Így kénytelen volt ő is a fizetések, a létszámbeli hiányok pótlásával foglalkozni. Lelekiállapotáról, gondolatairól jól tájékoztat bennünket az a levél, melyet Batthyány Boldizsárnak írt, alig pár hónappal kinevezése után: „Hiszem, hogy kegyelmednél nyilván vagyom, mivelhogy őfelségtől *kényszerítettem az kanizsai tisztelet felvenni*. Ime az elmúlt napokban látni mentem vala be. Látám az szolgáló népnek kevés voltát henne lenni. Igyekezvén azon, hogy mennél hamarabb lehetne, az vitézlő népet meggyűjteném, miérthogy hazánkat és az kereszténységnek oltalmára az szükség szorgalmasan megkivánja... Kérem tehát kegyelmedet... , hogyha mely vitéz embernek, az kegyelmed birodalma alatt valóban kedve lenne bejönni, kegyelmed ne lenne ellentálló benne.”²²⁸ Látszik tehát, hogy Kanizsa az új főkapitány alatt sem lett népszerű hely a katonák számára, nagyon nehéz volt embert szerezni, annak ellenére, hogy a Haditanács a félbeszakadt építkezést, és a robbanás okozta károk kijavíttatását már 1577 nyarán nagy ütemben megindította.²²⁹

A lovagrendre nem lehetett számítani, ennél fogva *Kanizsa környékének védelmi ügyei a legérintettebb, Stájerország hatáskörébe kerültek az 1577. évi bécsi határozatok és az 1578 elején kelt brucki végrehajtási utasítások értelmében.*²³⁰ A stájer rendek már korábban is világosan felismerték Kanizsa jelentőségét hazájuk védelme szempontjából, és már az 1575. évben Bruckban tartott tanácskozásukon szóba került, hogy milyen könnyen meg tudják az erődöt a törökök északról kerülni, most pedig ugyanez a vártól délre aggasztotta őket.²³¹ Nem kevésbé volt veszélyes számukra a török Barcsan állomásoztatott drávai flottilája, amelynek féken tartására a Dráva parti erődök mellett a Mura mentiek, Légrad, Molnári és Szemenye is fontos volt.²³² Ugyanakkor a stájerok pontosan tudták, hogy a Muraközt védő Zrínyiek támogatása is milyen előnyöket hoz nekik. Így támogatásukról biztosították Zrínyi Györgyöt, aki Csáktornya és Légrad biztosítására további hat erődöt emelt, és részt vett az 1574-ben tűzvészben súlyosan megrongálódott Légrad újjáépítésében is.²³³

1578 februárjának közepén a törökök Kanizsától 6 mérföldnyire északra törtek be a mögöttes vidékre, elpusztították a Mura alsó folyásának vidékét egészen Letenyéig, február 19-én pedig Alsólendva környékét.²³⁴

Ezek voltak azok a körülmények, melyek a stájer rendeket Bruckban arra bírták, hogy a stájer natárok megvédése érdekében erőiket mozgósítsák a kanizsai végvidék bevágására, vagy másként gypúsítására (németül *Passverhackung*, latinul *obstructio viarum et passuum*, vagy *resecatio*) ami az utak és átjárók elzárását jelentette az erdők széles sávon történő kivágásával. Mielőtt a munkálatokat elkezdték volna, terveket dolgoztak ki az ezen dolgozók biztosítására. Ernő főhercegnek az volt az elképzelése, hogy a kanizsai főkapitány építsen egy-egy új erődöt Nagyrécsén és Galambokon a Kiskomárról jövő út biztosítására, míg a stájerok ehelyett egy Újudvaron létesítendő erődítményre voksoltak, és arra, hogy a kanizsai mocsárvidék mindkét partját védő nyolc erődbe további 420 gyalogost és 50 lovast kell telepíteni, név szerint Kacorlakra, Sárkányszigetre, Rajkra, Pölöskére, Isaborra, Kapornakra, Zalavárra és Zalabérbe(?), mert ezeket néhány óra alatt össze lehet vonni, és bevetni a munkások védelmében.²³⁵ A környékbeli magyar főuraknak is megvolt a saját elképzelésük. Batthyány például kijelentette, hogy ő németeket – nyilván nem minden tapasztalat hiányában – nem enged a váraiba, és ez a véleménye a többi uraknak is. Zrínyi és Batthyány ugyanakkor Ernő főherceget egy Babócsa és Segesd elleni támadó hadműveletről igyekezett meggyőzni, míg a főherceg csupán tőlük és a megyei hadaktól a gypúsítási munkák biztosítását várta el Kanizsától északra.²³⁶

Hosszadalmas tárgyalások után 1578 tavaszán 1000 favágót küldtek Stájerországból a munkálatok megkezdésére, akiknek eszközeit a Murán tutajosok szállították egészen (Mura)Keresztúrig. A favágók Alsólendván keresztül érkeztek, és dolgoztak ősziig, amikor is a beköszönő ősszel közülük sokan, elsősorban a szakemberek megszöktek.²³⁷

Khielmann főkapitány azt szerette volna, ha a Mura és a Kanizsa közti bevágással együtt elkészül a Zala és a Rába gypűje is. Erre a munkára Vas vármegyét, valamint Nádasdy Ferenc és Batthyány Boldizsár segítségét kívánták volna igénybe venni. Az urak azonban azt felelték, hogy ők nem favágók, seregük nemesekből áll. Inkább Segesd ostromára indulnának, ha ez nem lehetséges, akkor hazamennek. A kérést előadó Poppendorf ekkor az országgyűléssel és a királlyal példálódzott, mire Batthyány azzal felelt, ő szabad úr, neki Ernő főherceg nem parancsol, Nádasdy pedig az egész munkát haszontalannak ítélte.²³⁸

Közben folyt Kanizsától délre az egész gypű biztosítására hivatott bajcsai erőd építése. A félig kész vár ideiglenes kapitánya félve a munka leállításától, a szökevények példás megbüntetését követelte.²³⁹

A török természetesen nem nézte tétlenül a határon folyó munkálatokat. Berzence, Babócsa és Barcs helyőrségét hatszáz fővel erősítették meg, sorozatosan támadták először a Dráván túli kisebb várakat,

majd olyan jelentés érkezett, hogy a pozsegai bég átkelt a Dráván, hogy a szigetváriakkal közösen lépjen fel az erdőirtási munkák megakadályozására.²⁴⁰ Szeptember 6-án a kanizsai őrség csatába bocsájtkozott a támadókkal, és mintegy 150 embert veszített.²⁴¹ A mind veszélyesebb helyzetben a munkák biztosítására jelentősebb haderőt vezényeltek, amelyek tagjai szeptember 11-én érkeztek meg, és szálltak táborba Bajcsa mellett. A haderő létszámát pontosan nem ismerjük, a jelentésekből ugyanis kiderül, hogy az 5000 emberbe a favágókat és az építőmunkásokat is beleszámolták. Mindenesetre 50 ágyú, 700 huszár, 1000 magyar gyalogos és az ún. 30. regiment jelenlétéről tudunk. A táborba érkezett Zrínyi György is embereivel.²⁴²

Hamarosan jelentik, hogy nekiálltak a munkának, néhány nap lefolyása alatt 100 hold „szélességben” és fél mérföld hosszan kivágták az erdőt, és hegyes karókat állítottak. Csak még egy további hetet akarnak a táborban tölteni, „mert a várat és az őrhelyeket(!) kell felépíteni.” Hamarosan azonban technikai problémák merülnek fel. Nincs elég szállítóeszköz, építőanyag.²⁴³ Közben szeptember 17-én a bajcsai tábor parancsnokai Újudvaron, ahol a közben megérkezett Batthyány és Nádasdy táborozott, sikertelenül egyezkedtek a magyar urakkal az ügyben, hogy azok az ottani erőd építésébe belefogjanak.²⁴⁴

Eközben a szigeti, koppányi, pécsi és simontornyai bégek összevonták hadaikat Babócsánál azzal a szándékkal, hogy a bajcsai építkezést lerohanják. Úgy döntöttek, hogy Kanizsát északról megkerülve Bajcsát hátba támadják. Az egyébként kitérő török hírszerzés azonban ekkor csődöt mondott. Nem értesültek a magyar csapatok Újudvarra érkezéséről, és szeptember 18-án váratlanul a két főúr hadaiba botlottak. A lövöldözésre mind a kanizsai várból, mind a bajcsai táborból elindult a segítség, és a hadrendbe fejlődésüket látva, a török megfutamodott, száz halottat és mintegy 200 sebesültet hagyva a harcmezőn, miközben a mieink a sebesültek mellett mindössze három halottat veszítettek.²⁴⁵

A siker ellenére Khielmann felismerte, hogy az építkezés nagy veszélyben forog. Joggal tartott a török bosszújától, különösen miután értesült arról, hogy szeptember 19-én a fehérvári bég is megérkezett 900 lovassal és 1000 gyaloggal a török táborba. Erősítést kért, és nem is annyira Kanizsáért, vagy a bajcsai táborért, mint Kiskomár váráért aggódott. Közben a kanizsai katonák a törököket azzal bosszantották, hogy az elesettek fejét – köztük magyar parasztokeket, akik között ismert törökvezető rablók voltak pl. Nagyrécséről – a vár falaira közszemlére kítűzték.²⁴⁶

Bajcsa vár erősítésére Khielmann főkapitány Poppendorf parancsára 100 németet vezényelt 1578. szeptember 30-án, és rendelte az ideiglenes kapitány Herkovitz parancsnoksága alá. Október 8-án Bajcsáról

azt jelentik, hogy fontos volna a hideg beállta előtt az építkezést befejezni, valamint a várat municióval felszerelni, mielőtt a török újra támad.²⁴⁷

Szeptember végén Szemenyén az építkezés vezetői arra a megállapításra jutottak, hogy miután a magyar főurakkal nem jutottak dűlőre, a tervezett újudvari (*Vgítwar*) erődöt az osztrákoknak kell felépíteni oly módon, mint ők Bajcsát, Keresztúrt, Molnárit és legalább 300 fős őrséget behelyeznek, hogy az egész eddigi munkának értelme legyen.²⁴⁸

A kimutatott tételes építési költségek 9108 forint 48 krajcár és 2 dénár összeget tettek ki. Ennek ellenére a valóság igen keserves volt. A tél elején Bajcsa katasztrofális állapotban van, ugyanúgy mint a szintén építés alatt álló Keresztúr.²⁴⁹

Bajcsát stratégiailag igen jól kiválasztott helyen kezdték el építeni, csak azt nem mérték fel, hogy a mocsár partján emelkedő magaslat teljesen homokból van. Ennek következtében a várakok beomlottak, a kút építésénél is súlyos problémák jelentkeztek.²⁵⁰ Megszületett a döntés arról is, hogy a Mura és Kanizsa közötti szakasz őrzésével Zrínyi Györgyöt bízták meg, akinek katonáit Stájerország fizette. Végeredményben az úgy ahogy elkészült erődítményben a stájerok részéről Servan von Teuffenbach és mások Khielmann kanizsai főkapitány jelenlétében 1578. november 9-én mustrát tartottak, ahol Zrínyi György kétszáz lovasa horvát nyelven letette az esküt. A mustra adatai szerint ezen kívül 202 német katona és Herkovitz 300 „haramiája” alkotta a bajcsai helyőrséget. Huszonkét katonát egy hadnaggyal Keresztúrra helyeztek. November 11-én Herkovitz átadta a várat a bizottságnak, akik azonnal Zrínyi György gróf gondjaira bízták. Zrínyivel egyetértésben Malakóczy Miklóst kinevezték Bajcsa és Keresztúr várainak kapitányává.²⁵¹ Zrínyi vállalta, hogy a vár építését befejezi. Ugyanakkor arra a megállapításra jutottak, hogy „Bajcsavár vára a hadinép szállásaival zsúfoltan épült be, az amit előbb nagyinak és tágasnak szántunk most kicsi lesz.”²⁵²

A stájerok által fizetett és védett, a Murától Kanizsáig tartó határszakasz ügyében még egy fontos döntés született. Zrínyi Györgynek kell Molnári várat saját költségén felépíteni, de fenntartásáról és legénységéről nem neki kell gondoskodnia.²⁵³ Zrínyi és Khielmann ugyanakkor szükségesnek tartotta, hogy Bajcsa és Keresztúr között további három őrházat felépítsenek, úgymint Fityeházát (*Fitschehase*), Bernátházát(?) (*Bernasschhase*) és Csákányt (*Tschaghkhan*).²⁵⁴ Közülük Bernátháza(?) teljesen azonosíthatatlan helység, Csákány pedig valószínűleg a mocsár keleti partjára lokalizált Csákány faluval azonos, melynek szerepe Bajcsával szemben mintegy jelző, előerődként jöhetett szóba. Ezzel az aktussal a kanizsai és az eddig vele szomszédos varasdi főkapitányság között egy különleges helyzet jött létre, amelyet világosan megmagyaráz a Zrínyi Györgynek 1579.

február 28-án adott utasítás. Eszerint feladata a bajcsavári csapatainak jó kiképzéséről gondoskodni, emellett a varasdi és a kanizsai főkapitánnyal „bizalmas jó levelezést” fenntartani, mert Veit von Hallegg és Andreas Kielman von Kielmansegg és Zrínyi György közösen tartoznak „a Mura és Canisa közötti tractus biztos és szorgalmas őrzéséről és védéséről hűen és lelkesen gondoskodni.”²⁵⁵ Itt tehát a határ őrzésének gyakorlati követelménye átsiklott a hatáskörök felosztásán, az amúgy is a földrajzi viszonyok következtében nehezen áttekinthető kanizsai védelmi szakasz egy része külön parancsnokság alá került. Mindez hosszadalmas tárgyalások eredménye volt, melyek lényege, hogy eredetileg a stájerok azt szeretnék volna, ha Bajcsa és Keresztúr kiépítése után az Khielmann hatáskörébe kerül. A kanizsai főkapitány azonban kijelentette, hogy 2600 zsoldossal 26 vár (Kanizsán kívül) mellett nem képes még két vár gondjait átvenni, a stájerok viszont vállalták a két erődben ötszáz katona tartását, ha Khielmann a Kanizsa feletti utak, illetve a Zala folyó átkelőinek biztosítását garantálja.²⁵⁶

Az itt ismertetett események „békeidőben” zajlottak. A vázolt körülmények között, a kapkodva, rossz helyre épített bajcsai erőd nem volt képes arra a feladatra, amire szánták. Szerepét egyre inkább (Mura)Keresztúr vára veszi át. Az 1580-as évek végén már szinte tarthatatlan állapotban volt, végül mégis csak az 1600. évi török támadáskor hagyták magára.²⁵⁷

Miközben a nagyszabású munkák folytak, a kanizsai őrség a szokásos gondokkal küzdött. A Kamara – egyebe nem lévén – október elején bort és élelmiszert küldött Kanizsára. Peleske kapitánya azonban nem adott katonai kíséretet a szállítmánynak, így aztán az a közelben a török zsákmánya lett. A kísérők közül 11-et levágtak, 9 foglyul esett, a kocsikat 66 lóval együtt elvitték, egyedül, hithű muzulmánokhoz méltóan a boroshordókat hagyták ott, amelyeket azután sikerült Kanizsára szállítani.²⁵⁸ Az ellátási problémák miatt Khielmann is eljutott arra a pontra, hogy bejelentette, otthagya Kanizsát. Ernő főhercegnek azonban sikerült meggyőznie, hogy még egy évig maradjon, de feltételül szabta, hogy őt és katonáit rendszeresen fizetik. Ernő főhercegnek a királyhoz írt jelentéséből tudjuk a főkapitány elkeseredésének okait. A katonák fizetése tizenhárom hónapja késik. Kanizsán annyi pénz sincs, hogy a gabonát Szombathelyről Kanizsára lehetne szállítani. A lovaknak nincs télre szénájuk, így a huszárok nem maradhatnak a várban. Az építkezésekre is hiányzik a pénz. Hiába ajánlja a főherceg, hogy a birodalmi segélyből utaljanak Kanizsára, a Kamara kijelentette, hogy csak két év lefolyása alatt képes a kért 5–6000 forintot kifizetni.²⁵⁹

A főkapitány kanizsai katonai működésének utolsó általunk ismert emléke az a jelentése, amely 1579. december 18-án kelt. Ebben azt jelenti, hogy 2500

török Kolon alá száguldott. „Ez Komár mellett van – írja – ahol én egy templomból skartházat építettem.” Ugyanezt az eseményt részletesebben ismerjük Vejsz pasának Ernő főherceghez 1580. január 6-án írt leveléből, aki a sikertelen támadás után azt bizonygatja, hogy Kolon az ő területükön van, és „Kolon megépítésének még alig vagyon egy hónapja”.²⁶⁰

Kanizsai főkapitányságának ideje alatt Khielmann 1578–79-ben a zalavári és a kapornaki apátságoknak volt bérlője.²⁶¹ 1580. június 14-én az üresedésben lévő apátságokkal kapcsolatban hozott utasításban említi.²⁶² 1580. október 12-én a megyegyűlés jegyzőkönyvében szerepel, hogy Rudolf király újra kinevezte főkapitánynak, ami mint tudjuk, egyéves megbízást jelentett.²⁶³ A december 6-i közgyűlésen több vád is felmerül ellene: az egytelkes nemeseket paraszt módjára terheli; a megye alispánját, Eördögh Gergelyt több helyen megtámadta; Hetés falut elpusztította. Mindezért a megye eljárását kezdeményezett ellene. De panasz volt Khielmann ellen a peleskei katonák fizetsége ügyében is.²⁶⁴

Khielmann idejének kitelése után visszatért Komáromba, és ott várta a már 17 356 forintra rúgó zsoldjának kifizetését.²⁶⁵

b) Braun Rézmán főkapitánysága (1581–1582)

Khielmann távozása előtt 1580-ban gróf Salm Miklós volt a jelölt a főkapitányi tisztségre, legalábbis augusztus 12-én így emlegetik.²⁶⁶ Bornemíssa János is szerette volna a tisztelet újra megszerezni, az udvarnak azonban jobban megfelelt egy újabb német kapitány Braun Rézmán személyében. Az új főkapitány, mint korábban láttuk, az óvári kapitányi tisztből érkezett, amely vár távol esett a hadicselékményektől. *Takáts Sándor* egyszerűen „gyámoltalannak” nevezi, akinek fogalma sem volt a török harcmódorról. Szerencsére kiváló helyettese akadt Tarnóczky Farkas személyében, aki még Khielmann idejében vette át ezt a tisztelet. Tarnóczky ifjúkorától a végvárakban nőtt fel, ismerte a módját, hogy kell a portyázó törökkel elbánni. Ekkor történt, hogy a török, azért hogy Kanizsa és Kiskomár közé beékelődjön, Újudvaron és Galambokon a régi templomokból erődítményt akart csinálni. A 4–5000 emberrel felvonuló török orra előtt a főkapitányhelyettes a templomokat felrobbantatta, így a török nem tudta tervét végrehajtani. Ő építette meg a tervezett kisebb erődöket a kanizsai mocsárban, így Szentmiklóst, és valószínűleg Újudvart (a mai Korpavárat) is.²⁶⁷ 1581. január 12-én találkozunk először a szentmiklósi (miklósfi) erőddel abban a kezességlevélben, melyet Kemesmaly János ottani vajda és katonái adnak Nagy Ferenc érdekében, akit Tarnóczky Farkas kanizsai vicekapitány és Pray Bertalan a német katonaság kapitánya

jelenlétében kiszabadítanak fogságából.²⁶⁸ A következő évben változás következik be a kanizsai vicekapitányságban. 1582 júniusában Újlaky Sebestyén kanizsai kapitány nevével találkozunk egy birtokügy kapcsán.²⁶⁹

Braun Rézmán itteni működésének nem sok emléke maradt. Bizonyosan az ő kapitánysága alatt építik újjá a város északnyugati sarokbástyáját, amely a „Braun-eck” nevet viseli. *Méri István* Braun Rézmán kanizsai működését 1581–1582. évekre teszi.²⁷⁰

c) Zrínyi György második kanizsai főkapitánysága (1583–1590)

A kanizsai főkapitányság történetének legkevésbé feltárt korszaka az 1581–1594-ig terjedő időszak. Amilyen keveset tudunk Braun Rézmán kinevezési és távozási körülményeiről, ugyanúgy nem ismerjük utódjának, Zrínyi György újbóli e tisztre kerülésének sem pontos időpontját, sem részleteit. Csak sejtethetjük, hogy a Kanizsa déli szárnyán parancsnokló főnemes, mint kézenfekvő megoldás jöhetett szóba, ha nem is felelt meg az udvar „békés” főkapitányokról vallott igényeinek. 1583. szeptember 11-én Zrínyi már mint Kanizsa parancsnoka írt levelet a vármegyéhez a megrongálódott kanizsai híd kijavitása ügyében. A megyegyűlés pedig ennek alapján elrendeli, hogy minden 50 jobbágyporta után egy szekeret küldjenek Kanizsára, ahol 12 napot kötelesek dolgozni a híd felépítésén.²⁷¹ 1584-ben a főkapitány leleplezi és feljelenti a vár sikkasztó építőmesterét, *Arconatot*.²⁷² 1585-ben ugyancsak a megyegyűlés elé terjeszti, hogy mivel a vár és a város szűkülöködik municióban, és a vár megerősítése is szükséges, az ingyenmunkát pénzben kéri megfizetni.²⁷³ A folyamatos építési munkákhoz 1586. június 31-én Zrínyi megkeresésére Zala vármegye minden összeírt portája után 6 nap ingyenmunkát, 25 portánként egy szekeret küldenek.²⁷⁴ A kanizsai vár építésére, majd karbantartására elrendelt ingyenmunkák, avagy ezek pénzübeli megváltásának ügyei a főkapitány egész működési idején nyomon kísérhetők.²⁷⁵

Zrínyi György katonai működését kapitányságának első éveiben a visszafogottság jellemzi, avagy a török is nyugton maradt, mert komolyabb hadieseményről nem értesülünk a kanizsai végekről. Az 1580-as évek második felében azonban élénkült az élet a végeken. A szigeti bég, akit „kis” Hasszának neveztek, először északi irányba egészen a Rábán túlig dülta végig a zalai és vasi falvakat, majd sikerén felbátorodva egy Ulasith Mátyás nevű áruló kalauzolása mellett – aki Csáktornyról, ahol halálos ítéletére várt, megszökött – a Muraközre tört. A falvakat rabló török hírére Zrínyi György lóhalálában vágatott a helyszínre, de a törököknek az utolsó pillanatban sikerült átkelnie a Murán, zsákmányukkal együtt.²⁷⁶

Az elszemtelenedett törökök a következő évben, 1587-ben méltó választ kaptak. Februárban Nádasdy Ferenc a győri főkapitányság hadaival megrohanta és elfoglalta Koppány (Törökkoppány, Somogy vm.) várát és hatalmas zsákmányt ejtett.²⁷⁷

Augusztusban Sasvár (Seszúvar) szigeti bég a környék helyőrségeiből összevont – a kortársak szerint 8000 főnyi – sereggel, amelyben négy szandzsákbég is jelen volt, bosszúhadjáratra indult. Bár tapasztalt tisztjei óvatos felvonulást tanácsoltak neki, elbizakodva haderejének létszámától. Palin mellett nyíltan kelt át a kanizsai mocsarakon. Zrínyi azonnal riadóztatta Batthyány Boldizsárt és Nádasdy Ferencet, sőt a varasdi főkapitányság erőit is. Zrínyi nem próbálta megakadályozni a törökök átkelését, amit ők az ellenség erejének alábecsülésével magyaráztak. A török had akadálytalanul nyomult a Kerkáig, majd azon átkelve Rédcisig, ahol Serényi István alsólendvai kapitány csekély haderejét szétverték, maga Serényi is holtan maradt a csatatéren. A falvakat kifosztó törökök nagy zsákmánnyal és rengeteg fogollyal indultak visszafelé. Közben Zrínyi György Sárkánysziget és Kacorlak között egyesült a segélyhadakkal, ahova Trautmannsdorf vezetésével német vértések, sőt a pápai huszárság is megérkezett. Az összegyűlt haderő mintegy 3000 lovaszt és ugyanannyi gyalogost számolt. Sasvár hadai éjszaka értek a mocsaras völgy peremére, Szentbalázusra (Zalaszentbalázs), ahol észlelték, hogy az átkelőpontokat a magyarok elzárták. Kémlelőket bocsájtottak ki, hogy más lehetőséget találjanak, de az ellenfél jobban ismerte a terepet. Így kénytelenek voltak hajnalban megkísérelni az áttörést Kacorlak irányába. A törököt a magyar sereg már átkelés közben lerohanta. A heves csatában a környéket jobban ismerő berzencei és segesdi törökök cserbenhagyva társaikat megfutottak és egéruat nyertek. A pécsi, mohácsi és pozsegai katonaság kétségbeesetten küzdött, de nem volt menekvés. A golyózáporban a mocsárba szorult fáradt törökök jórésze a megadást választotta.

Sasvár bég, hála jó kalauzainak, elmenekült, de fogságba esett Mahmut pécsi és Hasszán az új koppányi bég is, Szinán mohácsi bég pedig elesett. A foglyok között volt számos főtiszt is, az összes fogoly számát *Istvánffy* 1513-ra, *Takáts Sándor* 1300-ra teszi. A foglyok egy részét a környékbeli kisebb erődök katonái és a parasztok ejtették, akik a mocsárból és a környékbeli erdőkből szedték össze másod-harmadnap is a bűjkálókat. A török halottak száma 2000 főre becsülhető. *Istvánffy* szerint 1100 ló és 19 zászló került a győztesek kezébe. Az egyesült hadak mindössze 11 embert vesztek.

A kanizsai végek legnagyobb és legdicsebb mezei csatája után közakarattal szeptember 6-án Alsólendván rendezték meg a zsákmány árverezését, ahogy akkor mondták, a kótyavetyét. A két elfogott béget az udvar magának követelte, s bár a győztesek vitatták

ezt az eljárást, végül engedniük kellett. Nem csekélysegről volt szó, hiszen az udvar a két főtisztért 100 000 forintot követelt, míg végül többévi alkudozás után 60 000-ért elengedte őket. Mivel a kótyavetyén pompás lovak is árverésre kerültek, az udvar leküldte Braun Rézmán főkapitányt, a volt kanizsai parancsnokot vásárlási célból. Braun népszerűtlenségét mutatja a magyarok körében, hogy mint panaszából kiderült, még a lovakat sem mutatták meg neki, nem hogy vásárolni hagyták volna. Az ő jelentésében van az is, hogy a „kótyavetye (*Kothiabethi*) nagyon részrehajló leszen ez. Csak hatszáz török rabot bocsátanak kótyavetyérc: pedig 1300 rabjuk van.” Sasvár Konstantinápolyba ment, hogy magát kimentse, de mikor rájött, hogy erre nincs remény, méreggel vett véget életének.²⁷⁸

Természetesen a török bosszú sem váratott sokáig magára. A következő évben az alaposan felkészült török csapatok megtámadták a Kanizsai főkapitányság kisebb végházait. Sajnos ennek a hadjáratnak a részleteit nem ismerjük, csak a végeredményét. Elpusztították Fityháza, Hídvég, Kacorlak, Kehida, Kéthely és Rajk, stb. erődítményeit.²⁷⁹

1589 decemberében a töröknek egy korábbi, de ez évi támadásáról értesülünk Kanizsa környékén. Ferhát budai pasa Ernő főherceghez intézett leveléből tudjuk, hogy panasz érkezett a törökhöz „az mi alattunk való vitézek szintén az Canisa kapujáig mentek vuolna akarván ezeket lesre venni”, természetesen ahogy szokott, tagadva az esemény megtörténtét.²⁸⁰

A kanizsai vitézek ellátása ebben az időben sem volt jobb, s különösen az okozott problémát, mint 1590-ben is annyiadszor írják, hogy Kanizsán nincs bor, de ser sem, mert árpa hiányában nem tudnak főzni. A mocsaras helyen fekvő vár ivóvize alkalmatlan lévén az ivásra, a bor nemcsak a mulatás, hanem egyszerűen az egyetlen egészséges italhoz való jutás lehetősége volt ebben az időben.²⁸¹

Zrínyi György 1590 tavaszán otthagya a kanizsai főkapitányságot. Az esemény február 11. és május 23. között következett be. Az első időpontban Zrínyi még mint kanizsai kapitány intézkedik, májusban azonban már Geréczy (Gerecsy) Bertalan alkapitány fordul Zala megyéhez az az évi ingyenmunka pénzbeli megváltásának ügyében, mivel a főkapitányi szék üresedésben van.²⁸²

d) A kanizsai főkapitányság 1590. május 23-tól 1594 júniusáig

A kanizsai főkapitányság történetében ezt az időszakot, mint már utaltunk rá, alig kutatták. Igazából arra sincs adatunk, hogy mi történt a kanizsai főkapitányság irányításában ebben a mintegy négy esztendőben. Csak közvetett adatok alapján sejtiük, hogy Zrínyi után Geréczy vagy ideiglenesen, vagy

pedig esetleg kinevezéssel, mint kanizsai főkapitány működött.²⁸³

1591-ben nagyon hasonló esemény következett be, mint 1574-ben Kanizsán, de most a Kanizsához tartozó legjelentősebb végvárban, Kiskomárban. A kiskomári vár parancsnoka ebben az időben a volt kanizsai alkaptány, Kapra (Kecskés) Ferenc volt, aki már 1588-ban panaszkodik a zsold elmaradása miatt, írja, hogy a kőházakat zsindelyeztetni kellene, a gerendák teljesen elkorhadtak, és legalább 200 lovasa és gyalogosa hiányzik a végházban a környék védelméhez.²⁸⁴ 1591-ben aztán egy éjszaka egy nagyobb multság után a török szinte teljesen ugyanúgy járt el, mint Kanizsa esetében. Lerohanta a kábult őrséget a rozant falakon keresztül, s hiába volt a felébredt kapitány hősiesség ellenállása, szégyenszemre megesett, hogy a kiskomári vár a török kezére jutott. A törökök az egész őrséget lemészárolták a nők és a gyermekek kivételével, az egész hadifelszerelést Segesdre hurcolták. Zrínyi és a kanizsai őrség csak a néhány megmenekültől és a vár lobogó lángjaiból értesült az eseményekről.²⁸⁵ Kiskomár nemcsak Kanizsa, hanem a Zala-völgy számára is igen veszélyes helyzetet teremtett. Így nem csoda, hogy a megrémült vármegye sokat tett a feldúlt kiskomári vár újjáépítésének ügyében is. Már 1591 őszén Ernő főherceg parancsára, amellyel Kanizsához rendelte a vármegye igyemenkáját, kérték, hogy inkább Kiskomár várához szolgáltatná azt. 1592 februárjában aztán kérésükre őfelsége és Ernő főherceg elrendelte, hogy az ingyenmunkát a kiskomári vár felépítésére és megerősítésére kell fordítani.²⁸⁶

Közben, bár 1592-ben ismét megújították a békét, 1593 kora nyarán Hasszán boszniai pasa ostromolni kezdte Sziszek várát, ahol csúfos kudarcot vallott. Erre III. Murád szultán, bár a török volt a támadó, augusztusban hadüzenettel válaszolt, és *kezdetét vette a 15 éves háború*.²⁸⁷

A Délnyugat-Dunántúlon 1594 márciusában „csúf és hideg időben” kezdődtek meg a hadműveletek, minek során Zrínyi György dunántúli főkapitány, valamint Herberstein és Trautmannsdorf egyesült hadai, miután Kanizsánál táborba szálltak, majd egyesültek a kanizsai és a megyei hadakkal, 11 ágyúval először Berzence alá nyomultak, melynek őrsége jöttükre elmenekült s a várat felgyújtotta. Ezután Csurgót szállták meg. A segesdi vár őrzői be sem várták az ostromlókat, szintén elmenekültek. Zrínyi megkísérelte Babócsa elfoglalását is, de a török elpusztította a hidakat, és a hóolvadásban megduzzadt mocsarakon nem kísérte meg az átkelést. Ezért elpusztította az elfoglalt várakat és az indulástól számított tizedik nap a sereg visszatért Kanizsára.²⁸⁸

A háborús időben tovább fokozódott a megyei nemesi hadak szerepe a török elleni védelemben, melyek részt vettek – mint láttuk – az 1594 márciusi hadműveletekben. A mind többszöri igénybevétel

lehetett az oka, mint Zala vármegye közgyűlése 1594. május 27-én megállapította, „a megye nemes és nem nemes lakói között sokan vannak olyanok, akik megtagadják, hogy szükség esetén az alispánok szavára hadba vonuljanak.” Ezért úgy határoztak, hogy ezeket 12 forint bírsággal sújtják. Ugyanakkor, mivel híre jár, hogy a szigeti várnál az ellenség eszre készül, határozat született, hogy a megye minden lakója köteles azonnal fegyveresen felkelni, és összegyűlni szükség szerint Sümeg, Kapornak és Rajk váraknál a fenti büntetés terhe alatt.²⁸⁹ Ezek az adatok világosan mutatják mind a területi, mind pedig stratégiai vonatkozásban, hogy adott esetben a megyei hadaknak mely útvonalakra kellett összpontosítani erejüket.

e) *Báró Haym Kristóf főkapitánysága (1594. június 1–1598. (?))*

1594. június 1-jén rendelte magához Mátyás főherceg Haym Kristóf báró alsó-ausztriai kamarai tanácsost, hogy a kanizsai vár főparancsnoksága tárgyában vele személyes megbeszélést folytasson. Ennek a levélnek a kivonata és Haym Kristóf kanizsai főkapitányságának egész időszaka a legátfogóbban tárul elénk abból a nagykanizsai Thury György Múzeum gyűjteményéhez tartozó, három eredeti protocolum-könyvből, amelyekben az „összes, a kanizsai főkapitányi tisztre, egyéb ügyekre, továbbá a vár és a hozzá tartozó végvárak dolgában kiadott dekrétumok, parancsok és az udvarhoz intézett iratok foglaltatnak”, mit ez az említett három könyv címeiből kiderül. Ez a hatalmas iratanyag számtalan apró részletet is elénk tár Kanizsa és a főkapitányság mindennapjaiból, amelyekbe eddig nem nyerhettünk bepillantást. A protocolum-könyvekből a 15 éves háború elindulásának pillanata, s ennek hatása a főkapitányi székhelyre, ugyanúgy érzékelhető, mint Kanizsának és végvárainak ügyes-bajos dolgai, s magának a főkapitány személyiségének kisebb-nagyobb problémái.

Nem tudjuk, hogy Haym-ot milyen szempont alapján jelölték ki erre a felelősségteljes tisztségre. Az sem derül ki a beiktatása előtti hosszadalmas levelezésből, hogy ki volt az elődje, és mik voltak az előd távozásának körülményei. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy Haym nem igazán volt tájékozott felkérésének időszakában Kanizsa dolgaiban, de fokozatosan tárul elénk az a kép, hogy különböző információk megszerzése után mind részletesebb kérdéseket, problémákat vet fel jövődjé tisztevel kapcsolatban. Június 11-én Mátyás főherceg előterjeszti mindazt, amit a főkapitánynak ígér tisztsége elfoglalása esetén. Ebből megtudhatjuk, hogy milyen volt a kanizsai főkapitány személyes környezete, amellyel és amelynek segítségével hivatalát ellátta.

A főkapitány juttatása:

– havi 200 tallér = 250 rénes forint fizetés,

- 12 német lóra, mindegyikre 12, valamint 200 csekélyebb értékű huszárlóra tartás,
- a szokványos asztaltartás,
- az alezredesnek (a főkapitány helyettese) 40 rénes forint és 100 lóra a szokványos asztalpenz,
- egy német és egy magyar titkárra mindegyiknek havi 6 forint,
- három trombitásnak és egy lármadobosnak fejenként 12 forint,
- egy tolmácsnak 8 forint,
- négy drabantnak mindegyiknek 8–8 forint, összesen 32 forint, és végül
- egy szakácsnak 6 forint.

Haym Kristóf ugyanúgy, mint az eddigi főkapitányok, kérte beiktatásához a legénység fizetését, a munícióval és élelemmel való ellátását.

Közel egy hónap telt el, s az egyre tájékozottabb Haym még mindig nem foglalta el hivatalát, de szorgalmasan levelez követeléseinek tárgyában. Június 26-án arról értekezik Mátyás főhercegnek, hogy Kanizsa „fővár, mely a valót megírva, az osztrák örökös tartományok legfontosabb kulcsa” rendkívül leromlott állapotban van, ezért ellenállásképes védművekkel és kellő felszereléssel ellátva lesz csak képcs arra, hogy feladatát betöltse. Azt írja, hogy a várban lévő két rendes és egy rendkívüli német zászlóalj emberei közül annyi a gyenge és a beteg, hogy abból 100 ember sem igazán harcképes. 500 huszárnak kellene lennie a várban, de a mustramester jelentése szerint ezek csak mustra és fizetés alkalmával találhatóak ott, egyébként legfeljebb csak 10–20 lézeng belőlük az erődben. 600 haramia (gyalogkatona) a papíron lévő létszám, a valóságban 200 van belőlük. Szavahihető jelentés szerint Kanizsa körül néhány mérföldre a török a falvakat és a mezővárosokat felégette, a lakosságot elkergette, gyakorlatilag a környéken semmiféle élelmiszer nem szerezhető be, azok legközelebről és csak 6–8 mérföldről, nagy veszélyek közepette, háromszoros áron juthatnak be a várba. Ezért a katonákat és élelmiszert, és legalább további 200 főnyi *archibusiert* (számszerijjal vagy puskával felszerelt lovaskatona) erősítést is kér. Nagyon fontosnak tartja, hogy megfelelő kalauzok (kémek) álljanak rendelkezésére, akik közül kettő is van a várban, egy Wuin és egy Kuschi Wan (talán Kis Iván) nevű, akiket meg kellene tartani megfelelő fizetéssel, és kérik a kémkedési pénzt, ami békében legalább 200 tallér volt. Arról is tudósít, hogy van a várban egy gyógyszerész, akivel a katonák meg vannak elégedve. Ő látja el a betegeket, de zsoldhátraléka van, és nagyon rossz volna, ha elmenne Kanizsáról. Ugyanakkor rendkívül szükségesnek tartaná, hogy egy orvos is legyen a helyőrségben. A katonaság ellátásáról megtudta, hogy egy-egy katonának naponta csak két kenyeret adnak, semmi más ellátásuk nincs, s mivel a legtöbbnek családja is van, a zsoldfizetés pedig bizonytalan, éhséggel és gondokkal küzdenek.

Tudja, hogy a Kanizsa mezővárosban lévő főkapitányi lakás le van rombolva, kéri ennek felépítését. A kanizsai tisztek és legénység részéről egyhangúan arról kapott tudósítást, hogy Kanizsa város támadás esetén annyira nyílt és védtelen, hogy azt az ott lakó katonák inkább felgyújtánák, s a várba menekülnének.

Közben zajlik a 15 éves háború egyik legszomorúbb eseménye, Szinán nagyvezér az 1594. július 15-től szeptember 29-ig tartó ostrom után elfoglalja a Dunántúl legerősebb várát, Győrt, amely Bécs előterét védte. A főkapitányi székhely elestét követően októberben a rendkívül fontos pápai vár is a töröké lesz.²⁹¹ Haym báró közben egyre jobban tisztába jön annak a helynek a „viszonyaival”, ahova őt az udvar szánja, és nyilván az észak-dunántúli példák – Hardegg győri főkapitány kivégzése – sem ösztönzik, így egyre inkább vonakodik helyének elfoglalásától. Hosszú-hosszú alkudozások folynak, amelyekben komoly érv az őrség hathónapi zsoldjának kifizetése, amint ez a beiktatáskor szokásos, és erre a Kamarának most sincs pénze. Csak az év vége felé jutnak el oda, hogy Mátyás főherceg kiadja az instrukciókat a főkapitány részére, amely 13 pontban foglalja össze annak kötelességeit.²⁹² Végül is az udvar elvesztette türelmét, és 1595. január 27-én, mivel kémjelentések szerint a szigeti törökök Kanizsa megrohanását tervezték, Haym parancsot kapott, hogy Püchler mustramester kíséretében azonnal induljon székhelyére, amely az őrszolgálatot ellátni nem hajlandó katonaság lázadása miatt végveszélyben van. Haym február 2-án már a Vas vármegyei Hidvégen útközben tartózkodik, amikor értesül arról, hogy Újudvar erődje leégett. 4-én érkezett Kanizsa várába, ahol 6-án az instrukció értelmében előadták a főherceg parancsát. Itt minden úgy zajlott, ahogy a korábbi főkapitányi beiktatásokból már tudjuk. A katonák amikor megtudták, hogy csak 5 hónapi zsoldjukat kapják meg, azt nem akarták elfogadni, végül még egy havi zsold ígéretével sikerült őket lecsillapítani. Haym szomorú állapotokat tapasztalt mind az élelmezésről, mind a szállásával kapcsolatban. Érdekes leírást kapunk a várkastély állapotáról, ahol ekkor a *provián* (élelmezési hivatal) működött, Haym a városbeli lakás hiányában ide akart beköltözni, de a hivatalvezető nem akarta a szükséges szobákat kiüríteni. A vár teteje bekorhadt, szükséges lenne annak teljes újjáépítése. Haym a maga részére egy szobát és egy kamrát, továbbá egy ebédlőt, titkárnak egy szobát, káplánjának és személyzetének is egy-egy szobát kíván, az elhelyezkedéséhez szüksége lenne az intéző helyiségeire és pincéjére. Megszemlélte útközben Újudvart is, ahol a fél erőd leégett, vele a kapuk és egy rondella is. Az újjáépítést Kaufmann kapitány és az építési írnok már saját felelősségére elkezdte, a tett intézkedésekért már ő vállalja a felelősséget.

Néhány nappal megérkezése után Haym egy intézkedésével majdnem zendülést provokált a német katonák részéről. A katolikus Haym az udvartól engedélyt kapott, hogy káplánokat is tarthasson 16 forint zsold mellett a várban. Mivel jól tudta, hogy Kanizsán katolikus istentisztelet már régen nem volt, s itt sem templom, sem oltár, sem felszerelés nincsen, ezért még Bécsben egy oltárt vásárolt, amelyet magával hozott. Amikor megérkezett, két káplánja már Kanizsán tartózkodott. Helyiséget keresett az oltár felállításához, s úgy találta, hogy a várban a német katonáknak van egy szobájuk, ahol prédikációjukat vasárnap (egyébként hétköznap pedig a városban Lippart kapitány lakásán) tartják, és egy kálvinista oltár áll, ami nem más, mint egy asztal török kendővel letakarva, és ennek a szobának a kulcsát a *proviánt-intéző*nél a várban, mint fő egyházi férfiúnál őrzik. Miután tőle a kulcsot megpróbálta megszerezni, hogy a saját oltárát felállítva istentiszteletet tarthasson, ez csak erővel sikerült neki. Erre a három német zászlóalj legénysége fellázadt, és közölte, hogy ezt a helyiséget a felség és a főherceg adta nekik, és az oltárt a papokkal együtt az ablakon akarták kihajítani. Haym azt kérte a főhercegtől, hogy hadd tarthassa itt a saját oltárát, s hajlandó tiszteletben tartani a más vallásúakét is. Végül sikerült a katonákkal kiegyezni mindebben.

Haym e nem túl szerencsés bemutatkozása közepette értesült arról, hogy a szigeti török Babócsa és Kanizsa irányába kivonult, de szerencsére mindez csak rémhír volt, mint kémei utólag jelentették. Ennek ellenére a következő napokban kisebb-nagyobb csatározások folytak a határvidéken. Március 4-én érkezik a jelentés, hogy a szigeti bég megostromolja Rajk várát, Rajki Albert vajda azonban sikeresen ellenállt.

A közben nem csituló vallási háborúskodás tárgyában Mátyás főherceg leiratot intézett Püchler Jakab mustramesterhez, amelyben megbéklésre és kiegyezésre inti. Püchler úgy tűnik mindent megtett a főkapitány lejárására a katonák között, ami nem volt nehéz, hiszen az elmondottakon kívül úri allűrjei is nagy visszatetszést keltenek. Haym nem tudta kapitánysága alatt sem a magyar, sem a német katonákkal a kellő hangot megtalálni, és komoly ellentétei voltak az alárendelt várak egyes vezetőivel is, leginkább a nyakas Bakó Farkas kiskomári főkapitánnyal. Mindezen események közepette végül is március 10-én Haym jelentette, hogy 8-án mind a magyar, mind a német lovasságnál megtörtént a beiktatása, 9-én pedig végbement a mustrálás. A főherceg parancsára Uhrmüller Vilmost kapitánnyá, De Rosso őrmestert pedig *fendrich*-é beiktatta.

Szinte ezzel egyidőben, 7-én, 300 török lerohanta Hahótot, ahonnan 120 embert és asszonyt a gyerekekkel együtt elhurcolt. 12-én egy másik, a vár szá-

mára rendkívül veszélyes esemény történt, egy Globlich János nevű német katona, aki a várat kiválóan ismerte, és korábban Kaufmann kapitány tolmácsa volt, átszökött a törökhöz. Szerencsére az utána küldött lovasok másnap utolérték, és 14-én vallatás után, melyben beismerte árulását, karóba húzták.

A Haditanács még 1594 őszén sem tudta eldönteni, mit tegyen a két ürcsen álló lerombolt török erőddel, Segesddel és Berzencével. Novemberben Haym már levelez ez ügyben. Januárban arról ír, – úgy látszik akkor komolyan gondolták a két fontos vár újjáépítését, – hogy a nagy költség miatt ezzel fel kell hagyni.

A levelekből bepillantást nyerhetünk a békeidőben is, de háborús helyzetben igen csak fontos kémiszolgálat ügyeibe is. A kanizsai főkapitánynak a török várakban is voltak emberei, így Pécssett is. Nagyon fontos, de nem mindig megbízható hírforrást jelentettek a hódoltságbeli parasztok, akik rendszeresen hozták a híreket Kanizsára. A kanizsai kémiszolgálat működése igen hatékony volt. Thuri Benedek kémjelentéséből értesült először az udvar III. Murat szultán haláláról és III. Mehmet trónra lépéséről is. Nagy szerepe volt a „nyelv fogásnak” is. Március 18-án Horváth Miklós huszárkapitányt küldte ki törököt fogni, aki egy foglyot hozott, aki részletesen vallott a török terveiről és gondjairól. Jelentős szerepet kaptak a felderítő portyák, Kis Iván kapitány megfigyelés céljából embereivel az eszéki hidig is elmerészkedett. A folyamatos kémjelentések érkezésének és továbbításának ügyei napi kérdések ebben a háborús időben.

Ugyanakkor Haym nem tudta elérni, hogy a katonaság, különösen a huszárok ebben a háborús időben a várban maradjanak. Mint Mátyás főhercegnek a főkapitányhoz intézett leiratából tudjuk, a huszárok csak mustra alkalmával mentek be a várba, amikor 300-nál is többen voltak, de számuk mindjárt utána 50 alá apadt, ám az is előfordult, hogy csak 5 volt a várban. A magyar kapitányok, Horváth Miklós és Kis Iván szabadon járt portyázni, miközben Haym is távol volt, helyettese pedig nincsen, halljuk július 3-án.

Közben érlelődött az újabb hadjárat terve. Június 28-án Zrínyi György Kanizsára érkezett 600 lovas és gyalog katonával, ezzel a hadrafogható létszám 1000 főre nőtt. Július 4-én az Újudvaron táborozó Zrínyitől tudta meg a kanizsai főkapitány, hogy Trautmannsdorf, a Haditanács elnöke és Ferdinánd főherceg, aki a stájer hadnép felett parancsnokolt, megállapodtak a Babócsa elleni ostromban. Július 15-én kelt Mátyás főherceg, 16-án Ferdinánd főherceg leirata az ügyben. Haym azonban különböző kifogásokkal él, nem akar segítséget és ágyúkat adni a július 18-án Babócsa alá induló Zrínyinek. Az ügy sokáig húzódik, végül július 24-én kiadja a Zrínyi által kért 17 kis és nagy ágyút. Július 30-án Babócsán kelt a főkapitány levele, melyből megtudjuk, hogy Zrínyi

György táborába érkezett a stájerok mellett Török István, Battyhány Ferenc, Istvánffy István, Szécsi Tamás és a két Bánfi. A török azonban nem várta meg az ostromot, július 29-én a várat felgyújtotta. Azonnal megkezdték az erőd helyreállítását. Július 31-én a török otthagya Barcsot is.

Hosszas tanácskozás után a további támadás helyett Babócsa felépítésében egyeztek meg, Haym jelentős őrséget rendelt Babócsára, kapitánnyá a Kanizsáról átvezényelt Horváth Miklóst tette.²⁹³ Ugyanakkor Haym ismét felvetette a Kanizsa számára nagyon fontos, Segesd és Berzence felépítésének kérdését, természetesen eredménytelenül. Közben Babócsa újjáépítése a török állandó támadásai között nehézkesen, de folytatódott.

1595 tele nyomorúságos állapotban találta Kanizsát és a környező várakat. A fizetelenség, éhezés következtében a katonák lázadoztak, a környező falvakat fosztogatták. Haym hiába kísérte meg őket a szolgálat ellátására kényszeríteni. A teljesen kétségbeesett Haym személyesen indult az uralkodóhoz Prágába, de csak Bécsig jutott el. 1596. január 2-án egy 33 pontba foglalt jelentésben részletezi főkapitánysága kétségbeejtő állapotát. Több hónapos távollétét kanizsai ellenségei, Püchler és köre arra használták fel, hogy a feladatának ellátására alkalmatlan, önös érdekeit mindig előtérbe helyező obester ellen koncentrált támadást indítsanak. Akciójuk sikerült is, perbefogták, parancsnokságába nem engedték vissza, felfüggesztették, egy időre áristomba csukták. (1596. június)²⁹⁴ De az ügy ezzel nem zárult le, hosszadalmas pereskedés kezdődött. Miksa főherceg a császár július 6-án kelt leiratára július 22-én hozott határozatából az derül ki, hogy az ügyben hadbíróvági tárgyalás lesz. Kanizsán az ügyek intézésével Püchler mustramester kapott megbízást, s mellé hadi ügyekben járatos személyt rendeltek ki a parancsnokság betöltéséig.

Közben a török sem tétlenkedett Kanizsa előterében. Az alatt az idő alatt, amikor a mezőkeresztesi csatára készültek, és a hadak mind a táborban voltak, Hasszán, a szigeti bég 4000 emberrel és ágyúkkal ostrom alá vette Babócsát. A vár parancsnoka, a még Haym által kinevezett Horváth Miklós volt (*Istvánffy* szerint „ez a nagyszájú de a veszélyben mint kisült, gyáva, gyalázatos rabló ember”), szándékosan eltávozott a várból, és így azt helyettesei, Vég György és Uhrmüller német kapitány védte meg Zrínyi György felmentő csapatainak érkezéséig.²⁹⁵

1597. április 29-én a per még mindig nincs lezárva, tárgyalás sem volt. Ez derül ki Mátyás főhercegnek a császárhoz írt jelentéséből, és hogy Haym – papíron – még mindig főkapitány. A császár szándéka pedig az, hogy három havi felmondással lemondassa, és helyére Paradeiser Györgyöt szánja. A főherceg azt a tisztességes megoldást javasolja, hogy Haymot jogilag is vissza kellene tisztségébe helyezni, akkor maga

kérné a felmondását. Ebben az esetben úgy lehetne elbocsájtani, hogy becsületén nem esne csorba. Erre törekszik maga Haym is, de se rehabilitáció, se tárgyalás nem történik. A főkapitányi protocollumkönyvek 1597. október 26. után zárulnak, amikor Haymnak, még mindig mint kanizsai „obester”-nek ír Mátyás főherceg. Az utolsó levelek bizonyos török foglyok ügyében keltek, amelyekre Haym válaszolt, valamint a kanizsai zászlóshoz intézett nagy számú kérdés felsorolásával, amelyekben a Haym–Püchler ügy részleteire kérdeznak rá. A bizonyosan 1598-ra áthúzódó, és rengeteg embert pro és contra állásfoglalásra készítő ügy lezárulásának körülményei még a levéltárak mélyén lapulnak. Megdöbbentő ez a rettenetes elhúzódozó jogi procedúra a háborús viszonyok között, annak ellenére, hogy a levelezésekben számtalanszor találkozunk azzal a megállapítással, hogy a rendkívül fontos kanizsai vár élére minél előbb rátermett főparancsnokot kellene kinevezni. Akkor, amikor a Dunántúlon komoly hadműveletek folynak, 1595. augusztus 20-án visszaveszik Pápát, szeptemberben kudarcot vall Győr visszavívásának kísérlete, majd három évig áll a török Bécs kapujában, mígnem a megismételt hadművelet sikerrel végződik (1598. márc. 29.), s közben Kanizsának nincs hivatalban lévő főparancsnoka.²⁹⁶

f) *Paradeiser György főkapitánysága (1598. szeptember–1600. október 22.)*

1. *Kanizsa helyzete az 1600. évi ostrom előtt*

Haym utódjával az udvar egy hasonlóan kevésbé népszerű embert, Paradeiser Györgyöt szemelte ki. Paradeiser régi karinthiai protestáns katonacsalád sarja, nem tartozott az ismertebb, tapasztalt hadvezérek közé. 1596-ban Zengg parancsnokaként részt vett Klissza sikertelen felmentési kísérletében, ahol egy időre török fogságba is esett. Klisszánál játszott szerepe miatt eleve gyanús volt a végvári katonaság szemében.²⁹⁷ Mint láttuk, neve már 1597 áprilisában mint egyetlen lehetséges jelölté bukkan fel, Paradeiser beiktatására mégis csak – nyilván a Haym-ügy lezárulása után – 1598 szeptembere táján került sor.²⁹⁸ Az új főkapitány ugyancsak nem sok ismerettel rendelkezett a várvédelem és a török harcmodorát illetően, és ugyanezt lehetett elmondani német tisztjeiről is, akikre elsősorban támaszkodott. Ugyanakkor Paradeiser ugyanazokat a gyarló állapotokat örökölte Kanizsán, amelyekről Haym főkapitányságával kapcsolatban részletesen szövegtünk. Így nem csoda, hogy tevékenysége is elsősorban abban merült ki, hogy folyton pénzt, katonát, lőszert kért és sürgetett. A magyar katonasággal, ahogy elődje, úgy ő sem tudott bánni, ezért elsősorban neki is német zsoldosok kellettek. Tisztikarát kinevezésekor úgy örökölte, egyik helyettese Lipparth Zsigmond, szintén német

ember, már 1595-ben itt szolgált, Hollósy János volt a magyar lovasok kapitánya, Kürtös János pedig a gyalogság fővajdája. A másik német kapitány Hayden Rudolf volt. 1599 szeptemberében már osztópáni Perneszy László (Zala megyei birtokos nemes) a kanizsai lovasság kapitánya, és 1600. májusában osztópáni Perneszy Ferenc a gyalogosok kapitánya. A német egységek kiegészítését csak 1599-ben sikerült elérnie, ekkor Kugler György 550 zsoldos verbuválására kapott megbízást.²⁹⁹

1599 telén, ha Segesd és Berzence nem is épült fel, komoly lépés történt a Balaton alatti vidék biztosítására. A Pálffy Miklós és Adolf Schwarzenberg vezette hadak elfoglalták a somogyi Lakot és Bolondvárt (Balatonszemes), és megkísérelték Kaposvár bevételét is, ez azonban a tél beköszönte miatt (november 23.) nem sikerült. A visszavonuló sereg az ágyúit, mivel azokat vontatni nem tudta, Kanizsán hagyta.³⁰⁰

1599. január 14-én már kémjelentések érkeztek arról, hogy a török Kanizsa ellen készül. Ekkor úgy szólt a híradás, hogy egy pasa több béggel Szigetvárra érkezett, és télen is marad seregével. Ha a víz befagy, Kanizsa városát és várát akarják megostromolni. Közben Kanizsán március 23-án tűz ütött ki a városban, amelynek során nemcsak a palánkok, de a város kapui is elégték. 300 munkást és 800 forintot küldtek a helyreállítási munkákra.³⁰¹ Április 10-én azt jelentették Kanizsáról, hogy nagy ott a veszedelem. Minden épület szalmával és náddal van fedve, tehát fecskendőt kérnek. Valamivel később Paradeiser a már sokszor megsürgetett három havi zsoldot kérte, de hiába várt. A Kanizsát fenyegető veszéllyel példalózott, de még május 23-án, június 9-én, majd július 28-án is hiába várt a pénz megérkezésére. Augusztus 7-én már végső szükségről írt. Augusztus 17-én a három legveszélyeztetettebb helyre, Kanizsára, Babócsára és Kiskomárra pénzt, élelmet és municiót követelt.³⁰²

A törökkel kapcsolatos hírek ebben az évben igaznak bizonyultak. Ibrahim nagyvezér hadai azzal a céllal indultak meg Magyarország felé, hogy Kanizsát és Esztergomot elfoglalják, de a Dunán küldött hadiszállítmányát Tolna mezőváros közelében elfogták a Pálffy által felfogadott hajdúk, akik dél felé portyázva felgyújtották az eszéki hidat is. A vállalkozásban részt vettek a kanizsai és a bajcsai hajdúk is. A késedelem miatt Ibrahim nem tudta tervét valóra váltani, és dolgavégezetlen vonult téli szállásra Belgrádba.³⁰³

1600. január 26-án Mátyás főherceg és az udvari kamara 60 000 forintnyi kölcsön felvételét sürgette, hogy Kanizsa és a horvát bán hadinépét fizetni lehessen.³⁰⁴ Február 23-án az élelmezési főnök írta, hogy a törökök Simontornya körül nagy tömegben gyülekeznek és támadásra készülnek. A várakban nagy a hiány az élelemben.³⁰⁵ Ha túl sokat nem is, azért

valamit folyton küldtek Kanizsára. 1600. május 8-án Paradeiser 200 forintot kapott kémkedésre.³⁰⁶

Arról, hogy Paradeiser hogyan gazdálkodott Kanizsán, igen kevés adat maradt ránk. Annyi bizonyos, hogy semmiféle vitézi cselekedet nem fűződött kapitányságához.

Közben az év a katonai események szempontjából a Dunántúlon nagyon szerencsétlenül kezdődött. Pápa fizetetlen vallon és francia őrsége fellázadt. A vár visszavételét maga Schwarzenberg tábornagy, a magyarországi hadak főparancsnoka irányította, aki egy roham során elesett. A várat sikerült ugyan augusztus 9-én elfoglalni, de a vitéz fővezér elvesztése nagy csapás volt. Utóda Philip Emanuel von Lothringen, Mercoeur hercege lett, aki egyből nehéz feladatot kapott, rá várt Ibrahim nagyvezér megállítására.³⁰⁷ A nagyvezér ugyanis ekkor fogott előző évi tervének megvalósításához. Mintegy 48 000 főre becsülhető török és tatár hadai élén a Dráva mentén nyomult előre, azzal a céllal, hogy Kanizsa várát megszerezze. Szeptember elsején értek seregei a Kanizsa előterét védő Babócsa alá, melyet viszonylag könnyen elfoglaltak.³⁰⁸ Babócsát Pető Gergely védte, aki a vár kapitánya lett, miután Horváth Miklós alkalmatlansága kiderült. A vár helyreállítása a korábbi ostromok után nem sikerült túlságosan jól, nemigen volt képes hosszabb ideig ellenállni. Három napi ágyúzás után így szabad elvonulás feltételével a védők Babócsát feladták és a kanizsai várba vonultak. Voltak, akik Petőt a korai feladásért hibáztatták, mert úgy vélték, ha még néhány napig kitart, Paradeisernek marad ideje a zsoldra pénzt kérni, és 500 hordó lőport beszállíttatni, amely úton Kanizsa felé, már Alsólendván volt.³⁰⁹ Közben a nagyvezér által Buda védelmére rendelt Lala Mohamed ruméliai beglerbég parancsot kapott, hogy seregével induljon Kanizsára. A pasa Székesfehérváron keresztül – ahol magához vette a Pápáról odamenekült és török zsoldba állt francia zsoldosokat – a koppányi úton indult el. Útközben az útjába eső Bolondvárt egynapi ostrommal elfoglalta, és megszállta az őrsége által ottbagyott Lak várát is. Útirányába esett Kiskomár, amelyet szintén elfoglalt. Ez utóbbi mikéntjéről egyelőre nincs adatunk, csak a tényről értesülünk. Lala Mohamed már Kanizsa alatt csatlakozott a főszereghez.³¹⁰

Paradeiser júniusban kapta az első megbízható híreket a várható támadásról. A helyzete elég kétségbeejtő volt. Helyettese, Hayden kapitány sikertelenül kilincselte Bécsben a zsoldhátralék ügyében. Június 30-án eredménytelenül kérte, hogy a várat lássák el élelmiszerral, lőszerrel és erősítéssel. Geizkoffler élelmezési főbiztos és a szlovén határvidéki kollégája, Leopold Grafenegger hiába látták előre a fejleményeket, akarataikat nem tudták keresztülvinni. A Kanizsa irányába amúgy is mindig rugalmatlan bécsi adminisztráció tétlenkedése nagymértékben elősegítette az események későbbi alakulását.³¹⁴

Valószínűleg igaza van *Istvánffy*nak, hogy Paradeiser mégis úgy vélt, hogy az ellenség talán nem nyomul tovább Babócsánál. Ezt a hírt maga a ravasz nagyvezér is terjesztette. Így csak az utolsó pillanatban adott parancsot a Kanizsa körüli kisebb erődítményeknek, hogy azok a várakat felgyújtva, Kanizsára vonuljanak be. Balog János fővajda vezetésével Újudvarról 52 magyar és 32 német, Kacorlacról 20, Khielmanszigetről 20 és Peleskéről 13 magyar be is érkezett.³¹²

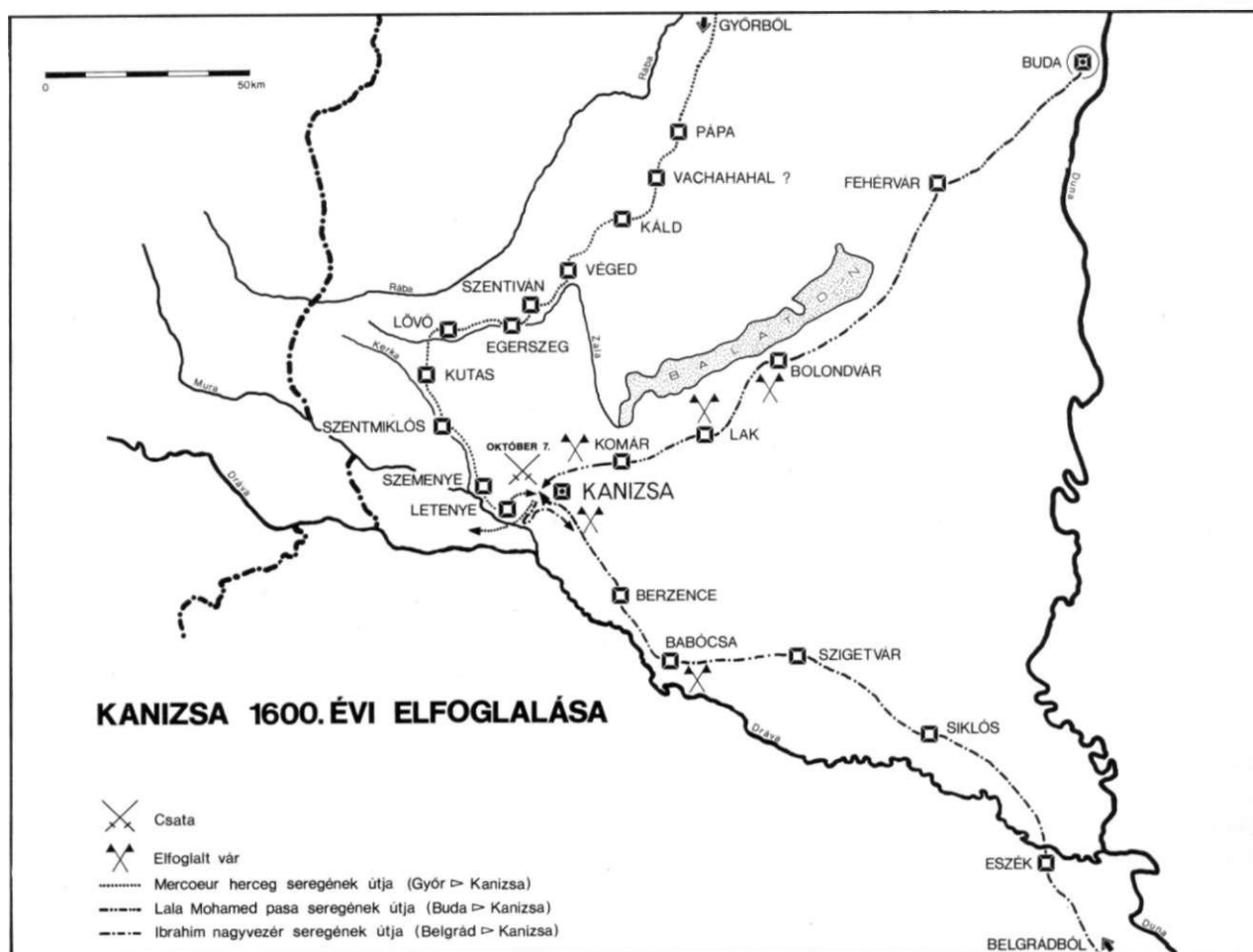
2. Kanizsa ostroma és elfoglalása (1600. szeptember 8–október 22.)

Kanizsa várának állapota 1600-ban meglehetősen távol volt az ideálistól. Az állandó pénzhiány miatt régóta csak a javításokra telt, ez meglátszott a bástyák és a falak állapotán, a belső épületek eleve korlátozott befogadó képességűek voltak, ugyanakkor megfelelő mennyiségű élelmiszer és lőporkészlet sem állt rendelkezésre. A várórség létszáma *Istvánffy Miklós* szerint 800 németből és ugyanannyi magyarból állt, továbbá 400 huszár és egy század német puskás, de ez papíron lévő létszám volt. A zsoldfizetés és a katonák

számára barátságtalan takarékos parancsnok viselkedése ezt még tovább apasztotta. Paradeiser későbbi vallomása alapján 460 főnyi összlétszámról tudunk, de ez az ostrom végi állapot. *Takáts Sándor* véleménye szerint Kanizsán a katonák száma jóval több volt 800-nál, és használható parasztok is voltak benn bőven. Az ostrom történetét az osztrák források alapján feldolgozó *Günther Cerwinka* is 800 körüli létszámról, valamint két hónapra való municióról és élelmiszerről tud.³¹³

A főkapitány tisztikara az ostrom idején a két főkapitányhelyettesből, Sigismund Lippart-ból és Rudolph Haidenből állt (a második főkapitány kinevezésére minden bizonnyal az ostrom miatt került sor), akiknek eleste után Peter Hesch foglalta el ezt a tisztséget. Az ostrom során kétes hírnevet szerez Georg Kugler és a patikárius, aki egyben vajdai tisztséget betöltve katonai parancsnok is volt. A magyar katonák vezetői között jelentősebb szerepet játszottak Szívós (Zivos) Mihály és Balogh János fővajdák.

Az őrség harci szellemével nem volt kezdetben probléma, a katonák mindjárt a megszálláskor megesküdték, hogy védelmezni fogják a várat. Horváth Péter későbbi vallomása szerint így vélekedtek:

8. térkép. Kanizsa 1600. évi elfoglalása

„és ki legelőször valamit említeni mer a feladásról, ha szinte az főkapitány ő maga lenne is, koncra adják”.³¹⁴

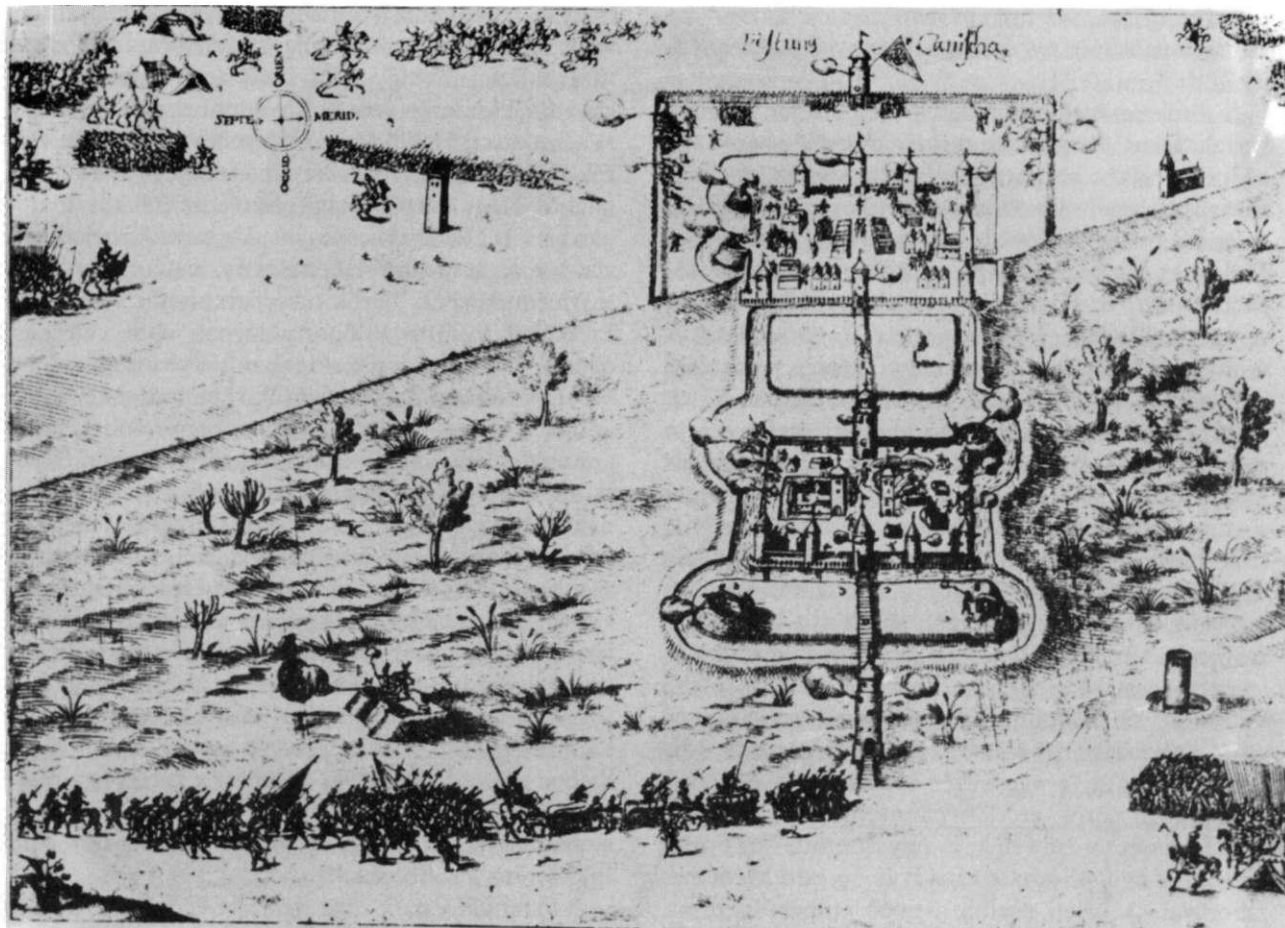
A török seregek szeptember 8-án reggel Palinnál vertek tábor. Paradeiser, miután a hadianyagokat és a lőport a várba hordatta, a védhetetlennek ítélt mezővárost felgyújtatta. A vár alatt ekkor táborba szálló sereg még csak az elővéd volt, melynek parancsnoka Mehemet kihaja fogoly paraszttal azonnal a túlpartra vezető utak járhatóvá tételéhez kezdett, hogy a seregét a Kanizsa nyugati partjára átjuttathassa. A munka elkészülte után mintegy 20 000 emberével költözött át és a kiürített bajcsai vártól délre vert tábor. A másnap megérkező Ibrahim nagyvezér a palini táborhelyet foglalta el, ezzel megtörtént a kanizsai vár minden oldalról való körülzárása. Mehemet a vártól délnyugatra két sáncot építtetett, melybe felállította lövegeit, és megkezdte az ágyúzást. Az egyik ütege az éléstár helyén állt, a másik pedig a nagy oszlopos híd feljárománál. Ibrahim a leégett városban és a temető közelében állította fel ütegeit és szeptember 11-én innen kezdett a tüzeléshez. A vár földből és fából épült vastag falakkal rendelkezett, ezért a tüzéségi tűz túl nagy kárt nem okozott. Mikor ez kiderült, a nagyvezér tanácskozást tartott a környékbeli török erődök parancsnokaival, akik a hely fekvését jól ismerték, és úgy döntött, hogy saját hadait is a nyugati partra viszi át és egyesíti Mehemet táborával. A keleti parton 3–4000 embert hagyott, akik a táborot őrizték, és a várbeliek mozdulatait szemmel tartották, elzárván előlük a közlekedést. Szeptember 10-én a sereget kísérő könnyűlovas tatárokat a környező vidék dűlására küldték, akik egészen Alsólendváig és Lentiig pusztítottak. A tatárokat Lentinél Zrínyi György, egy másik helyen pedig Sigismund Herberstein alaposan megverték, így azok visszahúzódtak a török táborba. Közben Paradeiser ágyúival folyamatosan nyugtalanította a törököket, és ellenállásra buzdított.³¹⁵ Nem tűnik valószínűnek Takáts Sándornak Zrínyi György levele alapján tett az a megállapítása, hogy Paradeisert az ostrom kezdetétől katonái nem is látták, és hogy az ostrom végéig egy szilárdan épített boltban hevert, ahonnan elő sem jött.³¹⁶ 10 napi ostrom után a török bizonyossá vált, hogy ágyúzással semmire sem megy, ezért a környékről összehajtott parasztokat a nyugati part és a vár közötti mocsár feltöltésére irányította. A nagy mennyiségben összehordott hasábfákat a mocsárba zúdítva lépésről lépésre közelített a vár falai felé. Paradeiser a veszélyt látva, szeptember 18-án tanácskozást hívott össze. Az őrséget három részre osztotta. Egyik helyettese, Haiden 333 némettel, öt „vajdányi” hajdúval és 42 más katonával szállta meg a vár egyik felét, Lippart, a másik helyettese 257 némettel, 56 hajdúval és 97 más katonával a vár másik felét őrizte. Hatvan huszárt és néhány puskást tartalékba rendelt.³¹⁷ Ugyanakkor azt próbálták kisütni,

hogyan lehetne ezt a fahalmazt lőporral felgyújtani vagy szétrobbantani. Török András (Andre Trügg) tüzérparancsnok úgy vélte, hogy apró lőporzacskókkal a farakást meg tudja semmisíteni és erre a munkára ajánlkozott is. Közben szeptember 25-én a janicsárok először indítottak rohamot a falak ellen, de sikertelenül. Nagy veszteségeket szenvedtek. A közelharcban elesett Haiden kapitány is. Ugyanekkor éjszaka a vár sorsát megpecsételő esemény történt. *Istvánffy* szerint miközben Török tüzérparancsnok a lőporzacskókat töltötte a lőporraktárnál, nem volt elég óvatos, és több katona, akinek tölténye kifogyott, ott lőporért tolakodott, véletlenül tűz támadt, és az egész épület a levegőbe repült. A robbanás sok katonát széttépett, a halottak között volt maga Török, Sigismund Lippart kapitány, a városban lakó német katonák hadnagya, és még 20 legény. *Istvánffynak* ezzel az előadásával szemben *Takáts Sándor* azt írja, hogy szeptember 25-én „a német tüzemester, nem tudni kinek a parancsára, meggyújtotta a puskaort.” A későbbi vallomások szerint 25-én éjjel 10–11 óra tájban néhány katona Andre Trügg (*Istvánffynál* Török) vezetésével, miközben lőport töltött egy hordóba, robbanást okozott. Hetven mázsa lőpor és 80 katona esett áldozatul, és leomlott a várfal egy része is. A török történetírók szerint a puskaoros torony ajtaja nyitva volt, és egy török rab vetett üszköt bele, így történt a robbanás.³¹⁸

A főkapitány ezek után nemcsak katonái balesetén aggódott, hanem leginkább azért, mert ami lőpor ezután maradt, az már rendkívül kevés volt. Aggodalmát növelte az is, hogy az ellenség, de kivált a janicsárok derékig a sáros mocsárban gázolva a falhoz oly közel férköztek, hogy a védőkből naponta többet is lelőttek, köztük Perneszi László lovashadnagyot, akit szemén talált a golyó.

Paradeiser aggasztó helyzetét felismerve Kovácz János nevű tolmácsát egy másik katonával levelével Zrínyi Györgyhez küldte segílyt és lőport kérve. Megírta, hogy a várat, amíg él, védeni fogja, de fél, hogy ha a segíly késik, az őrség esetleg mást gondol. Zrínyi válaszában megírta, hogy a felmentő sereg útban van, és a horvát hadak is már táborba gyűltek, így Kanizsát rövidesen fölmentik.³¹⁹

Közben a 7–8000 főre becsülhető felmentő sereg Győr vára alatt szállt táborba és szeptember 18-án Mátyás főherceg parancsára útnak is indult. A hadak parancsnoka Mercoeur hercege volt. Serege Pápa felé vette az irányt, 22-én érkezett Káldra, majd 23-án Zalavégre. Másnapa Zala folyó mentén Zalaszentivánra vonultak, ahol csatlakozott a sereghez Thurn gróf és Siegfried Kollonitsch ezredes 1000–1000 lovassal, valamint Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitány és Batthyány Ferenc vezetésével magyar huszárok és gyalogság. A magyar sereg zömét az érckújvári hajdúk és huszárok adták, számuk 1–2000 főre tehető. Ugyanide érkezett meg Andreas Hofkirchner

20. kép. Kanizsa feladása 1600-ban. (Georg Keller metszete)

német gyalogezrede is. Szeptember 25-én vertek táborot Zalaegerszegen, amikor már Kanizsától csak mintegy 50 km-re voltak. Itt Mercoeur haditanácsot hívott össze, amelynek fő témája volt, hogy az ellátási gondokkal küzdő sereg melyik úton menjen Kanizsára. Batthyány és Hofkirchner javaslatára kerülő út mellett döntöttek, amely kétszer olyan hosszú volt, és legalább 5 napos késést jelentett. Ettől a kerülőtől azt remélték, hogy az Ausztriából érkező élelmiszer szállítmányok biztonságosabban és gyorsabban érkeznek meg a sereghez. Ugyanakkor Zrínyinek és seregének nem kellett a portyázóktól veszélyeztetett Muraközt elhagynia, hanem a horvát és a stájer hadakkal együtt csatlakozhattak a felmentő sereghez. Innen a sereg a gyorsabb haladás érdekében három részre váltva haladt tovább. Szeptember 27-én indultak el és három nap múlva a gyülekezőhelyül kijelölt (Tornyai-) Szentmiklóson találkoztak. Október 2-án Szemenyénél (Muraszemenye) megtörtént az egyesülés a horvát és a stájer hadakkal, ami mintegy 5000 újabb ember csatlakozását jelentette. Szemenyén újra haditanácsra ültek össze a parancsnokok, és eldöntötték, hogy a törökkel nyílt csatára fognak vállalkozni, mert a terepviszonyok miatt a mocsáron át jelentősebb segítséget e nélkül nem tudnának az ostrom-

lott várba bejuttatni. Az itt végzett mustrálás során, a betegeket nem számítva, a felmentő sereg 13 700 embert számlált. Október 3-án érkeztek Letenyére, ahol egy napot kellett várniuk az ágyúkra. 5-én átkeltek az utolsó nehéz útszakaszon és a sereget csatarendbe állították.³²⁰

Istvánffy Miklós szerint a szemenei táborban lévő vezérekhez Ibrahim nagyvezér levelet intézett, amelyben felajánlotta a béke megkötését. A haditanácsban részt vevők azt válaszolták, hogy ennek előfeltétele, hogy Kanizsa alól vonuljon el, és jelöljön ki egy helyet a további tanácskozásra. Erre azonban a nagyvezér nem adott választ, s ezért a békekezdeményezés terve lekerült a napirendről.³²¹

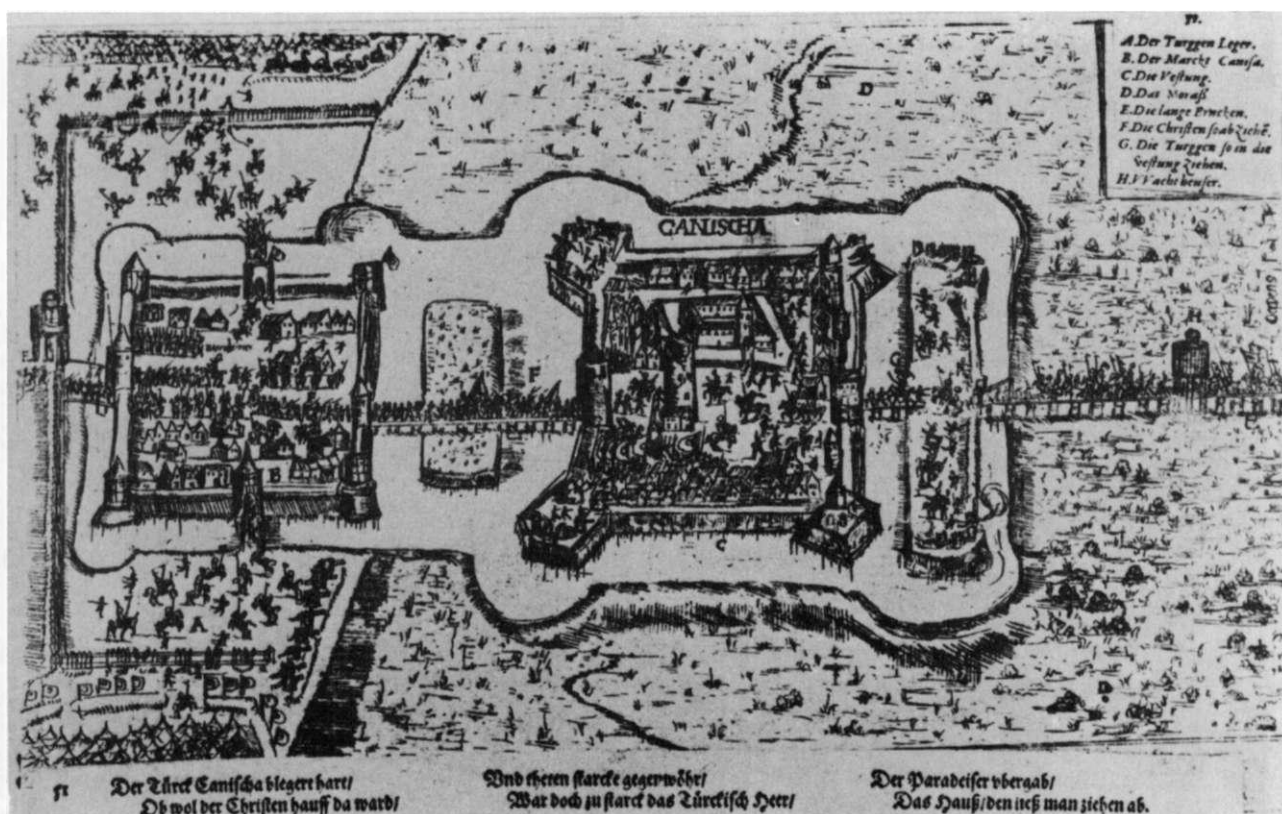
A felmentő sereg hadrendje október 5-én Sormásnál fejlődött ki, ahol rövidesen a török csatára kényszerítette, de néhány órás küzdelem után, főleg a magyar gyalogság heves támadásának hatására a törököt sikerült táborába visszaszorítani. Ezután éjjel saját táborukat Karl Ludwig von Schulz által épített sánccal vették körül.

A döntő csatára október 7-én került sor. Délután 2 óra körül a török támadást intézett a sereg jobb szárnya ellen, de ezeket sikerült heves tüzeléssel visszaszorítani. Ezután Mercoeur parancsot adott Her-

bersteinnek és Kollonitschnak, hogy 3000 emberrel a vár felé vezető átjárónál lévő, janicsároktól védett sáncot rohamozzák meg. Az áttörés sikerült, és a török súlyos veszteségekkel a táborig futott. A jól sikerült támadás következtében a török táborban pánik tört ki, és már remény támadt, hogy a törököt sikerül a mocsár túloldalára szorítani. Közben azonban a tatárok két oldalról megtámadták a tábor, amely körül csata bontakozott ki, s késő éjjelig tartott. *Istvánffy* szerint ebben a harcban a török mintegy 2000 lovast és 1000 janicsárt vesztett, míg a felmentő sereg vesztesége minimális volt. Ugyanakkor ezt a csatát más források mint vereséget írják le.³²² Ez utóbbi lehetett az igaz, mert ettől kezdve a török október 11-ig folyamatosan támadja a tábor, és átveszi a kezdeményezést. Október 12-én a sereg ellátásában problémák támadtak, mert a török és tatár lovasság a táborba igyekvő élelmiszer-szállítmányokat elfogta. *Mercoeur* hercege ekkor már a visszavonulás gondolatával foglalkozott, hiszen a katonaság már az ágyúgolyók által megölt lovakat ette. Közben azonban gróf *Salm* mintegy 200 kocsi élelemmel megérkezett, ezért a döntést másnapra halasztották. Felmérvén a készleteket rájöttek, hogy ez a sereg szükségletét egy, legfeljebb két napig tudja fedezni, a lovaknak pedig semmi ennivalójuk már nem volt, azok naponként döglöttek. Ezért az a döntés született, hogy megkezdik a visszavonulást a Muráig, ahol

a hadat megpihentetik és nagyobb készletet felvéve újra támadni fognak. Egyedül *Kollonitsch* ellenezte a tervet, mert látta, hogy a visszavonulás a kanizsai védőket végső kétségbeesésbe hajthatja. Október 13-án megkezdődött a visszavonulás, amely kezdetben a nagy köd és a sötét éj miatt zavar nélkül folyt. A török azonban hamar reagált erre a hadmozdulatra és lovasságával sorozatosan intézte ellenük a rohamokat. A hadrend felborult, a sereg összezavarodott. A mocsarak átkelőinél különösen jelentős mennyiségű poggyászt vesztek. Miután megvirradt, és a köd eloszlott, a török mintegy 20 000 emberrel koncentrált támadást intézett az utóvéd ellen. Állandó harc közepette vonult a sereg *Letenyéig*, a *Murán* épült hajóhidhoz, ahol három napig álltak. *Mercoeur* 16-án azt ajánlotta a haditanácson, hogy nyomuljanak ismét Kanizsa alá, de ezredesei jobban felmérve a helyzetet, az utánpótlás hiányát, a visszavonulás mellett voksoltak.³²³

Paradeiser és a kanizsaiak látva a sereg elvonulását, még mindig nem adták fel a reményt. Az október 15-i leltár szerint mindössze 28 mázsa lóporuk maradt. A törökök annyira kiépítették sáncaikat, hogy szinte löni sem lehetett őket. Különösen jeleskedtek ebben a munkában a török zsoldba állt pápai francia zsoldosok. Sikertelenül próbálták a védők felgyújtani a sáncokban felhalmozott anyagokat is. Október 20-án az egyik bástya őrsége bejelentette, hogy nem tudja tar-

21. kép. Kanizsa feladása 1600-ban. (Wilhelm Peter Zimmermann metszete.)

tani magát, a főkapitány parancsára azonban helyükön maradtak. A lőszerhiány akkora volt, hogy a velőtt török ágyúgolyókat lövöldözték vissza.³²⁴

Paradeiser ekkor János diákot, az írnökát egy Herbersteinhez címzett segélykérő levéllel megpróbálta kiküldeni a várból, azonban a törökök elfogták, és arra kényszerítették, hogy az ostromsáncból a feladásra beszélje rá az őrséget. A főkapitány beleegyezésével Szívós Mihály fővajda, Váradi János kacorlaki vajda és Lippart kapitány szállásmestere a bástyából beszélt egy János és egy Benedek (Benedikt) nevű pribékkal, de csak abba egyeztek bele, hogy a feltételeket közlik a parancsnokkal.³²⁵

Október 21-én vasárnap délelőtt a lőszerhiány akkora volt, hogy Paradeiser parancsot adott a tüzelés abbahagyására, amit csak a legnagyobb veszély esetén lehet megszegni. Ekkor jutottak oda a tisztikar egyes tagjai, Hesch Péter főkapitányhelyettes, Szívós Mihály fővajda és Hieronimus Frank, hogy a feladás mellett kardoskodjanak. Emellett volt a közkatonák jórésze is. Frank vallomása alapján tudjuk, hogy Paradeiser még ekkor is tiltakozott, de a tiszti tanácskozáson egyedül Balogh volt az, aki vállalta volna végéig a harcot. A török ekkor már gyakorlatilag a falak aláig jutott, bármikor megkezdhette a végső rohamot. A magyar és német katonák is követelték az átadást, és a még mindig lövöldöző Baloghot is rávették, hogy a védekezést hagyja abba.

Az ostrom utáni 43., és a felmentő sereg visszavonulása utáni 8. napon egyezkedni kezdtek a törökökkel. Bár Paradeiser még most is vonakodott, de Hesch Péter és a patikus nyomására beleegyezett, hogy szabad elvonulás mellett a várat feladják.

A valósághoz hozzátartozik, hogy a török a kor szokása szerint többször is adott be „szózat”-ot a várba, amelyben a vár feladását sürgette. Konkrétan Paradeiser helyettese, Hesch tárgyalta a törökkel. Ezt követően történt a döntés. Az átadás úgy folyt le, hogy három tiszt, Heibersperger hadnagy, Csécsi Máté és Gerzey György kiment a táborba, ahonnan Szinán csausz, Mehmet csausz és a hatvani bég pedig bement Kanizsára. A vár feladásakor Kanizsán volt ötven egynéhány ágyú, három hónapra elegendő búza, 30 hordó „piskóta” és négyszázhatvan katona.³²⁶

A török történetíró *Kjátib Cselebi* szerint is a lőszerhiány volt a megadás közvetlen oka, szerinte két-három küldött érkezett, akik elmondták, „lőporunk nem maradt, különben a várat vívással nem foglalhattátok volna el.”³²⁷

Október 22-én, a vár átadása után 200 török katona kísérte el a kanizsai őrséget. Megeresztett zászlókkal, fegyveresen vonultak ki, és 100 társukéren vitték magukkal holmijukat. A nagyvezér virágokkal hímzett pompás kaftánt küldött Paradeisernek, melyről ő azt állította, hogy nem fogadta el.³²⁸

22. kép. Paradeiser és társai kivégzését ábrázoló metszet, 1601. (Nagykanizsa. Thury György Múzeum.)

Október 30-án a szentgotthárdi táborban vették valatóra Paradeiser Györgyöt. Itt azt vallotta, hogy nem ő, hanem a lázadó közkatonák egyezkedtek a törökkel, és az ő akarata ellenére adták át a várat. A feladaskor az ingoványok már a sáncig-be voltak töltve, az ellenség már a bástyákban tartózkodott. Paradeisert perbe fogták, és a hóhér kezére került Pankraz Nuschal és Georg Kuglerrel együtt. 1601. október 19-én, ártatlanságát mindvégig hangsúlyozva, lépett a vérpadra. A kanizsai őrséget kötelezték háromévi zsold nélküli szolgálatra, a határvidék legveszélyesebb szakaszán. Pető Gergely és Balogh János börtönbüntetést kapott, majd később kegyelmet nyert. A felmentő sereg tábora feloszlott, a hadak téli szállásra vonultak.³²⁹

Ha kortársai szemében Paradeiser és társai árulóknak tűntek is, az utókor józan ítélete alapján megállapíthatjuk, hogy nem gyávaság okozta Kanizsa elvesztését. Még csak nem is Mercoeur vitézül harcoló seregének távozása, hanem az a hivatalszervezet, amely nem volt képes sem az ostromra készülő várat, sem a felmentő sereget megfelelően ellátni. Paradeiser katonáival addig a pillanatig kitartott, amíg az értelmetlen „hősi” halál és a feladás közötti választóút el nem érkezett. Természetesen nem lehet mentegetni a parancsnok emberi és katonai gyengéit, amit a vád is bőven emlegetett: a kishitúséget, féltékenységet és a döntésképtelenséget, de azt sem, hogy az elvonuláskor a sebesülteket szállító szekerek elöl az ökröket kifogatta és sajátjai elé állította, azokat cserbenhagyta. A halálos ítéletben már a kortársak és az utókor történészei is észrevették azt az indítást, amely a lutheránusok ellen a bécsi udvar részéről megnyilvánult. Maga a per is csak a bürokrácia miatt nyúlt el hosszú ideig, a döntést, hogy példát fognak statuálni, már az eljárás elején meghozták.³³⁰

Kanizsa eleste gyakorlatilag a környék kisebb várainak pusztulását is jelentette. A török csapatok egészen Kapornakig megszállták a vidéket, melynek őrsége nem állt ellen, és a törökök is békében hagyták. A török által elfoglalt, illetve a magyarok által kiűrtett várak között volt Kiskomár, Isabor, Rajk, Sárkánysziget, Kacorlak, Újudvar, Bajcsa, Szentmiklós, Keresztúr stb. vára. *Gyakorlatilag az egész védelmi vonal megsemmisült, Zala délnyugati felében a török lett az úr.*³³¹

3. Kanizsa mezőváros története 1567-től az 1600. évi elpusztulásig.

A mezőváros a német katonák által 1566-ban történt elpusztítását többé nem tudta kiheverni. A polgári lakosság jórésze nemhogy visszatért volna, még inkább elmenekült a török torkában fekvő településről, ahol ráadásul állandóan ki volt téve a mindig éhező katonaság zaklatásának. Az 1570. évi összeírás szerint Külső-Kanizsa teljesen elhagyott, az erősített Kani-

za *Interior* új mezőváros (*novum oppidum*), amelyben 9 új ház van, mind a királyé, semmi más.³³² A polgári lakosság helyére a katonaság költözött, a város gyakorlatilag teljesen Kanizsa külső várává, huszárvárává vált. A nagylétszámú huszárság mellett, amely el sem fért volna a belső várban, az építkezés miatt a gyalogság jórésze is itt kapott helyet, az épülő házakban a katonák éltek családjukkal.

Egy 1570. évi leírás szerint Kanizsa városa, ahol a huszárság tartózkodott, fonott és sározott palánkkal van körülvéve. A város jó távol van a vártól.³³³

1574 februárjában, amikor a szigeti török elfoglalta és feldúlta Kanizsa mezővárost, már döntően a katonák családtagjai közül kerültek ki az elhurcoltak. A támadás során a polgárokon kívül 35 huszárt, 26 hajdút és 42 gyalogot vágta le. Az elhurcoltak számát 800 főben adták meg, akik között volt 41 német asszony és 23 német gyermek. Ez a szám lehetséges, hogy némileg túlzott, de bizonyosan csak a katonák családtagjaival együtt képzelhető el.³³⁴

Úgy tűnik, hogy a polgári élet utolsó maradványai is ekkor semmisültek meg Kanizsán. A Hadi-tanácsot azonban jobban érdekelte az, hogy a számában és önbizalmában is megfogyatkozott huszárság ezzel elvesztette szállását, a vár legütőképesebb ereje bázis nélkül maradt. Puchaimb hadi tanácsost és Salm grófot küldték Kanizsára, hogy eldöntsék, vajon újjáépítsék-e a várost, vagy más helyen oldják meg a huszárság elhelyezését. Sok lehetőségük a kiküldötteknek nem volt. A vár építése kezdeti stádiumban volt, a huszárságnak a keleti, a támadásnak kitett oldalon volt a helye, s a város, amely a mocsár miatt így is az optimálisnál távolabb feküdt a vártól, még mindig a legközelebbi, gazdaságosan megerősíthető helyét jelentette. Így Puchaim azonnal elrendelte a munka elkezdését. A király Zala és Vas vármegye ingyenmunkáját is ide rendelte. Zala vármegyéből 40 szekeret és 400 jobbágyot, Vas vármegyéből 60 szekeret és 600 jobbágyot parancsoltak ingyenmunkára a mezővárost kerítő falak újjáépítésére. A munkások élelmet kaptak, és kirendelt katonaság óvta őket egy esetleges török támadástól.³³⁵ A viszonylag gyors újjáépítés csak ugyanazon a helyen mehetett végbe, ahol eddig is az erősített város állt, az építkezéskor azonban már semmi polgári tulajdon nem gátolta a tervezőket a város – külső vár – belső szerkezetének kialakításában.

Az ezévi összeírás rögzíti a török támadás utáni állapotokat. E szerint a város teljesen elégett, csak azok a házak állnak benne, amelyeket a katonák újonnan építettek. Külső Kanizsáról az összeírásban már szó sem esik. Ettől kezdve minden összeírás csak Belső (*Interior*) Kanizsával foglalkozik, ahol kizárólag katonák laknak. Néha, mint pl. 1578-ban, megemlítik a külvárost, mint teljesen elpusztult települést (*totaliter deserta*).³³⁶

A szomszédos területek adatai alapján dolgozó kutató is ugyanerre az álláspontra jut, megemlítve, hogy a hajdan híres Kanizsa mezőváros, melynek vásárára valamikor Ljubljánából és Karintiából is jártak a kereskedők, már nem egyéb Kanizsa külső váránál.³³⁷

Már korábban foglalkoztunk azzal az alaprajzzal, amelyet tévesen kelteztek 1664-re, s a valóságban a kanizsai vár és a város állapotát rögzíti az 1587–1594 közötti időben. *Ez az ábrázolás* a város egyetlen hiteles alaprajza.³³⁸ Mint már mondtuk, a rajzon sajnos nincsen lépték, és a magyarázó felirata is közli, hogy a város és a vár közötti távolság nem pontos. A vár és a város között a várat övező széles árokból indulóan négy keskenyebb árok húzódik a kissé szabálytalan négyszöget mutató, a várnál sokkal gyengébben erősített város árkáig. A négy árok, amelyek közül a két középső keskenyebb, szabálytalan közü, más-más szélességű három sávra bontja a vár és a város közötti területet. A két belső közül a déliben a várkaput a város szemben lévő kapujával összekötő cölöpös hídút halad, a másik belső pedig a vár északkeleti bástyájának belső sarkától a város belsejébe is behatol, ahol két helyen az utcák vonalában híd vezet rajta keresztül. A város erősített falain, a jelmagyarázat szerint, s megnevezve, különböző méretű bástyák, „rondellá”-k vannak. Ezek a négy sarkon ó-olasz jellegűek, és az északkeleti kivételével igen kicsinyek. Köztük a város falain – a vár felőli nyugati oldal kivételével – ugyancsak apró, négyszögű „rondellá”-kat jelöltek, mégpedig keletről hármat, délről és északról kettőt-kettőt. A város belsejét szabályos rendben sorakozó, váltakozóan kisebb és nagyobb méretű négyszögletes tömbök tagolják, amelyek a város keleti felének közepe táján négyszögletes térséget fognak közre, amelyen néhány kisebb tömb van. Ez a belső merev rend a városon keresztül haladó, egymást keresztező főutakhoz igazodik. Az utak közül az észak–déli irányú a város belsejét egy feltűnően nagyobb keleti, és kisebb nyugati részre osztja. Ezek az utak a városkapukhoz vezetnek, amelyek közül csak a vár felőli ugrik ki szögletesen a városfal síkjából, és a várost övező árkon keresztül híddal kapcsolódnak a külső területekhez. A város körülvevő árok szárazárok volt. Az alaprajz megnevezi a városfal rondelláit is. Az ó-olasz jellegű sarokbástyák neve északnyugatról északkelet felé haladva Alsó rondella (*Unter Rundell*), Braun-sarok (*Praun-eckh*), Felső sarokrondella „im Sauwünckhl (*Oben Eckh Rundell*), Alsó rondella „im Sauwünckhl” (*Unter Rundell im Sauwünckhl*). Az északi, ún. Német kaputól keletre lévő kis bástyát Új rondellának (*Die Neie Rundell*), a keleti oldalon a felső kaputól (*Die ober Portten*) északra a Braun-sarok melletti bástyának (*Rundell bey dem Prauneeckh*), magát a kaput déli oldalról ellenőrző bástyát külön nem nevezik meg,

míg az attól délebbre a kötőgát közepéből kiugró bástyát Radics rondellának (*Radich Rundell*) nevezik. A déli fal síkja elé két bástya ugrik ki, egy közvetlenül a Haramia kapu mellett (*Haramie Porttel*), és attól keletre a kötőgát közepén a Magas rondella (*Dass hoch Rundell*) található. A vár felé nyíló kapu, amely egyedül egy falsík elé kiugró kapubástyában foglal helyet, a Várkapu nevet viseli (*Die Schloss Portten*).

Sajnos a város belseje nem ilyen gazdag a megismerttetést segítő elnevezésekben. A város tömbökkel közrefogott belső szögletes térségén, azaz a Piac téren (*Der Marckt Canisa*) két jelentősebb épületet jeleznek, az ezredes, vagyis a főkapitány szállását (*Oberisten losamendt*), továbbá a magyar templomot és a hadiszertárt (*Die Hungarische Kirchen und Zeughause*), melyek közül az utóbbit már azonosítottuk a szerzetesek által elhagyott ferences kolostorral. Ezen kívül a városalaprajz a kerített terület északnyugati, a város többi részétől a falak mögé benyúló vízesárokkal elválasztott részét német szállás (*Teutch quartier*), míg a nagyobb délnyugati részét magyar szállás (*hungerisch quartier*) névvel illeti, mutatva a különböző nemzetiségű katonák elkülönült lakókörzeteit.

A város a valós alaprajzhoz hasonló alakban szerepel *Georg Keller* 1600-ban készült metszetén, még a rondellák elhelyezkedése is nagyjából pontos. Világosan kitűnik az is, hogy a várost szárazárok övezi. A belső ábrázolása azonban már erősen sematizált, mégis úgy tűnik, a mester több támpontot ismert rajza elkészítésekor. A várostól északra egy szögletes, magas kőtornyot ábrázol, amely körül szórta a sírhantokat jelez. Bizonyosan a Thury György testét őrző kápolnát örökítette meg, a mai Magyar utca vonalában. A későbbi metszeten mindig téves pozícióban ábrázolt Szt. Miklós templomot (Miklósfa) is jó irányon, a várostól délre, de a valóságosnál sokkal közelebb ábrázolta.³³⁹ A másik, ugyanakkor keletkezett metszeten, melynek alkotója *Wilhelm Peter Zimmermann*, ábrázolása már sokkal sematizáltabb, csak a város négyzet alakja és a négy égtáj felé néző kapuk tekintetében elfogadható.³⁴⁰ Egyetlen olyan dolog tűnik fel mindkét metszeten a város vonatkozásában, amely a hiteles városalaprajzon nincs rajta, meglete azonban nagyon valószínű. A városfallal párhuzamosan futó, nagyobb területet övező árok nélküli cölöpkerítés – amelynek keleti oldalának közepén egy figyelőtorony is van –, az ún. latorkert, amely a magyar huszárvárak tipikus tartozéka, az a terület, ahol a huszárok lovaikat különösebb felügyelet nélkül kicsaphatták, futtathatták.

A városnak – amely már valójában csak nevében őrizte egykori szerepét – ez a szerkezete, mint már a középkori városterület azonosításánál kiderült, semmiképpen nem azonos a középkorban kialakulttal. A szabályos utcahálózat, a mérnöki kirajzolt tömbök

egyértelműen mutatják, hogy itt már egy hadmérnök által tervezett beépítésről van szó, amely minden bizonnyal az 1574. évi pusztulás után keletkezett. Ez már egy szabályos elővár, a katonák számára épített garnizon, amelyet a kényszer szült. Ha pénz és ember lett volna a vár nyugati felének befejezésére, a feltöltés elvégzésére, az épületek megépítésére, akkor bizonyosan már régen feladták volna területét, hiszen katonai szempontból való alkalmatlanságát, védhetetlenségét nem győzték hangsúlyozni. A „város” erődítésrendszere teljesen alkalmatlan volt komoly erővel, tüzérséggel támadó ostromló megállapítására, feladatát csak „békeidő”-ben volt képes ellátni. Ennek ellenére az 1577. évi robbanás óta a főkapitányok kint laktak a városban, azelőtt csak a helyettesük.

A város egyházi életéről nagyon kevés ismeretünk van. A katolikus plébánia, és nyilván a templom megszűnésével az 1570-es évek elején számolhatunk. Ahogy másutt is az országban, a század közepétől a reformáció, mégpedig a Dunántúlon annak lutheri változata veszi át az uralkodó szerepet. Az 1570-es évekre a zalai és somogyi falvak népének döntő többsége protestáns, ez még inkább így van a végvári katonák körében. A „Magyar templom”, ahogy az egykori ferences templomot nevezik, a magyar katonák és családtagjaik lutheránus istentiszteletének színhelye. 1574-ben a boroszlói születésű Hosius Jakab, 1580-ban Hohenberg Farkas az itteni lelkész. Kanizsán született evangélikus szülőktől 1585 táján a dunántúli reformátusok hírneves püspöke, Kanizsai Pálfi János, aki 1634-ben tért vissza szülőföldjére, ahol a Kanizsához legközelebb eső magyar végház, Kiskomár lelkésze 1639-ig. Miután a templom megsemmisül, a magyar és a német katonák külön-külön házaknál, illetve az utóbbiak, mint láttuk, a várban is tartják az istentiszteleteket.³⁴¹

1594-ben, nyilván egy nem sokkal korábbi tűzvész nyomán a főkapitányi lakás lerombolt és leégett állapotban van. Ezért Haym főkapitány amikor 1595 februárjában hivatalba lépett, kénytelen volt visszaköltözni a várba. A városban sok a sárból épült ház, de vannak erősebb anyagú épületek is. A templom már nincs meg. A város körül egy viszonylag magas palánk húzódik, de annyira roskatag, hogy át lehet rajta járni, nagy része már ledőlt. A rondellák ugyanúgy roskadoznak.³⁴² A tűzvészek is gyakoriak voltak, az utolsóról 1599. március 23-án értesülünk, amikor a palánkok és a város kapui is leégtek. A helyreállításra kiutalt 800 forintból nem lehetett sokat javítani az állapotokon. Ha némi javítgatás történt is, a város erődítményei olyan állapotban voltak, hogy a város védelmét 1600-ban meg sem kísérelték. Paradeiser főkapitány felgyújtatta, helyén majd csak a 18. században emelnek újra épületeket.³⁴³

4. A kanizsai uradalom pusztulása, a vár ellátásának kérdései

A Kanizsához tartozó váruradalom az 1566. évi török égetés után még magához tért, de az állandó török támadások, az ellátatlan végvári katonák zaklatásai egyre fogyasztották népességét, és mind kisebb szerepet játszott a megnövekedett létszámú katonaság ellátásában. Különösen a Kanizsa patak keleti partjának települései, ezen belül is a somogyi falvak, a közvetlen Kanizsa melletti falvak pusztulása volt látványos. A törökök ugyanis tudatosan törekedtek arra, hogy a vár környékének lakosságát megsemmisítve, elüldözve megnehezítsék a vár védőinek helyzetét. Természetesen ugyanezt tették a kanizsai katonák a török végvárak környékén is.

A várhoz közeli Palin például 1567-re újraterelődött, de mindössze 6 család lakja. 1568-ra az elmenekült lakosság visszaszivárog, már 16 családról tudunk. 1570-ben ismét elhagyott, majd néhányan visszatérnek és 1597-ben 7, 1598-ban pedig mindössze 6 család él itt.³⁴⁴ Az uradalom két legnépesebb Kanizsa közeli faluja, Újudvar és Gelse is hamar újjáéled. Az 1566-os égetést követően lakóik előmerészkednek, de 1570-re újból elpusztítják a falvakat a törökök. Újudvar bizonyul életképebbnek, az 1568-ban 68 család által, majd 1573-ban mindössze 1 család által lakott faluban 1597-ben 21, egy év múlva is 18 házat írnak össze.³⁴⁵ Gelse 1568-ban az uradalom legnépesebb faluja 69 családdal. Többszöri elmenekülés után lakói újra és újra visszatérnek, 1597-ben a szegényekkel együtt 31 család lakik benne, 1598-ban 26 házat számolnak itt meg.³⁴⁶ A kisebb falvak kevésbé életképesek. Lakóik ha életben maradtak, a közeli nagyobb falvakba húzódtak, több védelmet remélve. A Sormástól északra fekvő Almaszeg az 1580-as évektől már teljesen elhagyott.³⁴⁷

1567–68-ban 1 negyed telek után 25–50 dénárt, hizott ökör megváltásáért 100–200 kr-t, hizott sertés megváltásáért falunként 1–2/0,5–1 Ft-ot adtak, de jelenleg természetben adják.

A teleknagyság az uradalmon belül is igen változatos volt. Sormáson 1 fél telekhez 11 hold szántó és bőséges mennyiségű rét, ugyanakkor Becsehelyen 6 hold szántó és közepes mennyiségű rét, Eszteregnyén 1 negyed telekhez 12 hold szántó és közepes mennyiségű rét, Szepetneken az egész telekhez 16 hold szántó és elegendő mennyiségű rét járt.

A különböző munkaszolgáltatásokon belül a szőlőhegyes falvaknál jelentős a kapálási munka. Nemcsak a helybeliek, de az uradalom távolabbi falvai is dolgoznak a várhoz tartozó szőlőkben. A szőlőnagyság mértéke a „kapás” (*fossor*), amely alatt az egy ember által egy nap alatt megkapálható területet értették. A kanizsai vár ellátása szempontjából legfontosabb jelentősége az újudvari és a gelsei szőlőhegynek volt.

Az újudvari hegyen 11 szőlő volt, ebből 8 a kanizsai várhoz, egy az újudvari plébániához, 2 Kanizsa mezővárosához tartozott. Ezek:

1. 54 kapás, a pamléni (palini) lakosok művelik.
2. 140 kapás, Kanizsa mezőváros lakói művelik.
3. 80 kapás, az almaszegi lakosok művelik.
4. 128 kapás, a sormási lakosok művelik.
5. 128 kapás, Szepetnek mezőváros lakói művelik.
6. 100 kapás, a szentgyörgyi és mikefalvai lakosok művelik.
7. 48 kapás, a bánfalvai lakosok művelik.
8. 17 kapás, az eszteregnyei lakosok művelik.
9. 60 kapás, az újudvari és újnépi lakosok művelik.
10. 45 kapás, a csákányi lakosok művelik.
11. 45 kapás, a csákányi lakosok művelik.

Gelse szőlőhegyén három nagy szőlő tartozott a várhoz:

1. 100 kapás, a gelsei lakosok művelik.
2. 180 kapás, az újudvari lakosok művelik.
3. 100 kapás, az újnépi lakosok művelik.

A szőlőmunkákra tehát az 1560-as évek végén már 20–25 kilométer távolságból is rendeltek jobbágyokat a robotra (Szentgyörgy), de a falvak egy része (Mikefalva, Bánfalva, Szepetnek, Sormás) 10 kilométer körüli távolságban volt. Mindez mutatja a vár ellátásában megnövekedő igények és a rendelkezésre álló munkaerő közötti aránytalanságot.³⁴⁸

A török adóztatás 1571-ben már Kanizsa előteréig terjedt, az ekkor a pécsi szandzsákhhoz tartozó kaposvári nahije adórajstromában Rada, Karos, Galambok, Sand és Miháld a legközelebbi falvak.³⁴⁹

1579-ben viszont már a kanizsai nahije is megjelenik, és hűbérbirtokként adták a messze Kanizsa mögötti falvakat is. Ekkor Zala vármegye a török közigazgatás alapján két részre volt osztva, a kanizsai és a zalai nahijera, mindkettő a szigetvári szandzsákhhoz tartozott. Ez a defter a kanizsai nahijében közel 500 helységet sorol fel, a benne szereplő összegek tanúsága szerint azonban nem tényleges adóztatást szolgált, hanem valójában a különböző tárgyalások alkalmával igazolni igyekezett a török adóztatási kísérletek, rablóportyák jogosságát. A tulajdonképpeni adóztatás még ekkor is csak részlegesen, az 1580-as évek második felétől kísérhető nyomon.³⁵⁰

A század végére a helyzet lényegesen tovább romlott. A kanizsai uradalom állapotát jól megvilágítja az a három összeírás, amely a Magyar (Pozsonyi) Kamara gyűjteményéből került elő. A három jegyzék ugyan nem tartalmaz datálást, de a bennük szereplő információk alapján az első kettő 1594 előttre, a legkésőbbi 1597-re keltezhető. Az a jegyzék, amely a török adóról készült, időben a két másik

közé helyezhető.³⁵¹ A legkorábbra datálható urbárium csonka, 35 falut tartalmaz a kanizsai uradalomból, amelyek közül 12 – Almaszeg, Bánfalva, Újnép, Szepetnek, Venéce, Keresztúr, Fityeháza, Miháld, Szentpéter, Páld, Szentpál és Csicsó – teljesen üres, de ilyennek vehető maga Kanizsa is, melynek nem volt polgári lakossága (egykori lakói a környező falvakba húzódtak), Dencs, melynek csak pár lakosa van és Berény, melynek megmaradt lakói új falut építettek maguknak a határ egy másik pontján. Más adatokkal is összevetve, az urbárium keletkezési idejét meghatározó kép az 1584. évi dicához áll legközelebb, Venéce nevének szereplése miatt azonban még korábbi időre is gondolhatunk.³⁵² Az összeírás 311 jobbágyot, 43 zsellért, összesen 354 családot regisztrál, a legnépesebb közülük Gelse 53, Újudvar 39, Becsehely 37, Sormás 32 családdal, ebben a négy faluban él az uradalom népességének 45,4%-a. A többi 19 lakott faluban 2–21 közötti családszámot találunk, közülük 10 településen 10 alatt van az ott élő családok száma.

A kanizsai uradalom 9 falujának volt a másik jegyzék szerint török földesura (*szpáhija*). Az összeírás alapján a somogyi Berény, Iharos, Dencs mellett Újudvar, Gelse, Sormás, Szepetnek és a viszonylag messze Kanizsa mögött fekvő Becsehely és Basfalva (Borsfa) is adózott pénzben, báránytizedben, kaszapénzben, vajban, mézben és szövetben török földesuruknak. Eszerint a jobbágy saját személye után egy tallért fizetett, ez azonban két tallérra is felmehetett, felesége és a vele közös háztartásban élő 20 év feletti fia után egy-egy, 10 év körüli fiú és leánygyermek, valamint ökre és lova után fél-fél tallért, minden hold bevetett földje után 20–20 dénárt. Tehene után járt a vajadó, ez pintben falvanként változó, 10 és 60 között. Mindez családonként nem számítva a robotot, átlagosan 15–18 tallérra becsülhető.

A magyar végvárvonal mögött fekvő helységek meglepően nem szabott évi összeggel, hanem egyenként adóztak, ami a családi és termelési viszonyok állandó ellenőrzését feltételezi. Még meglepőbb, hogy a törökök a feleséget, a leánygyereket, az igaerőt és vetésterületet is „adóalap”-nak minősítették, s a háztartásra kivetendő összeget ennek alapján kalkulálták ki.

Emellett egyéb szolgáltatásaik is voltak a töröknek, ezek természetbeni szolgáltatások és készpénz formájában is megjelentek. Ehhez járult még a robot, Berény, Iharos, Dencs, Újudvar és Gelse oly közel esett a török várakhoz, hogy lakosaikat szinte naponként beszólitották azokba. A török kincstárnak fizetendő adóról – a *dzsizjéről* vagy *harácsról* – az összeírás csupán Becsehelynél emlékezik meg, ez évi 39 tallér volt.³⁵³

A kanizsai várhoz teljesítendő „magyar robot”-ról az 1597. évi jegyzék ad felvilágosítást. Eszerint minden falu köteles volt igaerejével a szabott mennyiségű

szántót két vagy három ökör által vontatott ekével megművelni. Az igényelt iga és a bevett terület mennyisége így alakult:

	Alattvalók száma	Ekék száma	bevett terület (hold)
Sármás	25	8	16
Szepetnek	21	5	10
Újudvar	21	7	14
Gelse	30	8	16
Újnép (elpusztulása előtt)	11	3-4	6-7
Iharos	22		
Fazokas Dencs	12	10	20
Berény			
Becsehely*	30 + libertinus	8	16
Bósfalva	14	3	6
Pamlény**	7	2-3	6
Összesen	17 + 1 libertinus	61-69	110-111

* a Kanizsán szolgáló királyi gyalogosok élelmezésére is szolgál
** újjáépülőben

Az uradalom jobbágjai – akik már cenzust nem is fizettek – nem annyira a szabott terhek, hanem inkább amiatt panaszkodtak, hogy mindezen felül még sokféle munkát végeztetnek velük: szántatnak, szőlőt kapáltatnak, szénát kaszáltatnak és szállíttatnak, csépeltetnek, valamint fát vágatnak velük, mind a katonák számára való kenyérsütéshez, mind pedig az éjszakai őrhelyekhez. Nekik kellett két Kanizsa melletti malom és a kanizsai hidak karbantartásáról is gondoskodniok. A legtöbb panasz a Babócsára irányuló prófuntszállítás miatt volt, melynek során a parasztnak 50 ökre pusztult el. A jobbágyoknak választási lehetőségük volt abban, hogy vagy évi 250 szekér szénát kaszálnak a vár számára, vagy pedig megművelik azt a három kincstári szőlőt, amelyekről Sormásnál és Becsehelynél tesz említést az összeírás, Kocsmáltatásra az uradalomban nincs lehetőség a „garázda katonák miatt, akik a borért nem akarnak fizetni.”³⁵⁴

A kanizsai vár ellátásában nagy szerepe volt a hódoltságba egészen a Dunáig benyúló tartománynak. Kanizsa más nagyobb várakhoz hasonlóan több száz török megszállás alatt álló települést kényszerített fennhatósága alá. A kanizsaiak Szigetvár eleste után gyorsan jelentkeztek a gazdátlanná vált Duna melléki mezőváros, Tolna adójáért. Miksa király 1567 őszén a kanizsai kapitányságra frissen kinevezett Thury Györgynek adományozta a mezőváros haszonélvezetét. 1568 májusától Thury hódoltató levelekkel árasztotta el Pécs és Szigetvár vidékét, fegyverrel fenyegetve az ottani lakosságot, ha nem akarnak Kanizsára adózni és szolgálni. Zrínyi György beiktatása után hódoltató levelek tömegét bocsátotta ki somogyi és

baranyai falvaknak és nemcsak a földesúri, hanem az egyházi adót, a tizedet is beszedette Kanizsa számára. Így volt ez a következő évtizedekben is, még az 1590-es évek elején a Dél-Dunántúl Kanizsához legtávolabb eső részén, Délnyugat-Tolnában is legalább 44 olyan helységről tudunk, amelyek rendszeresen ehhez a várhoz adóztak. Sajnos azok az urbáriumok, amelyekből ezek az adatok származnak, nem árulják el, hogy a szóban forgó helységeket maga a vár – vagyis az ott szolgáló katonák közössége, – vagy egyes katonák birtokolták-e. Ez utóbbi esetben hiába várjuk, hogy a – majdnem bizonyosan előkerülő – kanizsai várvizsgálatok jegyzőkönyveiből információkat meríthetünk Kanizsa hódoltsági tartományáról, hiszen a biztosok ezek adóztatására és sorsára már nem terjeszkedhettek ki.³⁵⁵

Kanizsa ellátásához, mint láttuk, az egyházi jövedelmeket is igénybe vették, és nemcsak a hódoltságban, hanem az uradalomból és a környező falvakból is. 1569–70-től a kanizsai várhoz tartoztak árendába (haszonbérletbe) a kapornaki, zalavári apátságok, a veszprémi püspökség környékbeli birtokainak és a zágrábi püspökségnek járó bizonyos tizedjévedelmek. 1597-ben a porvai pálos kolostor javait is Kanizsához árendálja a Kamara.³⁵⁶

A kanizsai vár katonáinak ellátása az országos rendelkezések értelmében elsősorban Zala vármegye feladata volt. A megyei rendeletekből tudjuk, hogy összeírt portánként limitált áron kellett adott mennyiségű élelmiszert beszállítani. 1580-ban egy mérő búzáért 1 forintot, a lisztért 80, a zabért 50, az árpáért 80 dénárért kellett a kanizsaiaknak fizetni. 1587-ben egy mérő lisztet egy forintos árért, egy mérő zabot 33 dénárért, aki nem teljesítene határidőre (Szent Lukács evangélista napjáig, okt. 18-áig), azt dupla tettel sújtják. Ha valaki nem tud búzalisztet adni, jó a rozsliszt is, 80 dénárért. 1596-ban 2 zalai köből zabot, köblönként 25 dénárért, valamint 50 kenyeret 2 dénár értékben vetettek ki. A 15 éves háború alatt már a nemesi kúriákra is kiróják a szállítási kötelezettséget. 1599-ben két egerszegi köből zabot kellett köblönként 25 dénárért beszállítani. Ugyancsak a vármegye kötelezettsége lett erre az időre a tüzelő (vártafa) és a palánkfa beszállításának elvégzése portánként egy társzekérrel, amit a távolabbi falvak 32 dénaron megválthattak.

A kanizsai huszárok lovainak legeltetése is a falvak rétjein történt, maximum azonban 15 napig tarthatott. 1600-ban a vármegye kéri, hogy ezt 4 napra engedjék csak.

Természetesen mind a fizetést, mind a legeltetés rendelkezéseit a katonák nem vették szó szerint, az állandó visszaélések miatt tömeges volt a panaszkodás. A katonák a nemesek és jobbágyok marháit elhajtják, fizetés nélkül vagy a szabott ár alatt, és levágják. Már 1580-tól a kanizsai kapitány az egyetlen nemesektől ugyanazt a szolgáltatást megköveteli,

mint a parasztoktól. Mindennaposak voltak a rablások, erőszakosságok is.³⁵⁷

A vár építésének és karbantartásának munkái is, mint láttuk, döntően a megye lakosait terheltek. A fából épült falak és bástyák az építkezés folyamán és azután is állandó karbantartást igényeltek. 1580-ban összeírt portánként 6 napot kellett dolgozni és egy szekeret küldeni, ugyanakkor 1 forint 20 dénárt fizetni. 1583-ban a híd építéséhez 50 portánként egy szekeret és 12 napi munkát köteleztek a megyére. 1586-ban és 1589-ben is minden porta után 6 nap, de csak 20 portánként egy szekér kiküldése volt kötelező. Mint a híd esetében, voltak más rendkívüli munkák is. 1590-ben a Mindszenti és a Szentmiklósi *castellumok* közötti erdő kivágására 9 környékbeli falu lakóit kötelezték 6 napi munkára. 1600-ban a várat fenyegető veszély hírére június 5-től június 24-ig 12 forint büntetés terhe alatt 10 porta után egy négyökrös szekeret, és portánként egy embert kellett kiállítani, akik közül kettő a szekeret fogja be, 8 pedig dolgozni köteles.³⁵⁸

5. A kanizsai főkapitánysághoz tartozó végvárak

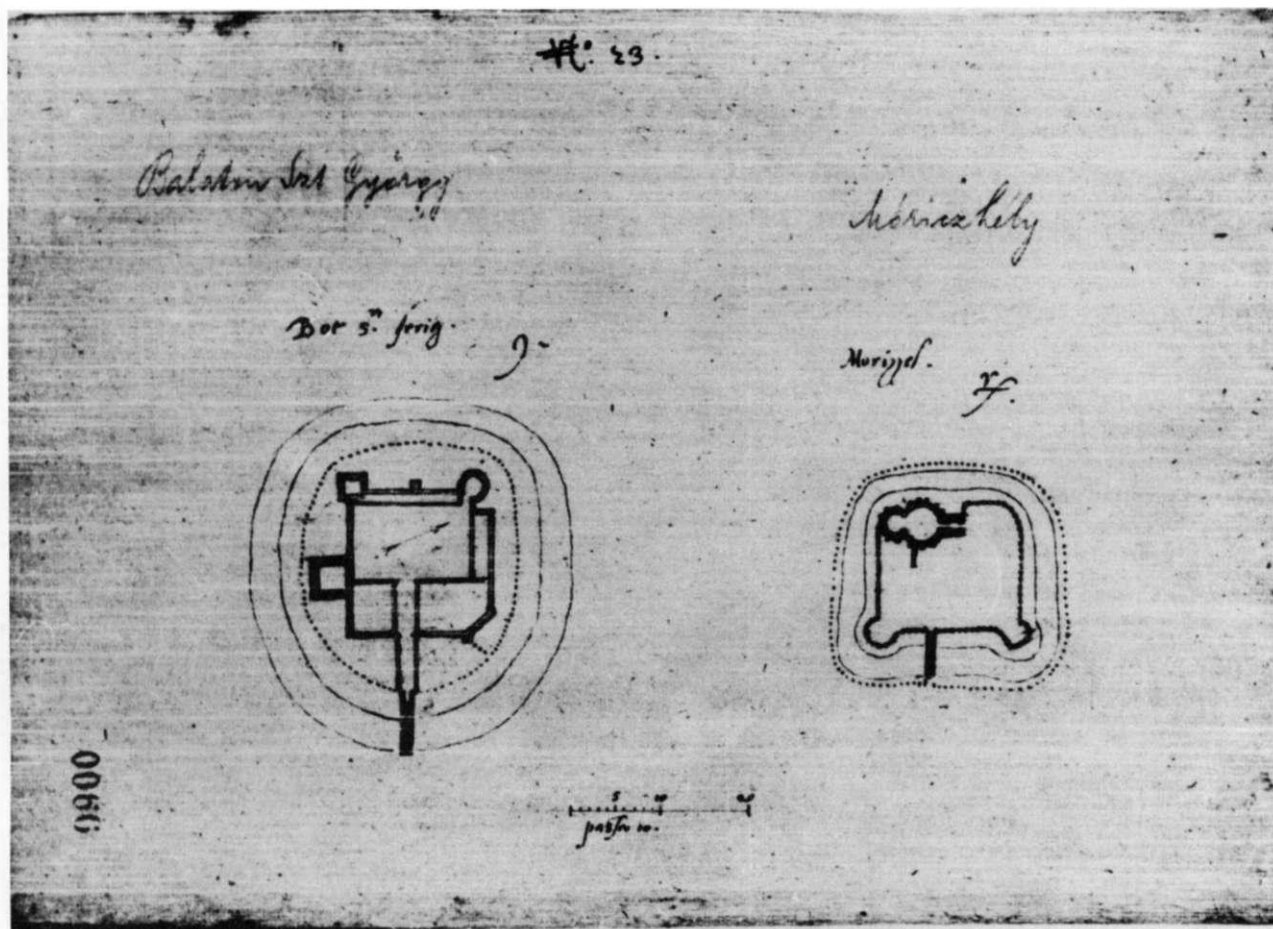
A Balaton és a Dráva közti, avagy kanizsai főkapitányság az 1566-tól 1600-ig tartó története során, mint ahogy a neve is elárulja, egyfelől annak a területnek az oltalmazására jött létre a Dunántúl délnyugati térségében, amely a Balaton nyugati medencéje és a Dráva közti vonaltól nyugatra Magyarországból megmaradt, másfelől a mögötte elhelyezkedő osztrák örökös tartomány, Stájerország védelmére. Fennállásának nagy részében azonban inkább a Mura és a Balaton közötti területet tartotta birtokában. A végvárrendszer mélységben legtagoltabb része mindvégig a Nagyberek és a Zala torkolata közötti mocsárvidéken húzódott. Az 1566–1577 közötti időszakban a Kanizsa előtti térséget is védték, és a Kiskomár–And–Botszentgyörgy–Mórichely–Keresztúr vonal biztosította Kanizsa előterét a Lak–Segesd–Berzence–Babócsa török végvárvonallal szemben. And elesete, Botszentgyörgy és Mórichely lerombolása az 1578-ban kigondolt új védelmi koncepció keretében a Mura és Kanizsa között a kanizsai mocsárig húzta vissza a védelmi vonalat, amelyet a keleti parton Keresztúr és Szentmiklós, a nyugati parton Bernátháza – Pernezháza(?), Fityeháza és Bajcsa biztosított, Kanizsa felett pedig az újudvari (korpavári) erőd próbálta elzárni az átkelés lehetőségét. Kanizsa előterében mindössze a Mindszenti erőd állt, pár kilométerre a fővártól, ezzel gyakorlatilag a török szabadon elérhette Kanizsát, a Kiskomár felé vezető út amúgy is gyenge biztosítása pedig teljesen megszűnt. A hetvenes évek végétől a Kanizsa és a Mura közti széles, és nehezen járható terület, amelynek megerősítése elkészült, új irányt szabott a török hódoltságának.

Rendszeresen Kanizsától északra, Újudvar és Sárkánysziget között keltek át, a Kanizsát környező dombokról pedig szinte beláthattak a városba, ahol az őrség főerejének, a lovasságnak a mozgását figyelemmel kísérhették. Ugyanakkor a kanizsai főkapitányság feladatkörében mind fontosabbá vált a tőle távol eső északi irány, a Zala folyó átkelőinek biztosítása.

A Babócsa–Segesd–Berzence háromszöget uraló törökök ellenőrizték a területet Kanizsa kapujáig. Igaz, hogy a kanizsai lovasság a török várrendszer között, mint számtalan adat bizonyítja, szabadon mozoghatott, de bármilyen Kanizsa elleni akció gyakorlatilag török területen tette lehetővé a felvonulást Kanizsa ellen. A mindenáron fenntartandó béke érdekében ezt a három várat a tizenötéves háború kezdetéig meg sem kísérelték elfoglalni. A török erődítmények felszámolása pár évre Kanizsa előterében csak látszólag teremtett új helyzetet. A térség kulcsát, Babócsát nem sikerült annyira megerősíteni, hogy komolyabb támadás esetén legalább annyi ideig feltartóztassa a törököt, amíg a fővár felkészül az ostromra. Nem sikerült felépíteni a terület elzárásában rendkívül fontos segesdi és berzencei erődöket sem.

A Kanizsa mögött, illetve az attól északra elhelyezkedő kisebb helyőrségek csak helyi jelentőségűek voltak, inkább jelző szerepük volt, hiszen létszámuknál fogva nem lehettek képesek nyílt ütközetben szembeszállni az átlagos létszámú török portyázókkal sem. Figyelemre méltó, hogy a Stájerországba vezető utat őrző, de mélyen Kanizsa mögött fekvő Szemenye milyen jelentős erővel bírt az észak-zalai, de akár a török torkában fekvő többi kisebb várhoz képest.

A Kanizsához tartozó erődítmények viszonya a főkapitánysági székhelyhez – a források alapján egyértelműen – más és más volt. Ez leginkább a zsoldjegyzékekből tűnik ki. A kisebb erődítmények zöme közvetlenül kapcsolódott a kanizsai őrséghez, ott tartották nyilván őket, zsoldjukat is együtt fizették.³⁵⁹ Ez volt az az állomány, amelyről Ernő főherceg úgy nyilatkozott, hogy Kanizsa körül annyi kisebb vigyázóház van, hogy az őrség fele állandóan ezekben tartózkodott.³⁶⁰ Ezek közül csak a nagyobbak parancsnokát nevezték *kapitánynak*, a kisebbeket *vajdának*. A kapitánynak nevezettek a kanizsai zsoldjegyzékben *hadnagyként* szerepelnek.³⁶¹ Ez tehát azt jelentette, hogy ezek a kanizsai sereg kihelyezett egységei voltak. A nagyobb váraknak, mint Kiskomár, Zalavár, Légrád, önálló kapitány alatt külön zsoldjegyzékük volt, ezek önálló katonai egységek voltak, a kanizsai főkapitány irányítása alatt.³⁶² Tulajdon alapján is különbség volt a várak között. Voltak, amelyek a király tulajdonában, és amelyek magántulajdonban voltak. Ez utóbbiak kapitánya általában a tulajdonos volt, aki a várban magánkatonaságot is tartott, s ehhez kapott királyi zsoldosokat. Ezeknek a váraknak a valós létszámait nem ismerjük, hiszen csak a királyi zsoldon lévőkről vannak kimutatá-

23. kép. Bótszentgyörgy és Mórishely alaprajza, Giulio Turco, 1569. (Bécs, Hadilevéltár).

sok.³⁶³ A Mura és Kanizsa között stájerországi pénzen kiépült erődvonal az 1570–80-as évek fordulóján egy ideig önálló, Kanizsától elkülönülő katonai körzetet alkotott.

Természetesen harci cselekmények esetén a magánkatonaság is mozgósítható volt. Bizonyos, hogy ezek száma nem volt igazán nagy, sőt a vártartományok pusztulásával az eltartható katonák száma is csökkent, de a kanizsai főkapitányság valós hadra fogható erejénél számolni kellett velük.

Az egyes várakra vonatkozó forrásanyag nagyon eltérő mennyiségű és jelentőségű. Van, amelyről önálló kismonográfiát lehetne írni, van olyan, amelyről csak említésünk van. A Kanizsához tartozó erődök pontos száma nehezen állapítható meg, többször változott. 1578-ban Khielmann főkapitány idején 26-ról tudunk, ebbe akkor nem tartozott bele Bajcsa, Keresztúr és Molnári.³⁶⁴ A főkapitányság várainak csak egy része működött a tárgyalat egész időszak alatt, jórésük csak hosszabb-rövidebb ideig állt fenn. Sajnos egyetlen olyan jegyzéket sem ismerünk mindeddig, amely pontosan meghatározta volna a kanizsai főkapitánysághoz tartozó várakat egy adott időpontban. Úgy tűnik azonban, hogy a főkapitányság első évtizedeiben a Kanizsához tartozó erődítmények észak felé a

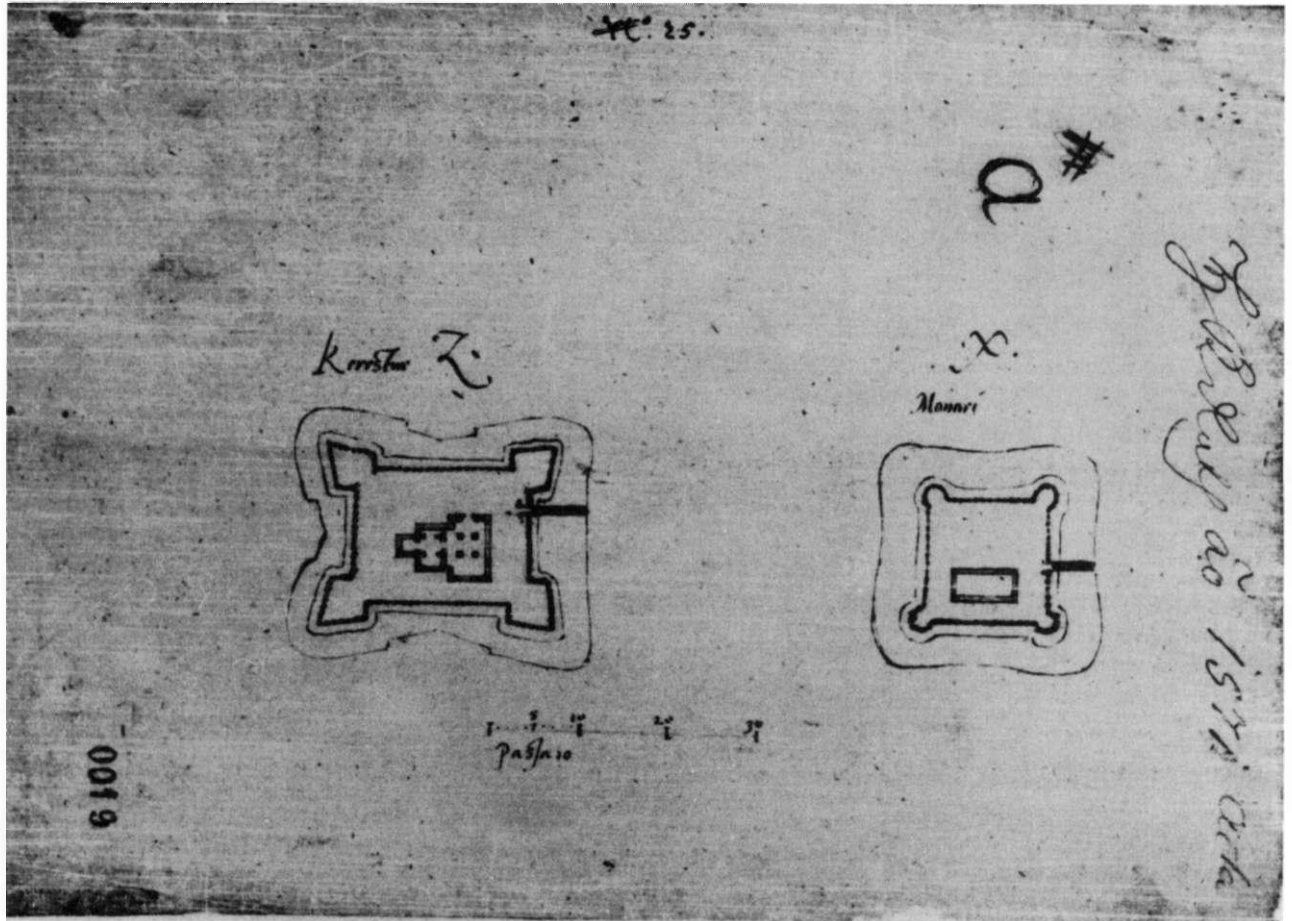
megye középvonaláig nyúltak, míg az utolsó évtizedben, a 15 éves háború kirobbanása után nemcsak a Zala völgyét védő erődöket, hanem a Zala és a Rába köztieket is a kanizsai főkapitány alá rendelték.³⁶⁵

Ebben a fejezetben ezeknek a váraknak csak rövid ismertetésére vállalkozhatunk, de enélkül a tárgyalat időszak Kanizsával kapcsolatos eseménytörténete nehezen lenne érthető. A várakat földrajzi egységenként, katonai feladataik szerinti csoportosításban ismertetjük.

a) A Nagyberék és a Zala torkolat mocsarai között elhelyezkedő várak, amelyek a Balatont nyugatról megkerülő irány első vonalát védték

1. *Kéthely vára* (Somogy vm.) 1555-ben a somogyi vidékek török általi elfoglalása után épült. 1566-ban őrsége felgyújtotta és elmenekült. Tahy Ferenc és Thury György újjáépítették. 1576-ban őrsége 20 hajdú. 1588-ban a török elpusztította. A palánkfalú erődítmény négyszög alakú volt, sarkain egy-egy rondellával és földsáncsal.³⁶⁶

2. *Szőcsény vára*: (Somogy vm. Somogyzsitvától délre Szőcsénypuszta) a középkorban önálló község gótikus plébániatemploma és környékének meg-

24. kép. (Mura-)Keresztúr és Molnári alaprajza, Giulio Turco, 1569. (Bécs, Hadilevéltár).

erődítése révén jött létre. Az erődítmény még valószínűleg az 1550-es években épült, a török somogyi terjeszkedésének idején. 1566-ban őrsége Szigetvár eleste után felgyújtotta és elmenekült, 1567-ben Tahy Ferenc, aki a kanizsai főkapitányság keleti védővonalát létrehozta, építette ki és helyezett őrséget a várba. A török által újjáépített Marcaliból Kiskomár-Kanizsa irányába vezető utat zárta. Az 1569. évi alaprajzon mély és széles, száraz árokkal körülvett szabálytalan négyzet alakú palánkvár három, a palánkfalak síkja elé kilépő szögletes bástyával, délkeleti sarkán a gótikus templommal. Kapuja dél felé néz, belsejében a templom falai mellett és a vár északi felében különböző faépületekkel. A várat később jelentősen átalakították, északi, támadhatóbb oldala kivételével három párhuzamos árokkal vették körül. Az erőd az 1580-as évek közepén újra török kézre jut. A templom szentélyrésze Szt. Vendel kápolnává alakítva ma is áll.³⁶⁷

3. *Csákány vára* (Somogy vm.): közvetlenül Szőcsénytől nyugatra, mintegy ennek hátát biztosítva a középkori ferences kolostorból kialakított erődítmény állt. Még az 1500-as évek elején építette a kolostort az itt birtokos koroknai Allya család. A szerzetesektől elhagyott épületet 1543 után erődítették

meg. Őrsége 1566-ban szintén elhagyta, de újjáépült, és 1569-ben már sikeres ostromot is kiállt. Kiskomár előtt a legnagyobb erődítmény. Őrsége 1576-ban 30 huszár és 70 hajdú. Az 1569-ből származó alaprajza gyakorlatilag a vizesárokkal körülvett kolostort ábrázolja, melynek kapuja nyugat felé néz. A vizesárkon kívül egyszerű palánsor kerítette. A vár árkaiból ma csak északon látható valamennyi, a többi betemeték. Az erősen átalakított templom azonban a középkori maradványokat őrzi.³⁶⁸

4. *Szenyér vára* (Somogy vm.) 1464-ben már állt. 1556-ban a török nem tudta elfoglalni. 1566-ban Szigetvár elestének hírére őrsége felgyújtotta és elmenekült, de még ebben az évben újjáépítik. A mintegy 50 × 50 méter alapterületű várnak ma már csak sáncai láthatók.³⁶⁹

5. *Kiskomár vára* (ma Zalakomár) a kanizsai főkapitányság legfontosabb erődítménye. Bár már korábbi erődítményekről is tudunk a községben, azt az erődöt, amely végvárrá vált, az óbudai prépostság építette az 1540-es években és 1565-ben került királyi tulajdonba. 1566-ban mindössze 21 ember szolgál itt. 1568-ban Thury kezdi kiépíteni, őrségét is megnöveli. 1573-ban a török feldúlja és kirabolja, újjáépítése után a legjelentősebb Kanizsához tartozó vég-

ház. 1577-ben jelentős költséggel építik, majd 1588-ban ismét. Ekkor kapitánya szerint 200 lovas és gyalog kellene ide. 1600-ban a török elfoglalja, de visszaveszik, és a török Kanizsa ellenében a legfontosabb magyar végvár lesz. A Kanizsa, és egyben a Zala völgye felé vezető út kulcsa volt. Ez a vár tudta megakadályozni a Balaton nyugati végének megkerülését. 1569. évi alaprajza szerint a mocsár peremére épült két részből álló vár.³⁷⁰

b) *A Zala völgyét, illetve a Zala, Kanizsa és Pölöske (Szévíz) patakok mocsaras völgyei között a Nyugat-Zala irányába vezető utakat záró várak*

6. *Zalavár vára* a Szent István által alapított ősi benedekrendi monostor megerősítésével jött létre. A kolostor köré épített palánkövvel körülvevett szigeterőd egyik legfontosabb védelmezője volt az Alsó-Zala-völgynek. Katonáinak feladata volt a Kiskomár felé összeköttetést biztosító hídvégi rév őrzése, ahol egy rövid ideig fennálló kisebb őrházzal is számolhatunk. Alaprajzát 1569-ből ismerjük. A kolostor körüli téglalap alakú erődítmény sarkain kerek rondellák álltak. A vizesárkon kívül egy palánköv vette körül egy újabb sánccal, melyen a kapuval együtt 10 kisebb

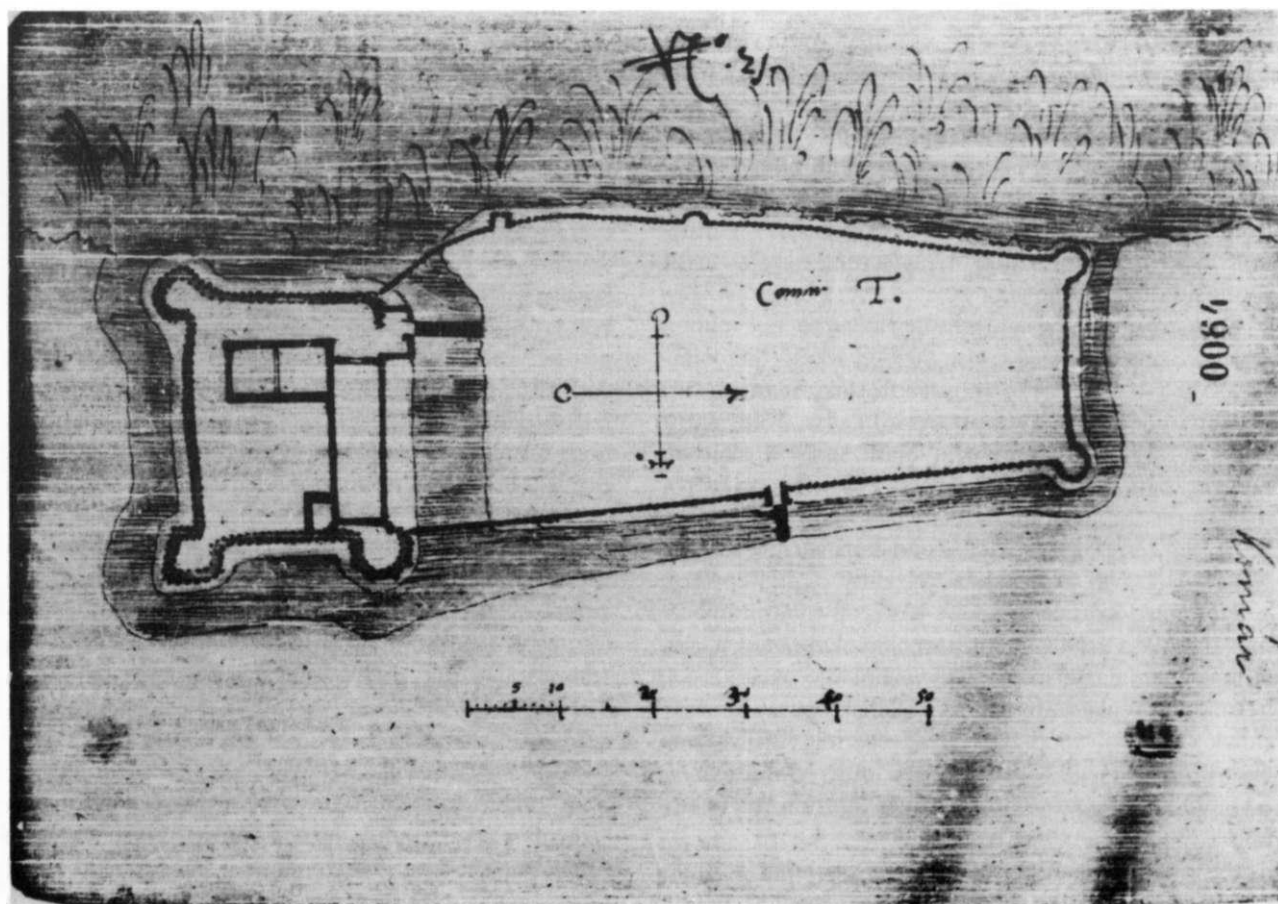
bástya volt. Teljesen elpusztult, maradványainak nagy része is megsemmisült.³⁷¹

7. *Csány vára* a Csányi család kőből épült udvarházának megerősítésével készült a 16. század közepén. Alaprajza szerint az udvarház köré vezették a Csányi patak vizét. Csak a század végén került a főkapitány jogkörébe, 1595-ben már bizonyosan ide tartozott. Valószínűleg Kanizsa elestével pusztul el. A 43 × 54 méter alapterületű vár maradványai ma is láthatók.³⁷²

8. *Gétye vára* írásos nyomára eddig nem bukkanunk, de 1569-ből ismert az alaprajza. Valószínűleg az 1570–80-as években elpusztulhatott. Helyét nem sikerült azonosítani.³⁷³

9. *Isabor várát*, amely Pacsától keletre egy azóta elpusztult faluban állt, Thury György építette. Egy kőépület köré emelt kisméretű palánkerőd, amely Kanizsa török kézre kerüléséig állt fenn. Pontos helyét nem sikerült azonosítani.³⁷⁴

10. *Kapornak vára* a benedekrendi apátság palánkfalakkal és bástyákkal történt megerősítése révén alakult ki. A falat alaprajza szerint öt bástya tagolta, amelyek közül négy ó-olasz, illetve az északnyugati sarkon ötszögű volt. Egy bástya az északi oldalon a falsík közepéből ugrott ki, ez négyzet alaprajzú. 1600-ig másodlagos szerepet játszik, utána a Kani-

25. kép. Kiskomár alaprajza, Giulio Turco, 1569. (Bécs, Hadilevéltár)

zsával szembeni végvárak fontos előretolt egysége. A részlegesen megmaradt kolostortemplom körül a vár maradványai ma már nem észlelhetők.³⁷⁵

11. *Pölöske vára* az Árpád-kor óta fennálló vár. A Pölöske (ma Szévíz) patak mocsaras völgyében egy szigeten állt, szabálytalan négyzet alakú téglavár volt, amelyet még egy palánkfal is kerített, sarkain kerek rondellákkal. A 16. században a pölöskei Ördög családé, amelynek tagjai 1569-ben kötelezik magukat, hogy saját költségükön 18 katonát tartanak benne. 1576-ban 35 királyi zsoldon lévő hajdú is őrizte. A Kanizsa mögötti várak egyik legfontosabbika. 1595-ben királyi őrsége igen jelentős, Haym főkapitány 50 embert rendel innen Babócsára. 1600-ban Paradeiser parancsára őrsége felgyűjtja, de rövidesen újjáépítik és Kapornakkal együtt a Kanizsa elleni végvárak előretolt lépcsője.³⁷⁶

c) *A Kanizsa és a Pölöske (Szévíz) mocsarainak átkelőit védő várak Kanizsától északra*

12. *Szentbalázs vára* is a Kanizsa és a Pölöske mocsarainak átkelőit ellenőrző erődök közé tartozott. Több adat szól róla, de helyét nem sikerült azonosítani; talán a mai templom környékén lehetett. 1570-ben már megvan, valószínűleg Thury György főkapitány építette. 1575-ben sikertelenül támadja a török. Az 1580-as évektől nem hallunk létezéséről.³⁷⁷

13. *Kerecseny* néven az erődítményről már az 1570-es években hallunk. A későbbiekben neve eltűnik, de megjelenik *Khielmann sziget*, amely a mai Kilimánnal, Kerecsennyel közvetlenül szomszédos faluval azonosítható. Nagyon valószínű, hogy Khielmann András főkapitány nevét őrizte meg így, aki az itteni erődöt átépítette. Őrsége 1600-ban felgyűjtotta, többet nem épült újjá. Helyét még nem sikerült azonosítani.³⁷⁸

14. *Kacorlak vára* valószínűleg az 1570-es években épült a Szentbalázs és Gelse közötti átkelő biztosítására. 1588-ban a törökök elpusztították, de újjáépült. 1600-ban őrsége felgyűjtotta és elhagyta. Nem épült újjá. A falu északi végén, a Kanizsa és a Pölöske völgye közti hátat átmetsző vízfolyás nyugati peremén ma is láthatók maradványai.³⁷⁹

15. *Sárkánysziget vára*: Árpád-kori vármaradvány felhasználásával az ákosházi Sárkány család építette a 15. század közepe után. A kanizsai főkapitányság megalakulása után végvár, parancsnokai ennek a családnak a tagjai. Belső és külső várból álló palánkerőd, belsejében téglépületekkel, a Pölöske patak mocsarának szigetén. 1600-ban parancsra felgyűjtják, mielőtt királyi őrsége Kanizsára bevonult. Maradványai a Hahóthoz tartozó Sárkánysziget pusztán ma is láthatók.³⁸⁰

16. *Rajk vára* a 16. század közepe táján a Rajki család udvarházának megerődítésével épült ki, amely a Kanizsa mocsaraiban egy nagyobb szigeten, a mai

Várhely-pusztán állt. 1569-es alaprajza szerint egy központi épület körüli négyzet alakú palánkerőd, sarkain ó-olasz bástyákkal. Őrsége 1576-ban 40 hajdú volt. Parancsnokai az itt birtokos Rajki család tagjai. 1588-ban a törökök elpusztítják, de újjáépül. 1595 márciusában a szigeti bég megostromolta, de Rajky Albert visszaverte a támadást. 1600-ban pusztult el. Maradványait a helyén épült kastély és major építésekor megsemmisítették.³⁸¹

17. *Újudvar vára* a mai Korpavárral azonos, a mai falu nyugati peremén állt, a Kanizsáról Zalaegerszeg, Vasvár felé vezető út mocsári átkelőjét őrizte. Több más várhoz hasonlóan az 1570-es évek végén kialakított új védelmi koncepció jegyében fogant, valószínűleg 1581–82 körül. A források gyakran Újvárnak nevezik. Őrsége 1600-ban Paradeiser parancsára felgyűjtotta. Alaprajza szerint négyzet alakú volt, sarkain kerek rondellákkal. Felszíni nyomai ma már alig észlelhetők.³⁸²

d) *Kanizsa előterét keletről védő várak*

18. *And vára* ma pontosan meg nem határozható helyen, Nagyrécsce határának déli felében állt. And középkori község volt, templomos hely, nagyon valószínű, hogy mint annyi más helyen, a templomot vették körül palánkfalakkal. Az erődítmény 1570-ben már állt. 1576. július 18-án a szigetvári bég ostromolta, elfoglalta, majd felrobbantotta. Őrsége az utolsó szál emberig elesett. Később nem épült újjá.³⁸³

19. *Botszentgyörgy vára* építését, amelyet a nagykanizsaiak Romlott-vár néven ismernek, 1480-ban kezdték meg a bajnai Both család tagjai. 1566-ban őrsége Both Gáspár vezetése alatt sikeresen ellenállt az ostromló töröknek. Tahy Ferenc helyez bele királyi zsoldon lévő őrséget, ettől kezdve végvár. 1575-ben a török sikertelenül ostromolja. 1577 után feladják, helyette épül Szentmiklós vára. A téglából épült várkastélyt, amelynek alaprajzát 1569-ből ismerjük, felrobbantották. A régészeti kutatás során kiderült, hogy a mély szárazárokkaal körülvett erődöt az 1570-es években délről, nyugatról és északról földszáncal is megerődítették.³⁸⁴

20. *Mindszent vára*, amely a Kanizsától keletre fekvő Bille(Mindszent) faluban állt, valószínűleg az 1570-es évek végén készült And pótlására. Úgy tűnik, itt is a templomot erődítik meg. Eddig egyetlen adatot találtunk róla, mely szerint 1590-ben Zala vármegye közgyűlésén elrendelik a mindszenti *castellum* és Szentmiklós közötti erdő kivágását.³⁸⁵

21. *Babócsa vára*: középkori eredetű várát először 1555-ben foglalták el a törökök, de a következő évben sikerült visszafoglalni. 1566. évi török kézre kerülése után csak 1595-ben, a tizenöt éves háború alatt kerül újra Magyarországhoz, és egészen 1600-ig, amikor a Kanizsa ellen vonuló török főserég elfoglalta, Kani-

zsa legfontosabb elővára volt. A Rinya egykor mocsaras völgye fölé emelkedő erdős dombon ma is felismerhető a vár sáncjai.

e) *A Kanizsa-patak völgyét Kanizsától délre a Muráig védő várak*

21. *Szentmiklós vára* a mai Miklósfán Botszentgyörgy pótlására épült 1580–81 körül. Az erőd egészen 1600-ig áll, amikor őrsége felgyújtja.³⁸⁷

22. *Mórichely vára* Miklósfától délre, a liszói útélágazás mellett állt, ahol a középkori Mórichely falu Árpád-korban épült kör alakú templomát (*rotunda*) és környékét veszik körül palánkfalakkal és árokkal. Alaprajzát 1569-ből ismerjük. 1575-ben sikertelenül ostromolja a török. Az 1570-es évek végén Botszentgyörggyel egy időben adják fel és pusztítják el.³⁸⁸

23. *Keresztúr vára* a mai Murakeresztúron, ma még bizonytalanul meghatározható helyen, a középkori benedekrendi kolostor megmaradt temploma környékének megerősítésével jött létre. A vár a végvárvonal déli, a Murára támaszkodó végét biztosította, ezért nagyon fontos volt. Kiépítésén Kanizsával egy időben olasz építőmesterek is dolgoztak. 1569. évi alaprajzán a templomot négyzet alakú sarkain ó-olaszbástyás palánkerőd övezi. 1578-ban újra át-

építik, a század végén a déli szakasz kulcsörödjé. 1600-ban pusztul el.³⁸⁹

24. *Bajcsa vára* Kiskanizsától délre a Kanizsa mocsarainak peremén 1578–79-ben Stájerország által felépíttetett ötszög alakú, jelentős nagyságú palánkvár. A rossz helykiválasztás – homokos talaj – miatt fenntartása igen problematikus volt, ugyanakkor céljának, hogy a Kanizsától délre eső terület katonai központja legyen, egyre kevésbé tudott megfelelni. Ennek ellenére 1600-ig fennáll, amikor őrsége sorsára hagyja.³⁹⁰

25. *Fityeháza vára* erődítményének építését Bajcsához hasonlóan 1578–79-ben határozták el. 1588-ban a török elpusztította, de újjáépült. 1600-ban üritik ki.³⁹¹

26. *Bernátháza-Pernezyháza* neven szerezplő erődítmény valószínűleg azonos. Helyének meghatározása teljesen bizonytalan, az adatok alapján úgy tűnik, hogy Bajcsa és Kanizsa között volt. Többször esik szó megépítéséről, de hogy valójában felépült-e, nem tudjuk.³⁹²

27. *Légrad vára* a Mura és a Dráva összefolyásának szögletében épült palánkerődítmény, amely nagyon fontos szerepet játszott mind a Muraköz védelmében, mind a Dráva és Mura folyók vízi útjának ellenőrzésében. A Zrínyi család tulajdona, 1571-től újjáépítik.

26. kép. Bajcsa várának alaprajza, 18. század végi térképen. (OL. Battyhány lt. S-20. 79. sz.)

A kanizsai főkapitánysághoz tartozásáról először 1575-ben tudunk. Később sem kerül török kézbe, Kanizsa eleste után is magyar végvár marad.³⁹³

f) Kanizsa hátában lévő várak

28. *Molnári vára* a Kanizsát Stájerországgal összekötő út és a Mura átkelőjének biztosítására épült valószínűleg 1566 után. 1569. évi alaprajza szerint egy központi épület köré emelt négyzet alakú palánk-erőd, sarkain körbástyákkal. 1578-ban jelentősége felértékelődött, 1579-ben Zrínyi György kapott utasítást újraépítésére, költségeit Stájerország viselte. Pusztulásával 1600-ban számolhatunk.³⁹⁴

29. *Sormás vára* mindössze egy adatban szerepel. 1574-ben a törökök sikertelenül ostromolták.³⁹⁵

30. *Szemenye vára* a Muraszemenyén, a Hahót nemzetségbeli alsólendvai Bánfi(Bánffy) család által alapított ferencesrendi kolostorból épült ki, amelyet palánképítésű falakkal vettek körül. 1576-ban 25 lovas és 30 hajdú a királyi őrsége. Kanizsa ellátása szempontjából volt jelentős szerepe. Kanizsa eleste után is magyar kézen maradt, az 1610-es években azonban eddig ismeretlen okból feladják.³⁹⁶

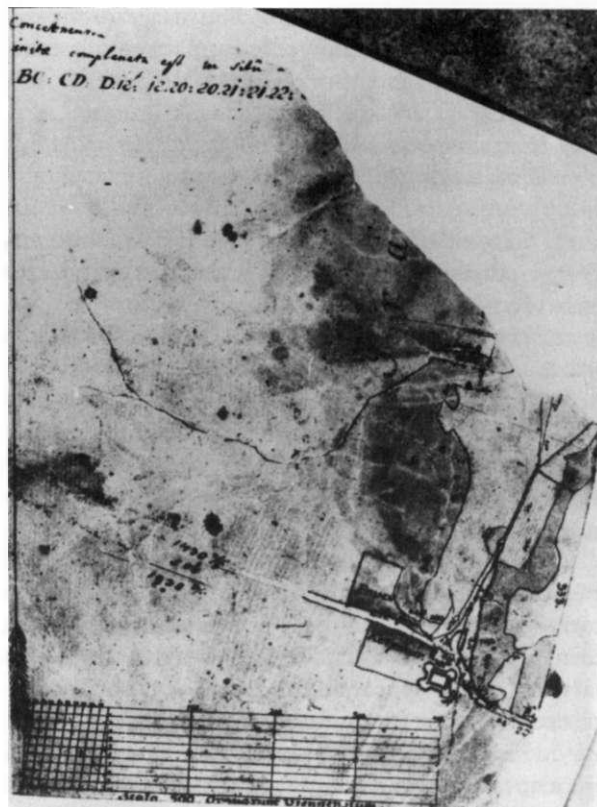
g) *Az 1500-as évek végén, a 15 éves háború alatt több, a Zalavölgy átkelőjét, illetve a Zala és Dráva között az Ausztria felé vezető utak biztosítását végző kisebb vár is a kanizsai főkapitány jogkörébe került.*

Ezeknek a váraknak mindegyikét nem ismerjük, forrásainkban az alábbiak szerepelnek:

31. Kemend (Kemendollár)
32. Lővő (Zalalövő)
33. Egervár (Vas vm.)
34. Mogyorósd (Vas vm.)
35. Nádasd (Vas vm.)³⁹⁷

Több, ezen a területen álló kisebb-nagyobb vár és a főkapitányság viszonya ma még nem tisztázott, pl. Szentgrót, Kehida, Egerszeg, Csatár, Tárnok, Szécsisziget stb.

Számtalan vigyázó ház, góré és egyéb őrhely is állt a Kanizsához tartozó különböző várak mellett, ame-

27. kép. Újudvar (Korpavár) vára 19. század eleji térképen. (OL. Battyhány lt. S-20. 207. sz.).

lyek között kisebb erőd nagyságúak, és egyszerű őrhelyek is voltak. Ezek az egyes várakhoz tartoztak, az onnan kihelyezett katonák őrizték azokat. Ilyenek voltak Kanizsa szomszédságában, köztük a tóli (Kiskanzsa), amely a templom felhasználásával épült. Megtaláljuk őket a többi kisebb erődök között is, mint a Kiskomárhoz tartozó Szt. Jakab (ma Zalaszentjakab) góré, melynek 2 főnyi őrségét 1576-ban ölték meg a törökök,³⁹⁸ vagy a másik nagyságrendből – az ugyancsak Kiskomárhoz tartozó – Kolon, amely a falu templomának megerősítésével készült, és 1579-ben 2000 főnyi török ostromlónak is ellen tudott állni.³⁹⁹

Jegyzetek

¹ OL. E 21. KL. Ben. res. N. 165. 1566. dec. 2. (*Petitur opinio Qua rone arx Kanisa, a domina Palatinissa recipi, et quid illi ad sua postulata responderi debeat*): I. 203.

² Füßy 159. (OL. E 21. Ben. res. fol. 127.; Ua. fol. 129.)

³ Müller 25.

⁴ Müller 25–33.

⁵ Müller 9–14.

⁶ Takáts: *A nagy Thury György* 116.

⁷ Uo.

⁸ Hofkriegsrat. Exp. 1567. szept.; Hofkriegsrat. Reg. 1567. szept., okt.

⁹ HKA. Hoffin., Ung. 15/68. 1567. okt. 21.

¹⁰ Hofkriegsrat. Reg. 1567. nov. 22.

¹¹ OL. E 21. KL. Ben. res. N. 232. (*De transactione inter Caesarem et relictam Thomae Nadasdi, super Kanysa imita.*)

¹² OL. E 15. KL. Exp. cam. Mutatók 1568. jan. 12.

¹³ HKA. Hoffin., Ung. 18/3. 1568. jan. 24.; OL. Liber Regius, III, 1190. (1568.)

- ¹⁴ OL. E 21. KL. Ben. res. N. 25. 1568. jan. 24.
- ¹⁵ Hofkriegsrat. Exp. 1568. jan.
- ¹⁶ HKA. Hoffin. Ung. F. 16. 1568. febr. 8.
- ¹⁷ OL. E 21. KL. Ben. res. N. 94. 1568. márc. 2.
- ¹⁸ OL. Nádasdy cs. lt. 17/242. Regestrum; OL. E 211. Lymbus III. ser. Militaria. F. 8. 1568. febr. 10.; OL. Nádasdy cs. lt. E 185. 17/227. 1568. febr. 18.
- ¹⁹ OL. E 21. KL. Ben. res. N. 117. 1568. jún. 21.
- ²⁰ Demkó Kálmán: Magyarország hadi ereje III. 127. (Demkó a szepetneki uradalom tizedeit illetően téved, mert azok a veszprémi püspökséghez tartoztak.)
- ²¹ OL. E 15. KL. Exp. cam. Mutatók. 1567. jan. 25.; 1567. nov. 14.
- ²² OL. E 21. KL. Ben. res. N. 190. 1569. aug. 16.
- ²³ Uo. N. 138. 1570. jún. 25.
- ²⁴ OL. E 41. KL. Litt. ad Cameram exaratae. 1569.; E 21. KL. Ben. res. N. 149. 1569. aug. 8.; Uo. N. 140. 1570. júl. 18.
- ²⁵ Szakály 1981 87., 102–103., 109., 121–122.
- ²⁶ Müller 52.; Szegő Pál: Végváraink szervezete 75.
- ²⁷ OL. E 21. KL. Ben. res. N. 24. 1568. jan. 22.; Uo. N. 283. 1569. júl. 20.
- ²⁸ Müller 54.
- ²⁹ Szendrei HTK. 1888. 99.; Müller 54–55.
- ³⁰ OL. E 21. KL. Ben. Res. N. 94. 1568. márc. 2.
- ³¹ Hofkriegsrat. Reg. 1568. febr. 1569. márc. 17.; OL. E 15. KL. Exp. cam. 1569. máj. 16., máj. 25.; OL. E 15. KL. Exp. cam 1569. máj. 16. Ad Georgium Thury.
- ³² OL. E 211. Lymbus III. ser. Militaria F 8. 1568. febr. 10.; Müller 59.
- ³³ Müller 60.; Demkó Kálmán: Magyarország hadi ereje III. 200.
- ³⁴ OL. E 21. KL. Ben. res. N. 52. 1568. márc. 31.; Uo. N. 33. 1567. febr. 4.; OL. E 554. VKI. Fol. Lat. 1333. 1567.; HKA. Ung. Rechnungen. F.32. 1568. okt. 14. stb.
- ³⁵ Müller 61.; Az vitéz Turi György haláláról. . . Demkó Kálmán: Magyarország hadi ereje III. 320., 322.
- ³⁶ Az vitéz Thury György haláláról. Lásd 77. sz. jegyzet.; HKA. Hoffin. Ung. 22/149. 1570. nov. 15.
- ³⁷ Takáts: Bajvivó 232.
- ³⁸ HKA. Hoffin., Ung. 19/1–61. 1569. máj. 21. Extractus et aestimatio. . .
- ³⁹ Müller 62.; Hofkriegsrat. Reg. 1569. ápr. 2.
- ⁴⁰ Müller 67.; MTK II. 398.
- ⁴¹ Mo. tört. 3/1. 277–279.; Müller, 67.
- ⁴² Szegő Pál: Végváraink szervezete 197.; Csányi Ákos levele özv. Nádasdy Tamásnéhoz. HTK. 1894., 391–393.
- ⁴³ Staatsarchiv. Turcica. 24/115. 1568. febr. 11. Annotatio depredationum rapinarium, captivationum damnorumque per Turcas ab initio huius anni sexagesimi octavici, et paulo ante undique in finibus Suae Caes. Maiestatis factorum.; Staatsarchiv. Turcica. 24/117. 1568. ápr. 25. Thury György.
- ⁴⁴ Müller 72.
- ⁴⁵ Staatsarchiv. Turcica. 24/193. 1568. jún. 19.; Hofkriegsrat. Reg. N. 142. 1568. ápr.; N. 91. 1568. máj; Hofkriegsrat. Exp. 1568. ápr.
- ⁴⁶ Hofkriegsrat. Reg. N. 150. 1568. június.
- ⁴⁷ Takáts: Rajzok II. 62. (Így ír erről Thury Petheő Péter komári kapitánynak: „Im most juta hirem Komárból, hogy az török Marczalit csinálja. . .”)
- ⁴⁸ Hofkriegsrat. Reg. N. 103. 1568. febr.
- ⁴⁹ Uo. N. 141. 1568. ápr.
- ⁵⁰ Füßy 165–166.
- ⁵¹ Hofkriegsrat. Exp. 1569. jan. 26.; Hofkriegsrat. Reg. 1569. febr.; Hofkriegsrat. Exp. 1569. febr.; Uo. 1569. márc.; Müller 74.
- ⁵² OL. E 15. KL. Exp. cam. 1569. máj. 16., máj. 25.; OL. E 21. KL. Ben. res. N.42. 1569.
- ⁵³ OL. E 15. Exp. cam. Mutatók. 1569. máj. 16. Ad Georgium Thury.
- ⁵⁴ Takáts: Bajvivó 262.
- ⁵⁵ Müller 75.; OL. E 21. KL. Ben. res. N. 270. 1569. aug. 5.; N. 190. 1569. aug. 16.
- ⁵⁶ Hofkriegsrat. Reg. 1569. jún.
- ⁵⁷ Hofkriegsrat. Exp. 1569. jún.
- ⁵⁸ Hofkriegsrat. Exp. 1569. szept.; Uo. 1569. nov.
- ⁵⁹ Müller 77, 79.; A budai basák 40. 36. levél. Musztafa basa Miksának.
- ⁶⁰ Staatsarchiv. Turcica. 26/67. 1570. máj. 1.
- ⁶¹ Staatsarchiv. Turcica. 27/232–241. 1570. dec. 24. (Carolus Rym)
- ⁶² Eör-Darmay: Törökverő Thury György ingóságai, 725.
- ⁶³ Staatsarchiv. Turcica. 26/144. 1570. jún. 20.–szept. 12. (Gravamina iniuriae et damna enormia recens Sacrae Caes. Mtis ditioni et subditis contra expressa pacta conversa pacis et militibus in confinibus et limitibus illata.)
- ⁶⁴ Staatsarchiv. Turcica. 26/144. 1570. jún. 20.–szept. 12.
- ⁶⁵ Uo.
- ⁶⁶ Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Hungarica. Allgemeine Akten. 96/58–59. 1570. augusztus 17. Carolus Passae Budensi.
- ⁶⁷ A budai basák 43–44. 39. levél. 1570. okt. 9. Musztafa basa Miksának. Ugyanebben a tárgyban: Staatsarchiv. Turcica. 27/96. 1570. okt. 29.
- ⁶⁸ Istvánffy II. 575.
- ⁶⁹ HKA. Hoffin. Ung. 22/54. 1571. jan. 8. Sac. Caes. Mti Georgius Thury.
- ⁷⁰ Uo. Fol. 72–73. 1571. márc. 15.; Hofkriegsrat. Exp. N. 45. 1571. febr.; Hofkriegsrat. Reg. N. 59. 1571. ápr.
- ⁷¹ Istvánffy II. 575–576.; Hasonlóan mondja el az eseményeket a Thury halálát megörökítő historiás ének is. Lásd 77. sz. jegyzetet. Ettől eltérő verziót örökít meg Forgách Ferenc: Magyar Historiája 1540–1572. Forgách Simon és Istvánffy Miklós jegyzéseikkel együtt. Közli: Majer Fidé, bevezette Toldy Ferenc. Pest 1866. 521. E változatról már az azt jegyzetekkel ellátó Forgách Simon is megjegyzi: „Ez az narratio nem igaz”. Uo. 521.; MTK. II. 401.
- ⁷² Takáts: Régi idők 225. Katonatemetés a török világban.; Istvánffy 854. (Az 1601. évi ostrommal kapcsolatban.) Látható a kápolna ábrázolása Kanizsa 1664. évi ostromának térképén. Közli: Méri XXXVI. tábla.
- ⁷³ Staatsarchiv. Turcica. 27/202. 1571. jún. 19.
- ⁷⁴ Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Hungarica. Allgemeine Akten. 97/71. 1571. ápr. 14.
- ⁷⁵ Lásd 73. sz. jegyzetet.
- ⁷⁶ Müller 87.
- ⁷⁷ Magyar irodalmi szöveggyűjtemény. Szerk.: Waldapfel József. I. kötet. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. rész. Szerk.: Barta János és Klaniczay Tibor, Budapest, 1951.
- ⁷⁸ Takáts: Bajvivó 272.
- ⁷⁹ Defterek I. 211.
- ⁸⁰ Marosi HTK. 1974. 52.
- ⁸¹ Banfi 1940. 148–149. I. melléklet.; Méri 33–34., II. tábla.
- ⁸² Banfi 1940. 147–148. Szintén Ferabosco 1572. évi tervének tartja.; Méri 34–36., III. tábla. Tévesen a vasútállomással szembeni szigetre lokalizálja, a rajta szereplő templomot pedig Kanizsa plébániatemplomával azonosítja.
- ⁸³ Banfi 1940. 147.; Marosi HTK. 1974. 52.; Müller 39.; OL. E 21. KL. Ben. res. N. 117. 1568. jún. 21.; Bánrévi 191.

- ⁸⁴ *Banfi, Florio*: Charlo Theti és a magyar várépítéset. *HTK.* 1932. 18–19.
- ⁸⁵ *Maggiorotti–Banfi* 1933. 156–165.
- ⁸⁶ Müller 39.; *OL. E 21. Kl. Ben. res. N.* 170. 1568. aug. 11. szept. 3.; *OL. E 21. Kl. Ben. res. N.* 170. 1568. aug. 11.
- ⁸⁷ *Marosi HTK.* 1974. 52.; *Skublics Pál*: Zala megye várainról. In: *Adatok Zala megye történetéhez I–V.* Szerk.: *Bátorfi Lajos.* Nagykanizsa, 1876–1878. II. 161.
- ⁸⁸ *Marosi HTK.* 1974. 52–53.
- ⁸⁹ *Roth* 155.
- ⁹⁰ *Bánrévi* 190–197.; *Pataki* 114.
- ⁹¹ *Maggiorotti–Banfi* 1933. 169.
- ⁹² *Takáts: Rajzok* II. 73.
- ⁹³ *Takáts: Rajzok* II. 73–74. (*An den Schwendy und Solbin Pasteyen Stecken geschlagen, führen jetzt Erde herein etc.* Schütling Albert Buchschreiber jelentése Kanizsáról 1570.)
- ⁹⁴ Müller 40.; *Takáts: Bajvivó*, 266.
- ⁹⁵ *Marosi HTK.* 1974., 53.
- ⁹⁶ *Pataki* (Kriegsarchiv, Hofgeratliche Akten. 1572. máj. 77–0065. jelzettel.)
- ⁹⁷ *Méri* 36–37.
- ⁹⁸ *Méri* 37.
- ⁹⁹ *Méri* 37. Lásd 84. sz. jegyzetet; *Gerő* 1955. 458/a jegyzet.; *Takáts: Kapitányok* 119.
- ¹⁰⁰ *Méri* 37.; *Maggiorotti–Banfi* 1933. 170–171.
- ¹⁰¹ *Méri* 37.; *Istvánffy*, II. 855.
- ¹⁰² *Pataki* 17.
- ¹⁰³ *Banfi F[lorio]–Maggiorotti L[eone] A[ndrea]*: La fortezza di Giavarino in Ungheria, ed i soni architetti militari italiani specialmente Pietro Ferabosco. Roma, 1932., 74, 76.
- ¹⁰⁴ *Maggiorotti–Banfi* 1933. 170. 73. sz. jegyzet.
- ¹⁰⁵ *Banfi* 1940. 147.
- ¹⁰⁶ *Gerő* 1955. 374.; *Cennerné* ezzel a véleménnyel azonosul. (a II. rész 296. sz. jegyzetében i. m. 69–70.); *Gerő* véleménye *Méri* 66. 75. sz. jegyzet.
- ¹⁰⁷ *Méri* 18. Véleményének részletes indokolása 66. 75. sz. jegyzet.
- ¹⁰⁸ *Pataki* 25. (117. sz. jegyzet.) 1572 K.-155–66. H.-227–69.)
- ¹⁰⁹ *Marosi HTK.* 1974. 53. Arconato kanizsai működését tévesen 1574–78-ban adja meg. Helyesen *Pataki* 25. 1574–1584.
- ¹¹⁰ *Pataki* 24–25.
- ¹¹¹ *Roth* 155–156. Steiermärkisches Landesarchiv, Das landschaftliche Archiv. 2. A IV 1 – Beziehungen zum Reich, Reichshilfe 1497–1575.; *Gesandteminstruktion für den Regensburger Wahltag*, ddo. 1575, August 21, Bruck a. d. Mur. alapján.
- ¹¹² *Pataki* 25. és *uo.* 119. sz. jegyzet.
- ¹¹³ *Roth* 156.
- ¹¹⁴ *Maggiorotti–Banfi* 1933. 171.; *Pataki* 25.; *Marosi HTK.* 1974. 53.
- ¹¹⁵ *Marosi HTK.* 1974. 53.
- ¹¹⁶ A jelentésben használt hossz mérték a „claffter”, a német „Klafter” = a magyar öl, mely általában 6 lábnyi, illetve 1,6–2,1 méteres nagyságban divott. Az osztrák királyi öl 1552-ben 1,746498 m nagyságú, a legjobban elterjedt bécsi öl, amely pedig szintén 6 láb (*Fuss*) osztással 1,896 méter. (*Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig, Budapest, 1978., 87.)
- ¹¹⁷ *Maggiorotti–Banfi* 1933. 171. (Mindhárom Ferabosco-jelentésből közölnek részleteket); *Banfi* 1940. 149. a jelentést Octavio Baldigarának tulajdonítja.; *Pataki* 25. 118. sz. jegyzet. Ferabosco terjedelmes jelentésére hivatkozik. Ugyanakkor Baldigara itt tartózkodásáról is ír ekkor.
- ¹¹⁸ *Marosi HTK.* 1974. 53.
- ¹¹⁹ *Maggiorotti–Banfi* 1933. 172.
- ¹²⁰ *Pataki* 25–26., 123–124. sz. jegyzet.
- ¹²¹ *Pataki* 25. 119. sz. jegyzetben hivatkozik 1583. júl. és 1584. febr. jelentéseire.
- ¹²² *Pataki* 26. 124. sz. jegyzet közli jelzetét KA. 1586. máj. Nr. 76.
- ¹²³ *Maggiorotti–Banfi* 1933. 172. (Kriegsarchiv HKR 1587. Prot. Exp. 152. alapján); *Marosi HTK.* 1974. 53.
- ¹²⁴ *Bánrévi*, 190–197., 318–330.
- ¹²⁵ Lásd 114. és 117. sz. jegyzeteket; *Méri* 45.
- ¹²⁶ *Eperjessy Kálmán*: A bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Szeged, 1929. 152. 2515. Valószínű, a téves keltezés oka, hogy a korábban készült alaprajzot az 1664. évi ostrom tervezésekor felhasználták, és ekkor besorolták az ezévi anyagba.
- ¹²⁷ *Méri* 41.
- ¹²⁸ *Méri* 48.
- ¹²⁹ *Méri* 50.
- ¹³⁰ *Méri* 19.
- ¹³¹ *Takáts: Thengöldi* 236.; *Müller*, 91.
- ¹³² *OL. Nádasdy cs. lt. Missiles.* 1571. április 18.
- ¹³³ *Hofkriegsrat. Reg. N.* 59. 1571. április.; *Hofkriegsrat Exp. N.* 19. 1571. aug. (német hadiemberek kérnek fizetést); *Uo. N.* 68. 1571. aug. (magyar hadiemberek kérnek fizetést); *Müller* 91.
- ¹³⁴ *Takáts: Thengöldi* 236.
- ¹³⁵ *Istvánffy* II. 594.
- ¹³⁶ *Takáts: Thengöldi* 25.
- ¹³⁷ *Müller* 91.; *Hofkriegsrat. Reg. N.* 29. 1571. november.
- ¹³⁸ *Takáts: Thengöldi* 27.; *Müller* 92.
- ¹³⁹ *Takáts: Thengöldi* 7.
- ¹⁴⁰ *Takáts: Thengöldi* 9.
- ¹⁴¹ *Takáts: Thengöldi* 19.
- ¹⁴² *Takáts: Thengöldi* 23–25.
- ¹⁴³ *Takáts: Thengöldi* 25.
- ¹⁴⁴ *Takáts: Thengöldi* 25–26.
- ¹⁴⁵ *Takáts: Thengöldi* 26.
- ¹⁴⁶ *Uo.*
- ¹⁴⁷ *Füssy* 192. (Miksa király 1573. okt. 20-án kelt levele. *OL. Ben. res.* in orig. alapján.)
- ¹⁴⁸ *Takáts: Thengöldi* 236.
- ¹⁴⁹ *Istvánffy* II. 547., 590.; *Mo. tört.* 3/1. 628.; *MTK* II. 402.
- ¹⁵⁰ *Vas m. lt. Kápt. Connctationes variae*, 1580. 24–29., 55–71. A. 1584. Egybehangzó tanúvallomásokkal.
- ¹⁵¹ Az 1573. február 3-i dátum *Mo. tört.* 3/1. 506.; *MTK* II. 402; *Istvánffy*, akinek testvére szolgált ekkor Kanizsán, szintén az 1573. év eseményei között mondja el. I. m. II. 595–596. Az 1574. február 20. mellett *Takáts Thengöldi* 236–238. levéltári adatokra hivatkozva. *Uo.* 241. 2. sz. jegyzet. *Brevis Extractus* etc. alapján ugyanezt állítja. Bár *Takáts* jegyzetelése nem mindig pontos, ebben az esetben a több összecsengő jegyzete alapján, és *Zrínyi György Batthyány Boldizsár*hoz írt levele szerint (153. sz. jegyzet) az ő adatai tűnnek elfogadhatóbbnak; *Vas megyei lt. Kápt. Connctationes variae*, 1580. köt. 24–29. Egy Alapy ellen 1573-ban elkövetett hatalmaskodás tárgyában folytatott vizsgálat anyagában a Kanizsa elleni támadást 1574-re, *circa dominicam Carnisprivii* (febr. 21.) egy éjjel „*magnus numerus turcarum superveniens idem oppidum Kanisien intercepisset et in cineram redegisset.*” (150. lbj.)
- ¹⁵² Az esemény részletes leírása magyar részről *Istvánffy* 594–595., török részről leírja *Pecsevi Ibrahim* (Török történetírók III. kötet. Fordította és jegyzetekkel kísérte: *Karácson Imre.* Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Szekfü Gyula.* Budapest, 1916. 83.), aki a támadás vezetőjét, a szigetvári Szári Ali bégét megnevezi.
- ¹⁵³ *Takáts: Thengöldi* 237.

- ¹⁵⁴ Takáts: *Thengöldi* 239.
- ¹⁵⁵ Takáts: *Thengöldi* 239–240.
- ¹⁵⁶ Takáts: *Thengöldi* 240.; Ugyancsak Takáts idézi Ernő főherceg jelentése alapján: „Kanizsa körül 1574-ben annyi kisebb kastély vagy vigyázó ház volt, hogy a kanizsai őrségnek több mint a fele állandóan ezekben őrködött.” Takáts: *Rajzok* 68.
- ¹⁵⁷ Takáts: *Thengöldi* 240–241.
- ¹⁵⁸ OL. Batthyány lt. *Missiles*. 1574. aug. 28. Rohoncz. Batthyány Boldizsár jelentése a szerencsétlenségről.; Takáts: *Thengöldi* 241. Rácz Iván folyamodványa konstantinápolyi börtönéből Ungnához.; Takáts: *Rajzok* III. 404–405.
- ¹⁵⁹ Takáts: *Thengöldi* 241–242.; Istvánffy István később 5500 talléron váltotta ki magát.
- ¹⁶⁰ Takáts: *Thengöldi* 242–243.; Veress D. III.
- ¹⁶¹ Magyar életrajzi lexikon I–III. Főszerk.: Kenyeres Ágnes, Budapest, 1967–1981.; II. 1086.; Csuday Jenő: Zrínyiek a magyar történelemben 1566–1704. Szombathely, 1884. 1–37.
- ¹⁶² Takáts: *Thengöldi* 243–244.
- ¹⁶³ Takáts: *Thengöldi* 244.
- ¹⁶⁴ Takáts: *Thengöldi* 244.
- ¹⁶⁵ Takáts: *Thengöldi* 245.
- ¹⁶⁶ Takáts: *Thengöldi* 246–247.
- ¹⁶⁷ Takáts: *Thengöldi* 246–247.; Takáts: *Kapitányok* 257.
- ¹⁶⁸ Takáts: *Thengöldi* 247–248.; Takáts: *Rajzok* II. 242. Zrínyi levele Ali szigeti béghéz 1574. okt. 9. A levél beköszöntőjében közli pontos titulását: „Az nagyságos Zrínyi György az hatalmas római császárnak, németországi, csehországi és magyarországi királynak tárnokmestere, tanácsa és Dunán innét Magyarországnak és Kanizsa várának főkapitánya.”
- ¹⁶⁹ Takáts: *Thengöldi* 248–249.
- ¹⁷⁰ Lásd 168. sz. jegyzetet.
- ¹⁷¹ Takáts: *Thengöldi* 249–250.
- ¹⁷² Takáts: *Thengöldi* 251. Károly főherceg levele a budai pasához, 1575. ápr. 15.
- ¹⁷³ Takáts: *Thengöldi* 251–252. Az eseményekre vonatkozó levéltári jelzettekkel.
- ¹⁷⁴ Takáts: *Thengöldi* 252. Musztafa budai pasa levele Miksa királyhoz, 1575. dec. 17.
- ¹⁷⁵ Takáts: *Thengöldi* 252–253.
- ¹⁷⁶ Takáts: *Thengöldi* 253–254.
- ¹⁷⁷ Takáts: *Thengöldi* 254.
- ¹⁷⁸ Takáts: *Thengöldi* 254–255., (*Universitas militum Canisiensium utriusque ordinis.*)
- ¹⁷⁹ Uo. A katonák kijelentik, ha több évi hátralékukat nem kapják meg, még a kapitányukat sem várják meg, hanem mindnyájan eloszlának.
- ¹⁸⁰ Takáts: *Thengöldi* 255.
- ¹⁸¹ Takáts: *Thengöldi* 255.
- ¹⁸² Takáts: *Thengöldi* 254–255.
- ¹⁸³ Lásd: III. és 177. sz. jegyzetet.
- ¹⁸⁴ Takáts: *Thengöldi* 256.
- ¹⁸⁵ Takáts: *Thengöldi* 256–257.
- ¹⁸⁶ Takáts: *Thengöldi* 256–257., 1576. január 23-án írja Bornemissza János a királynak a német lovasokról: „*tanta alimenta exposuerunt, quod quadringenti milites cum tanto victu potuissent pertinere*”.
- ¹⁸⁷ Takáts: *Thengöldi* 257–258.
- ¹⁸⁸ Takáts: *Thengöldi* 257.
- ¹⁸⁹ Takáts: *Thengöldi* 258–259.
- ¹⁹⁰ Takáts: *Thengöldi* 259–260.
- ¹⁹¹ Takáts: *Thengöldi* 260.; *Ex consilio bellico*, 1576. május 4. Ehhez van csatolva a hadi fizetőmester kimutatása. A fizetőmester már a tervezett létszámemelést vette figyelembe. Azaz 800 huszárt vett fel egy óra 3700 frt és 600 hajdút egy óra 1755 frt fizetéssel. E szerint egy óra 5455 frt kellene a kanizsai magyar katonaság fizetésére, ha t. i. a létszám teljes volna.; május 7. A hadi tanács ugyanekkor a Győrré rendelt 178 német gyalogost Kanizsára küldte.
- ¹⁹² Takáts: *Thengöldi* 261.
- ¹⁹³ Takáts: *Thengöldi* 261. 1576. júl. 30. *Ex consilio bellico* alapján.
- ¹⁹⁴ Takáts: *Thengöldi* 261.
- ¹⁹⁵ Takáts: *Thengöldi* 403–405.
- ¹⁹⁶ Takáts: *Thengöldi* 406–407.
- ¹⁹⁷ Takáts: *Thengöldi* 407–409. Az idézett levél 1576. nov. 14-én kelt, aláírói: „Az fölséges alázatos, hiv szolgálai Kanizsán az magyarok, lovag és gyalog mind fejenként kicsiny és nagy.”
- ¹⁹⁸ Takáts: *Thengöldi* 409–410.
- ¹⁹⁹ Takáts: *Thengöldi* 410–412.
- ²⁰⁰ Takáts: *Thengöldi* 412–413. Ernő főherceg a királynak. Wien, 1576. dec. 17.
- ²⁰¹ Takáts: *Thengöldi* 413.
- ²⁰² Takáts: *Thengöldi* 414.
- ²⁰³ Takáts: *Thengöldi* 416–418. Január 4-én már a must-ra és fizetési lajstromot kérik a Kanizsán minap megessett fizetésről. A lajstrom az eltávozott katonákat is a Kanizsán lévőkhöz számítja. A kanizsai főkapitányság teljes zsoldhátralékára idézi: Közös pü. lt. Hung. 14371. fasc. *Extract, was die Kay. Maj. dem teutsch und hung. kriegsvolk zu Kanizsa und deren zugethonen granitzen zu endts. febr. 1577. zu bezah schuldig sein.*; 1574-ben egy másik jelentés szerint „legénysége 400 német katonára a lövészekkel együtt, 400 magyar katonára és 100 további katonára „*Obersten alda weggen der Craishaubtmanschaft gehalten*”, valamint 550 lovas.; Roth 154.
- ²⁰⁴ Takáts: *Thengöldi* 418.
- ²⁰⁵ *Hofkriegsrat. Reg.* 1575. nov. 14. Bornemissza jelentése hiányzik.
- ²⁰⁶ Takáts: *Thengöldi* 420. 1576. júl. 7. Kisserényi Gábor jelentése Komárból.
- ²⁰⁷ Takáts: *Thengöldi* 420. 1576. júl. 18. Ujlaki Sebestyén hadnagy jelentése.
- ²⁰⁸ Takáts: *Thengöldi* 420.
- ²⁰⁹ Takáts: *Thengöldi* 420–421.; MTK II. 404.
- ²¹⁰ Takáts: *Thengöldi* 421.; Bornemissza kérésére neveztek ki a lemondott Thóti Lengyel István helyett Batthyányt.
- ²¹¹ Takáts: *Thengöldi* 421. A meghívólevelek Kanizsán 1577. január 10-én keltek. Bornemissza és Batthyány külön-külön hívták meg a királyt és Ernő főherceget.
- ²¹² Uo. Prága 1577. jan. 31. Takáts megjegyzi, hogy Rudolf tévesen írja a völegény nevét Bottyán Sebestyénnek.
- ²¹³ Takáts: *Thengöldi* 421–422.; Joachim Rothuet jelentése Rudolfnak.
- ²¹⁴ Takáts: *Thengöldi* 422. David Ungnad jelentése a királyhoz 1577. május 16. és 17.
- ²¹⁵ Takáts: *Thengöldi* 422.; Ugyanő említi a tragikus esemény nagy külföldi visszhangját, amely még a költöket is foglalkoztatta.
- ²¹⁶ Takáts: *Thengöldi* 528–530. Közli Stitzl József jelentését és Bornemissza levelének teljes szövegét.
- ²¹⁷ Kápra Ferenc Bornemissza helyettese, a kor jeles katonája. Bornemissza távozása után Kiskomár kapitánya lett, ő építette újjá a komári várat jórészt saját erőből, amit 1585. szeptember 13. levele tanúsít. OL. *Nádasy lt. Missiles*.
- ²¹⁸ Takáts: *Thengöldi* 530–531.
- ²¹⁹ Takáts: *Thengöldi* 531–532.

²²⁰ *Takáts: Thengöldi* 535–536. A támadó törökök számát 3000-re teszi.

²²¹ *Takáts: Thengöldi* 532–533. A budai pasának írott válasza.

²²² *Takáts: Thengöldi* 533–535. Hivatkozik Stitzl fizetőmester jelentésére (1577. ápr. 9.), aki kéri, hogy betegsége miatt távozhasson Kanizsáról.

²²³ *Mo. tört.* 3/1. 607–610. *Sinkovics: Sárvár.*

²²⁴ *Takáts: Thengöldi* 532. „Mit der kays. maj. rath und obristen zu Komorn: Andre Khielmann von Kielmannsegg ist über annehmung des obristen bevelchs zu Kanischaa geschlossen worden wie volgt.” 1577. ápr. 19.

²²⁵ *Uo.* 2. sz. jegyzet.

²²⁶ *MHT* I. 199.

²²⁷ *Takáts: Thengöldi* 536.

²²⁸ *OL. Batthyány lt. Missiles.* 1577. jún. 17. Khielmann Batthyány Boldizsárhoz.

²²⁹ Lásd IV. fej. 114–115. sz. jegyzetet.

²³⁰ *Roth* 155.

²³¹ *Roth* 157.

²³² *Roth* 158.

²³³ *Roth* 165.

²³⁴ *Roth* 171.

²³⁵ *Roth* 172–173.; *Takáts: Thengöldi* 538.

²³⁶ *Roth* 173–174.

²³⁷ *Roth* 180–181.; *Takáts: Thengöldi* 538.

²³⁸ *Takáts: Thengöldi* 538–539. Idézi Poppendorf jelentését Ernő főherceghez 1578. nov. 8., amely szinte teljesen egyezik Khielmann 1576. nov. 14-i jelentésével.

²³⁹ *Roth* 81.

²⁴⁰ *Roth* 184–185.

²⁴¹ *Stájer tartományi levéltár. Militaria a. a. O. ddo.* 1578. szept. 10.

²⁴² *Roth* 186–187.

²⁴³ *Roth* 187–189.

²⁴⁴ *Roth* 189.

²⁴⁵ *Roth* 189–190.; *Istvánffy* II. 616–617. Tévesen az 1579. évre teszi.

²⁴⁶ *Roth* 190–192.

²⁴⁷ *Roth* 194–195.

²⁴⁸ *Roth* 194.

²⁴⁹ *Roth* 195. és 197–198.

²⁵⁰ *Roth* 198.

²⁵¹ *Roth* 200–202.; *Takáts: Emlékezzünk* 254–255.; *Takáts Sándor: A Zrinyiek magyarsága.* In: *Takáts Sándor: Magyar küzdelmek.* Budapest é. n., 50.

²⁵² *Roth* 203.

²⁵³ *Roth* 208.

²⁵⁴ *Roth* 204.; *Takáts: Emlékezzünk* 254. Szerinte Zrinyi a Károly főhercegnek írt levelében Fityeházán (Ficschháza), Pernezyházán (így is azonosíthatatlan), és Szentmiklóson (ami egyébként Csákány szomszédja), kéri őrházak felépítését. Szentmiklóson és Fityeházán épült is erőd. Lásd *Takáts: Rajzok* II. 68.

²⁵⁵ *Roth* 208.

²⁵⁶ *Roth* 209.

²⁵⁷ *Roth* 211–212. 112. lbj.

²⁵⁸ *Takáts: Thengöldi* 537–538.

²⁵⁹ *Takáts: Thengöldi* 540. (Khielmann még évekig nem kapta meg az ígért pénzt.)

²⁶⁰ *Stájer tartományi levéltár. Kriegswesen* 790. fasc. 1579. dec. 18. Kanizsa.; *A budai pasák* 208.

²⁶¹ *Füssy* 192.; *OL. Ben. res.* fol. 28. Rudolf király 1583. jún. 18. levele

²⁶² *Uo.*; *OL. Ben. res.* fol. 107. 1580.

²⁶³ *Bilkei-Turbuly* 28.

²⁶⁴ *Ua.* 29.

²⁶⁵ *Takáts: Thengöldi* 543.; Khielmann távozásának pontos időpontja további kutatást igényel.

²⁶⁶ *Füssy* 192. Salm mint „jövendő kanizsai főkapitány” kéri bérbe a kapornaki és zalavári apátságokat.

²⁶⁷ *Takáts: Thengöldi* 543.; Tarnóczky Farkas Tarnóczky András komáromi naszádos főkapitány fia volt, valószínűleg így került Khielmann révén Kanizsára, amikor Kápra Ferenc Kiskomárba távozott.

²⁶⁸ Jegyzet *Kerecsényi Edü* gyűjteményében (R 284. Vég helyi Dezső gyűjtemény m. 2. cs. 1581. I. 12. Kanizsa).

²⁶⁹ *Füssy* 193.; *OL. Ben. Res.* in orig. 1582. jún. 12.

²⁷⁰ *Méri* 48.

²⁷¹ *Bilkei-Turbuly* 31.

²⁷² Lásd 120. sz. jegyzetet.

²⁷³ *Bilkei-Turbuly* 33.

²⁷⁴ *Bilkei-Turbuly* 34–35.

²⁷⁵ *Bilkei-Turbuly* 39., 40., 42., 43., 44.

²⁷⁶ *Istvánffy* II. 628–629.

²⁷⁷ *Mo. tört.* 3/1. 612. *Sinkovics Sárvár.*

²⁷⁸ *Istvánffy* II. 642–646. Azt írja, hogy az általa adott 1513 rab csak az árverésre bocsátottak száma, „mert nem lehetett a nyervagyó katonákat megakadályozni, hogy sok foglyot elrejtve vissza ne tartsanak.” *Takáts: Rajzok* 171–173. idézi Braun Rézmán két jelentését. *Takáts* ennek alapján adja a foglyok 1300 főnyi létszámát. Braun és a magyar főurak viszonyát ismerve bizonyosan nem tudhatta meg a foglyok valós számát.

²⁷⁹ *Takáts: A török hódoltság korából* 206–207. 1588. nov. 23. Nogarolla gróf, győri főkapitány válasza Szinán pasának, aki a béke megszegéséről, Koppány, Kékkő, Endréd, Gesztes és Vitány elpusztításáról panaszodik. Sajnos *Takáts* a levélből a török által elpusztított Kanizsa környéki várak közül csak a felsoroltak nevét idézi.

²⁸⁰ *Staatsarchiv. Turcica.* 1589. dec. 2. Ferhát budai pasa Ernő főherceghez.

²⁸¹ *OL. E. 21. Kl. Ben. res.* m. 571. fol. 259. v.

²⁸² *Bilkei-Turbuly* 45–46.

²⁸³ *Takáts: Kanizsa* 58–59. Kanizsa elfoglalása c. tanulmányában írja: „A XVI. század utolsó évtizedében megüresedett a főkapitányi állás, Ernő főherceg megírta Rudolf császárnak, hogy kiváló emberre kell bízni a kanizsai tisztelet... továbbá Gerczy (a mostani főkapitány helyettes)...” A jelzet nélkül közölt idézetet *Takáts* tévesen a Paradeiser kinevezése előtti időre datálja, pedig ez bizonyosan 1590-re keltezhető. Ernő főherceg ekkor a Haditánács elnöke, Haym bárónak, aki Paradeiser elődje volt, nem Gerczy az alkaptányja.; *OL. E. 21. Ben. res.* m. 572. fol. 2496 v. 1591. Ernő főherceg a Kamarához, a vicekapitányhoz, Gerczy Bertalanhoz.

²⁸⁴ *OL. Nádasdy lt. Missiles.* 1588. szept. 13. Kapra (Kecskés) Ferenc Kiskomárból Nádasdy II. Ferencnek.; *Takáts: Emlékezzünk* 152–153.

²⁸⁵ A Kiskomár elleni támadás időpontja tekintetében a szakirodalom eléggé bizonytalan. *Istvánffy* 662. 1591-re teszi. *Füssy* 194. Zala vármegye 1592. évi közgyűlési jegyzőkönyvének megjegyzése alapján „*Kiskomár per hostes nuperrime diruta*”, 1592-t mond. Az ő nyomán *Szántó Imre: A balatoni várak övezete a Dunántúl védelmi rendszerében* (1541–1690). Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. 1986. 272. ezt elfogadja, ugyanígy Roth 192.

A kiskomári úgyról *Bayerle, Gustav: Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590–1593.* Bloomington [1972.] Indiana Univ. publication. (Uralic and Altaic Series 101.) közli a legfontosabb adatokat. Szinán pasa 1591. augusztus 13-án exkuzálja magát Kiskomárnak a koppányi és a szigetvári bégek általi elfoglalása miatt Ernő főhercegnél. Már elhagyták a várat, és a foglyokat is vissza fogják adni, amint az ajándék megérke-

zik. *Uo.* 107. Színán szeptember 11-én már azt írja, hogy a kiskomári ügy miatt *mazullá* tette a bűnös koppányi béget. *Uo.* 114. Erre az ügyre vonatkozik egy szeptember 20-i levél is. *Uo.* 117.

²⁸⁶ *Bilkei-Turbuly* 46. 1591. október 22-én könyörögnek Ernő főhercegnek, hogy a vármegye ingyenmunkáját Kanizsa helyett inkább Kiskomár várának kijavítására rendeljék.; *Uo.* 47. Az 1592. február 19-i közgyűlésen elrendelik, hogy a Kanizsához rendelt ingyenmunkát a kiskomári vár felépítésére és megerősítésére kell fordítani.

²⁸⁷ *Mo. tört.* 3/1., 653–654.

²⁸⁸ *Istvánffy* II. 697–698.; *MTK* II. 413. és *Mo. tört.* 3/1. 658. tévesen Babócsa elfoglalását is ehhez a hadjáratához köti.

²⁸⁹ *Bilkei-Turbuly* 60.

²⁹⁰ *T. Gy. M., Protocollum.* A három kötet Iványi Béla által készített fordítása *uo.* Adattár A. 212–68., A. 213–68. és A. 214–68. sz. A munka részleges feldolgozása: *Kerecsényi Edit: A Kanizsa környéki végházak helyzete a vár 1594–96 közötti protocollumai tükrében.* Zalai Múzeum 4. (1992), 29–34.

²⁹¹ *MHT.* I. 214–215.

²⁹² Mátyás főherceg instructiója báró Haym Kristóf Kanizsa vár és a hozzá bekebelezett véghelyek parancsnoka részére. *Protocollum* I. k. Dátum nélkül. (1594. vége felé).

²⁹³ Haym jelentései 1592. július 30.–aug. 7. a Babócsa melletti táborból, és aug. 10-én Kanizsáról. A sereg 9-én jött el Babócsáról. Haym 175 huszár Kanizsáról, 25-öt Pölöskeről, 200 németet, 280 haramiát a különböző kisebb erődökből, valamint Kiskomárból is rendelt ide embereket, összesen 720 főt. Amikor az idevezényelték rájöttek, hogy Babócsán még élelmiszer sincs, megszöktek, Babócsán aug. 10-én mindössze 200 német és néhány huszár maradt.; *Istvánffy* II., 740–741. Mint szemtanú pontosan írja le az eseményeket.

²⁹⁴ *Kerecsényi Editnek* a 290. sz. jegyzetben idézett műve 34.

²⁹⁵ *Istvánffy* II. 781–782.

²⁹⁶ *MHT.* I. 222.

²⁹⁷ *MHT.* I. 224.; *Takáts: Kanizsa* 59.

²⁹⁸ *Protocollum* III. kötet. 1597. ápr. 29.; *Takáts: Kanizsa* 59., 1598. szept. 18. Paradeiser beiktatására Kanizsa főkapitányságába kéthavi zsold kell, s 100 karabélyosra 1600 Ft.

²⁹⁹ *Takáts: Kanizsa* 59–60.; *Bilkei-Turbuly* 86., 100., 110., 118., 120. *Protocollum* I. kötet 1595. ápr. 28.

³⁰⁰ *Istvánffy* II. 825.

³⁰¹ *Takáts: Kanizsa* 60.

³⁰² *Takáts: Kanizsa* 60–61.

³⁰³ *MHT.* I. 223.; *MTK.* II. 420. szerint az akció június 20-án volt.; *Istvánffy* II. 819–820.

³⁰⁴ *Takáts: Kanizsa* 61.

³⁰⁵ *Takáts: Kanizsa* 61. Ausburger Pál *proviandtverwalter* 1600. febr. 13. jelentése.

³⁰⁶ *Takáts: Kanizsa* 61.

³⁰⁷ *MHT.* I. 224.

³⁰⁸ *MTK.* II. 421.; *MHT.* I. 224.

³⁰⁹ *Istvánffy* II. 843.; *Cerwinka* 417. Babócsa ostroma szeptember 1–4. között folyt. *Istvánffy* szerint utána négy nap múlva érkezett a török Kanizsa alá, így adatai egyeznek a levéltári forrásokkal.

³¹⁰ *Török történetírók III.* (lásd: III. fejezet 152. sz. jegyzetét) 296.; *MTK.* II. 421.; *Cerwinka* 416. szerint a török előhad, amelyet a *kihaja* vezetett, foglalja el Lakot és Bolondvárt, ez azonban bizonyosan téves, és ellentétes az általa közölt térképpel is, ahol helyesen ábrázolja a Kanizsa alá felvonuló török seregek útját, így Lala Mehmedét is.

³¹¹ *MHT.* I. 224–225.

³¹² *Takáts: Kanizsa* 62.; *Istvánffy* II. 843.

³¹³ *MHT.* 224.; *Takáts: Kanizsa* 62.; *Istvánffy* II. 843.; *Cerwinka* 421.

³¹⁴ *Takáts: Kanizsa* 62.

³¹⁵ *Cerwinka* 420–421.; *Istvánffy* II. 844.; *MHT.* I. 225. Letenyénél volt szeptember 18-án egy sikeres csata.; *Török történetírók III.* 296–297.

³¹⁶ *Takáts: Kanizsa* 62–63. *Takáts* a korabeli vélemények alapján állva elfogultan ítéli meg Paradeiser tevékenységét.

³¹⁷ *Cerwinka* 411.; *MHT.* I. 225.

³¹⁸ *Istvánffy* II. 844.; *Takáts: Kanizsa* 63.; *MHT.* I. 225.; *Cerwinka* 428.; *Török történetírók III.* (lásd: 310. sz. jegyzetet) 297.

³¹⁹ *Istvánffy* II. 845.; *MHT.* I. 225.

³²⁰ *Ivanics Mária: A császári felmentő sereg útja Kanizsára egykorú ábrázolások tükrében* (1600. szeptember 16–október 12.). *Zalai Múzeum* 4. (1992) 44–53., 47–48.

³²¹ *Istvánffy* II. 846.

³²² *Ivanics Mária: 320. sz. jegyzetben idézett műve* 48.; *Istvánffy* II. 846–847.; *Török történetírók III.* (lásd: 310. sz. jegyzetet) 298–299.

³²³ *Ivanics Mária 320. sz. jegyzetben idézett műve* 48.; *Istvánffy* 847–850.; *Török történetírók III.* (lásd: 310. sz. jegyzetet) 300.

³²⁴ *Cerwinka* 436.; *MHT.* I. 225.

³²⁵ *Cerwinka* 436. Balogh János vallomása alapján. Ugyanakkor Paradeiser vallomása szerint ez október 19-én történt és egy török kiabált be a várba, akit fegyverrel kergettek el. *Uo.* 437.

³²⁶ *Istvánffy* II. 850.; *Takáts: Kanizsa* 64.; *MHT.* I. 225.; *Cerwinka* 438.

³²⁷ *MHT.* I. 225–226.; *Török történetírók III.* (lásd: 310. sz. jegyzetet) 301.

³²⁸ *Takáts: Kanizsa* 64.; *MHT.* I. 226.; *Török történetírók III.* (lásd 310. sz. jegyzetet) 301. Kanizsa feladása 1600. október 22-én történt a források egybehangzó tanúsága szerint. Ugyanakkor Sinkovics I. *Mo. tört.* 3/1. 686. és *MTK.* II. 422. az esemény dátumát tévesen október 20-ra teszik.

³²⁹ *Takáts: Kanizsa* 65–66.; *MHT.* I. 226.

³³⁰ *Cerwinka* 440–442.

³³¹ *Török történetírók III.* (lásd 310. sz. jegyzetet) 301–302.; *Mo. tört.* 3/1. 686.

³³² *OL. Dic.* Zala. m. 1570. 3. köt. 704.

³³³ *Takáts: Thengöldi* 235. közli Wesentius építőmester jelentését. 1570. aug. 17.

³³⁴ *Takáts: Thengöldi* 237.

³³⁵ *Takáts: Thengöldi* 238–239.; *Szántó* 1980. 30.; *HHStA* U 1574. Fasc. 103. Fol. 156–168.

³³⁶ *OL. Dic.* Zala. m. 4. köt. 1574., 58v. lap *Kanisa interior.*; *OL. Dic.* Zala. 4. köt. 1578. 246v. *Kanisa exterior totaliter deserta. Kanizsa Interior militis, exercitiique suse Mattis inhabitant.*; *OL. Dic.* Zala. 4. köt. 1582. *OL. Dic.* Zala. 4. köt. 1588. 373. *Kanisa interior stipendiani militis incolunt.*

³³⁷ *Roth* 161.

³³⁸ *Eperjessy Kálmán: A bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke.* Szeged, 1929. 152. 2515.; *Méri* 41–53., 5. ábra, XXX. tábla.

³³⁹ *Méri* 53–54. XXXI. tábla.; *Cennerné* 70–71. 2. kép.

³⁴⁰ *Méri* 53–54. XXXII. tábla. *Cennerné* 71.

³⁴¹ *Mo. tört.* 3/1. 520. *Főnyad Pál: A nagykanizsai evangélikus gyülekezet története.* Nagykanizsai Honismereti füzetek 3. Nagykanizsa. 1991. 4.; *Németh József: Adatok Zala megye kulturális emlékeiről II. A reformáció kora.* Zalai Gyűjtemény 12. (1979.) 100.; *Protocollum.* I. kötet. Haym főkapitány levelei 1595. febr. 1-től.

³⁴² *Protocollum*, I. köt. 1594. jún. 26. Haym Mátyás főherceghez.; *Uo.* jan. 4. után.; Jan. 13. után.; Febr. 9. „itten sem templom, sem oltár, sem ornátus, sem fölszerelés nincsen.” márc. 10.

³⁴³ *Takáts: Kanizsa* 60., 62.

³⁴⁴ *OL. U. et C.* 27/59 (1567.). *Uo.* 27/60, (1568.); *OL. Dic. Zala* 3. köt. 1570. 704. v.; *OL. U. et C.* 27/61 (1597.); *OL. Dic. Zala* IV. 1598. 491.

³⁴⁵ *OL. U. et C.* 27/60 (1568); *OL. Dic. Zala* I. 306. 1573.; *OL. U. et C.* 27/61. (1597); *OL. Dic. Zala* IV. 491. 1598.

³⁴⁶ *OL. U. et C.* 25/60 (1568); *OL. U. et C.* 27/61 (1597); *OL. Dic. Zala* IV. 491. 1598.

³⁴⁷ *OL. Dic. Zala* IV. 291. 1582.; *Uo.* 326. 1584.; *Uo.* 465. 1594.

³⁴⁸ *OL. U. et C.* 27/59. (1567), *Uo.* 27/60. (1568).

³⁴⁹ *Defterek* I. 211.

³⁵⁰ *Dávid* 1992. 57–58.; *Defterek* I. 356., 371.

³⁵¹ *Szakály: Kanizsa* 24–25. (*OL. U. et C.* 84/44.; *OL. U. et C.* Irregestrata 7/102.; *OL. U. et C.* 27/61.)

³⁵² Kimutatás az *OL. Zala* megyei dicális összeírásából 1531–1622 között. Készítette Horváth László András. Göcseji Múzeum, Adattár. 1594–92.

³⁵³ *OL. U. et C.* Irregestrata 7/102.; *Szakály: Kanizsa* 27–28.

³⁵⁴ *OL. U. et C.* 27/61.

³⁵⁵ *Szakály: Kanizsa* 27.; *Szakály* 1981.: 102–104., 109. 121–122.

³⁵⁶ *Demkő: Magyarország hadiereje* III. 127.; *OL. E* 15. *KL. Exp. cam.* Mutatók. 1567. jan. 25., nov. 17.; *OL. E* 21. *Ben. res.* N. 190. 1569. aug. 16.; *Uo.* N. 138. 1570. jún. 25.; *OL. E* 41. *KL. Litt. ad Cameram exaratae* 1569.; *OL. E* 21. *KL. Ben. res.* N. 149. 1569. aug. 8.; *Uo.* N. 146. 1570. júl. 18.; *OL. E* 21. *KL. Ben. res.* N. 577. köt. fol. 190/v.

³⁵⁷ *Bilkei-Turbuly* 28–123.

³⁵⁸ *Uo.*

³⁵⁹ *Wien. Kriegsarchiv. Hofkriegsrat.* Ung. Denkbuch. 14. 363. fasc. 1574. *Verzeichniss etc.*; *Protocollum* I. köt. 1595. jún. 21. Haym főkapitány Mátyás főherceghez. Csányba 10 ember menjen.; *Bilkei-Turbuly* 111.

³⁶⁰ *Takáts: Rajzok* II. 68.; *Szántó* 1980. 39.

³⁶¹ *Szántó* 1980. 62–63.; *Bilkei-Turbuly* 100. (Rajky Albert Rajk várának, Eördögh György Pölöskének a vajdája), 140. sz. jegyzet.

³⁶² *Takáts: Thengöldi* 235., 418.

³⁶³ Sárkánysziget kapitánya a Sárkány, Rajké a Rajky, Lövön a Perneszy stb. család tagjai voltak, akik kötelezettk bizonyos számú őrség tartására. A várak magánatonaságára: *Bilkey-Turbuly* 19., 22., 36–37., 48., 64., 84., 93., 95.

³⁶⁴ *Roth* 209.

³⁶⁵ A Haym féle *Protocollum*-könyvekben bukkannak fel a Zala menti, és a Zala és a Rába közti várak nevei. 1595. aug. 2-án Babócsára rendelt haramiákat Lövőről, Nádasdról, Mogyorósról, Egervárról és Kemendről.

³⁶⁶ *Koppány* 1976. 170–171.; *Takáts: Thengöldi* 418.; *Takáts: Rajzok* III. 64.

³⁶⁷ *Dornyay Béla: A somogy megyei Szöcsény és Csákány várairól.* Vasi Szemle 1937. 203–220., 203–215.; *Koppány* 1976. 178–179.; *HKA.* 1572. máj. No. 77. 0074.; *Müller* 81.; *Dávid* 1992.

³⁶⁸ *Dornyai Béla* i. m. 203–215.; *Karácsonyi* 1922–1924. II. 24.; *Koppány* 1976. 148–150.; *HKA.* 1572. máj. No. 77. 0020.; *Takáts: Thengöldi* 418., 421., 530.

³⁶⁹ *Koppány* 1976. 176–177.

³⁷⁰ *Csánki* III. 667.; *Z. m. lt.* XII/1. Zalavári Konvent Hiteleshelyi Levéltára. I. 1966.; *OL. Batthyány lt.* Missiles. N. 36 324.; *HKA. Hung.* fasc. 13. fol. 85. 1566.

márc.; *HKA.* 1572. máj. No. 77. 0064.; *Müller* 73.; *Marosi HTK.* 1974. 53.; *OL. E.* 211. *Limbus III. ser.* Militaria F. 8. I 568. febr. 10. 13. fasc.; *OL. Nádasdy lt.* *Missiles.* Kapra Ferenc Nádasdy (II.) Ferenchez, 1588. szept. 13.; *Takáts: Kanizsa* 64.; *MTK.* II. 421.; *Vándor László: Zala megye várai.* Kiskomár vára. *Zalai Hírlap*, 1991. nov. 9.

³⁷¹ *Füssy* 124–129., 158–159., 194–195.; *Iványi Béla: Zalavár és a balatonhidvégi átkelő a török korban.* In: A Göcseji Múzeum jubileumi évkönyve 1950–1960. Szerk.: *Szentmihályi Imre: Zalaegerszeg*, 1960., 161–180.; *HKA.* 1572. máj. No. 77. 0058.; *Vándor László: Zala megye várai.* Zalavár vára. *Zalai Hírlap* 1991. nov. 23.

³⁷² *HKA.* 1572. máj. No. 77. 0072.; *Bilkei-Turbuly* 28., 37., 41.; *Protocollum* III. kötet. 1595. jún. 21.; *Sági Károly: A zalacsányi török kori várak.* In: A Göcseji Múzeum jubileumi évkönyve 1950–1960. Szerk.: *Szentmihályi Imre: Zalaegerszeg*, 1960., 131–134.; *Vándor László: Zala megye várai.* Kehida és Csány török kori várai. *Zalai Hírlap* 1991. szept. 28.

³⁷³ *HKA.* 1572. máj. No. 77. 0073. (Isaborral egy lapon).

³⁷⁴ *Müller* 81.; *HKA.* 1572. máj. No. 77. 0073. (Gétyével egy lapon.)

³⁷⁵ *Csorba Csaba: Erődített és várrá alakított kolostorok a Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében.* Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 5. Szerk.: *Kanyar József.* Kaposvár, 1974., 13–47.; 17., 19., 21., 26., 30–31.; *HKA.* 1572. máj. No. 77. 0078.; *OL. U. et C.* fasc. 77. n. 5; *Vándor László: Zala megye várai.* Várrá lett kolostorok. *Zalai Hírlap* 1991. júl. 20.

³⁷⁶ *Holub III.* (Peleske címszó); *HKA.* 1572. máj. No. 77. 0076.; *Takáts: Thengöldi* 418.; *Protocollum* I. kötet. 1595. aug. 2.; *Takáts: Kanizsa* 62.; *Benda* 1983. 52.; *Koppány* 1976. 328–330.; *Vándor László: Zala megye várai.* Pölöske vára. *Zalai Hírlap* 1991. aug. 3.

³⁷⁷ *Szántó* 1980. 39.; *Takáts: Thengöldi* 235., 251.; *Vándor László: Zala megye várai.* Törökkori várak Kanizsa környékén. *Zalai Hírlap* 1991. szept. 21.

³⁷⁸ Kerecseny; *Szántó* 1980. 39. (1570); *Takáts: Thengöldi* 235., 240. (1574); *Khielmannsziget* (Kilimán); *Protocollum* I. kötet 1595. ápr. 3., aug. 2.; *Takáts: Kanizsa* 62.

³⁷⁹ *Feldakten* 12. Nogarolla gróf jelentése, 1588. nov. 27.; *Protocollum* I. kötet. 1595. ápr. 3., jún. 6., júl. 30., aug. 15.; *Takáts: Kanizsa* 62., 64.

³⁸⁰ *Holub III.* (Buzádsziget címszó); *Szántó* 1980. 39.;

³⁸¹ 1567. XX. tc. 1 §.; *HKA.* 1572. máj. No. 77. 0021.; *Szántó* 1980. 39., 62.; *Feldakten.* 12. Nogarolla gróf jelentése 1588. nov. 27.; *Protocollum* I. kötet. 1595. márc. 4.; ápr. 3., aug. 2.

³⁸² *Roth* 173., 194. Az újudvari erőd felépítését a stájerok kezdeményezik 1578-ban; *Protocollum* I. kötet. 1595. jan. 4. után, febr. 4., ápr. 3., jún. 6.; *Takáts: Kanizsa* 62.

³⁸³ *Szántó* 1980. 39.; *Takáts: Thengöldi* 420.

³⁸⁴ *Holub III.* (Szentgyörgy címszó); *Vándor László: A Zala megyei castellumok kutatásának eredményei.* Casturum Bene 2. Szerk.: *J. Cabello* Budapest, 1992., 206–209.

³⁸⁵ *Bilkei-Turbuly* 45., 46.; *Vándor László: Zala megye várai.* Török kori várak Kanizsa környékén. *Zalai Hírlap* 1991. szept. 21.

³⁸⁶ *Protocollum* I. köt. 1595. júl. 30.–aug. 10.; *Cerwinka* 417.

³⁸⁷ *Takáts: Thengöldi* 240.; *Bilkei-Turbuly* 45., 46.; *Vándor László: Zala megye várai.* Török kori várak Kanizsa környékén. *Zalai Hírlap* 1991. szept. 21.

³⁸⁸ *HKA.* 1572. máj. No. 77. 0066.; *Takáts: Thengöldi* 240., 251.

³⁸⁹ *HKA.* 1572. máj. No. 77. 0019. (Molnárral egy lapon); *Wien. Kriegsarchiv. Hofkriegsrat. Protocolla. Re-*

gistratur. D, K, T, 1566–1572. N. 141. 1568. ápr.; *Pataki* 25.; *Marosi* 1974. 57.; *Roth* 202., 203., 211.

³⁹⁰ *Roth* 151–214.; *Takáts Sándor*: Stájerország magyar huszárjai. In: *Takáts: Emlékezzünk I.* 254–255.

³⁹¹ *Takáts: Rajzok a török világból* II. 68.; *Roth* 204.

³⁹² *Roth* 204. Zrínyi és Khielmann abban állapodott meg, hogy három őrházat kell építeni, egyet Bajcsa, Keresztúr és Fityeháza között, egyet „Bernassehase”-n, és egyet Csákányban.; *Takáts: Emlékezzünk* 254. (Stájer tartományi levéltár. Kriegswesen. 568. fasc. 1579. hivatkozással) Zrínyi György levelét idézi Károly főherceghez, melyben kéri, hogy Fityeházán, „Percezy-házán” és Szentmiklóson őrházakat építsenek. A két kutató bizonyosan azonos eseménnyel foglalkozik, a három helységből azonban csak egy azonosat közölnek. Szentmiklós és Csákány szomszéd falvak, a két bizonytalan helység, különösen tekintetbe véve a középkori németben a „P” és „B” keverését, azonosnak vehető.

³⁹³ *Marosi HTK.* 1974. 56.; *Roth* 165.; *Takáts: Thengöldi* 246., 418.; *Benda* 1983. 53.

³⁹⁴ *HKA.* 1572. má. No. 77. 0019. (Keresztúrral egy lapon); *Roth* 208., 209., 211.

³⁹⁵ *Takáts: Thengöldi* 248.

³⁹⁶ A szombathelyi egyházmegye schematizmusa. Szombathely, 1972. 135; *Századok* 1882. 476. 1. lbj.; *HKA.* 1572. máj. No. 77. 0075; *Szántó* 1980. 62., *Takáts: Thengöldi* 418.; *Benda* 1983. 53.; *C. J. H.* II. 1618. 49. cikkely 18. §.

³⁹⁷ *Protocollum* I. kötet. 1595. aug. 2. Haym főkapitány jelentése Mátyás főherceghez, melyben felsorolja, honnan rendelt haramiákat Babócsára.

³⁹⁸ *Méri* 87. III. tábla: *Staatsarchiv. Turcica.* 1576. júl. 7. Kisserényi Gábor jelentése Komárból.

³⁹⁹ *Steirmärkisches Landesarchiv.* Kriegswesen 790. fasc. 1579. dec. 18. Kanizsa., Budai pasák 208.

V. KANIZSA TÖRÖK URALOM ALATT (1600. OKTÓBER 22.–1690. ÁPRILIS 13.)

I. A török közigazgatás kiépülése. *Kanizsa és a kanizsai vilajet*

Kanizsa várának elfoglalása után a törökök a vár körül egy újabb *vilajetet* (elajetet) szerveztek. Ez a tartomány a budai, a temesvári és az alig négy évvel korábban létrejött egri után a negyedik volt Magyarország területén. Az új közigazgatási egység megszervezése a terjeszkedésre épülő török birodalom önigazoló politikájának része volt, amennyiben már 1594 óta folyamatosan kísérleteztek egy dunántúli új vilajet megalakításával, amely a tizenöt éves háború során elért – valójában kismértékű – térnyerésük alapján a hosszú háború eredményességét volt hivatva bizonyítani. Ilyen volt a szigetvári beglerbégység 1594 augusztusa és 1597 májusa között, valamint a győri 1594 szeptemberétől három és fél évig, és a pápai ugyanezen év októberétől 1597 augusztusáig. A kanizsai foglalás ugyanúgy nem járt számbavehető területgyarapodással, mint az előzőek, de 90 évre mégis lehetőséget adott az annyira óhajtott tartomány megszervezésére.¹

A *vilajetek* kormányzása a közigazgatásban, pénzügyekben, külpolitikában, vallási és hadi dolgokban pontosan olyan egységes volt, mint a török birodalom egészének igazgatása. A vilajet élén a *beglerbég* állt, a bégek bégje, akinek tisztségével többnyire együttjárt a *pasa* cím is. Kinevezését a szultáni udvartól nyerte, amely úgy tartotta kézben e hivatal viselőit, hogy csak rövid ideig hagyta őket egy helyen. Sajnálatos, hogy az oszmán kancelláriai gyakorlatban éppen ezekben az években veszik ki az a jó szokás, hogy a fő tisztségviselők javadalmait, és velük együtt kinevezésük idejét a *ruznámcsékba* beikatzák. Így a *kanizsai*

pasák kilétéről sokkal kevesebb a precíz információnk, mint a korábbi században akár az egyes *szandzsákok* alacsonyabbrendű hivatalnokairól. Még azt sem tudjuk egyértelműen, ki volt az első kanizsai pasa, csak annyit, hogy rövid időn belül két Hasszán nevű követte egymást. Az egyik forrás szerint Tirjáki Hasszán pasát nevezték azonnal ki, akit a magyar források Kücsük előnévvel illetnek. Egy másik forrás, amely Tirjáki Hasszán életútját kívánja megrajzolni, kegyes csúsztatásaival eziránt kétségeket kelt, így ez a kérdés egyelőre nyitva marad. Annyi bizonyos, hogy Tirjáki Hasszán a szigetvári beglerbégséget bírta 1595-ben, majd boszniai, budai (háromszor is) és kanizsai pasa is volt, sőt *vezíri* címmel is felruházták, ami ekkor még nem járt feltétlenül együtt ezekkel a méltóságokkal. *Gévay Antal* 1601 júliusától 1604 júliusáig teszi kanizsai működésének idejét. A különböző forrásokból 37 kanizsai pasa neve ismert eddig a 90 éves török uralom idejéből, de ez a szám sem nem teljes, sem nem pontos.²

A beglerbég hatásköre tartományában minden kérdésre kiterjedt, s ezért, hiszen mindenhez nem érthetett, vilajetjének székhelyén tanácsadó testülete működött, amelyet törökül *dívánnak* neveztek. Ennek tagjai voltak a katonai parancsnokok, a polgári főtisztviselők, a *kádi*, a *mufti* és a *deftedár*. A kádi elsősorban a bíraskodás, a mufti az egyházi ügyek, a deftedár pedig a pénzügyek intézője volt. Feladatuk azonban sok mindenben átfedte egymást, és végeredményben függetlenségüket az is biztosította egymással szemben, hogy kinevezésük, ugyanúgy mint a beglerbégé, nem helyben, hanem a központi szervek részéről történt. Végezetül a díván tagjai voltak a pasa bizalmasai is. A díván szerepe tanácsadásra kor-

látozódott, nem volt a pasára nézve véleménye kötelező, bár általában elfogadásra talált. Hogy mikor és milyen ügyekben, és egyáltalán összehívásra került-e, az a tartomány urának döntésétől függött.

A kisebb közigazgatási egységek, amelyeknek önálló katonai és polgári közigazgatásuk volt, a *szandzsákok* (vagy *livák*) voltak, amelyeknek az élén a *bégek* álltak, akiknek kinevezése ugyancsak központi hatáskörben történt. A szandzsákok kisebb közigazgatási egységei a *nahijék*, ezen belül voltak a *kádik birói körzetei*, amit *kazának* neveztek. A szandzsákok és nahijék területe az adózó helyek összeírásai alapján eléggé mozgónak és bizonytalanoknak tűnik.

A magyarországi török hódoltságban a vilajetek nem voltak egyenrangúak. A budai vilajet kiemelkedett ezek sorából. A budai pasa néha már a 16. században is, de 1623-tól rendszeresen *vezíri* ranggal volt felruházva. Ezt a címet, amely korábban egy főt, a birodalom katonai és közigazgatási vezetőjét jelentette, a 16. század közepe tájától a legfontosabb tartományok vezetői is viselték, s a legfőbb *vezír nagyvezíri* címe ezért alakult ki. A vezírség a budai pasának főhatóságot biztosított a magyarországi és a boszniai vilajetek felett.³

A kanizsai vilajet megalakításakor – mint már korábban jeleztük – a törökök csak igen kismértékben vehették figyelembe az újonnan meghódított területeket, hiszen Kanizsával csak egy nagyon keskeny sáv került a birodalomhoz. Így a várat körülvevő néhány tucat falu mellett az új igazgatási egység más vilajektől kapta területeit.

A Dunántúl hódoltatott részei kezdettől a budai vilajethez tartoztak. A valóban meghódított falvakon kívül a mélyen a magyar végvárak mögött lévő települések egy része – később mind nagyobb hányada – is megfizette a török adót, megváltva ezzel magának a viszonylagos békességet, remélve, hogy ha török földesura is van, akkor elkerülik a dúló portyák. Így a koppányi szandzsák adóztatása a somogyi várak mögött már 1563-ban elérte a zalai megyehatárt Komár táján, 1565–66-ban már a törököknek adózik egész Somogy és a Kanizsa környéki falvak is, a Kanizsa folyó vonaláig Gelsétől Zákányig.⁴ Szigetvár szandzsák megalakulása után ezek a falvak Kaposvár nahijén belül ide tartoztak. 1580 körül történik az a szomorú változás, amikor a török adóztatás először mélyen benyúlik Kanizsa vára mögé. A zalavári nahije (koppányi szandzsák) falvai a Göcsej vidékéig nyúlnak. 1579-ben értesülünk először a *kanizsai nahije* létéről, amely a *szigetvári szandzsákhöz tartozott*.

1600-ban Kanizsa vilajetje ezek felett a részek lett vette át a szerepet. Ez az átszervezési folyamat azonban nyilván nem egyik napról a másikra ment végbe. A kezdeti időkből vannak olyan – egyelőre nem eléggé alátámasztott – adatok, hogy Kanizsa először még szaljánés, azaz a tímárrendszert nem ismerő vilajet volt, ahol a beglerbég is – bevételek híján – évi fizetéssel látta el tisztét.

Az új tartomány kialakításánál a budai vilajettől csatolták ide a pécsi és szigetvári, a boszniai vilajettől pedig a pozsegai szandzsákat. Szigetvárhoz Somogy déli részei és a fontos drávai átkelők tartoztak, Pécs Szekcső környékét kivéve Baranya nagy részét, és Tolnából Szászvár körül egy darabot tartott az uralma alatt.⁵

Az 1616–1630 között szinte folyamatosan vezetett bevételi és kiadási kimutatások későbbi feldolgozása vehet majd fényt a *kanizsai vilajet határainak* kialakulására, illetve stabilitására. Egyelőre csak annyi bizonyos, hogy a *dzsizje*-adót eleinte a zorniki és a pozsegai szandzsákból, a magyar végektől ugyancsak messze eső Srebrenicából és a „háború földjéről” gyűjtötték be, melyekhez igen hamar csatlakozott a szigetvári és a pécsi szandzsák. 1616. június 9.–1617. július 9. között a kanizsai kincstári napló együttesen 9299204. akcse bevételt tüntet fel *dzsizjéből*. A második bevételi csoport a *mukátákból* származott. Ez a speciális, a szultán számára lekötött adók, vámok és illetékek köréből állt, tartalmazta az eszéki hídátelési díjat, a környék cigányainak adóit, a marhák és a rideg állatok utáni illetéket és egyebet, amely ugyanerre az időre vetítve 1880375 akcsét tett ki. Mindebből az szűrhető le, hogy legkésőbb ettől az időtől kezdve a vilajetet a pécsi, a szigetvári és a pozsegai szandzsák alkotta. Ugyanakkor szokatlan a török közigazgatásban, hogy a beglerbégstől távol eső vidékek adóit is Kanizsának juttatták, nyilván a katonailag fontos, ám önmagát fenntartani nem tudó vilajet jövedelmének kiegészítésére. Ha a kiadási rovatot tekintjük, akkor kiderül, hogy a kimenő pénzek zöme a várkatonák zsoldjára kellett. Babócsa, Barcs, Berzence, Kanizsa, Kaposvár, Nádasd, Pécs, Szászvár, Szigetvár őrsgét fizették Kanizsáról, azaz csupa Drávától északra fekvő várat, a pozsegai szandzsák erődítményei teljességgel hiányoznak a felsorolásból. Ennek két oka lehetett: vagy nem a kincstár fizette az itt szolgálatot teljesítők zsoldját, vagy ami valószínűbb, más tartományhoz, konkrétan Boszniához tartoztak ebben a vonatkozásban. Maga a *kanizsai beglerbég* pedig jövedelemként folyamatosan hász birtokként bírta a szigetvári, és a gyakran a pécsi térséget.⁶

A vilajet egyre fogyatkozó és sokat sanyargatott népességének adójából az 1618–1619-es esztendőben a zsoldjegyzékek alapján a következő létszámot kellett eltartania:

a kanizsai vár őrsege	1372 fő
a segesdi vár őrsege	444 fő
a berencei vár őrsege	349 fő
a babócsai vár őrsege	359 fő
a szigetvári vár őrsege	429 fő
a barcsai vár őrsege	178 fő
a pécsi vár őrsege	249 fő
a kaposvári vár őrsege	309 fő
a nádasdi vár őrsege	46 fő
a sási vár őrsege	55 fő
az eszék híd őrsege	31 fő

Az összesen 3821 főnyi létszám, amely a vilajet váraiban tartózkodott, döntően a katonaságot takarja, de itt szerepelnek mindazok, akik állami díjazást kaptak: a papok (egyházi alkalmazottak), tanítók, raktárosok, mestercemberek és *csauszok*, mintegy 45 ember. A vilajet számára szükséges napi zsold 38478 akce volt, ami évi 14044470 akcét tett ki. Mint korábban már említettük, 1616–17-ben a bevétel 11179579 akce volt az adókból, így világosan látszik, hogy a kanizsai vár tartománya nem tudta önmagát fenntartani, központi támogatásra, más vilajetektől átadott bevételekre szorult.⁷

A bennünket közelebről érdeklő kanizsai várban a zsoldjegyzék alapján megismerhetjük a *katonaság összetételét*. A janicsárok (*müsztahfizok*) 84-en voltak, élükön egy *agával* (aki egyben a vár katonai parancsnoka is volt) és két helyettesével. Az ő zsoldjegyzékükön szerepel egy pap (*khátib*) is. A legénység nyolc szakaszra (*bölük*) oszlott, a tizedessel (*szerbölük*) az élen. Az *azábok* (gyalogosok) 11 csapatot (*dzseámet*) alkottak, mindegyik élén egy *agával*, összesen 569-en voltak. E rendes, a janicsárokkal vetélkedő gyalogkatonaságot egészítették ki a martalócok, akiket zömükben a délszlávok közül toboroztak, Kanizsán 63-an voltak.

Az *ulufedzsinek* nevezet lovasság 10 *dzseámetben* 584 főből állt. Az egyes csapatok mind a gyalogságnál, mind a lovasságnál eléggé eltérő létszámot mutatnak, az előbbieknél 129–25, az utóbbiaknál 100–41 fő között.

A műszaki alakulatokhoz tartoztak a tüzérek (*topcsik*) 34 fővel, egy *aga* vezetésével, három szakaszra osztva. A csapatok készletei házilag készültek, a fegyvergyártók a *dzsebedzsik* voltak, akik egy *bölüköt* alkottak, az *agával* és helyettesével 12 főt tettek ki. Egyben a fegyvertár készleteit is ők tartották számon. A zenészek (*mehterek*) igen fontos részei voltak a török haderőnek, ők öntötték a lelkesedést a seregbe, 6-an szolgáltak Kanizsán. A futári, követi és sok egyéb fontos megbízást teljesítő *csauszok* létszáma 5 fő volt. A kincstári raktárak felügyeletét 8-an látták el egy *aga* vezetésével. Köztük egy ács (*nedzsár*), akinek zsoldja jóval magasabb volt, mint az őket irányító *agáé*. Ennek alapján joggal gyaníthatjuk, hogy ő volt a fából épült vár építészeti felügyelője. Két fő mellé a diák jelzőt irták, ezek voltak az írásbeli munka végzői.

Leginkább államköltségen épültek a *templomok* és az iskolák, amelyeknek személyzete is a zsoldjegyzéken szerepel. A templomokat azon az alapon különböztették meg, hogy a közjogi jelentőségű nagy istentiszteletet, – melynek fő részét a császárért és a birodalomért mondott nagy imádság tette ki – a *khutbét* hol tartották. Ahol a *khutbét* imádkozták, az a *dzsámi*, mindig nagyobb és jelentősebb épület, mint a kisebb szertartások számára készült *meszdzsid*. A *dzsámi* és a *meszdzsid* közti törvényesen megállapított különb-

ség azonban a hódoltságban nem volt mindenütt tartható. A lakosság majdnem kizárólag a császár zsoldján lévő katona és tisztviselő volt, akik számára a *khutbe* imádkozást biztosítani kellett, ezért kisebb rangú papot is felruházhattak ezzel a joggal. Az *egyházi személyzet* rangfokozata a következőképpen alakult: 1. a *khátib* (aki az ünnepélyes pénteki istentiszteletet tartja, csak dzsámikban található), 2. az *imám* (aki a rendes lelkészi teendőket látja el), 3. a *müezzin* (aki a templomok tornyaiból éneklő naponta ötször az előírt imákat). Ezenkívül a templomokban kisegítő és szolgaszemélyzet is volt. A kanizsai templom 1619-ben dzsámi volt, élén Edrisz nevű pappal, aki egy személyben három hivatalt is ellátott. Ő volt a *khátib*, az *imám*, és bizonyos zsoldárok énekes is, így összesen 38 akce napi ellátmányt kapott. Mellette két *müezzin*, akik közül az egyiknek szintén három hivatala volt. Munkájukat a *müezzin*ek közé sorolható kántorok segítették. Ezenkívül a templom személyzetéhez tartozott a csarnokfelügyelő (*szermahfil*), aki az épület belső rendjére és tisztaságára ügyelt, valamint a szolgaszemélyzetnek parancsolt, egy *kájjim*, aki a templom vagyonának és jövedelmének volt a gondozója, és két énekes.

A vallási élettel keleten az *oktatásügy* máig hatóan a legszorosabb kapcsolatban van. Így a kanizsai zsoldjegyzékben az egyházi személyek között találjuk meg a tanítókat és tanárokat is. Az állam gondoskodott a török birodalomban arról, hogy a lelki szükségletek mellett az igaz hívők a tudományok alapelemeit is elsajátítsák. Az iskoláknak két fokozata volt ismeretes, a népiskola, vagy *mekteb*, melyet minden helyen találunk, ahol nagyobb számú gyerek volt. Emellett a nagyobb városokban, köztük Kanizsán is létezett a felsőbb iskola, a *medresze*. Míg a népiskoláknál tanhelyiségül általában a templomok szolgáltak, addig a felsőbb iskolának már külön helyisége volt, és az oktatás kiterjedt a mennyiségtan, csillagászat, természettudományok, orvostan és a bölcsészet körére is. A tanárok iskolai fokozat alapján kapták a fizetésüket, a kanizsai népiskolában tanító *moallim* 8, a medreszében tanító tanár 30 akce fizetést kapott. Remélhetőleg egyszer majd előkerülnek későbbi kanizsai zsoldjegyzékek is, amelyek lehetőséget adnak összehasonlításokra, ill. a 90 éves török uralom további elemzésére.⁸

A 17. század második felében a *kanizsai vilajetet átszervezték*, és nagymértékben kiterjesztették. Amennyiben a viszonyokat jól ismerő *Evlia Cselebi*-nek hitelt adhatunk, hét *szandzsák* tartozik ide, az említett Szigetvár és Pécs mellett önálló *szandzsák*-nak mondja Kaposvárt, Siklóst, ide kapcsolja Koppányt és két szlavóniai *szandzsákot*, az addig a boszniai vilajet részét képező Jakovát (Diakovár – ma Djakovo) és a már említett Pozsegát (ma Slavonska Požega [Horvátország]). A török történetíró szerint az „ellenség kezében van” Egerszeg és Kemenvár (ma Kemendollár) *szandzsákja*.⁹

A török adóztatás alapját az adóösszeírások képezték, amelyet az előretörő hadsereg nyomában járó adóösszeírók állítottak össze. Helységenként három év eredményei alapján számították ki a különféle adók és szolgáltatások összegét, és ezt török ezüstpénzben, *akcséban* fejezték ki. (A 16. század közepén 50 akcse egy magyar forintot ért.) Ez után jelölték ki a kincstár kezelésében lévő hász birtokokat, ill. a javadalmul átengedett *hász*-, *ziamet*- és *tímár*birtokokat. Az ezer akcsénél kisebb javadalmú birtokokat a *beglerbég* adta, ennél nagyobb jövedelmű birtokra csak biztosító írást (*tekere*) adhatott, a végleges döntés, a „*berát*” kiadása a Porta joga volt.

A források feltáratlansága, ill. hiánya miatt a kanizsai vilajet adóviszonyait, *javadalmi birtokviszonyait* ma még, mint láttuk, kevéssé ismerjük. Az eddig hozzáférhető források a későbbi vilajet területére csak az 1600-at megelőző időszakról vannak, amiket a lakosság szám, a pusztulás és a források hiányossági miatt sem vehetünk figyelembe. 1619-ben pontosan a kanizsai környékről tudjuk, az egykori uradalom hatvanhét falujából és mezővárosából ötvennégy „*deserta*” vagy „*nescitur*”, s csak tizenháromban van némi lakosság.¹⁰

A török birodalomban minden birtok után meg kellett fizetni az államnak a harácsot (*haradzs*, *dzsizje*), amennyiben a tulajdonosnak házán, földjén és szőlőjén kívül állatokban, borban és ingóságokban 300 akcse értékű vagyona volt. Ezen az alapon a 16. század közepéig szedték az adót, amikoris annak összege 50 akcse volt. A század 70-es éveitől azonban már szigorúbban jártak el, az adót az ingatlan vagyontól függetlenül mindenkitől beszedték. A kincstár ezen kívül magához vonta a borkimérést, a malomtartást, a halászati jogot, a vásárpénzeket, valamint a bírságokat, büntetéspénzeket.

A harácsot túl fizették a *kapuadót* a *szpáhinak*, vagy a föld birtokosának, amelynek összege 50 akcse volt, ezt két részletben, tavaszal és ősszel kellett befizetni. A termés és az állatok után tized járt, szedtek adót több állat után legelőhasználat fejében, s az adók a későbbiekben tovább szigorodtak és még rafináltabbak lettek.

A török adóztatás sok hasonlóságot mutatott a magyarországival, ami nem tekinthető véletlennek. Ugyanakkor a korszak nagy részében a török fennhatóság alá került terület jobbágysága adóját a volt magyar földesúr is behajtotta.

A legnagyobb hűbérbirtoka a pasának volt. A hász (*khász*) birtokokon a 100 000 akcse feletti jövedelmet adó szultáni vagy főtisztviselői javadalmakat értjük. *Ziamet* volt a neve a 20 000 akcsénél többet jövedelmező, *tímár* pedig az ennél kisebb hozamú birtokoknak. *Evlia Cselebi* szerint a kanizsai pasa jövedelme (1664 körül) 600 890 akcse volt. Tizenkét *ziamet*et és ötszázharminchárom *tímár*birtokost tartottak nyilván területén.¹¹

A török uralom alá került dél-zalai területek a hódítás után betagozódtak ebbe a rendszerbe, és új földesurakat kaptak. Az itt kialakult viszonyok a források feltáratlansága miatt ma még részleteiben nem ismertek. A *lakosság* száma különösen az állandó hadiállapotban lévő Kanizsa környékén nagyon váltakozó volt. A parasztok, akiknek nem volt hova menniük, az egyes hadiesemények után visszaszivárogtak, és újjáépítették falvaikat. A 16. században elkezdődött folyamat nem állt meg, egyre újabb települések váltak elhagyottá, de néhány, különösen a jobb adottságúak közül, minden pusztítás után megújult. Ilyen volt például Hahót, Újudvar, Gelse, Sormás és Bakónak. Gelsén 1639-ben protestáns prédikátor működéséről is tudunk, Csillag Dávid személyében.¹²

A török 1648-ban Hahót, Gelse, Szentbalázs és Kacorlak polgárait hajtotta vármunkára.¹³ Gelsén 1666-ban 8 házaspár jobbágycsalád élt, közülük 4-nek 2–2 marhája volt.¹⁴ Szepetnek 1670-ig tartotta magát, ekkor maradt pusztán és csak a visszafoglalás után települt újra.¹⁵ E falvak zöme *szpáhi* birtok volt. Török földesuraknak házanként vagy falvanként évi egy összegben adóztak. Hahóton házanként évi egy birodalmi tallérral, Újudvaron a falu évi 10 Ft-tal, természetbeni szolgáltatásokkal és robottal. A legjelentősebb Kanizsa környéki falu, Gelse birtokosa maga a kanizsai pasa volt, akinek együttesen évi 17 Ft-tal, 1 kas méhvel rótták le a járandóságot. Úgy tűnik, a szultánnak járó adót egységben 8 Ft-ban állapították meg évenként.¹⁶

Az elpusztult területek népességének némi gyarapodása ebben az időben csak egy forrásból táplálkozott, elsősorban Baranyába, Tolnába és Somogyba megindult a *délszláv lakosság beáramlása*. Az ún. rác falvak inkább a határtól távolabb alakultak ki, ilyenekről Kanizsa környékén nem tudunk.¹⁷

2. Az 1601. évi visszafoglalási kísérlet

A vár török kézre kerülése igen érzékeny csapást mért a magyarországi végvárvonalra. A nagyvezír, Ibrahim, miután Kanizsát elfoglalta és téli szállásra vonult, megkísérelte újból felvenni a béketárgyalások fonalát, de mielőtt a megbízottak összeülhettek volna, meghalt, így a kezdeményezés abbamaradt. Utóda, az ostromban részt vevő Lala Mehmet nem folytatta elődje útját.¹⁸

1601-ben döntés született arról, hogy az előző évi kudarcok kiküszöbölésére két jelentős sereg indul a török ellen. A Kanizsa alatt kudarcot vallott Mercoeur herceg most Fehérvár ostromára indult, míg Kanizsa alá Ferdinánd főherceg seregei érkeztek stájer és itáliai szövetséges hadakkal. A vár visszavételéért 1601. február 3-án Zala vármegye is könyörgött az országgyűlésen, és ezúttal nem talált süket fülekre.

Az előkészületek már nyáron megindultak, amikor Mátyás főherceg parancsára megkezdtek a sütőkemencék és istállók számbavételét Kőszeg, Kőrmend és Kanizsa környékén.¹⁹ Kanizsa sorsa ekkor már európai politikai ügyé vált, maga a pápa is felszólalt az érdekében. A Rudolf császárhoz írt levél szerint: „Kanizsa a gráci főhercegek tartózkodási helye, az Itáliába vezető út kapuja, új háborúk irmagja, amely a török birtokában maradva, éppen Itáliához való közelsége miatt, a kereszténységnek igen káros gyümölcsöket teremne; visszaszerzésére kell tehát törekedni az olasz fejedelmek segítségével, akik erre célra felajánlják közreműködésüket...”²⁰

Az ígért segítség nem maradt el. Ferdinánd főherceg seregéhez jelentős olasz egységek csatlakoztak. Augusztus 21-én Medici a toscanai segélycsapatokkal Grácból elindult Kanizsa felé. 22-én követte őt a császári hadsereg zöme Vicenzo Gonzaga mantovai fejedelem vezetésével; 23-án Ferdinánd és Miksa főherceg az Orfeo Galeani ezredes vezette tüzérséggel és végül Madruzzai a spanyol segédcsoportokkal. A nemzetközi haderő találkozási helye Ternitz volt, ahová 31-én megérkezett a Flaminio Delfini vezette pápai hadsereg is. A pápai had parancsnoka a pápa unokaöccse, Aldobrandini lett volna, ő azonban megbetegedett és Varasdon szeptember 16-án meghalt. Ferdinánd főherceg itt szeptember 3-án szemlét tartott, majd másnap az egész tábor megindult Kanizsa felé. Az ostromló sereg mintegy 30 000 embert számolt, kb. 50–100 ágyúval, de ezekhez nem volt megfelelő számú vontató ló. 6000 lövedéket vittek magukkal, de ebből 1800 a mocsárba veszett. Az ágyúk kezeléséhez 1000 tüzer kellett volna, de csak 500 volt, ezekből is sokan megszótktek. Az ostromra induló sereghez csatlakozott a terepet jól ismerő Zrinyi György vezetésével egy kisebb magyar egység is. A kedvezőtlen előjelcckel induló hadjáratot a gyors sikerre alapozták, hiszen ősszel indult, de ez azt is jelentette, hogy a török nem tudott már felmentő sereget hadrendbe állítani.

Az elővédet alkotó pápai hadosztály 9-én megközelítette Kanizsát, a vezérek Medici, Gonzaga és Galeani még aznap kikémlelték a vár környékét, majd 10-én reggel a vár alá nyomultak, ahová estére megérkezett maga a főereg is. Másnap érkezett meg az utóvéd, a toscanaiak, akik még aznap átkeltek a Kanizsa folyón és 18-án befejezték a minden oldalról történő körülfalazást.²¹

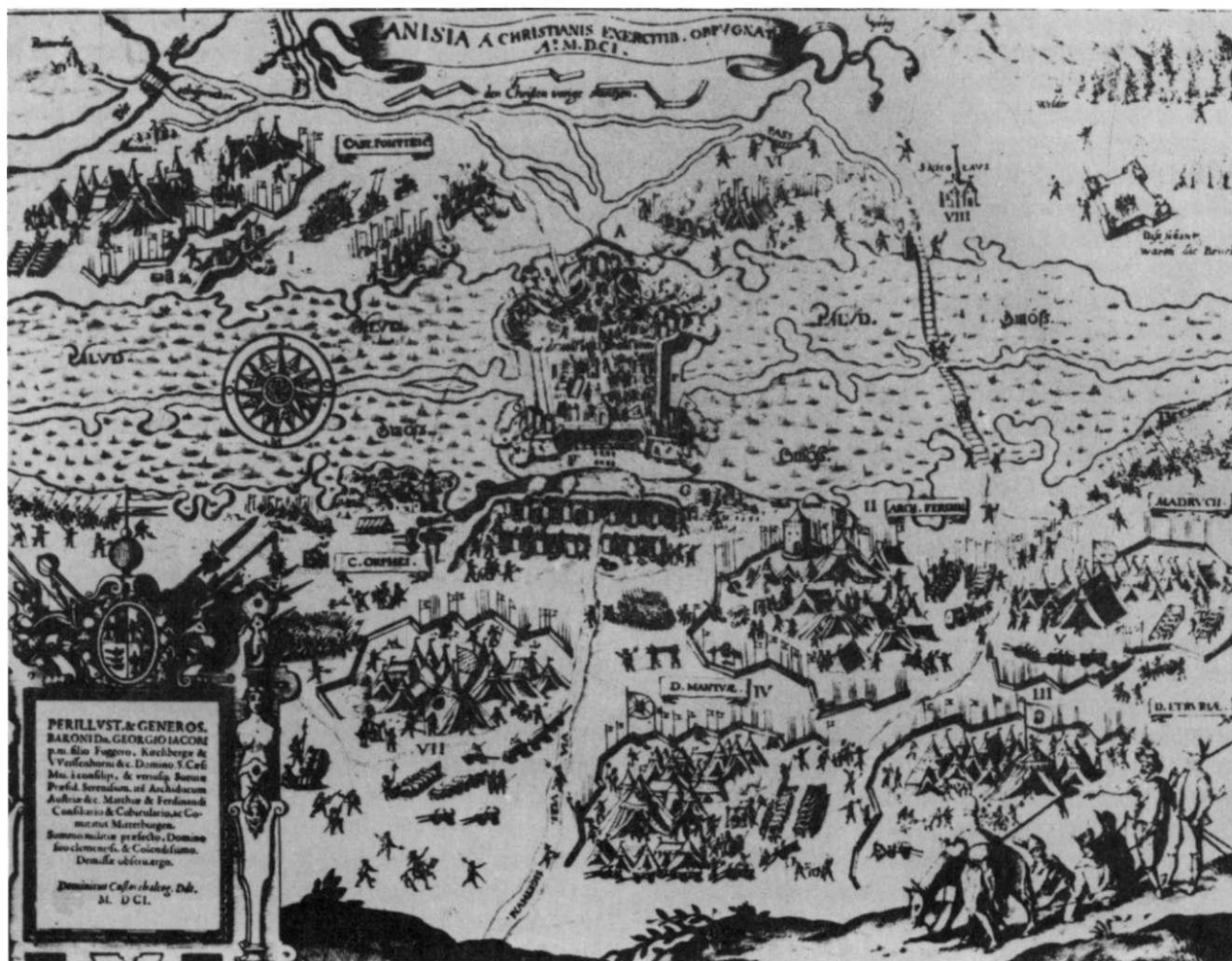
A várban tartózkodó török létszámát kb. 1000 főre lehetett becsülni. Bőven el voltak látva lőszerrel és élelemmel. Az ostromló sereg ugyanakkor a tüzérségi hiányok mellett élelmiszerellátási problémákkal küzdött, és nem volt elég anyaga a mocsár feltöltéséhez sem. Egy szemtanú szerint az utolsó pillanatban a sereg szeme láttára 300 szekér ment be élelmiszerrel a várba. A sereg csak ezután döntött úgy, hogy megkeresse az előző évben Ibrahim által használt átjárót,

s nagy részük 30 ágyúval átmenjen a keleti partra, nyugaton főleg csak a pápai katonaságot hagyva. A pápaiak 25 napig vesztegeltek a nyugati parton anélkül, hogy bármi eredményt értek volna, miközben a sereg jórésze keményen harcolt. Egyetlen hadműveletük, kísérlet a nyugati kapu hídjának elfoglalására, szeptember 29-én sikertelen maradt. Csak ezután hívták át őket, és kapcsolódtak az érdemi ostromba.²²

Az ostromot Orfeo Galeani irányította. A tüzérség parancsnok három útege a keleti oldal két bástyáját és a kapu felett emelt tornyot szinte földig rombolta. Parancsára a mocsár betöltéséhez kezdtek, de az igavonó barmok a takarmányhiánytól és a hidegtől oly elgyengültek voltak, hogy a munkára a katonák lovait kellett befogni. Október 2-án azonban elesett Galeani ezredcs, a tüzérség parancsnoka, és minden jel arra mutat, hogy az őt eltaláló puska lövés nem a törökök felől érkezett, hanem saját emberei közül ölte meg valaki, valószínűleg szándékosan. Helyét Chesí báró (a pápai sereg építésze) foglalta el.

Az események különben nagyon lassan haladtak. A szövetséges sereg a mocsár feltöltésével kísérletezett, mindez azonban jelentős embervesztéssel járt, és eredményre sem vezetett. Egyedül a tüzérség dolgozott eredményesen továbbra is, amely a főkapuhoz vezető híd körül a védnűveket alaposan megrongálta. Ezért Ferdinánd úgy döntött, hogy 30 századot a pápai segélyhadakból a főkapuval szemben helyez el. A törökök azonban vakmerően ellenálltak, sőt ellen-támadásokat hajtottak végre, a sáncok felgyújtásával kísérleteztek.

Az időjárás is az ellenség segítségére sietett, még ezen a napon nagy esőzések kezdődtek, s megjött a fagy is. Rossz időjárás közepette, nehéz körülmények között folytatták az ostromműveleteket. Több hét telt el, mikor rájöttek, hogy az eddigi módszerrel nem mennek semmire. Elhatározták, hogy fahidakat vernek az árokban lévő cölöpökre, így kísérlik meg a behatolást a falomladékon keresztül. Október 26-án megtették az előkészületeket a rohamra, átcsoportosították a tüzérséget. Magára a támadásra október 28-án került sor, az elkészített hidakon keresztül öt oszlopban. A műveletet nagy elszántsággal fedezet nélkül végezték. De amikor az árokhoz értek, nagy ágyútűzet kaptak. A támadó oszlopok élén azok a katonák haladtak, akik az előre elkészített hidat vették, amivel a várárkon át akartak kelni. A török nagyfokú tüzelése miatt azonban ezt az alkotmányt cipelő katonák mind egy szálig elesetek, a többiek pedig visszavonulót fűjtak, de az átkelésre alkalmas szerkezetet a sűrű lövedőzés miatt otthagyták. Az ostromlók legnagyobb megszegényítésére a törökök éjjel kilopóztak a várból és a hidat bevitték magukkal.²³ Miközben Kanizsán az ostromlók kudarcot kudarca halmoztak, Mercoeur herceg sokkal szerencsésebb volt, bevette Székesfehérvárt, és a felmentésre érkező nagyvezért is nyílt csatában legyőzte.²⁴ Miután 25-én

28. kép. Kanizsa ostroma 1601-ben. (Dominicus Custos metszete.)

a nagyvezér eltávozott Fehérvár alól, Mercoeur serege Pápára vonult vissza, ahol elhatározták, hogy Russworm gróf tábornagy 5000 gyalogossal és 2000 lovassal a nehéz helyzetben lévő Ferdinánd főherceg megsegítésére megy. A tábornagy november 14-én érkezett Kanizsa alá. A Kanizsa alatti táborban közben a betegség, a járvány is felütötte a fejét. Ugyanakkor az embertelen körülmények, a hideg, és az élelmezési problémák miatt rengetegen megszöktek. Hiába tették ki az akkor már teljesen rommá lőtt várral szemben a sáncokra először a Székesfehérvár bevételénél elesett török vezérek, majd a várat ostromlók nyugtalanítására kiküldött és a Herberstein által vezetett horvátok által szétvert tatárok fejeit, a kanizsai törököket nem tudták kétségbe ejteni. Ugyan több forrásból is tudjuk, hogy az élelmiszertartalékaiknak is a végén jártak, mégis kitartottak. Ha felmentő sereg nem is érkezett, az időjárás a törökök segítségére sietett. November 15-én Ferdinánd főherceg haditanácsot tartott, amelyen az ostrom folytatásáról vagy abbahagyásáról volt szó. Különösen az újonnan érkezett Russworm szorgalmazta a folytatást. Végül az olasz vezérek azon véleménye győzött,

hogy várjanak néhány napig, hátha az egyre rosszabbodó időjárás szelídjül egy kicsit, s akkor döntsenek véglegesen. Azonban ugyanezen az éjszakán, alig-hogy feloszlott a haditanács, viharos északi szél támadt, és hatalmas havazás kezdődött. *Istvánffy* azt írja „oly mély hó esett, minőre az emberek alig emlékeznek”, s az éjjeli fagyban a különböző földbe ástott vermekbe húzódtak közül 3000 ember lelte halálát. A sátrak nagy részének anyagát már korábban zsákok készítésére felhasználták, amelyekkel a földet hordták a mocsár betöltésére. A lovak és igavonó ökrök már korábban is a takarmányhiány miatt sorra hullottak, most a rendkívüli hidegben rakásra dőglöttek. A viharos szél a következő napokban sem csökkent, s a hideg is csak erősödött. Ekkor a vezérek úgy határoztak, hogy abbahagyják az ostromot. Az elvonulás november 17-én kezdődött embertelen körülmények között. A teljesen szétzúllott sereg kénytelen volt otthagyni az ágyúkat és csaknem az összes málhajukat, amelyek elvontatásához sem ló, sem kötél nem volt. Még ha lett volna is vontató eszközük, a tengelyig sárba ült és aztán odafagyott lövegeket megmozdítani akkor sem tudták volna. Összesen 80 ágyú

maradt Kanizsa alatt – amelyeket a lehetőségekhez képest megpróbáltak tönkretenni –, és lett a törökök zsákmánya. A visszavonuló sereg egy része Ferdinánd és a mantuai herceg vezetésével Csáktornya irányába vonult, és a különben egy napos utat 3 nap alatt megtéve – a fagytól és a török folyamatos támadásaitól rengeteg embert, köztük a katonákhoz tartozó nőket és gyermekeket veszítve – érkezett meg Csáktornyára, ahonnan a különböző seregek más-más irányba távoztak. Russworm, Nádasdy és Medici észak felé Kapornakon és Szombathelyen át Bécsbe ment. Konkrét adataink a pápai sereg veszteségeiről vannak, amely december 3-án érkezett Marburgba, ahol Delfini megszemlélte őket. A 10 000 fővel elindult pápai hadosztályból mindössze 3500-an maradtak.²⁵

A török történetíró, *Kjátib Cselebi* is, aki az ostromról részletesen, a szokásos török túlzásokkal, de sok adatában más forrásból is megerősíthetően tudósít az ostromlott törökök nehéz helyzetéről, hosszan ír azokról a cselekről, amelyekkel a törökök az ostromlókkal elhitették, hogy mind lőszerezéssel, mind élelmiszerezéssel jól állnak. Például a Szigetvárra küldött segítségkérő küldönc szándékosan elhagyott egy ilyen tartalmú levelet. E szerint negyvenöt ágyú lett a törökök zsákmánya, négyezer „talján” puska és számtalan egyéb holmi.²⁶

1601 decemberében kelt Jemicsi Haszán pasa nagyvezír jelentése a szultánhoz a Kanizsa körüli eseményekről. Szerinte negyvenkét ágyút zsákmányoltak, és a tábor egyéb felszerelése mellett nagymennyiségű lőport, amelynek elhordatására a pozsegi béget rendelte ki. A nagyvezír szerint 6–7000 ostromlót vágtak le, akiknek fejét végigrakták a várfalon.²⁷

Kanizsa visszafoglalási kísérlete több okból vallott kudarcot. A támadó sereg nem volt kellőképpen felkészülve az ostromra, kevés eszközzel rendelkezett a mocsár feltöltéséhez. Az ostromot kelet felől a vár legerősebb oldaláról erőltették, és csak a november 15-i haditanácson jöttek rá részben az ott lévő magyarok tanácsára, hogy nyugat felől kellett volna támadni, ahogy a török azt az előző évben tette. Az elkövetett katonai hibák mellett nem számoltak azzal sem, hogy a török ilyen rövid idő alatt fel tudja készíteni az ostromra a várat, nem mérték fel kellően a védők elszántságát, ugyanakkor elkövették azt a hibát is, hogy szinte az orruk előtt bejuthatott a várba az utánpótlás. Mindezeknek a katonai hibáknak ellenére a kanizsai török olyan helyzetben volt, hogy ha az időjárás nem siet segítségére, a vár néhány napon belül elesett volna. A kudarc végül is nem az elkövetett hibák, hanem a rendkívüli időjárás miatt következett be. Az ostromló császári sereg a nagy embervesztés mellett a nehezen pótolható tüzéségét is zsákmányul hagyta a törököknek. Az anyagi és embervesztésen túl a sikertelenség lelkiileg is megvi-

selte a császári hadvezetést, amely ezután hosszú időre lemondott Kanizsa ostrommal történő visszavételéről.

1602 tavaszán a vilajet területéről 2000 parasztot vezényeltek a vár újjáépítésére. Kijavították a palánkot, a dzsámíhoz egy minaretet emeltek, felépítették a szerájt, a hadiszertárt, és „egy-két” fürdőt is építettek. A környék lakossága, *Kjátib Cselebi* szerint háromezer ember hódolt be ezen a tavaszon a kanizsai pasának.²⁸

3. A Kanizsával szembevetett végvár vonal kiépítése és első korszaka (1601–1664)

A hatalmas költségekkel erősített kanizsai vár eleste és a visszavételére történt próbálkozás kudarcában változtatta meg a katonai és politikai helyzetet a Balaton és a Mura közti térségben. A Kanizsa patak völgyén észak–dél irányban húzódó, majd Kanizsától északkeletre forduló védelmi vonal szétpattant. A megye délnyugati része török uralom alá került. Kanizsa elvesztése egyben a hozzá tartozó kisebb erődítmények jórészen a megsemmisülését is jelentette (Bajcsa, Fityeháza, Keresztúr, Molnári, Csákány, Szöcsény, Csány, Újudvar [Korpavár], Rajk, Sárkánysziget, Kacorlak, Gétye, Isabor, Khieimannsziget). Egyedül a török által elfoglalt Kiskomár visszavételére és újjáépítésére került sor 1601-ben.²⁹ Az alapvető feladat az új védelmi vonal kiépítése, és szervezetének kialakítása volt.

A török Zala területén tudomásunk szerint nem kísérletezett egyetlen feladott erődítmény újjáépítésével, vagy új vár létesítésével. A magyar végvár vonal kialakítását, Kanizsa szerepének kiváltását nagymértékben sürgették az 1600 utáni első évek eseményei. A török ugyanis jól kihasználta a hirtelen támadt úrt. Az országban teletűzött tatár hadak 1603. január 19-én kanizsai kalauzaik segítségével Alsólcindva, Szombathely vonalig raboltak és január 25-én már hatalmas zsákmányukkal Szigetváron voltak.³⁰ A hadjáratot áprilisban megismételték, lényegesen nagyobb erővel. Gázi Giráj kán tatárjaihoz csatlakozott Hasszán kanizsai pasa és a boszniai pasa serege is, Szlovéniára törtek és végigdúlták.³¹ Válaszul Kollonich hajdúival megtámadta és felgyújtotta Kanizsát, de elfoglalni nem tudta.³² 1604. május derekán a török az Alsó-Kerka-völgyi erődöket támadta meg, és végigrabolta a Muraközt. Az árvizek miatt Szécsinsziget és Szemenye várával nem bírt, de Dobri erődítményét bevette és elpusztította.³³

Az 1601. évi országgyűlés határozataiból kitűnik a cél: „hogy a Rába folyón túl azt a hosszan elnyúló vidéket, amely egészen Kanizsáig őrség nélkül áll és a nyilvános elvesztésének s az ellenség rablásainak kitéve van, Kanizsától erre felé néhány mérföld tá-

volságban őrségekkel megmentsék”. A rendek szorgalmazzák, hogy a védelem súlyát, amely ekkor a Rába átkelőinek környékén összpontosult, helyezték előbbre, és Pölösket, Egerszeget, Kapornakot, Zalabért, Kemendet, Lentit (Nemphti), Szécsiszigetet, Szentgrótot, Szemenyét és Alsólendvát őrizték és néhányat ezek közül „fővéghelyekül kiválasszanak”. 1602-ben és 1604-ben az ingyenmunkákat már ezekhez a várakhoz rendelték.³⁴

A védelem szervezését és a viszonyok rendezését a török támadásokon kívül az is bonyolította, hogy 1605 májusában Bocskai hadai Némethy Gergely vezetésével átkelnek a Dunántúlra. A végvárak őrsége Bocskai pártjára áll. A török csapatok támogatják a hajdúkat.³⁵

1606-ban a zsitvatoroki béke zárja a tizenöt éves háborút és a Bocskai felkelés hadműveleteit. A Kanizsa körül kialakult zavaros helyzetet azonban a békekötésben sem lehetett tisztázni. Ezért a béke 17. §-a úgy rendelkezett: „Kanizsa vára és vidékének felügyelete a budai vezérbasa és Batthyány Ferenc grófra bízatik kötelességükké tétetvén az azokhoz tartozó javadalmak, valamint ezek jogai fölötti szigorú őrködést, hogy mindenképp a maguk valóságban csorbítás nélkül sértetlenül hagyassanak, a vár építhető és javítható, de más új nem építhető...”. 1608 októberében Ahmed szultán a béke megerősítését kimondva úgy foglalt állást, hogy a vitás hovatarozású Kanizsa körüli falvakat az említett két személy közreműködésével pontosan jelöljék ki.³⁶

A békekötést követően kerül sor a végvár vonal első megszervezésére. Ebből az időből ismerünk a Batthyány levéltárból egy iratot, amely „Az mely Vegek Canisa ellen szükségesek vonanak es mellik vegben menny embert keolleön tartany” címet viseli. A tervezet 28 várnevet tartalmaz és a beléjük javasolt létszámot is.³⁷

1607-ben készült egy, az előző iratot felhasználó felterjesztés a Kanizsával szembeni végvár vonalról. Ebből tudjuk, hogy az újonnan létrejött dél-dunántúli (Kanizsával szembeni) főkapitányság 24 várban 1060 huszár, 300 archibusier, 1632 hajdú és 700 német katona állomásozott, akiknek egy havi zsoldja 21966 forint volt. Ez a végvár vonal még több olyan erődítményt foglalt magába, amelynek fenntartása a későbbiekben nem volt indokolt, illetve gazdaságos (Szemenye, Szentmiklós, Dobri, Csesztreg, Tárnok, [Pusztá-]Szentpéter).³⁸

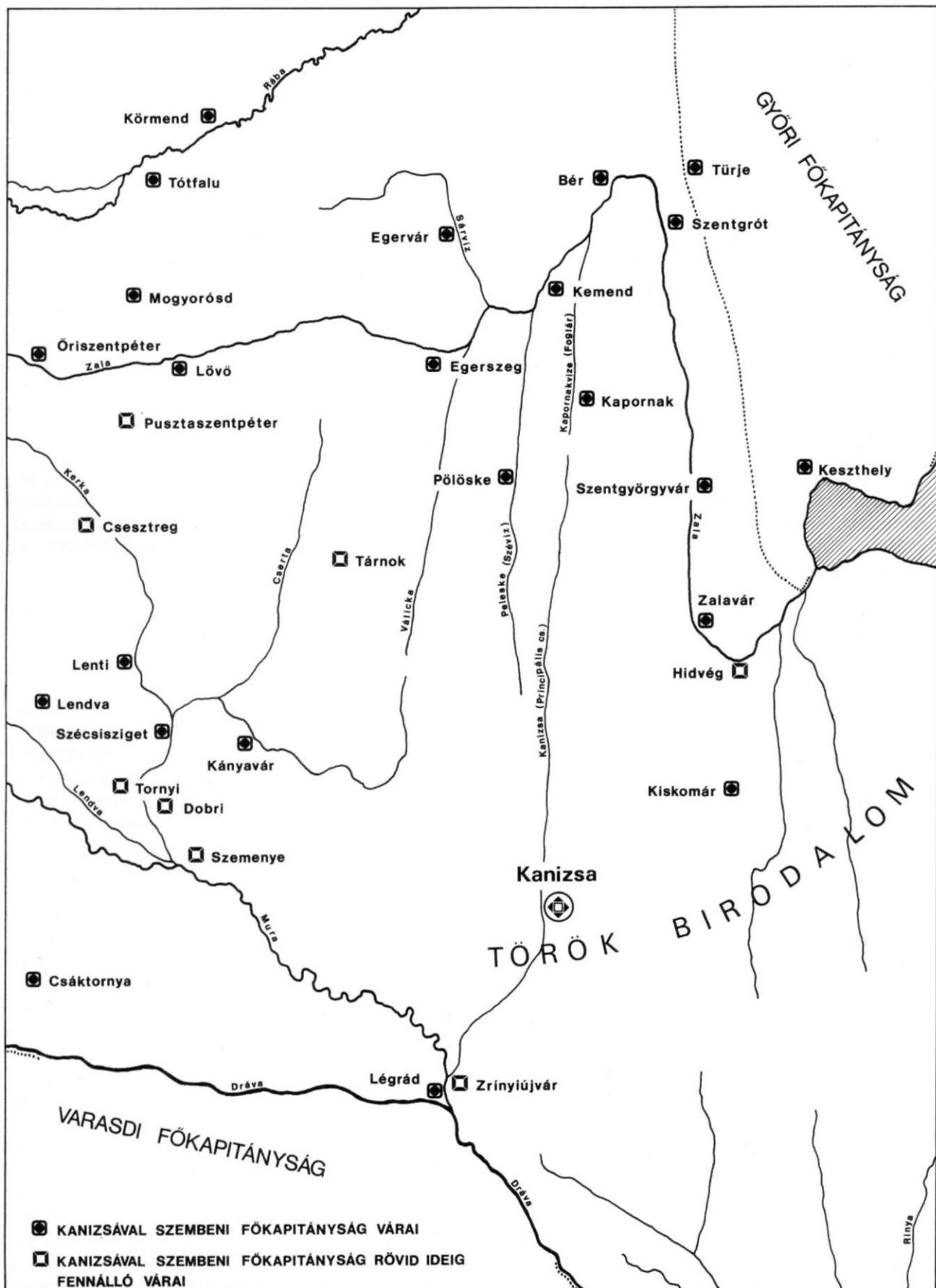
A végleges végvár vonal és a Kanizsával szembeni végek teljes szervezeti kiépülése csak Bethlen dunántúli hadjáratának eseményei után mehetett végbe. 1620-ban Haller György és Halasi Fekete Péter kapitányok sorra megszerzik a dunántúli várakat, köztük Sümeget, Egervárt, Egerszeget. A várak magyar őrségének átállása elejét vette a török „segélynyújtásnak”. 1621-ben Mehmet aga Kanizsa várának parancsnoka közös akcióra hívja a komáriakat, akik

Bethlen követét is Kanizsán találják, de nem kap határozott választ. A zalai végváriak csak Bethlent, de nem a törököt fogadják el partnerül.³⁹

A Kanizsával szembeni főkapitányság székhelye Körmené lett. Itt székelt a mindenkori főkapitány, aki az egész században a Batthyány család tagja volt. Maga a végvár vonal mélységben tagolt, a korábbi időkhöz hasonlóan elsősorban a nehezen áthatolható mocsaras völgyekre, vagy az úttalan erdős dombvidékekre támaszkodott. Az erődítmények egy nyitott száju zsákot alkottak Kanizsa körül. Ennek déli szája Légrád volt a Muraköz „spiccén”, folytatása a Zrínyiek muraközi kapitánysága Csáktornyával, amelyhez a Mura vonalát őrző görék tartoztak. A Kerka völgyét Szécsisziget, Lenti, Kányavár őrizte. (A későbbiekben Alsólendva is csatlakozik ehhez a sorhoz.) A nehezen járható Göcsej vidéken ekkor már nem volt erődítmény. A főkapitányi székhely Körmené, a Rábán túl és annak előterében Mogyorós és Tótfalu, majd a Zala völgyében Lövé, Egerszeg, Egervár (oldalvölgyben), Kemend, Bér, Szentgrót, Szentgyörgyvár, Zalavár és a zsák északi szája, a török területbe beékelte Kiskomár állt. A belső zalai vidékekre, mint egy előretolt hídfőállás Pölöske és Kapornak várai vigyáztak.⁴⁰ Közülük Csáktornya, Alsólendva, Lenti, Kányavár, Peleske, Kemend, Szentgrót, Szentgyörgyvár magja középkori vár, várkastély volt, amit palánkfalakkal, külső várral erődített. Kapornak és Zalavár ugyanígy megerősített kolostor volt, míg a többi a 16. században a szükség létrehozta föld-fa építésű palánkerőd.

A várak nagyságrendileg, az őrség tekintetében, de még inkább fontosságukban nem voltak egyformák. Egerszeg vára, mintegy a középtengelyben a vicegenerális, a főkapitány helyettesének székhelye, a Zala átkelőjében a drávai átkelő kapuja volt. A stájer határ felé vezető legrövidebb út kapuja Lenti vára, a Muraköz kapujában Somogyot, így Kanizsa mögöttes részét figyelő Légrád vára, Kanizsa hátában pedig a mocsarak közé szorított földnyelven egy keskeny fonállal az országhoz kapcsolva, a Kanizsa mögötti területeket lezárni, ellenőrizni képes erődítmény, Kiskomár volt.

Így Egerszegnek 1638-ban 350, Lentinek 200, Légrádnak 200, Kiskomárnak pedig 360 főnyi őrsége volt. Az alsó határt Lövé és Bér képviselte 26–26 katonával. A század első felének végén 722 lovas és 1297 gyalogos, összesen 2019 fő királyi zsoldban álló katona állt szemben a zalai végeken a kanizsai törökkel.⁴¹ Ez a széttagolt katonai erő csak úgy volt képes a portyázások megakadályozására, hogy bevezette az ún. hírlövő mozsarak alkalmazását. A végházak kihasználva azt, hogy a köztük lévő távolság csekély, kidolgozták az őrhelyekről meghatározott számú lövéssel történő riasztást. Ez a módszer nem volt új, de hatásos kidolgozására és részletes szabályozására csak Kanizsa eleste után került sor. Batthyány I. Ádám

9. térkép. A Kanizsával szembeni Főkapitányság 1600–1690

1664. január 17-i főkapitányi utasításából ismerhetjük meg a hírközlés rendjét és a haderő szükség szerinti átcsoportosításának módját. A főkapitány meghagyta a kapitányoknak, hogy ha a török Pölöske délről megkerülve átjutna a végvárvonalon, akkor a pölöskeiek egy ágyúlovással figyelmeztessék Kemendet, az pedig ugyancsak egy lövéssel Egerszeget és Szentgrótot. Ezt hallva a négy végvár katonái minél nagyobb számban a lukafalvi malomnál gyülekezzenek, hogy együtt mehessenek az ellenségre. Ha ellenben az ellenség észak felé kanyarodott, akkor a pölöskeiek kettőt lőttek, a kemendiek egyet. Abban az esetben, ha a török már a Zala folyón is átkelt, Egerszeg kétszer lőtt, ezzel hírül adva a kemendi kapitánynak, hogy a lukafalvi malomnál várakozókat rendelje be Egerszegre. Az egerszegi két lövés a második vonalba tartozó Körmendet is riasztotta, amelynek őrsége Katafánál (Vas vm.) gyülekezett és várt a további parancsra.⁴²

A várak nagyságrendüknél és kiépítettségüknél fogva csak a szembenálló török haderő akcióinak elhárítására voltak alkalmasak. 1618–19-ben az egész kanizsai vilajet zsoldos hadereje 3821 ember volt, 1664-ben *Evlia Cselebi* szerint a javadalombirtokosok katonáival együtt a kanizsai pasának 5000 ember volt. A zalai végvárvonalnak azonban nem kellett egyedül ennyi emberrel szembenéznie, hiszen leszámítva a várakban maradó őrséget, a vilajet katonáinak a győri főkapitányságnak a Balaton vonalát védő zalai váraival, Keszthellyel, Szigligettel, Csobánccal és a Dráván túli Vend főkapitányság haderejével is számolnia kellett. A királyi végvári katonaságon kívül a főúri magánkatonaságokkal is komoly erőt képviseltek. A Batthyány családnak (amelynek tagjai a főkapitányságot nemzedékeken keresztül viselték) háromféle fegyveres erő állt rendelkezésére:

a) A királyi kamara által fizetett 150 lovas és 100 gyalogos katona (az ún. „ország lovasai” és „ország gyalogosai”)

b) A reájuk ruházott adóból fizetett katonaság

Év	Főkapitánysági hadak (két hadnagyságban)	Körmendi vicekapitányság	Csákányi és szentpéteri lovasság
1630	436 lovas	126 lovas	31 lovas
1635	433 lovas	–	–
1637	436 lovas	–	–
1640	433 lovas	129 lovas	–
1658	849 lovas	137 lovas	160 lovas

c) A Batthyány család által fizetett és tartott ún. *continuos udvar* népe: 254 lovas és 350 gyalogos.⁴³

A fenti adatokból megállapítható, hogy ha a papíron lévő létszámadatokat tekintjük, akkor a kanizsai

töröknek és a magyar végbelieknek a létszámviszonyai megfeleltek egymásnak. Azonban ezek az adatok a fizetelenség, a háború és a járványok következtében szinte soha nem voltak a valódi helyzettel szinkronban. Gyakori helyzetet világít meg 1650-ben Pölöske kapitánya, Eördögh István levelében, amelyek a főkapitányhoz írt: „... igen kevesen szorultam a végházban, az szegénylegények mind elszéledtek, ki az aratás kedvéért, ki éhség miatt, kérném Nagyságotat . . . bárcsak két hétre adna valahonnan akár csak tíz hajdút . . .”⁴⁴ Bár pénzügyi okokból nem került rá sor, mégis napirenden volt, hogy Kanizsa ellensúlyát egy megfelelő, avagy néhány jelentősebb erődítménnyel teremtsék meg. 1618-ban a rendek három „örhelynek”, Zalavárnak, Lentinek és Egervárnak a kiépítését szorgalmazták. Közülük az utóbbit úgy vélték Magyarországnak, Zalavárt a királynak, Lentit pedig Stájerországnak kell vállalnia.

Lenti várának átépítésére a 17. század közepén tervrajzok is készültek. Az egyik nagyméretű elővárval akarta a régi várat kibővíteni, a másik egy hatalmas ötszögű erődítményt képzelt el a kor legmodernebb elvei szerint, amelynek méreteit jellemzi, hogy a régi belső vár egész területe az új vár egyik bástyájának alapját képezte.⁴⁵

Kanizsa török helyőrsége, és a Kanizsával szembevetett végek között békeállapot ide vagy oda, ugyanúgy hadiállapot állt fenn a 17. században is, mint a korábbi időszakokban. A végváriak minden eszközt megragadtak, hogy a töröknek ártsanak, és a törökök sem maradtak adósaik. Soha nem mondtak le arról sem, hogy Kanizsát csellel, vagy bármilyen eszközzel visszaszerezzék. 1607-ben például a komári főkapitány arról érdeklődik Batthyány Ferentől, hogy Kanizsát elfoglalhatja, vagy felégetheti-e. Azt írja, hogy van benn egy emberük, név szerint Kerecsényi Péter, aki, ha hitlevelet kap, kijön a dolgot megbeszélni. Érdeklődik, hogy áll a törökkel kapcsolatos bék tárgyalások ügye, megcsinálható-e egyáltalán a dolog.⁴⁶ Történt ez egy esztendővel a zsitvatoroki békekötés után, mutatva azt is, hogy mennyire voltak tájékozottak az eseményekről a magyar főtisztek. Különösen a közeli kiskomáriak voltak nagyon aktívak. 1630-ban a törökök juhait hajtották el a vár alól, válaszul Armhat aga néhány komári polgárt tett vasba.⁴⁷ 1639-ben Batthyány I. Ádám is nyíltan céloz a kanizsaiakhoz írt levelében a vár elfoglalására.⁴⁸ 1641-ben a magyar végváriak megütötték az igali vásárt. A nagy vállalkozáson 2891 dunántúli vitéz vett részt. A zsákmányból tartott kótyavetyén Körmenden 8862 Ft jött össze, a kiskomári, zalavári stb. kótyavetyéken ez az összeg 14 283 Ft-ra emelkedett, azaz minden résztvevő 4 Ft 60 krajcárt kapott. A rabokat, lányokat, asszonyokat külön árverezték, ami további 5727 Ft-ot eredményezett.⁴⁹

A szinte mindennapos kisebb-nagyobb csatározások ellenére, a komolyabb próbálkozások, a várak

elleni támadások általában csak a tervezetés szintjén maradtak. A végvárak elleni támadás ugyanis háborús ok volt, ezt egyik fél sem merete felsőbb utasítás nélkül megpróbálni. Éppen ezért keltett általános megdöbbenést a kanizsai török nyílt békeszegése Kiskomárnál.

1651 augusztusában a kanizsai török a pasa vezetésével 6–7000 emberrel megtámadta az annyi bosszúságot okozó kiskomári végházat. Négy ágyúval reggel 4 órától délután 3-ig tartott augusztus 15-én az ostrom. Mind a végbeliek, mind a török jelentős veszteségeket szenvedett. A hat kiskomári pattantyúsból csak egy maradt életben. A török három kocsi halottat vitt be Kanizsára. A várat nem sikerült elfoglalni, de a várost és a majort elégették, a komáriaknak csak egy napi élelmük maradt. Batthyány I. Ádám hitetlenkedve írja a nádornak, hogy ez béke idején megtörténhetett. Az események majdnem háborúba torokolltak. A vármegye nemesi felkelést rendelt el. Batthyány I. Ádám és Zrínyi Miklós hadai Kiskomár alá vonultak. Nyílt háború kitörése fenyegetett. A Haditanács segítséget ígért, a segélycsapatokat maga Puchaim a Haditanács alelnöke vezette. A mintegy 7000 főre duzzadt sereg augusztus 31-én válaszul a segesdi várat támadta meg. Az alsóvárost felgyújtották, és megkezdték a vár ágyúzását. A bécsi udvar azonban a vállalkozást leállította. Kiderült, hogy a kanizsaiak jóváhagyás nélküli vállalkozásáról volt szó. Zrínyi katonái fogták el a szultán Kanizsára küldött dorgáló levelét, melyben ezt írja: „nem tudjátok-e, hogy bennünket új bajok fenyegetnek? Hogy Ázsiát a szpáhik és janicsárok viszálya fenyegeti. Más helyről sincsenek jó híreink, nincs ideje most az elbizakodottságnak.” A békebontók tettükért fejükkel fizettek.⁵⁰

Hasonló módon állították le Zrínyi vállalkozását 1660-ban, amikor az égő Kanizsát próbálta elfoglalni.⁵¹

A végváriak igyekeztek állandóan figyelemmel kíséreni a kanizsai török minden lépését. Igen nagy figyelmet fordítottak a kémtevékenységre, amelynek központja a közeli Kiskomárban volt. A sokszáz jelentés, amelynek zömét a Batthyány levéltár őrizte meg számunkra, világosan mutatja a hírcik forrásait. Mindig is volt fizetett emberük benne Kanizsán, a törökök között.

1643-ban Bessenyei főkapitány ezt írja: „Mind Kanizsán, mind Szigetben bizonyos embereim vannak vigyázásba.”⁵² Voltak olyan kémek, akik török tudásuk és alkalmasságuk révén tudtak belopódzni az ellenség fészkeibe. 1607-ben Nádasdy II. Tamás kémje a görében tartott divánt hallgatta ki. 1612-ben Szabó Balázs volt Zrínyi György kiváló kémje, aki már Kanizsa ostroma alatt is leveleket vitt be a várba.⁵³

Igen sok adatot szolgáltatottak a Kanizsára áruikkal és adójukkal bejáró hódolt parasztok, ám az ő híreik nem voltak annyira megbízhatóak. A hódolt parasz-

tok azonban nem csak a magyarok, hanem a törökök számára is kémkedtek, mint erről jelentések tanúskodnak. Bizonyosnak tűnik, hogy a törökök ugyanúgy kivallatták őket, mint a végbeliek, és a nekik dolgozók között még nemes ember is akadt.⁵⁴

Rendszeresen kivallatták az elfogott török foglyokat is, akik vallomását a többi forrással egybevetették. Rendszeres volt a Kanizsa alá küldött portyázók ilyen célból történő kiküldése. A végváriak így módon a török vállalkozásairól igen gyakran kaptak előzetes híreket, tudtak a csapatmozgásokról, a pasák és egyéb tisztségviselők gyakori váltakozásairól is.

Természetesen a török kémiszolgálat is aktívan működött. Erről csak közvetett adataink vannak. 1652-ben Pethő László jelenti Komárból: ő békével érkezett Komárba, de keszthelyi kísérei alig szaladhattak át Hídvégen, fél óra múlva a kanizsai törökök ott termettek utánuk. „Jó kémeik voltak az ebeknek.”⁵⁵

A jó értesülésekre igen csak szükségük volt a kis létszámú, elhanyagolt zalai végváriaknak, akik csak egymás támogatásában reménykedhettek.

Bécsben nem sokat törődtek velük. A Kanizsával szembeni várak a 17. században legfeljebb felújításokon, kisebb átépítéseken estek át, egyáltalán nem feleltek meg a korszerű várépítés elveinek. Talán az egyetlen kivétel Kiskomár, amely modern földelőműveket kapott, bár maga a régi vár továbbra is jórészt változatlan maradt. Egyik zalai erődítmény sem volt képes egy ostromtűzérséggel felvonuló török seregnek ellenállni, de a hadjáratok fő vonalától távol eső vidéken erre sokáig nem is volt szükség. Amikor azonban 1664-ben a nagyvezírnek Kanizsa felmentése után indított hadművelete során először jelent meg komoly haderő falaik előtt, a zalai várak őrségének zöme meg sem kísérelte az ellenállást. Néhányan egy-két napig becsületből kitartottak, akik pedig vállalták a küzdelemet a kis Pölöske várában, mindnyájan hősi halált haltak.⁵⁶ Feladatukat, a kanizsai török erőknél a királyi Magyarország területére történő becsapásai megakadályozását, a határvonal őrzését és nem utolsósorban az ellenség állandó nyugtalanítását becsülettel teljesítették.

4. Magyar adóztatás a török hódoltságban

Már a 16. század eseményei során utaltunk rá, a magyar államhatalom, nemesség és egyház ugyan kiszorult a török területekről, de nem mondott le róla, a korábbi birtokviszonyokat érvényesnek tekintette. A várakba zárkózott török helyőrségek nem tudták megvédeni a területeket a behatolástól.

A török területeken a 16. századi viszonyokhoz hasonlóan a magyar földesurak, de még inkább a végvári kapitányok és tisztek, akik a távolban lakó tulajdonostól megvásárolták vagy zálogba vették a

haszonvételeket, rendszeresen behajtották az adókat. Ezeknek a jövedelmeknek tagadhatatlanul igen jelentős szerepük volt a magyar végvárrendszer fennmaradásában is.

Az adóztatás formája a már a 16. század második felében is meglévő, most azonban általánossá váló summás adóztatás lett. Ennek az egyetlen pénzsummával való adóztatásnak az adózó és az adóztató térbeli elkülönüléséből adódó problémák, a telekrendszer pusztulása stb. az oka. Ez természetesen csak ritka esetben jelentett tiszta formát, rendszerint egyéb szolgáltatásokkal, haszonvételváltóságokkal egészül ki. A babócsai uradalomnál például 1651-ben a summa mellett ajándékként csizma, papucs és vad szerepel.⁵⁷ Ahol erre szükség volt, ott ebben az időben is túlsúlyban volt a munkaszolgáltatás. A zánkaiak és a gyékényesiek ugyanebben az évben azért fizettek csekély summát (együttesen 7 forintot), mert a „mándi malom gáttíatt töltik esztendőben kétszer; Szent Miháli napban, valamédigh végben nem viszik az malom körniöl való dolgot, Szent Görgei napban is anny ideigh”.⁵⁸

A 17. században a Kamara sorban visszabocsátotta az egyházmegyék főpapjainak és az egyéb tizedszedési joggal felruházott egyházi testületeknek a korábban főleg a végvárak fenntartására fordított tizedjévedelmeket. A kanizsai vár tövéig nyúló Somogy tizedei Szent István király óta a magyarországi bencés rend központjába, a pannonhalmi apátságba folytak be. Az apát hol maga igyekezett behajtatni a dézsmát, hol pedig árendába adta ezeket a falvakat. Az apát dézsmaszedői nemigen boldogultak. Erről tanúskodik az az utasítás, amelyben II. Ferdinánd király 1632-ben megparancsolja Sárkány István kiskomári kapitánynak, hogy ha szükséges, katonáival segítse a dézsmaszedést. A kapott parancsot azonban nem vették komolyan a végék kapitányai. Ezt mutatja Pálffy Mátyás főapát levele, amelyben 1641-ben arra figyelmeztette a dézsmálást egyenesen akadályozó Bessenyei Ferenc kiskomári főkapitányt, hogy „császár és koronás király urunk parancsolta kegyelmednek, hogy minden segítséggel az ottvaló dézsmámnak percipiáltatásában.”⁵⁹ Nem is nagyon igyekeztek, hiszen a tizedek árendába vétele a kapitányok privilégiuma volt. Az apátok is jobbnak látták a királyi parancsokkal nem törődő, viszont a behajtást a tényleges katonai erő birtokában végrehajtani tudó végbeli tiszteknek a tizedszedési jogot bérbeadni. Természetes volt, hogy ebben a Kanizsa vára mögötti török területre legkönnyebben bejutni képes Kiskomár és Keszthely kapitányai jártak az élen. Így 1622-ben Himmelreich György főapát 100 magyar forintért Bakách Sándor keszthelyi főkapitánynak, 1639-ben pedig 250 forintért Szántóházy Zsigmond kiskomári vicekapitánynak adta árendába a somogyi tizedeket. Ezek az összegek elég alacsonynak tűnnek, aminek az lehet az oka, hogy egyes megfelelő hatalommal ren-

delkező földesurak nem engedték meg az árenda beszedését, és Somogy nagy része az ő birtokukban volt. Különösen élen jártak ez ügyekben a Zrínyiek, akik mindent megtettek, hogy a főapát dézsmásait távol tartsák falvaiktól.⁶⁰

A meghódolt területek jobbágysága továbbra sem tudott kibújni a *gratuitus labor* (a várakhoz adandó ingyenmunka) alól, legfeljebb terheit fokozta, hogy a török várakhoz is igénybevétték munkaerejét. Az 1618-as országgyűlés decretuma értelmében Somogy megye nagy része Kiskomárhoz tartozott ingyenmunkát végezni, kivéve a Zrínyi-birtokokat, amelyeket Légrádhhoz, és a Lengyel család birtokait, melyeket a család szigligeti és szentgyörgyvári váraihoz osztották be.⁶¹

A kanizsai uradalom török fennhatóság alá került falvai, melyeknek adóját a vár közelsége miatt amúgy is rendkívül nehéz volt behajtatni, 1620-ban az eladás sorsára jutottak. A király 1620-ban 6000 Ft-ért Rátki Miklósnak engedi át a valamikor Kanizsához tartozó, lakott Gelse és Eszteregnye, valamint a lakatlan Újudvar, Sormás, Szepetnek és Becsehely falvakat.⁶² Valószínűleg szinte az egész uradalom a Rátki család kezére került, mivel 1640-ben kelt okirat szerint Rátki Miklós özvegye, Szeczer Éva férje gyógyíttatása, majd temetése miatt súlyos költségekbe verte magát, ezért kénytelen volt Bessenyei István kiskomári főkapitánytól 1000 tallért kölcsönvenni, melynek fejében elzálogosította neki elhunyt férje egykori birtokait, amelyek a következők voltak: Újudvar, Sormás, Eszteregnye, Becsehely, Botfalva falvak, Szepetnek, Almaszeg, Újnép, Mórchely, Mindszent, Palin puszták Zala vármegyében, valamint több somogyi falu és puszták.⁶³ Ezek a falvak azonban úgy tűnik, hogy csak részben voltak teljes tulajdonai a Rátkiaknak. 1690-ben pl. Sormásról, Szepetnekről, mint a Rátki család volt zálogbirtokáról írnak, Újudvar birtoklása megoszlik Rátki Menyhárt és Tar József egerszegi kapitány között, Gelse ekkorra már az utóbbi birtoka.⁶⁴

A falvak magyar földesúr részére történő adózásának mértékéről csak a török uralom végéről vannak konkrét adataink. Hasonlóan a török adóhoz, voltak házanként, illetve egy összegben adózó falvak. Gelse házanként 2 Ft-al és 1 ígás robottal, Újudvaron a falu évi 25 Ft-al adózott.⁶⁵

Az 1664. évi vasvári béke után az engedményeken felbátorodott helyi török apparátus a korábbiaknál erőteljesebben törekedett a hódoltságban kialakult hatalmi és elosztási viszonyok felülvizsgálatára és megváltoztatására. Ugyanakkor azonban a „kétféle adóztatás” százhusz esztendő alatt kialakult gyakorlatát nem tudták és nem is akarták megváltoztatni. A török gyakorlat megváltozására ható többféle tényező közül kiemelkedő, hogy egyrészt a török földesurak közül sokan „eltanulták” a magyar kollégáiktól a majorkodás, az árutermelésbe való bekapcsolódás

módszereit, másrészt a magyar végvári haderő létszámcsökkentése (1672) és a bécsi kormányköröknek az a törekvése, hogy a béke megtartása végett igyekeztek rendet teremteni a végvári katonaság hódoltságba járása dolgában. A katonáknak igen nagy szerepe volt az adó behajtásában, de a nagyarányú létszámcsökkentés és a magyarok németekre cserélése erre a gyakorlatra nagyon kihatott. A német katonák ugyanis nemigen merészkedtek a számukra ismeretlen, félelmetes török területekre. Ugyanakkor az udvarnak az a törekvése is visszajára fordult, hogy a redukcióval csökkentse a békeszegések számát. Az elbocsátott katonák csapatokba verődve kóboroltak a hódoltságban, mérhetetlen szenvedést okozva a népnek, és rengeteg okot adva a töröknek, hogy „fegyverszegést” emlegethessen.⁶⁶

Az utolsó évtizedben igen nagy problémákat okozott a „német adónak” nevezett porciók beszedése Kanizsa környékén, ami ellen a török is erőteljesen tiltakozott, és az adószedők védelmére Nagy Ferenc vicegenerálisnak a szentgróti lovassereget kellett küldenie.⁶⁷ A felvonuló német katonák, akik elvitték a termést, az állatokat, erőszakoskodtak az asszonyokkal, további súlyos terheket jelentettek a felszabadító hadművelet előtti években.⁶⁸

5. A török kori Kanizsa képe

a) A vár török általi átépítése

Kanizsa vára a török időkben nagymértékben átalakult. Kanizsa 1600 őszén történt elfoglalása és az 1601. évi visszafoglalási kísérlet között a vár új urainak nemigen lehetett másra ideje, mint az ostromban megsérült vár kijavítására. Ez cléggé jól sikerülhetett, amit mi sem bizonyít fényesebben, mint Ferdinánd főherceg ostromló csapatainak csúfos kudarca. A mindaddig csak kis mértékben feltárt török források a várban két nagyobb építkezéstről tudósítanak bennünket.

1604 második felében (augusztus 5. után) Lala Mehmed pasa nagyvezér jelenti I. Ahmed szultánnak, hogy „amennyiben Kanizsa felől méltóztatna érdeklődni [a helyzet a következő]: a korábban betervezett jelentésnek megfelelően Kanizsát védelmező szolgája, Hasszán pasa vezir a magasságos Isten segítségével a kanizsai várat oly rendkívüli alaposággal megépítette, hogy nem kétséges: a korábnál sokszorosan erősebb és szilárdabb lett.”⁶⁹

A másik nagyszabású építkezésre az 1630-as években kerülhetett sor, elég nagy nehézségek közepette. Így a beszámolóban külön kiemelték, hogy „sok ezer kocsi, kő és mész a messze távolban fekvő Pécs környékéről hozatott.”⁷⁰ Ehhez az építkezéshez kapcsolódik Bessenyei István komári főkapitány jelentése 1640-ből, amelyet Sibrik Pál vicegenerálisnak kül-

dött: „Ma a kanizsai basa a fő agákkal a várat kerülték az Vezér emberével, közönséges hír, az köztük, hogy kőből raknának valami bástyát a vár körül.”⁷¹ Bizonyos, hogy ezen a két építkezésen túl további folyamatos, a vár anyagból adódó kisebb-nagyobb munkák is folytak, mint ezt a korábbi időben is láttuk. A magyar végvárak jelentéseiből erre több adatunk is van. 1616. június 4-én kelt az a levél, mely szerint: „Mast Kanizsára igen gyölekeznek a törökök: kettő az oka: vagy az, hogy az kanizsai palánknak egy darabja ledőlt, avagy... az kanizsai várast akarnák megkeréteni.”⁷² 1648 februárjában azt jelentik Baththyány I. Ádámnak, hogy Kanizsa Sormás felőli kapuja leégett, a törökök a kőnyékbéli falvak lakóit hajtják emiatt vármunkára.⁷³

További súlyosabb rongálódásokkal és ezután építkezésekkel számolhatunk a tűzvészeket és földrengéseket követően is. 1624. augusztus 18-án nagy földrengés volt Kanizsán és Szentgróton.⁷⁴ 1660. június utolsó napjaiban hatalmas tűzvész pusztított, melynek során az egész város lángokban állt, a puskaoros torony is felrobbant. A lángok következtében a várfalak is súlyosan megrongálódtak. A tűzvész után Szihráb Mohammed pasa építette újjá Kanizsát, s „még erősebb várrá tette azt, mint azelőtt volt.”⁷⁵

Magáról a kanizsai építkezések menetéről az eddig felszínre került források nem is mondanak sokat, a török várépítkezések menetéről azért jóval többet tudunk. A török krónikások szinte sohasem mulasztják el elmondani azokat az intézkedéseket, amelyeket egy-egy vár elfoglalása után tettek. A várat csak erősebb rombolások árán tudták elfoglalni, többnyire gyors és elnagyolt helyreállítást végeztek annak érdekében, hogy az erősséget tényleg használatba tudják venni. Ezeknek az első építkezéseknek mindig kötelező velejárója volt, hogy egy-egy templomot vagy erre a célra megfelelő épületet dzsámivá alakítsanak át. Ezek után általában néhány év eltelt, amíg az elengedhetetlen nagyjavításra sor került.⁷⁶ Pontosan ezért nem tartjuk igazán valószínűnek, hogy az 1604 ősze előtti építkezés a szükséges javításokon túl komolyabb átépítést is jelentett volna Kanizsa esetében.

Az oszmán birodalomban a várak kijavítására kizárólag az arra vonatkozó szultáni rendeletek alapján kerülhetett sor. Kérvényezésére a helyi közigazgatás képviselői, elsősorban a végvidékek beglerbégjei voltak hivatottak, mivel forrásaink egybehangzó tanúsága szerint a török magyarországi tartományáiban várfelügyelőség, vagy akár külön várfelügyelői tisztség nem volt.⁷⁷ Az egyes várak esetenkénti javításán túl arra is vannak adatok, hogy a török hatóságok néha egy-egy terület várrendszerének átfogó rekonstrukcióját is megvalósították. Ilyesmi történhetett Musza pasa budai beglerbégsege idején, amiről a pasának az alábbi hosszú címet viselő jelentése tanúskodik: „Elbeszéltek, hol, mely várak, falak, dzsámik, karaván-szerájok és más fontos épületek azok, amelyeket a

budai végvidékre való jövetelünk óta a magaságos Allah segítségével a szultáni várakban, bizonyos palánkokban és párkányokban, valamint Eger, Kanizsa, és Bosznia ejáletjeiben a magunk pénzén és jó intézkedéseink révén állítottunk helyre.⁷⁸ A török források szerint az ilyen rendeletek legfontosabb részét a pénzügyi kérdések képezték. Ezekben a rendeletekben a pénz kiutalása helyett többnyire a szükséges pénzösszeg előteremtésének a módját határozták meg. Ez a gyakorlatban általában azt jelentette, hogy a helyi vagy legközelebbi kincstári bevételek jövedelmét használták fel ilyen célra, vagy a területnek, amelyen a vár állt, valamelyik adóját fordították a költségek fedezésére. Ha a munkálatok tetemes költséget emésztettek fel, sürgős stratégiai szempontok indokolták, akkor az is előfordult, hogy a központi kincstár vállalta magára a költségeket. A pénzügyi fedezet megteremtésének egyik módja volt még a „rendkívüli adók” kivetése, aminek egyik formája volt Magyarország területén a „tamir akcsesi”, a „javítási pénz” beszédése.⁷⁹

Az építőanyagot három módon szerezték be: 1. a kincstári bányák, erdők, stb. hozamából; 2. vásárlás útján; 3. a parasztoktól természetbeni adó formájában. Kanizsa esetében a faanyag beszerzése, ami a vár legfontosabb építőanyaga volt, nyilvánvalóan adó formájában történt. A Pécs környékéről szállított mész és kő beszerzési módját nem ismerjük.⁸⁰

Az építkezéseken dolgozók közül a legfontosabb szerepe van az építésznek. A törököknél azonban építész jelenlétéről ritkán van tudomásunk. A várak javítása jórészt nélkülük ment végbe. Állandó építész létezéséről Magyarország területén biztosan nem tudunk. A 17. században már bizonyos, hogy ilyen nem volt, hiszen a pusztítóbb háborúk után többnyire a központból küldtek ki építészeket. Ilyen volt az a Mehmed csausz is, aki a 15 éves háború elmúltával 1609-ben érkezett Budára.⁸¹ Azonban a kanizsai vilájet szigetvári várának zsoldlajstromában ott találjuk Ali Mimár (építész) nevét.

A török várszervezetben a mindennapi javítási munkák elvégzésére a várórség katonai szervezetébe illesztve, meghatározott zsolddal kézműveseket is találunk. Ezek pontosan feladatuknál fogva ácsok és kőművesek, kovácsok, avagy *kjárok*. Ez utóbbi többféle mesterséghez értő univerzális kézművest takar. A kanizsai vár 1619–20. évi zsoldlajstromában is találkozunk B. Neddszár (ács) nevével, aki 25 akcse fizetésével nagyobb jövedelemmel rendelkezett, mint a kincstári raktárak ágája, aki alá a jegyzék szerint tartozott.⁸²

Természetesen e szervezett tevékenységen túl létezett a kézművesek nagyobbik csoportja, akiket úgy vettek igénybe a várak javításához, hogy felmentették őket bizonyos adók (elsősorban a rendkívüliek) fizetése alól. A kézműveseket általában alkalmilag toborozták, illetve rendelték be különböző helyekről. A

17. században néhány helyen kezdett kialakulni ebben valami rend (talán a magyar ingyenmunka határára), és egy-egy meghatározott vár javítására általában ugyanarról a vidékről hívták be a kézműveseket. Ezek az összegyűjtések természetesen nem nélkülözték a kényszermunka bizonyos elemeit, annak ellenére, hogy a kézműveseknek munkájukért meghatározott bért fizettek.⁸³

A magyarországi török várak őrségében lévő kézművesek zsoldja a 16. században 5 és 13 akcse között váltakozott. A 17. század elején a legjobb mesterek megkeresték már a 25 akcsét, a gyengébbek 17–18 akcsét kerestek naponta.

A segédmunkát a török fennhatóság alatt is a parasztság adta. Ha törvényileg nem is rögzítették, de a szokás alapján egy-egy vár javítására ugyanannak a területnek a „*dzserehor*”-jait rendelték ki. Így nevezték őket, mivel ennek a szónak az eredeti jelentése „napi zsoldot húzó” (*yevmye alan*) volt, azaz a robot nem ingyen, hanem meghatározott bér fejében folyt. Adataink főleg a 16. századból vannak. 1551-ben a dunántúli szandzsákokban 4, 1572-ben Fehérvárnál 3 akcsét fizettek. Ezek a bérek meglehetősen alacsonynak tűnnek, de eltekintve attól, hogy maga a fizetés ténye is meglepő, párhuzamha állítva azzal, hogy a királyi Magyarországon pl. Egerben a legnehezebb napszámért járó bér 6–8 dénár, azaz 3–4 akcse volt, már nem tűnik olyan rossznak.⁸⁴

A török kori Kanizsa kiépülésénél is ezek között a feltételek között kell számolnunk. A város (vár) átalakulása már az 1600-as ostrom, illetve az 1601-es visszafoglalási kísérlet után megindult. Ennek alapvető oka a városszerkezet alapvető megváltozásában rejlik. Paradeiser 1600-ban eltüntette a föld felszínéről Kanizsa városát (az akkori külvárost), amely a külső vár funkcióját töltötte be. Korábban az egyre csökkenő számú lakosság mellett itt lakott a katonaság zöme, sokuk családjával. A törökök az ostrom tanulsága alapján felismerték, hogy a várost lehetetlen megvédeni, s ezért meg sem kísérelték az újjáépítését. Ezen a területen gyümölcsöskerteket telepítettek, illetve itt létesítették temetőjüket is. A temető helye pontosan rögzíthető a Deák tér és a Kölcsey Ferenc utca által bezárt háromszög alakú területre. Temetőt ugyanis a mocsaras talajú várban nem alakíthattak ki, így nyilvánvalóan a hódoltság felé eső oldalt választották, ahol biztonságosabban mehetett végbe a temetés, mint ahogy 1600 előtt a német katonák temetője is a biztonságosabb nyugati (mai kiskanizsai) oldalon volt.

A várost úgy lehetett a várba telepíteni, hogy az ötszögű vár nagyobbik, nyugati, feltöltetlen térségét vették erre a célra birtokukba, ahol feltöltéssel, cölöpökre építéssel lehetőség volt lakóházak építésére.

A török által elfoglalt Kanizsáról nagy mennyiségű metszetet ismerünk. Ha eltekintünk azoktól, amelyek egyértelműen a fantázia termékei, ill. az 1600–1601-

es év eseményeiről készült metszetekre mennék vissza, azt látjuk, hogy 1664-ben a visszavívási kísérlet metszetei és alaprajzai elsősorban a vár környezetét ábrázolják hitelesen, ahol a hadmérnökök is megfordultak, és az alaprajzokon megjelenik egy négyszögletű, – gyakran egészen négyzet alakú, – sarkain olaszbástyás vár, tőle nyugatra pedig vízesárokkal elválasztva egy háromszög alakú, gyengébben erősített sziget, melynek hegye a part felé mutat.

Az 1664. évi ostromtérkép⁸⁵ a keleti parton a régészetiileg is bizonyított helyen ábrázolja a török temetőt, pontosan meghatározza az 1600-ban elpusztult erősített város helyét, és rögzíti a mai Ördög-árok vonalát is (*tieffer Grund*). A Kiskomár felé vezető út (*Weg von Klein Komár*) pontosan a mai Magyar utca vonalában halad. Jóval az Ördög-árkon túl észak felé, az úttól keletre egy kerek kápolna (*Alte capelle*) van, bizonyítva, hogy Thury György sírhelye ekkor még megvolt. Ettől még északabbra, kb. a Vágóhid utca táján van az első átjáró a mocsárban a vár felett. A keleti parton a vártól délebbre terülnek el a bekerített gyümölcsöskertek (*Türkische Baumgarten*), amelyek alatt a parton az út Szentmiklóson át Zrínyi-Újvárba vezet. A kertek közepén egy kisebb kerek épület jelez az ostromló tábornak és várat ábrázoló alaprajz, minden megjegyzés nélkül. A nyugati parton egyetlen azonosítható ábrázolás van. A mai Kiskanizsa helyén egy elpusztult falut jeleznek, amely a középkori Töllel vehető azonosnak.

A mocsárban a vártól délre is vezet át egy út, amelyik egy töltésen halad. Jól érzékelhető, hogy ez a töltés a Kanizsa vizét és mocsarát van hivatva duzzasztani a vár alatt. A keleti part közepén folyik maga a patak, amelyet a töltés, ill. a ráépített malom tóvá duzzaszt. A töltés innen a mocsár közepén egy erdővel borított kis szigetre támaszkodik, amely a Szűnyog-domb nevű szigettel azonos. Ettől a part felé eső részen egy újabb malom ereszti át a töltés feletti vizet, melynek nevét ma is őrzi a Malom-kert, Malom-közép dülönév.

Minden bizonnyal e felmérés alapján készült az 1698. évi, a „*Theatrum Europaeum*”-ban megjelent, a felszabadító háborúkkal kapcsolatos ábrázolás, amelynek német nyelvű magyarító feliratai is megegyezők. Ha a teljesen elpusztult várost a keleti parton nem ábrázolná az ismeretlen német mester magasan álló falú romokkal, talán még a képzelet-szülte többi részletábrázolás, esetleg a vár épületeinek a mibenlétén is elgondolkoznánk.⁸⁶

Méri István a leghitelesebb alaprajznak azt a 1687-es keltezésű tartja, amelyet kémjelentéshez mellékeltek. Az eredeti példányon horvát nyelvű szöveg van, míg ismeretes az erről készült másolat is, melyen a szöveget latinra fordították és csatolt kísérőlevéllel küldték tovább. Küldője, „a kanizsai keresztény jóbarát” leírja a védővonalakat, a vesszőfőnadékból készült, tapasztott külső palánkot, a széles

falat, amelyen két, néhol három kocsi is el tud menni egymás mellett. Leírja (rajzolja) az ágyúk helyzetét, hogy azok a bástyákban kazamatákban vannak, és meghatározza a legsebeczhetőbb pontot, a *Topráklik külvárost*, melynek elfoglalása esetén „már csak az isten irgalmazhat a várnak”.⁸⁷ A vár alakját és az erősítés módját illetően az 1687-es kémjelentés teljes egészében összecseng *Evlia Cselebinék*, a török világutazónak a Kanizsáról 1664-ben készült leírásával. „E vár ugyanis egy mocsártenger mély tavában van, mintha egy béka négy lábát kiterjesztve a vízben fekdüdnék. Négy lába gyanánt a négy sarkán girbe-görbe bástyák vannak...”⁸⁸

Úgy tűnik a többi kútfő alapján is, hogy a török krónikás Kanizsa esetében meglepően hiteles és használható forrásnak bizonyul. Elbeszéléséből tudjuk, hogy a vár négyszög alakú, amelynek kerülete ezernyolcszáz derék lépés. Széles tömésfalak veszik körül, amelyeken kívül cementmással bevont egyszerű palánkfal van. A vízbe benyúló négy nagy bástyán két-két ágyú sor van. Az alsó a vízzel egy szinten, a másik a bástyán, amelyek felett deszkatető van. A várnak két kapuja van, ezek vasból készültek, itt téglaépítésű boltozat van. A keleti partra néz a Sziget kapu (Szigetvár felé), a nyugati part felé a Bécsi kapu. A kettő távolsága kétszáz erős lépés. A Sziget kapu előtt háromszáz lépés hosszú fahíd van, melyet felhúzható csapóhidak védnek. Erről az oldalról a vár tűzérsséggel elérhető, de ezen az oldalon „tó van”, azaz nyilván nyílt vizekkel vegyes mocsár. A Bécsi kapu felett, amely kétszeres kapu, egy minaret alakú óratorony állt. Innen 250 lépés hosszú, cölöpökre épített hídon keresztül lehet a *Topráklik külvárosba* jutni. A hídon három felvonóhid van. A *Topráklik* külön sziget, alakja íjhoz hasonlít. A vár felőli oldalon nincsen várfala. Hossza ötszáz, szélessége ötven lépés. Az „íj” csúcsainál és markolatánál egy-egy bástya van, melyek közül a középső a legnagyobb és benyúlik a tóba. A falak és a bástyák földből és fából vannak. A külváros kapuja, amely szintén a Bécsi kapu nevet viseli, a középső bástya szegletében (délre) van. A külváros kialakítását *Evlia Cselebi* az 1601-es ostrom tapasztalatai alapján Köprülü-záde Fázil Áhmed pasa nevéhez kapcsolja. Ekkor történt az olyan típusú falépítés is, hogy a külváros falait annyival alacsonyabba építették a belső vár falainál, hogy azok tűzérssége e fölött nyugodtan működhessen. Az 1664. évi ostrom tapasztalatai alapján a külváros két sarkától száz lépésnyire a tóba a nagyvezér két új bástyát építtetett.

Cselebi leírja az elpusztult Kanizsa mezővárost is. Ő ezt *Bágdál külvárosnak* nevezi. Azt írja róla, hogy „mintegy 700 kerttel, szőlővel bíró külváros, árokkal ugyan körülvéve, de erősítés nélkül. Az ellenség nem égette el egészen, és néhány kertje megmaradt.”⁸⁹

Az alaprajzok s a török történetíró leírását egybevetve a 17. század második felében is a kettéválasztott

ötszögű vár tűnik elénk. Az igazi vár ebben az időben is az erőteljesebben kiépített keleti oldalon maradt, keleti sarkain az ismert, nagy fülesbástyákkal. Szabálytalan négyszögű, inkább trapéz alakú testét a nyugati oldalon bástyákkal erősítették meg. *Cselebi* leírása bizonyítja, hogy a két kapu közötti távolság továbbra is a régi vár szélességének felelt meg. Az ötszögű vár nyugatra néző részéből lett a *Topráklik külváros*, amelyet a vártól a korábnál sokkal szélesebbre tágitott vízesárok választott el. A külváros jóval keskenyebbre zsugorodva és eltorzult alakban továbbra is őrizte az erődítmény nyugati oldalának hárombástyás alakját. Ennek a gyengébben erősített területnek északról délre elhúzódva torzuló alakja világosan mutatja a víz folyásának irányát, sodrásának a bástyák és kötőgátak megnyúlásában és alakjuk elváltozásában játszott szerepét. Ennek a jelenségnek az ábrázolása az 1687. évi alaprajz hitelét nagymértékben megnöveli. Ez a leírás feloldja a 17. századi vár ábrázolásában jelentkező látszólagos ellentmondásokat. *A 90 éves török uralom a Ferabosco által kialakított ötszögű erődítmény formáját őrizte meg némi módosítással*, annyit változtatott elsősorban a váron, hogy a tulajdonképpeni vár nyugati oldalán a gyengébb erődítés helyén komolyabb bástyákat épített ki. Még a hidutak helye sem változott lényegesen.⁹⁰

b) Kanizsa belső beépítése a török alatt

Kanizsának a falakon belüli képe a török időkben alaposan megváltozott. A teljes török helyőrség családjával együtt ideköltözött, és birtokába vette az erődítmény beépítetlen részeit. Az ostrom, a visszavívási kísérletek és a tűzvészek következménye volt, hogy a keresztény idők épületei fokozatosan eltűntek, és a század második felében már semmi sem utalt a vár korábbi lakóira. A várkastély épülete sem volt már meg ekkor, talán az 1601. évi ostrom során semmisült meg.

Azt a képet, amelyet az odaérkezőnek a török kézre jutott Kanizsa nyújtott, két alapvető, egymást tökéletesen megerősítő forrás vetíti elénk. Az egyik *Evlia Cselebi* leírása,⁹¹ amely jellegéből adódóan vizuálisabb, a másik pedig az az 1690-es összeírás, amely a vár épületeiről közvetlenül a visszafoglalás után készült.⁹² Ha *Cselebi*éről levesszük a keleties túlzásokat, teljesen hiteles képet kaphatunk. Magában a várban is zömében faépületek álltak. Még a pasa palotája is fából készült. Három városrészi mecsetje van, köztük található III. Mohamed szultán téglaminálás dzsámija és itt áll Szühráb Mohamed pasa fürdője is. A téglapépületeket külön felsorolja, a három kupolás löporraktárt, a *Kiredskhâne* börtönt, a városi börtönt és a fürdőt. Megjegyzi azt is, hogy a fürdő kicsi, s mivel süppedékes helyen van, ezért nagy fürdő készítésére „nem alkalmas az alap”. A fából készült házak teteje

deszkából van, udvaruk nincs, a földszinten van az istálló, a felső rész a cselédlakás, e fölött van a *szelámlík*, a harmadik, sőt negyedik emeleten a *hárem*. A szűk várban a cölöpökön álló házak egymás hegyén-hátán torlódnak. Az utcák deszkával fedettek, az ágyukat az utcákon deszkaállványokra vagy a falak tövébe helyezik a golyókkal együtt, mert különben az ingoványos talajban elsüllyednének. A városnak egy *medreszéje*, négy elemi iskolája, két kolostora és két tanítói háza van. A külváros teljesen hasonló házakkal van tele, mint a vár, amelyek szintén cölöpökre épültek, az utcák itt is deszkával vannak lerakva, téglapépület egyáltalán nincs, a három mecset közül egyedül az *Ajazba* tekinthető nagyobbak.

Cselebi a várban ezer, a külvárosban ötszáz házról beszél, ami nyilván keleties túlzás, mert az 1690-es összeírás 187 házról és házhelyről tud. Bár a forrás közvételezi, hogy a teljesen elpusztult házakat nem tüntették fel, illetve azt, hogy az összeírás csak magára az erődre vonatkozik, a külváros házai ebben nincsenek benne, egy másik forrásunk bizonyossá teszi, hogy a vár és a külváros teljes összeírásáról van szó.⁹³ Ezt a számot azért is reálisnak fogadjhatjuk el, hiszen a jóval nagyobb Pécsen is mindössze 363 házat írtak össze.⁹⁴

c) Kanizsa török kori lakossága

Ha meg akarjuk ismerni a város török kori etnikumát, megint csak *Evlia Cselebi*hez kell fordulnunk. Leírásából megtudjuk, hogy különbség van a vár és a külváros lakossága között, amely különbség valószínűleg nem elsősorban etnikai, hanem társadalmi. Az összes tisztségviselő és fontosabb ember a várban lakik, míg a *Topráklik* lakosságáról egyértelműen kijelenti, hogy itt felszabadított és fegyverviselő *rájáknak* a házai állnak. Az itt élőkről általában írja a következőket: „Lakossága bosnyák, s a bosnyák, bolgár, szerb és lusztin nyelvet tudják, de magyarul is oly jó és szépen tudnak, hogy talán még egy magyar sem tud annyira.” Ez utóbbit a kanizsai törököknek szép számban fennmaradt, az ellenfélhez intézett levele is bizonyítja. Viseletükről a történetíró elmondja, hogy „kalpagot hordanak s a hitetlenek egyéb ruházata szerint készült bőrdolmányuk s ködmen nevű ruhájuk, birkabőről és szattyánból készült nadrágjuk, sarkantyús lábbelijük és kurta ruházatuk van, s ezekről meg lehet ismerni a kanizsai embert, mert a többi határszéliek ilyen ruhát nem viselnek. Mikor a többi határszéliek ezeket ilyen ruhában látják, ellenségnek vélik, s harcra készülnek vagy pedig elfutnak”.⁹⁵

Az itt élő bosnyákok között keresztények is voltak, mégpedig a külvárosiak között, akiket 1657. június 11-én Benlich Máté püspök, bosnyák ferences szerzetes vizitációs körútja során felkeresett.⁹⁶

Az 1618–19. évi zsoldlajstromban a mohamedán nevek döntő többségükben eltakarják viselőik származását. Néhány esetben azonban sejtetni engedik viselőjük délszláv eredetét. A martalócok között, ahol az iszlám felvétele már nem volt kötelező, olyan nevekkel is találkozunk a tisztségviselők között, mint Sztoján vagy Luka Dragotló.⁹⁷ Természetesen az asszonyok sorában jelentős számban találunk keresztényeket, köztük magyarokat is. A valódi mohamedán asszonyok, akik sohasem lépnek a kapun kívül, ostrom idején csizmát húznak a lábukra, s betakarva fejüket, „nem tartják szégyennek a csatában segíteni”.⁹⁸

A város lakói zömében katonák voltak, de mint minden török településen, szép számmal voltak kereskedők és kézművesek is. *Evlia Cselebi* a várban a főút két oldalán ötven bolt létezéséről tudósít bennünket, a külvárosban pedig további nyolcvanról. Azt is leírja, hogy a mesteremberek mind a vár üzlet-során, a Bécsi kapu közelében, a *csársiban* laknak.⁹⁹ Ugyanakkor az 1690. évi házösszeírás mindössze öt háznál említ boltot, ezek közül kettőben 2–2 bolt van, egyben pedig 7.¹⁰⁰ A török történetíró ez esetben is nyilván keletiesen túlzott, de bizonyosnak vélhetjük, ismervé a keleti elárúsítás jellegét, az utcán történő árusítást, hogy a kereskedelemről élők száma valahol a két adat között volt.

Kanizsa törökkori lakosságának gyakori váltakozásával is számolnunk kell, aminek oka a katonaság mozgatásán túl a járványok okozta embervesztésében kereshető. Nagy pestisjárvány volt 1643-ban és 1644 augusztusában. Az előbbiről azt írják, hogy leginkább csak az öregek és az asszonyok halnak, a következő évi jelentés szerint azonban sok fegyverviselő férfi is áldozatul esett.¹⁰¹ 1656 nyarán újabb hatalmas járványról tudunk. Vitnyédy István levelében azt írja: „Kanizsán a törökök igen halnak, de ugyan nem fogynak az ebek.” Kerpacsics István szerint: „... kétezerszáz halt meg mint beszélük...”¹⁰² A lakosság utánpótlása azonban mindig ugyanarról a területről, a Balkánról történt.

6. Zrínyi Miklós és Kanizsa.

Az 1664. évi visszavívási kísérlet

A Zrínyi család legkiemelkedőbb egyénisége 1637-ben vette át a család birtokait és egyben a Muraköz védelmét. A család törökellenes hagyományainak folytatója emellett a Muraköz és Légrád örökös főkapitányi tisztét is örökölte. A muraközi védelmi rendszer szervezeteleg a Kanizsával szembeni főkapitánysághoz tartozott. Ennek feje ebben az időben Batthyány I. Ádám volt. Ez a függés, a főkapitányság szervezési viszonyai, figyelembe véve a Muraköz különleges helyzetét, nem volt teljes. Nem lehetett a

29. kép. Batthyány I. Ádám. (E. Widerman metszete.)

mai értelemben vett katonai alá- és fölérendeltségi viszonyról beszélni, hiszen a Dunántúl két legtekinélyesebb birtokosa egymást egyenrangúnak tekintette, ugyanakkor Zrínyi mint horvát bán közjogilag magasabb méltóságot viselt. Ezt a hatásköri rendezetlenséget ellensúlyozta a török elleni szükségszerű együttműködés, melyet Zrínyi a birtokainak helyzete miatt hol Batthyánnyal, hol a varasdi, hol pedig a károlyvárosi főkapitánnyal kell, hogy végrehajtsa.¹⁰³

A Muraköz védelme szempontjából rendkívüli fontossága volt a mély és sebes folyású Murának, amely megnehezítette normális vízállás esetén a kanizsai török Muraköz elleni akcióit. A védelem céljából Zrínyi a muraközi három várban, Csáktornyán, Légrádon és Kotorban, valamint a Mura vonalában felállított őrházrendszerében királyi zsoldban álló lovasok és hajdúk mellett főúri magánkatonaságot is tartott, továbbá telepített és földhöz juttatott paraszti határőrökkel is kiegészítette haderejét. Az általa irányított fegyveres erő létszámát 1500–2000 főre lehetett becsülni.¹⁰⁴

A Mura vonalán a hivatalosan érvényben lévő békeszerződések ellenére folyamatosan hadiállapot volt, egyik fél sem volt képes betartani a másikkal kötött szerződést. A 60-as évek nagy hadjáratáig Zrínyi leveleiből a török mintegy 15 muraközi betöréséről és 6 nagyobb, a riadókézsültséget szükségessé tevő csapatösszevonásról tudunk.¹⁰⁵

30. kép. Zrínyi Miklós költő és hadvezér

Zrínyinek a védelem szempontjából folyamatosan jól értesültnek kellett lennie a kanizsai török szándékairól, s ezért igen nagy gondot fordított a hírszerzésre. Kémszolgálatra olyan jól ki volt építve, hogy még a törökök között is voltak emberei. Emellett fontos híreket kapott a parasztoktól is, akik készségesen jelentettek neki minden török megmozdulást. Ugyanakkor folyamatos összeköttetésben állt a környező várak parancsnokaival, híreiket egyeztetették.¹⁰⁶

Zrínyi számára egyértelműen a kanizsai török jelentette a legnagyobb veszedelemet. Törökellenes harcaiban elsősorban tehát Kanizsa semlegesítésére, végsősoron visszafoglalására helyezte a fő hangsúlyt.

1651-ben, amikor Hasszán kanizsai pasa érkezettnek látta az időt, hogy Kiskomárt, Kanizsa hátsó összeköttetéseit biztosító erődítményeit meglepetésszerűen elfoglalja, ha annyi ereje nem is volt, hogy a török ellen nyíltan felvonuljon, embereit Kanizsa alá küldte, hogy az ellenséget Kiskomár alól elvonja. Igen nevezetes volt az az 1660. évi vállalkozása, amikor a kigyulladt kanizsai várat zárta körül. Június utolsó napjaiban, nem tudni milyen okból – egyes források szerint villámcsapás következtében –, tűz ütött ki Kanizsán. A fából, földből épült erődítmény rövidesen lángokban állt, védművei erősen megrongálódtak, sok hadiszer és ágyú elpusztult, és a puskaoros torony is felrobbant. Zrínyi, amint hírt kapott az esetről, villámgyorsan a vár alá vonult és elvágta azt a külvilágtól. Hamarosan a környező végházak kapitányai is csatlakoztak hozzá, minden lehetőség megvolt arra, hogy a várat elfoglalják. Az eset országos feltűnést keltett, mert ebben az időben ostromolta a török Váradot, és mindenki azt hitte, hogy felhagyva a vár vívásával, Kanizsa felmentésére fognak sietni. A hékét mindenáron fenntartani akaró császári udvar azonban Zrínyit visszarendelte. Az elkeseredett hadvezér dühében állítólag a kardját is földhöz vágta, amikor ezt a parancsot megkapta.¹⁰⁷

1660 végén nagyot változott a politikai és katonai helyzet. Bécsben a háborús párt kerekedett felül, melynek sikerült rábírnia Lipót császárt, hogy akár katonai erővel is vessen gátat a török további terjeszkedésének. Nagy erővel megkezdődött a hadsereg mozgósítása és a háború előkészítése. A Montecuccoli által kidolgozott haditerv alapján a császári sereg Felső-Magyarország és Erdély irányába kezdte meg a hadműveleteit 1661-ben. Ez azonban nem sok eredményt hozott. Zrínyi a helyzetet kihasználva a régi tervének kivitelezéséhez fogott.

Kanizsának a mögöttes területektől való elvágását csak úgy lehetett végrehajtani, hogy Kiskomárral szemben a Mura bal partján egy hídfőt, egy új várat felépítve ellenőrzés alá vonják az utánpótlási vonalakat. Bár a törökkel kötött békeszerződés szigorúan tiltotta új várak építését, s a várépítés különben is királyi engedélyhez volt kötve, Zrínyi mindezeket figyelmen kívül hagyva, hozzáfogott az építkezéshez.

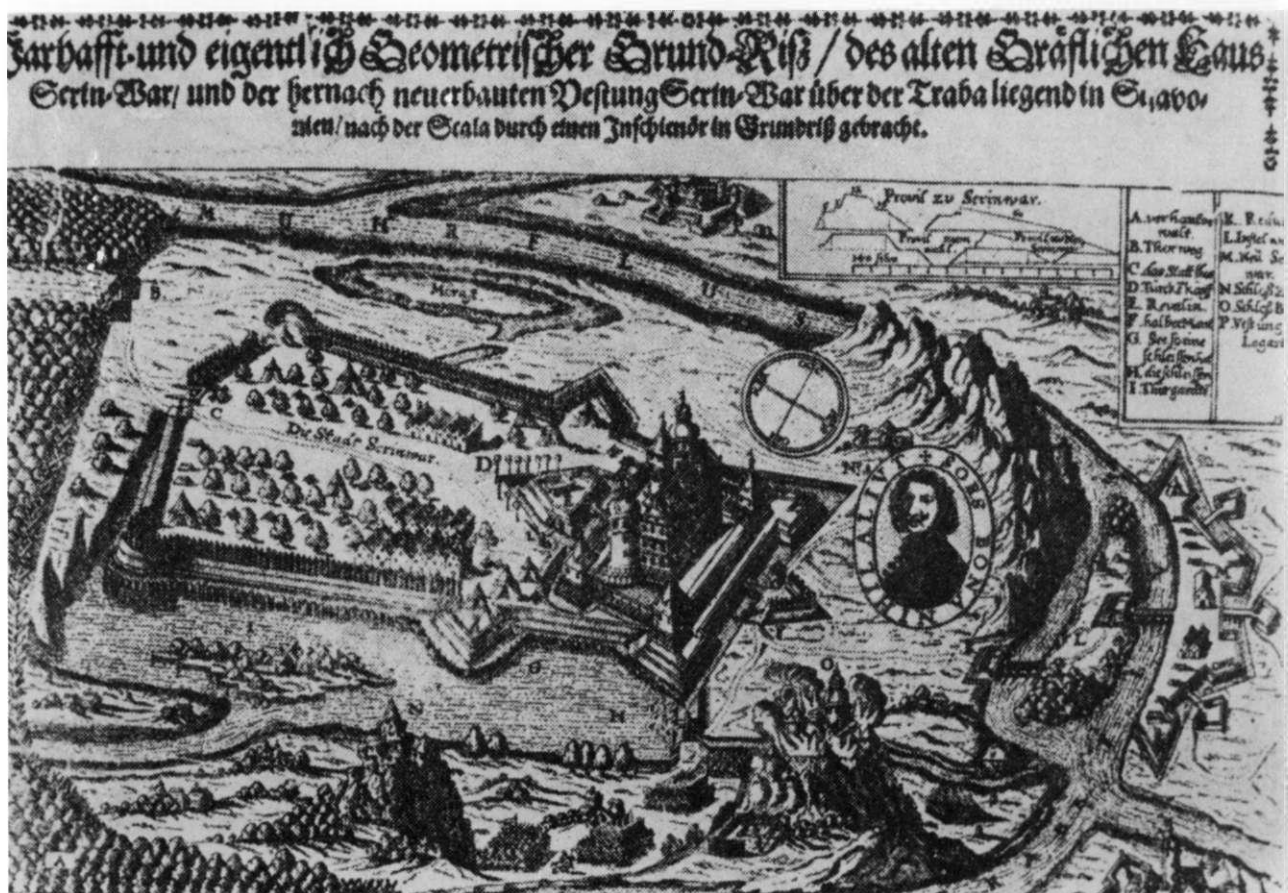
Mikor pedig az udvar felszólította, hogy hagyja abba az építkezést, udvarias levélben ugyan, de megtagadta a parancs teljesítését. Tettének okait indokló jelentésében írja: „Kegyelmes Uramra bízom, fontolják meg, mi ér többet, jól, vagy rosszul építeni meg ezt a várat, amely félig már készen van, s ezért már csak emiatt sem szabad abbahagyni, mivel a törökök a már kitűzött alapvonalak szerint két hét alatt teljesen felépítenék, és még ha akarnám sem tudnám magam lerombolni, mert a munkálatok már annyira előrehaladtak.” Ezzel a tétével a bécsi vezetést is sikerült két pártra szakítania, Magyarországon pedig természetesen lelkesedést keltett, és azt is elérte, hogy az 1662. évi országgyűlésen a rendek a vár további erősítését és felszerelését kérték a királytól.¹⁰⁸

Zrínyi-Újvár stratégiaileg igen jól kiválasztott ponton, a Mura és a Dráva összefolyásának közelében, a ma Beleznához tartozó Kakonyapuszta (korábban Kakonya nevű falu) fölé magasodó, a Mura folyóval párhuzamos hegyhát végén épült fel. A vár védelmét természeti körülmények is segítették, itt torkollott a Murába a Kanizsa folyó, és a hegyhát védelmét erősítette az ún. Visszafolyó patak mocsaras völgye is. 1662-ben Zrínyi, hogy a vár védhetőségét észak felől megerősítse, összeköttette egy árokkal a Kanizsát a Murával. Ebben a munkában mintegy kétezzer muraközi paraszt vett részt. A földből és fából emelt erődítményt hajóhíd kapcsolta össze Zrínyi muraközi birtokaival, s a Mura jobb partján létesített ellenerőd biztosította a visszavonulás lehetőségét. Felépülésével a kanizsai törökök rendkívül kellemetlen helyzetbe kerültek, mindent elkövettek, hogy elérjék annak lerombolását, törekvésük azonban nem vezetett eredményre.¹⁰⁹

Az 1661. évi lelkesedés után a következő évben Bécs háborús hangulata a kudarcok következtében meglehetősen lelobadt. Szerették volna minél előbb lezárni a háborús állapotot, és a török is hajlott a békére. Ennek feltételeit a császári katonaságnak az erdélyi várakból való kivonulásában és Zrínyi-Újvár lerombolásában, csereként Szabolcs és Szatmár vármegyék átadásában szabták meg. A tárgyalások azonban elhúzódtak, és mire az udvarnak a portán lévő követsége megkapta a feltételek elfogadására az utasítást, a szultán már a háború folytatása mellett döntött.

1663. április 12-én kezdetét vette a háború újabb szakasza. A török haderő Budáról Esztergomnál átkelve Bécs irányába fordult, és elfoglalta a nemrég korszerűen kiépített érsekújvári várat. Ugyanakkor a török csapatainak egy részét Zrínyi-Újvár ellen küldte. A mintegy 6000 főnyi haderő augusztus 13-án meglepetésszerűen megtámadta a várat. A helyzetet csak Zrínyi személyes közbelépése mentette meg.¹¹⁰

A törökök azonban újra próbálkoztak. Nem sokkal azután, hogy Zrínyi seregével visszatért a Duna menti harcokból, a törökök nagy erőket vontak össze a

31. kép. Zrínyi-Újvár és Csáktornya fantáziaképe. (Lucas Schnitzer metszete.)

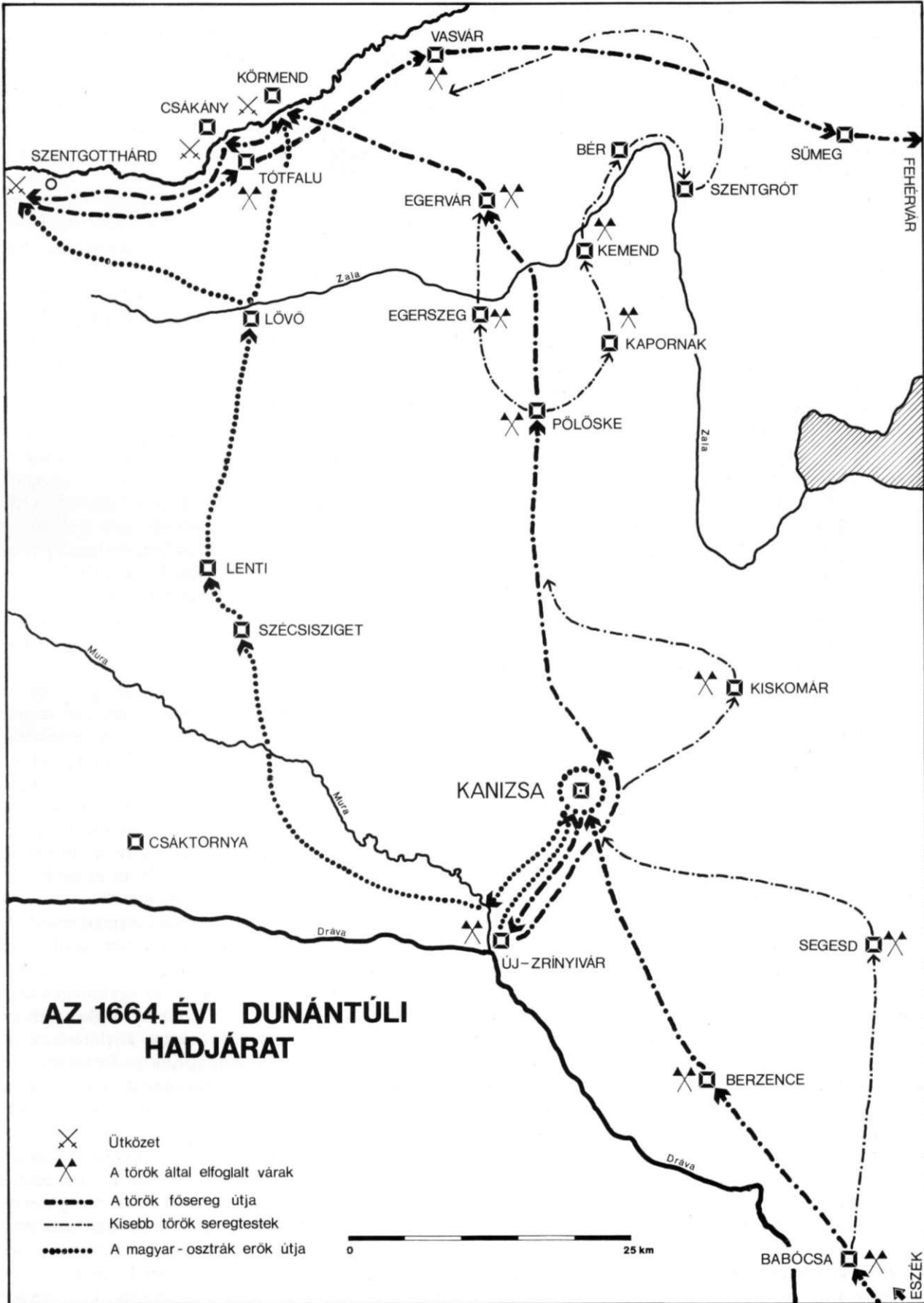
Muraköz elleni támadáshoz. November 27-én Kotor fölött meglepetésszerűen megpróbálták átkelni a Murán, kísérletük azonban kudarcot vallott. A mintegy 10 000 főnyi tatár-török sereg tüzéséggel megerősítve egy egész nap és éjszaka tartó ütközetben sem tudta Zrínyi sokkal kisebb erejével szemben megvetni a lábát a Mura jobb partján.¹¹¹

Az 1663. esztendő kudarcjai közepette Zrínyi sikerei rendkívül felértékelődtek. Így, amikor 1663 folyamán, ha megkésve is, megérkezett az a jelentős katonai segítség, amely a német birodalomból és Franciaországból jött, a császári udvarnak nagy gondot okozott, hogy a hadijárat vége után mit kezdjen velük. Így támadt az a mentőötletük, hogy elfogadják Zrínyinek azt a javaslatát, hogy a tél folyamán indítsanak háborút Eszék ellen. A vállalkozás célja az volt, hogy kedvező körülményeket teremtsen Kanizsa ostromához. A katonai cél az eszéki híd lerombolása, Baranya, Somogy felperzselése, valamint néhány, a határhoz közel eső vár elfoglalása ugyanis nyilvánvalóan késleltette a török felmentő sereg előrenyomulását. A katonailag jól kigondolt vállalkozás 1664. január 21-én kezdődött, amikor Zrínyi és a Julius Hohenlohe

vezette rajnai szövetségi hadsereg Berzence alatt egyesült Batthyány II. Kristóf és Eszterházy Pál seregével, valamint a Draskovics János által vezetett horvátországi hadakkal. Az egyesült seregek elfoglalták Berzencét, Babócsát és Barcsot, majd Szigetvárt elkerülve Pécsét vették ostrom alá. Itt a várost sikerült bevenni, viszont a vár török kézen maradt. Ezután Zrínyi Eszék felé fordult és felgyújtotta a Dráva mocsarain átvezető hatalmas hidat. Február 3-án már vissza is indultak Eszék alól, miközben felégették Baranya várát, majd Pécsét is felgyújtva február 12-én már Segesdet vették ostrom alá. Egy nap alatt ez a vár is a szövetségesek kezébe került, és február 15-én Zrínyi már ismét otthon volt a Muraközben. Babócsára, Berzencére és Segesdre őrséget helyeztek.

E katonai és technikai szempontból is figyelemre méltó hadjárat folyamán Zrínyi oda-vissza 460–490 km-t tett meg végig ellenséges területen, mindössze 26 nap alatt, miközben jelentős katonai sikereket ért el, és eredeti terveit teljes mértékben végrehajtotta.¹¹²

A téli hadjárat néven ismeretessé vált nagyszerű haditett után minden lehetőség adott volt Kanizsa

10. térkép. Az 1664. évi dunántúli hadjárat

visszafoglalásának megkísérlésére. Zrínyi Miklós ennek érdekében mindent meg is tett, hiszen még be sem fejezve a hadjáratot, ebben az ügyben feliratot intézett a Haditanácshoz, és kérte, hogy az ostromhoz szükséges eszközöket minél előbb bocsássák rendelkezésére. Ezt a javaslatát február 11-én írta meg Babócsán, és Wassenhofen mérnök vitte Bécsbe.¹¹³ Február 17-én egy Wesselényi Ferenc nádorhoz címzett levelében a vár elleni támadás sikerét a gyors lebonyolításban látta, és kifejezést adott aggodalmának is, hogy ha Bécsben megint nem tudnak idejében határozni, akkor az akció sikere ugyancsak kétségessé válhat.¹¹⁴ Aggodalmai valóban jogosnak bizonyultak, hiszen Lipót csak március 18-án döntött végre úgy, hogy szabad kezet ad az ostromhoz. Ez a döntés azonban még mindig nem volt végleges, és március 29-én már mintha érezték volna, hogy a döntéssel elkéstek, úgy határoztak, hogy nem formális ostrommal, hanem meglepetésszerű rohammal kell a várat bevenni. Még ekkor is folyt a huzakodás a parancsnoklás kérdésében, azaz arról, hogy milyen legyen Zrínyi és Hohenlohe viszonya. Végül is az udvar kompromisszumos megoldásra szánta el magát, egymás mellé rendelte őket, és hogy a teljes egyensúlyt biztosítsa, még Strozzi császári generálist is melléjük adta. Az így kialakult kollektív vezetés egy háborús helyzetben a lehető legeredményesebb megoldás volt.¹¹⁵

Az ostromra felvonult csapatok felállása a következőképpen alakult:

magyar és horvát csapatok	7400 fő
császári (4 gyalogos-, 2 lovasezred)	7000 fő
rajnai szövetség csapatai	5000 fő
bajor csapatok	1200 fő
	<hr/>
	20 600 fő

Az udvar még kilátásba helyezett 13 000 katonát, de azok nem érkeztek meg. A fent felsorolt katonaság sem állt teljes számban rendelkezésre az ostrom kezdetekor, egyes csapatok csak jóval a vár körülzárása után érkeztek meg.¹¹⁶

Március 28-án, amikor Zrínyi megkapta az udvar végleges döntését, már tudta, hogy elkéstek az ostrommal. Visszalépni azonban már nem lehetett, hiszen a király akarata és a stájer rendek lelkesedése ezt nem tette lehetővé. Az ostrom kezdetét április 8-ban állapították meg. A grazi haditanács minden támogatást megígért, a magyar csapatok meg is kezdték a gyülekezést. A birodalmi csapatok azonban kijelentették, hogy április 12-e előtt nem tudnak megindulni. Március 30-án még azt hitte Zrínyi, hogy egy héten belül elkezdheti a vállalkozást. A csapatok azonban igen lassan gyűltek össze, s április 11-én, tehát jó pár nappal a tervezett kezdés előtt, még így írt Zrínyi Eszterháznak Pálnak: „Lehetetlen megírjam Kegyelmednek minemű nagy confusióval (za-

varral) vannak itt az német hadaknak dispositiói”. A helyzetet látva, levelet írt Bécsbe, melyben a vállalkozás elhalasztását indítványozta. Április 15-én azonban megérkezett Pietro Strozzi generális a császári parancssal, hogy Kanizsát feltétlenül meg kell szállni. Ezen a napon Eszterházy Pálhoz írt levelében a kezdés újabb időpontját április 27-ben állapította meg.¹¹⁷

Miközben a csapatok és az ostromfelszerelés összegyűjtése folyt, április 19-én Zrínyi Strozszival, Holst ezredessel és Wassenhoffal Kanizsa alá lovagolt, a vár és környékének felderítésére.

Kanizsa ekkor a török átépítés után egy négyzet alakú négysarokbástyás vár volt, és a nyugati oldalon egy ék alakú elővárból (a hajdani vár beépítetlen részéből) állott. Fő erősségét, a várat körülvevő, a megközelítést nehezítő ingovány volt, a váron keresztül folyt a Kanizsa patak, melyet délen egy malomgát zárt el, így a víz a környéket folyamatosan elárasztotta. Az ingovány szélessége Kanizsánál 4–500 méter volt. A nyugati és a keleti oldalon lévő kapukhoz keskeny földtöltés vezetett, a kapukat tornyok védték. A vár átlós szélessége – a két szemben lévő bástya csúcsát összekötő egyenes – 225 méter hosszú volt, a várat körülvevő árok szélessége kb. 25 méter, mélysége 2,5 méter volt. A várat csak keletről és nyugatról lehetett ostrom alá venni. Nagymértékben megnehezítette az ostromlók helyzetét a két támadó rész közötti út hosszúsága.¹¹⁸

Április 21-én a grazi haditanácsban a felderítés eredményei alapján megbeszélték a támadás tervét. Abban állapodtak meg, hogy Hohenlohe nyugatról támad, míg Zrínyi és Strozzi keleti oldalról kezdi az ostromot. Április 27-én, amikor a csapatok Zrínyi-Újvárbán gyülekezni kezdtek, kiderült, hogy az ostromfelszerelés nem érkezett meg. Azonban mivel az Udvari Kamara jelenlévő képviselője biztosan ígérte, hogy a szükséges anyag napokon belül megérkezik, 28-án végül is elindultak Kanizsa alá.¹¹⁹

A csapatok a megbeszélt haditerv alapján vonultak föl. Az ostrom április 30-án kezdődött, amikor az „első rohammal kivertek az elővárosokból az ellenséget, az odaszállított felszerelés és az ágyúütegek számára helyet jelöltek ki.”¹²⁰ Azonnal megkezdték az ütegállások és a megközelítő árkok kijelölését, és a tűzcseréi támadásra először április 30-án került sor. Ennek hatékonysága azonban az ágyúk csekély száma miatt alacsony maradt. Május 6-án újabb lövegek érkeztek, amelyek a hatékonyságot növelték, de a kívánatos tüzerő csak később, az összes ágyú megérkezésekor állt rendelkezésre.¹²¹ Eszterházy Pál adatai szerint május 2-án a megközelítő árkok 800 méterre voltak a vár falától, 6-án 400, 8-án már csak 200 méterre. A hangulat még bizakodó volt, mind a tűzcseréi, mind a műszaki előkészítés jó ütemben haladt előre.¹²² A május 7-i haditanácson úgy vélték, hogy a döntő rohamot 5–6 nap múlva végrehajthat-

32. kép. Kanizsa ostroma, 1664. (OL. T. 2. XXXII. téka, 1045.)

ják. Ez alkalommal határozták el azt is, hogy a keleti (török) oldalon Zrínyi és Strozzi tábora körül az esetleges felmentő erők elhárítására *circumvallatiót* (kørsáncot) építenek ki. Hohenlohe nyugati parti tábora körül ezt nem látták szükségesnek. Erre a tanácskozássra a rajnai szövetségesek tábornokát nem hívták meg, és ez vezetett az első komolyabb összeütkezéshez a parancsnokok között. Hohenlohe Bécsben is panaszt tett az ügyben, pedig mint Zrínyi és Strozsi jelentéséből kitűnik, egyedül a hosszú és nem is veszélytelen közlekedés volt a mellőzés oka. Hohenlohe azonban ragaszkodott hozzá, hogy aláírása ott legyen az összes iraton. A jelentést vivő futárt aztán egy török járőr el is fogta, így a keresztény sereg helyzete világgossá vált a törökök előtt.¹²³

A május 7-i haditanácson hozott határozatokat azonban nem tudták végrehajtani. A döntő rohamra nem kerülhetett sor. Ennek az volt a legfőbb oka, hogy a Grazból kapott löveganyag és a lőszer felmondta a szolgálatot. Az ágyúk kiégtek, megrepedtek, a gyújtógránátok és bombák nem robbantak fel,

ugyanakkor a török védősereg egyre jobban aktivizálta magát, és merész kitéréseket hajtott végre. Különösen veszélyes volt a május 23-i akciójuk, amikor sikerült felgyújtani Hohenlohe táborát és szétrombolták a megközelítő műveket. Mindezek ellenére azonban az ostrom folytatódott, és napról napra közelebbinek látszott a siker. A megmaradt ütegek már belekezdtek a réslövésbe, és a megközelítő árkok már a vár faláig értek. Mikor úgy látszott, hogy minden akadály ellenére is közeledik a vár sorsát eldöntő végső támadás napja, az ostrom menetében döntő fordulat állt be.¹²⁴

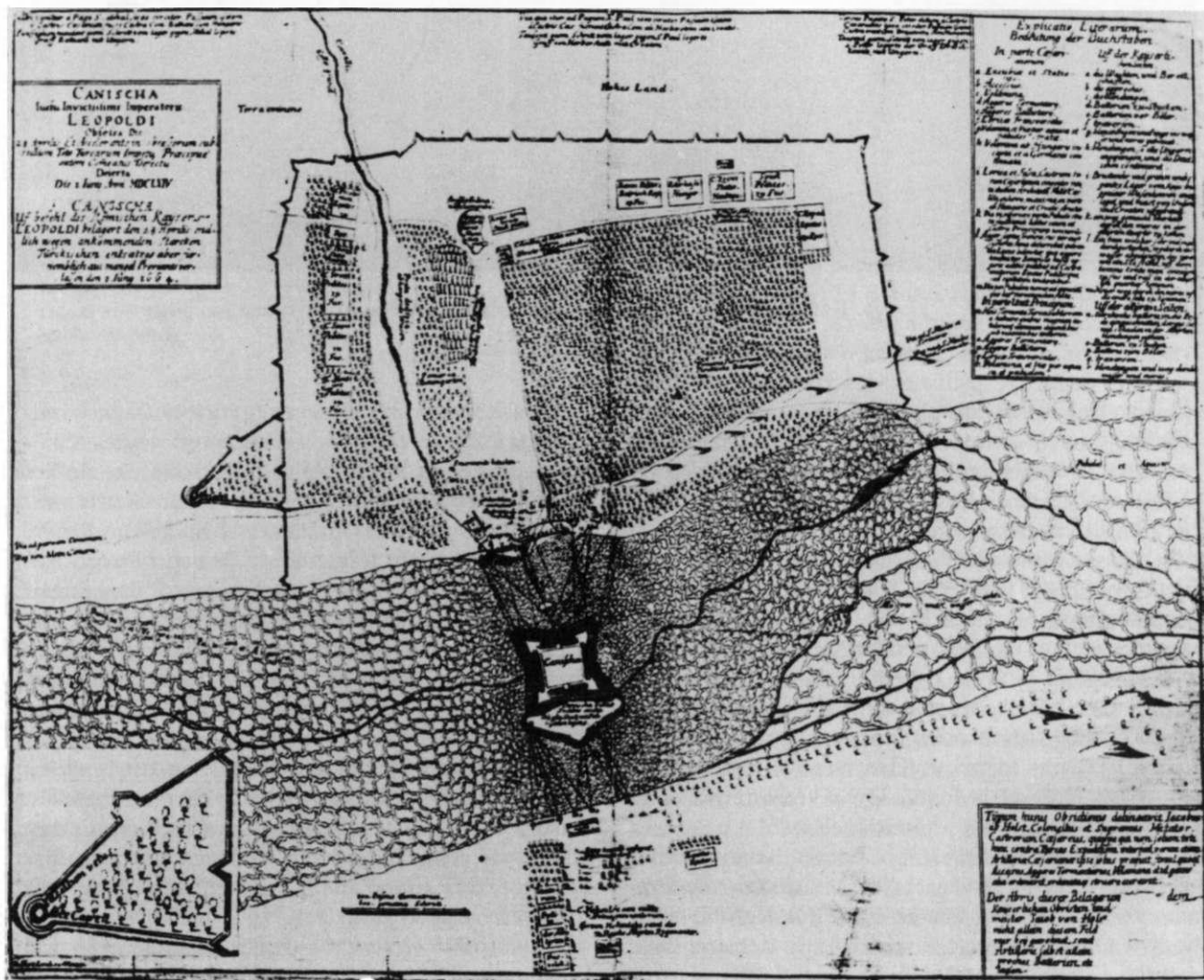
Amitől Zrínyi legjobban tartott, az ostrom eleji késlekedés most mutatta meg káros következményeit. A nagyvezír parancsnoksága alatt május 8-án elindult a felmentő sereg Belgrádból, és 12-én átkelt az újjáépített eszéki hídon. Május 22-én a törökök már Szigetvárnál táboroztak.

Az ostromló sereg 23-án tartott haditanácsán a fő kérdés az volt, hogy az adott helyzetben mi legyen a teendő. Úgy döntöttek, hogy az ostromot folytatni

kell, ha a felmentő sereg létszáma nem haladja meg a 10 000 főt. Zrinyi javaslatára később ezt annyiban változtatták meg, hogy 15 000, sőt 20 000 fő esetén is vállalják a harcot. Mindenesetre már ekkor intézkedtek, hogy túlerő esetén a visszavonulás útját biztosítsák.¹²⁵

Május 26-án a Szigetvár alá küldött felderítő lovasság azt jelentette, hogy mintegy 40 000 török táborozik a vár mellett. Ennek ellenére az ostrom folytatását határozták el. A következő lépés az lett volna, hogy rést lőjenek a vár falába, amelyen keresztül rohammal betörhetnének a falakon belülre. Ezt azonban nem lehetett végrehajtani, mert a lövegek 2/3-ad része felmondta a szolgálatot. Közben a felmentő sereg május 29-én Babócsát, majd 30-án már Berzencét is visszafoglalta. Erre az időre az ostromló seregben súlyos kenyérhiány jelentkezett. A június 1-i felderítés adatai már kb. 60 000 török közeledtét jelezték 20–25 km távolságból. A gyorsan összeült haditanács viharos körülmények között az ostrom fél-

beszakítása és a visszavonulás mellett döntött. Zrinyi ugyan kétségbe vonta, hogy a töröknek 60 000 embere lenne, és azt javasolta, hogy Hohenlohe egyesülve Strozival, vegye fel a harcot a felmentő sereggel, a többség azonban ellene szavazott. A visszavonulás a legnagyobb rendtelenségben történt meg, a szövetséges csapatok sok hadifelszerelésüket elhagyták. A fejetlenség okait ilyen tapasztalt parancsnokok esetében, mint akik Kanizsa ostromát vezették, nehéz megérteni. Vélhetően pánik tört ki a seregben. Erre utal Eszterházy Pál, mikor ezt írja: „...Zrinyi, aki mit sem ért el azzal, hogy kitarásra intette és buzdította a menni készülöket, végül csak azt kérte, küldjünk előre málháinkat, s a jó rendet megtartva induljunk el innen. De ezzel sem ért el semmit, a rémület okozta zavarodottság mindenkit felkavart. A szívekbe lopodzott félelmet növelte az a látvány, hogy este felé Babócsa égni kezdett, egy óra múlva követte Berzence, hajnalra pedig Segesd is elporladt. Mindez az ellenség ottlétére vallott. A tüzet látva sem a hadi-

33. kép. Az 1664. évi ostrom térképe (Nagykanizsa, Thury György Múzeum)

szekerek, sem az asszonyok közé vegyült közlegények nem vártak többé parancsra, hanem mint a menekülők, minden rend nélkül igyekeztek Zrínyi-Újvár felé.¹²⁶ A pánik igen jelentős méretű lehetett. Az ostromló sereg még ágyúkat is elhagyott, amelyek a török zsákmányául estek.¹²⁷

Így ért véget Kanizsa ostroma, 1601 óta a legnagyobb jelentőségű vállalkozás a vár visszavételére. Zrínyi a császárnak írt levelében 4 fő okra vezette vissza a sikertelenséget:

1. az ostrom késői elkezdése, az idő elfecsérlése,
2. a rossz tüzérségi taktika,
3. a rossz tüzérségi anyag,
4. az ostromló sereg alacsony létszáma.

A felsorolt okok közül a másodikhoz és a negyedikhez fűznénk csak kiegészítést, hiszen a többi magából az ostrom leírásából eléggé világos számunkra. A rossz tüzérségi taktikán Zrínyi azt értette, hogy ha a tüzérség időben rendelkezésre állt volna, akkor a fából épült erődítményt egyetlen tűzcsapással lángba lehetett volna borítani. A létszám kérdéséről pedig annyit, hogy Kanizsának kb. 1400 főre becsült őrségéhez ugyan a várostromokhoz megkívánt 10–15-szörös túlerő biztosítva volt, de a nehéz terep miatt igen sok munkaerőre és őrségre volt szükség. Ugyanakkor a rendelkezésre álló haderő a felmentő sereggel szembeni harcot nem tette lehetővé.¹²⁸

A külföldi, elsősorban az osztrák történetírás Zrínyit teszi felelőssé a balsikerért. Mint azonban láttuk, ezt a vádat mindenképpen vissza kell utasítani. Minden felmerülő probléma mellett, amennyiben az ostromot a Zrínyi által megállapított időpontban, azaz március végén vagy április elején sikerül elkezdni, Kanizsa várát vissza lehetett volna foglalni. A törökök a felmentő sereg megérkezésekor már kétségbeejtő helyzetben voltak. A parancsnoknak a Babócsa alatt álló nagyvezírhez írt levele szerint: „Az ellenség ágyúgolyóin kívül más ennivalónk nincs!” A vár elfoglalása az ostrom abbahagyásakor már csak napok kérdése volt.¹²⁹

A Kanizsa körüli katonai események a várnak a török által történt felmentése után sem fejeződtek be. A visszavonuló csapatok, miután nagy ügyel-bajjal elérték Zrínyi-Újvárt, kisebb részükben magát a várat szállták meg, a csapatok nagyobb része pedig átkelt a Murán és a túlsó parton foglalt védőállást.¹³⁰

Eközben Bécsben is tudomást szereztek az ostrom abbahagyásáról, s miután bíztak a sikerben, a kudarc láttán általános fejtelenség lett úrrá a hadvezetés felsőbb köreibben. Még június 1-én intézkedtek a sereg megerősítéséről. Ide irányították az új főparancsnokot, Montecuccolit, aki június 15-én érkezett meg a Mura menti védővonalba. Közben Zrínyi elkeseredett védelmi harcot folytatott, s minden célja az volt, hogy Zrínyi-Újvárat megtartsa. Az udvar azonban a

háború közben is fenntartott béketárgyalások közepette egészen más álláspontra jutott. A Montecuccoli által hozott parancs már úgy szólt, hogy Zrínyi-Újvárt csak addig kell tartani, amíg a hadsereg összegyűlik, azután pedig minden erővel Ausztriát és Stájerországot kell megvédeni az esetleges török támadással szemben. A Muraközben összegyűlt haderő mintegy 30 000 főből állt, a vele szemben felvonuló török sereg mindenképpen túlerőben volt. A török nagy erővel támadta a várat, sőt megpróbált a Murán is átkelni. Hiába volt a Zrínyi irányította elkésredett védekezés, a török túlerő mellett a járvány is felütötte a fejét a táborban. A hadsereg szűkében volt az élelmiszernek és a lőszernek is, egyre nagyobb arányokat öltött a katonák szökése.¹³¹

A török támadása június 30-án annyira előrebaladt, hogy katonailag is indokolt volt a vár feladása. A nagyvezér az erődítményt leromboltatta, majd néhány napi ott-tartózkodás után elvonult Kanizsa alá. Zrínyi-Újvár védelme lehetővé tette a császári hadvezetésnek, hogy közben haderőit átcsoportosítsa az osztrák batárokhoz, így mikor a török főszereg Zala vármegyén keresztül elindult Bécs irányába, a védelemhez szükséges valamennyi eszköz már rendelkezésre állt.¹³²

Közben a török elfoglalta és lerombolta a Kanizsa veszélyeztetésében igen nagy szerepet játszó másik nagy erősséget, Kiskomárt is. A Rába felé előrenyomuló nagyvezér előtt az út nyitva állt. A várak őrségének többsége elmenekült, egyedül a kis Pölöske vára volt az, amelyik végrehajtotta azt a hősiest tettet, hogy utolsó emberig ellenállt a töröknek. A Zala parti várak birtokbavétele után még Egervár próbálta meg az ellenállást, de két nap után ők is kaput nyitottak.¹³³ A Szentgottbárd közelében végrebajtott átkelési kísérlet során Montecuccolinak sikerült súlyos csapást mérni az előrenyomuló török seregre, a sikeres hadműveletnek azonban nem volt folytatása, az ellátási problémákkal küzdő császári sereg és az udvar is a megegyezés felé hajlott. Augusztus 10-én aláírták Vasváron a békét, amely gyakorlatilag helyreállította a korábbi status quot. *A vasvári békének Kanizsára nézve azonban súlyos következményei voltak.* Egyértelműen megegyeztek Zrínyi-Újvár és Kiskomár újjáépítésének tilalmában, ezzel a kanizsai török helyzete stabilizálódott, és a visszafoglalás esélyei nagymértékben csökkentek. A vasvári béke megkötésével kapcsolatban az udvar elsősorban az örökös tartományok kimerültségére és a hadsereg állapotára hivatkozott, a fő ok azonban az volt, hogy lehetőséget kívántak kapni a franciákkal szembeni aktívabb politika folytatására, hiszen előtérbe került a spanyol örökösödés, a hatalmas és gazdag spanyol világbirodalom felosztásának kérdése. Ebben az összefüggésben pedig nyilvánvaló, hogy az udvar szemében két kis magyarországi vár és Kanizsa sorsa jelentéktelené vált.¹³⁴

34. kép. Zrínyi Miklós, Jeremias Renner rézmetszete, Augsburg, 1663. (Magyar Nemzeti Múzeum. Magyar Történelmi Képcsarnok. IO 699.)

7. A kanizsai török és a zalai végek utolsó korszaka (1665–1686)

A vasvári béke újabb húsz évre biztosította a török uralmát. A Wesselényi-féle összeesküvés következtében az elégedetlen magyar főurakkal történt véres leszámolás nagy változásokat hozott a zalai végeken. A török elleni küzdelem legerősebb bázisát jelentő Zrínyi és Nádasdy családok várait császári katonaság szállja meg. Az elkobzott Nádasdy-várak, Pölöske, Szentgyörgyvár, Lenti, Alsólendva, Egervár királyi hatalom alá kerülése nagymértékben csökkentette a Kanizsával szembeni végek törökellenes aktivitását.¹³⁵

A vasvári béke értelmében nemcsak Zrínyi-Újvár, hanem Kiskomár sem épülhetett újjá. Zalavár vára, melynek Komár szerepkörét kellett volna átvennie, erre semmilyen szempontból nem volt alkalmas. A kanizsai török helyőrség utánpótlási vonalait most már egyetlen magyar végvár sem veszélyeztette komolyan. Ugyanakkor nincs a továbbiakban végvári katonaság Kapornak, Kemend és a Vas vármegyei Mogyorósd és Tótfalu falai között. Ezeket a török által felgyújtott erődítményeket is a sorsukra hagyják.

A császári udvar a fizetetlen magyar katonaság ügyét úgy vélte legegyszerűbben elrendezhetőnek, hogy a végvárak őrségének mind zsoldját, mind létszámát csökkentette. A laxenburgi tanácskozáson döntés született arról, hogy az addig mintegy 11 000 főnyi végvári katonaság létszámát 3000 főre redukálják. A döntést Lipót császár 1671. december 11-én szentesítette.¹³⁶ A Kanizsával szembeni végvárak létszáma ezután a következőképpen alakult:

	1672 előtt	1672 után
Körmend	150 huszár 100 hajdú	– –
Egerszeg	300 huszár 150 hajdú 4 tüzér	150 huszár 100 hajdú –
Peleske	5 rendkívüli 30 huszár 70 hajdú 1 tüzér	– – – –
Egervár	25 huszár 50 hajdú 1 tüzér	– – –
Lövő	46 huszár 42 hajdú	30 huszár 15 hajdú
Zalavár	15 huszár 100 hajdú	25 huszár 50 hajdú
Szentgyörgyvár	1 rendkívüli 25 huszár 40 hajdú	– – 15 hajdú
Szentgrót	25 huszár 50 hajdú 1 tüzér 1 rendkívüli	15 huszár 25 hajdú – –

	1672 előtt	1672 után
Bér	16 huszár 20 hajdú	– 15 hajdú
Lenti	100 huszár 100 hajdú 2 rendkívüli	100 huszár 50 hajdú –
Szécsisziget	50 huszár 100 hajdú 1 tüzér	30 huszár 40 hajdú –
Alsólendva	50 huszár 50 hajdú	– 15 hajdú
Kányavár	15 hajdú	15 hajdú
Muraköz	100 huszár 250 hajdú 1 rendkívüli	50 huszár 80 hajdú –
Légrád	50 huszár 200 hajdú	– –
A bán népe	– –	100 huszár 80 hajdú

A kifizetett zsold 7104 Ft 9 1/2 krajcárról 3.965 Ft 55 krajcárra csökkent.¹³⁷

Természetesen ez nem jelentette a zsoldjegyzékek-ből eltűnő várak jórészének a megszűnését, hiszen a földesúri magánkatonaság a helyén maradt, a királyi zsoldon lévő katonaság kivonása azonban e várak katonai szerepét lényegesen csökkentette.¹³⁸ A létszámcsökkentés hatalmas aránya azonban mindenestre azt jelentette, hogy a zalai végek ettől kezdve alkalmatlanok voltak minden komolyabb akcióra, a mezei hadviselés, a portyázás ezzel a csekély erővel eleve esélytelenné vált a kanizsai török ellenében. Az udvar nem csak a zsoldfizetés összegét csökkentette, hanem a lázongó magyar katonaság egy jó részétől is szabadult ezzel az akciójával.

A zsoldjegyzékben feltüntetett adatok – hasonlóan a korábbi időkhöz – természetesen nem tükrözik sohasem a valós létszámot. Hivatalosan Zalaváron 75 katonának kellene lenni, ezzel szemben a zalavári sereg 1676. január 14-én kelt kérvényében kifejti, hogy „54 fizetett nép van itt.”¹³⁹ Így nem csoda, hogy a kanizsai török aktivitása megnőtt a török uralom utolsó időszakában. 1684 szeptemberében a zalavári végvárat támadta meg.¹⁴⁰

A kanizsai törökök a falvak adóját és szolgáltatásait továbbra is be tudták hajtani a magyar végházak által ellenőrzött területekről is, és a késlekedés miatti fenyegetésüknek is könnyedén érvényt tudtak szerezni. Jellemző erre az alábbi 1682-ben kelt levél:

„Mi Kanisa és a hozzá tartozó végházaknak Nagyságos Musztafa Olajbégye hagyom és parancsolom nagyságos fő basának parancsolatjából. Tü nektek Lövői Egerszegi és Sz.Gróti tartományban lévő molnárok és Szala vizén és másutt lévő molnárok 4 nap alatt itt legyetek tizenöt napi kenyérral fejszével furuval császár dolgára. Mert valami molnár el marad be nem jön az vitézek reájuk mennek ottan nyársba huzzák szófogatatlanságáért. Ez paran-

35. kép. Esterházy Pál, ismeretlen mester rézmetszete és karca.
(Magyar Nemzeti Múzeum. Magyar Történelmi Képcsarnok 65 1341.)

36. kép. Pietro Strozzi, Jacob Sandrart rézmetszete és -karca, Nürnberg, 1664.
(Magyar Nemzeti Múzeum. Magyar Történelmi Képcsarnok. 10 699.)

Der Hoch- und Wohlgebohrne Herz. Her. Raimund Montecuccoli MONTE
CUCCOLI. Herz der Freyen Herrschafft Bohemisch und Osterreich. Ritter des guldenern
Vellus. Der Rom. Kayf. May. gehaimber Rath. Cammerer. Hof Kriegs. Raths Praesident. Ge
neral. Rathmann. Feld Marschalch. Obrister Land. und Haus. Jucameister. bestellte. Obrister und General d. Xante. Drenthen etc.

38. kép. Raimond Montecuccoli, Cornelius Nicolaus Schurtz rézmetszete, Nürnberg, 1660-as évek.
(Magyar Nemzeti Múzeum. Magyar Történelmi Képcsarnok. MNM MTKcs 3192)

csoló levelünk molnároktól molnárokhoz hordoztassék az Szala vizén és másutt hól molnár vagyon. Idem qui supra Datum in Kanisa Anno Do 1682 die 11 juni”¹⁴¹

A molnárokra ebben az időben nagy szükség volt, hiszen a gabona őrlésén túl ők voltak a korszak ácsai, akik a fából épült várak javításánál nagy szolgálatot tettek. A malmokat pontosan emiatt mindkét fél kímélte. Így mikor Batthyány II. Ádám panaszt tett Husszein kanizsai pasánál a szentgróti malom felvérese miatt, a pasa elismeri „malmokat föl verni ne engednenk, mert egyik fél sem lehet anélkül.” A békesség megtartására a csökkent erejű végváriak nagyon is törekedtek, Batthyány ennek kapcsán a kapornakiaknak megparancsolta, hogy a kanizsaiaktól elvett gabonát visszaadják.¹⁴² „... jobb inkább a régi bevett szokással meg elégednünk, hogy mind török magyar hagyja békét az malom fölverésének...”¹⁴³

Az adóbeszedés mindkét részről a régi szokások szerint folytatódott. A török továbbra is ugyanúgy megengedte ezt a régi szokásrend alapján, azonban semmiféle újításhoz nem járult hozzá. 1674-ben még azt a gesztust is megengedték maguknak, hogy bár a török császár elrendelte a királyi adó szedését, de a Kanizsa berkétől Zalaig és Kerkáig terjedő területen a szegénység nyomorult helyzetét tekintve elengedte azt.¹⁴⁴ 1685-ben azonban a háborús időkben lényegesen megváltozott a helyzet. A kanizsai pasa már erőszakosan szedeti össze a gabonát és a szénát. Ha nem adják a „szegénység fülit orát metéli”¹⁴⁵ A töröknek ekkor már igen nagy szüksége van az élelmiszere, ezt ügyeskedők ki is használják. Utasításba kell adni, hogy tiltsák meg a muraközieknek, hogy a kanizsai törököknek élelmet adjanak el titokban.¹⁴⁶

A zalai végek erejét a 80-as években tovább apasztotta, hogy katonái részt vettek a nagy hadivállalkozásokban is. 1684 júliusában Buda első ostromához küldtek innen először katonaságot. Ezután már rendszeres volt a táborba szállás, a zalaiak ott voltak Buda bevételénél is. 1687-ben Nagy Ferenc vicegenerális kapja a parancsot, hogy megakadályozza Kanizsára és Szigetvárra az élelmiszerszállítást.¹⁴⁷

8. Kanizsa visszafoglalása

a) A felszabadító háború eseményei, és a kanizsai vilajet elfoglalása

A vasvári béke lejárta előtti években a törökök számára kedvezőnek tűnő külpolitikai események arra ösztönözték a portát, hogy az egyezményt ne hosszabbítsák meg. A lengyelekkel és az oroszokkal megkötött béke, valamint Thököly fellépése – úgy tűnt –, újra alkalmat teremtett a támadó fellépéshez. IV. Mohamed és a politikát irányító nagyvezére azonban téve-

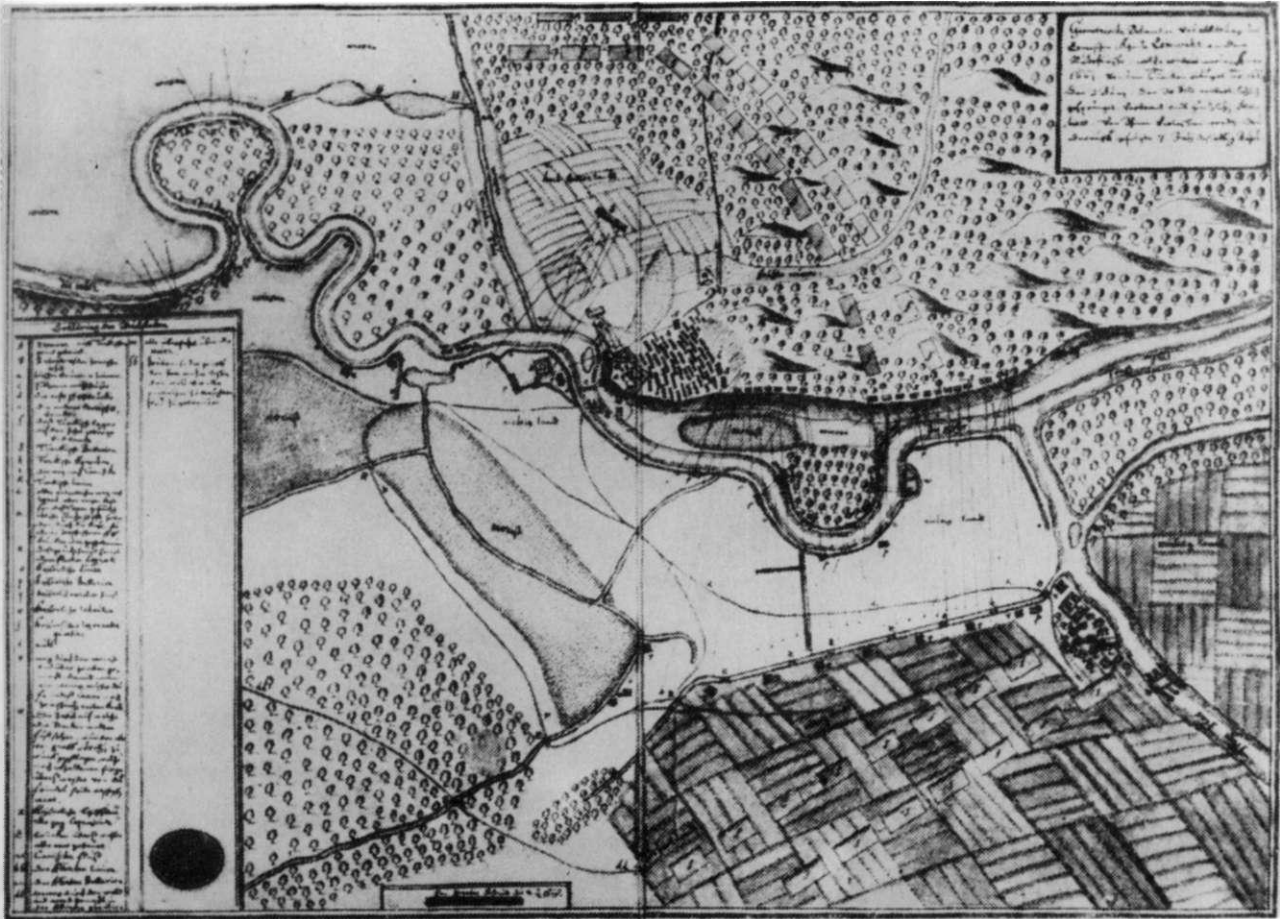

39. kép. Köprülü Ahmed nagyvezér

dett. 1683. március 31-én létrejött a török elleni védés dacsövetség, a Szent Liga, így a meginduló török hadsereg eddig soha nem látott nagyságú ellenséggel találta magát szemben. Kara Musztafa Bécs alatt 1683. szeptember 12-én súlyos vereséget szenvedett. Ezzel megteremtődött a lehetőség a török kiűzésére Magyarországról. A kibontakozó háborúban a nemzetközi szövetség csapatai 1684. évi sikertelen kísérletük után 1686. június 18-tól szeptember 2-ig tartó ostrommal felszabadították Buda várát, és még ebben az évben a Duna menti és néhány belső-dunántúli (Simontornya, Pécs, Kaposvár, Barcs, Siklós) vár és Szlavónia jórészének elfoglalásával elvágták a nagy dunántúli török várak, Fehérvár, Szigetvár és Kanizsa összeköttetését a birodalommal.¹⁴⁸

1687-ben a szultán megkísérli a visszavágást, de augusztus 12-én Nagyharsánynál (Baranya m.) a szultán által vezetett hadra mért vereség nyomán a török uralma a térségben megpecsételődött. Szeptember 29-én puskalövés nélkül a szövetséges hadak kezére került a török hadjáratok kiindulópontja, a dunántúli összeköttetést biztosító Eszék.¹⁴⁹

A Szent Liga csapatai 1687 őszén elfoglalták a Fehérvár körüli kisebb török erődöket (Csókakő, Palota) és blokád alá vették Székesfehérvárt, amely 1688. május 19-én elesett. A legnagyobb sikert szeptember 6-án Belgrád elfoglalása jelentette. Mélyen a frontvonal mögött már csak Szigetvár és Kanizsa

40. kép. Zrínyi-Újvár ostromának térképe Esterházy Pál Mars Hungaricusa alapján

reménytelen helyzetben lévő őrsége dacolt a túlerővel.¹⁵⁰ A kanizsai vilajethez tartozó Szigetvárt Vecci alezredes 1688. április 14-én támadta meg először. A sikertelen ostrom után szoros gyűrűbe zárták az erődítményt, és megkezdődött a kiéheztetés. A kissé hosszadalmas, ám veszteség nélkül is eredményt hozó blokád 1689. március 13-án ért véget, amikor az őrség szabad elvonulás feltételével kapitulált.¹⁵¹

b) Kanizsa blokádja és a kapituláció

Kanizsa vára, a török legnyugatibb támaszpontja a felszabadító háború szempontjából teljesen mellékes irányon feküdt. A Duna vonalon operáló hadsereg utánpótlási vonalait nem veszélyeztette, a Magyarországon mozgó nagylétszámú hadoszlopok szempontjából a kanizsai török helyőrség esetleges kitérései sem jelentettek komolyabb problémát. Így alakult ki az a helyzet, hogy a Kanizsai vár a török utolsó bázisa maradhatott a Dunántúlon.

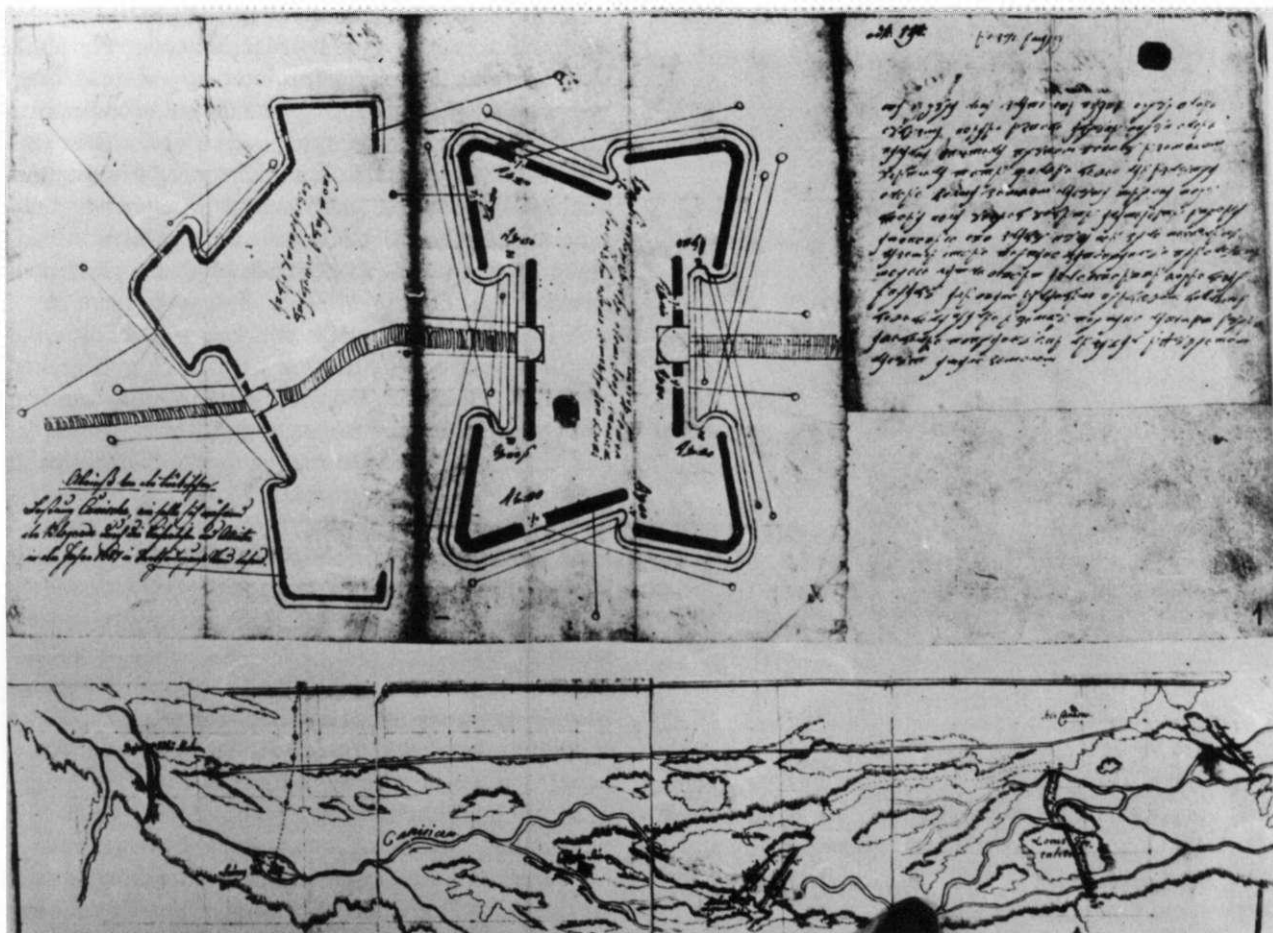
Mindez nem jelentette azt, hogy a hadvezetés nem tett meg mindent a kanizsai törökök semlegesítéséért. Már 1686. január 23-án rendelet született, hogy tilták meg, hogy a muraköziek a kanizsai törököknek élelmet adjanak el titokban.¹⁵² A tiltás azonban a jó üzle-

tet remélők számára csak írott malaszt maradt. Decembertől ismerjük a gráci Udvari Kamara ismételt panaszait, hogy a magyar katonaság élelmiszert adott el Kanizsa török helyőrségének.¹⁵³ Amikor megkezdődött a végvári haderő mozgósítása a Buda elleni hadművelethez, Gyöngyösy Nagy Ferenc jelenti Batthyány II. Ádámnak, hogy a törökök nagy vigyázatban vannak. A kanizsai várják, hogy Ádám gróf a hold világánál próbát tesz. Értesülve arról, hogy a gróf elindult, Kanizsán éjjel-nappal „zászlóstúl strázsálnak ideki, janicsársággal a pajtákat megrakták a Kanizsaiak. . .”¹⁵⁴

Már 1686 májusának végén szóba került a Kanizsa elleni blokád elrendelése.¹⁵⁵ Júniusban a török is felkészült erre, Radonay Mátyás zalavári kapitány írja: „A német és horvát ármádia Kanisa felé nyomakodik, imár az előljárók közel vannak Kanisához, maga a török izent, hogy a szegénység fusson, az ki hova tud, ide Szalavári mezőre sokan takarodnak.”¹⁵⁶ hasonló értesülései vannak az egerszegi kapitánynak is, aki szerint a tótországiak el akarják pusztítani a Kanizsa körüli falvakat, a gabonát lekaszálni, vagy elégetni. Úgy véli, hogy ez nagy kárára volna a Kanizsa elleni végházaknak is, a szegénység pedig éhenhalna. Kéri, hogy ezt halasszák aratás utánra. Katonái jelen-

41. kép. A kanizsai pasa. Johann Hoffmann metszete (Nagykanizsa, Thury György Múzeum)

42. kép. Kanizsa várának 1687. évi alaprajza. (Bécs, Hadilevéltár)

tik továbbá azt is, hogy a kanizsai marhákat messze kint őrzik, kérdezi Batthyányt, hogy megpróbálhatja-e ezeket elhajtani.¹⁵⁷

Még ez év telén a zalaváriak összecsapnak a kanizsai törökökkel. A csata magyar részről vereség nélkül zajlott. Egy törököt elfogtak, aki elmondta, hogy Kanizsán kevés az élelem, a búzát hajdinával őrlik kenyérnek. „A Kanisa köröli lévő árok épen sárig meg fagyott.”¹⁵⁸ Komolyabb támadásra mégsem került sor, pedig az alkalom rendkívüli. A törököt még sokkolta Buda eleste, nincs élelmiszer, a téli fagyban a falakig lehet hatolni, de a magasabb hadvezetés nagyobb tervekkel van elfoglalva.

A kanizsai törökök újabb haladékokat kaptak, sőt nagyon is otthon érzik magukat. Régi jogaikat ugyanúgy érvényesítik, mint azelőtt. Ki hinné, hogy 1688-ban kelt Kanizsán ez a levél Fületlen Gyurkó és Szabó György részére Pölöske várába: „Mi az ti uraitok, kanizsai vitézek azt akarjuk tudni mindketőtöktől, hogy miért nem akartok Kanizsára bejönni, az ti fogadástok szerint sarcot hozni? Itten vannak az kezesek, jól tudjátok azokat kinozzák érettetek.”¹⁵⁹ Ugyanakkor erősítik a várat a végső küzdelemhez. Az alajbég február 24-én a környék lakossága számára

elrendeli, hogy szállítsanak a várhoz olyan „palánkarókat, melyeket a palánk mellé a vízbe sűrűn vernek, továbbá négy szegre faragott vastag palánkarókat, amelyek hossza öt öl legyen, s végül fálnak való karókat.”¹⁶⁰

Kanizsa körül a gyűrű azonban egyre szűkül. Batthyány II. Ádám dunántúli főkapitány, Székesfehérvár visszafoglalója, mint a Kanizsa elleni végek utolsó parancsnoka kapta a feladatot, hogy zárja el a Horvátország felé vezető utakat, akadályozza meg a kapcsolatot a török birodalom és Kanizsa között. Szeptemberben a környék még megmaradt falvaiból az ostromlók kitelepítik a lakosságot, nehogy a törökök élelmiszerhez jussanak.¹⁶¹ Ugyanakkor rendelet születik arról, minthogy a katonák a korábbi gyakorlat alapján továbbra is adtak el élelmiszert a törököknek, hogy élelmezésüket ezentúl nem természetben, hanem pénzben kapják.¹⁶² A veszélyes helyzet, az élelmiszerhiány a várban tartott rabokkal való bánásmódon is éreztette hatását. 1688. szeptember 27-én Batthyány II. Ádám egy török rabot küldött ezzel a levéllel a pasához: „Rabok felől irtam kegyelmednek, hogy oly istentelenül és keményen ne tartsa kegyelmed. Arra sem adott választot, holott más nagy derék

43. kép. Batthyány II. Ádám

török urak megbecsülve eddig mindenkor, levelemet válasz nélkül nem hagyták. . . Mik is megadjuk a kölcsönt kegyelmednek. Adott isten módot kezünkben, hogy sok fő török urakkal megsirattassuk ezen kegyelmed keménységét.”¹⁶³

A tulajdonképpeni körülzárásra, a szoros ostromzárra 1689 januárjában került sor. Batthyány II. Ádám és Zichy István komáromi vicegenerális seregei ekkor vették teljesen körül a török birodalom még mindig dacoló utolsó bástyáját. Ettől kezdve a kanizsai török teljesen reménytelen helyzetbe került. Élelmiszerhez most már nem juthatott hozzá, létszámuknál fogva a kitörés is reménytelen volt. Mégis kitartottak, a körülzárt magyarországi várak közül legtovább.¹⁶⁴ Természetesen nem mindenki bírta egyformán ezt a kilátástalan helyzetet. 1689. május 9-én a török tömlöctartó szökött ki öccsével a várból és adta meg magát. Vallomásából tudták meg az ostromlók: „Egy köből életért 25 Ft-ot is megadnának, ha volna. Eddig 80 rab éhenhalt. Lóbőrrel tartják őket. A basának 15 véka lisztje volt, de mindegyik aga adott neki 1-1 köből életet.”¹⁶⁵ December 31-én 30 török – köztük 3 aga – szökött meg és adta meg magát Zichy altábornoknak az éhezés miatt.¹⁶⁶

A hadiesemények nélküli blokád unalma és a nagy haszonnal járó üzlet reménye sok katonát arra csábított, hogy az ellenőrzést kijátszva a törökökkel üzletelésbe kezdjen. 1690. február 9-én az Udvari Haditanács szemrehányást tesz Batthyány tábornoknak amiatt, hogy a magyar katonaság a török helyőrségnek nagyobb mennyiségű élelmet adott el. Batthyány válaszában kijelenti, hogy ezek a dolgok az ő tudomása nélkül történtek. Az udvar azonban nem bízik az

ostromló sereg katonáiban, és Erdődy Miklós grófot Kanizsához vezényelte február közepén. Az általa vezetett báni katonaság feladatát úgy szabták meg, hogy akadályozza meg, hogy a kanizsai erődítmény a továbbiakban bármilyen segítséget kapjon. Az események arra kényszerítik az ostromot vezető tábornokokat, hogy komolyabb lépéseket tegyenek. Február 22-én felszólítják Kanizsát a megadásra. A védőrség azonban lövésekkel utasítja vissza a parlamentereket.¹⁶⁷

A helyzet egyre tovább romlott, a törökök a vár körüli mocsárban gyűjtöttek füvet és gyökereket, azt ették. A védők azonban még mindig mindent elkövetnek, hogy segítséget, vagy információt kapjanak. Egy alkalommal a magyar parasztnak öltözött futárukat, egy előkelő törököt, akit a pasa a negyvezírhez küldött segítségért, a magyar katonák felismerték és foglyul ejtették. Zichy István generális kihallgatás után lefejeztette a törököt, holttestét a kanizsai vár sorompója elé állította, egy levéllel a kezében, amely így szólt: „Te kanizsai aga kiküldtél engem, hogy a szorongatott várnak segítséget hozzak. Miután ezt a földön találni nem lehet, elmentem a túlvilágra azt megkeresni.” Az esetnek nagy visszhangja támadt a várban, a törökök reményei nagymértékben csökkentek, ha egyáltalán még voltak. Ez után az eset után döntött a pasa úgy, hogy valamenyny kerestény rabot szabadon bocsátja, köztük saját szolgálait is, akik azt vallották, hogy ha az erőd még egy felszólítást kap, bizonyosan megadja magát.¹⁶⁸

Újabb szökevények vallották 28-án, hogy az őrség komolyan gondolkodik a vár feladásáról. Mégis csak március 16-án küldtek ki két túszt, a tárgyalások felvétele céljából az ostromlók táborába. A következő napokban a török megbízottak kemény tárgyalásokat folytattak Batthyány és Zichy tábornokkal. A pasa azt szerette volna, hogy saját embereit Boszniába küldhesse, hogy meggyőződjenek róla, a császári erők már valóban a Moraván túl járnak, ahogy erről a tárgyaló felek tájékoztatták. Miután elutasításra talált, beleegyezett, egy heti tárgyalás után, március 23-án, hogy Kanizsát ugyanazokkal a feltételekkel feladják, mint azt Székesfehérvár őrsége tette. Batthyáynak ehhez nem lévén teljhatalma, úgy döntött, követet küldenek az udvarba, és vele ment Musztafa pasa is, hogy a beleegyezést megkaphassák. A törökökkel együtt Andrassy Péter és Festetich Pál utazott el az udvarhoz.¹⁶⁹ A pasa Sopronnál találkozott Kollonics kardinálissal, majd Bécsben Stahrenberg gróf a Haditanács alelnöke (*Vice-Kriegs-President*) fogadta, ahol megtörtént a császár által ratifikált megállapodás aláírása. A tárgyalások során a pasa azt állította, hogy a várban még négy hónapi élelmiszertartalék van. Az egyezmény főbb pontjairól több titkos konferenciát tartottak, amelynek megszövegezett változatát maga a császár írta alá, aki egy szép órával is megajándékozta a pasát.

Az átadási egyezmény így szólt:

„Mi Leopold Isten kegyelméből választott római császár stb. . . . adjuk mindenkinek tudtára, hogy a mi Kanizsa vidékén parancsnokló gróf Batthyány generális, úgymint viceparancsnok stb. gróf Zichy István között egyrészt, másrészt a mostani kanizsai parancsnok Musztafa Bassa, Bassa Aga stb. . . . között a királyi hadseregtől körülzárt Kanizsa erőd átadásáról a következő megbeszélés és latin nyelven megszóvegezett, az előbb említett török főemberektől aláírt megállapodás történt.

I.

Semmiféle hadianyagot nem szállíthatnak el, hanem át kell adniuk a császári komisszáriusnak. Elrejtett, vagy a föld alá rejtett hadianyagokat a törököknek minden félelem nélkül fel kell fedni és veszély nélkül átadni és Mahomet hitükre a legkisebb csalást sem szabad elkövetni, és a kivonuláskor tartoznak minden tüzet kioltani.

II.

Minden foglyot azonnal, a megtörtént kapituláció után szabadon kell engedni.

III.

Minden az erődben tartzkodó úgy lakos, vagy idegen, tartozik fegyverrel, ruháikkal, vagyonukkal, lovaikkal és más állatokkal kivonulni és őket a török területig biztonságban elkísérni; azonban lobogó zászlók és trombita hang nélkül. Kölcsön, vagy tartozás miatt nem kell őket molesztálni.

IV.

A kereszténységtől eltávolodottaknak meg van engedve a csatlakozás, mindenesetre el van tiltva, hogy keresztény gyermekeiket, fiút vagy lányt eltitkoljanak, vagy elvigyenek.

V.

Elegendő fuvar bocsássanak rendelkezésre, míg a Dráva folyót eléri, itt hajót és hajósokat, amelyek a török területre szállítják. Amennyiben ilyen hajók a Dunán nem volnának, más hajókról kell gondoskodni.

VI.

Ha az átadás következik, császári katonák a kapu legkülső palánkjára, melyet Baschlar Kapuzi-nak hívnak, vonulnak, és itt azok a törökök, akik valamely tárgyat nem akarnak magukkal vinni, mindent eladhassanak.

VII.

Mihelyt a császári ratifikáció Bécsből megérkezik, a készenlértben álló kocsikon, hajókon kötelesek a törökök kivonulni és utnak indulni.

VIII.

A foglalók mindem vám és adókönyvet Kanizsa városából, a zsold könyveket is, amelyeket Bosznia és más a vidékhez tartozó városokból vannak, vagy a meghódolt falvakból szereztek be contribuálás végett kiadhatók.

IX.

A törökök részéről néhány tiszt, mint túsز egyelőre a legtávolabb lévő keresztény erődökben maradjanak s odautazásukig a megfelelő kíséretet kell adni. Ott ki kell cserélni őket. Hét személynek van megengedve, hogy az országot Nándorfehérvárnál (*Griechisch Weissenburg*) hagyja el és lépjen török területre. A kíséret addig nem jöhet vissza, amíg a törököktől bizonyítványt nem kapnak, hogy ezek biztosan és sértetlenül át lettek vive.

X.

A foglalók az úton pénzükért olcsó árban ételmezt és italt kötelesek nekik adni.

XI.

Mivel mindkét részről foglyok vannak, a polgárság között ezekből fennálló követelések megszüntetendők. Nincs megengedve, hogy a törökök a városban közlekedjenek, hanem a megjelölt kapun át az oda készített kocsin mielőbb eltávozzanak. Az eltávozásban, illetve a pontok végrehajtásában a törökök sem akadályoskodhatnak, hanem a legnagyobb készséggel a foglalók segítségére kell lenniük. A törököktől a legcsekélyebb ajándékot sem szabad követelni, ellenben a micinknek férfiasan kell őket segíteni és védelmezni, stb. . . .”¹⁷⁰

Közben a környező vármegyék utasítást kaptak, hogy a török őrség elszállítására 1700 szekeret állítsanak ki. A Légrádtól Eszékig a Dráván vízi úton történő szállítás lebonyolítására április 1-jén, amikor Lipót megerősítette a várfeladási szerződést, a gráci Udvari Kamara kapott megbízást. Ugyanezen a napon kelt az az utasítás is Frankenburg báró részére, hogy a herceg Anhalti ezredből egy századot gyorsan küldjön Budáról Kanizsára.¹⁷¹

Április elején az Udvari Haditanács megparancsolta, hogy a Kanizsa sikeres ostromában részt vett hadinép, Battyány katonái, a győri katonák és a többi magyar katonaság elismeréseként egy havi külön zsoldot kapjanak. Parancsot küdtek a magyar vármegyékhez arra vonatkozólag is, hogy adjanak ételmezt a Kanizsát feladó török helyőrségnek.¹⁷²

c) A vár átadása

Miután a pasa ismét visszaérkezett Kanizsára, április 12-én délután 3 órakor családjával együtt kivonult az erődből. A török csapatok április 13-án kezdték meg

a kivonulást, s délre a vár már csaknem ki volt ürítve. A hivatalos átadást a janicsári aga hajtotta végre a vár kapujánál, ahol a császári katonaság őrködött. Batthyány gróf és vele gróf Zichy kíséretével ugyanekkor lovagolt be a várba, a janicsár aga, aki öreg és beteges ember volt, eléjük jött, s megkérdezte, hogy a gróf hogy érzi magát, és a gróf nem óhajt-e leszállni a lóról. Batthyány azt felelte, ami az első kérdést illeti, nagyon jól érzi magát, ami pedig a másodikat illeti, nem óhajt leszállni, mert a legyőzhetetlen császár öfelsége autoritása ezt nem engedi meg. Ezután az aga minden ellenvetés nélkül az erőd kulcsaiért nyúlt, melyek egy aranyláncon függtek, kijelentette, hogy a szultán akaratából átadja a várat. Majd egy rögtönzött kis beszédet mondott arról, hogy ő most egy olyan erődöt adott át, illetve vált meg tőle, amelyhez hasonló többé nincs a török szultán birtokában. A gróf válaszában arról beszélt, hogy a törökök nagyon jól és bölcsen cselekedtek, hogy öfelségének még idejében alávetették magukat. Öfelsége nagyon könnyen megtette volna, hogy a hódolásra hatalommal kényszerítse őket, annál is inkább, mert másutt egész tartományokat és királyságokat győzött le. A cseremónia után a két gróf a kíséretükben lévő tisztekkel együtt megtekintette az egész erődítményt. Ezt addigra a török már teljesen kiürítették. A várfalakon ekkor már magyar katonaság volt, s a németek is ugyanoda vonultak. A palánkon kívüli gyönyörű gyümölcsös kertekben felveretett sátrában Batthyány ezután ebédet adott a pasa és a legelőkelőbb törökök tiszteletére. Az elfogyasztott ebéd után, amelynél a törökök szokásuk szerint csupán sörbetet, kávé és limonádét fogyasztottak, eltávoztak a városból.¹⁷³

A törökök létszáma az ostrom kezdetekor mintegy 4000 emberre volt becsülhető, azonban az éhínség, a szökések miatt a kivonulás idejére lényegesen lepadt. A különböző források a törökök számát 600–1600/1700-ra becsülik. Az eltávozók csomagjaikkal Légrad felé indultak, ahol a Murán behajózták őket. Innen április 20-án indultak el, Eszékig 82 dereglyén szállították el őket, melyek közül 20-at az előkelő és beteg törökök számára fedéllel láttak el. A dereglyék és a szállítások költségei összesen 5901 forintot tettek ki.¹⁷⁴

A várban bevonult a katonaság parancsnokságát Batthyány ideiglenesen Biszterszki főstrázsamesterre bízta.¹⁷⁵ A következő vasárnap a veszprémi püspök ennek a nagy fontosságú erődítménynek a visszafoglalása tiszteletére *Te Deumot* énekelt, ezek után az erődítményt birtokába vette két jezsuita páter, akiknek szerepkörét később a ferencesek vették át.¹⁷⁶

Amint Bécsben a hivatalos értesítést megkapták az erőd birtokbavételéről, az udvar gróf Kérit küldte ki, hogy a tüzérséget, a municiót és minden más eszközt leltározzon fel. Az erődítményben élelmiszert nem találtak, ló is csupán 7 maradt, az összes többit az ostrom alatt felélték.

A Kéri által készített leltár a következő volt:

„Fémágyúkat, úgy, ahogy német ágyútalpakon körben az erődítmény körül találtak, melyeknek a kerekei nem voltak megvasalva, hanem nagyrészt sérültek.

1. Egy egész tábori csatakigyó, 16 fontos golyót lő ki, I. Ferdinánd császártól, 1538-ban megsérült.
 2. Egy tábori csatakigyó 4 fontos, I. Ferdinándtól 1553.
 3. Egy fél csatakigyó 8 fontos, I. Ferdinándtól 1558.
 4. Egy négyfontos csatakigyó, nagyon sérült, Gróf Zrínyitől, felirattal: *Boma sors, nihil aliud. An. 1646.*
 5. Egy csatakigyó, négy fontos, gróf Zrínyitől, 1657.
 6. Egy fél csatakigyó, 8 fontos, II. Rudolftól
 7. Egy tábori csatakigyócska 3 fontos, sérült és használhatatlan.
 8. Egy 10 fontos csatakigyó I. Ferdinándtól 1545-ből.
 9. Egy tábori csatakigyócska, három fontos II. Miksától, 1571-ből.
 10. Egy török falkonett 2 fontos, sérült és ágyútalp nélkül.
 - 11–14. Négy fél kigyó nyolcfont/db, I. Ferdinándtól, 1547, 1548, 1549. Ebből három a száján le van vágva.
 15. Egy egész kartány, 40 fontos, Károly osztrák főhercegtől, 1580-ból, sérült és lavotte nélkül.
 16. Egy kicsi ágyúcska, egy fél fontos.
 - 17–18. Két tábori kigyó, három fontos, az első gróf Zrínyitől, 1646-ból.
 - 19–20. Két mozsár, 60 fontos, Károly főhercegtől és II. Miksától, 1556.
 21. Mocsár, 8 fontos, I. Ferdinándtól.
- Más fémágyúdarabok török ágyútalpakon nagyrészt tönkremenne az erődítmény lábánál a hidra rakva:
22. Egy fél kartány, 20 fontos, lövő, II. Miksától 1570-ből.
 23. Egy fél kigyó, nyolcfontos, levágott.
 24. Egy fél kartány, huszonkettő fontos, levágott.
 25. Egy egész kartány 40 fontos, Károly főhercegtől 1578-ból, rajta egy zerge és két német sor névre utaló.
 26. Egy egész kartány 48 fontos Károly főhercegtől, egy medvével és a következő 2 soros vessel:

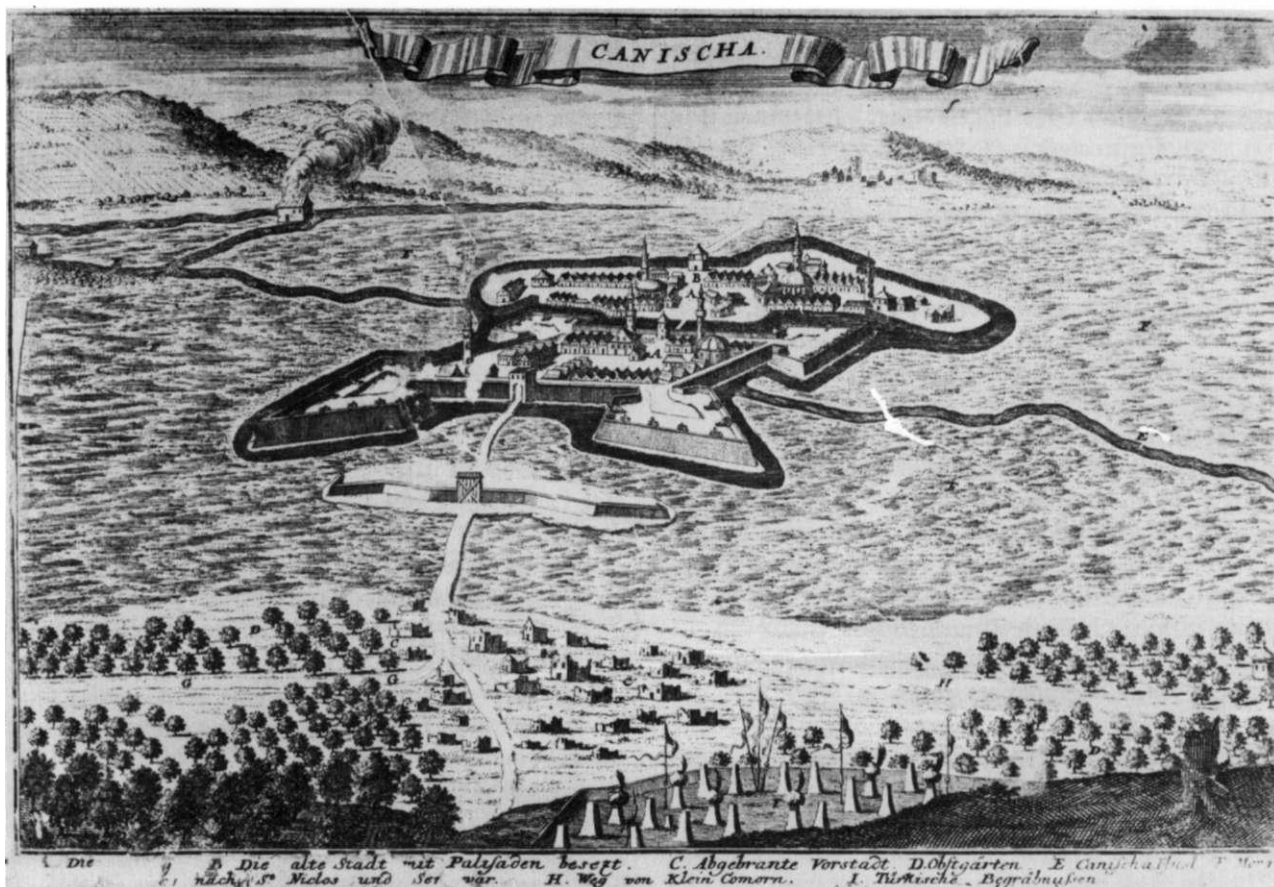
Én öreg medve nagyon brummogok.
Csövemmel én mindent felfogatok.
 27. Egy 10 fontos csatakigyó, 1536-ból.
 28. Egy fél csatakigyó, öt fontos, I. Ferdinánd császártól, 1540.

- 29–30. Két csatakigyó, négyfontosak, Gróf Zrinyitől 1646-ból, a másik sérült és használhatatlan.
31. Egy egész kartány, 40 fontos, Károly főhercegtől, 1579-ből, levágott és sérült.
32. Egy másik, 48 fontos, I. Ferdinándtól, 1545-ből, levágott.
33. Egy másik, 48 fontos, II. Miksától. 1569-ből. Bivallyal, ökörrrel és két német sorral.
34. Egy 44 fontos, I. Ferdinándtól, 1549-ből.
35. Egy másik 44 fontos, II. Miksától, 1569-ből, kakassal és a következő sorokkal:
Egy kakas vagyok
Egy beszélő férfi vagyok
Aki kukorékolni tud
A toronyt, a falakat
a földre döntöm.
- 36–37. Két másik 42 fontos, I. Ferdinándtól 1548-ból. Az egyik egy sün a következő sorokkal:
Nekem sünnnek tuskés hajam van
És nekimegyek a falnak toronynak és kapunak.
A másik le van vágva.
38. Egy másik 44 fontos I. Ferdinándtól, 1548-ból. Ezen őz van a következő sorokkal:
Beugrom a zöld erdőn át
Magam előtt néhány falat ledöntök.
39. Egy úgynevezett tarack, 10 fontos.
Más fémdarabok a külső városban, annak sáncain és lefelé:
40. Egy török falkonett, 8 fontos, lövő.
41. Egy egész csatakigyó, 14 fontos, levágott.
42. Egy fél kartány, 14 fontos, I. Ferdinándtól, 1536-ból.
43. Egy török falkonett, kétfontos, levágott.
44. Egy csatakigyócska, 3 fontos, II. Rudolftól, 1593.
45. Egy dupla falkonett, 2 fontos, Károly főhercegtől, 1568.
46. Egy másik török, ugyanolyan, 2 fontos.
47. Egy „schecht”(rossz?) falkonett 1 fontos, Károly főhercegtől, 1558-ból.
48. Egy kartány 32 fontos, Károly főhercegtől. 1580. Egy madárral és a következő sorokkal:
Világos hangból van a dalom
Ami az ellenségcimet megfélemlíti.
49. Egy félfontos ágyúcska, II. Rudolf császártól, 1591.
50. Egy csatakigyó, 10 fontos, Ferdinánd főhercegtől, 1590.
51. Táborig csatakigyócska, 3 fontos.
- 52–54. Három ezred ágyúcska
- 55–56. Két rossz falkonett, 1 fontos, ágyútalp nélkül.
57. Egy rövid ágyúcska ágyútalp nélkül, négy nagy darab szétrohant ágyúkból és egy fémüst,

11 vaságyú, egy kétfontos, hét háromfontos, egy négyfontos, egy hatfontos, és egy mozsár 40 fontos.

A fegyvertárban, a volt basa háza alatt a következő fegyvereket találták:

540 dupla horog,
170 muskéta,
Két emelő (Hebel) az egyik bronzból, a másik nagyobb vasból,
több mint 2000 dupla horog, és muskéta cső,
6 láda vas „Klöppelen” (bunkó?) összesen 30,
több mint száz mázsa ólom nagy darabokban,
öt nagy réz flaska és négy kicsi „Stein = Del”,
összesen öt mázsa,
több mint 100 mázsa muskéta és dupla horog,
golyók egy nagy vas üstben, és egy fa ládában,
két láda teli vasbomba csövecskékkel,
2 hordó és 2 láda teli kénnel,
három láda és 3 hordó teli szurokkal és gyan-tával,
40 kicsi láncgolyó,
egy nagy láda teli mindenféle karddal, hüvely nélkül,
egy láda teli fúróval,
egy láda 100 töltött kézigránáttal,
egy másik láda teli „tűzzárakkal” muskétára és janicsár csövel (Röre),
6 láda egy zsák teli tisztítatlan? salétrommal,
8 hordó teli ólomhulladékkal,
egy láda vaskampó,
17 láda kovács szerszámokkal,
sok szerszám aknáshoz,
nagy számú facsövecskék a gránátokhoz,
több mint 30 mázsa más ólom (v. golyó),
nagy mennyiségű hosszú vas kötegelve,
háromszáz kettő háromfontos ágyúgolyó,
egy láda töltővesszővel és mással és néhány fogó,
700 mázsa terpentín, 2 ládában,
két nagy zsák fekete szurokkal,
több mint 3000 fél, háromnegyed és egész kartány golyó,
egy másik helyen a löportoronynál: néhány száz falkonett, egy, kettő és félfontos golyók,
ötven szerszám földmozgatáshoz, kőzieme-lővel,
négy köteg nagy és erős zsinór,
egy réz sereg üstdob,
több mint 100 mázsa mindenféle régi vas,
köztük néhány száz gránát,
két erős és szerfelett hosszú lánc,
százötven alkalmatlan muskéta,
48 alkalmatlan muskéta és dupla horog,
két jó fűrész deszkavágásra,
ötvennégy rohamfedezék fogantyú nélkül.

44. kép. Kanizsa vára 1690-ben, a töröktől való visszafoglalás után. (Nagykanizsa. Thury György Múzeum.)

A puszkapor általában nedves és vizes volt és mindkét toronyban nagy mennyiségben, de a mérlegek hiánya miatt nem tudták rövid idő alatt megmérni.¹⁷⁷

Az 57 ágyú, amelyeket a várban találtak, közülük 33 jó, és 24 használhatatlan, gyakorlatilag tükrözi a vár 16–17. századi történetét. Rendkívül érdekes, hogy mindössze négy olyan tüzérségi eszköz van a listán, amelyeket az összeíró határozottan török gyártmányúnak nevez. Ugyanakkor 39 a bizonyosan zsákmányolt ágyúk száma, és bátran idesorolhatjuk még a két évszámot, melyek készítőjét nem határozza meg, ez 41 darab, a tüzérség 71,9%-a. Mivel a 12 jeltelen ágyú között is sejthetünk zsákmányolt darabokat, bizonyos, hogy 90 év alatt a törökök nemigen foglalkoztak a kanizsai vár tüzérségével, amelyhez 31 darab (54,3%) 100 évnél régebbi, szinte muzeális példány tartozott. Ezek között bizonyosan ott találjuk a Nádasdy korszak ágyúit (15 az 1550-ig készültek száma), a királyi birtoklás és az 1601. évi ostromnál zsákmányoltakat, és 5 vagy 6 darabot az 1664-es ostrom idejéből.

A legnagyobb számmal a Ferdinánd főherceg által elhagyott tüzérségi anyag tehetette ki a zsákmányolt ágyúk nagyrészét, ezek azonban nehezen határozhatók meg. A főherceg nevével ugyanis mindössze 1 ágyú jelzett, de nagy valószínűséggel ide sorolhatjuk a II. Rudolf és a Károly főherceg által készített ágyúk jórészét is, de lehetnek az 1601-es ostromnál I. Miksa, sőt I. Ferdinánd korában készült lövegek is.

A visszafoglalt vár épületállományáról Batthyány Ádám által készített összeírás tájékoztat. A 187 fából épült ház zömében új lakót kapott, de mint ez az összeírás is tanúsítja, a törökök közül nem mindenki távozott. Néhányan megkeresztelkedtek, és Kanizsán maradtak az újonnan betelepített, zömében német telepes között. A városnak rövidesen már bírója is volt Georgius Fischer személyében.¹⁷⁸

1690. április 13-án több mint 150 évi csata után új korszak kezdődött Kanizsa történetében. A sok vihart megélt erődítmény ugyan még 12 esztendőn át fennállt, de hadi szerepe már nem volt. A város újra kezdhette békés fejlődését.

Jegyzetek

- ¹ Dávid 1992. 58–59.
- ² Dávid 1992. 60–61. Munkájában V. Molnár listájából 8-at említ, a mű szövegéből további kettőt, 16 nevet korábban kiadott egyéb forrásokból közöl, török iratokból pedig további 11 beglerbéget. *Gévay Antal*: A budai pasák. Bécs, 1841. 20. No. 32.
- ³ *Mo. tört.* 3/1. 113–114. Uo. 458–461. Dávid 1992. 62.
- ⁴ *Defterek*. 188–189.
- ⁵ Dávid 1992. 59–60.; *Moačanin, Nenad*: Verwaltungsgeschichte Mittelslawoniens als Bestandteil des eyalets Kanizsa. Zalai Múzeum 4., Zalaegerszeg, 1992., 73–75.
- ⁶ Dávid 1992. 60.
- ⁷ *Defterek* 401–412. Az idézett forrás számolási adatai igen pontatlanok. Mind a létszám, mind a zsoldadatok összesítésénél több hibát találtunk. Azonban, mert a forrásközlés nem minden esetben tételes (Pl. 21 ember 8–10 akcséval), és nem lehet azt sem bizonyosan megállapítani, hogy korabeli hiba, avagy a forrásközlés hibája áll fenn, elfogadtuk a 412. oldalon közölt összesítés adatait a napi zsoldról (38 478 akcse naponta), de a szövegben korrigáltuk a létszámadatot, mivel a forrásban az összeadott létszám 3815 ember a helyes, 3921 helyett.
- ⁸ A kanizsai vár visszavételekor létrejött átadási egyezmény szerinti feltételek között (Egyezmény VIII. pont) szerepelt a törökök teljes irattárának átadása: „A foglalók minden vám és adókönyvet Kanizsa városából, a zsold könyveket is, amelyeket Bosznia és más a vidékhez tartozó városokból vannak, vagy a meghódított falvakból szereztek be contribuálás végett kiadhatók.” További adatok kerülhetnek elő a törökországi levéltárakból is.
- ⁹ *Cselebi* 562.
- ¹⁰ *Baráth Tibor*: A magyar állam adóügye 1605–1648. Századok. 1930., 607–655., 697–737; 713.
- ¹¹ *Cselebi* 562.
- ¹² *OL. Batthyány lt. Missiles* 11 268.
- ¹³ *OL. Batthyány lt. Missiles* 25 737.
- ¹⁴ *Z. m. lt.* XIII/10. boldogfai Farkas család iratai. 4. cs. Bagod és Teskánd, összeírás, Gelse.
- ¹⁵ *OL. U et C.* 29/1.
- ¹⁶ *OL. U et C.* 29/1. (Gelse, Újudvar, Hahót).
- ¹⁷ *Szakály 1981.* 157–158.
- ¹⁸ *MHT.* I. 226.; *Istvánffy II.* 852.
- ¹⁹ *Uo.*; *Bilkey-Turbuly* 124.; *LL.* 76. Güns, 1601. jún. 21. A: 40.
- ²⁰ *Banfi 1940.* 145.
- ²¹ *MHT.* I. 226.; *Benda HK.* 1983. 673–674.; *Banfi 1940.* 146., 151.
- ²² *Banfi 1940.* 151–155.; *Benda HK.* 1983. 674.
- ²³ *Uo.*; *Istvánffy II.* 854–856.
- ²⁴ *MHT.* I. 226.
- ²⁵ *Banfi 1940.* 151–155.; *Benda HK.* 1983. 674–675.; *Istvánffy II.* 856–857., 860–863.
- ²⁶ *Török történetirók III.* (lásd III. fejezet 152. jegyzetét) 306–334.
- ²⁷ *Dávid Géza-Fodor Pál*: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenötéves háború korából I–II. HTK. 1983, 284–286.
- ²⁸ *Török történetirók III.* (lásd III. fejezet 152. jegyzetét) 334.
- ²⁹ *Szántó Imre*: A balatoni várak övezete a Dunántúl védelmi rendszerében (1541–1690). Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. 1986., 273.
- ³⁰ *Dávid Géza és Fodor Pál* 27. sz. jegyzetben idézett műve.
- ³¹ *Istvánffy II.* 875.
- ³² *Cemerné Wilhelmb Gizella*: Wilhelm Peter Zimmermann magyar vonatkozású rézkarcsorozatai. *Folia Archaeologica* 9. (1957.) 187–204.; 194., 200. (Katalógus II. 2.)
- ³³ *Szepesy F. HK.* 1896. 351–352.
- ³⁴ *C. J. H. I.* 1601. évi 29. cikk.; 1602. évi 14. cikk.; 1604. évi 8. cikk.
- ³⁵ *MHT.* I. 249.; *MTK* II. 429.
- ³⁶ *Török magyar oklevéltár 1533–1789.* Gyűjtötte és fordította: *Karácson Imre*. Szerk.: *Thallóczy Lajos-Krcsmárik János-Szekfü Gyula*. Budapest, 1914. 188–189.
- ³⁷ *OL. Batthyány cs. lt.* P. 1322. Körm. Közp. Ig. ir. Rn. 46. No. 140. A végek szervezése szempontjából rendkívül fontos irat Kiskomár, Egervár, Egerszeg, Kapornak, Pölöske, Tarnok (Ugyanaz a kéz áthúzta, a margón: „Ezt uyonnak kel chinany”), Szentgrót, Szentgyörgyvár, Kemend, Bér, Zalavár, Hídvég (A margón „Ezt is most kellené chynalny”), Lenti, Szemenye, Szent-Miklós (azonos kéz áthúzta és odajegyezte „Kaniaföldre”), Szécsisziget, Alsólendva, Csesztreg, Lövő, Pusztá (lehúzva és melléírva) Szentpéter, Magyarosd, Szentpéter, Nádasd (zárójelben létszám nélkül), Kányaföldre, Csákány (zárójelben létszám nélkül), Boncodföldre és Körmend, valamint a Muraköz összevont adatait tartalmazza.
- ³⁸ *Benda 1983.*
- ³⁹ *MHT.* I. 258.; *OL. Batthyány lt.* P. 1314. N. 30868.
- ⁴⁰ *Varga J. János*: A dunántúli törökellenes harcok történetéből (Főúri magánkatonaság és a királyi vitézek közös vállalkozásai) In: Budapest Főváros Levéltára közleményei '78. Szerk.: *Gáspár Ferenc*. Budapest, 1979., 79–98.; 84.; *OL. Batthyány cs. lt.* P. 1313. 252. cs. sz. n., P. 1315. 2. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1631–1639. 59–60. f.
- ⁴¹ *Müller Veronika*: A zalai végek mindennapi problémái a XVII. század első felében, Zalai Gyűjtemény 8. (1978) 81–93.; 83–86.
- ⁴² *Varga J. János* 40. jegyzetben idézett műve 86.; *OL. Batthyány cs. lt.* P. 1313. 252. cs. sz. n.
- ⁴³ *Varga J. János*: A XVI–XVII. századi végvári katonaság szervezetének kérdései (különös tekintettel a főúri parancsnokság alatt álló dunántúli katonaságra) In: *Studia Agriensia* 3. Szerk.: *Bodó Sándor-Szabó Jolán*. Eger, 1983. 119–131.; 123–126.
- ⁴⁴ *OL. Batthyány lt. Missiles* N. 11358.
- ⁴⁵ *C. J. H. II.* 1618. évi 35 cikk.; *Glaser* 43. 184–185.
- ⁴⁶ *OL. Batthyány lt.* P. 1314. N. 1810.
- ⁴⁷ *OL. Batthyány lt.* P. 1314. N. 6264.
- ⁴⁸ *Takáts: A török hódoltság korából* 53.
- ⁴⁹ *Takáts: Rajzok I.* 175–176.
- ⁵⁰ *Mo. tört.* 3/2. 1044.; *Perjés 1965.* 120–122.
- ⁵¹ *Perjés 1965.*, 109–110.
- ⁵² *Szigetvári levelek 1982.* Besenyei I. Batthyány Á.-nak 1643. júl. 2.; *OL. Batthyány lt.* P. 1314. N. 6549.
- ⁵³ *Takáts: Rajzok II.* 202.
- ⁵⁴ *OL. Batthyány lt. Missiles.* Keglevits Péter vicegenerális Batthyány Ádámmal 1655. május 8. Uo. Dobos György levelei 1645(?) 10412. és 1646. márc. 20. 10422.
- ⁵⁵ *OL. Batthyány lt.* P. 1314. N. 6573.
- ⁵⁶ *Esterházy* 168–169.
- ⁵⁷ *Szakály 1981.* 191–192.
- ⁵⁸ *Szakály 1981.* 199.
- ⁵⁹ *Molnár Szulpicz* 256. és 794–795.
- ⁶⁰ *Szakály 1981.* 213–214.
- ⁶¹ *C. J. H. II.* 1618. évi 49. cikk. 7. §.
- ⁶² *OL. Liber Regius VII.* nr. 27.
- ⁶³ *Vas m. lt.* Vasvári Káptalani jkv. XXXI. 158. lap. 129.

- ⁶⁴ OL. U. et C. 29/1.
⁶⁵ Uo.
⁶⁶ Szakály 1981. 251–258.
⁶⁷ Iványi Emma: Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális. Zalai Gyűjtemény 18. (1983.) 115–130.; 125.
⁶⁸ OL. Batthyány lt. Missiles. 33 422.
⁶⁹ Dávid Géza–Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából I–II. HTK. 1983., 275–295., 451–467., 459.
⁷⁰ Fodor HTK. 1979., 382–383.
⁷¹ OL. Batthyány lt. Missiles. Bessenyei István Sibrik Pálhoz. Komár, 1640. máj. 18.
⁷² OL. Turzó iratok. Batthyány II. Ferenc levele Turzó Györgyhez. 1616. június 4. Szalónak.
⁷³ OL. Batthyány lt. Missiles. 25 737.
⁷⁴ Dr. Marczali Henrik: Újabb regeszták a külföldi levéltárakból. Történelmi Tár 1879. 352., 529., 788. Zeidler jelentése. 537. old.
⁷⁵ Perjés 1965. 109–110.; Cselebi 563.
⁷⁶ Fodor HTK. 1979. 375–376.
⁷⁷ Fodor HTK. 1979. 377.
⁷⁸ Istanbul. Topkapı Sarayı Arşivi. E 895. Közli: Fodor HTK. 1979., 377.
⁷⁹ Fodor HTK. 1979., 380–382.
⁸⁰ Fodor HTK. 1979., 382–383.
⁸¹ Fodor HTK. 1979., 383–385.
⁸² Defterek 402.
⁸³ Fodor HTK. 1979., 385–387.
⁸⁴ Fodor HTK. 1979., 387–389.
⁸⁵ Méri 57. és XXXVI. tábla.
⁸⁶ Cennerné 1972. 79. (A metszet a várban és a nyugati külvárosban is három-három mecsetet ábrázol, valamint a várban hat, a külvárosban öt elkülönülő házcsoportot, ami megegyezik Evlia Cselebi leírásával, amely szerint ugyanennyi mecset és városrész van Kanizsán.)
⁸⁷ Méri 58–59. XXXVII. tábla 1.
⁸⁸ Cselebi 564.
⁸⁹ Cselebi 563–569.
⁹⁰ Méri 68–59.
⁹¹ Cselebi 562–571.
⁹² Tóth István György: A magyarországi török építkezés forrásaihoz: a kanizsai vár házainak összeírása (1690). Zalai Múzeum 2. 1990. 221–230.
⁹³ Tóth István György i. m. 221. 224.; OL. Batthyány lt. Missilis. 15 687. Gazdag Ferenc levele Kanizsáról Batthyány Ádámhoz, 1690. május 10. Eszerint: Batthyány számára csak a külső hostatban sikerült a sándorházi iszpháhi házát megvennie. A belső várban a basa házát szeretete volna, de ezt őfelsége számára foglalták le. Az 1690. évi összeírás szerint pedig ez a ház a jegyzékben szereplő 126. számú emeletes ház.
⁹⁴ Tóth István György 92. sz. jegyzetben idézett műve. 222. és 224.
⁹⁵ Cselebi 569–570.
⁹⁶ Tóth István György 92. sz. jegyzetben idézett műve. 225. 6. sz. jegyzet.
⁹⁷ Defterek 401–405.
⁹⁸ Cselebi 570–571.
⁹⁹ Cselebi 566 és 568.
¹⁰⁰ Tóth István György 92. sz. jegyzetben idézett műve. 224–225.
¹⁰¹ OL. Batthyány cs. lt. Missiles. 11 310. Uo. 27 411.
¹⁰² Magyar Történelmi Tár XV. vagy második folyam harmadik kötete. Pest 1871., 31–32. Vitnyédi István levele Thököly Istvánhoz.; OL. Batthyány lt. Missiles. 26 144.
¹⁰³ Perjés 1965. 33., 88–89.
¹⁰⁴ Perjés 1965. 91–92.
¹⁰⁵ Perjés 1965. 93–103.
¹⁰⁶ Perjés 1965. 107–109.
¹⁰⁷ Perjés 1965. 109–110.; Horváth Jenő, rónai: Zrinyi Miklós a költő, mint hadvezér. HTK. 1891., 81–115.; 96.; Kriegs-Helm V. 219.
¹⁰⁸ Perjés 1965. 309–314.; Dr. Marczali Henrik: Regeszták a külföldi levéltárakból a török–magyar viszonyok történetéhez. 1660–1664. Történelmi Tár 1880. 741–759.; 754.
¹⁰⁹ Új-Zrinyivárnak mind helyes elnevezéséről, mind elhelyezkedéséről mind a mai napig nagy bizonytalanság uralkodik a szakirodalomban. Pedig már Klamiczay Tibor 1964-ben (Zrinyi Miklós. 2. átdolg. kiad. Budapest, 1964.) megállapította, hogy a Zrinyi-Újvár elnevezés a helyes, az Újzerinvár, Új-Zrinyivár változatok a németből való tökéletlen visszafordítások. Számos szerző, így legutóbb a MHT I. 283. Nagy László is a Mura déli partjára helyezi. Pedig már Perjés 1965. 309–310. helyesen az északi, a bal parti részen határozta meg helyét, ám lokalizációja téves, mert a Mura közvetlen közelébe a síkságra helyezi. A valószínűségben az erődítmény a I. égrádi szőlőhegy szélső magaslatán volt, mint a szerző 1972-ben a „Mura völgy magyarországi szakaszának településtörténete” című szakdolgozatában. (Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Régészeti tanszék), majd Hrenkó Pál: Zrinyi-Újvár (Újzerinvár) helyszínrajzai nyomában című tanulmányában (Geodézia és kartográfia 1979. évi 2. szám. 119–134.) meghatározta.
¹¹⁰ Perjés 1965. 338–339.
¹¹¹ Perjés 1965. 341–342.
¹¹² Perjés 1965. 345–354.; Esterházy 137–149.; Perjés 1989. 57–75.
¹¹³ Perjés 1965. 354.; Perjés 1989. 75.; Csapody–Klaniczay 306. és 294. sz.
¹¹⁴ HTK. 1893. 135. Illésy János közli a levelet az OL. Wesselényi cs. iratai alapján.
¹¹⁵ Perjés 1965. 355–356.
¹¹⁶ Perjés 1965. 356. A Kanizsát ostromló sereg létszámáról meglehetősen eltérő adatokat találunk. Széchy V. 1902. 95. 17 000, illetve 24 000 fő, Rónai Horváth 1888., 635. szerint a sereg 11 400 gyalogos és 1040 lovas, amelyhez még csatlakoznia kell Zrinyi, Batthyány, Esterházy és Draskovics hadainak.
¹¹⁷ Perjés 1965. 356–358.
¹¹⁸ Perjés 1965. 358.
¹¹⁹ Perjés 1965. 358–360.; Kriegs-Helm V. 220.
¹²⁰ Esterházy 150–151. Kérdéses, hogy mit ért a szemtanú az „elővárosok” megnevezésén. Minden más forrásunk arról tudósít, hogy a törökök nem laktak kinn a váron kívül, de kertjeik, gyümölcsösök voltak a nyugati parton, a mai Kiskanizsa helyén esetleg ehhez tartozó kisebb építmények. Cselebi 569. Bagdal nevű elpusztított külvárosról beszél, ahol kertek és szőlők vannak, és ami „árokkal ugyan körülvéve, de erődítés nélkül”. Ugyanakkor Esterházy az általa írt munkához csatolt ostromtérképen sem ábrázol külvárost, csak a keleti és a nyugati kapu előtt egy-egy ék alakú védművet a szárazulaton. Esetleg ezek elfoglalásáról lehetett szó.
¹²¹ Perjés 1965. 360. szerint: „... kezdetét vehette volna a tüzéségi támadás, – ha lettek volna ostromlővegek. Ezek azonban csak 3-án érkeztek meg, és a tüzéségi támadás csak május 4-én kezdődhetett meg. Ekkor mindössze 8 ostromágyúja volt a seregnak, és csak a későbbiekben emelkedett fel számuk harmincra.” Ugyanő „Zrinyi és az 1663–64-es nagy török háború” c. tanulmányában (Perjés 1989. 80.) a tüzéségi támadás április 30-i kezdetét, és a lövegek 6-i érkezését közli, ami megegyezik Rónai Horváth Jenő 1888. adatával. Ugyanakkor Esterházy 151. a tüzéségi tűz elkezdését május 1-re teszi.
¹²² Perjés 1989. 80–81.

- ¹²³ *Perjés* 1965. 360–361.
¹²⁴ *Perjés* 1965. 361.
¹²⁵ *Uo.*
¹²⁶ *Perjés* 1965. 361–362.; *Csapodi–Klanciczay* 306. sz.; *Wagner, Georg*: Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewahrung. Eisenstadt. 1984. 111.; *Perjés* 1989. 83–85.
¹²⁷ *Kriegs-Helm* V. 228–231. A visszafoglaláskor felvett leltárban 5 db Zrínyitől származó ágyút találunk.
¹²⁸ *Perjés* 1965. 362–363.
¹²⁹ *Perjés* 1965. 363–364.
¹³⁰ *Perjés* 1965. 364.
¹³¹ *Perjés* 1965. 366–369.
¹³² *Perjés* 1965. 369.
¹³³ *Esterházy* 168–169.
¹³⁴ *Perjés* 1965. 370–371.
¹³⁵ *Mo. tört.* 3/2. 1177.
¹³⁶ *Takáts Sándor*: Kísérletek a magyar haderő felosztására 1671–1672. In: *Takáts Sándor*: Magyar küzdelmek [Budapest], é. n. 218–219.
¹³⁷ *Takáts Sándor*: Magyar küzdelmek [Budapest], é. n. 222. és 225.
¹³⁸ A zsoldjegyzékből eltűnő kapornaki végház továbbra is fennáll. *OL. Batthyány lt. Missiles*. 48493. 1683. júl. 9.
¹³⁹ *Iványi Béla*: Zalavár és a balatonhidvégi átkelő. A Göcseji Múzeum jubileumi évkönyve. 1950–1960. Szerk.: *Szentmihályi Imre*. Zalaegerszeg, 1960., 161–180.; 177.
¹⁴⁰ *Uo.* 178.
¹⁴¹ *OL. Batthyány lt. Missiles*. 31750. 1682. júl. 11.
¹⁴² *OL. Batthyány lt. Missiles*. 20614. 1681. dec. 11.
¹⁴³ *OL. Batthyány lt. Missiles*. 20615. 1682. jan. 2.
¹⁴⁴ *OL. Batthyány lt. Missiles*. P. 1313. *Memorabilia*. 11. Nr. 1193. Kanizsai Muszta bég basa aga levele Batthyány Kristófhöz.
¹⁴⁵ *OL. Batthyány lt. Missiles*. 39018.
¹⁴⁶ *OL. Magyar Kancelláriai lt. A. 14. Insinuata Consilii Bellici*. 2. csomó 1618–1670. No. 423. 1686. jan. 23.
¹⁴⁷ *Iványi Emma* 67. sz. jegyzetben i. m. 123–125.
¹⁴⁸ *MHT*. I. 317.; *Sugár István*: Lehanyatlak a török félhold. Budapest, 1983., 165–173.
¹⁴⁹ *MHT*. I. 318.; *Sugár István*: 148. sz. jegyzetben i. m. 184–192.
¹⁵⁰ *Sugár István*: 148. sz. jegyzetben i. m. 194., 203–207.
¹⁵¹ *Sugár István*: 148. sz. jegyzetben i. m. 220–222.
¹⁵² *OL. Magyar Kancelláriai lt. A. 14. Insinuata Consilii Bellici* 2. csomó 1618–1670. No. 423. 1686. jan. 23. Kanizsa.
¹⁵³ *Pickl* 88.
¹⁵⁴ *OL. Batthyány lt. Missiles*. Gyöngyösy Nagy Ferenc levele Batthyány I. Ádámhoz. 1686. május 6. Eggerszeg.
¹⁵⁵ *OL. Magyar Kancelláriai lt. A. 14. Insinuata Consilii Bellici*. 2. csomó 1618–1670. No. 433. 1686. máj. 22.
¹⁵⁶ *OL. Batthyány cs. lt. Missiles*. Radonay Mátyas zalavári apát és kapitány levele Batthyány II. Ádámhoz. 1686. jún. 11. Zalavár.
¹⁵⁷ *OL. Batthyány lt. Missiles*. 33081.
¹⁵⁸ *OL. Batthyány lt. Missiles*. 39035. Radonay levele Batthyány II. Ádámhoz. 1686. dec. 27.
¹⁵⁹ *Takáts: Rajzok* III. 255.
¹⁶⁰ *Takáts: Rajzok* III. 22.
¹⁶¹ *OL. Magyar Kancelláriai lt. A. 14. Insinuata Consilii Bellici* 2. csomó 1618–1670. No. 443. 1688. szept. 1.
¹⁶² *Pickl* 88.
¹⁶³ *Takáts: Rajzok* III. 255–256.
¹⁶⁴ *Sugár István*: 148. sz. jegyzetben i. m. 258.; *Sugár István*: Heves megye és Eger visszafoglalása a töröktől. *Studia Agriensia* 8. Szerk.: *Bodó Sándor–Havassy Tibor*. Eger, 1987. 282. A szerző kiszámította az ostromlott török várak kitartásának napjait. A feladás szándékának bejelentéséig Kanizsa kb. 420 napig, a vár átadásáig 461 napig tartotta magát. Gyulánál ugyanaz 380, ill. 403 nap, Szigetvár esetében 210, ill. 277, a többi várnál lényegesen kevesebb ideig tartották magukat.
¹⁶⁵ *OL. Batthyány lt. Missiles*. 33195.
¹⁶⁶ *Pickl* 88.
¹⁶⁷ *Uo.* 88–89.
¹⁶⁸ *Pickl* 88. szerint a keresztény foglyok szabadonbocsátása januárban történt.; *MHT*. I. 328. Ugyanezt az eseményt némileg más szöveggel idézi *Takáts: Rajzok* II. 212.; Első varációja *Kriegs-Helm* V. 209. A futár azt az üzenetet vitte, hogy a várat lehetetlen hűsvét után is tartani, ha nem kapnak utánpótlást. A követ neve Crampo Husszein Basa volt.
¹⁶⁹ *Pickl* 89.; *Kriegs-Helm* V. 209.
¹⁷⁰ *Kriegs-Helm*. V. 223–225.; *OL. Batthyány lt. Memorabilia*. 1341/b és c. Swegler Henrik Kristóf császári írnök leírja a vár ostromát, az elfogott török levelek latin nyelvű másolatait, és a kapitulációs okmány másolatát.
¹⁷¹ *Pickl* 89–90.
¹⁷² *Pickl* 90.
¹⁷³ *Kriegs-Helm* V. 228.; *Pickl* 90–91.
¹⁷⁴ *Pickl* 91. A törökök létszámát 1600–1700-ra becsüli a szállítóképesség alapján; *Kriegs-Helm* V. 228. 600 elvonuló törökről szól. Lehetséges az ellentmondás feloldása oly módon, hogy az utóbbi forrás a katonákat számolja, a családtagokat nem.
¹⁷⁵ *Pickl* 91.
¹⁷⁶ *Kriegs-Helm* V. 228.
¹⁷⁷ *Kriegs-Helm* V. 228–232.; A kanizsai várban felvett leltárról a szakirodalom mindeddig *Szepessy Ferenc*: Kanizsa hadi felszerelése a töröktől való visszavétele után. (HTK. 1891. 422.) közleményét vette alapul (lásd. *Tóth István György* 92. sz. jegyzetben idézett műve. 221.; *V. Molnár* 147. Mindkét műben téves a HTK. 1892. évi évfolyama 422. oldalára hivatkozás.), amit a közlétező a Teleki-levéltár 3168. sz. alapján közöl. Az idézett forrásban szereplő adatokat nem tartjuk elfogadhatónak. Pl. „279 ágyúszerszám, azok között egynehány Falconetea. 356 török ágyú, azok között sok egyéb mindenféle laveta, azok között sok vasból. 33 tűzhányó mozsár, azok közül egy 300 fontot lő.” Ezek az adatok lehetetlenek, mint ahogy az is, hogy 58656 ágyúgolyót találtak a várban, s 3486 janicsárpuskát stb. A *Kriegs-Helm* V. alapján közölt lista pontosságát erősíti *Pickl* 93.
¹⁷⁸ *Tóth István György* 92. jegyzetben i. m. 221.; *OL. Batthyány lt.* 1475. Andreas Georgius Fischer kanizsai bíró Batthyány Ádámhoz. 1690. aug. 24.

* * *

A térképeket Dr. Vándor László tervei alapján Frankovics Tibor rajzolta, a fényképeket Mazur Ildikó készítette.

Források és irodalom

- A Blagay család oklevéltára. Szerk.: *Thallóczy Lajos és Barabás Samu*. Budapest, 1897.
- A budai basák* = A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553–1589. Szerk.: *Takáts Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfü Gyula*. Budapest, 1915.
- Adatok Zala megye történetéhez. I–V. Szerk.: *Bátorfi Lajos*. Nagykanizsa, 1876–1878.
- A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. Sajtó alá rendezte *Géresi Kálmán*. I–V. Budapest, 1882–1897.
- A. O.* = Anjoukori Okmánytár I–VII. Szerk.: I–VI.: *Nagy Imre*, VII.: *Tasnádi Nagy Gyula*. Budapest, 1878–1920.
- Á. U. O.* = Árpádkori Új Okmánytár. Közzéteszi: *Wenczel Gusztáv*. I–XII. Pest, Budapest, 1860–1874.
- Balogh J. 1897.* = *Balogh János*: Nagy-Kanizsa város és vidékének hadtörténelmi múltja. Nagy-Kanizsa, 1897.
- Balogh Jolán*: A magyar renaissance építészet. Budapest, 1953.
- Banfi, F[lorio]–Maggiorotti, L[eone] A[ndrea]*: La fortezza di Giavarino in Ungheria ed i suoi architetti militari italiani, specialmente Pietro Ferabosco. Roma, 1932.
- Banfi 1940.* = *Banfi, Florio dr.*: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai, I–III. közlemény. HTK. 1939. 1–33., 213–228., 1940. 143–156.; III. közlemény.
- Barabás* = *Barabás Samu*: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I–II. Budapest, 1898.
- Barbarits Lajos*: Nagykanizsa. Budapest, 1929.
- Bánrévi* = Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendelctekből. I–III. rész. XVI. század. Kaposy János gyűjtését közléteszi: *Bánrévi György*. Művészettörténeti Értesítő 1956., 47–53., 190–197., 318–330.
- Bárfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest, 1938.
- Bayerle, Gustav*: (Ed. and introd.) The Hungarian letters of Ali Pasha of Buda 1604–1616, Budapest, 1991. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXXVI.)
- Bayerle, Gustav*: Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590–1593. Bloomington, [1972.] Indiana Univ. publications. (Uralic and Altaic Series 101.)
- Benda Kálmán*: Zrínyi Miklós a szigetvári hős. In: Szigetvári emlékkönyv. Szerk.: *Ruzsás Lajos*. Budapest, 1966., 15–51.
- Benda 1983.* = *Benda Kálmán*: A magyar végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején. In: *Studia Agriensia* 3. Szerk.: *Bodó Sándor és Szabó Jolán*. Eger, 1983., 49–59.
- Benda HK. 1983.* = *Benda Kálmán*: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról. (1594–1602). HTK. 1983., 651–652.
- Bilkei Irén*: Csányi Ákos – egy zalai köznemes pályája a XVI. században. Zalai Gyűjtemény 33. (1993.) (Nyomdában)
- Bilkei–Turbuly* = *Bilkei Irén–Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. 1555–1711. I. kötet 1555–1609. Zalai Gyűjtemény 29. Zalaegerszeg, 1989.
- Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Budapest, 1978.
- Bugár–Mészáros Károly*: Szentpéterfa középkori r. k. temploma. BME. TDK. 9. 1975.
- Buzás Gergely*: A visegrádi királyi palota. Valóság 1990. 91–101.
- C. D.* = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera *Georgii Fejér*. I–XI. Buda, 1829–1844.
- Cennerné Wilhelmb Gizella*: A kanizsai vár metszetábrázolásainak típusai. In: A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Szerk.: *H. Kerecsényi Edit*. Nagykanizsa, 1972., 69–83.
- Cennerné Wilhelmb Gizella*: Wilhelm Peter Zimmermann magyar vonatkozású rézkarc sorozatai. Folia Archaeologica 9. (1957.) 187–204.; 194., 200. (Katalógus II. 2.)
- Cerwinka* = *Cerwinka, Günther*: Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken im Jahre 1600. (Publikationen des Steiermärkischen Landesmuseums und der Staiermärkischen Landesbibliothek. Graz, é. n.)
- C. J. H. II.* = Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytar 1000–1895. Szerk.: *Dr. Márkus Dezső*. II. kötet. 1526–1608. évi törvénycikkek. Budapest, 1899.
- C. J. H. III.* = Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytar 1000–1895. Szerk.: *Dr. Márkus Dezső*. III. kötet 1608–1657. évi törvénycikkek. Budapest, 1900.
- Csánki* = *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–XII. Pest, Budapest, 1852–1941.; II–III. kötet.
- Csapody–Klaniczay* = Zrínyi Miklós összes művei. I–II. Sajtó alá rendezte *Klaniczay Tibor*. Közreműködött *Csapody Csaba*. Budapest, 1958.; II. kötet. Levelek.
- Cselebi* = Evlia Cselebi török világlátó magyarországi utazásai 1660–1664. Fordította: *Karácson Imre*. 2. kiadás. Az előszót és a szómagyarzatokat írta, a jegyzeteket átdolgozta *Fodor Pál*. Budapest, 1985.
- Csorba Csaba*: Erődített és várrá alakított kolostorok a Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 5. Szerk.: *Kanyar József*. Kaposvár, 1974., 13–47.
- Csuday Jenő*: Zrínyiek a magyar történelemben 1566–1704. Szombathely, 1884.
- Dávid Géza–Fodor Pál*: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából I–II. HTK. 1983. 278–295., 451–467.; 284–286.
- Dávid 1992.* = *Dávid Géza*: A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. Zalai Múzeum 4. Zalaegerszeg, 1992., 55–64.
- Defterek* = Magyarországi török kincstári defterek. Ford.: *Dr. Lászlófalvi Velics Antal*: Bevezetéssel ellátta és sajtó alá rendezte: *Kammerer Ernő*. I–II. Budapest, 1886–1890.; I. kötet.
- Demkó Kálmán*: Magyarország hadi ereje III. = *Demkó Kálmán*: Magyarország hadi ereje a XVI. században. I–IV. közlemény. HTK. 1916., 1–36., 313–348., 1917., 35–70., 186–218. III. közlemény.
- Dienes István*: X. századi magyar temető Zalaszentgróton. In: A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950–1960. Szerk.: *Szentmihályi Imre*. Zalaegerszeg, 1960., 107–126.; 119.
- Dornyay Béla*: A Somogy megyei Szöcsény és Csákány várairól. Vas Szemle 1937., 203–220.
- Dümmerling Ödön*: A kismartoni középkori vár. Soproni Szemle 1960., 80–86.
- Endlicher, Stephanus Ladislaus*: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Edidit –. Sangalli (= Sankt-Gallen), 1849.

- Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Budapest, 1977.
- Engel Pál–Lövei Pál–Varga Livia: Főnemesi sírkövek a Zsigmond-kori Magyarországon. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorból. Szerk. és az előszót írta: Fügedi Erik. A bevezetést írta Köpeczy Béla. Budapest, 1986., 203–233.
- Eőr-Darmay: Törökverő Thury György ingóságai = Eőr-Darmay Zsolt: Törökverő Thury György ingóságai. 1571. Századok 1870., 721–727.
- Eperjessy Kálmán: A bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Szeged, 1929.
- Esterházy = Esterházy Pál: Mars Hungaricus, avagy értekezés a török háborúról s annak kezdetéről és végéről. In: Esterházy Pál: Mars Hungaricus. Sajtó alá rendezte és a Mars Hungaricus latin szövegét magyarra fordította, a visszaemlékezés, valamint a levelek jegyzeteit és az Esterházy Pál című kísérőtanulmányt írta Iványi Emma. Budapest, 1989., 101–202.
- Érszegi = Érszegi Géza: Középkor. In: Sárvár monográfiája. Szerk.: Horváth Ferenc. Szombathely, 1978., 77–239.
- Feldakten = Wien. Kriegsarchiv. Feldakten 1568–1573. Fasciculus... Numerus...
- Feld István: Későközépkori várkutatásunk újabb eredményei. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk.: Fodor István és Selmeczi László. Budapest, 1985., 175–201.
- F. O. = A Frangepán család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus. I–II. Kiadják: Barabás Samu és Thallóczy Lajos. Budapest, 1910–1913.
- Fodor HTK 1979. = Fodor Pál: Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. HTK. 1979. évi 3. sz. 375–398.
- Főnyád Pál: A nagykanizsai evangélikus gyülekezet története. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 3. Nagykanizsa, 1991.
- Forgách Ferenc, ghymesi, Magyar históriája 1540–1572. Forgách Simon és Istvánffy Miklós jegyzéseikkel együtt. Közli: Majer Fidél. Bevezette: Toldy Ferenc. Pest, 1866.
- Fügedi 1977. = Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977.
- Fügedi 1986. = Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Budapest, 1986.
- Füssy = Füssy Tamás: A zalavári apátság története. A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VII. Budapest, 1902.
- Gedai I. Acta Arch. XXI. = Gedai, I[stván]: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tom. XXI., 1969., 105–148.
- Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938.
- Gerő 1955. = Gerő László: Magyarországi várépítészet. (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről.) Budapest, 1955.
- Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái. Művészettörténeti Füzetek 4. Budapest, 1972.
- Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 1929., 139–167. és 257–285.
- Glaser = Glaser Lajos (összeáll.): A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga. Ungarn betreffende Karten und Pläne in den Karlsruher Sammlungen. Budapest, 1933.
- Gömöry G.: Jegyzetek Sutorits János naplójából a XVII. század végéről. HTK. 1896., 352–359.
- Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar középkorból. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. Kovács Sándor. [Budapest], 1983.
- Győrffy Századok, 1958. = Győrffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. I–II. rész. Századok 1958., 12–87., 565–615.
- Győrffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. – Kurszán és Kurszán vára. Budapest, 1959.
- Győrffy György: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. Történelmi Szemle 1972., 261–320.
- Győrffy 1983. = Győrffy György: István király és műve. 2. kiad. Budapest, 1983.
- Győrffy 1984. = Győrffy György: Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. In: Magyarország története tíz kötetben. 1/1 és 1/2 kötet. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György. Szerk.: Bartha Antal. Budapest, 1984.; 1/1 kötet 575–888., 1/2 kötet 893–1006.
- Halis István: Zalai krónika. Első kötet. Ötödik füzet. Nagykanizsa, [1917].
- Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907.
- Házi = Sopron szabad királyi város története. I. rész 1–7. kötet. Közli: Házi Jenő. Sopron, 1921–1929.
- Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest, 1970.
- Hervay Ferenc: A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984., 159–171.
- HHSta = Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv HKA. Hoffin., Ung. 15/68. 1567. okt. 21. = Wien, Hofkammerarchiv. Hoffinanz, Ungarn, 1566–1573. Fasciculus... Folio...
- HKA. Ung. Rechnungen = Wien, Hofkammerarchiv. Ungarische Rechnungen. 1545–1638. Fasciculus... Folio
- H. O. = Hazai Okmánytár. Kiad.: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Ipolyi Arnold, Véghely Dezső, I–VIII. Pest, Budapest, 1865–1891.
- Hofkriegsrat. Exp. = Wien. Kriegsarchiv. Hofkriegsrat. Protocolla, Expedit D. K. T. 1566–1572.
- Hofkriegsrat. Reg. = Wien. Kriegsarchiv. Hofkriegsrat. Protocolla, Registratur D. K. T. 1566–1572.
- Holl Imre: Négysaroktoronyos szabályos várak a középkorban. Archaelógiai Értesítő 1984. 194–217.
- Holub I. = Holub József: Zala megye története a középkorban. I. kötet: A megyei és egyházi közigazgatás története. [Pécs], 1929.
- Holub III. = Holub József: Zala megye története a középkorban. III. kötet: A községek története. Pécs, 1933. Kézirat. Göcseji Múzeum Adattára. Zalaegerszeg, 83/1–4.
- Holub József: Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban. Századok 1917., 45–60.
- Horányi, Alexius: Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum. Pars I–III. Viennae, 1775–1777.; Pars II.
- Horváth István: Magyarország gyökeres régi nemzetségei. Pest, 1820.
- Horváth Mihály: Gróf Nádasdy Tamás élete némi tekintettel korára. Buda, 1838.
- Höfken: Num. Zeitschrift 1887. Band. 19.
- Hrankó Pál: Zrinyi-Újvár (Újzerinvár) helyszínrajzai nyomában. Geodéziai és Kartográfia 1979. évi 2. szám, 119–134.
- HTK. = Hadtörténeti Közlemények.
- Istvánffy = Istvánffy Miklós: Magyarország története 1490–1606. I–II. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867.

- Ivanics Mária*: A császári felmentő sereg útja Kanizsára egykorú ábrázolások tükrében (1600. szeptember 16.–október 13.). Zalai Múzeum 4. Zalaegerszeg, 1992., 44–53.
- Iványi Béla*: A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. (Archivum gyömröense gentis comitum Teleki de Szék.) Szeged, 1931.
- Iványi Béla*: Zalavár és a balatonhídvégi átkelő a török korban. In: A Göcseji Múzeum jubileumi évkönyve 1950–1960. Szerk.: *Szentmihályi Imre*. Zalaegerszeg, 1960., 161–180.
- Iványi Emma*: Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális. Zalai Gyűjtemény 18. (1983.) 115–130.
- Jobbágylevelek* = *Jobbágylevelek*. Összeáll. és az előszót írta: *H. Balázs Éva*. Budapest, 1951.
- Juhász Lajos*: A porta története 1526–1648. Századok 1936., 497–578.
- Karácsonyi 1900–1901.* = *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Budapest, 1900–1901.
- Karácsonyi 1922.* = *Karácsonyi János*: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Budapest, 1922–1924.; I. kötet.
- Károly Róbert emlékezete. A szöveganyagot válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta *Kristó Gyula* és *Makk Ferenc*. Budapest, 1988.
- Kázmér Miklós*: A „falu” a magyar helynevekben (XIII–XIX. század). Budapest, 1970.
- Kerecsényi Lidú*: A Kanizsa környéki végházak helyzete a vár 1594–96 közötti protocollumai tükrében. Zalai Múzeum 4. Zalaegerszeg, 1992., 29–34.
- Képes Krónika. Fordította és a szövegmagyarázatokat összeállította *Geréb László*. Budapest, 1978.
- Kiss = Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára, I–II. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.
- Kniezsa István*: Magyarország népei a XI. században. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. I–III. Szerk.: *Serédi Jusztimán*. Budapest, 1938.; II. 365–472.
- Komoróczy = Komoróczy György*: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Budapest, 1932.
- Koppány 1976.* = *Koppány Tibor*: Vártúrák kalauza. Budapest, 1976.
- Körmendy Kinga*: Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. és az előszót írta: *Fügedi Erik*. A bevezetést írta: *Köpeczy Béla*. Budapest, 1986., 176–202.
- Kriegs-Helm V.* = *Boethio, Cristophoro*: Kriegs-Helm de ro Röm[ischen] Kayserl[ichen] auch zu Hungarn und Böhmen Königl[ichen] Majest[ät] ... wider den ... Türkischen Tulband. ... Historischer Grund-Bericht ... derer ... Kriegs-Actionen, welche wider ... fortgeführt worden. I–V. Nürnberg, 1688–1692.; Tom. V.
- Kristó 1975.* = *Kristó Gyula*: A Kőszegiek kiskirálysága. In: *Kristó Gyula*: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983., 260–269. (Első közlés: *Vasi Szemle* 1975., 251–268.)
- Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979.
- Kristó Gyula*: Az Anjou-kor háborúi. Budapest, 1988.
- Kristó 1988.* = *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988.
- Kubinyi András*: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei I. 1989. Tapolca, 1990., 319–335.
- Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540–1550-es számadásaiból. Fasc. II. Az anyagot közli *Kumorovitz L. Bernát* és *M. Kállai Erzsébet*. Sajtó alá rendezte *Belányi Márta*, *Gáborján Alice* közreműködésével. Budapest, 1959.
- LL. 76. Levéltári leltárak 76. Birodalmi levéltárak magyar vonatkozású iratai. Birodalmi Udvari Tanács és Kancelária levéltárai.
- Luschin von Ebengeuth, Arnold*: Steirische Münzfunde. Klny. Jahrbuch für Altertumskunde. 1907. I. kötetéből.
- Maggiorotti-Banfi 1933.* = *Maggiorotti, Leone Andrea* és *Banfi, Florio*: Pietro Ferabosco. HTK. 1933., 156–173. Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból I–III. Szerk.: *Wenzel Gusztáv*. Budapest, 1874–76. II. kötet.
- Magyar életrajzi lexikon. I–III. Főszerk.: *Kenyeres Ágnes*. Budapest, 1967–1981.
- Magyar irodalmi szöveggyűjtemény. Szerk.: *Waldapfel József*. I. kötet. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. rész. Szerk.: *Barta János* és *Klaniczay Tibor*. Budapest, 1951.
- Magyar levelek a XVI. századból. Közli: *Dr. Komáromy András*. V. közlemény. Történeti Tár 1908., 431–459.
- Magyar oklevél szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte: *Szamota István* ... szótárrá szerkesztette *Zolnai Gyula*. Budapest, 1902–1906.
- Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. Szerk.: *Thallóczy Lajos* és *Aldácssy Antal*. Budapest, 1907.
- MHT = Magyarország badtörténete két kötetben. Főszerk.: *Liptai Ervin*. [Budapest], 1984–1985., I. kötet.
- Mo. tört. = Magyarország története tíz kötetben. 1/1 és 1/2 kötet. Főszerk.: *Székely György*. Szerk.: *Bartha Antal*. Budapest, 1984.; U. a. 3/1 és 3/2 kötet. Főszerk.: *Pach Zsigmond Pál*. Szerk.: *R. Várkonyi Ágnes*. Budapest, 1985.
- MTK = Magyarország történeti kronológiája. I–IV. Főszerkesztő: *Benda Kálmán*. Budapest, 1981–1982.
- Makoviczky Gyula*: A kanizsai vár története. Kézirat. T. Gy. M. Adattár. A. 1208–81. sz.
- Maksay = Urbáriumok*. XVI–XVII. század. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta *Maksay Ferenc*. Budapest, 1959.
- Mályusz Elemér*: Az Országos Levéltár Nádasdy levéltárának magyar levelei. Levéltári Közlemények 1923., 126–149., 287–309.
- Mályusz 1984.* = *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon, 1387–1437. [Budapest], 1984.
- Markó Imre Lehel*: Zalai helynév fejtési problémák (Kanizsa, Türje, Egerszeg). Zalai Gyűjtemény 2., Zalaegerszeg, 1974., 3–16.
- Marosi HTK 1974.* = *Marosi Endre*: Itáliai hadiépítészek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. HTK. 1974. 28–75.
- Marosi Endre*: XVI. századi váraink (1521–1606). Miskolc, 1991.
- Melich = Melich János*: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925.
- Memoria Rerum 1504–1566. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta *Bessenyei József*. [Budapest], 1981.
- Méri = Méri István*: A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához. Kiadásra előkészítette *Kovalovszky Júlia*. Budapest, 1988.
- Moačanin, Nenad*: Verwaltungsgeschichte Mittelslawoniens als Bestandteil des eyalets Kanizsa. Zalai Múzeum 4. Zalaegerszeg, 1992., 73–75.
- Molnár Szulpicz = Molnár Szulpicz dr.*: A Pannonhalmi Főapátság története. Negyedik korszak. Nagy háborúk

- kora, a magyar Szent-Benedek-Rend föloszlása és föléledése 1535–1708. A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. IV. Budapest, 1906.
- Mo. művészet* = Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk.: *Marosi Ernő*. I–II. Budapest, 1987.
- Mon. Vespr.* = A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana episcopatus Veszpremiensis. I–IV. Szerk.: *Fraknoi Vilmos*, *Lukcsics József*. Budapest, 1896–1907.
- Mon. Strig.* = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Tom. I–III. Tom. I. et II. Ordine chron. dispositus, sertationibus et notis illustravit *Dr. Ferdinandus Knauz*. Tom. III. Collegit et edidit *Ludovicus Crescens Dedek*. Strigonii, 1874–1924.
- Müller* = *Müller Veronika*: Thury György kanizsai kapitánysága. [Nagykanizsa], 1972.
- Müller Veronika*: A zalai végck mindennapi problémái a XVII. század első felében. Zalai Gyűjtemény 8. (1978), 81–93.; 83–86.
- Nádasdy T. cs. lev.* = Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk.: *Dr. Károlyi Árpád* és *Dr. Szalay József*. Budapest, 1882.
- Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. és Pótlék kötet. Pest, 1857–1868.
- Németh József*: Adatok Zala megye kulturális emlékeiről. I. Zalai Gyűjtemény 8. (1978), 47–60.
- Nováki, Gy.*: Zur Frage der sogenannten „Brandvalle“ in Ungarn. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tom. XVI. 1964., 99–149.
- OL. Batthyány lt. Missiles.* = Országos Levéltár. Batthyány család levéltára. P 1314. Missiles. Fasciculus ... Numerus ...
- OL. Dic.* = Országos Levéltár, Dicalis összeírások.
- OL. Dl.* = Országos Levéltár. Középkori oklevelek gyűjteménye.
- OL. E 21. KL. Ben. res.* = Országos Levéltár. Magyar Kamarai Levéltár. E 21. Benignae resolutiones. 1531–1772. N. ...
- OL. E 15 KL. Exp. cam.* = Országos Levéltár. Magyar Kamarai Levéltár. E 15. Expeditiones camerales. 1566–1572. N. ...
- OL. E 41. KL. Litt. ad Cameram exaratae.* = Országos Levéltár. Magyar Kamarai Levéltár. E 41. Litterae ad Cameram exaratae. 1567–1571.
- OL. E 211. Lymbus III. ser. Militaria F 8. 1568. febr. 10.* = Országos Levéltár. A Magyar (Pozsonyi) Kamara Archivuma. E 211. Lymbus III. series XVI. sz. Benignae resolutiones ad Cameram Militaria.
- OL. E 554. VKI. Fol. Lat.* = Országos Levéltár. Városi és kamarai iratok gyűjteménye. E 554.
- OL. Nádasdy cs. lt. Missiles.* = Országos Levéltár. Nádasdy család levéltára. Missiles.
- OL. U. et C.* = Országos Levéltár. Urbaria és Conscriptio nes. E. 156.
- Olvasókönyv Zala megye történetéhez. Összeállította *Degré Alajos*. Zalaegerszeg, 1961.
- Ortvoay Tivadár*: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. I–II. Budapest, 1882.
- Parádi Nándor*: A nagykanizsai vár középkori kályhacsempei. Folia Archeologica 1961., 183–186.
- Parádi Nándor*: A I. etenyé-szentkeresztombi kerek templom feltárása. In: A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Szerk.: *H. Kerecsényi Edit*. Nagykanizsa, 1972., 239–264.
- Pataki* = *Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. Első évfolyam. Szerk.: *Angyal Dávid Károly* és *Árpád közreműködésével. Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. Erster Jahrgang. Redigiert von David Angyal unter Mitwirkung Árpád v. Karolyis*. Budapest, 1931.; 98–132.
- Perjés 1965.* = *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 1965.
- Perjés 1989.* = *Perjés Géza*: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború. In: *Esterházy*. 25–99.
- Pfeiffer* = *Pfeiffer János*: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554–1760.) Veszprém, 1947.
- Pickl* = *Pickl, Othmar*: Die Kapitulation der Festung (Nagy)Kanizsa der „Hauptfestung des Ottomanischen Reiches“ am 13. April 1690. (Zum 300. Jubileum der Kapitulation der letzten türkischen Garnison Transdanubiens), Zalai Múzeum 4. Zalegerszeg, 1992., 85–94.
- Pör 1890.* = *Pör Antal*: Az Osl-nemzettség története a XIII. és XIV. században. Turul 1890., 153–200.
- Pör A.*: Adatok a bolognai és pádovai jog-egyetemen a XIV. században tanult magyarokról. Századok 1897., 769–795.
- Protocollum* = I. kötet: Das Erste Protocol-Buech aller Decret, Beuelch vnnnd Schreihen was wegen des Obrist Amht Canischen, wie auch anderer Notwendigkaiten derselhen Vestung, vnnnd aller darzue Incorporierten Grännits Heuser halber von und geen Hoff geschrieben und ghandlet worden. Vom ersten Juny Anno 1594 bis Letzten Augusti Anno 1595. T. Gy. M. Okmánytár 72.1.2. lt. sz. – II. kötet: Das Ander Protocol-Buech aller Decret ... vom Ersten September Anno 1595. T. Gy. M. Okmánytár 72.1.2. lt. sz. – III. kötet: Das Dritte Prothocoll Buech aller Decret ... vom sechsten Juny Anno 1596. T. Gy. M. Okmánytár 72.1.3.
- Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Közreadja *Tardy Lajos*. Budapest, 1977.
- Reiszig 1941.* = *Reiszig Ede*: A Kanizsaiak a XV. században. Turul 1941., 22–31., 71–81.
- Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében. 1. Az Alsó-Zalavölgy régészeti emlékei. Tájékoztató az 1980–85. évi kutatások eredményeiről. Szerk.: *Vándor László*. Zalaegerszeg, 1986.
- Rónai Horváth 1888.* = *Rónai Horváth Jenő*: Zrínyi Miklós Kanizsa előtt 1664-ben. HTK. 1888., 632–645.
- Roth* = *Roth, Franz Otto*: Wihitsch und Weitschawar. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. Bd. LXI. Graz 1970.
- Sági Károly*: A zalacsányi törökkori várak. In: A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950–1960. Szerk.: *Szentmihályi Imre*. Zalaegerszeg, 1960. 131–135.
- Silberschmidt, Max*: Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des Türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Leipzig–Berlin, 1923.
- Sinkovics: Sárvár* = *Sinkovics István*: Sárvár társadalmi, politikai és hadtörténete 1530–1849. In: Sárvár monográfiája. Szerk.: *Horváth Ferenc*. Szomhathely, 1978., 341–417.
- Skublics Pál*: Zala megye várainról. In: Adatok Zala megye történetéhez. I–V. Szerk.: *Bátorfi Lajos*. Nagykanizsa, 1876–1878.; II. 153–173.
- S. O.* = Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk.: *Nagy Imre*. Sopron, 1889–1891.
- Sörös Pongrácz*: Elenyészett bencés apátságok. A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története XII/B. Budapest, 1912.
- Staatsarchiv. Turcica* = Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Turcica.
- Stauffer, Albrecht*: Die Belagerung von Kanizsa durch die christlichen Truppen im Jahre 1601. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung VII. 1886.

- die Steiermark. Brücke und Bollwerk. Katalog der Landesausstellung, Graz, 1986.
- Sugár István*: Lehanyatlak a török félhold. Budapest, 1983.
- Sugár István*: Heves megye és Eger visszafoglalása a töröktől. Studia Agriensia 8. Szerk.: *Bodó Sándor–Havassy Péter*. Eger, 1987.
- Szabó 1971.* = *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Második kiadás. Budapest, 1971.
- Szakály: Kanizsa.* = *Szakály Ferenc*: Kanizsa és uradalma a vár török kézre jutása előtt. Zalai Múzeum 4. Zalaegerszeg, 1992., 21–28.
- Szakály Ferenc (íjf.)*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. II. Szerk.: *Dr. Puskás Attila*. Szekszárd, 1969., 7–85.
- Szakály Ferenc*: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XV. század derekán. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 4. Szerk.: *Kanyar József*. Kaposvár, 1973., 55–112.
- Szakály 1981.* = *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981.
- Szántó 1980.* = *Szántó Imre*: A végvárrendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Budapest, 1980.
- Szántó Imre*: A balatoni várak övezete a Dunántúl védelmi rendszerében (1541–1690). Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. Veszprém, 1987., 261–302.
- Szalay: 400 levél* = Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560. Közli *Szalay Ágoston*. Pest, 1861.
- Századok 1872.* = *B. Nyáry Albert*: A modenai Hyppolit-codexek. Századok 1872., 287–305.
- Századok 1882.* = *Kossuthány Ignác*: A Kányaföldi Kerecsényiek a XVI. században. Századok 1882., 457–478.; 476., 1. lbj.
- Széchy V. 1902.* = *Széchy Károly*: Gr. Zrínyi Miklós 1620–1664. I–V. Budapest, 1896–1902.; V. kötet.
- Szegő Pál: Végváraink szervezete* – *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig. (1541–1593). Budapest, 1911.
- Szendrei HTK 1888.* = *Szendrei János dr.*: Váraink rendszere és fölszerelése a XVI. és XVII. században. HTK. 1888., 86–103., 416–430., 617–631.
- Szentpétery* = *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II. Budapest, 1923–1943.
- Szentpétery Imre*: Középkori oklevélszövegek. Budapest, 1927.
- Szepeszy F. HK. 1896.* = *Szepeszy F.* (közli): Zrínyi Miklós gróf jelentése Kanizsa élelmészéről és Dobri erődnek a törökök által történt bevételéről 1604-ben. HTK. 1896., 351–352.
- Szerelmes Orsikám* = „*Szerelmes Orsikám*”. A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: *Vida Tivadar*. Budapest, 1988.
- Szigetvári levelek 1982.* = Szigetvári levelek a török hódoltság korából. A leveleket válogatta *Pataki János*. A latin nyelvű leveleket fordította és a régieket a mai helyesírással átírta *Molnár Imre*. [Szigetvár], 1982.
- Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész 1000-tól 1526-ig. Szerk.: *Léderer Emma*. Budapest, [1964.]
- Szőke–Vándor 1987.* = *Szőke Béla Miklós–Vándor László*: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Budapest, 1987.
- Szűcs Jenő*: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc*. Budapest, 1984., 341–394.
- Tagányi Károly*: Gyepű és gyepűelve. Magyar Nyelv 1913. 97–104., 145–152., 201–206., 254–266.
- Takáts: A nagy Thury György* = *Takáts Sándor*: A nagy Thury György. In: *Takáts Sándor*: Régi magyar kapitányok és generálisok. I–II. Második, bővített kiadás. [Budapest], é. n.; I. 57–152.
- Takáts: Kanizsa* = *Takáts Sándor*: Kanizsa elfoglalása. In: *Takáts Sándor*: Magyar küzdelmek. I–II. [Budapest], é. n.; I. 55–66.
- Takáts: Rajzok* = *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. I–III. kötet. Budapest. 1915–1917. Tom. IV. Budapest, [1928.]
- Takáts: Kapitányok* = *Takáts Sándor*: Régi magyar kapitányok és generálisok. I–II. Második, bővített kiadás. [Budapest], é. n.
- Takáts: Thengöldi* = *Takáts Sándor*: Thengöldi Bornemissza János. I–IV. közlemény. HTK. 1914., 1–33., 234–261., 403–422., 528–555.; II. közlemény.
- Takáts Sándor*: Kielmann András kapitány. Budapesti Hírlap, 1907., 61. sz.
- Takáts: Századok 1907.* = *Takáts Sándor*: A magyar vár. Századok 1907., 726–741. és 815–837.
- Takáts: Századok 1908.* = *Takáts Sándor*: Magyar tüzes- és lövészerszámok. Századok 1908., 49–62., 130–145.
- Takáts: Régi idők* = *Takáts Sándor*: Régi idők, régi emberek. Második kiadás. Budapest, [1930.]
- Takáts: A török hódoltság korából* = *Takáts Sándor*: A török hódoltság korából. (Rajzok a török világból IV., befejező kötet[e]. [Budapest], [1928.]
- Takáts: Emlékezzünk* = *Takáts Sándor*: Emlékezzünk eleinkről. I–II. [Budapest], [1929.]
- Takáts: Bajvivó* = *Takáts Sándor*: Bajvivó magyarok. Képek a török világból. Válogatta és bev. *Réz Pál*. Harmadik kiadás. Budapest, 1980.
- Temesváry Ferenc*: Diszfégyverek főúri kincstárakból. Tihany, 1969.
- Thallóczy: Századok 1877.* = *Thallóczy Lajos*: A magyar hadi költségek 1549-ben. Századok 1877., 169–173.
- Thallóczy 1915.* = *Thallóczy Lajos*: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Az oklevéltárat szerk. *Horváth Sándor*. Budapest, 1915.
- T. Gy. M.* = nagykanizsai Thury György Múzeum.
- Tóth Andre–Kiss Gábor*: A vasvári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése. (Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához. 1.) *Communications Archaeologicae Hungariae* 1987., 101–137.
- Tóth István György*: A magyarországi török építkezés forrásaihoz: a kanizsai vár házainak összeírása (1690). Zalai Múzeum 2. Zalaegerszeg, 1990., 221–230.
- Török hadak Magyarországon 1526–1566. Kortárs török történetírók naplórészletei. *Thury József* fordítását válogatta, jegyzeteit bővítette *Kiss Gábor*. [Budapest], [1985.]
- Török–magyar oklevéltár. 1533–1789. Gyűjtötte és fordította: *Karácson Imre*. Szerk.: *Thallóczy Lajos–Krcsmárik János–Szekfü Gyula*. Budapest, 1914.
- Török történetírók. III. kötet. Fordította és jegyzetekkel kísérte *Karácson Imre*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Szekfü Gyula*. Budapest, 1916.
- Turul 1900.* = *Dr. íjf. Reiszig Ede*: A Geregye nemzetség. Turul 1900., 52–65., 117–135.
- Türkenkriege und Kleinlandschaft. I. Das südliche Burgenland zur Zeit der Bedrohung durch die Türken im 16. und 17. Jahrhundert. Symposium in Rahmen der „Schlaininger Gespräche” von 22–25. September 1983.

- auf Burg Schlaining. Vorträge. Leitung: *Rudolf Kropf, Wolfgang Meyer*. Eisenstadt, 1983. Burgenländisches Landesmuseum. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft 68.
- Türkenkriege und Kleinlandschaft. II. Sozialer und Kultureller Wandel einer Region zur Zeit der Türkenkriege. Symposium in Rahmen der „Schlaininger Gespräche“ vom 26–30. September 1984. auf Burg Schlaining. Eisenstadt. Burgenländisches Landesmuseum. Vorträge. Leitung: *Rudolf Kropf*. Eisenstadt, 1986. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft 73.
- Valter Ilona*: Árpád-kori kovácsműhely Csatáron. Zalai Gyűjtemény 12. (1979). 43–74.
- Varga J. János*: A dunántúli török ellenes harcok történetéből. (Főúri magánkatonaság és a királyi vitézek közös vállalkozásai) In: Budapest Főváros Levéltára közleményei '78. Szerk.: *Gáspár Ferenc*. Budapest, 1979., 79–98.
- Varga J. János*: A XVI–XVII. századi végvári katonaság szervezetének kérdései (Különös tekintettel a főúri parancsnokság alatt álló dunántúli katonaságra). In: *Studia Agriensia* 3. Szerk.: *Bodó Sándor–Szabó Jolán*. Eger, 1983., 119–131.; 123–126
- Vas m. lt.* Kápt. Connctationes variae, 1580.
- Vass Előd*: Törökkoppány 1556. évi adóösszeírása. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 3. Szerk.: *Kanyar József*. Kaposvár, 1972., 57–73.
- Vándor László*: „A Mura-völgy magyarországi szakaszának településtörténete”. (Egyetemi szakdolgozat. Főtvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. Bölcsészettudományi Kar. Régészeti Tanszék. 1972.)
- Vándor László*: A ferencesek középkori építészeti emlékei Zala megyében. Zalai Gyűjtemény 25. (1986) 49–75.
- Vándor 1988.* = *Vándor László*: Nagykanizsa története a honfoglalástól 1690-ig. [Nagykanizsa], [1988.]
- Vándor László*: A kanizsai vár építési idejének és topográfiajának kérdései. *Castrum Bene* 2. Szerk.: *Juan Cabello*. Budapest, 1992.
- Vándor László*: Zalai castellumok kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 2. Szerk.: *Juan Cabello*. Budapest. 1992.
- V. Molnár László*: A kanizsai vár. *Honismeret* 1986. évi 5. sz. 42–46.
- V. Molnár* = *V. Molnár László*: Kanizsa vára. Budapest, 1987.
- Veress D.* = *Veress D. Csaba*: Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete. Budapest, 1983.
- Wagner, Georg*: Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewahrung. Eisenstadt, 1984.
- Wertner Mór*: A Buzád-Hahót nemzetség. *Turul* 1898., 19–33., 59–65.
- Zala megye várai. *Vándor László* cikksorozata a Zalai Hírlap 1991. július 6., 13., 20., 27., augusztus 3., 10., 18., 24., 31., szeptember 7., 17., 21., 28., október 5., 12., 19., 26., november 2., 9., 16., 23., 30., december 7. és 14. napi számaiban.
- Zalavármegyei Újság, 1927.
- Zaljko Demo*: Bjelobrdski privjesci u Jugoslaviji. *Podravski Zbornik*, 83. Koprivnica, 1983. 271–301.
- ZMFN = Zala megye földrajzi nevei. Szerk.: *Papp László* és *Végh József*. Zalaegerszeg. 1964.
- Z. m. lt.* = Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg.
- Z. O.* = Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk.: *Nagy Imre, Véghely Dezső* és *Nagy Gyula*. Budapest, 1886–1890.
- Zi. O. IV.* = A Zichi és vásonkői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk.: I–IV. kötet *Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső*, V–VI. kötetet *Nagy Imre*. VII–X. kötetet *Kammerrer Ernő*, XI–XII. kötetet *Lukcsics Pál*. Pest, Budapest, 1872–1931.
- Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. [Budapest], [1921.]
- Zs. O.* = Zsigmondkori oklevéltár I., II/1., II/2. Összeállította: *Mályusz Elemér*. Budapest, 1951–1958.

Dr. László Vándor

Geschichte der Stadt Nagykanizsa von der Landnahme bis zur Befreiung der Stadt von den Türken

I. DIE ENTSTEHUNG DER SIEDLUNG (900–1245)

Gelegentlich der Landnahme besetzten die Ungarn den südwestlichen Teil des Landes verhältnismässig spät, ihr Fundmaterial ist nur vom letzten Drittel des 10. Jahrhunderts an bekannt. Das Gebiet des heutigen Komitats Zala befand sich im Besitz des Stammes Harka Bulcsu, im Jahr 955, in der Schlacht am Lechfeld einverleibte der Grossfürst das Gebiet.

Nach der Niederlage am Lechfeld befand sich das ungarische Grenzschutzsystem (*gyepű*) westlich vom Tal des Kerka-Flusses. In dem Durchgang des das Gebiet durchquerenden Murtals wurde ein gegliedertes Wehrsystem ausgebaut, dessen östlichste Schutzanlagen sich hinter den Sümpfen des Kanizsa-Flusses befanden.

In der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts begann eine grossangelegte Besiedelung, es erscheinen die für das 10–11. Jahrhundert kennzeichnenden Reihengrabburgen, von denen der westlichste in Letenye bekannt ist. Die politische Lage wurde durch die im Komitat Somogy erfolgte Aussiedlung Koppány's, der an den heidnischen Traditionen festhielt, grundlegend geändert. Nach Vernichtung der Macht Koppány's organisiert König Stephan mit dem Zentrum Kolon, das Komitat Zala, dessen sog. Burgfelder östlich und nördlich von Kanizsa liegen. Im Süden und Südwesten von Kanizsa siedelte sich das Geschlecht Bikács an. Die ethnischen Verhältnisse des Raumes waren aufgrund der Ortsnamen im Beginn überwiegend slawisch, doch kommen auch Bezeichnungen ungarischer und türkischer Herkunft vor.

Auch der Name Kanizsa, den sowohl als Bezeichnung eines Flusses, wie auch als der sich der hier entwickelten Siedlung erscheint, ist slawischen Ursprungs, seine Grundlage ist das südslawische Wort „knez“, dem sich das Suffix „ja“ angliedert. Die Bedeutung des Wortes ist „des Fürsten“ (*kenéz*).

Das durch Stephan organisierte Komitat Zala erstreckte sich auf die östliche Hälfte des historischen Komitats, vom Oberlauf der Kerka diagonal bis zum Gebiet das etwas westlich von Kanizsa liegt. Kirchlich gehörte dieser Teil zum Episkopat Veszprém. Nachdem Ladislaus I. Kroatien dem Königreich Ungarn angliederte, unterstellte er das Grenzgebiet der Verwaltung des von ihm organisierten Episkopats Zagrab (Agram). Durch Einverleibung der Kerka- und der Murgegend gestaltete sich das endgültige Gebiet des Komitats Zala. Nördlich von Kanizsa

entstand ein königliches Gutszentrum um Újudvar (Nova Curia), während westlich von Kanizsa der Bischof von Veszprém ansehnliche Besitzungen erhielt.

II. KANIZSA VOM ENTSTEHEN BIS ZUR BLÜTEZEIT DES MARKTFLECKENS (1245–1532).

Die in der früheren Fachliteratur erstmals 1231 erwähnte Heiligenkreuz-Kirche von Kanizsa bezog sich gewiss nicht auf das heutige Nagykanizsa, sondern auf die Benediktiner Abtei von Murakeresztúr. Authentisch wird die Bezeichnung der Siedlung erstmals 1245 erwähnt, als der damalige Besitzer von Kanizsa Princ comes, ein hervorragender Repräsentant der Komitatsverwaltung, angrenzend eine Besitzdonation erhielt. Die aus 1257 bekannte Grenzbegehung stellt einen zum Kanizsa-Fluss parallelen, an dessen östlichen Ufer gelegenen Grundstückkörper dar, auf dem sich bereits eine der Heiligen Margarete geweihte Kirche befand. Princ weitete die Grenzen seines Besitzes hier allmählich aus, bis sich diesen am Ende des 13. Jahrhunderts das Geschlecht Kőszegi aus dem Stamme Héder, mit Gewalt zu eigen machte. Zu Beginn des 14. Jahrhunderts finden wir auf diesem Gebiet schon eine Burg namens Kanizsaszeg. Dessen Burgvogt war Lőrinc aus dem Stamme Osl, der sich an die Seite der sich kräftigenden königlichen Macht Karl Roberts stellte, die Burg besetzte und diese 1323 als königliche Donation erhielt. Die Nachkommen Lőrinc's nahmen den Namen Kanizsai an und diese Familie war bis zu ihrem Aussterben Besitzer des Gebietes.

Die Stammgüter des Geschlechtes Osl, das seine Herkunft bis zur Landnahme zurückführte, befanden sich im Komitat Sopron. Lőrinc gehörte diesem Geschlecht an und war genötigt sich in den Dienst der Familie Kőszegi zu verdingen, die um die Wende des 13–14. Jahrhunderts den westlichen Teil Transdanubiens beherrscht hat. Indem er sich an die Seite des Königs Karl Robert stellte, durch königliche Gunst Obergespann des Komitates Zala wurde, begründete er mit seinen Gütern in der Umgebung von Kanizsa den Zweig seines Geschlechtes im Komitat Zala.

Aufgrund ihres Namens ist es anzunehmen, dass die Erbauer der als Donation erhaltenen Burg Kanizsaszeg, die Familie Kanizsaszegi war, die am Ende des 13. Jahrhunderts hier erschien. Vermutlich ging sie von ihr in den Besitz der Familie Kőszegi,

sodann in den des Königs über, um ab 1323 Eigentum des Lőrinc Kanizsai zu werden. Es ist sehr wahrscheinlich, dass diese Burg mit der vom 15. Jahrhundert an erwähnten Burg örtlich nicht identisch ist, welche Annahme vom Historiker Erik Fügedi stammt und welche die von István Méri durchgeführten Grabungen zu bestätigen scheinen. Aufgrund ihres Namens, der auf das Eck des Kanizsa-Besitzes hinweist, sowie der archäologischen Typographie, nehmen wir an, dass sich die Stelle der ersten Burg von Kanizsa auf der sumpfigen Insel südlich von der späteren Burg, ostwärts vom Bahnhof Nagykanizsa befunden hat.

Nach dem Tod von Lőrinc Kanizsai erbten den Besitz seine Söhne János und István. Dank der kirchlichen Karriere des letzteren (Bischof von Agram) und seiner am königlichen Hof eingenommenen Stellung, vermehrte sich die Domäne von Kanizsa um beträchtliche Donationen. János gebrauchte erstmals den Zunamen Kanizsai.

Auf die Epoche seiner Söhne fällt die Glanzzeit der Familie. Der mittlere Sohn János wurde Erzbischof von Esztergom und Kanzler des Königs, der älteste Sohn Miklós Schatzmeister und der jüngste namens István Szeklergespann, Obertürhüter und Hofmeister; namentlich der Erzbischof János ist jener, wer durch die königliche Gunst Sigmunds mächtige Besitzungen erhielt, wodurch sich die Familie Kanizsai unter den Magnaten des Landes in die Reihe der reichsten erhob. Dieser Prozess dauerte bis 1401, als die Familie gegen den König auftrat.

Kanizsa wurde das gemeinschaftliche Erbe der Abkömmlinge von Miklós und István, aber Sitz der Nachkommen des Miklós. Zur Zeit der inneren Streitigkeiten 1443 stellten sie sich an die Seite der Witwe des Königs Albert, demzufolge sie mehrere Burgen verloren und auch Kanizsa nur mit Mühe und Not retten konnten. Nach dem Tod des Königs Vladislaus I. wird László Kanizsai II. Mitglied der Partei des Reichsverwesers János Hunyadi, und so geriet die Familie abermals unter die höchsten Würdenträger des Landes.

Zu Beginn des 16. Jahrhunderts vermehrten György Kanizsai, sodann dessen Sohn László IV. die Besitzungen weiter, die Nachkommen des letzteren starben aber mit Ausnahme von Orsolya früh aus. Durch die Heirat der Orsolya Kanizsai gerieten die Familienbesitze in die Hände des Geschlechtes Nádasdy.

Die rasche Entwicklung der Siedlung und Domäne Kanizsa begann zur Zeit des Miklós Kanizsai. Im Jahre 1371 verschafft er für Kanizsa das Mautrecht. Vom Jahre 1387 an vergrößert sich das Gebiet der Domäne dank der Donationen des Königs Sigmund rasch mit Dörfern des Komitates Zala und Somogy. Die Zunahme des Besitzes ist namentlich

dem Erzbischof János Kanizsai zu verdanken, der es auch auf seine Geschwister ausdehnt. Um die Wende des 14–15. Jahrhunderts umfasst die Domäne Kanizsa über 40 Dörfer.

Über die Burg Kanizsa sind von Mitte des 14. Jahrhunderts bis 1406 keine Quellen vorhanden. Im Jahre 1443 versuchen sie die Rozgonyis erfolglos einzunehmen. 1469 war sie vorübergehend im Besitze des Königs Matthias. Über die innere Struktur der Burg selbst ist in den schriftlichen Quellen kaum etwas zu finden.

Die Grundmauern des von der Familie Kanizsai erbauten Schlosses wurden 1954–57 anlässlich der von István Méri durchgeführten Grabungen in der heutigen Vár út (= Schloss Strasse) unter der einstigen Brennerei freigelegt. Das auf der Sandinsel des Sumpfes erbaute unregelmässig quadratische Gebäude mit einem mächtigen Torturm an seiner südlichen Seite, nahm eine Fläche von etwa 36 × 38 m ein. Seine Mauern waren rundum mit Stützpfählen befestigt. Das Fundament des Schlosses war aus Stein, in den Mauern dürfte hingegen das Ziegelmaterial dominiert haben. Vom Bau sind aus dem 16–17. Jahrhundert, als der Torturm nicht mehr bestand, mehrere Abbildungen und Grundrisse bekannt. Das Gebäude hatte sicherlich ein Stockwerk, was auch die schriftlichen Quellen aus dem 16. Jahrhundert bestätigen.

Da über die Durchführung des Baues keine schriftlichen Angaben vorhanden sind, kann deren Zeitpunkt nur aufgrund indirekter Daten und Formanalogien bestimmt werden. Der auf dem Grundriss von Kanizsa vertretene Bautyp war Mitte des 14. und in den ersten Jahrzehnten des 15. Jahrhunderts üblich und ist zuerst an den königlichen Bauten ersichtlich. Die bedeutenderen Analogien sind: Diósgyőr, Zólyom (Altsohl), Végles und Tata. Seine früheste nicht königlich erbaute, auch urkundlich nachweisbare Analogie ist die von István Kanizsai erbaute Burg in Kismarton (Eisentadt). Es scheint gewiss zu sein, dass sein älterer Bruder Miklós, – der eine höhere Würde bekleidete und einer der hervorragendsten Persönlichkeiten der Familie war, – seine Residenz, das Schloss von Kanizsa, früher als sein Bruder oder gleichzeitig mit ihm ausgebaut hat. Am 1. Januar 1393 war König Sigismund in der Burg von Kanizsa sein Gast als sie sicherlich schon fertig war.

Auch das ist gewiss, dass Kanizsa zur Zeit Miklós' vom Dorf zum Marktflecken erhoben wurde, denn wenige Jahre nach seinem Tode in 1409 wird die Siedlung in einer Urkunde als *Oppidum* bezeichnet. Die Entwicklung wurde dadurch im hohen Masse gefördert, dass die Siedlung an der Kreuzung wichtiger Handelsstrassen gelegen war, wie z. B. an der sog. königlichen Strasse, welche von Buda an die Küste führte. Kanizsa war auch ein bedeutender Markt, wo

Dienstag und Samstag Wochenmärkte und am St. Georgstag ein Jahrmarkt stattgefunden hat. Der Marktbereich der Stadt erstreckte sich auch aufgrund der spärlichen Angaben auf einem Umkreis mit einem Radius von mindestens 40 km. Für seine Kirchen erwirkte Miklós Kanizsai beim Papst Ablassbewilligungen. Im Jahre 1493 lebten hier etwa 42 Lehnbauernfamilien, das gesamte Frongut bestand aus 19–19,5 ganzen Grundstücken, die in Form von Viertelgründen an die Lehnbauern aufgeteilt wurden. Die Stadt verfügte auch über eine Schule, ein Bad und ein Spital.

Ihre Pfarrkirche war die seit dem 13. Jahrhundert bekannte St. Margaretenkirche, die sich vermutlich an der Stelle der heutigen Tungsramfabrik befunden hat. Im Jahre 1374 wird eine Liebfrauenkirche, in 1402 eine St. Nikolaus-Kapelle erwähnt. Der heute Kiskanizsa genannte Stadtteil war einst ein selbständiges Dorf, Töl genannt und hatte eine eigene Kapelle.

Der Sohn János des Schatzmeisters Miklós Kanizsai gründete zwischen 1418–23 das der Heiligen Mutter Gottes geweihte Kloster des Franziskanerordens, das sich am heutigen Marktplatz erhob. Die letzte Angabe über seine Funktion stammt aus dem Jahre 1533.

Die Domäne der Burg erreichte ihre grösste Ausdehnung zu Beginn des 15. Jahrhunderts, nachher verminderte sich ihr Gebiet infolge von Donationen und Verpfändungen einigermaßen. Ihre wirtschaftlichen Daten blieben seit 1493 erhalten. Aus diesem geht hervor, dass das Verschwinden einiger Dörfer der Verödung zuzuschreiben ist. Die Auswertung des umfangreichen Schriftmaterials ist noch Aufgabe der Zukunft. Der Domäne Kanizsa gehörten 1530 im Komitat Zala 29, im Komitat Somogy 11 Siedlungen an. Damals wurden 1805 steuerzahlende Familienoberhäupter konskribiert. Die Urbarien führen ihre Dienstleistungen genau an, diese bestanden aus Arbeitsleistungen, Geld und Produkten, von denen zu Beginn des 16. Jahrhunderts die Form von finanziellen Ablösen immer häufiger werden. Diese Tatsache weist auf eine dynamische Zunahme des Handelsverkehrs hin. Die Arbeitsrenten sind besonders auf den vom Gutsherrn bewirtschafteten Feldern den sog. Allodien und in den Weinbergen von Bedeutung. Die besondere Arbeitspflicht bestand aus den der Burg geleisteten Diensten einzelner Siedlungen, die im allgemeinen als Instandhaltungsarbeiten der Burg erscheinen, während sie sich im Falle des nächst Kanizsa gelegenen Dorfes Töl auf Bedienungsaufgaben in der Burg konzentrierten. Am Gebiet der Domäne befanden sich ausser Kanizsa noch vier weitere Marktflecken.

Vom Feldzug der Türken im Jahre 1532 bis zu der in 1566 erfolgten Übernahme in königlichen Besitz, ist fortlaufend ein Verfall der Domäne zu verzeich-

nen. Die Zahl der konskribierten Familienoberhäupter verminderte sich innerhalb von 30 Jahren von 1805 auf 697 Personen, und gleichzeitig traten an Stelle der finanziellen immer mehr die Leistungen durch Naturalien.

Die Darstellung der Topographie der Stadt im Mittelalter gestaltet sich infolge der vollständigen Verwüstung zur Türkenzeit und mangels archäologischer Forschungen äusserst schwierig. István Méri versuchte als erster den im 16. Jahrhundert befestigten Teil der Stadt zu lokalisieren, was mit einiger Korrektur – etwas westlicher von seiner Feststellung – als annehmbar erscheint. Dieses unterhalb der heutigen Innenstadt gelegene Gebiet entstand anhand der Entwicklung zum Marktflecken, an dessen Südseite das Franziskanerkloster erbaut wurde. Der Kern der Siedlung Kanizsa im 13–14. Jahrhundert dürfte nördlich, nordöstlich von diesem auf dem Sumpfbereich zwischen dem Tungsramwerk und dem kleinen Kanizsa-Fluss gelegen sein. Die hier zum Vorschein gekommenen zwei Kirchenüberreste können mit der Pfarrkirche (auf dem Gebiet des Tungsramwerkes) und der St. Nikolaus-Kapelle (in der Magyar Gasse) identifiziert werden. Im späteren wird dieses Gebiet als Szombathely oder Külső Kanizsa bezeichnet.

Die heutige Stadt und ihr Verwaltungsbereich haben sich in der Neuzeit bedeutend ausgedehnt. In diesem Raum befanden sich mindestens 15 meist selbständige Siedlungen (die nicht alle zur Domäne Kanizsa gehörten), von diesen ist die Lokalisierung eines Teiles eine ausserordentlich schwierige Aufgabe.

III. GESCHICHTE VON KANIZSA UNTER DER HERRSCHAFT DER FAMILIE NÁDASDY (1532–1567)

Nach dem Aussterben der männlichen Linie der Familia Kanizsai, gerieten die Stadt und die Domäne in den Besitz von Tamás Nádasdy. Der hochgebildete Magnat spielte in der Verbreitung der ungarischen Renaissance-Kultur und des Protestantismus eine hervorragende Rolle. Im Jahre 1532 nahm Sultan Sulejman die Burg für kurze Zeit in Besitz. Die Türkengefahr ist aber in dieser Gegend erst von den 1540-er Jahren an fühlbar. Die erste konkrete Verwüstung in der Umgebung von Kanizsa seitens der Türken ist aus dem Jahr 1546 bekannt. Mitte der 1550er Jahre besetzten die Türken – um die wichtigste Festung des südlichen Transdanubiens Szigetvár zu isolieren – die meisten Burgen im Komitat Somogy. Dieser Umstand erforderte die Befestigung von Kanizsa.

Das Bestreben der Türken die Hauptfestung Transdanubiens Szigetvár zu erobern, kann auf

1555–1556 datiert werden. Tamás Nádasdy begann im Zusammenhang damit die Burg Kanizsa zu modernisieren. Der Umbau der Burg der modernen und den Erfordernissen der Zeit entsprechend, begann mit der Errichtung von Bollwerken aus Holz und Erde im Jahre 1555. Die Bauarbeiten wurden anlässlich der türkischen Bestürmung von Szigetvár im 1556 unterbrochen und schliesslich um die Wende der Jahre 1559–60 beendet. Ausser eingehenden Berichten über die Bauarbeiten steht uns auch ein Grundriss aus dem Jahre 1572 zur Verfügung, der diesen Umstand darstellt. Die Burg Kanizsa war zur jener Zeit eine dreiteilige Festung, die aus der inneren, mittleren und äusseren Burg bestand, an den Ecken mit Bastionen im italienischen Stil.

Von den 1560er Jahren an gestaltet sich die Festung Kanizsa vom militärischen Standpunkt aus für immer wichtiger. Die Verteidigung der Burg leiteten die Servitoren von Tamás Nádasdy und Orsolva Kanizsai. Aufgrund der Instruktionen aus dem Jahre 1564 sind uns die Aufgaben und der Personalstand der Burg aus dem Inventar des Jahres 1566, sowie die zur Verfügung stehenden Waffen, detailliert bekannt.

Nachdem Szigetvár 1566 gefallen war, zerstörten die Türken auch die Umgebung von Kanizsa. Infolge dieses Geschehens fiel der Festung Kanizsa eine gänzlich neue Aufgabe zu, indem sie die Rolle von Szigetvár übernahm. Abgetrennt von der bis dahin einheitlichen Oberhauptmannschaft Transdanubiens, kam zwischen dem Balaton und der Drau eine neue Oberhauptmannschaft zustande, zu deren Leiter Ferenc Tahy bestellt wurde, der dieses Amt bis September 1567 bekleidete. Um den Gegensatz zwischen der im Privatbesitz befindlichen Burg sowie deren Besatzung und der vom Hofkriegsrat geleiteten Oberhauptmannschaft zu beseitigen, ergab sich die Frage einer Übernahme von Kanizsa in königliche Verwaltung.

Die Stadt Kanizsa musste infolge der ständigen Angriffe der Türken viel leiden. Bis zu den 40er Jahren wurde ein Teil der Stadt mit einem Plankenzaun umgeben und von dieser Zeit an erwähnen die Quellen ein internes (interior) und ein äusseres (exterior) Kanizsa. Der befestigte Teil befand sich auf dem sich unmittelbar der Burg anschliessenden höheren Teil. Ausser den türkischen Verwüstungen verringerten auch die Pestseuchen die Einwohnerzahl der Stadt.

Das Franziskanerkloster wurde aufgelöst und 1554 bietet auch die nummehr freistehende Pfarrkirche einen traurigen Anblick. Von den 1540er Jahren an verbreitet sich auch in der Stadt die Reformation. In den 60er Jahren verminderte sich die Zahl der Einwohner den 30er Jahren gegenüber um 56% und lebte überwiegend im befestigten Stadtteil.

Nach 1566 verringerte sich die Einwohnerzahl neuerdings und in der sich zur äusseren Burg gestaltenden Stadt gewinnt gegenüber der Zivilbevölkerung das Militär das Übergewicht.

Nicht nur in der Stadt sondern auch in der Domäne verringerte sich die Einwohnerzahl infolge der Türkenangriffe und der Epidemien zusehends. Um die Versorgung des zunehmenden Militärstandes zu sichern, rückten die Arbeitsleistungen und die Naturalienabgaben in den Vordergrund. Trotz der verschiedenen Massnahmen gelang es nicht die Verminderung der Produktionsfähigkeit der Gegend Herr zu werden.

IV. KANIZSA IN KÖNIGLICHEM BESITZ (1568–1600)

Im Herbst 1567 wird György Thury, einer der gebildetesten Soldaten seiner Zeit, zum Oberhauptmann von Kanizsa ernannt. Im Frühjahr 1568 gerieten die Burg und die Domäne im Tauschweg in königlichen Besitz. Noch im gleichen Jahr wurden die Pläne angefertigt sowie der grossangelegte Umbau und die Modernisierung der Burg unter der Leitung von Pietro Ferabosco in Angriff genommen. Zwecks Versorgung des erhöhten Militärstandes der königlichen Burg wurden anstatt der Domäne immer mehr öffentliche Gelder und verschiedene andere Einkommen in Anspruch genommen.

Die Anzahl des Militärs der Burg betrug offiziell 1000 Mann, zum Grossteil Ungarn, doch waren hier auch 250–300 Deutsche. Ungeachtet des Friedens von Adrianopel gingen die Kampfhandlungen fortlaufend weiter und gleichzeitig wurde das System der türkischen und ungarischen Grenzfestungslinie ausgebaut.

György Thury, der die türkischen Angriffe ausserordentlich erfolgreich abwies, wurde am 2. April 1571 von den Türken in die Falle gelockt und ermordet.

Zu den im Gange befindlichen Ausbauarbeiten der Burg von Kanizsa entstanden mehrere Entwürfe, darunter ein solcher der die Verlegung der Festung auf einen ganz anderen Ort, beispielsweise an die Stelle des am Westrand des Sumpfes gelegenen Dorfes Töl vorsah. Schliesslich entstand im Laufe der sich bis 1590 hinziehenden Umbauarbeiten aufgrund der Pläne von Ferabosco, unter Aufsicht von Ottavio Baldigare, aus Erde und Holz, eine umfangreiche, pentagonale Burg, mit neitalinischen Basteien, doch vermochten sie nur deren östlichen Teil fertigzustellen. Vom Jahre 1572 ist von den Bauarbeiten ein Grundriss bekannt. Im März 1577 wurde die in Bau befindliche Burg durch Blitzschlag und Explosion arg beschädigt. Ein Grundriss der fertiggestellten Burg und der befestigten Stadt liegt vom Beginn des

Jahres 1590 vor. Diesen Grundriss publizierte zuerst Günther Cerwinka mit irrtümlicher Datierung (1664), den genauen Zeitpunkt setzte István Méri fest.

Nach dem Tod von György Thury wechselten die Hauptleute der Burg mehrfach, dann folgte Gáspár Alapy (November 1573–9. August 1574), dessen Zeit nicht als glücklich bezeichnet werden kann. Unter dem schwachen und unfähigen Oberhauptmann eroberten die Türken am 20. Februar 1574 die Stadt Kanizsa und steckten sie in Brand. Nach dem Angriff wurde die Stadt wieder aufgebaut. Die schlechte Besoldung und mangelhafte Versorgung der Burgwache sind von dieser Zeit an ununterbrochen dokumentarisch nachweisbar.

Offiziell befanden sich 1574 in der Stadt Kanizsa 400 Husaren, 400 Heiducken, 300 deutsche Schützen, in den anschliessenden Grenzbauten 52 Husaren und 238 Heiducken, in Wirklichkeit waren es aber nur ein Bruchteil dessen.

Zwischen dem 10. August 1574 und 4. Dezember 1575 ist György Zrínyi Burghauptmann von Kanizsa und gleichzeitig Oberhauptmann Transdanubiens. Auch als solcher war sein Sitz Kanizsa. Unter ihm verschlechterte sich die Versorgung der Burgwache weiter, was Zrínyi durch eine gesteigerte Besteuerung der unter türkische Herrschaft geratenen Dörfer auszugleichen versuchte. Die Burgwache belastete ein arger militärischer Druck, im November 1575 griffen die Türken in der Umgebung von Kanizsa drei Grenzbauten an. Die Versprechungen einer besseren Versorgung der Burgwache bewahrheiteten sich nicht, im Gegenteil, die Lage verschlechterte sich in einem Ausmass, dass – als beispielloser Fall – der Oberhauptmann die ihm anvertraute Festung samt seinen Leuten verliess.

Die Situation wurde durch den Umstand gerettet, dass sein Stellvertreter János Bornemissza, der zuerst vorübergehender sodann ernannter Oberhauptmann von Kanizsa wurde (5. Dezember 1575–19. April 1577), an Ort und Stelle blieb. Die auch weiterhin unbesoldete Burgwache vermochte wohl, trotz ihrer geringen Anzahl, Kanizsa zu halten, konnte aber nicht verhindern, dass die Türken 1576 das zur Verteidigung des Vorraumes der Burg bestimmte Bollwerk And zerstörte.

Als man im Frühjahr 1572 in der Burg Kanizsa die Hochzeit der Tochter des Oberhauptmannes feierte, schlug der Blitz in den Pulverturm der Burg ein, was zahllose Opfer forderte und die Burg arg beschädigte; trotzdem gelang es dem verwundeten Oberhauptmann die Festung zu verteidigen.

Das Unglück von Kanizsa fiel zeitlich mit der Umgestaltung der ungarischen Militärpolitik seitens des Wiener Hofkriegsrates zusammen. Die Entscheidung stand im Zeichen einer Erhaltung des Friedens um jeden Preis. So geriet als Nachfolger der kämpfe-

rischen ungarischen Oberhauptleute, in der Person von Andreas KhieImann, ein Mann deutscher Abstammung, der die Vorschriften befolgte (19. April 1581). Nachdem es nicht gelungen war die Burg Kanizsa dem Deutschen Ritterorden anzuvertrauen, wurden auf die Initiative der Steiermark im Frühjahr 1578 mit dem Ausbau eines neuen Verteidigungssystems von Kanizsa bis an die Mur begonnen. Im Rahmen dessen wurde die Burg Bajcsa südlich von Kanizsa errichtet und auch der Bau und die Modernisierung sonstiger kleineren Befestigungen in Angriff genommen. Die Verteidigungskosten dieses Gebietes trugen die steirischen Stände, die mit dem Kommando György Zrínyi betrauten.

Zur Zeit der Oberhauptmannschaft KhieImanns waren in 27 Burgen 2600 Soldaten stationiert und unabhängig von diesen in den beiden Burgen Zrínyis weitere 500 Soldaten.

Nach KhieImann folgte abermals ein deutscher Oberhauptmann Erasmus Braun (1581–1582), statt dem die militärischen Aufgaben der Vizehauptmann Farkas Tharnóczky versah und er leitete auch den Bau der neuen Befestigungen in der Umgebung der Stadt.

Die schriftlichen Quellen der weniger Jahre nach 1581 sind noch unerschlossen. Soviel ist gewiss, dass 1583 wieder György Zrínyi der Oberhauptmann von Kanizsa war, der dieses Amt bis 1590 bekleidete. Zu seiner Zeit wurden die Bauarbeiten in der Burg Kanizsa beendet. Der erste Teil seiner Oberhauptmannschaft ist durch ruhigere Verhältnisse gekennzeichnet. Im Februar 1587 ziehen die Türken, als Antwort auf die Eroberung der Burg Koppány, zwecks Ausraub des Komitates Zala, los. Die mit der Beute zurückkehrende Armee wurde nördlich von Kanizsa, im Raum zwischen Kacorlak und Sárkány-sziget von Zrínyi und der von ihm mobilisierten Kräfte besiegt. Das war der grösste Triumph der Grenzfestungskräfte im Komitat Zala. Als Gegenschlag steckten die Türken 1588 mehrere kleine Grenzburge in Brand.

Nach Zrínyis Abgang ist uns bis 1594 die Tätigkeit des Vizehauptmanns Bertalan Geréczy bekannt, von einem ernannten Oberhauptmann haben wir keine Kenntnis. Zu dieser Zeit eroberten die Türken im Jahre 1591 Kiskomar, das wichtigste Bollwerk von Kanizsa. Im Frühling 1593 brach der 15-jährige Krieg aus, zu dessen Beginn im März 1594 ein Grossteil der Burgen im Komitat Somogy, welche Kanizsa bedrohten, den Türken entrissen wurde.

Die erhalten gebliebene Korrespondenz des Oberhauptmanns von Kanizsa Baron Christoph Haym (1. Juni 1594–1598?), bietet uns das reichhaltigste Quellenmaterial. Haym üernahm nur unwillig mit vielen Vorbehalten die Oberhaupt-

mannschaft der in schwieriger Lage befindlichen Burg und seine Tätigkeit war nur von spärlichem Erfolg begleitet.

Aus seiner Korrespondenz gewinnen wir aber einen genaueren Einblick in die Lage und Verhältnisse der Burg und der Stadt am Ende des 16. Jahrhunderts.

Der Zwist zwischen dem katholischen Oberhauptmann und dem überwiegend protestantischen Militär führte zu einem skandalösen Ende seiner hiesigen Tätigkeit, infolge dessen Kanizsa unter Kriegsverhältnissen lange Zeit ohne Kommandant blieb. Der Prozess um den suspendierten Oberhauptmann Haym zog sich nämlich, ohne Ernennung eines neuen Oberhauptmannes, Jahre lang hinaus. Das einzige Positivum seiner militärischen Laufbahn ist seine Teilnahme an der Rückeroberung von Babócsa und Barcs.

Im September 1598 wird Georg Paradeiser zum Oberhauptmann von Kanizsa ernannt; 1599, als sich die Türken schon offensichtlich zur Bestürmung von Kanizsa vorbereiteten, wird die Stadt Opfer der Flammen. Im Spätsommer 1600 setzt der Grossvesir seine Truppen zur Eroberung von Kanizsa in Bewegung.

Paradeiser evakuiert die kleineren Festungen in der Umgebung von Kanizsa sowie die für unschützenswert gehaltene Stadt, und verteidigt die Festung vom 8. September bis 22. Oktober.

Der Misserfolg des Entsatzversuches der Truppen des Fürsten Mercoeur, der Mangel an Schiesspulver, dessen Hauptursache die am 25. September erfolgte Explosion des Pulverturmes war, und die schweren Verluste zwangen ihn zur Aufgabe der Burg. Wegen der Aufgabe der Festung wurde Paradeiser vor Gericht gestellt und hingerichtet. Die frühere Literatur bezichtigte ihn einmütig seines Handelns, die neueren Forschungen hingegen erklärten ihn in den meisten Fällen für unschuldig und weisen auf die Umstände seiner Verurteilung hin, wobei der protestantische Glaube des Oberhauptmannes eine grosse Rolle spielte.

Aus der Zeit der Belagerung der Burg sind die ersten Stiche von Kanizsa bekannt, die nur zum Teil authentisch sind, und unter den im Laufe der Befreiungskämpfe angefertigten Zeichnungen befindet sich das erste authentische Panorama der Burg Kanizsa.

Nachdem die Burg in königlichen Besitz gelangte, verlor die Stadt selbst praktisch fast jeden zivilen Charakter, sie funktionierte als äussere Festung, in der das berittene Militär untergebracht war. Die Reste des bürgerlichen Lebens verschwanden nach der türkischen Verwüstung vom Jahre 1574. Der aus der ersten Hälfte der 1590er Jahre stammende Grundriss der Stadt weist schon völlig diesen militärischen Charakter auf. Gelegentlich des Wiederauf-

baues nach 1574 erhielt sie ein regelmässig angeordnetes Strassennetz. Hier stand auch das Haus des Oberhauptmannes, da das herabgekommene und zu einem Lebensmittellager umgestaltete Schloss für Wohnzwecke schon ungeeignet war. Zu jener Zeit befand sich in der besetzten Stadt nur ein einziges Gebäude aus dem Mittelalter: das gewesene Franziskanerkloster, das als ungarische Kirche und Kriegsdepot bezeichnet ist.

Das katholische Glaubensleben hörte nach den Geschehnissen des Jahres 1574 auf, der überwiegende Teil des Militärs war protestantisch. Gelegentlich der Feuerbrunst des Jahres 1594 wurden auch das Kloster und das Haus des Oberhauptmannes zerstört. Der Oberhauptmann Paradeiser liess die Stadt vor der türkischen Belagerung 1600 in Brand stecken, ihre Stelle war während der 90-jährigen Türkenherrschaft unbewohnt.

In der Zeit zwischen 1566–1600 gingen die zur Domäne Kanizsa gehörenden Dörfer, namentlich die östlich gelegenen, nach und nach zugrunde. Die verbliebenen Bewohner entrichteten ihre Steuer schon im allgemeinen in Produkten, wovon die Weinlieferung an das Militär hervorzuheben ist. Von 1571 an zahlen die Dörfer auch den Türken regelmässig Tribut, seit 1579 sind uns auch schon türkische Steuerbezirke bekannt.

Über den Zustand der Domäne berichten aus dem letzten Jahrzehnt des 16. Jahrhunderts mehrere Konskriptionen. Aus diesen und anderen Angaben ist es klar ersichtlich, dass die Rolle der Domäne in der Versorgung der Festung rapid abnimmt.

Das Gebiet der Oberhauptmannschaft selbst beschränkte sich anfangs vor allem auf die östlich von der Burg gelegenen Grenzbefestigungen. Später gerieten immer mehr Burgen vom Komitat Zala unter die Oberhoheit der Oberhauptmannschaft von Kanizsa. In den Jahren 1566–1577 war die Verteidigungskonzeption auf die Erhaltung des östlichen Vorraumes von Kanizsa aufgebaut, deren wichtigstes Bollwerk Kiskomár (das heutige Zalakomár) war. Nachher zog sich die Verteidigungslinie auf das Sumpfgebiet des Kleinen-Balaton und auf die Sümpfe des Kanizsa-Flusses zurück. Bis zum 15-jährigen Krieg gerieten praktisch alle Burgen des Komitats Zala in den Wirkungskreis des Oberhauptmannes von Kanizsa. Da eine genaue Liste der zu den unterschiedlichen Zeiten Kanizsa angegliederten Burgen nicht bekannt ist, beschränkt sich unsere Erörterung auf jene Burgen, die aufgrund verschiedener Quellen gewiss der Oberhauptmannschaft zugeteilt waren. Natürlich kann diese Aufzählung nicht vollständig sein. Unsere Liste umfasst 36 Burgen. Ausser den Burgen waren zahlreiche kleinere und grössere besetzte Warten, die in der Mehrzahl nur kurze Zeit bestanden, den einzelnen angeführten Burgen zugeteilt.

V. KANIZSA UNTER DER TÜRKENHERRSCHAFT (22. OKTOBER 1600–13. APRIL 1690.)

Nach der Eroberung von Kanizsa errichteten die Türken um die Burg ein neues Wilajet (eyâlet). Diese Provinz war nach Buda, Temesvár und der kaum 4 Jahre früher in Eger errichteten, die vierte in Ungarn.

Die Eroberung von Kanizsa ging nur mit einer geringfügigen Gebietszunahme einher, daher erhielt das neue Wilajet Gebiete von anderen Wilajets, so wurden vom Budaer Wilajet der Sandschak Pécs und Szigetvár, vom bosnischen Wilajet der Sandschak Pozsega einverleibt.

Das neue Wilajet vermochte sich von eigenen Kräften nicht versorgen, deshalb flossen auch von anderen Gebieten Steuern hier ein. Einen Grossteil der Steuern erforderte die Besoldung der Festungsmannschaften. Die Burgwachen von Babócsa, Barcs, Berzence, Kanizsa, Kaposvár, Nádasd, Pécs, Szászvár, Szigetvár, d. h. von lauter nördlich der Drau gelegenen Festungen, wurden aus Kanizsa besoldet, die Festungen der Sandschak Pozsega fehlen in der Aufzählung gänzlich. Das kann zwei Ursachen haben, entweder wurde der Sold nicht vom Ärar bezahlt, oder was wahrscheinlicher ist, gehörten sie in dieser Beziehung zu einer anderen Provinz, konkret zu Bosnien. Laut der uns aus dem Jahr 1618–19 bekannten Besoldungsliste von Kanizsa wurden hier 3821 Soldaten und andere Staatsangestellten bezahlt, zu den letzteren zählten die Pfarrer, Lehrer usw., insgesamt 45 Personen. Der tägliche Soldbedarf des Wilajets betrug 38.478, d. h. im Jahr 14.044.470 Aktschen. Da die im Jahr 1616–17 bekannten Einnahmen 11.179.579 betragen, erhielt Kanizsa die Differenz aus den Steuern anderer Gebiete.

In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts wurde das Wilajet Kanizsa neu organisiert und sein Gebiet erweitert. Ihm gehörten sieben Sandschaks an, neben den schon erwähnten Szigetvár und Pécs werden als selbständige Sandschak Kaposvár und Siklós sowie Koppány, ferner zwei slawonische Sandschaks genannt, das bis dahin zum bosnischen Wilajet gehörende Jakova (Diakovár – jetzt Djakovo) und das bereits erwähnte Pozsega (jetzt Slavonska Požega /Kroatien/). Hierher zählten auch zwei, im feindlichen Besitz befindliche Sandschaks: Egerszeg und Kemend. Das Ausmass der türkischen Besteuerung im Wilajet Kanizsa, namentlich in der Umgebung von Kanizsa, ist uns nach 1600 wenig bekannt. Von den letzteren sind uns aus dem Jahr 1690 die Besteuerungsumstände einiger Dörfer bekannt.

Um die Misserfolge der Vorjahre gut zu machen, wurde 1601 beschlossen, zwei bedeutende Heere gegen die Türken in Bewegung zu setzen. Der in Kanizsa erfolglose Fürst Mercoeur zog jetzt gegen

Fehérvár, während gegen Kanizsa das Kriegsvolk des Erzherzogs Ferdinand mit steirischen und italienischen verbündeten Truppen vorrückten. Das Schicksal von Kanizsa gestaltete sich bis dahin schon zu einer europäischen politischen Angelegenheit, der Papst selbst setzte sich für sie ein.

Zwischen dem 21–23. August zog das angreifende Heer – etwa 30.000 Mann – aus Graz los, mit ungefähr 50–100 Kanonen, doch fehlte es zu diesen an genügend Zugpferden. Sie führten 6000 Geschosse mit sich, doch versanken von diesen 1600 im Sumpf. Zur Bedienung der Kanonen wären 1000 Mann Artillerie nötig gewesen, es standen aber nur 500 zur Verfügung, und auch von diesen desertierten viele. Dem Belagerungsheer schloss sich unter der Anführung von György Zrínyi, dem das Gelände wohl bekannt war, auch eine kleinere ungarische Einheit an. Der unter ungünstigen Vorzeichen beginnende Feldzug rechnete mit einem raschen Erfolg, begann er doch im Herbst, um den Türken keine Zeit zum Aufmarsch zu lassen.

Das Besatzungsheer nahm am 10–11. September Stellung um Kanizsa ein. Der Grossteil des Heeres begann den Ansturm vom östlichen Flussufer aus, auf der westlichen Seite blieb nur das päpstliche Militär.

Der Ansturm zog sich sehr hinaus und auch die Witterung begünstigte den Feind. Arge Regengüsse begannen und bald setzte auch der Frost ein. Zur Bestürmung der Burg kam es erst am 28. Oktober, ohne Erfolg. Inzwischen nahm Fürst Mercoeur Székesfehérvár ein, und sandte von hier unter Führung des Grafen Russworm 7000 Mann zur Unterstützung der Angreifer von Kanizsa. Ihre Ankunft änderte aber nicht mehr viel an der Situation. Die im Lager ausgebrochene Epidemie, der Lebensmittelmangel, sodann der mächtige Schneefall zwangen Erzherzog Ferdinand zur Aufgabe des Ansturmes. Der Rückzug begann unter unmenschlichen Umständen am 17. November. Das völlig desorganisierte Heer musste die Geschütze und fast sämtliches Gepäck zurücklassen.

Im Frühjahr 1602 begannen die Türken den Wiederaufbau der völlig zerstörten Festung und richteten sich dauernd in der Burg Kanizsa ein.

Der Fall der Burg Kanizsa zwang den Hofkriegsrat zur Errichtung einer neuen Verteidigungslinie. Deren praktische Verwirklichung konnte aber infolge des Kriegsgeschehens und der Folgen des Bocskai Aufstandes in Transdanubien nicht realisiert werden. Der Frieden von Zsitvatorok schloss den 15-jährigen Krieg und den Bocskai-Aufstand ab. Nach dem Friedensschluss kam es zur ersten Organisation der Grenzbefestigungslinie. Nach der Ermessung 1607 waren in den 24 Burgen der Oberhauptmannschaft gegenüber Kanizsa 1060 Husaren, 300 Archibusers, 1632 Heiducken und 700 deutsche

Soldaten stationiert, deren Besoldung monatlich 21.966 Gulden betrug. Diese Grenzbefestigungslinie umfasste mehrere Burgen, deren Erhaltung im weiteren nicht begründet bzw. wirtschaftlich war. Der organisatorische Ausbau der endgültigen Grenzbefestigungslinie und der Grenzburgen gegenüber Kanizsa konnte erst nach den transdanubischen Geschehnissen des Bethlenschen Feldzuges erfolgen.

Der Sitz der Oberhauptmannschaft gegenüber Kanizsa wurde Körmend. Hier residierte der jeweilige Oberhauptmann, der während des ganzen Jahrhunderts ein Mitglied der Familie Batthyány war. Die Grenzbefestigungslinie war in der Tiefe gegliedert und stützte sich – ähnlich wie in früheren Zeiten – hauptsächlich auf die schwer durchdringbaren sumpfigen Täler, oder auf die pfadlose bewaldete Hügellandschaft. Die Befestigungen bildeten einen offenen Sack um Kanizsa. Dessen südliche Öffnung war Légrád, an der Spitze zwischen Mur und Drau und setzte sich in der Hauptmannschaft der Zrinyis mit Csáktornya fort. Das Kerkatal war von drei Burgen bewacht. In der schwer zugänglichen Göcsej-Gegend befand sich damals keine Befestigung mehr. Die Reihe der das Zalatal, bzw. das Gebiet zwischen Zala und Raab beherrschenden Burgen, wandte sich bei Zalabér dem Tal entlang nach Süden bis Kiskomár, das an der nördlichen Öffnung des Sackes in türkisches Gebiet eingekleilt lag.

Die Burgen der Grenzbefestigungslinie repräsentierten verschiedene Kräfte mit einer Besatzung von 26 bis 350 Mann. Die wichtigsten Befestigungen waren Egerszeg, Lenti, Légrád, Kiskomár. Diese zergliederte militärische Macht konnte mit Hilfe der Benachrichtigungsmörser verbunden und somit zur Verhinderung der türkischen Streifzüge geeignet gemacht werden. Die Wache der Grenzbefestigungen und die sich dieser anschliessenden sonstigen Streitkräfte (Fussvolk, Batthyányisches Privatmilitär und die Komitatsheiducken) waren zahlenmässig praktisch mit dem Personalstand des Wilajets von Kanizsa identisch.

Für die Grenzbefestigungslinie gegenüber Kanizsa stellte die Erhaltung eines ständigen und gut funktionierenden Spionagedienstes eine Daseinsfrage dar, über deren Tätigkeit wir zahlreiche Daten haben. Gleich wohl funktionierte aber auch der türkische Nachrichtendienst.

Die Wache der Grenzbefestigungslinie vermochte ihrer Aufgabe trotz der mangelhaften Besoldung und des Zustandes der vernachlässigten Befestigungen zufriedenstellend nachzukommen.

Wie wir bei der Geschichte des 16. Jahrhunderts bereits darauf hingewiesen haben, wurden die ungarische Staatsgewalt, der Adel und die Kirche aus den türkischen Gebieten zwar verdrängt, sie verzichteten aber auf diese nicht und betrachteten die früheren Besitzverhältnisse für gültig. Die in den Burgen ver-

schlossenen türkischen Garnisonen konnten das Gebiet vor ihrem Eindringen nicht schützen.

Die ungarischen Gutsherren, und noch mehr die Hauptleute und Offiziere der Grenzfestungen, die das Nutzniessungsrecht von den entfernt wohnenden Besitzern erworben oder in Pfand genommen haben, trieben die Steuern in den türkischen Gebieten, ebenso wie im 16. Jahrhundert, ein. Diese Einkommen spielten in der Erhaltung des ungarischen Grenzbefestigungssystems zweifellos eine bedeutende Rolle.

Die Leibeigenschaft der unterworfenen Gebiete konnte sich den *gratuitus labor* (der den Burgen gebührenden Gratisarbeit) nach wie vor nicht entziehen, ihr Schicksal wurde vielmehr dadurch erschwert, dass auch die türkischen Burgen ihre Arbeitskraft in Anspruch nahmen.

Ein Grossteil der unter türkische Herrschaft geratenen Dörfer der Domäne von Kanizsa, wurde im Jahre 1620 dem Miklós Rátki überlassen. Im Besitz seiner Nachkommen und Erben befanden sich diese auch am Ende der Türkenherrschaft.

Das Aussehen der Burg Kanizsa veränderte sich unter der Türkenherrschaft im grossen Ausmass. Nach der Belagerung von 1601 wurde der Wiederaufbau von Kanizsa, laut Bericht des Grossvezirs Lala Mehmed, in der zweiten Hälfte des Jahres 1604 beendet.

Aus den 1630er Jahren sind uns abermals grossangelegte Bauarbeiten bekannt.

In der türkischen Burgorganisation waren zwecks Verrichtung der täglichen Reparaturarbeiten, in die militärische Organisation der Burgwache, auch Handwerker eingebaut, die einen festgesetzten Sold erhielten. Bei den vom Sultan angeordneten grösseren Bauarbeiten wurden neben den besoldeten Handwerkern auch die Arbeitsleistung der Bauern in Anspruch genommen. Letzteren wurde ein bestimmter Taglohn ausgezahlt.

Die Struktur der Stadt veränderte sich grundlegend. Die im Jahre 1600 verwüstete Vorstadt wurde nicht wieder aufgebaut. Die Stadt wurde in die Burg verlegt, wozu man den grösseren westlichen Teil der pentagonalen Burg in Besitz nahm, hier war es durch Aufschüttung möglich auf Pfähler gebaute Wohnhäuser unterzubringen. Diesen Zustand widerspiegeln auch die aus dem 17. Jahrhundert erhalten gebliebenen authentischen Darstellungen, wie die Belagerungskarte vom Jahre 1664, die Darstellung von 1698, sowie jener Grundriss der einem Spionagebericht aus 1687 beigelegt war. Diesen Darstellungen entspricht auch die gut brauchbare Beschreibung der Burg und Stadt von Evlia Tschelebi aus dem Jahre 1664.

Die Türken behielten die früher bebaute Fläche, den rechteckigen Block der eigentlichen Burg bei und befestigten diese westlichen Ecken mit Bastio-

nen. In der westlichen keilförmigen Hälfte der pentagonalen Burg wurde die Vorstadt Topráklik erbaut; an deren östlichen, der Burg zugewandten Seite war keine Festungsmauer errichtet.

Auch das innere Aussehen der mit einer Plankenmauer umgebenen Burg, veränderte sich gründlich. Die Folgen der Belagerung, der Rückeroberungsversuche und Feuersbrünste waren, dass die Bauten der Christenzeit allmählich verschwanden und in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts nichts mehr an die früheren Bewohner der Burg erinnerte. Auch der Burgpalast stand damals nicht mehr, vermutlich wurde er im Laufe des Angriffs vom Jahre 1601 vernichtet.

Über die Bebauung der Burg zur Türkenzeit berichten zwei grundlegende Quellen, erstens die Beschreibung des Evlia Tschelebi und zweitens die Konskription vom Jahre 1690, die über die Bauten der Burg unmittelbar nach der Rückeroberung angefertigt wurde. Die Häuser der Burg waren zum Grossteil Holzbauten, selbst der Palast des Paschas war aus Holz. In drei Stadtteilen befanden sich Moschees, darunter die Dschami des Sultans Mohamed III. mit einem Ziegelminarett und hier stand auch das Bad des Paschas Sihrab Mohamed. Ziegelbauten waren das Pulverdepot mit drei Kuppeln, das Kiredskhane-Gefängnis, der städtische Kerker und das Bad. Die Holzbauten wurden mit Brettern gedeckt, hatten mehrere Stockwerke und keinen Hof. Die Häuser der Vorstadt waren ähnlich jener der Burg aus Holz gebaut, die Strassen waren auch hier mit Brettern belegt. Ziegelbauten gab es überhaupt keine, von den drei Moschees kann nur eine als grösser bezeichnet werden. Die Konskription des Jahres 1690 berichtet über 187 Häuser und Hausgründe.

Über das Ethnikum der Stadt zur Türkenzeit erfahren wir das meiste von Evlia Tschelebi. Zwischen den Bewohnern der Burg und der Vorstadt besteht ein Unterschied, der vermutlich kein ethnischer sondern ein gesellschaftlicher war. Sämtliche Würdenträger und bedeutendere Persönlichkeiten wohnten in der Burg, während die Bewohner von Topráklik befreite und waffentragende „rajas“ waren. Über die hier lebenden schreibt er im allgemeinen folgendes: „Die Bewohner sind Bosniaken, die bosnisch, bulgarisch, serbisch und lusatinisch sprechen, aber auch das Ungarische besser beherrschen, als die Ungarn selbst.“ Auch sonstige Quellen bestätigen die Schilderung des türkischen Geschichtschreibers über die bosnischen Einwohner der Stadt, unter denen sich auch Christen befanden.

Miklós Zrínyi, die bedeutendste Persönlichkeit seines Geschlechtes, übernahm die Familienbesitze und zugleich die Verteidigung des Gebietes zwischen Mur und Drau im Jahre 1637. Hinsichtlich der Verteidigung dieser Gegend spielten die Tiefe der Mur und deren rasche Strömung eine hervorragende

Rolle. Zwecks Grenzschatzes stationierte Zrínyi in seinen drei hiesigen Burgen Csáktornya, Légrád und Kotor sowie in seinem Wachpostensystem entlang der Mur, neben vom König besoldeten Reitern auch Privatsoldaten der Magnaten, ferner ergänzte er seine Streitmacht auch durch eine Grenzwaiche, die aus angesiedelten und zu Grundbesitz gelangten Bauern bestand.

Die Türken benutzten jede Möglichkeit eines Angriffs gegen die Murgegend und Zrínyi zögerte niemals mit der Antwort. Als die Türken 1651 die Festung Kiskomár angegriffen haben, versuchte Zrínyi zwecks deren Entlastung seine Truppen nach Kanizsa zu führen. Gelegentlich der 1660 durch Blitzschlag verursachten Feuersbrunst versuchte Zrínyi die Burg Kanizsa zu erobern, auf königlichem Befehl war er jedoch genötigt sich zurückzuziehen.

Ein Hauptlebenszweck Zrínyis war, die Türken in Kanizsa zu vernichten. Dazu bot sich Gelegenheit im Jahre 1661, als der Krieg wieder ausbrach. Um die Festung Kanizsa vom türkischen Hinterland zu isolieren, erbaute er gegenüber des Zusammenflusses der Mur und Drau, auf türkischer Seite, trotz jedes türkischen Widerstandes die Burg Zrínyi-Újvár, die auch gelegentlich jedes Unternehmens gegen Kanizsa, als vorzüglicher Brückenkopf galt. Die neue Festung befand sich an einem strategisch vorteilhaft gelegenen Punkt, der wie dies die späteren Kriegsgeschehen bestätigten, – im Gegensatz zur Meinung seiner Gegner – verteidigt werden konnte.

Im Jahre 1663 kam es zum berühmten Winterfeldzug Zrínyis, den auch aus dem Deutschen Reich und aus Frankreich eingetroffene Truppen unterstützten. In dessen Verlauf rückte Zrínyi bis zur Brücke von Eszék vor, die er in Brand steckte und die Grenzbefestigungen einnahm, welche die Verbindung zwischen dem osmanischen Reich und Kanizsa sicherten. Hernach konnte er den Angriff von Kanizsa unternehmen, infolge Zögerns des königlichen Hofes jedoch begann die Kampfthätigkeit ziemlich spät. Die drei Heere (20600 Mann) zogen unter der Leitung von Zrínyi, Hohenlohe und Strozzi am 30. April über Zrínyi-Újvár zum Angriff los. Die entsprechende Artillerie traf aber verspätet ein. Am 7. Mai meinten sie noch, dass der entscheidende Ansturm in 6–7 Tagen erfolgen kann, die schlechte Qualität des Artilleriematerials verhinderte hingegen dies. Trotz der Schwierigkeiten verlief der Ansturm befriedigend, inzwischen setzte sich aber das Einsatzheer des Grossvesirs in Bewegung. Zrínyi hielt an der Absicht den Ansturm fortzusetzen fest, doch näherten sich die türkischen Truppen am 1. Juni Zrínyis Lager, in dem eine Panik ausbrach und es begann der Rückzug in Richtung Zrínyi-Újvár. Die türkische Streitmacht zog nach dem Entsatz von Kanizsa gegen Zrínyi-Újvár und belagerte die Festung. Am 30. Juni befahl General Montecuccoli Zrínyi-Újvár aufzugeben, da

er diese Festung nur solange verteidigte bis er die kaiserlichen Truppen in Richtung Wien umgruppieren konnte. Nachdem die Türken die Grenzbefestigungen des Komitates Zala erobert hatten, versuchten sie Wien anzugreifen. Ihr Angriff scheiterte jedoch am Flusse Raab.

Der Friede von Vasvár stellte den früheren status quo wieder her und bestimmte ein Verbot des Wiederaufbaus von Zrínyi-Újvár und Kiskomár. Dadurch wurden beide Festungen, die den Nachschub der Burg Kanizsa gefährdeten, beseitigt und auch die Grenzbefestigungslinie gegenüber Kanizsa wesentlich geschwächt.

Ende 1672 versuchte der kaiserliche Hof die Probleme der unbesoldeten Grenzfestungswache in der Form zu lösen, dass er ihren Personalstand kräftig verminderte. Laut den detaillierten Daten der beiliegenden Tabelle wurde der Bestand des Militärs von 2327 auf 1000 Mann herabgesetzt.

Die Türken vermochten von dieser Zeit an auch die Steuern der hinter den ungarischen Burgen befindlichen Dörfern leichter einzutreiben und das mit Gewalt durchzusetzen. Gleichzeitig hob das ungarische Militär in den unter türkischer Herrschaft gelegenen Dörfern die Steuer dem alten Brauch gemäss auch weiterhin ein, so verhielt sich die Lage bis zum Befreiungskrieg. Von da an wird die gewaltsame Steuereintreibung von beiden Seiten zum dauernden Übel.

Die Besatzung der Grenzfestungen im Komitat Zala wurde zum aktiven Teilnehmer des Befreiungskrieges, die sich auch an der Befreiung von Buda beteiligte. Nach der Befreiung von Buda 1686 verlieren die Türken noch im gleichen Jahr einen Grossteil des Gebietes vom Wilajet Kanizsa in den Komitaten Tolna, Baranya und Somogy sowie in Slawonien. In Transdanubien verblieben nur die Burgen Szigetvár und Kanizsa in türkischem Besitz.

Da Kanizsa nicht an der militärischen Hauptlinie lag, versuchte man sie ohne Gewalt zu erobern. Schon seit 1686 wurde die Versorgung der Verteidi-

ger mit Lebensmitteln verhindert. Die Türken bereiteten sich zur Verteidigung der Festung vor. Zur Anordnung der Blockade, zur Entsendung des Heeres unter der Führung von András Batthyány II., kam es im Januar 1689, als der Lebensmittelmangel schon sehr gross war und mehrere Türken aus der Burg flohen. Am 22. Februar wird Kanizsa erstmals aufgefordert sich zu ergeben, was jedoch damals noch zurückgewiesen wurde. Die Situation gestaltete sich aber für die Belagerten immer hoffnungsloser und am 16. März bahnten schon sie die Verhandlungen an. Am 23. März vereinbarten sie die Burg im Sinne der Bedingungen von Székesfehérvár zu übergeben. Zwecks Ratifizierung der Vereinbarung begab sich eine Deputation nach Wien, wo Kaiser Leopold das Übergabensabkommen, dessen Wortlaut wir auszugsweise wiedergeben, unterzeichnete. Im Sinne der aus 11 Hauptartikeln bestehenden Urkunde, durften die Türken unangefochten Kanizsa verlassen und sie wurden auf dem Wasserwege auf türkisches Gebiet befördert.

Die Übergabe erfolgte mit der üblichen Zeremonie am 13. April. Über das in der Burg befindliche Kriegsmaterial wurde ein Inventar aufgenommen. Die frühere Fachliteratur berief sich öfters auf das in den Kriegsgeschichtlichen Mitteilungen 1891 veröffentlichte Inventar, dessen Angaben jedoch unreal sind. Beiliegend publizieren wir das authentische Inventar der Festung. In der Burg wurden 57 Kanonen vorgefunden von denen 33 gut und 24 unbrauchbar waren, und überwiegend aus der Beute früherer Angriffe oder aus der Zeit vor den Türkenkriegen stammten.

Vom Baubestand der zurückeroberten Burg fertigte Ádám Batthyány eine Konskription an, aus der hervorgeht, dass sich in der Festung 187 aus Holz gebaute Häuser befanden. In diesen siedelten sich nach der Rücknahme neue Einwohner an, einige türkische Familien verblieben aber an Ort und Stelle.

Verzeichnis der Landkarten

Landkarte 1 Erinnerungen der „gyepű“-Gegend vom 10–11-Jh.

Landkarte 2 Die Besitzgrenzen der Familie Kanizsai.

Landkarte 3 Umriss der mittelalterlichen Topographie von Kanizsa.

Landkarte 4 Die wichtigsten Domänen des Geschlechtes Kanizsai, 1321–1566.

Landkarte 5 Die Dörfer der Domäne Kanizsai.

Landkarte 6 Mittelalterliches Strassennetz von Kanizsa und Umgebung.

Landkarte 7 Oherhauptmannschaft von Kanizsa, 1566–1600.

Landkarte 8 Eroberung von Kanizsa im Jahre 1600.

Landkarte 9 Oberhauptmannschaft gegenüber Kanizsa, 1600–1690.

Landkarte 10 Transdanubischer Feldzug im Jahre 1664.

Bilderverzeichnis

- Abb. 1.* Wappen der Familie Kanizsai. – Wappenverleihung seitens Ludwig II. 1519 (Ungarisches Staatsarchiv Dl. 24 772)
- Abb. 2.* Urkunde von Lőrinc des Geschlechtes Osl, Burgvogt von Kanizsaszeg, Vizegespan des Komitates Zala, ausgefertigt um 1314–15.
- Abb. 3.* Siegel des Bischofs István Kanizsai slawonischer Offizial.
- Abb. 4/A.* Unterschrift des Obergespans László Kanizsai 1458. (Sopron, Städtisches Archiv Dl. 1660).
- Abb. 4/B.* Unterschrift von Imre Kanizsai Hauptmann der Komitate Zala, Vas, Sopron und Veszprém 1458. (Sopron Städtisches Archiv Dl. 1695).
- Abb. 5.* Brief des Vizegespans György Hosszútóti an die Witwe des György Kanizsai bezüglich ihres Steuerrückstandes 1516. (Ungarisches Staatsarchiv Dl. 25 577).
- Abb. 6.* Ausgrabungsgrundriss des Burgschlosses Kanizsa aufgrund der Grabungen von István Méri 1954–58.
- Abb. 7.* Steinskulpturen aus dem Schloss und der Burg von Kanizsa, nach István Méri.
- Abb. 8.* Steinskulpturen aus dem Schloss und der Burg von Kanizsa, nach István Méri.
- Abb. 9.* Steinskulpturen aus dem Schloss und der Burg von Kanizsa, nach István Méri.
- Abb. 10.* Teil der Brückenstrasse aus der Burg von Kanizsa gesehen, laut István Méri.
- Abb. 11.* Grundriss vom 16. Jahrhundert der Burg und Stadt Kanizsa (Wien, Kriegsarchiv).
- Abb. 12/a* Grundriss der Burg des Geschlechts Kanizsa in Kismarton (Eisenstadt), nach Endre Marosi.
- Abb. 12/b* Grundriss der Burg der Familie Kanizsai und der Stadt Kismarton (Eisenstadt), nach Endre Marosi.
- Abb. 13.* Grundriss der Burg und Stadt Kanizsa vom 16. Jh. auf den derzeitigen Stadtplan projiziert und aufgrund der Ergebnisse der Grabungen und Fundrettungen korrigiert.
- Abb. 14.* Umbauplan der Burg von Kanizsa, Pietro Ferabosco 1572 (Wien, Kriegsarchiv).
- Abb. 15.* Der nicht realisierte Umbauplan der Burg von Kanizsa, Nicolo Angelini (?) um 1560–1570. (Wien, Nationalbibliothek).
- Abb. 16.* Des als erster Umbauplan Feraboscós bekannte Grundriss Mitte des 16. Jhs (Wien, Kriegsarchiv).
- Abb. 17.* Kaiserlicher Oberbefehlshaber Lazarus Schwendt Burghauptmann György Thury und König Maximilian. Holzschnitt eines unbekanntenen deutschen Meisters. (Ungarisches Nationalmuseum – Ungarische Historische Bildergalerie)
- Abb. 18.* Schild des György Thury (Ungarisches Nationalmuseum)
- Abb. 19.* Schwert des György Thury (Ungarisches Nationalmuseum)
- Abb. 20.* Kapitulation von Kanizsa 1600 (Stich von Georg Keller)
- Abb. 21.* Kapitulation von Kanizsa in 1600. (Stich von Wilhelm Peter Zimmermann)
- Abb. 22.* Die Hinrichtung von Paradeiser und seiner Gefährten darstellender Stich, 1601. (Nagykanizsa, Thury György Museum)
- Abb. 23.* Grundriss von Botszentgyörgy und Mórchely, Giulio Turco, 1569. (Wien, Kriegsarchiv).
- Abb. 24.* Grundriss von (Mura)-Keresztúr und Molnári, Giulio Turco, 1569. (Wien, Kriegsarchiv).
- Abb. 25.* Grundriss von Kiskomár, Giulio Turco, 1569. (Wien, Kriegsarchiv).
- Abb. 26.* Grundriss der Burg Bajcsa. Eine Landkarte vom Ende des 18. Jhs. (Ungarisches Staatsarchiv. Batthyány Archiv. S-20. Nr. 79.).
- Abb. 27.* Die Burg Újudvar (Korpavár) auf einer Landkarte vom Beginn des 19. Jhs. (Ungarisches Staatsarchiv. Batthyány Archiv. S-20 Nr. 207).
- Abb. 28.* Belagerung von Kanizsa in 1601. (Stich von Dominicus Custos.)
- Abb. 29.* Adam Batthyány I. (Stich von E. Widemann.)
- Abb. 30.* Miklós Zrinyi Poet und Heerführer.
- Abb. 31.* Phantasiebild von Zrinyi-Újvár und Csáktornya, (Schnitt Lucas Schnitzer.)
- Abb. 32.* Belagerung von Kanizsa, 1664. (Ungarisches Staatsarchiv. T.2. XXXII. Theke, 1045).
- Abb. 33.* Landkarte der Belagerung von 1664. (Nagykanizsa, Thury György Museum).
- Abb. 34.* Miklós Zrinyi, Kupferstich von Jeremias Renner. Augsburg, 1663. (Ungarisches Nationalmuseum – Ungarische Historische Bildergalerie. 10699.)
- Abb. 35.* Pál Esterházy, Kupferstich und Stich eines unbekanntenen Meisters (Ungarisches Nationalmuseum – Ungarische Historische Bildergalerie. 65 1341.)
- Abb. 36.* Pietro Strozzi. Kupferstich und Stich von Jakob Standrart, Nürnberg, 1664, (Ungarisches Nationalmuseum – Ungarische Historische Bildergalerie. 10 699).
- Abb. 37.* Wolfgang Julius Hohenlohe, Kupferstich eines unbekanntenen deutschen Meisters, Nürnberg, 1664. (Ungarisches Nationalmuseum – Ungarische Historische Bildergalerie 3/1931. Gr.).

Abb. 38. Raimond Montecuccoli, Kupferstich von Cornelius Nicolaus Schurtz, Nürnberg, in den Jahren 1660. (Ungarisches Nationalmuseum – Ungarische Historische Bildergalerie 3192).

Abb. 39. Ahmed Köprülü Grosswesir.

Abb. 40. Landkarte der Belagerung von Zrinyi-Újvár, aufgrund des Mars Hungaricus von Pál Esterházy.

Abb. 41. Pascha von Kanizsa. Stich von Johann Hoffmann (Nagykanizsa, Thury György Museum).

Abb. 42. Grundriss der Burg Kanizsa vom Jahre 1687. (Wien, Kriegsarchiv).

Abb. 43. Adam Batthyány II.

Abb. 44. Die Burg von Kanizsa in 1690 nach der Rückeroberung von den Türken (Nagykanizsa, Thury György Museum).

Dr. László Vándor

The history of Kanizsa from the Magyar Conquest till the town's liberation from Turkish occupation

I. THE BIRTH OF THE SETTLEMENT (900–1245)

The Conquering Magyar tribes occupied the south-western parts of Hungary rather belatedly. The earliest finds associable with them date from the last third of the 10th century. Originally, the area of today's Zala County was owned by the tribe of the *harka*. After the death in 955 of Bulcsu *harka* in the Lech fields, the territory became annexed to the possession of the grand duke.

In the wake of the defeat at the Lech fields, the *gyepű*, i.e. the borderland of Hungary, stretched to the west of the valley of the river Kerka. An articulated system of defences was established in the Mura valley that crossed the area, with the easternmost outposts situated behind the marshy valley of the river Kanizsa.

The second half of the 10th century witnessed a major influx of settlers in the area. The westernmost linear cemetery, which is considered typical of these 10th–11th century settlements, is known to have been uncovered at Letenye. A marked change in the political situation was prompted by the settlement in Somogy of the pagan chief Koppány. Having defeated Koppány, King István (Stephen) founded Zala County. The settlement of Kolon became the centre of the county, with its so-called „castle lands” situated to the east and north of Kanizsa. The territories to the south and south-west of Kanizsa were owned by the Bikács clan. The early period toponyms in the area indicate the predominance of Slavic people, with scattered examples of place-names of Hungarian or Turkish origin.

The toponym Kanizsa (which belonged to both a river and a town on it) is also of Slavic origin. It stems from the southern Slavic word *knez*, with the suffix *ja* added to it. The meaning of the word is „property of the prince/kenéz.”

King István's Zala County extended diagonally over the eastern part of what is known as Zala County today. Its boundaries were marked out by the upper reaches of the river Kerka and the lands to the west of Kanizsa. Ecclesiastical control over the area was exercised by the Veszprém Bishopric. Having annexed Croatia to the Hungarian Monarchy, King László (Ladislaus) I. brought the borderland area under the jurisdiction of the Zagreb Bishopric, which he himself had set up. Ultimately, Zala County entailed the Kerka region as well as the Muraköz area. The settlement of Újudvar (Nova

Curia) became the centre of the crown lands to the north of Kanizsa, while to the west of Kanizsa the bishop of Veszprém acquired sizeable estates.

II. FROM THE EARLY YEARS OF KANIZSA TILL THE HEYDAY OF THE RURAL TOWN (1245–1532)

Earlier researchers had mistakenly located the Holy Cross church of Kanizsa, which was established in 1231, to Nagykanizsa. Recent research proves that this church can be identified with the Benedictine Abbey at Murakeresztúr. The first authoritative reference to the settlement dates from 1245, when the then owner of Kanizsa, the noted public figure Comes Princ, took over possession of in the neighbouring areas. The field survey of 1257 reveals that the estate along the eastern bank of the river Kanizsa also had a church on it, dedicated to Saint Margit (Margaret). Princ had gradually expanded his estate until the late 13th century, when the settlement was seized by the Köszezis of the Héder clan. A castle called Kanizsaszeg was erected on the estate sometime at the beginning of the 14th century. The commander of the castle was Lörinc of the Osl clan, who subsequently sided with the emerging power of King Károly Róbert (Charles Robert) and captured the castle. In 1323, the castle was turned over to him as a royal fief. The descendants of Lörinc adopted the name Kanizsai, and remained masters of the castle until the extinction of their clan.

The ancestral estates of the Osl clan, which originated from the conquering Magyar tribes, were situated in Sopron County. Lörinc, who was a member of this clan, was forced to take service with the Köszezi clan, which ruled western Transdanubia at the turn of the 13th–14th centuries. Having sided with King Károly Róbert, Lörinc was named lord lieutenant of Zala County. His title, and also his estates near Kanizsa, finally enabled him to establish the Zala County branch of his clan.

The name of the Kanizsaszeg castle suggests that its builder must have belonged to the family of the same name which appeared in the area sometime at the end of the 13th century. The Köszezis are believed to have seized the castle from the Kanizsaszezi family. Later in time, the castle fell into the hands of the king, who in 1323 donated it to Lörinc Kanizsai. There is every reason to believe that the location of this castle was different from that of another castle,

which was mentioned first in the annals only in the 15th century. This assumption was first raised by historian Erik Fügedi, and it appears to be substantiated by István Méri's archaeological researches. The name of the castle (Kanizsaszeg means „corner” of the Kanizsa estate), as well as the findings of archaeological topography lead us to believe that the original Kanizsaszeg castle was situated to the south of the later castle, somewhere on the marshy island to the east of Nagykanizsa train station.

After the death of Lőrinc Kanizsai, the estate was inherited by his sons, János and István. Through the latter's career in the church (he became bishop of Zagreb) and also in the royal court, the Kanizsa estate grew significantly during that period. János was the first to use the family name Kanizsai.

The heyday of the Kanizsai family occurred during the lives of János's sons. The middle son, János Jr., became archbishop of Esztergom and royal chancellor. The eldest son, Miklós, was lord chief treasurer, and the youngest, István, became Székely bailiff, chief door-keeper and steward of the royal household. First among them was archbishop János, who received vast estates from King Zsigmond (Sigismund), and who thereby made the Kanizsai family one of the wealthiest noble clans in Hungary. This status lasted until the year 1401, when the family stood up against the king.

The estate of Kanizsa was inherited jointly by the descendants of Miklós and István, but it was used as a seat by Miklós's scions only. During the internal war in 1443, they sided with the widow of King Albert, and as a result they lost some of their castles and had difficulty securing Kanizsa for themselves. After the death of King Ulászló I., László Kanizsai II. joined the governing party of János Hunyadi, and it was through his activity that the family regained its noble status again.

In the early 16th century, György Kanizsai, and his son, László IV., brought further prosperity to the Kanizsais' estates. László IV.'s offspring died early, with the exception of Orsolya. Through her marriage, the estates of the Kanizsai family fell into the hands of the Nádasdy family.

The reign of Miklós Kanizsai was marked by the rapid growth of the settlement and estate of Kanizsa. In 1347, he obtained the right for Kanizsa to exact tolls. After 1387, King Zsigmond donated further villages in Zala and Somogy to the Kanizsais' estates. These donations were made primarily to archbishop János Kanizsai, who extended the right of common over his brothers. By the turn of the 14th–15th centuries, the Kanizsais' estates included more than 40 villages.

The castle at Kanizsa, which is known to have existed in the first half of the 14th century, was not mentioned in the annals before 1406. In 1443, the

Rozgonyi family laid an unsuccessful siege to the castle. In 1469, King Mátyás (Matthias) was named as its temporary owner. The written sources do not reveal much about the structure of the castle at the time.

The ground walls of the castle were uncovered in 1954–57 by archaeologist István Méri. The site is situated in Vár street, on a plot where the Distillery used to stand. The castle, built on a sand-bank in the marsh, had an irregular quadratic ground-plan. It occupied a 36 metre by 38 metre area, and had a fortified gatehouse in its southern wall. The buttressed walls of the castle were erected mostly of brick, and rested on stone foundations. The castle is depicted in a number of drawings dating from the 16th and 17th centuries, and ground-plans have also survived. However, the gatehouse had already disappeared by then. The original building had two storeys, as is indicated by 16th century written sources.

In absence of written accounts of the period of the castle's construction, we cannot but employ indirect data and formal analogies in dating the castle. The type represented by ground-plan of the Kanizsa castle was typical of royal castles dating from the years between the middle of the 14th century and the early part of the 15th century. Similar castles were erected in Diósgyőr, Zólyom, Végles and Tata. The earliest representative of this type which was not erected under royal decree and which was documented in contemporary charters was the Kanizsais' castle at Kismarton. Its constructor was István Kanizsai. It appears certain that the castle at Kanizsa was built by Miklós Kanizsai, the highest-ranked and most respected member of the family. Miklós had his castle erected almost simultaneously with István's at Kismarton. On January 1, 1393, Miklós entertained King Zsigmond in his Kanizsa castle, and so we have every reason to believe that construction had been completed by then.

It also seems certain that Kanizsa evolved from a village into a rural town under Miklós. The first written reference to Kanizsa as an oppidum dates from 1409, and Miklós died only a few years earlier. Promoting the development of the town greatly was the fact that it lay at the intersection of major commercial routes, one of which was the so-called „royal route” connecting Buda with the sea. Kanizsa was a venue for major weekly markets on Tuesdays and Saturdays, and the Saint George Day national market also took place there. Judging by the stray data at our disposal, we can establish that the Kanizsa market affected settlements in a 40-kilometre area. For the churches in Kanizsa, Miklós Kanizsai obtained licences to hold parish feasts from the Pope. In 1493, some 42 villein families lived in Kanizsa. The town had 19–19.5 full plots, which were divided into quarters. Kanizsa also had a school, a bath and a hospital.

The town's Saint Margit (Margaret) parish church is known from 13th century sources. Most probably it was situated on the plot of today's Tungstram factory. A written source dating from 1347 makes mention of a chapel dedicated to the Virgin Mary, while another source, from 1402, refers to a Saint Miklós (Nicholas) chapel. The Kiskanizsa district of today's Nagykanizsa used to be an independent village at the time. Its name was Töl, and it had its own chapel. The Franciscan monastery dedicated to the Blessed Virgin was founded by János Kanizsai, the son of lord chief treasurer Miklós Kanizsai, between 1418 and 1423. The monastery stood in the area of today's market place. The last written reference to it dates from 1533.

The domain belonging to the castle was the largest at the beginning of the 15th century. After that period, it shrunk due to donations and mortgages. Figures on the estate's economic activity have come down to us since 1493. These data reveal that the disappearance of some villages could be accounted for by the draining of the land. The processing and evaluation of the copious data is yet to be concluded. In 1530, the Kanizsa estate included 29 settlements in Zala County, and 11 in Somogy County. There were altogether 1,805 families on the tax roll. Their services are discussed in detail in the royal charters. Taxes were serviced in cash, in kind and in labour, with the first form becoming the most common in the early 16th century. This fact is indicative of the dynamic growth of trade in the period. Labour rent was typical primarily in the landlord's own allodia and vineyards. A peculiar form of labour rent was the maintenance of the castles. In the village of Töl, the residents were obliged to perform services in the castle. Besides Kanizsa, the domain included four other country towns.

The period between 1532 (the raid of the Turks) and 1566 (the takeover of the area by the king) was marked by steady decline. Over thirty years, the number of registered breadwinners dropped from 1,805 to 697, and the cash payment of taxes was gradually replaced by taxation in kind.

The lack of appropriate archaeological research, and also the ravages of the Turkish occupation, prevent us from drawing a reliable mediaeval topography of the town. István Méri made the first attempt to localize the 16th century fortified structures of the town. His conclusions are acceptable, notwithstanding that the actual site was slightly further to the west. This area coincides with today's inner city. It was settled during the period when Kanizsa evolved into a rural town. The Franciscan monastery was situated on its southern edge. The centre of the 13th–14th century town must have been situated to the north or north-west of this site, somewhere in the area between the Tungstram factory and the marshes

of the river Kanizsa. The remnants of the two churches unearthed there can be identified with the parish church (in the plot of the Tungstram factory) and the Saint Miklós chapel (in Magyar street), respectively. In later times, this area became known as Szombathely or Külső Kanizsa.

In modern times, the town and its administrative area have grown considerably. Originally, the area included some 15 independent settlements (not all of them subjected to the Kanizsa estate), some of which are extremely difficult to localize.

III. THE HISTORY OF KANIZSA UNDER THE NÁDASDY FAMILY (1532–1567)

Following the extinction in the male line of the Kanizsai family, the town and the estate fell into the hands of Tamás Nádasdy. This erudite nobleman played a key role in spreading Renaissance culture and Protestant values in Hungary. In 1532, Sultan Suleiman occupied the castle for a brief while, but it was not until the 1540s that the Turks posed a real threat to the region. They launched their first known attack on Kanizsa in 1546. In the middle of the 1550s, in order to isolate the main southern Transdanubian stronghold of Szigetvár, the Turks captured the majority of the castles and fortifications in Somogy County. In response, the holders of Kanizsa fortified their castle.

The Turks launched their campaign against Szigetvár in 1555–56, and in the same years Tamás Nádasdy started the modernization of Kanizsa castle. As part of the reconstruction, the builders erected modern wooden defenses and earthworks. Work on the castle was suspended during the Turks' 1556 attack on Szigetvár, and the modernization of Kanizsa was only concluded at the turn of 1559–1560. Copious documents have survived on the details of the reconstruction, including a ground-plan dated 1572. At that time, Kanizsa castle was a tripartite fortification with an internal, a central and an external part. The corners of the castle were marked by old-Italian-style bastions.

The military significance of Kanizsa castle began to increase after the 1560s. The castle's defenders were the servants of Tamás Nádasdy and Orsolya Kanizsai. The surviving instructions of 1564 reveal all the details about the tasks and strength of the defenders, and the inventory of 1566 describes the armaments as well.

Having captured Szigetvár in 1566, the Turks launched attacks on the area of Kanizsa. This development placed Kanizsa castle in a new role, in that it became the strongest fortification in the region. A separate chief military command was established for the region between lake Balaton and the river

Drava. Ferenc Tahy was appointed its head, and he held that post until September 1567. To eliminate the tensions that resulted from the fact that while the castle and its personnel were privately owned, the military command was under the control of the Royal War Council, the idea was raised that Kanizsa should be taken under the king's control.

The inhabitants of Kanizsa suffered a lot under the recurrent Turkish raids. The palisading of part of the town was completed by the forties, and after that the sources differentiated the Interior and the Exterior parts of Kanizsa. The newly fortified parts were situated on the elevation adjoining the castle. Besides the Turks, the repeated epidemics of plague also decimated the local population. The Franciscan monastery was ultimately closed down, and by 1554 the parish church, which had stood in a vast open plot, also deteriorated. After the 1540s, Reformation started to spread among the inhabitants. A census dating from the 1560s shows that by then the population had decreased by 56% over the 1530 figure, and that most of the inhabitants moved into the fortified areas.

A further decrease in the number of the town's inhabitants occurred after 1566. By then, the soldiers outnumbered the civilians in the Exterior parts of Kanizsa.

The recurrent Turkish raids and the epidemics reduced the population in the estates as well. To ensure supply for the military, labour rents and taxes in kind were introduced. However, despite all these efforts, the decline in the area's productivity could not be reversed.

IV. KANIZSA: A ROYAL ESTATE (1568–1600)

In the autumn of 1567, György Thury, one of the most talented soldiers of the day, was appointed captain-general of Kanizsa. By way of barter, the castle and the estate became crown property in the spring of 1568. Still in that year, major reconstruction and modernization works were launched in the castle under architect Pietro Ferabosco. To supply the large number of troops in the castle, there was a need to rely on central and other external financial resources.

According to the contemporary documents, there were some 1,000 troops stationed in the castle. The majority of them were Hungarian, and there were some 250–300 Germans as well. Meanwhile, wars in the region continued unabated despite the truce of Adrianople, and so both the Hungarians and the Turks were busy erecting fortifications in the borderlands.

On April 2, 1571, the Turks ambushed and killed György Thury, the captain who gained distinction in his life as a successful defender of Kanizsa.

Several designs were made for the reconstruction and expansion of Kanizsa castle. Some of these proposed to move the fortification to a completely different site – for example to the area of the village of Töl on the western side of the marshland. Finally Ferabosco's plans were approved, and work started on a spacious, pentagonal castle complex of wooden structures and earthworks, complete with neo-Italian type bastions. The constructions, under chief architect Ottavio Baldigara, were wound up in 1590, but only the eastern wing of the original project was completed. A ground-plan dating from 1572 shows the stage at which construction stood at the time. In March 1577, a thunderstroke and an explosion caused serious damage to the castle. The final ground-plan of the castle has come down to us from the early 1590s. This document was first published with a mistaken date (1664) by Günther Cerwinka. The dating was later recitified by István Méri.

Succeeding György Thury in the post of captain were a number of qualified military figures before Gáspár Alapy took over (from November 1573 until August 9, 1574). Under the softhanded and ill-qualified Alapy, the Turks captured and burned down Kanizsa castle. A few years later, the town was rebuilt. From that period on, the castle garrison was constantly unremunerated and had to suffer poor provisions. According to official records dating from 1574, there were 400 hussars, 400 foot-soldiers and 300 German gunmen stationed in the castle, with an additional 52 hussars and 238 foot-soldiers staying in the borderline fortifications. However, the real numbers were but fractions of these.

Between August 10, 1574, and December 4, 1575, the post of captain was filled by György Zrínyi, who also acted as chief commander of Transdanubia. Consequently, Kanizsa became the military headquarters of Transdanubia as well. Under Zrínyi, the garrison's financial situation was steadily deteriorating, and so the commander levied higher taxes on the Turkish-occupied villages. In addition, the garrison troops had to face serious military pressure. In November 1575, the Turks attacked three border outposts near Kanizsa. Meanwhile, dissatisfaction climaxed among the troops, and at one point the chief commander and his soldiers simply deserted their fortification in protest against the poor conditions.

The crisis was ultimately solved by János Borne-missza, who was Zrínyi's deputy before he took over the post of chief commander (December 5, 1575–April 19, 1577). Although the fatigued and still unpaid garrison troops managed to defend the castle from the raiding Turks, they could not prevent the invaders from demolishing the outpost at And in 1576. Lightning struck the gunpowder tower of the castle during the marriage ceremony there of the

chief commander's daughter in the spring of 1577. The explosion took a heavy toll on both the troops and the building, but the injured chief commander still proved able to keep the invaders away.

The accident coincided with the drafting by the Royal War Council in Vienna of a new military policy in Hungary. The backbone of the new policy was the effort to maintain peace at any price. This is why the belligerent Hungarian captains of Kanizsa were succeeded by András Khielmann, who was German by origin and who was ready to adhere to the rules and instructions (April 19, 1577–1581). Since the attempt to entrust the castle to the Teutonic Knights was a fiasco, Styria initiated the construction of a network of new defences for the area between Kanizsa and the river Mura in the spring of 1578. The castle at Bajcsa to the south of Kanizsa was erected under this project, and a series of other smaller fortifications were also built or renewed. The costs of the construction were covered by the Styrian orders, who appointed György Zrínyi to be the local commander.

Under chief commander Khielmann, there were 2,600 troops stationed in 27 castles in the area. György Zrínyi's two castles and 500 soldiers were independent of Khielmann's command.

Khielmann was succeeded in the post by another German, Rézmán Braun (1581–1582), notwithstanding that the actual military tasks were fulfilled by his deputy, Farkas Tharnóczky, who was also in charge of the constructions near Kanizsa.

Although written sources from the years after 1581 are yet to be researched, it remains certain that the post of chief commander of Kanizsa was assumed by György Zrínyi again in 1583. Constructions in Kanizsa castle were completed before his departure in 1590. The first half of Zrínyi's tenure was relatively peaceful. In response to their loss of the castle at Koppány in February 1587, the Turks launched a plunder raid on Kanizsa. Upon their return from the onslaught, the Turkish troops were defeated by Zrínyi's forces in the area between Kacorlak and Sárkányziget to the north of Kanizsa. This was the biggest victory the border garrisons could ever achieve in Zala County. The Turks retaliated by setting on fire a number of smaller Hungarian outposts in 1588.

Zrínyi's successor was known to be deputy captain Bertalan Geréczy, who functioned until 1594. The name of a designated captain has not been established yet. It was under Geréczy that the Turks captured in 1591 the castle at Kiskomár, which was the most important outpost of Kanizsa. The 15-year war broke out in the spring of 1593, and a year later, in March 1594, the Hungarians recaptured from the Turks the majority of the castles in Somogy County.

The period in which Baron Kristóf Haym held the post of chief commander of Kanizsa (June 1, 1594–1598 (?)) is by far the best documented. Haym was hard put to take over the command of the castle, which at the time lived in miserable conditions. And indeed, his work was not crowned with success. His surviving correspondence describes in detail the situation that prevailed in the castle and the town at the end of the 16th century.

The running conflict between the Catholic chief commander and his mostly Protestant soldiers led to a scandalous conclusion of Haym's tenure. His departure left the besieged Kanizsa without a captain for a long while, since no successor was named pending a conclusion to the prolonged legal dispute. Perhaps the only achievement Haym could boast of was his participation in the recapture of the castles of Babócsa and Barcs in 1595.

György Paradeiser was appointed to the post of chief commander in September 1598. In the following year the town was gutted by fire. By that time the Turks' preparations for a siege on Kanizsa had been sufficiently verified. In late summer, 1600, the Turkish troops launched their attack.

Having evacuated the practically indefensible town and also the smaller castles around Kanizsa, Paradeiser successfully drove back the Turks from September 8 until October 22. However, the fiasco of Prince Mercoeur's relief attempt and the shortage of gunpowder (the result of the explosion in the gunpowder tower on September 25) forced Paradeiser to ultimately relinquish the castle to the invaders. He was subsequently tried and executed for having done that. Earlier researchers unequivocally blamed him for giving up the castle, but recently he was acquitted on most of the charges. The latest findings also highlight the conditions of his conviction, in which a major consideration appeared to be his Protestant faith.

The first (not fully authentic) engravings of Kanizsa castle depict scenes from its siege. The first authentic depiction of the castle shows Kanizsa during the arrival of the relief troops.

Having fallen under the king's control, the town of Kanizsa lost all its civic character and functioned as an outpost to the castle. The garrison of the cavalry was also situated there. The last remnants of civic life in the town disappeared during the 1574 raid by the Turks. The ground-plan of the town which dates from the first half of the 1590s already shows a military settlement. The streets were rebuilt in regular grids after the 1574 attack. The home of the chief commander was also situated in this part of the settlement, as the run-down castle could be used as a supply depot at best. By that time, only one mediaeval building had remained in the town: it was the Franciscan monastery, which was used as a Hungarian church and an arsenal.

The 1574 siege put an end to Catholic religious life in Kanizsa, since most of the soldiers were Protestants. The fire of 1594 destroyed the monastery and the chief commander's home as well. Prior to the siege of 1600, chief commander Paradeiser set the town on fire, and the site remained uninhabited during the 80 years of Turkish occupation.

The years between 1566 and 1600 witnessed the steady deterioration of the villages in the Kanizsa estate, and especially of those situated to the east of the town. The inhabitants had to pay all their taxes in kind. Outstanding among the produce they had to turn in was their wine supply to the soldiers. After 1571, the Turks also levied regular taxes on the villages, and in 1579 they established their own tax districts as well.

The state of the estate is known to us from a series of documents dating from the last decades of the 16th century. These and other sources clearly prove that the share of the estate in the supply of the castle was rapidly decreasing.

Initially, the chief commander's headquarters oversaw only the borderline fortifications to the east of the castle. Later in time, several other castles in Zala County came under the authority of Kanizsa. Between 1566 and 1577, the gist of the chief commander's defence concept was to defend and maintain the eastern foregrounds of Kanizsa, notably the castle at Kiskomár (today Zalakomár). After 1577, the defence line was shifted to the marshes of the Little Balaton area and of the river Kanizsa. By the time of the 15-year war, practically all the castles in Zala had come under the authority of the Kanizsa chief command. Since we have no accurate list of the annexed castles at our disposal, we touch upon those 36 castles which definitely belonged solely under the authority of Kanizsa. This, of course, means that our list is far from complete. There were also numerous smaller and larger fortified outposts which existed only temporarily and which belonged to one or other of the castles listed here.

V. KANIZSA UNDER TURKISH RULE (OCTOBER 22, 1660–APRIL 13, 1690)

Having captured the castle at Kanizsa, the Turks organized a new vilayet (elayet) around it. This was the fourth such administrative unit they established here after Buda, Temesvár and Eger.

Since Kanizsa represented only a relatively small area, the new vilayet inherited territories from other nearby vilayets. Annexed to it were the Pécs and Szigetvár sanjaks from the Buda vilayet, and the Pozhega sanjak from the Bosnian vilayet.

The new vilayet was unable to live on revenues from its own territories, and so certain outside settle-

ments also paid their taxes to Kanizsa. The bulk of the tax revenues was spent on paying the soldiers. The garrisons of Babócsa, Barcs, Berzence, Kanizsa, Kaposvár, Nádasd, Pécs, Szászvár and Szigetvár – i.e. only those situated to the north of the river Drava – received their pay from Kanizsa. The castles of the Pozhega sanjak were all missing from the Kanizsa payroll. There are two possible explanations for this: either their money came from another source independent of the treasury, or (and this is more likely) they belonged to another vilayet (for example Bosnia) in this respect.

The 1618–19 payroll of the Kanizsa vilayet lists the names of 3,821 soldiers and officials. The latter group included 45 people, mostly clergymen and teachers. The vilayet paid out 38,478 akces a day to the soldiers, which amounted to 14,044,470 akces a year. Since the revenues for the years 1616–17 amounted to 11,179,579 akces, the difference had to be paid for by the taxpayers in the neighbouring territories.

The Kanizsa vilayet was reorganized in the second half of the 17th century, and its area was expanded to include seven sanjaks. Four of these were independent (Szigetvár, Pécs, Kaposvár and Siklós), and the other three were Koppány and two sanjaks in Slavonia. Also associated with Kanizsa were the sanjaks of Jakova (Diakovár – today Djakovo in Bosnia) in the Bosnian vilayet; Pozhega (today Slavonska Pozege in Croatia); and also the enemy-held sanjaks of Egerszeg and Kemend.

Little is known about the amount of taxes the Turks levied on the Kanizsa vilayet in general, and the town of Kanizsa in particular, after 1600. The tax records of a few villages have survived from the year 1690.

In 1601, it was decided that two large battalions be launched against the Turks to make good of the previous years' fiascos. Prince Mercoeur, who was earlier defeated at Kanizsa, this time set out to capture Fehérvár. Kanizsa was besieged by the troops of archduke Ferdinánd, and also by his Styrian and Italian allies. By that time, the fate of Kanizsa had already evolved into a political issue for the whole of Europe. Even the Pope raised his voice for the town.

The besieging troops started out from Graz on August 21–23. The 30,000-strong army disposed of some 50–100 guns, but did not have enough horses to pull them. Of their 6,000 ammunition, they lost 1,800 in the marshes. The guns would have required 1,000 artillerymen, but there were only 500, of whom several deserted. Joining this battalion was a smaller Hungarian unit under the leadership of György Zrínyi, who was very familiar with the region. The campaign was expected to be brief. The Hungarians' strategy rested on the conviction that the autumn

onslaught would leave no time for the Turks to call up relief troops before the winter.

The Hungarians took up their positions around Kanizsa on September 10 and 11. The bulk of the troops launched their attack from the east, leaving only the Pope's forces to defend the western areas.

The siege proved to be extremely protracted, and even the weather turned against the Hungarians. First a heavy rainfall came, which was followed by hard frost. The first attack took place on October 28 only, and it was a huge fiasco. Meanwhile, Prince Mercoeur captured Székesfehérvár, and from there he dispatched Count Russworm at the head of 7,000 soldiers to help the besiegers of Kanizsa. However, they could not bring relief there. The Hungarian troops had to ultimately suspend their siege due to the epidemics, the lack of food and the heavy snowfall. The Hungarian troops began to withdraw on November 17, amidst inhuman conditions. The completely disorganized troops left all their guns and equipment behind.

The Turks reconstructed the ruined castle in the spring of 1602, and made preparations for a prolonged stay there.

The fall of Kanizsa forced the Royal War Council to establish a new defence line. However, the plans could not be realized for a few years due to the war developments and also to Bocskai's uprising in Transdanubia.

In 1606, the Zsitvatorok peace treaty concluded the 15-year war and the Bocskai uprising. The signing of the truce was followed by the establishment of the first new borderline defence system. According to a survey concluded in 1607, there were 1,060 hussars, 300 archibusers, 1,632 foot soldiers and 700 German soldiers stationed in the 24 castles of the military headquarters opposed to Kanizsa. The monthly payments of the soldiers totalled 21,966 forints. This original borderline defence network included a number of fortifications which were subsequently found unnecessary or uneconomical to maintain. The final establishment of the borderline defences took place only in the wake of Bethlen's campaigns in Transdanubia.

The headquarters of the chief commander who controlled the area adjoining Kanizsa was established in Körmend. During the 17th century, the chief commanders all came from the Batthyány family. The borderline defences were built to defend primarily the hardly accessible marshy valleys and the untrodden wooded hills. The fortifications formed a bottle-shaped defence line around Kanizsa. The mouth of the „bottle” was situated at Légrád at the „tip” of the Muraköz area. Three fortifications were erected to defend the Kerka valley. By that time, no fortification had remained in the virtually impassable Göcsej area. The defence line which pro-

tected the Zala valley and the area between the rivers Zala and Rába turned towards the south at Zalabér, and ended at Kiskomár, already deep into Turkish-held lands.

The fortifications along the defence line differed in strength. Some had 26 soldiers, while others had 350-member garrisons. Most important among them were the fortifications at Egerszeg, Lenti, Légrád and Kiskomár. The geographically distant fortifications were linked by the „news mortars,” which enabled them to block the Turks' forays.

The strength of the borderline garrisons and the related forces (field troops, the Batthyány's own army and the county troops) was practically identical with that of the army of the Kanizsa vilayet.

It was vital for the borderline defences opposed to Kanizsa to maintain a permanent and operable intelligence service. Detailed data have survived on these services. The intelligence service of the Turks was likewise reliable.

In spite of the bad payments conditions and the run-down fortifications, the garrison troops managed to fulfill their tasks.

In connection with the 16th century events, we have already referred to the inclination of the Hungarian state power, nobility and church to consider the earlier status quo still valid, despite the fact that they had been driven out from the Turkish-held territories. The Turkish garrison troops withdrew to their castles and thus proved unable to prevent the Hungarian intrusions.

Taxes were regularly collected in the Turkish-occupied territories by the Hungarian landlords, and even more so by the captains and officers of the border fortifications, who purchased or leased the right of usufruct from landowners living remote from the area. These revenues had a key role to play in the survival of the border fortifications in Hungary.

Meanwhile, the serfs in the surrendered territories remained obliged to perform *gratuitus labor* at the Hungarian castles, and they were also summoned to perform similar services by the Turks.

In 1620, the majority of the Turkish-occupied villages in the Kanizsa estate were handed over to Miklós Rátki, whose descendants had remained the landlords there until the end of the Turkish domination.

The castle at Kanizsa underwent major alterations during the Turkish period. The reconstructions started in the wake of the 1601 siege were concluded in the second half of 1604, as was revealed in Pasha Lala Mehmed's report.

Further large-scale constructions were started in the 1630s.

The Turkish garrison troops included not only military personnel but also hired craftsmen whose

job was to perform daily maintenance work. In addition, peasants were also taken on as day labourers for major constructions which were commissioned by the Sultan.

The structure of the town was also altered significantly. The outskirts of Kanizsa, which were destroyed in 1600, were never rebuilt again. The town's inhabitants were moved into the spacious western part of the pentagonal castle, where pile dwellings were erected in the filled areas.

There are authentic 17th century depictions to show us the way the castle looked at the time. Among the surviving documents, there is a map of the siege of 1664; a depiction of the castle from 1698; and a ground-plan which was attached to a 1687 intelligence report. These depictions, together with Evlia Celebi's 1664 description of the town and the castle, offer valuable information on life in the area in the late 17th century.

The Turks preserved the built-in areas within the rectangular block of the castle, and added bastions to the western corners of the walls. The newly established suburb called Topráklik was situated in the western wedge-shaped part of the pentagonal castle. There was no wall dividing the eastern side of the new suburb from the castle.

The palisaded castle underwent major alterations inside as well. The repeated sieges and conflagrations took their toll on the buildings erected during the Christian period, and by the second half of the century all of them had disappeared. The fortified castle also perished, most probably during the siege of 1601.

We know of two sources that reveal details about the castle during the Turkish period. One of them is the above-mentioned account by Evlia Celebi, and the other is a register of buildings compiled in 1690, in the wake of the castle's recapturing.

The majority of the buildings in the castle were wooden structures – even the palace of the Turkish pasha was built of wood. There were three mosques inside the castle walls: one of these was Sultan Mohamed III.'s jami with brickwork minaret, while another used to serve as the bath of Pasha Sihrab Mohamed. The few brick buildings included the gunpowder depot with three domes, the prison called Kiredskháne, the municipal prison and the bath. The multi-storey wooden houses had plank roofs but none of them had courtyards.

The exclusively wooden houses in the suburban settlement were similar to those in the castle in that they were also erected on stakes. The streets in the suburbs were covered with planks. Only one of the three mosques qualified as „large.”

The 1690 register lists a total of 187 houses and plots in the castle.

Evlia Celebi's work offers by far the most detailed account of the town's ethnic composition under the

Turks. There was a clear difference between the inhabitants of the castle and the suburb, but it was primarily social rather than ethnic. All the officials and important people resided in the castle, whereas the inhabitants of the Topráklik were mostly the liberated and armed „rajas.” Celebi described these latter people as follows: „These people are Bosnians, who speak the Bosnian, Bulgarian, Serbian and Lusatian languages, but whose command of the Hungarian language also surpasses that of the ethnic Hungarians.” Other sources confirm the Turkish historian's account of the town's Bosnian population, adding that there were a few Christian inhabitants as well.

Miklós Zrínyi, the most outstanding member of the Zrínyi family, took over the family estates in 1637, and in the same year he also assumed responsibility for defending the Muraköz region.

From a defense point of view, the deep and rapid river Mura was of outstanding significance. To ensure appropriate defense, Zrínyi stationed in his three castles in the Muraköz region (Csáktornya, Légrád and Kotor) not only royal cavalry troops and foot soldiers but also his own private army as well as new-landholder peasant border guards.

While the Turks missed no opportunity to occupy the Muraköz region, Zrínyi was never slow in responding. In 1651, during the Turks' attack on Kiskomár, he led his relief troops to Kanizsa. In 1660, when Kanizsa went up in flames as a result of a thunderbolt, Zrínyi made an attempt to capture the castle. However, the king ultimately ordered him to retreat.

Zrínyi considered the drawing out of the Turks from Kanizsa one of the main objects of his life. The opportunity occurred in 1661, when the war broke out anew. In order to cut Kanizsa away from the Turks' hinterland, he had Zrínyi-Újvár erected in the Turkish-held territory at the confluence of the rivers Mura and Drava. Zrínyi-Újvár turned out to be an excellent beachhead for any kind of campaign against Kanizsa. The new fortification had a perfect strategic position, as was proved by the subsequent war developments.

Zrínyi's famous winter campaign took place in 1663. Supporting him were troops dispatched to the region from the German empire and France. Zrínyi's troops advanced as far as the bridge at Eszék, which they ultimately set on fire. Finally, he captured those borderline fortifications which maintained contact between Kanizsa and the Turkish empire.

The attack on Kanizsa started rather belatedly, due primarily to the royal court's footdragging. The 20,600-strong battalion headed by Zrínyi, Hohenlohe and Strozzi launched the siege on April 30. The artillery, however, arrived late for the campaign. On May 7, the commanders still expected the final as-

sault to take place within five or six days, but soon they were forced to drop that plan in view of their poor quality gunpowder. For all the hitches and difficulties, the siege had seemed promising until the moment when the Turkish relief troops set out from their camps. Although Zrínyi insisted on continuing with the siege, the Turks drew near to his camp on June 1, and the eventual panic there forced him to withdraw towards Zrínyi-Újvár.

Having relieved Kanizsa, the Turks launched a siege against Zrínyi-Újvár. On June 30, General Montecuccoli ordered the defenders to surrender the castle, which lost its strategic significance with his successful redeployment of the imperial troops towards Vienna. In the wake of their military successes in Zala, the Turks turned against Vienna. However, their campaign failed at the banks of the river Rába.

The peace treaty of Vasvár restored the earlier status quo, and placed a ban on the re-erection of the Zrínyi-Újvár and Kiskomár castles. This treaty eliminated both fortifications which posed a threat to the Kanizsa castle, and the borderline defences opposed to Kanizsa were also considerably weakened. After 1672, the emperor made attempts to address the plight of the unpaid soldiers by introducing radical cuts in the garrison troops. The appended table shows that the number of soldiers stationed in the fortifications opposed to Kanizsa was reduced from 2,327 to 1,000.

From that time on, the Turks found it easier to collect taxes in the villages around the Hungarian castles. Meanwhile, the Hungarian soldiers also continued to collect taxes in the villages under Turkish occupation. This practice had remained until the start of the liberating wars. After that, both sides resorted to violence in tax collection.

The soldiers of the Zala fortifications played an active role in the liberating wars, and they also participated in the liberation of Buda.

In the wake of the liberation of Buda in 1686, the Turks lost the bulk of their territories in the Kanizsa vilayet (in the counties of Tolna, Baranya and Somogy, as well as in Slavonia). In Transdanubia, only

Szigetvár and Kanizsa castles remained in Turkish hands. Szigetvár surrendered on March 13, 1689, leaving Kanizsa the only fortification still under Turkish rule.

Since Kanizsa was situated remote from the main strategic routes, the besiegers attempted to capture the castle without employing violence. Access by the castle's defenders to food supplies had already been checked since 1686. The Turks were prepared for the siege. The blockade was ordered in January 1690, and in the same month the besieging troops under Ádám Batthyány II arrived at the castle. By that time, the shortage of food in the castle had already forced several Turkish defenders to make their escape. The first call for surrender came on February 22. It was rejected by the Turks. By March, the defenders' situation deteriorated to the extent that they themselves requested talks on March 16. The agreement on the castle's surrender was reached on March 23. It was ratified by a delegation in Vienna. The agreement, which rested on the conditions established in Székesfehérvár, was signed there by Emperor Lipót. Excerpts from the document are published in the present volume. Under the 11-point agreement, the Turks could leave the castle scot-free, and were taken to their camps by boats.

The castle's ceremonial delivery occurred on April 13. An inventory was made of the military equipment found on the premises. Earlier literature often cited figures from the inventory published in the *Hadtörténeti Közlemények* (War History Proceedings) in 1891. However, those data were completely unrealistic. The accurate and reliable inventory figures are published herewith. There were 57 guns found in the castle, of which 24 were unserviceable. The majority of these latter guns were either siege booties or pre-Turkish equipment.

According to a survey of the buildings compiled by Ádám Batthyány, there were 187 wooden structures in the castle area. The majority of these were occupied by new settlers after the retaking of the castle, with a few Turkish families also remaining there as residents.

List of maps

- Map 1.* Monuments from the 10–11th century „gyepű” border area
Map 2. Borders of the Kanizsa estate in 1257
Map 3. The topographic plan of Medieval Nagykánizsa
Map 4. The most important estates of the Kanizsai family 1321–1566
Map 5. Villages of the Kanizsai estate

- Map 6.* The Medieval road network of Kanizsa and its surroundings
Map 7. The Kanizsa chief military command 1566–1600
Map 8. The 1600 occupation of Kanizsa
Map 9. The chief military command facing Kanizsa 1600–1690
Map 10. The 1664 military campaign in Transdanubia

List of figures

- Figure 1.* The coat of arms of the Kanizsai family from 1519 granted by King Lajos the Second (National Archives of Hungary Dl. 24 772)
- Figure 2.* Document issued by Lőrinc of the Osl clan, chief commander of Kanizsaszeg, the vice bailiff of Zala county around 1314–1315 (Archives of the Veszprém Chapter)
- Figure 3.* The seal of bishop István Kanizsai, regent of Zala county
- Figure 4/A.* The 1458 signature of László Kanizsai, chief bailiff (Sopron Municipal Archives Dl. 1660)
- Figure 4/B.* The 1458 signature of Imre Kanizsai, commander of Zala, Vas and Sopron counties (Sopron Municipal Archives Dl. 1695)
- Figure 5.* Letter from 1516 written by vice bailiff György Hosszútóti to the widow of György Kanizsai regarding her tax debts (National Archives of Hungary. Dl. 25 577)
- Figure 6.* Excavation plan of the Kanizsa castle (after István Méri 1954–1958)
- Figure 7.* Stone carvings found in the Kanizsa castle and fortification (after István Méri)
- Figure 8.* Stone carvings found in the Kanizsa castle and fortification (after István Méri)
- Figure 9.* Stone carvings found in the Kanizsa castle and fortification (after István Méri)
- Figure 10.* Detail of bridgeway from the Kanizsa castle (after István Méri)
- Figure 11.* The plan of the castle and town of Kanizsa (Military Archives, Vienna)
- Figure 12/A.* Plan of Kismarton castle owned by the Kanizsai family after Endre Marosi
- Figure 12/B.* Plan of Kismarton town and the castle owned by the Kanizsai after Endre Marosi
- Figure 13.* The 16th century plans of Kanizsa castle and town projected on a modern map by István Méri showing corrections introduced on the basis of archaeological evidence
- Figure 14.* Reconstruction plans of Kanizsa castle by Pietro Ferabosco, 1572 (Military Archives, Vienna)
- Figure 15.* Unrealized reconstruction plans of Kanizsa castle by Nicolo Angelini (?) from around 1560–1570 (National Library, Vienna)
- Figure 16.* Sketch considered the first fortification plan of Kanizsa by Ferabosco. Middle of the 16th century (Military Archives, Vienna)
- Figure 17.* Lázár Schwendi Imperial chief commander, captain György Thúry and King Maximilian. Woodcut by an unknown master (Hungarian National Museum, Collection of Hungarian Historical Portraits)
- Figure 18.* The broadsword of György Thúry (Hungarian National Museum)
- Figure 19.* The carbine of György Thúry (Hungarian National Museum)
- Figure 20.* The surrender of Kanizsa in 1600. Etching by Georg Keller
- Figure 21.* The surrender of Kanizsa in 1600. Etching by Wilhelm Peter Zimmermann
- Figure 22.* Etching showing the execution of Paradeiser and his accomplices, 1601 (György Thúry Museum, Nagykanizsa)
- Figure 23.* Plans of Botszentgyörgy and Móríchely by Giulio Turco, 1569 (Military Archives, Vienna)
- Figure 24.* Plans of (Mura-)Keresztúr and Molnári by Giulio Turco, 1569 (Military Archives, Vienna)
- Figure 25.* Plan of Kiskomár by Giulio Turco, 1569 (Military Archives, Vienna)
- Figure 26.* The plan of Bajcsa castle on a late 18th century map (National Archives of Hungary Batthyány Archives S-20. No 79)
- Figure 27.* The castle of Újudvar (Korpavár) on an early 19th century map (National Archives of Hungary. Batthyány Archives S-20. No 207)
- Figure 28.* The 1601 siege of Kanizsa. (Etching by Dominicus Custos)
- Figure 29.* Ádám Batthyány I. (Etching by E. Widerman)
- Figure 30.* Miklós Zrínyi, poet and military commander
- Figure 31.* Phantasy pictures of Zrínyi-Újvár and Csáktornya. (Etching by Lucas Schnitzer)
- Figure 32.* The 1664 siege of Kanizsa (National Archives of Hungary. T. 2. XXXII. Theca, 1045)
- Figure 33.* Map of the 1664 siege (György Thúry Museum, Nagykanizsa)
- Figure 34.* Miklós Zrínyi. Copper etching by Jeremias Renner, Augsburg 1663 (Hungarian National Museum, Collection of Hungarian Historical Portraits 10 699)
- Figure 35.* Pál Esterházy. Copper etching and cut by an unknown master (Hungarian National Museum, Collection of Hungarian Historical Portraits 65 1341)
- Figure 36.* Pietro Strozzi. Copper etching and cut by Jacob Standart, Nürnberg 1664 (Hungarian National Museum, Collection of Hungarian Historical Portraits 10 699)
- Figure 37.* Wolfgang Julius Hohenlohe. Copper etching by an unknown master, Nürnberg 1664 (Hungarian National Museum, Collection of Hungarian Historical Portraits 3/1931 Gr.)
- Figure 38.* Raymond Montecucolly. Copper etching by Cornelius Nicolaus Schurtz, Nürnberg,

the 1660's (Hungarian National Museum, Collection of Hungarian Historical Portraits 3192)

Figure 39. Köprülü Ahmed, Turkish chief commander

Figure 40. Map showing the siege of Zrínyi-Újvár on the basis of „Mars Hungaricus” by Pál Esterházy

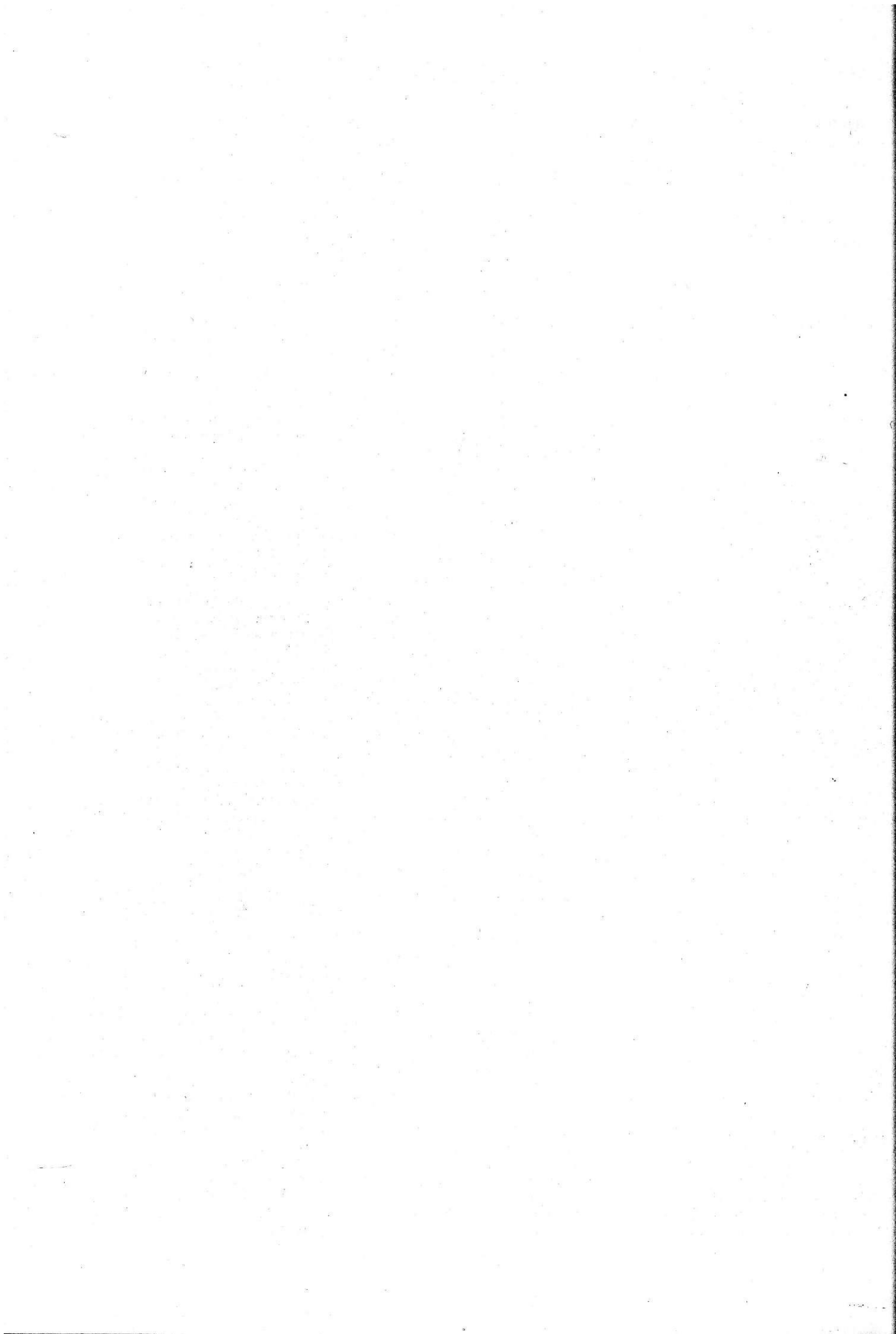
Figure 41. The pasha of Kanizsa. (Etching by Johann Hoffmann (György Thúry Museum, Nagykanizsa)

Figure 42. The 1687 plan of Kanizsa castle (Military Archives, Vienna)

Figure 43. Ádám Batthyányi, II.

Figure 44. Kanizsa castle in 1690 following recapture from the Turks (György Thúry Museum, Nagykanizsa)

MUTATÓK

MUTATÓK

Személynév-mutató

A, Á

- Adalram, salzburgi érsek 184
 Adalwin, salzburgi érsek 184, 185
 Adoni Bálint 301
 Adorján vértanú 188
 II. Adorján pápa 185
 Aga Imre vajda 313, 314
 Agilulf longobard király 155
 I. Ahmed szultán 360, 365
 Alapi Gáspár 288
 — Gáspár főkapitány 312, 313, 317
 — János 288
 Alarich, nyugati gót vezér 146
 Alatheus dux, (keleti) gót vezér 145, 146
 Albert király 241
 — — özvegye, Erzsébet 241, 248
 Albertinus Antal, építőmester 309
 Alboin langobard király 151, 153
 Alciocus, bolgár vezér 156
 Aldobrandini, a pápai had parancsnoka (1601.) 357
 Alexander Severus római császár 120
 Ali bég, Szigetvár parancsnoka 303
 Ali, budai pasa 283
 Ali Mimár, építész 366
 Alistály Márton iródeák 299
 alsólendvai Bánfi Dorottya 248
 — — Erzsébet 243
 — — István 248
 — — Miklós 249
 — — Pál 243
 Alsólendvai Miklós főlovászmester, zalai főispán 237, 244
 Altfrid, magister artis 184
 Amadé fia Miklós soproni ispán, későbbi szlavin bán 231, 232
 Ambrus András 70
 Annia Digna 119
 Andi Ferenc 267
 II. András király 226, 230
 III. András király 229
 Andrassy Péter (1690.) 388
 Angelini, Nicolo 304, 307
 Anonymus 219
 Antal nevű német pattantyús 282
 Antonio Péter, kőműves mester 310
 Apsich, avar vezér 154, 162
 Arany Mihály szolgabíró (1373.) 244
 Arconato, Giovanni 308
 Arconato, építőmester 310, 323
 Ardagastos, szklavén fejedelem 154

- Ardarik, gepida király 149
 Armhat aga 362
 Arno, salzburgi püspök 169
 Arnold, ujudvari kereszties lovag 269
 Arnulf király, német-római császár 186, 187, 192, 217
 Arslán aga 302
 Arslán, budai pasa 299
 Athaulf, nyugati gót vezér 146
 Attila, hun király 148
 Audoin, longobard király 151
 Augustus, római császár 114
 Avitus, nyugat-római császár 149
 Awer, Philipp, kerületi fizetőmester 309
 Ábrahám, avar kagán 169
 Ákos nembeli István főispán 237
 — — Mikcs szlavin bán 232
 Árpád fejedelem 217, 218

B

- B. Neddzsár, kanizsai török ács 366
 bagolyai Besenyő Miklós 267
 — Körtvélyesd fia Leusták 268
 Baján, avar kagán 153, 154, 163
 bajnai Both András 269
 — — Ferenc 269
 — — János 269
 Bakách Sándor, keszthelyi főkapitány (1622.) 364
 Bakics (Bakyth) Pál 278
 Bakonoki Márk comes 230
 Bakó Farkas, kiskomári főkapitány 327
 Bakócz Tamás 243
 Bakónaki Miklós fia Mihály 246
 — Péter 246
 bakónaki Török László, kanizsai várnagy (1433.) 248, 261
 — Török Lénárt 270
 Baksa 268
 Balaskó Vince deák 301
 Baldigara, Ottavio 305, 310
 Baldrich, gróf 170, 186
 Balogh János, kanizsai fővajda (1600.) 330, 333, 334, 335
 — Jolán 250
 — Márton 45
 Banfi, Florio 308
 Banner János 93
 Barbarits Lajos 222
 Barthos Gyula 71
 Basarab havasalföldi vajda 233
 Batthyany I. Ádám főkapitány 360, 362, 363, 365, 369, 369. old. 29. kép.
 Batthyany II. Ádám 384, 385, 387, 388, 388. old. 42. kép., 390, 392
 — Boldizsár (1574.) 313
 — Boldizsár 320, 321, 324
 — Farkas hadnagy 319
 — Ferenc 328, 331, 332
 — Ferenc gróf (1606.) 360, 362
 — István csákányi kapitány (1577.) 318
 — István huszár-főlegény 318
 — Kristóf 243
 — II. Kristóf 372
 — Mihály 292
 Baumkirchner Vilmos 242
 Bándi Gábor 97
 Bánfi Bálint, thallóczy 312
 — Dorottya 243
 — Dorottya, alsólendvai 248
 — Erzsébet, alsólendvai 243
 — István, alsólendvai 248
 — Miklós, alsólendvai 249
 Bánffy Pál, alsólendvai 243
 — István gróf 293
 — László gróf 293
 — László, lendvai 279
 Báthory András 243
 — István erdélyi vajda 243
 Bátor Boleszlo lengyel király 187
 Beatrix királyné 243
 Bebek Detre, nádor 239, 240
 — Imre, auraniai perjel 240
 Beck, Hieronymus kamarai főtanácsos és főfelügyelő 300
 Bekovics András 313
 Beled főpincemester 230
 Bencs (Bench) nevű várjobbágy 227
 Benedek, kanizsai plébános (1443.) 248
 —, Szepetnek papja (1332.) 244
 —, váradi, majd győri püspök 230
 — (Benedikt) pribék (1600.) 334
 Benlich Máté püspök 368
 Berengár, itáliai király 187
 Berben, Joannes kapitány (vagy hadnagy) 301
 Bernhardi Ferenc, budai polgár (1392.) 255
 Bertrich, gróf 170
 Besenyő Miklós, bagolyai 267
 Bessenyei főkapitány (1643.) 363
 — Ferenc, kiskomári főkapitány (1641.) 364
 Bethlen Gábor 360
 Bezprim herceg 187
 III. Béla király 223, 269
 IV. Béla király 226, 227, 229, 230, 267, 269

béltéki Drágffy Anna 243
 — János 243
 Bikács nembeli Egyed 233
 — Egyed fia 232
 — Egyed fia András comes fiai 270
 — Gyo(v)adi Miklós özvegye 237
 — Szentgyörgyi Péter 237
 Bilkei Irén 117
 Billei Bálint 237
 — Domokos 227, 268
 — Gubás 235
 — György, kanizsai várnagy (1455.) 261
 — János 237
 Biszterszki főstrázsamester (1690.) 390
 Biborbanszületett Konstantin, kelet-római császár 186, 218
 Bleda, hun társuralkodó 148
 Bocskai István 360
 Bogdán 286
 Bo(go)ris bolgár kán 185
 Bondár Mária 95
 IX. Bonifác pápa 239, 255, 259
 Borbás Vince 45, 46
 Borhidi Attila 48, 51
 Borna 186
 Bornemissza Anna 318
 — János, kanizsai kapitány, főkapitányhelyettes 314, 315, 316
 — János főkapitány (1576–1577) 316, 318, 319, 320, 323
 Boros Ádám 45, 46
 Boruth dux 166
 Both András, bajnai 269
 — Ferenc, bajnai 269
 — Gáspár 344
 — János, bajnai 269
 — Jánosné 270
 Bottyán Sebestyén 349. old. 212. jegyzet
 Bóna István 95
 Bögötei János 314
 Braslav dux 186
 Braun Rézmán kanizsai kapitány 311
 — Rézmán, kanizsai főkapitány (1581–82) 323, 324
 — Rézmán óvári kapitány 317
 — Rézmán 350. old. 278. jegyzet.
 Breuer György 71
 Brunichild királynő 155
 Bucsai Benedek, kanizsai várnagy (1406 táján) 248
 Bulcsú (Kál fia) 217, 218, 221, 223, 230
 Burdeznak nevezett Pál 232

C

C. Julius Ursinus 119
 Cadalah gróf 170, 186
 Cadaloc praefectus 169
 Cajetan bíboros 277
 Cellinicus, bizánci vezér 155
 Cania Ursula 119
 Cervinka, Günther 330
 Chernel (1231.) 226
 — felesége, Dominika 226
 Chesí báró, a pápai sereg építész 357
 Childe, V. G. 86

Chosroés perzsa király 154, 155
 Choz(i)vin comes 186
 Chuzy János kamarai tanácsos 300
 Ciangnia, Giovanni, a pallérok vezetője 307
 Cillei Hermann 240
 Clusius, Carolus 45
 II. Constantinus római császár 119
 Corvin János 242, 243
 Crampo Husszein Basa 395. old. 168. jegyzet.
 Cyrill, térítő főpap 164, 185

CS

Csapi András 248, 261, 267, 269, 270
 — András leánya, Both Jánosné 270
 — András leánya, Lónyai Albertné 270
 — László 267
 — Lénárt 267
 Csák (Chak) fia Gug 227
 Csány Bernát 302
 Csányi Ákos 283, 285, 286, 293, 299
 Cselebi, Evlia, török utazó 355, 356, 367, 368, 369
 —, Kjátib történetíró 334, 358
 Csécsi Máté 334
 Csillag Dávid prédikátor 356
 Csornai István 242
 Csuka János 237

D

I. Dagohert, frank király 155, 156, 166
 De Rosso őrmester 327
 De Savalla János, kőműves mester 310
 Debreczy Zsolt 46
 Delfini, Flaminio, a pápai had parancsnoka (1601.) 357
 Demeter, esztergomi érsek 239
 —, kanizsai plébános (1554.) 291
 —, veszprémi püspök (1388.) 246
 Dengizik, Attila fiának testvére 149
 Desiderius, longohard király 168
 Dénes fia Dezső 233
 Dévai Biró Mátyás 291
 Diocletianus császár 115
 Diotmar, salzburgi érsek 186
 Dominicus, Pribina udvari papja 184
 Dominika, Chernel felesége 226
 Domokos, a zalai vár hadnagya (1263.) 268
 Draskovics János 372
 Drágffy Anna, béltéki 243
 — János, béltéki 243
 Dselálzáda Musztafa, török történetíró 278

E, É

Eberhard, zágrábi püspök 240
 Ecsedy István 95
 Edrisz, kanizsai török pap 355
 Egervári István 243
 — László, horvát dalmát bán 243

Egyed, Juan bán fivére 227
 — fia Egyed ld. Kanizsai Egyed fiai
 — Péter ld. Kanizsai Egyed fiai
 — Tibor ld. Kanizsai Egyed fiai
 egyházaskönyvi Kónya Pál 236, 246, 269
 Ehn, Johannes Baptista 306
 Elek nevű mórchelyi nemes 269
 Ellák, Attila fia 149
 Ellernach Bertold 242, 249
 Engilsalk gróf 203. old. 225. jegyz., 205. old. 283. jegyz.
 enyingi Török Ferenc 283
 Eördögh Gergely alispán 223
 — György 352. old. 361. jegyzet.
 — István, pölöskei kapitány 362
 Erdély Tamás 283, 286
 Erdődy Miklós gróf (1690.) 388
 — Péter 249
 Erik, friauli herceg 169
 Ermprecht, pap Pribina korában 184, 185
 Ernő főherceg 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 340, 349. old. 211. jegyzet, 350. old. 283. jegyzet.
 Erzsébet királyné, Albert király özvegye 241, 248
 Eszterházy Pál 372, 374, 376, 380. old. 34. k.ép.
 Eufrozina királyné, II. Géza felesége 223
 Evlia Cselebi, ld. Cselebi

F

Fajsz nagyfejedelem 218
 Farkas Péter, mórchelyi; kanizsai várnagy (1488.) 249
 Faustina 119
 Fejér Gáspár vajda 313
 Felsőlendvai Tamás 243
 Ferabosco, Pietro 250, 265, 268, 284, 300, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 368
 Ferdinand főherceg 305, 327, 356, 357, 358, 359, 365, 392
 I. Ferdinánd király 277, 278, 279, 282, 283, 392
 II. Ferdinánd király 364
 Ferenc, szentgyörgyi és bazini gróf 242
 Ferhát budai pasa 324, 350. old. 280. jegyzet.
 Festetich Pál (1690.) 388
 Ficsor Mihály kapitány 313
 — Mihály csatavezető kapitány 314
 Fischer, Georgius, kanizsai városi tanácsbíró (1690.) 392
 Fortunatus, gradói patriarcha 170
 Frank, Hieronimus (1600.) 334
 Frankenburg báró 389
 II. Frigyes német-római császár 242
 Fropreht, birtokos 192
 Fulcus, Juan bán fivére 227
 — fia: Egyed 227
 — :Fulcus 227
 Fügedi Erik 235
 Fügi György vajda 313
 Fületlen Gyurkó (1688.) 387

Fülöp, a Szent János (johannita) lovagrend nagymestere 232
Fynther nevű német hadnagy (1566.) 288

G

Gabler Dénes 119
Galeani, Orfeo ezredes, tüzérségi parancsnok (1601.) 357
Garai Dorottya 241
— László 242
— Miklós 240
— Miklós nádor 241
Gálos fia Demeter 236
Garibald, bajor herceg 155
Gayer Gyula 45, 46
Gázi Giráj, tatár kán 359
Geizkoffer, élelmezési biztos (1600.) 329
Geréczy (Gerecny) Bertalan alkapitány (1590.) 324, 350. old. 283. jegyzet.
Gergely mester 268
XI. Gergely pápa 255, 259
Gergely porkoláb 285
Gerold, bajor praefectus 169
Gerő László 308
Gerzey György 334
Geszt Ferenc 288
Gévay Antal 353
II. Géza király 223
Géza nagyfejedelem 220, 221, 223
Gisoulf, friauli fejedelem 155
Giulio Turco, olasz hadmérnök 188
Globlich János, áruló német katona 327
Gonzaga, Vincenzo, mantovai fejedelem 357
Gorazd, morva főpap 186
Goteram praefectus 169
Grafenegger, Leopold élelmezési biztos (1600.) 329
Gratianus, római császár 145
Gritti 278
Gubas nevű várjobbágy 227
Gubec Máté 313
Gug, Csák (chak) fia 227
Gundbato diaconus 186, 192

GY

Gyalogság vajdáinak *név szerinti* felsorolása 313
Gyovad nembeli Kemény fia Péter 268
Gyo(v)adi Miklós, Bikács nembeli 237
Gyöngyösi Nagy Ferenc 385
György, deák 301
—, kanizsai plébános 237, 244
— mester, nyíró 279
Györffy György 221

H

Hadim Ali budai pasa 280
Hadrianus római császár 115
Hahót nembeli Arnold 229

Hahót nemzetségbeli Ponich comes 226
Hahóti Miklós 236
Haiden, Rudolph kanizsai főkapitány-helyettes (1600.) 329, 330, 331
Halasi Fekete Péter kapitány 360
Halek Vitus, szlovén főkapitány 317
Halis István 235
Hallegg, Veit, von 322
Haller György kapitány 360
Hampel József 217
Hardegg, győri főkapitány 326
Hasszán, boszniai pasa 325
—, kanizsai pasa (1600.) 353, 359, 371, 384
—, koppányi bég 324
—, pasa, vezír 365
—, szigeti bég 223, 328
Hayden Rudolf, kanizsai német kapitány (1598.) 329
Haym Kristóf báró, kanizsai főkapitány (1594–1598 ?) 311, 325, 328, 337, 344, 350. old. 283. jegyzet.
Hádim Ali, budai pasa 280
Hásságh Imre 302
Hássághi Dénes 261
— Dénes, kanizsai tisztartó 291
— Ferenc 291
Henrik, kapornaki apát 231
— püspök (1325.) 244
Herakleios, kelet-római császár 155, 156, 163
Herberstein, Sigismund 325, 331, 358
Herch fia Herc 268
—, Peter fia 227
Heristali Pipin, Austrasia maiordomusa 168
Herkovitz, ideiglenes Bajcsa vári kapitány 321
Hersch, Peter kanizsai főkapitány-helyettes (1600.) 330, 334
Hetey György vajda 313
Héder nemzetségbeli András főispán 230
— Miklós főispán 230
Hédervári Ferenc 258
Héjjas Imre 45
Héttoronyba került foglyok *név szerinti* felsorolása 314
Hiebersperger hadnagy 334
Himmelreich György, pannonhalmi főapát 364
Hippolit, egri püspök 243
Hofkirchner, Andreas 331, 332
Hohenberg Farkas, lelkész (1580.) 337
Hohenlohe, Julius 372, 374, 375, 376, 382. old. 36. kép.
Holst ezredes 374
Holub József 219, 224. old. 21. sz. jegyzet, 230, 248
Hollósy János lovas kapitány (1598.) 329
Homokkomári István, földesúr 246
— István fiai 246
homokkomári Vörös Bánd fia István 235
Horányi Elek 278
Horváth László 85, 105, 107, 277. old. 515, 535 és 538. jegyzet.

Horváth László András 352. old. 352. jegyzet.
— Miklós huszárkapitány 327
— Miklós babocsai várkapitány 328, 329
— Péter (1600.) 330
— János 246
Hosius Jakab, lelkész (1574.) 337
Hueber Perger Pál, építési írnok 310
Hunvulf, Odoaker bátyja 150
Hunyadi János 241, 248
— László 242
Huszárság tisztikarának *név szerinti* felsorolása 313
Husszein Bynck, szpáhi 302
Husztai György, járfalui harmincadhivatali tisztviselő 278

I

Ibrahim nagyvezér 329, 331, 332, 356, 357
—, szultáni követ 302
Ifjú Benedek vajda 313
Ilsvai Leusták, nádor 240
Inakodi János 248
— Kálmán 248
— László 248
— Szemere 248
VI. Ince pápa 235
Irnek, Attila fiának testvére 149
István deák, csurgói provisor (1554.) 280
I. (Szent) István király 187, 220, 221, 223, 268, 343, 364
III. István király 223
V. István király 268
István, moldvai vajda 239
Istvánffy István kapitány 313, 328
— Miklós 278, 312, 313, 324, 328, 330, 331, 332, 333, 358
Iván unokái 267
Ivanka mester (1294.) 268

J

Jámbor Lajos frank király, német-római császár 170, 171
János diák, Paradeiser főkapitány írnoka (1600.) 334
— palini plébános (1332.) 244
VIII. János pápa 186
János, veszprémi püspök 224
Jávorka Sándor 45
Jeanplong József 46
Jemicsi Hasszán, nagyvezír 358
Johanna, nápolyi királynő 236
József, érsek 185
Juan bán atyafiai 227
— fivére, Egyed 227
— Fulcus 227
Juhász Lajos 295
Julius Ursinus, C. 119
I. Justinianus kelet római császár 153
II. Justinus kelet római császár 154

K

- Kaba Demeter, Szalók nembeli 229
 Kaczor András, laki 261
 — Dávid, laki 261
 — János, laki 261
 — Miklós, laki 261
 Kalicz Nándor 85, 86, 87, 90, 91, 97, 100
 Kanizsa 1568. II. 18-i lakosainak *név szerinti* felsorolása 293–294
 Kanizsai Benedek 235, 237
 — Dorottya 242, 243, 244
 — Dorottya első férje, Vingárti Geréb Péter 242
 — Dorottya második férje, Perényi Imre nádor 243
 — Egyed 227
 — Egyed fiai: Egyed, Péter és Tibor 227
 — Eynard fia Máté 230
 — Ferenc 243, 244
 kanizsai gyalogság vajdáinak *név szerinti* felsorolása 313
 Kanizsai György 242, 243, 258, 261, 266, 269
 — György fia, IV. László 243
 — György özvegye, Rozgonyi Klára 243
 kanizsai huszárság tisztikarának *név szerinti* felsorolása 313
 Kanizsai Imre 241, 242
 — Imre felesége, alsólendvai Bánfi Dorottya 242
 — Imre fia, IV. Miklós 242
 — Imre leánya, Margit 242
 — Imre özvegye, alsólendvai Bánffy Dorottya 242
 — I. István 235, 236, 237, 246, 258, 259
 — II. István 237, 239, 240, 241, 243, 244, 254, 255, 259, 260, 261, 268
 — II. István fia, I. László 240, 241, 268
 — III. István 240
 — III. István leánya, Anna 240
 — IV. István 242, 243, 261
 — IV. István, V. János testvére 242
 — I. János 235, 236, 237, 244, 246, 269, 270
 — I. János első felesége, Pozsegai Gellet fia Miklós leánya 237
 — I. János fia, II. István 237, 239
 — I. János fia, II. János 237, 239, 240
 — I. János fia, III. Lőrinc 237
 — I. János második felesége 237
 — I. János második házasságából fia, II. Miklós 237, 239, 240, 241
 — II. János 239, 240, 244, 246, 254, 255, 259, 260
 — III. János 240, 259, 260
 — III. János fia, Imre 241, 242
 — IV. János 241
 — V. János 242, 261
 — V. János testvére, IV. István 242
 — Katalin 242
 — I. László 240, 241
 — I. László fia, IV. János 241
 Kanizsai I. László fia, II. László 241, 242
 — I. László fia, IV. Lőrinc 241
 — I. László fia, III. Miklós 241, 242
 — II. László 241, 242, 261
 — II. László felesége, Magdolna 242
 — II. László fia, IV. István 242, 243
 — II. László fia, V. János 242, 243
 — II. László fia, III. László 242, 261
 — III. László 242, 261
 — IV. László 243, 261, 269
 — IV. László fia, Ferenc 243, 244
 — IV. László leánya, Magdolna 243
 — IV. László leánya, Orsolya 243, 244, 277, 278, 293, 296. old. 5. jegyzet.
 — IV. László özvegye, Drágffy Anna, béltelki 243
 — I. Lőrinc 235, 259, 266
 — I. Lőrinc fia, Benedek 235, 237
 — I. Lőrinc fia, I. István 235, 236, 237
 — I. Lőrinc fia, I. János 235, 244
 — I. Lőrinc fia, Levkóv (II. Lőrinc) 235
 — I. Lőrinc fia, I. Miklós 237
 — II. Lőrinc (második nevén: Levko) 235
 — III. Lőrinc 237
 — IV. Lőrinc 241
 — Magdolna 243, 244
 — Margit, férjezet: Baumkirchner Vilmosné 242
 — II. Miklós 239, 240, 241, 244, 246, 254, 255, 256, 258, 259, 261
 — II. Miklós felesége, Katalin 239
 — II. Miklós 2. felesége, egyben özvegye 239
 — II. Miklós fia, III. István 240
 — II. Miklós fia, III. János 240, 241
 — III. Miklós 241, 242, 261
 — III. Miklós fia, György 242, 243, 261
 — III. Miklós leánya, Dorottya 242, 243
 — III. Miklós leánya, Katalin 242
 — IV. Miklós 242, 260, 261
 — IV. Miklós özvegye 242, 261
 — Orsolya 243, 244, 277, 278, 293, 296. old. 5. jegyzet.
 Kanizsai Pálfi János, református püspök 357
 Kanizsaszegei Eynard (Aynard) comes 229, 233
 — Eynard fia Máté 233
 Kapitányffy István, tisztartó 315
 Kapra (Kecskés) Ferenc kanizsai alkapitány, majd kiskomári várparancsnok 325
 Kara Musztafa 384
 Karacs fia Miklós 237
 Karlmann, frank király 217
 Karmacs János 237
 Kathona Imre huszár főlegény 314
 Kathona Máté 313
 Kaufmann kapitány 326, 327
 Kál (Bulcsú apja) 217
 Kápra Ferenc helyettes főkapitány (1577.) 319, 320, 349. old. 217. jegyzet, 350. old. 267. jegyzet.
 Karlmann praefectus 186, 217
 Karloman 168, 185
 Károly főherceg 303, 306, 316, 392
 V. Károly francia király 259
 VI. Károly francia király 239
 Károly Róbert király 224, 229, 232, 233, 237, 240, 244, 246
 Károlyi Árpád 45, 46, 47, 52, 67, 68
 Kárpáti Zoltán 46
 Kászin bég 294
 Kászon, temesvári basa 283
 Kecze István 313
 Keglevich Máté 288
 — Péter hadnagy 288
 Keller, Georg 336
 Kemesmaly János, szentmiklósi vajda 323
 Kerecsényi Edit 276. old. 407. jegyzet, 350. old. 268. jegyzet.
 — Péter 362
 Kereszthury Gáspár secretarius 301
 Kerpacsics István (1656.) 369
 Kásás Pál 279
 Keszi István 314
 Kevadi Jakab 279
 Kéri gróf (1690.) 390
 Kielman, Andreas von Kielmansegg, kanizsai főkapitány 321, 322
 Khielmann András, kanizsai várkapitány, főkapitány 308, 319, 341, 342, 350. old. 238., 265., 267. jegyzet.
 Kis Iván kapitány 327
 — Lajos 224. old. 21. jegyzet.
 Kisserényi Gábor, komári kapitány 314
 Kitaibel Pál 45
 Kjátib Cselebi, történetíró 334, 358
 Kobrat bolgár fejedelem 156, 162
 Kocel, Pribina fia 163, 164, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 223
 Kollonich (1603.) 359
 — kardinális 388
 — Siegfried ezredes (1600.) 333
 Komári Szemere 268
 Konstantin, Biborbanszületett, kelet-római császár 186
 Konstantin (Cyrill), térítő főpap 164, 185
 Kont Miklós, nádor 236
 Koppány 221, 225. old. 26. jegyzet.
 Korek József 93
 Korpádi János 246
 — László 246
 Koskoczy Vitalis, kanizsai porkoláb (1568.) 286
 Kovács Demeter, andi nemes (1522.) 268
 Kovácsi János tolmács (1600.) 331
 Kónya Pál, egyházasbillei 236, 246
 Kozma fia György 246
 Köbénék nevezett Tamás jobbágy 236
 Köcski Jakab 237
 — Sándor 231, 233
 Könyves Kálmán király 223
 Köprülü Ahmed nagyvezér 384. old. 38. kép.
 Köprülü-záde Tázil Ahmed pasa 367

Körtvélyesd, bagolyai, fia: Leustak 268
 Kőszegi Frigyes 98, 100, 101
 — Henrik 229
 — János 240
 — János, megyei ispán 229
 — Kakas Miklós 229, 231, 232, 233
 — Miklós, megyei ispán 229
 — Miklós, nádor 231
 Kővágóórsi György, esztergomi várnagy (1397.) 248
 Kröpfel Fülöp vajda 313
 Krum, holgár kán 169
 Kuber, Kuvrat fia 156
 Kubinyi András 271. old. 17. és 35. jegyzet.
 Kuecher, Jacob kerületi fizetőmester 309
 Kugler, Georg (1600.) 329, 330, 335
 Kunimund, gepida király 151
 Kuschi Wan nevű kém 326
 Kuvrát bolgár fejedelem 156, 162
 Kún László király 229
 Kücsök Hasszán pasa (1600.) 353
 — Tirjáki Hasszán, kanizsai pasa (1600.) 353
 Kürtös János fővajda (1598.) 329
 Kürtösi János, zalavári várnagy (1532.) 278, 279

L

Lackfi István, nádor 239
 Lajos, Jámbor, frank király, német-római császár 170, 171
 I. (Nagy) Lajos király 235, 236, 246, 254, 259, 260
 II. Lajos király 243, 277
 Lajos orleans-i herceg 259
 Lakatgyártó Lőrinc 294
 laki Kaczor András 261
 — Dávid 261
 — János 261
 — Miklós 261
 Laki László 248
 Lakosok, az 1568. II. 18-i kanizsaiak, *név szerinti* felsorolása 293–294
 Lala Mehmet 356, 365
 Lals Mohamed, reuméliai beglerbég 329
 I. (Szent) László király 219, 223
 IV. László király 224. old. 21. jegyzet.
 V. László király 241, 242
 László, veszprémi püspök (1373.) 244
 lendvai Bánffy László 279
 Lengyel István hadnagy 301
 — Lőrinc kapitány 317
 I. Leo kelet-római császár 149
 Lél 218, 230
 Lipót császár 371, 374, 379, 388, 389
 Lippart kapitány (1600.) 327, 334
 — Sigismund kanizsai főkapitányhelyettes (1600.) 330, 331
 — Zsigmond 328
 Liudemuhl (Ljudemysl), dalmát fejedelem 170
 Liupram, salzburgi érsek 184

Ljudevit fejedelem 170, 182, 184, 186, 187
 Lommiczai Johanna, Podmaniczky Rafacl özvegye 299
 Lotharingiai Fülöp Emanuel, Mercoeur hercege 329, 331, 332, 333, 335, 356, 357, 358
 Lónyai Albertné 270
 Ludbergi Kakas János 241
 Luitberga, bajor hercegné 168
 Luka Dragotto 369

M

Madrucci, a spanyol segédcsoportok parancsnoka 357
 Magiorotti 308
 Magno Bernat 309
 Magyar Balázs, kanizsai alvárnagy (1469.) 248
 — Bálint, kanizsai várkapitány (1555.) 282, 283, 312
 Mahmud, székesfehérvár parancsnoka 299
 Mahmut, pécsi bég 324
 Majer Antal 47
 Majthényi László, ideiglenes főkapitány 312
 Maksai Ferenc 295
 Malakóczy Miklós, Bajcsa és Keresztur várának kapitánya 322
 Malamir, bolgár kán 171
 Malchus, török lovas vezér 303
 Marcianus, kelet-római császár 149
 Marko nevű pallér 282
 Markó Imre Lehel 223
 Martell (Kalapács) Károly, maiordomus 168
 Martin János 317
 Maurikios, kelet-római császár 154, 155, 160
 Maximianus római császár 115
 Maximinus Thrax római császár 125
 Mária királynő 329
 V. Márton pápa 260
 Máté deák, számtartó (1564.) 286, 300
 Mátéssy (Matyussy) György, kanizsai várnagy (1536–1537) 279
 Mátyás főherceg 325, 326, 327, 328
 — király 242, 248, 249, 270
 Medici 357
 Meggyesi Domokos 249
 Mehmed pasa 303
 Mehmed csausz, építész 366
 Mehmet aga, kanizsai várparancsnok (1621.) 360
 — csausz 334
 — kihaja, elővéd parancsnok (1600.) 331
 III. Mehmet szultán 327
 Melich János 164, 165, 192, 222, 223
 Mercoeur, Philip Emanuel herceg, fővezér 329, 331, 332, 333, 335, 356, 357, 358
 Method, térítő pap, Sirmium érseke 164, 165, 185, 186, 189
 Mezőlaky Ferenc zalavári apát 299, 302

Méri István 85, 235, 250, 254, 265, 284, 308, 310, 311
 Mika nevű várjobbágy 227
 Mike, atyi plébános (1332.) 244
 —, billei plébános (1332.) 244
 Miklós apát (1522.) 268
 — deák, kanizsai udvarbíró (1539.) 279
 I. Miklós pápa 184, 185, 186
 Mikó bán (1294.) 268
 Miksa főherceg 328, 357
 — magyar király 290, 299, 301, 302, 339
 — római király 242, 261
 II. Miksa német-római császár 303, 306, 319, 320
 Mindszentbillei János 268
 Minquith, Gaspar, császári követ Konstantinápolyban 303
 Modrucci, spanyol parancsnok 357
 III. Mohamed szultán 368
 IV. Mohamed szultán 384
 Mohácsy László vajda 313
 Mojmir, morva fejedelem 184, 187
 Molnár László 224. old. 18. jegyzet
 Montecuccoli 371, 377, 383. old. 37. kép.
 Mócsi András 117
 Mörichelyi Basó, mörichelyi birtokos 244
 mörichelyi Farkas Péter, kanizsai várnagy (1488.) 249, 269
 Mörichelyi Miklós fia Farkas, mörichelyi hirtokos 244
 III. Murád szultán 325, 327
 Musokios, szklavén fejedelem 154
 Musza pasa, budai beglerbég 365
 Musztafa, budai pasa 290, 314, 319
 — olajbég 379
 — pasa (1690.) 388
 — pasa, budai helytartó 302
 Müller Vera 312
 Mystikos, Nikolaos konstantinápolyi pátriárka 164

N

Nagy András, atyi jobbágy 267
 — András csapi jobbágy özvegye 267
 — Benedek, kanizsai provisor (1568.) 290
 — Benedek udvarbíró (provisor) (1568.) 286, 296, 300
 — Ferenc 323
 — Ferenc vicegenerális 364, 384
 — István, vasra vert katona 313
 — László 394. old. 109. jegyzet.
 Nagy Károly frank király, német-római császár 166, 168, 169, 170
 I. (Nagy) Lajos király 235, 236, 246, 254, 259, 260
 I. (Nagy) Lajos király Katalin nevű leánya 236, 259
 Nagy Theodorik, keleti gót király 149, 150
 Nádasdy András, zala vármegyei alispán (1402.) 277

Nádasdy Ferenc, Tamás fia 283
 — Ferenc, kanizsai várnagy 277
 — Ferenc (1555–1604) 317, 321, 324
 — Ferenc, dunántúli főkapitány 331
 — II. Ferenc 312
 — Kristóf 283, 312
 — Oszvald, kanizsai várnagy (1443.) 248, 277
 — Tamás 243, 277, 278, 279, 282, 283, 284, 286, 288, 292, 295, 300, 312
 — II. Tamás 363
 Nápolyi László (Kis Károly fia) 240
 Medzsár ld. B. Nedzsár
 Német Lajos kelet frank király, német-római császár 163, 171, 184, 185, 186, 217
 Németh Gergely, Bocskai István hadvezére 360
 — Gyula 224. old. 21. sz. jegyzet.
Név szerinti felsorolása Héttoronyba került foglyoknak 314
Név szerinti felsorolása Kanizsa 1568. II. 18-i lakosainak 293–294
Név szerinti felsorolása kanizsai gyalogság vajdáinak 313
Név szerinti felsorolása kanizsai huszárság tisztikarának 313
 Nikephoros patriarcha krónikája 164
 Nikolaos Mystikos konstantinápolyi pátriarka 164
 Nogarolla gróf, győri főkapitány 350. old. 279. jegyzet.
 Nováki Gyula 224. old. 18. jegyzet.
 Nuschal, Pankraz 335

O

Octavianus római császár 114
 Odilo, bajor herceg 166
 Odoaker, Itália királya 150
 Omurtag, bolgár kán 170
 V. Orbán pápa 236
 Ormándhidai Waryo János 247
 Ormány Józsa, sümegi kapitány (1561.) 285, 286
 Orsych István huszárkapitány (1575.) 316
 Ortvyai Tivadar 223
 Osbaldus, chorepiscopus (térítő püspök) 184, 185
 Osl ispán (XII. sz. második fele) 230
 — fia, Beled, főpincemester 230
 — fia, Benedek, váradi, majd győri püspök 230
 — fia, Móric 230
 — fia, II. Osl, szörényi bán 230
 — fia, Sur 230
 Osl nemzetségbeli Gergely fia András 230, 232
 — I. Herbold 230
 — II. Herbold 230
 — II. Herbold fia István 230
 — I. Imre 230
 — Imre comes 230
 — Imre fia, Lőrinc mester 229, 230, 231
 — Lőrinc, hegyközi ispán 230

Osl nemzetségbeli Lőrinc kanizsaszegi vár várnagya 229, 233, 235, 267, 268
 — Lőrinc Zala vármegyei főispán 230, 231
 — Lőrinc testvérei 230
 — Lőrinc testvére, Dénes 230
 — Lőrinc testvére, Gergely 230
 — Lőrinc testvére, II. Imre 230
 — Lőrinc testvére, László 230
 — Lőrinc testvére, Mihály 230
 — Tamás (1228–1248) 230
 — Tamás fia Tamás (1264.) 230
 — Tamás fia I. Imre 230
 — Tamás fia I. Imre fia, Dénes 230
 — Tamás fia I. Imre fia, Gergely 230
 — Tamás fia I. Imre fia, II. Imre 230
 — Tamás fia I. Imre fia, László 230
 — Tamás fia I. Imre fia, Lőrinc, a Kanizsai család őse 230
 — Tamás fia I. Imre fia, Mihály, a csornai család őse 230
 II. Osl fia, Tamás (XIII. század első fele) 230
 — fia, Tamás fia Imre (1264.) 230
 — fia Tamás fia Tamás (1264.) 230
 — fia Tamás fia Imre fia Dénes 230
 — fia Tamás fia Imre fia Gergely 230
 — fia Tamás fia Imre fia II. Imre 230
 — fia Tamás fia Imre fia László 230
 — fia Tamás fia Imre fia Lőrinc (Kanizsai család őse) = Kanizsai I. Lőrinc
 — fia Tamás fia Imre fia Mihály (Csornaiak őse) 230
 Osl nembeli Lőrinc kanizsaszegi várnagy 229
 II. Osl, szörényi bán 230
 — szörényi bán fia Tamás (1229–1248) 230
 osztopáni Perneszy Ferenc, kanizsai gyalogosok kapitánya (1600.) 329
 — László, kanizsai lovasság kapitánya (1599.) 329
 Otgar, nieder-altaichi apát 185
 Ottományi Katalin 119
 Ozorai Pipo 240, 254

P

Pacsevi Ibrahim 298. old. 88. jegyzet.
 Pajzsgyártó Antal 294
 Palaticz György 288
 Palhiller Miklós báró 288
 Palinai János, vrániai perjel 246
 Palkó Sándor 71
 Pallavicini, Sforza 280
 Pammer Bertalan, kőművesmester 310
 Panyt comes 269
 Paradeiser György, kanizsai főkapitány (1598–1600) 265, 328, 344, 366
 Pataki Vidor 250, 280, 308

Patek Erzsébet 100
 pati Török László, kanizsai várnagy 248, 261, 270
 Paulinus, aquileiai patriarcha 169
 Paulus Diaconus, langohard krónika író 155
 Pál, récsai plébános (1332.) 244
 Pálfi János református püspök 357
 Pálffy Ambrus 286
 — Miklós 329
 — Mátyás, pannonhalmi főapát 364
 Páll Miklós 52
 Pálóczi Antal 249
 — Mihály 249
 Pázmány Péter 259
 Pecsevi Ibrahim 298. old. 88. jegyzet, 348. old. 152. jegyzet.
 Perényi Imre nádor 243
 — Imréné szül.: Kanizsai Dorottya 243
 Perneszy Ferenc, osztopáni; kanizsai gyalogosok kapitánya (1600.) 329
 — István, babócsai parancsnok 288
 — László, osztopáni; kanizsai lovasság kapitánya (1599.) 329
 — László lovashadnagy (1600.) 331
 Perradl János, kőművesmester 310
 Peruzzi, Baldazara építész 306
 —, Salustio 300, 304, 306
 Pethő László (1652.) 363
 Petkei Mátyás, kanizsai várnagy (1416.) 248
 Pető Gergely, Babócsa várának kapitánya (1600.) 329, 335
 Petres Éva 100
 Petros, bizánci hadvezér 155
 Péter fia Harch 227
 Phokas, bizánci százados, később kelet-római császár 155
 Pintér László 68
 Pippin, frank király, Nagy Károly apja 166, 169
 Pitzia, keleti gót vezér 150
 Podmaniczky Rafael 299
 — Rafael özvegye, Lomniczai Johanna 299
 Pollanio Barnabás, kőművesmester 310
 Pollath (Polladt) Jeromos, kanizsai építőmester 308
 Polyáhi Mihály 269
 Pompeius Trogus 105
 Ponich comes 226, 227
 Poppendorf Ferenc, kamarai főfelügyelő 300, 306, 307, 309, 321
 Potulen Córdun 227
 Pozsegai Gelet fia Miklós mester leánya 237
 Pozsgay Tamás 313
 Pócs Tamás 46, 48, 50
 Póka fia Adorján 232
 — fia Luka 232
 Pór Antal 230
 Pray Bertalan, a német katonaság kapitánya (1581.) 323
 Pribék Gáspár renegát, törököket vezető 317
 Pribina, Nyitra, majd Mosaburg/Zlavár fejedelme 184, 185, 187, 38, 189, 191, 193, 223

Princ (Prinz) comes 226, 232, 233, 244, 267
 Princ fiai: Imre és Balázs 232, 233
 Priskos, bizánci hadvezér 154, 155
 —, rétor 200–201. old. 162. jegyzet
 Puchaim, Otto Henrik, haditanácsos (1570.) 307, 313, 335
 —, a Haditanács elnöke 363
 Püchler Jakab mustramester 326, 327, 328

R

Raczký Pál 90
 Radagaisus, keleti gót vezér 146
 Radonay Mátyás, zalavári kapitány 385
 Rajki Albert 344., 352. old. 361. jegyzet
 — Albert, rajk vári vajda 327
 Rakkell, Augustinus kapitány (vagy hadnagy) 301
 Rasztiszláv, morva fejedelem 184, 185, 186, 187
 Rathod comes 184
 Ratimar, Siscia fejedelme 171, 184, 187
 Ratimir ld. Ratimar
 Ratiszlav, morva fejedelem 164
 Rác István vajda 314
 — János vajda 313
 Rátky Boldizsár huszárfőlegény 314
 — Menyhért 364
 — Miklós (1620.) 364
 — Miklós özvegye, Szecezer Éva 364
 Renold comes 226
 Richnovszky Andor 68
 Richpald esperes, főpap Pribina udvarában 185, 186
 Romilda, Friaul fejedelmének felesége 155
 Romulus Augustulus római császár 150
 Rosso ld. De Rosso
 Rozgonyi István 243
 — János 241, 243
 — Klára 243
 — Klára, férjezett Kanizsai Györgyné 243
 — László özvegye 243
 — Osvát (Oszvald) 241, 248
 — Rajmund 241, 248
 — Sebestyén 242
 Rudolf császár 354
 — király 318, 319, 323
 II. Rudolf német-római császár 392
 Rueber János, felsőmagyarországi főkapitány 319
 Ruga, hun nagyfejedelem 146
 Russwurm gróf, tábornagy 358
 Rym, Carolus, császári követ Konstantinápolyban 302, 303

S

Salacho, krajnai gróf 184
 Salm, Eck gróf, győri főkapitány 290, 303
 Salm gróf 305, 312, 313, 314, 333, 335

Salm Miklós, tábornok 308, 323
 Salvino József építőmester 309
 Samo, frank fegyverkereskedő 155, 156, 166
 Sandrat, pap Pribina korában 184
 Saphrax, alán fejedelem 145, 146
 Savalla ld. De Savalla
 Sárkány István, kiskomári kapitány (1632.) 364
 Schreiber Rózsa 95
 Schrott Kálmán fizetőmester 316
 Schulz, Karl Ludwig (1600.) 332
 Schütling, Albert Buchschreiber 348. old. 93. jegyzet.
 Schwartzberg, Adolf tábornagy 329
 Schwendi Lázár, felsőmagyarországi főkapitány 319, 320
 Scolai Fülöp ld. Ozorai Pipo
 Secco, Martino építőmester 307
 Sennyei uram 285
 Septimus Severus római császár 115
 Serényi István, alsólendvai kapitány 324
 Sibrik Pál, vicegenerális 365
 Siebenbürger Tamás 309
 Sigibert, Austrásia királya 153
 Silkó Menyhárt, hadnagy 317, 318
 Simeon, bulgár cár 164
 Somogyi Benedek 286
 Soó Rezső 46, 50
 Söjtöry Balázs 299
 Speciecasa, Giovanni Maria hadiépitész 282
 Stadeuker báró 232
 Stahrenberg gróf, a Haditanács alelnöke 388
 Stibor 239, 240
 Sticzl József, fizetőmester 317, 319, 349. old. 216. jegyzet., 350. old. 222. jegyzet.
 Stílichó, római hadseregparancsnok 146
 Strozzi, Pietro, generális 374, 375, 376, 381. old. 35. kép.
 Sur vezér 218, 229
 Süess Orbán 309
 Swarnagel doctor, főpap Pribina udvarában 184
 Swagler Henrik Kristóf, császári írnok 345. old. 170. jegyzet.
 Swendi Lázár, generális kapitány 306, 308, 312
 Syei Lőránd, kanizsai várnagy (1478.) 249
 Sylvester János 291

Sz

Szabó Balázs, Irinyi György kémje (1612.) 363
 — György (Pölsöske várában) (1688.) 387
 — Miklós 105
 Szalay Ágoston, kanizsai várkapitány 288
 — Benedek, kanizsai várnagy 288, 293
 — Kelemen 288

Szalók nembeli Kaba Demeter 229
 Szapolyai János király 243, 277, 278
 Száka (Zaka) 227
 Szántóházy Zsigmond, kiskomári vicekapitány (1639.) 364
 Szári Ali szigetvári bég 348. old. 152. jegyzet
 Szecezer Éva, férj. Rátki Miklósné 364
 Szegedi Máté, kálmácsi lelkész 291
 Szeglaki Egyed özvegye és leányai 270
 Szele Ferenc, kanizsai praefektus 288
 — Jakab 286
 — Jakab, kanizsai praefektus (1554.) 280, 282, 283, 292, 295
 — Jakab udvarbíró 280, 283
 II. Szelim szultán 299, 301
 Szemere nevű várjobbágy 227
 Szent Adorján vértanú 184
 Szent István király 187, 220, 221, 223, 268, 343, 364
 Szent László király 219, 223
 Szentábrány Jakab, literatus, ellenőr 300
 Szentbalácsi János özvegye 232, 269
 — János özvegyének, Veny asszony-nak fiai: Bodev, Ilemér és Benedek 232
 Szentgyörgyi János 242
 — János fia Miklós 246
 — Miklós deák 237
 — Péter, Bikács nembeli 237
 — Tamás 240
 Szentmiklósi Jakab fia János 270
 Szentpétery Miklós, kamarai tanácsos 300
 Szecremlyéni Mihály, kanizsai luteranus lelkész (1544.) 291
 Szerencsei János 247
 Széchy Margit 283
 Szécsi Tamás 328
 Szihráb Mohamed, kanizsai pasa 365
 Szinan csausz 334
 —, mohácsi bég 324
 — nagyvezír 326
 — pasa 350. old. 279. és 285. jegyzet.
 Szíjgyártó nevű kanizsai lakosok (1493.) 258
 Szívós Mihály, kanizsai fővajda (1600.) 330, 334
 Sztoján 369
 I. Szulejmán szultán 279
 Szvatopluk, morva fejedelem 185, 186, 192

T

Tahy Ferenc főkapitány 288, 290, 293, 299, 303, 313, 341, 342, 344
 — Ferencné, szül.: Zrínyi Ilona 288
 — Gábor 313
 Takaró Mihály kapitány 313
 Takáts Sándor 312, 313, 320, 323, 324, 330, 331
 Taksony fejedelem 218, 221, 223
 Tamás, apát 226
 — jobbágy, Köbének nevezett 236
 Tar József, egerszegi kapitány 364

Tarnóczy Farkas, főkapitányhelyettes (1581.) 323
 I. Tassiló bajor herceg 155
 III. Tassiló bajor herceg 168
 Terebezdí János, kanizsai ferencesrendi guardian (1533.) 291
 Terjék Tamás, kanizsavári prefektus (1550.) 279, 280, 282, 283, 291
 Teuffel Rézmán 299
 Teuffenbach, Servan, von 322
 thallóczy Bánfi Bálint, főkapitány 312
 Tharnóczy András 350. old. 267. jegyzet.
 — Farkas, kanizsai vicekapitány 323, 350. old. 267. jegyzet.
 thengöldi Bornemissza János kapitány (1572-től) 312
 Theodosius római császár 146
 Theotmar ld. Diotmar
 Theti, Carlo 305
 Thiudimer, Valamer keleti gót főkirály testvére 149, 150
 Thóti Lengyel István 349. old. 210. jegyzet.
 Thóke Benedek, kanizsai porkoláb (1568.) 286
 Thököly Imre 384
 Thurn Mátyás gróf (1580–1640) 331
 Thury Benedek 299, 327
 Thury György, a kanizsai vár kapitánya (1567. X. 21-től) 265, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 336, 339, 341, 342, 343
 Thury György főkapitány (1567. XI. 22-től) 299
 Thurzó Erzsébet 293
 Tiberius római császár 115
 — bizánci fővezér 154, 162
 Tiborc nevű orvos 232
 Tirjáki Hasszán pasa (1600.) 353
 Tiroli Ferdinand 283
 Tojgun, budai pasa 280, 282
 Tolnai Ádám, diák 302
 Tomaji László leánya, Venys asszony 232
 Torma István 93
 Tormás, árpádházi herceg 218
 Tóth József 67
 — András, kanizsai tüzér parancsnok 331
 — Ferenc 288, 299, 303
 — Ferenc, enyingi 283
 — István 328
 — László, bakónaki; kanizsai várnagy (1443.) 248, 261
 — László, pati; kanizsai várnagy 248, 261, 270
 — Lénárd, bakónaki 270
 Trautmannsdorf 324, 325
 Trautmannsdorf, a Haditanács elnöke 327
 Trautson János, királyi tanácsos 290
 Treutul Miklós, pozsegai főispán (1388.) 246
 Trügg, Andrea ld. Török András
 Turco, Giulio, olasz hadmérnök 188, 308

U

Ugnád 349. old. 158. jegyzet.
 Uhrmüller Vilmos német kapitány, babócsai várparancsnokhelyettes 327, 328
 Ujlaki hadnagy 318
 Ujlaki Lőrinc 242
 — Sebestyén 301
 — Sebestyén, helyettes főkapitány 317, 323
 Ujudvari István mester 230
 Ulasits Mátyás, áruló törökvezető 323
 I. Ulászló király 241, 248
 II. Ulászló király 242, 243, 249, 261
 Uldin hun király 146
 Ulema, boszniai pasa 279
 Uliman bég 279
 Ungnad, Dávid 349. old. 214. jegyzet.
 Unzat (Kocel testvére) 184, 185
 Urban, O. H. 122
 Usdibad nevű gepida 154

V

Valamer, keleti gót főkirály 149
 Valois Lajos, a francia király fia 236
 Valter Ilona 276. old. 431. jegyzet.
 Varga nevű kanizsai lakosok (1493.) 258
 Váczy Péter 164
 Váradi János, kacorlakai vajda (1600.) 334
 Várdai Pál 279
 — Pál, esztergomi érsek 299
 Vecci alezredes (1688.) 385
 Vejsz, pasa 323
 Vencel, cseh király 229
 Venya asszony, Szentbalázi János özvegye 232
 Verebélyi Mihály, babócsai parancsnok 288
 Vetkovics András 313
 Vég György, babócsi várparancsnokhelyettes 328
 Vidi Kis Mihály, várnagy 277. old. 504. jegyzet.
 Vidimer, keleti gót fejedelem 149, 150
 Vingárti Geréb Péter 242
 Vitnyédi István (1656.) 369
 Vizkelety György, királyi biztos 300
 Vörös Bánd, homokkomári 235

W

Waryo János, ormándhidai 247
 Wassenhofen, mérnök 374
 Wecker Márton 317
 Wasentius, építőmester 351. old. 333. jegyzet.
 Wesselényi Ferenc nádor 374
 Wessenstein, császári építőmester (1570.) 306
 Wiching, nyitrai püspök 186
 Widukind, szász fejedelem 168
 Wilhelm gróf 203. old. 225. jegyz., 205. old. 283. jegyz.

Wittimer, nemes Pribina udvarában 185
 Wolfarti Eglolf 254
 Wonimir, Száva-Kulpa-Mura menti szláv fejedelem 169
 Wuin nevű kém 326
 Wyda, kanizsai provisor 300
 Wyda, porkoláb 287

Z

Zalay Benedek 286
 Zápolyai János ld. Szapolyai János
 Zeno kelet-római császár 150
 Zichy István 280, 285
 — István komáromi vicegenerális 388
 — Margit 293
 Zimmermann, Wilhelm Peter 336
 Zodan (= tudun?) princeps Avarorum 169
 Zoll-Adamikova, Helena 173
 Zrinyi György (1549–1603) 293, 303, 308, 310, 313, 314, 316, 317, 319, 321, 322, 324, 325, 327, 328, 331, 332, 339, 346, 349. old. 168. jegyzet.
 — György dunántúli és kanizsai főkapitány 314
 — Ilona, férj. Tahy Ferencné 288
 — Miklós (1508 körül–1566) főkapitány 279, 283, 288, 299, 312
 — Miklós főkapitány huga, Ilona, Tahy Ferencné 288
 — Miklós (1620–1664) 363, 370. old. 29. kép, 371, 372, 374, 375, 376, 377

ZS

Zsembery Boldizsár 299
 Zsigmond király 239, 240, 246, 254, 255

Helynevek és egyéb földrajzi nevek mutatója

A, Á

Aachen 168
 Ablanza 185
 Adria 45, 145, 193
 Ady Endre út 265, 266
 Afganisztán 153
 Aguntum (Lienz) 155
 Albánia 198. old. 82. jegyz.
 Alföld 86, 87, 95, 101, 102, 104, 146, 280
 Al-Duna 145, 146, 151, 153, 154, 162
 Almaszeg 261, 262, 263, 275. old. 379. jegyzet, 294, 337, 338, 364
 Alpok 45, 47, 100, 102, 104, 155, 156, 163, 165, 166, 220

Alpokalja 67
 Alsó-Ausztria 93, 187, 243
 Alsófokos 267
 Alsó-Kerka völgyi erődök 359
 Alsólendva 117, 257, 320, 321, 324, 329, 331, 359, 360, 379
 Alsólendva vára 360, 379
 Alsópáhok 166
 Alsópáhok-Határi tábla 189
 Alsórajk-Kastélydomb 191
 Alsó-Zalavölgy 97, 153, 217, 343
 Anatolia 104
 And 222, 268, 340, 344
 And vára 344
 Andi erődítmény 313, 318
 Andrásida 105
 Anyádvalaga (1493. évi helysége) 270
 Aqua nigra (folyó) 149
 Aquileia 114, 115, 117, 149, 169
 Aquincum 117, 120
 Asfeld 151
 Atlanti-óceán 47
 Aty 222, 244, 267, 268
 Austrasia 153, 168
 Ausztria 98, 101, 243, 278, 319, 320, 332, 377
 Avaria 170
 Aversa vára 235
 Avignon 235
 Ázsia 278, 363

B

Babócsa 278, 280, 282, 283, 284, 288, 290, 292, 312, 321, 322, 327, 328, 329, 339, 340, 344, 372, 374, 375, 376
 Babócsa vára 288, 344
 Bacónak 270
 Bacónak puszta 261
 Bagdal 394. old. 120. jegyzet.
 Bagola 222, 223, 267, 268
 Bagolasanc-Nagyfakos 125
 Bagolya 268
 Bagota 222, 249
 Bajcsa 73, 75, 267, 270, 329, 340, 341, 345, 359
 Bajcsa vára 321, 322, 335, 345
 Bajor hercegség 168
 Bajorország 169, 170, 187
 Bajót 236
 Bak 220
 Bakolnok (Bakónaki patak) 267
 Bakony 47
 Bakónak 222, 356
 Bakónak (patak) 222, 267
 Bakónaki-patak 26, 220, 222, 225. old. 23. jegyzet, 235, 268
 Balaton 45, 46, 50, 67, 69, 70, 102, 105, 117, 145, 149, 150, 151, 154, 169, 185, 192, 217, 221, 257, 258, 279, 281, 299, 329, 340, 341, 343, 359, 362
 Balaton-felvidék 117
 Balaton-felvidéki várak 285
 Balatonhidvég 257

Balatonmagyaród 145, 221
 Balatonmagyaród-Bruner-sziget 171
 Balatonmagyaród-Fekete sziget 171, 191
 Balatonmagyaród-hidvégi átkelő 149
 Balatonmagyaród-Hidvégpuszta 97, 100, 191, 192, 193
 Balatonmagyaród-Hidvégpuszta déli rév 160, 192
 Balatonmagyaród-Homoki dűlő 171
 Balatonmagyaród-Kányavári sziget 146, 191
 Balatonmagyaród-Kiskányavár 146, 191
 Balatonmagyaród-Kiskányavári dűlő 156
 Balatonmagyaród-Koloni dűlő 171
 Balatonmagyaród-Kolonpusztai temető 221
 Balatonmagyaród-Szarkavári dűlő 171
 Balatonszentgyörgy-Vasútállomás 188
 Baláta-tó 71
 Balkán-félsziget 86, 87, 105, 114, 148, 154, 155, 239, 369
 Baranya vára 372
 Baranya vármegye 231, 261, 315, 339, 354, 356, 372, 384
 Barcs 320, 321, 328, 354, 384
 Barnak 220
 Bars vármegye 240, 299
 Basfalva 247, 338
 Bassiana (Petrovci) 149
 Bácska 170
 Bágdál nevű külváros 367
 Bánát 170
 Bánfalva 275. old. 379. jegyzet, 295, 338
 Bánkfalva 246, 261, 262
 Bánokszentgyörgy 73, 76
 Báránd 278
 Bábory utca 266
 Becsehely 73, 85, 90, 115, 119, 129, 223, 247, 257, 261, 262, 263, 275. old. 379. jegyzet, 279, 294, 315, 337, 338, 339, 364
 Becsehely I = Bükkalja dűlő 87
 Becsehely II = Homokos dűlő 87
 Becsehely-Pola 120
 Bekcsény 220
 Beled 230
 Belezna 73, 222, 223, 371
 Belgrád (Sindigunum) 150, 154, 329, 375, 384
 Belső-Ausztria 320
 Belső-Ázsia 153
 Belső (Interior) Kanizsa 259, 265, 266, 293, 335
 Belső-Pannonia 117
 Beneventum hercegség 156
 Bennek 242, 248, 261
 Berény 222, 236, 246, 275. old. 379. jegyzet, 294, 338, 339
 Bernátháza 322, 340
 Bernátháza-Perneziháza 345
 Berzence 220, 223, 278, 288, 302, 319, 321, 324, 325, 327, 328, 329, 340, 354, 372, 375, 376
 Besenyő falu 220, 222, 225. old. 23. jegyzet, 268

Bécs 149, 242, 243, 257, 278, 283, 304, 305, 309, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 320, 326, 327, 328, 329, 358, 363, 371, 374, 375, 377, 384, 388
 Bécsi erdő 218
 Bécsi-medence 173
 Bélavár 278
 Bér 360, 379
 Bicske 90
 Bikalja 247, 275. old. 379. jegyzet.
 Bille 222, 227, 229, 230, 233, 235, 236, 237, 244, 246, 267, 268, 270
 Bille-Mindszent 259, 344
 Bille nevű birtok 237
 Bille nevű föld 226
 Billei dűlő 268
 Bizánc 153, 155, 218
 Bocskai 220
 Bolia (= Ipoly?) 149
 Bolondvár (Balatonszemes) 329
 Boncfölde 393. old. 37. jegyzet.
 Borostyán vára 240
 Borsfa 247, 263, 275. old. 379. jegyzet, 338
 Borsfalva 263
 Borsfai-patak 87
 Bosznia 354, 388, 389
 Botszentgyörgy (Romlottvár) 85, 288, 340
 Botszentgyörgy vára 344, 345
 Bósfalva 339, 364
 Börzönce 222
 Börzönce-Temetői dűlő 95
 Brenta 187
 Britannia 146
 Buda 242, 243, 255, 257, 278, 279, 280, 329, 366, 371, 384, 385, 387, 389
 Budapest 145
 Budafa-puszta 72
 Bug 163, 164, 165
 Bulgária 164, 226
 Buzádsziget 229
 Buzádsziget vára 229

C

Canisa (Canischa, Canissa) 222
 Carnuntum (Petronell) 115, 169, 170, 173, 192
 Carthago 119
 Celje (Celle, Cilli) 292
 Cibale (Vinkovci) 151
 Cilli (Celje, Celle) 185, 292
 Cinegédűlő 247, 275. old. 379. jegyzet.
 Cirkovljan 171
 Cividale 155
 Colon civitas 187

CS

Csarnahát 247
 Csatár 220
 Csatár vára 346
 Csács 220, 278

Csákány 222, 232, 233, 259, 267, 268, 269, 270, 275. old. 379. jegyzet, 293, 294, 296, 303, 318, 322, 338, 359
 Csákány erőd 290, 313
 Csákány vára 288, 318, 342
 Csákánysziget 235, 267
 Csáktornya 45, 279, 320, 321, 358, 372. old. 30. kép.
 Csáktornyai vár 279, 361, 369
 Csánok 236
 Csány 279, 343, 359
 Csány vára 343
 Csányi patak 343
 Cseh- és Morvaország 320
 Csehi 268
 Cseh-medence 150, 165, 188
 Cscjte vára 300
 Csengery út 265
 Csenke 236
 Csepreg 240, 243, 255
 Cserfő 270
 Cserszegtomaj 105
 Cserta 117
 Csesztreg 220
 Csesztreg erődítménye 360
 Csetaj 236
 „Csicsova” 278
 Csicsó 275. old. 379. jegyzet, 294, 338
 Csobánc 362
 Csorna 230, 275. old. 379. jegyzet.
 Csornoha 275. old. 379. jegyzet.
 Csókakő 384
 Csókakő vára 243
 Csónakázó-tó 26, 225. old. 23. jegyzet, 171, 268
 Csót nevű föld 226
 Csömödér 47
 Csörnyeberke 52
 Csörnyei-berck 73
 Csurgó 52, 227, 239, 278, 279, 283, 288, 308, 315, 325

D

Dabronc-Ötvöspuszta 150
 Dacia 170
 Dacia Ripensis 146, 170
 Dalmácia 150, 154, 155, 163, 165, 170, 188, 226, 229
 Dávodi erdő 71
 Deák-tér 366
 Debrő vár és uradalom 243
 Delphoi 105
 Dencs 236, 246, 262, 275. old. 379. jegyzet, 294, 338
 Dél-Csehország 164
 Dél-Dunántúl 87, 339
 Dél-Oroszország 145, 162
 Dél-Pannónia 151
 Dél-Zala 47, 48, 50, 51, 52, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 85, 90, 91, 93, 100, 104, 105, 107, 115, 117, 129, 145, 153, 221, 226
 Délnyugat-Dunántúl 47, 218, 325
 Diakovár (Djakovo, Jakova) 355
 Dicske 232

Diósgyőr 254
 Djakovo (Diakovar, Jakova) 355
 Dnyepcr 164, 165
 Dnyeszter 145, 164
 Dobolnak 222
 Dobri erődítmény 359, 360
 Dobronak 257
 Dobrudzsa 153, 156
 Dombó 231
 Don 145, 153
 Döbrököz 231
 Dráva 45, 52, 68, 69, 70, 74, 90, 115, 145, 149, 169, 170, 171, 191, 218, 219, 220, 221, 223, 231, 257, 278, 299, 320, 321, 329, 340, 345, 346, 354, 360, 362, 371, 389
 Drégely 299
 Dublcby nevű vár 164
 Dudleipa 163, 192
 Dudleipin 163, 164
 Dulieb 164
 Duna 70, 93, 115, 117, 145, 146, 148, 150, 153, 154, 155, 162, 168, 169, 170, 171, 184, 185, 187, 217, 218, 278, 279, 299, 317, 329, 339, 371, 384, 385
 Dunapentele 196. old. 11. jegyzet.
 Duna-Tisza köze 97, 101, 170, 187, 292
 Dunaujváros 98
 Dunántúl 86, 87, 90, 91, 93, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 108, 114, 115, 129, 148, 150, 162, 163, 164, 165, 170, 218, 219, 222, 278, 279, 280, 282, 291, 292, 299, 314, 326, 328, 329, 340, 354, 360, 369, 384
 Đurđevac 131
 (...) dusfalva nevű birtokrész 248

E

Egerszeg 229, 246, 258
 Egerszeg vára 346, 360, 361, 379
 Egeracsa 47
 Egervár 220, 243, 266, 278, 293, 346, 360, 362, 377, 379
 Egyeduta 315
 Egyházaskonak 246
 Eisenstadt 240, 257, 260
 Elba 150, 156, 165
 Emona 115
 Endréd vára 350. old. 279. sz. jegyzet.
 Enns 156, 160, 168, 170, 173
 Erdély 45, 164, 218, 371
 Erzsébet tér 265
 Eszék (Osijek, Mursa) 145, 278, 372, 384, 389, 390
 eszéki híd 327, 329, 372
 Eszteregnye 85, 156, 191, 222, 246, 247, 261, 275. old. 379. jegyzet, 294, 314, 337, 338, 364
 Esztergályhorvati-Álsóbáránpuszta 98, 188, 204. old. 256. jegyzet.
 Esztergályhorvati-Huszárvár 191
 Esztergom 226, 240, 279, 329, 371
 Esztergom vármegye 236, 246
 Ételköz 217

érsekújvári vár 371
 Észak-Gallia 146
 Észak-Kína 153
 Észak-Olaszország 69, 146, 166
 Észak-Pannónia 146
 Észak-Szerbia 150
 Észak-Zala 47, 261, 285, 340
 Északi-Középhegység 74

F

Fakos 223, 267, 269
 Falkos 236, 246, 269
 Fancsika 229
 Fancsikai erősség 241
 (Fazekas-) Dencs 263
 Fazekasdencs puszta 275. old. 379. jegyzet
 Fazokas Dencs 339
 Fehérvár 366, 384
 Fekete-tenger 149, 156
 Felföld 263
 Felsőfakos 267
 Felső-Pannónia 145
 Felsőrajk 105, 108, 257
 Fenékpusztai erőd 149, 150, 151, 166
 Felső-Tisza vidék 217
 Fertő tó 230, 243
 Fertő tó vidéke 97
 Fischa 169
 Fityeháza 47, 275. old. 344. jegyzet, 291, 322, 338, 340, 359
 Fityeháza vára 324, 345
 Fityeházi erőd 250. old. 254. jegyzet.
 Fizkere 185
 Flavia Solva (Leibniz) 117, 200. old. 132. jegyzet.
 Fonyód 282, 315
 Forum Iulii 155
 Fő út 265
 Főnyed-Szegezdő 191
 Franciaország 372
 Freising 185
 Friaul 155, 156, 165, 240
 Frigidus 146
 Füles 236, 246
 Füzvölgy 117

G

Galambok 45, 73, 156, 226, 257, 290, 304, 321, 323
 Galambok-Öreghegy 97
 Gallia 148
 Garablyán 232
 Garabonc-Ófalu 191
 Garabonc-Ófalu I. és II. temetők 188, 189
 Garam 90
 Gárdos nevű birtok 248, 261
 Gellénháza 87
 Gelse 71, 73, 115, 220, 246, 248, 257, 262, 263, 264, 275. old. 379. jegyzet, 294, 296, 337, 338, 339, 344, 354, 356, 364
 Gelsesziget 85, 98, 122, 246

Gelsesziget–Vasúti órház 171
 Gencs 261
 Gerecse 263, 275. old. 379. jegyzet.
 Geréce 247
 Geszt vára 288
 Gesztes vára 350. old. 279. jegyzet.
 Gétye vára 343
 Gétyei erődítmény 359
 Gnas patak 163, 192
 Göcsej 47, 70, 354, 360
 Gönyü 168
 Görögország 105
 Görz 292, 374, 385, 389
 Grado 170
 Graz 357
 Gug nevű föld 227
 Gugmindszente 267, 269
 Gurda 224
 Gutorfölde 47

GY

Gyalóka 232
 Gyanóc 275. old. 379. jegyzet.
 Gyenesdiás 171
 Gyenesdiás–Algyenes 171
 Gyékényes 364
 Gyóta-puszta 74
 Győr 51, 168, 299, 305, 328
 Győr vára 236, 331
 Győrvar 220, 282, 283
 Győr vármegye 247
 Gyula vára 395. old. 164. jegyzet.
 Gyura-Keszi 225. old. 225. jegyzet.

H

Hahót 47, 85, 95, 223, 229, 327, 344, 356
 Hahót–Alsófakospuszta 265
 Hahót–Sárkánysziget 156
 Hahót–Tsz major 107
 Hahóti-medence 153
 Halászi sziget 230
 Halicanum 115, 117
 Harsány 278
 Hatvan 243
 Havasalföld 239
 Hedrehely 279
 Hegyesd vára 285, 286
 Hegyföld 263, 294
 Hegykő 198. old. 56. jegyz., 271. old. 35. jegyzet.
 Henye 257
 Henyz nevű birtok 246
 Heristall 170
 Hernyék 220
 Hetés (falu) 323
 Hévíz 166
 Hidvég (Vas vm) 326
 Hidvég (Zala vm) 324, 363
 Hidvégi rév 343
 Homoki-patak 25–26
 Homokmáram 47, 51, 72, 74, 97, 107, 270
 Horvátország 48, 50, 223, 231, 257, 280, 313, 387

Horvát-Szlavonország 278, 279
 Hosszuvölgy 115, 117
 Hrussó vára 240

I

Igrice 232
 Iharos 222, 247, 275. old. 379. jegyzet, 294, 338, 339
 Iharosberény 74, 220
 Ikervár 220
 Ili folyó 145, 153
 Illó 264
 Illyrikum 146, 162
 India 278
 Inke 375. old. 379. jegyzet.
 Inkey-kápolna 85, 90, 93, 95, 100, 107, 115, 117, 118, 119, 122, 125, 146, 156
 Inn 243
 Innsbruck 243
 Intercisa (Dunapentele) 196. old. 11. jegyz.
 Iova (Ludberg) 145
 Ipoly 149
 Irán 145
 Isabor (Iszeb) 271. old. 34. jegyzet, 303, 359
 Isabor vára 313, 321, 335
 Isauria 163
 Istria 155, 156, 165, 169
 Istvánd 257
 Iszeb (Isabor) 303
 Itália 104, 105, 115, 117, 119, 120, 146, 149, 150, 151, 155, 165, 168, 169, 170, 187, 217, 254, 257, 258
 Ithmes nevű birtok 248
 Ivanec 165

J

Jakova (Diakovár Djakovo) 355
 Janoc 247
 Ják 288
 Járfalu 278
 Juliai Alpok 146, 149, 168

K

Kacorlak 246, 324, 330, 356, 359
 Kacorlak vára 321, 324, 335, 344
 Kakonya 371
 Kakonypuszta 371
 Kanesa, Kaneza 222
 Kangkü 145, 153
 Kaniafölde 393. old. 37. jegyzet.
 Kanisa, Kanissa 222
 Kanizsa Exterior 265, 266, 291, 335, 366
 Kanizsa falu 232, 233, 244, 259
 Kanizsa folyó (ma Principális) 153, 220, 221, 222, 223, 226, 227, 232, 233, 235, 246, 249, 263, 267, 269, 278, 337, 343, 344, 345, 354, 371, 384

Kanizsa Interior 259, 265, 266, 291, 293, 335
 Kanizsa melletti Szombathely 258
 Kanizsa patak 267, 359
 Kanizsa vára 229, 231, 233, 235, 236, 240, 242, 243, 267, 269, 278, 282
 Kanizsaszeg 232–233, 235, 236, 244, 266
 kanizsaszegi vár és uradalma 231, 232, 233, 235, 244
 Kanysa 222, 226, 275. old. 379. jegyzet.
 Kapornak 257, 278, 288, 302, 303, 318, 335, 358, 360, 384
 Kapornak vára 321, 325, 343, 344, 360, 379
 Kapos 315
 Kaposújvár 280
 Kaposvár 329, 354, 355
 Kaposujvár 280
 Kaproncs 232
 Kapu vára 243
 Kapuvár 220, 242, 248, 261, 278
 Kapuvár vára 242, 278
 Karacsföld, más néven Kiskallos 237, 246
 Karantánia 170
 Karantán örgrófság 219
 Karavankák 156
 Karintia 164, 186, 336
 Karos 304, 355
 Kašič 173
 Katafa 362
 Kaukázus 153
 Kaukázus-vidék 104
 Káld 331
 Kálmáncsehi 292
 Kámáncsi-patak 25
 Kányafölde 393. old. 37. jegyzet.
 Kányavár vára 360, 379
 Kárpátok 153, 156, 217, 219
 Kebele 257
 Kehida 160, 162, 171, 173, 229, 231, 241, 248, 255, 261, 262
 Kehida vára 324, 346
 Kehida–Központi Tsz major 160, 171
 Kelet-Noricum 151
 Kelet-Pannonia 120
 Kelet-Zala 52
 Keleti-tenger 115, 154
 Kemend 241, 278, 360
 Kemend vára 346, 360, 361, 379
 Kemendollár 346, 356
 Kemenvár (ma Kemendollár) 355
 Kemle 317
 Kenese 222
 Kerecseny 222
 Kerecsenyi erőd 344
 Kerecsény 313
 Kerekítő 222, 227, 232, 233, 267, 269
 Keresztur (ma Murakeresztur) 302, 338, 340, 341
 Keresztur vára 335, 345
 Kerka 68, 69, 220, 223, 324, 384
 Kerka és Cserta összefolyása 117
 Kerka vidéke 219
 Kerkavidék 223
 Kerka völgye 223, 360

- Keszi (Pozsony vármegye) 236
 Keszi (Zala vármegye) 220
 Kesző 236
 Kesző erőd 302
 Keszthely 45, 97, 104, 105, 265, 362, 363, 364
 Keszthely–Árpád utca 104
 Keszthely–Dobogó 151, 166
 Keszthely–Dobogói temető 171
 Keszthely–Fenéki út 151
 Keszthely–Fenékpuszta 104, 165, 166, 189
 Keszthely–Fenékpusztai horreumnál levő temető 151, 165
 Keszthely–Halászcsernye 191
 Keszthely–Téglagyár 149
 Keszthely–Vadaskert 104
 Keszthely–Városi temető 171
 Keszthelyi járás 90
 Kékkő vára 350. old. 279. jegyzet.
 Kéménd 231
 Kéthely 166, 318
 Kéthely erődítménye 324
 Kéthely vára 341
 Khielmann-sziget 330, 344
 Khielmannszigeti erődítmény 359
 Kijev 145, 156, 164
 Kilimán 51, 148, 344
 Kilimán–Felső major 146
 Király utca 265
 Kisalföld 145, 184
 Kisasszond 232, 248, 261
 Kis-Ázsia 86
 Kis-Balaton 67, 72, 97, 98, 117, 156, 192
 Kis-Balaton tájvédelmi körzete 72
 Kis-Balaton térsége 153, 171
 Kiscsehi 69, 70
 Kisfalud 222, 269
 Kisfaludy utca 266
 Kiskallos, más néven Karacsföldre 237, 246
 Kiskanizsa 107, 222, 263, 267, 270, 311, 312, 366
 Kiskanizsa–Dávid dűlő 105
 kiskanizsai Felsőnyiresi dűlő 101
 Kiskomár 317, 321, 322, 323, 329, 337, 340, 342, 343, 346, 359, 367
 Kiskomár vára 321, 325, 327, 335, 360, 362, 363, 367, 371, 379
 Kiskomárom 45, 228
 Kislagd 247, 275. old. 379. jegyzet.
 Kisleányvári sziget 235
 Kismarton 240, 254, 257, 259, 260
 Kismartoni vár 254
 Kisvajda 270
 Kína 153
 Klissza 328
 Knesaha (Gnas patak?) 163
 Knysa terra 226, 227
 Knyza 222
 Kolon 221, 229, 258, 323
 Kolon erőd 346
 Kolon praedium 45
 Kolon-puszta 221, 222
 Kolon vár 221
 Kolon vármegye 221
 Komár 222, 226, 227, 244, 257, 290, 302, 312, 314, 317, 323, 354
 Komári vár 286, 349. old. 217. jegyzet.
 Komárom 281, 282, 283, 305, 319, 320, 323
 Komárom vármegye 236, 246
 Konstanjevica 292
 Konstantinápoly 149, 153, 154, 155, 164, 185, 304, 314, 318, 324
 Koppány 280, 290, 324, 355
 Koppány vára 280
 Korea 153
 Korokna 280
 Korotna vára 283
 Korpavár 68, 270, 323, 340, 359, 384
 Korpád nevű birtok 246
 Kostolac 154
 Kotor vára 371, 372
 Kozár 220, 222
 Kozma nevű birtok 248
 Kölcsey Ferenc utca 366
 Körmend 241, 357, 360, 362, 379
 Környe 198. old. 56. jegyzet.
 Közel-Kelet 86
 Kőrös (Szlavonia, Kőrös vármegye) 239
 Kőrös vármegye 247, 278
 Kőszeg 184, 232, 234, 278, 357
 Krajna 184
 Kulpa 169
 kúnok földje 219
 Külső (Exterior) Kanizsa 265, 266, 291, 335, 366
 Kürtös 222
 Kürtösi-patak 107
- L**
- Laino, lombardiai, Camo tartománybeli falu 305
 Laibach, Ljubljana 292, 336
 Lak (Kacorlak) 246, 261, 340
 Lak (Somogy vm) 329
 Lasztonya 222
 Lauriacum (Lorch) 156
 Lazsnak 227, 231, 267, 291
 Lazsnaki-patak 26
 Lazsnakpuszta 267
 Leány (falv) 235
 Leányfalv 232, 235, 261, 269, 270
 Leányvári-rét 74
 Leányvári sziget 235
 Lebenbrunn 184
 Lebringen 200. old. 132. jegyzet.
 Lech folyó 166
 Leibnitz 117, 200. old. 132. jegyzet, 219
 Lendva 229, 257
 Lendva-vidék 220
 Lenti 47, 74, 75, 241, 257, 331, 360, 362
 Lenti járás 85
 Lenti (Nemphti) vára 360, 379
 Letenye 50, 73, 91, 117, 119, 220, 222, 257, 315, 320, 332, 333
 Letenyi járás 85
 Letenye–Béci patak kanyarulata 191
 Letenye–Kossuth utca 191
 Légrád 292, 318, 320, 340, 360, 364, 369, 372, 390
 Légrád vára 345, 360, 369, 379
 Légrádi szőlőhegy 394. old. 109. jegyzet.
 Léka vára 240, 242, 243, 249, 255, 261, 278
 Lévai vár 299
 Libolca 222, 235, 246, 261
 Liburnia 169
 Lienz 155
 Ligetváros 267
 Lippering 168
 Lisperzentadorján 45, 48, 52
 Lissus 198. old. 82. jegyzet.
 Liszó 47, 73, 220, 269, 345
 Ljubljana (Laibach) 292, 336
 Loire 148
 Lombardia 305
 Lorch (Lauriacum) 156, 166
 Lovászi 47
 Loz 292
 Lövé 352. old. 363. jegyzet, 360, 379
 Lövé vára 346
 Ludberg (Iova) 145
 Lucafalv nevű birtok 248
 Lusuk (Lazsnak) 227
- M**
- Magyar utca (mai) 266, 336, 367
 Magyar utca térségében fekvő középkori lelőhely 266
 Magyaród 223
 Magyaróvár 239, 282
 Magyarszentmiklós 246
 Magyarszentmiklós–Ujréti dűlő 100, 107, 114, 118
 Magyarszerdahely 85, 105, 108, 115, 117, 119, 120, 220, 223
 Magyarszerdahely–Homoki dűlő 91
 magyarszerdahelyi kelta temető 105, 108
 Majna 168
 Majolás patak 268
 Malom kert 367
 Malom közep dűlő 367
 Maragya nevű birtok 248
 Marburg 358
 Marcal 47
 Marcali 302, 303, 342
 Marga nevű birtok 246
 Mariamagdalena nevű birtok 268
 Maros 101
 Mauriacum 148
 Máhomfa 75
 Mánta 247
 Mántai-patak 26
 Márki-hegyi földvár 220
 Mártonfalva 247, 262, 264, 275. old. 379. jegyzet.
 Mecsek 149
 Medvedička (Medvegy) 171
 Miháld 156, 275. old. 379. jegyzet, 294, 304, 338
 Miháld–Malom-dűlő 191
 Mikefalva 275. old. 379. jegyzet, 338
 Miklósfalva 74, 85, 108, 223, 246, 267, 269, 323, 336, 345

miklósfai Halastavak I. és II. (régészeti lelőhelyek) 171
 Miklósfá-Mórichelyi halastavak 98, 112
 Mikulčice 188, 191
 Mindszent 267, 269, 315, 364
 Mindszent vára 344
 Mindszentbille 268
 Mindszent(-i erőd) 340
 Modrus 292
 Moesia 163
 Moesia Prima/Superior 150
 Mogyorós 360
 Mogyorósd 379, 393. old. 37. jegyzet.
 Mogyorósd vára 346, 352. old. 365. jegyzet.
 Mohács 324
 Moldva 239
 Molnári 257, 275. old. 379. jegyzet, 320, 322, 341, 359
 Molnári vára 322, 346
 Mongólia 145, 153
 Morava 165, 388
 Moroc 230
 Moroc nevű birtok 248
 Morva-medence 150, 165, 173, 184
 Morvaország 87, 93, 164, 186
 Mosaburg (Zalavár) 163, 164, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 217, 221, 340
 Moson 219
 Mosonmagyaróvár 220
 Moson vármegye 278
 Mórichely 223, 246, 267, 269, 270, 315, 340, 345, 364
 Mórichely vára 313, 345
 Mórichely-Cigánykut 171
 Mórichelyi halastavak 72, 74, 171
 Mórichelyi vám 244
 Mosonmagyaróvár 220
 Moson vármegye 278
 Mura 45, 48, 52, 68, 69, 70, 72, 105, 117, 145, 162, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 217, 218, 219, 220, 221, 290, 359, 360, 369, 371, 372, 377, 390
 Murakeresztur 47, 52, 71, 275. old. 379. jegyzet.
 (Mura)keresztur 226, 302, 321, 322, 345
 Muraköz 165, 166, 171, 191, 219, 220, 223, 229, 257, 279, 283, 292, 320, 323, 332, 345, 359, 360, 369, 372, 377, 379, 385
 Murarátka 73, 220
 Muraszemenye 257, 265, 346
 Mura-vidék 104
 Mura-völgy 45
 Muravölgyi-sík 71
 Mursa (Eszék, Osijek) 145
 Muzilicheschirichun 185

N

Nagács 230
 Nagyalföld 170, 223, 226, 258, 263, 296, 320, 321, 322, 323, 332, 333, 340, 345, 346

Nagyandrászháza 267
 Nagyandrásnéháza 267
 Nagybak 257
 (Nagy)Bakónak 222
 Nagybakónak 220, 225. old. 26. jegyz.
 Nagybakónak-Antalhegy 91
 Nagybakónak-Ugora dülő 171
 Nagyberék 340, 341
 Nagyfakos 125
 Nagyharsány 384
 Nagykanizsa 220
 Nagykanizsa-Alsóerdő 101, 114, 120
 Nagykanizsa-Bilkei dülő 100
 Nagykanizsa-Botanikus kert 191
 Nagykanizsa-Büdösárok 68
 Nagykanizsa-Csónakázó tó 171
 Nagykanizsa-Felsőerdő 122
 Nagykanizsa-Gyótapuszta 72
 Nagykanizsa-Hosszuvölgy 191
 Nagykanizsa-Inkey kápolna 146
 Nagykanizsa-Katonatemető dülő 107, 120, 122
 Nagykanizsa-Leányvár 191
 Nagykanizsa-Magyar utca 156
 Nagykanizsa-Miklósfá 171
 Nagykanizsa-Palin 91
 Nagykanizsa-palini halastó 74
 Nagykanizsa-Práter-domb 191
 Nagykanizsa Sánc nevű városrésze 222, 266
 Nagykanizsa-Sánc (régészeti lelőhely) 85, 91, 97, 100
 Nagykanizsa-Teleki utca 114
 Nagykanizsa-Zsidótemető 171
 Nagykanizsai járás 85, 146
 Nagylengyel 74
 Nagypáli 173
 Nagypáli-Petőfi utca 171
 Nagyrada 188
 Nagyréce 85, 93, 115, 122, 156, 191, 318, 321, 344
 (Nagy)Réce 222, 268, 321
 Nagyvajda 270
 Naissus (Nis) 155
 Nádasd 277, 354
 Nádasd vára 346
 Nándorfehérvár 241, 243, 389
 Nedaó folyó 149
 Nedölce 292
 Nemphti (= Lenti) vára 360, 379
 Nemti (= Lenti) 229
 Neuburg vára 243
 Németi 248
 Németország 226
 Németujvár 232
 Nimig 232
 Nis (Naissus) 155
 Noricum 115, 120, 122, 150, 151
 Noszvaj-tó 69

Ny

Nyárasd 236
 (Nyerges-)Újfalu 236
 Nyék (Tolna vm) 231
 Nyitra 187

Nyitra vármegye 300
 Nyugat-Pannonia 120, 122
 Nyugat-Zala 304, 343

O, Ó

Obornak 48
 Oltárc 48, 220, 222, 223
 Oltárc-Márkihegy 97
 Orbász 236
 Oriens 171, 184, 186, 187
 Ormándhida 247
 Ormándhida nevű birtok 248
 Ormándpuszta 71, 73, 74
 Ormož 200. old. 132. jegyz.
 Oroszország 226
 Orosztony 70, 303
 Orosztó 303
 Ortahu 185
 Osijek (Eszék, Mursa) 145, 278, 372, 384, 389, 390
 Ozora vára 279
 Ozorai várkastély 254, 255
 Ónód 281

Ö, Ó

Ördög-árok 291, 367
 Ötvös 261, 278
 Örség 45, 47, 70
 Örtilos 45, 51, 52, 68, 69, 220, 222
 Örtilos melletti Szent Mihály kápolna 45

P

Pacsa 222, 303, 343
 Paderborn 168
 Pakod 217
 Palin 90, 91, 222, 227, 229, 244, 257, 262, 264, 267, 269, 275. old. 379. jegyzet, 296, 324, 331, 337, 338, 364
 Palini-halastó 26
 Palini-patak 25
 Palota 281, 299, 384
 Palotai vártartomány 299
 Pamlén, Pamlény (= Palin) 223, 232, 269, 294, 338, 339
 Pannonia 115, 117, 118, 119, 122, 125, 145, 146, 149, 151, 155, 156, 163, 164, 169, 170, 171, 184, 186, 187, 192, 217, 218
 Pannonia Inferior 170, 171
 Pannonia Prima 115, 145, 146, 150
 Pannonia Secunda 148, 149, 150, 151, 153
 Pannonia Sirmiensis 151
 Pannonia-Superior 115, 170, 171
 (Pa)polcha nevű birtok 248
 Pat 73, 226, 246, 248, 261
 Pat (Poch) nevű birtok 246
 Pál (Esztergom vármegye) 236
 Páld 236, 246, 261, 264, 275. old. 379. jegyzet, 296, 338
 Páldpuszta 275. old. 279. jegyzet.
 Pápa 279, 282, 314, 317, 326, 328, 329, 331, 358

Pátró 222
 Peleske 288, 315, 318, 322, 323, 330
 Peleske vára 360, 379
 Peloponnesosi-félsziget 154
 Pemplén (= Palin) 269
 Perenye 247, 275. old. 379. jegyzet.
 Peresztég 232
 Perlak 257
 Pernezháza ld. Bernátháza
 Petowa (Pettau, Ptuj) 186, 292
 Petrivente 87, 270
 Petronell (Carnuntum) 169
 Petrovci (Bassiana) 149
 Pettau (Ptuj, Petowa) 186, 292
 Pécs 198. old. 56. jegyz., 279, 280, 324, 327, 339, 354, 365, 366, 368, 372, 384
 Pécs-Kertváros 200. old. 144. jegyz.
 Péterfalva 227, 268
 Pink 232, 269
 Pivári malom 227
 Pivári utca 268
 Poch (birtok) 236, 246
 Poetovio (Petowa, Pettau, Ptuj) 115, 117, 120, 186, 292
 Pogányszentpéter 47, 260
 Pogányszentpéteri halastavak 68
 Pohorja (Bacher) hegység 119
 Posada 233
 Postojna 292
 Potyli-patak 227, 229, 267, 268
 Pozsega (Slavonska Požega) 324, 355
 Pozsega vármegye 288
 Pozsony 278, 305
 Pozsony vármegye 236
 Pó völgye 187
 Pókaszeptek 160, 162, 171, 173
 Pózva 229
 Pölöske 229, 231, 257, 278, 362
 Pölöske-patak 146, 153, 189, 344
 Pölöske vára 278, 321, 344, 360, 361, 363, 377, 379, 387
 Pölöskefő 220
 Pölöskeszeg 229
 Prága 305, 328
 Prelog 165, 171
 Preslav 164
 Principális-csatorna 26, 68, 69, 98, 117, 119, 153, 156
 Principális-csatorna völgye 51
 Principális-völgy 16, 18, 21, 23, 220
 Ptuj (Pettau, Petowa, Poetovio) 115, 117, 120, 186, 292
 Puszta 393. old. 37. jegyzet.
 Pusztaderics 47
 Pusztamogyoród 223
 (Pusztá-)Szentpéter erődítménye 360

Q

Quartinaha 185, 186, 192

R

Rada 338
 Radgona (Radkersburg) 163
 Radkersburg (Radgona) 163

Rajk 222, 228, 359
 Rajk vára 303, 313, 318, 321, 327, 335
 Rajna 100, 105, 148, 163
 Rakica 226
 Ramocsa 220
 Raszina 236, 278
 Raszinya 278
 Ravenna 150, 155
 Rába 45, 105, 168, 169, 171, 186, 192, 280, 288, 321, 323, 341, 359, 360, 377
 Rádó 222
 Regenshurg 168, 169, 170, 184, 185, 186
 Reginumartendorf (Reginwartesdorf) 185
 Reginwartesdorf (Reginumartersdorf) 185
 Remete-Szent-Péter 260
 Remeteszentpéter 236, 246
 Resznek 229
 Reszneki erősség 241
 Rezi 105, 108
 Récéskút-sziget, Zalavár 188
 Récse 222, 227, 232, 237, 244, 261, 267, 270, 288
 Récse-Szentkereszt 237
 Rédics 47, 324
 régi vásártér 311
 Rigyác 87, 129
 Rijeka 169, 292
 Rinya 288, 345
 Rinya-lapály 45
 Romlott-vár 85, 344
 Romlottvár 73
 Rosdorf 185
 Rov vára 240
 Rozgonyi utca 265
 Róma 104, 185, 187, 260

S

Saale 165
 Sabaria (Szombathely) 192
 Sabarium (Szombathely) 169
 Salapiugin 192
 Salla (Zalalövő) 115
 Salzburg 163, 184, 186
 St. Margarethen 200. old. 132. jegyzet
 Sand 156, 304
 Sarmassy kastély 315
 Savaria (Szombathely) 115, 168, 173
 Savia 145, 148, 150
 Ság (Ipolyság) 299
 Ság (Liszó határában) 220, 222, 275. old. 379. jegyzet.
 Ság (Somogy vármegye) 236, 246, 262, 294
 Ság (Ujudvar-Gelse térségben) 220
 Sánc 222, 267
 Sárffő 236
 Sárkánysziget 271. old. 20. jegyzet, 324, 340
 Sárkánysziget puszta 344
 Sárkánysziget vára 313, 321, 335, 344
 Sárkányszigeti erődítmény 359
 Sármás (ma Sormás) 339
 Sárvár 220, 232, 241, 242, 243, 248, 254, 259, 261, 262, 277, 278, 279, 291, 293
 Sárvár vára 240, 278, 279
 Scarbantia (Sopron) 198. old. 82. jegyzet
 Scarniunga 149
 Sclavinia 170
 Segesd 239, 290, 302, 303, 321, 324, 325, 327, 328, 329, 340
 segesdi vár 363, 372, 376
 Semjénháza 91
 Semptér vár 243
 Serdica (Szófia) 155
 Setéterkék-puszta 71
 Siena 240
 Siklós 278, 355, 384
 Simon nevű birtok 246
 Simoni (ma Somogysimonyi) 312
 Simontornya 240, 255, 279, 329, 384
 Simontornya vára 279
 Singidunum (Belgrád) 150, 154
 Sirmium (Srmska Mitrovica) 149, 151, 154, 163, 171, 184, 187, 192
 Sisak (Siscia, Sziszek) 114, 170, 171, 184
 Siscia (Sisak, Sziszek) 114, 170, 171, 184
 Skythia Minor 153, 156
 Slavonska Požega (Pozsega) 355
 Sobur nevű rábaközi birtok 230
 Somló 52
 Somogyvár 221
 Somogy vármegye 46, 71, 226, 230, 232, 236, 244, 246, 247, 248, 262, 269, 282, 288, 290, 292, 315, 337, 339, 341, 342, 354, 356, 360, 364, 372
 Somogycsicsó 275. old. 379. jegyzet, 278
 Somogysimonyi 312
 (Somogy) Szentpál 268
 Somogyzsitva 341
 Sopron (Scarbantia) 104, 198. old. 82. jegyzet, 291, 388
 Sopron vármegye 229, 232, 235, 236, 239, 240, 242, 243, 246, 313
 Sorgues 259
 Sormás 51, 52, 115, 117, 222, 247, 262, 275. old. 379. jegyzet, 295-337, 338, 339, 356
 Sormás vára 346
 Sormás-Hidegkúti forrás 171
 Sormás-Hidegkúti forrás dűlő 118
 Sormás-Hosszudűlő 107
 Söjtör 47, 117, 173, 182
 Söjtör-Petőfi utca 171
 Spittal 164
 Spizzun 185
 Srebrenica 354
 Srmska Mitrovica (Sirmium) 149
 Stájerország 219, 270, 279, 314, 319, 322, 340, 345, 346, 362, 377
 Staré Město 188, 191
 Stinisyák vára 243
 Stridon 145
 Strogomin 185
 Stubica 313
 Sugár út 265

Surd 222
 Süly 222
 Sümeg 279
 Sümeg vára 325, 360
 Syman nevű birtok 248

Sz

Szabadhegy 229
 Szabar 223
 Szabolcs vármegye 371
 Szakadát 288
 Szalafő 231, 235
 Szalónak 232, 242
 Szarvkő vára 235, 240, 254
 Szatmár vármegye 371
 Szászvár 354
 Száva 115, 146, 154, 169, 184, 278
 Szegede 247, 264, 275. old. 379. jegyzet.
 Szeglaki-Szentmiklós (birtok) 237, 246
 Szeglaki-Szentmiklós (falu) 246
 Szeglakszentmiklós 270
 Szekcső 354
 Szemenye 223, 257, 318, 320, 322, 332
 Szemenye vára 346, 359, 360
 Szemere 276. old. 454. jegyzet.
 Szemet 236
 Szentbalázs 315, 325, 344, 350
 Szentbalázs vára 344
 Szentgotthárd 377
 Szentgrót 279, 286, 360, 364, 365, 379, 393. old. 37. jegyzet.
 Szentgrót vára 346, 360, 361
 Szentgyörgy 223, 268, 269, 275. old. 379. jegyzet, 294, 296, 315, 338
 Szentgyörgy (Mura mellett) 263
 Szentgyörgy nevű birtok (ma Szentgyörgyvári szőlőhegy) 237, 244, 269
 Szentgyörgy vára 277. old. 505. jegyzet, 286, 313
 Szentgyörgyvár 279, 360, 379, 393. old. 37. jegyzet.
 Szentgyörgyvári hegy 222, 269
 Szentjakab erődítmény 313
 Szent Jakab göré (órház) 318, 346
 Szent Margit föld 227
 Szent Mihály kápolna Órtilos mellett 45
 Szentmihály 315
 Szentmihályi rév 257
 Szent-Miklós 393. old. 37. jegyzet.
 Szentmiklós (későbbi nevén Somogy-szentmiklós, majd Miklósfa) 223, 267, 270, 367
 Szentmiklós vára 340, 345
 Szentmiklósi erőd 223, 235, 250. old. 254. jegyzet, 270, 323, 344, 345, 360
 Szentpál 236, 246, 264, 275. old. 379. jegyzet, 294, 296
 Szentpéter 260, 261, 262, 264, 268, 275. old. 379. jegyzet, 292, 294, 296, 338
 Szentpéter erődítménye 360
 Szentpéterfa 249
 Szentpéterföldre 76, 220
 Szentpéterur 222

Szenyesi dűlő 171
 Szenyér 304
 Szepetnek 87, 222, 224, 244, 257, 263, 275. old. 379. jegyzet, 294, 295, 300, 314, 337, 338, 339, 356, 364
 Szepetnek-Bánfapuszta 156
 Szerémség 105, 151
 Szécsény 290, 303
 Szécsisziget 360, 393. old. 37. jegyzet.
 Szécsisziget vára 346, 359, 360, 379
 Székesfehérvár 240, 257, 279, 299, 329, 356, 357, 358, 384, 387, 388
 Széplak 230
 Szévíz 220
 Szévíz-patak 146, 153, 189, 220, 343, 344
 Sziget 248, 292
 Sziget (Gelsesziget) 246
 Sziget (Sárvár) 240
 Szigetvár 279, 282, 283, 284, 288, 290, 293, 296, 300, 301, 303, 312, 315, 318, 321, 326, 327, 329, 339, 354, 358, 359, 363, 372, 375, 376, 384
 Szigetvár vára 366, 395. old. 164. jegyzet.
 Szigliget 229, 362
 Szilézia 320
 Szir-Darja 145
 Sziszek (Sisak, Siscia) 114, 170, 171, 184
 Sziszek vára 325
 Szlavónia 87, 232, 257, 279, 280, 384
 Szlovákia 90, 93, 98, 101, 173
 Szlovénia 359
 Szobor 230
 Szogdia 153
 Szombathely (Savaria) 169, 170, 288, 322, 358, 359
 Szombathely (Kanizsa mellett) 258, 263, 264, 265, 275. old. 379. jegyzet, 291
 Szombathely utca 266, 291
 Szovát 235
 Szófia (Serdica) 155
 Szöcsény vára 341, 342
 Szöcsény-puszta 341
 Szöcsényi erődítmény 359
 Sztenyisznák vára 278
 Sztrigó vára 229
 Szucsava 239
 Szunyog domb 367

T

Tamási vára 279
 Tanais ld. Don
 Tapolcai járás 90
 Tarnak 393. old. 37. jegyzet.
 Tarsatica (Trest) 169
 Tata 279, 281
 Taugast 153
 Tárnok erődítménye 360
 Tárnok vár 34
 Tátika 229, 279
 Temesköz 170
 Termperch 185
 Ternitz 357

Thessalonike 154, 155, 156
 Thrákia 154, 155
 Thüringia 153, 155
 Tilmitsch 219
 Timok 170
 Tisza 74, 155, 156, 169, 170, 217
 Tiszántúl 187
 Toharisztán 153
 Tokaj 281
 Tolmács 220, 222
 Tolna (mezőváros) 299, 329, 339
 Tolna vármegye 229, 231, 242, 243, 279, 315, 354, 356
 Tolna vármegyei várak 279
 Tomea (Tomi) 154
 Tomi (Tomea) 154
 Topráklik (külváros) 367, 368
 Topusko 292
 Tormafölde 48, 68, 69, 73
 Tormafölde-Vétyem-puszta 73
 Tornyiszentmiklós 47
 (Tornyiszentmiklós) 332
 Tótfalu 360
 Tótfalu (Vas vm) 379
 Tótfalu nevű birtok 246
 Tótszentmárton 223, 246
 Tótszerdahely 223
 Tótszerdahely-Szentmihályi dűlő 191
 Törökkoppány 324
 Töl 248, 259, 263, 264, 267, 268, 270, 275. old. 379. jegyzet, 361
 Töli erőd 346
 Traismauer 184
 Treisma 184
 Trest (Tarsatica) 169
 Triest 292
 Tudleipin 163

U, Ú

Udvarhely 303
 Ukrajna 156
 Újnép 262, 264, 275. old. 379. jegyzet, 294, 338, 339, 364
 Újudvar 115, 117, 222, 223, 227, 232, 246, 249, 259, 262, 263, 269, 270, 271, 275. old. 379. jegyzet, 294, 295, 296, 321, 322, 323, 327, 330, 337, 338, 339, 356, 359, 364
 Újudvar vára (a mai Korpavár) 344
 Újudvari erőd 223, 326, 335, 340
 Újudvar-Zsidóföldek dűlő 119
 Újvár 344
 Új-Zrínyivár, Újzerinvár 394. old. 109. jegyzet.

Ü

Üllő 222, 275. old. 379. jegyzet.

V

Vajda 222, 223, 270
 Valchau folyó 184
 Valcum 146

Valeria tartomány 148
 Varasd (Varaždin) 165, 236, 280, 357
 Varaždin (Varasd) 165, 236, 280, 357
 Varászló 236, 246, 248, 261
 Varjas nevű hirtok 47
 Vas vármegye 45, 217, 229, 232, 236, 239, 240, 241, 242, 243, 249, 255, 261, 277, 288, 306, 321, 323, 326, 335, 346, 362
 Vasi-hegyhát 67
 Vasmegyericsé vára 243
 Vasvár 220, 257, 344
 Vág 165
 Vágóhid utca 367
 Válicka 220
 Vár utca 312
 Várad 371
 Várhely puszta 344
 Váro 222
 Váro föld nevű birtok 237, 246, 268
 Váro nevű föld 227
 Várpalota 198. old. 56. jegyz.
 Vásártér, régi 311
 Velence 239, 292
 Velih (Válicka?) 192
 Velike 279
 Velike vára 243, 278, 279
 Vend-vidék 47
 Venéce 232, 267, 268, 270, 275. old. 379. jegyzet, 294, 338
 Vente (ma Petrivente) 270
 Vereckei-hágó 162
 Veszprém 221, 246, 280, 281, 285
 Veszprém vára 280
 Veszprém vármegye 90, 241, 242
 Végles vára 254, 255
 Viminacium (Kostolac) 154, 155
 Vindija 165
 Vindobonum 149
 Vindomina 149
 Vinkovci (Cibale) 151
 Visegrád 221
 Visszafolyó patak 371
 Visztula 145
 Vitány vára 243
 Vizvár vára 288
 Vltava völgye 164
 Volga 153
 Volhynia 164, 165
 Vörrü 222
 Vörs 151, 173, 182, 188
 Vörs-Papkert 171

W

Weride 185
 Weritae 185
 Wien 149
 Wogastisburg vára 156
 Wyuoda (Vajda) 270

Y

Ybbs 168
 Ysabor falu 230
 Ysobur rábaközi birtok 230

Z

Zadar 173
 Zagoria 236
 Zala (folyó) 45, 50, 117, 119, 164, 165, 166, 170, 171, 184, 187, 192, 217, 219, 220, 223, 255, 257, 269, 321, 340, 341, 343, 346, 360, 361, 377, 384
 Zala vármegye 45, 46, 52, 57, 97, 160, 217, 221, 223, 226, 229, 231, 239, 241, 242, 243, 246, 262, 264, 277, 282, 283, 285, 288, 293, 304, 308, 311, 313, 323, 324, 325, 335, 337, 339, 344, 354, 359, 364, 377
 Zala-völgy 325, 346, 360
 Zalaapáti 45, 117
 Zalabaksa 220
 Zalabér 321, 360
 Zalaegerszeg 332, 344
 Zalaegerszeg Új kaszárnyánál (Petőfi laktanya) feltárt temető 171
 Zalai-dombság 67, 220
 Zalai-dombszék 47
 Zalakaros 47, 156, 74
 Zalakomár 47, 71, 73, 75, 160, 162, 173, 189, 217, 226, 227, 342
 Zalakomár-Kápolna-puszta 191
 Zalakomár-Lesvári dűlő 160
 Zalakomár-Ormánd-puszta 247
 Zalakomári Természetvédelmi Terület 52, 73
 Zalalövő 47, 115, 346
 Zalamerenye 51
 Zalamerenye-Gyöp 191
 Zalasabar 47
 Zalasabar-Borjúállás-sziget 188, 191
 Zalasabar-Dézső-sziget 188, 189
 Zalasabar-Kisesztergály 188
 Zalaszentbalázs 324
 Zalaszentbalázs a' Tót Mihálok rétje 156
 Zalaszentbalázs-Tsz istálló 156
 Zalaszentgrót 105, 148, 265
 Zalaszentgrót-Szabadság utca 146
 Zalaszentgróti téglagyár 217
 Zalaszentiván 331
 Zalaszentiván-Kisfaludi-hegy 220
 Zalaszentjakab 47, 74, 191, 223, 346
 Zalaszentjakab-Rózsavízi dűlő 156
 Zalaszentmihály 105
 Zalavár 163, 164, 187, 189, 217, 221, 278, 302, 318, 321, 343, 360, 362, 379, 384
 Zalavár-Balatonmagyaródi hát 221
 Zalavár-Kövecses-sziget 188
 Zalavár-Rezes-sziget 188
 Zalavár-Vár-sziget 184, 188, 189
 Zalavég 331
 Zaszlop vára 240
 Zágráb 223, 236, 292
 Zágráb vármegye 313
 Zákány 45, 46, 52, 68, 69, 73, 222, 244, 255, 257, 278, 292, 303, 354, 364
 Zákány vára 278
 Zápolya-patak (ma Potyli-parak) 222, 227, 229, 267, 268
 Zára 236
 Zengg 292

Zengg vára 243, 328
 Zimány 222, 264, 275. old. 379. jegyzet.
 Zólyom 254
 Zöbernbach 184
 Zrínyi Miklós utca 265, 266
 Zrínyi-Újvár 367, 371, 372. old. 30. kép. 374, 377, 379, 394. old. 109. jegyzet.
 Ztradach 185

Zs

Zsigárt (ma Zsigárd-puszta) 260, 270, 275. old. 379. jegyzet.

Növénynevek mutatója

A, Á

acsalapu 50
 aegopodium podagraria-bükkös 49
 aremonia 47
 asperula odorata-bükkös 49

B

babér boroszlán 50
 bangó 51
 békalilium 51
 hékalilimos-égerlaperdők 51
 bíboribolya 47
 bókoló fogasír 48
 bókoló gyöngyperje 49
 borostyán 47, 49
 borostás sás 47
 boroszlán 45
 borzas len 47
 buglyos szappangyökér 51
 bükk 47, 48, 49, 50
 bükkös 47, 48, 49, 50, 52
 bükksás 49

C

carex pilosa-bükkös 49
 ciklámen 48, 49

CS

csalánlevelű harangvirág 49
 cseplesz lucerna 47
 cseres tölgyes 51
 csertölgy 48, 49, 50, 51
 csigolya fűz 50
 csipkeharaszt 52

D

délvidéki méhfű 49
 délvidéki perjeszittyó 48, 50

E, É

egybibés galagonya 50
 egyvirágú gyöngyperje 49
 enyves éger 51
 erdei angyalgyökér 51
 erdei fenyő 47
 erdei fenyves 47, 51
 erdei ibolya 48
 erdei iszalag 49
 erdei liliom 48
 erdei madársóska 50
 erdei nyenyúlhozám 50
 erdei pajzsika 50
 erdei sás 50
 erdei sédbúza 47
 erdei szálkaperje 49
 erdei szellőrózsa 47
 erdei szélfü 50
 erdei tisztesfü 50
 erdei varázslófű 50
 erdei viola 50
 ezüstperje 48, 51
 édeslevelű csüdfű 49
 éger-ligeterdő 48
 égeres 47
 égeres láperdő 50
 égerláperdők 51-52, 73
 égerláperdők Nagykanizsa környékén
 47
 égerligetek 50

F

farkasölő sisakvirág 48
 fehér fűz 50
 fehér pimpó 51
 fekete zászpa 47
 fényperje 51
 fonalas csenkesz 47
 füstike 47
 fűrtős gyűrűvirág 52

G

genyöte 47
 gombernyő 49

GY

gyertyán 47, 48, 49, 50
 gyertyános tölgyes 47, 73

H

hagymás fogasír 48, 49
 hamvas szeder 50
 havasalji aggófű 47, 50, 51
 hármalevelű szellőrózsa 47
 hárs-köris szurdokerdők 50
 hegyi árvalányhaj 51
 hegyi juhar 48, 49
 hegyi szil 48, 49
 hegyi zergevirág 50, 52

hinárfajok 52
 holarctikus flóra birodalom 46
 homoki csenkesz 51
 homoki csenkesz társulás 51
 homoki zöldhúr 51
 homoki zsellérke 51
 homokpusztai gyep társulások 51
 hólyagfa 49
 hóvirág 48
 hölgypáfrány 50

I

indás infű 50

J

jerikói lonc 47, 50

K

kakasmándikó 45, 46. old. 1. kép, 52
 kamlógyertyán 52
 kanrépa 49
 kapotnyak 49, 50
 kecskeruta 45
 keleti szarkaláb 47
 kereklevelű körtike 47
 keserű vagy acsalapu 50
 keserűlapus társulások 50
 késői pitypang 47
 kígyógyökerű keserűfű 52
 királyné gyertyája 47, 51
 kislevelű hárs 50
 kisvirágú hunyor 47, 48
 kocsányos tölgy 49, 50
 kocsánytalan tölgy 47, 48, 49, 50, 51
 kalokán 52
 kövi pimpó 45
 közönséges gyertyánfa 49
 kunkorgó árvalányhaj 51

L

lápi pitypang 52
 leánykőkörcsin 47
 ligeti perje 49
 lónyelvű csodabogyó 47

M

madárcseresznye 48, 49, 50
 magas köris 50
 magyar csenkesz 51
 magyar köris 75
 magyar szappangyökér 51
 magyar varfű 49, 50
 medvehagyma 50
 mezei juhar 49, 50
 mézgás éger 50
 molyhos szeder 47

N

nagyvirágú lednek 47
 naprózsa 51

NY

nyári füzértkeres 51

O, Ó

olocsány csillaghúr 49
 orchideafélék 51
 óriás rozsnok 51

P

pamatos ökörfarkkóró 51
 pézsmaboglár 49
 pici bükköny 47
 pillás perjeszittyó 47
 pirítógyökér 48, 50, 52
 piros pozdor 51
 pitypanglevelű zörgőfű 52
 podografű 50
 pofok árvacsalan 47, 50, 52
 pokbangó 47

R

rekettyefüzesek 52
 rejtőke 51
 rezgő sás 50
 rigószegfű 52
 ritkás sás 50

S

salátaboglárka 48
 saspáfrány 51
 sárga árvacsalan 50
 sárgaliliom 45
 sátoros margitvirág 49
 selymes sás 50
 sűrű csetkaka 47

SZ

szagos müge 49, 50
 szakállas orbánfű 47
 szakállas szegfű 47
 szálkás zöldhúr 51
 szártalan kankalin 48, 49. old. 3. kép.
 szeder 50
 szelídgesztenye 47, 48, 50, 51. old. 4.
 kép.
 szellőrózsa 45
 széles pajzsika 51
 szép zörgőfű 47
 szibériai nőszirm 45
 szőrös rekettye 47
 szőrös sás 49
 szűrös csodabogyó 50

T

tarka lednek 50, 51
 tavaszi lednek 49

télizöld meténg 49
tőzegeper 52
turbánliliom 48

U

újjas keltike 48

V

vackor 49
vadkörte 49
vesszős fagyal 50
vidrafű 52
virágos kőrís 51
virágos kőrísfű 47, 49
vizilófark 52
vörösgyűrűs som 50

Z

zalai bükköny 45, 47, 48. old. 2. kép.
zergeboglár 52

ZS

zsombék sás 51

Allatnevek mutatója

A, Á

acsa 69
amőba 68
angolna 71
aranyos bábrabló 70
ágascsapú rákok 67
árvaszúnyog 68, 69, 70
ászkarák 69

B

bagócsok 70
balkáni fakopáncs 73
balkáni gerle 73
barna kánya 73
barna varangy 71
berki csiga 68
hiborbagoly lepke 70
borz 74
boszniai keresztes vipera 71
böngölők 70
bölömbika 73. old. 2. kép.
busa 71
búbos cinege 71
búvárbogár 69
búvárpóloska 69
bütykös ásólúd 72
bütykös hattyú 74

C

cankófajok 72
cinegek 73

CS

cserjés lágybogár 70
csiborfélék 69
csipkés sarlószövő lepke 70
csipkés szárnyú biborbagoly lepke 70
csipőszúnyogok 69, 70
csóvjó féreg 68
csuka 71
csuszka 73

D

daru 74
dámvad 76
dülledtszemű pattanó bogár 70

E, É

egerészölyv 73
egyenesszárnnyúak 69
egysejtűek 67
erdei béka 71
erdei fülesbagoly 73
erdei giliszta 68
erdei sikló 71
erdei szalonka 74
evezőlábú rák 67
ezerlábú 69
édesvízi medúza 68
énekes madarak 71
éti csiga 68

F

fakókeselyű 73
fácán 76
fehér fűzbagoly lepke 70
fehérhátú fakopáncs 73
fehérüröm-csuklyásbagoly lepke 70
fekete gólya 71, 73
fekete harkály 73
fekete réce 74
festőkagyló 69
fogasjegyű liliombagoly lepke 70
fogoly 76
foltos aranybagoly lepke 70
foltos szúnyog 70
folyamcsiga 68
folyamkagyló 68
fonálféreg 68
földgiliszta 68
füleskuvik 73
fűrge gyík 71
füstös púposzövő lepke 70

G

gém 72
gímszarvas 74
gömbkagyló 69
görény 74

GY

gyapjasbogár 70
gyászincér 70
gyöngybagoly 73
gyöngycsiga 68
gyötrő szúnyog 70
gyurgyalag 72

H

harcsa 71
harkály 73
havasi cincér 70
hármasszárnyú bagoly lepke 70
hártasszárnyúak 69
hegyi unka 71
helicigonia illyrica 68
helicigonia setosa 68
bering 295
hermelin 74
héja 73
holdszarvú ganéjtúró 69
holló 74
homlokfogú csiga 68
homoki kis cserebogár 70
hosszúlábú mocsári béka 71
hőscincér 70

I

ikerszelvényesek 69
izeltlábúak 69

K

kabasólyom 73
kandicsrák 67
karcú lebegőkandics 67
karcú mocsári csiga 68
karimás tányércsiga 68
kavics-csiga 68
kárász 71
kárókatona 72
kecskebéka 71
kerekcségek 67
keresztes vipera, ld. boszniai
kerti csiga 68
keszeg 71
kék galamb 73
kérészek 69
kétszárnyúak 70
kisasszony szitakötő 69
kis héja 74
kis hőscincér 70
kis légykapó 73
kis nádibagoly lepke 70
kis őrgébics 73
kis sólyom 73
kis vizibolha 67
kiszárkók 68
kockás sikló 71
kontyos réce 72
kormorán 72
kormos varjú 72

korongos keresztcsigájú csiga 68
 kócsag 74. *old. 3. kép.*
 kövi csiga 68
 közönséges acsa 69
 közönséges fialócsiga 68
 közönséges óriáscsibor 69
 közönséges varangy 71
 közönséges vizicsiga 68

L

lapos tavikagyló 69
 lábatlan gyík 71
 lápi póc 71
 legyek 70
 lepkék 70
 levélbogarak 69
 légivadász 69
 légy 70
 lótetű 69
 lótücsök 69
 lúd 72
 lúdfajok 72

M

macskabagoly 73
 májmétejsiga 68
 menyét 74, 75. *old. 4. kép.*
 mezei nyúl 76
 mezei tücsök 69
 mocsári giliszta 68
 mocsári szúnyog 70
 mocsári teknős 71
 molnárpóloska 69
 mórpoloska 69

N

nadályok 68
 nagy borsókagyló 69
 nagy gömbkagyló 69
 nagy halfarkas 72
 nagy kócsag 74. *old. 3. kép.*
 nagy tányéroszsiga 68
 nagyfoltú aranybagoly lepke 70
 napállatka 67
 nádi poszáták 73

NY

nyest 74
 nyurga ponty 71
 nyuszt 74

O

orvosi pióca 68
 óriás acsa 69
 óriás amőba 68

Ö, Ó

örvös légykapó 73
 őz 75

P

pajzscsiga 68
 papucsállatka 68
 parti fecske 73
 pettyes götte 71
 pisidium nitidum 69
 poloskák 69
 pontozott százlábú 69
 poszáták 73

R

ragadozó madarak 73
 rajzos csiga 68
 rágcsálók 71
 rák 67
 rákok 67
 repce fénybogár 70
 rezes futrinka 70
 réti csík 71
 rétisas 71, 73
 rézsikló 71
 róka 74
 rövidcsőrű lúd 74

S

sarki bűvár 72
 sarlós fecske 72
 sárga hölgybagoly lepke 70
 sárga szúnyog 70
 sárgahasú unka 71
 sárganyakú karimás ezerlábú 69
 sáskafélék 69
 sirály 72
 sirályfajok 72
 sisegő füzike 73
 sólyom 73

SZ

szalakóta 73
 szarkalábbagoly lepke 70
 szarvasbogár 70
 szárcsa 72
 szegélyes csíkbogár 69
 szegélyes pattanó bogár 70
 szitakötők 69
 szívókás véglény 67
 szürke égeraraszoló lepke 70
 szürkészélű apróaraszoló lepke 70

T

tarajos götte 71
 tarka levélszövő 70
 tavaszi zöldbagoly lepke 70
 tavi kagyló 69
 tavi kagyló (lapos) 69
 tányércsiga 68
 teknősalakú kerekcserep 68
 tengelic 72. *old. 1. kép.*
 T-betűs pászszem 70

tompa folyami kagyló 68
 tompavégű csiga 68
 törékeny gyík 71
 törékeny kagyló 69
 tőkés réce 72
 tűzok 74
 tűkörponty 71
 tűzeshasú unka 71

U

ugartyúk 72
 uhu 73

V

vaddisznó 74, 76
 vadkacsa 76
 vadmacska 74
 varangy 71
 vaspondró 69
 változékony tarkaaraszoló lepke 70
 verőköltő bodobács 69
 vidra 74
 vipera 71
 vízi botpoloska 69
 vizicsiga 68
 vizipoloska 69
 vízisikló 71
 viziskorpió 69
 vöcsök 72
 vörös trágyagiliszta 68
 vörösfejű gébics 74
 vöröshasú unka 71
 vöröslő giliszta 68

Z

zöld gyík 71
 zöld levelibéka 71
 zöld varangy 71

Tárgymutató

A, Á

Aba nemzetség 229
 abodriták 170
 adó, cigányoké 354
 adó, királyi 300
 adó, német 365
 adószedő, vármegyei 280
 adózása fazekasoknak 263
 adóztatás, magyar, a török hódoltság-
 ban 363-365
 adóztatás, török 338, 356
 Adria-Kijev útvonal 156, 187, 193
 Agyagosi család 230
 akácos 48
 akcse 356
 alacsonyabb rendű gerinctelen állatok 67

- alajbég 387
 alaprajz a kanizsai várról (1569 tájáról) 250
 — kanizsai várról (1572.) 251
 — kanizsai várról (1664?) 310, 336
 — kanizsai várról (1687.) 387. old. 41. kép.
 alaprajza Kanizsa mezővárosnak (1582–1594 közötti időből) 265
 Alapy Gáspár főkapitánysága (1573. XI.–1574. VIII. 9.) 312–314
 alánok 145
 alemannok 155, 156, 168, 169
allodium 223
 Allya család, koroknai 342
 Alsó-Ausztria marsallja 243
 Alsó-Kerka-völgyi erődök 359
 alsólendvai Bánfi (Bánffy) család 248, 346
 — birtokok 257
 — család 248
 Andi család 268
 Anhalti ezred 389
 anta nevű politikai szervezet 162
 anták 162, 164
 anták országa 153
 apátság Borsmonostoron 300
 — Kapornakon 231, 300
 — Keresztúron 226
 — Pornón 300
 — Zalaváron 225. old. 23. jegyzet.
 aquileiai patriarchatus 169
 aranyműves 257
 archibusier 326, 369
 Arnulf nevére hamisított oklevél 163
 Asszonyfalvi Ostfi család 230
 asszonyok árverezése 362
 augsburgi vereség 218, 230
 Ausztriával folytatott kereskedelem 262
 avar kor lelőhelyei Nagykanizsán és környékén (7. század) 167. old. 2. térkép.
 — vége és korai Karoling időszak lelőhelyei Nagykanizsán és környékén (8. század vége–840 körül) 183. old. 3. kép.
 avarok 151, 153, 154, 155, 156, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 184, 191, 217, 218
 avarok és szlávok 153–166
 avaroknak az egész Kárpát-medencében egyeduralgukodóvá válása (568-ban) 153
 avar-szláv települések Nagykanizsa környékén 156, 162
 Avignoni egyházmegye 259
 ács 257, 366, 384
 ágyúról a legrégebbi kanizsai adat 248
 Ajazba mecset 368
 ákosházi Sárkány család 271. old. 20. jegyzet, 344
 Államszervezés kora. Az egyházi és világi közigazgatás kialakulása 220–222
 állatvilág, természetes vegetációé 67
 árverezése asszonyoknak 362
 — lánvoknak 362
 árverezése raboknak 362
 átadása Kanizsa várának 1600-ban 334
 — Kanizsa várának 1690-ben 389
- B**
- Babócsa újjáépítése 328
 — várának felgyújtása 328
 babócsai uradalom 364
 badeni kultúra 91, 93
 bagolyai Besenyő család 268
 bagolyai Csontos család 268
 bagolyai Kemény család 268
 Bajcsa várának alaprajza (18. sz. vége) 345. old. 25. kép.
 bajnai Both család 268, 269, 270, 344
 bajor csapatok 374
 Bajor hercegség 168
 bajorok 154, 156, 166, 168, 169
 Balaton és Dráva közötti főkapitányság létrehozása 288
 Balaton-felvidéki várak 285
 Balaton-Lasinja (I) 90, 91
 Balaton Múzeum 191
 barszétek 153
 basa háza Kanizsán 394. old. 93. jegyzet.
 Batthyány család 360
 — fegyveres ereje 362
 — István csákányi kapitány lakodalma (1577) 318
 Bánfi (Bánffy) család, alsólendvai 248, 346
 Bánfi-család, alsólendvai 248
 Bánffy család 295
 becsehelyi uradalom 247
 beglerbég 353, 354, 356, 365
 beksehelyi (becsehelyi) vámszedés 296
 Bekcsényi főesperesség 223
 belső vár, a Kanizsai várban 280, 284, 286, 308, 311
 Bencés rend 187
 Benedek-rendi apátság Kapornakon 343
 — apátság Zalaváron 220
 — kolostor Keresztúron (mai Murakeresztúron) 345
 Beneventum hercegség 156
 berény (török eredetű segédnép) 225. old. 25. jegyzet.
 „berki” majorság 296
 berzencei aga 302
 besenyő (török eredetű segédnép) 217, 219, 225. old. 22. jegyzet.
 — beáramlás 219
 Besenyő család, bagolyai 268
 Besenyő előnevű családok 268
 besenyő támadás (895.) 217
 bécsi dénár 264
 bécsi Naturhistorisches Museum 193
 bég 354
 Bikács nemzetség 222, 227, 229, 233, 246, 267, 269, 270
 Billei család 237
 biritualis temetkezés 160, 173, 189
 — temetők 165, 173, 189
 birtokviszonyok, török 356
 biturigok törzse 104
 blokád 385
 Bocskai felkelés 360
 bogárfajok 69
 Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt várkapolna 248
 boherázi csoport 93
 bolgárok 156, 169, 170, 171, 182, 184, 185, 186, 187
 bolognai egyetem 277
 — lépés (hosszmérték) 251
 borárusítás 296
 Bornemissza János főkapitánysága (1575. XII. 5 – 1577. IV. 19.) 316–319
 borostyánút 115, 117, 149, 193
 borsmonostori apátság 300
 bortermelő falvak 262
 bosnyák lakosság 368
 boszniai pasa 353, 359
 Boszniai vilájet 354, 355, 366
 Both család, bajnai 268, 269, 270, 344
 — Ferenc 268
 Botszentgyörgy alaprajza (1569.) 341. old. 23. kép.
 Braun Rézmán főkapitánysága (1581–1582) 233
 Bresztóci család 230
 bronzkori lelőhelyek 103. old. 11. kép.
 brucki tanácskozás 320, 321
 budai királyi építkezések 254
 — pasa 290, 302, 303, 304, 314, 324, 353, 354
 — vezérpasa 360
 Budai vilájet 353, 354
 Bulcsú nemzetség 218
 bulgárok ld. bolgárok
 Buzád nemzetség 223
 búcsüengedélyek (1374, 1402) 258
 bükkösök 47–50, 73
- C**
- Canius kereskedőcsalád 117
canonica visitatio (1554.) 259, 265
castellum 280
 catalaunumi csata 148
 cenzus 258
 — fizetés napjai 262
 cigányok adója 354
 cirill írású irodalom 164
 clafter 348. old. 116. jegyzet.
 Colon civitas 187
comes cím 271. old. 8. jegyzet.
contrascriba 290
 Conversio Bagoariorum et Corantano-
 rum 163, 164, 166, 184, 188, 192
cortina 282
- CS**
- csapadék 21–23, 52
 Csapi család 270
 csausz 355

Csák nemzetség 229
 Csányi család 343
 csont-mezei ütközet 242, 243
 Csontos család, bagolyai 268
 csontvázas temetkezés 107, 108, 114,
 119, 122, 173, 189
 — római kori 122
 — a 7. században 160
 — temetkezési mód 107
 Csornai család 230
 Csornai jelző az Osl nemzetségnél
 232
 csornai konvent 237
 csurgói Keresztesek 227

D

dákok 105
 deftedar 354
 De Rossó őrmester beiktatása „fend-
 rich”-ché 327
 Délnyugat-Dunántúl növényföldrajzi
 beosztása 54. old. 2. ábra.
 Délnyugat-Dunántúl őskori kultúrái-
 ról időrendi táblázat 86
 Délnyugat-Dunántúl természetes nö-
 vénytakarója 55. old. 3. ábra.
 Délnyugat-Dunántúlon Zalai bük-
 köny elterjedése 56. old. 4. ábra.
 délszláv lakosság beáramlása 356
 Dél-Zala a 11–13. század közepéig
 223–224
 — állatföldrajzi jellemzése 67
 — állatvilága 65–81
 — földtani fejlődése 13
 — legfontosabb növénytársulásai
 47–52
 — madárfaunája 71
 — növényföldrajzi viszonyai 45–47
 — növényvilága 43–63
 Dél-Zalai bükkösök bogárfaunája 67
 — erdőket fenyegető veszélyek 52
 — illyricum 52
 — térség a korai népvándorlás idő-
 szakában 153
 diagonális út 115, 117
 dicalis összeírás 264, 266, 291, 293
 dicator 290
 díván 353, 354
 drabant 292, 297. old. 83. jegyzet.
 Dráva–Muraközi főesperesség 223
 Dráva–Szávaközi szláv fejedelemség
 170
 drávai török flottilla 320
 drinápolyi béke 301, 303
 dudleb 164
 du(d)lebek 162, 163, 164, 165, 166,
 169, 191
 du(d)leh-szlávok 162, 163
 Dunántúl újkőkora 86
 Dunántúli főkapitányság ketté válasz-
 tása (1566.) 288
 dunántúli vonaldiszes kerámia kultú-
 rája 87
 (...)dúsfalva nevű birtokrész 248
 dzsizje-adó 338, 354

E, É

Egerszeg szandzsákja 355
 Egervári család 242
 Egri vilajet 353, 366
 Egyesült Izzó 266
 egyezmény Kanizsa 1690. évi átadásá-
 ról 389
 egyházi élet 1567 és 1600 között 337
 — intézményei a kanizsai végvárvo-
 nalnak 259–260
 — közigazgatás kialakulása 220, 221,
 223
 — személyzet, török 355
 — tized 247
 egyházlátogatás (1554.) 259, 265
 elföldelése halottnak 107
 elnéptelenedés 264
 emlősök 74–76
 erdőgazdálkodás 52
 erdőket fenyegető veszélyek 52, 57
 erdőpusztulás 57
 eszéki híd felújítása 327, 372
 — újjáépítése 375
 etnikai összetétele a népességnek 222
 égeresek 50, 52
 égerlaperdők 51–52
 éghajlat 17–23
 élelmiszeradó 262
 életkörülményei Kanizsa lakóinak 258
 építési ideje a kanizsai várkastélynak
 254
 építészek, törökök 365–366
 éremlelet Kanizsáról, XIV. századi
 231

F

falukép a középkori Kanizsa térségé-
 ben 224
 fazekaskemence 117, 118
 fazekaskorong 107
 fazekasok adózása termékeikkel 263
 fegyvercsiszár 257
 fehérvári bég 321
 Fehérvári káptalan 227
 Felföld nevű gazdálkodási egység 263
 felhőzet 17–18
 felszabadító háború eseményei, és a
 kanizsai vilajet elfoglalása 384–392
 felszín alatti vizek 26–30, 57
 — kialakulása 15–17
 felszíni vizek 23–26
 „Fendrich”-ché beiktatása De Rosso
 őrmesternek 327
 Ferabosco első terveként ismert alap-
 rajz 307. old. 16. kép.
 — nevével jelzett alaprajz (1568. után)
 284
 Ferences kolostor Kismartonban 257
 — kolostor Kanizsán (1418, 1423.)
 259, 266, 336
 — kolostor, kanizsai, megszűnése
 (1533?) 291
 — templom (az újkori kanizsai) 267
 Ferencendi kolostor (középkori) 265
 — kolostor Szemenyén/mai Muraszeme-
 nyén) 346

Ferencrendiek segesdi zárdája 303
 félkultúr területek növényvilága 52
 flottilla, török 320
 forcheimi béke 186, 203. old. 225.
 jegyz.
 fortalicium 280
 földfelszín kialakulása 15–17
 földjáradék 262
 — munkában 262
 — pénzben 262
 — terményben 262
 földrengés Kanizsán (1403.) 365
 — Kanizsán (1590.) 365
 földtani felépítés 13–15
 — felépítés és a felszín kialakulása 13–
 17
 főesperesség 221, 223
 főispán 230, 231, 236
 főkapitány, második dunántúli 279
 főkapitányi lakás, szállás 326, 336,
 337
 — protocollum 311, 328
 francia zsoldosok török zsoldban 329,
 333
 Franciaország 259
 Franciaországból jött katonai segítség
 (1663.) 372
 Frank királyság 168
 frank uralom 217
 frankfurti birodalmi gyűlés 170, 184
 frankok 151, 153, 154, 155, 156, 168,
 169, 186, 187
 Friauli örgrófság 170
 Furchenstich 91
 füles bástya 304, 307
 fürdő Kanizsán (1423.) 259
 — római kori 118
 — törökök által építettek 359,
 368
 füstgázok 52

G

galamboki jobbágyok 258
 Gáta–Wieselburg kultúra 97
 Gávai kultúra 101
 gelsei majorság 296
 gepidák 149, 150, 151, 153, 155
 Gergely mester 268
 gerinces állatok 70–76
 gerinctelen állatok 67–70
 gerinctelen állatok, alacsonyabb ren-
 dűek 67
 germán népek 155
 gersei Pethő család 258
 gesztenyések, ld. szelidgesztenyések
 Globlich János áruló német katona ka-
 róba húzása 327
 göré (örhelyül szolgáló kis építmény)
 360
 gótok 145, 146
 göcseji bükkúj 47
 göcseji flórajárás 47
 gradói zsinat 198. old. 82. jegyz.
 grázi egyetem 277
 Gubec Máté féle felkelés 313
 Gutkelcd nemzetség 229

GY

gyepü 218–220
 gyepüelve 218, 220
 gyepüőr 218
 gyepüvidék, 10–11. századi, emlékei
 219. *old. 1. térkép.*
 gyepüvonal, Nagykanizsa környéki
 220
 —, zalai 219
 gyertyános tölgyesek 50–51, 52
 Gyovad nemzetség 267
 gyógyszerész a kanizsai várban 326,
 330, 334
 Győr nemzetség 229
 Győri beglerbégység 353
 Győri főkapitányság 362
 győri püspök 300
 gyula (méltóság) 218
 gyümölcsös kertek, törökök által léte-
 sítettek 366, 390
 gyűrűsférgesek 68

H

„Hadinagyút” 257, 258
 hadiszertár 265
 hadnagy (tisztség) 222
 Hahót nemzetség 219, 223, 226, 229,
 269, 346
 Hahót-Buzád nemzetség 286
 hajdina 387
 hajdú 360
 halak 70–71
 hallal adózás 263
 halnázfalvak 191
 halott elföldelése 107
 halomsír 117, 120, 122
 halomsíros kultúra 98, 100, 104, 108
 — temetkezés 104
 Halstatt kultúra 104
 hamvasztásos sír, középső rézkori 91
 — temetkezés 108, 118, 119, 120, 122,
 173, 189
 — temetkezés a 7. században 160, 165
 haramia (gyalogkatona) 326
 harács 338, 356
 harka (méltóság) 217
 harmincados 300
 határispánság 218
 Határvédelem rendszere, a „gyepü”
 218–220
 hatvani bég 334
 — országgyűlés 1525-ben 243
 Haym Kristóf báró főkapitánysága
 (:1594. VI. 1 – 1598. (?)) 325–328
 Hássági család 261
 hász-birtok 354, 356
 hedrehelyi kolostor 279
 Heftalita birodalom 153
 Hegyföld nevű gazdálkodási egység
 263
 helynevek, magyar eredetűek 222
 —, szláv eredetűek 222
 —, török eredetűek 222
 Henyz nevű birtok 246
 Herbotyai család 230

Hercuniatcs törzs, ld. kelta hercunia-
tes törzs

herulok 150
 hetivásár Kanizsán 244, 258, 266
 Héder nemzetség 229
 hidvégi rév 343
 Hídút részlete a kanizsai várból 255.
old. 10. kép.
 hírlövő ágyú 279
 — mozsár 360–362
 hiteleshelyi tevékenység 223
 Hiungnu birodalom 145, 153
 homoki vegetáció 47, 51
 honfoglalás 217–218
 Honfoglalás és megtelepedés. A kalan-
 dozások kora 217–218
 horvát bán hadi népe 329
 — katonák 332, 358
 Horváti család 239
 horvátok 186
 horvátországi hadak 372, 374
 hospes 227
 hospesek Komárban 226
 Hosszútóti György alispán levele özv.
 Kanizsai Györgynéhez adóhátralé-
 ka tárgyában. (1516.) 247. *old. 5.*
kép.
 hőmérséklet 18–19
 hulladéködör 90, 91, 95, 100, 102
 hunok 145, 146, 148, 149, 153
 hunok, gótok, longobárdok 145–153
 huszárvár 281
 hüllők 71

I

időrendi táblázat Dél-Dunántúl őskori
 kultúráiról 86
 igali vásár 362
 illyr flóratartomány 46
 illyrek 105
 Illyricum 45
 indiai fűszer 154
 ingyenmunka a váraknak 364
 Inkey-kápolna 95, 100, 107, 115, 117,
 146
 — — melletti villagazdaság 115, 118,
 122
 iparosok 258, 292, 294
 ispotály Kanizsán (1481.) 259, 292
 Ispotályos lovagrend, ld. Johannita lo-
 vagrend
 itáliai hadak 356
 — import 115
 Ithmees nevű birtok
Itinerarium Antonini 117

J

javítási pénz 366
 járvány 262, 269, 279, 291, 292, 294,
 358, 369, 377
 jégtörés 263, 293
 Johannita lovagrend 223, 246
 — — jeruzsálemi rendháza 223
 Johanniták monostora Újudvaron 223
 jugurru (avar főméltóság) 168

K

kagán (avar főméltóság) 168
 kalandozások kora 217–218
 Kalauz 359
 Kamara, ld. Magyar Kamara
 Kanizsa belső beépítése a török alatt
 368
 — blokádjá és a kapituláció 385–393
 — egyházi élete 1567 és 1600 között
 337
 — első említésétől a Kőszegiekig
 (1245–14. sz. elejéig) 226–229
 — 1600. évi elfoglalása 330. *old. 8. tér-
 kép.*
 — 1690. évi átadásáról szóló egyez-
 mény 389
 — és a Kanizsai család a 14. század
 közepén (1330–1375) 235–237
 — és az uradalom kiépülése (1323–
 1400) 244–248
 — és környékének középkori útháló-
 zata 263. *old. 6. térkép*
 — és vára története 1532–1554-ig
 277–280
 — és Zrinyi Miklós 369–379
 — feladása 1600-ban. (Georg Keller
 metszete) 332. *old. 20. kép.*
 — feladása 1600-ban. (Wilhelm Peter
 Zimmermann metszete.) 333. *old.*
21. kép.
 — folyócskán átvezető hid (1493.) 249
 — főkapitánya (1578.) 270
 — főkapitányi székhely lesz (1566.)
 288
 — határában fekvő középkori telepü-
 lések 268–271
 — helyzete az 1600. évi ostrom előtt
 328–330
 — iparosai 258, 292, 294
 — kereskedelmi központtá válása 257
 — képe a török korban 365–369
 — kialakulásától a mezőváros virágzá-
 sáig (1245–15. század közepéig)
 226–277
 — király részére átadásának menete,
 és Thury György kapitánysága
 (1567. IX.–1571. IV. 2.) 299–304
 — királyi kézen (1568–1600) 299–353
 — környéki első török rablóportya
 (1546.) 279
 — középkori topográfiájának vázlata
 234. *old. 3. térkép.*
 — vára az írott emlékekben (1323–
 1532) 248–250
 — lakóinak életkörülményei 258
 Kanizsa mezőváros 257–259
 — — (1532–1567) 290–294
 — — alaprajza (1582–1594 közötti
 időből) 265
 — — egyházi intézményei 259–260
 — — elpusztulása 335
 — — feldúlása 1574-ben 335
 — — felgyújtása 1600-ban 331
 — — története 1567-től az 1600. évi
 elpusztulásig 335
 — mezővárost a német katonaság fel-
 gyújtja 288

- Kanizsa, mint név 222
 —, mint víznév 222
 Kanizsa neve 222–223, 226
 — latin nyelvű forrásokban 222
 — nevének 9. századi előzményei 192
 — oppidumnak először nevezése (1409.) 258
 Kanizsa ostroma és elfoglalása (1600. IX. 8.–X. 22.) 330–335
 — 1601-ben 358. old. 27. kép.
 — 1664-ben 375. old. 31. kép, 376. old. 32. kép.
 — örökös grófja 243
 — piackörzete 258
 — plébánia-temploma 259, 347. old. 82. jegyzet.
 — település kialakulása (900–1245) 217–225
 — középkori, elhelyezkedésének kérdései 265–267
 — térségbeli középkori falukép 224
 Kanizsa török katonasága 355
 — kori lakossága 368–369
 — uralom alatt (1600. X. 22.–1690. IV. 13.) 353–396
 — és vára története 1532–1554-ig 277–280
 — története a Nádasdyak uralma alatt (1532–1567) 277–298
 Kanizsa vára átépítése Nádasdy Tamás által (1554–1559) 280–285
 — 1690-ben 392. old. 43. kép.
 — és környéke hadieseményei (1560–1567) 285–290
 — Mátyás király kezében 242
 — Nádasdy Tamás és özvegye kezén (1560–1566 nyara) 285–288
 Kanizsa várának ostroma 1443-ban 248
 — török általi átépítése 365–368
 — újjáépítése az Udvari Haditanács által (1568–1587) 304–312
 — visszafoglalása 384–393
 — visszafoglalásának 1601. évi kísérlete 356–359
 — visszavívásának 1664. évi kísérlete 369–379
 kanizsai beglerbég 354
 Kanizsai birtok határai 1257-ben 228. old. 2. térkép.
 Kanizsai család címere 230. old. 1. kép, 243
 — eredete (Az Osl(i) nemzetségtől Kanizsai Lőrincig) 229–233
 — fénykora (1375–1428) 237–241
 — leszármazási táblája 238
 — őse 230
 — történetének vázlata 1532-ig 235–244
 — diákok a padovai egyetemen (1444.) 258
 Kanizsai főkapitányság 1566–1600. 289. old. 7. térkép.
 — 1590. V. 23-tól 1594. VI-ig 324–325
 — létrehozása (Tahy Ferenc főkapitánysága), a vár kettős uralom alatt (1566–1567) 288–290
 Kanizsai főkapitányság története 1567 szeptemberétől az 1577. évi hadügyi reformig 299–319
 — története 1577-től 1600. október 22-ig 319–346
 — története Thury György halála után (1571. IV.–1573. XI.) 312
 — főkapitánysághoz tartozó végvárok 340–346
 — fürdő (1423.) 259
 — hetivásár 244, 258, 266
 Kanizsai Imre Zala, Vas, Sopron és Veszprém megyék kapitányának aláírása 1458-ban 241. old. 4/b. kép.
 kanizsai ispotály (1481.) 259
 Kanizsai István püspök, szlavón helytartó pecsétje 236. old. 3. kép.
 — László főispán aláírása 1458-ban 241. old. 4/a. kép.
 kanizsai majorság 296
 — marhakereskedelem 292
 — mecsetek 394. old. 86. jegyzet.
 — (murakeresztúri) apátság 227
 Kanizsai nahije 354
 kanizsai pasa 353, 356
 — pasák száma 353
 kanizsai plébános (1333.) 259
 — (1554.) 259, 266, 291
 — török és a zalai végek utolsó korszaka (1665–1686) 379–384
 Kanizsai uradalom 240, 244–248, 260–264, 294–296
 — (1400–1550) 260–264
 — 1550–1567-ben 294–296
 — falvai 260. old. 5. térkép
 — pusztulása, a vár ellátásának kérdései 337–340
 — urbariumai 249, 258, 259, 260, 261, 262, 266, 269, 270, 271, 292, 293, 338
 kanizsai vámszedés 296
 kanizsai vár alaprajza (1569. tájáról) 250
 — (1572.) 251
 — (1664??) 310, 336
 — az irott emlékekben (1323–1532) 248
 — átépítési tervrajza (1572.) 305. old. 14. kép.
 — első részletes leírása 280
 — építésének ideje 233
 — építési idejének és topográfiájának kérdései 233–235, 254
 — és város 16. századi alaprajza 256. old. 11. kép
 — és város 16. századi alaprajzának mai térképre vetítése 281. old. 13. kép.
 — helyiségei és berendezési tárgyai (1549.) 280
 — katonaságának ellátatlansága 288, 290
 — katonáinak vallási megoszlása 320
 — szerkezete és hadfelszereltsége 1566-ban 286–288
 — meg nem valósult átépítési terve (1560–1570 körül) 306. old. 15. kép.
 kanizsai várban német zsoldosok (1566.) 288
 — várban vallási háborúskodás 327
 — várkastély ásatási alaprajza (1954–58) 249. old. 6. kép.
 — építési idejének kérdése 254–257
 — várkastélyból és várból előkerült kőfaragványok 251. old. 7. kép, 252. old. 8. kép, 253. old. 9. kép.
 Kanizsai várról alaprajz (1569. tájáról) 250
 — alaprajz (1572.) 251
 — (1664??) 310, 336
 — metszetek 250
 — rajz (1600.) 251
 — vásárok 292
 Kanizsai vilajet 353–356, 362, 366
 — átszervezése 355
 — elfoglalása 384
 Kanizsaiak kismartoni várának alaprajza 256. old. 12/a. kép.
 — kismartoni várának és a városnak alaprajza 256. old. 12/b. kép.
 — középkori vára 248–257
 — utolsó évszázada (1429–1532) 241–244
 — vámszedése Szentpálon 292
 — várkastélyának régészeti maradványai 250–254
 Kanizsához tartozó erődök 1578-ban 341
 Kanizsán Ferences kolostor (1418, 1423) 259
 — földrengések, ld. földrengés
 — katonai zendülés 244
 — lázadás 312
 — keresztül Komár irányából a zákányi révhez vezető út 244
 Kanizsán lutheránus lelkesz (1544.) 291, 337
 — minaret 359
 — tűzvész (1660.) 365, 371
 Kanizsával szembeni főkapitányság 360, 361. old. 9. térkép.
 — szembevetett végvárvonal kiépülése és első korszaka (1601–1664) 359–363
 kapitány 340
 kapituláció 385
 kapornaki apátság 231, 250. old. 266. jegyzet, 300, 312, 323, 339, 343
 — benedekrendi apátság 231, 343
 — monostor 229
 Kaposvári nahije 304, 338, 354
 — szandzsák 355
 kapuadó 356
 kapui báró 243
 kapunálló 287, 297. old. 83. jegyzet
 kapuvári uradalom 240
 karóba húzása Globlich János áruló német katonának 327
 Karantán-szlávok 166, 170
 Karoling birodalom 168, 187
 — időszak, kései, lelőhelyei Nagykanizsán és környékén 194. old. 4. kép.
 — korai, lelőhelyei Nagykanizsán és környékén 183. old. 3. térkép.
 — kor 168–193

- Karoling kor korai időszaka 168–182
 karosi jobbágyok 258
 kaszálórétek 52
 katafa 362
 katonai zendülés Kanizsán 244
 — lázadás Kanizsán 312
 kaza 354
 Kazár kaganátus 170
 kazárok 156
 kádi 354
 kánoni látogatás 291
 káptalan, fehérvári 227
 károlyvárosi főkapitány 322, 369
 kegyúri jog 246
 kehidai meggygyűlés 1343-ban 237
 keleti gótok 145, 149, 150
 — zalai területeken 145
 Keller, Georg 1600. évi metszete 336
 kelta hercuniates törzs 105
 — település 107
 — temető 105
 kelták Dél-Zalában 104–107
 Kemény család, bagolyai 268
 kereskedelem Ausztriával 262
 kereskedő 257
 Keresztelő Szent János templom 163, 184, 192
 keresztelőegyház 221
 Keresztesek Csurgón 227
 — Székesfehérváron 223
 keresztény lakók sírjai Mosaburg/
 Zalaváron 188
 kereszténység előre törése 122
 keresztúri apátság 226
 keresztúri henedekrendi kolostor 345
 Keszi (magyar törzsnév) 225. old. 22. jegyzet.
 Keszthely-kultúra 165, 166
 kettős sír 160
 kémek a kanizsai várban 326
 kémszolgálat 327, 363, 371
 Képes Krónika 233
 Kéri gróf által készített leltár (1690.) 390
 Kései Karoling időszak (Pribina és Kocel kora) lelőhelyei Nagykanizsán és környékén (9. század második fele) 194. old. 4. kép.
 késői bronzkor 98–104
 — bronzkori lelőhelyek jegyzéke 102–104
 — település 98
 későhalomsíros–korai urnamezős korok 98
 későmagyarádi kultúra 98
 késő neolitikum 87
 — rézkor (: Péceli (Badeni) kultúra :) 91–93
 késő rézkori kemence 93
 — telep 93
 — újkőkor (Sopot és lengyeli kultúra) 87, 90
 — vaskor 104–114
 — vaskori lelőhelyek 113. old. 18. kép.
 késővaskori lelőhelyek jegyzéke 114
 késő vaskori kelta település 105
 — települések 107
 — temetkezések 107
- kéltűek 71
 kézművesek 366
 Khielmann András főkapitánysága, az új védelmi rendszer kiépítése (1577. IV. 19.–1581.) 319–323
 kihaja 351. old. 310. jegyzet.
 Kijevi Évkönyvek 163, 164, 169
 kimberek támadása 105
 királyi adó 300, 384
 — kápolna 223
 — kúria 223
 — udvarházak rendszere 223
 Királyút 257
 Kiredskháne börtön 368
 kisapostagi kultúra 97, 98
 Kis-Balaton tájvédelmi körzete 72
 Kis-balatonai ásatások 85
 kisberényi (iharosberényi) vámszedés 296
 kiscsehi nagylepke faunája 67
 Kis-Heflani család 230
 kismartoni Ferences kolostor 257
 kínai források 153
 Kjár 366
Klafter 348. old. 116. jegyzet.
 Knysa terra 226, 227
 Kocel korának lelőhelyei Nagykanizsán és környékén 194. old. 4. kép.
 — templomépítő tevékenysége 185
 kocsmáltatás 339
 kocsmáros 292
 kolostor Hedrehelyen 279
 — Kismartonban 257
 — Porván 339
 — Szemenyén 346
 komári hospesek 226
 — jobbágyok 258
 — várjobbágyok 237
 konstantinápolyi patriarcha 185
 konstanzai zsinat 240
 koppányi bég 321
 Koppányi család 231, 233
 Koppányi nemzetség 229
 — szandzsák 280, 354
 koraárpadkori soros temetők 217
 korai bronzkor 95–97
 korai bronzkori település 97
 — temető 97
 — halomsíros kultúra 98
 — Karoling időszak lelőhelyei Nagykanizsán és környékén 183. old. 3. kép.
 — kelta leletek Zalában 105
 — mészbetétes edények népének kultúrája 97
 — neolitikum (Starcevo kultúra) 86, 87
 — népvándorlás a Dél-Zalai térségben 153
 — rézkor (Lengyeli kultúra III.) 90
 — vaskor 104
 korai vaskori település 104
 — temető 104
 korhasztásos temetkezés 173, 189
 — temetkezés a 7. században 160
 koroknai Allya család 342
 kostolác típus 93
 koszideri horizont 98
- kovács 222, 257, 366
 kötyavetye 324, 362
 „Kölpény” törzseliek 219
 körmendi útközet 241, 242
 környezetkárosítás 57
 környezetszennyezés 69
 Középkori Kanizsa település elhelyezkedésének kérdései 265–267
 — települések Kanizsa határában 268–271
 középkori topográfia 264–271
 középső bronzkor 97
 — neolitikum 86
 — rézkor (Balaton-Lasinja (I) kultúra–Furchenstich kercámia időszaka 90
 — rézkori temetkezés 91
 — újkőkor 87
 — vár, a Kanizsai várban 280, 284, 286, 308
 közös hamvasztóhely (*ustrinum publicum*) 120
 közigazgatás egyházi kialakulása 220, 223
 — török 353–356
 — török, kiépülése 353
 — világi, kialakulása 220, 223
 kőépitményes sír 120
 kőépülettel is rendelkező település 117
 kőműves 366
 Kőrös–Starcevo–Cris néven összefoglalt műveltség 87
 Kőszegi család 229, 233, 235
 krainai szlávok 170
 kultúrakárosok 51
 kultúrterületek faunája 67
 — növényvilága 52
 kurdi horizont 101
 kutrigurok 153
 külső hostat 394. old. 93. jegyzet
 — vár, a Kanizsai várban 284

L

- Lackfi család 255
 Langobard királyság 151
 langobardok 150, 151, 153, 155, 165, 168
 lakatgyártó 292
 lakatos 292, 293
 lakosság a török kori Kanizsán 356
 lakógödör 90, 93, 95
 lakók életkörülményei 258
Landsknecht 320
 La Tène kultúra 104
 latin nyelvű forrásokban Kanizsa neve 222
 latorkert 336
 laxenburgai tanácskozás 379
 lányok árverezése 362
 leltár, amely a vár 1690. évi átadása után készült 390
 Lengyel család 364
 lengyeli kultúra 87
 — kultúra I. 90
 — kultúra II. 90

lengyeli kultúra III. 90
levélbarnulása bükkösöknek 56–57
levegő nedvessége 19–20
légnyomás, szél 20–21
lékai báró 243
líva 354
lovastemetkezés 160, 163, 173, 217
Lózsi-család 230
Lucafalva nevű birtok
lukafalvi malom 361
lutheranus hit terjedése 270

M

madarak 71–74
madárvédelem 71
magánkatonaság 341, 362, 369, 379
magyar adóztatás a török hódoltságban 363–365
— eredetű helynevek 222
— és német katonák közötti ellentét 301, 302
— honfoglalás 192, 193
Magyar Kamara 306, 338
— Madártani Egyesület Zalai Helyi Csoportja 71
— Nemzeti Galéria 224
— Nemzeti Múzeum 101, 119, 150
„magyar robot” 338
„magyar templom” Kanizsán (1587–1594) 336, 337
magyar templom és hadiszertár 265
magyarok 187
— megszállják Pannoniát 187
Magyarország flórájának beosztása 53. old. 1. ábra.
majorság 295, 296
Makó–Kosihy–Čaka csoport 95
malmok 266, 269, 296, 339, 367, 384
Marcali család 258
marhahajtó utak 292
marhakereskedelem 45
markomman-szarmata betörés 115
martalóc 355, 369
májméctely 68
Mária Magdolna templom 246
mártonfai majorság 296
mecsetek Kanizsán 368, 394. old. 86. jegyzet.
Mediterraneum 45, 105
megyei ispán 222
Mennybevitetett Boldogságos Szűznek szentelt kanizsai ferencendi templom 259
Merowing királyság 168
metszetek a kanizsai várról 250
mezőcsáti kultúra 104
mezőgazdálkodás 52
mezőkeresztési csata 328
MEZŐGÉP-székháznak is nevezett, Király utca 14. sz. alatti épület 265
Méri István ásatásai 235
mészáros 251, 293
mészkezdő tölgyesek 51
minaret Kanizsán 359
mindszenti plébánia 267, 269

Mindszenthnek tiszteletére emelt templom 268
mohácsi török katonaság 324
— vész 277, 280
molnár 292, 384
Molnári alaprajza (1569.) 342. old. 24. kép.
morva szláv fejedelemség 170
morvák 165, 184, 186, 187, 217
Mosaburg/Zalavár magyar fennhatóság alatt 187
Mosaburg/Zalaváron lévő Keresztelő Szent János templom 163
mosaburgi keresztény sírok 188
Mórichely alaprajza (1569.) 341. old. 23. kép.
Mórichelyi temploma 269
Mórichelyi család 258, 269
mórichelyi ütközet 302
— vám 244
mufti 354
mukata 354
mukrik 153
munkakötelezettség 262
(Mura)keresztúr alaprajza (1569.) 342. old. 24. kép.
(Mura)keresztúri apátság 226
muromák 199. old. 113. jegyz.
műtrágyák ártalmai 57

N

Nagykanizsa alatti talajvíz 26–27
— termálvizek 29–30
— állóvizei 25. old. 9. ábra.
— éghajlata 17–23
— és környéke a hun uralom időszakában 149
— — — a keleti gót uralom és Odoaker alatt 150
— — — a longobard időszakban 151
— — — a 8. század végén, 9. század elején 171
Nagykanizsa és környékének avar kor végi és korai Karoling időszaki lelőhelyei 183. old. 3. térkép.
— — — kősi Karoling időszaki lelőhelyei 194. old. 4. térkép.
— — — Kocel kori lelőhelyei 194. old. 4. térkép.
— — — korai avar-kori lelőhelyei 167. old. 2. térkép.
— — — középkori topográfiája 264–271
— — — népvándorlaskori és kora középkori történetének összefoglaló ismertetése 193
— — — népvándorlaskori lelőhelyei 152. old. 1. térkép.
— — — Pribina kori lelőhelyei 194. old. 4. térkép.
— — — római kori úthálózata 115
— — — természeti viszonyai 11–41
— — — története az újkőkortól a római kor végéig 83–141
Nagykanizsa folyó- és állóvizei 25. old. 9. ábra.
Nagykanizsa határában fekvő középkori települések 268–271
— hőmérsékleti adatai 18–19
— környékén kevert avar-szláv népcesség települései 156
— környékének növénytakarója 45
— környékéről botanikai adatok 45
Nagykanizsa környéki avar-szláv népesség 162
— — — égerlápérdők 47
— — — gyeplépcső 220
— — — homoki vegetáció 47, 51
— — — homokvidék 51
— — — települések a 9. században és a 10. században 171
Nagykanizsa levegő-nedvességi adatai 19–20
— rétegvizei 28–29
Nagykanizsa–Szombathely vasútvonala 311
Nagykanizsa tavai 26
— területe, és környékének politikai helyzete a 10. és 11. század fordulóján 221
— területébe és határába beolvadt középkori települések 267–271
— város területén fekvő egykori falvak 267–268
— vízföldrajza 23–30
nagykanizsai csapadékkértékek 21
— légnyomás-adatok 20
— lószerszámlelet 217
— szélirányok 20
— talajtípusok 31–32
— talajviszonyok 30
Nagymartoni család 236
— nemzetség 229
nagyrevi kultúra 95, 97
— — szigetszentmiklós–kisapostagi csoportja 97
nagyszombati országgyűlés (1547.) 279
nagyvezír 354, 363
nahije 304, 354
napsugárzás 17–18
— és felhőzet 17–18
napsütöcsés órák száma 17
Naturhistorisches Museum, Bécsben 193
Nádasdy család 379
Nádasdyak uralma Kanizsán 277–298
nedao-i csata 149
nedvessége a levegőnek 19–20
német adó 365
— és magyar katonák közötti ellentét 301, 302
— katonák által végzett pusztítások 293, 298. old. 141. jegyzet
— — fellázadása 327
— — a Kanizsával szembeni főkapitányság váraiban 360
— — temetője 366
Német lovagrend 320
német lovasság pusztítja a falvakat (1575) 316
— udvarbíró (1569.) 300
— zsoldosok Kanizsán (1566.) 288
népvándorlás kor lelőhelyei Nagykanizsán és környékén (378–380–568) 152. old. 1. térkép.

nieder-altaichi kolostor 185
 nikápolyi vereség 239
 Nikephoros patriarcha krónikája 164
 nini püspökség 186
 növényföldrajzi beosztása Dél-Dunántúlnak 54. old. 2. ábra.
 — viszonyok 45–47
 növénytakarója (természetes növénytakarója) Délnyugat-Dunántúlnak 55. old. 3. ábra.
 növényvilág 43–63

Ny

„nyelv fogás” 327
 Nyitra környéki dukátus 221
 nyitrai szláv fejedelemség 170
 nyílkészítő 257
 nyugatbalkáni flóratartomány 52
 — flóraterrület 46
 nyugati gótok 145, 146

O, Ó

officialisok 263
 ogurok 153
 oktatásügy, török 355
 onogur 153
 onogur–bolgár birodalom 156
 oppidumnak nevezése Kanizsának előszőr (1409.) 258
 Orbán földje 227
 Orosztony nagylepke faunája 67
 országgyűlés, hatvani (1525. évi) 243
 —, nagyszombati (1547.) 279
 —, — 1618. évi 364
 —, — 1662. évi 371
 országos vásár 258
 orvos hiánya a kanizsai helyőrségből 326
 Osl nemzetség 229, 230
 — nemzetség ágai 230
 — nemzetségbeli Lőrinc kanizsai várnagyi és zalai alispáni tisztsége 236
 — nemzetségbeli Lőrinc Zala vármegye alispánja által kiadott oklevél 1314–15. tájáról 231. old. 2. kép.
 Osl(i) nemzetség 230
 Ostfi-család, asszonyfalvi 230
 Óbudai prépostság 342
 ó-olasz rendszerű építkezés 282

Ö, Ő

örményesi hegyen pálosrendi remeték 255
 — pálos kolostor 255
 Ördög család, pölöskei 344
 özvegyáldozat 160

P

padovai egyetem 237, 258
 pajzsgyártó 292, 293
 pakodi sírlelet 217

palásti csata 299
 pamléni (palini) plébános 269
 Pannonhalmi apátság 364
 pannoniái flóratartomány 45, 46
 Pannoniát megszállják a magyarok 187
 Paradeiser és társai kivégzését ábrázoló metszet. 334. old. 22. kép.
 — György főkapitánysága (1598. IX.–1600. X. 22.) 328–335
 pasa (cim) 353
 Passau püspökség 169, 203. old. 225. jegyz.
 pati Török család 261
 Pat (Poch) nevű birtok 246
 pattanóbogár fajok 70
 Pálos kolostor az örményesi hegyen 255
 — — Porván 339
 Pálosok Szentpéteren 248, 260
 Pálosrendi remeték az örményesi hegyen 255
 Pápai beglerbégység 353
 pápai hadsereg 357
 — tized 244, 259
 pecér 257
 pemléni (palini) templom 269
 Pen'kovka kultúra 164
 Perneszy család 352. old. 363. jegyzet.
 perzsák 148, 154, 164
 pestisjárvány (1509.) 262
 — (1510.) 258
 — (1542.) 279
 — (1553.) 279, 294
 — (1561.) 291, 294
 — (1576.) 318
 — (1643.) 369
 — (1644.) 369
 — (1656.) 369
 Pethő család, gersei 258
 Péc nemzetség 229
 péceli (badeni) kultúra 91, 93
 pécsi káptalani iskola 278
 Pécsi szandzsák 338, 354
 pécsi szandzsákbég 313
 piackörzete Kanizsának 258
 Pivári malom 227
 plébánia, kanizsai 259
 —, mindszenti 267
 —, újudvari 338
 plébánia-templom Kanizsán 259, 266, 337
 plébános Kanizsán (1333.) 259, 286
 — — (1554.) 259, 269, 286, 291
 Póch (lat) nevű birtok 236
 Pornói apátság 300
 porció 365
 porkoláb 285, 286, 287
 porvai pálos kolostor 339
 possessio 244
 pozsegai bég 321
 Pozsegai szandzsák 354
 pozsonyi Kamara 338
 — szeminárium 45
 pölöskei Ördög család 344
 praedium 223, 244
 praefectus 286, 296
 Praeillyrico–Praenoricum 46
 Praeillyricum 46

Praeillyricum faunajárás 67
 Praenoricum 45, 46
 Prága–Korčák kultúra 164, 165
 prágai típusú kerámia 156
 Přeclav–Pohansk 191
 prefectus 286
 prédikátor 320
 Pribina és Kocel kora 182–193
 — korának lelőhelyei Nagykanizsán és környékén 194. old. 4. térkép.
 — megkeresztelése 184
 — templomépítő tevékenysége 184
 protocollum, főkapitányi 311
 proviant-intéző 327
 provisor 286, 290, 299
 puhatestűek 68
 puszkapor (1457.) 248
 puszkaporos torony felrobbanása (1577. március) 309

R

rabok árverezése 362
 Rajki család 344, 352. old. 363. jegyzet.
 rajz a kanizsai várról (1600.) 251
 Rajnai szövetség csapatai 375
 rajnai szövetségi hadsereg 372, 374, 375
 raszinyai ütközet 278
 rác falvak 356
 rája 368
 Rátki család 364
 reformáció terjedése 291, 337
 regensburgi birodalmi gyűlés (1576. évi) 320
 — érsek 184
 Reinecke-féle kronológia 48
 récefajok 72
 régészeti maradványai a Kanizsaiak várkastélyának 256
 rétegvizek 28–29
 rézkor 90–95
 rézkori hulladékgyűjtő 90
 — lakógyűjtő 90
 — lelőhelyek 94. old. 7. kép.
 — lelőhelyek jegyzéke 93–95
 robot 262
 rovargyűjtés 69
 rovarok 69–70
 Rozgonyi-család 242, 277
 római egyetem 277
 — kor 114–128
 — kor rövid története Dél-Zalában 114–115
 — kori csontvázas temetkezés 122
 — — halomsír (tumulus) 120
 — — koporsós temetkezés 122
 — — kőépítményes sír 120
 — — lelőhelyek 127. old. 26. kép.
 — — — jegyzéke 128
 — — — sírkő 119
 — — — települések 117–119
 — — — temetkezések 119–125
 — — — úthálózat 115–117
 — sánc 220
 ruznamcse 353
 rugiak 150

S

sagad(ar) 149
 salzburgi érsek, érsekség 184, 185, 186
 Salzburgi püspökség 169
 sanjü (északi hiungnu vezér) 145
 Sasvár (Seszuvar) szigeti bég 324
 ság (török eredetű segédnép) 225. old.
 22. jegyzet.
 sánci gödrök 91
 sándorházi iszpai háza 394. old. 93.
 jegyzet.
 Sárkány-család, ákosházi 271. old. 20.
 jegyzet, 344
 Sárkány család 352. old. 363. jegyzet
 sárvári uradalom 286
 seborvos 257
sedria 249
 segesdi ferencrendi zárda 303
 Segesdi főesperesség 223
 Schwendi Lázár császári fővezér,
 Thury György kapitány és Miksa
 király 309. old. 17. kép.
 Seszuvar, ld. Sasvár
 Siklósi szandzsák 355
 simontornyai bég 321
 sirkő, római kori 119
 Somogyvár csoport 95
 Somogyvár-Vinkovci kultúra 95
 — kultúra lelőhelyei 97
 Sopot kultúra 87
 Soproni Állatvédő Egyesület 71
 soproni polgárok 248
 sorabok 170
 spanyol örökösödés 377
 — segédcsoportok 357
 speyeri birodalmi gyűlés 277
 stájer hadak 332, 356
 — határ 360
 — munkások 306
 — rendek 306, 374
 Starčevo kultúra 87
 Subic nemzetség 279
 Suda-lexikon 169
 summás adóztatás 364
 Sylvester János Újszövetség-fordítása
 291
 Syman nevű birtok 248

Sz

szabó 257
 szakács 257
 Szalók nemzetség 229, 247
 szandzsák 354
 szaracénok 164, 168
 szarkofág 125
 szarmaták 149, 150
 szavírok 153
 számtartó 290
 Szántai család 230
 százszok 151, 168
 száznagyti tisztség 222
 Szeglak birtok 270
 szelídgesztenyések (1519, 1563) 263
 — pusztulása 52
 Szemenyei család 230

szemenyei Ferencrendi kolostor 346
 Szent Adorján templom (Mosaburg-
 ban) 187, 218
 — Bertalan kápolna 248
 — Bertalan templom 268
 — Emmeramus templom 184, 186,
 192
 Szentföld felszabadítása 244
 szentgotthárdi tábor 335
 Szent György napi országos vásár 258
 szentgyörgyi majorság 296
 Szent Hrodbert (-Ruppert) templom
 Salapingin-nál 184
 — István egyház Székesfehérváron
 269
 — István templom Ztradach-ban 185
 — István vértanú temploma 185
 — János evangélista temploma Quar-
 tinaha-ban 185
 — János (johannita) lovagrend 232
 — János kápolna az újudvari birtokon
 259
 — Klemen templom Rómában 185
 — Kereszt templom 226
 — Kozma és Domján tiszteletére
 emelt egyház 268
 — Liga 384
 — Lőrinc templom Termpech-ben
 185
 — Margareta Szűz temploma Spiz-
 zun-ban 185
 — Margit egyház 227, 232, 235
 — Margit templom 259, 266
 Szent Márton napi census-fizetés 258
 — Márton templom Treisma-ban
 (Traismauer-ben) 184
 — Márton tiszteletére szentelt temp-
 lom Pemplénben (Palinban) 269.
 Szentmártoni család 230
 Szent Mihály napi censusfizetés 262
 — Mihály templom Ortibun-ban 185
 — Miklós kápolna 259, 266
 — Miklós templom 246, 336
 Szentmiklós középkori templomának
 helye 246
 — Pál apostol temploma Wride-ben
 185
 — Péter templom Weritae-ben 185
 szentpéterfai templom 249
 szentpéterfai pálosok 248, 261
 Szent Vendel kápolna 342
 szeráj 359
 Szeremle kultúra 98
 szeszgyár telke 311
 Székesfehérvári káptalan 230
 székesfehérvári Keresztesek 223
 — Szent István egyház 269
 szélirányok 20
 Szienpi birodalom 153
 szigeti bég 301, 315, 323, 344
 — szandzsákbég 313
 Szigetvár eleste 292, 339, 342
 — ostroma 283
 Szigetvári berberbégység 353
 — szandzsák 338, 354
 szkírek 149, 150
 szklavének 154
 Szkülitzész krónikája 218

szlavóniai szlávok 186
 szláv eredetű helységnevek és víznevek
 222
 — fejedelemségek 170
 szlávok 153–166, 169, 170, 171, 222,
 223
 szlovének 163
 szolgabíró 226, 300
 Szombatbely temploma 265–266
 szórthamvas sír 118, 119, 122
 — temetkezés 108, 112
 szőlőhegyek 262, 337, 338
 szőlőkultúra 51
 szpahi 338, 356
 szpahi-birtok 356
 Szűz Mária templom, Pribina székhe-
 lyén 184, 188
 — — templom Kanizsán (1374.) 259
 — — templom búcsúengedélye (1384.)
 255
 szvébek 149
 szvéb-szarmata betörés 146

T

takács 257
 talaj elsavanyodása 52
 talajok 30–34
 — termékenység 30, 32
 talajpusztulás tényezői 34
 talajtípusok Nagykanizsa területén 31–
 32
 talajvíz 26–27
 tamir akceszi 365
 Tardi család 230
 tatár hadak rablásai (1603.) 359
 — könnyű lovasság dűlása (1600.)
 tatárjárás 226
 tavak Nagykanizsa területén 26
 település, kelta 107
 —, késő vaskori 107
 —, korai bronzkori 93
 települések, római koriak 117–119
 Temesvári vilajet 353
 temetkezés, halomsíros kultúra idejé-
 ből 98, 104
 —, késő vaskori 107–114
 —, korai bronzkori 95
 —, középső rézkori 91
 temetkezések, római koriak 119–125
 temető, német katonáké 366
 —, törököké 366
 templomok, melyeket Pribina építet-
 tett 184
 —, törökök 355
 termálvizek 29–30
 termények utáni adó 262
 terményekben fizetés 262
 terménytároló verem 95
 természetes vegetáció állatvilága 67
 természeti viszonyok 11–41
terra 226
 téglasír 122
Theatrum Europaeum 367
 Thury György kapitánysága (1567.
 szeptember–1571. április 2.) 299–
 304

- Thury György Múzeum 46, 67, 325
 Thury György karabélyá 311. old. 19. kép.
 — pallosa 310. old. 18. kép.
 Thury Györgyről historiás ének 304
 thüringek 151, 168
 tielő törzsek 162
 timár-birtok 356
 timóčanok 170
 tivercek 164
 tized 30, 339, 364
 tizedjövedelmek 364
 tizenöt éves háború 366
 — kezdete 325
 — vége 360
 tiznagyi tisztség 222
 „Tolmács” törzsbéliek 219
 topográfia Nagykanizsának és környékének a középkorban 264–271
 toscanai katonák 357
 — segélycsapatok 357
 Tóthfalu nevű birtok 246
 tölgyesek, mészkezelők 51
 török adóztatás 338, 356
 — alatti belső beépítése Kanizsának 368
 — birtokviszonyok 356
 Török család, pati 261
 török egyházi személyzet 355
 — eredetű helységnevek 222
 — építészek 365–366
 — iskolák 355, 368
 — javadalmi birtokviszony 356
 — katonaság Kanizsán 355
 — közigazgatás kiépülése. Kanizsa és a kanizsai vilajet 353–356
 — oktatásügy 355
 — temető 366
 — templomok 355
 — uralom Kanizsán 353–396
 törökkori Kanizsa képe 365–369
 — lakosság Kanizsán 368–369
 — temető (Újudvarnál) 224
 törökök által épített fürdők 359
 — által létesített gyümölcsös kertek 366
 — első rablóportyája Kanizsa környékén (1546.) 279
 — első támadása Kanizsa ellen (1530.) 258
 törökvezető magyar parasztok 321
 tóli kápolna 304. old. 417. jegyzet.
 trák–kimmér művelődési kör 102
 tudun (avar főméltóság) 168, 164
 türk nyelv 145
 türkök 153, 154, 162
 tűzdelt barázda díszítés („Furchenstich”) 91
 tűzvész, 1599. évi 337
 —, (1660. évi) 365, 371
- U, Ű**
- uar-hun törzsszövetség 145
 udvarbíró 222
 —, német (1569.) 300
 udvarházak, királyiak 223
 Udvari Haditanács 282, 300, 301, 302, 309, 312, 319, 320, 327, 335, 363, 374, 388, 389
 Udvari Kamara 316
 Ulicek 164
 urnamezős kultúra 98, 100
 — fiatalabb szakasza (HA 2 -HB) 101–102
 urnás temetkezés 119, 120
 — a 7. században 160
 utigur 153
 újkőkor 86–90
 újkőkori lelőhelyek 89. old. 4. kép.
 — jegyzéke 90
 új-olasz stílusú bástya, ld. füles bástya
 Újszövetség-fordítás, Sylvester Jánosé 291
 Újudvar erődjének leégése (1595.) 326
 — vára 19. sz. eleji térképen 346. old. 26. kép.
 újudvari ásások 224
 — johannita monostor 223, 246
 — majorság 296
 — perceptor 227
 — plébánia 338
 — római kori település 115
 Újudvarnál török kori temető 224
 útelágazások 257
 úthálózat, római kori 115–117
- Ü**
- üveggyár telke 312
- V**
- vadállomány 76. oldalon lévő táblázat.
 vadászat 76
 vadgazdálkodás 74
 vajda 340
 Vajdai család 270
 vajdai nemesek 232
 vallási háborúskodás a kanizsai várban 327
 — megszólása a kanizsai vár katonáinak 320
 vandálok 146, 148
 Varasdi főkapitányság 322, 324, 369
 varchoniták 154
 varga 257
 Vasemberház 265
 vasútállomás 266, 267, 269, 347. old. 82. jegyzet.
 vasútvonal, (Nagykanizsa-Szombathely) 311
 vasvári béke 364, 377, 379, 384
 Vatikáni könyvtár 278
 Vatyai kultúra 97
 vámszedés Becsehelyen 296
 — Kanizsán 296
 — Kisberényben (Iharosberényben) 296
 vámszedés Szentpálon 292
 vámszedési jog 257, 258, 269, 293
 vár átadása 1690-ben 389–392
 várarak jegének feltörése 263, 293
 várföld 222
 várhoz teljesített szolgáltatások 263
 várjobbágyok 222
 várkastély, a kanizsai várban 280, 284
 várkápola 248, 259, 280, 286
 vármegyei adószedő 280
 — törvényszék 249
 vármegyerendszer 218
 város fogalom 188
 városalaprajz 267
 Városháza, a mai 265
 Városok és vármegyék c. monográfia sorozat 45
 várszolgák 222
 vártafa (tüzelő) 339
 vásárok Kanizsán 292
 Vásáros-Falvi család 230
 Velencébe irányuló marhakereskedelem 292
 velencei kereskedők 292
 Vend főkapitányság 362
 Veszprémi egyházmegye 259
 — káptalan 246
 veszprémi püspök 300, 390
 Veszprémi püspökség 219, 221, 224, 246, 339
 vezír 353, 354
 végvárok, kanizsai főkapitánysághoz tartozók 340–346
 végvárrendszer 281, 282, 314, 340, 360, 364
 Verbulcsú nemzetség 218
 viceporkoláb 286
 vicus 117
 Vinczei-család 230
 vidinek 165
 vilajet 353
 villa 244
 villa rustica 117, 119
 villagazdaság 115, 118, 125, 165
 vinédi (vend) szlávok 155
 vinidek 200. old. 149. jegyz.
 visegrádi királyi építkezések 254
 visszafoglalási kísérlet 1601-ben 356–359
 vizek lebegő élőlényei 67
 vízföldrajzi adottságok 23–30
 vízi madarak 67
 — bolhák 67
 vízipoloskák 69
 vízmérleg 42
 volynjanok 163
 vonaldíszes kerámia kultúrája 86, 87
 vöcsökfajok 72
 Vučedol-zóki kultúra 95
- W**
- Wampaldi villa 185
 Wesselényi-féle összeesküvés 379
 Wilhelm grófi család 184
 wittenbergi egyetem 291
- Z**
- zalaapáti bencés kolostor 188
 Zala megyei Erdő- és Fafeldolgozó Gazdaság 48, 75, 76

- zalai bükköny 47, 48, 48. old. 2. kép.
 — elterjedése Délnyugat-Dunántúlon 56. old. 4. ábra.
 — flórajárás 46
 Zalai főesperesség 221
 — főesperesség 1554. évi kánoni látogatása 291
 zalai gyeplépcső 219, 223
 Zalai konvent 232
 — nehije 338
 Zalakomári Természetvédelmi Terület zalaszentgróti téglagyár területén feltárt sírok 217
 Zalavári apátság 225. old. 23. jegyzet, 250. old. 266. jegyzet, 290, 300, 303, 312, 323, 339
 Zalavári apátság megalapítása 187
 — Benedekrendi apátság 220, 268, 343
 — konvent 229
 — nehije 354
 Zágrábi káptalan 223
 — püspökség 219, 223, 235, 236, 339
 zákányi rév 255
 ZEFAG 48, 75, 76
 ziamet-birtok 356
 Zimmermann, Wilhelm Péter metszete 336
 zóki kultúra 95
 Zrínyi család 345, 369, 379
 — György első főkapitánysága (1574. VIII. 10–1575. XII. 4.) 314–316
 Zrínyi György második kanizsai főkapitánysága (1583–1590) 323–324
 — Miklós és Kanizsa 369–374
 Zrínyi-Újvár ostromának térképe 385. old. 39. kép.
 Zvorniki szandzsák 354

Zs

- Zsámbéki család 271. old. 17. jegyzet.
 zselizi kultúra 90
 zsidók telepítése 257
 zsinagóga 265
 zsitvatoroki béke 360, 362

A mutatókat készítette:
 Dr. Rózsa Miklós

Részletes tartalomjegyzék

Dr. Kereskai István:

Nagykanizsa Megyei Jogú Város polgármestere

ELŐSZÓ	9
Dr. Cseke Ferenc:	
NAGYKANIZSA ÉS KÖRNYÉKÉNEK TERMÉSZETI VISZONYAI	11
I. FÖLDTANI FELÉPÍTÉS ÉS A FELSZÍN KIALAKULÁSA	13
1. Földtani felépítés	13
2. A mai felszín kialakulása	15
II. ÉGHAJLAT	17
1. Napsugárzás és felhőzet	17
2. Hőmérséklet	18
3. A levegő nedvessége	19
4. Légnyomás, szél	20
5. Csapadék	21
III. VÍZFÖLDRAJZI ADOTTSÁGOK	23
1. Felszíni vizek	23
a) Folyóvizek	23
b) Tavak	26
2. Felszín alatti vizek	26
a) Talajvíz	26
b) Vízmérleg	27
c) Rétegvizek	28
d) Termálvizek	29
IV. TALAJOK	30
Irodalom	35
Gyulai Ferenc:	
DÉL-ZALA NÖVÉNYVILÁGA	43
I. DÉL-ZALA NÖVÉNYFÖLDRAJZI VISZONYAI	45
II. DÉL-ZALA LEGFONTOSABB NÖVÉNY- TÁRSULÁSAI	47
1. Bükkösök	47
2. Égeresek	50
3. Gyertyános tölgyesek	50
4. Homoki vegetáció	51
5. Égerláperdők	51
III. A DÉL-ZALAI ILLYRICUM	52
IV. A DÉL-ZALAI ERDŐKET FENYEGETŐ VESZÉLYEK	52
Irodalom	57

Gyulai Ferenc:

DÉL-ZALA ÁLLATVILÁGA	65
I. A TERÜLET ÁLLATFÖLDRAJZI JEL- LEMLÉSE	67
II. GERINCTELEN ÁLLATOK	67
1. Alacsonyabbrendű gerinctelenek	67
2. Gyűrűsférgesek (<i>Annelida</i>)	68
3. Puhatestűek (<i>Mollusca</i>)	68
4. Ízeltlábúak (<i>Arthropoda</i>)	69
4.1. Rovarok (<i>Insecta</i>)	69
III. GERINCSEK (<i>Vertebrata</i>)	70
1. Halak (<i>Pisces</i>)	70
2. Kétéltűek (<i>Amphibia</i>)	71
3. Hüllők (<i>Reptilia</i>)	71
4. Madarak (<i>Aves</i>)	71
5. Emlősök (<i>Mammalia</i>)	74
Irodalom	77
Dr. Horváth László:	
NAGYKANIZSA ÉS KÖRNYÉKÉNEK TÖRTÉNETE AZ ÚJKŐKORTÓL A RÓ- MAI KOR VÉGÉIG	83
BEVEZETÉS	85
I. ÚJKŐKOR (i. e. kb. 5000–2500)	86
1. Korai újkőkori (<i>Starčevo kultúra</i>)	87
2. Középső újkőkori (<i>DVK</i>)	87
3. Késő újkőkori (<i>Sopot és lengyeli kultúra</i>)	87
Újkőkori lelőhelyek jegyzéke	90
II. RÉZKOR (i. e. 2500–1900)	90
1. Korai rézkori (<i>Lengyeli kultúra III.</i>)	90
2. Középső rézkori (<i>Balaton-Lasinja (I) kul- túra Furchenstich kerámia időszak</i>)	90
3. Késő rézkori (<i>Péceli [Badeni] kultúra</i>)	91
Rézkori lelőhelyek jegyzéke	93
III. KORAI BRONZKOR (i. e. 1900–1700/ 1650)	95
<i>A Somogyvár-Vinkovci kultúra lelőhelyei</i>	97
IV. KÖZÉPSŐ BRONZKOR (i. e. 1700–1650- 1500)	97
V. KÉSŐ BRONZKOR (i. e. XIV–IX. század)	98
1. Korai halomsíros kultúra (<i>BB2-BC</i>)	98
2. Késő-halomsíros-korai urnamezős korszak (<i>BD-HA1</i>)	98
3. Urnamezős kultúra fiatalabb szakasza (<i>HA2-HB</i>)	101
Késő bronzkori lelőhelyek jegyzéke	102

VI. KORAI VASKOR (i. e. VIII–V. század)	104	3. <i>A kanizsai vár építési idejének és topográfiájának kérdései</i>	233
VII. KÉSŐ VASKOR (i. e. IV–I. század)	104	4. <i>A Kanizsai család történetének vázlatja 1532-ig</i>	235
1. <i>A kelták Dél-Zalában</i>	104	a) Kanizsa és a Kanizsai család a 14. század közepén (1330–1375)	235
2. <i>Települések</i>	107	b) A Kanizsai család fénykora (1375–1428)	237
3. <i>Temetkezések</i>	107	c) A Kanizsaiak utolsó évszázada (1429–1532)	241
<i>Késő vaskori lelőhelyek jegyzéke</i>	114	5. <i>Kanizsa és az uradalom kiépülése (1323–1400)</i>	244
VIII. RÓMAI KOR (I–IV. század)	114	6. <i>A Kanizsaiak középkori vára</i>	248
1. <i>A római kor rövid története Dél-Zalában</i>	114	a) A vár az írott emlékekben (1323–1532)	248
2. <i>Úthálózat</i>	115	b) A Kanizsaiak várkastélyának régészeti maradványai	250
3. <i>Települések</i>	117	c) A kanizsai várkastély építési idejének kérdése	254
4. <i>Temetkezések</i>	119	7. <i>Kanizsa mezőváros</i>	257
<i>Római kori lelőhelyek jegyzéke</i>	128	8. <i>A mezőváros egyházi intézményei</i>	259
ÖSSZEFOGLALÁS	128	9. <i>A kanizsai uradalom (1400–1550)</i>	260
Jegyzetek	129	10. <i>Nagykanizsa és környékének középkori topográfiája (A mai közigazgatási határok közé eső terület)</i>	264
Irodalom	132	a) A középkori Kanizsa település elhelyezkedésének kérdései	265
<i>Dr. Szöke Béla Miklós:</i>		b) A mai Nagykanizsa területébe és határába beolvadt középkori települések	267
A NÉPVÁNDORI ÁS KOR ÉS A KORAI KÖZÉPKOR TÖRTÉNETE NAGYKANIZSÁN ÉS KÖRNYÉKÉN	143	Jegyzetek	271
BEVEZETÉS	145	III. KANIZSA TÖRTÉNETE A NÁDASDYAK URALMA ALATT (1532–1567)	277
I. HUNOK, GÓTOK, LONGOBARDOK	145	1. <i>Kanizsa és vára története (1532–1554)</i>	277
II. AVAROK ÉS SZLÁVOK	153	2. <i>Kanizsa várának átépítése Nádasdy Tamás által (1554–1559)</i>	280
III. KAROLING KOR	168	3. <i>Kanizsa vára és környéke hadieseményei (1560–1567)</i>	285
1. <i>Korai időszak</i>	168	a) A vár Nádasdy Tamás és özvegye kezén (1560–1566 nyara)	285
2. <i>Pribina és Kocel kora</i>	182	b) A kanizsai főkapitányság létrehozása (Tahy Ferenc főkapitánysága), a vár ketős uralom alatt (1566–1567)	288
ÖSSZEFOGLALÁS	193	4. <i>Kanizsa mezőváros (1532–1567)</i>	290
Jegyzetek	195	5. <i>Az uradalom (1550–1567)</i>	294
<i>Dr. Vándor László:</i>		Jegyzetek	296
KANIZSA TÖRTÉNETE A HONFOGLALÁSTÓL A VÁROS TÖRÖK ALÓLI FELSZABADULÁSÁIG	215	IV. KANIZSA KIRÁLYI KÉZEN (1568–1600)	299
I. A TELEPÜLÉS KIALAKULÁSA (900–1245)	217	1. <i>A kanizsai főkapitányság története 1567 szeptemberétől az 1577. évi hadügyi reformig</i>	299
1. <i>Honfoglalás és megtelepedés. A kalandozások sora</i>	217	a) Kanizsa átadásának menete és Thury György kapitánysága (1567. szeptember–1571. április 2.)	299
2. <i>A határvédelem rendszere, a „gyepű”</i>	218	b) Kanizsa várának újjáépítése az Udvari Haditanács által (1568–1587)	304
3. <i>Az államszervezés kora. Az egyházi és világi közigazgatás kialakulása</i>	220	c) Átmeneti időszak (1571. április–1573. november)	312
4. <i>Kanizsa neve</i>	222	d) Alapy Gáspár főkapitánysága (1573. november–1574. augusztus 9.)	312
5. <i>Dél-Zala a XI–XIII. század közepéig</i>	223	e) Zrínyi György első főkapitánysága (1574. aug. 10.–1575. dec. 4.)	314
Jegyzetek	224	f) Bornemissza János főkapitánysága (1575. dec. 5.–1577. ápr. 19.)	316
II. KANIZSA KIALAKULÁSÁTÓL A MEZŐVÁROS VIRÁGZÁSÁIG (1245–1532)	226	2. <i>A kanizsai főkapitányság története 1577-től 1600. október 22-ig</i>	319
1. <i>Kanizsa első említésétől a Kőszegiekig (1245–XIV. sz. elejéig)</i>	226	a) Kbielmann András főkapitánysága, az új védelmi rendszer kiépítése (1577. április 19.–1581.)	319
2. <i>A Kanizsai-család eredete (az Osl[i] nemzetségtől [Kanizsai] Lőrincig)</i>	229		

b) Braun Rézmán főkapitánysága (1581–1582)	323	3. <i>A Kanizsával szembevetett végvár vonal kiépülése és első korszaka (1601–1664)</i>	359
c) Zrínyi György második kanizsai főkapitánysága (1583–1594)	323	4. <i>Magyar adóztatás a török hódoltságban</i>	363
d) A kanizsai főkapitányság 1590. május 23-tól 1594 júniusáig	324	5. <i>A törökkori Kanizsa képe</i>	365
e) Báró Haym Kristóf főkapitánysága (1594. június 1.–1598. [?])	325	a) A vár török általi átépítése	365
f) Paradeiser György főkapitánysága (1598. szeptember–1600. október 22.)	328	b) Kanizsa belső beépítése a török alatt	368
1. Kanizsa helyzete az ostrom előtt	328	c) Kanizsa török kori lakossága	368
2. Kanizsa ostroma és elfoglalása (1600. szeptember 8.–október 22.)	330	6. <i>Zrínyi Miklós és Kanizsa</i>	369
3. <i>Kanizsa mezőváros története 1567-től az 1600. évi elpusztulásig</i>	335	<i>Az 1664. évi visszavívási kísérlet</i>	369
4. <i>A kanizsai uradalom pusztulása, a vár ellátásának kérdései</i>	337	7. <i>A kanizsai török és a zalai végek utolsó korszaka (1665–1686)</i>	379
5. <i>A kanizsai főkapitánysághoz tartozó végvárak Jegyzetek</i>	340	8. <i>Kanizsa visszafoglalása</i>	384
	346	a) A felszabadító háború eseményei és a kanizsai vilajet elfoglalása	384
V. KANIZSA TÖRÖK URALOM ALATT (1600. okt. 22.–1690. ápr. 13.)	353	b) Kanizsa blokádja és a kapituláció	385
1. <i>A török közigazgatás kiépülése. Kanizsa és a kanizsai vilajet</i>	353	c) A vár átadása	389
2. <i>Az 1601. évi visszafoglalási kísérlet</i>	356	Jegyzetek	393
		Források és irodalom	396
		MUTATÓK	425
		Személynévmutató	427
		Helynevek és egyéb földrajzi nevek mutatója	434
		Növénynevek mutatója	442
		Állatnevek mutatója	444
		Tárgymutató	445

Ausführliches Inhaltsverzeichnis

Dr. István Kereskai:

Bürgermeister der Stadt Nagykanizsa mit Komitatsbefugnis

VORWORT	9
-------------------	---

Dr. Ferenc Cseke:

DIE PHYSISCH-GEOGRAPHISCHEN VERHÄLTNISSE VON NAGYKANIZSA UND UMGEBUNG	II
---	----

I. GEOLOGISCHE SITUATION UND BE- SCHAFFENHEIT DER ERDOBERFLÄ- CHE	13
1. Geologische Struktur	13
2. Ausgestaltung der heutigen Oberfläche	15

II. KLIMA	17
1. Sonnenbestrahlung und Bewölkung	17
2. Temperatur	18
3. Luftfeuchtigkeit	19
4. Luftdruck, Wind	20
5. Niederschlag	21

III. HYDROGEOGRAPHISCHER ZUSTAND	23
1. Oberflächenwasser	23
a) Fließende Gewässer	23
b) Stehende Binnengewässer	26
2. Wasser unter der Oberfläche	26
a) Grundwasser	26
b) Wasserhaushaltsbilanz	27
c) Schichtwasser	28
d) Thermalwasser	29

IV. BÖDEN	30
---------------------	----

Literatur	35
Verzeichnis der Abbildungen	38
Verzeichnis der Tabellen	38

Ferenc Gyulai:

DIE VEGETATION VON SÜD-ZALA	43
---------------------------------------	----

I. DIE VEGETATIONSVERHÄLTNISSE VON SÜD-ZALA	45
--	----

II. DIE WICHTIGSTEN PFLANZENGE- SELLSCHAFTEN VON SÜD-ZALA	47
1. Buchenwälder	47
2. Erlen	50
3. Eichen-Hainbuchen-Wälder	50
4. Sandvegetation	51
5. Erlenwälder	51

III. DAS ILLYRICUM IN SÜD-ZALA	52
--	----

IV. GEFAHREN FÜR DIE WÄLDER IN SÜD-ZALA	52
--	----

Literatur	57
Verzeichnis der Abbildungen auf den Textseiten	60
Verzeichnis der Tafeln	60

Ferenc Gyulai:

DIE TIERWELT VON SÜD-ZALA	65
-------------------------------------	----

I. DIE FAUNENVERHÄLTNISSE DES GE- BIETES	67
---	----

II. WIRBELLOSE TIERE	67
1. Niedere wirbellosen Tiere	67
2. Ringelwürmer (<i>Annelida</i>)	68
3. Weichtiere (<i>Mollusca</i>)	68
4. Gliederfüßer (<i>Arthropoda</i>)	69
4.1. Insecten (<i>Insecta</i>)	69

III. WIRBELTIERE	70
1. Fische (<i>Pisces</i>)	70
2. Amphibien (<i>Amphibia</i>)	71
3. Reptilien (<i>Reptilia</i>)	71
4. Die Vogelwelt (<i>Aves</i>)	71
5. Säugetiere (<i>Mammalia</i>)	74

Literatur	77
Verzeichnis der Tafeln	79

Dr. László Horváth:

GESCHICHTE VON NAGYKANIZSA UND UMGEBUNG VOM NEOLITHI- KUM BIS ZUM ENDE DER RÖMERZEIT	83
--	----

EINLEITUNG	85
----------------------	----

I. DAS NEOLITHIKUM (ca. 5000–2500 v. u. Z.)	86
1. Das frühe Neolithikum (<i>Starčevo-Kultur</i>)	87
2. Das mittlere Neolithikum (<i>DVK</i>)	87
3. Das späte Neolithikum (<i>Sopot- und Len- gyeli-Kultur</i>)	87
Verzeichnis der Fundorte des Neolithikums	90

II. DIE KUPFERZEIT	90
1. Die frühe Kupferzeit (<i>Lengyeli-Kultur</i> III.)	90
2. Periode der mittleren Kupferzeit (<i>Balaton- Lasinja I. – Kultur</i> (Furchenstich Kera- mik)	90
3. Die späte Kupferzeit (<i>Pécel</i> [Baden] – Kultur)	91
Verzeichnis der Fundorte der Kupferzeit	93

III. DIE FRÜHE BRONZEZEIT (1900–1700/1650)	95	I. AUSGESTALTUNG DER SIEDLUNG (900–1245)	217
<i>Fundorte der Somogyvár-Vinkovci-Kultur</i>	97	1. Landnahme und Ansiedlung. Zeit der Streifzüge	217
IV. DIE MITTLERE BRONZEZEIT (1700/1650–1500)	97	2. System des Grenzschutzes. Die „gyepű“	218
V. DIE SPÄTE BRONZEZEIT (14–9. Jh. v. u. Z.)	98	3. Zeit der Staatsorganisation. Gestaltung der kirchlichen und weltlichen Verwaltung	220
1. Frühe Hügelgrabkultur (BB2–BC)	98	4. Name von Kanizsa	222
2. Späte Hügelgrab- frühe Urnenfeldkultur (BD–HA1)	98	5. Süd-Zala vom 11. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts	223
3. Jüngere Periode der Urnenfeldkultur (HA2–HB)	101	Anmerkungen	224
Verzeichnis der Fundorte der späten Bronzezeit	102	II. VON DER ENTSTEHUNG KANIZSAS BIS ZUR BLÜTEZEIT DES MARKTFLECKENS (1245–1532)	226
VI. DIE FRÜHE EISENZEIT (8–5. Jh. v. u. Z.)	104	1. Kanizsa von der erstmaligen Bezeichnung bis zu den Kőszegis (von 1245 bis zum Beginn des 14. Jhs)	226
VII. DIE SPÄTE EISENZEIT (4–1. Jh. v. u. Z.)	104	2. Ursprung der Familie Kanizsai (vom Geschlecht Osl[i] bis Lőrincz [Kanizsai])	229
1. Die Kelten in Süd-Zala	104	3. Fragen der Bauzeit der Festung Kanizsa und ihrer Topographie	233
2. Siedlungen	107	4. Umriss der Geschichte des Geschlechtes Kanizsai	235
3. Bestattungen	107	a) Kanizsa und die Familie Kanizsai um die Mitte des 14. Jhs (1330–1375)	235
Verzeichnis der Fundorte der späten Eisenzeit	114	b) Glanzzeit der Familie Kanizsai (1375–1428)	237
VIII. RÖMERZEIT (1–4. Jh.)	114	c) Das letzte Jahrhundert der Familie Kanizsai (1429–1562)	241
1. Kurze Geschichte der Römerzeit in Süd-Zala	114	5. Ausbau von Kanizsa und der Domäne (1323–1400)	244
2. Strassennetz	115	6. Die mittelalterliche Burg der Familie Kanizsai	248
3. Siedlungen	117	a) Die Burg in den schriftlichen Aufzeichnungen	248
4. Bestattungen	119	b) Archäologische Überreste des Kanizsai Schlosses	250
Verzeichnis der Fundorte der Römerzeit	128	c) Frage der Bauzeit des Schlosses von Kanizsa	254
ZUSAMMENFASSUNG	128	7. Der Marktflecken Kanizsa	257
Anmerkungen	129	8. Die kirchlichen Einrichtungen des Marktfleckens	259
Literatur	132	9. Die Domäne von Kanizsa (1400–1550)	260
Verzeichnis der Abbildungen	136	10. Topographie von Nagykanizsa und Umgebung (Das Gebiet innerhalb der heutigen Verwaltungsgrenzen)	264
Dr. Miklós Béla Szöke:		a) Situationsfragen der Siedlung Kanizsa des Mittelalters	265
GESCHICHTE DER VÖLKERWANDERUNGSZEIT UND DES FRÜHEN MITTELALTERS IN NAGYKANIZSA UND UMGEBUNG	143	b) Die in das Gebiet in die Grenzen des heutigen Nagykanizsa einverlebten mittelalterlichen Siedlungen	267
EINLEITUNG	145	Anmerkungen	271
I. HUNNEN, GOTEN, LANGOBARDEN	145	III. GESCHICHTE VON KANIZSA UNTER DER HERRSCHAFT DES GESCHLECHTES NÁDASDY (1554–1559)	277
II. AWAREN UND SLAWEN	153	1. Geschichte der Stadt Kanizsa und ihrer Burg (1532–1554)	277
III. ZEIT DER KAROLINGEN	168	2. Umbau der Festung Kanizsa durch Tamás Nádasdy (1554–1559)	280
1. Frühe Periode	168	3. Kriegsgeschehen der Festung Kanizsa und Umgebung (1560–1567)	285
2. Zeit des Pribina und Kocel	182	a) Die Burg im Besitz von Tamás Nádasdy und seiner Witwe (1560 bis Sommer 1566)	285
ZUSAMMENFASSUNG	193	b) Zustandekommen der Oberhauptmannschaft von Kanizsa. Oberhauptmannschaft des Ferenc Tahy. Die Burg unter Doppelherrschaft (1566–1567)	288
Anmerkungen	195		
Verzeichnis der Landkarten	209		
Verzeichnis der Tabellen	209		
Dr. László Vándor:			
GESCHICHTE DER STADT NAGYKANIZSA VON DER LANDNAHME BIS ZUR BEFREIUNG VON DEN TÜRKEN	215		

4. Der Marktflecken Kanizsa (1532–1567) . . .	290	3. Geschichte des Marktfleckens Kanizsa von 1567 bis zu seiner Vernichtung in 1600 . . .	335
5. Die Domäne (1550–1567)	294	4. Die Zerstörung der Domäne Kanizsa. Fragen der Versorgung der Festung	337
Anmerkungen	296	5. Die zur Oberhauptmannschaft Kanizsa gehö- renden Bollwerke	340
IV. KANIZSA IN KÖNIGLICHEM BESITZ (1568–1600)	299	Anmerkungen	346
1. Geschichte der Oberhauptmannschaft Kani- zsa von September 1567 bis zur Reform des Kriegswesens 1577)	299	V. KANIZSA UNTER DER TÜRKENHERR- SCHAFT (22. Oktober 1600–13. April 1690)	353
a) Vorgang der Übergabe von Kanizsa und der Hauptmann György Thury (Sep- tember 1567 – 2. April 1571)	299	1. Ausbau der türkischen Verwaltung, Kanizsa und das Wilajet von Kanizsa	353
b) Neubau der Festung Kanizsa durch den Hofkriegsrat (1568–1587)	304	2. Der Rückeroberungsversuch vom Jahre 1601	356
c) Übergangsepoche (April 1571–Novem- ber 1573)	312	3. Ausbau und erste Epoche der Grenzbefesti- gungslinie gegenüber Kanizsa (1601–1664)	359
d) Oberhauptmannschaft des Gáspár Alapy (November 1573 – 9. August 1574)	312	4. Ungarische Besteuerung während der Tür- kenherrschaft	363
e) Erste Oberhauptmannschaft des György Zrínyi (August 1574 – 4. Dezember 1575)	314	5. Aussehen von Kanizsa in der Türkenzeit	365
f) Oberhauptmannschaft des János Borne- missza (5. Dezember 1575 – 19. April 1577)	316	a) Umbau der Burg durch die Türken	365
2. Geschichte der Oberhauptmannschaft Kani- zsa von 1577 bis 22. Oktober 1600)	319	b) Innerer Ausbau von Kanizsa seitens der Türken	368
a) Oberhauptmannschaft des Andreas Khielmann. Ausbau des neuen Verteidi- gungssystems (19. April 1577–1581)	319	c) Bevölkerung von Kanizsa zur Türkenzeit	368
b) Oberhauptmannschaft des Erasmus Braun (1581–1582)	323	6. Miklós Zrínyi und Kanizsa. Rückeroberungsversuch vom Jahre 1664	369
c) Zweite Oberhauptmannschaft des György Zrínyi (1583–1594)	323	7. Letzte Epoche der türkischen Grenzfestung von Kanizsa und jener von Zala (1665–1686)	379
d) Die Oberhauptmannschaft Kanizsa vom 23. Mai 1590 bis Juni 1594)	324	8. Rückeroberung von Kanizsa	384
e) Oberhauptmannschaft des Barons Chri- stoph Haym (1. Juni 1594 – 1598 [?])	325	a) Geschehen des Befreiungskrieges und die Eroberung des Wilajets Kanizsa	384
f) Oberhauptmannschaft des Georg Para- deiser (September 1598–22. Oktober 1600)	328	b) Blockade von Kanizsa und die Kapitula- tion	385
1. Die Lage von Kanizsa während der Belagerung	328	c) Übergabe der Festung	389
2. Belagerung und Besetzung von Kani- zsa (8. September – 22. Oktober 1600)	330	Anmerkungen	393
		Quellen und Literatur	396
		Verzeichnis der Landkarten	411
		Bilderverzeichnis	412
		REGISTER	425
		Namensverzeichnis	427
		Verzeichnis Orts- und sonstiger geographi- schen Namen	434
		Verzeichnis der Pflanzennamen	442
		Verzeichnis der Tiernamen	444
		Sachverzeichnis	445

Detailed table of contents

<i>Dr. István Kereskai:</i>		Bibliography	57
Nagykanizsa Principal County City Major		List of figures	63
PREFACE	9	List of tables	63
<i>Dr. Ferenc Cseke:</i>		<i>Ferenc Gyulai:</i>	
NATURAL CONDITIONS OF NAGY-		FAUNA OF SOUTH-ZALA	65
KANIZSA AND ITS ENVIRONS	11	I. ZOOGEOGRAPHICAL CHARACTERIS-	
I. GEOLOGICAL FEATURES AND FOR-		TICS OF THE AREA	67
MATION OF THE SURFACE	13	II. INVERTEBRATE FAUNA	67
1. Geological features	13	1. Lower invertebrates	67
2. The formation of the present-day surface	15	2. Ringworms (<i>Annelida</i>)	68
II. CLIMATE	17	3. Molluscs (<i>Mollusca</i>)	68
1. Sunshine and clouds	17	4. Arthropodes (<i>Arthropoda</i>)	69
2. Temperature	18	4.1 Insects (<i>Insecta</i>)	69
3. Humidity	19	III. VERTEBRATES	70
4. Atmospheric pressure, wind	20	1. Fish (<i>Pisces</i>)	70
5. Precipitation	21	2. Amphibians (<i>Amphibia</i>)	71
III. FUNDAMENTALS OF HYDROLOGY	23	3. Reptiles (<i>Reptilia</i>)	71
1. Surface water	23	4. Birds (<i>Aves</i>)	71
a) Rivers	23	5. Mammals (<i>Mammalia</i>)	74
b) Lakes	26	Bibliography	77
2. Subsurface waters	26	List of tables	81
a) Ground-water	26	<i>Dr. László Horváth:</i>	
b) Water-balance	27	THE HISTORY OF NAGYKANIZSA	
c) Artesian water	28	AND ITS SURROUNDINGS BETWEEN	
d) Thermal waters	29	THE NEOLITHIC AND THE ROMAN	
IV. SOILS	30	PERIOD	83
Literature	35	INTRODUCTION	85
List of illustrations	40	I. NEOLITHIC (approximately 5000 to 2500	
List of tables	41	B. C.)	86
<i>Ferenc Gyulai:</i>		1. Early Neolithic (<i>Starcevo culture</i>)	87
FLORA OF SOUTH-ZALA	43	2. Middle Neolithic (<i>Transdanubian Linear-</i>	
I. GEOBOTANICAL SETTING OF		<i>band Ceramic culture</i>)	87
SOUTH-ZALA	45	3. Late Neolithic (<i>Sopot and Lengyel cul-</i>	
II. THE IMPORTANT PLANT ASSOCIA-		<i>tures</i>)	87
TIONS OF SOUTH-ZALA	47	List of Neolithic sites	90
1. Beeches	47	II. COPPER AGE (2500–1900 B. C.)	90
2. Alder	50	1. Early Copper Age (<i>Phase III of the Len-</i>	
3. Oak-Hornbeam forests	50	<i>gyel culture</i>)	90
4. Sand vegetation	51	2. Middle Copper Age (<i>Balaton-Lasinja I.</i>	
5. Alder-swampy forest	51	<i>culture – the period of Furchenstich ceram-</i>	
III. ILLYRICUM OF SOUTH-ZALA	52	<i>ics</i>)	90
IV. DANGERS ATTACKING THE FORESTS		3. Late Copper Age (<i>Pécel Baden culture</i>)	91
OF SOUTH-ZALA	52	List of Copper Age sites	93

III. EARLY BRONZE AGE (1900–1700/1650 B. C.)	95	I. THE BIRTH OF THE SETTLEMENT (900–1245)	217
Sites of the Somogyvár-Vinkovci culture	97	1. <i>The Magyar Conquest and settlement. The Period of Raids</i>	217
IV. MIDDLE BRONZE AGE (1700/1650–1500 B. C.)	97	2. <i>The „gyepű”: a border defense system</i>	218
V. LATE BRONZE AGE (14th–9th centuries B. C.)	98	3. <i>The period of state organization</i>	220
1. <i>Early Kurgan culture (R BB2-BC)</i>	98	4. <i>The name of Kanizsa</i>	222
2. <i>Late Kurgan–Early Urnfield Period (R BD-HA1)</i>	98	5. <i>Southern Zala county until the middle of the 11th–13th centuries.</i>	223
3. <i>Later period of the Urnfield culture (R HA2-HB)</i>	101	Notes	224
List of Late Bronze Age sites	102	II. FROM THE EARLY YEARS OF KANIZSA TILL THE HEYDAY OF THE RURAL TOWN (1245–1532)	226
VI. EARLY IRON AGE (8th–5th centuries B. C.)	104	1. <i>From the first mention of Kanizsa till the Kőszegi clan (1245 to early 14th century)</i>	226
VII. LATE IRON AGE (4th–1st centuries B. C.)	104	2. <i>The origin of the Kanizsai family (from the Osl clan to Lőrinc Kanizsai)</i>	229
1. <i>Celts in the south of Zala county (4th–1st centuries B. C.)</i>	104	3. <i>Problems of dating and topography of the Kanizsa castle</i>	233
2. <i>Settlements</i>	107	4. <i>The outline of the Kanizsai family history</i>	235
3. <i>Cemeteries</i>	108	a) <i>Kanizsa and the Kanizsai family in the middle of the 14th century (1130–1375)</i>	235
List of Late Iron Age sites	114	b) <i>The heyday of the Kanizsai family (1375–1428)</i>	237
VIII. ROMAN PERIOD (1st–4th centuries)	114	c) <i>The last century of the Kanizsai family (1429–1532)</i>	241
1. <i>The short history of Roman Periods in South Zala</i>	114	5. <i>The formation of Kanizsa and the estate (1320–1400)</i>	244
2. <i>Road network</i>	115	6. <i>The Medieval castle of the Kanizsai family</i>	248
3. <i>Settlements</i>	117	a) <i>The castle in written sources (1323–1532)</i>	248
4. <i>Cemeteries</i>	119	b) <i>Archaeological remains of the castle owned by the Kanizsai family</i>	250
List of Roman Period sites	128	c) <i>Problems regarding the date of construction of the Kanizsai castle</i>	254
SUMMARY	128	7. <i>Kanizsa rural town</i>	257
Notes	129	8. <i>Clerical institutions in the rural town</i>	259
Literature	132	9. <i>The Kanizsai estate (1400–1550)</i>	260
List of figures	140	10. <i>The topography of Nagykanizsa and its surroundings (area within the modern administrative borders)</i>	264
Dr. Béla Miklós Szöke:		a) <i>Questions concerning the location of the Medieval settlement of Kanizsa</i>	265
HISTORY OF THE MIGRATION PERIOD AND THE EARLY MIDDLE AGES IN NAGYKANIZSA AND ITS SURROUNDINGS	143	b) <i>Medieval settlements incorporated in the periphery of modern Nagykanizsa</i>	267
INTRODUCTION	145	Notes	271
I. HUNS, GOTHs AND LANGOBARDS	145	III. THE HISTORY OF KANIZSA UNDER THE NADASDY FAMILY (1554–1559)	277
II. AVARS AND SLAVS	153	1. <i>The history of Kanizsa and its castle</i>	277
III. CAROLINGIAN PERIOD	168	2. <i>The rebuilding of Kanizsa castle by Tamás Nádasdy (1554–1559)</i>	280
1. <i>Early phase</i>	168	3. <i>Military events affecting Kanizsa castle and its surroundings (1560–1567)</i>	285
2. <i>The Period of Pribina and Kocel</i>	182	a) <i>The castle under the rule of Tamás Nádasdy and his widow (1560–the summer of 1566)</i>	285
SUMMARY	193	b) <i>The organization of the Kanizsa chief military command. The castle under dual rule (1566–1567)</i>	288
Notes	195	4. <i>Kanizsa rural town (1532–1567)</i>	290
List of maps	214	5. <i>The estate (1550–1567)</i>	294
List of tables	214	Notes	296
Dr. László Vándor:		IV. KANIZSA: A ROYAL ESTATE (1568–1600)	299
THE HISTORY OF KANIZSA FROM THE MAGYAR CONQUEST TILL THE TOWN'S LIBERATION FROM TURKISH OCCUPATION	215	1. <i>The history of the Kanizsa chief military command between September 1567 and the 1577 military reform</i>	299

a) The transfer of Kanizsa and the command of György Thury (September 1567–April 2, 1571)	299	V. KANIZSA UNDER TURKISH RULE (October 22, 1600–April 13, 1690)	353
b) The reconstruction of Kanizsa castle by the Royal War Council (1568–1587)	304	1. <i>The development of Turkish administration. Kanizsa and the Kanizsa vilayet</i>	353
c) Transitional Period (April 1571–November 1573)	312	2. <i>The 1601 attempt at recapture</i>	356
d) The command of Gáspár Alapy (November 1573–August 9, 1574)	312	3. <i>Establishment and early period of the fortification line facing Kanizsa (1601–1664)</i>	359
e) The first command of György Zrínyi (August 1574–December 4, 1575)	314	4. <i>Hungarian taxing under Turkish rule</i>	363
f) The command of János Bornemissza (December 5, 1575–April 19, 1577)	316	5. <i>The picture of Turkish Period Kanizsa</i>	365
2. <i>The history of the chief military command in Kanizsa between 1577–October 22, 1600</i>	319	a) The Turkish reconstruction of the castle	365
a) The command of András KhieImann and the construction of the new defense system (April 19, 1577–1581)	319	b) The internal development of Kanizsa under Turkish rule	368
b) The command of Rézmán Braun (1581–1582)	323	c) The Turkish Period population of Kanizsa	368
c) The second command of György Zrínyi (1583–1594)	323	6. <i>Miklós Zrínyi and Kanizsa. The 1664 attempt at recapture</i>	369
d) The Kanizsa chief military command between May 23, 1590–June 1594	324	7. <i>The last phase of Turkish Kanizsa and the Zala county forts (1665–1686)</i>	379
e) The command of Baron Kristóf Haym (June 1, 1594–1598?)	325	8. <i>The recapture of Kanizsa</i>	384
f) The command of György Paradeiser (September 1598–October 22, 1600)	328	a) Events in the war of liberation and the occupation of Kanizsa vilayet	384
1. The situation in Kanizsa under siege	329	b) The blockade and capitulation of Kanizsa	385
2. The siege and occupation of Kanizsa (September 8, 1600–October 22, 1600)	330	c) The surrender of the castle	389
3. <i>The history of Kanizsa rural town until its destruction in 1567 to 1600</i>	335	Notes	393
4. <i>The destruction of the Kanizsa estate and questions concerning the provisioning of the castle</i>	337	Sources and literature	396
5. <i>Forts under the Kanizsa military command</i>	340	List of maps	422
Notes	346	List of figures	423
		INDEXES	425
		Index of personal names	427
		Index of locations and other geographical names	434
		Index of plant names	442
		Index of animal names	444
		Subject index	445